

	Pages
Anuvāc 1—Panchamachitau ashtakanam bira- janeba ishtakanamupadhanam	73—75
„ Panchamachitau stomabhaganam ishtakanamupadhanam	75—76
„ Panchamachitau panchānām nāka śidam, panchānam chodanām svayamatrinnyayah bikarjyāścha ishtākayah upadhanam	76—78
„ Panchamachitau ebhandasamishta kanam upadhanam	78—79
„ <i>Ashānam sayujamishṭakānaṁ, tīrti-</i> nam māndaleshtikanam, tīrtinam bisvajyotisham ishtakanacha upa- dhanam	79—80
„ Panchānam brishṭīśāninam, ashitanam samyanam ashtinam adityānam ishtakanam, panchānam ghritesh- takanam, panchānam yāodana- mishṭakanam upadhanam	80—82
„ Panchanam bhuyaskritam, pancha- nam agnirupanam panchānam diabinodānam, śānam ayushyā- nam ishtakanam agnibridiye shṭakayāb, śrīptānam ritabyānan cha ishtakānam upadhanam	82—83
„ Aśvamedhavidhanam	83—84

PRAKATHAKA ‡

2 Anuvāc 13—Chitishanskari	89—111
Anuvāc 1—Indratnu yajnatanu-nakshatreshṭa- kanam upadhanam	89—90
Ritabyeshṭakopadhanadi, sahasrabita mautrena proksbanamecha	90—92
Satirudiyahomah	92—93
<i>Agnipam shebham lokashame</i>	93—95

		Page
5	Anuváky—Byágháranam budyakarma suktá- bhyam ábutischa	95—9
6	" " Sabhúdadbánágni-pranayne agnichayan ángasya dáśarchasya pancharchasya bá aprítiratí asuktasya viniyogah	97—9
7	" Vahnisthápanam	99—10
8	" Basordharahomavidhánam	102—10
9	" Bájaprasabhyahomavidhánam	101—10
10	" Vabniyogamantraviniyogah, punás chitividbánancha	106—10
11	" Kámyachayanánam bīhabyeshṭako pádhánasya cha vidhanam	108—10
12	" Asvamedhiya bahishpabumánastotra- dau tikstomasámaniśeshanámabhi- dí ánam	110—

### ΠΡΑΓΑΤΗΚΑΣ 5—7

Agnichiteh śishtāngavishayakam aupá-  
nuvákyaṁ uttaram káṇḍam

### ΠΡΑΓΑΤΗΚΑ 5

1—21	Anuvakas—Aupánuvákya-gata mantravisheshad yuktib	117—
1	Anuváky—Trihavidikeshayesi tikatbanam	117—
2	" Agnichayanavidhib, tatphalakatba- nam, ukbyagnidháranaśyavidhiścha	127—1
3	" Uki áhoma purushaśrehoj adhána bá mabhidishtakopadhánavidhánáni	136—1
4	" Ketah e gghomachutisparśavidhánam	141—
5	" Hiranyeshṭaká-vajamátrinnesi tako- padhanavidhánam	148—1
6	" Ahnám rupabhidbeyanámisi takáná muktib, táram lokampriyáyuś- charthabádan	153—1

	<i>Pages</i>
A uvāka—Ekayupadividhayaḥ	159—159
Gayātrasamād na upasthanādividhayaḥ	
ātmeshtākopadhānavidhishā*	164—166
Pañcāyāhuti jāpa charupadī ana	
prokshānani	170—171
Shatsarpāhuti śhadmahāhomāgn	
mokshavidhayaḥ	175—177
—24 Anuvākas—Aśvamedī angī-pāśusanghabishayaḥ	184—190
Anuvāka—Ekadaś nīnāma prathamo bānya	
pāśusanghah	184
Dasīni nāma dvitīyo bānyapāśu	
sanghah	185
Tritīyo bānyapāśusanghah	186
Chaturtho	187
Panchamo	188
Shashtī	189
Saptamo	190
Ashtamo	191
Navamo	192
Daśamo	193
Ekadaśo	193
Prathamo grāmyapāśusanghah	194
Dvītīyo	195
Tritīyo	196—197

### PRAKĀSHANA 6

—23 Anuvākas—/agnibidī e ruttaram kandaḥ—1—10	
Aśvamedī apāśabāḥ—11—23	200—275
Anuvāka—Kumbheshtākabh mantranarthās trayodaśa	
mantrāḥ	200—201
Kumbheshtākopadhāna charupadībhāyora	
v dī bh	208—209
Bhuteshtākāvīśheka chāyanānga sautrāyanā	
v dī bh	215—217
Dirbhastāmbhe l omābidhānādī	223—224

5	Anuváka— <i>Āgneyáshítá</i> <i>ápa</i> <i>ídya</i> <i>bhijidanga</i> - <i>brahmapra-</i> <i>chra</i> <i>labidhanam</i> ... ..	229—2
6	„ <i>Kriśhna</i> <i>ajnopánat</i> - <i>pratimochana</i> <i>bidhyádeh</i> <i>prásamsa</i> ... ..	233—2
7	„ <i>Dikshákálabikalpa</i> ... ..	240—2
8	„ <i>Anváro</i> <i>bráhdá</i> <i>budhyah</i> ... ..	244—2
9	„ <i>Asandyudya</i> <i>mokhadyupa</i> <i>dhanádi</i> <i>prásamsa-</i> <i>padhánakartri</i> <i>budhyah</i> ... ..	253—2
10	„ <i>Agnechayana</i> - <i>prásamsá</i> ... ..	258—2
11	„ <i>Asvamedhánganam</i> <i>ashṭadāśinám</i> <i>nam</i> <i>ashṭá-</i> <i>dāśinám</i> <i>práśúnám</i> <i>prathamah</i> <i>sanghátah</i>	
12	„ „ „ <i>dvitiyah</i> „	
13	„ „ „ <i>tritiyah</i> „	
14	„ „ „ <i>chaturthah</i> „	265—
15	„ „ „ <i>pañchamah</i> „	
16	„ „ „ <i>shashthah</i> „	267—
17	„ „ „ <i>saptamah</i> „	268—
18	„ „ „ <i>ashtamah</i> „	
19	„ „ „ <i>navamah</i> „	
20	„ „ „ <i>dāśamah</i> „	
21	„ „ <i>Pasúdyaya</i> <i>rúpa</i> <i>dvandvina</i> <i>práśava</i>	
22	„ „ <i>Tritiyadina</i> <i>práitarálabhya</i> <i>ekadaśi</i> <i>práśava</i> ... ..	
23	„ „ <i>Ritupráśava</i> ... ..	274—

### PRAPÁṬHAKA 7

1—26	Anuvákas— <i>Agnikandam</i> —1—10 <i>Asvamedhángunantaráh</i> —11—26 ...	277—
1	Anuváka— <i>Gáyatryádi</i> <i>pañchamantra</i> <i>práśuchi</i> - <i>spra-</i> <i>śadikam</i> ... ..	277—
2	„ <i>Risabheshtá</i> <i>kopadhana</i> <i>di</i> ... ..	282—
3	„ <i>Bajri</i> <i>chitrinishtá</i> <i>kopadhána</i> - <i>bisudhárá-</i> <i>práśim</i> <i>adi</i> ... ..	291—
4	„ <i>Adáshyadinam</i> <i>tisrinám</i> - <i>śhutinam</i> <i>rásh-</i> <i>trabhishtamcheshtá</i> <i>kánám</i> <i>vidbh</i> ...	293—

nivaka—Punarī	pārindhanahomavīśeṣhā pancha elītiprasamsādi	305—306
„	Bratacharanā hiranyeshṭakopadhana rugā lūtyagnī pīśāmsādi . .	312—313
„	Dīśā ākutyāhutimantrāh	319—320
„	Svayam chitāmantīena kshetrabhūmāvśanam, kurmopadhanaḍi cha	324—325
„	Agnīgrahanam, chayanāprasamsā, hiranyesh ṭakābhūh sarbatomukhāvyagne rupadha nam dīśā dīkprotabhūdhanamcha	329—330
„	Pāśūsurī anām pīśāmsā vīśeṣhavidhanamecha	331—335
„	Aśvīnya dānsṭradībhīh angūh stegadīnam devatānam homarṭī ah mantrāh	337
„	hanvā bhībhīh angūh bhūjādīnam devatānam homarṭīah mantrah	339
„	śajhā bhī bhīh angūh kūrmasīdīnam devatānām homarṭīah mantrīh	341
„	„ kākṣādībhīh angūh yoktradīnam devatānam lōmarṭī ah mantrah	342
„	„ jṅghanamaī sadībhīh angūh mītra varunādīnam devatānām hom arṭī ah mantrah	343
„	„ galabbhagadībhīh angūh indradīnām devatānam homarṭīah mantrah	344
„	„ jrau lī antradībhīh angūh pūśā dī nam devatānam homarṭī hī mantrah	345
„	„ grībadībhīh angūh ojā dīnam devatānām lōmarṭīhāh mantrāh	346
„	gubhyendriyādībhīh angūh anandādī nam devatānam homarṭīah mantrah	347
„	„ maī adībhīh angūh abaradīnam devatānam homarṭīhāh mantrah	348
„	„ dakṣīnājī kshatvadībhīh angūh aśvīnādīnam devatānām ho marṭīhāh mantrah .	349

22	Anusákṛ—Asvaya uttarapakṣatyádibhiḥ	angaiḥ	
		váshvadinám devatánám hom-	
		árbáh mantráh ...	...
23	„ „ anúbrigadibhiḥ angaiḥ paṭhyádi-	nám devatánám homártháh	
		mantráh ...	...
24	„ Asvam prati prárthanamantrah	.	...
25	„ Asvánumautranamantrah	...	...
26	„ Asvasyodakábhoghrápanamantrah		...

# तैत्तिरीयसंहिता-पञ्चमकाण्डस्य ।

सूचीपत्रम् ।

## अग्निचयनब्राह्मणम् ।

प्रपाठकाः १—७ ।

प्रपाठकः १ ।

	पृष्ठे ।
-११ अनुवाक — उष्यामित्राक्षयम् ... ..	१-२५
अनुवाक ... सावित्र्याहुति, अम्नादानश्च ... ..	१-२
” ... मृदाक्षान्ति ... ..	४ ६
” ... मृत्खननम्, उदस्मुखत्वेन अश्वस्य निर्गमनम्, उदकसेचनश्च ... ..	६ ८
” ... मृत्खननं, पुष्करपर्णे मृदा सम्भरणं, ह्य्या- जिने मृद स्यापनश्च ... ..	८ १०
” ... जलक्षेपणादिपूर्वकं यज्ञभूमौ मृदाहरणम्,	१०-१३
” ... उखाभिर्भायम् .. ..	१४-१५
” ... उखासंस्कार ... ..	१५-१७
” ... पशुशीर्षसम्पादनादि ... ..	१७ १८
” ... दीक्षासंस्कार, उखाप्रतापनादि च ...	२०-२१
” ... उष्यामौ समिदाधानादि ... ..	२२ २३
” ... एकादशाश्वस्य अग्निदाया ऋषेः ...	२४ २५

## प्रपाठकः २ ।

			एछे
१—१२	अनुवाकाः—चित्युपक्रमब्राह्मणम्	... ..	१२-
१	अनुवाकः...द्यासन्ध्याम् उख्यामिस्थापनम्, वात्सप्रेय उप- स्थानञ्च	... ..	१२
२	” ... उख्यस्य अग्नेश्चयनप्रदेशं प्रति नयनम्	... ..	१६
३	” ... गार्हपत्याग्नेश्चयनम्	... ..	१८
४	” ... गार्हपत्याग्नौ उख्यामिसन्निवापः	... ..	१०
५	” ... अग्निचयनभूमेः कर्षणम्	... ..	१२
६	” ... सिकतादिवापः	... ..	११
७	” ... पुष्करपर्णं बकनाद्युपधानम्	... ..	१६
८	” ... स्वयमादृशेष्टकीपधानम्	... ..	११
९	” ... उखाद्युपधानम्	... ..	५१
१०	” ... प्रथमचित्तौ अपस्याप्राणभृदमानभृदिष्टकीप- धानम्	... ..	५१
११	” ... सौवर्णसूचीभिः अश्वस्य असिच्छेद्येषु स्थानेषु रेखाकरणमन्ता	... ..	
१२	” ... अश्वस्य तच्छेदनमन्ता.	... ..	६

## प्रपाठकः ३ ।

१—१२	अनुवाकाः—चित्तिचतुष्टयाश्वमेधविधानब्राह्मणम्		६
१	अनुवाकः...द्वितीयचित्तौ आश्विनौनाम्, ऋतव्यानाम्, प्राणभृताम्, अपस्यानां, वयस्यानाञ्च द्रष्टका- नामुपधानम्	... ..	६
२	” ... तृतीयचित्तौ स्वयमादृश्यायाः, पञ्चानां दि- श्यानां, दशानां प्राणभृतां, षड्विंशता दृष्ट- कीनां, सप्तानां षाण्णिल्यानाञ्च द्रष्टकाना- मुपधानम्	... ..	



८४।

॥ ... चतुर्थधितौ अष्टायास्तोमीयानाम् इष्टका-	
नामुपधानम् ... ..	६८-७०
॥ ... चतुर्थधितौ दृष्टीनां युष्ठीनाश्च इष्टकाना-	
मुपधानम् ... ..	७०-७३
॥ ... पञ्चमधितौ अक्षपद्मानां विरजाश्च इष्टकाना-	
मुपधानम् ... ..	७३-७५
॥ ... पञ्चमधितौ क्षौमभागानामिष्टकानामुपधा-	
नम् ... ..	७५-७६
॥ ... पञ्चमधितौ पद्धानां नाकसदां, पद्धानां घो-	
ङ्गानाम्, स्वयभाटखायाः विक्रण्याश्च इष्ट-	
कायाः उपधानम् ... ..	७६-७८
॥ ... पञ्चमधितौ कन्दसामिष्टकानामुपधानम् ...	७८-७९
॥ ... अष्टानां सद्युजामिष्टकानां, तिस्रुणां मण्डसे-	
ष्टकानां, तिस्रुणां विश्वज्योतिषामिष्टकाना-	
क्षोपधानम्... ..	७९-८०
॥ ... पद्धानां दृष्टिसमीनानाम्, अष्टानां संयानीनानाम्,	
अष्टानाम् आदित्यानामिष्टकानां, पद्धानां	
दृतेष्टकानां, पद्धानां यज्ञोदानामिष्टकानाश्च	
उपधानम् ... ..	८०-८२
॥ ... पद्धानां भूयक्षुतां, पद्धानामधिरूपाद्याम्,	
पद्धानां द्विविधोदानां, पद्धानामायुष्याद्याम्	
इष्टकानाम्, अग्निहृदयेष्टकायाः, सप्तानाम्	
ऋतथ्यानाश्च इष्टकानामुपधानम् ...	८२-८३
॥ ... अश्वमेधविधानम् ... ..	८३-८४

		एके
१—१२	अनुवाकाः—चितिसंस्कारः	८६-१
१	अनुवाक' .. इन्द्रतनु-यज्ञतनु-नक्षत्रेष्टकानामुपधानम्	८६-६
२	” ... ऋतथ्येष्टकोपधानादि, साहस्रवता मन्त्रेण प्रोक्षणञ्च ... ..	६०-६
३	” ... शतरुद्रौयहोमः	६२-६
४	” ... अग्निपरिवेचनविकर्षण्ये	६४-६
५	” ... व्याघारणम्, वैश्वकर्म्मसूक्ताभ्यामाहुतिश्च	६५-६
६	” ... सभिदाधानाग्निप्रणयने, अग्निचयनाङ्गस्य दशर्चस्य पञ्चर्चस्य वा अग्निप्रतिरघसूक्तस्य विनियोग	६७-६
७	” ... वज्रिस्थापनम्	६६-६
८	” ... वसोर्धाराहोमविधानम्	१०२-६
९	” ... वाजप्रसवीयहोमविधानम्	१०४-६
१०	” ... वज्रियोगमन्त्रविनियोगः, पुनश्चितिविधानञ्च	१०६-६
११	” ... काम्यचयनानां विष्टथ्येष्टकोपधानस्य च वि- धानम्	१०८-६
१२	” ... अश्वमेधीय-वह्निप्यवमानस्तोत्रादौ ऋक्सोम- सामविशेषाणामभिधानम्	११०-६

प्रपाठकाः ५—७ ।

अग्निचितेः शिष्टाङ्गविषयकम् औपानुवाक्यम्

उत्तरं काण्डम् ।

प्रपाठकः ५ ।

१—२४ अनुवाका — औपानुवाक्यगतमन्त्रविशेषाद्युक्तिः

१११

अनुवाकः...चिह्नविदोंक्षणीयेष्टिकथनम्...	...	११७-११८
” ... अग्निघनविधिः, तत्फलकथनम्, उख्यामि- धारणस्य विधिश्च	... ..	१२७-१३०
” ... उखाहोम-पुरुषशीर्षापधान-वामभृदियुक्तो- पधानविधानानि	.. ...	१३६-१३७
” ... रेत-सिग्धोम-चितिस्यर्गविधानम्	...	१४१-१४३
” ... हिरण्येष्टका-स्वयमाहृष्टेष्टकोपधानविधानम्	...	१४८-१४९
” ... अङ्गं-रूपाभिधेयानामियुक्तानामुक्तिः, तासां लोकंष्टणायार्थवादौ	... ..	१५३-१५४
” ... एकयूपादिविधयः	... ..	१५८-१५९
” ... गायत्रसामादिना उपस्थानादिविधिः, ध्यात्ते- ष्टकोपधानविधिश्च	... ..	१६४-१६६
” ... पञ्चाज्याङ्गति-अप-चरूपधान-प्रोक्षणादि	...	१७०-१७१
” ... षट्सर्पाङ्गति-थङ्महाहोमादिमोक्षविधयः	...	१७५-१७७
-२४ अनुवाकाः—अश्वमेधाङ्गपशुसङ्घविधयाः	...	१८४-१८७
अनुवाकः...एकादशिनो नाम प्रथमो वन्यपशुसङ्घः...	...	१८४
” ... दशिनो नाम द्वितीयो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८५
” ... तृतीयो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८६
” ... चतुर्थो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८७
” ... पञ्चमो वन्यपशुसङ्घः	... ..	१८८
” ... षष्ठो वन्यपशुसङ्घः	.. ...	१८९
” ... सप्तमो वन्यपशुसङ्घः...	... ..	१९०
” ... अष्टमो वन्यपशुसङ्घः	.. ...	१९१
” ... नवमो वन्यपशुसङ्घः	.. ...	१९२
” ... दशमो वन्यपशुसङ्घः	.. ...	१९३

अनुवाकः...त्रिहविर्दोऽक्षणीयेष्टिकथनम्...	...	११७-११९
” ... अग्निघनविधिः, तत्फलकथनम्, उखामि- धारणस्य विधिश्च ... ..	...	१२७-१३०
” ... उखाहोम-पुरुषशीर्षोपधान-वामभृदियुको- पधानविधानानि . ... ..	...	१३६-१३७
” ... रेतःसिग्धोम-चित्तिस्पर्शविधानम् ... ..	...	१४१-१४३
” ... हिरण्येष्टका-स्वयमाह्वयेष्टकोपधानविधानम्	...	१४८-१४९
” ... अङ्गा-रूपाभिधेयानामियुक्तानामुक्तिः, तासां लोकंष्टगायास्वार्थवादौ ... ..	...	१५३-१५४
” ... एकयूपादिविधयः ... ..	...	१५८-१५९
” ... गायत्रसामादिना उपस्थानादिविधिः, आत्मे- युकोपधानविधिश्च ... ..	...	१६४-१६६
” ... पञ्चाज्याहुति-जप-चरूपधान-प्रोक्षणादि	...	१७०-१७१
” ... षट्सर्पाहुति-षड्महाहोमामिमोक्षविधयः	...	१७५-१७७
२४ अनुवाकाः—अश्वमेधाङ्गपशुसङ्घविषयाः ... ..	...	१८४-१९०
।नुवाकः...एकादशिनो नाम प्रथमो वन्यपशुसङ्घः...	...	१८४
” ... दशिनो नाम द्वितीयो वन्यपशुसङ्घः ... ..	...	१८५
” ... तृतीयो वन्यपशुसङ्घः ... ..	...	१८६
” ... चतुर्थो वन्यपशुसङ्घः ... ..	...	१८७
” ... पञ्चमो वन्यपशुसङ्घः ... ..	...	१८८
” ... षष्ठो वन्यपशुसङ्घः .. ... ..	...	१८९
४, ... सप्तमो वन्यपशुसङ्घः... ..	...	१९०
” ... अष्टमो वन्यपशुसङ्घः .. ... ..	...	१९१
” ... नवमो वन्यपशुसङ्घः .. ... ..	...	१९२
” ... दशमो वन्यपशुसङ्घः . . ... ..	...	१९३

# शुद्धिपत्रम् ।

शब्द	शब्द	पृष्ठा	* पङ्क्ति ।
वक्षाम	वक्षाम	१	४
समर्द्धयेति	समर्द्धयेति	२	६
व्यर्द्धयेति	व्यर्द्धयेति	३	१
रीय	रिय	५	१४
जिघर्षामि	जिघर्षामि	७	३
जनिष्या	जनिष्या	१०	५
प्राणां	प्राणां	१०	१५
व्योषधिष्विवाह	व्योषधीष्विवाह	११	१४
नाहेलेषे	नाहेलेषे	१२	१
उपसृजति	उपसृजति	१४	३
अर्भ	अर्भ	१४	८
पयसि	पयसा	१६	२०
भवति	भवन्ति	१७	६
नैव	तेनैव	१८	५
यादिस्यैव	यादिस्यैव	१६	६
मौञ्ज	मौञ्ज	२२	११
उर्जवेन	उर्जवेन	२३	१०
समिद्धो	समिद्धो	२४	१
सुशिल्पो	सुशिल्पो	२४	१६
अग्ने	अग्ने	२२	१४
अग्ने	अग्ने	२७	१२
सुप्ता	सुप्ता	२७	१४
ज्योतिष्मान्	ज्योतिष्मान्	२७	१६
अस्ये	अस्ये	३८	४
समवलीयन्त	समवलीयन्त	३६	२
समप्य	समप्य	४०	१३
एष	एषा	६२	१६
लोष्टान्त	लोष्टान्त	४३	१७

शब्द	शब्द	शब्द	पङ्क्तिः ।
लोयु	लोयु	४३	१६
वपासि	वयासि	४६	१७
सृष्ट्यै	सृष्ट्यै	४८	५
यदभिं	यदभि	४८	७
अयं । सर्पत् ।	यं । असर्पत् ।	५१	२
तङ्गेन	तङ्गेन	५२	३
राण्या	मारण्या	५२	१०
प्रतीचि	प्रतीची	५३	१
नुयुक्	नुयुक्	५६	१
हरीणी	हरिणी	५६	६
नमो वृत्तिं	नमोवृत्तिं	५६	१२
वायो	वयो	६१	२
दक्षिणतो	दक्षिणतो	६०	१५
दक्षिणतो	दक्षिणतो	६६	१६
त्रिंश	त्रिंश	७०	२
ऽर्द्धो	ऽर्द्धो	७१	१४
मिथुनी	मिथुनी	७५	१५
अमुस्मिन्	अमुस्मिन्	७७	२
एनाम्	एनाः	७८	४
हरन्त्य	हरन्त्य	८१	४
परिव	वरिव	८२	८
कतू	कतू	८३	१०
दध्यात्	दधत्	८९	१२
लोके	ल्लोके	८९	२
धर्मं	धर्मं	९३	१
शमयति	शमयति	९४	१४
पावको	पावको	९५	१
यदभिं	यदभिं	९५	२
ऊताद्	ऊताद्	९६	६

॥०॥ श्रीगणेशाय नम ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः आम् ।

सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै चतुर्गृहीतेन जुहोति  
चतुष्पादः पशवः पशूनेवावरुन्धे चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव  
प्रति तिष्ठति छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वो  
भागानि हव्यं वह्नाम् इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्  
पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वपट्काराय यच्चतु-  
र्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य  
प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत ॥ १ ॥

पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरे-  
वैनमर्षं गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वसीया-  
न्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि  
क्रमयति वसीयान् भवत्ययो यज्ञस्यैवैपाभिकान्तिरेति

वै एष यज्ञमुखादृध्याः योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि  
सावित्राणि भवन्ति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रः ॥ २ ॥

अग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृध्या अग्नेर्देवतायै नैत्यष्टौ  
सावित्राणि भवन्ति आहुतिर्नवमी चिद्वत्मेव यज्ञमुखे  
वि यातयति यदि कामयेत् छन्दांसि यज्ञयज्ञसेनार्प-  
येयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छन्दांस्येव यज्ञयज्ञसेनार्प-  
यति यदि कामयेत् यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति  
यजुरन्तमं कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा  
स्तोमः समर्द्धयेति ॥ ३ ॥

आह समृद्धौ चतुर्भिरग्निमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि  
छन्दाभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसृत्यै  
अग्निर्देवेभ्यो निलायत् स वेणुं प्राविशत् स एतामूति-  
मनु समचरद् यद्देणोः सुपिरः सुपिराऽग्निर्भवति स-  
योनित्वाय स यज्ञयज्ञावसत् तत्कृष्णमभवत् कल्माषी  
भवति रूपसमृद्धौ उभयतः श्लूभिवतीतश्च, अमुतश्चार्क-  
स्यावरुध्यै व्याममात्री भवत्येतावद्द्वै पुरुषे वीर्यं वीर्य-  
सम्मिताऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुध्यै यो वन-  
स्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिर्वेणु-  
र्वेणुवी भवति वीर्यस्यावरुध्यै\* ॥ ४ ॥

\* यस्य आख्यानं चतुर्भिराग्रे प्रथमप्रपाठक प्रथमानुवाकनाथे द्रष्टव्यम् ।



कामयेत । गायत्रः । अर्द्धयेति । च । सप्तविंशतिश्च ॥  
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
प्रथमोऽनुवाकः ॥ \* ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमद्यं वन्दे विद्यातीर्थमष्टेश्वरम् ॥  
चतुर्थकाण्डे चित्पथमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।  
ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे, तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥  
मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ, शिष्टमौपानुवाक्यगम् ।  
एकादशानुवाका सुराद्येऽर्थास्वेवमीरिताः ॥  
सावित्राज्जतिरभ्रेश्च स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।  
द्वितीये मृत्खनं गच्छन्नश्वेनाक्रामयेद्भुवम् ॥  
तृतीये तृत्कमय्याश्वं\* भूसंस्कारो जलादिभिः ।  
चतुर्थे तु मृदं खात्वा समरेक्ष्मपत्रयोः ॥  
पञ्चमे समृतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।  
षष्ठे तृषां निर्मिमीत, सप्तमे संस्करोति ताम् ॥  
अष्टमे पशवो वज्रेहरस्यस्य नवमे जनिः ।

\* 'भृत्कमय्याश्वम्' इति सार्वभिक पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

उख्यं दधीत दशमे, स्यादन्यद्वाश्वमेधिकः\* ॥

अथेतुमनुवाकोऽच प्रोक्तः, उल्लय्यतां ततः ।

'समिद्धः' इत्येवमाद्या अश्वस्याप्रिय ईरिताः ॥

आप्रियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशाच तः ।

अश्वमेधाख्यकाण्डे ताः विनियुक्ता स्फुटं श्रुतम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्यप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्कोण क्रियत इमाम-  
गृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै  
यज्ञस्य समृद्धौ प्रतूर्त्त वाजिन्ना द्रुवेत्यश्वमभि दधाति  
रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथाः रासभं  
युवमिति गदुभमसत्येव गर्दभं प्रति षापयति तस्माद-  
श्वाद्गर्दभो सत्तरो योगेयोगे त्वस्तरमित्याह ॥१॥

योगेयोग एवैनं युक्ते वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं  
वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमृतय इत्याहेन्द्रिय-  
मेवाव रुन्धेऽग्निदेवेभ्यो निलायत् तं प्रजापतिरन्वविन्दत्  
प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सभरत्यनुवित्यै पापवस्यसं वा  
एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म  
कुर्वन्ति पापीयान् ॥ २ ॥

† 'स्यादन्यस्याश्वमेधिका' इति अनेकेषु पाठेषु न सलगति ।

ह्यश्वान्दुर्भोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै  
 तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति बहुवै भवतो  
 भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रश्वः  
 प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्त्रशस्तीरित्याह वज्रैणैव पाप्मानं  
 भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गार्णपत्यादित्याह रौद्रा वै  
 पशवो रुद्रादेव ॥ ३ ॥

पशून्निर्याच्यात्मने कर्म कुरुते पष्णा सयुजा सहे-  
 त्याह पूषा वा अध्वनाऽसन्नेता समर्थ्यै पुरीषायतनो  
 वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानाऽ सम-  
 भरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेही-  
 त्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सम्भरत्यग्निं पुरीष्य-  
 मङ्गिरस्वदच्छेम् इत्याह येन ॥ ४ ॥

सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्गे प्रजापतये प्रति-  
 प्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुरीयं वै प्रजापतिस्तस्या  
 एतच्छेत्रं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गरिष्याम्  
 इति वल्मीकवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-  
 प्रोच्याग्निः सम्भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गराम् इत्याह  
 येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्गेऽन्वग्निरुपसामग्रं ॥

॥ ५ ॥

अख्यदित्याहानुखात्या आगत्य वाज्यध्वन आब्रम्य

वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वीया विन्दत्युत्तरया  
 दाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः  
 पशवः प्र जायन्ते द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-  
 मीत्याह एभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत्  
 रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वज्री वै, एष यदश्वा  
 दुद्भिरन्यतोदङ्गो भूयाल्लोमभिरुभयादङ्गो यं द्विष्या-  
 त्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रैणैवैनं स्तृणुते\* ॥ ६ ॥

आह । पापीयान् । रुद्रादेव । येन । अग्रं । वज्री  
 वै । सप्तदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति दाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या  
 अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्तेऽप उप  
 सृजति यत्र वा आप उपंगच्छन्ति तदोपधयः प्रति-  
 तिष्ठन्त्योपधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति  
 पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादुप  
 उप सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनुमावाहुतिं जुहु-  
 यादन्धोऽध्वर्युः ॥ १ ॥

\* अथ व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड-प्रथमप्रपाठक-द्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्याद्रक्षांसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नि-  
 वत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षांसि  
 घ्नन्ति जिघम्यग्निं मनसा घृतेनेत्याहु मनसा हि पुरुषो  
 यज्ञमभिगच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याहु  
 सर्वः क्षीप प्रत्यङ् क्षेतिं पृथुं तिरश्चा वयसा वृहन्तमि-  
 त्याहाल्पो क्षीप जातो महान् ॥ २ ॥

भवति व्यचिष्टमन्नः रभसं विदानमित्याहान्नमे-  
 वास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद आ त्वा  
 जिघमि वचसा घृतेनेत्याहु तस्माद्यत् पुरुषो मनसाभि-  
 गच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याहु रक्षसामपहृत्यै  
 मय्यश्रीः स्पृहयद्वर्णा अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन्  
 दधात्यपचितिमान् भवति य एवं ॥ ३ ॥

वेद् मनसा तु वै तामामुमर्हति यामध्वर्युरनुग्रा-  
 वाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराग्नौ द्वाभ्यां  
 प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षां-  
 सि जिघांसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यज्ञेनदा-  
 हुतिरश्रुते परि लिखति रक्षसामपहृत्यै तिसृभिः परि  
 लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षांस्यप-  
 हन्ति ॥ ४ ॥

गायत्रिया परि<sup>१</sup> लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं  
परि<sup>१</sup> गृह्णाति त्रिष्टुभा परि<sup>१</sup> लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रि-  
येणैवैनं परि<sup>१</sup> गृह्णात्यनुष्टुभा परि<sup>१</sup> लिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि  
छन्दांसि परिभूः पर्याप्तै मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा  
अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया  
प्रथमया परि<sup>१</sup> लिखत्यथानुष्टुभाय त्रिष्टुभा तेजो वै  
गायत्री, यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा चैवेन्द्रियेण  
चोभयतो यज्ञं परि<sup>१</sup> गृह्णाति\* ॥ ५ ॥

अन्धोऽध्वर्युः । महान् । भवति य एवं । हन्ति ।  
त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री । त्रयोदश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसृत्या अथो  
धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाम्रे सुप्रतीकमि-  
त्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति सोऽग्निर्जातः प्रजाः  
शुचापयत् तं देवा अर्धर्चेनाशमयन् शिवं प्रजाभ्यो  
ऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति दाभ्यां  
खनति प्रतिष्ठित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा ॥१॥

\* यस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड प्रथमप्रपाठक द्वितीयानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

हरत्यपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैवैन-  
 नत् आ हरति पुष्करपर्णेन सम्भरति योनिर्वा अग्नेः  
 पुष्करपर्णः सयोनिमैवाग्निः सम्भरति कृष्णाजिनेन  
 सम्भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सम्भरति  
 यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान् पशून्  
 शुचाप्येत कृष्णाजिनेन सम्भरत्यारुण्यानेव पशून् ॥२॥

शुचाप्यति तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानाना-  
 मारुण्याः पशवः कनीयाः सः शुचा हृता लोमतः  
 सम्भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनञ्च पुष्करपर्णञ्च  
 सः स्तृणाति इयं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-  
 मेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्निर्देवेभ्यो निलायत तम-  
 यर्वा न्वपश्यदयर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने इति ॥३॥

आह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनः सम्भरति त्वा-  
 मग्ने पुष्करादधि इत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितम-  
 विन्दुत्तमु त्वा द्दध्यङ्पिरित्याह द्दध्यङ् वा आथवण-  
 स्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति तमु त्वा पाथ्यो  
 वृषेत्याह पूर्वमेवादितमुत्तरेणाभि गृणाति ॥ ४ ॥

चतसृभिः सम्भरति चत्वारि छन्दाः सि छन्दाभिरेव  
 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्री हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-  
 राजन्यस्य चैष्टुभो हि राजन्यो यं कामयेत् वसीया-

नस्यादित्युभयोभिस्तस्य सम्भरेत् तेजश्चैवास्मै इन्द्रियं  
 च समीचीं दधात्यष्टाभिः सम्भरत्यष्टाक्षरा गायत्री  
 गायत्रौऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सम्भरति सीदं हेतुरिति,  
 आह देवता एवास्मै सः सादयति निः हेतेति  
 मनुष्यान्तः सीदुस्वेति वयोऽसि जनिष्या हि जेन्धो  
 अग्रे अहामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै सःसन्नान् प्र  
 जनयति ॥ ५ ॥

आ । एव पशून् । इति । शृणाति । हेतुरिति ।  
 सप्तविंशतिय ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

क्रूरमिव वै अस्याः एतत् करोति यत् खनत्यप उप-  
 सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचः शमयति  
 सन्ते वायुर्मातरिष्या दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः  
 प्राणेनैवास्यै प्राणाः सन्दधाति सन्ते वायुरित्याह  
 तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्त्ते तस्मै च देवि वप-  
 डस्तु ॥ १ ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य तृतीयानुवाक  
 भाष्ये दृश्यम् ।



तुभ्यमित्याह पञ्चा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति  
 तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति यद्दपट्कुर्याद् यातयामा  
 अस्य वपट्कारः स्याद्यन्न वपट्कुर्याद् रक्षांसि यज्ञः  
 हन्युर्वडिध्याह परोक्षमेव वपट्करोति नास्य यातयामा  
 वपट्कारो भवति न यज्ञः रक्षांसि घ्नन्ति सुजातो  
 ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभा उप नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २ ॥

सर्वाणि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया  
 तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि दधाति वेदुको वासो  
 भवति य एवं वेद वारुणो वै अग्निरुपनह उदु तिष्ठ  
 स्वध्वर ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति  
 सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वां वरुणमेनिमुत्सृजति द्वाभ्यां  
 प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो असि ॥ ३ ॥

रोदस्योरित्याह इमे वै रोदसी तयोरप गर्भो यत्  
 अग्निस्तस्मादेवमाह अग्ने चारुर्विमृत औपधिष्ठित्याह  
 यदा ह्येतं वि भरन्ति अथ चारुंतरो भवन्ति प्र  
 मातृभ्यो अधि कनिक्रदन्ता इत्याह औपधयो वा अस्य  
 मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति स्थिरो भव वीङ्ग  
 इति गर्दभ आ सादयति ॥ ४ ॥

सन्नह्यत्येवैनमेतया स्थेन्ने गर्दभेन सं भरति तस्मात्  
 गर्दभः पशूनां भारभारितमेा गर्दभेन सं भरति तस्मा-

द्गर्दभोऽप्यनाहेलेशेऽत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्त्रः५. ह्येने-  
नार्कः५ सं भरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद् गर्दभो  
द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्रजायतेऽग्निह्यस्य योनिं  
निर्दहति प्रजासु वै एष एतर्ह्यारूढः ॥ ५ ॥

स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य  
इत्याह प्रजाभ्य एवैनः५ शमयति मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर  
इत्याह मानुष्यो हि प्रजाः मा द्यावापृथिवी अभि  
शुशुचो मा अन्तरिक्षः५ मा वनस्पतीनित्याह एभ्य  
एवैनं लोकेभ्यः शमयति प्रेतु वाजी कनिष्ठददित्याह  
वाजी ह्येष नानदुद्रासभुः पत्वेति ॥ ६ ॥

आह रासभ इति ह्येतमृपयोऽवदन् भरन्नग्निं  
पूरीष्यमित्याह अग्निः५ ह्येष भरति मा पादि आयुषः  
पुरेत्याह आयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमायु-  
रेति तस्माद्गर्दभे पुरा आयुषः प्रमीते विभ्यति दृषामिं  
दृषणं भरन्तित्याह दृषा ह्येष दृषामिर्पां गर्भं ॥  
॥ ७ ॥

समुद्रियमित्याह अपाः५ ह्येष गर्भो यद्ग्निरम् आ  
याहि वीतये इति वै इमौ लोकौ वि एतामम् आ याहि  
वीतये इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै प्रच्युतो वै एष  
आयतनात् अगतः प्रतिष्ठाः५ स एतर्हि अध्वर्युश्च यज-

मानञ्च ध्यायति कृतं सत्यमित्याह इयं वा कृतमसौ ॥  
॥ ८ ॥

सत्यमनयोरेवैनं प्रतिं ष्ठापयति नार्तिमाच्छत्यध्वर्यु-  
र्न यजमानो वरुणो वै एष यजमानमभ्येति यद्गमि-  
रुपनइ अप्रधयः प्रतिं गृह्णीताग्निमेतमित्याह शान्त्यै  
व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसामपहत्यै  
निपीदन् नो अप्रं दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै  
अप्रधयः प्रतिं मोदध्वं ॥ ९ ॥

एनमित्याहौपधयो वै अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनः  
समर्हयति पुष्यावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादौपधयः  
फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भं कृत्वियः प्रत्नः सुधस्यमासदु-  
दित्याह याभ्यं एवैनं प्र च्यावयति तास्वेवैनं प्रतिं  
ष्ठापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै\* ॥ १० ॥

अस्तु । अनुष्टुप् । असि । सादयति । आरूढः ।  
पत्वेति । गर्भम् । असौ । मोदध्वम् । द्विचत्वारिंशच्च ॥  
॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाक-  
भाष्ये प्रयत्नम् ।

वारुणो वै अग्निरुपनद्धो वि पाजसा इति वि  
 सःसयति सवितृप्रसूत एवास्य विपूचीं वरुणमेनिं वि  
 सृजति अप उपसृजति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरे-  
 वास्य शुचं शमयति तिसृभिरुपसृजति त्रिष्टु द्वै अग्नि-  
 र्यावानेव अग्निस्तस्य शुचं शमयति मित्रः सःसृज्य  
 पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैव ॥ १ ॥

एनः सः सृजति शान्त्यै यद् ग्राम्याणां पात्राणां  
 कपालैः सःसृजेद् ग्राम्याणि पात्राणि शुचाप्येद् अर्भ-  
 कपालैः सः सृजत्येतानि वै अनुपजीवनीयानि तान्येव  
 शुचाप्यति शर्कराभिः सः सृजति धृत्यै अथो शन्वा-  
 याजलोमैः सः सृजत्येषा वै अग्नेः प्रिया तनूर्यदुजा  
 प्रिययैवैनं तनुवा सः सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य  
 लोमभिः सं ॥ २ ॥

सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सः  
 सृजति रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता वै एतं  
 देवता अग्ने समभरन् ताभिरेवैनः समरति मुखस्य  
 शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मुखस्तस्य एतच्छिरो यदुखा  
 तस्मादेवमाह यज्ञस्य पदे स्य इत्याह यज्ञस्य ह्येते ॥ ३ ॥

पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्र अन्याभिर्यच्छति अनु अन्यै-  
 मन्त्रयते मिथुनत्वाय व्युद्धिं करोति चय इमे लोका एषां

लोकानामास्यै छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि  
 वीर्यैश्वैनां करोति यजुषा विलं करोति व्याहृत्यै  
 इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां दि-  
 स्तनां कसेति द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति  
 पशूनां दोहाय अष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय  
 नवाश्रिम् अभिचरतः, कुर्यात् चिद्वत्मेव वज्रं सम्भृत्य  
 भ्रातृव्याय प्र हरन्ति स्तृत्यै कृत्वाय सा महीम् उखा-  
 मिति नि दधाति देवतास्वैनां प्रति षापयति\* ॥  
 ॥ ४ ॥

\* तेनैव । लोमभिः सं । एते । अभिचरतः । एक-  
 विंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षेण्याः प्राणाः शिर एतद्  
 यज्ञस्य यदुखा शीर्षेणैव यज्ञस्य प्राणान् दधाति तस्मात्  
 सप्त शीर्षेण प्राणा अश्वशुकेन धूपयति प्राजापत्यो वै

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक-  
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

अथः सयोनित्वाय अदितिस्त्वेत्याह इयं वै अदिति-  
रदित्या एव अदित्यां खनत्यस्याः अक्रूरङ्गाराय न हि  
स्वः स्वः हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम् ॥  
॥ १ ॥

वै एतां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां दधाति धिपणा-  
स्त्वा इत्याह विद्या वै धिपणा विद्याभिरेवैनामभीन्धे  
मास्त्वेत्याह छन्दाःसि वै मास्छन्दोभिरेवैनाः अपयति  
वरुचयस्त्वेत्याह होत्राः वै वरुचयो होत्राभिरेवैनां  
पचति जनयस्त्वा इत्याह देवानां वै पत्नीः ॥ २ ॥

जनयस्ताभिरेवैनां पचति पड्भिः पचति पड्वै  
कृतव कृतुभिरेवैनां पचति द्विः पचन्वित्याह तस्मात्  
द्विः संवत्सरस्य सस्य पच्यते वारुण्युखा अभीज्ञा मैत्रिया  
उपैति शान्त्यै देवस्त्वा सविता उदपुत्वित्याह सवितृ-  
प्रसूत एवैनां ब्रह्मण देवताभिरुदपति अपद्यमाना  
पृथिवि आशा दिश आ पृण ॥ ३ ॥

इत्याह तस्माद्भिः सर्वा दिशोऽनु वि भाति उत्तिष्ठ  
वृहती भवोर्धा निष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै  
असूयं पाचमनाच्छृणामाच्छृणति देवचा अकः अज-  
क्षीरेण आच्छृणति परमं वै एतत् पयो यदजक्षीरं  
परमेणैवैनां पयसि आच्छृणति यजुषा व्याहृत्यै

छन्दोभि॒रा च्छृ॑णत्ति छन्दोभि॒र्वै॑ ए॒पा, क्रि॑यते॒ छन्दो॒भिरे॒व छन्दा॑ःसि आ च्छृ॑णत्ति\* ॥ ४ ॥

आह॒ दे॒वानां॑ । वै पत्नीः॑ । पृ॒ण । ए॒पा । षट् च॑ ॥  
॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

एक॑विंशत्या॒ मायैः॑ पुरु॒षशी॑र्षम॒च्छैति॑ अ॒मे॒ध्या वै  
माया॑ अ॒मे॒ध्यं पु॑रु॒षशी॑र्षम॒मे॒ध्यैरे॒वास्य॑ अ॒मे॒ध्यं नि॒रव॒दाय॑  
मे॒ध्यं कृ॒त्वा आ ह॑रति॒ एक॑विंशतिर्भवति॒ एक॑विंशो  
वै पु॒रु॒षः पु॒रु॒षस्या॒स्यै व्य॑ङ्गं वा ए॒तत् प्रा॒णैर॑मे॒ध्यं यत्  
पु॒रु॒षशी॑र्षं स॒प्तधा॑ वि॒ट्णां॑ वल्मीक॒वपां॑ प्रति॒ नि  
द॑धाति॒ सप्त॑ वै शी॒र्षण्याः॑ प्रा॒णाः प्रा॒णैरे॒वैन्त॑ सम॒  
द्वय॑ति॒ मे॒ध्यत्वाय॑ यावन्तः ॥ १ ॥

वै मृ॒त्युब॑न्ध॒वस्तेपां॑ य॒म आधि॑पत्यं॒ परी॑याय॒ यम॒  
गा॒थाभिः॑ परि॒ गाय॑ति॒ यमा॑दे॒वैर्न॑द्वृ॒क्ते ति॒सृभिः॑ परि॒  
गाय॑ति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒भ्य ए॒वैर्न॑लो॒केभ्यो॑ वृ॒क्ते  
तस्मा॑द् गाय॑ते॒ न दे॒यं गा॒था हि॑ तद् वृ॒क्तेऽग्नि॑भ्यः

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठस्य षष्ठानुवाक-  
भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

पड्भिर्दीक्षयति पड्वै ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्ष-  
यति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि छन्दाभिरेवैनं  
दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभा उत्तमया जुहोति  
वाग्वै अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा एकस्मात्  
अक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद् यद्वाचोऽनाप्तं  
तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि  
प्रजापतिः ॥ १ ॥

प्रजापतेराय्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः  
प्रजा अस्तृजत प्रजानां सृष्ट्यै यदुर्चिषिं प्रहृज्याद्  
भूतमव रुन्धीत् यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र हृणक्ति  
भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्यद्भि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र हृणक्ति  
द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वै एषा यजुषा  
सभृता यदुखा सा यद्विद्येत आर्त्तिमाच्छेत् ॥ २ ॥

यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखान्पेत्याह  
ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रतिं षापयति नार्त्तिमा-  
च्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते यदि भिद्येत  
तैरेव कृपालैः सःस्तृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिर्यो गत-  
श्रीः स्यान्मघित्वा तस्य अवं दध्याद् भूतो वै एष  
स स्वां ॥ ३ ॥

देवतामुपैति यो भूर्तिकामः स्याद् य उखायै स-



भवेत् स एव तस्य स्यादती ह्येप सुभवति एष वै स्वयम्भू-  
 र्नाम् भवत्येव यं कामयेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्य-  
 न्यतस्तस्याहृत्य अवं दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं  
 जनयति अम्बरीषादन्नकामस्य अवं दध्याद् अम्बरीषे-  
 वै अन्नं भ्रियते सयेन्येवान्नं ॥ ४ ॥

अवं रुन्धे मुञ्जानवं दधाति ऊर्ग्वै मुञ्जा ऊर्गमेवास्मै  
 अपि दधाति अग्निर्देवेभ्यो निलायत् स क्रुमुकं प्राविशत्  
 क्रुमुकमवं दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं तदेवावं रुन्धे  
 आज्येन सं यौति एतद्वै अग्नेः प्रियं धाम् यदाज्यं  
 प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्हयति अथो तेजसा ॥ ५ ॥

वैकङ्कतीमा दधाति भा एवावं रुन्धे शमीमयीमा  
 दधाति शान्थ्यै सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे इति  
 तिस्रभिर्जातमुप तिष्ठते चयं इमे लोका एषेव लोकेषु  
 आविदं गच्छति अथो प्राणानेवात्मन् धत्ते\* ॥ ६ ॥

प्रजापतिः । ऋच्छत् । स्वां । एवान्नं । तेजसा ।  
 चतुस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थशाखीयप्रथमप्रपाठकस्य नवमानुवाक-  
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

न हं स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्णं दहति तदस्मै  
 प्रयोगः एव ऋषिरस्वदयत् यदग्ने यानि कानि चेति  
 समिधमा दधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै  
 स्वदते य एवं वेद औदुम्बरीमा दधाति ऊर्ध्वं उदुम्बरा  
 ऊर्ध्वमेवास्मै अपि दधाति प्रजापतिरग्निमसृजत् तस्य  
 सृष्टः रक्षाःसि ॥ १ ॥

अजिघांसन्त एतद्राक्षोघ्नमपश्यत् तेन वै स  
 रक्षाःस्यपाहत् यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जातः  
 द्रष्टाःस्यप हन्ति आश्वत्थीमा दधाति अश्वत्थी वै स  
 स्पतीनाः सपत्नसाहो विजित्यै वैकङ्कतीमा एव  
 भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै सखी  
 मे ब्रह्म उदेपां वाङ्म अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी ॥ २ ॥

वाचयति ब्रह्मणैव श्वचः सःश्रयति श्वचेण  
 तस्माद् ब्राह्मणे राजन्यवानति अन्यं ब्राह्मणं तस्माद्  
 राजन्यो ब्राह्मणवानति अन्यः राजन्यं मृत्युवै श्य यत्  
 अग्निरमृतः हिरण्यः रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृत-  
 मिव मृत्योरन्तर्धत्ते एकविंशतिनिर्वाधो भवति एक-  
 विंशतिवै देवल्लोका द्वादश मासाः पञ्च ऋतवस्त्रय  
 इमे लोका असावादित्यः ॥ ३ ॥

एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्य-

इन्तरेति निर्वाधैवै देवा असुरान्निर्वाधेऽकुर्वन् तत्  
 तन्निर्वाधानां निर्वाधत्वं निर्वाधी भवति आतृव्यानेव  
 निर्वाधे कुरुते सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तो-  
 दासेत्युत्तरया अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं  
 धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा  
 अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य ॥ ४ ॥

प्राणैर्दीधारासीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः  
 प्रजाः प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं  
 घ्नन् कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि-  
 ष्ल्लान्ति षडुद्यामः शिष्यं भवति षड्वै ऋतव ऋतुभि-  
 र्वैनमुद्यच्छते यद् द्वादशोद्यामः संवत्सुरेणैव मौजं  
 भवति ऊर्वै मुञ्जा ऊर्वेवैनः सम, अर्धयति सुपर्णोऽसि  
 गुरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यै एतन्महिमानं व्याचष्टे  
 दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति\*  
 ॥ ५ ॥

रक्षाःसि । औदुम्बरी । आदित्यः । उद्यत्य । सं ।  
 चतुर्विंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 दशमोऽनुवाकः ॥० ॥

अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशमानुवाक-  
 भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

समीहो अञ्जन्दरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्  
 पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां  
 वक्षि प्रियमा सुधस्यम्<sup>(१)</sup> । घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देव-  
 यानान् प्रजानन्वाजी अर्षेतु देवान् । अनु त्वा सप्त  
 प्रदिशः सचन्ताः स्वधामुष्मै यजमानाय धेहि<sup>(२)</sup>  
 इद्यथासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुथासि मेध्यश्च सप्त  
 अग्निघ्ना ॥ १ ॥

देवैर्वसुभिः सृजोपाः प्रीतं वहिं वहतु जातवेदाः<sup>(३)</sup>  
 स्तोत्रं वहिः सुष्टरीमा जुषाणा उरु घृथु प्रथमान  
 घृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सृजोपाः स्थोनं कृण्वाना  
 सुविते दधातु<sup>(४)</sup> । एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि  
 पक्षोभिः अयमाणा उत् आतैः । ऋषाः सतीः कृवपः  
 शुभमाना द्वारो देवोः सुप्रायणा भवन्तु<sup>(५)</sup> । अन्तरा  
 मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने ।  
 उपासो वां ॥ २ ॥

सहिरण्ये सुशिल्वे ऋतस्य योनाविह सादयामि<sup>(६)</sup> ।  
 प्रथमा वाः सरथिना सुवर्णा देवो पश्यन्तौ भुवनानि  
 विश्वा । अपिप्रथुं चोदना वां मिमाना होतारो  
 ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता<sup>(७)</sup> । आदित्यैर्नो भारती वष्टु  
 यज्ञः सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् । इडा उपहृता

त्यसुभिः सृज्यायां यज्ञं नो देवीरुग्रतेषु धत्त<sup>१</sup> । त्वष्टा  
 त्वीरं देवकामं अजानु त्वष्टरयां जायते आगुरयः ॥

॥ ७ ॥

तं त्वष्टेदं यियुं भुयंनं अजान वष्टोः कृत्तारमिष्ट  
 ॥ १० ॥ " । अथो पृतेन तन्न्या संमक्तु उप देवाः  
 ॥ ११ ॥ पायं रतु । यनुस्यतिद्वेषमोक्तं प्रजानन् अग्निना  
 ॥ १२ ॥ स्रष्टितानि यदत्त<sup>२</sup> । प्रजापतेस्तपसा या-  
 यथानः सृजो जातो दधिपे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन  
 ॥ १३ ॥ इषियां पुरोगा यादि स्रष्ट्या इषिरंदन्तु देवाः<sup>३</sup> ॥

॥ ४ ॥

अग्निदां । याम् । अयः । दिपत्वारिः ॥

॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 एकादशोऽनुपाठः ॥०॥

स्रष्टिपादि । स्रष्टुम् । उग्रहोम । देवस्य-स्रष्टि ।  
 कृतं । योःकृतः । सृज्याभिः । स्रष्टिपादिः । स्रष्टिः ।  
 गं दं स्र । स्रष्टोः अश्रन् । स्रष्टिः ॥ ११ ॥

स्रष्टिपादि<sup>१</sup> । उग्रहोम<sup>२</sup> । कृतं<sup>३</sup> । योःकृतः<sup>४</sup> ।

पुश्वः स्युः<sup>(८९)</sup> । न ह स्म<sup>(९०)</sup> । नवपञ्चाशत्\* ॥  
॥ ५६ ॥

समाप्तः प्रथमप्रपाठकः ।

॥०॥ हरिः श्राम् ॥०॥

एव हि श्रूयते, 'समिद्धो अञ्जन्कृदरमतीनामित्यश्वस्यांभवन्ति सरूपत्वाय' इति । तत्र प्रथमाष्टवमाह,—“समिद्धो अञ्ज कृदर मतीना घृतमग्रे मधुमत् पित्तमान' । वाजी वहन् वाजि जातवेदो देवानां वत्ति प्रियमा सधस्यम्<sup>(१)</sup>” इति । हे 'जातवेद' 'अग्ने' 'वाजिन' (अश्व) 'वहन्' (वह, देवान् प्रापयेत्यर्थ) । कीदृशोऽग्नि ? 'समिद्ध' (सम्यक् प्रदीप्त), 'वाजी' (अश्ववान्, अन्नसम्पादक इत्यर्थ) कि कुर्वन् ?—'मतीना' 'कृदर' 'अञ्जन्', कृदरशब्दो धान्यानां आवाप कुसुलादिकमाचष्टे, 'मतीनां' (अभिज्ञानां) 'कृदर' (कुसुलस्थानीय त्वकस्वरूपम् 'अञ्जन्' (प्रकाशयन्), 'मधुमत्' (मधुर) 'घृत' 'पित्तमान' (पिवन्), तथा देवार्थं सर्वाणि हवीषि वहन् । कीदृ वाजिन ?—'देवानां' 'प्रियं' (प्रीतिहेतु), 'आ'-'सधस्य' (सर्वत पथन्तं सह स्थित) । अत एवाश्वमेधकाण्डे समाह्वस्यते,—“आग्नेयं कृष्ण्यं पुरस्तात्तलाटे' इत्यादि ।

\* प्रथमे अनुवाके ४, द्वितीये ६, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे १, षष्ठे ४, सप्तमे ४, अष्टमे ६, नवमे ६, दशमे ५, एकादशे ४ इति नवपञ्चाशत् ।

अथ द्वितीयाष्टममाह,—“घृतेनाञ्जन्त्वं पथो देवयानान् प्रजानन्  
 गी अषेतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामष्ठी  
 मानाय धेहि<sup>(१)</sup>” इति । अयं ‘वाजी’ ‘देवान्’ ‘अषेतु’ (प्राप्नोतु) ।  
 । कुर्वन् ?—‘घृतेन’ (स्वस्योपरिभूतेनाञ्जेन) ‘देवयानान्’ ‘पथः’  
 देवलोकमितान् मार्गान्) ‘सं’-‘अञ्जन्’ (सम्यक् द्रवीकुर्वन्), ‘प्रजानन्’  
 जनेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन्) । हे ‘सप्ते’  
 (अथ), ‘प्रदिशः’ (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) ‘त्वा’ (त्वाम्) ‘अनु’-सृत्य  
 सचन्तां (सर्वे वेत्तारो भवन्तु), देवप्राप्तावानुकूल्यमेव कुर्वन्तु; तच्च  
 अस्मै (यजमानाय) ‘स्वधां’ (स्वधाकारोपलक्षितमन्नं) ‘धेहि’  
 सम्पादय) ॥

अथ तृतीयाष्टममाह,—“ईद्वयामि वन्द्यश्च वाजिनाशुयामि  
 मेध्यश्च सप्ते । अग्निष्टा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वक्त्रिं वहतु जात-  
 वेदाः<sup>(१)</sup>” इति । हे ‘वाजिन्’ (अथ), त्वम् अस्माभिः ‘ईद्वयश्च’ (स्तोत्रयश्च),  
 ‘वन्द्यश्च’ (नमस्कार्यश्च) ‘अमि’ । हे ‘सप्ते’ (अथ), ‘आशुश्च’ (शीघ्र-  
 गामी च), ‘मेध्यश्च’ (द्यागयोग्यश्च) ‘अमि’ । ‘जातवेदाः’ ‘अग्निः’  
 ‘त्वा’ (त्वां) ‘वहतु’ (देवान् प्रापयतु) । कीदृशः ‘अयिः’ ? ‘वसुभिः’  
 (जगन्निवामहेतुभिः) ‘देवैः’ ‘सजोषाः’ (समानप्रीतिः) । कीदृशं  
 त्वां ?-‘प्रीतं’ (प्रीतिविषयं) ‘वक्त्रिं’ (वाढारं) ॥

अथ चतुर्थीष्टममाह,—“स्त्रीणं सर्षिः सुष्टरीमा जुषाणा उरु-  
 ष्यु प्रथमानं पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्थोनं  
 क्षण्डाना सुविते दधातु<sup>(१)</sup>” इति । ‘अदितिः’ (भूमिदेवी) ‘सुविते’

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय  
 यो वै यमं देवयजनमस्याः अनिर्याच्याग्निं चिनुते  
 यमायै नः स चिनुते अप् इत इत्यध्यवसाययति  
 यममेव देवयजनमस्मै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते इष्टग्रेण  
 वै अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजु-  
 रपश्यन् अप् इत इति यदेतेनाध्यवसाययति ॥ १ ॥

अनामृत एवाग्निं चिनुते उद्वन्ति यदेवास्याः अमेध्यं  
 तदप हन्ति अपोऽवोक्षति शान्त्यैः सिकता नि वपत्ये-  
 तद्वै अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे  
 ऊषान् नि वपति पुष्टिवै यथा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्या-  
 मेव प्रजननेऽग्निं चिनुते ऽथो संज्ञाने एव संज्ञानः  
 ह्येतत ॥ २ ॥

पृथ्वीनां यदूषाः द्यावापृथिवी सहास्तां ते विद्यती  
 अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञिय-  
 मासीत्तदुस्यामदधात् ते ऊषाः अभवन् यदस्या यज्ञिय-  
 मासीत्तदमुष्यामदधात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूपान्निवर्ष-  
 न्ददो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते ऽयः  
 सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य ॥ ३ ॥

सक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धाम  
 अवं अरुन्ध अग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै



देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुपं दधाति  
 चत्वारि छन्दांसि छन्दाभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं  
 लोकमेति तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्त  
 ते द्वे पुरस्तात् समीची उपोदधत् द्वे ॥ ४ ॥

पश्चात् समीची ताभिर्वै ते दिशीऽहःहन् यत् द्वे  
 पुरस्तात् समीची उपदधाति द्वे पश्चात् समीची दिशं  
 विधृत्यै अथो पशवो वै छन्दांसि पशूनेवास्मै समीचीं  
 दधाति अष्टावुपं दधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्री-  
 ऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुपं दधाति अष्टाक्षरा  
 गायत्री गायत्री सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य  
 लोकस्य ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै चयोदश लोकंपूणा उपं दधाति एकविंश-  
 तिः सन्पद्यन्ते प्रतिष्ठा वै एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्यः  
 एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्यग्निं  
 चिक्वानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्च चितीकं चिन्वीत प्रथमं  
 चिन्वानः पांक्तो यज्ञः। पांक्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव  
 रुन्धे चिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रयं इमे  
 लोका एषेव लोकेषु ॥ ६ ॥

प्रति तिष्ठति एकचितोकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः  
 एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति

पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्माःसेनास्थिं छन्नं न दुश्चर्मा  
भवति य एवं वेद् पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषै-  
रभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्-  
विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति\* ॥ ७ ॥

अध्यवसाययति । ह्येतत् । विश्वामिचस्य । आदधत  
दे । लोकस्य । लोकेषु । सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥१॥

वि वै एतौ द्विपाने यश्च पुराग्निर्यथोखायाः समित्-  
मिति चतुस्रभिः सन्नि वपति चत्वारि छन्दाःसि  
छन्दाःसि खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा  
सः शास्ति समितिमित्याह तस्मात् ब्रह्मणा ष्च  
समेति यत् सन्मुष्यं विहरति तस्मात् ब्रह्मणा ष्च  
व्येति ऋतुभिः ॥ १ ॥

वै एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्ये मातेव  
पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याह ऋतुभिरेवैनं दीक्षयित्वा  
ऋतुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्यां शिवामा दत्ते स्वदयत्ये-  
वैनं नैर्ऋतोः कृष्णास्तिस्रस्तुपंपका भवन्ति निर्वृत्यै

\* अस्यानुवाकस्य प्यारदानं चतुर्थकार्त्तरीयद्वितीयप्रपाठस्य चतुर्थाऽनुवाक-  
भाष्ये २८५म् ।

वै एतद्भागधेयं यत्तुपाः निर्वृत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव  
निर्वृतिं निरवदयते इमां दिशं यन्त्येपा ॥ २ ॥

• वै निर्वृत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्वृतिं निरव-  
दयते स्वकृतं इरिणो उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्वृत्याः  
आयवन् स्वै एवायतने निर्वृतिं निरवदयते शिष्य-  
मभ्युप दधाति नैर्वृतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्वृति-  
पाशात् मुञ्चति तिस्र उप दधाति वेधाविहितो वै  
पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मात् निर्वृतिमव यजत  
पराचीरूप ॥ ३ ॥

• दधाति पराचीमेवास्मात् निर्वृतिं प्रणदते  
प्रतीक्षम् आ यन्ति निर्वृत्याः अन्तर्हित्यै मार्जयित्वोप  
तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्वृतिलोके  
एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्तन्ते एकयोप तिष्ठन्ते  
एकधैव यजमाने वीर्यं दधति निवेशनः सङ्गमनो  
वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः  
समर्धयन्ति\* ॥ ४ ॥

ऋतुभिः। एपा । पराचीरूप । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

\* अस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डेयद्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक-  
भाष्ये दृश्यम् ।

पुरुषमात्रेण विमिमीते यज्ञेन वै पुरुषः सम्मितो  
 यज्ञपरुषैवैनं विमिमीते यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाहु-  
 स्तावान् भवति एतावद् वै पुरुषे वीर्यं वीर्यैणैवैनः  
 विमिमीते पक्षी भवति न हि अपक्षः पतितुमर्हति  
 अरुत्तिना पक्षौ द्राघीयाःसौ भवतुस्तस्मात् पक्षप्र-  
 वयाःसि वयाःसि व्याममावौ पक्षौ च पुच्छञ्च भवति  
 एतावद् वै पुरुषे वीर्यं ॥ १ ॥

वीर्यसम्मितो वेणुना विमिमीते आग्नेयो वै वेणुः  
 सयोनित्वाय यजुषा युनक्ति यजुषा कृपति व्यादन्त्यै  
 पङ्गवेन कृपति पङ्वा ऋतवः ऋतुभिरेवैनं कृपति  
 यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैव इयं वै अग्नेरतिदाहा-  
 दविभेत् सा एतद्विगुणमपश्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ततो वै  
 इमां न अत्यदहत् यत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ॥ २ ॥

भवत्यस्या अनतिदाहाय द्विगुणं त्वा\* अग्निमुद्यन्तु-  
 मर्हतीत्याहुर्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवति अग्नेरुद्यत्यै एता-  
 वन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत् प्राचं  
 उत्सृजेत् रुद्रायपि दद्याद् यद्दक्षिणा पितृभ्यो नि-  
 धुवेत् यत् प्रतीचो रक्षाःसि हन्युरुदीच उत्सृजति  
 एष वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् ॥ ३ ॥

तामेवैनान् अनु उत्सृजति अथो खल्विमां दिशम्  
 उत्सृजति अमौ वै आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनान्  
 अनु उत्सृजति दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु  
 पर्यावर्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्द्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो  
 आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात् पराञ्चः  
 पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते तिस्रस्तिष्ठः  
 सीताः ॥ ४ ॥

कृपति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योपधीर्वपति  
 ब्रह्मणा अन्नमव रुन्धेऽर्कोऽर्कथीयते चतुर्दशभिर्वपति  
 सप्त ग्राम्या ओपधयः सप्तारण्या उभयीपामवरुध्यै  
 अन्नस्यान्नस्य वपति अन्नस्यान्नस्यावरुध्यै कृष्टे वपति कृष्टे  
 हि ओपधयः प्रतितिष्ठन्ति अनुसीतं वपति प्रजात्यै  
 द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः  
 संवत्सरेणैवास्मै अन्नं पचति यदग्निचित् ॥ ५ ॥

अनवरुद्धस्य अग्नीयादवरुद्धेन व्युध्येत ये वनस्पतीनां  
 फलग्रहयस्तानिधोऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्य अवरुध्यै  
 दिग्भ्यो लोघ्रान्त्समस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिशां  
 वीर्येऽग्निं चिनुते यं हिष्याद् यत्र स स्यात् तस्यै दिशो  
 लोघ्रमाहरेत् इपमूर्जमहमित आ ददे इति इपमेवोज्  
 तस्यै दिशोऽव, रुन्धे शोधको भवति यस्तस्यां दिशि

भवति उत्तरवेदिमुप वपति उत्तरवेद्याः हि अग्नि-  
श्रियते अथो पशवो वै उत्तरवेदिः पशून्नेवाव रुन्धे  
अथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै\* ॥ ६ ॥

च भवति एतावद्द्वै पुरुषे वीर्यं । यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ।  
दिक् । सीताः । अग्निचित् । अव । पञ्चविंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्ने तव अग्नो वय इति सिकता नि वपति एतद्वै  
अग्नेवैश्वानरस्य सूक्तः सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे  
पृष्ठभिर्नि वपति पृष्ठा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-  
वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे समुद्रं वै नाम  
एतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्रजायन्ते यदेतेन सिकता  
निवपति प्रजानां प्रजननायेन्द्रः ॥ १ ॥

दृचाय वज्रं प्राहरत् स जेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयः  
रयस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः  
शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै  
शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनेति वज्रैणैव

\* धाम्यानुवाकस्य धारयानं चतुर्थशब्दोऽद्वितीयप्रपाठकाय पञ्चमषष्ठ-  
सप्तमानुवाक-भाष्ये दृश्यम् ।

अस्मै पशून् परि गृह्णाति तस्माद् वज्रेण पशवः परि-  
गृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते चित्तताभिः  
पशुकामस्य ॥ २ ॥

परि मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः  
पशवः प्राणैरेवास्यै पशून्व रुन्धे चिण्वाभिर्भ्रातृव्यवत-  
स्त्रिदृत्मेव वज्रं सुभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै  
अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुध्यै यं  
कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शकीराः सिकता  
व्यूहेत् अपरिगृहीत एवास्य विपूचीनः रेतः परा  
सिञ्चति अपशुरेव भवति ॥ ३ ॥

यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य तस्य शकीराः  
सिकता व्यूहेत् परिगृहीते एवास्यै समीचीनः रेतः  
सिञ्चति पशुमानेव भवति सौम्या व्यूहति सोमो वै  
रेतोधा रेत एव तदधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो  
हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्धस्य वैष्टुभो हि राजन्धः  
शंयुं वार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् ॥४॥

सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत् सोऽश्वं प्राविशत्  
सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवत् यदश्वमाक्रमयति य एव  
मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य  
इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैव

अग्निं चिनुते पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वै अग्नेः  
पुष्करपर्णः सयोनिम, एवाग्निं चिनुतेऽपां पृष्ठमसीत्युप  
दधाति अपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैव  
एन्दुप दधाति\* ॥ ५ ॥

इन्द्रः । पशुकामस्य । भवति । अविशत् । सयोनिं ।  
विशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै  
प्रजापतिः प्रजा असृजत् ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा  
यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो  
मुखो मुखो भवति य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति  
न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमित्येतर्था इति यत्  
पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीः शुचाऽप्येत् नौपथ्यो न  
वनस्पतयः ॥ १ ॥

प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीत अन्तरिक्षः शुचा  
अप्येत् न वपाःसि प्र जायेरन् यद्वि चिन्वीत दिवः

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयद्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमाष्टमानु-  
वाकभाष्ये कथ्यम् ।



शुचा अपीयेत् न पुर्जन्यो वर्षेद् रुक्ममुप दधाति अमृतं  
 वै हिरण्यममृते एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै हिरण्यं  
 पुरुपमुप दधाति यजमानलोकस्य विद्यत्यै यदिष्टकाया  
 आठणमनूपदध्यात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि  
 दध्यादक्षिणतः ॥ २ ॥

प्राञ्चमुप दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशूनाञ्च  
 यजमानस्य च प्राणमपि दधाति अथो खल्विष्टकाया  
 आठणमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै द्रुषः चस्कन्दे-  
 त्यभि मृशति होचासु एवैनं प्रति धापयति सुचावुप  
 दधात्याज्यस्य पूर्णां कार्ययमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्  
 इयं वै कार्ययमयी असावौदुम्बरी इमे एवोप धत्ते  
 ॥ ३ ॥

तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुपातुमहीति दक्षिणां  
 कार्ययमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा  
 आज्यस्य पूर्णां कार्ययमयीं वज्रो वै आज्यं वज्रः कार्ययौ  
 वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यप हन्ति दध्नः पूर्णा-  
 मौदुम्बरीं पशवो वै दधि ऊर्क उदुम्बरः पशुष्टेवोर्ज  
 दधाति पूर्णं उप दधाति पूर्णं एवैनं ॥ ४ ॥

अमुष्मिंस्लोक उप तिष्ठते विराजि अग्निश्चेतव्यं  
 इत्याहुः सुग्वै विराट् यत् सुचावुपदधाति विराजि

एवाग्निं चिनुते यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः  
 रक्षांसि जिघांसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो यद् रुक्मं  
 व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षांस्यप हन्ति पञ्चभि-  
 र्व्याधारयति पांक्तौ यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्  
 रक्षांस्यप हन्ति अक्षणाया व्याधारयति तस्मादक्षणाया,  
 पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै\* ॥ ५ ॥

वनस्पतयः । दक्षिणतः । धत्ते । एवैनं । तस्माद-  
 क्षणाया । पञ्च च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे द्वितीयप्रपाठके  
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्वयमातृणामुप दधाति इयं वै स्वयमातृणा इमामेव  
 उप धत्तेऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधाति अथो  
 प्राजापत्यो वै अश्वः प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते प्रथमे-  
 ष्टकोपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि  
 दधाति स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो  
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै अमावग्निश्चेतव्य इत्याहु-  
 रोप वै ॥ १ ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य अष्टम  
 भवमानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

अग्निवैश्वानरो यद् ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां  
यजुष्कृतां प्रयच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्यातामग्नावेव  
तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा एष अतिमार्तोऽर्योऽ  
विद्वानिष्टकाम् उपदधाति चीन् वरान् दद्यात् चयो वै  
प्राणाः प्राणान्नाः स्मृत्यै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक  
एव देय एको हि प्राणः पशुः ॥ २ ॥

वा एष यदग्निं न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते  
दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै  
काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीत्याह काण्डेन काण्डेन  
क्षीपा प्रतितिष्ठति एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन  
चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराभ्यै देवलक्ष्मं  
वै त्यालिखिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उप आ दधत  
अधरलक्ष्माणमसुरा यं ॥ ३ ॥

कामयेत् वसीयान्त्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप  
दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत् पापीयान्त्यादि-  
त्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा  
भावयति पापीयान् भवति त्यालिखिता भवति इमे वै  
लोकास्त्रगालिखितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेति  
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु  
प्र असर्पत् ॥ ४ ॥

यत् कूर्ममुप दधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येव-  
मेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा एष  
पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं  
पश्यन्तः पशव उषं तिष्ठन्ते श्मशानं वा एतत् क्रियते  
यन्मृतानां पशूनाः शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कूर्म-  
मुपदधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तुव्यो वा एष यत् ॥ ५ ॥

कूर्मो मधु वाता षट्तायत इति द्भ्रा मधुमिश्रेणाभ्य-  
नक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु  
यद्दध्रा मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति उभयस्यावरुध्यै मंही द्यौः  
पृथिवी च न इत्याह आभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति  
प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समध्यै पुरस्तात्  
प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात् ॥ ६ ॥

पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते यो वा अप-  
नाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनु प्र विशति स  
एनमीश्वरो हिंसितोरुलूखलमुप दधात्येपा वा अग्ने-  
र्नाभिः सनाभिमवाग्निं चिनुतेऽहिंसायै औदुम्बरं  
भवत्युर्ग्वो उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्यत उषं दधाति  
मध्यत सुवास्मै ऊर्जं दधाति तस्मात् मध्यत ऊर्जा  
भुञ्जते इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन समित्तमव  
हन्त्यन्नमेवाकवैष्णव्या ऋचा उषं दधाति विष्णुवै यज्ञो

वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिं ष्ठापयति\* ॥ ७ ॥

एष वै । पशुः । अयं । सर्पत् । एष यत् । तस्मात् ।  
सप्तविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः सम्भूतं यदुखा  
यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत  
उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मात्  
मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्ने-  
वैश्वानरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं कामयेत्  
क्षोधुकः स्यादित्यूनां तस्योप ॥ १ ॥

दध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्यत्  
अन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्नमत्ति  
सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो  
मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वायोखायामपि  
दधाति प्रतिष्ठामेवैनहमयति व्यृद्धं वा एतन्प्राणैरमेध्यं  
यत् पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः ॥ २ ॥

\* अग्न्यानुवाकस्य व्याख्यानं अनुसृत्य कण्ठीयद्वितीयप्रपाठकस्य नवमानुवाक-  
भाष्ये दृश्यम् ।

अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान् प्रत्यस्यति  
 प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयित्वा प्राणैः समर्द्धयति दृभा मधु-  
 मिश्रेण पूरयति मधुव्योऽसानीति श्रुतात्कृतेन मेध्यत्वाय  
 ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु यद्दृभा मधुमिश्रेण  
 पूरयत्युभयस्यावरुधौ पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै  
 पशुशीर्षाणि पशून्नेवावरुधे यं कामयेतापशुः स्या-  
 दिति ॥ ३ ॥

विपूचीनानि तस्योप दध्याद् विपूच एवास्मात् पशून्  
 दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति  
 समीचीनानि तस्योप दध्यात् समीच एवास्मै पशून्  
 दधाति पशुमानेव भवति पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्य  
 उप दधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्य अपशवो वा अन्ये  
 गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वानेवास्मै समीचो दधात्येता-  
 वन्तो वै पशवः ॥ ४ ॥

द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् वा एतदुभौ प्र दधाति  
 यत् पशुशीर्षाण्युप दधात्यमुमारण्यमनु ते दिशामीत्याह  
 ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशून्लुचमनूत्सृजति  
 तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानारुण्याः पशवः  
 कनीयाः सः शुचा हृताः सर्षशीर्षमुप दधाति यैव सृपे  
 त्विपिस्तामेवावरुधे ॥ ५ ॥

यत्समीचीनं पशुशीर्षैरुपदध्याद् ग्राम्यान् पशून्  
दशुकाः सूर्यद्विपूचीनमारुणान् यजुरेव वदेद्व तां  
त्विपि॑ रुधे या सूर्ये न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारु-  
णानथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विपिमव  
रुधे या सूर्ये यद्यजुर्वदति तेन शान्तम्\* ॥ ६ ॥

जनां तस्योप । प्राणाः । स्यादिति । वै पशवः । रुधे ।  
चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पशुर्वा एष यद्ग्निर्योनिः खलु वा एषा पशोर्वि  
क्रियते यत् प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या  
अपस्या उप दधाति योनावेव रेतो दधाति पञ्चोप  
दधाति पांक्ताः पशवः पशून्नेवास्मै प्रजनयति पञ्च  
दक्षिणतो वज्रो वा अपस्या वृज्जेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो  
रक्षाऽसि अप हन्ति पञ्च पथात् ॥ १ ॥

\* दम्यानुवाकस्य व्याख्यानं षट्पुर्णकाण्डोद्वितीयप्रपाठस्य नवमदश-  
मानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

प्राचीरुपं दधाति पश्चाद्वै प्राचीन्ः रेतो धीयते पृथा-  
 देवास्यै प्राचीन्ः रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात् प्रतीची-  
 रुपं दधाति पञ्च पृथात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीन्ः रेतो  
 धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः  
 पशवो वै छन्दस्याः पशून्नेव प्रजातान्स्वमायतनमभि  
 पर्यूहते इयं वा अग्नेरितिदाहादविभेत् सैताः ॥ २ ॥

अपस्या अपश्यत् ता उपाधत्त ततो वा इमान्नात्य-  
 दहद् यदपस्या उपदधात्यस्या अनितिदाहायोवाचं  
 हेयमदद् इत् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ  
 चैना एवं वेददिति प्राणमृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान्  
 दधाति तस्माद्ददन् प्राणान् पश्यन् शृण्वन् पशुजायते-  
 ऽयं पुरः ॥ ३ ॥

भुव इति पुरस्तादुपं दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधा-  
 रायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभि-  
 र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यं च इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभि-  
 र्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः ओचमेवैताभिर्दा-  
 धारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचमेवैताभिर्दाधार दर्श  
 दशोपं दधाति स वीर्यत्वायाक्षणया ॥ ४ ॥

उपं दधाति तस्मादक्षणाया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति  
 प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्धोत् या दक्षिणा



ताभिर्भरद्वाजो याः प्रतीचिस्ताभिर्विश्वामित्रो या  
 उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य  
 एवमेतासामृद्धिं वेदधीत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद  
 बन्धुमान् भवति य आसामेवं ऋषिं वेद कल्पते ॥ ५ ॥

अस्मै य आसामेवमायतन् वेदायतनवान् भवति  
 य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति प्राणभृत उप-  
 धाय स्यत् उप दधाति प्राणानेवास्मिन्धित्वा संयद्धिः  
 सं यच्छति तत् संयताः संयत्त्वमथो प्राण एवापानं  
 दधाति तस्मात् प्राणापानौ सं चरतो विपूचोरुप दधाति  
 तस्माद्विधंचौ प्राणापानौ यद्वै अग्नेरसंयतम् ॥ ६ ॥

असुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निर्यत् संयत् उप दधाति  
 समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकस्त्वविवर्यः कृतमयाना-  
 मित्याह वयोभिर्वायानेवं रुन्धे अयैर्वयाःसि सर्वतो  
 वायुमतीर्भवन्ति तस्मादुयः सर्वतः पवते\* ॥ ७ ॥

पृथात् । एताः । पुरः । अष्टाया । कल्पते । संयत्म् ।  
 पञ्चत्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
 दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोद्वितीयप्रपाठस्य प्रथमद्वितीय-  
 त्ततीयानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

गायत्री विष्टुप् जगत्यनुष्टुप् पंक्त्या सह । बृहत्त्यु-  
 ष्णिहा कृकुत् सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup> । द्विपदा या  
 चतुष्पदा त्रिपदा या च पदपदा । सच्छन्दा या च  
 विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup> । महानाम्नी रेव-  
 तयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः । मेध्या विद्युतो-वाचः  
 सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup> । रजता हरीणीः सीसा  
 युजा युज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः  
 शिष्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup> । नारीः ॥ १ ॥

ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया । देवानां  
 पत्नीर्दिशः सूचिभिः शिष्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup> । कुविद्भू यवमन्तो  
 यवंचिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विद्युय । इहेहैषां कणुत्  
 भोजनानि ये बर्हिषो नमो वृक्तिं न जग्मुः<sup>(२)</sup> ॥ २ ॥

नारीः । त्रिःशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
 एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उष्याग्नि प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रम ।

द्वादशानुवाका सुरामन्द्या वङ्गरवस्थिति ॥

वात्सप्रेणाप्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये त्वष्ट्यनयन गार्हपत्य चिनोति हि ॥

द्वितीये तु चतुर्थे तु उख्याङ्गिं तत्र संवपेत् ।

पञ्चमे छपति चेश्रं षष्ठेऽच मिकतादिकम् ॥

वपेद्, रुक्माद्युपादध्यात् सप्तमे, चाष्टमे पुनः ।

स्याप्रयेत् स्वयमाहृष्टामुखादीन्वमे तथा ॥

अपस्याश्च प्राणमृत. तथोपानमृतश्चितौ ।

प्रथमायामुपादध्यात् दशमे तत्समीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाश्रमेधिकौ ।

अश्वस्यासिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ॥

कस्वेत्यसिपथे छित्वा त्वरमाहृष्यतो द्वयम्\* ।

कल्पः,—‘गायत्री चिष्टुविति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिः।  
महिषी अश्वस्यासिपथान् कल्पयति प्राक् क्रोडात्’ इति । राज्ञः पत्न्यः  
त्रिविधाः,—उत्तमा मध्यमा अधमा चेति, ताश्च, महिषी वावाता  
परिवृत्तीत्येतन्नामधेयाः, ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तत्-  
स्थानेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ।

तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह,—“गायत्री विष्टुप् जगती अनुष्टुप्  
पङ्कग सह । बृहती उष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति ।  
गायत्र्यादिककुदनैः शब्दैः अभिधेयाः छन्दोदेवताः, हे अश्व, त्वां  
सौवर्णसूचीभिः ‘शिम्यन्तु’ लिखन्तु ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—“द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च

\* “कस्वेत्यसिपथेऽश्वस्याच्छेत्त्वचं हृष्यतो द्वयम्” (!) इति ष्यादर्शपुस्तक-  
पाठः ।

† “सूचितसूचीभिः” इति ष्यादर्शपुस्तके पाठः ।

षट्पदा । सङ्खन्दा या च विद्धदाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति ।  
द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यः तन्नामिका देवताः त्वां  
सूचीभिः ‘शिम्यन्तु’ लिखन्तु ।

कल्पः,—‘एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता प्रत्यक् क्रोडात् प्राङ्  
नाभेः’ इति । यथा महिषी क्रोडात् प्राचीने मुखभागे लिखति,  
एवं वावाता क्रोडनाभ्योर्मध्ये अनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् ।

तत्र प्रथमामृचमाह,—“महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसुवरीः ।  
मेघ्या विद्युते वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति । महत्  
प्रोढं,—देवेषु अत्यन्तं प्रसिद्धं, नाम यासां देवतानां ता महानाम्न्यः,  
एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः, तथा, ‘रेवतयः’ धनवत्यः एतन्नामिका  
देवताः, तथा, ‘प्रसुवरीः’ सर्वप्रसवहेतुभूताः, ‘विश्वा आशाः’ सर्वा  
दिग् दिग्देवताः, तथा, मेघेषु भवा ‘मेघ्याः’ विद्युदभिमानिन्यो  
देवताः, तथा, ‘वाचः’ गर्जनाभिमानिन्यो देवताः, हे अथ, त्वां  
राजतीभिः ‘सूचीभिः शिम्यन्तु’ ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—“रजता हरिणीः शीषा युजो युज्यन्ते  
कर्मभिः । अथस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति ।  
‘रजताः’ रौप्याः, ‘हरिणीः’ हिरण्मयाः, ‘शीषाः’ लोहमय्यः, ‘युजः’  
लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः, अत एव ‘वाजिनः’ अन्नहेतोः ‘अथस्य’  
‘त्वचि’, कर्मभिः लेखनादिव्यापारैः ‘युज्यन्ते’, तादृशीभिः सूचीभिः,  
हे अथ, त्वां लेखनकुशला देवताः ‘शिम्यन्तु’ ।

कल्पः,—‘एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः शीषाभिर्वा परिष्क्रीति  
शेषम्’ इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह,—“नारीस्ते पद्मयो लोम वि चिह्नन्तु  
मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशं सुचीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति । हे  
अथ, ‘नारीः’ महिष्यादयो नार्य, ‘पद्मयः’ राजपत्न्यः ताः, ‘मनीषया’  
स्वबुद्ध्या, लोमानि ‘वि’-‘चिह्नन्तु’ अमिषयसिद्धये तदीयं लोमजातम्  
अपनयन्तु पृथक् कुर्वन्तु । तथा ‘देवानां पत्नीः’ “सेनेन्द्रस्य (आ० ३  
प्र० ८ अ०)” इत्याद्यनुवाकोक्ता देवपत्न्यः, तथा, ‘दिशः’ दिग्देवताः,  
‘सुचीभिः’ लौहीभिः एताभिः त्वां ‘शिम्यन्तु’ ।

अथ द्वितीयाष्टकमाह,—“कुविदङ्ग यवमन्तो यवश्चिद्यथा  
दान्यनुपूर्वं वि-यूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये वर्हिषो नमोवृक्तिं  
न जग्मुः<sup>(२)</sup>” इति । अङ्गशब्दः प्रियसम्बोधनवाची,\* हे प्रियाः,  
अथमेधहविर्भाजो देवाः, ये यज्वानः, ‘वर्हिषः’ यागस्य ‘नमोवृक्तिं’  
नमस्कारविनाशनं ‘न जग्मुः’ न प्रापुः, किन्तु अत्यन्तश्रद्धालवोऽनु-  
तिष्ठन्ति, तेषाम् ‘एषां’ यज्वानां हविर्विषयाणि ‘भोजनानि’  
‘इहेह’ ‘कृणुत’, यज्ञानामेकैकत्वे† वीषा । तत्रोपमानमुच्यते,—  
कुविच्छब्दो यज्ञार्थवाची, चिच्छब्दः समुच्चये, यथा लोके ‘यवमन्तः’  
यवादिधान्योपेताः कृपिकाः ‘कुवित्’ ‘चित्’ ‘यवं’ यज्जलं यवं अन्यानि  
च गोधूमप्रियङ्ग्वादिधान्यानि, ‘अनुपूर्वं’ तत्तत्परिपाकानुक्रमेण  
‘वि-यूय’ इदं पक्वमिदमपक्वमिति विशेषेण पृथक्कृत्य, ‘दान्ति’  
लुनन्ति, तथा यूयमपि, नमस्कारादिरहितः नास्तिकोऽयं यज्वा,  
श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवीषि भुङ्क्ष्वम् ॥

\* ‘प्रियासम्बोधनवाची’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठ ।

† ‘एकैकत्वं वीषा’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठ ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

गाय,—दाभ्यन्तु महिषी, वावाता तु महा,—दद्यात् ।

परिवृत्ती तु ना,—दाभ्यां कल्पयेयुग्सेः पथः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

कस्त्वा छति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि  
शिम्यति । क उ ते शमिता क्विः<sup>(१)</sup> । ऋतवस्ते ऋतुधा  
परुः शन्तितारो वि शासतु । संवत्सरस्य धार्यसा  
शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(२)</sup> । दैव्या अर्ध्वर्यवस्त्वा द्यन्तु  
वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु  
शिम्यन्तः<sup>(३)</sup> । अर्धमासाः परुःसि ते मासाञ्छ्वन्तु  
शिम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं ॥ १ ॥

सुदयन्तु ते<sup>(४)</sup> । पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुञ्छ्विद्रं  
भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया<sup>(५)</sup> ।  
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो  
मृज्जभ्यः शमु ते तनुवे भुवत्<sup>(६)</sup> ॥ २ ॥

विलिष्टं । त्रिःशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके  
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

विष्णुमुखा । अन्नपते । यावन्ती । वि वै । पुरुषमा-  
 च्चेण । अग्ने तव श्रवो वायो । ब्रह्म जज्ञानः । स्वयमातृ-  
 णाम् । एषां वै । पशुः । गायत्री । कस्त्वा । द्वादश ॥  
 ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा(१।१) । अपचितिमान् (२।४) । वि वा  
 एतौ (४।१) । अग्ने तव (६।१) । स्वयमातृणां (८।१) ।  
 विष्णुचीनानि (९।४) । गायत्री (११।१) । चतुःपष्टिः ॥  
 ॥ ६४ ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

एकादशानुवाके सूचीभिरभिपथा ऋषिरभिधिता\* । अथ द्वादशे  
 विग्रसनमुच्यते ।

कल्पः,—‘कस्त्वा ष्यति कस्त्वा विशास्तीत्ययस्य त्वयमाच्छ्यति’ इति ।  
 तस्मिन्ननुवाके प्रथमाष्टकमाह,—“कस्त्वा ष्यति कस्त्वा वि श्वास्ति  
 कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उ ते शमिता कविः(५)” इति । हे अथ,  
 त्वां ‘कः’ प्रजापतिः ‘इति’ द्विनत्ति, क्त्वा च अनन्तरं ‘कः’  
 प्रजापतिरेव त्वां ‘वि श्वास्ति’ स्वदवयवान् विभज्य स्थापयतिः, ततः  
 ‘कः’ प्रजापतिरेव ‘ते गात्राणि’ अवदवान् ‘शिम्यति’ शमयति,  
 सुरचितानि करोतीत्यर्थः । ‘कविः’ विद्वान् अनर्थज्ञः हेदनाभिज्ञः

\* ‘असिष्टयन्ऋषिरभिधिता’ इति का० श्री० पाठः ।

‘क’ ‘उ’ प्रजापतिरेव ‘ते’ तव ‘शमिता’ न तु इतरपशुवदन्यः कश्चिन्नानुयः ।

द्वितीयामृचमाह,—“ऋतवस्ते ऋतुधा परु. शमितारो वि शासतु । संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा<sup>(१)</sup>” इति । ‘ऋतवो’ वसन्ता-दयो देवा, ‘शमितारो’ भूत्वा, ‘ऋतुधा’ तत्तद्दृत्तुकाले ‘ते’ ‘परुः’ त्वदीयं पर्व ‘वि शासतु’ विविधं स्यापयन्तु । ‘संवत्सरस्य धायसा’ धारणेन ‘शिमीभिः’ शमनहेतुभिः क्रियाभिः ‘त्वा’ त्वां ‘शिम्यन्तु’ शमयन्तु, ऋतुदेवा एव संवत्सरधारका. सन्त. तत्तत्कालोचितव्यापारैः त्वां देवयोग्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

तृतीयामृचमाह,—“दैव्या अर्ध्वर्यवस्त्वा क्वन्तु वि शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिम्यन्त<sup>(२)</sup>” इति । देवेषु भवाः ‘दैव्या.’ ‘अर्ध्वर्यवो’ द्युप्रभृतयः, ‘द्यौरर्ध्वर्युः’ अश्विनावर्ध्वर्यु सत्यहवि-रर्ध्वर्युः’ इति श्रुतेः । तादृशाः सर्वे त्वां ‘क्वन्तु’ शस्त्रेण क्विन्दन्तु, किञ्च, ‘वि शासतु’ विविधं स्यापयन्तु । ‘शिमाः’ शमनहेतवः सन्तः ‘ते’ ‘गात्राणि’ त्वदीयान् अवयवान् ‘पर्वश.’ तत्तत्पर्वानुसारेण ‘शिम्यन्त.’ शमयन्त रचन्त. ‘कृण्वन्तु’ तत्र-तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु !

चतुर्थीमृचमाह,—“अर्धमासाः परुषि ते मासाश्चरन्तु शिम्यन्त. । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टः सुदयन्तु ते<sup>(३)</sup>” इति । ‘अर्धमासा.’ ‘मासाः’ च देवा. ‘ते’ ‘परुषि’ ‘शिम्यन्त.’ शमयन्तो रचन्तः ‘क्वन्तु’ क्विन्दन्तु । तथा, ‘अहोरात्राणि’ तदभिमानिनी देवता ‘मरुत.’ च ‘ते’ सर्वेऽपि ‘विलिष्ट’ विनाशितमङ्ग ‘सुदयन्तु’ स्वादु कुर्वन्तु ॥

पञ्चमामृचमाह,—“पृथिवी अन्नरिचेण वायुश्चिद्रं भिषज्यतु ।



द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया”<sup>(५)</sup> इति । हे अथ, ‘ते’ ‘क्षिद्रं’  
त्वदीयं विनष्टम् अङ्गम्, ‘अन्तरिक्षेण’ सहिता ‘पृथिवी’ ‘भिषज्यतु’  
समादधातु, ‘वायुः’ च ‘भिषज्यतु’ । इयं ‘द्यौः’ ‘नक्षत्रैः’ सहिता ‘ते’  
‘रूपं’ त्वदीयं. स्वरूपभूतमिदं हविः ‘साधुया’ साधु समीचीनं यथा  
भवति, तथा ‘कृणोतु’ करोतु ।

षष्ठीमृचमाह,—“शन्ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः । शमस्यभ्यो  
मञ्जभ्यः शसु ते तनुवे भुवत्<sup>(६)</sup>” इति । हे अथ, ते ‘तव’ ‘परेभ्यः’  
‘गात्रेभ्यः’ उत्कृष्टेभ्योऽवयवेभ्यः, ‘शं’ सुखं अस्तु ; तथा ‘अवरेभ्यः’  
निष्कृष्टेभ्यः अवयवेभ्यः ‘शमस्तु’ । तथा ‘अस्यभ्यः’ त्वदीयेभ्योऽस्यिभ्यः,  
‘मञ्जभ्यः’ च ‘शम्’ अस्तु । तथा ‘ते’ ‘तनुवे’ शरीराय ‘शसु’ ‘भुवत्’  
सुखमेव भवतु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेति मन्त्रघटकेन ह्यश्वस्य त्वचमाच्छरति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्दं विनाशयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-  
भृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-  
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः  
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय. नम ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये .

पञ्चमकाण्ड तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।



उत्सन्नयज्ञो वा एष यद्भिः किं वा अहृतस्य क्रियते  
किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यति वै  
अस्य तदाश्विनीरुपं दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ  
ताभ्यामेवासौ भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तो  
यज्ञो यावानेव यज्ञस्तसौ भेषजं करोत्यृतव्या उपं दधा-  
त्यृतूनां ऋषे ॥ १ ॥

पञ्चोपं दधाति पञ्च वै ऋतवो यावन्त एव ऋतव-  
स्तान् कल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति समानोर्दका-  
स्तस्मात् समाना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्-  
ृतवो व्यावर्तन्ते प्राणभृत उपदधात्यृतुष्वेव प्राणान्  
दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो  
प्र जनयत्येवैर्नानेष वै वायुर्यत् प्राणो यदृतव्या उप-  
धार्य प्राणभृतः ॥ २ ॥

उप॒दधा॑ति॒ तस्मात्॑ सर्वा॑न्व॒तून्नु॑ वा॒युरा॑ व॒रीव॑र्त्ति  
 वृष्टि॑सनीरुप॑ दधाति॒ वृष्टि॑मे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदे॑क॒धोप॑द॒ध्या-  
 देक॑मृ॒तुं व॑र्षे॒दनु॑परि॒हारः॑ साद॑यति॒ तस्मात्॑ सर्वा॑न्व॒तून्  
 व॑र्षति॒ यत् प्रा॑ण॒भृत॑ उप॒धाय॑ वृष्टि॑सनीरुप॒दधा॑ति  
 तस्माद् वा॒युप्र॑च्युता दि॒वो वृष्टि॑री॒र्त्ते प॒शवो॑ वै व॒यस्या॑  
 नाना॑मनसः॒ खलु॑ वै प॒शवो॑ नाना॑व्रता॒स्तेऽप॑ ए॒वाभि॑  
 सम॑नसः ॥ ३ ॥

यङ्कामये॑ताप॒शुः स्या॑दिति॒ वय॑स्यास्तस्योप॒धाय॑  
 अ॒प॒श्या॑ उप॑ द॒ध्याद॑संज्ञानमे॒वास्मै॑ पशुभिः॒ करो॑त्यपशु-  
 रेव॑ भवति॒ यङ्कामये॑त पशु॒मान्स्या॑दित्य॒प॒स्यास्तस्यो॑प-  
 धाय॑ वय॒स्या॑ उप॑ द॒ध्यात् सं॑ज्ञानमे॒वास्मै॑ प॒शुभिः  
 करो॑ति पशु॒माने॑व भवति॒ चत॑स्रः पुरस्ता॒दुप॑ दधाति॒  
 तस्माच्च॑त्वारि॒ चक्षु॑षो रूपाणि॒ द्वे शु॒क्ले द्वे कृ॒ष्णे ॥ ४ ॥

मूर्ध॑न्वतीर्भवन्ति॒ तस्मात्॑ पुरस्ता॒न् मूर्धा॑ पञ्च॒ दक्षि॑णा-  
 याः॑ श्रोण्यामुप॑ दधाति॒ पञ्चोत्तर॑स्यां॒ तस्मात्॑ प॒श्चाद्  
 वर्या॑पान् पुरस्ता॒त् प्र॑वणः प॒शुर्व॑स्तो वय॒ इति॑ दक्षिणे-  
 ऽंसे॑ उप॑ दधाति॒ वृष्णि॑र्वय॒ इत्युत्त॑रेऽंसावे॒व प्रति॑ दधाति  
 व्याघ्रो॑ वय॒ इति॑ दक्षिणे प॒क्षे॒ उप॑ दधाति॒ सि॒ंहो वय॑

इत्युत्तरे पक्षयोरैव वीर्यं दधाति पुरुषो वयः इति,  
मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः ॥ ५ ॥\*

ऋष्यै । उपधाय प्राणभृतः । समनसः । हृष्यो । पुरुषो  
वय इति । पञ्च च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमातृणामुप दधाती-  
न्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्यै  
अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा  
एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामोजोभृतावोर्जसैव  
एनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्त-  
रिक्षं वै स्वयमातृणाञ्जन्तरिक्षमेवोप धत्तेऽश्वमुप ॥ १ ॥

घ्राप्यति प्राणमेवास्था दधात्यथो प्राजापत्यो वा  
अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा भवति  
प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै  
देवानां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समीयन्त त एता

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोपस्थितप्रपाठकस्य चतुर्थपञ्चमा  
नुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

दिश्या अपश्यन् ता उपादधत् ताभिर्वैते दिशोऽदृशन्  
 यद्दिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै दश प्राणधृतः  
 पुरस्तादुप ॥ २ ॥

दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणा-  
 नेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणा ज्योतिषती-  
 मुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा  
 दशोप दधाति दशाक्षरा विराड्विराट् छन्दसां ज्योति-  
 र्ज्योतिरेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्ताद् ज्योतिरुपास्महे  
 छन्दांसि पशुषाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत् तस्माद्  
 बर्हिताः ॥ ३ ॥

पशव उच्यन्ते मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति  
 तस्माद्दक्षिणावृत्तो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात्  
 प्रतिष्ठित्यै अग्निर्देवतेत्युत्तरत् ओजो वा अग्निरोज  
 एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायो जयति पट्-  
 चिःशत् सम्पद्यन्ते पट्चिःशदक्षरा दृहती बर्हिताः  
 पशवो दृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे दृहती छन्दसां  
 स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ४ ॥

उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं सप्त बालखिल्याः  
 पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शीर्षख्याः प्राणा  
 दाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मूर्धासि राडिति

पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात् प्राणानेव  
अस्मै समीचो दधाति ॥ ५ ॥\*

अश्वमुप । पुरस्तादुप । बाह्वीताः । एता । चतु-  
स्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता  
अक्षयास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनूच्यान्यथोपा-  
दधत् तदसुरा नान्वायन् ततो देवा अभवन् परा  
ऽसुरा यदक्षयास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपदधाति  
भातव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भातव्यो भव-  
त्याशुस्त्रिदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिदत्  
॥ १ ॥

यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति व्योम सप्तदश इति  
दक्षिणतोऽन्नं वै व्योम अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो  
धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते धरुणं एकविंश इति  
पश्चात् प्रतिष्ठा वा एकत्रिंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्च-  
दश इत्युत्तरत ओजो वै भान्तः ओजः पञ्चदश ओज

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठसप्तमानु-  
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति  
प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तात् ॥ २ ॥

उप दधाति द्वौ चिह्नावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यातयति  
अभिवर्तः सविःश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्त्तोऽन्नं  
सविःशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते  
वर्चो द्वाविःश इति पश्चाद्यद्विःशतिर्द्वे तेन विराजौ  
यद्द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजौरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति  
तिष्ठति तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यः ॥ ३ ॥

हस्तयोस्तपस्वितरो योनिश्चतुर्विःश इति पुरस्ता-  
दुप दधाति चतुर्विःशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं  
यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् वि यातयति गर्भाः पञ्चविःश इति  
दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविःशोऽन्नमेव दक्षिणतो  
धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते आजस्त्रिणव इति पश्चादिमे  
वै लोकास्त्रिणव एषेव लोकेषु प्रति तिष्ठति सम्भरण-  
स्त्रयोविःश इति ॥ ४ ॥

उत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्थतरः क्रतुरेक-  
चिःश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं  
वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् वि यातयति ब्रह्मस्य विष्टपं चतु-  
स्त्रिःश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रह्मस्य विष्टपं  
ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्म-

वच्चसितरः प्रतिष्ठा चयस्त्रिंश इति पृथ्यात् प्रतिष्ठित्यै  
नाकः षट्स्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै, लोको नाकः  
सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ ५ ॥\*

वै चिदत् । इति पुरस्तात् । सव्यः । चयोविंश  
इति । सुवर्गो वै । पञ्च च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेभृगोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा  
अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं चिद्वद्यज्ञ-  
मुखमेव पुरस्तादि यातयति नृचक्षसां भृगोऽसीति  
दक्षिणतः अश्रुवाः सो वै नृचक्षसां धाता जातायैव  
असौ अन्नमपि दधाति तस्मात् अन्नमत्ति जनिचक्ष-  
स्पृतः सप्तदशस्तोम इत्याहान्नं व्योमनिचक्ष ॥ १ ॥

अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतेषु अन्नं तस्माद्दक्षिणेन  
अन्नमद्यते मित्रस्य भृगोऽसीति पृथ्यात् भृगो वै मित्रो-  
ऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति द्विवो  
वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा

\* अस्यानुवाकस्य आस्थानं चतुर्थकारण्डोऽतृतीयप्रपाठकस्य अष्टमनुवाक-  
भाष्ये द्रष्टव्यम् ।



एकविंशः प्रतिष्ठित्यै इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरतो ओजो  
वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः श्वमेजः पञ्चदशः ॥

॥ २ ॥

ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी  
जयति नहनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं  
वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव  
पुरस्तादि यातयति आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिण-  
तोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्च-  
विंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनाऽन्नमद्यते  
अदित्यै भागः ॥ ३ ॥

असीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा  
प्रतिष्ठा चिणवः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तर-  
तो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो  
ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽङ्घ्रिं ब्रह्मवर्चसि-  
तरः सावित्रवतो भवति प्रसृत्यै तस्माद्ब्राह्मणाना-  
मुदीची सनिः प्रसृता धर्चश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप  
दधाति यज्ञमुखं वै धर्चः ॥ ४ ॥

यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्तादि यातयति  
यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्द्ध-  
मासा अयावास्तस्माद्दक्षिणावृत्तो मासा अन्नं वै यावा

अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्न-  
मद्यते ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै विवर्तो-  
ऽष्टाचत्वारिंश इत्यन्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय  
तस्मादिमौ लोकौ समावर्हीर्यौ ॥ ५ ॥

यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपदधीयन्ते मुख्य एवं भवति  
आ अस्य मुखो जायते यस्याऽन्नवतीर्दक्षिणतोऽच्यन्नम्  
आ अस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतोः पश्चात्  
प्रेत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत औजस्वैव भवति आ  
अस्याजस्वी जायतेऽर्को वा एष यद्गमिस्तस्यैतदेव  
स्तोचमेतत् शस्त्रं यदेया विधा ॥ ६ ॥

विधीयतेऽर्को एव तदुर्कमनु विधीयतेऽच्यन्नम् आ  
अस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ  
चैनामेवं वेद सृष्टीरुपं दधाति यथासृष्टमेव अव रुन्धे  
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता  
व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत् ततो वा इदं, व्यौच्छत्  
यस्यैता उपधीयन्ते वि एवास्मै उच्छृत्यथो तम एवाप  
हते ॥ ७\* ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयत्तीयप्रपाठकस्य नवमदशमैका-  
दशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

वै ज॒न्निच॑ः । पञ्चद॒शः । अ॒दित्यै॑ भा॒गः । वै ध॑र्चः ।  
स॒माव॑दीर्यौ । वि॒धा । ततो॑ वा इ॒दं । चतु॑र्दश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

अग्ने॑ जा॒तान् प्र शु॑दा नः स॒पत्नानि॑ति॒ पुरस्ता॑दुप॒  
दधा॑ति जा॒ताने॒व भा॑तृ॒व्यान् प्र शु॑दते स॒हसा॑ जा॒ता-  
नि॑ति॒ पश्चात् ज॑नि॒ष्यमाणे॒व प्रति॑ नुदते चतुश्चत्वा-  
रि॑ःशस्तोम् इति॑ दक्षिणतो ब्र॒ह्मव॑र्चसं वै चतुश्चत्वा-  
रि॑ःशो ब्र॒ह्मव॑र्चसमे॒व दक्षिण॑तो ध॒त्ते तस्मा॑द्दक्षिणोऽङ्घ्रौ  
ब्र॒ह्मव॑र्चसि॒तरः षोड॑शस्तोम् इत्यु॒त्तर॑त् ओजो॒ वै षोड॑श  
ओज॑ ए॒वोत्त॑र॒तो ध॑त्ते तस्मात् ॥ १ ॥

उ॒त्तर॑तोऽभि॒प्रया॑यी ज॒यति॑ वज्रो॒ वै च॑तुश्चत्वारि॑ःशो  
वज्रः षोड॑शो यदे॒ते इष्ट॑के उप॒दधा॑ति जा॒ताश्चै॒व  
ज॑नि॒ष्यमा॑णाश्च॒ भा॑तृ॒व्यान् प्र शु॑द्य वज्र॒मनु॑ प्र ह॑रति  
स्तृ॒त्यै पुरी॑षवतीं मध्य॒ उप॑ दधाति॒ पुरी॑षं वै मध्य-  
मा॒त्मनः॑ सा॒त्मानमे॒वाग्निं॑ चि॒नुते॒ सात्मा॑मु॒ष्मिन् लो॒के  
भ॑वति॒ य एवं॑ वेद॒ता वां अ॑स॒पत्ना॑ नामेष्ट॒का यस्यै॑ता  
उ॒पधी॑यन्ते ॥ २ ॥

नास्य॑ स॒पत्नो॑ भवति प॒शुर्वा ए॒ष यद॑ग्निर्विराज॑ उत्त॒मायां॑

चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां पशुपुं दधाति  
 तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति दश-दशोप दधाति  
 सवीर्यत्वायाक्षणयोप दधाति तस्मादक्षुया पशवोऽङ्गानि  
 प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याणि  
 आसन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयः ॥ ३ ॥

अस्त्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसा अपश्यन्  
 तेभ्य एता इष्टका निरमिमते एवच्छन्दो वरिवच्छन्द  
 इति ता उपा दधत् ताभिवै ते सुवर्गं लोकमायन्  
 यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि  
 तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन वै प्रजापतिः  
 प्रजा असृजत् ताः स्तोमभागैरेवासृजत् यत् ॥ ४ ॥

स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद् यजमानः  
 सृजते बृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत्  
 स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं  
 चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत्  
 स्तोमभागाः यत् स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य  
 प्रतिष्ठित्यै सप्त-सप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये  
 प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ \*

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकारणस्य तृतीयप्रपाठकद्वादशानुवाक-  
 भाष्ये चतुर्थप्रपाठकप्रथमानुवाकभाष्ये च द्रष्टव्यम् ।

उत्तरतो धर्त्ते तस्मात् । उपधीयन्ते । ऋषयः । सृजत्  
। चिर्त्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ० ॥

रुश्मिरित्येवादित्यमसृजत् प्रेतिरिति धर्ममन्विति-  
रति दिवः सन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं  
वष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिति  
वस्त्रान् प्रकते इति रुद्रान् सुदीतिरित्यादित्यानोज् इति  
पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापाडिति पशून् रेवदि-  
घोषधीरभिजिदसि युक्तग्रावा ॥ १ ॥

इन्द्राय त्वा इन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहद्  
अभिजित्यै ताः प्रजा अपंप्राणा असृजत् तास्वधिपति-  
रसीत्येव प्राणमदधात् यन्तेत्यपानः सःसर्प इति  
चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः  
पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मीथुनी अभवन् तासु चिष्टदसीत्येव  
मिथुनमदधात् ताः प्रजा मिथुनी ॥ २ ॥

भवतीर्न प्राजायन्त ताः सःरोहोऽसि नीरोहोऽसी-  
त्येव प्राजनयत् ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता

वसुकौऽसि वेपञ्चिरसि वस्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्र  
स्थापयद् यदाह वसुकौऽसि वेपञ्चिरसि वस्यष्टिरस  
प्रजा एव प्रजाता शुषु लोकेषु प्रतिष्ठाययति सात  
ऽन्तरिक्षं, रीहति सप्राणोऽमुष्मिन् लोके प्रति तिष्ठ  
अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्या भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥\*

युक्तग्रावा । प्रजा मियुनी । अन्तरिक्षं । द्वादश च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपा  
पष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तत् नाक-  
सदाम् नाकसुत्वं यन्नाकसद् उपर्द्धाति न। सद्भि  
रेव तत् यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै लोके  
नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति यजमान  
यतनं वै नाकसदो यन्नाकसद् उपर्द्धात्यायतन  
तद् यजमानः कुरुते पृष्ठानां वा एतत् तेजः संष्ट.  
यन्नाकसदो यन्नाकसदः ॥ १ ॥

\* कस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डेयचतुर्थप्रपाठकस्य  
भाष्ये दृश्यम् ।

उप॒दधा॑ति पृ॒ष्ठाना॑मेव तेजोऽव॑ रुन्धे पञ्च॒चोडा॑ उप॒  
 तात्य॑स्वरसं ए॒वैन॑मे॒ता भू॒ता अ॒मुस्मि॑न् लो॒क उप॑  
 स्थो॑ तनू॒पानी॑रे॒वैता यज॑मानस्य यं द्वि॒ध्यात् तमु॑प॒  
 तात् ध्या॑येदे॒ताभ्य॑ ए॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्य आ वृ॒श्चति॑ ताज॒  
 ति॒र्तिमा॑र्च्छत्यु॒त्तरा॑ नाक॒सद्भ्य॑ उप॑ दधाति यथा ज॒या-  
 नीय॑ गृ॒हेषु॑ नि॒पाद॑यति ता॒दृगे॑व तत् ॥ २ ॥

प॒श्चात् प्राची॑मुत्त॒मामु॑प॒ दधा॑ति तस्मात् प॒श्चात्  
 द॒क्षी प॒त्नी अ॒न्वास्ते॑ स्वयमा॒तृणाञ्च॑ विक॒र्णीञ्च॑ उत्त॒मे  
 प॒ दधा॑ति प्रा॒णो वै स्व॑यमा॒तृणायु॑र्विक॒र्णी प्रा॒णञ्चैव  
 आयु॑श्च प्रा॒णाना॑मुत्त॒मौ धत्ते॑ तस्मात् प्रा॒णश्चायु॑श्च प्रा॒-  
 णाना॑मुत्त॒मौ नान्या॑मुत्त॒रामिष्ट॑कामु॒प॒ दध्याद् यद॑न्या॒-  
 उत्त॒रामिष्ट॑कामु॒प॒दध्यात् प॒शूना॑म् ॥ ३ ॥

च यज॑मानस्य च प्रा॒णं चायु॑श्चापि॑ दध्यात् तस्मात्  
 णान्योत्त॒रेष्ट॑कोप॒धेया॑ स्वयमा॒तृणामु॑प॒ दधा॑त्यसौ वै  
 स्वमा॒तृणाम॑मु॒प॒ धत्ते॑ ऽश्व॒मुप॑ग्रापयति प्रा॒णमे॒वा-  
 रा अ॒श्वः प्र॒जाप॑तिनै॒वाग्निं॑  
 णाना॑मुत्त॒मृष्यै॑ अथो॑

मनु वि क्रमते उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत उप-  
चारोऽग्निर्वीर्युमती भवति समिध्यै ॥ ४ ॥\*

संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः । तत् । पशूनाम् ।  
एषा वै । द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

छन्दाःस्युप दधाति पशवो वै छन्दाःसि पशूनेवाव  
रुन्धे छन्दाःसि वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनेव  
रुन्धे एताः ह वै यज्ञसेनश्चैत्रियायणथितिं विदा  
चकार तथा वै स पशूनेवारुन्धे यदेतामुपदधाति पशू-  
नेवाव रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै  
गायत्री तेज एव ॥ १ ॥

मुखतो धत्ते मूर्धन्वतो भवन्ति मूर्धानमेवैनः समाना-  
नां करोति त्रिष्टुभ उप दधाति इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रिय  
मेव मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै  
पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति प्राणा वा  
प्राणानामुत्सृष्ट्यै दृहतीरुष्णिहाः पृडतीरुधरपङ्क्तौ

\* अस्यानुवाकस्य आख्यान पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयतृतीया  
नुवाक-भाष्ये कृत्यम् ।



रिति विपु॑रूपाणि॒ छन्दा॑ःस्युप॑ दधाति॒ विपु॑रूपा वै  
प॒शवः॑ प॒शवः॑ ॥ २ ॥

छन्दा॑ःसि॒ विपु॑रूपानेव॒ प॒शूनव॑ रुन्धे॒ विपु॑रूपमस्य  
गृहे॑ दृश्यते॒ यस्यै॒ता उप॑धीयन्ते॒ य उ॑ च एनाम्॒ एवं  
वेदा॑ति॒छन्द॑समुप॑\* दधात्यति॒छन्दा॑ वै सर्वाणि॒ छन्दा॑ःसि  
सर्वे॑भिरे॒वैनं॑ छन्दा॑भिश्चिनुते॒ वर्ष्म॑वा ए॒षा छन्द॑सां  
यदति॑छन्दा॒ यदति॑छन्द॒समुप॑दधाति॒ वर्ष्मै॑वैनं॑ः समा-  
नानां॑ करोति॒ द्वि॒पदा॑ उप॑ दधाति॒ द्वि॒पाद् यज॑मानः,  
प्रति॑ष्ठित्यै ॥ ३ ॥†

तेज॑ एव । प॒शवः॑ प॒शवः॑ । यज॑मानः । एक॑ञ्च ॥ ८ ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके  
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्वा॑भ्यो वै दे॒वता॑भ्योऽग्निश्ची॑यते॒ यत् स॒युजो॑ ना-  
प॑दुध्याद् दे॒वता॑ अस्याग्निं वृ॑ञ्जीरन् दृत् स॒युजं॑ उप॑दधा-  
त्यात्मनै॒वैनं॑ः स॒युजं॑ चिनुते॒ नामि॑ना व्यृ॒ध्यते॑ऽथो यथा  
पुरु॑पः॒ सार्व॑भिः सन्तत॑ ए॒वमे॒वैताभि॑रग्निः सन्ततो-

\* 'यतिछन्दसम्' इति B एवं क्रीतपुस्तके पाठः । परन्तु वेदे छकारस्य  
दुर्भाषि द्वित्वादशनात् एष पाठः उपेक्षितः ।

† अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थानु-  
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवैताभिर्यजमान इमान् लोकान्त्सं याति स्रुवो  
 एषोऽग्नेर्यत् संयानीर्यत् संयानीरुपदधाति स्रुवमे-  
 तिमग्नेये उप दधात्युत यस्यैतास्त्वर्पहितास्वापोऽग्निः  
 हरत्यहृत एवास्याग्निरादित्येष्टका उप दधात्यादित्या  
 वै एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलुभूत्यै सन् भूतिं न  
 प्राप्नोत्यादित्याः ॥ २ ॥

एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वै एतस्यादित्यो रुचमा  
 दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उप  
 दधात्यसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथासौ  
 देवानाः रोचते एवमेवैष मनुष्याणाः रोचते एतेष्टका  
 उप दधात्येतद्वै अग्नेः प्रियं धाम यद् एतं प्रियेणैवैनं  
 धाम्ना समर्द्धयतिः ॥ ३ ॥

अथो तेजसानुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन्  
 तेजो दधाति प्रजापतिरग्निमचिनुत् स यशसा व्यार्ध्यत्  
 स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत् ताभिवै स यश  
 आत्मन्नधत् यत् यशोदा उपदधाति यश एव ताभि-  
 र्यजमान आत्मन् धत्ते पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो  
 यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ॥ ४ ॥\*

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकयथानुवाक-  
 भाष्ये दृश्यम् ।

एवं । प्रामोत्यादित्याः । अर्हयति । एकान्नपञ्चा-  
शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके  
दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयाः सो देवा आसन्  
भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अपश्यन् ता उपा-  
दधत भूयस्कृदसीत्येव भूयाः सोऽभवन् वनस्पतिभि-  
रोपधीभिः परिवस्कृदसीतीमामजयन् प्राच्यसीति प्रा-  
चीन्दिशमजयन्ध्वीसीत्यमूमजयन्तरिष्टसदस्यन्तरिष्टे  
सीदेत्यन्तरिष्टमजयन्ततो देवा अभवन् ॥ १ ॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभी-  
मान् लोकान् जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो  
भवत्यस्युपदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वै अग्नेरूपः रूपेणै-  
वाग्निमव रन्ध्रे पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहे-  
मानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुते आयुष्या उप-  
दधात्यायुरेव ॥ २ ॥

अस्मिन् दुधात्यग्ने यत् ते परः हन्नामेत्याहैतद्वै अग्ने-  
प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोऽपामोति तावेहि सः रभा-  
वहै इत्याहु वि एवैनेन परि धत्ते पाञ्चजन्येष्येधि अग्ने

इत्याहृष वै अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मा-  
 देवमाह ऋतव्याः उप, दधात्येतद्वै क्रतूनां प्रियं धाम्  
 यदृतव्या क्रतूनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह  
 संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति ॥३॥\*

अभ्रवन् । आयुरेव । ऋतव्या उप । पङ्क्तिश्शतिश्च

॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके  
 एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

• प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तत्परापत्तदश्वोऽभवद् यद-  
 श्वयत् तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेप  
 वै प्रजापतिश्च सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव  
 भवति<sup>(१)</sup> सर्वस्य वै एषा प्रार्थयित्तिः सर्वस्य भेषुजश्च सर्वं  
 वै एतेन पाप्मानं देवा अंतरन्नपि वै एतेन ब्रह्म-  
 हृत्यामतरन् सर्वं पाप्मानम् ॥ १ ॥

तरति तरति ब्रह्महृत्या योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-  
 मेवं वेद<sup>(२)</sup> उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मा-  
 दश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां<sup>(३)</sup> वैतसः  
 कटो भवत्यप्सु योनिर्वै अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्वे एवैनं

\* इत्यनुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकारणीयचतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमानुवाक-  
 भाष्ये दृश्यम् ।

योनौ प्रतिं घापयति<sup>(४)</sup> चतुष्टोमः स्तोमो भवति सुरद-  
ह वै अश्वस्य सविय आ अष्टहत्, तदेवाश्वतुष्टोमेनैव  
प्रत्यदधुर्यत् चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय<sup>(५)</sup> ॥२॥

सर्वं पाप्मानम् । आ अष्टहत् । द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञः । इन्द्राग्नी । देवा वै अक्षयास्तोभीयाः ।  
अग्नेभर्गोऽसि । अग्ने जातान् । रश्मिरिति । नाक्सद्भिः ।  
छन्दांसि सर्वाभ्यो । वृष्टिसनीः । देवासुराः, कनीयांसः ।  
प्रजापतेरक्षि । द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञः (१।१) । देवा वै (३।१) । यस्य मुख्यवतीः  
(४।६) । नाक्सद्भिः (७।१) । एवैताभिः (१०।२) । अष्टां-  
चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे तृतीयप्रपाठके  
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके तृतीयः प्रश्नः ॥\*

॥०॥ हरिः ओम ॥०॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चित्तिराद्या द्वितीये स्यात् तृतीये तु चतुष्टयम् ।

\* इति तैत्तिरीयसंहिताया पञ्चमकारण्डे तृतीय प्रपाठके इत्यादि  
अष्टादि पाठ ।

द्वादशात्रानुवाका स्युः प्रथमे त्रिष्टका इमाः ॥  
 आश्विन्यश्च तथर्त्तव्याः प्राणभृत्मंज्ञकास्तथा ।  
 अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्थां चितौ श्रुताः ॥  
 द्वितीये स्वयमादृषा दिग्धाः प्राणभृत्स्तथा ।  
 बृहत्यो बालखिल्याश्च द्वितीयस्थां चिताविमाः ॥  
 द्वितीयतुर्ययोरङ्गयास्तोमीयाश्च सृष्टयः ।  
 व्युष्टयश्लोकाः प्रोक्ताश्चतुर्थ्याश्च चिताविमाः ॥  
 पञ्चमे त्वमपद्नाख्या विराडाख्याश्च वर्णिताः ।  
 षष्ठे तु सोमभागाख्या नाकसत्संज्ञकास्तथाः ॥  
 षोडाख्या स्वयमादृषा विकर्णीताश्च मन्त्रमे ।  
 कन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चन्यां तु चिताविमाः ॥  
 अथावशिष्टाः कथ्यन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।  
 मयुजे मण्डलाख्याश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥  
 नवमे दशमे वृष्टिमनि-संयानिकाभिधाः ।  
 आदित्याख्या घृताख्याश्च यशोदाशेति वर्णिताः ॥  
 एकादशे तु भृयच्छदग्निरूपाभिधा अपि ।  
 इविणोदास्तथायुष्या स्यादग्निहृदयाभिधा ॥  
 सतथाश्लेत्वेवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।  
 द्वादशे त्वश्वमेधस्य विधिरित्येव निर्णयः ॥

तमिममश्वमेधं विधत्ते,—“प्रजापतेरसि अश्वयत्तत्परापतत्तद  
 शोऽभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यद्दधुरेष वै प्रजा-

पतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति”<sup>(१)</sup> इति ।

‘प्रजापतेः’ चतुर्मुखस्य अग्निगोलकं केनापि व्याधिना उच्छून-  
मभूत्, तच्च भूमौ पतितं सत् अश्वरूपेण आविर्भवौ, यस्मात् कारणात्  
अश्वयत्, तस्मात् कारणात्, तत उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम मय्यन्नं ।  
ततो देवाः प्रतीकारं विचार्य अश्वमेधमनुष्ठाय तेन अश्वमेधमामर्थ्येन  
‘तत्’ प्रजापतेरग्निं समाद्धुः, तस्मादेवं\* प्रशस्तत्वात् अश्वमेधेन  
यजेत, स च यथा प्रजापतिं संपूर्णं करोति, स्वयञ्च प्रजापतिप्राप्त्या  
सर्वात्माको भवति ।

तदेवं सर्वभावप्राप्त्यर्थं अश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थ-  
मश्वमेधक्रतुं तदुपासनं च विधत्ते,—“सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः  
सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्म-  
हत्यामतरन् सर्वस्य पाप्मानन्नरन्ति तर्गति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते  
य उ चैनमेवं वेद<sup>(१)</sup>” इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः, सैषा ‘सर्वस्य’ पाप्मनः  
उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च ‘प्रायश्चित्तिः’ भवति । किञ्च,  
‘सर्वस्य’ व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेण अश्वमेधानुष्ठानं ‘भेषजम्’,  
अतएव इदानीन्तना ‘देवाः’ पूर्वस्मिन् मनुष्ये जन्मनि ‘एतेन’ अश्वमेधेन  
गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः ;  
तस्मादिदानीमपि ‘यः’ अश्वमेधक्रतुना ‘यजते’ सोऽयमुपपातकमहा-  
पातके ‘तरति’ । योऽपि च पुरुष एतमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण  
जानाति । ज्ञानञ्च द्विविधम्,—अर्थनिर्णयः, उपासनञ्च; तत्र अर्थनिर्णयः,  
पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया मय्यद्यते ; उपासनाप्रकारस्तु सप्तमका-

\* तस्मादेव इति ध्यादर्शपुस्तकपाठः ।

एङस्थान्तिमानुवाके “यो वा अश्वस्य मेधस्य शिरो वेद” (७।५।२५) इत्यस्मिन्नभिधास्यते । षोडशप्रारं दक्षिणावदानं वाधितुं विधत्ते,— “उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम्<sup>(३)</sup>” इति । यस्मात् प्रजापतेः उत्तरभागवर्ति वामाक्षि उच्छूनमभवत्, तस्मादश्वस्यमन्धिनेो हविषः श्रवदानमपि उत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । ‘अन्येषाम्’ अश्वयतिरिक्तानां पशूनां दक्षिणां दिशि श्रवदानम् ।

अतएव सूत्रकार आह,—‘पशुकाल उत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटे अश्वं प्राञ्चं यथाङ्गं चिनोति एवं पुरस्तात् प्रत्यक्षं त्वपरं पथात् प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः प्रवशाखास्वितरान् पशूनामादयति’ इति । हविःसादनाधारं विधत्ते,—‘वैतमः कटो भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतमः स्व एवैनं योनौ प्रति ष्ठापयति<sup>(४)</sup>’ इति । अप्सु जलेषु योनिः निवासस्थानं यस्यासौ ‘अप्सुयोनिः’, वड्वा हि मसुद्रजलेषु श्रवतिष्ठते, वैतमस्योदकजन्यत्वं प्रसिद्धम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘शोभृते प्रजापते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो रथन्तरमामा’ इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमाख्यौ एकाह- फल, तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः सोऽत्र कर्तव्य इति सूचार्थः । तमिमं विधत्ते,—“चतुष्टोमस्तोमो भवति मरट् ह वा अश्वस्य मयिष्य आ अष्टहत् तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यर्धुर्यचतुष्टोमः सोमो भवत्यश्वस्य सर्व्वत्वाय<sup>(५)</sup>” इति । चत्वारस्तोमाः,—त्रिष्टुत्, पञ्चदश, मप्तदश, एक- विंशः, यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं ‘चतुष्टोमः’, द्वितीयेन सोम- शब्देन विशेष्यभृतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते, भीमसेनो भीमः, सत्यभामा



भामेतिवत्, 'चिदग्निष्टोमः' इत्यत्र विधानात् । एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते, तद्भाष्ये 'चतुष्टोमः' इति विशिनष्टि, त्रिसुत्यात्मकस्याश्वमेधस्य प्रथममहश्चतुष्टोमात्मकाग्निष्टोमरूपं कुर्यात् । स्रष्टृशब्देन एकलामोऽभिधीयते । स कदाचित् अश्वस्य सक्थि-प्रदेशमारुह्य तत्सक्थिमांसमुद्यम्य भक्षितवान्, तत्र सक्थिरूपं विकल-मङ्गं देवाश्चतुष्टोमेनैव समादधुः, तस्मादयं चतुष्टोमः अश्वस्य संपूर्ण्ये भवति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपालसास्त्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः संपूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ नमः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

दे॒वासुराः संय॑त्ता आस॒न् ते न व्य॑जयन्त॒ स ए॒ता  
इन्द्र॑स्त॒नूर॑पश्यत् ता उपा॑धत् ताभि॒र्वै स त॒नुव॑मिन्द्रियं  
वीर्य॑मात्मन्धत् ततो॑ दे॒वा अभ॑वन् परासुरा यदिन्द्र-  
त॒नूरु॑प॒दधा॑ति त॒नुव॑मेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यज॑मान  
आत्म॑न्धत्तेऽथो सेन्द्र॑मेवाग्निः सत॑नुं चिनुते भव॑त्या-  
त्मना॒ परा॑स्य भ्रातृ॑व्यः ॥ १ ॥

भव॑ति यज्ञो दे॒वेभ्योऽपा॑क्रामत् तम॑व॒रुन्ध॑न्नाश॑क्नुवन्  
त ए॒ता य॑ज्ञत॒नूर॑पश्यन् ता उपा॑दधत् ताभि॒र्वै ते य॑ज्ञ-  
मवा॑रुन्धत् यद्य॑ज्ञत॒नूरु॑प॒दधा॑ति य॒ज्ञमे॒व ताभि॑र्यज॑मानो  
ऽव॑ रुन्धे चय॑स्त्रिःशत॒मुप॑ दधाति चय॑स्त्रिःश॒द्वै दे॒वता॑  
दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रुन्धेऽथो सा॒त्मान॑मेवाग्निः सत॑नुं चिनुते  
सा॒त्माऽमु॑ष्मिन् लो॒के ॥ २ ॥

भवति य एवं वेद ज्योतिष्मतीरुषं दधाति  
 ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वै अग्निश्चिते ज्वलति  
 ताभिरेवैनुः समिन्ये उभयोरस्मै लोकयोज्योतिर्भवति  
 नक्षत्रेष्टका उपं दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीःपि तान्ये-  
 वाव रुन्धे सुकृतां वै एतानि ज्योतीःपि यन्नक्षत्राणि  
 तान्येवाप्नोत्यथो अनूकाशमेवैतानि ॥ ३ ॥

ज्योतीःपि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्सः-  
 स्पृष्टा उपदध्याद् दृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः  
 स्यादसःस्पृष्टा उपं दधाति दृष्ट्यै एव लोकं करोति  
 वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुषं दधाति  
 पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि  
 च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ॥ ४ ॥\*

भारुव्यः । लोके । एवैतानि । एकचत्वारिंशच्च ॥१॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

ऋतुव्या उपं दधाति ऋतूनां क्लिष्ट्यै द्वन्द्वमुषं दधाति  
 तस्माद्द्वन्द्वमृतवोऽष्टतेव वै एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्त-

\* अस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकस्याष्टमनवम-  
 दशमानुवाकभाष्ये दृश्यम् ।

रि॑क्षमिव॒ वै ए॒षा इ॒न्द्रम॒न्यासु॑ चि॒तीपू॒र्णं दधा॑ति च॒तस्रो॑  
 मध्ये॑ धृ॒त्या अ॒न्तःश्ले॒षेण॑ वा ए॒ताश्चि॒तीनां॑ यद्द॒तव्या॑  
 यद्द॒तव्या॑ उप॒दधा॑ति चि॒तीनां॑ विष्ट॒त्यै अ॒वका॑म॒नूपं॑  
 दधा॒त्ये॒षा वै अ॒ग्नेर्यो॑निः स॒योनि॑म् ॥ १ ॥

ए॒वाग्निं॑ चि॒नुत॒ उ॒वाच॑ ह वि॒श्वामि॒त्रोऽद॑दित्स  
 ब्रह्म॒णाऽन्नं॑ यस्यै॒ता उ॑पधी॒यान्तै॑ य उ॑ चै॒ना ए॒वं वेद॑द्  
 इति॑ संवत्स॒रो वै ए॒तं प्र॑ति॒ष्ठायै॑ नुद॒ते योऽग्निं॑ चि॒त्वा  
 न प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति पञ्च॒ पूर्वा॑श्चितयो भवन्त्य॒ य॒ष्टीं चि॑तिं  
 चि॒नुते॒ प॒ङ्क्तै॑ ऋ॒तवः॑ संवत्स॒र ऋ॒तुष्व॑ संवत्स॒रे प्र॑ति॒  
 ति॑ष्ठत्ये॒ता वै ॥ २ ॥

अधि॑प॒त्नीना॑मेष्ट॒का यस्यै॒ता उ॑पधी॒यन्तेऽधि॑पतिरे॒व  
 स॑मा॒नानां॑ भवति॒ यं द्वि॒ष्यात्तमु॑प॒दध्याद् ध्या॑येदे॒ताभ्य॑  
 ए॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्य॒ आ वृ॑थति॒ ताज॑गा॒तिमाच्छ्र॑त्यङ्गि॒रसः॑  
 सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॑न्तो॒ या य॑ज्ञस्य॒ निष्कृ॑ति॒रासी॑त्तामृ॒  
 पिभ्यः॑ प्र॒त्यौह॑न् तद्दि॒र॒ण्यम॑भवत् यद्दि॒र॒ण्यश॑ल्कैः  
 प्रो॒क्षति॑ य॒ज्ञस्य॑ निष्कृ॒त्यै अथो॑ भे॒प॒जमे॒वास्मै॑ करोति  
 ॥ ३ ॥

अथो॑ रू॒पेणै॒वैन॑सं॒सर्ध॑यति अथो॑ दि॒र॒ण्यज्यो॑ति॒पैव॑  
 सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति साह॒स्रव॑त्ता प्रो॒क्षति॑ साह॒स्रः प्र॑जा॒  
 पतिः॑ प्र॒जाप॑ते॒रास्यै॑ इ॒मा मे॑ अग्ने॒ इष्ट॑का धे॒नवः॑

सन्वित्याह धेनूरुवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा  
अमुत्रामुषिलोके उप तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

सर्वानिम् । एता वै । करोति । एकान्नर्चत्वारिंशच्च  
॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

रुद्रो वै एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्व-  
स्थितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेसत्येवं वै एष एतर्हि  
भागधेयं प्रेसति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च  
यजमानं च ध्यायेत् शतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं  
शमयति नार्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानो यद्ग्राम्याणां  
पशूनां ॥ १ ॥

पयसा जुहुयाद् ग्राम्यान् पशून् छुचापयेत् यदा-  
रण्यानामारुणान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुक-  
यवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारुणानथो  
खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाथ गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण  
जुहोत्याग्नेयो वा एषा यद्जाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्  
पशून् हिनस्ति नारुणानङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः ॥२॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोपचतुर्थप्रपाठकस्य एकादशानु-  
वाकभाष्ये भ्रष्टम् ।

अजायां धर्मं प्राप्तिञ्चन्त्सा शोचन्ती पूर्णं परा-  
जिहीत सौऽर्को भवत्तदुर्कस्यार्कत्वमर्कपूर्णं जुहोति  
सयोनित्वायोदङ्तिष्ठन् जुहोति एषा वै रुद्रस्य दिक्  
स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां  
जुहोत्यन्त एव रुद्रं निरवदयते वेधाविभक्तं जुहोति  
त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्त्सुमावद्दीर्यान् करो-  
तीयत्यग्रं जुहोति ॥ ३ ॥

अथेयत्यथेयति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः  
शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते  
पञ्चा ऋतव ऋतुभिरेवैनं शमयति यदनुपरिक्रामं  
जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां  
वाहं दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव ह्येत्य-  
मपरिवर्गमेवैनं शमयति ॥ ४ ॥

एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं  
वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति यं द्विष्यात्  
तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स  
आर्तिमाच्छति ॥ ५ ॥\*

पशूनां । यन्तः । अग्रे जुहोति । अपरिवर्गमेवैनं  
शमयति । त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं षतुर्धकाण्डीयपञ्चमप्रपाठकस्य एकादशानु-  
वाकभाष्ये दृश्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अश्मन्मूर्जमिति परिपिञ्चति मार्जयत्येवैनमर्थो तर्प-  
यत्येव स एनं तृप्तोऽक्षुध्वन्नशोचन्नमुष्मिन् लोके उप-  
तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद तां नः इप्सूजं  
धत्त मरुतः संहराणा इत्याह अन्नं वै जर्कं अन्नं  
मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धोऽश्मंस्ते द्युदमुन्ते शुक् ॥ १ ॥

ऋच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा  
च शुचा चार्पयति त्रिः परिपिञ्चन् पर्येति त्रिद्वै  
अग्निर्वावानेवाग्निस्तस्य शुचंश्मयति त्रिः पुनः पर्येति  
पट् सम्पद्यन्ते यद्वै ऋतव ऋतुभिरेवास्य शुचंश्मयत्यपां  
वै एतन्पुष्पं यदेतसोऽपां ॥ २ ॥

शरोऽवका वेतसशाख्या चारवकाभिश्च विकर्पत्यापो  
वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचंश्मयति यो वै अग्निं  
चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तश्शुचा प्रदहो  
मण्डूकेन वि कर्पत्येप वै पशूनामनुपजीवनीयो न वै  
एष ग्राम्येषु पशुषु द्वितो नारण्येषु तमेव शुचार्पयति  
अष्टाभिर्वि कर्पति ॥ ३ ॥

अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीत्प्रियावानेवाग्निस्तस्य

शुचः॑ शमयति पावकवतीभिरन्नं वै पावकोऽन्नैर्नैवास्य  
 शुचः॑ शमयति मृत्युवै एष यदग्निं ब्रह्मण एतद्रूपं यत्  
 क्षणाजिनं काष्णीं उपान्हावुषं मुञ्चते ब्रह्मणैव  
 मृत्योर्न्तर्धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुप-  
 मुञ्चतेऽन्यां नान्तः ॥ ४ ॥

एव मृत्योर्धत्तेऽवान्नाद्यैः रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिषे  
 इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयाः समुपचरन्त्यन्यं ते  
 अस्मत्पन्तु हेतय इत्याह यमेव देष्टु तमस्य शुचाऽपि-  
 यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहान्नं वै पावको-  
 ऽन्नमेवाव रुन्धे दाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै अपस्य-  
 वतीभ्यां शान्त्यैः ॥ ५ ॥\*

शुक् । वेतसोऽपाम् । अष्टाभिर्वि कर्षति । नान्तः ।  
 एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

नृपदे वडिति व्याघारयति पङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमा  
 रभतेऽक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि  
 प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वपट् कुर्याद्यातयामाऽस्य वपट्-

• चस्यानुवाकस्य व्यख्यानं चतुर्थकाण्डोऽथप्रपाठस्य प्रथमानुवाकभाष्ये  
 दृश्यम् ।



कारः स्याद् यन्न वपट्कुर्याद्रक्षांसि यज्ञः हन्युर्वडित्वाह  
 पुरोक्षमेव वपट् करोति नास्य यातयामा वपट्कारो  
 भवति न यज्ञः रक्षांसि घ्नन्ति हुतादो वै अन्ये  
 देवाः ॥ १ ॥

अहुतादोऽन्ये तानमिचिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा  
 देवानामिति दुग्धा मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवान्  
 अहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति  
 दुग्धैव हुतादः प्रीणाति मधुपाऽहुतादो ग्राम्यं वै एतदन्नं  
 यद्दधि आरण्यं मधु यद्दुग्धा मधुमिश्रेणावोक्षत्युभय-  
 स्वावरुध्यै शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः ॥ २ ॥

वै शुमुष्टिः संयोनित्वाय दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै अनुपरि-  
 चारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति वि वै एष  
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्कथ्यते योऽग्निं चिन्वन्नधि-  
 कामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्धत्ते  
 वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो परिवः  
 प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते इन्दो वृत्रमहन् तं वृत्रः ॥ ३ ॥

हुतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नेऽनीकवते  
 आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निनीकवान् स्वेन  
 भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानर्षदहद्वैश्व-  
 कर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत् यदग्नेऽनीकवते आहुतिं

जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः  
पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्माणेन पाप्मानो निर्मुच्यते  
यं कामयेत चिरं पाप्मनः ॥ ४ ॥

निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मानो  
निर्मुच्यते. यं कामयेत ताजक् पाप्मानो निर्मुच्येतेति  
सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मानो निर्मुच्य-  
तेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो  
वीथिं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै \* ॥ ५ ॥

देवाः । प्राजापत्यः । वृचः । चिरं पाप्मनः । चत्वा-  
रिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिधु आ दधाति यथा जनं  
यतोऽवसङ्करोति तादृगेव तत् तिस्र आ दधाति चिद्वदु वै  
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौदुम्बरीर्भ-  
वन्त्यूर्कं वै उदुम्बर् ऊर्जमेवास्मै अपि दधाति उदु त्वा  
विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैः ॥ १ ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीक्ष्यलप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीया-  
नुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवैनमुद्यच्छतेऽग्रे भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मै  
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्थयति पञ्च दिशो  
 देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवते  
 अप अमतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामर्षहत्यै  
 रायस्योपे यक्षपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै राय-  
 स्योपः ॥ २ ॥

पशूनेवाव रुन्धे पृङ्भिर्हरति पङ्वै ऋतव ऋतु-  
 भिरैवैनं हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसाम-  
 र्षहत्यै सूर्यरस्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसृत्यै ततः  
 पावका आशिषो नो जुपन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्न-  
 मेवाव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसुन् ते देवा एतद-  
 प्रतिरथमपश्यन्तेन वै तैः प्रति ॥ ३ ॥

असुरान् अजयन्तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रति-  
 रथं द्वितीयो होताऽन्वाह अप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृ-  
 व्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्चं भवति  
 दशाक्षरा विराड् विराजा इमौ लोकौ विष्टतावनयो-  
 र्लोकयोर्विष्टत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजि  
 एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति असदिव वै अन्तरिक्षमन्त-  
 रिक्षमिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ ४ ॥

अस्मानं नि दधाति सुत्वाय दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै वि-

मानं एष दिवो मध्यं आस्तु इत्याह वि एवंतया मिमीते  
 मध्ये दिवो निहितः पृश्निरस्मै इत्याह अन्नं वै पृश्नि  
 अन्नमेव अर्धं रुन्धे चतसृभिरा पुच्छादेति चत्वारि  
 छन्दांसि छन्दाभिरैवेन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्वित्याह  
 वृद्धिमेवोपावर्त्तते वाजानां सत्यं पतिं ॥ ५ ॥

इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सुमह्यर्यज्ञो देवाः  
 आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुमं प्रजामेव पशून्  
 आत्मन्धत्ते यक्षदग्निर्देवो देवाः आ च वक्षदित्याह  
 स्वगाहृत्यै वाजस्य मा प्रसवेनौद्ग्राभेण उद्ग्राभीदि-  
 त्याह असौ वै आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष, निम्नोचन्  
 निग्राभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि  
 रृह्णाति\* ॥ ६ ॥

प्राणैः । पोषः । अग्रति । आग्नीध्रे । पतिम् । एष ।  
 दशं च ॥ ६ ॥

इति नैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमे-  
 वैतयोपावर्त्तते क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहेमानेव

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डोपस्थमप्रपाठकस्य तृतीयचतुर्थानु-  
 वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एतया लोकान् क्रमते पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमा अरु-  
हमित्याह इमानेवैतया लोकान् समारोहति सुवर्यन्तो  
नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहि ॥ १ ॥

प्रथमो देवयतामित्याह उभयेषुवैतया देवमनुष्येषु  
चक्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पांक्तो यज्ञो धावानेव  
यज्ञस्तेन सह सुवर्ग लोकमेति नक्तोपासेति पुरोनुवा-  
क्यामन्वाह प्रत्यै अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजा-  
पतिः प्रजापतेराश्वै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह  
अन्तं वै वाजोऽन्नमेवाव ॥ २ ॥

रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वयमातृणायां जुहोति  
जक् वै दधि जग्मुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृणाऽमुष्यामेवाजं  
दधाति तस्माद्मुतोऽर्वाचोमूर्जमुपजीवामस्तिस्तभिः  
सादयति त्रिष्टु वै अग्निर्धावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति  
प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमा दधात्येपा  
वै समीं कर्णिकावती एतया ह स्म ॥ ३ ॥

वै देवा असुराणाः शततर्होःस्तृहन्ति यदेतया  
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय  
प्रहरति स्तृत्यै अच्छं बट्कारं विधेम ते परमे जन्म-  
न्मग्ने इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे  
ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमथीः शान्धै

अग्निर्वै ह वै अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाग्निं दुहे तां  
॥ ४ ॥

सवितुर्वरेण्यस्य चिचामित्याहैप वा अग्नेर्दीहस्त-  
मस्य कण्वं एव आयसोऽवेत्तेन ह स्मैन्ः स दुहे यदे-  
तया समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे सप्त ते अग्ने  
समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य सामानि प्रीणाति  
पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ ५ ॥

आयै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः प्रजा  
असृजत प्रजानां सृष्ट्यै अग्निर्देवेभ्यो निलायत स  
दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वत् मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य  
एवैनमव रुन्धे दध्ना पुरस्ताज्जुहोति आज्येनोपरिष्ठात्  
तेजश्चैवास्मै इन्द्रियञ्च समीचीं दधाति द्वादशकपालो  
वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-  
ऽग्निर्वैश्वानरः साक्षात् ॥ ६ ॥

एव वैश्वानरमव रुन्धे यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात्  
विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै  
राष्ट्रं वै वैश्वानरो विट् मरुतो वैश्वानरः हुत्वा मारुतान्  
जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नात्युच्चैर्वैश्वानरस्य आ  
श्रावयति उपांशु मारुतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमन्ति  
वदेति मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशेषेण देव-

विशेनैवास्मै मनुष्यविशम्, अवं रुन्धे स॒त्त भ॑वन्ति स॒त्तग॑णा  
 वै म॒रुतो॑ ग॒णश॑ ए॒व वि॒श॒मव॑ रुन्धे ग॒णेन॑ ग॒णम॑नु॒द्रुत्य॑  
 जुहोति॒ विश॑मे॒वास्मै॑ अनु॒व॒र्त्मानि॑ङ्करोति ॥ ७ ॥ \*

अग्ने॒ मेहि॑ । अ॒व । स्म । दु॒हे तां॑ । प्र॒जाप॑तेः । सा॒क्षात् ।  
 म॒नुष्य॑वि॒शम् । एक॑वि॒श॒तिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

वसो॒र्धारा॑ जुहोति॒ वसो॑र्मे॒ धारा॑ अ॒स॒दिति॒ वै ए॒पा  
 ह्य॑ते घृ॒तस्य॒ वै ए॒नमे॑पा धारा॒ अ॒मुष्मि॑न् लोके पि॒न्व-  
 मा॒ना उ॒पति॑ष्ठन् आ॒ज्येन॑ जुहोति॒ तेजो॑ वै आ॒ज्यं ते॒जो  
 वसो॒र्धारा॑ तेज॑सै॒वास्मै॑ तेजो॒ऽव॑ रुन्धे॒ऽथो॒ कामा॑ वै  
 वसो॒र्धारा॑ कामा॑ने॒वाव॑ रुन्धे॒ यं का॑मये॒त प्रा॑णान॑स्य  
 अ॒न्नाद्यं॑ वि ॥ १ ॥

छि॒न्द्यामि॑ति वि॒त्रा॑ह॒न्तस्य॑, जुहुयात् प्रा॒णाने॑वास्य  
 अ॒न्नाद्यं॑ विच्छि॑न॒त्ति यं का॑मये॒त प्रा॑णान॑स्यान्नाद्यं सं-  
 त॒नुया॑मि॒ति सन्त॑तां तस्य जुहुयात् प्रा॒णाने॑वास्यान्नाद्यं  
 सन्त॑नेति॒ द्वाद॑श द्वाद्द॒शानि॑ जुहोति द्वाद॑श॒ मासाः॑

\* अथमनुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयघटप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक  
 भाष्ये दृश्यम् ।

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै अन्नमव रुन्धेऽन्नञ्च मे शुच मे  
इत्याहैतद्वै ॥ २ ॥

अन्नस्य रूपः रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च मे आपश्च मे  
इत्याहैपा वै अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽर्हे-  
न्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः  
प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम् इन्द्रमुत्तर-  
माहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरि षादधाति यज्ञायुधानि जुहोति  
यज्ञः ॥ ३ ॥

वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धे अथो एतद्वै यज्ञस्य  
रूपः रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च  
मे इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे धर्मश्च मे इत्याह  
एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपः रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे  
ऋक् च मे साम च मे इत्याह ॥ ४ ॥

एतद्वै छन्दसाः रूपः रूपेणैव छदाःस्यव रुन्धे  
गर्भाश्च मे वत्साश्च मे इत्याहैतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव  
पशूनव रुन्धे कल्पान् जुहोति अक्तृप्तस्य ऋष्यै युग्मदयुजे  
जुहोति मिथुनत्वाय उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै  
एका च मे तिस्रश्च मे इत्याह देवच्छन्दसं वै एका च  
तिस्रश्च ॥ ५ ॥

मनुष्यच्छन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवच्छन्दसञ्चैव मनुष्य-



छन्दुसञ्चाव रुन्धे आ चयस्त्रिंशतो जुहोति चयस्त्रिंश-  
 श्चै देवता देवता एवाव रुन्धे आ अष्टाचत्वारिंशतो  
 जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो  
 जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे वाजश्च प्रसुवथेति द्वादशं  
 जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति-  
 तिष्ठति ॥ ६ ॥ \*

वि । वै । यज्ञः । सामं च मे इत्याहु । च तिस्रथ ।  
 एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निदेवेभ्योऽपाकामद्वागधेयमिच्छमानस्तं देवा  
 अब्रुवन्नुप नृ आ वर्तस्व हव्यन्तो वृहेति सोऽब्रवीद्वरं  
 दृष्टुं मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्माद्ग्रये  
 वाजप्रसवीयं जुहति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव  
 तद्वागधेयेन समर्धयत्यथो अभिपेक एवास्व स चतुर्दश-  
 भिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओपधयः सप्त ॥ १ ॥

आरण्या उभयोपामवरुन्धे अन्नस्यान्नस्य जुहोति

\* अग्न्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य एकादशानु-  
 वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

अन्नस्य अन्नस्याव रन्ध्रै औदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्ग्वै  
 उदुम्बर उर्गन्नम् ऊर्जैवास्मै ऊर्जमन्नमव रन्ध्रेऽग्निर्वै  
 देवानामभिपिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति  
 न धावेद्वरुहः ह्यस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्धा-  
 वेदन्नाद्याद्धावेदुपावर्त्तते नानाद्यमेवाभि ॥ २ ॥

उपावर्त्तते नक्तोपासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा  
 जुहोत्यह्नेवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः  
 अहोरात्रे एवास्मै प्रते काममन्नाद्यं दुहाते राष्ट्रभृता  
 जुहोति राष्ट्रमेवाव रन्ध्रे षड्भिर्जुहोति षड् कृतवः  
 कृतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पते इति रथमुखे पञ्चा-  
 हुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशः ॥ ३ ॥

अभि जयत्यग्निचितः ह वै अमुष्मिन् लोके वातो-  
 ऽभिपवते वातनामानि जुहोत्यभि एवैनमसुष्मिन् लोके  
 वातः पवते चीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव  
 लोकेभ्यो वातमव रन्ध्रे समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहृतद्वै  
 वातस्य रूपः रूपेणैव वातमव रन्ध्रेऽञ्जलिना जुहोति  
 न ह्येतेषामन्यथा, आहुतिरवकल्पते\* ॥ ४ ॥

आपधयः सप्त । अभि । दिश । अन्यथा । द्वे च ॥ ६ ॥

\* अस्यानुवाकस्य आख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य द्वादशानुवा-  
 कभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे चतुर्थप्रपाठके  
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सुवर्गाय वै लोकाय देवर्षो युज्यते यचाकूताय  
मनुष्यरथ एष खलु वै देवर्षो यदग्निः अग्निं युनक्ति  
शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनः स एनं युक्तः सुवर्गं  
लोकमभि वहति यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्यज्ञाद्युक्तो  
ऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रति-  
ष्ठिता स्तोमा अप्रतिष्ठितान्युक्त्यानि तिष्ठभिः प्रातः-  
सवनेऽभि मृशति चिहृत ॥ १ ॥

वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथानसि युक्ते  
आधीयते एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रतिस्तोमाः  
प्रत्युक्त्यानि यज्ञायज्ञियस्य स्तुत्रे द्वाभ्यामभि मृशति  
एतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै\* अस्य  
अत ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्ततोऽन्वारो हति  
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै एकया अप्रस्तुतं भवत्यर्थ ॥ २ ॥

अभिमृशति उपैन्मुत्तरो यज्ञो नमति अथो रुन्तत्यै  
प्र वै एषोऽस्मात् लोकात् चवते योऽग्निं चिनुते न  
वै एतस्यानिष्टके आहुतिरव कल्पते यां वै एषेऽनिष्टके

आहुतिं जुहोति स्वति वै सा ताः स्वन्तीं यज्ञोऽनु  
 परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुते  
 आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

न यज्ञः परा भवति न यजमानोऽष्टावुषं दधाति  
 अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते  
 यदेकादश चैष्टुभेन यद्द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं  
 चिनुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्यं एवं  
 विद्वान् पुनश्चितिं चिनुते आ तृतीयात् पुरुषादन्नमत्ति  
 यथा वै पुनराधेयः एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न  
 ॥ ४ ॥

ऋधोति स पुनराधेयमाधत्ते योऽग्निं चित्वा न  
 ऋधोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चिनुते ऋध्यै  
 अथो खल्वाहुः न चैतव्येति रुद्रो वै एष यद्दग्निः यथा  
 व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव तत् अथो खल्वाहुश्चेत-  
 व्येति यथा वसीयाः सभागधेयेन बोधयति तादृगेव  
 तन्ननुरग्निमचिनुत्, तेन न आर्धोत्स एतां पुनश्चिति-  
 मपश्यत् तामचिनुत् तथा वै स आर्धोद्यत् पुनश्चितिं  
 चिनुते ऋध्यै\* ॥ ५ ॥

\* ध्यात्वा नुवाकस्य द्वाख्यानं चतुर्थकार्त्वीयतप्तनप्रपाठस्य अयोदशानु-  
 वाकभाष्ये दृश्यम् ।

चिष्टत् । अथ । तिष्ठन्ति । अग्न्याधेयेन न । अचि-  
नुत । सप्तदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके  
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दांसि  
पशुमानेव भवति श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः  
श्येनो वै वयसाम्पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं  
पतति कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत् शीर्षखान्  
अमुष्मिन् लोके स्यामिति शीर्षखानेवामुष्मिन् लोके  
भवति अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकाम-  
श्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्रउगचितं चिन्वीत  
भ्रातृव्यवान् प्र ॥ १ ॥

एव भ्रातृव्यान्नुदते उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः  
कामयेत् प्र जातान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रति जनिष्यमा-  
णानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्य-  
माणान् रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै  
रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति द्रोणचितं चिन्वी-  
तान्नकामो द्रोणे वै अन्नं भियते सथोन्धेवान्नमव  
रुन्धे समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति ॥ २ ॥

प॒रि॒चा॒य्यं॑ चिन्वीत॒ ग्राम॑कामो॒ ग्राम्ये॑व भवति  
 श्मशान॒चितं॑ चिन्वीत॒ यः कामये॑त पित॒ल्लोके॑ ऋ॒भुया॒-  
 मिति॑ पित॒ल्लोके॑ ए॒व ऋ॒ध्नोति॑ विश्वा॒मि॒त्रज॑मद॒ग्नी  
 वसि॑ष्ठेन अ॒स्पर्धे॑तां स ए॒ता ज॒मद॑ग्निर्वि॒ह्व्या॑ अप॒श्यत्  
 ता उ॒प॒धत्त॑ ताभि॒र्वै स वसि॑ष्ठस्येन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मवृ॒क्त  
 यद्वि॑ह्व्या॒ उप॒धाति॑ इन्द्रि॒यमे॒व ताभि॑र्वी॒र्यं यज॑मानो  
 भ्रा॒तृ॒व्यस्य॑ वृ॒क्ते हे॒तुर्धि॑षि॒ण्ये उ॒प॒धाति॑ यज॒माना॒-  
 यत॒नं वै ॥ ३ ॥

हे॒ता स्वे॑ ए॒वासौ॑ आ॒यत॑ने इन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मव॒ रुन्धे॑  
 द्वा॒दशो॑प॒ दधाति॑ द्वा॒दश॑क्षरा जगती जागताः प॒शवो॑  
 जग॑त्यै॒वासौ॑ प॒शून॑व॒ रुन्धे॑ऽष्टौ अ॒ष्टौ अ॒न्येषु॑ धि॒ष्णि॒ण्येषु॑  
 उ॒प॒धाति॑ अ॒ष्टा॒शफाः॑ प॒शवः॑ प॒शूने॒वाव रुन्धे॑ पट्  
 मा॒र्जा॒लीये॑ पट् वै ऋ॒तव॑ ऋ॒तवः॑ खलु॒ वै दे॒वाः  
 पि॒तर॑ ऋ॒तूने॒व दे॒वान॑ पि॒तृन् प्री॑णाति\* ॥ ४ ॥

प्र । भवति । यज॒माना॒यत॒नं वै । अ॒ष्टा॒च॒त्वारि॑ंशच्च  
 ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे चतुर्थप्रपाठके  
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकारण्डायसप्तमप्रपाठकस्य चतुर्दशानुवाक-  
 भाष्ये दृश्यम् ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनु-  
 ष्टुभश्चतस्रो गायत्रीयो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्व-  
 स्त्रिभिस्त्रिष्टंस्त्रिष्टति यच्चतस्रो गायत्रियुः तस्मात्  
 सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते<sup>(१)</sup> यस्मा वै  
 एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमनां  
 परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं  
 परमतां गमयति<sup>(२)</sup> एकविंशमहर्भवति ॥ १ ॥

यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्च ऋतवस्त्रय  
 इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः  
 प्राजापत्याऽश्वस्तमेव साक्षाद् ऋध्नोति<sup>(३)</sup> शक्रयः पृष्ठं  
 भवन्ति अन्यत् अन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वै एते पशव आ-  
 लभ्यन्ते उत इव ग्राम्या उत इव आरण्या यच्छक्रयः  
 पृष्ठं भवन्ति अश्वस्य सर्वत्वाय<sup>(४)</sup> पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं  
 भवति रुस्मिना वै अश्वः ॥ २ ॥

यत् ईश्वरो वै अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावत्  
 गन्तोयत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति अश्वस्य यत्यै घृत्यै<sup>(५)</sup>  
 संकृत्यै अच्चावाकसामं भवति उत्सन्नयज्ञो वै एष  
 यदश्वभेधः कस्तद्देहेत्याहुर्यदि सर्वा वै क्रियते न वा  
 सर्वः इति यत् संकृति अच्चावाकसामं भवत्यश्वस्य  
 सर्वत्वाय पर्याप्त्यै अनन्तराय<sup>(६)</sup> सर्वस्तोमोऽतिरात्र

उत्तममहर्भवति, सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेना-  
प्नोति सर्वं जयति<sup>(१)</sup> ॥ ३ ॥

अहर्भवति । वै अश्वः । अहर्भवति । दश च ॥ १२ ॥

देवासुराः, -ते न । ऋतव्याः । रुद्रः । अश्वन् । नृपदे  
वत् । उदेनं । प्राचीम्, -इति । वसुधाराम् । अग्नि-  
देवैभ्यः । सुवर्गाय, -यत्राकूताय । छन्दश्चितं । पवस्व ।  
द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुराः ( १ । १ ) । अजायां ( ३ । ३ ) । वै शुमुष्टिः  
( ५ । ३ ) । प्रथमो देवयताम् ( ७ । २ ) । एतद्वै छन्दसाम्  
( ८ । ५ ) । ऋध्नोति ( १० । ५ ) । अष्टौ पञ्चाशत्\* ॥ ५८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे चतुर्थप्रपाठके  
द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति संहितापञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रश्नः ॥

॥ ० ॥ हरिः आम ॥ ० ॥

यस्य विश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तु तार्त्तिये वर्णिताश्चितयोऽखिलाः ।

\* प्रथमे ४, द्वितीये ५, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे ५, षष्ठे ५, सप्तमे ७,  
अष्टमे ६, नवमे ४, दशमे ५, एकादशे ४, एवं द्वादशे ३ । इति समष्टिः ५८ ।



चतुर्थे चितिमंस्कारः, द्वादशाचानुवाककाः ॥

इष्टका इन्द्रतन्वाख्या यज्ञतन्वाभिधास्तया ।

नक्षत्राख्याश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥

अतया वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षण तथा ।

शतरुद्रीयहोमस्तु द्वितीये समुदीरितः ॥

परिषेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वदिकर्षणम् ।

व्याघारणं वैश्वकर्मणाञ्जतिद्यात्र यद्यमे ॥

पष्ठे तु समिदाधानमग्निप्रणयनं तथा ।

होतान्वाहाप्रतिरथं दशर्चे सविकल्पकम् ॥

सप्तमे चितिमारुह्य वज्रिं तत्र विनिक्षिपेत् ।

वसोर्धाराष्टमे वाजप्रसवीयोऽप्यनन्तरे ॥

दशमे वज्रियोगाश्च पुनश्चितिरितीरितः ।

एकादशे तु काम्यानि विह्वयाश्च समीरिता ॥

द्वादशे त्वयमेधीयस्तोत्रे\* त्रयमुदारितम् ।

एक स्तोमः साम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तत्रादौ वहिष्यवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमन्या-  
मृचं विधत्ते,—“पवस्व वाजसातये इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिमो-  
ऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिम्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभस्त्रिष्ठ-  
स्त्रिष्ठति, यश्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वाऽश्वतुरः पदः प्रतिदधत्  
पलायते” इति । वहिष्यवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तूत्रा गायत्राः, तेऽत्र  
चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन ‘पवस्व’ इत्यादिका येयमष्टगनुष्टुक्,

\* स्तोत्रत्रयमिति का० क्री० पुस्तके पाठः ।

‘चतस्रो गायत्रियो’ भवन्ति । तत्र यस्मात् स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभः, ‘तस्माद्’ अथो गमनं परित्यज्य एकत्र यदा तिष्ठति, तदा एकस्मिन् पादे भारमुपेत्य त्रिष्वेपु पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेता विभज्यमानाः ‘चतस्रो गायत्रियः’, तस्मात् पलायमानोऽश्वः ‘चतुरः’ पादात् सर्वानपि भूमौ प्रक्षिपन्नेव ‘पलायते’ ।

प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति,—“परमा वै एषा ह्न्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयति<sup>(१)</sup>” इति । सर्ववागात्मकत्वात् ह्न्दसां मध्ये अनुष्टुभः परमत्वं, ‘वाग्वै अनुष्टुप्’-इति वज्रशः श्रुतं । ‘स्तोमानां’ चिद्वदग्निष्टोमादीनां मध्ये प्रकृतत्वात् चतुष्टोमस्य परमत्वं । चिरात्रस्याश्वमेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वात् यज्ञानां मध्ये परमत्वं । तादृशयज्ञसाधनत्वात् सयामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्ये अश्वस्य परमत्वम् । एवं सति परमस्य चिरात्रस्य या परमे चतुष्टोमे परमस्याश्वस्य सम्बन्धित्वेनानुष्टुभि परमायां ‘परमेणैवैनं’ साधनसमूहेन ‘परमतां’ श्रेष्ठतां\* प्राप्नोति ।

प्रकृतिप्राप्तान् चिद्वदादिसोमान् बाधितुं स्तोमान्तरं विधत्ते,— एकविंशमहर्भवति यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चर्चवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजापत्यो-ऽश्वस्तमेव साक्षाद्भोति<sup>(२)</sup>—इति । एकविंशतृत्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र युक्तं, न तु स्तोमान्तरेण तादृशमेकविंशमह. कर्त्तव्यम् । प्रथमद्वितीययोर्ऋत्यावृत्तये विशेष्यते,—‘यस्मिन्’ मध्यमे अहनि

\* श्रेष्ठतामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘अश्वः’ ‘आलभ्यते’, तद् ‘अह्.’ ‘एकविंशं’, अश्वो हि उक्थमज्ञके  
द्वितोयेऽहनि आलभ्यते, मामर्तुलोकादित्यानां एकविंशतिमह्योपेत-  
त्वात्, जगद्रूपेण प्रजापतिशरीरत्वात्, अश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च  
तस्याश्वस्य समृद्धार्थमयमेकविंशतिस्तोमो युक्तः ।

अथ षष्ठस्रोत्रगतानामृचां छन्दोऽन्तरं वारयितुं शक्याख्यं छन्दो  
विधत्ते,—“शकरस्य षष्ठं भवत्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा एते पशव  
आलभ्यन्ते उतेव यान्या उतेवारण्या यच्छकरस्यः षष्ठं भवत्यश्वस्य सर्व-  
त्वाय<sup>(४)</sup>”—इति। शकरोऽन्तोपेता षष्ठं ‘शकरस्य.’, ताभिर्युक्तं षष्ठस्रोत्रं  
कुर्यात् । सप्तपादात्मके शकर्यात्मके छन्दमि पादत्रयात्मकं गाय-  
त्र्याख्यं छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुभाख्यं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं  
षड्श्रयात्मकं छन्दः—इत्येवं ‘अन्यदन्यत्’ नानाविधं छन्दः, अन्तर्भवति,  
अश्वमेधेऽपि अश्वप्रधानके ‘अन्येऽन्ये’ नानाजातीया एव पशव आलभ्यन्ते ।  
तत्र केचन यान्या एव, केचन आरण्या एव, तत्रापि अवान्तरभेदा  
षड्धा द्रष्टव्या । एवं सर्वं षष्ठस्रोत्रे अश्वमेधसम्बन्धिनि नानाछन्दोगर्भित-  
शकरीस्त्रीकरे सति मुख्यस्याश्वस्य सर्वपश्चात्प्रकल्पं सम्पादितं भवति ।

अथ चोदकप्राप्तं सामान्तरमपवादितुं सामविशेषं विधत्ते,—  
“पार्थुरग्नं ब्रह्मसाम भवति रग्निना वै अश्वो यत् ईश्वरो वै अश्वोऽ-  
यतोऽप्रतिष्ठितः पराम्परावतं गन्तार्यत्पार्थुरग्नं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्तौ  
धृत्यै<sup>(५)</sup>”—इति । षष्टुरग्निना महर्षिणा दृष्टं साम ‘पार्थुरग्नं’, ब्रह्माण-  
मृत्विजमभिलक्ष्य गीयमानं साम ‘ब्रह्मसामं’, तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं,  
किन्तु पार्थुरग्नं कार्यं । ‘यस्मात्’ कारणात् ‘रग्निना’ रज्जुविशेषेण  
दृढभृतः ‘अश्वः’ पुरुषम् अपेक्षितदेशे नेतुं ‘ईश्वरः’ ममर्यः, यस्माच्च

कारणात् 'अयतो' नियमनरहितोऽथः कापि 'अप्रतिष्ठितः' सन् अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः; तस्मात् अथस्य 'यत्थै' दूरगमननियमनाय, उपरितनपुरुषेण धारणाय च 'पार्थुरग्न' कार्यं । तथैव अच्चावाकं प्रतिगातयं सामविशेषं विधत्ते,—“संकृत्यच्चावकसाम भवति उत्सन्न-यज्ञो वै एष, यदश्वमेधः कस्तद्धेदेत्याज्जर्यदि सर्वा वै क्रियते न वा सर्वं इति, यत् संकृत्यच्चावकसामं भवति अथस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्यै अनन्तरायाय(१)”—इति । समीचीना आकृतिर्यस्य सामस्तत् 'संकृति', विकलमङ्गं सम्यक् कर्तुं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत् प्रसिद्धं तत् अच्चावाकमभिलक्ष्य गातयं । योऽयमश्वमेधः क्रतुः, सोऽयं विनष्टयज्ञावयवैर्बहुभिरवयवैरूपेतत्वात् कृत्योऽयमवयवमहातः\* क्रियंते; क्वचित् किञ्चिदवयवोऽतिविस्मृता वा इति को नाम लोके वेत्ति, तस्मात् संकृतिगानेन अथसम्बन्धिनः क्रतोः सर्वावयवसाकन्धं भवति, तच्च देवानां सपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविघ्नपरिहाराय सम्यक्षते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्विधाय अथ तृतीयमहर्विधत्ते,—“सर्वस्लोमोऽतिराच उत्तममहर्भवति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्ये सर्वमेव तेनाप्नोति सर्वं जयति(२)”—इति । विष्टदाद्याः राचयन्तिशब्दश्च अर्चामाह्वानात्, सर्वेऽपि स्लोमा यस्मिन्नतिराचे सन्ति, सोऽयमतिराचः तृतीयदिवसे कर्त्तव्यः । तच्च स्तोमगत सर्वत्वं स्वेन पूर्वमप्राप्तस्य सुखतोऽपि, † प्राप्ति भवति यस्तु वैरी पूर्वमजितः तस्य सर्वस्यापि

\* सन्धानः इति का० श्लो० पु० पाठः ।

† विष्टदाघारराचयस्त्रिशदन्ता इति ऋदशैमुक्तकपाठः ।

‡ सुखतोऽपि सर्वस्य इति का० श्लो० पु० पाठः ।

विजयाय भवति, तस्मादयं यजमानः तेन सर्वसोमेन प्राप्तयं  
धनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतयं वैरिवर्गं जयति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुद्ध-  
भूपाससाध्याज्यधुरदरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-  
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः  
संपूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पथमकाण्डे पथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुपाक ।

हरिः श्रीम् ।

यदेकेन सशस्यापयति यज्ञस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय<sup>(१)</sup>  
 ऐन्द्राः पशवो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आलुभ्यन्ते  
 देवताभ्य समदं दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः  
 कुर्यात् यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यस्त्रिष्टुभः तेन ऐन्द्राः  
 समृद्धौ न देवताभ्यः समदं दधाति<sup>(२)</sup> वायवे नियुत्वन्ते  
 तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते  
 तस्मात् तद्रियद् वायुः ॥ १ ॥

वार्ति तद्रिय अग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वेति<sup>(३)</sup> यन्न  
 नियुत्वन्ते स्यात् उन्माद्येत् यजमानो नियुत्वन्ते भवति  
 यजमानस्यानुन्मादाय<sup>(४)</sup> वायुमती श्वेतवती याज्यानु-  
 वाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय<sup>(५)</sup> हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने

इत्याधारमा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-  
पतेरनुरूपत्वाय<sup>(१)</sup> सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्या  
लभ्यते यत् श्मश्रुणस्तत् ॥ २ ॥

पुरुपाणाः रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोऽदन  
तद्गवा यदव्या इव श्फास्तदवीनां यदजस्तदजानां<sup>(२)</sup>  
वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि  
संज्जानानाः पशव उषं तिष्ठन्ते<sup>(३)</sup> वायव्यः कार्याः ।  
प्राजापत्या इत्याहुर्यद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरीयाद्  
यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥

इयाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोनेति यत्  
प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनेति यद्  
द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नेति<sup>(४)</sup> आग्नावैष्णवमेकादश  
कपालं निर्वपति दोक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता  
विष्णुं यज्ञो देवताश्चैव यन्नञ्च आ रभते<sup>(५)</sup> अग्निरवमो  
देवतानां विष्णुः परमो यद्वाग्नावैष्णवमेकादशकपालं  
निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥

एवोभयतं परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे<sup>(६)</sup> पुरोडाशेन  
वै देवा अमुषिंऽलोके आर्धुवन चरुणाऽस्मिन् यः काम-  
येतामुष्मिन् लोके ऋभुयामिति स पुरोडाशं कुर्वति  
अमुषिंनेव लोके ऋभोति<sup>(७)</sup> यद्दृष्टाकपालस्तेनाग्नेयो

यस्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्धौ<sup>(१५)</sup> यः कामयेतास्मिन्  
लोके ऋभुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-  
स्तस्मात् ॥ ५ ॥

चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके ऋभोति<sup>(१६)</sup> आदित्यो भवति  
द्वयं वै अदिति रस्यामेव प्रतितिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि  
यज्ञं तनुते<sup>(१७)</sup> यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वाऽग्निं चिनुते यथा  
सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तद् अर्त्तिमा ऋच्छेद्  
वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात् निर्वपेत् संवत्सरो  
वै अग्निवैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्ना ॥ ६ ॥

काले आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्ना काले  
आगतेऽग्निं चिनुते नार्त्तिमाच्छति<sup>(१८)</sup> एषा वै अग्नेः प्रिया  
तनूयद् वैश्वानरः प्रियामेवास्यं तनुवमव रुन्धे<sup>(१९)</sup> चीण्ये-  
तानि हवीऽपि भवन्ति त्रयं इमे लोका एषां लोकानां  
रोहाय<sup>(२०)</sup> ॥ ७ ॥

यद्रियङ् वायुः । श्मश्रुणस्तत् । वायोः । निर्वपति  
देवताः । तस्मात् । आप्ना । अष्टाचिः शच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे पञ्चमप्रपाठके  
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥



श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य विश्वमितं वेदा धो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नत्रये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठके “एकविंशत्या मापे.” इत्यस्मिन्ननुवाके(८) “अग्निभ्यः पशूनालभते” इति विधाय अन्येषां पशूनां पर्यग्निरुतानामुत्सर्गमुक्त्वा “प्राजापत्येन सप्तस्यापयति” इति यदुक्तं तदनुभारयितुमनुवदति,— “यदेकेन सप्तस्यापयति यज्ञस्य मन्त्रस्य अविच्छेदाय(१)” इति । इतरान् पशूनात्सृष्ट्य प्राजापत्येनैकेन समापनं यत् तत् प्रारब्धस्य पशुकर्मणः सान्त्वयाय भवति, असमापने तु विच्छेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन् कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते,—“ऐन्द्राः पशवो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य शान्भ्यन्ते देवताभ्यः समर्दं दधाति आग्नेयीस्त्रिष्टुभो धाज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यस्त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समृद्धौ न देवताभ्यः समर्दं दधाति(१)” इति । ‘ये’ लोकेषु ‘मुष्करा.’ अण्डमहिताः पशवः सन्ति, ते सर्वे पुंस्त्वजघण्येन्द्रिय-वृद्धा युक्त्वात् इन्द्रदेवताकाः, तादृशानां अन्ययालभने देवतानां कलहं सम्पादयेत्, अतः कलहपरिहाराय अग्निदेवताकाः त्रिष्टुप्-खन्दस्का अथः धाज्यानुवाक्याः कुर्यात्, तथा सति येषामाग्नेयतेन पशवोऽप्याग्नेयाः सम्पद्यन्ते, त्रिष्टुभः इष्टेण मह उपघ्नतात् तेन खन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि सम्पद्यन्ते, तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य ‘समृद्धौ’ सम्पद्यते । यदुक्तं मुष्कारेण,—‘अपि वा सर्वेषामेतेषां

स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेतमजन्तूपरमालभते वायुमती वपाया श्वेतवती याज्यानुवाक्ये' इति । तमिमं पञ्च विधत्ते,—“वायवे नियुत्वते त्वपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्मात् यद्रियद्वायुर्वाति तद्रियं अग्निर्दहति स्वमेव तत् तेजोऽन्वेति”<sup>(१)</sup> इति । नियुत्संज्ञकाः अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् । त्वपरः शृङ्गरहितः । अग्निज्वालायाः उद्बोधकत्वात् ‘वायुः’ एव ‘अग्नेः’ ‘तेजः’ ; तस्मात् ‘तेजसः’ ‘एषः’ त्वपर आलभ्यो भवति । यां दिशं प्रतिगच्छतीति ‘यद्रियद्’ वायुः यद्दिग्भिमुखो वाति, तद्दिग्भिमुख एव ‘अग्निर्दहति’ । तेन दहनेन स्वकीयमेव तेजः अनुगतवान् भवति । ‘नियुत्वते’ इत्येतद्वायुविशेषणम् ।

अश्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रशंसति,—“यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद् यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्थानुन्मादाय”<sup>(२)</sup> इति । वायो-निंयामकाश्याभावे सति यजमानोऽपि नियामकबुद्धिरहितः सन् उन्नतः यत्र-कापि गच्छेत् यत्किञ्चिद्वा वदेत्, अतस्तत्परिहाराय नियुत्वद्विशेषणं ।

वायोरपेक्षितं मन्त्रविशेषं विधत्ते,—“वायुमती श्वेतवती याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्राय”<sup>(३)</sup> इति । ‘पीवोन्नाष्ट रयिरुध’ इत्यृचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ‘ते वायवे समनसः’ इति वायुशब्द-सङ्गावात्, ‘श्वेतः सिपक्वि’ इति श्वेतशब्दमङ्गावाच्च । वायोरग्नितेजस्त्रात् पशुश्वेत्यस्य च तेजोऽपत्वात् तदुभयं सतेजस्त्राय सम्पद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं वाधितुं विधत्ते,—‘हिरण्यगर्भः समवर्ततापे इत्याधारमा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-

पतेरनुरूपत्वात्”<sup>(१)</sup> इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजा-  
पतेर्गर्भे वर्तते, सोऽयं हिरण्यगर्भः, यदा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये  
सत्यलोके गर्भरूपत्वेनावस्थितः चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः, अतोऽयं मन्त्रः  
प्रजापतेरनुरूपः ।

पशुं प्रशंसति,—“सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्यासक्तभ्यते  
यत् शशुणस्तत्पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तदस्यानां यदन्यतोदन  
यद्गवां यदथा इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानाम्”<sup>(२)</sup> इति ।  
पशूनां द्विपदां च यानि रूपाणि सन्ति, तानि सर्वाणि प्रति  
तद्रूपत्वेनैव पशुरासक्तभ्यते, तत्र ‘यत्’ शशुयुक्त्वेन द्विपदा पुरुषेण  
साम्यं, शृङ्गरहितत्वेनाश्वस्य साम्यं, अधस्तनपङ्कावेव दन्तमङ्गावेन  
गोसाम्यम्, अविषदृशैः सुसुकैः द्विरुुरैरुपेतत्वात् अविषाम्यम्,  
अजजात्या सर्वेषामजानां साम्यम् ।

अथ वायुदेवतां प्रशंसति,—“वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यदायव्यो  
भवत्येतमेवैनमभि सञ्जानानाः पशव उप तिष्ठन्ते”<sup>(३)</sup> इति । पशूनां  
प्रावरणरहितत्वेन सञ्चरणाद्, ‘वायुः’ ‘प्रियन्धाम’ अतः पशोर्वायव्यत्वे  
सति ‘एनं’ वायुमभिलक्ष्य सम्यक् स्वकीयं धाम जानन्तः पशवः प्राप्यन्ते ।

अथ मीमांसया निर्णेतुं कश्चिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते,—“वायव्यः  
कार्याः प्राजापत्या इत्याहुयंदायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरियात्  
यत्प्राजापत्यं कुर्यादायोरियाद्यदायव्यः पशुर्भवति तेन वायोरैतति

• “द्विपदां चतुष्पदानां” इति आदर्शेषुसक्तकेऽधिकं पाठः ।

† अथ यदिति यदं तत्पदं विना साकाङ्क्षमिति यत्पदं लिपिकरप्रमादा-  
दुद्धतमिव प्रतिभाति ।

यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद् द्वादशकपालस्तेन  
 वैश्वानरान्नैति”<sup>(८)</sup> इति । पशोर्वायव्यत्वे सति अयं पशुः प्रजापतेः  
 अपेयात्, प्राजापत्ये सति वायोरपेयात् । एवमपि अन्यदप्यत्रा-  
 ध्याहर्त्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि वैश्वानरादप्यपेयात् वैश्वानरसम्बन्धित्वे ताभ्या-  
 मपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैश्वानरादित्यपि द्वितीयः पक्षो  
 ऽध्याहर्त्तव्यः, तत्रायं निर्णयः,—पशुर्वायव्यः, पशुपुरोडाशः प्राजापत्यः,  
 तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसम्बन्धि, तेन देवतात्रयाणि अपैति इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यत्प्राक् दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा चिह्नविधं  
 दीक्षणीयां निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं द्वितीयं पुरस्तादभं वत्सरभ्यतः’  
 इति । अत्राग्नावैष्णवमेकादशकपालम्, आदित्यं चापेत्य वैश्वानरस्य  
 द्वितीयत्वम् । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते । “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं  
 निर्वपति दोक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवतास्यैव यज्ञं  
 चारभते”<sup>(९)</sup> इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमा-  
 द्यातम्,—‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाऊरग्निः सर्वा  
 देवताः’ इति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वात् विष्णुत्वम्, अतः एतदीयेन  
 हविषा सर्वा देवता यज्ञं च उपक्रान्तवान् भवति ।

प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति,—“अग्निरवमो देवतानां विष्णुः  
 परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः  
 परिगृह्य यजमानोऽवहन्थे”<sup>(१०)</sup> इति । शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे  
 ‘भुरग्निर्व्यातिः’ इत्युक्तत्वात् अग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे ‘विष्णोर्मुकम्’  
 इत्युक्त्वाद्दिष्णुः परमः ; अतः आग्नावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा  
 देवताः उभयतः परिगृह्य स्वाधीनाः करोति ।

कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते,—“पुरोडाशेन वै देवा  
अमुष्मिन् लोके आर्भुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयेतामुष्मिन् लोके  
ऋभुयामिति स पुरोडाशं कुर्वति अमुष्मिन्नेव लोके ऋध्नोति<sup>(१९)</sup> इति ।

अथ कपालगतासेकादशमह्यां विभज्य प्रशंसति,—“यदष्टाकपाल-  
स्तेनाग्नेयो यत्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्धौ,—”<sup>(२०)</sup> इति । अन्यत्र  
हि ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति’ इत्युक्तत्वादष्टमह्या अग्नेः प्रिया ।  
तथा ‘वैष्णवं त्रिकपालम्’ इत्युक्तत्वात् त्रिसह्या विष्णोः प्रिया ।  
तदुभयं ‘समृद्धौ’ भवति ।

कलविशेषाय चरुं विधत्ते,—“यः कामयेतास्मिन्लोके ऋभुयामिति  
स चरुं कुर्वताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुलास्तस्माच्चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके  
ऋध्नोति<sup>(२१)</sup> इति । ‘घृतम्’ ‘अग्नेः’, ‘घृतमस्य योनिर्घृतः श्रित’  
इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रिया, ‘येऽणिषास्तान् विष्णवे  
शिपिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वात् घृतयुक्तश्चरुः कार्यः,  
एतेनास्मिन् लोके समृद्धो भवति ।

अथ हविरन्तरं विधत्ते,—“आदित्यो भवतीयं वा अदितिरेस्थामेव  
प्रतिष्ठित्यथो अस्थामेवाधियज्ञं तनुते<sup>(२२)</sup> इति । अदितिर्देवता  
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः, आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीय-  
हविष्टेन अयमादित्यश्चरुः कार्यः । अदितिशब्देनेयमेव भूमिरुच्यते  
अस्थामेव भूमौ उपरि यज्ञं कृतवान् भवति, भूमौ प्रतिष्ठितश्च भवति ।

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते,—“यो वै संवत्सरमुस्यमभृत्वाग्निं चिनुते  
यथा सामिगर्भोऽवपद्यने तादृगेव तदार्तिमा ऋच्छेद्देशानर द्वादशकपाल  
पुरस्तान्निर्वपेत् संवत्सरो वै अग्निर्वेशानरो यथा संवत्सरमाप्ता काले

आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काले आगतेऽग्निं चिनुते नार्तिमाच्छति”<sup>(१९)</sup> इति । उख्यस्याग्नेः संवत्सरधारणं उपरिष्ठात् विधास्यति ‘संवत्सरमुख्यं भूत्वा’ इति । तेन च धारणेन विना, अग्निचयन-मपरिपक्वगर्भपातेन समानम्, अतो यजमानो क्षियते । तत् तस्मात् संवत्सरं धारद्भितुम् अशक्तः, पुमान् संवत्सरात् प्रागेव तिस्रः षट् द्वादश वा रात्रीः दीक्षाः चिकीर्षुः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् यथा लोके मवत्सरेण पूर्णो गर्भो काले सुखेन जायते एवमपि अनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान् भवति ततो न क्षियते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“एषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुमव रुन्धे”<sup>(२०)</sup> इति । सर्वेषां पुरुषाणां उपकारकः कश्चिदग्निभूर्त्तिविशेषो वैश्वानरः, सा च भूर्तिः ‘अग्नेः’ ‘प्रियं’ शरीरं, ततः तयेष्ट्या अग्निमन्विनीं प्रियामेव तनुवं प्राप्नोति ।

विहितानां हविषां चित्वं प्रशंसति,—“चीष्टेतानि हवीःपि भवन्ति चय इमे लोका एषां लोकानाञ्च रोक्षाय”<sup>(२१)</sup>—इति । प्राप्तये इत्यर्थः । यद्यपि आग्नाविष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्यमानत्वाद्योदकप्राप्तं, तथापि उपरितनहविर्विधानायायमनुवाद इत्य-विरोधः-। सेयं दीक्षणीयेष्टिः ‘षड्भिर्दीक्षयति’ इत्येतस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षाङ्गतीनां इक्ष्यन्तरभावित्वात् । यत्तु, ‘रुक्मन्तरं प्रतिमुच्यते’ इति विहितः, उपरितने ‘न ह षा वै पुराग्निः’ इत्येतस्मिन्ननुवाके समाघातम् ।

\* अत्र ‘तत्’ इति पदमपेक्षितमित्य प्रतिभाति ।

तत्रेयं मीमांसा,—

“पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । (१२अधि०),—

“चयने रुक्ममृत्यादिः पुरेत स्वामिसंज्ञतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तः क्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूद्धं रुक्मधारणमात्रातम् कण्ठे-धृतः  
 सधुरसि सम्बन्धमानः सौवर्ण्यं आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उखास्थितो  
 ऽग्निः शिक्वेऽवस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथा चरःप्रदेशं न दहति,  
 तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम्,—‘रुक्मन्तरं  
 प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते’ इति । यजमानसंस्काराद्य वपना-  
 दयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविनः, इह षोडशेन प्राप्ताः, तेभ्यः  
 पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः कार्यः, तस्य प्रत्यक्षपाठात् साविचादिषु  
 तस्यादृतत्वादिति चेत् । मैवम्, यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं  
 प्रकृतौ क्लृप्तं, रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात् संस्काराः  
 पूर्वभाविनः । न च, साविचदृष्टान्तो युज्यते, दीक्षणीयाया इव  
 संस्काराणां प्रतिमोकादूद्धं पुनःपाठात्, न च, दीक्षणीयानन्तर्यं  
 बोधिते रुक्मप्रतिमोकादूद्धं, स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् ।  
 ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (१२अ०) चिन्तितम्,—

नित्यो नैमित्तिको वा स्वाद्यागो वैश्वानरश्चितो ।

नित्यः पुरेव यश्चब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते,—“यो वै संवत्सरमुष्यमभ्यन्तर्ग्रिं चिनुते यथा  
 सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं दादशकपामं पुर-

स्त्रान्निर्वपेत्” इति । उखा पीठरः, तामुखां “युञ्जानः प्रथमं मनः” इत्यादिप्रपाठकाघातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य, तस्यामुखायामग्निं निधाय षडुखामेव द्वादशोखामेव शिको\* तामुखामवस्याथ तच्छिक्तं स्वकण्ठे बध्वा तम् उख्यमग्निं सवत्सरं मृत्वा पश्चादिएकाभिरग्निथेतव्यः, अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्दिनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्यादित्यर्थः । अत्रापि अन्नरायवाक्यवद् अभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत् । मैवं, ‘यः पुमान् मृत्वा चिनुते स निर्व्वपेद्’ इति कर्त्तव्यमानाधिकृत-यच्छब्दवशादभरणेष्वोर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात् । किञ्च दधिग्रहस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इष्ट तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थायतुरो देयादिघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानु प्राविशुत्ताभ्यः पुनः  
समवितुं नाशकृत् सौऽब्रवीद् कृभ्वदित्स यो मा इतः  
पुनः सञ्चिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते

\* ‘यश्चिक्ते’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भविष्यति ।



आर्भुवन् यत्समचिन्वन् तच्चिन्त्यस्य चित्यत्वम्<sup>(१)</sup> य एवं  
विद्वानग्निं चिन्तते ऋध्नोत्येव<sup>(२)</sup> कस्मै कमग्निश्चीयते  
इत्याहुरग्निवान् ॥ १ ॥

असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति<sup>(१)</sup> कस्मै  
कमग्निश्चीयते इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वै आग्निश्चीयते  
विदुरेनं देवाः<sup>(२)</sup> कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुर्गृही  
असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्णेव भवति<sup>(३)</sup> कस्मै कमग्नि-  
श्चीयते इत्याहुः पशुमानसानीति वै अग्निः ॥ २ ॥

चीयते पशुमानेव भवति<sup>(१)</sup> कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुः  
सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वै अग्निश्चीयते अयः  
प्राञ्चः अयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैन-  
ममुष्मिन् लोके उप जीवन्ति<sup>(२)</sup> प्रजापतिरग्निमचिकीपत्  
तं पृथिव्यब्रवीत् न मय्यग्निं चेष्यसेऽति मा धश्यति सा  
त्वातिदुह्यमाना वि धविष्ये ॥ ३ ॥

स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वै अहं  
करिष्यामि यथा त्वा नातिधृश्यतीति स इमामभ्यमृशत्  
प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा-  
सीदेतीमामेवेष्टकां हृत्वेपाधत्तानतिदाहाय<sup>(३)</sup> यत्  
प्रत्यग्निं चिन्वीत तदुभि मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु  
तथा देवतयाङ्गिरस्वद् भुवा सीद् ॥ ४ ॥

इतीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहाय<sup>(८)</sup> प्रजापति-  
रकामयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमपश्यत्तः संवत्सर-  
मविभस्ततो वै स प्राजायत् तस्मात् संवत्सरं भार्यः  
प्रैव जायते<sup>(९)</sup> तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र  
जायामहे इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत्तं घीण्यहानि  
अविभरुस्तेन ॥ ५ ॥

घीणिं च शतानि अस्तजन्त चयस्त्रिंशत्तश्च तस्मात्  
त्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूय-  
मजनिद्धं वयं प्र जायामहे इति तः रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तः  
पडहानि अविभरुस्तेन घीणिं च शतानि अस्तजन्त  
चयस्त्रिंशत्तश्च तस्मात् पडहं भार्यः प्रैव जायते  
तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिद्धं वयं ॥ ६ ॥

प्र जायामहे इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं  
द्वादशाहानि अविभरुस्तेन घीणिं च शतानि अस्तजन्त  
चयस्त्रिंशत्तश्च तस्मात् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते<sup>(१०)</sup>  
तेन वै ते सहस्रमस्तजन्तोखाः सहस्रतमीम्<sup>(११)</sup> य  
एवमुख्यः साहस्रं वेदु प्र सहस्रं पशुनाप्नोति ॥ ७ ॥

अग्निवान् । पशुमानसानीति वै अग्निः । धविष्ये ।  
मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्

ध्रुवा सीद । तेन । तानादित्या अर्धुवन् प्र यूयमजनिद्वं  
वयं । चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

दीचणीयेष्टिराद्यानुवाके चिह्नविररिता ।

अथ द्वितीये चयन-तःफले अभिधीयेते । तत्रादौ चयनं वि-  
धातुं प्रस्तौति,—“प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानु प्राविशत् ताभ्यः  
पुनः सम्भवितुं नाशक्रोत्सोऽप्रवीदृध्रवदित्स यो मेतः पुनः मंचिनव-  
दिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते आर्धुवन् यत्समचिन्वन्तत्  
चित्यस्य चित्यत्वम्”<sup>(१)</sup> मिति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः मर्वाः  
प्रजाः ‘सृष्ट्वा’ ‘प्रेणा’ प्रेम्ना प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वय  
‘प्राविशत्’, प्रविश्य च ‘ताभ्यः’ प्रजाभ्यः सकाशात् स्वकीयेन केनचिद्रूपेण  
‘पुनः’ उद्भवितुं, ‘नाशक्रोत्’, अशक्रस्तत्रैव म्यित इदम् ‘अप्रवीत्’-‘य’-  
कश्चिन्नाम् ‘इतः’ प्रजाभ्यः पुनः-सम्भवो यथा भवति तथा ‘चिन्वत्’  
चिनेति । ‘म’ पुरुषो ‘अध्रवत् इति’ अध्रोत्येवेति । तद्वाक्यं श्रुवा  
देवा अग्निरूपेण पुनः संभृतो यथा भवति, तथा ‘तं’ प्रजापति-  
रूपमग्निमिष्टकाभिः ‘अचिन्वन्’ तेन चयनेन ते देवा अर्द्धिं प्राप्ताः ।  
यस्मादेवं मन्वक् अचिन्वन्ः तस्माच्चयनविषयादग्नेद्वित्यमिति नाम  
मन्वन्नम् ।

इदानीं विधत्ते,—“य एवं विद्वानग्निं चिनुते अध्रोत्येव”<sup>(१)</sup>—इति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां क्रमेण फलविशेषान्निर्दर्शयिपुरादावेकं फलं दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहु रग्निवान् असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति”<sup>(१)</sup> इति । कमित्यव्ययं, कामायेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । ब्रह्मवादिषु मध्ये केचिदेव पप्रच्छुः, ‘कस्मै’ कामाय अयम् ‘अग्निश्चीयते?’—‘इति’ उक्ते एवमुत्तरम् ‘आहु’,—‘अग्निवानमानीति’,—शास्त्रीयाम्निष्कौऽह भवानि—इति कामयित्वा अयमग्निश्चीयते इति । ततोऽग्निं चित्वा उत्तरक्रतुयोग्यशास्त्रोयाग्निष्क एव भवति ।

द्वितीय फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहु देवा मा वेदन्निति वै अग्निश्चीयते विदुरेन देवा”<sup>(२)</sup> इति । स्वर्गस्या ‘देवाः’ सर्वे ‘मा’ मां यजमान ‘वेदन अयं यजमान’ सम्यगनुष्ठितवानित्येवं विदन्तु—इति कामयित्वा अग्नेश्चित्वा देवा एन विदन्त्येव ।

तृतीय फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहु र्गृही असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्येव भवति”<sup>(३)</sup> इति । शास्त्रीयसर्व-कर्मानुष्ठानसमर्थो गृह्यस्यो भवानि इति कामयित्वा अग्निं चित्वा-स्तथैव भवति ।

चतुर्थ फल दर्शयति,—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहु पशु-मानमानीति वै अग्निश्चीयते पशुमानेव भवति”<sup>(४)</sup> इति । पशु-समृद्धेः कामिनत्वात् पशुसमृद्धिर्भवत्येव ।

पञ्चम फल दर्शयति—“कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहु मत्तमा पुरुषा उपजीवानिति वै अग्निश्चीयते चय प्राश्नस्त्वय प्रत्यथ आत्मा मत्तम एतावन्त एवैनममुष्मिन् लोके उपजीवन्ति”<sup>(५)</sup> इति ‘प्राश्नः’ पूर्वभाविन, पिश्रपितामहप्रपितामहास्त्वयः पुरुषा । ‘प्रत्यथ’

पद्याङ्गाविनः, पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्तय. पुरुषाः । मध्यर्त्ता स्वयं मत्तमः ।  
एते मर्त्ये पुरुषाः मामुपजीवन्तु,—अहमेवैतेषां रचको भविय्यामि  
इति कामयमानोऽग्निं चिया स्वर्गलोके तथैव रचको भवति ।

अदुक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाङ्गिर-  
स्वद् भुवा मीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश’ इति । तदिदं विधातुं  
प्रतीति,—“प्रजापतिरग्निमचिकीषत\* तं पृथिवी अत्रवीन्न मय्यग्निं  
चेय्यसेऽति मा धत्स्यति, मा त्वानिदक्षमाना विधविये । म पापीयान्  
भविय्यमीति सोऽम्रवीत् तथा वै अहं करिष्यामि यथा त्वा नाति  
धत्स्यति इति म इमामभ्यमृशत प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतया-  
ऽङ्गिरस्वद् भुवा मीदेतीमामेधेष्टकां हत्वोपाधत्त अनतिदाहाय”<sup>(१)</sup>  
इति । पुरा कदाचित्, प्रजापतिरग्निं, चेतुमिच्छां चकार, ‘तं’  
चयनार्थिनं प्रजापतिं ‘पृथिवी’ एवम् ‘अत्रवीत्’,—हे प्रजापते,  
ममोपरि ‘अग्निं न चेय्यसे’, अग्निचयनं न करिष्यामि मा कुर्वित्यर्थः ।  
कुतः? इति चेत् । तच्छृणु, ममोपरि चीयमानोऽग्निर्मामतिशयेन  
‘धत्स्यति’, तदानीमत्यन्तं दक्षमाना ‘मा’ अहम् इतस्ततः परिलुठन्ती  
ममोपरिस्थितं त्वामपि कम्पयिये । ततः ‘म’ त्वं पापिष्ठो दग्द्रोः†  
‘भविय्यमि-इति’, तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमम्रवीत्,—‘यथा’ अयं चीयमानो  
ऽग्निस्त्वां नातिशयेन ‘धत्स्यति’, ‘तथा’ एव ‘अहं करिष्यामि’—इत्युक्त्वा  
प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ‘इमां’ भूमिमभितः स्पृष्टवान् ।

मन्त्रस्य चायमर्थः,—हे भूमे, त्वामाद्यकारणभूताम्‡ आद्य-

\* अचिकीषत इति का० क्री० पु० पाठो न सम्यक् ।

† दग्द्रोऽयं इति का० क्री० पु० पाठो न सम्यक् ।

‡ त्वा ममापि कारणभूताम्—इति का० क्री० पु० पाठ ।

प्रजापतिः त्वां\* 'सादयतु' स्यापयतु, अथ प्रजापतिरूपया 'तया' त्वया तत्र रक्षयिष्या देवतया 'ध्रुवा' सती 'सीद्' उपविश, अङ्गिरोभि. स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन ममन्वक-स्पर्शनेन 'इमां' सर्वां भूमिम् 'दृष्टकाम्' 'एव' 'कृत्वा' अग्निशरीरान्तः-पातित्वेन 'उप्राधत्त', न ह्यग्निः स्वात्मानमतिदहति ।

अथ विधत्ते,—“यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभिमृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादतु तया देवतया अङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीदेति इमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहाय”(८) इति । 'यत्' चयनस्यानं, 'प्रति' दृष्टकाभिः 'अग्निं' चेतुमिच्छति, 'तत्' स्यानं 'प्रजापतिः'—इत्यादिमन्त्रेण 'अभिमृशेत्' । तेन अभितः—स्पर्शनेन 'इमां' भूमिं कृत्वाऽपि 'दृष्टकां' 'कृत्वा' उपहितवान् भवति । तेन चातिदाहे न भवति ।

अथोख्याग्नेर्धारणं विधत्ते,—“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतमुत्थमपगच्छत् संवत्सरमविभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते”(९) इति । प्रजात्पादनमाधनत्वेनो-ख्याग्निमेकस्मिन् संवत्सरे प्रतिदिनमुपस्थानकाले स्वगले शिष्यपाशं बध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ चीणि पशान्तराणि च्यह-पडह-दादशाह-धारणरूपाणि क्रमेण विधत्ते,—‘तं वसवोऽभ्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहे इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं चीणि अहानि अविभस्तेन चीणि च शतामि अमृजन्त चयस्त्रिंशतं च तस्मात् च्यहं भार्यः प्रैव जायते ।

तान् रुद्रा अमुवन् प्र थूयमजनिद्धं वयं प्र जायामहे इति तद्  
 रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तं षडहानि अविभरुस्तेन चीणि च शतान्यसृजन्त  
 चयस्त्रिंशत्तं च तस्मात् षडहं भार्यः प्रैव जायते । तानादित्या  
 अमुवन् प्र थूयमजनिद्धं वयं प्र जायामहे इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्  
 तं द्वादशाहानि अविभरुस्तेन चीणि च शतान्यसृजन्त चयस्त्रिंशत्तं  
 च तस्मात् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते” (११) इति । ‘तं’ प्रजापतिं  
 ‘वभव’ एवम् ‘अमुवन्’, - हे प्रजापते, त्वं प्रजा उत्पादितवानसि, तथा  
 वयमप्युत्पाद्याम इति, ततः प्रजापतिः ‘तम्’ उख्यमग्निं वसुभ्यः  
 ‘प्रायच्छत्’; ते च तमग्निं अहं धृत्वा चयस्त्रिंशदधिकं प्रजानां  
 शतत्रयम् ‘असृजन्त’, तस्मात् प्रजोत्पत्तये अहं भार्य इत्येकः पक्षः ।  
 एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि व्याख्येयं ।

पलवयार्थवादान् समूहाकारेण निगमयति,—“तेन वै ते सह-  
 स्रमसृजन्त उखाः सहस्रतमीम्” (११) इति । ‘ते’ वसुरुद्रा-  
 दित्याः । उखा सहस्रतमी यथा भवति, तथा एकोनं प्रजासहस्रम्  
 ‘असृजन्त’ ।

वेदनं प्रशंसति,—“य एवमुख्यं साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशून्  
 आप्नोति” (११) इति । अत्र चयनविधि-तद्वाह्यं “साविचाणि  
 जुहोति” (५।१।२) इत्येतस्मात् प्राक् द्रष्टव्यं । भूमिस्पर्शमन्त्र-  
 प्राह्वणे तु “अग्ने तव श्रवो वय” (५।६।६) इत्यनुवाके “शंयु वाह्येत्थं  
 मेधो नोपानमत्” (४) इत्यतः प्राक् द्रष्टव्ये । उख्यधारणप्राह्वणं तु  
 “न ह स वै पुराग्निः” (५।१।२०) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

अत्र मीमांसा,—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (१० अ०) चिन्तितम्,—

“अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संकृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतदङ्गेराधानवचितिः ।

संकृतिः संकृते वक्तावग्निष्टोमो विधीयते ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इत्येवं विधाय श्रूयते,—‘अयातो-  
ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुत्थेन तं षोडशिना तमतिरात्रेण’ इति ।  
अत्राग्निशब्दो यागवाचो स्तोत्रशब्दादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् ।  
तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते,—‘अग्नेस्तोत्रमग्ने. शस्तम्’ इति षडुपमदो-  
ऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति’ इति । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं, तर्हि यजिना  
तदनुवादः प्रापकोऽस्तु, ‘अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति’ इत्यस्मिन् वाक्ये  
‘अग्निं यजति’ इति यजिषामानाधिकरण्यात्, ‘उपांगु याजयति’  
इतिवत् यागनामत्व । अथोच्येत,—‘अनुशब्दस्य अग्निशब्देनान्वयाद्  
यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति’ । तथाप्यग्ने. पुरो।यजने मति अग्निष्टोमस्यानु-  
यजनं सम्भवति, ‘देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त.’ इत्यत्र देवदत्ते  
पुरो।गमनदर्शनात् । तस्माद् ‘अग्निं चिनुते’ इत्यत्राग्निनामको याग  
आख्यातेन विधीयते । चिनातिस्तु ‘दृष्टकाभिर्अग्निं चिनुते’ इतिवाक्य-  
प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविधित्वमाप्तस्य यज्ञममुदायस्येभानुवादः ।

इति प्राप्ते धूमः,—अग्निशब्दो रूढ्या वक्त्रिद्रव्यमाचष्टे, रूद्रिस  
क्रियतया लिङ्गादिकल्पाद् यागवाचित्वान् वलीयमी,—इति न  
यागनामत्वं । न च, अत्र यागरूपमस्ति, द्रव्यदेवतयोरभिह्वेः, अतः



‘अग्निमादधीत’ इत्युक्ताधानवद् ‘अग्निं चिनुते’ इत्युक्तं चयनम् अग्निद्रव्य-  
संस्कारः । न च, संकृतस्य विनियोगाभावः, ‘अग्निमग्निष्टोमेन यजते’  
इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात् संस्कारविधिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुबालः ॥०॥

यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा  
वि मुच्यते यद् उखा सा वै एषैतद्दिं यातयाम्नी सा न  
पुनः प्रयुज्येत्याहुर्मै युद्धा हि<sup>(१)</sup> ये तव युद्धा हि  
देवहृतमाः इत्युखायां जुहोति तेनैवैतान् पुनः प्र  
युक्ते तेनायातयाम्नी यो वै अग्निं योगे आगते युनक्ति  
युक्ते युञ्जानेषमे ॥ १ ॥

युद्धा हि ये तव युद्धा हि देवहृतमाः इत्याहुष वै  
अग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ॥ ब्रह्मवादिनां  
वदन्ति न्यङ्मुनिथेतव्या ३ । उत्ताना ३ इति वयसां वै  
एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यद् न्यञ्चं चिनुयात्  
पृष्टित एनमाहुतय षड्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुः शक्रुयाद्  
असुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं ॥ २ ॥

पुरुषशीर्षमुषं दधाति मुखत एवैनमाहुतय षड्छन्ति  
नेत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति ॥ सौर्या जुहोति

चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति<sup>(१)</sup> द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी<sup>(२)</sup>  
 समान्या जुहोति समानः हि चक्षुः समृध्यै<sup>(३)</sup> देवासुराः  
 संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत् तद्देवा वाम-  
 भृता अष्टज्जत् तद्वामभृता वामभृत्त्वं यद्वामभृतम्,  
 उपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य  
 वृङ्क्ते<sup>(४)</sup> हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योति-  
 र्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते<sup>(५)</sup> द्वियजुर्भवति  
 प्रतिष्ठित्यै<sup>(६)</sup> ॥ ३ ॥

युञ्जानेधमे । प्राचीनमुत्तानं । वामभृतम् । चतु-  
 विंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥



चयनस्य विधिस्तस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतत्तयमीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाके उल्यहोमादिकमभिधीयते । तमेतं हेमं  
 विधत्ते,—“यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते  
 यद् उखा सा वै एषैर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याज्जग्ने  
 युच्छा हि ये तव युच्छा हि देवज्जतमाः इत्युखायां जुहोति तेनैवैनान्

पुनः प्र युक्ते तेनायातयाम्नी”<sup>(१)</sup> इति । ‘एषा’ उखा “वसवस्त्वा  
 कृण्वन्तु”<sup>२</sup>—(४।१।६३) इत्यादिना ‘यजुषा’ ‘क्रियते’; “धिषणास्त्वा”  
 (४।१।६।२) इत्यादिना ‘यजुषा’ सेयमुखा ‘पच्यते’; “मातेव पुत्रम्”  
 (४।१।५।२) इत्यादिना ‘यजुषा’ शिष्यात् ‘सुच्यते’, येयम् ‘उखा’  
 वज्रधा यजुर्भिरनुष्ठिता, ‘सा’ रयमुखा एतस्मिन् काले गतसारा  
 सम्पन्ना, वज्रधा प्रयुक्तत्वात्; अतः ‘सा’ गतसारा उखा ‘पुनः’ प्रयोजुं  
 न योग्येत्येवमभिज्ञा ‘आहुः’; अतः पुनः समारत्वसम्पादनाय “अग्ने  
 युच्चा हि”<sup>(५)</sup>—इति मन्त्रदयेनोखायां जुहुयात्; ‘तेन’ होमेनोखां  
 पुनः—प्रयोगयोग्यां करोति, होमेनैव समारत्वस्य सम्पादितत्वात् ।  
 “अग्ने युच्चा हि”—इत्यादिके षड्बौ तु “ध्रुवांसि”<sup>(६)</sup> इत्यनुवाके  
 समाम्नाते व्याख्याते च ॥

मन्त्रगतस्य ‘युच्छ’—इतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यो वै  
 अग्निं योगे आगते युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु”<sup>(१)</sup> इति । ‘यो’ यजमानो  
 योगकाले समागते सति अप्रमत्तः ‘अग्निं’ ‘युनक्ति’, स यजमानो-  
 ऽग्नियोगानुष्ठात्पु यजमानेषु मध्ये स्वयमपि अग्नियोगानुष्ठातेति-  
 ध्यपदेशार्थो भवति । स च योगो मन्त्रे युच्छ-पदोच्चारणेन सिध्यति,  
 हे अग्ने, त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेन  
 एतमग्निं ‘युनक्ति’, ‘युञ्जानेषु’ यजमानेषु च परिगच्छते । एतच्च †  
 होमप्राज्ञे “एषां वै एतन्नोकानाम्”<sup>(२)</sup> इत्यनुवाके “पूर्णा  
 तस्योप दध्यादनुपदस्य देवान्म”<sup>(३)</sup>—इति वाक्यादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘कृन्दन्तु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तस्य इति का० की० पु० पाठः ।

अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्मिश्रितव्याद् उत्तानाद् इति वयसां वै एष प्रतिमया चीयते षदग्निर्यत् न्यञ्चं चिनुयात् पृष्ठित एनमाङ्गतय षच्छैयुर्यदुत्तानं न पतितुः शक्नुयादसुवर्ग्याऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखतः एवैनमाङ्गतय षच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्याऽस्य भवति”<sup>(१)</sup> इति । ‘न्यङ्’ अधोमुखः, ‘उत्तानः’ ऊर्ध्वमुखो योऽयम् ‘अग्निः’, स एष पक्षिणामाकारेण ‘चीयते’, तथा सति अधोमुखत्वे न चितस्याग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आङ्गतय एनमग्निमाप्नुयुः, ऊर्ध्वमुखत्वे स पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नुयात्, गमनाभावे च स्वर्गाय हिता न भवति । अत्र दोषद्वयपरिहाराय ‘पुरुषशीर्षम्’ उप-दधात् । तच्च शिरः प्राचीनं, केशभागं\* प्राच्यान्दिशि, ह्रिन्नगलभागं प्रतीच्यान्दिशि कृत्वा ऊर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं सति तत्र ह्यमाना आङ्गतयो मुखप्रदेशे एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः ; पक्ष्या-कारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेन आकाशे गन्तुं शक्यत्वात् स्वर्गाय हिता एव भवन्ति । अस्य चोपधानमन्त्रस्तु “आदित्यं गर्भम्” (४।१।१०) इत्यादिके, उपधानविधिस्तु “मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति”<sup>(२)</sup>-इति, स च, “एषां वै एतन्नोकानाम्” (५।२।८) इत्यनुवाके समाध्यातः । अत्र तु उक्तं विधिमनूय प्राचीनोत्ताने च गुणे विधीयते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘चित्तं देवानामित्यर्द्धचाभ्यामक्षिकटयो कृत्वा’—इति । तदिदं विधत्ते,—“भौर्या जुहोति चतुरेवान्मिन् प्रति दधाति”<sup>(३)</sup> इति । सौरी “चित्तं देवानाम्”<sup>(१)</sup> इत्यादिका, सा

\* केशभाग. एवं ह्रिन्नगलभाग इति च प्रथमान्तपाठो न युक्तः ।

च “उदुत्यञ्जातवेदमम्” (१।४।४३)—इत्यनुवाके समाघातत्वात् तत्रैव व्याख्याता, सूदस्य चतुरभिमानीदेवत्वात्\* तन्मन्त्रहोमेनास्मिन् पुरुषशीर्षं चतुरिन्द्रियं सम्पादयति । चतुरभिमानीत्वञ्च ऐतरेयिणः समामनन्ति,—‘आदित्यश्चतुर्भूत्वा अलीणि प्राविशद्’—इति ॥

अर्धर्चं इयं† विभज्य विनियुक्ते, “दिजुं होति दे हि चतुषी”‡ इति । इन्द्रियसैक्येऽपि गोलकभेदात् द्वित्वम् ॥

अग्नेदेशकां वारयितुमेकं विधत्ते,—“समान्या जुहोति समानः हि चतुः समृष्टौ” इति । गोलकभेदेऽपि इन्द्रियसैक्याद्दृगेकत्वम् । इदं होमत्राह्णमपि पुरुषशीर्षविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

अथ वामभृताख्यायां इष्टकाया उपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृता अष्टञ्जत तद्दामभृते। वामवामभृत्वं यद्द्वामभृतमुपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो भ्राष्टव्यञ्च यङ्क्ते”‡ इति । यदा देवाद्यासुराश्च युद्धायोद्यताः, तदानो तदुभयेऽपि वननीयं ‘वसु स्वं धनं एकैकत्र मूलत्वेन ४ सम्यक म्यापितवन्तः । तत्रासुरसम्बन्धि यद्द्वनं, तदेतद्देवाश्चनया वामभृता श्लेष्टकया विनाशितवन्तः, अतो वामं हरन्ति नाशयन्तीति व्युत्पत्त्या इकारस्याने भकारादेशे सति वामभृदिति नाम सम्पन्नं । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन भ्राष्टव्यस्य धनं विनाशयति ॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । चतुरभिमानीदेवत्वादिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘अर्धर्चमिमं’ इत्याकारक कथित्पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ वामभृताख्याया इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ मूलत्वेन इति व्यादर्शपुस्तकपाठः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रवाङ्गिष्टकायां हिरण्यकलावधूह्य यास्ते  
अग्ने सूर्ये रुच इति दाभ्यां वामभृतम्’— इति । तत्र हिरण्यकलौ  
विधत्ते,—हिरण्यमूर्ध्नि भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैव  
अस्य ज्योतिर्वामं दृक्ते”<sup>(८)</sup> इति । हिरण्यकलद्वयं मूर्ध्नि उपरिभागे  
यस्या इष्टकायाः सा हिरण्यमूर्ध्नि, हिरण्यं प्रकाशरूपत्वात् ज्योतिः,  
वाममपि मणिमुक्तादिकं तथा ज्योतिः ॥

“यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः” इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुक्ते,—  
द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै<sup>(९)</sup> इति । द्वे यजुषी यस्या वामभृतः सा  
द्वियजुः । इदञ्च वामभृद्ब्राह्मणं “स्वयमादृष्टामुप दधाति” (५।१।८)  
इत्यनुवाके दूर्वेष्टकाम्राह्मणादूर्ध्वं “देवलक्ष्यं वै आलिखिता”<sup>(३)</sup>  
इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥



आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता अग्निरभ्यध्यायत्  
ताः समभवत् तस्य रेतः परापत्तत् तदियम्भवद् यद्-  
द्वितीयं परापत्तत् तद्सावभवदियं वै विराडसौ स्वराड्  
यद् विराजावुपुद्धातीमे सुवोर्य धत्ते<sup>(१)</sup> यद्वै असौ रेतः  
सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता  
आर्यधयः ॥ १ ॥

वीरुधो भवन्ति ता अग्निरत्ति<sup>(३)</sup> यः एवं वेद प्रैव  
जायतेऽन्नादो भवति<sup>(४)</sup> यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां  
तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिभे एवास्मै समीची रेतः  
सिञ्चतो यः सिक्तरेता स्यात् प्रथमायां तस्य चित्याम-  
न्यामुप दध्यादुत्तमायामन्याः रेत एवास्य सिक्तमा-  
भ्यामुभयतः परि गृह्णाति<sup>(५)</sup> संवत्सरं न कं ॥ २ ॥

चन प्रत्यवरोहेत् न हीमे कं चन प्रत्यवरोहत्स्तदे-  
नयोर्ब्रतं<sup>(६)</sup> यो वै अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमु-  
पिन् लोके भवति यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमु-  
पिंस्त्रोके भवति<sup>(७)</sup> चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा  
देवा इहा गमन् वीतिहोत्रा कृतावृधः समुद्रस्य  
व्युनस्य पत्नन् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वा अहाऽमर्त्यः  
हविः<sup>(८)</sup> इति स्वयमावृणामुपधाय जुहोति ॥ ३ ॥

एतद्वै अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते<sup>(९)</sup>  
सशीर्षाऽमुपिन् लोके भवति यः एवं वेद<sup>(१०)</sup> सुवर्गाय  
वै एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियते  
सुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निः<sup>(११)</sup> चितिमुपधायाभि  
मृशेत्<sup>(१२)</sup> चित्तिमचित्तिं चिनवुद् वि विद्वान् पृष्ठैर्वीता  
दृजिना च भर्तान् राये च नः स्वपत्याय, देव दितिं

च रास्व अदितिमुर्घ्येति<sup>(१९)</sup> यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते  
प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति<sup>(१९)</sup> ॥ ४ ॥

आर्षधयः । कं । जुहोति । स्वपत्याय । अष्टादश च ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

उखाहतिः पुंशिरश्च वामभृच्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेत.सिगाद्या उच्यन्ते, यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘विराट्  
ज्योतिरिति तिस्रो रेत.सिचस्तासां द्वे प्रथमायां चित्वां यून् उप  
दधात् सर्वा मध्यमायां विवयस एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां  
स्यविरस्य’ इति । तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते,—“आपो वरुणस्य  
पत्नयः आसन् ताः अग्निरभ्यध्यायन् ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत्  
तदियमभवद्-यद्वितीयं परापतत् तदसावभवत् इयं वै विराट्  
असौ खराट् यद्विराजौ उपदधाति इमे एवोप धत्ते”<sup>(१)</sup> इति ।  
वरुणपत्न्यो या अप्-देवताः, ‘ताः’ कामुकः ‘अग्निरभ्यध्यायत्’,  
ध्यात्वा ‘समभवत्’, तत्र मानसेन सम्भावननं स्वलितं रेतोऽधः  
अपतत्, ‘तत्’ च रेत ‘इयं’ पृथिवी ‘अभवत्’, द्वितीयवारं पतितं  
रेतो ‘असौ’ द्युलोकः ‘अभवत्’ । तत्र येयं पृथिवी सा विविधा  
प्राण्याधारत्वेन राजते इति ‘विराट्’ इत्युच्यते, या त्वसौ द्यौः, ‘सा’  
स्वातन्त्र्येण राजते इति ‘खराट्’ । एवं सति अत्र द्वे विराजावुप



दध्यात्, विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च “विराड् ज्योतिरधारयत् मघाड् ज्योतिरधारयद्” (४।२।८।४) इत्यचाम्नातं व्याख्यातं च । अनेन विराड्द्वयोपधानेन इमे द्वे शुभ्रमी एवायमुपधत्ते ॥

तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“स्रद्धै अमौ रेत. सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयः वीरुधो भवन्ति ता अग्निरग्नि”<sup>(१)</sup> इति । ‘अमौ’ द्यौः यदेव ‘रेतो’ दृष्टिरूप ‘सिञ्चति’, ‘तद्’ ‘अस्यां’ भूमौ प्रतिष्ठितं सत् नानाकरेण उत्पद्यते, ‘ताः’ च उत्पन्ना ‘ओषधयो’ ब्राह्मिवाद्याः, ‘वीरुधो’ नाग-वज्रादयश्च भवन्ति । ‘ता.’ च जाठराग्निं ‘अग्नि’ । एवंविधे शुभ्रमिरूपे विराजाविति ।

तयोः प्रशसावेदनं प्रशंसति,—“य एवं वेद प्रैव जायतेऽद्यादो भवति”<sup>(२)</sup> इति ॥

अथाधिकारिभेदेन प्रकारान्तरेण विशेषं विधत्ते,—“यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै ममीची रेत सिञ्चते य सिक्करेताः स्यात् प्रथमार्या तस्य चित्यामन्या-मुप दध्यादुत्तमायामन्याः रेत एवास्य सिक्कमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति,<sup>(३)</sup> इति । ‘रेतस्वी’ युवा, तस्य ‘प्रथमायाम् एव चित्या-मुभयोरुपधाने सति ते ‘उभे’ अपि भूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं ‘रेत. सिञ्चतः’, ‘सिक्करेताः’ स्यविर, तस्य प्रथमो-त्तमचित्यो क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं रेत ‘अभ्याम्’

\* एवं विधा शुभ्रमिरूपे विराजौ इति पाठो न सत्यः ।

इष्टकाभ्याम् 'उभयतः' परिगृहीतं भवति । एतद् विराड्ब्राह्मणं पूर्वोक्त-(प्र।प्र।३अ०)-वामभृद्ब्राह्मणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम् ।

अथाग्निचितः कश्चिन्नियमं विधत्ते,—“संवत्सरं न कं चन प्रत्यवरोहेत् न हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्ब्रतम्”<sup>(४)</sup> इति । अग्निश्चिला संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं वयोवृद्धेषु विद्यावृद्धेषु च समागतेष्वपि 'कम्' अपि पुरुषं प्रति अभ्युत्थानं न कुर्यात्, 'इमे' भूमिरूपे विराजौ इष्टके 'कम्' अप्युत्थष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः, 'तद्' अगभ्युत्थानम् 'एनयोः' इष्टकयोः 'ब्रतं', अतस्तयोरुपधातापि नाभ्युत्तिष्ठति । यद्यप्ययं नियमः कृत्स्नब्राह्मणान्ते वक्तव्यः, तथापि विराड्दारेण स्तोतुमिहाम्नातः ।

अथ कश्चिद्धोमं विधातुं प्रसूति,—“यो वै अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्णिलोके भवति, यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षा अमुष्णिलोके भवति”<sup>(५)</sup> इति । अग्नेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि सुवर्गे तथा भवति ।

विधिक्षितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति,—“चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य पत्नम् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वा अहा अमर्त्यं हविः”<sup>(६)</sup> इति । 'यथा देवा इहागमन्',—येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा अग्निन् कर्मणि आगच्छन्ति, तथा अहं 'मनसा' मनोगतया भक्त्या, 'घृतेन' द्रव्येण, 'चित्तिं जुहोमि' देवानां चित्तमुपाददे, प्रसादयामि इत्यर्थः । कीदृशा देवाः ?—'वीतिहोत्राः' कमनीयहविषः, 'ऋतावृधः' यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं 'विश्वकर्मणे' प्रजापतये, 'विश्वा

अथा' सर्वेष्वप्यह सु, 'अमत्यै' विनाशरहितं स्वाङ्गतं 'इवि.' 'जुहोमि' । होमस्य स्थानमुच्यते,—'वयुनस्य' कमनीयस्य, 'समुद्रस्य' समुद्रवद् उत्पद्यस्य, स्वयमावृष्टास्वरूपस्य 'पत्नन्' पतने आङ्गतियोग्ये उपरिभागे इत्यर्थः ।

उत्पादितं मन्त्रं विनियुक्ते,—“इति स्वयमावृष्टामुपधाय जुहोत्येतद्दे अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते”<sup>(८)</sup> इति । चिन्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादितः, 'इति' अनेन मन्त्रेण स्वयमावृष्टोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाङ्गतिस्वरूपं अग्नेः शिरःस्थानीयम् । अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान् भवति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सशीर्षाऽसुश्रिलोके भवति य एवं वेद”<sup>(९)</sup>—इति । तदेतद्दोमप्राङ्मणं “स्वयमावृष्टाम्” इत्यनुवाके (५।१।८।अ०) द्रष्टव्यम् ।

अथाभिमर्शेन विधातुं प्रसूति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्गमस्य तत् सुवर्गा-ऽग्निः”<sup>(१०)</sup>—इति । योऽयमग्निरस्ति, स 'एष' स्वर्गलोकार्थं चीयते, अतः 'तस्य' अग्नेः 'यद्' अङ्गं 'अयथापूर्वं', क्रमोक्तत्वेन 'क्रियते', 'तद्' अङ्गम् 'असुवर्ग्ये' स्वर्गाय हित न भवति । 'अग्निः' सर्गाय हितः ; तस्मात् क्रममनुसङ्गीव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः एतः तदिधत्ते,—“चितिसुपधायाभि मृशेत्”<sup>(११)</sup>—इति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चितिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति,—चित्तिमचित्ति चिनवद्दि विद्वान् पृष्ठेव वीता शोजना च मन्त्रान् राये च नः स्वपत्याय देव दिति च

रास्व अदितिमुख्येति”<sup>(१९)</sup>—इति । अथमग्निः ‘चित्तिमचित्तिम्, अस्मदीयां मानसी भक्तिमभक्तिं च ‘वि’-‘चिनवत्’, विविच्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः ? ‘ष्टेव वीता वृजिना च’ ‘विद्वान्’—‘ष्टोपलक्षितानि’ सर्वावयवसदृशानि कर्माङ्गानि, ‘वीता’ कान्तानि, ‘वृजिना च’ सुलक्षितानि च,—इत्युभयं जानानः । तथा ‘मर्त्तान्’, मनुष्यरूपान् बडलान् अस्मानपि ‘विद्वान्’ । हे ‘देव’, ‘नः’ अस्माकं ‘राये’ धनाय ‘स्वपत्याय’ च शोभनपुत्रार्थमपि ‘दितिं’ च ‘रास्व’ यद्देयां तदपि देहि । ‘अदितिमुख्य’,—यदपि इतः परं न देयं, किन्तु पूर्वमेव दत्तं, तदपि बडलं कर्तुमिच्छ ।

अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति,—“यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्गोऽस्य भवति”<sup>(१९)</sup>—इति । अत्र भक्त्यभक्तयोः सुखलनासुखलनयोर्विवेककारिणा वक्तिना वैकल्यस्य समाहितत्वात् क्रममनुब्रह्मैव ‘एनां’ चितिम् ‘उप’-‘धत्ते’, अग्निञ्च प्राङ्मुखं चिनुते; स चाग्निः ‘अस्य’ यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं ब्राह्मणं ‘पशुर्वा एव यदग्निः’—इत्यनुवाके (प्रा०१०) प्रथमचितिसमाप्तिं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयज्ञः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥



\* एष्टोपलक्षित इति सर्वत्र पाठो न समीचीन ।

† यद्देयमिति का० श्री० पु० पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

विश्वकर्मा दिशाम्यतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान्  
 पातु तस्मै नमः प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशाम्यतिः  
 स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः<sup>(१)</sup> एता वै  
 देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै स्य आ वृथ्यते  
 यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधाति  
 एताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति<sup>(२)</sup> ब्रह्मवादिनः ॥१॥

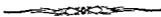
वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचारण्यान्-  
 पयति किं तत् उच्छिश्यतीति यद्दिरण्येष्टका उप-  
 दधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो  
 भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति<sup>(३)</sup> प्राणो वै प्रथमा  
 स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयापानस्तृतीया अनु प्राण्यात्  
 प्रथमाः स्वयमातृणामुपधाय प्राणेनैव प्राणः सम-  
 ह्वयति व्यन्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः समह्वयत्यपा-  
 न्यात् तृतीयामुपधायपानेनैवापानः समह्वयत्यथो  
 प्राणैरेवैतः समिधे<sup>(४)</sup> भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृणा  
 उप दधातीमे वै लोका स्वयमातृणा एताभिः खलु वै  
 व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिर्व्याहृतीभिः  
 स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु ॥ ३ ॥

लोकेषधि प्रजायते<sup>(५)</sup> प्राणाय व्यानायापानाय वाचे  
 त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवा सीद<sup>(७)</sup>  
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाःसन् तेन पतितुं  
 नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता  
 दिक्षूपदधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्  
 तच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपधदाति सर्वतश्चक्षुषैव  
 तदग्निना यजमानः, सुवर्गं लोकमेति<sup>(७)</sup> ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनः । व्यन्यात् । एषु । यजमानः । चीणि  
 च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ \* ॥



रेत सिग्धोममस्पर्शाश्चतुर्थे समुदीरिता ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते,—यदुक्तं सूचकारेण,  
 'विश्वकर्मा दिशा पति इति पञ्च हिरण्येष्टका प्रतिदिशमेकां मध्ये'  
 इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति,—“विश्वकर्मा दिशास्यति. स न  
 पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नम प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्नि-  
 दिशास्यति स न पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नम”<sup>(१)</sup>—इति ।

विश्वकर्मा दिशाम्यतिः स नः पशून् पातु सौऽस्मान्  
 पातु तस्मै नमः प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशाम्यतिः  
 स नः पशून् पातु सौऽस्मान् पातु तस्मै नमः<sup>(१)</sup> एता वै  
 देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै स्य आ वृष्यते  
 यः पशुशीपीण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधाति  
 एताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति<sup>(२)</sup> ब्रह्मवादिनः ॥१॥

वदन्त्यमौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचारख्यान-  
 र्पयति किं तत् उच्छिष्टपतीति यद्विरण्येष्टका उप-  
 दधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो  
 भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति<sup>(१)</sup> प्राणो वै प्रयमा  
 स्वयमातृणा व्याने द्वितीयापानकृतीया अनु प्राण्यात्  
 प्रयमाः स्वयमातृणामुपधाय प्राणेनैव प्राणः सम-  
 र्दयति व्यन्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः समर्दयत्यपा-  
 न्यात् तृतीयामुपधायपानेनैवापानः समर्दयत्यथो  
 प्राणैरेवैतः समिधे<sup>(२)</sup> भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृणा  
 उप दधातीमे वै लोका स्वयमातृणा एताभिः खलु वै  
 व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिर्व्याहृतीभिः  
 स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायिषु ॥ ३ ॥

लोकेषधि प्रजायते<sup>(५)</sup> प्राणाय व्यानायापानाय वाचे  
 त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरुस्वद् भ्रुवा सीद्<sup>(६)</sup>  
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाःसन् तेन पतितुं  
 नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता  
 दिक्षूपदधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्  
 तच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपददाति सर्वतश्चक्षुषैव  
 तद्ग्निना यजमानः, सुवर्गं लोकमेति<sup>(७)</sup> ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनः । व्यन्यात् । एषु । यजमानः । चीणि  
 च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ \* ॥

रेतःसिग्धोमसंस्पर्शाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते,—यदुक्तं सूचकारेण,  
 'विश्वकर्मा दिशां पतिः इति पञ्च हिरण्येष्टकाः पृथिवीर्लोकां मध्ये'  
 इति । तत्र मन्त्रानुत्पादितानि—“विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः  
 पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः प्रजापतीन्द्रो  
 दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः”  
 (१)—इति ।



योऽयं 'विश्वकर्मा' 'दिशां' पालकः, 'स' अस्मदीयान् 'पशून्' अस्मांश्च रचतु, 'तस्मै' विश्वकर्मणे 'नमः' । प्रजापतिरित्यादिभिः पदैश्चत्वारो मन्त्राः उत्पन्नाः सर्वत्रानुपङ्गाय दिशास्पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“एता वै देवताः एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै एष आ वृश्यते यः पशुशीर्षोऽपुपदधाति हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति”<sup>(१)</sup>—इति । पुरुषाश्रयं भवति पिणवस्तानामेतेषां पशूनां विश्वकर्मादयः स्वामिभूता 'देवताः', एवं सति पशुशीर्षोपधाने 'ताभ्यो' देवताभ्य 'आ-वृश्यते', तामां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उपदधात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकाः, तदुपधानेन ताभ्यो 'नमस्करोति', तन्मन्त्रेषु 'तस्मै नमः' इति दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदनयग्नौ याम्यान् पशून् प्र दधाति शूधारण्यानर्पयति किं तत उच्छिष्यतीति यद्द्विरण्येष्टका उपदधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव याम्येभ्य पशुभ्यो भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति”<sup>(१)</sup>—इति । लोके हि द्विविधा एव पशवः,—याम्याश्चारण्याश्चेति, तत्र 'याम्यान्' पुरुषाश्चादीन् अर्थं धजमानश्चीयमाने 'अग्नौ' स्थापितवान्; 'मयुमारण्यमनु ते दिशामि'—इत्यादि <sup>पुनः</sup> 'शूधारण्यान्' च शोकेन योजितवान् । 'तत' उभय-विधेभ्यः पशु- <sup>द्विधाः</sup> 'कि' नामोच्छिष्यते ?

• योऽयं

† अन्यदन्तु इति व्यादर्शपुस्तके पाठः ।

इति मिति व्यादर्शपुस्तके पाठः ।

अतः कष्टोऽयं सर्वकर्मेपद्रवको यजमानव्यापार\* इति 'ब्रह्मवादिनः'  
परस्परमाहुः । तत्रैतदुत्तरं द्रष्टव्यं नायं कष्टो व्यापारः,—यस्मादयं  
रक्षेष्टका उपदधाति', 'हिरण्यं' च 'अमृतम्', तेन 'अमृतेन'  
गम्येभ्यः पशुभ्यो', भेषजकरणात् एतदीयहिंसादोषं न प्राप्नोति ।  
तद्योपलक्षणं,—आरण्यपशुशोकस्यापि भेषजमेतदिति द्रष्टव्यम् ।  
इतासां कृत्तिकानचत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात् तद्ब्राह्मणानन्तरमे-  
वैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमावृष्टानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते,  
—“प्राणो वै प्रथमा स्वयमावृष्टा व्यानो द्वितीया अपानस्तृतीया अनु-  
प्राण्णात् प्रथमाऽ स्वयमावृष्टामुपधाय प्राणेनैव प्राणः समर्धयति  
व्यन्याद् द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः समर्धयति अपान्यात्  
तृतीयामुपधायापानेनैवापानः समर्धयति अथो प्राणैरेव एनः  
समिन्धे”<sup>(४)</sup>—इति । प्रथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमावृष्टाः,  
ताश्च क्रमेण प्राणव्यानापानस्वरूपा प्राग्वृत्ति-मध्यवृत्ति-पश्चाद्वृत्तित्व-  
साम्यादतः प्रथमचितौ स्वयमावृष्टाम् उपधाय 'प्राण्णात्' उच्छ्वासं  
कुर्यात् । मध्यमचितौ 'व्यन्यात्' प्राणापानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमचितौ  
'अपान्यात्',—निश्वासं कुर्यात् । स एवं सति स्वकीयैः प्राणादिभिरग्नेः  
प्राणादीन् 'समर्धयति' । अपि च प्राणवायुभिरेव एनमग्निं प्रदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमावृष्टासु व्याहृतित्रयं क्रमेण विनियुक्ते,—  
“भूर्भुवः सुवरिति स्वयमावृष्टा उपदधातीने वै लोकाः स्वयमा-

\* सर्वकर्मेपद्रवयजमानकार्य इति का० क्री० पु० पाठः । सर्वकर्मे-  
पद्रवकार्यजन्यमानव्यापार इति तु व्यादर्शमुक्तके पाठः ।

दृष्ट्वा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः, प्राजायत यदेताभि-  
र्याहृतीभिः स्वयमादृष्ट्वा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु लोकेषु  
अधि प्रजायते”<sup>(१)</sup> इति । तत्तत्स्वयमादृष्टोपधानब्राह्मणानन्तरमेव  
एतदपि ब्राह्मणं विभज्य योजयितव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘प्राणाय त्वा चतुषे’ इति चतस्रः  
स्वयमादृष्ट्वाः प्रतिदिशम् इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति,—‘प्राणाय  
व्यानायापानाय वाचे त्वा चतुषे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्  
ध्रुवा सीद’<sup>(२)</sup> इति । प्राणादिपदैश्चत्वारो मन्त्राः, ‘प्राणाय’, ‘त्वा  
चतुषे त्वा तथा’—इत्यादि सर्वत्रानुपज्यते । हे पूर्वदिग्दृष्टिस्वयमादृष्टे,  
प्राणदृष्टिमिद्धये त्वामुपदधामि, ‘चतुषे’ दृष्टिमिध्यर्थे त्वामुपदधामि,  
या तव स्वामिभृता देवता, ‘तथा’ अनुगृहीता ‘ध्रुवा’ सती इह  
‘सीद’ उपविश, यथाऽङ्गिरोभिः उपहिता ध्रुवा, तद्वत् । एवं  
व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—‘अग्निना वै देवाः सुवर्गं  
लोकमजिगाश्मन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमादृष्ट्वा  
अपश्यन् ता दिक्षुपादधत तेन सर्वतश्चतुषा सुवर्गं लोकमायन् यश्चतस्रः  
स्वयमादृष्ट्वा दिक्षु उपदधाति सर्वतश्चतुषैव तदग्निना यजमानः सुवर्गं  
लोकमेति”<sup>(३)</sup> इति । पुरा कदाचिद्देवासीयमानमग्निं साधनं कृत्वा  
सुवर्गं प्राप्नुमैष्वन्, ‘तेन’ चाग्निना साधनेन प्राप्तुं ‘नाशक्नुवन्’; अतः  
अग्निसाधनयत्नेन स्वयमादृष्ट्वां निश्चित्योपधाय तत्रत्येन सर्वदिगवगमेन  
‘चतुषा’ स्वर्गं प्राप्ताः, तदीयमन्त्रेषु हि, ‘चतुषे त्वा’—इत्यादि  
सर्वेष्वनुपपन्नं । अत एताश्चतस्रः स्वयमादृष्ट्वाश्चतस्रस्य दिक्षु उपधाय

सर्वदिग्गतचतुर्युक्तेनाग्निना\* स्वर्गं प्राप्नोति । हिरण्येष्टकात्राक्षणेन  
सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्ने आ याहि वीतये इत्याहाहूतैवैनमग्निं दूतं  
वृणीमहे इत्याह हूतैवैनं वृणीतेऽग्निनाग्निः समिध्यते  
इत्याह समिधे एवैनमग्निर्वृषाणि जङ्घनदित्याह समिद्धे  
एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामहे इत्याह मनुते  
एवैनम्<sup>(१)</sup> एतानि वै अह्नाः रूपाणि ॥ १ ॥

अन्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नाः रूपाणि रुन्धे<sup>(२)</sup> ब्रह्म-  
वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् यातयाम्नीरन्या  
इष्टका अयातयाम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राम्नी हि बार्हस्पत्येति  
ब्रूयादिन्द्राम्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-  
यामानः<sup>(३)</sup> अनुचरवती भवत्यजामित्वाय<sup>(४)</sup> अनुष्टुभा-  
नुचरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः  
सर्वाण्यङ्गानि अनु चरति<sup>(५)</sup>ता अस्य स्रद्धोहसः ॥ २ ॥

\* चतुर्युक्तेनाग्निना इति सर्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

इत्याह तस्मात्परुषि-परुषि रसः<sup>(१)</sup> सोमंश्च श्रीणन्ति  
 पृश्नय इत्याह अन्नं वै पृश्नि अन्नमेवाव रुन्धे अर्को वै  
 अग्निर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे<sup>(२)</sup> जन्मन्देवानां विशस्त्रि-  
 धारोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः  
 करोति<sup>(३)</sup> यो वै इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति  
 तथा, देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेत्याह एषा वै इष्टकानां  
 प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति<sup>(४)</sup> ॥ ३ ॥

रूपाणि । सूदहोहसः । तथा । षोडश च ॥ ६ ॥ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ • ॥

हिरण्यस्यमावृणाभिधाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठोऽङ्गां रूपादयः कथ्यन्ते । यदुक्तं सूचकारेण,—‘अग्ने  
 आ याहि वीतये<sup>(१)</sup> अग्नि दूतं वृणीमहे<sup>(२)</sup> अग्निनाग्निः समिध्यते<sup>(३)</sup>  
 अग्निर्वाणि जहन्त<sup>(४)</sup> अग्नेः स्तोम मनामहे सिधमद्य\* दिविष्णुं  
 देवस्य द्रविणस्य<sup>(५)</sup> इति पञ्चाङ्गाः रूपाणि’ इति । तदिदं विधातुं  
 मन्त्राणां तात्पर्याणि क्रमेण दर्शयति;—‘अग्ने आ याहि वीतये  
 इत्याहाङ्गतैवैनमग्निं दूतं वृणीमहे इत्याह ह्यैवैनं वृणीतेऽग्निनाग्निः  
 समिध्यते इत्याह, समिन्ध एवैनमग्निर्वाणि जहन्तइत्याह, समिद्ध  
 एवाग्निचिद्भियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामहे इत्याह मनुते एवैनम्<sup>(६)</sup>”

इति । प्रथममन्त्रे, 'आ याहि' इत्युक्त्वादाहानं प्रतीयते । द्वितीये तु, 'वृणीमहे' इत्युक्त्वात् आह्वय पश्चाद्वरण प्रतीयते । तृतीये, 'समिन्धते' इत्युक्त्वात् समिन्धनम् प्रतीयते । चतुर्थे, 'वृचाणि जङ्घनद्' इति शत्रुवधोक्ते सामर्थ्यं प्रतीयते । पञ्चमे तु 'मनामहे' इत्युक्त्वान्मननं प्रतीयते । तत्र प्रथमद्वितीयौ होत्रकाण्डे (त्रा०-३।५।२अ०) 'प्र वो वाजाः'—इत्यनुवाके समाम्नातौ, तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके (७।३।एव ८।५) सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ । तृतीयो 'यस्त्वा हृदा' इत्यनुवाके (१।४।४६।३) समाघातत्वात् तत्रैव व्याख्यातः । चतुर्थं चतुर्थकाण्डस्य तृतीय-प्रपाठकस्यान्यानुवाके (१३।१) व्याख्यातः । पञ्चमः शाखान्तरगतः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानाम् 'अङ्गां रूपाणि' इत्येतन्नामधेयम् ।

तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोन्नयति,—“एतानि वै अङ्गां रूपाणि अन्वहमेवैन चिनुतेऽवाङ्गां रूपाणि रुन्धे<sup>(१)</sup>” इति । पञ्चसु अह.सु तस्यां तस्यां चित्तवुपधेयत्वादेतन्मन्त्रसाध्यानि इष्टकास्वरूपाणि अङ्गां रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपदधादिति विधिरुन्धेय' । तदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमग्निं चित्तवान् भवति, कालविशेषाणामङ्गां स्वरूपं च प्राप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्रचित्तिप्रस्तावे विभज्य द्रष्टव्यम् ।

अथ लोकपृष्ठाया विधिमर्थवादेनोन्नयति,—“ब्रह्मवादिना वदन्ति, कस्मात् सत्याद् यातयाग्नीरन्या इष्टका अयातयाग्नी लोक-पृष्णेत्यैन्द्राग्नी हि वार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां वृहस्पति-स्यायातयामान<sup>(१)</sup>” इति । “लोकं पृष्णं किद्रं पृष्णं” (त्रा०३।२।१२)

इति मन्त्रेषोपधेया लोकंप्रणा तद्भृतिरिक्तानामिष्टकानामेकस्यां चितौ  
 सकृदेवोपधानं, तावत्तैव गतसारत्वात्; लोकंप्रणयास्तु अगतसारत्वाद्  
 असकृदुपधानं क्रियते, तदेतद्गतसारत्वम् 'कस्मात्' कारणात्?—इति  
 ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वात् धार्हस्यत्वाच्चेति बुद्धिमान् उत्तरं  
 ब्रूयात्, 'इन्द्राग्री त्वा वृहस्यति.'—इति मन्त्रे समाघ्रातत्वात् तदीयत्वम् ।  
 इन्द्राग्री वृहस्यतिरित्येते देवाः सामर्थ्यातिशयोपेतत्वात् कदाचिदपि  
 गतसारा न भवन्ति । तादृशीमयातयास्त्रीं लोकंप्रणाख्यामिष्टका-  
 मुपदध्याद्-इति विधिरुनेयः ।

अत्र लोकंप्रणेतिमन्त्रस्य मन्त्रान्तरोपेतत्वं विधत्ते,—“अनु-  
 चरवती भवत्यजामित्वाय<sup>(१)</sup>” इति । “लोकं प्रण क्षिप्रं प्रण” इति  
 मन्त्रम् 'अनु' पश्चान् चरति पथते इत्यनुचरः\* द्वितीयमन्त्रः,  
 तेनाप्युपधेयत्वात्† इयमिष्टका अनुचरवती । एकेनैव मन्त्रेण पुनः-  
 पुनरुपधाने सति आलस्य भवेत्, मन्त्रान्तरसङ्गावे तु तदालस्यं न  
 भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते,—“अनु-  
 युभा अनुचरत्यात्मा वै लोकंप्रणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाणि  
 अङ्गानि अनु चरति<sup>(२)</sup>” इति । लोकंप्रणेति मन्त्र 'आत्मा'  
 शरीरम्, अनुचररूपो द्वितीयोऽनुष्टुप्कन्द्रस्कः प्राणरूप, यस्मादत्रैवं  
 तस्माज्जोकेऽपि प्राणवायुं सर्वान् शरीरावयवाननुसृत्य चरति ।

\* 'अनुचरवतो' इति ध्यादर्शंयुक्तकपाठः । 'अनुचरोवतो' इति का० शी०  
 युक्तकपाठः ।

† 'तेन ह्युपधेयत्वात्' इति ध्यादर्शंयुक्तकपाठः ।

। तस्मिन्ननुचरमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ता अस्य सुददोहस इत्याह तस्मात्परुषि-परुषि रसः<sup>(१)</sup> इति । ‘सुदशब्देन दोहनीयः क्षीरादिरस उपलक्ष्यते । सुदं दुहन्तीति ‘सुददोहसः’, ‘ता.’ इष्टकाः, यस्मादचैवमुक्तं, ‘तस्मात्’ सोमवस्त्रगामपि, ‘परुषि-परुषि’ तत्तत्परुषिण ‘रसः’ अवतिष्ठते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सोमः श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नि अन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वै अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे<sup>(२)</sup>” इति । पृश्नयः श्वेतगोरूपा इष्टकाः, अन्नञ्च श्वेतवर्णं, तस्मादन्नप्राप्तिः\* । किञ्च इष्टकचितोऽग्निरर्चनीयः, अन्नं चार्चनीयं, तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयाहुँ ‘त्रिध्वारोचने दिवः’—इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“जन्मन्देवानां विशस्त्रिध्वारोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति<sup>(३)</sup>” इति । त्रिशब्देन लोकत्रयं गृह्यते, आरोचनशब्देन ज्योतिः, “यावती वै पृथिवी” (५।२।३) इत्यनुवाके ‘त्रयो-दश लोकपृष्ठा उप दधाति’ इत्याहुँत्तेर्विहितत्वाद् यातयामलशङ्कायां तत्परिहारोऽत्राघातः, अतस्तत्रैवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र सङ्ख्यामात्र-विधिमभिप्रेत्य चिचिधुन्नयनमुक्तं; यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधानविधिः, तदानां नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाग्रेयत्वेन “तया देवतया” इति मन्त्रं विधत्ते,—“यो वै इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्सद्

\* ‘अन्नं प्राप्तम्’ इति व्यादर्शपुस्तकपाठः । ‘अन्नं प्राप्ति’ का० शी० पुस्तकपाठः । एवं परेष्वपि ।



ध्रुवा सीदेत्याद्य एषा वै इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव  
तिष्ठति<sup>(८)</sup>—इति । मन्त्रे ध्रुवेत्यभिधानादेवोपधाने सति इष्टकाः  
प्रतिष्ठिता भवन्ति, अतः सर्वास्वपि इष्टकासु इमं मन्त्रं पठेदित्यभि-  
प्रायः । इदं ब्राह्मणं स्वयमावृषोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥



सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यद्भिर्वज्रं एका-  
दृशिनी यद्भावेकादृशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैव सुवर्गा-  
ल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात् स्वरुभिः वि पशून् अर्द्ध-  
येदेकयूपं मिनेति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति  
न स्वरुभिः पशून् वि अर्धयति<sup>(१)</sup> वि वै एष इन्द्रियेण  
वीर्येण चृध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्यैन्द्रिया ॥ १

अत्रा आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण  
वीर्येण चृध्यते<sup>(२)</sup> रुद्रो वै एष यद्भिस्तस्य तिस्रः शरुव्याः  
प्रतीचीं तिरश्ची अनूची ताभ्यो वै एष आ वृश्यते यो-  
ऽग्निं चिनुते ऽग्निं चित्वा तिस्रधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय  
दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवात्मानं नि-  
ष्क्रीणीते<sup>(३)</sup> यत् ते रुद्र पुरः ॥ २ ॥

धनुस्तदातो अनुं वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण

नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते  
 तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र पश्चाद्-  
 धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदावत्सरेण नम-  
 स्करोमि यत्ते रुद्र उत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३ ॥

वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र उदुवत्सरेण नम-  
 स्करोमि यत्ते रुद्र उपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते  
 रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि<sup>(४)</sup> रुद्रो वै एष यद्भिः स  
 यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरुप  
 तिष्ठते नमस्कारैरेवैनः शमयति<sup>(५)</sup> येऽग्नयः ॥ ४ ॥

पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु तेषां त्वमस्युत्तमः  
 प्र णो जीवातवे सुव । आपन्वा अग्ने मनसा आपन्वा  
 अग्ने तपसा आपन्वा अग्ने दीक्षया आपन्वा अग्ने  
 उपसङ्घिरापन्वा अग्ने सुत्यया आपन्वा अग्ने दक्षिणाभि-  
 रापन्वा अग्ने अवभृथेन आपन्वा अग्ने वृशया  
 आपन्वा अग्ने स्वगाकारेण<sup>(६)</sup> इत्याह, एषा वै अग्ने-  
 राप्तिस्तथैवैनमामोति<sup>(७)</sup> ॥ ५ ॥

ऐन्द्रिया । पुरः । उत्तराद्धनुस्तत् । अग्नयः । आह ।  
 अष्टौ च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

अङ्गां रूपाणीरितानि सर्वे लोकंष्टणा\* तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते । यदुक्तम्, अथमेधकाण्डे, 'एक-  
यूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशत्य-  
थमेधेस्य' इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनीमपोद्य यूपैकत्व-  
मेव विधत्ते,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र  
एकादशिनी यदग्नौ एकादशिनीं मिनुयादञ्जेणैः सुवर्गास्तोका-  
दन्तर्दधाद् यत् न मिनुयात् स्वरुभिः पशून् वि अर्धयेदेकयूपं  
मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गास्तोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् वि  
अर्धयति(१)” इति ।

योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैकादशिनी च वज्र-  
समाना । तत्रेदं विचार्यते, किमग्नौ पथर्थं यूपैकादशिनी कर्त्तव्या न वा ?  
इति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्, तदा तद्रूपेण वज्रेण एनमग्निं  
स्वर्गलोकादन्तर्हितं कुर्यात्, वज्रयूपव्यवधानात् स्वर्गा न दृश्येत ।  
अथ तामेकादशिनीं न प्रक्षिपेत्, तदानीं पशून् स्वरुभिर्विधेयोजयेत्,  
स्वरुशब्देन यूपतत्त्वकास्त्रीनानि शकलान्युच्यन्ते; यूपभावे च कथं  
तानि सम्भवेयुः, तदभावे च 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इत्येतन्न सिध्येत् ।  
अत्रोभयदोषपरीहारायैक यूपं प्रक्षिपेत् । तदानीं वज्रात्मकवज्रयूप-  
व्यवधानाभावादिममग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोति । यूपमद्भावेन  
स्वरुमद्भावात् तद्वियोगोऽपि न भविव्यति । अस्य च ब्राह्मणस्य  
चोदकप्राप्तापवादरूपत्वान्नास्मात् कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

† नाम्नातः कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भाव—इति का० की० युक्तकपाठः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—“इन्द्रं विश्वा श्रवीरुधन्नित्युत्तरेण पुच्छा-  
 प्ययमन्तविधाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यात्”—इति । पुच्छाप्ययः  
 पुच्छपक्षयोः सन्धिः । तदिदं सूत्रात्प्रमुपधानं विधत्ते,—“वि वै एष  
 इन्द्रियेण वीर्येण ष्ठ्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिकामति ऐन्द्रिया ष्ठा  
 आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण ष्ठ्यतेः” —इति ।  
 ‘यः’ उपधानकता चयनकाले ‘अग्निम्’ ‘अधिकामति’, स ‘एष’  
 इन्द्रियसामर्थ्येन\* वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहाराय ‘आक्रमणं’  
 प्रतिपादप्रलेपस्याने काश्चिद् ‘इष्टकाम्’ ‘इन्द्रं विश्वा श्रवीरुधत्’  
 (४।१।१४) इति षष्ठा ‘उप’-‘दध्यात्’ । सा च अग्निप्रणयनप्रस्तावे  
 समाप्नातत्वात् तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् ।  
 एतदुपधानेन इन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं  
 ‘शं युं’-वाचस्पत्यादेरत्याक्रमणब्राह्मणात् (५।१।६) पूर्वं द्रष्टव्यम् ।  
 अथ धनुदानं विधत्ते,—“रुद्रो वै एष यदग्निस्तस्य तिस्रः  
 शरव्याः प्रतीची तिरयी अनूची ताभ्यो वै एष आ रथ्यते योऽग्निं  
 चिनुते योऽग्निं चित्वा तिरुधस्यमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य  
 एव नमस्करोति अथो ताभ्य एवात्मानं निष्क्रीणीते(१)” —इति ।  
 योऽयमग्निः स ‘एष’ ‘रुद्रः’ क्रूरो देवः । ‘रुद्रो वै क्रूरः’ (६।१।७)  
 इति ह्यन्यत्रापातम् । ‘तस्य’ च क्रूरस्य ‘तिस्रः’ ‘शरव्याः’ शरेण साध्याः  
 प्रत्यक्षः तिस्रः शरव्याः । यदा हिमकत्वात् इपुरेव शरव्याः, ना च

\* एवमेव शर्वत्र पाठः । इन्द्रियेण सामर्थ्येन, य इति पाठो मरितुं युक्तः ।

१ ‘रुद्रो वै’ इति का० की० दु० पाठः ।

१ ‘शरव्याः’ इति सभ्यत्र सविसर्गपाठो न सम्भ्र ।

वेधा,—‘प्रतीची’ म्मुखमागच्छन्ती, ‘तिरस्थी’ पार्श्वयोश्च गच्छन्ती,  
 ‘अनूची’ पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एव मति ‘योऽग्निं चिनुते’, स  
 ‘एष’ ‘ताभ्यः’ इपुभ्यो निमित्तभूताभ्य ‘आ वृष्यते’ सर्वतस्मिन्वृष्यति,  
 ताभिः प्रहृतो भवति इत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिपुभि-  
 र्युक्तमेकं धनु ‘अयाचितम्’ अपि ‘ब्राह्मणाय दद्यात्’ । तेन  
 बाधिकाभ्य ‘ताभ्य’ इपुभ्यो ‘नमस्करोति’ ‘एव’ । अपि च ‘तरभ्यः’  
 इपुभ्य मकाशात् ‘एव’ ‘आत्मान’ स्वगरीर ‘निष्क्रीणीते’ ।

यदुक्त सूत्रकारेण,—“तिसृधन्वमयाचित यजमानो ब्राह्मणाणां  
 दत्त्वा यत्ते रुद्र पुरोधनुरिति तैर्यथानिङ्गमुपतिष्ठते”—इति ।  
 तदेतद्विधातु मन्वानुत्पादयति, “यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तदातो,  
 वातु ते तस्मै ते रुद्र भवसरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र  
 धनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण  
 यत्ते रुद्र पद्याद्भनुस्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदा-  
 वत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उत्तगद्भनुस्तदातो अनु वातु ते  
 तस्मै ते रुद्र इदुवसरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उपरिधनुस्तदातो  
 अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि” —इति ।  
 हे ‘रुद्र’, ‘पुर’ पूर्वस्यान्दिशि ‘ते’ त्वदीय ‘यत्’ ‘धनु’ अस्ति-  
 तदनुसृत्य ‘वातो’ ‘वातु’ प्रमस्तु । किमर्थं? ‘ते’-त्वदर्थं, तत्-  
 महायार्थमित्यर्थः । त्वया वाणे मुक्ते मति यदा वायुस्तु कुलो  
 भवति, तदा वाण शीघ्रमुद्गच्छति, तदिदं साहाय्यम् । हे ‘रुद्र’,  
 ‘ते’ ‘त्वदीयाय’ ‘तस्मै’ धनुषे ‘भवत्सरेण’ कालेन नमोऽस्तु, एकस्मिन्

सवत्सरे निरन्तरं नमस्कारोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रभवविभवादीनां पष्टिसवत्सराणां मध्ये एकैकस्मिन् पञ्चके स्थिताः सवत्सरा क्रमेण सवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सराशब्देऽद्याङ्गति-विवक्षिताः\* । प्रथमं सवत्सरं, द्वितीयं परिवत्सरं, तृतीयं इदावत्सरं, चतुर्थं इदुवत्सरं, पञ्चमो वत्सरः । एव सति एकैकदिग्बर्तिधत्तुषे निरन्तरमेकैकस्मिन् सवत्सरे नमस्कारं कृतो भवति ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपस्थानं विधत्ते,—“रुद्रो वै एष यदग्निं स यथा व्याघ्रं क्रुद्धुस्तिष्ठत्येव वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरूपं तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं शमयति(५)”-इति । लोके क्रुद्धो व्याघ्रो गर्जन् भवणोद्यतो यथा भयङ्करस्तिष्ठति, एवमेवैष सम्यक् चितोऽग्निं उग्रं सन् उपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानब्राह्मणं शतरुद्रीयहोमब्राह्मणाद् (५।४।२) ऊर्ध्वे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—“येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नाग्निभिरिति यजमान उपतिष्ठते” इति । तदिदं विधातुं मन्त्रान् पठति,—“येऽग्नयः पुरीष्या प्रविष्टाः श्रियीमनु तेषां त्वमसुत्तमः प्र णो जीवातत्रे सुव । आप त्वा अग्ने मनसा आप त्वा अग्ने तपसा आप त्वा अग्ने दीक्षया आप त्वा अग्ने उपसङ्गिराप त्वा अग्ने सुत्यया आप त्वा अग्ने दक्षिणाभिराप त्वा अग्ने अत्रमृचेनाप त्वा अग्ने वस्रया आप त्वा अग्ने स्वगाकारेण(६)” इति । हे अग्ने, मया चीयमाना ये केचिदन्यैश्चीयमानाः, ‘पुरीष्या’ मृदा निष्पाद्याः ‘श्रियीम’ ‘अनु’ ‘प्रविष्टा’ मन्ति,

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । आङ्गतिविवक्षिततिं किंवा आङ्गतयो विवक्षिता इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

† प्रयास्यन्नाग्निभिरिति सर्वत्र पाठः ।

श्यैतृत्वं । प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि ।  
सात्मानं चिनुते । द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे  
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एक्यूपादिविधय सप्तमे समुदीरिता ।

अथ अष्टमे उपम्यानादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण  
तिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद् वृद्धयन्तराभ्या  
पुच्छ दक्षिणस्या ओष्णा वारवन्तीयेनोत्तरस्या  
प्रजापते सामानृष गायन्ति—इति । तदेतदिधास्य  
पुरस्तादुप तिष्ठते—प्राणमेवास्मिन् दधाति वृद्धयन्तराभ्यां  
एवास्मिन् दधात्यृतुष्यायज्ञायज्ञियेन पुच्छद्वितुष्वेव प्रति  
पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति(१)—इति  
गायत्र्यादीनि सामविशेषनामानि, “तस्मवितुर्वरेणम्” (१।५।६)  
इत्यस्यामृचि उत्पन्न गायत्र, तेन शिरोभ ास्य उपस्थाने  
अस्मिन्प्राण स्यापितो भवति । “त्वामिद्धि हवामहे” (२।४  
इत्यस्यामृचि उत्पन्न वृहत् “अभि त्वा शूर नो नुम” (२।४।२४  
इत्यस्यामृचि उत्पन्न रथन्तर, ताभ्या पवयोरुपस्थाने मति क  
मभ्यादित भवति । “वसन्तम्” (२।६।१०) इत्यादिकायाम् चर्चा

\* ‘वसन्त’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु ‘वसन्त’ इति कस्यां च  
अक्षः स्यादित्यास्माभिर्दृष्टं ।

उत्पन्नसृष्टुस्याद्यज्ञाद्यज्ञिय, तेन पुच्छोपस्थाने सति ष्वतुषु प्रतिष्ठितो भवति । यानि पृष्ठस्रोत्रगतानि सामानि, तै सर्वै कृच्छ्रमग्नि-मुपतिष्ठेत । तेन शरीरकान्ति प्राप्यते ।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वय विधत्ते,—“प्रजापतिरग्नि-मसृजत मोऽस्मात् सृष्ट, पराङ्कैत्त वारवन्तीयेनावारयत तद्वार-वन्तीयस्य वारवन्तीयत्व५ श्यैतेन श्येती अकुरुत तत् श्यैतस्य श्यैतत्त्व चद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैत५ श्यैतेन श्येती कुरुते(१)” इति । “अथ गत्वा वारवन्तम्” (१।२७।२ ऋ० वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं वारवन्तीयं, तेन साध्या पराचीन गच्छन्तमग्नि विनिवारया-माम्, निवारणसाधनत्वादेव वारवन्तीय नाम मन्त्रम् । “अभि प्र व सुराधमम्” (८।४८।२ ऋ० वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं श्यैतं, तेन साम्ना त निवारितमग्नि ‘श्येती’ स्ववशो यथा भवति तथा ‘अकुरुत’ । श्यैतीकरणसाधनत्वात् श्यैतमिति साध्या नाम । तेन सामद्वयेन श्रोणीद्वयोपस्थाने सति अस्य गमन निवार्यं, स्नाधीन करोति । सचे तु शाखान्तरानुसारेण श्यैतस्थाने वामदेव्यमुक्तम् ॥

अथ पलमन्द्युपस्थानाय सामान्तर विधत्ते,—“प्रजापतेर्हृदयेनापि पलम् प्रकृप तिष्ठते प्रेमात्ममेवास्य गच्छति(१)” इति ष्वरहितेषु स्रोमेषु यदुत्पन्नं माम प्रजापतेर्हृदय नाम, तेषु स्रोमेष्वेनस्य समन्दस्य सङ्गावात् तेन पलमन्द्युपस्थाने सति अग्ने प्रीति प्राप्नोति । एतस्योप-स्थानस्य विकर्षणान्तरभावित्वात् “अग्नूर्जम” (५।४४) इत्यग्निन् प्राङ्मणानुवाके तदेतत् द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सप्तकाशे,—‘प्राच्या न्वा दिशा साद्याभीति पश्चा-



त्मेष्टका प्रतिदिशमेकां मध्ये"—इति । तदेतद्विधात्  
 दयति, "प्राच्या त्वा दिशा मादयामि गायत्रेण छन्दसा  
 देवतया अग्ने शीष्णां अग्ने शिर उप दधामि दक्षिण्या  
 दिशा मादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा इन्द्रेण देवतया अग्ने  
 अग्ने पक्ष्मुप दधामि प्रतोच्या त्वा दिशा मादयामि  
 मवित्रा देवतया अग्ने पुच्छेनाग्ने पुच्छ्मुप दधामि उदीच्या त्वा  
 दिशा मादयामि आनुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतया  
 पक्षेणाग्ने पक्ष्मु उप दधामि ऊर्ध्वया त्वा दिशा मादयामि पाङ्केन  
 छन्दसा वृहस्पतिना देवतया अग्ने पृष्ठेनाग्ने पृष्ठ्मुप दधामि<sup>(१)</sup> इति ।  
 येथ प्राची दिक्, यच्च गायत्रीच्छन्द, यापि अग्निरूपा देवता  
 देवतात्मनोऽग्ने शिर, सर्वे सहितोऽह इष्टके, त्वामस्य च  
 शिर स्याने 'उप'-'दधामि' । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥

इदानीमात्मेष्टका विधत्ते,—“यो वै अपात्मानमग्नि ।

अपात्मा अमुग्निन् लोके भवति यः सात्मानं चिनुते सात्मा,  
 लोके भवति आत्मेष्टका उप दधाति एष वै अमरात्मा सात्मानम्  
 एवाग्निं चिनुते<sup>(१)</sup>” इति । आत्मा, शरीर, तद्रहितमग्निं चिनुते ।  
 शरीररहितो भवति, सात्मावमग्निं चिन्वाननात्र सात्माक एव भवति ।  
 तस्मात् आत्मेष्टका उपदध्यात् । शिर-पक्ष-पुच्छरूप  
 तन्निष्पादवत्तादेव एता आत्मेष्टका । 'एष' शिर  
 एवाग्ने शरीर, तस्मादेतदुपधानेन मशरीरमग्निं चिनुते ।

वेदेन प्रथमति, “सात्मा अमुग्निन् लोके भवति य इष्ट  
 वेद<sup>(१)</sup>” इति ॥

अथ मीमासा,—

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (१४ अ०) चिन्तितम्,—

“पृष्ठैरपस्थितौ स्तोत्रधर्मा सन्ति नवाऽपि म ।

अग्निहोचनयान्मैव मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचयत्रे श्रूयते,—‘पृष्ठैरपतिष्ठते’ इति । पृष्ठशब्दे ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये (४।१ अ०) निर्णीतम् । सोऽग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दस्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मान् उपस्थानेऽतिदिशतीति चेत् । मैवम्, अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । ‘मामग्निहोत्र जुहोति’ इत्यत्राग्निहोत्रशब्दे जुहोतिधातुना समानाधिष्ठत कर्मपर । अत्र “उपान्मन्त्रकरणे” (१।३।१५) इत्येतत्पाणिनीयसूत्रम् उपशब्दयुक्तात्तिष्ठतिधातोरात्मनेपद विदधत तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरता दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठस्तयापि तसाधनभृतान् रथन्तरादिसामोपेतान् ‘अभि त्वा शूर’ इत्यादिमन्त्रान् उपलक्षयति । न च, लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम्, तत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् । किञ्च, तत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिना अग्निहोत्रशब्देन तद्गर्मानुपलक्ष्य तेषु धर्मैस्तद्युक्तं मामाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते, तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्गर्मापलक्षणदारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकथ्यते । तस्मात् पृष्ठशब्देन स्तोत्रधर्मान् अतिदिशन्ति ।

एतच्च ब्राह्मणं नरुवेष्टकाब्राह्मणम् (४।४।१० अ०) उच्यते द्रष्टव्यम् ॥

इति मायताचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृश्ययजु-

संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥



इति<sup>१)</sup> वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा यम-  
राजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा विश्वेदेवैः  
पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु  
॥ ४ ॥

देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च  
पान्तु<sup>२)</sup> न वा एतेन पूतो न मेथ्यो न प्रोक्षितो यदेन-  
मत् प्राचीन प्रोक्षति यत्सञ्चित्माज्येन प्रोक्षति तेन  
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥ ५ ॥

दुध्नः । तनूः । हविर्भागाः । पातु । द्वात्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्राद्धेष्टकामुपस्थान-मण्डप उदीरितम् ।

अथ नवमे श्राद्धत्यादिकमभिधीयते । यदुक्त सूत्रकारेण, 'अग्न  
उदधे या ते इयुर्युवा नामेति पञ्चाज्याहुतीर्जला' इति । तदिदं  
विधातु मन्त्रानुत्पादयति । "अग्ने उदधे या ते इयुर्युवा नाम तथा  
नो मृड तस्यासो नमसास्यासो उपजीवन्तो भूया सः अग्ने दुध्न गच्छ  
किंशिल वन्य या ते इयुर्युवा नामे तथा नो मृड तस्यासो  
नमसास्यासो उपजीवन्तो भूया सः<sup>(१)</sup>" इति । उदधिरिति कस्यचिदग्ने-  
र्नाम, उदधिनामकं च 'अग्ने', 'ते' तदीया 'या' इयम् 'इयु' 'युवा  
नाम' परस्परौरे मद्भसा मिश्रणात् युवा वाणस्य नामधेय, 'तया'  
युवाभिधेयया 'न' अस्मान् 'मृड' सुखय । 'ते' तदीयाया 'तस्या'

इषोः 'नमः' अस्तु । 'ते' त्वदीयायाः 'तस्याः' इषोः प्रसादात्  
'उपजीवन्तः' समीचीनजीवनयुक्ताः 'भृया स्म' । एवमुत्तरत्रापि योऽस्मि ।  
दुभादीनि चत्वारि अग्निविशेषनामानि; तैर्मन्त्रयतुर्धा भिद्यते । सर्वेषा-  
मप्यग्निशब्द आदावनुषञ्चते । 'या ते इषुः' इत्यादिः अन्त्यानुषङ्गः ।

अथ तैर्मन्त्रैराहुतीर्विधत्ते,—“पञ्च वै एतेऽभयो यदित्य-  
उदधिरेव नाम प्रथमः, दुभो द्वितीयः, गह्वरुतीयः, किष्किन्वित्यतुर्थः,  
वन्यः पञ्चमः; तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युश्च यजमानश्च प्रदेद्युः  
यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवेनान् शमयति । (तमः  
यजमानः(१))” इति । या एताः पञ्च 'चित्तयः' उपर्यधोभावेन  
निष्पादिताः, ता एव उदध्यादिनामकाः 'पञ्च' 'अभयः', तेषामाहुत्य-  
भावे अध्वर्युयजमानयोः दाहः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तैर्मन्त्रैः  
पञ्च आख्याहुतीर्जुहुयात् ।

एतामाद्य वाजनामाहुत्यनन्तरभावित्वात् “अग्निदेवेभ्यः (५।४।  
८अ०) इत्यनुवाकान्ते तदेतद् ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'वाङ्म आमन्निति सर्वत्रारोहान् प्रत्यवरोहान्  
जपति मज्जदा अन्ततः' इति । नमितं विधिमुत्तेतुं मन्त्रमुत्पादयति,—  
“वाङ्मे आमन् नमोः प्राणोऽच्छ्याद्यतुः कर्णयोः ओत्रं वाङ्वावर्त्तन्  
क्षरुवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनुमानुवा मे मह नमस्ते अस्तु  
मा मा हिष्मीः(१)” इति । 'मे' मदीया येयं 'वाक्', येयम्  
'आमन्' आस्ते मुमे सुम्बिता भवतु । 'नमोः' नामिकाश्चिद्रयोः  
'प्राणः' सुम्बिता भवतु । तथा अग्निगोलकयोः 'चक्षुः' इच्छियम् ।

‘कर्णयो’ श्रोत्रेन्द्रियम् । वाङ्मेर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् । ऊर्त्रोर्गमन-  
सामर्थ्यम् । तथा ‘विद्यानि’ ‘अङ्गानि’ ‘अरिष्टानि,—सर्वेऽप्यवयवा  
हिंसारहिता भवन्तु । ‘तनू’ अवयवीभूत शरीरमपि हिंसारहित-  
मस्तु । ‘मे’ ‘तनुवा’ मदीयेन शरीरेण ‘मह’ ‘ते’ तुभ्य ‘नम’  
साष्टाङ्गदण्डप्रणाम ‘अस्तु’ । अतो ‘मा’ मा त्व ‘मा हिंसी’ ।

अथ जपविधिसुन्नयति,—“अप वा एतस्मात् प्राणा क्रामन्ति  
योऽग्निं चिन्वन्नधि-क्रामति वाङ्मे आसन्नसो प्राण इत्याह प्राणानेवा-  
त्तन्धत्ते<sup>(४)</sup>’ इति । ‘यो’ यजमानोऽध्वर्युर्वा अग्निचयनकाले पितम  
‘अग्निम’ अधिरुह्य पादेनाक्रामति, ‘एतस्मात्’ ‘प्राणा’ सर्वेऽपि ‘अप’-  
‘क्रामन्ति’, अत प्राणधारणाय मन्त्रे वागादीना स्वस्थानावस्थिति-  
रुच्यते । तस्मादिम मन्त्र जपेदिति विधिरभ्युन्नेय । यदा तु ‘आह’ इति  
पदमेव ब्रूयादिति लिङ्गार्थं ब्रूते, तदा प्रत्यस एव विधि ।

एतच्च आक्रमणेष्टकात्राह्मणात् (५।१।२) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यो रुद्रो अग्नाविति रौद्र गावीधुकञ्चरु-  
मेतेन यजुषा यस्यामिष्टकाया शतरुद्रीय जुहोति तस्या प्रतिष्ठा-  
पयति’ इति । तदिदं विधातु मन्त्रमुत्पादयति,—“यो रुद्रो अग्ना  
य अस्तु य ओषधीषु यो रुद्रो विद्या भुवना विवेश तस्मै रुद्राय  
नमो अस्तु<sup>(५)</sup>’ इति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः, स च लौकिके अङ्गाररूपे  
‘अग्ना’ उदकादिषु च प्रविश्य गूढो वत्तते, ‘तस्मै’ ‘नमो अस्तु’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरोरुपधानं विधत्ते—“आजतिभागा वै अन्ये  
रुद्रा हविर्भागा अन्ये, शतरुद्रीयः ऊत्वा गावीधुकञ्चरुमेतेन यजुषा  
चरमायामिष्टकाया नि दध्याङ्गागधेयेनैवेनः शमयति तस्य त्वै (तु वै)

वृहती दिक् तस्यास्ते वृहस्पतिरधिपतिः श्वितो वृशनी  
 नामासीयन्दिक् तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो  
 रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्या नमस्तौ नो  
 मृडयता ते यं द्विप्सो यश्च ॥ २ ॥

नो द्वेष्टि तं वां जभ्ने दधामि<sup>(१)</sup> एता वै देवता अग्निं  
 चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वं  
 यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-  
 नैवैनाञ्छमयति नार्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानो<sup>(२)</sup>  
 हेतयो नाम स्थ तेषां व पुरो गृहा अग्निर्व इषवः  
 सलिलो निलिम्पा नाम ॥ ३ ॥

स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो  
 वज्रिणो नाम स्थ तेषां व पश्चाद्गृहा स्वप्नो व इषवो  
 गङ्गरोऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो  
 व इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि  
 गृहा वर्ष व इषवोऽवस्वान् क्रत्या नाम स्थ पार्थिवा  
 स्तेषां व इह गृहा ॥ ४ ॥

अन्नं व इषवो निमिषो वातनाम तेभ्यो वो नमस्ते  
 नो मृडयतु ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जभ्ने  
 दधामि<sup>(३)</sup> हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्नि-  
 चिदेवोभयान् प्रीणाति दुग्धा मधुमिश्रेणैता आहुती-

जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खस्वाहुरिष्टका  
वै देवा अहुताद् इति ॥ ५ ॥

अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति<sup>(१)</sup>  
इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रथातमग्ने सरिरस्य मध्ये ।  
उत्स जुपस्व मधुमन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा विशस्व<sup>(२)</sup> ।  
यो वै अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तो  
ऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवत्येवमस्याग्निः परा भवति  
तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा  
लूक्षः ॥ ६ ॥

भवतीमं स्तनमूर्जस्वन्तन्धयापामित्वाज्यस्य पूर्णां  
सुचं जुहोत्येप वै अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मै अन्नमपि  
दधाति<sup>(३)</sup> तस्मादाहुर्यथैवं वेद् यथ न सुधार्यः ह वै  
वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत्  
प्रीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति<sup>(४)</sup> ॥७॥

प्रतीची दिक् तस्यास्ते । द्विप्पो यश्च । निलिम्पा  
नाम । इह गृहाः । इति । लूक्षः । वसीयान् भवति ॥१०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
दशसोऽनुवाकः ॥ ० ॥



आज्याहुती प्रोक्षण चेत्यादिक नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहुत्यादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘समीची नामामि प्राची दिगिति दध्रा मधुमित्रेण पटसर्पाहुतोरनुपरिचारम्’ इति । तदेतद्विधातु मन्त्रानुत्पादयति,—“समीची नामामि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरचिता रचिता यथाधिपतिर्यज्ञः, गोप्रा ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते य द्विभो यज्ञ नो देष्टि त वा जग्ने दधामि[१], ओजस्विनी नामामि दक्षिणा दिक् तस्यास्ते इन्द्रोऽधिपति इदाकु[२], प्राची नामामि प्रतीघो दिक् सोमोऽधिपति स्वज [३], अवम्यावा नामामि उदोची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्त्रिरथराजि [४] अधिपत्नी नामामि दिक् तस्यास्ते वृहस्पतिरधिपति शिव [५] वशिनी नामामीय तस्यास्ते यमोऽधिपति कल्माषयीवो रचिता यथाधिपतिर्यज्ञः गोप्रा ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते य द्विभो यज्ञ नो देष्टि त वा जग्ने दधामि[६](१)” इति । येय प्राची दिक् तस्या समीचीति नामधेयः सम्यग्ज्ञतीति प्रातः कालानुष्ठानार्थं प्रवर्तते इति व्युत्पत्तेः । हे ‘प्राची’ त्व समीच्यभिधा ‘अमि’ ‘तस्या’ तादृश्या ‘अग्नि’ देव स्वामी, ‘असितः’ कृष्णवर्णः, स च तव ‘रचिता’, ‘ताभ्याम्’ अधिपतिरचित्त्वभा ‘नम’ अस्तु, ‘तौ’ उभौ ‘न’ अस्मान् ‘मृडयतां’ सुखयता, ‘ते’ सुखिनो वय ‘य’ पुरुष अस्मान् द्विमितु प्रवर्तमान ‘द्विभः’, ‘यज्ञ’ शत्रु अस्मात्पुत्राणां नाम ‘देष्टि’, ‘न’ द्विविध शत्रु वां युवयो अधिपतिरचित्त्वो ‘जग्ने’ विदारितास्ये ‘दधामि’ स्थापयामि । एवमुत्तरवापि योज्यम् । ‘ओजस्विनी’ बलवतीति दक्षिणदिशो नाम ।

‘वृदाकुः’ अजगरः सर्पः । ‘रचिता’ इत्यादि-शेषोऽनुषज्यते । प्रकर्षेण  
 अञ्चतीति सार्थसन्ध्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तते इति पश्चिमदिश, प्राचीति  
 नामधेयम् । स्वस्मिन् जायते इति ‘स्वजः’, स्वाधीनबलः सर्पः ।  
 मनुष्यान् अवस्थापयति इति व्युत्पत्त्या ‘अवस्थावा’-इति उदक्-दिशो  
 नामे । तिरस्त्रीना, कटकवलयाकाराः राजयो रेखाः यस्य सर्पस्य  
 असौ ‘तिरस्त्रराजिः’ । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्या ‘अधिपद्वी’-इति  
 ऊर्ध्वदिशो नाम । सा च प्रौढत्वात् ‘वृहती’ । ‘श्वित्रः’, यस्य  
 सर्पस्य श्वामधारणेन स्वररीरे उच्छूनता भवति, दग्नेन मनुष्य-  
 शरीरेऽप्युच्छूनता भवति, सोऽयं श्वित्रः । वध. (प्राणिनामवस्थातुं  
 स्वाधीनता) अस्यामसीति ‘वशिनी’ । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो  
 नाम । कल्पायाः (कृष्णविन्दवो) गीवायां यस्य सर्पस्य, सोऽयं  
 ‘कल्पायगीवः’ । ‘रचिता’ इत्यादेः, सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्यः ऊर्ध्वम्  
 अनुषङ्गद्योतनाय अन्तिममन्त्रे पुनःपाठः ।

एतन्मन्त्रमाध्या आहुतीर्विधत्ते,—“एता वै देवता अग्निं चित्  
 रचन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानश्च ध्यायेयुर्यदेता  
 आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाऽऽहमयति नार्तिमार्च्छयध्वर्युर्न यज-  
 मान.” (१०) इति । ‘एता’ अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा अमितादिसर्परूपाश्च  
 ‘देवताः’ इष्टकाभिः ‘चितम्’ ‘अग्निं’ ‘रचन्ति’ अतश्चासां ज्ञान्यै  
 जुहुयात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘हेतयो नाम स्येति षण्महाहुतीर्यथा  
 सर्पाहुतीः’ इति । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“हेतयो नाम  
 म्य तेषां वः पुरो गृह्णा. अग्निर्व इषवः मलिलो[१] निलिष्या नाम

स्य तेषां वो दक्षिणा गृहा पितरो व दषवः सगरो [२] वञ्जितो नाम  
 स्य तेषां व. पद्याद्गृहा स्वप्नो व दषवो गङ्गर [३] श्रवम्यावानो नाम  
 स्य तेषां व उत्तराद्गृहाः आपो व दषवः समुद्र [४], अधिपतयो  
 नाम स्य तेषां व उपरि गृहा वर्षं व दषवोऽवस्त्रान् [५] क्रत्या नाम  
 स्य पार्थिवास्तेषां व दृष्ट गृहा अन्न व दषवो निमिषो वातनाम  
 तेभ्यो वो नम ते नो मृडयत मे य दिभ्यो यश्च नो हेष्टि त वो अन्धे  
 दधामि [६]-(१)" इति । 'हेतयः' श्रवणा गन्तारः\* हे गन्धर्वविशेषा,  
 द्युय हेतिनामका 'स्य', 'तेषां' युष्माकं पूर्वस्यान्दिशि 'गृहा' वर्तन्ते ।  
 'अग्नि' युष्माकम् 'दषवः', अग्निममाना इत्यर्थः । 'मलिलो' वायु-  
 विशेषः । चरममस्ते पठित 'वातनामम' इत्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेषु  
 अनुषन्त्यते । पूर्वस्यान्दिशि मञ्जरतो वायो 'मलिल' इति नामधेयम् ।  
 'तेभ्यो वो नम' इत्यादिकं विस्पष्टम् । नितरा चन्दनेनानुलिश  
 गन्धर्वास्तेषां 'निलिम्बा' इति नामधेयम् । 'पितरः' पितृसमाहाः ।  
 'सगरः' इति तव स्थितस्य नामधेयम् । वज्रं येषामस्तीति 'वञ्जितः',  
 तदेतद्गन्धर्वनाम । 'स्वप्नः' स्वप्नममाना, यथा स्वप्ने किञ्चिदपि कथं  
 नास्ति, एवमेतासामिषुणामित्यर्थः । 'गङ्गा' इति वायोर्नाम । 'श्रवम्या-  
 वानि' श्रवमानमेयामस्तीति 'श्रवम्यावान' तदेतद्गन्धर्वनाम । 'आपो'  
 उदकममाना, जलवत् सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः । 'समुद्रः' इति  
 वायोर्नाम । अधिकं पालयन्तीति 'अधिपतय' । 'वर्षं' वृष्टिममाना,  
 निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । 'श्रवस्त्रान्' इति वायोर्नाम । 'क्रत्या'  
 साधप्रिया, तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च 'पार्थिवा', पृथिव्यां वर्तन्ते ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । चन्तारः इति तु मन्त्रिमुच्यते ।

‘इह’ भूमौ । ‘अन्नम्’ अन्नहेतव । ‘निमिष’ इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्य होम विधत्ते,—“ऋतादो वै अन्ये देवा  
अऋतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता  
आऋतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खल्वाऋरिष्टका वै देवा  
अऋताद इत्यनुपरिक्राम जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति<sup>(४)</sup>” इति ।

“पूर्वं नृपदे वडिति” (५।४।५अ०) इत्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षण  
अऋतभक्तदेवप्रीत्यर्थमुक्तम्, इह तु ऋतभक्तदेवप्रीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण  
होम उच्यते । अपि च एकेऽभिज्ञा एवम् ‘आऋ’ ‘इष्टका’ एव  
‘अऋतादो’ ‘देवा’, तत्र होमेन ऋतभक्ताणां प्रीतावप्येतासामिष्टकानां  
प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रमणीय, तेनैव परिक्रमणेन कमपि  
देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान् ‘प्रीणाति’ । तदेव होमेनानुप-  
गिक्रमणेन च ऋतादामऋतादा च सर्वेषां प्रीतिरूपपद्यते । तदिदं सर्वा-  
ङ्गतिमहाऋतिब्राह्मण धातनामब्राह्मणात् (५।४।६अ०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘अनुबन्धावपाया ऋतायामौदुम्बरी सुच  
पूरयित्वेमः स्नानमूर्जस्नन्त धयापामित्यग्नेर्विमोक जुहोति’ इति ।  
तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“इमः स्नानमूर्जस्नन्त धय अपा  
प्रथातम अग्नेः भरिरस्य मध्ये उत्स जुषस्व मधुमन्तमूर्व, घसुद्रिचः  
सदनमा विगस्व<sup>(५)</sup>” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इम’ सुचि अवस्थित द्रव्यविशेष  
‘धय’ पिव । कीदृश ?—‘अपा’ मादभ्यानीयानां ‘स्नान’ स्नानस्थानीय,  
घृतस्य गोद्वारा उदककार्यत्वात् तदीयस्नानलोपचारः । ‘ऊर्जस्नन्त’  
रसवन्तः ‘प्रथातम्’ अतिप्रवृद्ध, ‘भरिरस्य’ ‘मध्ये’,—यथा जलस्य मध्ये  
‘उत्स’ प्रवाहयति, तथा प्रभृत, घृत ‘मधुमन्त’ माधुर्योपेत ‘जुषस्व’

चेवस्व । हे 'जर्व' विसृताग्ने, 'समुद्रिय' समुद्रसम्बन्धि 'सदनः'  
तदीयस्थानम् 'आ विशस्व' प्रविश ।

एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते,—“यो वै अग्निं प्रयुज्य न  
विमुञ्चति यथाशु युक्तोऽविमुच्यमानः सुधनः पराभवति, एवमस्याग्निः  
परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूतो  
भवति । इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां सुचं जुहोति  
एष वै अग्नेर्विमोको विमुच्येवास्मै अन्नमपि दधाति<sup>(१)</sup>” इति । ‘यो’  
यजमानो “अग्निं युनज्मि” (४।७।१२ अ०) इत्यादिभिर्मन्त्रैरेतम् ‘अग्निं’  
कर्मणि ‘प्रयुज्य’ ‘न’ विमुञ्चेत्, ‘अस्य’ यजमानस्य ‘अग्निः’ ‘परा भवति’  
विनाशयति, ‘यथा’ लोके ‘अशु’ रथे युज्यमानसिरम् ‘अविमुच्यमानः’  
सुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वत् । अग्निपराभवम्  
‘अनु’ ‘यजमानो’ऽपि ‘परा भवति’ । तादृशः ‘अग्निः’ ‘चित्वा’ ‘लूतः’  
सर्वदा लूतो दाक्षेपितो भवति, अतो जुहुयात् । ‘एष’ च होमः  
‘अग्नेर्विमोकः’ । ततोऽग्निं ‘विमुच्य’ ‘अस्मै’ ‘अन्नं’ समर्पितवान् भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“तस्मादाहुयस्वैवं वेद यद्य न सुधाशुः  
ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव, वाजी तमेव तप्तीणाति न एनं  
प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति<sup>(२)</sup>” इति । यस्मादवाग्निं विमुच्य अन्नं  
प्रदीयते, तस्मात् कारणात् लोके ‘यद्य’ पुरुषः एनं मग्निवृत्तान्ते जानाति,  
‘यद्य’ ‘न’ जानाति तादृशः सर्वेऽप्येवं ‘आहुः’ । ‘सुहितः’ मृष्टस्वाद्यादिना  
दधो ‘वाजी’ ‘सुधाय’ स्तलोपरि धारणीयं पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा  
गन्तव्यं लोके नीत्वा ‘दधाति’ स्यापयतीति । अत्र इ-शब्दः आवाह-

\* यजमित्यत्र ‘यजम्’ इति सप्तमः पठः ।

गोपालप्रसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यानत्राप्यग्निरेव वाजिस्थानीयः । 'तमेव' अग्निं तेन विमोक्तोमेन 'प्रीणाति' । 'सः' च 'प्रीतः' अग्निः 'एनं' यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान् 'भवति' । एतस्य च ब्राह्मणस्य आध्यातेष्वनुवाकेष्वन्त-भावासम्भवात् 'अन्ते निवेशः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे (८३०) चिन्तितम्,—

“किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो, यतः ।

योगे सर्वार्थता, मैवं, मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥

अग्निचयने योगविमोक्तौ अग्नेः श्रूयते,—“अग्निं युनज्मि”

(४।७।१३३०) इतिमन्त्रहोमो योगः । “इमं स्तनम्” (५।५।१०।६)

इतिमन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः ।

कुतः? । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवात् । इति प्राप्ते इमः,—

‘पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्ति यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति’ इत्यनेन

यज्ञप्राप्तित्वचनेन योगस्य प्रधानाद्येत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते

विमोकं कुर्यात्” । तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्,—

“यत्थस्तेतावभौ पचावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

‘प्रधानान्ते विमोकः’ इति यो भाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र पूर्वः पक्षः ।

‘अग्निं युनज्मि श्रवसा घृतेन इति जुहोत्यग्निमेव तदयुनक्ति’ इत्येतत्

योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । ‘पञ्चभिर्युनक्ति’ इति गुणविधिः । तत्र न

तावदुत्पत्तौ प्रधानमावगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति

गुणविधिषोऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमावमाषष्टे, किन्तु, माङ्गम् । तस्मात् योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते । माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय  
राज्ञे ऋश्य ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः  
पुरुपरजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गो  
क्लिमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिशुमारो  
हिमवतो हस्ती ॥ १ ॥

इन्द्राय राज्ञेऽष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

मर्पाङ्गतिर्महाहोमो मोक्षश्च दशमे श्रुताः ।

अथाग्निषेधमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एकादशानां पशूनां समूहः एकादशिनी, मा ऐकैकस्मिन्ननुवाके ऐकैका विधीयते । तत्र प्रथमामेकादशिनीमाह, — “इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय राज्ञे ऋश्यः ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुपरजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गो क्लिमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो हस्ती” इति ।

अथ चतुर्थ्या पष्ठ्या तद्धितेन च देवतासम्बन्धः प्रतिपाद्यते ।  
 'इन्द्राय' देवानां 'राज्ञे' 'सूकरो' वराहः आलभ्यते । 'वरुणाय'  
 अपां 'राज्ञे' 'कृष्ण.' कृष्णमृगः । 'यमाय' धर्माणां 'राज्ञे' 'अश्वः'  
 मृगविशेषः । 'अपभाय' गवां 'राज्ञे' 'गवयो' गोमदृशः सास्त्रा-  
 रक्षितः । 'शार्दूलाय' आरण्यानां 'राज्ञे' 'गौरो' गौरमृगः, रक्त  
 इत्येके, शुक्रे इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय 'मर्कटः' वानरः ।  
 'क्षिप्रश्चेनस्य' - क्षिप्रगते. शकुनिराजस्य श्येनविशेषस्य 'वर्जिका'  
 चटकामदृशी । 'नीलङ्गो.' नीलप्रभस्य सर्पविशेषस्य मरीचिंपाणां  
 राज्ञे 'क्रिमिः' गोमयपिण्डकारी । 'सोमस्य' श्रोत्रधीनां 'राज्ञे'  
 'कुलुङ्ग.' चित्रगः कटुकस्वरः । 'सिन्धो.' समुद्रस्य 'शिंशुमारः' बाहः ।  
 'हिमवत.' पर्वतानां राज्ञे 'हस्ती' गजः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

म॒युः, प्रा॒जाप॒त्य ज॒लो ह॒लीक्ष्णो वृ॒पदु॒ःशस्ते॑ धा॒तुः  
 सर॑स्वत्यै शारिः श्ये॒ता पु॒रुष॒वाक् सर॑स्वते शु॒कः  
 श्ये॒तः पु॒रुष॒वागो॒र॒ण्योऽजो॑ न॒कुलः॑ श॒क्वा ते पौ॒ष्णा

॥  
 वि॒शतिः॑ ॥ १२ ॥

तत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 अनुवाकः ॥ ० ॥



अथाच दशिनीमाह,—

“मयुः प्राजापत्यः ऊलो हलीत्णो व्यदग््नः ते धातुः सरस्वत्ये  
 शारिः श्वेता पुरुषवाक् सरस्वते शुकः श्वेतः पुरुषवाक् आरण्योऽजो  
 नकुलः शका ते पौष्णाः वाचे क्रौञ्चः” इति । ‘मयुः’ किपुरुष इत्येके,  
 ‘आरण्यमयूर इत्यपरे ।’ स ‘प्राजापत्यः’ । ऊलादयन्त्रयो ‘धातु’ ।  
 ‘ऊल’ काकः, ऊलूक इत्यन्ये, दिव्यकर्ण इत्यपरे । ‘हलीत्णः’  
 हण्डिमक इत्येके, धरितचटक इत्यन्ये । ‘व्यदग््नो’ मार्जार, तसद्गृह  
 इत्येके । ‘सरस्वत्यै’ ‘शारिः’ शुकस्त्री, कीदृशी? ‘श्वेता’ अरक्तवर्णा ।  
 पुनश्च विशेष्यते—‘पुरुषवाक्’,—पुरुषवत् वदितुं समर्था । ‘सरस्वते’  
 ‘शुकः’ ‘श्वेतः’ ‘पुरुषवाक्’ । पूर्ववत् व्याख्येयम् । आरण्यजादयुक्तयः  
 ‘पौष्णाः’ । ‘आरण्योऽजः’ शरभः । ‘नकुलः’ प्रसिद्धः । ‘शका’  
 मल्लिका इत्येके, दीर्घकर्णा मृगविशेष इत्यन्ये । ‘वाचे’ वाग्देवतायै  
 ‘क्रौञ्चो’ दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययज्ञ-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

अपां नप्वे जपो नाको मकरः कुलीकयस्तेऽकूपार-  
 रस्य वाचे पैङ्गराजो भगोय कुपीतक आती वाहसे  
 देविद्रा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ १ ॥

अपां नप्वे । एकाञ्चविंशतिः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वयोरनुवाकयोः एकादशिनी दशिनी चेति द्वौ सङ्गावुक्तौ । एव-  
मुत्तरत्रापि यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयं सङ्गमाह,—“अपां नष्ट्रे जपो नाक्रो मकरः कुलीकयोः  
ते अकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुपीतकः आती वाहसो दर्विदा  
ते वायव्याः दिग्भ्यश्चक्रवाकः” इति । ‘अपां नष्ट्रे’ अपाम् अविनाशयित्रे  
देवविशेषाय ‘जपः’ जपवत्तुण्डो मकरः । नाक्रादयस्त्रयः ‘अकूपारस्य’  
समुद्रस्य । ‘नाक्रः’ दीर्घतुण्डो याहः, दीर्घपुच्छो मत्स्यविशेष इत्येके ।  
‘मकरः’ पर्यस्ततुण्डः । ‘कुलीकयो’ बज्रपात् मत्स्यविशेषः । ‘वाचे’  
‘पैङ्गराजः’ रक्ताक्षो भरद्वाजः, समुद्रतरङ्गे-चारी महापत्नी इत्यन्ये,  
चकोर इत्यपरे । ‘भगाय’ ‘कुपीतक’ समुद्रकाकः । आत्यादयस्त्रयो  
‘वायव्याः’,—‘आती’ कुरङ्गी, चाप इत्यन्ये । ‘वाहसः’ पृष्ठे क्षुण्णशङ्ख-  
वाही जन्तुः । ‘दर्विदा’ जलपत्नी, द्रुमकुक्कुट इत्येके । ‘दिग्भ्यः’  
दिग्देवताभ्यः । ‘चक्रवाकः’ प्रसिद्धः ॥

इति मायनाचार्यविस्चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

बलायाजगरं आखुः सृजया शयण्डकस्ते मैवा मृत्यवे  
ऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो  
लोहिताहिस्ते त्वाप्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः ॥१॥१४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं सप्तमाह,—

“बलाय अजगरः आसुः सृजया शयण्डकः ते मैत्राः मृत्यवे  
असितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करमादो लोहिताहिः ते त्वाष्ट्राः  
प्रतिश्रुत्कायै वाहसः” इति । ‘बलाय’ बलाख्याय देवाय ‘अजगरो’  
महोरगः । आस्तादयस्त्रयो ‘मैत्राः’ । ‘आसुः’ प्रसिद्धः । ‘सृजया’  
नीलमक्षिका, शुक्लसर्प इत्येके, नीलमक्षिप इत्यपरे । ‘शयण्डकः’  
कृकलासः । ‘मृत्यवे’ ‘असितः’ कृष्णसर्पः । ‘मन्यवे’ ‘स्वजः’  
‘सर्पविशेषः’ विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनमादयस्त्रयः  
‘त्वाष्ट्राः’ । ‘कुम्भीनसः’ स्वापशीलः सर्पविशेषः । ‘पुष्करमादः’  
पुष्करसर्पः, भ्रमर इत्येके । ‘लोहिताहिः’ श्वेतलोहितसर्पः ।  
‘प्रतिश्रुत्कायै’ प्रतिश्रुत्यै, ‘वाहसः’ कल्पप्रमाणसर्पः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पुरुपृमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दावाघाटस्ते  
वनस्पतीनामेण्यहे कृष्णो रात्रियै पिकः क्षिक्त्वा  
नीलशीष्णीं तैर्यम्ये धातुः कत्कटः ॥ १ ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ पञ्चमं सङ्गमाह,—

“पुरुषमृगः चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाट. ते वनस्पतीनाम्  
एणी अक्ले कृष्णः रात्रियै पिकः खिक्का नीलशीर्ष्णी ते अर्थम्णे  
धातुः कत्कट.” इति । ‘पुरुषमृगः’ नरमुखो मृगविशेष. ‘चन्द्रमसे’ ।  
गोधादयस्त्रयो. ‘वनस्पतीनाम्’ । ‘गोधा’ सुमलिका, महागोधा  
इत्येके । ‘कालका’ सरटा । ‘दार्वाघाटः’ द्रुमकुक्कुटः । ‘एणी’  
मृगी ‘अक्ले’ । ‘कृष्णः’ कृष्णमृगः ‘रात्रियै’ । पिकादयस्त्रयः ‘अर्थम्णे’ ।  
‘पिकः’ कोकिलः । ‘खिक्का’ रक्तमुखी वानरी । ‘नीलशीर्ष्णी’  
कृष्णशिरस्का । ‘धातुः’ ‘कत्कटः’ विलवासी कर्कटः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

सौरी वलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणां वसूनां  
कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी रोहित्कुण्डूणाची  
गोलत्तिका ता अप्सुरसामरण्याय सृमरः ॥ १ ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठं सङ्गमाह,—

“सौरी वलाका चश्यो मयूरः श्येनः ते गन्धर्वाणां वसूनां  
कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरिः रोहित् कुण्डूणाची गोलत्तिका ताः

‘अप्सरसाम् अरण्याय सृमरः’ इति । ‘सौरी’ ‘बलाका’ प्रसिद्धा ।  
 षट्शदयस्त्रयो ‘गन्धर्वाणाम्’, ते तु प्रसिद्धाः । ‘वसुनां’ ‘कपिञ्जल.’  
 अधोनिपाती । ‘रुद्राणां’ ‘तिन्निरः’ पस्पस्त्रः । रोहितादयस्त्रिस्रः  
 ‘अप्सरसाम्’ । ‘रोहित्’ षड्यस्त्री । ‘कुण्डुणाची’ गृहगोधिका ।  
 ‘गोलत्तिका’ खञ्जरीटका, पीतशक्तेति केचित् । ‘अरण्याय’ अरण्य-  
 नामकाय, ‘सृमरः’ चमरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
 संहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥०॥

पृपतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कश्स्तेऽनुमत्या  
 अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः कयिः कुटरु-  
 दात्यौहस्ते सिनीवालयै वृहस्पतये शिन्पुटः ॥ १ ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ सप्तमं ब्रह्ममाह,—

“पृपतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कश्स्तेऽनुमत्या अन्यवापः  
 अर्धमासानां मासां कश्यपः कयिः कुटरुः दात्यौहस्ते सिनीवालयै  
 वृहस्पतये शिन्पुटः” इति । ‘पृपतः’ श्वेतविन्दुश्वलाङ्गो मृगः ।  
 पित्वादयस्त्रयः ‘अनुमत्यै’ । ‘पित्वो’ व्याघ्रः । ‘न्यङ्कुः’ हरिणः, सच  
 इत्येके । ‘कश्स्तेः’ ‘अन्यवापः’ ‘कश्यपः’ ‘कयिः’ ‘कुटरुः’ मृगविशेषाः ।

• अत्र ‘कुटरुः,—एते’ इत्येतादृशः कोऽपि पाठो भवितुं युक्तः ।

‘दात्यौह.’ कालकण्ठ इत्येके, पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । ‘वृहस्पतये’  
‘शित्पुटः’ मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥०॥

शका, भौमी पांचः कशो मान्थीलवस्ते पितृणा-  
मृतूनां जहका संवत्सराय लोपा कपोत उलूकः  
शशस्ते नैर्ऋताः ऋकवाकुः सावित्रः ॥ १ ॥

बलाय । पुरुपमृगः । सौरी । पृपतः । शका ।  
अष्टादश । अष्टादश ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथाष्टमं सप्तमाह,—

“शका भौमी पांचः कशो मान्थीलवः ते पितृणाम्, षट्ठर्नां  
जहका, संवत्सराय लोपा कपोत, उलूकः शश, ते नैर्ऋताः ऋकवाकुः  
सावित्रः” इति । ‘शका’ मन्त्रिका । ‘भौमी’ भूमिदेवता । पांचादय-  
स्त्रय, ‘पितृणाम्’ । पांचकशौ पञ्चविशेषौ । ‘मान्थीलवः’ जल-  
कुक्षुट । ‘षट्ठर्नां’ ‘जहका’ बिलवामी क्रोष्टा । ‘संवत्सराय’ ‘लोपा’  
शशानशकुनिः । कपोतादयस्त्रयो नैर्ऋताः, ते च प्रसिद्धाः ।  
‘ऋकवाकुः’ कुसरणकुक्षुटः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

रु॒रु॑रौ॒द्रः क॑क॒ला॒सः श॒कु॒निः पि॒ष्य॒का ते श॑र॒व्या॒यै  
हरि॑णो मा॒रु॒तो ब्र॒ह्म॒णे शार्ग॑स्तर॒क्षुः कृ॒ष्णः श्वा च॑तु॒रक्षो  
ग॑र्द॒भस्त इ॒तर॒ज॒नाना॑म॒ग्नये॒ धू॒ङ्क्षणां ॥ १ ॥

रु॒रुः । वि॒श्र॒तिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
ऊनविंशोऽनुवाकः ॥ \* ॥

नवमं संघमाह,—

“रुः रौद्रः ककलामः शकुनिः पिष्यका ते शरव्यायै हरिणो  
मारुतो ब्रह्मणे शार्गः तरक्षु कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभ ते इतरजनाना-  
नाम् अग्नये धूङ्क्षणा” इति । ‘रुः’ मृगविशेषः । ककलामादयस्त्रयः  
‘शरव्यायै’ । शरव्या बाणधारिणी देवता । ‘ककलामः’ कामरूपी ।  
‘शकुनिः’ काकः । ‘पिष्यका’ पक्षिविशेषः । ‘हरिणः’ प्रसिद्धः ।  
‘शार्गः’ आरण्यचटकः । तरक्षादयस्त्रयः ‘इतरजनानाम्’ । ‘तरक्षु’  
व्याघ्रविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णः ‘चतुरक्षः’ ‘श्वा’ अक्षणेः  
उपरि विन्दुद्वयवान् चतुरक्षः । ‘धूङ्क्षणा’ श्वेतकाकी ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अलज आन्तरिक्ष उद्रो महुः स्रवस्तेऽपामदित्यै  
हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्धा-  
णसस्ते दिव्या द्यावापृथिव्यां श्वावित् ॥ १ ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमं सङ्गमाह,—

“अलज आन्तरिक्ष उद्रो महुः स्रवः ते अपाम् अदित्यै हंससाचिः  
इन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्धाणसः ते दिव्याः द्यावापृथिव्या  
श्वावित्” इति । ‘अलजो’ भास । ‘आन्तरिक्षः’ प्रसिद्धः । उद्रादय-  
स्तयः ‘अपाम्’ । ‘उद्रो’ जलविडालः । ‘महुः’ जलकाक । ‘स्रवः’  
तस्यैव अवान्तरजातिविशेषः । ‘हंससाचि’ सर्वश्वेतो हंसः । ‘कीर्शा’  
कुलाक्षी शकुनिका । गृध्रादयस्तयो ‘दिव्याः’ । ‘गृध्रः’ प्रसिद्धः ।  
‘शितिकक्षी’ पाण्डरोदरो गृध्रः । ‘वार्धाणसः’ खड्गमृगः । ‘श्वावित्’  
शलली सूचीरोमा ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुण्ययजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषदंशस्त ऐन्द्रा अपा-  
सुद्रोऽर्यम्णो लोपाशः सिंहो नकुलो व्याघ्रस्ते महेन्द्राय  
कामाय परस्वान् ॥ १ ॥



पेल्व” इति । अथादयस्त्रयः ‘प्राजापत्या’ । ‘तूपरः’ शृङ्गहीन ।  
 ‘गोमृगो’ गोमृग्यामुत्पन्न । मकथ्योर्लोमशमज्जलोमत्रामकथ्यौ\* ।  
 ‘पृषोदर’ श्वेतविन्दुमदुदर । ‘बल्लव’ श्वेतः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कव॒त्ते रोहि॑ताञ्जिर॒न॒ङ्गान॒धेरा॑मौ सावि॒त्रौ  
 पौ॒ष्णौ र॑ज॒तना॑भौ वैश्व॒देवौ पि॑श॒ङ्गौ तू॒परौ मारु॑तः  
 कु॒ल्माप॑ आ॒ग्नेयः॑ कृ॒ष्णोऽजः॑ सा॒रस्व॑ती म॒पी वा॑रुणः  
 कृ॒ष्ण एक॑शिति॒पात्पे॒त्वः ॥ १ ॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कव॒त्ते द्वाविं॑शतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन । प्रजापतिः । यजुषा । आपः । विश्वकुर्मौ ।  
 अग्न आयाहि । सुवर्गाय, -वज्रः । गायत्रेण । अग्न उद्धे ।  
 समीची । इन्द्राय । मयुः । अपां । बलाय । पुरुषमृगः ।  
 सौरी । पृषतः । शक्राः । रुरुः । अलजः । सुपर्णः । आग्नेयः ।  
 अश्रुः । अग्नयेऽनीकवत्ते । चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन (१।१) । स पापीयान् (२।४) । एतद्वा अग्नेः

\* एवमेव प्रायः सर्वत्र पाठ । ‘लोमशसक्यौ वज्रलोमशसक्यौ’  
 इत्येवरूपः कश्चिद् पाठो भवितु युक्तः ।

शिरः (४।४) । धनुस्तद् । (७।३) । देवास्तेन्द्रज्येष्ठाः  
 (६।५) । अ॒पां न॒प्त्रे (१३।१) । अ॒श्व॑स्तूपरः (२३।१) ।  
 द्विषष्टिः ॥ ६२\* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥†

इति संहितापञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ ० ॥ हरिः आम्रम् ॥ ० ॥

द्वितीयं महामाह,—

“अग्रये अनीकवते रोहिताञ्जि अमद्धान् अधोरामौ सावित्रौ  
 पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ त्वपरौ मारुत कल्माष. आग्नेयः  
 कृष्णोऽज. सारस्वती मेघी वारुणः कृष्ण एकश्रितिपात् पेलः” इति ।  
 ‘रोहिताञ्जि.’ लोहितलिङ्गं । ‘अधोरामौ’ व्याख्यातौ । ‘रजतनाभी’  
 ‘पिशङ्गौ’ गोरोचनवर्णौ । ‘त्वपरौ’ गृह्णहीनौ । ‘कल्माष.’ उक्तः ।  
 ‘एकश्रितिपात्’ श्वेतैकपादः । ‘पेलो’ गलितमुष्को मेघः ।

\* प्रथमे द्वितीये च अनुवाके प्रत्येकं सप्तमि १४, तृतीये ३, चतुर्थे ४,  
 पञ्चमे ४, षष्ठे ३, सप्तमे ५. अष्टमे ३, नवमे ५, दशमे ७, एवम् अथा  
 एकादशात्, यावत् चतुर्विंशम् एकैकमिति १४ इति मिलित्वा द्विषष्टि  
 (६२) सम्पद्यते ।

† अथमत्र A पुस्तके नास्ति । अथमपि अत्र “यदेकेन” इत्यस्मात्  
 पूर्वं भवितुं युक्तं ।

‡ “इति तैत्तिरीयशाखाया पञ्चमाष्टके” इति A पुस्तके पाठः ।

§ लोहितपिङ्गल इति का० क्री० पु० पाठः ।

पेलः" इति । अश्वादयस्त्रयः 'प्राजापत्याः' । 'तूपरः' शृङ्गर्हीनः ।  
 'गोमृगो' गोर्हृग्यामुत्पन्नः । सक्थ्योर्लोमश्वज्जलोमत्रासक्थ्यौ\* ।  
 'पृषोदरः' श्वेतविन्दुमदुदरः । 'बल्लव' श्वेतः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुद्धानुधोरामौ सावित्री  
 पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मास्तः  
 कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽस्य ॥

छण्ण एकशितिपत्ता. 'प्राणाय'(१) इति चतुष्टयात् ॥

१२ भदान्मन्त्रभेदाः 'त्वा चतु'(५।५।४)-इत्यनुषज्यते ।

अङ्गां रूपाणीष्टकाः स्युः 'अग्न आ याहि'(१)-पञ्चकात् ॥

'लोक पृणा'(१) इति मन्त्रस्य नान्तरोऽनुषरो भवेत् ।

'इन्द्रं विश्वा' ऋगैन्त्री स्यात् 'यत्ते' पञ्चोपतिष्ठते ॥

येऽग्नयो(०) वज्रभिर्मन्त्रैः प्रयासन्नपतिष्ठते ।

सामनामानि(५) गायत्रं बृहत्तद्द्रथन्तरम् ॥

ऋतुस्या-यज्ञायज्ञीय वारवन्तीयकं तथा ।

श्वेतं प्राजापतेर्हृद्यं पृष्ठं स्तोत्रार्थमामं हि ॥

पचाकारं चित वज्रिं तैरुक्तेरुपतिष्ठते ।

आत्मेष्टका उपादधात् 'प्राच्या त्वा' इत्यादि मन्त्रतः ॥

'अग्ने', (६) होम पञ्चभिः स्याद्दुभाद्यैर्मन्त्रभेदनम् ।

शिरः (४।४) । धनुंस्तद् । (७।३) । देवास्तेन्द्रज्येष्ठाः  
 (९।५) । अ॒पां न॒प्चे (१३।१) । अ॒श्वंस्तू॒पुः (२३।१) ।  
 द्वि॒प॒ष्टिः ॥ ६२\* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥†

इति संहितापञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ ० ॥ हरिः ओम् ॥ ० ॥

तृतीयं महमाह,—

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवद्वुङ्गान् अधोरामौ सावित्री  
 भृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते कल्पाय. आग्नेयः  
 प्रकाशनामकतैत्तिरीययजु संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके  
 चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रपाठक ॥

॥ ० ॥ ॐ तत्सत् ॥ ० ॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नम ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाक ।

हरिः ओम् ॥

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो  
यास्विन्द्रः । अग्निं या गर्भन्दधिरे विरूपास्ता न आपः  
शः स्योना भवन्तु<sup>१)</sup> । यासाः राजा वरुणो याति  
मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुश्रुतः शुचयो  
याः पावकास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु<sup>२)</sup> ।  
यासां देवा द्विवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा  
भवन्ति । याः पृथिवी पर्यसोन्दन्ति ॥ १ ॥

शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु<sup>३)</sup> । शिवेन  
मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वच  
मे सर्वाः अग्नीः रसुपदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो  
नि धत्त<sup>४)</sup> । यद्ददः सम्प्रयतीरहावनदता हृते । तस्मादा

आ न॒द्यो॑ नाम॑ स्य॒ ता वो॑ नामानि॑ सिन्धवः<sup>(१)</sup> । यत्  
प्रेषि॑ता वरुणे॑न ताः शी॒भः॑ सु॒मव॑लगत ॥ २ ॥

तदा॑प्नोदिन्द्रो॑ वो यती॑स्तस्मादापो॑ अन॑ स्यन<sup>(२)</sup> ।  
अप॒कामः॑ स्यन्द॑माना अवी॑वरत वो हिक॑म् । इन्द्रो॑  
वः शक्ति॑भिर्दे॒वीस्तस्माद्वा॑णाम॑ वो हित॑म्<sup>(३)</sup> । एको॑  
दे॒वो अ॒प्यति॑ष्ठत् स्यन्द॑माना यथाव॑शम् । उदा॑निपु-  
र्म॒हीरि॑ति॒ तस्मा॑दुदु॒कमु॑च्यते<sup>(४)</sup> । आपो॑ भ॒द्रा घृ॒तमि-  
दाप॑ आसुर॒ग्रीषो॑मौ विभ्र॑त्याप॒ इत्ताः । तीव्रो॑ रसो॑  
मधु॑पृ॒चाम् ॥ ३ ॥

अ॒र॒ङ्ग॒म आ॑ मा॒ ग्राणे॑न॒ सह॑ वर्चसा॒ गन्<sup>(५)</sup> । आदि॑त्  
प॒श्या॑म्यु॒त वा॑ शृ॒णो॒म्या मा॒ घोषो॑ गच्छति॒ वाङ् न॑  
आसाम् । मन्ये॑ भेजानो॒ अमृत॑स्य॒ तर्हि॑ हिर॑ण्यवर्णा  
अ॒ट॒पं य॒दा वः<sup>(६)</sup> । आपो॑ हि॒ ष्टा म॑यो॒भुव॑स्ता न  
ऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे र॑णाय॒ चक्ष॑से<sup>(७)</sup> । यो वः॑ शि॒वत॑मो  
रस॑स्तस्य॒ भाज॑यते॒ह नः॑ । उ॒श॒तो॒रि॒व मा॒तरः<sup>(८)</sup> । तस्मा॑  
अ॒र॒ङ्ग॒माम॑ वो॒ यस्य॑ क्षयाय॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था  
च नः<sup>(९)</sup> । दि॒वि अ॒यस्वा॑न्तरि॒क्षे य॑तस्व॒ पृथि॒व्या स॑भ॒व  
ब्रह्म॑वर्चसम॑सि ब्रह्म॑वर्चसाय॒ त्वा<sup>(१०)</sup> ॥ ४ ॥

उ॒न्दन्ति॑ । सु॒मव॑लगत । मधु॑पृ॒चां । मा॒तरः । द्वावि॑श-  
शतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ओम् ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादीन् षष्ठे मन्त्रास्तुदारयेत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘हिरण्यवर्णाः इति उपहिता अभिमन्त्रयते’  
इति ।

तत्र कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थानां त्रयोदशानाम् षष्ठ्यां मध्ये प्रथमा-  
माह,—“हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः कश्यपो  
यासु इन्द्रः । अग्निं याः गर्भं दधिरे विरूपाः ताः नः आपः शु-  
च्योनाः भवन्तु<sup>(१)</sup>” इति । आपः तार्वाचिर्मलत्वेन भास्वरत्वात्  
हिरण्यसदृशवर्णोपेताः । तथा ‘शुचयः’ स्वयं शुद्धाः । ‘पावकाः’  
छानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च । ‘यासु’ अप्सु कश्यपाख्यः  
प्रजापतिरुत्पन्नः । ‘यासु’ अप्सु ‘इन्द्रः’ अपि उत्पन्नः । ‘अग्निं’ च  
‘याः’ आपो गर्भत्वेन ‘दधिरे’ । तदेतत्तयं शाखान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो  
द्रष्टव्यम् । अत्रापि ‘अग्ने गर्भो अपामसि’ (४ । १ । १ । १) इति चतुर्थकाण्डे

मन्त्रान्तरमाद्यातम् । ईदृशो धा 'आप', 'ताः' 'स्योनाः' सुखकारिण्य, अतोऽस्मान् 'श' 'भवन्तु' सुख प्रापयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—“यासां राजा वरुणो याति मध्ये मत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुसुत शुचयो याः पावकास्ता न. आप. शं स्योना भवन्तु<sup>(१)</sup>” इति । वरुणाख्यो 'राजा' अपाम अधिपतिः 'यासाम्' अपां 'मध्ये' 'याति' गूढ मञ्चरति । किं कुर्वन् ? 'जनानां' 'मत्यानृते' 'अवपश्यन्' स्नानपानादौ यत् यथाशास्त्रमाचरति तत्सर्वम् अवपश्यन् । 'ता' च 'आप' मधुररस श्योतन्ति सारयन्ति इति 'मधुसुत' । 'शुचय' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“यासा देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्नरिचे वज्रधा भवन्ति । या. पृथिवी पयसा उन्दन्ति शृक्ताः ता न. आप शं स्योना. भवन्तु<sup>(२)</sup>” इति । 'दिवि' शुलोके 'देवाः' 'यासाम्' अपां सम्बन्धि सार 'भक्ष' 'कृण्वन्ति' स्वभोज्य कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवै. सेव्यते, तच्च अपां सारभूतम् । 'या.' च आप 'अन्नरिचे' वृष्टिधारारूपेण वज्रप्रकारा 'भवन्ति' । 'या.' च आप 'पृथिवी' सर्वां 'पयसा' स्वकीयेन द्रवेण 'उन्दन्ति' क्षोदयन्ति । 'शृक्ताः' निर्मलाः । 'ता न. आप.' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“शिवेन मा चक्षुषा पश्यत आपः शिवया तनुवा उप स्पृशत त्वचं मे । सर्वांश्च अग्नींश्च अप्सुषदो ज्जवे व. मयि वर्चा वलम् अजो नि धत्त<sup>(३)</sup>” इति । हे 'आप', यूय 'शिवेन' 'चक्षुषा' शान्तया दृष्ट्या 'मा' 'पश्यत' माम् अवलोकयत । तथा 'शिवया तनुवा' शान्तेन त्वदीयेन शरीरेण 'मे' 'त्वच' 'उप स्पृशत' ।



अहमपि 'असुषदः' जलेषु स्थितान् 'सर्वान्' अपि अग्नीन् 'हुवे' जुहोमि,  
होमेन् तर्पयामि । 'वः' यज्ञदीयं यत् 'वर्चं' कान्तिः, यच्च 'बलं',  
यदपि 'श्रोजः' बलहेतुरष्टमो धातुः, तं सर्वं 'मयि' 'नि धत्त' स्थापयत ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यत् अदः सम्ययती, अहौ अनदता  
हते । तस्मात् आ नद्यो नाम स्य ता वो नामाभि सिन्धवः<sup>(५)</sup>”  
इति । 'यत्' यस्मात्कारणात् 'अदः' द्युलोकस्थानात् 'सम्ययती.'  
सम्यक् प्रकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपः, यूय, अहिशब्दो मेघनामधेयं,  
यस्मिन् 'हते' युष्माभिस्तद्धिते सति 'अनदत' नादं कृतवत्यः ।  
प्रवाहगतपाषाणेष्विव मेघेषु जलाघातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं  
कृतवत्य, 'तस्मात्' 'आ' समन्तात् सर्वेष्वपि म्यानेषु 'नद्यो नाम स्य'  
नदीति नामधेयं प्राप्ताः । हे 'सिन्धवः' स्वन्दनशीलाः आपः, 'वः'  
युष्माकं 'ताः' तानि 'नामानि' तादृशानि निर्वचनसाध्यानि  
नामानि विद्यन्ते ।

अथ षष्ठीमाह,—“यत् प्रेषिताः वरुणेन ताः शीभू समवल्गात ।  
तद् आप्रोत् इन्द्रो व. यतीः तस्मात् आपो अनु स्यन्<sup>(६)</sup>” इति । हे  
आपः, 'यत्' यस्मात्कारणात् 'वरुणेन' 'प्रेषिताः' 'ताः' यूयं 'शीभू  
समवल्गात' शुभ यथा भवति तथा सम्यक् वल्गान्वात् नृत्तं हर्षेण  
कृतवत्यः । 'तत्' तदानी 'यती,' प्रसरन्ती, 'व.' युष्मान् 'इन्द्रः' उक्तुकः  
सन् द्रष्टुम् 'आप्रोत्' । 'तस्मात्' कारणात् आप्यन्ते इति व्युत्पत्त्या  
'आप.' इति नामधेयं प्राप्य 'अनु स्यन्' सर्वेषामनुकृता स्यताः\* ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'स्यात्' अथवा 'तिष्ठत' इति पाठो भवितुं  
युक्तः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अपकामं स्यन्दमानाः अवीवरत वो हिकम् । इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीः तस्माद्दार्-णाम वो हितम्<sup>(०)</sup>”—इति । ‘देवीः’ हे आपो देव्यः, ‘अपकामं स्यन्दमानाः’ प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीः ‘वः’ युष्मान् ‘इन्द्रः’ परितोषात् ‘अवीवरत’ वृतवान् । स्यन्दन्नेऽपि युष्माकं न माधनान्तरापेक्षा किन्तु ‘वः शक्तिभिः’ युष्मदीयशक्तिवशादेव स्यन्दनम् । ‘हिकम्’ इत्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम्, उदकस्य स्वगत्यैव स्यन्दन सर्वलोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृताः ‘तस्मात्’ युष्माकं ‘वार्’ इत्येतत् ‘नाम’ ‘हितं’ सम्यन्तम् ।

अथाष्टमीमाह,—“एको देवो अथ्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते<sup>(१)</sup>”—इति । ‘यथावशं’ स्वेच्छयैव ‘स्यन्दमानाः’ अपः ‘एको देवः’ इन्द्रः ‘अपि’-‘अतिष्ठत्’ अथ्यतिष्ठत् स्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपः ‘महीः’ महत्यः प्रभृताः सत्यः ‘उदानिपुः’ उत्कर्षेण चेष्टितवत्यः । ‘तस्मात्’ ‘उदकम्’ इति नाम ‘उच्यते’ ।

अथ नवमीमाह,—“आपो भद्राः एतम् इत् आपः आसुः अग्नीषोमौ विभ्रति आपः इत् ताः । तीम्रो रभो मधुष्टचाम् अरङ्गम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन्<sup>(२)</sup>” इति । एताः ‘आपः’ ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः । ‘आपः’ ‘इत्’ आप एव ‘एतम्’ ‘आसुः’ गोगरीर-द्वारा एतरूपेण परिणताः । ‘ताः’ ‘आपः इत्’ तादृश्याः आपः एव ‘अग्नीषोमौ’ देवौ ‘विभ्रति’ धारयन्ति । “अग्निं या गर्भम्” इत्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् (५।६।१।२) । सोमधारणमपि अमृत-कारणद्वारा द्रष्टव्यम् । ‘मधुष्टचां’ माधुर्ययुक्तानाम् अंशं ‘रभः’

सारांशः 'तीव्रः' अत्यन्तखादुः । 'अरङ्गम,' अलं मंपूर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्वजनपुष्टिकारीत्यर्थ । तादृशो रसः 'प्राणेन' आमवायुना 'वर्षसा' बलेन 'सह' 'मा' मां 'प्रति' 'आ'-'गन्' आगच्छतु । यावत् अपां रसः अन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति । तावत् प्राणो न अतिगच्छति । बलश्च न विनश्यति ।

अथ दशमीमाह,—“आत् इत् पश्यामि उत वा शृणोमि आ मा घोषो गच्छति वाक् नः आसाम् । मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णाः अल्पं यदा वः<sup>(१०)</sup>” इति । 'आत् इत्' अनन्तरमेव 'पश्यामि'; अपां रसे मच्चरीरमागते सति तदानीमेव चक्षुषा द्रष्टुं शक्नोऽस्मि । 'उत वा शृणोमि' अपि च श्रोतुमपि शक्नोऽस्मि । 'आसाम्' अपां 'घोष.' नादः 'आ'-'गच्छति' मच्चरीरे वर्तते । स एव घोषः 'नः' अस्माकं 'वाक्' । हे 'हिरण्यवर्णाः' तेजस्विन्यः आप , यदा 'वः' युष्माकं सेवया 'अल्पम्' अहं लभ्योऽभवम् । 'तर्हि' तस्मिन् काले 'अमृतस्य' 'भेजानः' 'मन्ये' पीयूषं सेवितवानस्मीति तर्कये ।

अथैकादशीमाह,—“आपो हि धा मयोभुवः ता नः ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे<sup>(११)</sup>” इति । 'हि'-शब्दः एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । 'आपः' यूयमेव 'मयोभुव,' 'स्य' सुखयिष्यो भवत, पानपानादि-हेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । 'ताः' तादृश्यो यूयं 'नः' अस्मान् 'ऊर्जे' रमाय भवदीयरसानुभवार्थं 'दधातन' ग्यापयत । किं च 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय 'दधातन' अस्मान् परतत्त्वाच्चात्कारयोग्यान् कुरुत इत्यर्थः ।

अथ द्वादशीमाह,—“यो वः शिवतमो रमः तस्य भाजयत इह नः  
उशतीः इव मातरः<sup>(१९)</sup>” इति । ‘वः’ युष्माकं ‘शिवतमः’ शान्ततमः  
सुखैकहेतुः ‘यः’ ‘रमः’ अस्ति, ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्मान्  
‘तस्य भाजयत’ तं रमं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः,—‘उशतीः इव  
मातरः’ कामथमानाः प्रीतियुक्ताः मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं  
शिशुं प्रापयति तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“तस्मै अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय  
जिन्वय । आपो जनयथा च नः<sup>(२०)</sup>” इति । ‘यस्य’ रमस्य ‘क्षयाय’  
क्षयेण निवामेन ‘जिन्वय’ यूयं प्रीता भवथ, ‘तस्मै’ रमाय ‘वः’  
युष्मान् ‘अरं’ ‘गमाम’ अलं भृशं प्राप्नुम । किञ्च हे ‘आपः’, यूयं  
‘नः’ अस्मान् ‘जनयथ’ प्रजोत्पादकान् कुरुत ।

कल्प,—‘दिवि अयस्व’ इति वार्हस्पत्यं नैवारं पथमि चहं  
मध्ये कुम्भेष्टकानामुपदधाति—इति । पाठस्त,—“दिवि अयस्व  
अन्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सम् भव ब्रह्मवर्चमममि ब्रह्मवर्चमाय त्वा<sup>(२१)</sup>”  
इति । हे नैवार-चरो, ‘दिवि अयस्व’ शुक्लोके आश्रितो भव ।  
‘अन्तरिक्षे’ अपि ‘यतस्व’ प्रयत्नवान् भव । ‘पृथिव्या सम् भव’ मंयुक्तो  
भव । ‘ब्रह्मवर्चमम् अमि’ तत्साधनत्वात् तद्रूपममि\* । अतो  
‘ब्रह्मवर्चमाय’ त्वाम् अथ उपदधामि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
मंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘तद्रूपोऽसि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अयां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूर्यं यदृते ग्रहाः  
 सुवोऽग्निर्वरुणसुवो राजसूर्यमग्निसुवश्चित्यस्ताभ्यामेव  
 सूर्यतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूर्ये-  
 नेजानस्य यश्चाग्निचितः<sup>(१)</sup> आपो भवन्त्यापो वा अग्ने-  
 र्भातृव्या यदुपोऽग्नेरुधस्तादुपुदधाति भातृव्याभिमृत्यै  
 भवत्यात्मना परास्य भातृव्यो भवत्यमृतम् ॥ १ ॥

वा आपुस्तम्भादुद्गिरवतान्तमभि पिञ्चन्ति<sup>(२)</sup> नार्ति-  
 मार्च्छति सर्वमार्युरेति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना  
 एवं वेद<sup>(३)</sup> अन्नं वा आपः पशवः आपोऽन्नं पशवो-  
 ऽन्नादः यंशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ  
 चैना एवं वेद<sup>(४)</sup> द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः  
 संवत्सरेणैवास्मै ॥ २ ॥

अन्नमव रुन्धे<sup>(५)</sup> पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते  
 सथोन्येवान्नमव रुन्ध आ द्वादशात् पुरुपादन्नमच्यथो  
 पात्रान्न च्छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं  
 वेद<sup>(६)</sup> कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य  
 प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उप-  
 धीयन्ते य उ ॥ ३ ॥

चैना एवं वेद<sup>(७)</sup> शुक्वा अग्निः सोऽध्वर्युं यजमानं  
 प्रजाः शुचापीयति यदप उपदधाति शुचमेवास्यः शम-  
 यति नार्त्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः शाम्यन्ति प्रजा  
 यत्रैता उपधीयन्ते<sup>(८)</sup> ऽपां वा एतानि हृदयानि यदेता  
 आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरैवैनाः सः  
 सृजति वर्षिकः पर्जन्यः ॥ ४ ॥

भवति<sup>(९)</sup> यो वा एतासामायतनं कृत्तिं वेदायतन-  
 वान् भवति कल्पतेऽस्मा अनुसीतमुप दधात्येतद्वा  
 आसामायतनमेपा कृत्तिः<sup>(१०)</sup> य एवं वेदायतनवान्  
 भवति कल्पतेऽस्मै<sup>(११)</sup> इन्द्रमन्या उपदधाति चतस्रो  
 मध्ये धृत्या<sup>(१२)</sup> अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षा-  
 दन्नं यदेय चरुयदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥ ५ ॥

एवास्मा अन्नमव रुन्धे<sup>(१३)</sup> मध्यत उप दधाति  
 मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते<sup>(१४)</sup>  
 वार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणै-  
 वास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय  
 त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैय उपधीयते  
 य उ चैनमेवं वेद<sup>(१५)</sup> ॥ ६ ॥

अमृतम् । अस्मै । जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ ।  
 पर्जन्यः । उपदधाति साक्षात् । सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुम्भेष्टकमन्त्रणार्था मन्त्रा. प्रथम ईरिताः ।

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘कुम्भं कुम्भी चाङ्घ्रिः पूरयित्वा शर्म च स्य  
वर्म च स्य देव' स्य व. सवितुः प्रसवे मधुमतीः सादयामीति  
पुरस्तादनुमीतमुपधाय ज्योतिषे वामिति हिरण्यशंक्तौ प्रत्यखेत्येव-  
मुत्तरा उत्तरैर्मन्त्रे. प्रतिदिशमनुषीतं चतस्रो मध्ये' इति ।

तदिदमुपधानं विधत्ते,—“अपां गृहान् गृह्णाति एतद्वात्र  
राजसूयं यदेते गृहाः सवः अग्निः बरुणसवो राजसूयम् अग्निसवः  
चित्यः ताभ्यामेव सूयते अथो उभौ एव लोकौ अभि जयति यश्च  
राजसूयेन ईजानस्य यश्च अग्निचितः<sup>(१)</sup>”—इति । गृह्णन्ते आपः एषु  
इति गृहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भरश्च । ते च अङ्घ्रिः पूरितत्वात्  
'अपां' गृहाः । तान् कुम्भकुम्भीरूपान् 'गृह्णाति' । गृह्णेनोपधानमुप-  
लक्ष्यते, 'यस्यैता उपधीयन्ते' इत्युपमहारात् । राजसूये गृहसङ्घावात्  
तस्मान्ममापादयितुम् इह गृह्णि-धातुना व्यवहारः । ये 'एते'  
'कुम्भकुम्भीरूपाः' अपां 'गृहाः', 'एतत्' एव राजसूयस्वरूपं, फलेन  
तत्सदृशत्वात् । योऽय चायमानः 'अग्निः', सोऽय 'सवः',—सूयते  
अभिषिच्यते यजमानः अत्र इत्यभिषेकयुक्तो यज्ञ. सवः, तत्सदृशोऽयम्  
अग्निः । यदेतत् राजसूयाख्यं कर्म, सोऽयं 'वरुणसवः' । वरुणो हि  
कदाचित् राजसूयं कृत्वा तत्राभिषिक्तः । यस्तु 'चित्यः', सोऽयम्

‘अग्निमवः’ । अस्मिन्नपि अग्नौ अभिषेको विद्यते । अतः कुम्भीष्टको-  
पधाने सति ‘ताभ्यां’ वरुणसवाग्निमवाभ्याम् उभाभ्यां ‘स्यते’ अयं  
यजमानः अनुष्ठितवान् भवति । अपि च ‘राजसूयेन’ इष्टवतो ‘यः’  
लोकः, ‘अग्निचितः’ ‘च’ ‘यः’ लोकः, तौ ‘उभौ’ ‘लोकौ’ एतद्विष्ट-  
कोपधानेन ‘अग्नि-’-‘जयति’ ‘एव’ ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जले स्थापनं\* विधत्ते,—“आपो भवन्ति  
आपो वै अग्नेर्भाढव्याः यद् अयः अग्नेः अधस्तात् उपदधाति  
भाढव्याभिभूत्यै भवति आत्मना परा अस्य भाढव्यो भवति अमृतं  
वै आयः तस्मात् अद्भिः अवतान्तम् अभि पिबन्ति<sup>(१)</sup>” इति । जलेन  
अग्निशान्तेः अपाम् अग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्य ‘अग्नेः’ ‘अधस्तात्’  
भूमौ कुम्भकुम्भीगतानाम् अपाम् उपधाने सति भाढव्याभिभूति-  
र्भवति । उपधाता स्वयम् ऐश्वर्यवान् ‘भवति’ । ‘भाढव्यः’ ‘परा’-  
‘भवति’ । किञ्च एताः ‘आपः’ ‘अमृतम्’ एव, अत्र तस्योदकजन्यत्वात् ।  
यस्मात् अमृतं, ‘तस्मात्’ ‘अवतान्तम्’ अत्यन्तलानिमापन्नं मूर्च्छितं  
मूर्च्छानिवारणाय शीतलाभिः ‘अद्भिः’ ‘अभि-’-‘पिबन्ति’ ।

एतदुपधानं तद्देदनञ्च प्रशंसति,—“न आर्तिम् आर्च्छति मवंम्  
आयुः एति यस्य एताः उपधीयन्ते यः उ च एनाः एवं वेद<sup>(१)</sup>” इति ।

प्रकारान्तरेण अपः प्रशंसति,—“अन्नं वै आपः पशवः आपः अन्नं  
पशवः अन्नादः पशूमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते यः उ च एनाः  
एवं वेद<sup>(१)</sup>” इति । अन्नस्य उदकजन्यत्वात्, पशूनां च उदकपोष्यत्वात्

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘जलस्थापनं’ ‘जलोपधानं’ इति वा पाठो  
भवितु युक्तः ।



अद्-रूपत्वञ्च । घीराद्यन्नहेतुत्वात् पशूनामपि अन्नत्वम् । अतः अपाम् उपधाता वेदिता च अन्नवान् 'पशुमान्' च 'भवति' ।

जलपात्राणां संख्यां विधत्ते,—“द्वादश भवन्ति द्वादश भासाः संवत्सरः संवत्सरेणैव अस्मै अन्नम् अत्र रुन्धे(१)” इति ।

उपधेयानाम् अपाम् आधारान् विधत्ते,—“पात्राणि भवन्ति पात्रे वै अन्नम् अद्यते सयोनिः एव अन्नम् अत्र रुन्धे आ द्वादशात् पुरुषात् अन्नम् अन्ति अथो पात्रात् न च्छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ च एनाः एव वेद(१)” इति । 'पात्राणि' कुम्भकुम्भीरूपाणि । 'पात्रे' कांस्थादिमये, जनैः 'अन्नं' भक्ष्यते, पच्यते च । अतः पात्रस्य अन्नयोनित्वात्, तत्सहितमेव 'अन्न' प्राप्नोति । किञ्च उपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुषपर्यन्तात् अन्नसमृद्धो भवति । अपि च 'पात्रात्' गृहोपकरणसङ्घातात् कदाचिदपि 'न' विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते,—“कुम्भास्य कुम्भीस्य मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिः मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ च एना एव वेद(१)” इति । 'कुम्भा,' पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । 'कुम्भ,' योषित्समाना अन्त्याः । अतो मिथुनसम्पत्त्या प्रजोत्पादनाय 'भवन्ति' । उपधातवेदितारौ मिथुनरूपाः प्रजाः उत्पादयतः ।

प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति,—“शुक् वै अग्निः सः अध्वर्युं यजमान प्रजाः शुक्चा अर्पयति यत् अपः उपदधाति शुक्मेव अस्य शसयति न आर्तिम् आर्च्छन्ति अध्वर्युं यजमानः शान्तिं प्रजाः यच्च

एताः उपधीयन्ते<sup>(८)</sup>” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘शुक्-वै’ सन्ताप-  
हेतुरेव । अतः ‘सः’ अग्निः अर्ध्वर्युप्रभृतीन् सन्तापेन योजयति ।  
अपामुपधानेन अग्नेः सन्तापहेतुत्वं ‘शमयति’ । यस्मिन्-कर्मणि  
‘एताः’ इष्टकाः ‘उपधीयन्ते’, ‘न’ तत्र ‘अर्ध्वर्युः’ ‘स्रियते’ नापि  
‘यजमानः’ । ‘भ्रजाः’ च सर्वबाधोपशमयुक्ताः भवन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“अपां वै एतानि हृदयानि यदेता  
आपः यदेता अपः उपदधाति दिव्याभिः एव एनाः सः सृजति वर्षुकः  
पर्जन्यो भवति<sup>(९)</sup>” इति । ‘एताः’ पात्रगताः याः ‘आपः’, ‘एतानि’  
देवतानां हृदयस्थानानि । अत एव आसाम् उपधानेष्टकाहूपोपेताः  
‘अपः’, ‘दिव्याभिः’ अग्निः संयोजयति । ततः ‘पर्जन्यः’ वर्षणशीलो  
‘भवति’ ।

अथ उपधानस्यानं विधत्ते,—“यो वै एतासाम्-आयतनं ऋषिं  
वेद आयतनवान् भवति कल्पते अस्मै अनुसीतम् उपदधाति एतत्  
आसाम् आयतनम् एषा ऋषिः<sup>(१०)</sup>” इति । आयतनं स्यात् । ऋषिः  
सामर्थ्यम् । तदुभयं यो ‘वेद’, स प्रौढमहाद्यायतनवान् ‘भवति’ ।  
एतदर्थे च सर्वभोग्यजातं समृद्धं भवति । अतः अभिज्ञः ‘अनुसीतम्’  
उपदधात्, एकैकस्यां दिशि याः साङ्गसप्ततयः ताः अनुसृत्य  
उपदधात् । एतस्मीतासमीपमेव एतासां कुम्भेष्टकानां स्यात्,  
तत्रावस्थितिरेव एतासां सामर्थ्यमुक्तम् ।

वेदनफलमुपमंहरति,—“यः एवं वेद आयतनवान् भवति कल्पते  
अस्मै<sup>(११)</sup>” इति ।

उपधानं प्रकारविशेषं विधत्ते,—“इन्द्रसन्त्याः उपदधाति सतस्रो

मध्ये धृत्यै<sup>(११)</sup>” इति । पूर्वदिग्बर्तिनीषु तिसृषु मीनासु कुम्भं कुम्भीं  
चेति द्वन्द्वम् । एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते,—‘द्वन्द्वम् अन्वाः’ इति ।  
द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टये अष्टौ गताः, अवशिष्टाः ‘चतस्रः’ ‘मध्ये’  
स्यापयेत् । तच्च ‘धृत्यै’ दाढ्याय भवति ।

अथ “दिवि अयस्र” (५।६।१।४) इति मन्त्रमाध्यं चरूपधानं  
विधत्ते,—“अन्नं वै इष्टका एतत् खलु वै साक्षात् अन्नं यत् एषः चरुः  
यत् एतं चरुम् उपदधाति साक्षादेव अस्मै अन्नम् अत्र रुन्धे<sup>(१२)</sup>”  
इति । ‘इष्टका’ अन्नहेतुत्वात् ‘अन्नम्’ । ‘चरुः’ ‘साक्षात्’ एव ‘अन्नम्’ ।  
अतः चरूपधानेन यजधानं विनैव मुख्यम् ‘अन्नं’ प्राप्नोति ।

उपधानस्यानं विधत्ते,—“मध्यतः उप दधाति मध्यतः एवं अग्ने  
अन्नं दधाति तस्मात् मध्यतः अन्नम् अद्यते<sup>(१३)</sup>” इति । इष्टकानां  
मध्ये चरुस्यापन यत् यजमानस्य मध्ये उदरे ‘अन्नं’ स्यापितं भवति ।  
मध्यमे वयमि भूयिष्ठम् ‘अन्नम्’ ‘अद्यते’ ।

चरोर्देवतां विधत्ते,—“वाहंस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां वृह-  
स्पतिः ब्रह्मणा एव अग्ने अन्नम् अत्र रुन्धे<sup>(१४)</sup>” इति । ‘ब्रह्मणा  
एव’ ब्राह्मणवत्या एव, याजनादिना न तु सेवादिना इत्यर्थः ।

मन्त्रे ब्रह्मवर्चमशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्मवर्चममि  
ब्रह्मवर्चसाय ज्ञा इति आद्य तेजस्वी ब्रह्मवर्चसा भवति यन्मैष उप-  
धीयते यः उ च एनम् एवं वेद<sup>(१५)</sup>” इति । तेजः कान्तिः ।  
ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिसम्पत्तिः ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे (७अ०) चिन्तितम् ।

चरुर्भवति नैवारः उपधत्ते चरुन्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा ? याग शेषोक्तदेवतः ॥

यागस्थानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजि. कुतः ।

किं तूपधानमाचलं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते,—“नैवारश्चरुर्भवति” “चरुमुपदधाति” इति च । तत्र  
नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः ।  
“दृहस्यतेर्वा एतदन्नं यन्नावाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः ।  
उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्ति. खिष्टकृतिवदिति प्राप्ते ब्रूमः,—  
यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवत्त्वात्  
देवताकृप्तिः ; इह तु देवताकल्पनेन यागविधिवनिश्चयः इत्यन्यो-  
न्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

भूतेष्टका उप दधात्यत्राच वै मृत्युर्जायते यत्र यत्रैव  
मृत्युर्जायते तत्र एवैनमव यजते तस्माद्ग्नित्  
सर्वमायुरेति सर्वं ह्यस्य मृत्यवो वेष्टास्तस्माद्ग्नित्-  
न्नाभिचरित्वै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणते<sup>(१)</sup> सृयते वा  
एष योऽग्निञ्चिनुते देवसुवामेतानि हवीश्रियि भव-  
न्त्येतावन्तो वै देवानाः सुवास्त एव ॥ १ ॥

अस्मि सवान् प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते<sup>(१)</sup> सुवोऽग्नि-  
 र्वरुणसुवो राजसूर्यं ब्रह्मसुवश्चित्वा<sup>(२)</sup> देवस्य त्वा सवितुः  
 प्रसुव इत्याह सवितुप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि  
 पिञ्चत्य<sup>(३)</sup> -न्नस्यान्नस्याभि पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुथ्यै<sup>(४)</sup>  
 पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि पिञ्चति पुरस्ताद्दि प्रतीचीन्मन्त्र-  
 मद्यते शीर्षतोऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत<sup>(५)</sup> -आ  
 मुखादन्ववसावयति ॥ २ ॥

मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधात्य<sup>(६)</sup> -मेस्त्वा साम्राज्ये-  
 नाभि पिञ्चामीत्याहैप वा अग्नेः सुवस्तेनैवैनमभि  
 पिञ्चति दृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याह  
 ब्रह्म वै देवानां दृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि पिञ्चतीन्द्रस्य  
 त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवासिन्नुप-  
 रिष्टादधात्ये<sup>(७)</sup> -तत् ॥ ३ ॥

वै राजसूर्यस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभा-  
 वेव लोकावभि जयति यथ्यं राजसूर्येनेजानस्य यथाग्नि-  
 चित<sup>(८)</sup> -इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य दृशधेन्द्रियं वीर्यं परोऽपत्-  
 तद्देवाः सौवामण्या समभग्नसूयते वा एष योऽग्निं  
 चिनुतेऽग्निं चित्वा सौवामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं  
 सम्भृत्यात्मन्थते<sup>(९)</sup> ॥ ४ ॥

‘त एव । अन्ववस्त्रावयति । एतत् । अष्टाचत्वारिंश-  
शब्द ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुभेष्टकाश्चेति द्वितीये दयमीरितम् ।

अथ द्वितीये भूतेष्टकादिकमुच्यते\* । यदुक्तं सूत्रकारेण,—  
‘प्रसवाय त्वा उपयामाय त्वा काटाय त्वा अर्णवाय त्वा धर्णमाय त्वा  
द्रविणाय त्वा मिन्धवे त्वा समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचमे त्वा  
सुभृताय त्वा अन्नरिचाय त्वेति द्वादश भूतेष्टकाः’ इति । एते  
मन्त्राः शाखान्तरगताः ।

तस्मात्प्रमुपधानं विधत्ते,—“भूतेष्टका उप दधानि अचाच वै मृत्यु-  
जांयते यचयत्रैव मृत्युजांयते तत एव एनम् अत्र यजते तस्मात् अग्नि-  
चित् सर्वम् आयुः एति सर्वे हि अस्य मृत्यवः अवेष्टाः तस्माद् अग्नि-  
चित् न अभिचरितवै प्रत्यक् एनम् अभिचारः स्मृणुते(१)” इति ।  
देश-काल-निमित्तविशेषान् अपेक्ष्य ‘अचाच’ इति वीणा । सर्प-  
व्याघ्रधोराकुलाः देशाः मृत्युहेतवः । मन्थ्यामथरावादिः यक्ष-  
राक्षसादिप्रदुक्तमृत्युकालः । दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि ।  
भूतेष्टकोपधानेन ‘तत एव’ देशप्रयुक्तात् कालप्रयुक्तात् निमित्त-

\* “भूतेष्टकादिकं सर्वमुच्यते” इति का० प्रौ० पु० पाठः ।

प्रयुक्ताद्य सर्वस्मादपि मृत्योः 'एन' यजमानम् अपनयति । 'तस्मात्' अयम् 'अग्निचित्' स्वस्य प्राप्तम् 'आयु' 'सर्वम्' एव प्राप्नोति । यस्माद् 'अस्य' 'सर्वे' अपि अपमृत्यवो विनाशिताः, किञ्च अयम् अग्निचित् अभिचारविषयोऽपि न भवति, एव मति यो मूर्खः अभिचरति, 'एनं' मूर्खं सः 'अभिचारः' प्रत्यङ्मुखो भूत्वा क्षिण्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्नीयोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवमुवां हवीष्यनुनिर्घ्रंपति समानं स्तिष्ठलदिडम्' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“सुयते वै एष य अग्निं चितुते देवमुवाम् एतानि हवीःपि भवन्ति एतावन्तो वै देवानाः सवा ते एव अस्ते सवाम् प्र यच्छन्ति ते एनः सुवन्ते(१)” इति । 'यः' यजमानः, 'अग्निं' 'चितुते,' सः 'एष,' देवैः 'सुयते' प्रेर्यते । अतः प्रेरणाय हवीषि निर्वपेत् । “अग्नये गृहपतये पुरोडाशम्”—इत्यादिराजसूयाधातानि 'देवसुवां' 'हवीषि', सत्र श्रुताः ये अन्यादयो देवाः 'एतावन्त' एव 'देवानां' मध्ये प्रेरका । 'ते' 'एव' देवाः 'असौ' यजमानाय स्वकीयाः सर्वाः अनुज्ञाः प्रयच्छन्ति । तेन च अनुज्ञाप्रदानेन 'एन' यजमानं प्रेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्बरीमामन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां कृष्णाग्निं प्राचीनशीवसुत्तरलोमासीर्यं तद्विध्वासीनं यजमानम् अग्निम् अन्वारथं गन्पतैरग्निपिचति' इति ।

तदिदं विधातुं प्रस्योति,—“सवः अग्निं वरुणसवः राजसूयं मद्भ्र-  
सव चित्य(१)” इति । अभिषेकयुक्तो यागः सव इति हि उक्तम् । स च द्विविधः, वरुणसवः मद्भ्रसवश्च । राजकर्मणात् राजसूयं वरुण-

सवः, वरुणो हि राजाभिमानो देव । चित्यग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेय-  
त्वात् ब्रह्मसवः, अग्नि ब्राह्मणाभिमानो देव । अतः सवत्वात् अयम्  
अभिषेकयोग्यः इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति  
आह सवितृप्रसृत एव एन ब्रह्मणा देवताभिः अभि विचति(१)” इति ।  
‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति श्रेयः ।

सर्वोपधीरसम् अभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते,—“अन्नस्यान्नस्य अभि  
विचति अन्नस्यान्नस्य अवसृष्टौ(२)” इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते,—“पुरस्तात् प्रत्यक्षम् अभि विचति पुरस्तात्  
हि प्रतोचीनम् अन्नम् अद्यते शीर्षत अभि विचति शीर्षतः हि अन्नम्  
अद्यते(३)” इति ।

पूर्वस्यां दिशि पश्चिमाभिमुखः अवम्याय ‘प्रत्यक्ष’ स्वाभिमुख  
यजमानम् अभिषिञ्चेत् । लोके ‘हि’ ‘पुरस्तात्’ पाचे अवस्थितम्  
‘अन्नं’ स्वाभिमुखत्वेन ‘अद्यते’\* ।

शिर आरभ्य अभिषिञ्चेत् । ‘अन्नम्’ अपि शिरोदेशावस्थिते मुखे  
भुज्यते† ।

गुणान्तरं विधत्ते,—“आ मुखात् अन्ववसावयति मुखतः एव

\* एवमेव का० श्री० पु० पाठः । आदर्शपुस्तके इ य पङ्क्तिस्थः—‘प्रति  
पाद्याभिः’ इत्यगन्तरमेव ‘पूर्वस्यां दिशि’ इत्यादिरयं सन्दर्भो दृश्यते,  
प्रकारविशेषप्रदर्शनात् पूर्वं तद्वास्थानं न युक्तमिति नायं साधुपाठः ।

† का० श्री० पुस्तके अयं सन्दर्भो नास्ति ।



अग्ने अन्नाद्य दधाति<sup>(०)</sup>” इति । अत्र आरभ्य आनुलोम्येन मुख-  
पर्यन्तमेव स्थावयेत्, न अध ।

मन्त्रेषु अग्निदृश्यतीन्द्रशब्दात्पर्यं व्याचष्टे,—“अग्ने त्वा  
साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति आह एयः वै अग्नेः सवः तेन एव  
एनम् अभि पिञ्चति दृश्यते त्वा साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति  
आह ब्रह्म वै देवानां दृश्यतिः ब्रह्मणा एव एनम् अभि पिञ्चति  
इन्द्रस्य त्वा साध्याज्येन अभि पिञ्चामि इति आह इन्द्रियम् एव  
अस्मिन् उपरिष्ठात् दधाति<sup>(१)</sup>” इति । ‘एय.’ श्रोत्रधिरस, ‘अग्ने’  
‘सवः’ अग्निना प्रेरितः । अतः अग्निशब्दम् उच्चारयन् अग्निमन्त्रेण  
तेन-‘तेन’ ‘एव’ रसेन ‘अभिपिञ्चति’ । ‘एय वै दृश्यतेः सवः’, एय  
वै इन्द्रस्य सवः,—इत्यपि अनुसन्धेयम् । एते अभिषेकमन्त्राः शाखान्तरे  
‘आघाता’ । इह ब्राह्मणेन व्याख्याता ।

राजसूयसाम्येन अभिषेक प्रशंसति,—“एतत् वै राजसूयस्य रूप  
यः एव विद्वान् अग्निं चिनुते उभौ एव लोकौ अभि जयति यद्य  
राजसूयेन ईजानस्य यद्य अग्निचितः<sup>(२)</sup>” इति । ‘एतत्’ अभिषेचनम्  
एव अग्ने. चित्यस्य ‘राजसूयस्य’ स्वरूपम् । एवंविद. चिन्वानस्य  
उभयफल भवति ।

अतः धयनाङ्गत्वेन सौचामणी विधत्ते,—“इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य  
दशधा इन्द्रिय वीर्यं परा अपतत् तत् देवाः सोचामणा समम्  
अभरन् सुयते वै एय य. अग्निं चिनुते अग्निं चित्वा सौचामणा  
यच्चेत इन्द्रियम् एव वीर्यं समस्य आत्मन् धत्ते<sup>(३)</sup>” इति । सोमम्  
अभिपुतवत्. ‘इन्द्रस्य’ ‘इन्द्रिय’ सोमोपद्रवभाषेन ‘दशधा’ भूत्वा

पतितम् अभूत् । 'तत्' एतत् इन्द्रियं 'देवाः' 'सौचामण्या' "खाद्वां  
त्वा" इत्यादिग्रन्थप्रतिपाद्येन यागेन सम्यक् सम्पादितवन्तः । एवं सति  
अत्रापि 'यः' 'अग्निं' 'चिनुते', 'एषः' अपि सोमाभिषवे प्रेर्यते ।  
तस्मात् अयम् अपि इन्द्रियसामर्थ्यसम्पादनाय सौचामण्याख्यं यागम्  
अनुतिष्ठेत् । सौचामण्याः चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किन्तु कालविधि-  
रयम्\* ; तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणात् उत्कर्ष्यम् ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (१६अ०) चिन्तितम्,—

अग्निं चित्वा यजेत् सौचामण्यङ्गेष्टिरुतेदृशी ।

† अङ्गिकाले स्वकाले वा स्याद् आद्यो ऽन्याङ्गवत् मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

“अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत”, “वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन  
यजेत” इत्यत्र सौचामणीवृहस्पतिसवयोरङ्गत्व पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गम्  
अङ्गिकाले अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम्, इतरेषाम् अङ्गानां तथा  
प्रयुज्यमानत्वादिति चेत् । मैवं, त्वा-प्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे  
चयनादौ निर्वृत्ते सति, पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौचामण्यादेर्विहित-  
त्वात्, यदि अङ्गिना सह एकप्रयोगः स्यात्, तदा प्रत्ययप्रापितः  
पूर्वात्तरकालविभागो वाध्येत । न हि अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानाम्

\* “काले विधिरयम्” इति का० क्री० पु० पाठः ।

† आदर्शपुस्तके 'उत्कृष्टम्' इति पाठः । उत्कृष्टत्वं,—इति का० क्री०  
पु० पाठः ।

‡ “पूर्वात्तरकाल” इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

उखासभरणादीनां चयने निर्दन्ते पद्याद्विधानं श्रुतम् । ततः पृथक्-  
 प्रयोगे श्रवणश्रमाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् ।  
 सोचामण्याः दृष्टिप्रकृतिकत्वात् पूर्वकालचोदकप्राप्तः । चयनेन मह  
 प्रयोगे तु पूर्वणि उखासभरणादिविधानात् अन्यस्मिन् दिने सोचा-  
 मणी प्रसज्येत । तथा वृहस्पतिसवनस्य ज्योतिष्टोमविकृतत्वात् क्म-  
 नाकालचोदकप्राप्तः । वाजपेयेन मह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य  
 विहितत्वात् वृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मात् अतिदिष्टे पूर्वणि,  
 वसन्ते तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्र श्रद्धापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् ।  
 इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वात्  
 तदनुत्तमकालीनम् श्रद्धं निरर्थकमिति चेत् । न, तस्यैव अपूर्वस्य अनेन  
 श्रद्धेन प्रायश्चदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न श्रद्धिनः काले  
 अनुष्ठानम् । किन्तु स्वकाले इति श्रितम् ।

पूर्वानुवाकौऋतुभीष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्भ्यः श्रवानस्यस्य  
 ऊर्द्धभावितात् इदं ब्राह्मणम् अभिमन्त्रणमन्त्रसंहितां “पशुवा एष  
 यदग्निः” (५।६।१०) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु  
 बालसिन्धोपधानादूर्द्धं भवति । अभियेकत् “अग्निर्वे देवाणा-  
 मभिविकः” (५।४।८) इत्यग्यात् पूर्वं द्रष्टव्यम् । सोचामणीप्राह्मणं तु  
 हस्त्रात् ब्राह्मणात् ऊर्द्धं द्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे श्रवणयज्ञ-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सजूरुब्दोऽयावभिः सजूरूपा अरुणीभिः सजुः सूर्य्य  
 एतंशेन सजेपावश्चिना दःसोभिः सजूरुग्निवैश्वानर  
 इडाभिर्घृतेन स्वाहा<sup>(१)</sup> संवत्सरो वा अब्दो मासा  
 अयावा उपा, अरुणी सूर्य्य एतंश इमे अश्चिना  
 संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः पशव इडा पशवो घृतः संवत्सरं  
 पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून् प्र जन-  
 यति<sup>(२)</sup> दर्भस्तुम्बे जुहोति यत् ॥ १ ॥

वा अस्या अमृतं यद्दीर्यं तद्दर्भास्तस्मिन् जुहोति  
 प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता  
 अग्नेः पुरस्ताद्गागास्ता एव प्रोणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः  
 पुरस्तात् प्रति दधात्य<sup>(३)</sup> नन्धो भवति य एवं वेदा-<sup>(४)</sup>  
 पो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स प्रजापतिः पुष्करपर्णे  
 वातो भूतोऽलेलायत्सः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठान्नाविन्दत् स एतदुपां कुलायमपश्यत्  
 तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यति-  
 घृदु<sup>(५)</sup> यां पुरस्तादुपादधात् तच्चिरोऽभवत्सा प्राची  
 दिग्वां दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पश्चोऽभवत्सा  
 दक्षिणा दिग्वां पथादुपादधात् तत्पुच्छमभवत्सा  
 प्रतीची दिग्यामुत्तरत् उपादधात् ॥ ३ ॥

स उत्तरः पश्चोऽभवत्सोदीची दिग्यामुपरिष्ठादुपा-

दधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्द्धा दिग्<sup>(१)</sup> इयं वा अग्निः पञ्च-  
 एकस्तस्माद् यदस्यां खनन्त्यभीष्टकान्तृन्दन्त्यभि शर्कराः  
 सर्वा वा इयं वयोभ्यो नक्तं हृशे दीप्यते तस्मादिमां  
 वयाःसि नक्तं नाध्यासते<sup>(२)</sup> य एवं विद्वानग्निं चिनुते  
 प्रत्येव ॥ ४ ॥

तिष्ठत्याभि दिशो जयति<sup>(३)</sup> आग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्  
 ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्षुर्धुक् स्वामेव तद्दिशुमन्वेति<sup>(४)</sup>  
 अपां वा अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निः हारुकाः  
 स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति<sup>(५)</sup> ॥ ५ ॥

यत् । अलेलायत्सः । उत्तरत् उपादधात् । एव ।  
 द्वात्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारुडे षष्ठप्रपाठके  
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भृतेष्टकाभिषेकादि तृतीये ममुदीरितम् ।

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं रुषकारेण,—‘मज्जूब्धो  
 ज्यावभिमिति दभंस्तमे पञ्चाङ्गतीर्णुहोति’ इति । तमिमं विधातुं  
 मन्वाग् उत्पादयति,—‘मज्जूः अद्दः अयावभि, मज्जू उपाः अरुणीभिः  
 मज्जू सयं पतमेन मज्जोपौ अदिना दृशोभिः मज्जू अग्निः वैमानर

इडाभिः घृतेन स्वाहा<sup>(१)</sup>” इति । ‘अब्दः’ संवत्सरः । अयावाः मासाः । स च संवत्सरः तैर्मासैः सह समानप्रीतिः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु ‘घृतेन स्वाहा’ इत्यनुपज्यते । तस्मै माससहिताय संवत्सराय ‘घृतेन’ द्रव्येण ‘स्वाहा’ जुहोमि । ‘उपा.’ या इयम् उप कालदेवता, सा इयम् ‘अरुणीभिः’ रक्तवर्णाभिः ‘सजू.’ समानप्रीतिः । ताम् उद्दिश्य ‘घृतेन स्वाहा’ जुहोमि । ‘सूर्य.’ देवः ‘एतमेन’ स्वकीयाश्चन ‘सजू.’समानप्रीतिः । तम् उद्दिश्य ‘घृतेन स्वाहा’ जुहोमि । ‘अश्विना’ यौ एतौ अश्विनौ, तौ ‘दंशोभिः’ दंशनैः व्याधिनिराकरणव्यापारेः ‘सजोयौ’ परस्परसमानप्रीती । तौ उद्दिश्य घृतेन जुहोमि । ‘वैश्वानरः’ सर्वमनुव्यप्रियः चः ‘अग्निः,’ स. ‘इडाभिः’ पशुभिः ‘सजू.’ समानप्रीतिः । तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।

• मन्त्रान् व्याचष्टे,—“संवत्सरो वै अब्दे मासाः अयावाः उपाः अरुणी सूर्यः एतमः इमे अश्विना संवत्सरः अग्निः वैश्वानरः पशवः इडा पशवः एतत् संवत्सरं पशवः अनु प्र जायन्ते संवत्सरेण एव असौ पशून् प्र जनयति<sup>(१)</sup>” इति । मन्त्रगतस्य अब्दमब्दस्य ‘संवत्सरः’ एव अर्थः । अयावमब्देन ‘मासाः’ अभिधीयन्ते । उपःशब्दादयस्यत्वारः प्रसिद्धाः । ‘इमे’ द्वावाश्विन्यौ अश्विमब्देन विवक्षिते । ‘अग्निः वैश्वानरः’ इत्यनेन ‘संवत्सरः’ विवक्षित । इडा-शब्देन ‘पशवः’ विवक्षिताः । घृत-शब्देनापि तत्कारणत्वात् ‘पशवः’ एव विवक्षिताः । तात्पर्यार्थस्तु,—गर्भभृताः\* ‘पशवः’ ‘संवत्सरम्’ अनुसृत्य ‘प्र’-‘जायन्ते’ ।

\* व्यादर्शप्रकाशे तु “तात्पर्यार्थस्तु गर्भभृताः” इत्येवं पाठः ।

अत एतन्मन्त्रपाठेन 'अस्मै' यजमानाय सवत्सरकालेन 'पशून्' उत्पादयति ।

अथ होम विधत्ते,—“दर्भस्तम्बे जुहोति यत् वै अस्या अमृतं यत् वीर्यं तत् दर्भा तस्मिन् जुहोति प्र एव जायते अन्नाद् भवति यस्य एव जुहति एता वै देवता अग्ने पुरस्तात् भागा ता एव प्रीणाति अथो चक्षु एव अग्ने पुरस्तात् प्रति दधाति<sup>(१)</sup>” इति । 'अस्या' पृथिव्या सम्बन्धि 'यत्' 'अमृत' स्वादुद्रव्य, 'यत्' च तत्सम्बन्धि 'वीर्यं' वामर्थ्यं, 'तत्' उभयमेव एते 'दर्भा' । अत 'तस्मिन्' अमृते वीर्यं दर्भरूपे ज्ञतवान् भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयति 'एव' । 'यस्य' यजमानस्य कर्मणि 'एव' 'जुहति', स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकं किन्तु 'अन्नाद्' च 'भवति' । 'एता' एव मन्त्रोक्ता सवत्सरमासादय सर्वा 'देवता' 'अग्ने' अपि पूर्वभागिनः । अत 'ता' प्रीणयति 'एव' । किञ्च पूर्वकालानेन होमेन 'अग्ने' 'चक्षु' 'एव' सम्पादयति । तदेव दर्भस्तम्बहोमो देवता कालश्च प्रगच्छ ।

अथ वेदनं प्रकृतम्,—“अनन्धो भवति य एव वेद<sup>(२)</sup>” इति ।

अथ चित्तियोग्या भूमि वज्रधा स्तूयते, तच्च तावत् आदौ भूमि-निर्व्यक्तिप्रकारं दर्शयति,—“आपो वै इदम् अग्ने मल्लिलम् आमीत् स प्रजापतिं पुष्करपर्णे वात भृत अलेलायत् स प्रतिष्ठां न अविन्दत स एतत् अपां कुलायम् अपगच्छत् तस्मिन् अग्निम् अचितुत तत् इयम् अभवत् ततो वै स प्रति अतिष्ठत्<sup>(३)</sup>” इति । यत् 'इदं' जगत् इदानीं दृश्यते, तच्च सर्वम् उत्पत्ते पूर्वम् 'आप' एव 'आमीत्', न तु देव-

• एवमेव सर्वत्र पाठः । 'तदेव इत्येवस्वरूपः कश्चन पाठो भविष्यु मुक्त ।

मनुष्यादिकम् । तस्मिन् अणु\* पृथिव्यादिभूतान्तरमेलनं वारयितुं  
 मलिलमिति विज्ञेयते । शूद्रजलमेव आसीत् इत्यर्थः । इदानीं  
 'प्रजापतिः' स्वशरीरमवस्थापयितुं भूर्तस्य कस्यचित् आधारस्य  
 अभावात् स्वयं वायुरूपः अभूत् । तदुदकमध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्  
 पद्मपत्रे समाश्रितः । तस्य चलत्वात्, स्वयं च वायुरूपत्वात्, 'अले-  
 सायत्' इतस्ततो डोलायमानः अभूत् । तादृशः कुचापि स्थिरां स्थितिं  
 न अलभत । 'सः' पुनः आधारं पर्यालोचयन् 'अपां' मध्ये कुलाय-  
 शैवालम् 'अपश्यत्' । 'तस्मिन्' शैवाले 'अग्निम्' दृष्ट्वाभिः चितवान् ।  
 सोऽयम् दृष्ट्वाचितः अग्निः 'इयं' दृश्यमाना भूमिः 'अभवत्' । 'ततः'  
 ऊर्द्धं 'सः' प्रजापतिः तस्यां भूमौ प्रतिष्ठितः अभूत् ।

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति,—“यां पुरस्तात् उपादधात्  
 तत् शिरः अभवत् सा प्राची दिक् यां दक्षिणतः उपादधात् स  
 दक्षिणः पक्षः अभवत् सा दक्षिणा दिक् यां पश्चात् उपादधात् तत्  
 पुच्छम् अभवत् सा प्रतीची दिक् याम् उत्तरतः उपादधात् स उत्तरः  
 पक्षः अभवत् सा उदीची दिक् याम् उपरिष्ठात् उपादधात् तत्  
 पृष्ठम् अभवत् सा ऊर्द्धा दिक्<sup>(१)</sup>” इति । स प्रजापतिः 'यां'  
 प्रौढाम् दृष्ट्वा स्वस्थः पुरतः? 'उपादधात्,' 'तत्' दृष्ट्वाकल्पं धीय-  
 मानस्य अग्नेः शिरम्यानम् 'अभवत्' । लोके तु भूम्येकदेशरूपा 'पूर्वा'  
 दिक् सम्पन्ना । एव दक्षिणायुर्द्धान्तेषु योजयितव्यम् ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'तासु अणु' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'प्रकारान्तर' इति का० क्री० पृ० पाठः ।

‡ 'पुरस्तात्' इति का० क्री० पृ० पाठः ।



भूमेश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढीकरोति,—  
 “इयं वै अग्निं पञ्चेष्टकं तस्मात् यत् अस्यां खनन्ति अभि दृष्टकां  
 बन्दन्ति अभि शर्कराः सर्वा वै इयं वयोभ्यः नक्त दृष्टे दीप्यते तस्मात्  
 इमां वयाऽसि नक्तं न अधि आसते<sup>(७)</sup>” इति । या इयं भूमिः  
 अस्ति, सा ‘इयं’ पञ्चभिः दृष्टकाभिश्चितः ‘अग्निः’ । ‘तस्मात्’ अग्नित्वात्  
 यदि अनभिजाः प्राणिनः ‘अस्यां’ भूमौ कश्चित् ‘खनन्ति’, तदानीं  
 ते मूर्खाः प्रजापतिना उपहिताम् ‘दृष्टकाम्’ अभितो हिसन्ति  
 पूर्णकुर्वन्ति । तथा या इयं शर्करा तेन उपहिता, ताम् अपि ‘अभि’  
 ‘बन्दन्ति’ सर्वतश्चूर्णयन्ति ; तथाविधः प्रत्यवायः तेषां भवति  
 इत्यर्थः,—सा इयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिः उच्यते,—  
 ‘वयोभ्यः’ ‘दृष्टे’ पक्षिणा इष्टौ भूमिः ‘सर्वा’ अपि रात्रौ अग्नि-  
 यत् दीप्ता भवति । यस्मात् एवं, ‘तस्मात्’ रात्रौ पक्षिण भूमि  
 ‘न’ आश्रयन्ति, किन्तु वृक्षापाणि आश्रयन्ति । तस्मात् शास्त्रीय-  
 लौकिकदृष्टिभ्याम् इयं भूमिः अग्निरेव ।

एतत् वेदेन प्रशंसति,—“य एव विद्वान् अग्निं चितुते प्रति  
 एव तिष्ठति अभि दिशः जयति<sup>(८)</sup>” इति ।

अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेतायाः भूमौ, अग्निं द्रढयति,—  
 “आग्नेयो वै ब्राह्मणः तस्मात् ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्षु अर्धुकः स्वाम् एव  
 तत् दिशम् अतु एति<sup>(९)</sup>” इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजन्म-  
 सम्बन्धेन ‘ब्राह्मणः’ ‘आग्नेयः’ । यस्मात् अयम् अग्निसम्बन्ध ‘तस्मात्’  
 अग्निरूपभूम्यवयवरूपासु ‘सर्वासु’ अपि ‘दिक्षु’ ब्राह्मणस्य समृद्धिशील  
 जीवनं भवति । स्वदेशे इव परदेशेषु अपि देवदत्तः शास्ताभिन्नः

पूज्यते । अयं हि स्वकीयां 'दिशम्' 'अनु' गच्छति । तस्मात् युक्तम् एतत् ।

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरपि अग्निं द्रष्टव्यम्, — "अपां वै अग्निः कुलायं तस्मात् आप. अग्निः हारुकाः स्वाम् एव तत् योनिं प्र विशन्ति<sup>(१)</sup>" इति । योऽयं भूमिरूपः 'अग्निः', सोऽयं नदी-कूपादिगतानाम् 'अपां' 'कुलाय' स्थानम् । भूमौ अवस्थितत्वात् योनिश्च अपां, भूमिरूपः अग्निरेव । यस्मात् अग्निकार्याः आपः, 'तस्मात्' मध्यतो यद्वादिदाहिनः अग्नेः अपहरणाय मनुष्यैः, सेचिताः\* 'आपः' अग्निम् अपहरन् स्वयमपि शुष्यन्ति । यस्मात् एव अग्निरूपां स्वयोनिं 'प्र'-'विशन्ति', तस्मात् अवगम्यते जलकारणाग्निरूपा इयं भूमिः इति । अचोक्तस्य क्षोमस्य वेदिविमानात् पूर्वभावित्वात् "पुरुषमात्रेण" (प्रा० २।५।१) इत्यनुवाकात् पूर्वमिदं प्राज्ञेण द्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे शष्पयज्ञः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

संवत्सरमुख्यं मृत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्नेयमृष्टा-  
कपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-  
कपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं<sup>(१)</sup> तृतीयं  
संवत्सरैऽभिजिता यजेत्<sup>(२)</sup> यद्दृष्टाकपालो भवत्यृष्टाक्षरा

\* 'सेचिता' इति का० श्री० पु० पाठः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । 'अपहरन्त्यः' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन  
 दाधार गायत्री छन्दो<sup>(१)</sup> यदेकादशकपालो भवत्येका-  
 दशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं वैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं  
 माध्यन्दिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं ॥ १ ॥

छन्दो यद्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती  
 वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन  
 दाधार जगतीं छन्दो यद्दार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै  
 देवानां दृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो  
 भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं  
 संवत्सरेऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै<sup>(२)</sup> यत्संवत्सरमुख्यं  
 विभर्तीममेव ॥ २ ॥

तेन लोकं स्पृणोति यद्द्वितीयं संवत्सरेऽग्निं चिनुते  
 उत्तरिंशमेव तेन स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजते  
 ऽमुमेव तेन लोकं स्पृणोति<sup>(३)</sup> एतं वै परं आट्णारः  
 कृशीवाः आशिजा वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरु-  
 कुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत् ततो वै ते सहस्रं सहस्रं  
 पुत्रानविन्दन्<sup>(४)</sup> प्रथते प्रजया पशुभिस्तां मात्रामामोति  
 यान्तेऽगच्छन् य एवं, विद्वानेतमग्निं चिनुते<sup>(५)</sup> ॥ ३ ॥

दाधार त्रिष्टुभम् । इममेव । एवं । चत्वारि च ॥५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

चेन्न मातुं\* पुरा होमश्चतुर्थे समुदीरितः ।

अथ पञ्चमे कानिचित् हवींषि विधीयन्ते ।

पूर्वस्निग्धं प्रपाठके संवत्सर-त्यह-पडह-द्वादशाहामिधारणपञ्चा-  
श्वत्वारोऽभिहिताः । तत्र तापयिताम् अयनाख्यस्य संवत्सरस्यैव  
अङ्गभूते चयने संवत्सरम् उख्यधारणं नियतम् । अत एव सूत्रकार  
आह,—‘तापयितेऽग्नौ संवत्सरं दीवाः संवत्सरमुपसदः पुरस्तादुपस-  
दामाग्नेयमष्टाकपालमिति पञ्च’ इति ।

तदिदं सूत्रोक्तं हविःपञ्चकं विधत्ते,—“संवत्सरम् उख्यं भूत्वा  
द्वितीये संवत्सरे आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपेत् ऐन्द्रम् एकादशकपालं  
वैश्वदेवं द्वादशकपालं वार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्<sup>(१)</sup>” इति ।

यदपि उक्तं सूत्रकारेण,—‘द्वतीये संवत्सरेऽभिजिता विद्यजिता  
वा यजेत सर्ववेदसं ददाति’ इति ।

तत्र आद्यं पञ्चं विधत्ते,—“द्वतीये संवत्सरे अभिजिता यजेत<sup>(१)</sup>”  
इति । ‘अभिजित्’ इति सोमयागविशेषः ।

तत्र पञ्चसु हविःषु प्रथमहविः प्रशंसति,—“यत् अष्टाकपालः  
भवति अष्टाक्षरा गायत्री आग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनम् एव  
तेन दाधार गायत्रीं ऊन्दः<sup>(१)</sup>” इति । गायत्रीपादस्य अष्टाक्षरत्वं  
प्रसिद्धम् । ‘प्रातःसवनं’ च गायत्रीच्छन्दसा निष्पाद्यत्वात् ‘गायत्रं’ ।  
गायत्र्या सह अग्नेः उत्पन्नत्वात् तत् ‘आग्नेयम्’ अपि । अतः ‘तेन’  
हविषा प्रातःसवनफलं ‘गायत्रीं’ ‘ऊन्दः’ देवतां च प्राप्नोति ।

\* ‘चेन्नमातुः’ इति च पाठान्तरम् ।

† ‘संवत्सरचयस्य’ इति का० श्री० पु० पाठः ।

इतराणि चत्वारि हवींषि, अभिजिदाख्यं सोमयागं च क्रमेण प्रशंसति,—“यत् एकादशकपालः भवति एकादशाक्षरा विष्टुक् ऐन्द्रं वैष्टुभं माध्यं दिनम् सवनं माध्यं दिनम् एव सवनं तेन दाधार विष्टुभं हृन्द. यत् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागत तृतीयसवनं तृतीयसवनम् एव तेन दाधार जगती हृन्दः यत् वार्हस्पत्यः चरुः भवति ब्रह्म वै देवार्गां बृहस्पति. ब्रह्म एव तेन दाधार यत् वैष्णवः विकपालो भवति यज्ञो वै विष्णु यज्ञम् एव तेन दाधार यत् तृतीये सवसरे अभिजिता यज्ञते अभिजित्वै(७)” इति । अत्र सर्वत्र हवि.प्रशंसा देवताप्रशंसा अभिजि-  
द्यागप्रशंसा च विस्पष्टा ।

अथ उल्लाधारण, पञ्चहविर्युक्चयनम्, अभिजिदाख्यम् एकाहस्य क्रमेण प्रशंसति,—“यत् सवस्रम् उख्यं विभर्ति इमम् एव तेन लोकम् स्पृणोति यत् द्वितीये सवसरे अग्निं चिदुते अन्न-  
रिचम् एव तेन स्पृणोति यत् तृतीये सवसरे यज्ञते अमुम् एव तेन लोकम् स्पृणोति(८)” इति । यद्यपि अयम् अभिजित् एकाहः, न तु सवस्रसाध्यम् अयनं, तथापि तापयिताम् अयने अङ्गभृतो यः अग्निः, तद्गर्भं. सवस्रोख्यधारणं सवसरोपसदस्य; सः अभि-  
जिदङ्गोऽपि अतिदिग्यते । तस्मात् अयम् अङ्गभृतः अग्निं धर्माति-  
देशाथे ‘तापयितः’ इत्युच्यते । पञ्च हवींषि अभिजिदङ्गभृते अग्नौ विगिद्यन्ते ।

तदिदं पञ्चहविरूपेतं चयनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“एतं वै परः आटणारः कक्षावान् चैग्निजः घीतस्य द्यायनः चमदस्युः

पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा. अचिन्वन्त ततो धै ते महस्रष्ट महस्रं पुत्रान्  
अविन्दन्त<sup>(१)</sup>—इति । परमब्दाभिधेयः कश्चित् ष्यपिः, सोऽयम्  
अट्णारस्य पुत्रः । 'कचीवान्' अन्यः ष्यपिः, स च उगिजः पुत्रः ।  
'वोतृष्यः' अन्यः ष्यपिः, स च अयसः पुत्रः । 'वसदस्युः' अन्यः,  
स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । 'ते' एते 'प्रजाकामा.' सन्तः तम् 'एतं'  
संवत्सरधारणेन पञ्चदशविभिश्च उपेतम् अग्निं चित्वा प्रत्येकं 'महस्रं'  
'पुत्रान्' अलभन्त ।

अथ एतस्य चयनस्य फलं दर्शयति,—“प्रथते प्रजया पशुभिः तां  
माचाम् आप्नोति यां ते अगच्छन् यः एवं विद्वान् एतम् अग्निं  
चिनुते<sup>(२)</sup>” इति । पूर्वाक्षाः महर्षय 'यां' माचाम् महस्रपुत्ररूपम्  
ऐश्वर्यप्रमाणम् 'अगच्छन्', 'तां' 'माचाम्' अयमपि 'एतम्' 'अग्निं'  
चिन्वान् प्राप्नोति ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत् स क्षुरपविभूत्वाऽतिष्ठत्  
देवा विभ्यतो नोपायन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वो-  
पायन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दाश्सि ब्रह्मण  
एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं काष्णो उपानंहायुषं मुञ्चते

छन्दोभिरेवात्मानं छादयित्वाग्निमुप चरत्यात्मनो-  
ऽहिंसायै<sup>(१)</sup> देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्निः ॥ १ ॥

अन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र-  
जानात्युखामा क्रामत्यात्मानमेवाधिपां कुंरुते गुप्त्यै<sup>(२)</sup>  
अथो खल्वाहुर्नाक्रम्येति नैर्कृत्युखा यदाक्रामेन्निकृत्या  
आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाक्रम्या पुरुषशीर्षमुप  
दधानि गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपायेति ताह-  
गेव तत्<sup>(३)</sup> ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वा अथर्वाग्निरेव दृध्यङ्ङाथर्वणस्तस्वष्टका  
अस्थान्येतः ह वाव तदपिर्भ्यनूवाचेन्द्रो दधीचे  
अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनेति सात्मान-  
मेवाग्निं चिनुते<sup>(४)</sup> सात्मानुषिं लोके भवति य  
एवं वेद<sup>(५)</sup> शरीरं वा एतद्मेर्यश्चित्य आत्मा  
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव  
संस्कृत्य ॥ ३ ॥

अभ्यारोहति<sup>(६)</sup> शरीरं वा एतत् यजमानः सः  
स्फुरते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीर-  
मेव संस्कृत्यात्मनाभ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव दन्ति  
जीवन्नेव देवानप्येति<sup>(७)</sup> वैश्वानुर्यश्चा पुरोपमुप दधातोयं  
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चित्तिर्यत्पुरोपमग्निमेव वैश्वा-

नुरं चिनुत एषा वा अग्नेः; प्रिया तनूर्यद्वैश्वानुरः  
प्रियामेवास्य तनुवमव रन्ध्रे<sup>(८)</sup> ॥ ४ ॥

अग्निः । तत् । स्रस्वृत्य अग्नेः । दर्श च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यत् चयने तत् विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावाच्च तच्चान्तर्भावः । किन्त्वन्ते  
निवेशः ।

अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन् कानिचित् अनूद्य प्रशंसति ।  
तच्च “अग्नन्नूर्जमिति परि पिञ्चति” (प्रा०१४।१) इत्यनुवाके “काष्णीं  
उपानह्यावुप सुञ्चते” इति यद्विहितं, तस्य प्रशंसां दर्शयति,—  
“प्रजापतिः अग्निम् अचिनुत सः सुरपति भूत्वा अतिष्ठत् तं देवा  
विभ्यतः न उपायन् ते कन्दोभिः आत्मानं ह्लादयित्वा उप आयन  
तत् कन्दसां कन्दस्त्वं ब्रह्म वै कन्दाऽसि ब्रह्मणः एतत् रूप  
यत् कृष्णाजिनं काष्णीं उपानह्यै उप सुञ्चते कन्दोभिः एव  
आत्मानं ह्लादयित्वा अग्निम् उप चरति आत्मनः अक्षिऽसायै<sup>(९)</sup>”  
इति । यदा ‘प्रजापतिः’ ‘अग्निं’ चितवान्, तदा ‘सः’ अग्निः  
‘सुरपतिः’ ‘भूत्वा’ केनापि अगम्य, ‘अतिष्ठत्’ । सुरधारासमाना  
धारा यस्य वज्रस्य सोऽयं सुरपतिः ; तथाविधवज्रवत् अत्युपः



इत्यर्थः । 'तं' तादृशम् अग्निं दृष्ट्वा 'देवाः' भीताः सन्त तत्-  
समीपं 'न' प्राप्ताः । ततः प्रतीकारं त्रिचार्यं छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैः स्वशरीरम्  
आच्छाद्य मन्त्रजपेन रक्षां कृत्वा वङ्गिसमीपमागताः । क्वादयन्ति  
एभिः—इति व्युत्पत्त्या 'छन्दस्त्व' सम्पन्नम् । तेषां च छन्दसां वेदे  
अन्तर्भूतत्वात् वेद एव तद्रूपम् । 'छण्णाजिनं' च वेदस्य स्वरूपम् ।  
“अक्वामे वै-देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने छण्णो रूपं कृत्वा” (६।१।  
३।१) इत्युक्त्वात् तस्मात् छण्णाजिननिर्मिते 'उपानहौ' 'उप'—  
'मुञ्चते' । तथा सति 'छन्दोभि एव' स्वशरीरमाच्छाद्य अग्ने  
उपचरणात् स्वस्य हिंसा न भवति । यद्यपि “मृत्युर्वा एष यदग्नि-  
र्नद्व्यण एतद्रूपं यत् छण्णाजिनम्” (५।४।४।४) इति प्रशसापि 'तत्रैव  
कृता, तथापि तस्या एवाय प्रपञ्च इत्यविरोधः ।

“एषां वा एतन्नोकानाम्” (५।१।६।१) इत्यस्मिन् अनुवाके  
यदिहितं “मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सर्वार्यत्वायोखायामपि दधाति”  
इति, तदेतत् पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रशंसितुं पूर्वपक्षं तावद्दर्शयति,—  
“देवनिधिः वै एषः निधीयते यत् अग्निः अन्ये वा वै निधिम्  
अगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्रजानाति उखाम् आक्रामन्ति  
आत्मानम् एव अधिपां कुरुते गृष्टैः(१)” इति । योऽयं धीयमानोऽग्निः  
सोऽयं देवानां निधिस्थानीयः । एव सति लोके यो निधिः अगुप्तो  
भवति, तं 'निधिम्' 'अन्ये' 'वा' विरोधिनां लभन्ते, स्वयं वा  
कदाचित् तदोपम्यानविस्मरणेन तं निधिं 'न' 'प्र'—'जानाति' ।  
अतो दोषद्वयपरिहाराय पूर्वम् उपहिताम् 'उखां' स्वपादेन  
आक्रामेत । तथा सति यजमानः स्वात्मानम् 'एव' निधिः 'अधिपां'

पालकं करोति । तच्च रक्षणीयं भवति । आक्रमणेन खलुद्धौ  
दृढीकृतत्वात् न कदाचित् विस्मरति, खेगं रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि  
तं निधिं न लभन्ते ।

अथ सिद्धान्तं दर्शयति,—“अथो खलु आज्ञः न आक्रम्या इति  
निर्घृती उखा यत् आक्रामेत् निर्घृत्यै आत्मानम् अपि दध्यात्  
तस्मात् न आक्रम्या पुरुषशीर्षम् उप दधाति गुप्त्यै अथो यथा  
ब्रूयात् एतत् मे गोपाय इति तादृक् एव तत्<sup>(१)</sup>” इति । अभिज्ञाः  
खलु न पक्षम् अनादृत्य एवम् ‘आज्ञः’\* पादेन सा इयम् उखा  
‘न आक्रम्या इति’ । तत्रायं हेतु,—इयम् ‘उखा’ राक्षसदेवताया  
निर्घृतेः सम्बन्धिनी । अत उखायाः आक्रमणे ‘निर्घृत्यै’  
स्वशरीरं समर्पयेत् । ‘तस्मात्’ सर्वथा ‘न’ आक्रमणीया । यदि  
निधेर्गुप्ति अपेक्षिता, तर्हि ‘पुरुषशीर्षम्’ उखायाम् उपरि  
स्थापयेत् । तथा सति, ‘यथा’ लोके कश्चित् पुरुषं रक्षकं  
निधिभमीपे अवस्थाप्य मदीयम् ‘एतत्’ द्रव्यं ‘गोपाय’ ‘इति’ स्वामी  
‘ब्रूयात्’, ‘तादृक् एव’ ‘तत्’ पुरुषशीर्षस्यापन द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमप्रपाठके “य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव” (५।५।२।१)  
इति यज्ञयनविधिः उक्तः, त पुनः प्रशंसति,—“प्रजापतिं वै अयवां  
अग्निः एव दध्यङ् आयर्वणः तस्य इष्टकाः अस्वानि एतद् इ वाव तत्  
ऋषि अभ्यनूवाच इन्द्रः दधीचः अस्मभिः इति यत् इष्टकाभिः अग्निं  
चिनोति सात्मानम् एव अग्निं चिनुते<sup>(२)</sup>” इति । अत्र कश्चित्

\* ‘अनादृत्यैव आज्ञः’ इति व्यादर्शपुस्तके पाठः ।

रूपकं\* परिकल्प्यते,—अस्ति कश्चित् अथर्गाख्यः ऋषिः । तस्य च पुत्रो दध्यङ्नामा । दधीचः अस्यानि कश्चित् शत्रुहनि आयुधत्वं प्राप्नानि । तत् सर्वम् अत्र सम्पाद्यते । योऽयम् अग्नेश्चेता 'प्रजापतिः', स एव 'अथर्वा' । चीयमानस्य 'अग्नि' तत्पुत्रो 'दध्यङ्' । 'इष्टका.' अस्यानि । तम् 'एतम्' एव अर्थम् अभिप्रेत्य कश्चित् 'ऋषिः' मन्त्रः 'तत्' सर्वम् अनुवदति । मन्त्रस्य च प्रतीकमिदम्,—'इन्द्रो दधीचो अस्यभिः' इति । स च मन्त्रोऽन्यत्र एवम् आघ्रातः,—“इन्द्रो दधीचो अस्यभिवृषाण्यप्रतिष्कृतः जघान नवतीर्नव” (१।५।८। १ ब्रा०) इति । तदेवम् इष्टकानाम् अस्थित्वात् ताभिश्चयने सति शरीरोऽग्निः चितो भवति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सात्मा अमुग्निन् लोके भवति य एवं वेद(५)” इति ।

“प्राचीमनु प्रदिशं मेहि विद्वानित्याह” (५।४।३।१) इत्यनुवाके यद्विहितं “द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति” इति, तत्रप्रशंसति,—“शरीरं वै एतत् अग्ने. यत् चित्त्य. आत्मा वैश्वानरो यत् चित् वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव स्रृष्ट्वात्य अभ्यारोहति(६)” इति । यः चित्तिनिष्पाद्य. अग्निः, तत् इदम् अग्निदेवताया. 'शरीरम्' । 'वैश्वानरः' च शरीरावस्थितो जीवात्मा । तथा सति, 'चित्ते'

\* एवमेव सर्वत्र पाठ । 'किञ्चिद्रूपकम्' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः ।

† का० श्री० पुस्तके तु 'कश्चित् शत्रुहन् अनायुधत्वं' इति पाठः, एव आदर्शपुस्तके 'अनायुधत्वं' इति पाठश्च न सङ्गतः ।

अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति' इति 'यत्', तेन अग्निदेवताया 'शरीरम् एव' 'संस्कृत्य' पश्चात् आरूढो भवति ।

तस्य एतस्य वैश्वानरपुरोडाशस्य चोदकप्राप्तम् अवदानं निषेधति,—  
 "शरीरं वै एतत् यजमानं संस्क्रुते यत् अग्निं चिनुते यत्  
 चित्ते वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव संस्कृत्य आत्मना अभ्यारोहति  
 तस्मात् तस्य न अत्र द्यन्ति जीवन् एव देवान् अपि एति<sup>(१)</sup>" इति ।  
 'यजमानः' 'अग्निं' 'चिनुते' इति 'यत्', तेन अग्नौ स्वशरीरमेव  
 संस्करोति । एव मतिः, 'चित्ते' अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति'  
 इति 'यत्', तेन स्वशरीरमेव 'संस्कृत्य' तस्मिन् शरीरे जीवहूपेण  
 आरूढो भवति । 'तस्मात्' 'तस्य' जीवात्मस्थानीयस्य पुरोडाशस्य  
 अवदानं 'न' कुर्यात् । तदकरणे च स्वयं 'जावन् एव' 'देवान्'  
 प्राप्नोतीति ।

"यावती वै पृथिवी" (५।१।१।१) इत्यनुवाके "पुरीषेणाभूदिति"  
 इति यत् विहितं, तत्र\* "पृथो दिवि (१।५।१।१।१) इत्येताम् ऋचम्  
 अन्यत्राघातां विनियुङ्क्ते,— "वैश्वानर्या ऋचा पुरीषम् उप दधाति  
 इयं वै अग्निः वैश्वानरः तस्य एषा चिति यत् पुरीषम् अग्निम्  
 एव वैश्वानरं चिनुते एषा वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैश्वानरः प्रियाम्  
 एव अस्य तनुवम् अत्र रुन्धे<sup>(२)</sup>" इति । "पृथो दिवि" इति  
 मन्त्रप्रतिपाद्यो य 'वैश्वानरः' 'अग्निः', स भूमिस्वरूप एव ।  
 'पुरीष' च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिस्वरूपं वैश्वानरा-  
 ग्निमेव चित्तवान् भवति । किञ्च वैश्वानरमन्त्रेणैव मवेपुरुष-

\* 'यत्' इति व्यादर्शपुस्तके, का० को० पुस्तके च पाठो न समीचीनः ।

हितकारी यो विग्रह, 'एषा' एव 'अग्नेः' 'प्रिया' 'तनूः' । ततो  
 वैश्वानरमन्त्रेण उपधाने मति अग्ने 'प्रियाम्' 'एव' 'तनुव प्राप्नोति ।  
 एतानि च नाह्णवाक्यानि विधिगेषत्वात् तद्विधिममीपे एव  
 द्रष्टव्यानि ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्वै दोक्षथा देवा विराजंमाम्बुवन्<sup>(१)</sup> तिस्रो  
 रात्रीर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजंमाप्नोति  
 पञ्चरात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो  
 विराड्विराजंमाप्नोति दश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् दशा-  
 क्षरा विराड्विराजंमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात्  
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजंमा-  
 प्नोति त्रयोदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश ॥ १ ॥

मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजंमाप्नोति  
 पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य  
 रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सरः आप्यते संवत्सरो विराड्वि-  
 विराजंमाप्नोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् द्वादश  
 मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजं-  
 माप्नोति चतुर्विंशतिः रात्रीर्दीक्षितः स्यात्चतुर्विंशति-

रधमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति  
चिःशतः रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ॥ २ ॥

चिःशदक्षरा विराड्विराजमाप्नोति मासं दीक्षितः  
स्यात् यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराज-  
माप्नोति चतुरीं मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं  
मासो वसवोऽविभहस्ते पृथिवीमाजयन् गायत्रीं  
छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तोऽन्तरिक्षमाजयन् चिष्टुभं छन्दो  
द्वादशादित्यास्ते दिवमाजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै  
ते, व्याहृतमगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानां<sup>(१)</sup> तस्माद्द्वादश  
मासो भृत्वाऽग्निं चिन्वीत् द्वादश मासोः संवत्सरः  
संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्याहोरात्राणीष्टंका आप्तेष्टकमेनं  
चिनुतेऽथै व्याहृतमेव गच्छति श्रैष्ठ्यं समाना-  
नाम्<sup>(२)</sup> ॥ ३ ॥

स्यात्तयोद्दश । चिःशतः रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । वै  
ते । अष्टाविःशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पष्टे प्रशंसाः कथितास्तत्तद्विध्यनुवादतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान् विधातुं प्रसूति,—“अग्ने वै दीक्षया देवाः विराजम् आप्नुवन्<sup>(१)</sup>” इति । मौण्ड्यमौनादिनियम-स्त्रीकाररूपा दीक्षा । चीयमानस्य ‘अग्ने.’ सम्बन्धिन्या तादृश्या ‘दीक्षया’ ‘देवाः’ ‘विराज’ प्राप्ताः । विराट्कृन्द्-शब्दः प्रशम्भ-कृन्द्दोविशेषं ब्रूते । तेन च विशिष्टं राज्यम् उपलक्ष्यते । तत् राज्यं प्राप्ताः इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालविकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिः उपन्यस्यते ।

तानेतान् विकल्पितपदान् विधत्ते,—“तिस्रो रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराट् विराजम् आप्नोति षट् रात्रीः दीक्षितः स्यात् षट् वै षटत्रयं सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति दश रात्रीः दीक्षितः स्यात् दशाक्षरा विराट् विराजम् आप्नोति द्वादश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति त्रयोदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रयोदश मासाः सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति पञ्चदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वै अर्धमासस्य रात्रयः अर्धमासस्यः सवत्सरः आप्यते सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति सप्तदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः पञ्च षटत्रयं सः सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति अतुर्विंशतिः रात्रीः दीक्षितः स्यात् अतुर्विंशतिः अर्धमासाः सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति चिंशतः रात्रीः दीक्षितः स्यात् चिंशदक्षरा विराट् विराजम् आप्नोति मास दीक्षितः स्यात् यः मासः सः सवत्सरः सवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति चतुरः मासः

दीक्षितः स्यात् चतुरो वै एतं मासः वसवः अग्निभरुः, ते पृथिवीम्  
 आ अजयन् गायत्री छन्दः अष्टौ रुद्राः ते अन्तरिक्षम् आ अजयन्  
 त्रिष्टुभं छन्दः द्वादश आदित्याः ते दिवम् आ अजयन् जगतीं छन्दः  
 ततो वै ते ध्यातव्यम् अगच्छन् श्रेष्ठं देवानाम्<sup>(१)</sup>” इति । विराच-षड्-  
 रात्र-दशरात्र-द्वादशरात्र-त्रयोदशरात्र-पञ्चदशरात्र-सप्तदशरात्र-चतु-  
 विंशतिरात्र-त्रिंशद्वात्र-मास-चतुर्मासाष्टमास-द्वादशमासरूपास्त्रयोदश  
 पञ्च विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडाख्यं छन्दः । अतः  
 त्रिव-सहस्राया तत्प्राप्तिः । षट्सहस्रानाम् षट्ठनां संवत्सरावयवत्वेन  
 संवत्सरस्वरूपत्वात्, संवत्सरस्य च षट्त्रिंशद्भिर्दिनदशकैः निष्पाद्यत्वात्,  
 दशसहस्रायाश्च विराटपदाक्षरगतत्वात् संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं  
 सर्वत्र योज्यम् । अधिकमासेन\* सह ‘त्रयोदश मासाः’ । सावनमासस्य  
 त्रिंशद्वाचनियमेऽपि चान्द्रमासस्य तन्नियमाभावात् तदपेक्षया पृथग्-  
 मासोपन्यासः । ‘वसवः’ मासचतुष्टयम् उख्यामिं भूत्वा ‘पृथिवी’ गायत्री-  
 छन्दोदेवताश्च वशीकृतवन्तः । ‘रुद्राः’ तु मासाष्टकं भूत्वा ‘अन्तरिक्षं’  
 त्रिष्टुप्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः । ‘आदित्याः’ तु मासद्वादशकं  
 धृत्वा† दुलोकं जगतीच्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु  
 संवत्सरपक्षस्य अत्यन्तं प्रशस्तत्वात् आदित्याः इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य  
 ‘देवानां’ मध्ये ‘श्रेष्ठं’ प्राप्ताः ।

अतः एतमेव पक्षम् आदरेण पुनः प्रशंसति,—“तस्मात्  
 द्वादश मासः भूत्वा अग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः

\* एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘अधिकमासेन’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठ । ‘भूत्वा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।



संवत्सरः अग्निः चित्वाः तस्य अहोरात्राणि दृष्टकाः प्राप्तेष्टकम् एनं  
चिनुते अथो व्यावृत्तम् एव गच्छति श्रेष्ठ्यः समानानाम्<sup>(१)</sup>” इति ।  
द्वादशमासानुपस्थानकाले नैरन्तर्येण उख्याग्निं 'भृत्वा' 'अग्नि'  
चिनुयात् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वात् चित्वाग्निरपि धारणद्वारा  
संवत्सरात्मकः । 'तस्य' संवत्सरात्मनः अग्नेः 'दृष्टकाः' एव 'अहोरात्राणि' ।  
ततः संवत्सरधारणेन सम्पूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकम् इमम् अग्निं चितवान्  
भवति । अपिच इतरेभ्यः अग्निचिद्भ्यो व्यावृत्तः 'समानानां' मध्ये  
'श्रेष्ठ्य' प्राप्नोति । यद्यपि "तस्मात् संवत्सरं भार्यम्" (५।५।२।५)  
इत्यादौ संवत्सर-चिरात्र-पङ्क्ता-द्वादशरात्रपदाः विहिताः, तथापि  
अर्थवादसम्बन्धार्थम् अत्र पुनरुपन्यासः ।

एतच्च ब्राह्मणं अग्नावैष्णवविधिवत् "पङ्भिर्देवयति" (५।२।६ अ०)  
इत्यनुवाकमपीषे द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-  
संहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय चोयते यद्भिस्तं यन्ना-  
न्वारोहेत् सुवर्गालोकाद् यजमानो हीयेत पृथिवी-  
माऽकमिषं प्राणो मा मा हासोदन्तरिक्षमाऽकमिषं  
प्रजा मा मा हासीद्विमाऽकमिषः सुवर्गन्तेत्याद्यैष  
वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवेनन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य  
समष्टौ<sup>१)</sup> यत्पक्षसंमितां मिन्यात् ॥ १ ॥

कनीयाःसं यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मनः प्रजा  
 स्याद्देदिसंमितां मिनोति ज्यायाःसमेव यज्ञक्रतुमुपैति  
 नास्यात्मनः पापीयसी प्रजा भवति<sup>(१)</sup> साहसं चिन्वीत  
 प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव  
 लोकमभिजयति द्विपाहसं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो  
 द्विपाहसं वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभिजयति  
 त्रिपाहसं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः ॥ २ ॥

त्रिपाहसो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि  
 जयति<sup>(१)</sup> जानुदुघं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रियै-  
 वेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदुघं चिन्वीत द्वितीयं चि-  
 न्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदुघं चिन्वीत  
 तृतीयं चिन्वानो जगत्त्रैवामुं लोकमभ्यारोहति<sup>(१)</sup>  
 नाग्निं चित्वा रामामुपेयादयोनी रेता धास्यामीति न  
 द्वितीयं चित्वान्यस्य स्त्रियम् ॥ ३ ॥

उपेयान्न तृतीयं चित्वा काञ्चनोपेयाद्रेतो वा  
 एतन्नि धत्ते यदुग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्यध्येत<sup>(१)</sup>  
 अथो खल्वाहुरप्रजस्यन्तद्यन्नोपेयादिति यद्रेतःसिचा-  
 वुपद्धाति ते एव यजमानस्य रेता विमृतस्तस्मादु-  
 पेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय<sup>(१)</sup> चीणि वाव रेताःसि पिता पुत्रः  
 पौत्रः ॥ ४ ॥

यद्दे रेतःसिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य वि च्छिन्ध्यात्  
 तिस्त्र उप दधाति रेतसुः सन्तत्यै<sup>७</sup> इयं वाव प्रथमा  
 रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं  
 वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्तरिक्षं  
 तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा  
 असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति चक्षुः<sup>(८)</sup> यजुषेमाञ्च ॥ ५ ॥

अमूञ्चोप दधाति मनसा मध्यमामेयां लोकानां  
 ऋत्या अथो प्राणानाम्<sup>(९)</sup> इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा  
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीय<sup>१०</sup> इत्याह  
 स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे<sup>११</sup> पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा  
 धा अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता  
 नेपदृष्टहस्यतिरुक्थामदानि शःसिपदित्याहैतद्वै, अग्ने-  
 रुक्थन्तेनैवैन्मनु शःसति<sup>(१२)</sup> ॥ ६ ॥

मिन्नुयात् । तृतीयं चिन्वानः । स्त्रियम् । पौचः ।  
 च । वै । सप्त च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

\* दीक्षाकालविकम्पा ये ते सप्तम उदीरिता ।

अथ अष्टमे अन्नारोहणादिकमुच्यते । यदुरु सप्तकारेण 'नमस्ते

हरषे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतै-  
 र्यजमानः' इति । तद्विधिमिहोन्नयति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय  
 चीयते यत् अग्निः तं यत् न अन्वारोहेत् सुवर्गात् लोकात् यजमानः  
 हीयेत पृथिवीम् आ अक्रमिषं प्राणः मा मा द्वासीत् अन्तरिक्षम् आ  
 अक्रमिषं प्रजा मा मा द्वासीत् दिवम् आ अक्रमिषं सुवः अगन्त  
 इति आह एषः वै अग्नेः अन्वारोहः तेन एव एनम् अन्वारोहति सुवर्गस्य  
 लोकस्य समञ्चै(१)” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’, ‘एषः’ सुवर्ग-  
 लोकार्थं ‘चीयते’; अतः तस्य अन्वारोहाभावे ‘सुवर्गात्’ ‘हीयेत’, तन्मा  
 भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहविध्युन्नेयः\* । मन्त्रार्थस्त,—  
 यजमानोऽहं ‘पृथिवी’ पादेन ‘आ’-‘अक्रमिषम्’, अतः ‘प्राणः’ ‘मा’  
 माम् परित्यजतु । अन्तरिक्षातिक्रमणेन पुत्रादिप्रजा ‘मा’ परित्यजतु ।  
 दिवः आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एव अग्नेरन्वारोहण-  
 हेतुः । अतः ‘तेनैव’ ‘अन्वारोहति’, तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अथ द्यूषेकादग्निन्यां कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत् पक्षसम्भितां  
 मितुयात् कनीयांश्च यज्ञकृतम् उपेयात् पापीयसी अस्य आत्मनः  
 प्रजा स्यात् वेदिसम्भितां मिनोति ज्यायांमम् एव यज्ञकृतम्  
 उपैति न अस्य आत्मनः पापीयसी प्रजा भवति(१)” इति ।  
 पक्षदूर्घपरिमिते एव देशे यदि एकादग्निनीम् अवस्यापयेत्, तदानीम्  
 अत्यन्तं ‘यज्ञकृतं’ प्राप्नुयात् । ‘अस्य’ यजमानस्य स्वकीया ‘प्रजा’  
 ‘पापीयसी’ च भवेत् । अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे

\* ‘एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘विधिसग्नेयः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यूपान्तरालानि विलिख्य एकादशिनो मिनुयात् । तथा सति प्रभूतम 'एव' 'यज्ञकतु' प्राप्नोति । 'अस्य' 'प्रजा' च 'पापीयसी' 'न' 'भवति' । पूर्वस्मिन् प्रपाठके "वञ्च एकादशिनी" (प्रा५।७) इत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पञ्चेकादशिनीपत्तेऽपि एक एव यूपः न तु यूपैकादशिनीति उक्तम् ; इह तु चयनविकर्तृषु यूपैकादशिनी अभ्युपगम्यते इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चसु अपि चितिषु सम्भूय दृष्टकामङ्गां विधत्ते,—“साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसप्तमिती वै अयं लोकः इमम् एव लोकम् अभि जयति द्विपाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विपाहस्रं वै अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षम् एव अभि जयति त्रिपाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः त्रिपाहस्रो वै असौ लोकः अमुम् एव लोकम् अभि जयति<sup>(१)</sup>”—इति । सहस्रसङ्ख्याकानाम् दृष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ वा सहस्रसङ्ख्याकाभिः दृष्टकाभिः निध्याच्य अग्निं साहस्रम् । यः प्राथमिकम् अग्निं 'चिन्वीत', स तु 'साहस्र' कुर्यात् । द्वितीयवारं 'चिन्वानो' द्विगुणम् । तृतीयवारं 'चिन्वानः' त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् उन्नरोत्तरभूयस्वात् तत्तच्चितिसप्तमिता । अतः तैः चयनैः तत्रापि ।

पञ्चत्रयेऽपि क्रमेणोर्द्धपरिमाणं विधत्ते,—“जासुदस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रिधै एव इमं लोकम् अभ्यारोहति नाभिदग््नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानः त्रिष्टुभा एव अन्तरिक्षम् अभ्यारोहति षोडशं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्स्यै एव अमुं लोकम् अभ्यारोहति<sup>(२)</sup>”—इति । यथा प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चिन्वीतानाम्

उत्तरोत्तरम् औन्नत्यम्, अत एव गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीनाम्  
उत्तरोत्तरम् अचराधिक्यम् । अत क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा  
लोकत्रयम् अधिरोहति ।

त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान् विधत्ते,—“न अग्निं चित्वा  
रामाम् उपेयात् अयोनी रेतो धास्यामि इति न द्वितीयं चित्वा  
अन्यस्य स्त्रियम् उपेयात् न तृतीयं चित्वा काञ्चन उपेयात् रेतो  
वै एतत् नि धत्ते यत् अग्निं चिनुते यत् उपेयात् रेतसा व्युद्धेत(१)”  
इति । य प्राथमिकम् अग्निचयनं करोति, स. ‘रामां’ ‘न’  
‘उपेयात्,—स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीया इयम् इति मत्वा  
कामुकैः न प्रवर्त्तत, पुत्रार्थं तस्याम् ईप्सिता अनुज्ञा । रामोपगमना-  
भावे अयं हेतु,—‘अयोनी’ पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव ‘रेत.’  
स्थापयिष्यामीति तन्मा भूदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचयनानुष्ठायी  
सार्ववर्णिकविशेषेण ‘अन्यस्य’ वर्णान्तरस्य दुहितरं ‘न’ ‘उपेयात्’  
सर्ववर्णायाम् ईप्सितस्यानुज्ञा\* । तृतीयचयनानुष्ठायी सर्ववर्णं  
रमणीया पुत्रार्थिनी वा कामपि ‘न’ ‘उपेयात्’ । तत्रायं हेतु,—  
‘अग्निं चिनुते’ इति ‘यत्’, तद्वेतनो गुणत्वेन स्यापनम्, तथा सति  
उपगमने ‘रेतसा’ विद्युक्तो भवति ।

तमिमम् अगमनफल-दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति,—  
“अथो खलु आज्ञा अप्रसस्य तत् यत् न उपेयात् इति यत्  
रेतमिधौ उपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृत. तस्मात्

\* पूर्वत्र ‘ईप्सितानुज्ञा’ अत्र च ‘ईप्सितस्यानुज्ञा’ इति विभिन्नपाठो  
न समीचीन इव प्रतिभाति ।

उपेयात् रेतस अस्कन्दाय(१) इति । अभिज्ञा 'खलु' एवम् 'आङ्' । अनुपगमनम् 'अप्रजस्य' प्रजोत्पादनहेतुर्न भवति । न च उपगमने रेतोहानि शङ्कनीया । "विराट् ज्योति"(४।२।६।४) इत्यादिमन्त्राभ्या 'रेत मिचौ' इष्टके अनेन उपहिते । तस्मात् 'ते एव' अस्य 'यजमानस्य' 'रेतः' पालयत । 'अतो 'रेतसः' विनाशाभावाद्य प्रजोत्पत्त्यर्थम् 'उपेयात्' । माहस्तादिविधीनाम् आघ्रातब्राह्मणोक्तावपि(२) अवकाशाभावात् मर्गान्ते निवेश \* । पूर्वस्य तु अन्वारोहणविधे "नमस्ते हरसे" इत्याद्यधिरोहणादूर्ध्वभावित्वात् 'अग्नद्रुजमिति परिषिञ्चति"(५।४।४।२) इत्यनुवाकान्ते निवेश ।

पूर्वस्मिन् प्रपाठके "षड्विराजावुपदधाति"(५।५।४।२) इत्यादिना रेत मिचौ विधानमुक्तं, तत्रैत्र कश्चिद्विशेष विधत्ते,—“वीणि वाव रेतांसि पिता पुत्र पौत्र यत दे रेत मिचौ उपदध्यात् रेत अस्य वि च्छिन्द्यात् तिस्र उप दधाति रेतस मन्तव्यै(३)” इति । योऽय 'पिता' इदानी वर्तते, स अतीतस्य कस्यचित् रेतः । अस्य पितु 'पुत्र' रेत । 'पौत्र' तु पुत्रस्य रेत । एवं पितृपुत्रपौत्राणां 'वीणि' 'रेतांसि' । तथा मति द्वयोर्ग्वे रेत मिचौ । उपधाने मति अर्वाशष्ट 'रेत' 'वि'-'च्छिन्द्यात्' तस्मात् 'तिस्र' रेत,मिच उपदध्यात् । तच्च रेत 'मन्तव्यै' मन्वद्यते ।

तिस्रोऽपि रेत मिच क्रमेण प्रशंसति,—“इय वाव प्रथमा रेत मिक वाक् वै इय तस्मात् पश्यन्ति इमां पश्यन्ति वाच वदन्तीम् अन्तरिच द्वितीया प्राणो वै अन्तरिचं तस्मात् न अन्तरिच

\* 'आघ्रात ब्राह्मणोक्तावपि' इत्येव सर्वत्र पाठ न समीचीन ।

पश्यन्ति न प्राणम् असौ द्वितीया. चक्षुः वै असौ तस्मात् पश्यन्ति  
 अमूं पश्यन्ति चक्षुः<sup>(८)</sup>” इति । या ‘प्रथमा’ ‘रेत.मिक्’ सा  
 भूमिरेव प्राथम्यमाभ्यात् । भूमिश्च वायूपैव अधोऽर्त्तित्वमाभ्यात् ।  
 आस्ये हि वाग्दृत्तित्वम्, नासिकायां प्राण, तत उपरि चक्षुः ;  
 ततो वाचः अधोऽर्त्तित्वम् । यस्मात् भूमिवाचौ अधोऽर्त्तित्वेन  
 समानरूपे, ‘तस्मात्’ न केऽपि नानाविधगत्यादिपूर्णम् ‘इमां’  
 भूमिं मादृरूपेण ‘पश्यन्ति’ । तथा विद्वत्सभायां सम्यक् ‘वदन्ती’  
 ‘वाच’ ‘पश्यन्ति’ आद्रियन्ते । येयं ‘द्वितीया’ रेत.मिक्, सा च  
 अन्तरिक्षरूपा मध्यमत्वमाभ्यात् । तच्च ‘अन्तरिक्ष’ प्राणस्वरूपम्  
 प्राणस्यापि वाक्चक्षुषोः मध्यवर्तित्वात् । यस्मात् अन्तरिक्षप्राणयो.  
 साग्य, ‘तस्मात्’ अमूर्त्तम् ‘अन्तरिक्षं’ चक्षुषा न ‘पश्यन्ति’ । ‘प्राण’  
 च नासिकामञ्जारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येय ‘द्वितीया’ रेत.मिक्  
 दृष्टका, सा सुलोकस्वरूपा उपरिवर्तित्वमाभ्यात् । सा च द्यौः  
 चक्षुस्वरूपा, चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्त्तते । यस्माद्दि  
 चक्षुषा साम्यं, ‘तस्मात्’ लोके जनाः सुर्यचन्द्रनक्षत्राद्यद्विताम्  
 ‘अमूं’ दिवं प्रत्यक्षेण ‘पश्यन्ति’ । ‘चक्षुः’ अपि शुक्रलण्णकनीनिकोपेतं  
 पशुकीयमुखस्यं न प्रत्यक्षत ‘पश्यन्ति’ ।

तदेवं तिस्र. प्रशस्य तासु कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यजुषा  
 इमां च अमूं च उपदधाति मनसा मध्यमाम् एषां लोकानां कृष्यै  
 अयो प्राणानाम्<sup>(९)</sup>” इति । “विराड् व्योतिरधारयत्” (४।१।८।४)  
 इति ‘यजुषा’ उच्चारितेन ‘इमां’ प्रथमा रेत मिचम् उपदधात् ।  
 तथा “मघाड् व्योतिरधारयत्” (४।१।८।५) इति यजुषा उच्चारितेन



पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्नेवैनं  
 विभर्ति<sup>(१)</sup> प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योखा चोलू-  
 खलञ्च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखाञ्चोलू-  
 खलञ्चोपदधाति ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिन् लोके-  
 ऽग्निं दुहे<sup>(२)</sup> सवतसुरो वा एष यदग्निस्तस्य वेधा-  
 विहिता इष्टका प्राजापत्या वैष्णवी ॥ २ ॥

वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं  
 विभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते यत् समिधं  
 आदधाति वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप  
 धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं चिनेतीयं वै विश्वकर्मा वैश्व-  
 कर्मणीरेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिष्टदग्निरिति<sup>(३)</sup>  
 तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत् यदस्यान्यः, चिनुया-  
 दत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निमस्य वृञ्जीत् योऽस्याग्निं  
 चिनुयात्तं दक्षिणाभीराधयेदग्निमेव तत् स्पृणोति  
 ॥ ३ ॥

पोढाविहितो वै । वैष्णवीः । अन्यः । विश्वतिथ्यं  
 ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अन्वारोहादिविधयो ह्यष्टमे समुदीरिताः ।

अथ नवमे आमन्द्यादिकमभिधीयते । “विष्णुमुखा वै देवाः” (पू।१।१) इत्यग्निन् अनुवाके ‘चतसृभिः सादयति’ इति यद्विहितं, तच्च सादनाधारं विधत्ते,—“सूयते वै एषः अग्नीनां यः उखायां भ्रियते यत् अधः सादयेद् गर्भाः प्रपादुकाः स्युः अथो यथा मयात् प्रत्यवरोहति तादृक् एव तत् आमन्दी सादयति गर्भाणां पृथ्यै अप्रपादाय अथो सत्रम् एव एनं करोति<sup>(१)</sup>” इति । ‘यः’ अयम् अग्निः ‘उखायां’ धार्यते, ‘एषः’ अग्निः अन्येषाम् ‘अग्नीनां’ मध्ये ‘सूयते’ अभिषिच्यते, ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यदि एतादृशम् अग्निम् ‘अधः’ भूमौ ‘सादयेत्’, तदानो प्राणिनां ‘गर्भाः’ भूमौ ‘प्रपादुकाः’ पतिताः ‘स्युः’ । अपि च ‘यथा’ लोके ‘मयात्’ ऐश्वर्यपदात् ‘प्रत्यवरोहति’ भ्रमति । ‘तादृक् एव’ ‘तत्’ अधः-सादनम् । तस्मात् आमन्दीम् आसादयति, महत्याम् आमन्द्याम् उख्यं म्यापयेत् । तच्च म्यापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय च भवति । अपि च ‘एनं’ ‘सत्रम्’ अभिषिक्तम् ईश्वरमेव ‘करोति’ । एतच्च सादनविधिसमीपे एव द्रष्टव्यम् ।

“न ह स्म वै पुराग्निः” (पू।१।२०) इत्यनुवाके यद्विहितं ‘पद्भ्यामं शिक्यं भवति इति’, तदेतदनुद्य प्रशंसति,—“गर्भो वै एषः यत् उख्यो योनिः शिक्यं यत् शिक्यात् उखां निरूहेत् योनेः गर्भं निर्हृष्यात् पद्भ्यामं शिक्यं भवति षोढाविहितो वै पुरुषः आत्मा च शिरश्च चत्वारि अङ्गानि आत्मन् एव एनं विभर्ति<sup>(२)</sup>” इति । योऽयम् ‘उखाः’ अग्निः, स गर्भन्यानीयः । ‘शिक्यं’ च योनिस्थानीयम् ।

यदि 'शिक्षात्' 'उखा' 'निरूहेत्' निर्गमयेत् विसृतेन उद्यामराहित्येन अध पातयेत् इत्यर्थः, तदा 'योने' सकाशात् 'गर्भ' नि शेषेण हतवान् भवति । अतस्तत्परिहाराय 'शिक्ष' षडभि उद्यामै ऊर्ध्व-प्रसृतरञ्जुविशेषैर्युक्तं कर्त्तव्यम् । लोके 'पुरुष' 'षोढाविहित' षडभि अत्रयवैरुपेत । 'आत्मा' मध्यशरीरम् एकाऽवयव, 'शिर' द्वितीयावयव, दौ हस्तौ, दौ पादौ इति 'चत्वारि' 'अङ्गानि' । अतः षडुद्यामै सति षडवयवयुक्तस्त्रशरीरे 'एव' 'एनम्' अग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यामविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ।

“एषा वा एतन्नोक्तानाम्” (प्रा०१।१।८) इत्यनुवाके यत् 'उखामुप-दधाति' इति विहितं यच्च “स्वयमाह्वणाम्” (प्रा०१।२।८) इत्यनुवाके 'उलूखलमुपदधाति' इति विहितं, तदुभयमत्र सह प्रशंसति,— “प्रजापति वै एष यत अग्निं तस्य उखा च उलूखलं स्तनौ तौ अस्य प्रजा उप जीवन्ति यत उखा च उलूखलं च उपदधाति ताभ्याम् एव यजमान अमुग्निं लोके अग्निं दुहे<sup>(१)</sup>” इति । यथीयमान 'अग्निः', 'एष' प्रजापतिस्वरूपः । तेन चितत्वात् उखालूखलयो फलमाधनत्वात् स्तनसादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं 'प्रजा' 'उप-जीवन्ति' । एतदुपधानेन 'यजमान' अपि स्वर्गे तत् फलं 'दुहे' । एतच्च उदाहृतयो अनुवाकयो एकत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ उख्यधारण-समिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति,— 'स-वत्सरो वै एष यत् अग्निं तस्य त्रेधाविहिता इष्टका प्राजापत्या वैष्णवो वैश्वकर्मणी अहोरात्राणि एव अस्य प्राजापत्या यत उख्य विभर्ति प्राजापत्या एव तत उप धत्ते यत समिध आदधाति

वैष्णवाः वै वनस्ततयः वैष्णवीः एव तत् उप धत्ते यत् इष्टकाभिः  
 अग्निं चिनोति इयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्माणीः एव तत् उप धत्ते  
 तस्मात् आहुः चिदत् अग्निः इति<sup>(१)</sup>” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’  
 म एव संवत्सरधारणात् संवत्सरात्मकः । ‘तस्य’ च संवत्सररूपस्य  
 अग्नेः सम्बन्धिन्यः ‘इष्टकाः’ ‘वेधा विहिताः’ चिप्रकाराः सम्पादिताः ।  
 कास्ताः? इति, ताः उच्यन्ते—‘प्राजापत्याः’ वैष्णव्यो वैश्वकर्माण्यय ।  
 यानि एतानि ‘अक्षोरावाणि,’ तानि ‘एव’ ‘अस्य’ संवत्सररूपस्य  
 अग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात् ‘प्राजापत्याः’ इष्टव्याः । अत्र उच्यधारणेन  
 प्राजापत्याः उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजापत्यादिभिः तिष्ठभिः  
 निष्पादितत्वात् ‘अग्निः’ चिगुणः इति अभिज्ञाः ‘आहुः’ ।

अथ उपधानकर्तारं विधत्ते,—“तं वै एतं यजमानः एव चिन्वीत  
 यत् अस्य अन्यः चिनुयात् तं दक्षिणाभिः न राधयेत् अग्निम् अस्य  
 वृञ्चीत यः अस्य अग्निं चिनुयात् तं दक्षिणाभिः राधयेत् अग्निम्  
 एव तत् स्पृशोति<sup>(२)</sup>” इति । यजमान एव चयनस्य कर्त्ता, न  
 अध्वर्युः । यदि अध्वर्युः कुर्यात्, तदानीम् अध्वर्युः दक्षिणाभिः  
 परितोषाभावे मति अग्निं नाग्रयेत् । अथ स्वयमग्रजः अध्वर्युणा  
 कारयेत्, तदा ‘तं’ ‘दक्षिणाभिः’ तोषयेत् । तेन ‘अग्निम्’ ‘एव’  
 तोषयति । तदिदं ब्राह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यामथे अत्रकामाभावेन  
 निवेशनीयम् ।

इति षायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रः—  
 अहिताभावे पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमचिनुतुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य  
 पूर्वार्धमचिनुत गोप्सेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छः  
 शरदोत्तरं पक्षः हेमन्तेन मध्यं<sup>(१)</sup> ब्रह्मणा वा अस्य  
 तत् पूर्वार्धमचिनुत श्वेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं  
 विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं<sup>(१)</sup> य एवं विद्वानग्निं चिनुत  
 ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥ १ ॥

रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्वानमन्त्यन्नः रोचते<sup>(१)</sup> इयं  
 वाव प्रथमा चित्तिरोपधयो वनस्पतयः पुरीषमन्त-  
 रिक्षं द्वितीया वयांसि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि  
 पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी  
 प्रजा पुरीषं<sup>(१)</sup> यच्चिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षि-  
 णामात्मानं प्रजामन्तरियात्तस्मात्पञ्चचितीकश्चेत्य  
 एतदेव सर्वं स्पृणोति<sup>(१)</sup> यत्तिस्तश्चितयः ॥ २ ॥

चिद्वद्भिर्यद्दे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै<sup>(१)</sup> पञ्च  
 चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति  
 पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैर्भूहति दश  
 सम्पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तः  
 स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराज्ये-  
 वान्नाद्ये प्रति तिष्ठति<sup>(१)</sup> संवत्सरो वै पृष्ठी चितिः कृतवः  
 पुरीषः<sup>(१)</sup> पद् चितयो भवन्ति पद् पुरीषाणि द्वादश

सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति  
तिष्ठति<sup>(८)</sup> ॥ ३ ॥

अथ । चितयुः । पुरीयं । पञ्चदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके  
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

आमन्वृत्ताममुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ।

अथ दशमे अयमं यजुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्युतुदारा  
प्रशंसामाह,—“प्रजापतिः अग्निम् अचिनुत अतुभिः संवत्सरं वसन्तो नैव  
अस्य पूर्वार्धम् अचिनुत सीमेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छं  
शरदा उत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यम्<sup>(१)</sup>” इति । अथ संवत्सरो  
दृष्टान्तः । अतुभिर्यथा संवत्सरो निष्पाद्यते, तथा ‘अग्निम्’ अपि  
‘अतुभिः’ ‘प्रजापतिः’ ‘अचिनुत’ । अतुमयोऽयं यज्ञः इति मह्यं  
एव अयमं, तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ।

अथ ब्राह्मणादिरूपतं मह्येन प्रशंसति,—“ब्राह्मणा वै अस्य  
तत् पूर्वार्धम् अचिनुत सीमेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विद्या  
उत्तरं पक्षं आशया मध्यम्<sup>(१)</sup>” इति । आशा मानसी टण्डादिः ।

अथ वेदमे प्रशंसति,—“य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते अतुभिः  
एव एमं चिनुते अयो एतत् एव सर्वम् अत्र इन्मे ऋष्यन्ति एतम्  
अग्निं चिक्षातम् अन्ति अयं शेवते<sup>(१)</sup>” इति । ‘यः’ यज्ञमातः ‘एवं’  
वसन्ताद्यात्मकं ब्राह्मणाद्यात्मकं च ‘विद्वान्’ तथैव सर्वदा

भावयन् 'अग्निं' 'चिनुते', सः प्रजापतिवत् 'चतुभिः' ब्राह्मणा-  
दिभिश्च चितवान् भवति । अपि च 'एतत्' चतुर्णां ब्राह्मणादीनां  
च स्वरूपं 'सर्वम्' अधीनं करोति । किञ्च 'अग्निं' चितवन्नाम् 'एनं'  
यजमानं सर्वे जनाः 'शृण्वन्ति', "अग्निचित् कपिला सत्री" इत्यादि-  
स्यतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किञ्च 'अन्नं' समृद्ध  
स्वादु च सर्वदा 'अस्ति' । अपि च सर्वेभ्यः 'रोचते' प्रीतिविषयो  
भवति ।

अथ चितिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति,—  
"इयं वाव प्रथमा चितिः ओषधयो वनस्पतयः पुरीषम् अन्तरिक्षं  
द्वितीया वयाप्सि पुरीषम् अश्वौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञ-  
चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषम्(१)" इति ।  
या 'इयं' 'प्रथमा चितिः', सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि  
प्रसारितं 'पुरीषं', तत् ओषधि-वनस्पतिस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि  
द्रष्टव्यम् ।

अथ शाखान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चिति-  
पञ्चकपक्षं स्थापयति,—"यत् त्रिचितोकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणाम  
आत्मानं प्रजाम् अन्तः इयात् तस्मात् पञ्चचितोकः चेतव्यः एतदेव  
सर्वं स्पृणोति(२)" इति । चतुर्थचिति-तत्पुरीषयोर्यज्ञ-दक्षिणा-  
रूपत्वमुक्तम्, पञ्चमचिति-तत्पुरीषयोर्यजमान-प्रजारूपत्वम् । एवं  
सति त्रिचितिपक्षे यज्ञादीनाम् अन्तरायः स्यात् । 'तस्मात्'  
पञ्चचितियुक्त एव अग्निः 'चेतव्यः' । तथा सति 'एतत्' भूम्यादिकं  
'सर्वम्' अपि प्रीणयत्येव ।

आद्यं चित्तियम् उत्तरद्वयञ्च विभज्य प्रशंसति,—“यत् तिस्रः  
चित्तयः त्रिदत् द्वि अग्निः यद् दे द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै<sup>(१)</sup>”  
इति । या एता आद्याः ‘तिस्रः’ ‘चित्तयः’, ताभिः अग्नेत्त्रैगुणं  
सम्पादितं भवति । त्रैगुण्यञ्च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् ।  
ये च उत्तरे ‘द्वे’ चिती, ताभ्यां ‘द्विपाद् यजमानः’ प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ समूहरूपेण प्रशंसति,—“पञ्च चित्तयो भवन्ति पाङ्कः  
पुरुषः आत्मानम् एव स्पृणोति पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैः  
अभ्युहति दश सम्पद्यन्ते दशाचरो वै पुरुषः यावान् एव पुरुषः तं  
स्पृणोति अथो दशाचरा विराट् अन्नं विराड् विराजि एव अन्नाद्ये  
प्रति तिष्ठति<sup>(२)</sup>” इति । पुरुषस्य दशाचरत्वं क्तिद्राभिप्रायेण  
द्रष्टव्यम् । यानि शिरसि सप्त क्तिद्राणि, ये च अधो दे क्तिद्रे, या च  
नाभिः, तानि सर्वाणि द्वावञ्जीवम् अविनाशात् अचराणीत्युच्यन्ते ।  
एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र आश्रायते,—“सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणा  
द्वाववाञ्चो । नत्र वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । अतो  
दशमह्याया पुरुषं साकन्धेन प्रीणयति । किं च विराड्द्वाग अग्ने  
‘प्रति’-‘तिष्ठति’ ।

अथ षष्ठचित्तिं तत्पुरीषञ्च प्रशंसति,—“मंत्रस्मरु वै षष्ठी चितिः  
अतत्रः पुरीषः<sup>(३)</sup>” इति । अत्र सर्वत्र प्रशंसारूपत्वात् मंत्रस्मरादि-  
रूपतायां न विस्मोतव्यम् ।

अथ सर्वे मिलित्वा(?) प्रशंसति,—“षट् चित्तयो भवन्ति षट्  
पुरीषाणि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मामाः मंत्रस्मरः मंत्रस्मरे एव प्रति  
तिष्ठति<sup>(४)</sup>” इति । तदेतद् ब्राह्मणं सर्वाङ्गे द्रष्टव्यम् ।



इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥ ० ॥

रोहितो धूमरोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या  
वभुररुणवभुः शुक्वभुस्ते रौद्राः श्वेतः श्वेताक्षः  
श्वेतग्रीवस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य-  
स्तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रावाहस्पत्या धूम-  
ललामास्तूपराः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चयनस्य प्रथमात्र दशमे वज्रधेरिता ।

अथाष्टादशनामान पशवो ह्यश्वमेधिका ॥

अष्टादशसंज्ञाकानां पशूनाम् एकैकं मह्यत । तत्र अग्निं  
एकादशे अनुवाके प्रथमं मह्यमाह,—“रोहितो धूमरोहितः कर्कन्धु-  
रोहितः ते प्राजापत्या वभुः अरुणवभुः शुक्वभुः ते रौद्राः श्वेतः  
श्वेताक्षः श्वेतग्रीवः ते पितृदेवत्याः तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य-  
स्तिस्रः श्वेता वशा सौर्यो मैत्रावाहस्पत्या धूमललामा तूपराः<sup>(१)</sup>”  
इति । पूर्वप्रपाठके “इन्द्राय राज्ञे सुकरः” (५।५।११) इत्यादौ  
जातिभेदा उक्ताः, इह तु वर्णभेदा उच्यन्ते । ‘रोहित-  
लोहितवर्णः’ ‘धूमरोहितः’ अस्यष्टलोहितः । ‘कर्कन्धुरोहितः’ मौवीर-

वर्णः । 'ते' एते त्रयः 'प्राजापत्याः' प्रजापतिदेवताकाः । एवमुत्तर-  
त्रापि एकैकस्य देवस्य चयस्त्रयो विज्ञेयाः । 'बभ्रुः' पाण्डुरकपिलः ।  
'श्रृण्वभ्रुः' रक्तकपिलः । 'शुकबभ्रु' हरितशुकसमानवर्ण । 'श्वेतः'  
श्वरक्तवर्णः, शुकश्वरक्त इत्येके । 'श्वेताक्ष' रक्तदृष्टिः । 'श्वेतपीवः'  
प्रमिद्धः । 'तिस्रः' इत्यादिक स्पष्टम् । 'धूम्रललामाः' धूम्रवर्णपुण्ड्राः ।  
'द्वपराः' शृङ्गहीनाः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥०॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूद्धं पृश्निस्ते मारुताः फल्गू-  
लौहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती  
क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्यस्तिस्त्रः श्यामा वशाः पौष्णिय-  
स्तिस्त्रो रोहिणोर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबाहस्पत्या अरुण-  
ललामास्तूपराः ॥ १ ॥

रोहितः पृश्निः षड्विंशतिः षड्विंशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितार्या पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयं सङ्गमाह,-

"पृश्निः तिरश्चीनपृश्नि ऊर्ध्वपृश्निः ते मारुताः फल्गूः लौहितोर्णी  
बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ताः वैश्वदेव्यः

तिस्रः श्यामा. वशाः पौष्णिय. तिस्रो रोहिणीः वशा मैत्रिय.  
 ऐन्द्रावाहस्यत्या अरुणललामा त्वपराः” इति । ‘पृश्नि’ शुक्र-  
 विन्दुचितश्चित्रवर्णः । तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्ण\* । एतेन ‘ऊर्द्धपृश्नि’  
 व्याख्यात । ‘फल्गूः’ लवणवर्ण । ‘लोहितोर्णी’ लोहितलोमा ।  
 ‘बलची’ शुक्रावयवा । ‘पृषती’ शुक्रविन्दुभिश्चिता । ‘म्यूलपृषती’  
 म्यूलशुक्रविन्दुभिश्चिता । ‘लुद्रपृषती’ सूक्ष्मशुक्रविन्दुभिरुपेता ।  
 ‘श्यामाः’ श्यामवर्णाः । ‘रोहिणीः’ रोहितवर्णाः । ‘अरुणललामा’  
 मन्ध्यावर्णपुण्ड्राः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-  
 संहिताभाष्ये षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

शितिवाहुरन्यतःशितिवाहुः समन्तशितिवाहुस्त  
 ऐन्द्रवायवाः शित्तिरन्ध्रोऽन्यतःशित्तिरन्धुः समन्तशिति-  
 रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मृशि-  
 वालस्त आश्विनास्तिस्त्रः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिस्त्रः  
 श्येनीः परमेष्ठिनै सोमापौष्णाः श्यामललामा  
 स्तूपराः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 त्रयदशोऽनुवाकः ॥०॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठः। ‘तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्ण’—इतिव  
 पाठो भवितुं यत्नः ।

तृतीयं सङ्गमाह,—

“श्रित्तिवाङ्गः अन्यतःश्रित्तिवाङ्गः समन्तश्रित्तिवाङ्गः ते ऐन्द्रवाचवाः  
श्रित्तिरन्ध्रः अन्यतःश्रित्तिरन्ध्रः समन्तश्रित्तिरन्ध्रः ते मैत्रावरुणाः  
शुद्धवांसः सर्वशुद्धवांसः मणिवांसः ते आश्विनाः तिस्रः श्रित्त्याः  
वशाः वैश्वदेव्यः तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने सोमापौष्णाः श्यामललामा-  
स्तूपराः” इति । श्रित्तिः शुक्लो वाङ्मैकदेशो यस्य अथौ ‘श्रित्तिवाङ्गः’ ।  
‘अन्यतःश्रित्तिवाङ्गः’ यत् प्रथमस्य श्रित्तिवं, ततोऽन्यत्रैकदेशे श्रित्तिवं  
यस्य सः अन्यतःश्रित्तिः, तादृशो वाङ्मयस्य स तथोक्तः । ‘समन्तश्रित्ति-  
वाङ्गः’ सर्वशुक्लवाङ्गः । ‘श्रित्तिरन्ध्रः’ शुक्लच्छिद्रः । अन्यतःश्रित्तिरन्ध्र-  
समन्तश्रित्तिरन्ध्रौ च पूर्ववत् । ‘शुद्धवांसः’ शुक्लपुच्छावयवः । ‘सर्वशुद्ध-  
वांसः’ शुक्लसर्वपुच्छः । ‘मणिवांसः’ शुक्लाशुक्लचितवांसः । ‘श्रित्त्याः’  
नानावर्णाः । श्येन्यः शुक्लवर्णाः । ‘श्यामललामा.’ श्यामवर्णपुष्टाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः श्रित्ति-  
ककुच्छ्रित्तिपृष्ठः श्रित्तिभसुत्त ऐन्द्रा वाहस्पत्याः श्रित्ति-  
पाच्छ्रित्त्योष्ठः श्रित्तिमुस्त ऐन्द्रावैष्णावास्तिस्रः सिंधा  
वशा वैश्वकर्मण्यस्तिस्रो धावे पृपोदरा ऐन्द्रापौष्णाः

श्वेतललामास्तूपराः । १ । २ । श्रित्तिवाहुरुन्नतः पञ्च-  
विंशतिः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं महमाह,—

“उन्नत ऋषभो वामन ते ऐन्द्रावरुणा श्रितिकरुत् श्रितिष्ट  
श्रितिभमत् ते ऐन्द्रावार्हस्यत्या श्रितिपात् श्रित्योष्ठ. श्रितिभु ते  
ऐन्द्रावैष्णवा तिस्र. सिध्ना वशा वैश्वकर्मण्य तिस्रो धात्रे पृषोदरा  
ऐन्द्रापौष्णाः श्वेतललामास्तूपरा ” इति । ‘उन्नतः’ उन्नतपृष्ठ  
‘ऋषभ’ युवा । ‘वामन’ ह्रस्वाङ्ग. । श्रिति श्रुक् कञ्जुत् यस्य ष  
तथोक्त. । ‘श्रितिष्ट.’ श्वेतपृष्ठः । ‘श्रितिभमत्’ श्रुकजघन ।  
‘श्रितिपात्’ स्पष्टम् । ‘श्रित्योष्ठ’ श्वेतोष्ठः । ‘श्रितिभु.’ श्वेतभु ।  
‘सिध्नाः’ सिध्नलाङ्गा, पादे श्रिता श्वेत्याङ्कितदेश । ‘पृषोदरा’  
पृषन्ति उदरे यासां ता पृषोदरा । ‘श्वेतललामा’ स्पष्टा ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

क॒र्णास्त्रयो॑ यामाः सौम्यास्त्रयः॑ श्विति॒ङ्गा अ॒मये॑  
 यवि॑ष्ठाय॒ त्रयो॑ नकुलास्त्रि॒सो रोहि॑णीस्त्र्यव्यस्ता  
 वसू॑र्मां तिस्रो॑ऽरुणा॒ दित्यौ॑द्घस्ता रु॒द्राणां॑ऽसोमै॒न्द्रा  
 ब॒भ्रुल॑लामास्तूपराः । १ । क॒र्णाः त्रयो॑ वि॒शतिः॑ ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमं महामाह,—

“कर्णाः त्रयो यामाः सौम्याः त्रयः श्वितिङ्गाः अमये यविष्ठाय  
 त्रयो नकुलाः तिस्रः रोहिणीः त्र्यव्यः वसूर्मां तिस्रः अरुणाः  
 दित्यौद्घः ताः रुद्राणां सोमैन्द्राः बभ्रुललामाः तूपराः” इति ।  
 ‘कर्णाः’ द्विनकर्णाः । ‘यामाः’ यमदेवत्याः । ‘श्वितिङ्गाः’ श्वेतपादाः ।  
 ‘यविष्ठाय’ युवतमाय । ‘नकुलाः’ नकुलवर्णाः । ‘त्र्यव्यः’ मातृवर्षाः ।  
 ‘रोहिणीः’ स्रोहितवर्णाः । ‘दित्यौद्घः’ द्विवर्षाः । ‘अरुणाः’ अरुणवर्णाः ।  
 ‘बभ्रुललामाः’ पिङ्गलपुङ्गाः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श॒ण्ठास्त्रयो॑ वैष्ण॒वा अ॒धीलो॒ध॒कर्णा॑स्त्रयो॒ विष्ण॑व  
 उ॒रुक्॑माय॒ स॒सु॒दि॒न॒स्त्रयो॑ विष्ण॒व उ॒रु॒गा॒याय॑ पञ्चा॒वी-

स्ति॒स्र आ॒दित्या॑नां चि॒वत्सा॑स्ति॒स्रोऽङ्गि॑रसामैन्द्रावैष्ण॒वा  
गौर॑ल॒लामा॑स्तूप॒राः । १ ।

शु॒ण्ठाः विंश॑तिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठं सङ्गमाह,—

“शुण्ठाः चयो वैष्णवा. अधीलोधकर्णाः चयो विष्णवे उरुक्रमाय  
सप्तुदिनः चयो विष्णवे उरुगायाय पञ्चावीः तिस्रः आदित्यानां  
चिवत्साः तिस्रः अङ्गिरसाम् ऐन्द्रावैष्णवाः गौरललामाः तूपराः”  
इति । ‘शुण्ठाः’ अवेष्टितकर्णाः, अल्पकायाः इत्येके । ‘अधीलोध-  
कर्णाः’ कर्णापरिप्ररूढकर्णाः । ‘उरुक्रमाय’ विसीर्षपादाय ।  
‘सप्तुदिनः’ सप्तमानपुच्छः । ‘उरुगायाय’ उरुभिर्महर्षिभिर्गता-  
याय । पञ्चाव्यः अर्धतृतीयवर्षाः चिवत्सराः । ‘गौरललामाः’  
स्रष्टाः ।

इति माधनाचार्यविरचिते माधवाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राय॑ राश्रे चयः शिति॑पृष्ठा इन्द्रा॑याधिराजाय॑  
चयः शिति॑ककुट इन्द्रा॑य स्वर॑श्रे चयः शिति॑भसदस्ति॒स्र-  
स्तु॑र्याद्यैः सा॒ध्याना॑न्ति॒स्रः प॑ष्टीद्यौ वि॒श्वेषां॑ दे॒वाना॑-

माम्रेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः । १ । इन्द्राय द्वाविंश  
शतिः ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके  
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमं महमाह,—

“इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिषुष्ठाः इन्द्राय अधिराजाय त्रयः  
शितिककुदः इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसदः तिस्रः सुर्योद्गाः  
माथ्यानाम् तिस्रः पष्ठ्यौद्गाः विन्धेषां देवानाम् आम्रेन्द्राः कृष्णललामाः  
तूपराः” इति । शितिषुष्ठशितिककुच्छितिभसच्छ्रद्धा व्याख्याताः ।  
‘सुर्योद्गाः’ सार्धचतुर्वर्णाः । ‘माथ्यानां’ देवविशेषाणाम् । ‘पष्ठ्यौद्गाः’  
चतुर्वर्णाः ।

इति मायनाशार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

—

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्रायै त्रयः कृष्णैताः  
कृष्णै त्रयो ऽरुणैतास्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयो ऽनुद्गाहः  
सिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहितललामास्तूपराः  
। १ । अदित्यै अष्टादश ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके  
अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥



अष्टमं सप्तमाह,—

“अदित्यै चयः रोहितैता इन्द्राण्यै चयः कृष्णैताः कुङ्कै चयः  
अरुणैता तिम्रो धेनवः राकायै चयः अनङ्गाह सिनीवान्यै आग्रा-  
वैष्णवाः रोहितललामा. त्वपरा.” इति । ‘एता’ हरिता  
हरितवर्णाः ; ते च रोहितेन अत्यन्तरत्नेन युक्ताः ‘रोहितैताः’ ।  
कृष्णेन युक्ताः ‘कृष्णैताः’ । ईषद्रत्नेन युक्ताः ‘अरुणैताः’ । धेन्वादयः  
प्रसिद्धाः\* ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहितामाथे पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे चयः सारङ्गाः  
पार्जन्या नभोरूपास्तिस्त्रोऽजा मल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो  
मेघ्य आदित्या चावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः । १ ।  
सौम्याः एकान्नविंशतिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
जनविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमं सप्तमाह,—

“सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा सोमाय राज्ञे चयः सारङ्गाः पार्जन्या

\* अथ ‘ते च’ इत्यत्र ‘स च’ इति, एव ‘कृष्णेन युक्ता’ इत्यत्र ‘कृष्णेन  
युक्त’ इति सर्वत्र पाठ ग्रामादिक इव प्रतिभाति ।

नभोरूपाः तिस्रः अजाः मल्हाः इन्द्राण्यै तिस्रो मेथ. आदित्याः  
 द्यावापृथिव्याः मालङ्गाः त्वपराः” इति । ‘पिशङ्गाः’ गोरोचनवर्णाः ।  
 ‘मारङ्गाः’ मारङ्गवर्णाः । ‘पाजेन्याः’ पर्जन्यदेवत्याः । ‘नभोरूपाः’  
 अश्विनवर्णाः । ‘मल्हाः’ गलस्तनाः । ‘मालङ्गाः’ महाकायाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके जनविशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो  
 रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः  
 शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रा-  
 सुराः श्वेतललामास्तूपराः । १ । वारुणा विंश  
 शतिः ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमं षड्माह,—

“वारुणास्त्रय. कृष्णललामाः वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामाः  
 वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवाः  
 त्रयोऽपृश्नयः सर्वदेवत्याः ऐन्द्रासुराः श्वेतललामाः त्वपराः” इति ।  
 रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहोऽनद्वाहोऽविन्द्राग्निभ्या-  
मोजोदाभ्यामुष्टारोऽविन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां सीरवाहा-  
वत्रो द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी  
पुरुषो द्वे धेनू भौमी वायवे आरोहणवाहोऽनद्वाहो  
वारुणी कृष्णे वशे अराज्ञौ दिव्याष्टपभौ परिमरौ । १ ।  
सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
एकविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैः अष्टादशिनः पञ्चवः आम्नाताः । अथैकेना-  
नुवाकेन द्वाविंशतिः पशूनाह,—

“सोमाय स्वराज्ञे अनोवाहौ अनद्वाहौ इन्द्राग्निभ्याम्  
ओजोदाभ्याम् उष्टारौ इन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्याम् सीरवाहौ अत्री द्वे  
धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषो द्वे धेनू  
भौमी वायवे आरोहणवाहौ अनद्वाहौ वारुणी कृष्णे वशे  
अराज्ञौ दिव्यौ ष्यपभौ परिमरौ” इति । ‘अनोवाहौ’ शकटवहन-  
मर्थे । ‘अनद्वाहौ’ बलीवर्द्धे । ‘ओजोदाभ्याम्’ अष्टमघातुप्रदा-  
त्तभ्यां\* । ‘उष्टारौ’ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामियुग-  
वोढारौ । ‘सीरवाहौ’ लाङ्गलवाहिनौ । ‘अत्री’ अविषदृशौ ह्रस्वौ  
अनद्वाहौ इत्यर्थः । भूमिर्धेनुदधम् । दिशं वडवादधम् । पुन-

\* ‘प्रदात्तारौ’ इति सर्वत्र पाठः ।

भूमिर्धेनुद्वयम् । विराट्-देवतायाः 'पुरुषी' मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमि-  
 र्धेनुद्वयम् । 'आरोहणवाहौ' मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तौ  
 बलीवर्दौ । पूर्वन्तु धान्यादिवाहिकशकटार्थावुक्तौ ; अत्र तु  
 राजकुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु कृष्णमृग-  
 जातीये स्त्रियौ बन्धे । दुर्देवतायास्तु 'अराद्यौ' उच्छ्रितमृद्ग्नौ ;  
 'ष्टपभौ' शेषकौ ; 'परिमरौ' उभयतो मरणयुक्तौ, यस्य पशोः  
 अग्रजोऽपि मृतः अनुजोऽपि मृतः तादृशौ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
 संहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एकादश प्रातर्गव्याः पशव् आ लभ्यन्ते हगलः  
 कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाघ्राः सौरीर्नव श्वेता  
 वशा अनूवन्ध्या भवन्त्याग्नेय ऐन्द्राम् आश्विनस्ते  
 विशालयूप आ लभ्यन्ते ॥ १ ॥

एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
 द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ उक्तमेऽह्यतिराचेऽनुष्ठेयान् काशित्पशूनाह,—

“एकादश प्रातर्गव्याः पशवः आ लभ्यन्ते हगलः कल्माषः  
 किकिदीविः विदीगयः ते त्वाघ्राः सौरीः नव श्वेताः वशाः अनूवन्ध्याः

भवन्ति आग्नेय. ऐन्द्राग्रः आग्निस्ते विशालयूपे आ-लभ्यन्ते" इति ।  
 तृतीयेऽङ्गि प्रातःकाले गोजातीया एकादश पशवः । ते च देवता-  
 विशेषस्य अनुकृत्वात् प्राजापत्याः । ऋगलादयस्त्रयः 'लाष्टाः' । 'ऋगल.'  
 ऋगार्भकः, स च 'कल्पापः' रुष्णवर्णमित्रः । 'किकिदीविः' तित्तिरिः ।  
 'विदीगयः' कुक्कुटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाहनि आलभ्यन्ते ।  
 'सौरीः' सूर्यदेवताका । 'अनूवन्ध्याः' चरमकालीनाः पशवः । ताश्च  
 'वशाः' वन्ध्याः, 'श्वेता' श्वेतवर्णाः, न्वसह्याकाश्च 'भवन्ति' । पुनरपि  
 आग्नेयादयस्त्रयः पशव. आलभ्यन्ते । 'ते' च त्रयो मध्यमे यूपे  
 अतिविस्तृताग्निष्ठाष्ये यूपे 'आ'-लभ्यन्ते' ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवाये वेदार्थप्रकाशे रुष्णजजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

पि॒शङ्गास्त्रयो वास॒न्ताः सार॒ङ्गास्त्रयो ग्रैष्णाः  
 पृ॒प॒न्तस्त्रयो वा॒र्षि॒काः पृ॒श्न॒यस्त्रयः शार॒दाः पृ॒श्नि-  
 स॒व्यास्त्रयो है॒म॒न्तिका अवलि॒प्तास्त्रयः शै॒शिराः  
 संवत्स॒राय॒ निर्वक्ष॑सः ॥ १ ॥

पि॒शङ्गाः वि॒श्र॒तिः ॥ २३ ॥

हिर॑ण्यवर्णाः । अ॒पां ब्र॒ह्मन् । भू॒तेष्ट॒काः । स॒जूः ।  
 संवत्स॒रमुख्यं॑ । प्र॒जाप॑तिः, -स क्षुरप॑विः । अ॒ग्नेव  
 दीक्ष॑या । सुव॑र्गाय, -नं यत् । सू॒यने॑ । प्र॒जाप॑तिः, -ऋ॒तुभिः

रोहितः । पृश्निः । शितिवाहुः । उन्नतः । कूर्णाः ।  
शुण्ठाः । इन्द्राय । अदित्यै । सौम्याः । वारुणाः । सोमाय ।  
एकादश । पिशङ्गाः । त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णाः (१।१) । भूतेष्टकाः (३।१) । छन्दो यत्  
(५।२) । कनीयाःसम् (८।२) । चिष्ट्यग्निः (१०।३) ।  
वारुणाः (२०।१) । चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके  
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकप्रश्नः समाप्तः ॥  
॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

अथ चतुषष्टमाह,—

“पिशङ्गास्त्रयो वामन्ता मारङ्गास्त्रयो वैशाः प्रयन्तस्त्रयो वार्षिकाः  
प्रयन्तस्त्रयः शारदाः पृश्निस्त्रयोस्त्रयो हैमनिकाः अत्रलिप्तास्त्रयः  
गैशिराः मंत्रस्त्रयाय निवल्मः” इति । ‘पिशङ्गाः’ गोरोचनवर्णाः ।  
‘मारङ्गाः’ मारङ्गवर्णाः । ‘प्रयन्तः’ विजातीयविन्दुयुक्ताः । ‘पृश्नयः’  
श्वेताः । ‘पृश्निस्त्रयोः’ कटिभागे श्वेतवर्णाः । ‘अत्रलिप्ताः’ मङ्गोर्णवर्णाः ।  
वामन्ताद्युतवः तेषाम् । मंत्रस्त्रयदेवतायाम् ‘निवल्मः’ नियेन  
वल्मो युक्तः ।

अत्राप्यष्टप्रपाठकस्य विनियोगमद्बुद्धः,—

कुम्भेष्टकामन्त्रार्था ‘हिरण्य’ (१) इति त्रयोदश ।

‘दिवि’ (२।४) इति ब्रह्मादध्याद् देवस्य’ (३।२) इत्यभिषेचनम् ।

‘मजूः’ (४।१) आहुतयः पञ्च ‘घृतेन’ (४।२) इत्यनुपज्यते ॥

‘पृष्टो’ (६।४) वैश्वानरी याज्ञे पुरीषं न्यापयेत्तया ।

अन्वारोहेच्चितिं स्वामी ‘पृथिवीमाकमि’ (८।२) इत्यतः ॥

‘दष्टो यज्ञः’ ‘तस्य ते’ (८।६) द्वे समिष्टयजुषी मते ।

‘पिता मात’ (८।६) इति मन्त्रेण चित्यग्निमनुशंसति ॥

अथमेघस्य पशवो रोहिताद्या (११-२३) उदीरिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यदं विनाशयन् ।

सुमर्यांश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमष्टेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-  
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-  
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकः  
सम्पूर्णः ॥०॥

समाप्तश्च षष्ठः प्रपाठकः ॥

॥०॥ ॐ नमः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नम ॥०॥



तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाक ।

हरिः ओम् ॥

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो  
 दृश्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य  
 आ दृश्यते वसीयान् भवत्याग्नेया गायत्रिया प्रथमा-  
 श्वितिमभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीया-  
 मनुष्टुभा चतुर्थी पङ्क्त्या पञ्चमी यथादेवतमेवाग्निं  
 चिनुते न देवताभ्य आ दृश्यते वसीयान् भवति<sup>(१)</sup>  
 इडायै वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरे-  
 नम् ॥ १ ॥

चिनुते<sup>(१)</sup> यो वै प्रजापतये प्रतिषोच्याग्निं चिनोति



नार्ति॑मा॒र्च्छत्य॑श्वा॒वभित॑स्तिष्ठेतां कृ॒ष्ण उ॑त्तर॒तः श्वे॑तो  
 दक्षि॑ण॒स्तावा॒लभ्ये॑ष्टका॒ उप॑ द॒ध्यादे॒तद्वै प्र॒जाप॑ते रू॒पं  
 प्रा॒जाप॑त्योऽश्वः सा॒क्षादे॒व प्र॒जाप॑तये प्रतिप्रो॒च्यामिं॑  
 चि॑नोति नार्ति॑मा॒र्च्छति<sup>(१)</sup> ए॒तद्वा अ॒हो रू॒पं यच्छे॑तोऽश्वो  
 रात्रि॑यै कृष्ण ए॒तद॒हः ॥ २ ॥

रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीपमिष्टका उपधास्यन्  
 श्वेतमश्वमभि मृशेत् पुरीपमुपधास्यन् कृष्णमहोरावा-  
 भ्यामेवैनं चिनुते<sup>(१)</sup> हिरण्यपाचं मधोः पूर्णं ददाति  
 मधुव्योऽसानीति<sup>(२)</sup> सौर्या चिचवत्यावेक्षते चिचमेव  
 भवति मर्ध्यन्दिनेऽश्वमव घापयत्यसौ वा आदित्य  
 इन्द्र एव प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षाद्  
 चमोति<sup>(३)</sup> ॥ ३ ॥

ए॒न॒म । ए॒तद॒हः । अ॒ष्टाच॑त्वारि॒ंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

## श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ओम् ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उपानुवाकं यत्प्रोक्तं द्वयोः पञ्चमपष्ठयोः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥

तत्रादौ तावत् मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिमर्शनं विधत्ते,—“यो वै  
 अथथादेवतम् अग्निं चिनुते आ देवताभ्यो वृक्ष्यते पापीयान् भवति  
 यो यथादेवतं न देवताभ्यः आ वृक्ष्यते वमीयान् भवति आग्नेय्या  
 गायत्रिया प्रथमां चितिम् अभि मृशेत् चिष्टुभा द्वितीयां जगत्या  
 तृतीयाम् अनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमी यथादेवतमेवाग्निं चिनुते  
 न देवताभ्यः आ वृक्ष्यते वमीयान् भवति<sup>(१)</sup>” इति । यस्याश्चितेर्या  
 देवता, तामतिक्रम्य चयनम् ‘अथथादेवत’; अतिक्रमणं यथादेवतं ।  
 अतो यथादेवतम् अनुष्ठानाय आग्नेयगायत्र्यादिभिस्तां तां ‘चितिम्’  
 ‘अभि’-‘मृशेत्’ । “अग्ने देवाः इहावह” (ब्रा० ३।१२।६।१)  
 इत्याग्नेयी गायत्री । “अगन्म महा मनसा यविष्टम्” (ब्रा० ३।१२।  
 ६।३) इति चिष्टुप् । “मेधाकारम्” (ब्रा० ३।१२।६।३) इति जगती ।  
 “मनुष्वत्वानि धीमहि” (ब्रा० ३।१२।६।३) इति अनुष्टुप् । “अग्निर्हि  
 वाजिनम्” (ब्रा० ३।१२।६।४) इति पङ्क्तिः । ता एताः नाचिकेत-  
 चयनप्रकरणे “यत्ते चितम्” (ब्रा० ३।१२।६।१) इत्यनुवाके समा-

आस्यमानत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । एवमभिमर्शने सति न उक्तदोषः कश्चिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागः, तस्मिन् प्रशंसति,—

“इडाद्यै वै एषा विभक्तिः पशवः इडा पशुभिः एन चिनुते<sup>(१)</sup>” इति । ‘विभक्तिः’ गायत्र्यादिमन्त्रविभागः, स च अत्र इडार्थं क्रियते । ‘इडा’ हि नाम ‘पशवः’, “पशवो वा इडा” इति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च पशुस्वरूपाणि “पशवो वै छन्दांसि” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः ‘पशुभिः’ ‘एनम्’ अग्निं चितवान् भवति । एतच्च ब्राह्मणं “पशुर्वा एष यदग्निः” (५।२।१०।१) इत्यनुवाके प्रथमचित्तवसाने द्रष्टव्यम् ।

अयोपधाने अश्वस्पर्शनं विधत्ते,—“यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति न आर्तिमाच्छति अश्वौ अभितः तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरत. श्वेतो दक्षिण. तौ आलभ्य दृष्टकाः उप दध्यात् एतत् वै प्रजापतेः रूपं प्राजापत्य. अश्व. सावादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति नार्तिमाच्छति<sup>(२)</sup>” इति । प्रजापति, अग्निं प्रति छलत्वात् प्रथमं चेतत्वाच्च अग्नेः स्वामी, अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति, अतः कथनीयं । पार्श्वयोर्दो अश्वौ अश्वस्याप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चात् ‘उप’-‘दध्यात्’ । ‘एतत्’ अश्वारूपां शरीरं ‘प्रजापतेः’ स्वरूपं, प्रजापत्यच्चिजन्यत्वेन तस्य प्राजापत्यत्वात् । अतः अश्वस्य स्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं । तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते,—“एतद्वै अहो रूपं यत् श्वेतः अश्वः रात्रियै कृष्णः एतत् अहो रूपं यत् इष्टकाः रात्रियै पुरीषम् इष्टकाः उपधास्यन् श्वेत् अश्वत् अभि मृशेत् पुरीषम् उपधास्यन् कृष्णम् अहोरात्राभ्याम् एव एनं चिनुते(४)” इति । ‘श्वेतः’ ‘अश्वः’ ‘इष्टकाः’ च इत्युभयम् ‘अहो रूपम्’ । अतः ‘इष्टकाः’ ‘उपधास्यन्’ ‘श्वेतम्’ ‘अभि-मृशेत्’ । ‘कृष्णः’ अश्वः ‘पुरीषं’ चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम् । तस्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । ‘यदा ‘पुरीषम्’ उपधास्यति, तदा ‘कृष्णम्’ अभिमृशेत् । एवं सति ‘अहोरात्राभ्यामेव’ ‘एनम्’ अग्निं चितवान् भवति । एतच्च ब्राह्मणम् “अग्ने तं अश्वो वयः (५।२।६।१)” इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य कृतं चित्रं देवानामित्यवेच्याश्वेनावप्राप्य ब्रह्मणे ददाति’ इति ।

तत्र दानं विधत्ते,—“हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्यः अशानि(५) इति । परलोके मधुभोग्यद्रव्ययुक्तो भविव्यामीत्यभिप्रेत्य मधुना ‘पूर्णं’ सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

दात्रा च दानात् पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते,—“सौर्या चित्रवत्या अवेक्षते चित्रमेव भवति मध्वन्दिने(६)” इति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात् तदानीं दातुम् आदौ मधुपूर्णं पात्रं मन्त्रेण ‘अवेक्षते’ । “चित्रं देवानाम् (२।४।१४।४)” इत्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च ; तथा अवेक्षणे सति ‘चित्रमेव’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति ।

अवेक्षणादूर्ध्वं प्रापणं विधत्ते,—“अश्वमव प्रापयति असौ वै आदित्यः इन्द्रः एषः प्रजापतिः प्राजापत्यः अश्वः तमेव साचात्

अधीति<sup>(७)</sup>” इति । योऽयं विचक्षत्या प्रतिपाद्य ‘आदित्य’, स एव परमेश्वर्योपेतत्वात् ‘इन्द्र’; प्रजानां परिपालकत्वात् ‘प्रजापति’ । अत्र प्राजापत्यात् ‘प्राजापत्य’ । अतः अत्रावप्राण्येन तं प्रजापतिम् इन्द्रम आदित्यमेव ‘साक्षात्’ समृद्धं करोति । तदिदं ब्राह्मणम् अन्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥०॥

त्वामग्ने ह्यभं चैकितानं पुनर्युवानं जनयन्नुपागां ।  
 असूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सह  
 शिशाधि<sup>(८)</sup> । पशवो वा एते यदिष्ट्वाश्चित्यामृषभ-  
 मुपं दधाति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय  
 तस्माद्यथेयं ऋषभ<sup>(९)</sup> । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा  
 राव्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्र-  
 वत्<sup>(९)</sup> । प्राजापत्यां ॥ १ ॥

एतामुपं दधातीयं वावैपैकाष्टका यदेवैकाष्टकाया-  
 मन्नं क्रियते तदेवैतयावरुन्ध एषा वै प्रजापतेः काम-  
 दुष्ठा तथैव यजमानोमुषिं लोकेऽग्निन्दुहे<sup>(८)</sup> येन देवा  
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनादित्या वसवो येन रुद्राः ।  
 येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्व-  
 स्ति<sup>(९)</sup> । सुवर्गाय वा एष लोकार्य ॥ २ ॥

ः चीयते यद्मिर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नि-  
 त्युख्यः समिन्ध इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः  
 सुवर्गस्य लोकस्य समर्थैः<sup>(१)</sup> श्तायुधाय श्तावीर्याय श्ता-  
 तयेभिमातिपाहे । श्तं यो नः श्तादो अजीतानिन्द्रो  
 नेपदति दुरितानि विश्वा<sup>०</sup> । ये चत्वारः पृथयो देव-  
 याना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो  
 अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः ॥ ३ ॥

परिदत्तेह सर्वे<sup>(२)</sup> । ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः  
 श्ताद्वर्णाः सुवितनो अस्तु । तेषामृतूनाः श्ताशारदानां  
 निवात एषामभये स्याम<sup>(३)</sup> । इदुवत्सराय परिवत्सराय  
 संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः । तेषां वयः सुमतौ यच्चि-  
 यानां ज्योग्जीता अहताः स्याम<sup>(४)</sup> । भद्रान्नः श्रेयः  
 समनैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वा । स नो  
 मयोभूः पितो ॥ ४ ॥

आ विशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योनः<sup>(५)</sup> । अज्या-  
 नीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव  
 प्रविशति नैव जीयते<sup>(६)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्ध-  
 मासा मासा कृतवः संवत्सर ओषधीः पञ्चत्यथ कस्माद्-  
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्यत इत्येता हि तद्देवता  
 उदजयन् यद्दुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यः समदन्द्धादाग्र-

युष्मन्, निरुप्यैता आहुतोर्जुहोत्वर्धमासानेव मासानृतून्त्  
 सवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदन्दधाति<sup>(१७)</sup> भूद्रान्नुः  
 श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्या-  
 पराभावाय<sup>(१८)</sup> ॥ ५ ॥

प्राजापत्यां । लोकाय । देवाः । पितो । दध्यादा-  
 ग्रयुष्मन् । पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

चित्तिस्पर्शादिकन्वाद्येऽनुवाकेऽत्र समीरितम् ।

अथ द्वितीये षष्ठ्यभेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—  
 'त्वामग्ने वृषभमित्यृषभमुपधाय' इति । तदिदं विधातुं मन्त्र-  
 मुत्पादयति,—“त्वामग्ने वृषभ चेकितान पुनर्युवान जनयन् उपगां  
 अस्यूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिशाधि<sup>(१)</sup>  
 इति । हे 'अग्ने', 'वृषभ' कामाना वर्धितार, 'चेकितान' सर्वज्ञ,  
 'युवान' नित्यतरुण 'त्वां' 'जनयन्' प्रजोत्पादक कुर्वन् अह 'पुन'  
 'उपागा' भूयोभूय प्राप्नोति\* । 'न' अस्माक 'गार्हपत्यानि'  
 गृहपतिकर्माणि 'अस्यूरि' 'सन्तु' । स्यूरिशब्द सारवाची अस्यूरिण  
 साररहितानि सन्तु । 'तिग्मेन' 'उज्ज्वलेन' 'ब्रह्मणा' ब्रह्मवर्षेण  
 'न' अस्मान् 'स शिशाधि' सम्यगनुशिष्टान् कुरु ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । 'भूय प्राप्नोमि' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'अस्यूरि' (अस्युरीणि) साररहितानि इत्येवविधं कश्चित् पाठो  
 भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशवो वि एते यत् इष्टकाः चित्यां-  
चित्याम् ऋषभम् उप दधाति मिथुनमेव अस्य तत् यज्ञे करोति प्रजन-  
नाय तस्मात् यूयेयूये ऋषभः<sup>(१)</sup>” इति । या एता अन्याः ‘इष्टकाः,’  
ताः सर्वा गोरूपा । अतो ‘यज्ञे’ तामां मिथुनभावाय एताम्  
ऋषभाख्याम् इष्टकाम् उपदधात् । यस्मादत्र एकस्याञ्चित्याम्  
ऋषभम् उपधीयते, तस्मात्लोकैऽपि एकैकस्मिन् गोरूये एकैक  
‘ऋषभः’ तिष्ठति । सर्वचितिषु अपेक्षितत्वादिदं ब्राह्मणं प्रथमचित्यन्ते  
द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘संवत्सरस्य प्रतिमामिति प्राजापत्याम्’ इति ।  
तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि  
उपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्रवद्<sup>(२)</sup>” इति । ‘हे  
रात्रि’ एकाष्टकारूपे, ‘यां’ ‘त्वा’ ‘प्रतिमां’ प्रतिनिधिरूपां सर्वं  
यजमाना. ‘उपासते’ सेवन्ते, ‘एया वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका  
एतस्यां वा एष एताः रात्रिं वसति’ इति हि अन्यत्राद्यातं । तां  
त्वां ‘कृत्वा’ इहोपधाय ‘सुवीरां’ शोभनभृत्योपेतां ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां  
‘विश्वमायुः’ कृत्स्नमप्यायुष्यं ‘व्यश्रवत्’ विशेषेण व्याप्नोति ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राजापत्याम् एताम् उप  
दधाति इयं वाव एया एकाष्टका यदेव एकाष्टकायाम् अन्नं क्रियते  
तदेव एतया अवरुन्धे एया वै प्रजापते. कामदुघा तयैव यजमानः  
असुप्तिं लोकेऽग्निं दुहे<sup>(३)</sup>” इति । एकाष्टकायाः संवत्सररूपप्रजापति-  
पत्नीत्वात् तद्रूपेयमिष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदधात् । ‘एया’ च  
‘एकाष्टका’ ‘इयम्’ एव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिस्वरूपायाम्



एतस्याम् 'एकाष्टकायां' यत् 'अन्नं' सम्पाद्यते तत् सर्वं प्राप्नोति । किञ्च इयम् एकाष्टका 'प्रजापतेः' संवत्सररूपस्य कामधेनुः, 'यजमानः' 'अमुग्निन् लोके' कामान् दोग्धि दुग्धे' । एतच्च नक्षत्रेष्टकाम्राच्छाणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति प्रादेश-  
मात्रैः काष्ठैरुख्यमुपममिन्धे' इति । तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पाद-  
यति, "येन देवाः ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् येन आदित्याः वसवो  
येन रुद्राः । येन अङ्गिरसो महिमानम् आनशुः तेन एतु यजमानः  
स्वस्ति(१)" इति । 'देवाः' सर्वे 'येन' 'ज्योतिषा' अग्निना 'ऊर्ध्वाः'  
उपरितनलोकवर्तिनः 'उदायन्' उत्कर्षं प्राप्ताः । तथा 'आदित्याः'  
'वसवः' च 'येन' उदायन् । 'रुद्राः' च 'येन' अग्निना उदायन् ।  
'अङ्गिरसः' महर्षयः 'येन' अग्निना 'महिमानम् आनशुः' स्वकीयं  
सामर्थ्यं प्राप्ताः, 'तेन' अग्निना 'यजमानः' अयं 'स्वस्ति' चेत्तम् 'एतु'  
प्राप्नोतु ।

तन्निमित्तं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते  
यदग्निः येन देवा ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् इति उख्यः ममिन्धे  
इष्टकाः एवैताः उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै(१)"  
इति । अस्य अग्ने, स्वर्गार्थं चीयमानत्वात् स्वर्गस्य सर्वदेवप्रतिपादकेन  
मन्त्रेण इन्धने मति याभिः समिद्धिरिध्यते, ताः सर्वाः 'वानस्पत्याः'  
इष्टका एव उपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै मन्व्यन्ते । एतच्च  
“विष्णुमुखा वै देवाः” (५।२।१।१) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

\* एवमेव शब्देन पाठः । 'दुग्धे' दोग्धि इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

यक्रंदु सूत्रकारेण,—‘शतायुधाय शतवीर्यायेति पञ्चाज्यानीः प्रतिदिग्मेकां मध्ये’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो न शरदो अजीतान् इन्द्रो नेषत् अति दुरितानि विश्वा<sup>(७)</sup>” इति । ‘यः’ ‘इन्द्रः’ ‘नः’ अस्मान् ‘शतं’ ‘शरदः’ शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान् ‘अजीतान्’ ‘नेषत्’ केनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामः, तथा नेतुं ममर्थः । किं कृत्वा ? ‘विश्वा’ ‘दुरितानि’ ‘अति’ सर्वाणि पापानि अतिक्रम्य ;—यानि पापानि अस्माभिः कृतानि, तानि सर्वाणि विनाशय ; सर्वस्मिन्नप्यायुषि अस्मान् केनाप्यनुपद्रुतान् करोतीत्यथ । तस्मै इन्द्राय नमोऽस्त्वित्यध्याहारः । कीदृशाय ? शतसङ्ख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधः, तस्मै । शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यः, तस्मै । शतसङ्ख्याका ऊतयोऽस्मद्रक्षणानि यस्यासौ शतोतिः, तस्मै । ‘अभिमातिषाहे’\* पापानं महते अभिभवतीति अभिमातिषाट्, तस्मै ।

अथ द्वितीयामाह,—“ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यः अज्यानिम् अजीतिम् आवहात् तस्मै नो देवाः परिदत्त इह मर्वे<sup>(८)</sup>” इति । ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’ द्यावापृथिव्योर्मध्ये, ‘ये चत्वारः पथयः’ मार्गाः ‘वियन्ति’ विविधं गच्छन्ति, प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः ? ‘देवयानाः’ देवानां यानं गमनम् एषु ते देवयानाः; देवा हि देवलोक-पितृलोक-ब्रह्मलोक-मनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्मरणेण मञ्चरन्ति ; ‘तेषां’ मार्गोणां

\* ‘अभिमातिम्’ इति पदं पतितमिव प्रतिमाति ।

‘यः’ इन्द्रः ‘अज्यानिम् अजीतिम् आवहात्’;—रघ प्रमृतिभिरनुपद्रवः  
 ‘अजीतिः’, सा अजीतिः ‘अज्यानि.’ कदाचिदपि हानिरहिता;  
 तादृशीम् अजीतिम् आवहति, तेषु मार्गेषु गच्छतामस्माकं नित्य-  
 मनुपद्रवं सम्पादयतीत्यर्थः । ‘तस्मै’ इन्द्राय, हे ‘सर्वे’ ‘देवाः’, ‘इह’  
 कर्मणि ‘नः’ अस्मान् ‘परिदत्त’ अयं यजमानाः सर्वेषु मार्गेषु  
 रक्षणीयः—इत्येवमस्मानिन्द्राय समर्पयत ।

अथ तृतीयामाह,—“शीघ्रो हेमन्तः उत नो वसन्तः शरत् वर्षाः  
 सुवितं न अस्तु । तेषाम्ब्रह्मणाऽऽ गनशारदानां निवाते एषामभये  
 स्याम(८)” इति । यो योशाख्य ऋतु, स ‘नः’ अस्मान् प्रति  
 ‘सुवितम्’ ‘अस्तु’ शोभनगतिं प्राप्नोतु, कालोचितभोग्यद्रव्यप्रदः अस्तु-  
 इत्यर्थः । एव हेमन्तादिषु योज्यम् । ‘गनशारदानां’ अस्मदायुषि  
 शतसंवत्सरमस्वन्धिनां ‘तेषाम्’ ‘एषां’ योशादीनाम् ‘ऋतूनाम्’  
 अनुगृह्याद् वयं ‘निवाते’ वाताद्युपद्रवरहिते ‘अभये’ भयरहितस्थाने  
 ‘स्याम’ सुखेनावस्थिता भवेम ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता  
 वृहत् नमः । तेषां वयऽऽ सुमतौ यज्ञियानां ज्योक् अजीताः अहता-  
 स्याम(९)” इति । प्रभवादिमंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थः इदुवत्सरः,  
 द्वितीयः परिवत्सरः, प्रथमः संवत्सरः । एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् ।  
 हे ऋत्विग्यजमाना, इदुवत्सरादिरूपाय कालाय ‘वृहत् नमः’ ‘कृणुत’  
 अत्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत । ‘यज्ञियानां’ यज्ञनिष्पादकानां  
 तेषां संवत्सरविशेषाणां ‘सुमतौ’ अनुगृह्यबुद्धौ सत्यां ‘वयं’ सर्वे ‘ज्योक्’  
 चिरम् ‘अजीताः’ केनाप्यवशीकृताः, ‘अहताः’ अमारिताश्च ‘स्याम’ भवेम ।

अथ पञ्चमीमाह,—“भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया श्रवसेन  
समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो आ विशस्व शं तोकाय तनुवे  
स्योनः<sup>(१७)</sup>” इति । हे ‘देवाः’, ‘भद्रात्’ कल्याणाद् अस्मात् कर्मसाधन-  
भृतात् ‘श्रेयः’ अधिकं प्रशस्तं फलं ‘नः’ अस्मान् ‘समनैष्ट’ सम्यक्  
प्रापयत । तथा चित्याग्नौ ह्यमान हे सोम, ‘त्वया’ ‘श्रवसेन’  
त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां ‘समशीमहि’ सम्यक् व्याप्नुवाम ।  
हे ‘पितो’ अन्नभूत सोम, ‘स’ त्वं ‘मयोभूः’ सुखस्य भावयिता  
सन् ‘नः’ अस्मान् ‘आ’—‘विशस्व’ प्रविश । ‘तोकाय’ अन्नदपत्याय  
‘शं’ सुखं कुरुत । ‘तनुवे’ शरीराय ‘स्योनः’ सुखप्रदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अज्यानीः एताः उप दधाति  
एताः वै देवताः अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जयते<sup>(१९)</sup> इति ।  
अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया दृष्टकाः अज्यान्वयः, ताः उपदध्यात् ।  
एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवताः, ‘एताः’\* सर्वा देवताः  
क्वापि ‘अपराजिताः,’ अयं यजमानः ‘ताः’ ‘एव’ देवताः ‘प्र’-  
‘विशति’; केनाप्यन्येन शत्रुणा ‘नैव’ ‘जीयते’ । एतदपि नक्षत्रेष्टका-  
ब्राह्मणसमीपे (५।४।१) द्रष्टव्यम् ।

अथाग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण,—“निरुप्तं हविरुपसन्न-  
मप्रोक्षितं भवत्यथ पश्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय” इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासाः मासाः षतवः  
संवत्सरः श्रोषधीः पचन्ति अथ कस्मात् अन्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं  
निरुप्यते इति एता हि तत् देवताः उदजयन् यत् षतुभ्यो निर्वपेत्

\* अथ ‘याः एताः’ इति का० श्लो० पुस्तकपाठः ।

देवताभ्यः समर्दं दध्यात् आययणं निरुष्य एताः आहुतीर्जुहोति अर्ध-  
 मासानेव मासान् षट्सन्संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समर्दं दधाति<sup>(१९)</sup>  
 इति । 'ब्रह्मवादिनः' परस्परमेवं विचारयन्ति, अर्धमासमासर्तु-  
 संवत्सररूपा देवताः ओषधीणां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति, ता  
 देवताः उपेक्ष्य 'अन्याभ्यः' इन्द्राग्न्यादिभ्यो 'देवताभ्यः' आययणाख्यं  
 नूतनधान्यरूपं हविः 'कस्मात्' कारणात् 'निरुष्यते इति?' । तत्रा-  
 भिज्ञा एवमुत्तरमाहुः,—यस्मात् 'एताः' इन्द्राग्न्यादियो 'देवताः'  
 इतरैर्देवैः सह समयं कृत्वा तत्र-तत्रौषधिविषये उत्कर्षेण जयं  
 प्राप्ताः, तस्मात् इन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतच्च राजसूय-  
 प्रकरणे आययणविधौ स्पष्टमाहात्म्यम्,—“देवा वा ओषधीर्वाजिमयुः  
 ता इन्द्राग्नी उदजयताम्” (१।६।१।२० ब्रा०) इति । एवं सति ज्ञेहन्  
 इन्द्राग्न्यादीन् उपेक्ष्य यदि षट्सुमासादिदेवताभ्यो 'निर्वपेत्,'  
 तदानीमेतामां तामां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तर्हि  
 ओषधिपरिपाकहेतुनाम् षट्सुमासादिदेवतानां परितोषः कथम्?  
 इति चेत् । श्रूयताम्,—इन्द्राग्न्यादिभ्यः 'आययणं' 'निरुष्य'  
 शतायुधायेति 'एताः' अन्यान्याहुतीः सामादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।  
 तेनार्धमासादिदेवान् प्रीणयति, ततो देवतानां कलहं न करोति ।

यदपि सूत्रकारेणाययणप्रस्तावे विहितम्,—'भद्रान्नः श्रेयः  
 समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राप्नोति' इति । तं विधिं  
 मन्त्रव्याख्यानरूपार्थवादेनोचयति,—“भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट  
 देवा इति आह ऊताद्याय यजमानस्य पराभावाय<sup>(१९)</sup>” इति ।  
 यजमानो भक्षणकाले 'भद्राद्'-इत्यादिमन्त्रं पठेत् । अथ च मन्त्रो

ऊतशेषस्य अदनाय समर्थः । 'अशीमहि'-इति मन्त्रलिङ्गात् ऊतमक्षणेन यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणम् आययणविधिधमीपे (१।६।१।६ब्रा०) नेतव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णिस्तनूपा नः प्रतिस्पृशः ।  
यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदा-  
सत्येतः सोऽश्मानमृच्छतु<sup>(१)</sup> । देवासराः संयत्ता आसन्ते  
ऽसुरा दिग्भ्य आवाधन्त तान्देवा इघा च वज्रेण चापा-  
नुदन्त यद्वज्रिणोरुपदधातीघा चैव तद्वज्रेण च यज-  
मानो धातव्यानप नुदते<sup>(२)</sup> दिक्षूप ॥ १ ॥

दधाति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्युहते<sup>(३)</sup> अग्ना-  
विष्णु सजापसेमा वदन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरा-  
गतं<sup>(४)</sup> । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्यथ किं-  
देवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसु-  
स्तस्यैषा धाराम्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भाग-  
धेयेनैवैनौ समर्धयत्यर्था एतां ॥ २ ॥

एवाहुतिमायतनवतीं करोति यत्काम एनां जु-  
होति तदेवाव सन्धे<sup>(५)</sup> रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ  
घोरान्या शिवान्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य

धोरा तनूस्तां तेन शमयन्ति यद्वसोर्धारां जुहोति यै-  
वास्यं शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति<sup>(१)</sup> यो वै वसोर्धारायै  
॥ ३ ॥

प्रतिष्ठां वेदु प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्  
ब्रह्मोदनं पंचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेष वा अग्नि-  
वैश्वानरो यद् ब्राह्मण एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनू-  
र्यद्वैश्वानरः प्रियायामेवैना तनुवां प्रतिष्ठापयति<sup>(२)</sup>  
चतस्रो धेनुर्दद्यात्ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं  
दुहे<sup>(३)</sup> ॥ ४ ॥

उप । एतां । धोरायै । यद् चत्वारिः शब्द ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये षष्ठभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—  
“इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नः तनूपाः नः प्रतिस्वग्नः । यो नः पुर-  
स्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः अघायुः अभिदासति एतश्च सः  
अग्मानमृच्छतु<sup>(१)</sup>” इति । इष्टकास्थानीय हे अग्मान्, तम् ‘इन्द्रस्य’  
‘वज्रोऽसि’ वज्रसमानोऽसि । कीदृशस्त्वम्? ‘वार्चघ्नः’ वैरिघाती ।  
‘नः’ अस्माकं ‘तनूपाः’ शरीरस्य पालकः । ‘प्रतिस्वग्नः’ रोगाद्यनि-  
ष्टस्य विनाशयिता । किञ्च, ‘यः’ शत्रुः अघं पापं अस्मदुपद्रवम्

इच्छतीत्यघायुः तथाविधः सन् 'पुरस्तात्' पूर्वस्थान्दिशि 'नः' अस्मान् 'अभिदासति' दिनस्ति, 'सः' शत्रुः 'एतम्' 'अस्मानम्' उपधीयमानं पाषाणम् 'च्छच्छतु' प्राप्नोतु; पाषाणं प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः । 'दक्षिणतः' इत्यादिभित्तिभिः पदैः त्रयो मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिष्वपि अवशिष्टमनुपञ्जनीयम् ।

तेरेतैश्चतुर्भिमन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता आसन् ते असुराः दिग्भ्यः आ अवाधन्त तान् देवाः इध्वा च वज्रेण च अपानुदन्त यद्वज्रिणीरुपदधाति इध्वा च एव तद्वज्रेण च यजमानो भ्राह्म्यान् अपनुदते<sup>(१)</sup>” इति । यदा 'देवासुराः' युद्धोद्यताः, तदानीम् 'असुराः' चतसृभ्यः 'दिग्भ्यः' आगत्य सर्वतो बाधितवन्तः । 'तान्' असुरान् 'देवाः' 'इध्वा' वज्रमदृशेन पाषाणेन च तान् असुरान् 'अपानुदन्त' । ततो 'यजमानः' भ्राह्म्यापनोदनाय 'वज्रिणीः' उपदध्यात् ।

तस्य उपधानस्य चितेर्वहिर्देशं विधत्ते,—“दित्तु उप दधाति देवपुराः एव एताः तनूपानीः पर्युहते<sup>(१)</sup>” इति । याः 'एताः' वज्रिण्यः, ताः 'देवपुराः' 'एव' देवानामिन्द्रादीनां पुरस्यानीया एव । तनूपानीः अस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः स्थापयति । एतदपि नचत्रेष्टकाम्राह्मणाद् (५।४।९) ऊर्द्धं द्रष्टव्यम् ।

यत्पूर्वं विहितं “वसोर्धारां जुहोति” (५।४।८) इति ।

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र पुनः 'तान् असुरान्' इति पाठः अधिक इव प्रतिभाति ।



तदेतदनुद्य विशेषं वक्तुम्, आस्नातमपि (४।७।१) मन्त्रं युनः पठति,—  
 “अग्नाविष्णु सजोषसा इमाः वर्धन्तु वां गिर, द्युधैर्वाजेभिः आ  
 गतम्”<sup>(४)</sup> इति । हे ‘अग्नाविष्णु’, ‘इमाः’ ‘गिर.’ अस्माभिः प्रयुक्ताः  
 सृतिरूपा वाच, ‘सजोषसा’ ‘वां’ परस्परं समानप्रीतियुक्तौ युवां  
 ‘वर्धन्तु’ परितोषयन्तु । युवाश्च ‘द्युधै’ धनैः ‘वाजेभि’ अन्यैश्च सधितौ  
 ‘आ’ ‘गतम्’ इहागच्छतम् ।

तमिम मन्त्र विनियुक्ते,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् न देवतायै  
 जुहुति अथ किदेवत्या वसोधारा इति अग्निर्वसु तस्य एषा  
 धारा विष्णुर्वसु तस्य एषा धारा अग्नावैष्णव्या ष्टचा वसोधारां  
 जुहोति भागधेयेनैव एनौ समर्धयति अथो एतामेव ओङ्कतिम्  
 आयतनवतीं करोति<sup>१</sup> यत्काम. एनां जुहोति तदेव अत्र रुन्धे<sup>(५)</sup>”  
 इति । अत्र ‘ब्रह्मवादिनः’ एव विचारयन्ति, वसोधाराया मन्त्रे  
 “वाजस्य मे प्रमवस्य मे” (४।७।१।१) इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते,  
 न तु काचिद्देवता प्रतिपाद्यते । विधिवाक्ये अपि आन्व्यधारारूपं  
 द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता । एवं सति, होतार, ‘देवतायै’  
 यस्मात् ‘न’ ‘जुहुति’, तस्मात् ‘किदेवत्या’ इयं ‘वसोधारा’?  
 इत्येव प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः,—विधिवाक्यगतेन वसुधारा-  
 शब्देनेव द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रतीयते । वामयतीतिश्रुत्यपत्या ‘वसु’  
 ‘अग्निः’, ‘तस्य’ इयमाज्यधारा वसोधारा । एवं विष्णावपि योज-  
 नीयम् । यद्यथेतौ देवौ “वाजस्य मे” इत्यादिना न प्रतीयते,  
 तथापि अनया ष्टचा प्रतीयेत । तस्मात् एतया ‘वसोधारां’  
 जुहुयात् । तथा सति, उचितेन भागेनैतौ तोषयति । अपि च

‘एताम्’ ‘आहुतिं’ देवतारूपाधारवतीं ‘करोति’ । किञ्च यत्फलं कामयित्वा ‘जुहोति’ तन्नाप्नोति ।

प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति,—“रुद्रो वै एष यदग्निस्त्वस्यैते तनुवौ घोरा अन्या शिवा अन्या यत् शतरुद्रीयं जुहोति या एव अस्य घोरा तनूः तां तेन शमयति यत् वसोर्धारां जुहोति या एव अस्य शिवा तनूः तां तेन प्रीणाति<sup>(१)</sup>” इति । शतरुद्रीयहोमेन उघातनोः शान्तावपि शिवातनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोमः इति अस्य प्रशंसायां विशेषं विधातुमयं प्रसङ्गः छतः ।

तं विशेषं विधत्ते,—“यो वै वसोर्धारायै प्रतिष्ठां वेद प्रति एव तिष्ठति यत् आज्यमुच्छ्रियेत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणा-  
श्चत्वारः प्राश्नीयुः एष वै अग्निर्वैशानरो यत् ब्राह्मणः एषा खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैशानरः प्रियायामेव एषां तनुवां प्रतिष्ठापयति<sup>(२)</sup>” इति । ‘यः’ यजमानः वसोर्धारायाः प्रतिष्ठाप्रकारं ‘वेदः’ सः ‘प्रति-  
‘तिष्ठति’ ‘एव’ । कामौ तस्याः प्रतिष्ठा? इत्युच्यते,—होमावशिष्टे आज्ये ब्रह्मौदनं एका ब्राह्मणानां प्राशनं यत्, सैव प्रतिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषप्रियत्वेन वैशानररूपत्वात्, वैशानरस्य च अग्निप्रियशरीरत्वात् तस्मिन्नेव प्रियशरीरे तम् अग्निं ‘प्रतिष्ठापयति’ ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यदाज्यमुच्छ्रियेत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पक्वा चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत्तुःशरावमोदनं पक्वा तद्ब्रह्मन्नं भोजयेत् प्राशितवद्ब्रह्मन्नस्यो धेनूर्दद्यात्’ इति ; तच्च दानं विधत्ते,—“चतस्रो धेनूर्दद्यात् तामिरेव यजमानः अमुग्निम् लोके अग्निं दुहे<sup>(३)</sup>” इति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वतीयाध्यायस्य षष्ठपादे (१२अ०) चिन्तितम्,—

अखण्डादीष्टकाधर्मा. चित्रिण्यादिषु नोचिता. ।

सन्ति वा ? वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वमन्वन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽन्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥

अनारभ्य श्रूयते,—‘चित्रिणीरूपदधाति’ इति, ‘वज्रिणीरूपदधाति’ इति च । अग्निप्रकरणे दृष्टकानां धर्माः श्रुता. ‘अखण्डामरुष्णां कुर्यात्’ इति । पूर्वत्र अंशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्य अनारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादिनामकानाम् दृष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु येषां चितीनां मध्ये प्रथमचित्तौ आम्नाताः । तस्मात्, ते ‘चित्रिण्यादिषु नोचिता.’ इति प्राप्ते-  
ब्रूम’,—यद्यपि उत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथापि “य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति प्रकृतम् यदेतदग्न्यपूर्वं, तस्मिन्निन्धिलेनैव चित्रिण्यादयोऽपि अप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्च अग्निषाधनभूतेष्टकाधर्मा, न तु प्रथमचित्तिधर्माः । तस्मादग्निषाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्त्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वतीयापादे (७अ०) चिन्तितम्,—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽथवा ।

अथवायादुत्तमायां, मध्यमायान्, वाक्यतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चिचिष्णादेरमारभ्याधीताया इष्ट-  
काया उपधानमुक्तम् । तथा मति, प्रकरणाधीतानां क्लृप्तकामाणामिष्ट-  
कानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येत—इति चेत् । मैवम्, 'याङ्काश्चित्  
ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितौ' इति वाक्येन  
अनारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ विनि-  
वेशः\* ॥ तत्रैव (८ अ०) अन्यचिन्तितम्,—

लोकं-पृणात ऊर्ध्वं स्याच्चिचिष्णुत ततः पुरा ।

वादरायणदृष्टोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

'चिचिष्णीरूपदधाति', 'वज्रिष्णीरूपदधाति', 'भृतेष्टका उप-  
दधाति' इति विहितम् । चिचिष्णादिकं मध्यमायां चितौ लोकं-  
पृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः ? वादरायणेन तथा  
दृष्टत्वात् । "अन्ते तु वादरायणः" (मी० ५।२।१८) इति सूत्रेण  
वादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स हि आगन्तूनामन्ते निवेशमाह,—  
लोकं-पृणा च प्रकरणपठितानाम् अन्तिमेष्टका, ततस्तस्या ऊर्ध्वं  
चिचिष्णादिकम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः,—“लोकं पृणं क्षिद्रं पृणं”  
(४।२।४।४) इत्यनेन मन्त्रेण उपधीयमाना इष्टका लोकं-पृणा । तस्याः  
कर्मणि जनत्वादिदोषपरिहारेण सम्पूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ।  
ब्राह्मणेऽप्येवमात्रातम्,—‘यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकं  
पृणं क्षिद्रं पृणं’ इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चिचिष्णादयः  
उपधीयेरन्, तदानां चिचिष्णादिगते जनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम् ।  
तस्मात् लोकं-पृणातः पूर्वं चिचिष्णाद्युपधानम् ।

\* विनियोगविशेष—इति आदर्शप्रकारपाठः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे सृष्टयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चिन्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्यादाभ्या वै  
नामैपाहुतिर्वैश्वकर्माणी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दम्भो-  
त्यथो देवता एवाव रुन्धे<sup>(१)</sup> अग्ने तम्येति पृङ्क्त्या  
जुहोति पृङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमा रभते<sup>(२)</sup> सप्त नै अग्ने  
समिधः सप्त जिह्वा इत्याहु होत्रा एवाव रुन्धेऽग्नि-  
देवेभ्योऽपाकामद्भागुधेयम् ॥ १ ॥

इच्छमानस्तस्मा एतद्भागुधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्ने-  
रग्निहोवमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्चितो  
जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः  
प्रीणाति वसीयान् भवति<sup>(३)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्रेष  
गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याहवनीय इत्यसावादित्य  
इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति  
॥ २ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिन्ते साक्षादेव देवता  
षष्ठं वि<sup>(४)</sup> अग्ने यशस्विन् यशसेममर्षयेन्द्रावतोमप  
चितोमिहावह । अयं मूढो परमेष्ठो सुवचाः समानाना-

मुत्तमश्लोको अस्तु<sup>(५)</sup> । भद्रं पश्यन्त उषं सेदुग्धे तपो  
 दीक्षामृषयः सुवर्षिदः । ततः क्षुचं बलमेजथ जातं  
 तदस्मै देवा अभि सन्नमन्तु<sup>(६)</sup> । धाता विधाता परमा  
 ॥ ३ ॥

उत सृष्टक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा । स्तोमा-  
 ष्छन्द्रांसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि स-  
 न्नमाम<sup>(७)</sup> । अभ्यावर्त्तध्वमुष मेतं सावामयः शास्ता-  
 धिपतिर्वो अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सःरभध्वमिमं  
 पश्चादनु जीवाथ सर्वे<sup>(८)</sup> । राष्ट्रभृत एता उषं दधात्येषा  
 वा अग्नेश्चिती राष्ट्रमृत्तयैवासिन्नाष्ट्रं दधाति, राष्ट्रमेव  
 भवति नास्माद्राष्ट्रं भःशते ॥ ४ ॥

भागधेयं । जुह्वति । परमा । राष्ट्रं दधाति । सप्त  
 च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

षिचिष्णश्च वमोर्धाराकृतीये समुदीरिताः ।

अथ चतुर्थे होमविशेषाः राष्ट्रभदाख्या इष्टकाद्याभिधीयन्ते ।  
 यदुक्तं सूचकारेण,—‘षितिं जुहोम्यग्ने तमघाश्वमिति दे आह्वतीर्ज्ज्वा’  
 इति ।

तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनोक्तयति, “चिन्तिं जुहोमि मममा एतेन इति आह अदाभ्या वै नाम एया आहुतिः वैश्वकर्मणी न एनं चिक्वानं भ्रातृव्यो दभ्नोति अथो देवताः एव अत्र हन्धे<sup>(१)</sup>” इति । अथ मन्त्र. पूर्वम् “आपो वरुणस्य पत्नयः” (५।५।४) इत्यनुवाके समाधातो व्याख्यातश्च । तस्मिन् होमसाधानत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेः\* ‘अदाभ्या’ इति ‘नाम’, रक्षोभिः कैरपि विनाशयितु-मशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्मदेवताका, तस्मिन् मन्त्रे ‘विश्वकर्मणे’ इत्याध्यानात् । अस्यामाहुतौ हुतायां चितवन्तम् ‘एनं’ यजमानं ‘भ्रातृव्यो’ ‘न’ हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुहुत् पुरुषो ‘देवताः’ प्राप्नोति ‘एव’ ।

अथ द्वितीयमाहुतिं विधत्ते,—“अग्ने तम् अथ इति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्या आहुत्या यज्ञमुखम् आ रभते<sup>(२)</sup>” इति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे “अग्निर्मूर्धा” (४।४।४) इत्यनुवाके पठितो व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा ह्ययमाना येयमाहुतिः, तथा यज्ञप्रारम्भं प्राप्नोति ।

“प्राचीमनु प्रदिशम्” (५।४।७) इत्यस्मिन् ब्राह्मणानुवाके ‘पूर्णया जुहोति’ इति यद्विहितं, तदेवानुच्य प्रशंसति,—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः इति आह होचाः एव अत्र हन्धे अग्नि-देवैभ्यो अपाक्रामत् भागधेयम् इच्छमानः तस्मै एतद्भागधेयं प्रायच्छन् पतत् वै अग्नेः अग्निहीचम् एतर्हि खलु वै एष जाते

\* ‘अस्याहुते’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

यर्हि सर्वस्यितो जाताय एव अस्मै अन्नम् अपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीधान् भवति<sup>(१)</sup>” इति । अयञ्च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे “प्राचीम्” (४।६।५) इत्यनुवाके समाह्वतो ध्याख्यातश्च । तस्मिन् मन्त्रे ‘सप्त होषाः’ इत्यभिधानात् अनया आहुत्या होचकान् प्रधा-  
 स्त्रादीन् अधीनान् करोति । किञ्च देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागः, तद्रूप-  
 त्वात् इयमाहुतिः अस्य चीयमानस्य ‘अग्नेः’ ‘अग्निहोचम्’ इत्युच्यते ।  
 यस्मिन् काले साकल्येन अयमग्निः ‘चितः,’ तदैवायम् उत्पन्नो भवति ;  
 उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपम् ‘अन्न’ सन्पादितं भवति । तेन च  
 एतन्नोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धनपतिर्भवति । एतदुक्तं  
 सर्वं “प्राचीम्” (४।६।५) इत्यनुवाके एव द्रष्टव्यम् ।

अथात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामादित्यरूपेण प्रशंसति,—  
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् एष गार्हपत्यः चीयते अथ क्व अस्य  
 आहवनीयः इति अस्मै आदित्यः इति ब्रूयात् एतस्मिन् हि सर्वाभ्यो  
 देवताभ्यो जुह्वति य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते साक्षात् एव देवताः  
 ह्यधोति<sup>(२)</sup>” इति । अन्यत्र ‘अग्निर्होता गृहपतिः’ इत्यादिषु  
 मन्त्रेषु अग्नेर्गृहपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्\* प्रदेसो  
 गार्हपत्यः । एव सति पूर्वस्मिन् वाक्ये ‘एतदा अग्नेरग्निहोचम्’ इति  
 चित्तेऽग्नौ ह्ययमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वाभिधानात् सर्वोऽप्यय  
 चीयमानो गार्हपत्यः सपन्नः । तस्मात् आहवनीयो न लभ्यते । आ  
 समप्तात् सर्वे देवा यत्र ह्ययन्ते सोऽयम् आहवनीयः । सर्वस्यापि

\* ‘गृहपतिस्वामिकश्चित्’ इति व्यादशपुस्तके पाठः एवं ‘गृहपतिस्वामी  
 कश्चित्’ इति का० श्रौ० पुस्तके पाठो न समीचीनः ।



चितप्रदेशस्य अग्न्यर्धहोमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवतान्तरहोमार्थः  
 आहवनीयः 'अस्य' यजमानस्य कुत्र सम्भवेत्?—इत्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः ।  
 तत्राभिज्ञः कश्चित् उत्तरमेवं ब्रूयात्,—'असौ आदित्यः' एव  
 यजमानस्य आहवनीय इति, आदित्ये हि सर्वदेवार्था होमः  
 क्रियते, 'अग्नौ प्रास्नाज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतेः\* ।  
 एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्य अग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं  
 करोति, सोऽयं 'साक्षादेव' अव्यवधानेन 'देवताः' तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभृत  
 पुरस्तादुपधाय' इति । तदेतद्विधातुम् उत्पादनीयेषु मन्त्रेषु  
 प्रथमाष्टचमाह,—'अग्ने यशस्विन् यशसा इमम् अर्पय इन्द्रावतीम्  
 अपचितीम् इह आ वह । अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानाम्  
 उत्तमश्लोकः अस्तु<sup>(१)</sup>' इति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी,  
 तादृश हे अग्ने, 'इम' यजमानं 'यशसा' 'अर्पय' संयोजय ।  
 'इन्द्रावतीम्' इन्द्रस्य योग्यां 'अपचिती' पूजाम् 'इह' कर्मणि 'आ-वह'  
 सम्पादय । 'अयं' यजमानः तत्प्रसादात् 'समानानां' यजमानानां  
 मध्ये 'मूर्धा' शिरस्थानीयः, 'परमेष्ठी' उत्तमस्थाननिवासी, 'सुवर्चाः'  
 शोभनकान्तिः, 'उत्तमश्लोकः' सत्कीर्तियुक्तश्च 'अस्तु' ।

अथ द्वितीया,—'भद्रं पश्यन्तः उप सेदुः अग्ने तपो दीक्षाम्  
 ष्टपयः सुवर्चिदः । ततः चर्वं वनम् ओजस्य जातं तदस्मै देवा  
 अभिसन्नमन्तु<sup>(२)</sup>' इति । 'अग्ने' पूर्वस्मिन् काले 'ष्टपयः' केचित्  
 महात्मानः, 'भद्रं' कल्याणं कर्मफल 'पश्यन्तः' शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वन्नाः

\* 'स्मृते' इति का० श्रौ० पुस्तके पाठः ।

‘सुवर्षिदः’ स्वर्गं लब्धुकामाः ‘तपः’ कर्माङ्गभूतम् अनशनादिकं, ‘दीर्घां’  
 भौएङ्गादिनियमविशेषञ्च ‘उप’—‘सेदुः’ अतुष्टितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात्  
 तेषां ‘चवं’ क्षतादनिष्ठात् चाणं रचणं, ‘बलं’ शरीरसामर्थ्यं, ‘श्रोजः’  
 धातुपुष्टिश्च इत्येतत् सर्वं ‘जातं’ सम्पन्नं; ‘तत्’ फलं सर्वम् ‘अग्नी’  
 यजमानाय ‘देवाः’ ‘अभि’—‘मन्नमन्तु’ सर्वतः सम्पादयन्तु ।

अथ द्वतीयामाह,—“धाता विधाता परमा उत मन्दृक् प्रजापतिः  
 परमेष्ठी विराजा स्तोमाः ऊन्दांसि निविदः मे आङ्गः एतमै राष्ट्रम्  
 अभि मन्नमाम<sup>(७)</sup>” इति । ‘परमा’ परमः उत्तमो ‘धाता’ पोषको  
 यो देवः, यश्च ‘विधाता’ सृष्टा, ‘उत’ अपिच ‘मन्दृक्’ मम्यगभिन्नः  
 ‘प्रजापतिः’ प्रजानां पालकः, परमे उल्लष्टे मत्स्यलोकादौ तिष्ठति  
 इति ‘परमेष्ठी’, ‘विराजा’ ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः,  
 तादृशो यो देवः, ये च ‘स्तोमाः’ चिहृदादयः, यानि च ‘ऊन्दांसि’  
 गायत्र्यादीनि, याश्च ‘निविदः’ ‘देवेद्भूमन्त्रिद्भु’—इत्यादीनि निवि-  
 त्पदानि, सर्वे ‘मे’ मदर्थम् ‘आङ्गः’ भुवन्तु । तैर्वैक्यं प्रदर्शते,—‘एतमै’  
 यजमानाय ‘राष्ट्रम्’ ‘अभि’—‘मन्नमाम’ देशाधिपत्यं सर्वतः स-  
 म्पादयाम । तदिदं तैर्वैक्यम् ।

अथ चतुर्थी,—“अभ्यावर्त्तध्वम् उप मा एत माकम् अयश् शास्ता  
 अधिपतिर्वः अस्तु । अम्य विज्ञानम् अनु मूर्भध्वम् इमं पथात्  
 अनु जीवाथ सर्वे<sup>(८)</sup>” इति । हे मनुष्याः, ‘सर्वे’ यूयं ‘अभ्यावर्त्तध्वं’  
 सर्वतः आगच्छत । ‘माकं’ परस्परं मिलित्वा ‘मा’ मदीयं यजमानं  
 ‘उप’ समीपम् ‘एत’ आगच्छत । ‘अयं’ यजमानः ‘वः’ युष्माकं  
 ‘शास्ता’ अनुग्रामकः ‘अधिपतिः’ अधिकं पालयिता च ‘अस्तु’ ।

‘अस्य’ यजमानस्य ‘विज्ञानं’ चित्तवृत्तिम् अनुसृत्य ‘सरमध्वं’ सन्धक प्रवर्तध्वं । ‘इमं’ यजमानम् अनुसृत्य ‘पश्चात्’ ‘जोवाथ’ एनं यजमान सविज्ञानेन दत्त जीवितं गृह्णीत इत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रै माध्यमुपधानं विधत्ते,—“राष्ट्रभृत एताः उप दधाति एषा वै अग्ने चिति. राष्ट्रभृत् तथा एव अस्मिन् राष्ट्रं दधाति राष्ट्रमेव भवति न अस्मात् राष्ट्र भ्रूशते(८)” इति । राष्ट्रशब्दोपेतान् मन्त्रान् विभ्रति तैरुपधीयन्ते इति ‘राष्ट्रभृत.’, एतदुपधानेन निष्पन्ना या ‘चिति’, सा ‘एषा’ ‘अग्ने.’ सन्धन्विनी ‘राष्ट्रभृत्’—इत्युच्यते । ‘तथा’ ‘एव’ अस्मिन् यजमाने ‘राष्ट्र’ न्यापयति । तच्च ‘राष्ट्रम्’ अस्याधीनमेव ‘भवति’ ‘अस्मात्’ यजमानात् तत् ‘राष्ट्र’ कदाचिदपि ‘न’ भ्रष्ट भवति । एतच्च नचत्रेष्टकाम्राह्मणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञ-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥०॥

यथा वै पुत्रो ज्ञातो म्रियते एवं वा एष म्रियते  
यस्याग्निरुख्यं उदायति यन्निर्मथं कुर्याद्विच्छिंष्टा-  
द्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव पुनः परीथ्यः स्वादेवैन् योने-  
र्जनयति नास्मै भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति  
यस्याग्निरुख्यं उदायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा  
धेनुर्दक्षिणा तमसा ॥ १ ॥

एव तमो मृत्युमपहते<sup>(१)</sup> हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै  
 हिरण्यं ज्योतिरैव तमोऽपहतेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेजं  
 एवात्मन्यत्ते<sup>(२)</sup> सुवर्नं धर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा  
 सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा सुवर्नं ह्यर्यः  
 स्वाहा<sup>(३)</sup> अर्को वा एष यद्ग्निरुसावादित्यः ॥ २ ॥

अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव  
 ज्योतींश्चि सन्दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधो यस्यैतद्गमौ  
 क्रियते<sup>(४)</sup> आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां  
 प्रजापतिः प्रथमाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्तं तद्विय-  
 मभवत्<sup>(५)</sup> तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप् त्वायानीति नेह  
 लोकोऽस्तीति ॥ ३ ॥

अब्रवीत्स एतां द्वितीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्तं  
 तदन्तरिक्षमभवत्<sup>(६)</sup> स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप्  
 त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माण-  
 मब्रवीदुप् त्वायानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभि-  
 रित्यब्रवीत्तं दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्तं ता दिशः ॥  
 ॥ ४ ॥

अभवन्<sup>(७)</sup> स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप् त्वायानीति  
 नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं च यज्ञश्चा-  
 ब्रवीदुपं वामायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स

एतां नृतीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्<sup>(१)</sup>  
स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा ॥ ५ ॥

आयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं  
च यज्ञञ्चाब्रवीदुप वामायानीति नेह लोकोऽस्ती-  
त्यब्रूताः स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वायानीति केन मोपै-  
ष्यसीति लोकंपूण्येत्यब्रवीत्तः लोकंपूण्योऽपैतस्मा-  
दयातयाम्नी लोकंपूणयातयाम्ना ह्यसौ ॥ ६ ॥

आदित्यः<sup>(२)</sup> तानृपयोऽब्रुवन्नुप व आयामेति केन न  
उपैष्यथेति भूमेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्याञ्चितोभ्यामुपायन्  
स पञ्चचितीकः समपद्यत्<sup>(३)</sup> य एवं विद्वानग्निं चिनुते  
भूयानेव भवत्यभीमान् लोकान् जयति विदुरेनं देवा  
अथो एतासामेव देवतान्नाः सायुज्यं गच्छति<sup>(४)</sup> ॥ ७ ॥

तमसा । आदित्यः । अस्तीति । दिशः । आदित्यः  
प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा । असौ । पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभृतन्तुर्ये ममीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुन परीन्धनादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—  
'यस्याग्निहव्य उदायेद्गार्हपत्यादन्य प्रणयेत्स एव पुन. परीन्धः' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वै एष म्रियते  
 यस्याग्निरुख्यः उदायति यत् निर्मन्थं कुर्यात् विच्छिन्द्याद् भ्राष्ट्र्यम्  
 अस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्य. स्वात् एव एनं योनेर्जनयति  
 न अस्मै भ्राष्ट्र्यं जनयति<sup>(१)</sup>” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य उख्याग्निः  
 शाम्यति, तस्य पुत्रमरणत् अग्निनाशनिमित्तं दुःखं जायते । तस्य  
 निर्मन्थेन अम्यन्तरोत्पादने मतिं पूर्वः\* अग्निं ‘विच्छिन्द्यात्’ । स च  
 विच्छिन्नः अम्य यजमानस्य वैरिणं ‘जनयेत्’ । अतस्तत्परिहाराय  
 गार्हपत्यनिष्ठः ‘सः’ अग्नि. ‘एव’ पुनरपि आनीय परितः काष्ठप्रक्षेपेण  
 इन्धनीयः ; तथा मति स्वरकारणादेव उत्पन्नत्वात् वैरिणं ‘न’ ‘जनयति’ ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते,—“तमो वै एतं  
 मृष्ट्वाति यस्याग्निरुख्य उदायति मृत्युममर्षं कृष्णं वाम. कृष्णा  
 धेनुर्दक्षिणा तमसा एव तमो मृत्युम् अपहृते<sup>(२)</sup>” इति । ‘यस्य’  
 यजमानस्य उख्याग्निः नश्येत्, एनं यजमानं ‘तमः’ ‘मृष्ट्वाति ;’  
 तद्य मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णं  
 च ‘धेनुः’ ‘दक्षिणा’ तेन दातव्या । एवं मति तमोरूपत्वात्  
 दक्षिणायाः तं मृत्युरूपं ‘तमः’ विनाशयति ।

अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते,—“हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै  
 हिरण्यं ज्योतिषा एव तमः अपहृते अथो तेजो वै हिरण्यं तेज एव  
 आत्मन् धत्ते<sup>(३)</sup>” इति । हिरण्यरूपेण ‘ज्योतिषा’ मृत्युरूपस्य तमसो  
 विनाशनं युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्त्वात् आत्मनि ‘तेजः’  
 सम्पादयति । तदेतत् प्राज्ञान्ते सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

\* ‘पूर्वम्’ इति शब्दो भविष्युं यत्तः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सुवर्नं घर्मः स्वाहेति पञ्चार्काङ्गतीर्ज्जत्वा’ इति । तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“सुवर्नं घर्मः स्वाहा सुवर्नं अर्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहा<sup>(४)</sup>” इति । ‘सुवर्नं’ स्वर्ग इव, यथा स्वर्गे अवस्थिता देवाः दीप्यमानाः, एवं ‘घर्मः’ दीप्यमानो योऽग्निः, तस्मै ‘स्वाहा’ ऊतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ‘अर्कः’ अर्चनीयः । ‘शुक्र’ अतिनिर्मलः । ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूपः । ‘सूर्यः’ सूर्यवर्णः आदित्यरूपः ।

एतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“अर्को वै एष यदग्निं अग्नौ आदित्यः अश्वमेधः यत् एताः आङ्गतीर्ज्जोति अर्काश्वमेधयोरेव ज्योतीर्षि सन्दधाति एष ह त्वै अर्काश्वमेधी यस्य एतत् अग्नौ क्रियते<sup>(५)</sup>” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’ क्रतुसाधनभूतः, ‘एषः’ अर्चनीयत्वात् ‘अर्कः’ इत्युच्यते । योऽयम् ‘आदित्यः’, स एष क्रतुफलरूपत्वात् ‘अश्वमेधः’ इत्युच्यते । ‘सुवर्नं’ इत्येतन्मन्त्रहोमेन ‘अर्काश्वमेधयोः’ अन्यादित्ययोः यानि ‘ज्योतीर्षि’ तानि सम्पादयति । ‘यस्य’ यजमानस्य अग्निचयने तत् ‘एतत्’ आङ्गतिपञ्चकं ‘क्रियते’, स ‘एषः’ एव यजमानः ‘अर्काश्वमेधी’ क्रतुसाधन-तत्फलाभ्यामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणं “अग्निर्देवेभ्यः” (५।४।८) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् ।

अथ चितीनां पञ्चानां प्रशमा । तत्र प्रथमाञ्चितिं प्रशंसति,— “आपो वै इदमग्रे मलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् इयम् अभवत्<sup>(६)</sup>” इति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूप जगत्, तद् ‘इदं’ सृष्टेः प्राक् अनेन रूपेण विभूतं नासीत्, किन्तु ‘आपः’ एव आसीत् । तामु अस्तु भूतान्तरं

न मिलितम्, किन्तु नैरन्तर्येण 'मलिलम्' एव 'आसीत्' । तदानीं 'प्रजापतिः' अवस्थातुमाधारः को वा भविष्यति ?—इति विचार्य 'एतां' 'प्रथमाक्षिति' दृष्ट्वा 'उपाधत्त' । तदानीं सा चितिः 'इयं' भूमिरूपा 'अभवत्', तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः ।

अथ द्वितीयाक्षितिं प्रशंसति,—“तं विश्वकर्मा अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अत्रवीत् स एतां द्वितीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् अन्तरिक्षम् अभवत्<sup>(९)</sup>” इति । विश्वकर्माख्यः कश्चित् अन्य अवस्थातुमाधारम् अनभमानः 'तं' भूमौ अवस्थितं प्रजापतिम् इदम् 'अत्रवीत्',—अहमपि त्वाम् 'उप' आगच्छानि त्वत्समीपे उपविशानि 'इति' । स च प्रजापतिः 'इह' भूमौ तव अवकाशो 'न' 'अस्ति' 'इति' 'अत्रवीत्' । ततः 'सः' विश्वकर्मा स्वस्थाधारः को भविष्यति ?—इति विचार्य 'एतां' 'द्वितीयाक्षिति' दृष्ट्वा 'ताम्' 'उपाधत्त' । तदानीं सा द्वितीया चितिः 'अन्तरिक्षम्' 'अभवत्' । तत्रायं विश्वकर्मा अवस्थितः ।

अथ दिग्गाख्या इष्टकाः प्रशंसति,—“स यज्ञः प्रजापतिम् अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अत्रवीत् स विश्वकर्माणम् अत्रवीत् उप त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यसि इति दिग्गाभिः इति अत्रवीत् तं दिग्गाभिः उपैत् ताः उपाधत्त ता दिशः अभवत्<sup>(९)</sup>” इति । यज्ञाख्येन पुरुषेण म्याने पृष्टे सति प्रजापतिः परिजहार । विश्वकर्मा तु 'केन' उत्कोषरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यमि ?—इति पप्रच्छ । स च यज्ञः 'दिग्गाभिः' इष्टकाभिः सह आगमिष्यामि—इत्युक्त्वा तथैव



गतवान् । “राज्यसि प्राची दिक्” (४।४।२) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु  
उपधेया ‘दिक्षाः’, ‘ताः’ च उपहिताः सत्यो दिक्षुपाः ‘अभवन्’ ।  
ततो यज्ञस्य श्रवकागोऽभूत् ।

अथ तृतीयाच्चितिं प्रशंसति,—“स परमेष्ठी प्रजापतिमश्रवीत्  
उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अश्रवीत् स विश्वकर्माणं  
च यज्ञस्य अश्रवीत् उप वाम् आयानि इति नेह लोकः अस्ति  
इति अश्रुताः स एतां तृतीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त  
तत् अश्रौ अभवत्<sup>(६)</sup>” इति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठी—इत्येते  
द्वयोऽपि एतस्यैव\* मूर्त्तिभेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिः  
भूमौ श्रवकागम् अदत्त्वा परिजहार ; विश्वकर्मा यज्ञस्य—इत्येतावपि  
अन्तरिक्षे दिक्षु च श्रवकागमदत्त्वा परिजहत्तुः । ततः परमेष्ठी  
विचार्य ‘तृतीयाच्चितिं’ दृष्ट्वा ‘उपाधत्त’ । सापि चितिर्घाः  
‘अभवत्’ । तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ।

अथ लोकंप्रणेतृकां प्रशंसति,—“स आदित्यः प्रजापतिम्  
अश्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति  
अश्रवीत् स विश्वकर्माणस्य यज्ञस्य अश्रवीत् उप वाम् आयानि  
इति नेह लोकः अस्ति इति अश्रुताः स परमेष्ठिनम् अश्रवीत् उप  
त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यमि इति लोकंप्रणया इति  
अश्रवीत् तं लोकंप्रणया उपैत् तस्मात् श्रयातयास्त्री लोक-  
प्रणा श्रयातयामा हि अश्रौ आदित्यः<sup>(१०)</sup>” इति । ‘स आदित्यः’  
लोकंप्रणाम् आनीतवान् । तस्माम् उपहितायाम् आदित्यस्य

\* ‘एहस्यैव’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अवकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येन आनीता, 'तस्मात्' अगतमारा  
'लोकंपृणा'; आदित्योऽपि अगतमारः पुनःपुनरावर्त्तमानोऽपि  
तस्मिन् जगदुपकारकस्य प्रकाशरूपस्य मारस्य अर्चीयमाणत्वात् ।  
आदित्यवत् लोकंपृणा पुनःपुनः प्रयुज्यमानापि अर्चीयमाणमारा ।  
यत्र यत्र\* चित्तौ छिद्रमस्ति, तत्र तत्र लोकंपृणा प्रयुज्यते ।

अयं चतुर्थपञ्चमचिती प्रश्नमिति,—“तान् ष्यपयः अभ्रुवन् उप वः  
आयाम इति केन न उपैष्यय इति भ्रुवा इति अभ्रुवन् तान्  
द्वाभ्याश्चितीभ्याम् उपायन् सः पञ्चचित्तौकः समपद्यत<sup>(१५)</sup>” इति ।  
'तान्' प्रजापति-विश्वकर्म-यज्ञ-परमेश्यादित्यान् अन्ये केचित् 'ष्यपयः'  
स्यामं प्रार्थितवन्तः; ततः प्रजापत्यादिभिस्त्कोचे याचिते मति  
उत्कोचबाहुल्यं प्रतिज्ञाय चित्तिदयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशो-  
ऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिश्चितिभिः अयमग्निः 'पञ्चचित्तौकः' अभूत् ।

एतदेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रश्नमिति,—“य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते  
भृथान् एव भवति अभि इमान् लोकान् जयति विदुः एनं देवाः  
अथो एतासामेव देवतानां सायुज्यं गच्छति<sup>(१६)</sup>” इति । विद्यादि-  
गुणमभृद्भिः भूयस्त्वम् । लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं जयः । देवैर्देनं नाम  
एतदीया कीर्त्तिः । अपि च 'एतासां' 'देवतानां' सहभावं प्राप्नोति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

\* 'यत्र कुत्र' इति आदर्शादिपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

† 'येष्यतदीया कीर्त्तिः' इति का० श्री० पु० पाठः ।

वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽग्नीयात्तमेवाग्नि-  
मद्यादात्तिमाच्छेत् संवत्सरं व्रतञ्चरेत् संवत्सरः हि  
व्रतं नाति<sup>(१)</sup> पशुर्वा एष यदग्निर्हिंनस्ति खलु वै तं  
पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पथात्  
प्राङुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै<sup>(२)</sup> तेजोऽसि तेजो मे  
यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ १ ॥

पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं  
यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ  
दिवो मा पाहि<sup>(३)</sup> इत्याहैताभिर्वा इमे लोका विष्टता  
यदेता उपदधात्येषां लोकानां विष्टत्यै<sup>(४)</sup> स्वयमातृणा  
उपधार्य हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वय-  
मातृणा ज्योतिर्हिरण्यं यत्स्वयमातृणा उपधार्य ॥ २ ॥

हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकान् ज्योति-  
पतः कुरुतेऽयो एताभिरेवाम्मा इमे लोकाः प्रभान्ति<sup>(५)</sup>  
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातृन्वन्ति रुग्निभिः ।  
ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि<sup>(६)</sup> । या वो देवाः सूर्ये  
रुचो गोघ्नश्रेण या रुचः । इन्द्राग्रो ताभिः सर्वाभी रुचं  
नो धत्त दृहस्यते<sup>(७)</sup> । रुचं नो धेहि ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेय रुचः राजसु नस्कृधि । रुचं विश्येषु शूद्रेषु  
मयि धेहि रुचा रुचं<sup>(८)</sup> द्वेषा वा अग्निं चिक्वणस्य

यश् इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चित्तमीजानं वा यदेता  
 आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश् इन्द्रियन्धत्ते ७ ईश्वरो  
 वा एष आर्तिमार्तोर्योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तच्चा  
 यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥ ४ ॥

जुहुयाच्छान्तिरेवैपाग्नेर्गुप्तिरात्मनः<sup>(१०)</sup> हविष्कृतो वा  
 एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविस्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति  
 योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुणयामिदंया यजेत  
 मैत्रावरुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय<sup>(११)</sup> यो वा अग्नि-  
 मृतुस्थां वेदतुर्कृतुरस्मै कल्पमान इति प्रत्येव तिष्ठति  
 संवत्सरो वा अग्निः ॥ ५ ॥

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीषो दक्षिणः पक्षो  
 वर्षाः पुच्छः शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य पूर्वपक्षा-  
 श्वितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोराचाणीष्टका एष वा  
 अग्निर्कृतुस्था य एवं वेदतुर्कृतुरस्मै कल्पमान इति  
 प्रत्येव तिष्ठति<sup>(१२)</sup> प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्  
 ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते,  
 ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति<sup>(१३)</sup> ॥ ६ ॥

पृथिवीं यच्छ । यत्स्वयमातृणा उपधाय । धेहि ।  
 ऋचा । अग्निः । चिनुते । शीणि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पुनःपरीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘संवत्सरं न किञ्चन प्रत्यवरोहेष्व च रामामुपेयाच्च पक्षिणोऽश्रीयात्’ इत्यादि । तत्र पक्ष्यग्रननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते,—“वयो वै अग्निः यत् अग्निचित् पक्षिणः अश्रीयात् तमेवाग्निम् अद्यात् आर्त्तिमाच्छेत् संवत्सरं तं चरेत् संवत्सरः हि व्रतं न अति<sup>(१)</sup>” इति । योऽयं चीयमानः ‘अग्निः’ स पक्षिखरूप एव । “वयसां वा एष प्रतिमया चीयते” (५। ५। ३। २) इति पूर्वमुक्तम् । एवं सति अयम् ‘अग्निचित्’ यदि ‘पक्षिणः’ भक्षयेत्, तर्हि ‘अग्निम् एव’ भक्षितवान् भवति । ततो घियेत । अतस्ते परिहाराय संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं ‘व्रतं’ ‘चरेत्’ । तस्मात् संवत्सरमतीत्य व्रतचरणं न कापि दृष्टम् । तस्मात्तद्भ्रतपर्याप्तम् एतद्ब्राह्मणं, पूर्वोक्तञ्च (५। ७। ५। ५) चिति-प्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

अथ चित्यारोहणस्य पश्चिमदिङ्घ्रियमं विधत्ते,—‘पशुर्वै एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुः य एनं पुरस्तात् प्रत्यक्षम् उपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङ् उपचर्य आत्मनः अहिंसायै<sup>(२)</sup>” इति । अग्नेः पशुरूपत्वात् पुरस्तात् आरोहणे यथा पशुः शृङ्गाभ्यां हिनस्ति, तद्वत् अयमपि हिंस्यात् । ‘तस्मात्’ पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखेन ‘उपचर्य’ आरोहणीयः । तच्च ‘आत्मनः’ आरोढुः अहिंसायै भवति । एतच्च “अग्ने तव श्रवो वयः” (५। २। ६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्’—

इति, 'ज्योतिरसि ज्योतिर्मै यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मै यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—“तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मै यच्छ अन्तरिचं यच्छ अन्तरिचात् मा पाहि सुवरसि सुवर्मै यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहि<sup>(१)</sup>” इति । प्रथमचितौ उपधातये हे हिरण्येष्टके, त्वं तेजोरूपासि । 'मे' मदर्थं 'तेजः' देहि । तथा 'पृथिवीं' देहि । यद्वा पृथिवीं मदुपकारित्वेन नियमय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां 'पाहि', यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्बोध्यम् । 'सुवः' स्वर्गसुखम् । 'दिवं' द्युलोकम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“इत्यु ह एताभिर्वै इमे लोकाः विधृताः यत् एताः उपदधाति एषां लोकानां विधृत्यै<sup>(२)</sup>” इति । इत्युक्तान् मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । 'एताभिः' हिरण्येष्टकाभिः 'इमे' त्रयो 'लोकाः' 'विधृताः' । अतः एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ।

अस्योपधानस्य तत्तच्चितिगतस्वयमावृष्ट्याभ्य ऊर्ध्वकालं विधत्ते,—“स्वयमावृष्ट्या उपधाय हिरण्येष्टका उप दधाति इमे वै लोकाः स्वयमावृष्ट्या ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमावृष्ट्याः उपधाय हिरण्येष्टकाः उपदधाति इमान् एव एताभिर्लोकान् ज्योतिभ्रतः कुरुते अथो एताभिरेव अस्मै इमे लोकाः प्र भान्ति<sup>(३)</sup>” इति । एतच्च “स्वयमावृष्ट्याम्” (५।१।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यास्ते अग्ने सूर्यं रुच इति तिस्रो रुचे’

इति । रुगाख्या आहुतौर्जुङ्गयादित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह,—  
 “यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः उद्यतो दिवम् आतन्वन्ति रग्निभिः ताभिः  
 सर्वाभिः रुचे जनाय नः कृधि(९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सूर्ये’ सूर्यमण्डले  
 स्थितस्य ‘ते’ तत्र ‘उद्यतः’ उद्ययं गच्छतः ‘याः’ ‘रुचः’ दीप्तयः  
 ‘दिवं’ धुलोकम् ‘आतन्वन्ति’ सर्वतो व्याप्नुवन्ति, ‘ताभिः’  
 ‘सर्वाभिः’ ‘रग्निभिः’ ‘नः’ ‘जनाय’ अस्मदीयजनार्थं ‘रुचे’ ‘कृधि’  
 रुचं दीप्तं कुरु । •

अथ द्वितीयामाह,—“या वो देवाः सूर्ये रुचः गोषु श्वेषु  
 या रुचः इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभिः रुचं नः धत्त वृहस्पते(१०)”—इति ।  
 हे ‘देवाः’, ‘वः’ यन्माक सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले ‘याः’ ‘रुचः’  
 दीप्तयो वर्तन्ते, तथा ‘गोषु’ ‘श्वेषु’ एते ‘या रुचः’ वर्तन्ते, हे  
 ‘इन्द्राग्नी’, ‘ताभिः सर्वाभिः’ दीप्तिभिः ‘नः’ अस्मदर्थं ‘रुचं’ ‘धत्त’  
 दीप्तं कुरुत ।

अथ तृतीयामाह,—“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचः राजसु  
 नः कृधि रुच विग्नेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम्(११)”—इति ।  
 हे अग्ने, ‘नः’ अस्मदीयेषु ‘ब्राह्मणेषु’ ‘रुचं’ ‘धेहि’ प्रकाशं कुरु ।  
 ‘नः’ अस्मदीयेषु ‘राजसु’ ‘रुच’ ‘कृधि’ प्रकाशं कुरु । तथा  
 ‘विग्नेषु’ वैग्नेषु ‘शूद्रेषु’ च ‘रुच’ प्रकाशं कुरु । तथा च ‘रुचा’  
 तदीयया दौष्ट्या ‘मयि’ ‘रुचं’ ‘धेहि’ प्रकाशं कुरु ।

एतेर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते,—“द्वेषा वै अग्निं चित्रयानस्य  
 यज्ञः इन्द्रिय गच्छति अग्निं वा चितम् ईजानं वा यदेता आहुतौः  
 जुहोति आत्मन्नेव यज्ञः इन्द्रियं धत्ते(१२)” इति । यो यजमानः

अग्निं चितवान् तस्य 'यज्ञः' कौर्तिः 'इन्द्रियं' सामर्थ्यं वा अन्यत्र गच्छति । कुत्र ? इति चेत् । श्रूयताम्, योऽयमिदानीं चितः अग्निः तं वा प्राप्नोति । यस्तु ईजानः पूर्वं चिते अग्नौ यागं हतवान् तं वा प्राप्नोति । सर्वथापि अस्मद्यजमानात् अपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तत् 'यज्ञः' इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्च "अग्निर्देवेभ्यः" (५।४।८) इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीये ङत्वा' इति । तदिदं विधत्ते,—“ईश्वरो वै एष आर्तिम् आ अर्तोः यः अग्निं चित्वन् अधिक्रामति तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानं इति वारुण्या च्चवा जुहुयात् शान्तिरेव एषा अग्नेर्गुप्तिः आत्मनः<sup>(१०)</sup>” इति । 'यः' यजमानः चयनकाले 'अग्निम्' अधिरुद्ध पादेनाक्रामति, 'एषः' यजमानो विनाशं प्राप्तुं समर्थः । तत्परिहाराय 'तत्त्वा यामि'-इति 'च्चवा' जुहुयात् । सेयम् च्चक् "इन्द्रं वो विश्वतस्परौन्द्रं नरः" (२।१।११) इत्यनुवाके व्याख्याता । 'एषा' आहुतिः 'अग्नेः' गमनहेतुः, 'आत्मनः' यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्च "अग्ने तव श्रवो वयः" (५।२।६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यथाग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन सौत्रामणी पूर्वं विहित्वा एवमत्र मैत्रावरुणीं विधत्ते,—“हविष्कृतो वै एष योऽग्निं चितुते यथा वै हविः स्कन्दति एवं वै एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियम् उपैति मैत्रावरुण्या आमिचया यजेत मैत्रावरुणताम् एव उपैति आत्मनः अस्कन्दायै<sup>(११)</sup>” इति । 'यः' यजमानः 'अग्निं' 'चितुते',



‘एषः’ हविःस्वरूपं प्राप्तः । तथा सति स्त्रीगमनस्य स्वरूपनाम्नो हविर्नाशसमानः । अतस्तत्परिहारार्थं ‘यजेत’ । तेन यागेन स्वयं मित्रावरुणसम्बन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविषः उपयुक्तत्वात् हविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति विनाशः ।

अथ अग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति,—“द्यो वै अग्निम् चतुस्त्रां वेद चतुः चतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति संवत्सरो वै अग्निः चतुस्त्राः तस्य वसन्तः शिरः शीतो दक्षिणः पश्चिमः पुच्छः शरत् उत्तरः पश्चिमः हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चितयः अपरपक्षाः पुरीषम् अहोरात्राणि दृष्ट्वा एष वै अग्निः चतुस्त्रा यम् एव वेद चतुः चतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति<sup>(१३)</sup>” इति । चतुषु तिष्ठतीति चतुस्त्राः संवत्सरः । तद्रूपम् ‘अग्निं’ ‘यः’ ‘वेद’ मनसा भावयेत्, ‘अस्मै’ यजमानाय स स चतुः स्वलोचितभोगप्रदानसमर्थः सन् एनं प्राप्नोति । तद्भोगेन च अयं ‘प्रति’-‘तिष्ठति’ । ‘संवत्सरो वै अग्निः’ इत्यादि भावनाप्रकारः । ‘य एवं वेद’ इत्यादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः ।

अथ फलान्तरेण प्रशंसति,—“प्रजापतिर्वै एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति<sup>(१४)</sup>”—इति । ‘न्यधत्त’ चितवानित्यर्थः । ‘ज्यैष्ठ्यं’ वयोगुणाभ्यामाधिक्यम् । एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्यजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः । ० ॥

यदाकृतात्सुमसुसोऽदो वा मनसो वा संभृतश्चक्षुषो  
 वा । तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्रपयः प्रथमजा ये  
 पुराणाः<sup>(१)</sup> । एतः सधस्य परि ते ददामि यमावहा-  
 च्छेवधिं जातवेदाः अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वी अत्र तः स्म  
 जानीत परमे व्योमन्<sup>(२)</sup> । जानीतादेनं परमे व्योमन्  
 देवाः सधस्था विद् रूपमस्य । यदागच्छात् ॥ १ ॥

पृथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुताद्वाविरस्मै<sup>(३)</sup> । सं प्र  
 च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पृथो देवयानान् वृणुध्वम् ।  
 अस्मिन्सधस्ये अद्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानस्य  
 सीदत<sup>(४)</sup> । प्रस्तरेण परिधिना सुचावेद्यां च बर्हिषा ।  
 ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(५)</sup> । यद्विष्टं यत्  
 परादानं यद्वृत्तं या च दक्षिणा तत् ॥ २ ॥

अग्निवैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्<sup>(६)</sup> । येना सहस्रं  
 वहसि येनाग्ने सर्ववेदुसं । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु  
 गन्तवे<sup>(७)</sup> । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्तृत्विजः ।  
 तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(८)</sup> । येनाग्ने  
 सुकृतः पृथा मधोर्धारा व्यानुशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह  
 सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(९)</sup> । यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य  
 च याः । तद्दग्निवैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्<sup>(१०)</sup> ॥ ३ ॥

आगच्छात् । तद् । व्यान्शुः । तेनेमं यज्ञं नो वह  
सुवर्देवेपु गन्तवे । चतुर्दश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
सप्तमोऽनुवाकः ॥

व्रतेष्टकाप्रशसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ।

अथ सप्तमे आकृतिमन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘यदा-  
कृतादिति । दशाकूलीर्ज्वलेति’ ।

तत्र प्रथमामाह,—“यद् आकृतात् समसुसोत् हृदो वा मनसो  
वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु, प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्र ऋषयः  
प्रथमजाः ये पुराणाः)” इति । आकृतादिभिः ‘संभृतं’ सम्पादितं  
यत्फलं पूर्वा यजमानसहः ‘समसुसोत्’ संस्यक् प्राप्तवान् । हे  
यजमान, त्वं ‘सुकृतस्य लोकं’ त्वदीयस्य कर्मणः फलभृतं ‘तं’ भोगम्  
‘अनु प्रेहि’ अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकृतं संकल्पः अक्षयं सुख  
प्राप्नोमौत्येवंरूपः । हृदय चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् ।  
मनः अन्तःकरणं तदनुकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुषः चक्षुषा  
लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमतं फलं माधयन्ति । एतैः सर्वैः  
सम्पादितं प्राप्नुहीत्यन्वयः । ‘यत्र’ यस्मिन् सुकृतस्य लोके ‘प्रथमजाः’  
स्वयम्भूप्रभृतयः ‘ऋषयः’ सर्वज्ञाः आसते । ‘ये’ च ‘पुराणाः’ पूर्वं  
यजमानाः मन्ति, तेऽपि यत्र आसते, ‘तम्’ ‘अनु-प्रेहि’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“एतः सधस्य परि ते ददामि यम्  
आवहात् शेवधिं जातवेदा’ । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्न । अत्र तः स

जानीत परमे व्योमन्<sup>(१)</sup>” इति । हे ‘सधस्य’ षट्स्विग्यजमानैरस्माभिः सह अस्यां यज्ञभूमाववस्थित, हे अग्ने, ‘ते’ तुभ्यं ‘एतं’ यजमानं ‘परि’-‘ददामि’ रक्षार्थं त्वद्भस्ते ददामीत्यर्थः । ‘जातवेदाः’ उत्पन्नानां प्राणिनां योगचेमाभिन्नः त्वं ‘शेवधिं’ निधिवद्रक्षणीयं, ‘यं’ यजमानम् ‘आवहात्’ आवहसि,—मदीयोऽयमिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति पूर्वचान्वयः । हे देवाः, ‘यज्ञपतिः’ अयं यजमानः ‘वः’ युष्मान् ‘अन्वागन्ता’ युष्माकं पृष्ठे आगमिष्यति । ‘अत्र’ अस्मिन् ‘परमे’ ‘व्योमन्’ उल्लेखविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके ‘तं’ यजमानं ‘जानीत’ ‘स्म’ सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत ।

अथ द्वतीयामाह,—“जानीतात् एनं परमे व्योमन् देवाः सधस्या विद् रूपम् अस्य यत् आगच्छात् पथिभिर्देवयानैः इष्टा-पूर्त्तं कृणुतात् आविरस्यै<sup>(१)</sup>” इति । हे देवाः, ‘परमे’ स्थाने भवदीये लोके ‘एनं’ ‘जानीतात्’ यजमानम् अविस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे ‘सधस्याः’ यजमानेन सह तस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, देवाः, ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘रूपं’ अग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं ‘विद्’ जानीत,—तस्मिन् लोके पुनः पुनः स्मरत । ‘देवयानै’ भवदीयगमनयोग्यैः ‘पथिभिः’ मार्गैः, ‘यत् आगच्छात्’ यो यजमान आगच्छति, ‘अस्यै’ एतद्-यजमानार्थं, ‘इष्टापूर्त्तं’ श्रौतस्मार्त्तकर्मफले, ‘आविः’-‘कृणुयात्’ प्रकटीकुरुत, हे यजमान, तवेदं श्रौतकर्मफलं, इदं च स्मार्त्तकर्म-फलमित्येवं सावधाना अनुगृहीतेत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देव-

यानान् ह्यणुध्वं । अस्मिन् सधस्ये अधि उत्तरस्मिन् विश्वे देवा  
 यजमानस्य सौदत<sup>(४)</sup>” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं, ‘विश्वे देवाः’ सर्वेऽपि  
 देवाः, यजमान इत्येते यूयं सर्वेऽपि ‘संप्र-च्यवध्वं’ अस्मात् भूलोक-  
 ‘स्थानात् सम्यक् प्रचलित्वा’ च ‘अनु- सं प्र यात’ अनन्तरं यजमानेन  
 सङ्गता एव गच्छत, गमनकाले च ‘देवयानान्’ ‘पयः’ ‘ह्यणुध्वं’ ।  
 न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्तव्यः । ‘सधस्ये’ यजमानेन  
 सहावस्थानयोगे ‘अस्मिन्’ यज्ञभूमिरूपे भूलोके ‘अधि’ ‘उत्तरस्मिन्’  
 फलभोगस्थाने, स्वर्गलोके च ‘सौदत’ यजमानो यूयं च सह  
 तिष्ठत ।

अथ पञ्चमीमाह,—“प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या चर्हिषा ।  
 ष्टचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(५)</sup>” इति । हे अग्ने, प्रस्तारादिभिः  
 सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं ‘सुवः’ स्वर्गलोके  
 ‘वह’ प्रापय । किमर्थं ?—‘देवेषु गन्तवे’ देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां  
 प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यदिष्टं यत्परादानं यदत्तं या च दक्षिणा  
 तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्<sup>(६)</sup>” इति । दर्शपूर्णमासादिरूप  
 ‘यत्’ कर्म ‘इष्टम्’ अनुष्ठितं, ‘यत्’ च ‘परादानं’ दौनान्ध्रप्राणादिभ्यः  
 स्वल्पदानं, ‘यत्’ अपि ‘दत्तं’ बर्हिर्वेदिपात्रभूतेभ्योऽनूचानेभ्यो बह्वद्रव्यं  
 समर्पितं, ‘या च’ अन्या ‘दक्षिणा’ यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,

\* इत्येव सर्वत्र पाठ । ‘प्रचलित, चलित्वा च’ इत्येव रूप कश्चित्  
 पाठ पठित इव प्रतिभाति ।

‘नः’ अस्मदीयं ‘तत्’ सर्व्वं ‘वैश्वकर्मणः’ कृत्स्नकर्मस्वामिभूतोऽयम्  
‘अग्निः’ ‘सुवर्देवेषु’ स्वर्गलोकनिवासिषु मध्ये ‘दधत्’ स्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह,—“येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसन्तेनेमं  
यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(७)</sup>” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘येन’ मार्गेण  
‘सहस्रं’ ‘वहसि’ सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, ‘येन’ च ‘सर्ववेदसं’  
सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, ‘तेन’ मार्गेण ‘नः’ अस्मदीयम् ‘इमं’  
‘यज्ञ’ ‘वह’ । ‘नय सुव.’ इत्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टमीमाह,—“येनाग्ने दक्षिणाः युक्ताः यज्ञं वहन्ति अत्विजः ।  
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(८)</sup>” इति । ‘अत्विजः’ सर्वे ‘युक्ताः’  
योग्याः शास्त्रीयाः ‘दक्षिणाः’ ‘यज्ञ’ च ‘इमं’ येन शास्त्रीयेण मार्गेण  
‘वहन्ति’ निर्वहन्ति अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः, ‘तेन’ एव शास्त्रीयेण मार्गेण  
‘इमं यज्ञम्’ इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमीमाह,—“येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा ध्यानशुः ।  
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे<sup>(९)</sup>” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुकृतः’  
पूर्वं पुण्यकृतो\* यजमाना ‘येन’ मार्गेण गत्वा ‘मधोः’ मधुरस्य  
पीयूषस्य ‘धारा’ ‘ध्यानशुः’ व्याप्तवन्तः । तेनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ दशमीमाह,—“यत्र धारा अनपेता मधोः घृतस्य च याः  
तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधद्<sup>(१०)</sup>” इति । ‘यत्र’ यस्मिन् लोके  
‘मधोः’ मात्सिकस्य ‘घृतस्य’ च ‘धाराः’ ‘अनपेताः’ अविच्छिन्नाः, तत्र  
लोके ‘अग्निः’-इत्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्  
मन्त्रकाण्डे “ममाग्ने (४।७।१४)” इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

\* पूर्वपुण्यकृत इति का० त्री० पु० पाठ ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रूपयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो  
यो अर्चिः ये ते अग्ने मेडयो य इदं वस्तेभिरात्मानं  
चिनुहि प्रजानन्<sup>(१)</sup> । उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं  
वाहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्त-  
रेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते अग्ने समिधो यानि  
॥ १ ॥

धामेत्याहैषा वा अग्ने स्वयञ्चित्तिरग्निरेव तदग्निं  
चिनोति नाध्वर्युरात्मनोन्तरेति<sup>(२)</sup> चतस्र आशाः  
प्र चरन्वभय इमन्त्रो यज्ञं नयन्तु प्रजानन् । घृतं पिन्व-  
न्नजरं सुवीरं ब्रह्मं समिद्धवत्याहुतीनां<sup>(३)</sup> । सुवर्गाय  
वा एष लोकायोपधीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-  
न्वभये इत्याह ॥ २ ॥

दिशा एवैतेन प्र जानाति<sup>(४)</sup> इमन्त्रो यज्ञं नयन्तु प्र-  
जानन्नित्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै<sup>(५)</sup> ब्रह्मं समि-  
द्धवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोक-  
मायन्<sup>(६)</sup> यद् ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद् यजमानः

सुवर्गं लोकमेति १) प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः  
 पशवश्छन्दांसि रूपः सर्वान्वर्णानिष्टकानां, कुर्याद्  
 रूपेणैव प्रजान् पशूश्छन्दांस्यव रुन्धे २) अथैव प्रजाभ्यं  
 एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योवरुध्यं चिनुते ॥ ३ ॥

एति यास्ते अग्ने समिधो यानि । अग्नय इत्याह ।  
 इष्टकानां । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 अष्टमोऽनुवाकः ॥

आकृत्याहुतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमे स्वयंचित्यादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,—  
 'यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याभिष्टगति' इति । तदेतद्वि-  
 धातुं मन्त्रमुत्पादयति,—“यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिज्ञा  
 जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं  
 चिनुहि प्रजानन्(१)” इति । हे 'जातवेदः' 'अग्ने', ते त्वदीयाः 'समिधः'  
 समिन्धनक्रिया 'याः' सन्ति, 'यानि' च 'धाम' त्वदीयानि स्थानानि  
 गार्हपत्यादीनि, 'या' च 'जिज्ञा' त्वदीया 'काली कराली' इत्यादिकाः,  
 'यः' 'अर्चिः' प्रकाशनसामर्थ्यं, हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीया 'ये' 'मेडयः',  
 शब्दविशेषाः, 'ये' 'इन्दवः' इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गाः, 'तेभिः' तैः  
 सर्वैः प्रजानन्, चयनप्रकाराभिज्ञस्त्वं 'आत्मानं' 'चिनुहि' स्वकीय-  
 स्वरूपमुपचितं कुरु ।



अनेन मन्त्रेण साध्यस्य चेत्त्राभिमर्शनस्य विधिमुच्यति,  
 “उत्सन्नयज्ञो वै एष यदग्निं किं वा अहैतस्य क्रियते किं वा  
 न यद्वै अध्वर्युरग्नेचिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो वै तन्तरेति यास्ते अग्ने  
 ममिधो यानि धामेत्याहैषा वै अग्ने स्वयञ्चितिरग्निरेव तदग्नि  
 चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति<sup>(१)</sup>” इति । योऽयञ्चीयमानोऽग्नि  
 मोऽयम् ‘उत्सन्नयज्ञ’, यद्ब्रह्मज्ञेषु यस्य कस्यचिदित्यस्तिमभावेन विनष्ट-  
 यज्ञत्वम्, अत ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘किम्’ अङ्गमनुष्ठित ‘किं वा’ नेति  
 ज्ञातुमशक्यम् । एव च सति चिन्वान् अयम् ‘अध्वर्यु’ ‘अग्ने’  
 मन्वन्धि ‘यत्’ ‘अङ्गम्’ अन्तरित करोति, ‘तत्’ ‘आत्मान’  
 एवाङ्गमन्तरित कुर्यात्, अतस्तत्परिहाराय चेत्त्राभिमर्शनकाले  
 ‘यास्ते अग्ने’ इत्येतादृशं ब्रूयात् । येय ‘यास्ते अग्ने’-इत्यृक्, सैषा  
 ‘स्वयञ्चिति’-इत्यभिधीयते, ‘आत्मान चिनुहि’ इत्येव स्वेन  
 स्वस्येव चीयमानत्वाभिधानात् । तेन मन्त्रपाठेन ‘तत्’ ‘अग्नि’ ‘एव’  
 स्वयम् ‘अग्निम्’ स्वात्मान ‘चिनोति’ । तत ‘अध्वर्यु’ स्वमन्धि  
 किञ्चिदपि ‘अङ्ग’ ‘न’ ‘अन्तरेति’ । एतदपि ‘अग्ने तव अग्नो वय’  
 (५।१।६)” इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्त सूत्रकारेण,—“मधुवाता ष्टनायते” इति तिसृभिर्दध्ना  
 मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य ‘मही धौ पृथिवी च न (४।१।८)” इति  
 पुरस्तात्स्वयमाट्ठथाया प्रत्यञ्च जीवन्त कूर्मं प्राङ्मुखं उपदधाति  
 इति । ‘चतस्र आशा प्र चरन्तु अग्नय’ इति वा उपधाय’-इति । तत्र  
 कूर्मोपधाने विकल्पित मन्त्रमुत्पादयति,—“चतस्र आशा प्र चरन्तु  
 अग्नय इम नो यज्ञ नयतु प्रजानन् । एत पितृवज्जरः सुवीर ब्रह्म

समिद् भवति आङ्गतीनाम्<sup>(१)</sup> इति । 'अग्नयः' आहवनीयादयः सन्ति, ते 'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याका दिशः पूर्वाद्याः 'प्र चरन्तु' कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः 'प्रजानन्' अस्मदीये कर्म प्रकर्षेण अवगच्छन्, 'नः' अस्मदीयमिमं यज्ञ 'नयतु' स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्?—'अजरं' विनाशरहितं 'सुवीरं' शोभनवीर्यप्रदं । 'दृत्' मधुमिश्रमाज्यं, 'पिबन्' पिवन्, आङ्गतिप्रदानां यजमानानां 'ब्रह्म समिद्' 'भवति', मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति । अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं "यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति (५।८।२)" इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनियोज्यमादौ तदर्थः प्रकाशयते ।

तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवर्गाय वै एष लोकाय उपधीयते यन्कूर्मश्चतस्र आग्नाः प्रचरन्त्वग्नय इत्याह दिशा एवैतेन प्र जानाति<sup>(४)</sup>” इति । सुवर्गलोके नेतुमयं कूर्मं उपधीयते, अतः मार्गाभिज्ञानाय एतेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थयते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानस्रित्याह सुवर्गस्य लोकस्थाभिनीत्यै<sup>(५)</sup>” इति । 'नयतु' इति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्यवगमनमत्र विवक्षितम् ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्म समिद्भवत्याङ्गतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्<sup>(६)</sup>” इति । आङ्गतिप्रदाः पूर्वं देवाः मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः, अतो मन्त्र एव प्रकाशमाधनं ।

यास्यातमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“यद् ब्रह्मण्यत्या उपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गे लोकमेति<sup>(७)</sup>” इति । ब्रह्मण्यस्यो यस्याम्

अचि अस्ति मेयं ब्रह्मणनी । तदिदं ब्राह्मणं “स्वयमाह्वणामुप-  
दधाति (५।२।८)”-इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्यात्स्त्रिधाधिकारो  
भवति इति विज्ञायते त्व या दक्षिणावृत्स्ता दक्षिणत उपदधात्  
स व्यावृत्त उतरत अजुलेखाः पञ्चात्पुरस्ताच्च अलिखिता मध्ये’ इति ।  
तदेतत्सर्वं विधत्ते,—“प्रजापतिर्वै एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशु-  
श्चन्द्रांसि रूपः सर्वान् वर्णानिष्टकानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशुन्  
चन्द्रांसव रुन्धे<sup>(८)</sup>” इति । चौयमानः ‘अग्निः’ प्रजापतिजन्यत्वात्  
‘प्रजापतिः’ एव, ‘तस्य’ च प्रजापतेः प्रजा-पशु-श्चन्द्रांसि परस्पर-  
विलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाय ‘इष्टकानां’ ‘सर्वान्  
वर्णान्’ यद्भविधरेखाविशेषान् ‘कुर्यात्’ । एवं सति प्रजापतिरूपेणैव  
प्रजापति प्राप्नोति ।

“अथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्चन्द्रोभ्योऽवृद्ध चिनुते” इति ।  
अपि च प्रजादिभिः ‘एव’ ‘एनम्’ अग्निं स्वाधीनं कृत्वा चितवान्  
भवति । एतदपि “स्वयमाह्वणामुपदधाति (५।२।८)” इत्यनुवाके  
द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्यजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः रायस्योपाय सुप्रजास्त्वार्य  
 सुवीर्याय । मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टा स्वाम  
 तनुवा सुवीराः<sup>(१)</sup> । यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तर-  
 मर्त्यो मर्त्याः आविवेश । तमात्मन् परि गृह्णीमहे वयं  
 मा सो अस्माः अवहाय परा गात्<sup>(२)</sup> । यदध्वर्युरात्म-  
 न्नाग्निमगृहीत्वाग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि ॥ १ ॥

यजमानाय चिनुयाद्गुग्निं खलु वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्ते-  
 ऽपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्ने अग्नि-  
 मित्याहात्मन्नेव स्वमग्निन्दाधारु नाम्नात् पशवोऽपं क्रा-  
 मन्ति<sup>(३)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्विद्याग्निः  
 कस्मान् मृदा चाद्विद्याग्निः यति इति यदग्निः सं-  
 यीति ॥ २ ॥

आपो वै सर्वा देवता देवताभिरुवैनुः सः सृजति  
 यन्मृदा चीनोतीयं वा अग्निवैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं  
 चिनेति<sup>(४)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्विद्याग्निः  
 चीयतेऽयं कस्माद्गुग्निरुच्यते इति यच्चन्दोभिः चिने-  
 त्यग्नयो वै छन्दांसि तस्माद्गुग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्नि-  
 वैश्वानरो यत् ॥ ३ ॥

मृदा चिनेति तस्माद्गुग्निरुच्यते<sup>(५)</sup> हिरण्येष्टका उप  
 दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवाम्निन् दधात्ययो

तेजो वै हिरण्यं तेज एवात्मन्धत्ते<sup>(१)</sup> यो वा अग्निः सर्व-  
तोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमन्ति सर्वा दिशोऽभि  
जयति गायत्री पुरस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो  
जगती पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्यं एष वै, अग्निः  
सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-  
मन्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति  
तस्माद्दिशि दिक् प्रोता<sup>०</sup> ॥ ४ ॥

अपि। संयौति। वैश्वानरो यत्। एष वै। पञ्चविं-  
शतिय ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकारण्डे सप्तमप्रपाठके  
नवमोऽनुवाकः ॥०॥

स्वयञ्चितिश्च क्रूमादिरष्टमे समुदीरित ।

अथ नवमोऽग्नियहणादिकमभिधीयते । यदुक्त सूत्रकारेण,—  
'मयि गृह्णाम्यग्ने अग्नि, यो नो अग्नि पितर इति द्वाभ्यामात्मघ्नि  
गृह्णीता' इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः रायस्योपाय सुप्रजा-  
स्त्राय सुवीषाय । मयि प्रजा मयि वर्चो दधान्यरिष्टा स्याम  
तनुवा सुवीरा<sup>(१)</sup>” इति । ‘अग्ने’, परकीयस्याग्नेऽयनात् पूर्वम् ‘अग्नि’  
स्वकीय पूर्वमिह वक्ति ‘मयि गृह्णामि’ स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति  
तथा स्वीकरोमि । किमर्थं ? धनपुष्टिं शाभनापत्य-शोभनभृत्यायं ।

अस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात् 'प्रजाम्' उत्पत्स्यमानां पुत्रादिकां,  
 'मयि' स्थापयामि, 'वचः' शरीरं बलं च मयि स्थापयामि ।  
 'सुवीराः' गोभनपुत्रमृत्योपेताः वयं 'तनुवा' मदीयेन शरीरेण सह  
 'अरिष्टाः' हिंमारहिताः 'स्याम' ।

अथ द्वितीया,—“यो नो अग्निः पितरो ह्यसु अन्तर् अमर्त्यां  
 मर्त्यांश्च आविवेश । तम् आत्मन् परि-गृहीमहे वयं मा सो अस्माश्च  
 अवहाय परा-गात्<sup>(१)</sup>” इति । हे 'पितरः' पालकाः, अस्मच्छरीर-  
 गता भूतेन्द्रियविशेषाः, 'अमर्त्याः' मरणरहितः 'अग्निः' 'ह्यसु' 'अन्तः'  
 हृदयाद्यवयवेषु मध्ये 'मर्त्यान्' मरणयोग्यान् अस्मान् 'आविवेश'  
 सर्वतः प्रविष्टः । 'तम्' अग्निं 'वयं' 'आत्मन्' 'परि-गृहीमहे'  
 स्वशरीरे एव स्थिरं धारयामः । 'सो'ऽग्निः 'अस्मान्' 'अवहाय'  
 परित्यज्य 'मा' 'परा-गात्' अन्यत्र मा गच्छतु ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमग्निपहणं विधत्ते,—“यदध्वर्युरात्मघग्निम् अगृ-  
 हीत्वा अग्निं चिनुयाद् यः अस्य स्रोऽग्निः तमपि यजमानाय चिनु-  
 याद् अग्निं मनु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्ते अपक्रामुका अग्नात् पशवः स्युर्मयि  
 गृणामि अग्ने अग्निमित्याह आत्मघेव स्वमग्निं टाधार न अग्नात्  
 पशवः अप क्रामन्ति<sup>१</sup>” इति । यदि अयम् 'अध्वर्युः' 'मयि गृणामि'  
 इति मन्त्राभ्यां स्वकीयम् 'अग्निं' स्वग्निम् 'अगृहीत्वा' परार्थम् 'अग्निं'  
 'चिनुयात्', तदानीम् 'अप' अध्वर्याः 'यः' स्वकीयः पूर्वमेव  
 चितोऽग्निः 'तमपि' यजमानार्थमेव चितवान् भवति । 'पशवः' च  
 सर्वेऽपि 'अग्निम्' अनुमेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तं तमग्निमनु 'पशवः'  
 अपि 'अग्नात्' अध्वर्याः अपक्रामन्ति । अतस्तपरिहर्तुमग्निपहणाय

‘भयि मृच्छामि’ इति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वस्मिन् अवधारयति, पशवोऽपि अस्मात् न अपकामन्ति । एतदपि पूर्व-  
ब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रत्रोत्तराभ्यां चयनं प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्, मृच्च आपद्य अग्नेरनाद्यम् अथ कस्मात् मृदा चाग्निश्चाग्निश्चीयते इति, यदग्निः संयौति आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैतद् सद् सृजति, यत् मृदा चिनोति इयं वै अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनेव तद् अग्निं चिनोति<sup>(१)</sup>” इति । मृत्तिका च आपद्येति यदस्ति तदु-  
भयमग्नेर्भक्ष्यं न भवति, अतो भक्ष्यम् आज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेताभ्यां मृज्जलाभ्यां दृष्टकारूपाभ्यामग्निश्चीयते इति ब्रह्म-  
वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः, यद्यपि आपो न भक्ष्याः तथापि, अग्निर्मृत्तिकां मिश्रयति इति ‘यत्’, तेन ‘देवताभि-  
रेव’ अग्निं संयोजयति, अपां सर्वदेवतात्मकत्वात् । सृचवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेन अपां सर्वदेवोपकारित्वात् सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनाय अग्निश्चयनं युक्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति, तदपि युक्तम्, भृमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वात् तद्रूपत्वं च “तस्मादिमां वयाऽसि नक्तं नाध्यासते” इत्यवोपपादितम् । अतो मृद्रूपेणाग्निनेव तम् ‘अग्निं चिनुते’ इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्चितेरग्निं प्रत्रो-  
त्तराभ्यां प्रतिपादयति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन् मृदा चाग्नि-  
श्चाग्निश्चीयते अथ कस्मादग्निरुच्यते इति, यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नेवो वै चन्दाऽसि तस्मादग्निरुच्यते अथो इयं वै अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा

चिनोति तस्माद्ग्निरुच्यते<sup>(१)</sup>” इति । इयमग्न्याख्या चितिमृञ्ज-  
लाभ्यामेव निष्पाद्यते, न तद्गारैर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात्  
कारणाद् अग्निनाम सम्पन्नमिति ब्रह्मवादिनां मन्त्रः । तत्राभिज्ञा  
उत्तरमाहुः, न केवलं मृञ्जलाभ्यामेव चयनम्, किन्तु हृन्दोयुक्तैर्मन्त्रै-  
रपि । हृन्दांसि चाग्निस्वरूपाणि “अभित्वा देव सवितः” (३।५।११)  
इत्यादिभिर्मन्त्रगैश्च हृन्दोभिर्मयनहेतुभिरग्नेरुत्पाद्यतात् । अतश्च हृन्दो-  
द्वारा चितेरग्नित्वम् । अपि च भूमैर्वैशानरत्वमिदानौमेवोदा-  
द्यतम्, अतो मृत्कार्यत्वादग्नित्वं युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति  
गायत्रीं पुरस्तादुपदधातीत्युक्तम्’ इति । तदिदं विधत्ते,—“हिरण्येष्टका  
उप दधाति व्योतिर्वै हिरण्यं व्योतिरेवाग्निं दधाति अथो तेजो  
वै हिरण्यं तेज एवात्मन् विधत्ते<sup>(१)</sup>” इति । व्योतिदम् इतरप्रकाशकत्वं ।  
तेजः प्रसिद्धं, कान्तिः ।

प्रपाठकादौ “आग्नेय्या गायत्रिया (५।७।१)” इत्यादिना नाधि-  
केतचयनप्रकरणाग्राता मन्त्रादय उदाहृताः । तांश्च मन्त्रान् अथ  
हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते,—“यो वै अग्निं सर्वतोमुखं चिनुते  
सर्वासु प्रजासु अयमग्निं सर्वां दिगोऽभिजयति गायत्रीं पुरस्तादुप  
दधाति चिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये  
एष वै अग्निः सर्वतोमुखः य एवं विदाश्चिनुते सर्वासु प्रजासु  
अयमग्निं सर्वां दिगोऽभिजयति अथो दिग्मेव दिशं प्र वयति  
तस्माद्दिग् दिक् प्रोता<sup>(२)</sup>” इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं,  
तायेष्टकाः सर्वां दिगोऽभिजयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययम् ‘अग्निः



सर्वतोमुख', एतस्य चयने मति खगटहवर्तिप्रजास्त्रिव सर्वदिग्वर्ति-  
प्रजासु क्षिग्धो भूत्वा अन्नमत्ति, अत एव सर्वा दिग्गोऽनेन जिता  
भवन्ति । पुनरप्यन्ते फलाभिधानम् उपसहाराय । अपि च सर्वासु  
दिक्षु प्रधानेनैकस्या 'दिशि' अन्या 'दिश' 'प्र वयति' सूच्या वस्त्रमिव  
क्षिष्टा करोति । अत एव लोकेऽपि एकस्या 'दिशि' अन्या 'दिक्'  
'प्रोता' वर्तते । आग्नेयादिविदिक्षु द्वयोर्दिगन्तयो सशेषात् । इद  
च ब्राह्मण नचवेष्टकाभ्य' (४।४।१०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥०॥

/

—

प्रजापतिरग्निमासृजत् सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्राद्रवत्  
तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणावर्त्तत तस्मै वृष्णिं  
प्रत्यास्यत् स प्रत्यङ्गवर्त्तत तस्मा अयभं प्रत्यास्यत् स  
उदङ्गवर्त्तत तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत् तस्मै  
पुरुषं प्रत्यास्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत् एवैनम्  
॥ १ ॥

अवृरुध्य चिनुते<sup>(१)</sup> एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका  
यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभि-  
रेव यजमानोऽमुपिंल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा

इमे लोकाः प्र भान्ति १) मृदाभिलिष्योप दधाति मेध्य-  
त्वाय २) पशुर्वा एष यद्ग्निरन्नं पशवं एष खलु वा अग्नि-  
र्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत् कनोयोऽस्यान्नम् ॥ २ ॥

स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनोय  
एवास्यान्नं भवति यं कामयेत् समावदस्यान्नं स्या-  
दिति मध्यतस्तस्योप दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं  
कामयेत् भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेसु तस्य व्युदूह्योप  
दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमवरुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति  
॥ ३ ॥

एनुम् । अस्यान्नम् । भूयोऽस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
दशमोऽनुवाकः ॥

अग्निषष्टः सर्वमुखं सप्रोतं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते । यत्पूर्वं द्वितीयप्रपाठके विहितं  
“पशुशीर्षाण्युपदधाति (५।२।८)” इति । तदचानूद्य प्रशंसति,—  
“प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्र-अद्रवत्तस्मै अर्थं प्रति-  
आस्यत् स दक्षिणा आ-अवर्त्तत तस्मै दृषिं प्रति-आस्यत् स प्रत्यङ्-  
आवर्त्तत तस्मै ष्यभं प्रति-आस्यत् स उदङ् आ-अवर्त्तत तस्मै वसं  
प्रति-आस्यत् स ऊर्ध्वाऽद्रवत्तस्मै पुरुषं प्रति-आस्यत् यत् पशुशीर्षा-  
ण्युपदधाति सर्वत एवैनं श्रवरुध्य चिनुते १०)” इति । प्रजापतिना ‘सृष्टः’

अग्निर्यदा पूर्वस्थान्दिग्निं पलायते, तदा तन्निवारणायान्द्यं तन्नातिक्रम्येन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् । अतः पशुग्रीपाणां मुपधाने सति अग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुग्रीपाणि प्रशंसति,—“एता वै प्राणभृतश्चतुभ्रतौरिष्टका यत् पशुग्रीपाणि यत् पशुग्रीपाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽभुग्निन् लोके प्र-अणिति अथो ताभिरेवास्मै इमे लोकाः प्र भान्ति<sup>(१)</sup>” इति । पशुग्रीपाणां प्राणभृतां चतुभ्रतश्च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः सुवर्गे ‘प्राणिति’ चिरञ्जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुग्रीर्षष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते ।

तदुपधाने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“मृदा अभिलिष्योप दधाति मेधत्वाय<sup>(२)</sup>” इति । मृतानां पशुग्रीपाणां मृत्क्षेपेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं भवति ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते,—“पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वै अग्निर्यत् पशुग्रीपाणि यं कामयेत कनीयोऽस्थान्नं स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुग्रीपाण्युप दध्यात्कनीय एवास्थान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नः स्यादिति मध्यतरास्योप दध्यात् समावदेवास्थान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्थान्नः स्यादिति अन्तेषु तस्य व्यूह्य उप दध्यादन्तत एवास्मै अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्थान्नं भवन्ति<sup>(३)</sup>” इति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात् पशुस्वरूपः पशवश्चाङ्गसाधनत्वाद्भ्ररूपः पशुग्रीपाणि चाग्निनिष्पादकत्वादग्निरूपाणि । एवं सति अन्नात्प्लवकामनायां ‘सन्तरां’ सन्निकृष्टतराणि यथा भवन्ति,

तथा 'उप-दधात्', ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथात्यल्पं नापि बद्धं किन्तु 'समावत्' समं जीवनमात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां मध्यत 'उप-दधात्', नात्यन्तं सन्निकर्षः, नाप्यतिविकर्षः । तथा सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति । अथान्नभूयस्त्वकामनायां चितेरन्तेषु परस्परं 'व्युदूह्य' यथा भवति, तथा पशुश्रीपाणि अप-सार्थं 'उप-दधात्', तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्तरतोऽस्यान्नमधीनं भवति, ततोऽतिवज्जलमप्यद्यते । एतच्च सर्वम् "एषां वा एतस्योक्तानाम्" (५।१।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णद्युः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

स्तेगान्, द०११ाभ्यां<sup>(१)</sup> म०ण्डूकान् जम्भोभिः<sup>(२)</sup> आद०कां  
खादेन<sup>(३)</sup> ऊर्ज० \* स०सूदेन<sup>(४)</sup> आर०ण्यं जाम्बीलेन<sup>(५)</sup>  
मृदं<sup>(६)</sup> व०स्वेभिः<sup>(७)</sup> शर्कराभिरव०काम्<sup>(८)</sup> अ०व०काभिः  
शर्कराम्<sup>(९)</sup> उत्सादेन जिह्वाम्<sup>(१०)</sup> अ०व०क०न्देन तालुः<sup>(११)</sup>  
सर०स्वतीं जिह्वाग्रेण<sup>(१२)</sup> ॥ १ ॥

स्तेगान् । द्वाविंशतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
एकादशोऽनुवाकः ॥

\* 'ऊर्जे' इति ष्यादर्शप्रकृतपाठः ।

विशेषः पशुशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

समाप्तं चैतावताग्निप्राद्याणम् ।

अथाश्वमेधमन्त्राः \* केचिदत्रोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण,  
‘क्षविषा प्रचर्याश्वमेधदानं कृत्वा, स्नेगान् दृष्ट्वा (१) मण्डूकान्  
जम्भ्येभिः(२)—इत्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरघोसान्  
जुहोति’ इति ।

तत्र प्रथमानुवाकगतान् मन्त्रनाह,—“स्नेगान्दृष्ट्वाभ्यां(१) मण्डूकान्  
जम्भ्येभिः(२) आदकां खादेन(३) ऊर्जं मसूदेन(४) आरथ्यं  
जाम्बीलेन(५) मृदं बर्सेभि(६) शर्कराभिरवकाम्(७) अवकाभिः  
शर्कराम्(८) उत्सादेन जिङ्गाम्(९) अवकन्देन तालु(१०) सरस्वतीं  
जिङ्गायेण(११)” इति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवता, तृतीया-  
न्तनिर्दिष्टानि अश्वस्य अङ्गानि । इमां देवतामनेनाङ्गेन प्रीणया-  
मीति होमकाले उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । स्नेगाः  
चुद्रजन्तुविशेषाः, ‘शौकर्णगाः’ इति श्लोके प्रसिद्धाः । तदधिष्ठात्री  
काचिद्देवतेह लक्ष्यते । दंष्ट्रे लक्ष्यते । स्नेगाभिमानिनी देवता  
दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

मण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भ, तत्र भवा जम्भ्या-  
पार्श्वदन्ताः । आदका भवयित्री, प्राणाभिमानिनी देवता । खादः  
भक्षणेहेतुर्दन्तविशेषः । ऊर्जं रसाभिमानिनी देवता । मसूदं  
सन्ततचरणो नासिकादिः । आरथ्यं प्रसिद्धं । जाम्बीलं ‘आमाश्रय’ ।

\* “अथाश्वमेधा समन्त्रा” इति आदर्शप्रस्तुतपाठः ।

अथ भञ्जितं दणं निधीयते तत् मृदं । वर्खभिः\* दन्तमूलमांसादीनि ।  
 शर्कराः तत्सदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः शैवालसदृशानि  
 मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद उच्चप्रदेशः । जिह्वा  
 प्रसिद्धा । अवक्रन्दः आन्तरं काधिकांशब्दाभिव्यक्तिस्थानं । तालुं  
 जिह्वामूलं । सरस्वतीं जिह्वापश्चेत्युभय प्रसिद्धम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

वाज५, हनूभ्याम्<sup>(१)</sup> अप आस्येन<sup>(२)</sup> आदित्यान्  
 शमश्रुभिः<sup>(३)</sup> उपयामम् अधरेणोष्ठेन<sup>(४)</sup> सदुत्तरेण<sup>(५)</sup>  
 अन्तरेणानूकाशं<sup>(६)</sup> प्रकाशेन वाद्यं<sup>(७)</sup> स्तनयित्नुं निर्वा-  
 धेन<sup>(८)</sup> सूर्यामी चक्षुर्भ्यां<sup>(९)</sup> विद्युतौ कनानकाभ्याम्<sup>(१०)</sup>  
 अशनिं मुस्तिष्केण<sup>(११)</sup> ब्रह्मं मज्जभिः<sup>(१२)</sup> ॥ १ ॥

वाजुं । पञ्चविंशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 द्वादशोऽनुवाकः ॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठ । वर्खा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । 'कादिक' इत्येवंरूप कश्चित् पाठो भवितुं  
 युक्तः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह,—“वाजः  
 हनूभ्याम्<sup>(१)</sup> अप आस्त्रेण<sup>(२)</sup> आदित्यान् यश्रुभिः<sup>(३)</sup> उपयाममधरे-  
 षोष्ठेन<sup>(४)</sup> सद् उत्तरेण<sup>(५)</sup> अन्तरेणानूकाशं<sup>(६)</sup> प्रकाशेन वाह्यं<sup>(७)</sup>  
 स्तनयिन्नुं निर्वाधेन<sup>(८)</sup> सूयांग्री चतुर्भां<sup>(९)</sup> विद्युतौ कनानकाभ्याम्<sup>(१०)</sup>  
 अग्निं मस्तिष्केण<sup>(११)</sup> बलं मज्जभिः<sup>(१२)</sup>” इति । वाजोऽन्नं ।  
 इन्वादीनां पञ्चानां पदानामर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः पृथिवी,  
 ‘इयं वा उपयाम’ इति श्रुत्यन्तरात् । अधरमोष्ठं प्रसिद्धं ।  
 सच्छब्देन द्यौरुच्यते, सीदन्त्यस्या पुण्यकृत इति द्युत्पत्तेः ।  
 उत्तरेणेत्यूर्ध्वाष्टेनेत्यनुवर्तते\* । अन्तरम् ओष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशं  
 द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतींषि अस्ति-  
 श्रिति द्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्यन्तरं प्रकाशस्थानं । वाह्यं ब्रह्माण्डात्  
 बहिस्थानं । स्तनयिन्नुं प्रसिद्धः । निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः ।  
 सूयांग्री चतुषी चेत्युभयं प्रसिद्धं । विद्युतौ दृष्टिकालेतरकालीने ।  
 कनानके अस्त्रिणे कृष्णमण्डले । अग्निः प्रसिद्धः । मस्तिष्कं  
 शिरोमांसं । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

\* अथ ‘उत्तरेण उत्तरेण, षोष्ठेनेति अनुवर्तते’ इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो  
 भवितुं युक्तः ।

कूर्मान्, शफैः<sup>(१)</sup> अच्छलाभिः कपिञ्जलान्<sup>(२)</sup> साम्  
कुष्ठिकाभिः<sup>(३)</sup> जवं जङ्घाभिः<sup>(४)</sup> अगदं जानुभ्यां<sup>(५)</sup>  
वीर्यं कुहाभ्यां<sup>(६)</sup> भयं प्रचालाभ्यां<sup>(७)</sup> गुह्यापपक्षाभ्यां<sup>(८)</sup>  
अश्विनो वःसाभ्याम्<sup>(९)</sup> अदितिः शीर्ष्णा<sup>(१०)</sup> निर्वृतिं  
निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा<sup>(११)</sup> ॥ १ ॥

कूर्मान् । चयो विःशतिः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
चयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयगताम्बन्तानाह,—‘कूर्मान् शफैः<sup>(१)</sup> अच्छलाभिः  
कपिञ्जलान्<sup>(२)</sup> साम् कुष्ठिकाभिः<sup>(३)</sup> जवं जङ्घाभिः<sup>(४)</sup> अगदं जानुभ्यां<sup>(५)</sup>  
वीर्यं कुहाभ्यां<sup>(६)</sup> भयं प्रचालाभ्यां<sup>(७)</sup> गुह्या उपपक्षाभ्याम्<sup>(८)</sup>  
अश्विनो वःसाभ्याम्<sup>(९)</sup> अदितिः शीर्ष्णा<sup>(१०)</sup> निर्वृतिं निर्जाल्मकेन  
शीर्ष्णा<sup>(११)</sup> इति । कूर्मः\* शफाद्य प्रसिद्धाः । अच्छलाः शकलमांसानि ।  
कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम् गीतिः । कुष्ठिकाः प्रकोष्ठारोग्य-  
जानुनी (?) जङ्घाभ्यामधःप्रदेशः । जवो वेगः । जङ्घाः सन्धिभ्योऽधः-  
प्रदेशः । अगदः आरोग्यं । जानुनी प्रसिद्धे । वीर्यं बलं । कुहा  
हस्तयोर्मध्यसन्धी । भयं प्रसिद्धं । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।  
गुह्या गुहनी । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्व्यंशब्दौ प्रसिद्धौ । अदितिर्भूमिः ।

\* कूर्माः इति पाठो भवितुं युक्तः ।



शीष्णां शिरसा । निर्वृतिः प्रसिद्धा । निर्जाप्लकेन केशरहितेन ।  
शीष्णां शिरसा ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृषण्यजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

योक्तॄं, गृध्राभिः<sup>(१)</sup> युगमानतेन<sup>(२)</sup> चित्तं मन्याभिः<sup>(३)</sup>  
संक्रोशान् प्राणैः<sup>(४)</sup> प्रकाशेन त्वचं<sup>(५)</sup> पराकाशेनान्तरां<sup>(६)</sup>  
मशकान् केशैः<sup>(७)</sup> इन्द्रः स्वपसा वहेन<sup>(८)</sup> दृहस्पतिः  
शकुनिसादेन<sup>(९)</sup> रथमुष्णिहाभिः<sup>(१०)</sup> ॥ १ ॥

योक्तॄम् । एकविंशतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थगतान्मन्त्रानाह,—“योक्तॄं गृध्राभिः<sup>(१)</sup> युगमानतेन<sup>(२)</sup>  
चित्तम् मन्याभिः<sup>(३)</sup> संक्रोशान् प्राणैः<sup>(४)</sup> प्रकाशेन त्वचं<sup>(५)</sup> पराकाशे-  
नान्तरां<sup>(६)</sup> मशकान् केशैः<sup>(७)</sup> इन्द्रः स्वपसा वहेन<sup>(८)</sup> दृहस्पतिः शकु-  
निसादेन<sup>(९)</sup> रथमुष्णिहाभिः<sup>(१०)</sup>” इति । योक्तॄं दर्भमयं बन्धनसाधनं ।  
गृध्रा कचाः । युगं हतचेतादि । आनतं घीवाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धं ।  
मन्या घीवारेखाः । संक्रोशाः घोषाः । प्राणाश्चतुरादयः । प्रकाशो  
वाद्यं रूपं । त्वक् त्वगिन्द्रियाभिमानिनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं

रूपं । अन्तरा अभ्यन्तरप्रदेशाभिमानिनौ । मय्यककेग्रेन्द्रशब्दाः  
प्रसिद्धाः । स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेण अङ्गबलेन । वृहस्पतिः  
प्रसिद्धः । शकुनिमादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शक्ता वीराः सीदन्ति ।  
रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनदेशः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥०॥

मिचावरुणौ श्रोणीभ्याम्<sup>(१)</sup> इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम्<sup>(२)</sup>  
इन्द्रावृहस्पतीं ऊरुभ्याम्<sup>(३)</sup> इन्द्राविष्णू अष्टीवज्रा<sup>(४)</sup>  
सवितारं पुच्छेन<sup>(५)</sup> गन्धर्वान् शोपेन<sup>(६)</sup> अप्सरसो  
मुष्काभ्यां<sup>(७)</sup> पवमानं पायुना<sup>(८)</sup> पवित्रं पोत्राभ्याम्<sup>(९)</sup>  
आक्रमणं स्युराभ्यां<sup>(१०)</sup> प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम्<sup>(११)</sup> ॥  
१ ॥ १५ ॥

इति नैत्तिरियसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमगतान्मन्त्रानाह,—“मिचावरुणौ श्रोणीभ्याम्<sup>(१)</sup> इन्द्राग्नी  
शिखण्डाभ्याम्<sup>(२)</sup> इन्द्रावृहस्पतीं ऊरुभ्याम्<sup>(३)</sup> इन्द्राविष्णू अष्टीवज्रा<sup>(४)</sup>  
सवितारं पुच्छेन<sup>(५)</sup> गन्धर्वान् शोपेन<sup>(६)</sup> अप्सरसो मुष्काभ्यां<sup>(७)</sup> पवमान  
पायुना<sup>(८)</sup> पवित्रं पोत्राभ्याम्<sup>(९)</sup> आक्रमणं स्युराभ्यां<sup>(१०)</sup> प्रतिक्रमणं  
कुष्ठाभ्याम्<sup>(११)</sup>” इति । श्रोणी जघनगते मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।

ऊरू ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जठयोः पृष्ठभागगते मांसे ।  
पोत्रा-सूर-कुष्ठशब्दे पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते ।  
देवतानामानि तु स्पष्टानि ।

इति सायनाचार्यरिचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य, क्रोडः<sup>(१)</sup> अदित्यै पाजस्यं<sup>(२)</sup> दिग्शां जत्रवः<sup>(३)</sup>  
जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्<sup>(४)</sup> अन्तरिक्षं पुरितता<sup>(५)</sup>  
नभ उदर्येण<sup>(६)</sup> इन्द्राणीं शीङ्गा<sup>(७)</sup> वल्मीकान् क्रोधा<sup>(८)</sup>  
गिरीन् साशिभिः<sup>(९)</sup> समुद्रमुदरेण<sup>(१०)</sup> वैश्वानरं  
भस्मना<sup>(११)</sup> ॥ १ ॥

मित्रावरुणौ । इन्द्रस्य । द्वाविंशतिः । द्वाविंशतिः\*  
॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ पठगतात्मन्वनाह,—‘इन्द्रस्य क्रोडः<sup>(१)</sup> अदित्यै<sup>(२)</sup> पाजस्यं  
दिग्शां जत्रवः<sup>(३)</sup> जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्<sup>(४)</sup> अन्तरिक्षं पुरितता<sup>(५)</sup>  
नभ उदर्येण<sup>(६)</sup> इन्द्राणीं शीङ्गा<sup>(७)</sup> वल्मीकान् क्रोधा<sup>(८)</sup> गिरीन्  
साशिभिः<sup>(९)</sup> समुद्रमुदरेण<sup>(१०)</sup> वैश्वानरं भस्मना<sup>(११)</sup>’ इति । क्रोडो

\* ‘इन्द्रस्य । द्वाविंशतिः’ इति आदर्शशुक्लकपाठः ।

गलभागः । पाजस्यं पादतलं । जत्रवोऽंसममीपवर्तीनि अस्थीनि ।  
 हृदयमध्यम्\* अष्टदलं मांसपद्मं । औपगं तदेष्टनं मांसं । पुरिततां  
 अन्त्राणि । उदर्यमुदरगत मांसं । श्लिहक्लोमशब्दाभ्यां उदरपार्श्ववर्तिनी  
 मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तीनि मांसानि श्लागीनि । उदरं  
 प्रसिद्धं । भस्म जीर्णहणादि । यथा द्वितीयया देवतानिर्देशः,  
 एवम् 'इन्द्रस्य' इत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥०॥

पूष्णः, वनिष्टुः<sup>(१)</sup> अन्याहेः स्थूरगुदा<sup>(२)</sup> सर्पान्  
 गुदाभिः<sup>(३)</sup> ऋतून् पृष्टीभिः<sup>(४)</sup> दिवं<sup>(५)</sup> पृष्टेन्<sup>(६)</sup> वरूनां  
 प्रथमा कीकसा<sup>(७)</sup> रुद्राणां द्वितीया<sup>(८)</sup> आदित्यानां  
 तृतीया<sup>(९)</sup> अङ्गिरसां चतुर्थी<sup>(१०)</sup> साध्यानां पञ्चमी<sup>(११)</sup>  
 विश्वेषां देवानां षष्ठी<sup>(१२)</sup> ॥ १७ ॥

पूष्णः । चतुर्विंशतिः ॥ १७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 सप्तदशोऽनुवाकः ॥

\* 'अत्र हृदयं हृदयमध्यं किं वा हृदयमध्यस्थं' इत्येवंरूपं कश्चित्  
 पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'पुरितत्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ षादशंपुस्तके १ इत्यङ्गोऽस्ति ।

अथ सप्तमगतान्मन्त्रानाह,—“पूष्णो वनिष्टुः<sup>(१)</sup> अन्वाहेः सूरगुदा<sup>(२)</sup>  
सर्पान् गुदाभिः<sup>(३)</sup> च्छत्नं पृष्टीभिः<sup>(४)</sup> दिवं पृष्टेन<sup>(५)</sup> वसूनां प्रथमा  
कौकसा<sup>(६)</sup> रुद्राणां द्वितीया<sup>(७)</sup> आदित्यानां तृतीया<sup>(८)</sup> अङ्गिरसां  
चतुर्थी<sup>(९)</sup> साध्यानां पञ्चमी<sup>(१०)</sup> विश्वेषां देवानां षष्ठी<sup>(११)</sup>” इति ।  
वनिष्टुः प्रौढम् अन्तम् । सूरगुदा गुदकाण्डे सूलो भागः । गुदा  
गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागाः । पृष्टो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः ।  
पृष्टमुपरिभागः । तसमीपवर्तिनोऽस्यविशेषाः कौकसाः, तास्य  
षट्सह्याकाः क्रमेण वस्त्रादीनां भागाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ज्ञप्पयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥०॥

ओजः, ग्रीवाभिः<sup>(१)</sup> निर्वृतिमस्थभिः<sup>(२)</sup> इन्द्रः स्वपसा  
वहेन<sup>(३)</sup> रुद्रस्य विचलः स्कन्धः<sup>(४)</sup> अहोरात्रयोर्द्वितीयः<sup>(५)</sup>  
अर्धमासानां तृतीयः<sup>(६)</sup> मासां चतुर्थः<sup>(७)</sup> षट्सूनां  
पञ्चमः<sup>(८)</sup> संवत्सरस्य षष्ठः<sup>(९)</sup> ॥ १८\* ॥

ओजः । विःश्रुतिः ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

अथाष्टमगतान्मन्त्रानाह,—‘ओजो घीवाभिः<sup>(१)</sup> निच्छतिमस्यभि<sup>(१)</sup>  
इन्द्रः स्वपसा वह्ने<sup>(२)</sup> रुद्रस्य विचलः स्कन्धः<sup>(३)</sup> अहोरात्रयोर्द्वितीयः<sup>(४)</sup>  
अर्धमासानां तृतीयः<sup>(५)</sup> मासां चतुर्थः<sup>(६)</sup> षट्ठनां पञ्चमः<sup>(७)</sup>  
संवत्सरस्य षष्ठः<sup>(८)</sup>’ इति । घीवास्तदवयवाः । अस्तीनि तत्रत्यानि ।  
योऽयं ‘वहो’ वह्नयोऽयप्रदेशः ‘स्वपा’ शोभनकर्मा, वह्नेनेत्यन्त-  
स्वपाः, सोऽयमिन्द्रस्य भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नः,  
तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य । तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

आनन्दं, नन्दयुना<sup>(१)</sup> कामं प्रत्यासाभ्यां<sup>(२)</sup> भय-  
श्रितीमभ्यां<sup>(३)</sup> प्रशिषं प्रशासाभ्यां<sup>(४)</sup> सूर्याचन्द्रमसौ  
वृक्वाभ्यां<sup>(५)</sup> श्यामश्वलौ मतस्राभ्यां<sup>(६)</sup> व्युष्टिं रूपेण<sup>(७)</sup>  
निम्नुक्तिमरूपेण<sup>(८)</sup> ॥ ६ ॥

आनन्दः । षोडश ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ नवमगतान्मन्त्रानाह,—‘आनन्दं नन्दयुना<sup>(१)</sup> काम प्रत्या-  
साभ्यां<sup>(२)</sup> भयः श्रितीमभ्यां<sup>(३)</sup> प्रशिषं प्रशासाभ्यां<sup>(४)</sup> सूर्याचन्द्रमसौ

वृक्षाभ्याम्<sup>(५)</sup> श्यामश्वत्थौ मतस्त्राभ्यां<sup>(६)</sup> व्युष्टिः रूपेण<sup>(७)</sup>  
 निम्बुक्तिमरूपेण<sup>(८)</sup> इति । नन्दयुर्गुह्येन्द्रियम् । प्रत्यासृजितीम-  
 प्रशासशब्देर्गुह्यसमीपवर्तीनि अवयवयुगलानि अभिधीयन्ते । वृक्षौ  
 पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसयन्यौ । तत्समीपवर्तिनी मतस्ते । रूपं समीचीन  
 आकारः । तद्विपरीतम् अरूपम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अहः, माःसेन<sup>(१)</sup> रात्रिं पीवसा<sup>(२)</sup> अपोःयूपेण<sup>(३)</sup>  
 घृतः रसेन<sup>(४)</sup> श्यां वयथा<sup>(५)</sup> दूषीकाभिः ह्यादुनि<sup>(६)</sup>  
 अश्रुभिः पृष्ठां<sup>(७)</sup> दिवः रूपेण<sup>(८)</sup> नक्षत्राणि प्रतिरूपेण<sup>(९)</sup>  
 पृथिवीं चर्मणा<sup>(१०)</sup> ह्रवीं ह्रुव्या<sup>(११)</sup> उपाकृताय स्वाहा<sup>(१२)</sup>  
 आलब्धाय स्वाहा<sup>(१३)</sup> हुताय स्वाहा<sup>(१४)</sup> ॥ १० ॥

अहः । अष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 विंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ दशमगतान्मन्त्रानाह,—‘अहर्माःसेन<sup>(१)</sup> रात्रिं पीवसा<sup>(२)</sup>  
 अपः यूपेण<sup>(३)</sup> घृतः रसेन<sup>(४)</sup> श्यां वयथा<sup>(५)</sup> दूषीकाभिर्ह्यादुनि<sup>(६)</sup>  
 अश्रुभिः पृष्ठां<sup>(७)</sup> दिवः रूपेण<sup>(८)</sup> नक्षत्राणि प्रतिरूपेण<sup>(९)</sup> पृथिवीं

चर्मणा<sup>(१०)</sup> क्वीं क्व्या<sup>(११)</sup> उपाहताय स्वाहा<sup>(१२)</sup> अलब्धाय  
 स्वाहा<sup>(१३)</sup> ऊताय स्वाहा<sup>(१४)</sup>” इति । पीवो-यूष-रस-वसा-  
 शब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका नेत्रयोर्मलं । अश्रूणि नेत्र-  
 जलानि । पृथ्वा (?) । रूपं नेत्रगोलक । प्रतिरूपं तत्रत्यं प्रति-  
 विम्बं । चर्म पद्मपटलम् । क्वी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपा-  
 हतमश्रमभिमन्यमानो देवः तस्मै इदं स्वा ऊतमस्तु\* । तथैवालम्ब-  
 मभिमन्यमानाय, ऊतमभिन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापन्नमिदं  
 ऊतमस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे शृण्वयजुः-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेः, प॑क्षतिः<sup>(१)</sup> सर॑स्वत्यै निप॑क्षतिः<sup>(२)</sup> सोम॑स्य  
 तृतीया<sup>(३)</sup> अ॒पां च॑तु॒र्थी<sup>(४)</sup> अ॒पा॒धी॒नां पञ्च॑मी<sup>(५)</sup> सं॒वत्स॑रस्य  
 ष॒ष्ठी<sup>(६)</sup> म॒रुता॑ः सप्त॑मी<sup>(७)</sup> बृ॒हस्प॑तेरष्ट॑मी<sup>(८)</sup> मि॒त्रस्य॑  
 नव॑मी<sup>(९)</sup> वरु॑णस्य दश॑मी<sup>(१०)</sup> इन्द्र॑स्यैकाद॑शी<sup>(११)</sup> विश्वे॑पां  
 दे॒वानां॑ द्वाद॑शी<sup>(१२)</sup> द्यावा॑पृथि॒व्योः पार्श्वे॑<sup>(१३)</sup> य॒मस्य॑  
 पादूरः<sup>(१४)</sup> ॥ ११ ॥

अग्नेः । एकान्नचिंशत् ॥ २१ ॥

\* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘स्वाहा’ ऊतमस्तु’ इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो  
 भवितुं युक्तः ।



इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथैकादशगतान्मन्त्रनाह,—“अग्ने॑ पचति<sup>(१)</sup> सरस्वत्यै॑ निपचति<sup>(१)</sup>  
सोमस्य॑ तृतीया<sup>(१)</sup> अपा चतुर्थी<sup>(१)</sup> ओषधीनां॑ पञ्चमी<sup>(१)</sup> सवत्सरस्य॑  
षष्ठी<sup>(१)</sup> मरुता॑ऽ सप्तमी<sup>(१)</sup> बृहस्पतेरष्टमी<sup>(१)</sup> मित्रस्य॑ नवमी<sup>(१)</sup>  
वरुणस्य॑ दशमी<sup>(१)</sup> इन्द्रस्यैकादशी<sup>(१)</sup> विश्वेषा॑ देवानां द्वादशी<sup>(१)</sup>  
धावापृथिव्यो॑ पार्श्व<sup>(१)</sup> यमस्य॑ पाटूर<sup>(१)</sup>” इति । दक्षिणपार्श्वस्य  
मूले वर्त्तमाना येय वड्क्रि सा पचति । तदनन्तरभाविनी  
वड्क्रि निपचति । एव तत्तदनन्तरभाविन्यो वड्क्रयो द्वितीयादि-  
शब्दैरुच्यन्ते । एता वड्क्रयो यस्मिन् पृष्ठभागगतेऽस्त्रिपार्श्वविशेषे  
सम्बध्यन्ते, सोऽय पाटूर ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाक ॥०॥

वायोः, पञ्चतिः<sup>(१)</sup> सरस्वतो॑ निपञ्चतिः<sup>(१)</sup> चन्द्रमसः॑  
तृतीया<sup>(१)</sup> नक्षत्राणां॑ चतुर्थी<sup>(१)</sup> संवितुः॑ पञ्चमी<sup>(१)</sup>  
बृहस्पतेर॑ षष्ठी<sup>(१)</sup> सर्पाणां॑ सप्तमी<sup>(१)</sup> अर्थम्योऽष्टमी<sup>(१)</sup>  
त्वष्टुर्नवमी<sup>(१)</sup> धातुर्द्वादशी<sup>(१)</sup> इन्द्राण्यै॑ एकादशी<sup>(१)</sup>  
अदित्यै॑ द्वादशी<sup>(१)</sup> धावापृथिव्योः॑ पार्श्व<sup>(१)</sup> यम्यै॑  
पाटूरः<sup>(१)</sup> ॥ १२ ॥

वायोः । अष्टाविंशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ द्वादशगतान्मन्त्रानाह,—“वायोः पचति.<sup>(१)</sup> सरस्ततो  
निपचति.<sup>(२)</sup> चन्द्रमसः तृतीया<sup>(३)</sup> नचत्राणां चतुर्थी<sup>(४)</sup> भवितुः  
पञ्चमी<sup>(५)</sup> रुद्रस्य षष्ठी<sup>(६)</sup> सर्पाणां सप्तमी<sup>(७)</sup> अयं गणोऽष्टमी<sup>(८)</sup>  
तद्युर्नवमी<sup>(९)</sup> धातुर्दशमी<sup>(१०)</sup> इन्द्राण्या एकादशी<sup>(११)</sup> अदित्ये  
द्वादशी<sup>(१२)</sup> द्वावाष्टयित्योः पार्श्व<sup>(१३)</sup> यम्यै पाटूर.<sup>(१४)</sup>” इति ।  
पूर्वाक्कदलिणपार्श्ववदुत्तरपार्श्वपरत्वेनेदं भवं व्याख्येयम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्यधनुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

पन्याम्, अनृहग्भ्याः<sup>(१)</sup> सन्ततिश्च स्रावन्त्याभ्याः<sup>(२)</sup>  
शुक्रान् पित्तेन<sup>(३)</sup> हरिमाणं युक्ता<sup>(४)</sup> हलींश्यान्  
पापवातेन<sup>(५)</sup> कूष्मान् शकभिः<sup>(६)</sup> शवृत्तान् ज्वरध्वेन<sup>(७)</sup>  
शुनो विशसनेन<sup>(८)</sup> सर्पान् लोहितगन्धेन<sup>(९)</sup> वयांसि  
पक्कगन्धेन<sup>(१०)</sup> पिपीलिकाः प्रशादेन<sup>(११)</sup> ॥ १३ ॥

पन्यां । द्वाविंशतिः ॥ २३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ त्रयोदशगतान्मन्त्रनाह,—“पन्यामनूवृग्भ्याः<sup>(१)</sup> सन्नतिः  
 स्वावन्याभ्याः<sup>(२)</sup> शुकान् पित्तेन<sup>(३)</sup> हरिमाण यक्ता<sup>(४)</sup> हलीक्षणान्  
 पापवातेन<sup>(५)</sup> क्रुष्मान् शकभिः<sup>(६)</sup> शवर्त्तान् ऊवथेन<sup>(७)</sup> शनो  
 विश्वसनेन<sup>(८)</sup> सर्पान् लोहितगन्धेन<sup>(९)</sup> वयांसि पक्कगन्धेन<sup>(१०)</sup>  
 पिपीलिका प्रशादेन<sup>(११)</sup> इति । अनूवृक्शब्देन पूर्वाक्तयोर्वृक्कयो  
 समीपवर्त्तिनी मासखण्डे उच्येते । स्वावन्यशब्देन सूक्ष्माणा  
 स्वायुविशेषाणा मूले, ते पार्श्वद्वयवर्त्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पित्त  
 प्रसिद्ध । यक्ता यक्तृशब्देन\* पित्तगतो वर्णविशेष । पापवातोऽपा-  
 नवायु । शुकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवथ्य अपक्व शकृत् ।  
 विश्वसन द्विनखान । लोहितगन्धपक्कगन्धो प्रसिद्धौ । प्रशादो  
 विश्वसनकालपतितो मासलेशविशेष ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-  
 संहिताभाष्ये पञ्चमखण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाक ॥०॥

क्रमैः, अत्यंक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदान् ।  
 स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयं स्वधया  
 मदेम ॥ १४ ॥

क्रमैः । अष्टादश ॥ २४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 चतुर्विंशोऽनुवाक ॥०॥

\* ‘यकना’ यकता । यकृत्शब्देन पित्तगतो वर्णविशेषोऽवाभिप्रेत इत्येव  
 रूप कश्चित् पाठो भवितु युक्त ।

अथ चतुर्दशोक्तं मन्त्रमाह,—“क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेर्देवैर्यज्ञियैः  
सविदानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयं स्वधया भदेम”  
इति । अयं ‘वाजी’ पूर्वाक्तावयवसपन्नोऽथो ‘यज्ञियैः’ यज्ञार्हैः  
‘विश्वेर्देवैः’ पूर्वोक्तैस्त्रेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैः ऐकमत्यङ्गतः  
‘क्रमैः’ पादविन्यासैः ‘अत्यक्रमीत्’ भूलोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् ।  
हे वाजिन्, ‘सः’ त्वं ‘न’ अस्मान् ‘सुकृतस्य’ फलभूतं ‘लोकं’ ‘नय’  
प्रापय । तस्य ‘ते’ ह्यर्थं ‘वयं’ स्वधाशब्दोपलक्षितेनाज्येन हविषा  
हृषं जनयाम ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण्यधनुः-  
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

द्यौः, ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्मान्तरिक्षं समुद्रो  
योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चा-  
र्द्धमासाश्च पवीण्युतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा ॥ १५ ॥  
द्यौः । पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एवमाज्याहुतिमाधनभूताद्यतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।  
अथ यद्विहितमथमेधप्राङ्गणे,—“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यथम-

नुमन्त्वयते” (३।८।५।पत्रा०) इति । तं मन्त्रमस्मिन् पञ्चविंशानुवाके पठति,—“द्यौस्ते षष्ठं पृथिवी सधस्यम् आत्मा अन्तरिक्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चतुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्च अर्द्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा” इति । हे अथ, येयं ‘द्यौः’, सा ‘ते’ तव ‘षष्ठम्’ उपरिभागः । या च ‘पृथिवी’ सा यजमानादिभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्च ‘अन्तरिक्षं’ तत्तव ‘आत्मा,’ उदरभागः । योऽयं ‘समुद्रः’ स त्वदीय-‘योनिः’, “अप्सुयोनिर्वा अथः” (५।२।१२) इति श्रुत्यन्तरात् । यः ‘सूर्यः’ स विराड् रूपस्य तव ‘चतुः’ । यो ‘वातः’ स तव ‘प्राणः’ । यः ‘चन्द्रमाः,’ स तव ‘श्रोत्रं’ । ‘मासाः’ पचाश्च तव ‘पर्वाणि’ । वसन्ताद्यृतवः तव हस्तपादाद्यङ्गानि । ‘संवत्सरः’ तव युद्धजयादिरूपो ‘महिमा’ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्तु स एतं लोकमजयद् यस्मिन् अग्निः स ते लोकस्तज्जेष्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्तु स एतं लोकमजयद्यस्मिन् वायुः स ते लोकस्तस्मात् त्वान्तरेष्यामि यदि नाव जिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्तु स एतं लोकमजयद्यस्मिन्, आदित्यः स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यव जिघ्रसि ॥ १ ॥  
यस्मिन् । अथै च ॥ २६ ॥

यो वै अयथादेवतम् (१) । त्वामग्ने (२) । इन्द्रस्य  
 (३) । चित्तिं (४) । यथा वै (५) । वयो वै (६) ।  
 यदाकूतात् (७) । यास्ते अग्ने (८) । मयि गृह्णामि  
 (९) । प्रजापतिः—सोऽस्मात् (१०) । स्तेगान् (११) ।  
 वाजं (१२) । कूर्मान् (१३) । योक्त्रं (१४) । मित्रा-  
 वरुणौ (१५) । इन्द्रस्य (१६) । पूषाः (१७) । ओजः  
 (१८) । आनन्दम् (१९) । अहः (२०) । अग्ने (२१) ।  
 वायोः (२२) । पन्थाम् (२३) । क्रमैः (२४) । द्यौस्ते  
 (२५) । अग्निः पशुरासूत् (२६) । षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

यो वै (१।१) । एवाहुतिम् (३।३) । अभवन् (५।५) ।  
 पृथिभिः (७।२) । अवरुध्य (१०।२) । आनन्दम् (१९) ।  
 अष्टौ-पञ्चाशत् ॥ ५८\* ॥

सावित्राणि (१) । विष्णुमुखाः (२) । उत्सन्नयज्ञः (३) ।  
 देवासुराः (४) । यदेकेन (५) । हिरण्यवर्णाः (६) । यो वै  
 अयथादेवतम् (७) । सप्त ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
 षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमाष्टकः समाप्तः ।

\* प्रथमेऽनुवाके ३ द्वितीये ५ तृतीये ४ चतुर्थे ४ पञ्चमे ० षष्ठे ६ सप्तमे  
 ३ अष्टमे ३ नवमे ४ दशमे ३ एकादशात् षड्विंशपर्यन्तं प्रत्येक एकैक-  
 मिति १६। मिलित्वा ५८ ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्क-  
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-  
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके  
षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ समाप्तं पञ्चमं काण्डम् ॥०॥

# BIBLIOTHECA INDICA:

A

## COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES Nos 843 859, 868 885 902 909 937, 942 & 952

---

THE SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA

WITH THE COMMENTARY OF

MADHAVA ACHARYA

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMY

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal Editor Author Commentator Annotator Compiler Translator and Publisher of different Vedic works &c &c*

VOL VI

KANDA VI & VII

---

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1899



## ॥ सम्पादकोक्तिः ॥

—\*—

अथ तैत्तिरीयसंहितेति व्याख्यायाम् । “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इत्याहपञ्चम्य ( य प सू ३४ ) । तत्र मन्त्रग्रन्थानां भेद संहितेति नामान्तरम् । तासां संहितानां हि बहुप्राचीनत्वात् कालभेद-देशभेद व्यक्ति-भेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदा पाठभेदाश्च सम्पन्ना, पाठन्यूनतिरिक्तता च किञ्चित् सङ्घाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदा तत्प्रयोगभेदाश्च सम्पन्ना, अत एवैकेकोऽपि वेदो बहुशाखत्वं मापन्न । तदेवोदाहृत प्राचीनभाषित चरणषट्क षड्गुरुशिष्येण—“एकविंशत्यध्वयुक्त सृग्वेद सृषयो विदुः । सद्यस्त्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् । नवाध्वार्यवर्णोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चशताध्वकम्”—इति । ‘अध्वा, देवता, गति, शाखा इति पर्यायत्रयका’—इति च तत्रोक्तं तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं भेदमेव । तथाहि पञ्चशास्त्रिके—“एकशतं मध्वर्षुशाखा, सद्यस्त्रवर्णां सामवेद, एकविंशतिधा ब्राह्मण्यम्, नवधार्यवर्णो वेद”—इति । चरणव्यूहे तु किञ्चित् पार्थक्यं भवति । तद्यथा—“श्रुग्वेदस्य ००० शाखा पञ्चत्रिधा भवन्ति । आश्वलायनी शाङ्खायनी शाकला वाष्कला माण्डुक्येया चेति”—इति । “यजुर्वेदस्य षड्श्रीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति । चरका आङ्गरका कठा प्राच्यकठा कपिपुलकठाहारायणीया वारायणीया धार्तरान्तवेद्या श्रुताश्रुतरा श्लोपमन्यव पाताण्डिनौया मैत्रायणीया हारिद्रवेद्या श्यामा श्यामायणीयाश्चेति । ००० । वाजसनेया नाम सप्तदशभेदा भवन्ति । लावाला गौधेया काण्वा मार्यन्दिना श्रापीयास्तापनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशरीया वेधेया वैनया श्रोधेया गालवा वैजका कात्यायनीयाश्चेति । ००० । तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । श्रोध्या खाण्डिकेयाश्चेति । खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी वीघायनी सत्याघाटी हिरण्यकेशी श्रोधेयी चेति”—इत्यादि । विष्णुपुराणादौ तु शाखानां सङ्ख्या नामानि च पृथक् पृथगेव, तदल मिहानति-प्राचीनानां धर्मविद्वम्भितानां मिथ्यं तेषां सवतारखेन । चरणव्यूहादावपि पाठभेदां सक्त्येवेति ।

इत्थं बहुशाखत्वेष्वेकैकस्य वेदस्य, एकैकस्याः शाखाया अध्ययनेनेव भवेदेवाधीत एकैको वेदः; सर्वास्त्रैवैकवेदीयशाखासु संहितायाः प्रापोऽभेदात् । किञ्चिन्मन्त्रन्यूनतिरिक्तेन, किञ्चित्पाठव्यतिक्रमेण, किञ्चिदुच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानविधिपार्श्वकेन च न भवेद्भ्रस्तुतो विभिन्नत्वम्; जागर्यैव ह्येष व्यायः—‘एकदेशाविकृत मनन्यवत् ( पा० सू० १. १. ७२. भा० )’—इति । भवत्येव हि द्विन्नपुच्छे शुनि श्रुतिव्यवहारो लोको । अत एव सायणाचार्यादिभिरेकैकैव शाखा व्याख्याता, तथामानि च सर्ववेदव्याख्याने आत्मनः कृतकृत्यतेति । एवं “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः ( २. १६५. )”—इति, “षट्त्रिंशदादिकं चयं गुरो त्रैवेदिकं व्रतम् ( ३. १. )”—इति, “वेदानयौव वेदो वा वेदं व्यापि यथाक्रमम् ( ३. २. )”—इति च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते; शाखानां मन्त्रगतप्रकृतपार्श्वके हि कथं मन्मवेद्रामाध्ययनं द्वादशस्त्रैवान्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्य ? ततस्तादृशसृष्टित्वचनानां सुम्नसप्रलपितत्वं नैव प्रसज्येतेति । श्रुतोऽत्रैवमेवावधार्यम्,— वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेदतुल्यः, प्रलुप्त भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयानां मेकप्रन्यीयानां मपि बहुतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः, प्रायस्यैवेति । वेदानां मनुश्रवत्वं, बहुप्राचीनत्वं, शाखाप्रवर्तकानां प्रवचने किञ्चित् घ्यातग्यं चेह वीजानि । श्रयाप्यत्र संशयश्चेत् कथाप्येकस्य वेदस्य क्षयोरपि शाखयोरानुत्पाठसन्दर्शनेनेव तद्गुरोत्सारणं सुकरं सेवेति भवेद्भ्रष्टतः कोलाहलः ।

परन्तुत्र मपि यजुर्वेदस्य वाजसनेय-तैत्तिरीययोः शाखयोरेवं मियं पार्श्वक्यं मुपलभ्यते, यत्तपोरुभयोः शुक्लत्वकृष्णत्वेष्वसत प्राचीनाः । तथा च जावालादीनां सप्रशशवाजसनेयशाखानां शुक्रयजुरिति ख्यातिः; श्रीखादीनां तैत्तिरीयाखान्तु षष्ठां यजुःशाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति । इदृशसदृशभेदकारणं शतपथश्रुत्यादितात्पर्यतोऽवगन्तव्यम् ।

तथाहि—“आदिव्यानीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञवल्कीनाख्यायन्ते”—इति शत० ब्रा० १४. ९. ४. ३३ । ‘वाजिशाखावच्छिन्नानां यजुषां सूर्यशोषदिष्टत्वं याज्ञवल्कीनं प्राप्तत्वं च पुराणेषु मसिद्धम्’—इति चाह तद्भाष्ये द्विवेदगद्गः । तथा चेमानि पुराणवचनानि—

“वैश्वानरश्रिया वे चरकाध्वर्यतोऽभवन् ।

यच्चेरुर्वेदादृत्वांश्च लपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।

घरितेनाल्पमाराणां चरिष्येऽहं सुदुर्घरम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।

देवरातमुत् सोऽपि क्वर्त्विता यजुषा गणम ।  
 ततो गतोऽथ मुनयो दृष्टुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥  
 यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुपतयादद्दु ।  
 तैत्तिरीया इति यजु शाखा आसन सुपेशला ॥ ६५ ॥  
 यान्नवलकान्ततो ब्रह्मन्वन्दाध्वधिमवघयन ।  
 गुरोरविद्यमानानि मूपतस्थऽर्कमीश्वरम ॥ ६६ ॥  
 \* \* \* \* \*

एवं स्तुत स भगवान् वाजिरूपधरो रवि ।  
 यजुष्ययातयामानि मुनयेऽन्तात् प्रसादित ॥ ७३ ॥  
 —इति भाग० पु० १२ ७ ।

तेषां कृष्णयजुर्वेदसहिता तित्तिरिनाममहर्षिणा प्रोक्तं तैत्तिरीय  
 सहितेत्युच्यते । तदाह भगवान् पाणिनि —‘ तेन प्रोक्तम्, तित्तिरिवरतन्तु  
 खण्डिकोखाच्छृणु’—इति ( ४ ३ १०१, १०२ ) ।

अत्रैतदपि श्रेयम्—तित्तिरिप्रमुखानां शाखाप्रोक्तत्वंऽपि न तु तत्तच्छा  
 खीयमन्त्राणां प्रोक्तत्वम्, प्रतिमन्त्रर्षिसत्राद्व्याकोपात् । अस्ति हि सर्वेषां मेव  
 मन्त्राणां पृथक्पृथक्र्षिसत्त्वात्,—अथ मन्त्रोऽनन श्रुतिणा दृष्ट इति ।

अथापरमपि—तित्तिरिप्राक्तंशेव शाखा क्रमात् षड्विधत्वात् मापन्ना  
 श्रौच्यादिनामत षोढा षड्विधं गतति तासां षष्ठा मेव तैत्तिरीयत्वेऽपि श्रौच्य-  
 नामिका आद्यैव तैत्तिरीयेति कर्पादश्रुते विशषत्, यथा ऋग्वेदशाखानां  
 पञ्चानामव शाकलत्वेऽपि शैशरीयाख्याद्यैव शाखा शाकलेति व्यपदिश्यते ।  
 तथाहि विद्वत्कौमुद्याम्—

“शाकल्यं शत शिष्या नेष्टिकव्रह्मचारिण ।  
 पञ्च तेषां शृष्ट्यास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिन ॥  
 शिशिरी वाष्कल साह्या वात्स्यश्चेवाश्वलायन ।  
 पञ्चैते शाकला शिष्या शाखाभेदप्रवर्तका ॥”—इति ।

तदेव शैशरीया, वाष्कलीया, साह्या, वात्स्या, आश्वलायनी चेत्यासां  
 पञ्चानां मेव शाखानां शाकलत्वं गम्यते । अत एव “ऋग्वेदे शैशरीयायां  
 सदिताया यथाक्रमम् । प्रमाणं मनुवाकानां सूक्ते शृणुत शाकला ॥”—इति  
 शौनकेयानुक्रमणी—वाख्यानावसरे प्राह षड्गुरुशिष्य —‘सर्वेषां (शैशरी-  
 यादिपञ्चशाखाधृतृणां) शाकलत्वं मुक्तम्’—इति । अथ मपि चरणव्यूहादौ  
 शैशरीया शाखैव शाकलेति बुध्यतेऽस्माभिस्तथैव वैदिकप्रसिद्धं ।

ततोऽन्यान्यपि अष्टाविंशतिः पदानि सन्ति । तदित्य मेतत्प्रपाठकपरमङ्गा  
वर्षाक्षिवाणेशमितेति (१५२८) बोधित मेतेन वाक्येन ।

प्रतिप्रपाठकावसाने तत्तत्प्रपाठकान्नातानुवाकानां यथाक्रमेण प्रतीकपदान्य-  
नूद्य परिगणना च विद्यते, तत्तदनुवाकपरिगणनवाक्यमपि सस्वर मेवाधीयते ।  
तद्यथा—“(१) इषे त्वां, (२) यक्ष्म्य, (३) शुन्धुं, (४) कर्मथे वां, (५) देनो,  
(६) ऽयधुतं, (७) धृष्टिः, (८) संवंपाम्या, (९) इदं, (१०) प्रत्युष्टुं, (११) कृष्णो-  
ऽग्नि, (१२) भुवनमसि, (१३) वाजस्यो, (१४)-भावां चतुर्दश”-इति ।

एवं प्रतिकार्येण तत्तत्काण्ठीयप्रपाठकानां प्रतीकपदानि समुल्लिख्य  
परिगणना च सस्वरं पश्यते । तद्यथा सप्तमकाण्डान्ते—“(१) प्रजननं,  
(२) मृग्याः, (३) प्रज्वं, (४) वृहस्पतिर्, (५) गात्रं पशु”-इति । सप्तमे  
काण्डे पशु प्रपाठकाः सन्ति, तत्र तेषां यथाक्रमेणैवानि प्रजनन मिदानीति  
प्रतीकपदानौति तदर्थं ।

तथा अन्येषु काण्डप्रतीकपरिगणनाव्याजं च सस्वरं मयीयते ।  
तद्यथा—“(१) इषे, (२) वायव्यं, (३) प्रजापतिर्, (४) युञ्जानः, (५) मीश-  
वाहिं, (६) प्राचीनवृक्षं, (७) प्रजननं मम”-इति । एतेन वाक्येनात्र तैत्ति-  
रीयसंहितायां सप्त काण्डाः सन्ति, तेषां च काण्डानाम् ‘इषे’-इत्यादीनि सप्त  
प्रतीकपदानौति बोध्यत इति सर्वतोऽग्रद्वानि तैत्तिरीयमन्त्रभागपदाङ्गीनीति ॥

अथ संहितापाठे सम्पादकेष्वाप्रमृतभन्विषिष्येयान्याय्यञ्च ६ भा०  
२१ पृ० † टीप्पन्या विहितेन बोधितम्, तथा अनुवाकमध्ये “॥ १ ॥”-  
एवमादिषाङ्कपूर्वच्छेदचिह्नेन खण्डभेदानां विधानश्चात्रैदिक मिति ६ भा०  
३४ पृ०\* टीप्पन्यां सूचितं तत्रतथैवालौच्यमिति ॥

अथैतद्भाष्यकारविषयेऽप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । कश्चिदाह यः एतु  
भाष्याचार्यः स एव साध्याचार्य इति । तदेतन्मत भाष्यारभाष्याशुक्तपरिषय-  
विम्बु मित्यग्रह्ये मेव । तथा ह्याचारभाष्ये, साध्याचार्ये, कातभाष्ये, च  
भूमिकायाः षष्ठ-सप्तम-श्लोकाजिमी—

“यौमती जननी यद्य मुक्तीर्तिर्मायनः पिता ।

साध्या भोगनाथश्च मनोपुत्री सद्योऽरौ ॥

यद्य यौमादनं सूत्रं शाप्या यद्य च याजुषी ।

भाष्याजं कुलं यद्य सयंलः न हि साध्याः ॥”-इति ।

नवेयं वेदमाध्यायी सुद्धिः कानु सयंथैव ‘साध्याचार्यविरचिते साध्यायं’-  
इति लेखात् द्विकर्तृत्वज्ञेयं कथं याप्येति चेत् न ; तत्र तत्र तथैव विद-  
धितत्वात् । एकस्य हि आदेशकर्मत्वेन कर्मत्व मपरस्य स्वर्मास्तत्वात्तनेन

तदिति द्विकर्तृकत्वं न विरुद्धम् । अपि वा उभयोर्धाट्खेदातिशयप्रकाशाद्यं  
 स्यात् तथा व्यवहार । कस्य चिन्नये माधवाचार्य एव वेदभाष्याणां कर्ता, “ये  
 पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायतिमद्ब्रूयात्”—इत्युक्त । अतिषड्ब्रूयात् पूर्वोत्तर  
 मीमांसयोर्धाट्ख्याता हि माधव एव, न तु सायण । एतन्मतन्वापातरमर्थोपमपि  
 न विचारमहम्, सर्वत्र पुष्पिकासु “सायणाचार्यचिरचिते”—इत्युल्लेखात्,  
 यज्ञतन्त्रमुधानिधुपक्रमोक्तत्रयोदशचतुर्दशश्लोकविरोधाच्च । तथाहि—

“ते तपस्तनसा राशि मासीन परमासने ।  
 सवञ्च सायणाचार्य पर्यपृच्छन् सभासन् ॥  
 अधीता सकला वशास्त च दृष्टार्थगोचरा ।  
 त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रधीयसा ॥”—इति ।

वस्तुत एतद्भाष्योपक्रमश्लोकेषु मुद्रितदत्तौषश्लोकादनन्तर लिपिकरप्रमा-  
 दादित सर्वपुस्तकव्यविद्यमानावपि स्त एवेमौ श्लोको—

“स ह्याह नृपति राजन सायणार्या ममानुज ।  
 सर्वं वक्ष्यथ वेदाना व्याख्यातृत्व निपुण्यताम् ॥  
 इत्युक्तो माधवाचार्येण वीरमुक्कमदीपति ।  
 अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥”—इति ।

श्लोकावेतो आध्यायितिकपुस्तकालयीकमिन् जीर्णतमे ऽतिविशुद्ध-  
 पुस्तके मयचित्तौ, तैत्तिरीयप्रथमभागस्य सम्पादकीयलिपेष्टीषन्यासोद्भूतो  
 ह्यस्मिन् । एतच्छ्लोकद्वयात्परमूतशेषे श्लोक स्यात् षष्ठ, योऽत्र मुद्रितद्यतुर्य —

“ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायतिमद्ब्रूयात् ।  
 कृपालुर्माधवाचार्या वेदार्थं वक्तु मुद्यत ॥”—इति ।

अथ का गतिरिति चत, उद्यत सन् स्तमध्यमानुजेन सायणाचार्येण  
 वेदार्थप्रकाश कारयतीत्युह्य मित्यस्माकम् । एत हि सायणाचार्यकृतान्येव  
 सर्वानि वेदभाष्याणीति सिद्धम् ।

एव मपि मत्स्यार्थितितत्त्वखण्डानाच्च मुद्रणशुभे पन्मुद्रित ‘माधवा  
 चार्यचिरचितवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यमदित्ता’—इति, तत्सर्वं पूर्वपूर्वमभ्यासकलेखा  
 नुसारत एवेति बोध्यम् ; अन्यथा हि स्याद् ग्रन्थान्तरखप्रतीतिरिति ।

किञ्च वेदभाष्येषु तैत्तिरीयभाष्यस्यैव प्रायस्य स्यात्शुभमस्यम्, अत्र  
 सदित्ताभाष्याशुपक्रमश्लोकारिपाठात्तत्रोपलब्धे । तथाहि—

“आध्वर्यवश्च यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतं पुरा ।  
 यज्ञुर्वेदे, ऽथ होत्रार्थं स्रग्वदो व्याकरिष्यते ॥”—इति

एतेन यजुर्भाष्यस्य प्राच्यस्ये विज्ञानेऽपि न ज्ञायते तत् शुक्लस्य यजुषः  
कृष्णस्य चेति । काण्वसंहिताभाष्योपक्रमयो पञ्चमैकादशश्लोकपाठात् तन्  
शङ्कापि भवति द्विद्रमूला । तथाहि—

“शृग्यजुस्तामवेदा य व्याख्यातास्तेषु तद् यजु ।

छाण्य शुक्ल मिति द्वेषा, तत् कृष्ण तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥

\* \* \* \* \*

अवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥ ११ ॥”—इति ।

एतच्च कण्ववदाख्यं शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातम्, तैत्तिरीयाख्यं कृष्णं  
यजुरेव पूर्वं व्याख्यातं मिति स्फुटम् । तत्रापि द्वाद्वाङ्गारण्यक्याख्याप्यानार्षि  
पुरवैषा संहिता व्याख्यातेति च घुवम् । तथाहि द्वाद्वाङ्गभाष्यापक्रमे—

“व्याख्याता मुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्द्वाद्वाङ्गं व्याकरिष्ये मुखनार्षिमुद्दये ॥”—इति ५ सा० ।

तथाचारण्यकभाष्ये—‘व्याख्याता मुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्द्वाद्वाङ्गं च व्याख्यातं शिष्टं मारण्यकं तत् ॥’—इति ५ सा० ।

“यस्य बोधाय न सूत्रं शायान् यस्य च याजुषी”—इत्युक्तेस्तथाकार्यस्य  
तैत्तिरीयशाखाध्यतु कुलजत्वमपि सुशक्तं मिति शम् ॥

कलकत्ता (राजन्वती) । }  
संवत् १९५६ (१९९९) । }

श्रीमन्मन्त्रशास्त्रम् ।  
( सामन्तम् )

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तदाञ्जनम-  
ः दक्षिणं

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

वृत्ते नीवृ

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके

शक्तिः

प्रथमोऽनुवाकः ।

परि-

—\*—

नद्या

हरिः ओम् ।

वज्र

प्राचीनवःशङ्करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त यं  
 प्राचीन्देवा दक्षिणा पितरः प्रतीची मनुष्या उदीचीः  
 द्रा यत् प्राचीनवःशङ्करोति देवलोकमेव तद्यजमान  
 उपावर्तते १ परि-श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्य-  
 लोकात् २ नास्माल्लोकात् स्वैतद्यमिवेत्याहुः को हि  
 तद्देदु यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिव्यतीकाशान्  
 करोति ३ ॥ १ ॥

उभयोलोकयोरभिजित्यै केशशमश्रु वपते नखानि  
 निहन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केश-  
 मृतामेव त्वचममेध्यामपहृत्य यज्ञियो भूत्वामेधमुपैति

तत्र शुभ  
लोकपाठा

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षात्पत्नी प्रावेशयति लोकपाठा  
 ऋषु स्नाति साक्षादेव दीक्षात्पत्नी अवं-रुन्धे<sup>(१)</sup> त्री  
 ज्ञाति त्रीर्थे हि ते ताम्प्रावेशयन्<sup>(२)</sup> त्रीर्थे स्नाति ॥ २ ॥ ५ ॥

त्रीर्थमेव समानानां भवति<sup>(३)</sup> अर्षोऽश्नात्यन्त-  
 एव मेथ्यो भवति<sup>(४)</sup> वाससा दीक्षयति सौम्यं वै धाम, तैत्तिरी  
 देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षते<sup>(५)</sup> सोम-  
 पुनूरसि तनुवं मे प्राहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्य-  
 आशिपमेवैतामा-शास्ते<sup>(६)</sup> अग्नेस्तूपाधानं वायोवात-  
 पानं पितॄणां नीविरोपधीनां प्रघातः ॥ ३ ॥

आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामेतु-  
 र्नेक्षणात्मतीकाशास्तदा एतत् सर्वदेवत्वं यदासौ  
 यदाससा दीक्षयति सर्वाभिरुवैनं देवताभिर्दी-  
 क्षयति<sup>(७)</sup> बृहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति  
 एव दीक्षते<sup>(८)</sup> आशितो भवति यावानेवास्यं प्र-  
 सृष्ट मेधमुपैति<sup>(९)</sup> घृतं देवानां मस्तु पितॄणां ।  
 मनुष्याणां तद्वै ॥ ४ ॥

एतत् सर्वदेवत्वं यन्नर्वनीतं यन्नर्वनीतेनाभृङ्क्ते र-  
 एव देवताः प्रीणाति<sup>(१०)</sup> प्रच्युतो वा एषोऽस्मात्लोक-  
 ता देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नर्वनीतं तन्मा-  
 नीतेनाभृङ्क्ते<sup>(११)</sup> अनुलोमं यजुषा व्याहृत्य<sup>(१२)</sup>



॥ इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदाञ्जनम-  
वद् यदाङ्क्ते चक्षुरेव भातव्यस्य दृक्ते दृक्षिणं  
माङ्क्ते<sup>(१०)</sup> ॥ ५ ॥

सव्यः हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न निधावते नीव  
मनुष्या धावन्ते पञ्चदश आङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः  
ङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावस्थे परिमितमाङ्क्तेऽपरि-  
तः हि मनुष्या आञ्जते सतूलया आङ्क्तेऽपतूलया  
मनुष्या आञ्जते व्याहृत्यै<sup>(११)</sup> यदपतूलयाञ्जीत वज्र  
व स्यात् सतूलयाङ्क्ते मित्त्वार्थ<sup>(१२)</sup> ॥ ६ ॥

इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपौऽभ्यन्त्रियत् तासां यन्मेधं  
ज्ञयः सदेवमासीत्तदप उदकामत् ते दुर्भा अभवन्  
भृषुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा  
स्ताभिरेवैनं पवयति<sup>(१३)</sup> द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्रा-  
वैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका  
त्रैरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः ॥ ७ ॥

पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायै-  
पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभि-  
नं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दा-  
वैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः  
तण्मेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या

अङ्गुलयो दशु पद्या आत्मैकविशेषो यावानेव पुरुष-  
स्तमपरिवर्ग ॥ ८ ॥

पवयति<sup>(१)</sup> चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्प-  
तिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचै-  
वैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृ-  
प्रहृत एवैनं पवयति<sup>(२)</sup> तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण  
यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहुः शिषमेवैतामा-शास्ते<sup>(३)</sup>  
॥ ९ ॥\*

अतीकाशान् करोति । अवेशयन् तीर्थे स्नाति ।  
प्रघातः । मनुष्याणां तद्वै । आङ्क्तैः मित्रत्वाय । पञ्चभिः ।  
अपरिवर्गम् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत् त एवाभवन् य एवं  
विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बृहिः पवयित्वान्तः  
प्र-पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोक  
प्रणयति<sup>(१)</sup> अदीक्षित एकयाहुत्येत्याहुः सुवेण चतसो

\* अग्न्यानुवाकस्य व्याख्यान प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकप्रथमाद  
वाकमाद्ये दृश्यम् ।

जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः  
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव-रुन्धे<sup>(२)</sup> आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये ॥१॥

स्वाहेत्याहाकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि-प्रयुङ्क्ते  
यजेयेति<sup>(३)</sup> मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि  
मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति<sup>(४)</sup> सरस्वत्यै पूर्णोऽग्नये  
स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या  
यज्ञं प्र-युङ्क्त<sup>(५)</sup> आपो देवीर्दहती विश्वशम्भुव इत्याह  
या वै वर्धास्ताः ॥ २ ॥

आपो देवीर्दहती विश्वशम्भुवो<sup>(६)</sup> यदेतदयजुर्न ब्रूयाद्  
दिव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा-गच्छेयुः<sup>(७)</sup> आपो  
देवीर्दहती विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एदैनो लोकाय  
शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा-गच्छन्ति<sup>(८)</sup> द्यावा-  
पृथिवीत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्व्वन्तरिक्षमित्या-  
हान्तरिक्षे हि यज्ञो<sup>(९)</sup> बृहस्पतिर्नो हविषा वधातु ॥३॥

इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव-  
रुन्धे<sup>(१०)</sup> यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थानुमृच्छेद्दधात्वित्याह  
यज्ञस्थानुमेव परि-दणक्ति<sup>(११)</sup> प्रजापतिर्यज्ञमसृजत्  
सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्कित स प्र यजुरक्षीणात् प्र साम्  
तमृगुदयच्छद् यद्गुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्थौद्ग्रहण-  
त्वम्<sup>(१२)</sup> ऋचा ॥ ४ ॥

जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै<sup>(११)</sup> अनुष्टुप् छन्दस्सामुदय-  
 च्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै<sup>(१२)</sup> द्वादश  
 वात्सवन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादशभिर्वात्स-  
 वन्धुविदो दीक्षयन्ति<sup>(१३)</sup> सा वा एपर्गनुष्टुग्वागनुष्टुगय-  
 देतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति<sup>(१४)</sup>  
 विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्येतेन मर्तो वृणीत  
 सत्यं ॥ ५ ॥

इत्याह पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह  
 वैश्वदेव्येतेन द्युमं वृणीत पुष्यसु इत्याह पौष्यैतेन सा वा  
 एपर्कसर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं  
 देवताभिर्दीक्षयति<sup>(१५)</sup> सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि  
 चीणि यानि चीणि तान्यष्टावुप-यन्ति यानि इत्वारि  
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन ॥ ६ ॥

गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग् यद् द्वादशा-  
 क्षरा तेन जगती सा वा एपर्कसर्वाणि छन्दाश्सि  
 यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वेभिरेवैनं छन्दाभिर्दीक्षयति<sup>(१६)</sup>  
 सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शकरी पशवः शकरी  
 पशून्नेव अव-रुन्धे<sup>(१७)</sup> एकस्माद्द्वारादनात्तं प्रथमं पदं  
 तस्माद्यद्वाचोऽनात्तं तन्मनुष्या उप-जीवन्ति पूण्या  
 जुहोति, पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेगाम्यै न्यूनया

जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत प्रजान्नाः  
सृष्ट्यै १०) ॥ ७ ॥\*

अग्नये । ता । वृधातु । ऋचा । सख्यं । तेन । जुहोति ।  
पञ्चदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं  
कृत्वापक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपावर्त्यतः  
स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयो-  
र्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा ऋचो  
वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैप साम्नो यत्कृष्णम्<sup>(१)</sup>  
ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहर्क्सामे एव अव-रुन्धे १)  
एषः ॥ १ ॥

वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैप रात्रिया  
यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तच्च न्यक्तं तदेवाव-रुन्धे १) कृष्णा-  
जिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डेयदितीयप्रपाठकस्य प्रथमदि-  
तीयानुवाकमाध्ययोर्द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति<sup>(४)</sup> इमान्धियः शिष्टमाणस्य देवे-  
त्याह यथायजुरेवैतद्<sup>(५)</sup> गर्भा वा एष यद्दीक्षित  
उत्स्रं वासुः प्रीणुते तस्मात् ॥ २ ॥

गर्भाः प्राणता जायन्ते<sup>(६)</sup> न पुरा सोमस्य क्रयादपो-  
र्णीत यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भाः प्रजानां  
परापातुका स्युः क्रीते सोमेऽप्रीणुते जायत एव तदथो  
यथा वसीयाः सं प्रत्यप्रीणुते तादृगेव तद्<sup>(७)</sup> अङ्गिरसः  
सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यद्व्यशिष्यत  
ते शूरा अभवन्नुर्ग्वै शूरा यच्छरमयी ॥ ३ ॥

मेखला भवत्यूर्जमेवाव-रुन्धे<sup>(८)</sup> मध्यतः सं-नह्यति  
मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा  
भुञ्जते<sup>(९)</sup> ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं  
यन्मध्यतः सन्नह्यति मेध्यञ्चैवास्यामेध्यञ्च व्यावर्त-  
यति<sup>(१०)</sup> इन्द्रो वृचाय वज्रं प्राहरत्स चेधा व्यभवत्  
स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ॥ ४ ॥

येऽन्तःशूरा अशीर्यन्त ते शूरा अभवन् तच्छराणाः  
शरत्वं वज्रो वै शूराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य मातृव्यो  
यच्छरमयी मेखला भवति वज्रैणैव साक्षात् क्षुधं  
मातृव्यं मध्यतोऽप-हते<sup>(११)</sup> चिद्वद्वति चिद्वद्वै प्राणस्त्रि-  
द्वतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति<sup>(१२)</sup> पृथ्वी भवति

रज्जूनां व्याहृत्यै<sup>(११)</sup> मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण  
पत्नीं मिथुनत्वाय<sup>(१२)</sup> ॥ ५ ॥

यज्ञो दक्षिणाम्भ्यधायत् ताः समभवत् तदिन्द्रो-  
ऽषायत् सोऽमन्यत् यो वा इतो जनिष्यते स इदं  
भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत् सो-  
ऽमन्यत् यो वै मदितोऽपुरो जनिष्यते स इदं भवि-  
ष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत् सा सूत-  
वशाभवत् तत् सूतवशायै जन्म ॥ ६ ॥

ताः हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा  
कृष्णविषाणाभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा द्विसी-  
रिति कृष्णविषाणां प्रयच्छति सयोनिमेव यज्ञं  
करोति सयौनिं दक्षिणाः सयौनिमिन्द्रः सयोनि-  
त्वाय<sup>(१३)</sup> कृष्यै त्वा सुसुस्याया इत्याह तस्मादकृष्ट-  
पृच्या ओषधयः पचन्ते<sup>(१४)</sup> सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य  
इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति<sup>(१५)</sup> यद्वस्तेन ॥ ७ ॥

कण्डूयेत यामनम्भावुकाः प्रजाः स्युर्यत् समयेत  
नमम्भावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयेतेऽपिगृह्यं समयेत  
प्रजानां गोपीथाय<sup>(१६)</sup> न पुरा दक्षिणाभ्यो नेताः कृष्ण-  
विषाणामवचृतेद् यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेताः कृष्णवि-  
षाणामवचृतेद् योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु

दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै  
 यज्ञस्य चात्वालुं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं  
 दधाति यज्ञस्य सयोनिव्वाय<sup>(१८)</sup>\* ॥ ८ ॥

रुन्धे एष । तस्मात् । शरमयी । यूपस्तृतीयं । मिथुन-  
 त्वाय । जन्म । हस्तेन । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठ्याण्डे प्रथमप्रपाठके  
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायानिष्टमाना सा वन-  
 स्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या  
 दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायां । यद् दक्षितदण्डं  
 प्रयच्छति वाचमेवाव-रुन्धे<sup>(१)</sup> औदुम्बरो भवत्युर्वा  
 उदुम्बर ऊर्जमेवाव-रुन्धे मुखेन समितो भवति मुखत  
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते<sup>(२)</sup> ॥ १ ॥

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र-यच्छति मैत्रावरुणो  
 हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो  
 यजमाने प्रति-ष्ठापयन्ति<sup>(३)</sup> स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोपद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयानु-  
 वाकमाद्ये दृश्यम् ।



मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति खाहा यावापृथि-  
वीभ्यामित्याहु यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्त-  
रिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा-  
रंभ इत्याहायं ॥ २ ॥

वाव यः पर्वते स यज्ञस्तमेव साक्षादा-रंभते<sup>(१)</sup> मुष्टी  
करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै<sup>(२)</sup> अदीक्षिष्टायं  
ब्राह्मण इति चिरुपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राहु चिरुचै-  
रुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहु<sup>(३)</sup> न पुरा नक्षत्रेभ्यो  
वाचं त्रि-सृजेद् यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद् यज्ञं  
वि-च्छिन्द्यात्<sup>(४)</sup> ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं क्षणुतेति वाचं वि-सृजति  
यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि-सृजति<sup>(५)</sup>  
यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु-ब्रूयाद् यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञे-  
नैव यज्ञः सन्तनोति<sup>(६)</sup> दैवीन्धियं मनामहु इत्याहु  
यज्ञमेव तन् स्रदयति<sup>(७)</sup> सुपारा नो असद् वश इत्याहु  
व्यष्टिमेवाव-रुन्धे<sup>(८)</sup> ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाश्च  
न होतव्याश्मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद् यज्ञ-  
मानस्यावदाय जुहुयाद् यन्न जुहुयाद् यज्ञपरन्त-  
रियाद् ये देवा मनोजाता मनोयुज् इत्याहु प्राणा वै

देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव  
हुतं नेवाहुतः<sup>(१९)</sup> स्वपत्नं वै दीक्षितः रक्षांसि जिघांस  
सन्त्यग्निः ॥ ५ ॥

खलु वै रक्षोहाग्नेत्वः सु-जागृहि वयः सु-मन्दिपी-  
महीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै<sup>(१९)</sup>  
अव्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने  
व्रतपा असीत्याहाग्निवै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रत-  
मा-लम्भयति<sup>(१९)</sup> देव आ मर्त्येषेत्याह देवः ॥ ६ ॥

द्यौष सन् मर्त्येषु<sup>(१९)</sup> त्वं यज्ञेष्ठीद्यु इत्याहृतः हि  
यज्ञेष्ठीइते<sup>(१९)</sup> अप वै दीक्षितात् सुपुपुष इन्द्रियं देवताः  
क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मामावदृषन्नित्याहेन्द्रिये-  
शैवैनं देवताभिः सन्नयति<sup>(१९)</sup> यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद्  
यावत् एव पशून्भि-दीक्षेत् तावन्तोऽस्य पशवः सू-  
रास्वेयत् ॥ ७ ॥

सोमा भूयो भूरेत्याहापरिमितानेव पशून्व-रुन्ते<sup>(१९)</sup>  
चन्द्रमसि मम भोगाय भूवेत्याह यथादेवतमेवैनाः  
प्रति-गृह्णाति<sup>(१९)</sup> वायवे न्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता  
नानुदिशेद् यथादेवतन्दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो  
दृशेत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा  
गमयति न देवताभ्य आ ॥ ८ ॥

वृश्चते<sup>(१०)</sup> देवीरापो अपां नपादित्याहृ यद् वो मेध्यं  
 यन्नियः सदेवं तद् वो माव-क्रमिपमिति वावैतदाह<sup>(११)</sup>  
 अछिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमित्याहृ सेतुमेव  
 कृत्वात्येति<sup>(१२)\*</sup> ॥ ६ ॥

भुञ्जते । अयं । छिन्द्यात् । रुन्धे । अग्निः । आह  
 देवः । इयत् । देवताभ्य आ । त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्  
 तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र-जानाम् त्वयेति ते-  
 ऽदित्याः समधियन्त त्वया प्र-जानामेति सात्रवीदु वरं  
 ह्यै मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति  
 तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः<sup>(१)</sup>  
 पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्यै ॥ १ ॥

अयो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं, प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीय-  
 हतौयानुवाकमाध्ययोर्दृश्यम् ।

रुन्धे १) पथ्याः स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं  
 प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीः सविचोदीची-  
 मदित्योर्ध्वां १) पथ्याः स्वस्तिं यजति प्राचीमेव तथा  
 दिशं प्र-जानाति पथ्याः स्वस्तिमिद्धाग्नीपोमौ यजति  
 चक्षुषी वै एते यज्ञस्य यद्ग्रीपोमौ ताभ्यामेवानु-  
 पश्यति ॥ २ ॥

अग्नीपोमाविद्धा सवितारं यजति सवितृप्रसूत  
 एवानु-पश्यति सवितारमिद्धादिति यजतीयं वा  
 अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु-पश्यति १) अदितिमिद्धा  
 मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं  
 खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु-कल्पते यन्मारुती-  
 मृचमन्वाह विशां कृष्यै १) ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाज-  
 वदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवत् ॥ ३ ॥

अप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अग्नी अनू-  
 याजाः सैव सा यज्ञस्य सन्ततिः १) तत्तथा न कार्य-  
 मात्मा वै प्रयाजाः प्रजानूयाजा यत्प्रयाजानन्तरिया-  
 दात्मानमन्तरियाद् यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्त-  
 रियाद् यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु-  
 यज्ञः परा-भवति यज्ञं पराभवन्तुं यजमानोऽनु ॥ ४ ॥  
 परा-भवति १) प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं

कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नात्मानमन्तरेति  
 न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः<sup>(८)</sup> प्रायणीयस्य  
 निष्कास उदयनीयमभि-निर्वपति सैव सा यज्ञस्य  
 सन्ततिः<sup>(९)</sup> याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीय-  
 स्य याज्याः कुर्यात् पराङ्मुं लोकमा-रोहेत् प्रमा-  
 युक्तः स्याद् याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः, उदय-  
 नीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति-तिष्ठति<sup>(१०)</sup>\*  
 ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै । पश्यति । अनूयाजवत् । यजमानोऽनु ।  
 पुरोनुवाक्यास्ताः । अष्टौ च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके  
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

कृद्रूश्च वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पर्हेताः सा कृद्रूः  
 सुपर्णोमजयत् साब्रवीत् तृतीयस्यामितो द्विवि सोम-

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोपनिषत्प्रपाठकस्य चतुर्था  
 अनुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्तमा-हरु तेनात्मानं निष्क्रीणीघति<sup>(१)</sup> इयं वै कद्रूसी  
 सुपुणी छन्दांसि सौपर्ण्या<sup>(२)</sup> साव्रवीदुसै वै पितरौ  
 पुवान् विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा-हरु  
 तेनात्मानं निष्क्रीणीघ ॥ १ ॥

इति मा कद्रूरवोचदिति<sup>(३)</sup> जगतीमुदपत्तुश्चतुर्दशा-  
 क्षरांसती साप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेताः  
 सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां  
 पशुव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप-नमति<sup>(४)</sup> त्रिष्टु  
 गुदपत्तु चयोदशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे  
 अक्षरे अमीयेताः सा दक्षिणाभिश्च ॥ २ ॥

तपसा चागच्छत्<sup>(५)</sup> तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने  
 सर्वने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयं स्व  
 ददातीति<sup>(६)</sup> गायव्युदपत्तुश्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा  
 तमस्या अजाभ्यरुन्ध तदजाया अजत्वः सा सोमञ्चा-  
 हरश्चत्वारिं चाक्षराणि साष्टाक्षरा समपद्यत<sup>(७)</sup> ब्रह्म-  
 वादिनो वदन्ति ॥ ३ ॥

कस्मात्सत्याद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुखं  
 परीयायेति यदेवादः सोममा-हरुत्तस्माद् यज्ञमुखं  
 पर्येत् तस्मात्तेजस्विनीतमा<sup>(८)</sup> पद्भ्यां द्वे सर्वने समर्प-  
 ल्लान्मुखेनैकं यन्मुखेन समर्पल्लात् तदपयत्तस्माद् द्वे

सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात्  
तृतीयसवनं ऋजुपमभियुष्वन्ति धीतमिव हि म-  
न्दन्ते†(८) ॥ ४ ॥

आशिरमव नयति सशुक्रत्वायायो सम्भरत्यै-  
नत्(९) तः सोममाह्रियमाणं गन्धर्वा विश्वावसुः  
पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात्  
तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति(१०) ते देवा अब्रुवन्त्-  
स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचः  
स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तथा निरक्रीणन्(११) सा रोहिद्-  
रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म(१२) ते देवा अब्रुवन्नप  
युषदकमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म  
गन्धर्वा अबदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत  
तस्माद्गायन्तः स्त्रियः कामयन्ते(१३) कामुका एनः स्त्रियो

\* यद्यपि प्रथमादिभागचतुष्टये 'तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।'-इति, एतद्-  
भागे चेत प्राक् 'तैत्तिरीयसंहिताया ।'-इति सप्तम्यन्तं शिरोनाम थवहृतं  
मत्वैव सम्पादकैः, परं न तद् युक्ततर मिव प्रतिभाति ; नाम्ना प्रथमान्त-  
थवहारस्यैव भूयोदर्शनात्, पाणिनेस्तथैव शासनाच्च ( पा० सू० २. ३. ४६. ) ।  
पूर्वाच्छेदेन वन्दनीचिह्नेन च काण्डायद्धाना मतेनान्वयवाधप्रतीतेः सप्तम्या  
नैरर्थक्यञ्चेह स्फुट मिति । इत प्राप्तसम्पादनाधिकारः शर्मथीसत्यप्रत ।

† 'मन्दन्ते'-इति सरितादिपाठ १८१० शाकीये मुम्बई-मुद्रितपुस्तके ।

भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवन्ति  
तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतयाः ॥ ६ ॥

भुव<sup>(१५)</sup>न्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन<sup>५</sup> सर्वया  
क्रीणाति तस्मादेकहायनां मनुष्या वाचं वद<sup>(१६)</sup>न्त्यकू  
ट्या ऽकर्णया ऽकाणया ऽश्लोणया ऽसप्तशफया क्रीणा-  
ति<sup>(१७)</sup> सर्वयैवैन क्रीणाति<sup>(१८)</sup> यच्छेतया क्रीणीयाद्दु-  
श्चर्मा यजमानः स्याद्यत्कृष्णयानुस्तरणी स्यात् प्रमार्युको  
यजमानः स्याद्यद् द्विरूपया वाचैघ्नी स्यात्स वान्यञ्जि  
नीयात्तं वान्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्ये-  
तद्वै सोमस्य रूप<sup>५</sup> स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति<sup>(१९)</sup> ॥ ७\* ॥

क्रीणीषु<sup>[१]</sup> च<sup>[२]</sup> वदन्ति<sup>[३]</sup> † मन्यन्ते<sup>[४]</sup> गन्धर्वेभ्यो<sup>[५]</sup>  
बहुतयाः<sup>[६]</sup> पिङ्गाक्ष्या दश च<sup>[७]</sup> † ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

\* इमं मनुवाकं १ का० २ प्र० ४ ष्य० भाष्ये उक्तविशाशं कुर्वन्मुद्रितं द्याख्यम् ।  
एतच्छेषांशं मवलम्ब्य मौमासाया मधिकरणस्यैकं मारचितम् (१ २ ६) ॥  
† 'निष्क्रीणीष्व दक्षिणाभिश्च वदन्ति'—इति क ख-पुस्तकयोः पाठः ।  
यद्यप्येतत्पूर्वं सिद्धं क-ख पुस्तकानुसारी एव खडान्तसङ्गृहवाक्यपाठं धादृतं,  
परं मेतादृशेषु वाक्येषु खडान्तपदैकमात्राणां सङ्गृहस्याभीष्टत्वप्रतीतेः  
सुम्बई-मुद्रितं पाठं एव व्यायानिति मत्वेहेतुं स एवावलम्ब्यते ।

‡ इह षष्ठानुवाके 'क्रीणीष्व'—इत्यादीनि षट् खडान्तपदानि, तत्  
सामखण्डे 'पिङ्गाक्ष्या'—इतिपदादनन्तरपठितान्यपराणि च दश पदानि  
सन्तीत्यर्थः । एव मपरत्रापि सर्वत्रैव खडान्तसङ्गृहवाक्येषु बोध्यम् ।



तद्विरण्यमभवत्तस्माद्दृशो हिरण्यं पुनन्ति<sup>(१)</sup> ब्रह्म-  
वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः  
प्रवीयन्ते\* ऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतेऽवधाय  
जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते† ऽस्थन्वती-  
र्जायन्त<sup>(२)</sup> एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद् घृतं तेजो हिर-  
ण्यमियन्ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजस मेवैनंः  
सतनुम् ॥ १ ॥

करोत्यथो सम्भरत्येवैनं<sup>(३)</sup> यदब्रह्मवद्दधाद् गर्भाः  
प्रजानाम्परापातुकाः‡ स्युर्ब्रह्मवद् दधाति गर्भाणां  
धृत्यै<sup>(४)</sup> निष्टक्यं बध्नाति प्रजानां प्रजननाय<sup>(५)</sup> वाग्वा  
एपा यत्सोमकयणी जूरसीत्याह यद्वि मनसा जवते  
तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग् धृता  
जुष्टा विष्णाव इत्याह ॥ २ ॥

यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते  
सत्यसंवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव  
रुन्धे<sup>(६)</sup> काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि  
जिघांसन्त्येष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च

\* 'प्रवीयन्ते' क । † 'प्रवीयन्ते' क । 'प्रवीयन्ते'-इत्येकपदम् मु० ।  
पदकारस्तु पूर्वं प्रवीयन्त इत्येकपदं स्त्रील्यत्वाऽपीह पदद्वयीत्यपठत् ।

‡ 'मव दधाद्' इति पदच्छेदयुक्तो मु पाठः पदस्यविरुद्ध इत्युपेक्षित ।

§ 'पातुका' क ।

सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुरारुहममेरुः कनीनिकामि-  
त्याह य एवारक्षीहतः पन्थास्तः समारोहति<sup>(७)</sup> ॥ ३ ॥

वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनासीत्याह  
शास्त्रेवैनामेतत्तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजा जायन्ते<sup>(८)</sup> चिदसी-  
त्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनासीत्याह  
यद्वि मनसाभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्वि  
मनसा धारयति तद्वाचा ॥ ४ ॥

वदति दक्षिणासीत्याह दक्षिणा ह्येषा यन्नियासी-  
त्याह यन्नियामेवैनां करोति क्षत्रियासीत्याह क्षत्रिया  
ह्येषा दितिरस्युभयतः शीर्षोत्याह यदेवादित्यः प्राय-  
णीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह<sup>(९)</sup>  
यद्वद्वा स्यादयता स्याद्यत्पदिवद्धानुस्तरणी स्यात्  
प्रमायुको यजमानः स्याद् ॥ ५ ॥

यत्कर्णगृहीता वाचंघ्नी स्यात्स वान्यं जिनीयान्तं  
वान्यो जिनीयान्मिचस्त्वा पदि बभ्रात्वित्याह मिचो  
वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि बभ्राति<sup>(१०)</sup> पूषार्धनः  
पात्वित्याहेयं वै पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या  
इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अर्थक्षं करोति ॥ ६ ॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया  
क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः

सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते  
 यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वा वर्त्त-  
 यत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरः ॥ ७ ॥

देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्यादृत्यै क्रूरमिव वा  
 एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्त्तयति मित्रस्य पथेत्याह  
 शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रोणीते यः सोमक्रयण्या  
 स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्येत्याह वाचैव  
 विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति  
 य एवं वेद<sup>(१)</sup> ॥ ८\* ॥

सतनु<sup>(१)</sup> माह<sup>(२)</sup> समारोहति<sup>(३)</sup> वाचा<sup>(४)</sup> स्यात्<sup>(५)</sup> †  
 करोति<sup>(६)</sup> क्रूरो<sup>(७)</sup> वेद<sup>(८)</sup> ‡ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

\* इमं अनुवाकं १का० २प्र० ४च० भाष्ये एकादशांशं कुर्वमुद्धृत्य था-  
 ख्यत् । तत्र मुद्रिता 'सत्यसवितु'-इत्येवमादिका (१ भा. ३३२ प०)  
 एतद्विरुद्धा पाठास्वेतदालोचनत एव प्रायश्च संशोध्याः ।

† 'सतनुं विष्णुव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा यजमानः स्यात्' क, ख ।

‡ संहितापाठे पदानां विभजनं मन्यायम्, संहितात्वबाधात्, प्राति-  
 शाख्यविहितानां ५-आदिविधीनां मप्रवृत्ते, पदपाठस्वरूपत्वेन । अतोऽत्र  
 मत्पूर्वसम्पादकरीतिर्नाञ्जानुसृता, अपि वा न च तेनाप्यनुसृतात्र तत्पूर्व-  
 सम्पादकरीतिरिति तद्रीतेरेवानुसरणं मिष्टं ह्यत मिति ।

पट् पदान्यनु नि क्रामति पडहं वाङ् नाति वदत्युत  
 संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक् तामव रन्ध्रे<sup>(१)</sup> सप्तमे पदे  
 जुहोति सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रन्ध्रे  
 सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त च्छन्दाःस्युभयस्या-  
 वरुध्यै<sup>(२)</sup> वस्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या एतन्महि-  
 मानम् ॥ १ ॥

व्याचष्टे<sup>(३)</sup> वृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्त्वित्याह ब्रह्म वै  
 देवानां वृहस्पतिर्वृह्णैवास्मै पशूनव रन्ध्रे रुद्रो वसु-  
 भिरा चिकेत्त्वित्याहारत्यै<sup>(४)</sup> पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि  
 देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येप मूर्धा यदेवयजनमि-  
 डायाः पद् इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-  
 वति स्वाहा ॥ २ ॥

इत्याह यदेवास्यै पदाद् घृतमपीद्यत् तस्मादेव-  
 माहु<sup>(५)</sup> यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्र-  
 क्षांसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यभिवत्येव  
 जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षांसि घन्ति<sup>(६)</sup>  
 काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति  
 परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह  
 रक्षसामपहत्यै ॥ ३ ॥

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि हन्तामि योऽस्मान्

द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्य इत्याहु द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव द्वेष्टि  
 यच्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कन्तति<sup>(१)</sup> पशवो  
 वै सोमक्रयण्यै पदं यावत् त्मूतः सं वपति पशूनेवाव-  
 रुन्धे ऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः ॥ ४ ॥

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र  
 यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति  
 पत्निया अर्हो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु  
 निधत्ते तादृगेव तत्<sup>(२)</sup> त्वष्टीमती ते सपेयेत्याहु त्वष्टा वै  
 पशूनां मिथुनानां रूपद्रूपमेव पशुषु दधा<sup>(३)</sup>-  
 त्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते ऽमुषा आहव-  
 नीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन् लोके पशुमान्तस्याद्य-  
 दाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप वप-  
 त्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति<sup>(४)</sup> ॥ ५ ॥

मृद्भिमानः<sup>(५)</sup> स्वाहा<sup>(६)</sup> ऽपहत्या<sup>(७)</sup> अध्वर्युः<sup>(८)</sup> धीयते  
 चतुर्विंशतिथ<sup>(९)</sup> † ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकारण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

- \* इमं अनुवाकं १ का० २ प्र० ५ अ० भाष्ये दशधा विभज्योक्त्युक्तं व्याख्यत् ।  
 एतत्प्रथमांशं मवलम्ब्य भोमांसाया मधिकरणस्यारचितम् (B. १. ८.) ।  
 † पशुभ्यो लोके उपवपेदित्येकं पदम्, उप वपति इति तु पदद्वयम्; इत्थं  
 धीयते-इत्यनन्तरपठितानि पदानि चतुर्विंशतिर्गच्छन्ते । पदविभागे  
 चार्थः पदपाठ एवास्माकं मेकं शरदम् । एव मपरान्तापि बोध्यम् ।

ब्रह्मवादिना वदन्ति विचित्र्यः सोमाश्च न विचित्र्याश्च  
इति\* सोमो वा श्रोपधीनाश्च राजा तस्मिन् यदापन्नं  
ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद् यथा स्याद् ग्रसितं नि-  
ष्कृदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथाक्षन्नापन्नं  
विधावति तादृगेव तत् शोधुकोऽध्ययुः स्यात् शोधुको  
यजमानः सोमविक्रयिन्सोमश्च शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदी-  
तरम् ॥ १ ॥

यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणामर्पयति तस्मात्  
सोमविक्रयी शोधुको<sup>(१)</sup>ऽरुणो ह स्माहौपवेशिः सोम-  
क्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्म-  
न्मिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयश्च सर्वन्<sup>(२)</sup>  
यं कामयेतापशुः स्यादित्यृष्टतस्तस्य मिमीतर्क्षं वा  
अपशुव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यात्  
॥ २ ॥

इति सोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनाश्च रूपश्च रू-  
पेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भव<sup>(३)</sup>त्यपामन्ते  
क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा<sup>(४)</sup>त्यमात्योऽसीत्याहामैवैनं  
कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो<sup>(५)</sup>ऽनसाच्छ  
याति महिमानमेवास्याच्छ या<sup>(६)</sup>त्यनसा ॥ ३ ॥

\* 'विषार्यमाद्यानाम् (पा० ८ २ ६७)'-इतीह इति ।

अच्छ याति तस्मादनोवाह्यः\* सुमे जीवन्<sup>(९)</sup> यच्च  
 खलु वा एतः शीष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ  
 जीवन्<sup>(९)</sup>मभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा  
 मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि च्छन्दाःसि सर्वेभिर्वैनं  
 छन्दाभिर्मिमीते वर्षं वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा  
 यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्षेवैनः समानानां  
 करो<sup>(९)</sup>त्येकयैकयोत्सर्गम् ॥ ४ ॥

मिमीतेऽयातयाम्नियायातयाम्नियैवैनं मिमीते त-  
 स्मानानावीर्या अङ्गुलयः<sup>(१०)</sup> सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णा-  
 ति तस्मात् समावहीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा  
 अनु सञ्चरति<sup>(११)</sup> यत् सह सर्वाभिर्मिमीत सःश्लिष्टा  
 अङ्गुलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्वि-  
 भक्ता जायन्ते<sup>(१२)</sup> पञ्च छत्वो यजुषा मिमीते पञ्चा-  
 क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च  
 छत्वस्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजै-  
 वान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे  
 यत्तूष्णीं भविष्यद्<sup>(१३)</sup> यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं  
 मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्युत्त्वे-

\* वाह्यः क, ख ।

त्युप॑ समू॑हति सद॒स्याने॑वान्वाभ॑जति॒ वास॑सोप॑ नह्यति  
सर्व॑देव॒त्यं वै ॥ ६ ॥

वासः॑ सर्वा॑भिरे॒वैन॑ दे॒वता॑भिः सम॑र्धयति प॒शवो॑  
वै सोमः॑ प्रा॒णाय॑ त्वेत्युप॑ नह्यति प्रा॒णमे॒व प॒शुपु॑ दधाति  
व्याना॑य॒ त्वेत्यनु॑ ऋ॒न्यति॑ व्या॒नमे॒व प॒शुपु॑ दधाति  
तस्मात् स्व॒पन्तं॑ प्रा॒णा न ज॑हति<sup>(१४)</sup> ॥ ७\* ॥

इतर॑स्त्रि<sup>(१)</sup> स्या<sup>(२)</sup> दन॑सो<sup>(३)</sup>त्सर्ग॑न्<sup>(४)</sup> तूष्णी<sup>(५)</sup> वै<sup>(६)</sup>  
अय॑स्त्रि<sup>(७)</sup>शच्च<sup>(८)</sup> ॥ ८ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

यत्क॒लया॑ ते श॒फेन॑ ते क्री॒णानी॑ति प॒णोताऽगो॑अर्घ॑स्त्रि  
सोम॑ कुर्याद्गो॑अर्घुं॒ यज॑मान॒मगो॑अर्घम॒ध्वर्युं॑ गो॒सु  
महि॑मानं॒ नाव॑ तिरे॒द्गवा॑ ते क्री॒णानी॑त्ये॒व ब्रू॑याद्गो॑अर्घ-

\* इम मनुवाक १का० २प्र० ६अ० भाष्ये चतुर्दशधा विभक्त्योद्भूतं व्याख्यत् ।

† इह सप्तमे खण्डे पदपाठानुसारत सम, उप, अतु इति एषक् परि-  
गणनादेव अयस्त्रिंशत्-सङ्ख्या-पूरणं भवति ।

‡ “ इतरम्<sup>(१)</sup> पशुमान्त्याद्<sup>(२)</sup> यात्यनसो<sup>(३)</sup>त्सर्गन्<sup>(४)</sup> तूष्णी<sup>(५)</sup> वै<sup>(६)</sup>  
सर्वदेवत्यं वै<sup>(६)</sup> अयस्त्रिंशच्च<sup>(७)</sup> ॥ ८ ॥ ”-इति क, ख, ग ।



मेव सोमं करोति गोश्रुर्घं यजमानं गोश्रुर्घमध्वर्युं न  
गोमहिमान्मव तिर<sup>(१)</sup>त्यजया क्रीणाति सतपसमेवैनं  
क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुक्रमेव ॥ १ ॥

एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणा-  
त्पृभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति  
वह्निर्वा अन्ड्वान् वह्निर्नैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-  
नाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुध्यै वाससा क्रीणाति  
सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति  
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्य-  
मव रुन्धे<sup>(२)</sup> ॥ २ ॥

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वरुणं इत्याह पशुभ्य एव तद-  
ध्वर्युर्नि हुत आत्मनोऽनावस्काय<sup>(३)</sup> गच्छति श्रियं प्र  
पशूनाप्नोति य एवं वेद<sup>(४)</sup> शुक्रन्ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह  
यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्  
तदभीषहा पुनरा ऽददत् को हि तेजसा विक्रेष्यत्  
इति येन हिरण्येन ॥ ३ ॥

सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत् तेज एवा-  
त्मन्धत्ते<sup>(५)</sup> ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम् इत्याह  
ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिण-  
मर्पयति<sup>(६)</sup> यदनुपग्रथ्य ह्यन्याहन्दशूकास्ताः समाः

सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप  
 ग्रथामीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः सर्पा भवन्ति  
 तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति<sup>(७)</sup> खानं ॥ ४ ॥

भ्राजेत्याहृते वा अमुषिन् लोके सोममरश्नु  
 तेभ्योऽधि सोममा ऽहरन्<sup>(८)</sup> यदेतेभ्यः सोमक्रयणा-  
 न्नानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुषिन् लोके  
 सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्री-  
 तोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुषिन् लोके सोमः  
 रश्नन्ति<sup>(९)</sup> ॥ ५ \* ॥

एव<sup>[१]</sup> रुन्धे<sup>[२]</sup> हिरण्येन<sup>[३]</sup> खानं<sup>[४]</sup> चतुश्चत्वारिं-  
 शच्च<sup>[५]</sup> ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न र्हि  
 सुमिवधा इत्याह शान्त्या<sup>(१)</sup> इन्द्रस्योरुमा विश् दक्षिण-

\* इम मनुवाकं १का० २प्र० ७अनु० भाष्ये नवधा विमन्वोऽदृत्य व्याख्यत् ।

† “सयुक्तमेव[१] रुन्धे[२] येन हिरण्येन[३]”—इति क, ख, ग ।

मित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ  
दक्षिण आसादयन्नेप खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते  
तस्मादेवमा<sup>(१)</sup> होदायुषा स्वायुपेत्याह देवता एवान्वा-  
रभ्योत् ॥ १ ॥

तिष्ठ<sup>(१)</sup> त्युवन्तरिषमन्विहीत्याहान्तरिषदेवत्यां  
ह्येतर्हि सोमो<sup>(२)</sup> ऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ  
सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्<sup>(३)</sup> वि वा एनमेतदर्धयति  
यद्वा रुणः सन्तं मूत्रं करोति वारुण्यर्चा ऽऽसादयति  
स्वयैवैनं देवतया समर्धयति<sup>(४)</sup> वाससा पर्यानहति  
सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेव ॥ २ ॥

एनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै<sup>(५)</sup> वनेषु  
व्यन्तरिषं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिषं ततान्  
वाजमर्वत्स्वित्याह वाजः ह्यर्वत्सु पयो अघ्नियास्वि-  
त्याह पयो अघ्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि  
क्रतुं वरुणो विल्वग्निमित्याह वरुणो हि विल्वग्निं  
दिवि सूर्यम् ॥ ३ ॥

इत्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो  
वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-  
देवमा<sup>(६)</sup> होदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं  
प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या<sup>(७)</sup> उस्वावेतं धूर्पाहावि-

त्याह यथायजुरेवैतत्<sup>(१०)</sup> प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह  
भूतानां हि ॥ ४ ॥

एष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्ये-  
षांभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह  
यदेवादः सोममाह्रियमाणं गन्धर्वा विश्वावसुः पर्यमु-  
ष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय<sup>(११)</sup> यजमानस्य स्वस्त्य-  
यन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारभोऽनव-  
च्छित्यै<sup>(१२)</sup> वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत ॥ ५ ॥

क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षुसु  
इत्याह शान्त्या<sup>(१३)</sup> आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते  
तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सम्भवतः पुरा खलु वावैष  
मेधायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो<sup>(१४)</sup> यदग्नीषो-  
मीयम् पशुमालभत आत्मनिष्कुर्यण एवास्य स<sup>(१५)</sup>  
तस्मात्तस्य नाशयं पुरुपनिष्कुर्यण इव<sup>(१६)</sup> ह्ययो खल्वा-  
हुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृचमहन्निति यदग्नी-  
षोमीयं पशुमालभते वावैघ एवास्य स तस्माद्वा-  
शयं<sup>(१७)</sup> वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन देवतया परि  
चरति<sup>(१८)</sup> ॥ ६ \* ॥

\* १का० २प्र० ०, ८, ९ अतु० भाष्ये सातदशधा विभज्योद्भूय व्याकृत ।

उद्<sup>[१]</sup> एव<sup>[२]</sup> सूर्यः<sup>[३]</sup> हि<sup>[४]</sup> यद्<sup>[५]</sup> आहुः-सप्तविं-  
शतिश्च<sup>[६]</sup> ॥ ११ \* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

(१)प्राचीनवःशं (२)यावन्त (३)ऋक्सामे वै (४)वाग्वै  
देवेभ्यो (५)देवा वै देवयजनं (६)कद्रुश्च (७)तद्विरण्यः  
(८)षट्पदानि (९)ब्रह्मवादिना०—०विचित्यो (१०)यत्कु-  
लया ते (११)वारुणो वै क्रीतः सोम एकादश ॥ १ † ॥

(१)प्राचीनवःशः (२)स्वाहेत्याहु (३)येन्तः शरा (४)ह्येष  
सन् (५)तपसा च (६)यत्कर्णगृही<sup>(७)</sup>तेति लोमतो  
(८)वारुणः षट्सप्ततिः † ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

\* “च्युन्वारभ्योत्[१] सर्वाभिरेव[२] सूर्ये[३] भूतानाः[४] ह्येति  
य[५]दोऽङ्गः-सप्तविंशतिश्च ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये एकादश खण्डा, इमानि तेषां प्रतीकानि । सु०-पुस्तके  
त्वेकैकपदान्येवेति विशेषः ।

‡ १ ए० ८पं०, ५ ए० ३पं०, ८ ए० १६पं०, १२ ए० ८पं०, १६ ए०  
११पं०, २० ए० १४पं०, २४ ए० १५पं०, २८ ए० १५पं० । प्रपाठकेऽत्र ये-  
ऽष्टौ पञ्चशतकानि, इमानि तेषां प्रतीकानि । सु०-पुस्तके नाम्येतदाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयप्रपाठक\* ।

॥ हरिः ओम् ॥

यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं वि च्छिन्द्याद्  
यदुभावविमुच्य यथानागतायातिथ्यं क्रियते, तादृग्व  
तद्विमुक्तोऽन्योऽनुद्धान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽयातिथ्यं गृ-  
ह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै<sup>(१)</sup> पव्यन्वारंभते पत्नी हि पारो-  
णक्ष्यस्येणै पत्नियै वानुमतं निवपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य  
करोति मियुनं तद्यो पत्निया एव ( १ \* )

एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै<sup>(२)</sup> यावद्धिवै रा-  
जानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते  
छदांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्य-  
मसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति  
सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवैतेन  
करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्यै ( २ )

\* एवमादिक खण्डविभागो न छान्दसोऽतो बन्धनौघ्रान्तोऽप्रपातो न्याय्य ।

एवैतेन करोत्यग्रये त्वा रायस्योपदाने\* विष्णवे  
 त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोममृते  
 विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति<sup>(१)</sup> पञ्च  
 कृत्वौ गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव  
 रुन्धे<sup>(२)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् गायत्रिया  
 उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवादः सोममा<sup>(३)</sup>

अहरत्तस्माद् गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य  
 क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च<sup>(४)</sup> शिरो वा एतद्यज्ञस्य  
 यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा  
 शिरो विष्यूतं<sup>(५)</sup> नवकपालः पुरोडाशो भवति ते  
 त्रयस्त्रिकपालास्त्रिहता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिहतेज  
 एव यज्ञस्य शीर्षन् दधाति<sup>(६)</sup> नवकपालः पुरोडाशो  
 भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिहता प्राणेन सम्मिता-  
 स्त्रिहदै ( ४ )

प्राणस्त्रिहतेमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन् दधा-  
 ति<sup>(७)</sup> प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्ष्वी  
 तिरश्वी यदाश्ववालः प्रस्तुरो भवत्यैक्ष्वी तिरश्वी प्रजा-  
 पतेरेव तच्चक्षुः सम्भरति<sup>(८)</sup> देवा वै या आहुतीरजुह-  
 वुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्पयमपश्यन्

\* 'दावन्ते' क, ग ।

कर्मण्ये वै कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्म्यमयान्  
परिधीन् ( ५ )

अकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाःस्यपाघ्नन् यत्कार्म्यमयाः  
परिधीयो भवन्ति रक्षसामपहृत्यै<sup>(१०)</sup> सः स्पर्शयति रक्ष-  
सामनन्ववचाराय<sup>(११)</sup> न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो  
ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यपह<sup>(१२)</sup> न्यूर्ध्वं समिधावा दधा-  
त्युपरिष्ठादेव रक्षाःस्यप हन्ति<sup>(१३)</sup> यजुपान्यान्तूष्णी-  
मन्यां मियुन्त्वाय<sup>(१४)</sup> द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः  
प्रतिष्ठित्यै<sup>(१५)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति ( ६ )

अग्निश्च वा एतौ सोमश्च कृथा\* सोमायातिथ्यं  
क्रियते नाग्नय इति यद्ग्रावग्निं मथित्वा प्रहरति  
तेनवाग्नय आतिथ्यं क्रियते<sup>(१६)</sup> इथो खल्वाहुरग्निः सर्वा  
देवता इति यद्भुविरासाद्याग्निं मन्यति ह्यव्यायैवा-  
सन्नाय सर्वा देवता जनयति<sup>(१७)</sup> ॥ १ ॥

एव<sup>(१)</sup> जगत्या<sup>(२)</sup> आ<sup>(३)</sup> वै<sup>(४)</sup> † परिधीन्<sup>(५)</sup> वद<sup>(६)</sup>  
न्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

\* 'कथा' मु० ।

† 'पक्षिणा एव[१] जगत्या[२] आ[३] त्रिद्व वै[४]'-इति व, ख, ग।

‡ इममनुवाक १ का० २ प्र० १० अतु०-भाष्ये सप्तदशधा विमज्जोद्भूय व्याख्येत् ।



दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आस॒न् ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑या  
 आस॒न्नेऽन्योऽन्यस्मै॑ ज्यै॒द्यायाति॑ष्ठमानाः पञ्च॒धा व्य॑-  
 क्रामन्प्रिर्वसु॑भिः सोमो॑ रुद्रैरिन्द्रो॑ मरुद्भिर्वरु॑ण  
 आदित्यैर्द॑हस्पतिर्विश्वैर्दे॒वैस्तेऽम॒न्यन्तासुरे॑भ्यो वा इ॒दं  
 भ्रातृ॑व्येभ्यो र॒ध्यामो यन्मि॒थो विप्रि॑याः सो या न  
 इ॒माः प्रि॒यास्तनु॑वस्ताः स॒मव॑द्यामहे॒ ताभ्यः स नि॒र्घृ॑-  
 ष्ट्याद्यः ( १ )

नः प्रथ॑मोऽन्योऽन्यस्मै द्रु॒द्यादिति॑ तस्माद्यः  
 स तानू॑न्प॒चिणां प्रथ॑मो द्रु॒द्यति॑ स आ॒र्त्तिमा॒र्च्छति॑<sup>(१)</sup>  
 यत्तानू॑न्प॒च॒ सम॑वद्यति भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै भव॑त्यात्मना  
 परा॑स्य भ्रातृ॑व्यो भवति<sup>(१)</sup> पञ्च॒ कृत्वोऽव॑द्यति पञ्च॒धा  
 हि ते तत्स॑म॒वाद्य॑न्ताथो पञ्चा॑क्षरा प॒ङ्क्तिः पाङ्क्तौ  
 यज्ञो॑ य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धु<sup>(१)</sup> आप॑तये त्वा गृह्णामीत्याह  
 प्रा॒णो वै ( २ )

आप॑तिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि॑पतय इत्याह मनो  
 वै परि॑पतिर्मन॑ एव प्री॑णाति तनू॑न्प॒च इत्याह॑ तनु॒वो  
 हि ते ताः स॑म॒वाद्य॑न्त शक्रा॒यत्याह॑ शक्त्यै॒ हि ते  
 ताः स॑म॒वाद्य॑न्त शक॒न्नोजि॑ष्टायेत्याहोजि॑ष्टः हि ते  
 तदा॑त्मनः स॑म॒वाद्य॑न्ता<sup>(१)</sup>ऽना॑ष्टमस्यनाधृष्यमित्याहा-  
 ना॑ष्टः छे॒तद॑नाधृष्यन्दे॒वानामो॑जः ( ३ )

इत्याह देवानां ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिश-  
स्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्य<sup>(१)</sup>मनु मे  
दीक्षां दीक्षायतिमन्यतामित्याह यथायजुरवैतद्<sup>(१)</sup>  
घृतं वै देवा वज्रं \* कृत्वा सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु  
वा अस्यैतच्चरन्ति यत्तानूनपचेण प्रचर<sup>(१)</sup>न्त्यश्चुर-  
शुस्ते देव सोमाप्यायतामित्याह यत् ( ४ )

एवास्यापुवायते यन्मीर्यते तदेवास्यैतेनाप्याययत्या  
तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहो  
भावेवेन्द्रश्च सोमश्चाप्याययत्या प्यायय सखीन्सत्या  
मेधयेत्याहुर्त्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाप्याययति  
स्वस्ति ते देव सोमसुत्यामशीय ( ५ )

इत्याहाशियं मेवैतामाशास्ते<sup>(१)</sup> प्र वा एतेऽस्माहो-  
काद्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम  
आप्यायित एष्टा रायः प्रेपे भगायेत्याह द्यावापृथि-  
वीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>  
देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्रावि-  
शन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते ( ६ )

अग्निमेव वरूथं कृत्वासुरान्भ्यभवन्नग्निमिव खलु  
वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भावद्व्या-

भिभूत्य भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भव<sup>(१)</sup>त्यात्मानं  
मेव द्दक्षया पाति प्रजामवान्तरद्दक्षया<sup>(१)</sup> सन्तराम्  
मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्त-  
व्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्घृग्निः शीतेन  
वायति समिध्य<sup>(१)</sup> या ते अग्ने (७)

रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैन्देवतया\* व्रतयति  
सयोनित्राय शान्त्यै<sup>(१)</sup> ॥ २ ॥

यो<sup>(१)</sup> वा<sup>(२)</sup> ओजो<sup>(३)</sup> य<sup>(४)</sup> दशीय<sup>(५)</sup> ते<sup>(६)</sup>ऽम<sup>(७)</sup> †  
एकादश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः । ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मय्यवमार्य  
रजताद्य हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन् ता उपसद्दे-  
वाजिगीपन् तस्मादाहुर्यथैवं वेद यश्च नोपसदा वै  
महापुरं जयन्तीति त इपुः समस्कुर्वताग्निमनीकः  
सोमः शल्यं विष्णुं तेजन् तेऽब्रुवन् क इमामसि-  
ष्यतीति (१)

\* 'स्वयैवैन्देवतया' मु० ।

† 'यो<sup>(१)</sup> वा<sup>(२)</sup> ओजो<sup>(३)</sup> य<sup>(४)</sup> दशीय<sup>(५)</sup> ते<sup>(६)</sup>ऽम<sup>(७)</sup>' क, ख, ग ।

। इमम् १ का०२प्र०१०, ११ अमु०-भाष्ये त्रयोदशधा विभक्त्योद्भूय ध्याएत् ।

रुद्र इत्यब्रुवन्नद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीदरं  
 दृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसान्नीति तस्माद्रुद्रः  
 पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवास्तजत्स तिस्रः पुरो भि-  
 त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्<sup>(१)</sup> यदुपसदं उप-  
 सद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै<sup>(२)</sup> नान्यामाहुतिं पुरस्ताञ्जुहु-  
 याद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताञ्जुहुयात् ( २ )

अन्यन्मुखं कुर्यात्<sup>(३)</sup> सुवेणाघारमा घारयति यज्ञस्य  
 प्रज्ञात्यै<sup>(४)</sup> पराङ्तिक्म्यं जुहोति परा च एवैभ्यो लोके-  
 भ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदत्ते<sup>(५)</sup> पुनरत्याक्तम्योप-  
 सदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् जित्वा  
 भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति<sup>(६)</sup> देवा वै याः प्रातरुपसदं  
 उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायः  
 रात्रियै ताभिर्यत्सायम्प्रातरुपसदं ( ३ )

उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्  
 प्रणुदत्ते<sup>(७)</sup> याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः साय पुरोनुवाक्या-  
 कुर्यादयातयामत्वाय<sup>(८)</sup> तिस्र उपसद उपैति षय इमे  
 लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति<sup>(९)</sup> षट् सम्पद्यन्ते  
 षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति<sup>(१०)</sup> द्वादशाहीने सोम  
 उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-  
 ति<sup>(११)</sup> चतुर्विंशतिः सम् ( ४ )

पुद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा अर्द्धमासानेव प्री-  
णा<sup>(१)</sup>त्याराग्राभवान्तरद्वीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्ने  
लोकेऽहुकः स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ चीनथ चतुर  
एषा वा आराग्रावान्तरद्वीक्षास्मिन्नेवासौ लोकेऽहुकम्  
भवति<sup>(२)</sup> प्रोवरीयसीमवान्तरद्वीक्षामुपेयाद्यः काम-  
येतामुषिन्, मे लोकेऽहुकः स्यादिति चतुरोऽग्रे (५)

अथ चीनथ द्वावथैकं मेषा वै प्रोवरीयस्यवान्तर-  
द्वीक्षामुषिन्नेवासौ लोकेऽहुकं भवति<sup>(३)</sup> ॥ ३ ॥

इति<sup>(४)</sup> जुहुयात्<sup>(५)</sup> दुप्सदः<sup>(६)</sup> स<sup>(७)</sup>मग्रे<sup>(८)</sup> षोडश  
च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति तेषां  
य उन्नयते हीयत एव स नोदनेपीति सूनीयमिव<sup>(१)</sup>  
यो वै स्वार्थेता यताः श्रान्तो हीयत उत स निष्वायं  
सह वसति<sup>(२)</sup> तस्मात्सकृदुनीय नापरमुन्नयेत<sup>(३)</sup> द्धो-  
न्नयेतैतद्वै पशूनाः रूपः रूपेणैव पशूनव रुन्धे<sup>(४)</sup> (१)

\* 'शुसिप्यतीति' [१] जुहुयात् [२] सायम्मातरुपसदः [३] चतुर्विंशतिः  
सम् [४] चतुरोऽग्रे [५] षोडश च-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का०२५०२१ अतु-भाष्ये चतुर्विंशत्या विभक्त्यादृशं ध्यायत् ।

यज्ञो देवेभ्यो निलायत् विष्णूरूपं कृत्वा स पृथिवीं  
 प्राविशत् तं देवा हस्तान्सुरभ्यश्चन् तमिन्द्र उपर्यु-  
 पर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को\* मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं  
 दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्  
 दुर्गे वै हन्तावोचथा वराहोऽयं वाममोपः ( २ )

सुप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभर्ति  
 तं जहि यदि दुर्गे हन्तासीति स दर्भपुञ्जीलमुद्बृहद्  
 सप्त गिरीन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीद् दुर्गादा आह-  
 र्तावोचथा एत माहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञ माह-  
 रद्यत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदि-  
 त्व<sup>(१)</sup>मसुराणाम् ( ३ )

वा इयमग्रं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्  
 देवानां ते देवा अब्रुवन्स्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्दो ।  
 दास्याम इति यावद्विद्यः सलावृकी चिः परिक्रामति  
 तावन्नो दृतेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां चिः  
 सर्वतः पर्यक्रामत्तद्विमामविन्दन्त यद्विमामविन्दन्त  
 तदेद्यं वेदित्वम्<sup>(१)</sup> ( ४ )

सा वा इयः सर्वैव वेदिरियति शक्यामीति त्वा ।

\* 'सोऽब्रवीत्को' मु० ।

† 'कियद्दो' ग ।

‡ 'तुषा' ग ।

अवमायं यजन्ते<sup>(०)</sup> त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति  
 पदत्रिंशत्पदाची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची दशदश  
 सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्य-  
 मव रुन्धे<sup>(१)</sup> उद्वन्ति यद्देवास्या अमेध्यन्तदपह्नु<sup>(२)</sup>न्त्युह-  
 न्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति ( ५ )

वर्हिः\* स्तृणाति तस्मादोषधयः पुनरा भव<sup>(१)</sup>  
 न्युत्तरं वर्हिषं उत्तरवर्हिः स्तृणाति प्रजा वै वर्हियेज-  
 मान उत्तरवर्हियेजमान मेवायेजमानादुत्तरं करोति  
 तस्माद्येजमानो येजमानादुत्तरः<sup>(१)</sup> ॥ ४ ॥

रुन्धे<sup>(१)</sup> वाममोषो<sup>(२)</sup> ऽसुराणां<sup>(३)</sup> वेदित्वं<sup>(४)</sup> भवन्ति<sup>(५)</sup>  
 पञ्चविंशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः । ॥

यद्वा अनीशानो भारमादृत्ते वि वै स लिशते यद्  
 द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिर्त्तोऽहीनस्य यज्ञस्य वि-

\* क पुस्तके लिख सर्वमेव वर्हिः-शब्दोऽन्तस्य-वकारादिः (वर्हिः) ।

† 'वेदित्वं मसुराणां'-इति क, ख, ग ।

‡ इमं १ का० २ प्र० ११ अ०-भाष्ये एकादशधा विमथ्योद्भूय ध्याएत् ।

लोम क्रियेत तिस्र एव साहस्र्यापसदो द्वादशाहीनस्य  
 यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते<sup>(१)</sup> वत्सस्यैकः  
 स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रत \* मुपैत्यथ द्वावथ  
 चीनथ चतुर एतद्वै ( १ )

क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान् आठ्ठव्यानुदते  
 प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति<sup>(१)</sup> चतु-  
 रोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ चीनथ द्वावथैकं मेतद्वै सुज-  
 घनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया  
 पशुभि<sup>(१)</sup>र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रू-  
 इव ( २ )

राजन्यो वज्रस्य रूपः समृद्ध्या<sup>(१)</sup> आमिक्षा वैश्यस्य  
 पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै<sup>(१)</sup> पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मण-  
 स्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्धत्तेऽथो पयसा वै  
 गर्भा वर्द्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य  
 पयो व्रतम् भवत्यात्मानं मेव तद्वर्धयति<sup>(१)</sup> धिव्रतो वै  
 मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रताः ( ३ )

देवाः प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोव्रतमासीत् पाक-  
 यज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायञ्चासुराणां निर्मध्यं  
 क्षुधो रूपं ततस्ते परा भवन्मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवा-

\* क पुस्तके त्विह सर्वत्रैव व्रतशब्द द्योय-नकारादि (व्रत) ।



नां ततस्ते ऽभवन् सुवर्गं लोकमायन्<sup>(७)</sup> यदस्य मध्यन्दि-  
ने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अक्षेण भुञ्जते  
मध्यत एव तदूर्जन्धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४)

परास्य भ्रातृव्यो भवति<sup>(८)</sup> गर्भो वा एष यद्दीक्षितो  
योनिर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्  
प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमा-  
त्मनो गोपीया<sup>(९)</sup> यप वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्त-  
स्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत्स एनमौश्वरोऽनूत्याय हन्तोर्न  
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै<sup>(१०)</sup> दक्षिणतः शय एतद्वै यज-  
मानस्य (५)

आयतनं स्व एवायतने शये<sup>(११)</sup> ऽग्निमभ्याहृत्य शये  
देवता एव यज्ञमभ्याहृत्य शये<sup>(१२)</sup> ॥ ५ ॥

वा<sup>(१)</sup> इवै<sup>(२)</sup> कवता<sup>(३)</sup> \* आत्मना<sup>(४)</sup> यजमानस्य<sup>(५)</sup>  
त्रयोदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

\* 'एतद्वै[१] क्रूर इवै[२]-कवता'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का०२प्र०११धनु०-भाष्ये द्वादशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनुमुत्त-  
 रो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदि<sup>(१)</sup>त्येतद्वै पुरो  
 हविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाक मनुव्रवन्-  
 भिमप आदित्यमभि विपश्य<sup>(२)</sup>त्युपैनु मुत्तरो यज्ञो  
 नमत्यभि सुवर्गं लोकं जय<sup>(३)</sup>त्याप्ते देवयजने याजयेद्  
 भ्रातृव्यवन्त<sup>(४)</sup> पन्यां वाधिस्पर्शयेत्कर्त्तुं वा यावन्नानसे  
 यातवै ( १ )

न रथायैतद्वा आतं देवयजनं माप्नोत्येव भ्रातृव्यं  
 नैनं भ्रातृव्यं माप्नो<sup>(५)</sup>त्येकोन्नते देवयजने याजयेत्  
 पशुकाम<sup>(६)</sup>मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशून्सृज-  
 न्ता<sup>(७)</sup>न्तरा सद्दोहविधानि उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं  
 देवयजनम्<sup>(८)</sup> पशुमानेव भवति<sup>(९)</sup> त्वुन्नते देवयजने  
 याजयेत् सुवर्गकामं<sup>(१०)</sup> त्वुन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः  
 सुवर्गं लोकमायन्<sup>(११)</sup> नन्तराहवनीयंश्च हविर्धा-  
 नञ्च ( २ )

उन्नतः स्यादन्तरा हविर्धानिश्च सद्यथान्तरा सद्य  
 गार्हपत्यञ्चैतद्वै त्वुन्नतं देवयजनं<sup>(१२)</sup> सुवर्गं मेव लोक-  
 मेति<sup>(१३)</sup> प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामं<sup>(१४)</sup>  
 मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः समं<sup>(१५)</sup> प्रत्येव  
 तिष्ठति<sup>(१६)</sup> यत्रान्या अन्या ओपधयो व्यतिपन्नाः

स्युस्तद्याजयेत् पशुकाम<sup>(१८)</sup> मेतद्वै पशूनां रूपं रूपेणै-  
वास्मै पशून् ( ३ )

अव रुन्धे<sup>(१८)</sup> पशुमानेव भवति<sup>(१९)</sup> निर्वृतिगृहीते  
देवयजने याजयेद्<sup>(२०)</sup> यं कामयेत् निर्वृत्यास्य यज्ञं  
ग्राहयेयमित्येतद्वै निर्वृतिगृहीतं देवयजनं यत् सदृश्यै  
सत्या ऋष्टं<sup>(२१)</sup> निर्वृत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति<sup>(२२)</sup> व्याहृतं  
देवयजने याजयेद् व्याहृतकामं यं पाचे वा तल्पे वा  
मीमांसेरन्<sup>(२३)</sup> प्राचीनमाहवनीयात् प्रवृणुं स्यात्प्र-  
तीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्याहृतं देवयजनं<sup>(२४)</sup> वि-  
पाप्मना ( ४ )

आहृत्येणाऽऽवर्त्तते नैनं पाचे न तल्पे मीमांसन्ते<sup>(२५)</sup>  
कार्ये देवयजने याजयेद्भूतिकामं<sup>(२६)</sup> कार्यो वै पुरुपो<sup>(२७)</sup>  
भवत्येव<sup>(२८)</sup> ॥ ६ ॥

यात्वै<sup>(१)</sup> च<sup>(२)</sup>\* पशून्<sup>(३)</sup> पाप्मना<sup>(४)</sup> ऽष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः † ॥

\* 'यात्वै[१] हविर्धानं च[२]' इति क, ख, ग ।

† इमद्य १का० २प्र० ११अनु०-भाष्ये उक्तचिदश कुर्वन्नुद्धृत्य ध्यात्वात् ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराप-  
 क्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इय मुपा-  
 वत्स्यन्ति त इदं भविष्यन्तीति तामुपा मन्त्रयन्त सात्र-  
 वीद्वरं दृणै सर्वात्मया कामान् व्यश्रवथ पूर्वान्तु माग्ने-  
 राहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्नेर्वाधा-  
 रयन्ति वारद्वत्स्यै<sup>(१)</sup> शम्यया परिमिमीते ( १ )

माचैवास्यै साथो युक्तेनव युक्तमव रुन्धे<sup>(२)</sup> वित्ताय-  
 नी मेऽसीत्याह वित्ता छेनानावत् वित्तायनी मेऽसी-  
 त्याह वित्तान् छेनानावद्वतान्मा नाथितमित्याह  
 नाथितान् छेनानावद्वतान्मा व्यथितमित्याह व्यथि-  
 तान् छेनानावद्व<sup>(३)</sup> विदेरग्निर्नभो नाम ( २ )

अग्ने अद्भिर इति चिह्नरति य एवैषु स्त्रीकेषुम-  
 यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थस्य हरत्यनिरुक्तमेवाव  
 रुन्धे<sup>(४)</sup> सिंहीरसि महिपीरसीत्याह सिंहीर्छेण  
 रूपं कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठ<sup>(५)</sup>दुरु प्रथस्वोरु ते  
 यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः  
 प्रथयति भ्रुवा ( ३ )

असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः  
 शुम्भस्वेत्यव चोश्नति प्र च किरन्ति शुध्या<sup>(६)</sup> इन्द्रयो-  
 पस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैना

प्रोक्षति<sup>(७)</sup> देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्त्तीहैव विजया-  
महा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो  
वसुभिः पुरस्तादप ( ४ )

अनुदन्त मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः  
पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो<sup>(८)</sup> यदेवमुत्तरवेदिं प्रो-  
क्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदत<sup>(९)</sup>  
इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छतान् दक्षिणत उत्तर-  
वेद्या आदुन्यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्त-  
रवेद्यै नि नयेद् यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयति<sup>(१०)</sup>  
यन्दिष्यात्तं ध्यायेच्छुचा ( ५ )

एवैनमर्पयति<sup>(११)</sup> ॥ ७ ॥

मिमौते<sup>(१२)</sup> नाम<sup>(१३)</sup> भ्रुवा<sup>(१४)</sup>ऽप<sup>(१५)</sup>शुचा<sup>(१६)</sup> चीणिं च ॥७॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः \* ॥

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कामान् व्यञ्जवथेति  
ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यान्भि भवेमेति

\* इमं १का० २प्र० १२अनु०-माथे एकादशधा विभज्योद्गत्य व्याख्यत् ।

तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान्  
 भ्रातृ॑व्यानभ्यभवन् तेऽसुरान् भ्रातृ॑व्यानभिमू॒याकाम॑-  
 यन्त प्र॒जां वि॑न्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सुप्रजा-  
 वनिः स्वाहेति ते प्र॒जाम॑विन्दन्त ते प्र॒जां वि॑त्त्वा ( १ )

अ॒काम॑यन्त प॒शून्वि॑न्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ःही-  
 र॑सि रायस्पोप॒वनिः स्वाहेति॑ ते प॒शून्वि॑न्दन्त ते  
 प॒शून्वि॑त्त्वाऽकामयन्त प्रति॒ष्ठां वि॑न्देमहीति तेऽजुहवुः  
 सि॒ःहीर॑स्यादित्य॒वनिः स्वाहेति॑ त इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑वि-  
 न्दन्त त इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॑त्त्वाऽकामयन्त दे॒वता॑ आशिपु  
 उपे॒यामेति॑ तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्या वह दे॒वान् दे॒व-  
 यते ( २ )

यज॑मानाय स्वाहेति ते दे॒वता॑ आशिपु उपे॒यन्<sup>(१)</sup>  
 पञ्च॑ कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा प॒ङ्क्तिः पाङ्क्तौ  
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे<sup>(२)</sup> ऽक्ष्णया व्याघारयति तस्माद्-  
 क्ष्णया प॒शवोऽङ्गानि॑ प्र॒हरन्ति॑ प्रति॒ष्ठित्यै<sup>(३)</sup> भूतेभ्य-  
 स्त्वेति॑ स्रुचमुद्गृह्णाति य ए॒व दे॒वा भू॒तास्तेषां॑ तद्वा-  
 ग॒धेयं॑ ताने॒व तेन॑ प्रीणाति<sup>(४)</sup> पौतु॑द्रवान् परि॒धीन्  
 परि॑दधात्येषाम् ( ३ )

लोकानां वि॒ष्ट्या<sup>(५)</sup> अ॒ग्नेस्त्वयो॑ ज्यायाःसो भ्रात॑र  
 आसन् ते दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं वह॑न्तः प्राप्ती॑यन्त सौऽग्नि॑र-

बिभेदित्यं वाव स्य आर्त्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत  
 स यां वनस्पतिष्वसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताः सुग-  
 न्धितेजने यां पशुषु तां पेतृस्यान्तरा ऋङ्गे तं देवताः  
 प्रेषमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमब्रुवन् ( ४ )

उप न आ वर्त्तस्व हृव्यनो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणु  
 यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिः\*परिधि स्कन्दात् तन्मे  
 आहृणाम् भागधेयमसदिति तस्माद्यद् गृहीतस्याहु-  
 तस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव  
 तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्यन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरुः  
 प्रामेपतास्थानि शतया इति स यानि ( ५ )

अस्थान्यशतयत् तत् पूतुद्रभवद्यन्माःसमुपमृतं  
 तद्गुल्गुलु<sup>(१)</sup> यदेतान्त्सम्भारान्त्सम्भरत्यग्निमेव तत्स-  
 म्भर<sup>(२)</sup>त्यग्नेः पुरीषमसीत्याहामेच्छेत्तत् पुरीषं यत्स-  
 म्भारा<sup>(३)</sup> अथो खल्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरुः परि-  
 शेरे यत् पूतुद्रवाः परिधय इति<sup>(४)</sup> ॥ ८ ॥

वित्वा<sup>(५)</sup> देवयत्<sup>(६)</sup> एषा<sup>(७)</sup> मब्रुवन्<sup>(८)</sup> यानि<sup>(९)</sup> चतु-  
 थत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः † ॥

\* 'बहिः'—इति क । एव मिथ उक्तञ्चापि ।

† इममनुवाकं १का० २प्र० १२अनु०-भाष्ये नवधा विमञ्चोद्भूतं ध्यायत् ।

बहमव॑ स्यति वरुण॑पाशादे॒वैने॑ मुञ्चति॑ प्र ऐनेति॑  
 मेध्ये॑ ए॒वैने॑ करोति<sup>(१)</sup> सावि॑त्रियर्चा हुत्वा ह॑विर्दाने  
 प्र वर्त्त॑यति सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वैने॑ प्र वर्त्त॑यति<sup>(१)</sup> वरु॑णो वा  
 एष दु॒र्वागु॑भ॒यतो॑ व॒हो यद॑क्षः स यदु॒त्सर्जे॑द्यज॒मानस्य॑  
 गृहान॑भ्युत्स॒र्जेत्सु॑वाग्दे॒व दु॒र्याः॑ आ व॒देत्या॑ह गृहा वै  
 दु॒र्याः शान्त्यै<sup>(१)</sup> पत्नी॑ ( १ )

उपान॑न्ति पत्नी॑ हि सर्व॑स्य मि॒त्रं मि॒त्रत्वाय॑ यद्वै  
 पत्नी॑ य॒ज्ञस्य॑ करोति॑ मिथु॒नं तदयो॑ पत्नी॒या ए॒वैप  
 य॒ज्ञस्या॑न्वार॒भोऽन॑वच्छि॒त्यै<sup>(१)</sup> वर्त्माना॑ वा . अन्वित्य॑  
 य॒ज्ञः रक्षा॑सि जिघा॑सन्ति वैष्ण॒वीभ्या॑मृ॒गभ्यां॑ वर्त्त॑  
 नोर्जु॑होति य॒ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञादे॒व रक्षा॑स्यर्प॑ हन्ति<sup>(१)</sup>  
 यदध्व॑र्यु॒रन॑ग्रावाहु॑तिं जुहु॒यादध्वो॑ऽध्व॒र्युः स्याद्रक्षा॑सि  
 य॒ज्ञः ह॑न्युः ( २ )

हिर॑ण्यमुपास्य॑ जुहोत्यग्नि॒वत्ये॒व जु॑होति॑ नान्यो-  
 ऽध्व॑र्युर्भवति॑ न य॒ज्ञः रक्षा॑सि घ्नन्ति<sup>(१)</sup> प्राची॑ प्रेत॑म-  
 ध्व॒रं कल्प॑यन्ती इत्या॑ह सुव॒र्गमे॒वैने॑ लोकं॑ गमय<sup>(१)</sup>-  
 त्यत्र॑ रमेथां॑ वष॑न पृथि॒व्या इत्या॑ह वष॑ द्यौतत् पृथि॒व्या  
 यद्दे॒वय॑ज॒नः<sup>(१)</sup> शिरो॑ वा एतद् य॒ज्ञस्य॑ यद्वि॑र्दाने  
 दि॒वो वा विष्णु॑वृत् वा पृथि॒व्याः ( ३ )



इत्याशीर्षदयर्चा\* दक्षिणस्य हविर्दानस्य मेथीं नि  
हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिपोऽव रुन्धे<sup>(८)</sup>  
दण्डो वा अपरस्तृतीयस्य हविर्दानस्य वपट्कारे-  
णाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं हृदिहविर्दानयोर्दुदाह्रियते  
तृतीयस्य हविर्दानस्यावरुध्यै<sup>(९)</sup> शिरो वा एतद् यज्ञस्य  
यज्ञविर्दानं विष्णो रुराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह  
तस्मादेतावद्वा शिरो विध्युत्<sup>(१०)</sup> विष्णोः (४)

सूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया  
हविर्दानं<sup>(११)</sup> यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तन्न विसृ-  
सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत् तस्मात्स विसृत्यः<sup>(१२)</sup> ॥ ६ ॥

पत्नी<sup>[१]</sup> हन्युः<sup>[२]</sup> पृथिव्या<sup>[३]</sup> विष्णोः<sup>[४]</sup> † पङ्क्तिश्च-  
तिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

\* इति + व्याशीर्षदया + ऋचा । व्याशीर्षदयेति साहितिको रूप ,  
'व्याशीर्षदयेत्याशीर्षदया'—इतिपदपाठश्रुते । 'व्याशीर्षदया'—इति क-  
पाठस्तथा भाष्ये मुद्रितपाठश्च (१भा० ४२८ पृ०) प्रामादिक । 'व्याशीर्ष-  
दया'—इति मु०-पाठस्तु मुद्राकरप्रमादज स्पष्टम् ।

† "पत्नी<sup>[१]</sup> हन्युः<sup>[२]</sup> पृथिव्या<sup>[३]</sup> विध्युत्<sup>[४]</sup> विष्णो [४]"—इति क, ख, ग ।

‡ इमं १का० २प्र० १३चनु०-भाष्ये त्रयोदशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमा दत्ते प्रसूत्या  
 अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु  
 आस्ताम् पूषो हस्ताभ्यामित्याहु यत्यै<sup>(१)</sup> वज्रं इव वा  
 स्या यदाश्विरभिरसि नारिरुसीत्याहु शान्त्यु<sup>(२)</sup> काण्डे-  
 काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति  
 परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याहु  
 रक्षंसामपहत्यै ( १ )

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि छन्तामि योऽस्मान्  
 द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्य इत्याहु द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव द्वेष्टि  
 यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः छन्तति<sup>(३)</sup> द्विवे  
 त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहुभ्य एवैनां लोकेभ्यः  
 प्रोक्षति<sup>(४)</sup> परस्ताद्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् ( २ )

परस्ताद्वाचीं मनुष्या ऊर्जं मुप जीवन्ति<sup>(५)</sup> क्रूर-  
 मिव वा एतत्करोति यत्खनत्यपोऽव नयति शान्त्यु<sup>(६)</sup>  
 यवमतीरव नयत्यूर्ग वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वोर्जः स-  
 मर्हयति<sup>(७)</sup> यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति यावानेव  
 यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति<sup>(८)</sup> पितृणां सदे-  
 नमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यम् ( ३ )

ह्येतद्यन्निखात्<sup>(९)</sup> यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनूयात् पितृ-  
 देवत्या निखाता स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामे-

वैनां॑ मि॒नो॒त्यथो॑ स्वारु॒हमे॑वैनं॑ करो॒त्यु॒द्वि॒वः॑ स्त॒भा-  
ना॑ऽन्तरि॑क्षं पृ॒णेत्या॑हृ॒षां लो॒कानां॑ वि॒धृत्यै॑ (११) द्यु॒तान॑स्त्वा  
मा॒रुतो॑ मि॒नो॒त्वित्या॑ह द्यु॒तानो॑ ह॒ स्म॒ वै मा॒रुतो॑ दे॒वा-  
ना॒मौदु॑म्बरीं॑ मि॒नोति॑ ते॒नैव॑ ( ४ )

ए॒नां मि॒नोति॑ (१२) ब्र॒ह्म॒वनिं॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑मित्या॒ह  
यथा॑य॒जुरे॒वैतद् (१३) घृ॒तेन॑ द्यावा॒पृथि॒वी आ पृ॑णेत्या॒मि-  
त्यौदु॑म्बरीं॑ जु॒होति॑ द्यावा॒पृथि॒वी ए॒व रसे॑नान (१४) त्त्या-  
न्त॒मन्व॑व॒साव॑यत्या॒न्तमे॒व यज॑मानं॒ तेज॑सान (१५) त्त्यै॒न्द्र-  
म॒सीति॑ च्छ॒दिरधि॑ नि द॒धात्यै॒न्द्रः॑ हि दे॒वत॑या स॒दो  
विश्व॑ज॒नस्य॑ च्छायेत्या॒ह विश्व॑ज॒नस्य॑ ह्ये॒षा छा॒या यत्स-  
दो न॑वच्छदि (१६) ( ५ )

तेज॑स्कामस्य मि॒नुयात् चि॒द्वता॑ स्तो॒मेन॑ स॒मितं॑  
तेज॑स्त्रि॒द्वत् तेज॑स्यै॒व भ॑वत्येका॒दश॑च्छदीन्द्रि॒यका॑म॒स्यै-  
का॑दशाक्षरा चि॒ष्टुगिन्द्रि॑यं चि॒ष्टुगिन्द्रि॑या॒व्यैव॑ भ॒वति  
पञ्च॑दशच्छदि॒ भ्रातृ॑व्यवतः पञ्चद॒शो वज्रो॑ भ्रातृ॒व्या-  
भि॒भूत्यै॑ सप्तद॒शच्छदि॑ प्र॒जाका॑मस्य सप्तद॒शः प्र॒जाप॑तिः  
प्र॒जाप॑तेरा॒द्या एक॑विंशतिच्छदि॒ प्रति॑ष्ठाका॑मस्यैक-  
विंशः॑ स्तो॒मानां॑ प्रति॒ष्ठा प्रति॑ष्ठित्या (१७) उ॒दरं॑ वै सद्  
जगु॑दु॒म्बरो॑ मध्य॒त औदु॑म्बरीं॑ मि॒नोति॑ मध्य॒त ए॒व  
प्र॒जाना॑मू॒जं द॑धाति॒ तस्मात् ( ६ )

म॒ध्य॒त ऊ॒र्जा भु॑ञ्जते<sup>(८)</sup> यज॑मान॒लोके वै दक्षि॑णानि  
 च्छ॒दोऽपि॑ भ्रा॒तृव्य॑लोक उत्तराणि दक्षि॑णान्युत्तराणि  
 करोति॑ यज॑मानमे॒वायज॑माना॒दुत्तरं॑ करोति॑ तस्माद्  
 यज॑मानोऽयज॑माना॒दुत्तरो<sup>(९)</sup>ऽन्तर्वृ॑त्तान् करोति॑ ध्या-  
 दंत्यै॑ तस्माद्दरण्यं प्रजा उप जीवन्ति<sup>(१०)</sup> परि॑ त्वा  
 गिर्वणो गिरु इत्याह यथायजुरेवैत<sup>(११)</sup>दिन्द्रस्य सूर-  
 सीन्द्रस्य भ्रुवमसीत्याहन्द्रः हि देवतया सदः<sup>(१२)</sup> (७)  
 यं प्रथ॑मं ग्रन्थिं ग्रथीयाद्यत्तन्न विसृ॑त्सयेदमेहेना-  
 ध्युर्युः प्र मी॑येत् तस्मात्स विसृ॑त्स्यः<sup>(१३)</sup> ॥ १० ॥

अप॑हृत्यै<sup>(१)</sup> तस्मात्<sup>(२)</sup> पितृ॑देवत्यै<sup>(३)</sup> मेव<sup>(४)</sup> नवच्छ-  
 दि<sup>(५)</sup> \* तस्मात्<sup>(६)</sup> सदः<sup>(७)</sup> पञ्चदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः † ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्वि॑र्द्धानं प्राणा उपरुवा  
 हवि॑र्द्धाने खायन्ते तस्माच्छी॑र्यन् प्राणा<sup>(१)</sup> अधस्तात्  
 खायन्ते तस्माद्दधस्ताच्छी॑र्णः प्राणा<sup>(२)</sup> रक्षोह्यो वल-  
 गृह्नो वैष्णवान् खना॑मीत्याह वैष्णवा हि देवतयो-

\* 'नोनेव[४]'—इति क, ख, ग ।

† इमहु १का० ३प्र० १अनु०-भाष्ये चमोविशतिधा विभज्योद्भूय धारयत ।

परुवा<sup>(१)</sup> असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान्  
 न्यखन्न् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः  
 खायन्त<sup>(४)</sup> इदमहं तं वलगमुदपामि ( १ )

यन्नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ  
 वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यथासमानो यमेवास्मै तौ  
 वलगं निखनन्तस्तमेवोदपति<sup>(५)</sup> सन्तृणति तस्मात् सन्तृ-  
 णा अन्तरतः प्राणा<sup>(६)</sup> न सम्भिनति तस्मादसम्भिन्नाः  
 प्राणा<sup>(७)</sup> अपोऽव नयति तस्माद्दार्द्रा अन्तरतः प्राणा<sup>(८)</sup>  
 यवमतीरव नयति ( २ )

ऊर्वे यवः प्राणा उपरुवाः प्राणेष्वेवोर्जं दधाति<sup>(९)</sup>  
 बर्हि<sup>\*</sup>रव स्तृणति तस्मात्सोमशा अन्तरतः प्राणा<sup>(१०)</sup>  
 आज्येन व्याधायति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरुवाः  
 प्राणेष्वेव तेजो दधाति<sup>(११)</sup> हनू वा एते यज्ञस्य यदधि-  
 पवणे न सन्तृणत्यसन्तृणे हि हनू<sup>(१२)</sup> अथो खलु दीर्घ-  
 सोमे संतृचे धृत्यै<sup>(१३)</sup> शिरो वा एतद् यज्ञस्य यद्वि-  
 विर्द्धानम् ( ३ )

प्राणा उपरुवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म ग्रावा-  
 णो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरः  
 सदा यदा खलु वै जिह्वया दुस्वधि खाद्यथ मुखं

\* 'बर्हि'—इतीहेतत्पूर्वापरत्र धान्तस्म्यदि क-पुस्तके ।

गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्द्वि-  
 र्द्वानि चर्मन्निधिं ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्य-  
 च्चः परेत्यु सदसि भक्षयन्ति<sup>(१४)</sup> यो वै विराजो यज्ञमुखे  
 दोहं वेदं दुह एव (४)

एनामिर्यं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोर्धोऽधिपवणे  
 स्तना उपरवां ग्रावाणो वत्सा कृत्विर्जा दुहन्ति  
 सोमः पयो य एवं वेदं दुह एवैनाम्<sup>(१५)</sup> ॥ ११ ॥

वपामि<sup>[१]</sup> नयति<sup>[२]</sup>\* हृविर्द्वानि<sup>[३]</sup> मेव<sup>[४]</sup> चर्यो-  
 विशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठ्याण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)यद् (२)देवासुरा (३)स्तेपाः (४)सुवर्गं (५)यत् (६)पुरो-  
 हविषि (७)तेभ्यः (८)सा (९)बृद्धं (१०)देवस्य (११)शिरु एका  
 दश † ॥ २१ ॥

\* 'यवमतीरव नयति[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० २अनु०-भाष्ये पञ्चदशधा विमञ्ज्योद्भूय व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकाः, तेषामेवैमानि प्रतीकानि ।

§ "(१)यदुभौ (२)देवासुरा मिथ(३)स्तेपाः (४)सुवर्गं (५)यदा धनी  
 शान (६)पुरोहविषि (७)तेभ्यः (८)सोत्तरवेदि(९)बृद्ध (१०)देवस्याभिश्च  
 (११)शिरौ वा एकादश ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग ।

(१)यदुभा(२)वित्याह देवानां (३)यज्ञो देवेभ्यो  
 ४)न रथाय (५)यजमानाय (६)पुरस्तादर्वाचीन्नवपञ्चा-  
 शत्\* ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
 षष्ठ्याण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥



• ३२८० ६पं०, ३६८० १पं०, ४०८० १पं०, ४४८० ८पं०, ४८८० १२पं०  
 ५२८० १३पं० । प्रपाठकेषु दे यद् षष्ठ्यन्तकानि सन्ति, तेषामेवेमानि  
 प्रतीकानि ; एतदतिरिक्तान्येषु च षष्ठ्यान्तकानि सन्तीति ध्यायेत्  
 वाक्येन आपितम् । मु०-पुस्तके नाम्नेनदाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

चात्वालाद्विष्णियानुषं वपति योनिर्वै यज्ञस्य चा-  
त्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय<sup>(१)</sup> देवा वै यज्ञं पराजयन्त  
तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदा-  
ग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्विष्णियान् विहरति यदेव यज्ञस्या-  
पराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते<sup>(२)</sup> पराजित्येव ङलु  
वा एते यन्ति ये वहिष्यवमानः \* सर्पन्ति वहिष्य-  
वमाने स्तुते ( १ )

आहाम्नीदग्नीन् वि हर वहिः † स्तृणाहि पुरो-  
डाशः अलङ्कृविति यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना<sup>(१)</sup>  
यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः  
सशुकृत्वायाथो सम्भरत्येवैनद्<sup>(२)</sup> विष्णिया वा अमुष्मि-

\* 'वहिष्यवमानः'—इति क । एव मुत्तरत्रापि ।

† 'वहिः'—इति क ।



ल्लोके सोममरश्नुन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमन्व-  
वायन् तं पर्यविशन्<sup>(५)</sup> य एवं वेद विन्दते ( २ )

परिवेष्टारु<sup>(६)</sup> ते सोमपीयेन व्यार्थन्तु ते देवेषु  
सोमपीथमेच्छन्तु तान् देवा अब्रुवन् देहे नामनी  
कुरुध्वमथ प्र वापस्यथ न वेत्यग्रयो वा अथ धिष्णि-  
यास्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽहुंकस्तेषां ये नेदिष्टं  
पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्तुवन्नाहवनीयं आग्नीधीर्यो  
होत्रीर्यो मार्जालीयस्तस्मात्तेषु जुह्व<sup>(७)</sup>त्यतिहाय वषट्  
करोति वि हि ( ३ )

एते सोमपीथेनार्थन्त<sup>(८)</sup> देवा वै याः प्राचीराहु-  
तीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् तास्ताभिः प्राणु-  
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् तास्ताभिर-  
पानुदन्त प्राचीरुन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यङ्गासीनो  
धिष्णियान् व्यारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो  
भ्रातृव्यान् प्र शुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते  
प्रतीचीः ( ४ )

जायन्ते<sup>(९)</sup> प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्-  
धिष्णियानेति सपेत् प्राणान्त्सङ्कपेत् प्रमायुकः स्या-  
न्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्वीतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै  
प्राणोऽवाङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होता रमति सपेद-

पाने प्राणं दध्यात्\* प्रमायुकः स्या<sup>(१०)</sup> न्नाध्वर्युरूपं गा-  
येद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे (५)

वाचः सम् प्र यच्छेदुपदासुकास्य वाक् स्याद्<sup>(११)</sup>  
ब्रह्मवादिना वदन्ति नासःस्थिते सोमैऽध्वर्युः प्रत्यङ्  
सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति<sup>(१२)</sup> यामो  
हि स तेषां<sup>(१३)</sup> कस्मा अहं देवा यामं वायामं वानु  
ज्ञास्यन्ती<sup>(१४)</sup> त्युत्तरेणाग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि  
न प्राणान्त्सङ्कर्षयति<sup>(१५)</sup> न्यन्ये धिष्ण्या उप्यन्ते (६)

नान्ये यान्निवर्पति तेन तान् प्रीणाति<sup>(१६)</sup> यान्न  
निवर्पति यदनु दिशति तेन तान्<sup>(१७)</sup> ॥ १ ॥

स्तुते<sup>(१८)</sup> विन्दते<sup>(१९)</sup> हि<sup>(२०)</sup> प्रतीची<sup>(२१)</sup> † रुद्गात्र<sup>(२२)</sup>  
उप्यन्ते<sup>(२३)</sup> चतुर्दश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्यं ह्यन्ते यद्वैसर्जुनानि<sup>(२४)</sup>  
द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या

\* 'दद्यात्'—इति मु० । † 'वीयन्ते प्रतीची [४]'—इति क, ख, ग ।  
‡ इममनुवाकं १का० ३प्र० ३चतु०-भाष्ये सप्तदशधा विमल्योद्भूतं व्याख्यत् ।

आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्षं एवाक्रमत आहवनीये जुहो-  
ति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति<sup>(१)</sup> देवान् वै सुवर्गं  
लोकं यती रक्षांस्यजिघांसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षां-  
स्यपृहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसा-  
मनुपलाभायात्तः सोमो भवत्यथ ( १ )

वैसर्जनानि जुहोति \* रक्षसामपृहत्यै<sup>(१)</sup> त्वं सोम  
तनूकद्भ्य इत्याह तनूकद्भ्योप<sup>(२)</sup> द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्या-  
हान्यकृतानि हि रक्षांस्युरु यन्तासि वरुथमित्या-  
होरु णस्कृधीति वावैतदाह<sup>(३)</sup> जुषाणो अतुराज्यस्य  
वैश्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति  
रक्षसामनुपलाभाया<sup>(४)</sup> सोमं ददते ( २ )

आ ग्रावण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा  
नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्त्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन  
सृष्टं सुवर्गं लोकमेति<sup>(५)</sup> नयवत्यर्चा ऽऽग्नीध्रे जुहोति  
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै<sup>(६)</sup> ग्रावणो वायव्यानि द्रोण-  
कलशमाग्नीध्र उप वासयति<sup>(७)</sup> वि छेनं नैर्गृह्णते

\* सोमासापान्वेतद्विपथियो वायव्यद्वयस्मृति मवलम्ब्यैक मधिकरण  
मारचितम् (१ अ० ३ पा० ४ सू० ; ३ अ० ३) । तत्र लोभमूला स्मृतिर्न प्रमाण  
मिति सिद्धान्तितम् । 'वाधाभावेऽपि ( वेदविरोधाभावेऽपि ) मूलवेदाभा-  
वात्त्रेयं स्मृति प्रमाणम्' - इति घाट तत्र न्यायमालादत्तौ माधवः ।

यत्सुहोर्पवासयेदपुवायेत<sup>(११)</sup> सौम्यर्चा प्र पादयति  
स्वया ( ३ )

एवैनं देवतया प्र पादय<sup>(१२)</sup>त्यदित्याः सदोऽस्य-  
दित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्<sup>(१३)</sup> यज-  
मानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येव वा देव सवितः  
सोम इत्याह सवितृप्ररूत एवैनं देवताभ्यः सम्प्र  
यच्छ<sup>(१४)</sup>त्येतत् त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह  
देवो ह्येष सन् ( ४ )

देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्योऽ  
ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद् यजुर्न ब्रूयादप्रजा  
अपशुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्योपेणे-  
त्याह प्रजयैव पशुभिः सहैमं लोकमुपावर्तते<sup>(१५)</sup> नमो  
देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य  
इत्याह स्वधाकारो हि ( ५ )

पितृणा<sup>(१६)</sup>मिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुण-  
पाशादेव निर्मुच्यते<sup>(१७)</sup>ऽग्नें व्रतपत आत्मन्ः पूर्वा  
तनूरादेयेत्याहुः को हि तदेद् यदसीयान्त्वे वशं भूते  
पुनर्वा ददाति न वेति<sup>(१८)</sup> ग्रावीणो वै सोमस्य राज्ञो  
मलिम्बुसेना य एवं विद्वान् ग्रावण आग्नीध्र उप-  
वासयति नैनं मलिम्बुसेना विन्दति<sup>(१९)</sup> ( ६ ) ॥ २ ॥

अथ<sup>[१]</sup> ददते<sup>[२]</sup> स्वया<sup>[३]</sup> सन्<sup>[४]</sup> हि<sup>[५]</sup> विन्दति<sup>[६]</sup> ॥२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः † ॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया  
यूपः स्वयैवैनं देवतयाच्छे<sup>(१)</sup>त्यत्यन्यानगां नान्यानुपागा-  
मित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक् त्वा परै-  
रविदम्. परोऽवरैरित्याहार्वाग् ध्येनम् परैर्विन्दति  
परोवरैस्तं त्वा जुषे ( १ )

वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते<sup>(२)</sup>  
देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह तेजसैवैनमन्तयो-  
पधे चायस्वैनस्वधिते मैनस्वहिःसीरित्याह वज्रो  
वै स्वधितिः शान्त्यै<sup>(३)</sup> स्वधितेर्दृष्टस्य विभ्यतः प्रथमेन  
शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः  
परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् ( २ )

एवैनमा हर<sup>(४)</sup>तीमे वै लोका यूपोत्प्रयतो विभ्यति  
दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरि<sup>(५)</sup> मध्येन मा हिःसीरि-

\* 'सन्[४]स्त्वधाकारो हि[५]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ४अनु०-माथे उनविशांशं ह्यवोद्धृत्य व्याख्यत ।

त्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति<sup>(१)</sup> वनस्पते शतवल्शो  
 वि रोहेत्यावश्चने जुहोति तस्मादावश्चनाद् वृक्षाणां  
 भूयांसु उत्तिष्ठन्ति<sup>(२)</sup> सहस्रवल्शा वि वयस्र रुहेमे-  
 त्याहाशिपमेवैतामा शास्ते<sup>(३)</sup>ऽनक्षसङ्गम् ( ३ )

वृश्चेद्<sup>(४)</sup> यदक्षसङ्गं वृश्चेद्ध ईपं यजमानस्य प्रमा-  
 युक्स स्याद्<sup>(५)</sup> यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं  
 तस्मै वृश्चेदेप वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित  
 एव भवति<sup>(६)</sup> यं कामयेतापशुः स्यादित्यपणं तस्म  
 शुष्काग्रं वृश्चेदेप वै वनस्पतीनामपशुव्येऽपशुरेव  
 भवति<sup>(७)</sup> यं कामयेत पशुमान्त्यादिति बहुपणं  
 तस्मै बहुशाखं वृश्चेदेप वै ( ४ )

वनस्पतीनां पशुव्यः पशुमानेव भवति<sup>(८)</sup> प्रतिष्ठितं  
 वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैप वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः  
 सुमे भूम्यै स्वाद्योने रुढः प्रत्येव तिष्ठति<sup>(९)</sup> यः प्रत्यङ्गुप-  
 नतस्तं वृश्चेत्स हि मेधमभ्युपनतः<sup>(१०)</sup> पञ्चारत्निं तस्मै  
 वृश्चेद्यं कामयेतोपैन्मुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा  
 पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञ उपैन्मुत्तरो यज्ञः ( ५ )

नमति पडरत्निं प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्ता षट्त्व षट्त्व-  
 ष्टेव प्रतिष्ठति सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा श-  
 करी पशवः शकरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेज-

स्वामस्य चिद्वता स्तोमेन समितं तेजस्त्रिवृत्तेज-  
 स्यैव भवत्येकादशरत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा  
 चिद्वृत्तिर्गिन्द्रियं चिद्वृत्तिर्गिन्द्रियायैव भवति पञ्चदशरत्निं  
 भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तद-  
 शरत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापते-  
 रायै ( ६ )

एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोर्मानां  
 प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या<sup>(१५)</sup> अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री  
 तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया  
 यज्ञमुखेन समितः<sup>(१६)</sup> ॥ ३ ॥

जुषे<sup>(१)</sup> सतेजसु<sup>(२)</sup> मनश्चसङ्गं<sup>(३)</sup> वै<sup>(४)</sup> यज्ञ<sup>(५)</sup> \* आह्या<sup>(६)</sup>  
 एकान्नविंशतिथ्यं ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा द्विवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं  
 लोकेभ्यः प्रोक्षति<sup>(१)</sup> पराञ्च प्रोक्षति पराङ्खि व हि

\* 'बहुश्राख वंशेदेय वै[४] यज्ञ उपै नमुत्तरो एञ्च[५]'-क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ५अनु०-भाष्ये षोडशधा विभज्योद्भूय व्याख्यत् ।

सुवर्गो लोकः<sup>(१)</sup> क्रूरमिव वा एतत् करोति यत्  
 खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्वे यवो  
 यजमानेन यूपः सम्मितो यावानेव यजमानस्तावती-  
 मेवास्मिन्नूर्जं दधाति ( १ )

पितृणां सदनमसीति बृहिरव \* स्तृणाति पितृ-  
 देवत्यंश्च छेतद्यन्निखात् यद्बृहिरनवस्तीर्य मिनयात्  
 पितृदेवत्यो निखातः स्याद् बृहिरवस्तीर्य मिनो-  
 त्यस्यामेवैनं मिनोति<sup>(१)</sup> यूपशकलमवास्यति सतेजस-  
 मेवैनं मिनोति<sup>(२)</sup> देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह  
 तेजसैवैनमनक्ति<sup>(३)</sup> सुपिण्डलाभ्यस्त्वौपधीभ्य इति च-  
 पालं प्रति ( २ )

मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओपधयः फलं गृह्ण<sup>(१)</sup>न्त्य-  
 नक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाश्रिः सम्मिता  
 यद्ग्निसामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसानक्त्यान्त-  
 मनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसानक्ति<sup>(२)</sup> सर्वतः परि-  
 मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधा<sup>(३)</sup>त्युद्विवश्च स्तभा-  
 नान्तरिद्वम् पृणेत्याहृपां लोकानां विष्टत्यै<sup>(४)</sup> वैष्ण-  
 व्यर्चा ( ३ )

कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देव-

\* 'बृहिरव'—इति क । एवमुत्तरत्रापि ।



नया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति<sup>(१०)</sup> द्विपाद्यजमानः  
 प्रतिष्ठित्य<sup>(११)</sup> यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रि-  
 येण व्यर्द्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयादित्यं वेत्यं  
 वार्ति नावयेत्तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्द्धय-  
 ति<sup>(१२)</sup> यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण सम-  
 र्द्धयेयमिति ( ४ )

अग्निष्ठां तस्याश्रि<sup>\*</sup>माहवनीयेन समिनुयात् तेज-  
 सैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्द्धयति<sup>(१३)</sup> ब्रह्मवनिं त्वा  
 क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्<sup>(१४)</sup> परिव्ययत्यूर्ग्वै  
 रशना यजमानेन यूपः समितो यजमानमेवोर्जा  
 समर्द्धयति<sup>(१५)</sup> नाभिदुघ्ने परिव्ययति नाभिदुघ्न एवा-  
 स्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदुघ्न ऊर्जा भुञ्जते<sup>(१६)</sup>  
 यं कामयेतोर्जनम् ( ५ )

व्यर्द्धयेयमित्यूर्ध्वां वा तस्यावाचीं वावाहेदूर्जैवैनं  
 व्यर्द्धयति<sup>(१७)</sup> यदि कामयेत् वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्य-  
 वाचीमवाहेद् दृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेता-  
 वर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेद् दृष्टिमेवोद्यच्छति<sup>(१८)</sup> पितृणां  
 निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओष-  
 धीनाः रशना विश्वेषाम् ( ६ )

\* 'तस्याश्रिय' - इति सु० ।

देवानामूर्ध्वं रश्नाया आ चपालाद्रिन्द्रस्य  
 चपालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्वदेवत्यो यद्  
 यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति<sup>(१८)</sup>  
 यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमत्यन्त मनुष्या  
 नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोक-  
 मायन् तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूप-  
 त्वम् (७)

यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै<sup>(१९)</sup>  
 पुरस्तान् मिनोति पुरस्ताद्दि यज्ञस्य प्रज्ञायते  
 प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासी-  
 दिति<sup>(२०)</sup> साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो  
 नास्पृशत्तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं  
 वा एतद्यज्ञस्य यद्भावमिं मयित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमे-  
 तद् (८)

यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात् तेषां तद्भागधेयन्तानेव  
 तेन प्रीणाति<sup>(२१)</sup> देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुचो  
 हरन् प्र यूपन्तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते  
 प्रस्तरं सुचां निष्करयणमपश्यन्त्वरुं यूपस्य सःस्थिते  
 सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय<sup>(२२)</sup>

दधाति<sup>[१]</sup> प्र<sup>[२]</sup>त्यु<sup>[३]</sup>चे <sup>[४]</sup>त्येन<sup>[५]</sup> विश्वेषां<sup>[६]</sup> यूपत्व<sup>[७]</sup>  
मेतद्<sup>[८]</sup> द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ \* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठ्याण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

साध्या वै देवा अस्मिंस्लोक आसन् नान्यत् कि-  
ञ्चन मिपत् तैऽग्निमेवाग्नये मेधायालभन्त न ह्यन्य-  
दालम्भ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त  
यद्ग्रावग्निं मयित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय<sup>(१)</sup>  
रुद्रो वा एष यद्ग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं  
मन्येद्रुद्राय यजमानम् ( १ )

अपि दधात् प्रमायुकः स्या<sup>(२)</sup>दथो खल्वाहरग्निः  
सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं  
मन्यति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनय<sup>(३)</sup>त्युपा-  
कृत्यैव मन्यस्तन्नेवालब्धं नेवानालब्ध<sup>(४)</sup>मग्नेर्जनिवम-  
सीत्याह्राग्नेर्ह्येतज्जनिव वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ ( २ )

ह्येता<sup>(५)</sup>वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मियुनत्वाय<sup>(६)</sup> घृते-

\* 'दधाति[१] प्र[२]त्युघा[३] समर्धयेयमि[४] त्युर्जेन[५] विश्वेषा[६] यूपत्व[७] मतिरिक्तमेतद्[८] द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ६अनु०-भाष्ये त्रयोविंशतिधा कृत्वा व्याख्यात् ।

नाक्ते वृषणं दधायामित्याहु वृषणं ह्येते दधाते ये  
 अग्निं<sup>(७)</sup> गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याहु छन्दोभिरे-  
 वैनं प्र जनय<sup>(८)</sup>त्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याहु<sup>(९)</sup>  
 सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्यति<sup>(१०)</sup>  
 जातायानु ब्रूहि ( ३ )

प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याहु काण्डेकाण्ड एवैनं  
 क्रियमाणे समर्द्धयति<sup>(११)</sup> गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्र-  
 च्छन्दा वा अग्निः स्वनैवैनं छन्दसा समर्द्धय<sup>(१२)</sup>त्यग्निः  
 पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ सम्भवन्तौ  
 यजमानमभि सम् भवतो भवतन्नः समनसावि-  
 त्याहु शान्त्यै<sup>(१३)</sup> प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा  
 अन्नमपि ( ४ )

दधात्याज्येन जुहोत्येतदा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं  
 प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा<sup>(१४)</sup> ॥ ५ ॥

यजमानं<sup>(१५)</sup> वृषणौ ७ ब्रू ९ ह्य १० ष्यष्टादश च ॥ ५ \* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

\* 'यजमान[१] माह वृषणौ[२] जातायानु ब्रू[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ७अनु०-भाष्ये चतुर्दशधा कृत्वा ध्यास्यत् ।

इपे त्वेति बर्हिरादत्त इच्छत इव ह्येष यो यजत<sup>(१)</sup>  
 उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरो<sup>(२)</sup>त्युपो देवान् दैवी-  
 विशुः प्रागुरित्याह दैवीह्येता विशुः सतीर्देवानुपय-  
 न्ति<sup>(३)</sup> बर्होरुशिज इत्याहर्त्विजो वै बर्हय उशिज-  
 स्तस्मादेवमाह<sup>(४)</sup> बर्हस्यते धारया वसूनीति ( १ )

आह ब्रह्म वै देवानां बर्हस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशू-  
 नव रुन्धे<sup>(५)</sup> ह्य्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान<sup>(६)</sup>  
 देवत्वपूर्वसुरखेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मियुनानाः  
 रूपद्रूपमेव पशुपु दधाति<sup>(७)</sup> रेवती रमध्वमित्याह  
 पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति<sup>(८)</sup> देवस्य त्वा  
 सवितुः प्रसव इति ( २ )

रशनामा दत्ते प्रसूत्या अश्विनैर्वाहुभ्यामित्या-  
 हाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूषो हस्ताभ्या-  
 मित्याह यत्या<sup>(९)</sup> ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेना रभ  
 इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैनमृतेना रभ ते<sup>(१०)</sup>  
 ऽक्षया परि हरति वध्यः हि प्रत्यश्च प्रतिमुञ्चति  
 व्यादृत्यै<sup>(११)</sup> धर्मानानुपानिति नि युनक्ति धृत्या<sup>(१२)</sup>  
 अज्ञः ( ३ )

त्वोपधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाज्ञो ह्येष ओपधीभ्यः  
 सम्भवन्ति यत् पशु<sup>(१३)</sup>रुपाम्पेरसीत्याहैप ह्यपाम्याता

धो मेधायारभ्यते<sup>(१४)</sup> स्वात्तं चित्सदेवः हृद्यमापो देवीः  
 स्वदंतैनमित्वाह स्वदयत्येवैन<sup>(१५)</sup> मुपरिष्टात् प्रोक्षत्युप-  
 रिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत् एवैनम् (४)  
 मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं  
 करोति<sup>(१६)</sup> ॥ ६ ॥

इतीत्यद्भ्य<sup>(१७)</sup> एनं<sup>(१८)</sup> दशं च ॥ ६ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः † ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरान्भ्यभवन्मयै  
 समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै<sup>(१)</sup> सप्त-  
 दश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजाप-  
 तेराग्न्यै<sup>(२)</sup> सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्त्नवः स  
 संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्रजायन्ते प्रजानां प्रज-  
 ननाय देवा वै सामिधेनीरुनूर्च्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स  
 प्रजापतिस्तूष्णीमाधारम् (१)

\* इति[१] + इति[२] + अद्भ्य[३] ।

† वसूनीति[१] प्रसूव इ[२]त्यद्भ्यो[३]ऽन्तरत् एवैनं [४] दशं च ॥ ६ ॥

‡ इमं १ का० ३ प्र० ७, ८ अतु०-भाष्ये षोडशधा विमन्वीकृत्य व्याख्यत् ।

आधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्तूष्णी-  
माधारमाधारयति यज्ञस्यानुत्थात्वा<sup>(१)</sup> असुरेषु वै यज्ञ  
आसीत् तं देवास्तूष्णीः होमेनावृञ्जत् यत् तूष्णी-  
माधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद् यज्ञं वृङ्क्ते<sup>(२)</sup> परि-  
धीन्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टिं व्यावृद्धि  
यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश (२)

मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सर-  
मेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै<sup>(३)</sup>  
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता  
यदाधारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा  
देवता अर्वा रुन्धे<sup>(४)</sup> शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधार  
आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः समनक्त्यात्मन्नेव  
यज्ञस्य (३)

शिरः प्रति दधाति<sup>(५)</sup> सन्ते प्राणो वायुर्ना गच्छ-  
तामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं  
जुहोति<sup>(६)</sup> सं यजधैरज्ञानि सं यज्ञपतिराशिपेत्याह  
यज्ञपतिमेवास्याशिपद्भमयति<sup>(७)</sup> विश्वरूपो वै त्वाद्  
उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नाव  
द्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुः समनक्ति मेध्यमेव (४)

एनङ्करो<sup>(८)</sup>त्यृत्विर्जा वृणीते दन्दाश्स्यैव वृणीते<sup>(९)</sup>

सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त  
 छन्दाःस्युभयस्यावरुध्या<sup>(१३)</sup> एकादश प्रयाजान् यजति  
 दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं  
 प्र यजति<sup>(१४)</sup> वपामेकः परि शय आत्मैवात्मानं  
 परि शये<sup>(१५)</sup> वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशक्लो घृतं  
 खलु वै (५)

देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं चायेथा-  
 मि याह वज्रैरैवैनं वशं कृत्वा ऽऽलभते<sup>(१६)</sup> ॥ ७ ॥

आधारं<sup>(१)</sup> द्वादश<sup>(२)</sup> यज्ञ<sup>(३)</sup>स्यैव<sup>(४)</sup> वा<sup>(५)</sup> अष्टादश  
 च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्दा-  
 हि तद्यहुतस्य स्कन्दति<sup>(१)</sup> त्रिः पर्यग्निं करोति त्वावृ-  
 द्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै<sup>(२)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्त्य-  
 न्वारभ्यः पशून्नान्वारभ्या इति<sup>(३)</sup> मृत्यवे वा एष

\* 'आधारम्(१) पश्यन्ते द्वादशा(२)त्मनेद यज्ञस्य(३) मेर्षमेव(४) खलु  
 वा(५)'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ८च्यनु० भाष्ये षोडशधा विभज्योदत्य आख्यत् ।



नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः  
स्या<sup>(१)</sup> द्यो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकार्य नी-  
यते यत् (१)

पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गालोकाद् यजमानो  
हीयेत<sup>(२)</sup> वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं ने-  
वानन्वारब्धं<sup>(३)</sup> मुप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेपितः  
हि कर्म क्रियते<sup>(४)</sup> रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा ऽऽविशते-  
त्याह यथायजुरेवैत<sup>(५)</sup> दृग्निना पुरस्तादेति रक्षसा-  
मपहृत्यै<sup>(६)</sup> पृथिव्याः सम्पृच पाहीति बर्हिः (२)

उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्द् हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्द-  
त्यथो वर्हिपदमेवेनं करोति<sup>(७)</sup> पराङ्ग वत्ततेऽध्वर्युः  
पशोः संज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि हुत आत्मनो-  
ऽनावस्काय<sup>(८)</sup> गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं  
वेद<sup>(९)</sup> पश्चालोका वा एषा प्राच्यदानीयते यत् पत्नी  
नमस्त आतानेत्याहादित्यस्य वै रश्ययः (३)

आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्य<sup>(१०)</sup> नृवा प्रेहीत्याह  
भाट्व्यो वा अर्वा भाट्व्यापनुत्य घृतस्य कुल्यामनु  
सह प्रजया सह रायस्योपेणेत्याहाशिपमेवैतामा  
शास्त आपो देवीः शुडायुव इत्याह यथायजु-  
रेवैतत्<sup>(११)</sup> ॥ ८ ॥

यद्<sup>(१)</sup> \* वर्ही<sup>(२)</sup> रश्मयः<sup>(३)</sup> सप्तत्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः † ॥

पशोर्वा आलम्बस्य प्राणान्छुगृच्छति‡ वाक् आ  
प्यायतां प्राणस्तु आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवा-  
स्य शुचं शमयति<sup>(१)</sup> सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीं शुक्  
प्र विशति शमहेभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव  
पृथिव्यै शुचं शमय<sup>(२)</sup>त्योपधे चायस्वैनं स्वधिते  
मैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः (१)

शान्त्यै पार्श्वत आ छयति मध्यतो हि मनुष्या आ-  
च्छन्ति तिरश्चीनुमा छयत्यनूचीनं हि मनुष्या  
आच्छन्ति व्यावृत्त्यै<sup>(३)</sup> रक्षसां भागोऽसीति स्वविमतो  
वर्हिरक्लापास्यत्यसैव रक्षांसि निरवदयत<sup>(४)</sup> इदमहं  
रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं  
द्विष इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव (२)

द्वेष्टि यथैनं द्वेष्टि तावुभावधुमन्तमो नय<sup>(५)</sup>तीपे

\* 'लोकायनीयते यद्[१]'—इति फ, ख, ग ।

† इमञ्चानुवाक १का० ३प्र० ८अनु०-भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यत् ।

‡ 'प्राणान्छुगृच्छति'—इति ख, मु० ।

स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छत्मित्याहोर्ध्वनभा ह स्म  
 वै मारुतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र  
 हरति<sup>(१८)</sup> विपूची, प्र हरति तस्माद्विघ्नञ्चौ प्राणा-  
 पानौ<sup>(१०)</sup> ॥ ६ ॥

स्वधिति<sup>(१)</sup> श्वैवा<sup>(२)</sup> च्छिनो<sup>(३)</sup> हृद्ये<sup>(४)</sup> नाह<sup>(५)</sup> \* पद-  
 चत्वारिःशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा  
 लभते<sup>(१)</sup> वपया प्रचयं पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्ग्वं पुरो-  
 डाशं ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव  
 च्छिद्रमपि दधाति<sup>(२)</sup> षृपदाज्यस्थापहृत्य विः षृच्छति  
 शृतः हृवीः शमितरिति त्रिपत्या हि देवा<sup>(३)</sup> यो-  
 ऽशृतः शृतमाह स एनसा<sup>(४)</sup> प्राणापानौ वा एतौ  
 पशूनाम् (१)

यत्पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदय-

\* 'हृद्येन[४] प्रेद्येत्याह[५]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ३ प्र० ६ अ० भाष्ये विप्रतिधा विमज्योद्भूतं यात्यत् ।

मात्माभि समैति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्या-  
त्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति<sup>(१)</sup> पशुना वै देवाः  
सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभवि-  
ष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राक्षारयन्त्स प्रक्षे-  
ऽभवत्तत् प्रक्षस्यं प्रक्षत्वं यत् प्रक्षशाखो\*त्तरवर्हिर्भव-  
ति समेधस्यैव (२)

पशोरवं द्यति<sup>(१)</sup> पशुं वै ह्रियमाणः रक्षाःस्यन्तु  
सचन्तेऽन्तरा यूपं चाहवनीयं च हरति रक्षसामप-  
हत्यै<sup>(१)</sup> पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽपि क्रामति मनोताय  
हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याहु मन एवास्याव  
रुन्<sup>(१)</sup> एकादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः प्राणा  
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)

द्यति<sup>(१)</sup> हृदयस्याग्रेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो  
यद्वै हृदयेनाभि गच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया  
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्व<sup>(१)</sup> यस्यैव-  
मवदाय यथाकाममुत्तरेपामवद्यति यथापूर्वमेवास्य  
पशोरवत्तं भवति<sup>(१)</sup> मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो  
हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४)

उत्तमो हि प्राणो यदीतरुं यदीतरमुभयमेवा-

जामि<sup>(१)</sup> जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते  
 ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो \* यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य  
 एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तद्व-  
 दानैरेवावदायते तद्वदानानामवदानत्वं<sup>(१)</sup> देवासुराः  
 संयत्ता आसन् ते देवा अग्निमनुवन् त्वया वीरेणा-  
 सुरानुभि भवामेति (५)

सांज्वीहरं वृणै पशोरुद्धारमुद्हरा इति स एत-  
 मुद्धारमुदहरत् दोः पूर्वाहस्य गुदं मध्यतः श्रोणि  
 जघनार्हस्य ततो देवा अभवन् परा सुरा यत् व्यङ्गा-  
 णाः समवद्यति भातव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य  
 आतव्यो भवत्य<sup>(१)</sup> श्लुयाव द्यति तस्मादश्लुया पश-  
 वोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै<sup>(२)</sup> ॥ १० ॥

पशूना<sup>(१)</sup>मेवा<sup>(२)</sup>व<sup>(३)</sup> द्य<sup>(४)</sup>तीति<sup>(५)</sup> † पञ्चचत्वारिं-  
 शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः † ॥

\* 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो'—इति मु० ।

† 'एती पशूनाः<sup>(१)</sup> समेधस्यैव<sup>(२)</sup> तस्यावे<sup>(३)</sup>मस्याव द्य<sup>(४)</sup>तीति<sup>(५)</sup>'—  
 इति क, ख, ग ।

‡ इममनुवाकं १का० ३प० १०अनु०-भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यन् ।

मेदसा सुचौ प्रीणोति मेदारूपा वै पशवो रूप-  
मेव पशुपु दधाति<sup>(१)</sup> यूपन्नवधाय प्रीणोति रसो  
वा एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु दधाति<sup>(२)</sup> पार्श्वेन  
वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत्पार्श्वे  
रस एष पशूनां यदसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति  
मध्यत एव पशूनां रसं दधाति<sup>(३)</sup> घ्नन्ति (१)

वा एतत् पशुं यत्संज्ञपयन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया  
प्राण ऐन्द्राऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे नि देध्यदि-  
त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति<sup>(४)</sup> देव त्वष्ट-  
भूरि ते सः समेत्वित्याह त्वाप्रा हि देवतया पशवो<sup>(५)</sup>  
विष्टुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथेत्याह विष्टुरूपा ह्येते  
सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति<sup>(६)</sup> देवत्रा यन्तम् (२)

अवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरौ मदन्वित्याहा-  
नुमतमेवैनं मावा पित्रा सुवर्गं लोकं गमय<sup>(७)</sup> त्यर्द्धर्चे  
वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्द्धर्च इयमर्द्धर्च इमे एव  
रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्तयथौ  
दिग्भ्य एवोर्जः रसमव रुन्धे<sup>(८)</sup> प्राणापानौ वा एतौ  
पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु (३)

वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहत्याह वन-  
स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुपु

दधात्य<sup>(८)</sup> न्यस्थान्यस्य समवृत्तः समवेद्यति तस्मान्ना-  
 नारूपाः पशवो<sup>(९)</sup> यूपोप<sup>१</sup> सिञ्चति रसो वा  
 एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु<sup>१</sup> दधाती<sup>(१०)</sup> डामुप<sup>१</sup>  
 ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप<sup>१</sup> ह्वयते चतुरुप<sup>१</sup>  
 ह्वयते ( ४ )

चतुष्पादो हि पशवो<sup>(११)</sup> यं कामयेतापशुः स्यादि-  
 त्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्नेदोरूपा वै पशवो रूपेणै-  
 वैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति<sup>(१२)</sup> यं कामयेत  
 पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्नेदोरूपा वै  
 पशवो रूपेणैवास्यै पशून्व रन्ध्रे पशुमानेव भवति<sup>(१३)</sup>  
 प्रजापतिर्यज्ञमस्तजत् स आज्यम् ( ५ )

पुरस्तादस्तजत् पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मा-  
 दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूना मध्यतः पृषदाज्येना-  
 नूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टः<sup>(१४)</sup> द्येका-  
 दशानूयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-  
 दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति<sup>(१५)</sup> घ्नन्ति वा एत-  
 त्पशुं यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां  
 यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येन ( ६ )

अनूयाजान् यजति प्राणापानावेव पशुषु<sup>१</sup> दधा-  
 ति<sup>(१६)</sup> ॥ ११ ॥

घन्ति<sup>(१)</sup> यन्तु<sup>(२)</sup> खलु<sup>(३)</sup> ह्वयतु<sup>(४)</sup> \* आज्य<sup>(५)</sup> यत्पृ-  
पदाज्येन<sup>(६)</sup> पट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय (३)वैष्णव्या (४)पृथिव्यै  
(५)साध्या (६)इष्टे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशोः (१०)पशुम्  
(११)मेदसाैकादश † ॥ ३ ॥

(१)चात्वालाद् (२)देवानुपैति (३)मुञ्चति (४)ग्रहिय-  
माणाय (५)पर्यग्नि (६)पशुमालभ्य (७)चतुष्पादो द्वि-  
पष्टि. † ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

\* 'खलु<sup>(३)</sup> घतुर्गप ह्वयतु<sup>(४)</sup>'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ३ प्र० १० अ० भाष्ये सप्तदशधा विभज्योद्भव आख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषामेवेमान्यादिप्रतीकानि ।

§ "(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय—यद्वैसर्जनानि (३)वैष्णव्यर्चा (४)पृथिव्यै  
(५)साध्या (६)इष्टे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशो (१०)पशुमालभ्य  
(११)मेदसा सुचावेकादश ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग ।

¶ ५८८० ६५०, ६२८० ६५०, ६६८० १२५०, ७०८० ६५०, ७४८०  
१४५०, ७८८० १०५०, ८२८० ६५० । सु० पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।



## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

चतुर्थं प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता उपय-  
द्विरेवासृजत् यदुपयज उपयजति प्रजा एवं तद्य-  
जमानः सृजते<sup>(१)</sup> जघनाद्वादेव चति जघनाद्वादि  
प्रजाः प्रजायन्ते<sup>(२)</sup> स्यविमतोऽव चति स्यविमतो  
हि प्रजाः प्रजायन्ते<sup>(३)</sup> ऽसंभिन्दुन्नव चति प्राणा-  
नामसंभेदाय<sup>(४)</sup> न पर्यावर्त्तयति यत्पर्यावर्त्तयेदुदा-  
वर्त्तः प्रजा ग्राहकः स्यात्<sup>(५)</sup> समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह  
रेतः (१)

एव तद्वा<sup>(६)</sup>त्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षे-  
णैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः  
प्रजायन्ते<sup>(७)</sup> देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवित-  
प्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनय<sup>(८)</sup>त्यहोरात्रे गच्छ  
स्वाहेत्याहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहो-

रात्रे ह्यनुप्रजाः प्रजायन्ते<sup>(८)</sup> मिवावरुणौ गच्छ  
स्वाहा (२)

इत्याह प्रजास्त्रेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति<sup>(९)</sup>  
सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा<sup>(१०)</sup>  
यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति<sup>(११)</sup>  
च्छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै च्छन्दांसि  
पशूनेवाव रुन्धे<sup>(१२)</sup> द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह  
प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि  
गृह्णाति<sup>(१३)</sup> नभः (३)

दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो  
दृष्टिं नियच्छ<sup>(१४)</sup>त्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह  
प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिं षापयति<sup>(१५)</sup> प्राणानां  
वा एषोऽव द्यति योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हादिं  
यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते<sup>(१६)</sup> पशो-  
र्वा अलंब्यस्य हृदयश्च शुश्रूच्छति सा हृदय-  
शूलम् (४)

अभि समेति यत् पृथिव्याश्च हृदयशूलमुद्वासयेत्  
पृथिवीश्च शुचापयेद्यदपस्वपः शुचापयेच्छुष्कस्य चार्द्र-  
स्य च सन्धावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै<sup>(१७)</sup> यं द्विष्यात् नं  
ध्यायेच्छुचैवैनमपयति<sup>(१८)</sup> ॥ १ ॥

लोके पशुमान्त्यादुभयोरुप सादयत्युभयोरुवैन'  
 लोकयोः पशुमन्तं करोति<sup>(१४)</sup> सर्वतः परि हरति  
 रक्षसामपहत्या<sup>(१५)</sup> इन्द्राग्नियोभाग्धेयीः स्येत्याह  
 यथायजुरेवैत<sup>(१६)</sup> दाम्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्याप-  
 राजितं यदाम्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना  
 उप वासयति<sup>(१७)</sup> यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न  
 क्रियते ( ६ )

तदनु यज्ञश्च रक्षाश्चैव चरन्ति यद्वहन्तीनां  
 गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्व-  
 वचाराय<sup>(१८)</sup> न ह्येता ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि  
 श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै<sup>(१९)</sup> ॥ २ ॥

स्या<sup>(२०)</sup>दिन्द्रो<sup>(२१)</sup> गृह्णीया<sup>(२२)</sup> दस्त्व<sup>(२३)</sup> मुक्तिन्<sup>(२४)</sup> क्रियते<sup>(२५)</sup>  
 पङ्क्तिश्शतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः \* ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा । अध्वर्युः स्याद् यः  
 सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति

\* इममनुवाक १ का० ३ प्र० १ २ अनु० भाष्ये उ न विप्रतिधा विमन्वोद्भूय व्यास्यत् ।

† 'स तु वा'—इति ग-सम्मत ।

हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्य उपावहरति<sup>(१)</sup> परा वाचः (१)

प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धे<sup>(२)</sup> ऽपोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति<sup>(३)</sup> सर्वाणि च्छन्दाःस्यन्वाह पशवो वै च्छन्दाःसि पशूनेवाव रुन्धे<sup>(४)</sup> गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजान्नकामस्य<sup>(५)</sup> शृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)

म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छै<sup>(१)</sup>त्यप इष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते<sup>(२)</sup> मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रुवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति<sup>(३)</sup> देवीरापो अपान्नपादित्याहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभि घृतानां गृह्णाति<sup>(४)</sup> (३)

कापिरसीत्याह शमलमेवाप्तमपं ज्ञावयति<sup>(१)</sup> समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः

पीयमाना आपो न क्षीयन्ते<sup>(११)</sup> योनिर्वै यज्ञस्य  
चात्वालं यज्ञो वसतीवरी<sup>१</sup>होतृचमसञ्च<sup>२</sup> मैत्रावरुण-  
चमसञ्च<sup>३</sup> सस्पर्शं वसतीवरी<sup>४</sup>व्यानयति यज्ञस्य स-  
योनि<sup>५</sup>त्वायाथो स्वादेवैना योनेः प्र जनय<sup>(१२)</sup>त्यध्वर्यो-  
ऽवेरपाइ इत्याहोत ( ४ )

ईमन्मरुतेमाः पश्येति वावैतदाह<sup>(१३)</sup> यद्यग्नि-  
ष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि माष्टिं यद्यति-  
रावो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञक्रतूनां व्याट्यै<sup>(१४)</sup> ॥ ३ ॥

वाचो<sup>(१५)</sup> हव<sup>(१६)</sup> गृह्णा<sup>(१७)</sup>त्युत<sup>(१८)</sup>\* पञ्चविंशतिश्च ॥३॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते  
प्रसृत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-  
मध्वर्यु आस्ताम् पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै<sup>(१)</sup> पशवो  
वै सोमो व्यान उपांशुसर्वनो यदुपांशुसर्वनमभि  
मिमिंते व्यानमेव पशुषु दधा<sup>(२)</sup>तीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति

\* 'हव[२]मभि हतानां गृह्णा[३]त्युत[४]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ३ प्र० १ अथनु०-भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्भूतं व्याख्यत ।

मिमीत् इन्द्राय हि सोमं आह्वियते<sup>(१)</sup> पञ्च कृत्वो  
यजुषा मिमीते ( १ )

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च  
कृत्वस्तूपणीं दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विरा-  
द्धिराजैवान्नाद्यमव रुन्धे<sup>(२)</sup> श्वाचाः स्थं वृत्रतुर इत्याहैप  
वा अपाः सोमपीथो<sup>(३)</sup> य एवं वेदु नाप्स्वार्ति-  
मार्च्छति<sup>(४)</sup> यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य  
एवैनम् ( २ )

लोकेभ्यः सम्भरति<sup>(५)</sup> सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-  
धायत् स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागि-  
त्याह दिग्भ्य एवैनः सम्भरत्यथो दिशं एवास्मा अवं  
रुन्धे<sup>(६)</sup> ऽम्ब नि घुरेत्याहु<sup>(७)</sup> कामुका एनः स्त्रियो  
भवन्ति य एवं वेदु<sup>(८)</sup> यत् ते सोमादाभ्यं नाम  
जागृवीति ( ३ )

आहैप वै सोमस्य सोमपीथो<sup>(९)</sup> य एवं वेदु न  
सौम्यामार्तिमार्च्छति<sup>(१०)</sup> घ्नन्ति वा एतत्सोमं यद-  
भिपुखन्त्यः शूनपं गृह्णाति चार्यत एवैनं<sup>(११)</sup> प्राणां वा  
अःशवः पशवः सोमोऽःशून् पुनरपि सृजति प्राणा-  
नेव पशुषु दधाति<sup>(१२)</sup> दौहावपि सृजति तस्माद् दौदौ  
प्राणाः<sup>(१३)</sup> ॥ ४ ॥

मिमीत्<sup>(१)</sup> एन<sup>(२)</sup> मिति<sup>(३)\*</sup> चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

प्राणो वा एष यदुपाश्चुर्यदुपाश्चुरा अहा गृह्य-  
न्ते प्राणमेवानु प्र य<sup>(१)</sup> न्यरुणो ह स्माहौषवेशिः प्रातः-  
सवन एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः सः स्थि-  
तेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि पुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री  
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोत्येकादश  
कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् चैष्टुभं माध्य-  
न्दिनम् (१)

सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति द्वादश  
कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं  
तृतीयसवनमेव तेनाप्नोत्येताः ह वाव स यज्ञस्य  
संस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्दः हि तद्यज्ञस्य सः-  
स्थितस्य स्कन्द<sup>(१)</sup>त्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने  
नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति  
य एवं वेद तस्माद्दृष्टावष्टौ ( २ )

\* 'यजुषा मिमीत्[१] एनं[२] जाम्बोति[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० १अनु०-भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्भूतं ध्यायन् ।

कृत्वोऽभिपृत्यम्<sup>(१)</sup> ब्रह्मवादिना वदन्ति पवित्रवन्तो-  
 ऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किम्पवित्र उपाऽशुरिति वाक्पवित्र  
 इति ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैनं  
 पवयति<sup>(२)</sup> वृषो अशुभ्यामित्याह वृषो ह्येतावऽशु  
 यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पव-  
 यति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः ( ३ )

सन् देवानाम् पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह  
 येषाऽ ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति<sup>(३)</sup> स्वाङ्गतोऽसी-  
 त्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीन् इषस्कृधीत्याह  
 सर्वमेवास्मा इदऽ स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दि-  
 व्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्  
 दधाति<sup>(४)</sup> मनस्त्वा ( ४ )

अद्वित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्या-  
 हान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्या-  
 येत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति  
 देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रुश्मयो  
 देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणा-  
 ति<sup>(५)</sup> यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः ( ५ )

स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद् वृष्टिमेव नि  
 यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि



पानौ वि च्छिनत्ति ताजक् प्र मीयते यं कामयेत्  
 सर्वमायुरियादिति सःस्पृष्टौ तस्य सादृयेद्यानेनैवास्य  
 प्राणापानौ सन्तनोति सर्वमायुरेति ७ ॥ ६ ॥

त<sup>[१]</sup> उभयान्<sup>[२]</sup> गृह्यते<sup>[३]</sup> चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः \* ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा  
 गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति<sup>(१)</sup> वायुं देवा अब्रुवन्त्सो-  
 मः राजानः हनामेति सौऽब्रवीदरं वृणौ मदग्रा एव  
 वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा  
 गृह्यन्ते तमेघ्र<sup>(२)</sup>न्त्सोऽपूयत् देवा नोपाधृष्णुवन् ते  
 वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदय ( १ )

इति सौऽब्रवीदरं वृणौ महेवत्यान्येव वः पात्राण्यु-  
 च्यान्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यानु-  
 च्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत्  
 प्रवाते वि पजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता<sup>(३)</sup>  
 तस्य विग्रहणं नाविन्दन्त्सादितिरब्रवीदरं वृणा अथ  
 मया वि गृह्णीध्वं महेवत्या एव वः सोमाः ( २ )

\* इममनुवाक १का० ४५० ३यनु०-भाष्ये सप्तधा विभज्योद्भूय यावत् ।

सुना असन्नित्युपयाम\* गृहीतोऽसीत्याहादिति देव-  
 त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यै तानि  
 योनेः सम्भूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै  
 तस्माद्देवमाहुः<sup>(४)</sup> वाग्वै पराच्यव्याकृतावदृत् ते देवा  
 इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं  
 वृणै मच्छञ्चैवैष वायवे च सह ( ३ )

गृह्याताः† इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामि-  
 न्द्रे। मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वा-  
 गुद्यते<sup>(५)</sup> तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते दिवी-  
 यवे द्वौ हि स वरावष्टणीत<sup>(६)</sup> ॥ ७ ॥

स्वदय<sup>(१)</sup> सोमाः<sup>(२)</sup> सहा<sup>(३)</sup> ष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठ्याण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ‡ ॥

मिचं देवा अब्रुवन्त्सोमः राजानः हनामेति  
 सोऽब्रवीन्नाहः? सर्वस्य वा अहं मिचमस्मीति तमब्रु-  
 वन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पर्यसैव मे सोमः  
 श्रीणन्निति तस्मान्मैवावरुणं॥ पर्यसा श्रीणन्ति तस्मात्

\* 'त्युपयाम'—इति ख ।

† 'गृह्याता'—इति ख ।

‡ इममनुवाक १ का० ४ प्र० ४ अ० ८ भाष्ये षोडश विभज्योद्भूतव्याख्यत् ।

§ 'नाहः'—इति सु० ।

॥ 'वरुण'—इति क ।

पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति<sup>(१)</sup> क्रूरमिव  
खलु वा एषः ( १ )

करोति यः सोमैः यजते तस्मात् पशवोऽप्ये  
क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पर्यसा श्रीणाति पशुभिरेव  
तन्मित्रः समर्हयति पशुभिर्यजमानं<sup>(२)</sup> पुरा खलु वा-  
वैवं मित्रोऽवेदय मत् क्रूरं चक्रुयः पशवः क्रमिष्य-  
न्तीति † तस्माद्देवमवृणीत्<sup>(३)</sup> वरुणं देवा अत्रुवन्  
त्वयाऽशुभुवा सोमः राजानः हनामेति सोऽब्रवीद्वरं  
वृणो मद्यं च ( २ )

एवैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रा-  
वरुणः सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजान मःशुभुवा  
घ्नन्ति वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रं<sup>(४)</sup> न वा इदं दिवा न  
नक्तमासीदव्याहृतं ते देवा मित्रावरुणावत्रुवन्निदन्नो  
वि वासयत्मिति तावब्रूतां वरं वृणावहा एकं शुवाव-  
त्पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः ( ३ )

पूर्वो मैत्रावरुणाद् गृह्यते<sup>(५)</sup> प्राणापानौ ह्येतौ  
यदुपाःश्चन्तर्यामौ<sup>(६)</sup> मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो  
वा इदं व्याच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै<sup>(७)</sup> ॥ ८ ॥

\* 'मित्रो'—इति सु० ।

† 'क्रमाप्यन्तीति'—इति ख ।

एष<sup>१</sup> चैन्द्रवायवो<sup>२</sup> द्वाविंशतिथ ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः\* ॥

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्  
भिपजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति ताव-  
ब्रूतां वरं दृणावहै ग्रह एव नावचापि गृह्यतामिति  
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः  
प्रत्यधत्ता यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै<sup>३</sup> तौ देवा  
अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ ( १ )

भिपजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो  
ह्यैषोऽमेध्यो यो भिपक् तौ बहिष्यवमानेन पवयित्वा  
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्यवमाने स्तुत  
आश्विनो गृह्यते<sup>४</sup> तस्मादेवं विदुषा बहिष्यवमान  
उपसद्यः<sup>५</sup> पवित्रं वै बहिष्यवमान आत्मानं मेव  
पवयते<sup>६</sup> तयोस्त्रेधा भेषज्यं विन्यदधुरमौ तृतीयमसु  
तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपावम् ( २ )

\* इममनुवाकं १का० ४प्र० ५अनु० भाष्ये सप्तधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यत् ।

† 'ह्यैषो'—इति सु० ।

‡ 'उपसद्य'—इति सु० ।

§ 'वै बहि'—इति क ।

उपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य भेषजं  
 कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं  
 भवति<sup>(४)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादेकपात्रा  
 द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्ययन्त इति<sup>(५)</sup> यदेकपात्रा  
 गृह्यन्ते तस्मादेकान्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्ययन्ते  
 तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात्प्राणाः<sup>(६)</sup> प्राणा वा एते यद्  
 द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य  
 उपह्वयेत ( ३ )

पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदे-  
 वत्यान् भक्षयित्वेडामुपह्वयते प्राणानेवात्मन् धित्वा  
 पशूनुप ह्वयते<sup>(७)</sup> वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः  
 ओचेमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात्  
 पुरस्ताद् वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्  
 पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात्  
 सर्वतः ओचेण शृणोति<sup>(८)</sup> प्राणा वा एते यद् द्विदे-  
 वत्याः ( ४ )

अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्त  
 रतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते  
 तदनुयज्ञः रक्षाःस्यर्वचरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि  
 सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसा मनन्वव-

चाराय<sup>(८)</sup> दक्षिणस्य दविर्धानस्योत्तरस्यां वर्त्तन्याऽ  
 सादयति वाच्येव वाचं दधात्या<sup>(९)</sup> तृतीयसवनात्  
 परि श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै<sup>(११)</sup> ॥ ६ ॥

मनुष्यचरा<sup>(१२)</sup> वुदपाच<sup>(१३)</sup> मुपह्वयेत<sup>(१४)</sup> द्विदेवत्याः<sup>(१५)</sup> षट्-  
 चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकारण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः\* ॥

दृष्टस्यतिदेवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसु-  
 राणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽ-  
 ऽन्योऽन्यं नाशक्नुवन्नभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्का-  
 वुषामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नाव-  
 चापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्यिनाव-  
 गृह्णन् ततो देवा अभवन् परा सुरा यस्यैवं विदुषः  
 शुक्रामन्यिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा ( १ )

अस्य भ्रातृव्यो भवति<sup>(१)</sup> तौ देवा अपनुद्यात्मन्  
 इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं  
 द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते<sup>(२)</sup> स प्रथमः

\* इममनुवाकं १ का० ४ प्र० ६, ७ अनु०-भाष्ये एकदशधा विभज्य व्याख्यन्त ।

† 'स्तेऽन्यो'—इति सु० । 'स्तेऽन्यो'—इति क ।

संक्षतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्ये-  
तानि रूपाणि करिक्रदचर<sup>(१)</sup>दसौ वा आदित्यः  
शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्य प्राञ्चौ निः ( २ )

क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति<sup>(२)</sup> प्रत्यञ्चा-  
वाद्यत्वं जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति<sup>(३)</sup> चक्षुषी  
वा एते यज्ञस्य यच्छक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदि-  
रभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्माद्भितो नासिकां  
चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधत्ते सर्वतः परि-  
क्रामतो रक्षसा मपहत्यै<sup>(४)</sup> देवा वै याः प्राचीराहुतौ-  
रजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् तास्ताभिः प्र ( ३ )

अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ता-  
स्ताभिरपा नुदन्त प्राचीरन्था आहुतयो ह्यन्ते  
प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो  
भ्रातृव्यान् प्रणुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्रवीयन्ते  
प्रतीचीर्जायन्ते<sup>(५)</sup> शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र-  
जायन्ते चीश्चाद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि  
शुक्रः शुक्रशोचिपा ( ४ )

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थि-  
शोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या अचीरेताः सुप्रजा या

आद्या<sup>(९)</sup> य एव वेदाव्यस्य प्रजा जायते नाद्या<sup>(९)</sup>  
 प्रजापतेरश्च्यश्चयत् तत्परापतत्तद्विकङ्कत् प्राविशत्त-  
 द्विकङ्कते नारमत तद्यवं प्राविशत् तद्यवेऽरमत  
 तद्यवस्य ( ५ )

यवत्व यद्वैकङ्कत मन्धिपाचं भवति सक्तुभिः  
 श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षु सम्भरति<sup>(१०)</sup> ब्रह्मवा-  
 दिना वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्धिपाचः सदो नाश्रुत्  
 इत्यार्तपाचः हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्योऽध्वर्युः स्या-  
 दार्त्तिमार्त्तेत् तस्मान्नाश्रुते<sup>(११)</sup> ॥ १० ॥

परा<sup>१)</sup>\* नि<sup>१)प्य</sup> शुक्रशोचिपा<sup>१)</sup> यवस्य<sup>१)</sup>  
 सप्तत्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

देवा वै यद् यज्ञोऽकुर्वेत तदसुरा अकुर्वत् ते देवा  
 आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णत ततो वै तेऽग्रं  
 पर्यायन यस्यैव विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते-  
 ऽग्रमेव समानान्ना पर्येति<sup>(१)</sup> रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्य-

\* 'धात्मना परा [१]' इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० ८६ चतु० भाष्ये एकादशधा विभज्य व्याख्यत ।



वतो गृह्णीयाद् भ्रातृव्यस्यैव रुक्माग्रं समादानां  
पर्येति<sup>(१)</sup> ये देवा दिव्येकादश स्थित्याह ( १ )

एतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णा-  
त्येप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवा  
ह्येप देवतया<sup>(२)</sup> वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठ-  
माना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत  
सामन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साग्रयणं प्रत्यागच्छत्  
तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम् ( २ )

तस्मादाग्रयणे वाग्वि सृज्यते यत्तूष्णीम्युर्वे ग्रहा  
गृह्यन्ते<sup>(३)</sup> यथा त्सारीयति म आखु इयति नाप  
रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा  
यज्ञमारभ्य वाच वि सृजते<sup>(४)</sup> चिहिङ्करोत्युक्तातृनेव  
तद्वृणीते<sup>(५)</sup> प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं  
गृहीत्वा हिङ्करोति प्रजापतिरेव ( ३ )

तत्प्रजा अभिजिघ्रति तस्माद् वत्सज्जातं गौरभि  
जिघ्र<sup>(६)</sup>त्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सर्वने सवने  
ऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञं सन्तनो<sup>(७)</sup>त्युपरिष्ठादा  
नयतिरेत एव तद्वधा<sup>(८)</sup>त्यधस्तादुप गृह्णाति प्र  
जनयत्येव तद्व<sup>(९)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्  
सत्याज्ञायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सर्व-

नानि वहतीति (४) एष वै गायत्रिधै वत्सो यदाग्र-  
यणस्तमेव तदभिनिवर्त्तः सर्वाणि सर्वानानि वहति  
तस्माद् वत्समुपाकृतं गौरभिनि वर्त्तते<sup>(१)</sup> ॥ ११ ॥

आह षाग्रयणत्व षमे षवेति<sup>(४)</sup> \* विःश्रुतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)यज्ञेन (२)देवा (३)ब्रह्मवादिना (४)देवस्य (५)प्राणो  
(६)देवा (७)वाग् (८)मित्रं (९)यज्ञस्य (१०)वृहस्पति<sup>(११)</sup>देवा  
एकादश † ॥ ४१ ॥

(१)यज्ञेन (२)लोके पशुमान्त्यात् (३)सर्वानं माध्यन्दिनं  
(४)वाग्वा (५)अरिक्तानि (६)तत्प्रजा अभ्येकपञ्चाशत् ॥ ४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठक ॥ ४ ॥

\* ‘०त्वः] प्रजापतिरे[व]वेति[४]’—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकः का० ४प्र० १०, ११ अनु० भाष्ये द्वादश्याश्च छत्वोद्धृत्य व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषां भेदेभ्योऽपि प्रतीकपदानि ।

§ “(१)यज्ञेन०—०ता उपयद्भिः(२)देवा वै यज्ञमाप्नोधे (३)ब्रह्मवादिनु०—  
सत्त्वि (४)देवस्य०—०यावाण (५)प्राण०—०उपाःश्रया (६)देवा०—  
उपाःश्रौ (७)वाग्वै (८)मित्र (९)यज्ञस्य शिरो (१०)वृहस्पतिदेवानां  
(११)देवा०—०आययणायानेकादश ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

॥ ८४८० ईप०, ८८८० १प०, ९२८० १२प०, ९६८० ८प०, १००८०  
१०प०, १०४८० १५प० । सु० प्रपाठके तु नास्तीति दाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

षष्ठम प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यताद-  
विभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तन्ने  
प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुद-  
यच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तन्ने  
प्र दास्यामीति ( १ )

तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्  
विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा  
इदं मयि वीर्यं तन्ने प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव  
प्रायच्छत्तं निर्मायम् भूतमहन् यज्ञो हि तस्य माया-  
सीद्यदुक्थ्यो गृह्यते इन्द्रियमेव ( २ )

तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृहत्<sup>(१)</sup> इन्द्राय त्वा वृह-  
दंते वयस्वत् इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्<sup>(२)</sup> तस्मै त्वा  
विष्णवे त्वेत्याहु यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्

विष्णुमन्वाभजति<sup>(१)</sup> चिनिर्गृह्णाति चिर्हि स तं तस्म प्रा-  
यच्छ<sup>(२)</sup> देय ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनःपुनः ( ३ )

ह्यस्मान्निर्गृह्णाति<sup>(३)</sup> चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्य-  
स्तस्मादुक्थ्यः हुतः सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा  
चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको  
बहनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते<sup>(४)</sup>  
यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्त-  
राहवनीयञ्च हविर्हानञ्च तिष्ठन्नव नयेत् ( ४ )

आत्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत्  
यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्हाने  
तिष्ठन्नव नयेद् यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि  
कामयेत सदस्यान् यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आ-  
लभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति<sup>(५)</sup> ॥ १ ॥

इत्येव<sup>(६)</sup>\* पुनःपुन<sup>(७)</sup>र्नयेत्<sup>(८)</sup> त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

\* 'इती[१]न्द्रियमेव[२]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प० १२अनु०-भाष्ये सप्तमं कृत्वोद्भूय व्याख्यत् ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् भुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते  
 तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं<sup>(१)</sup> मूर्द्धानन्दिवो अरुतिं  
 पृथिव्या इत्याह मूर्द्धानमेवैनं समाणानां करोति<sup>(२)</sup>  
 वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं हि देव-  
 तयायु<sup>(३)</sup>रुभयतो वैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा  
 अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चा<sup>(४)</sup>र्द्धि नोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्द्धी  
 भुवस्तस्मात् ( १ )

अर्धर्वाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणाना<sup>(१)</sup>मुपोत्तेऽन्ये ग्रहाः  
 साद्यन्तेऽनुपोत्ते भुवस्तस्मादुस्पृष्टान्याः प्रजाः प्रति-  
 तिष्ठन्ति मासेनान्या<sup>(२)</sup> असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं  
 पर्याचिकीर्षन् तां देवा भुवेणाहहन् तद् भुवस्य भुव-  
 त्वं यद् भुव उत्तरतः साद्यते धृत्या<sup>(३)</sup> आयुर्वा एतद्  
 यज्ञस्य यद् भुव आत्मा होता यद्वात्चमसे भुवमव-  
 नयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य ( २ )

आयुर्दधाति<sup>(१)</sup> पुरस्तादुक्थयस्यावनीय इत्याहुः पुर-  
 स्ताद्वायुपो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन  
 ह्यायुपो भुङ्क्ते उत्तरार्द्धोऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुपो  
 भुङ्क्ते<sup>(२)</sup> वैश्वदेव्या मृचि शस्यमानायामव नयति  
 वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवायुर्दधाति<sup>(३)</sup> ॥ २ ॥

तस्माद्<sup>[१]</sup> यज्ञ<sup>[२]</sup>स्यैकान्नचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः † ॥

यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन् तैऽमन्यन्त  
मनुष्या नोऽन्वा भविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योपयित्वा  
सुवर्गं लोकमायन् तमृपय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्  
यद्वतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै<sup>(१)</sup> द्वादश  
गृह्यन्ते द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै<sup>(२)</sup>  
सह प्रथमौ गृह्येते सहेत्तमौ तस्माद् द्वादशवृत्<sup>(३)</sup>  
उभयतो मुखमृतुपात्र भवति कः ( १ )

हि तद्वेदु यत ऋत्नां मुखं \* मृतुना प्रेष्येति पट् कृत्व  
आह पञ्चा ऋतव ऋतूनेव प्रीणान्यतुभिरिति चतु-  
श्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाह द्वि-  
पद एव प्रीणा<sup>(४)</sup>त्यृतुना प्रेष्येति पट् कृत्व आहर्त्तुभि-  
रिति चतुस्तस्माच्चतुष्पाद पशव ऋतुनुपजीवन्ति  
द्विः ( २ )

\* 'अर्द्धी ध्रुवस्तस्माद्[१] एव'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० १३अनु० भाष्ये दशाष्ट कृतोद्भूत्य ध्याव्यत् ।

पुनर्कर्तुनाह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप  
 जीव<sup>(१)</sup>न्यृतुना प्रेष्येति पट् कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्दिः  
 पुनर्कर्तुनाहाक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते  
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्ये<sup>(२)</sup> नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत्  
 यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येत्तर्तुर्कर्तुमनु प्र पद्येत्तर्तवो मो-  
 हुकाः स्युः<sup>(३)</sup> ( ३ )

प्रसिद्धमेवाध्वर्युदेक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-  
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः पण्मासो दक्षिणेनैति  
 पडुत्तरेणो<sup>(४)</sup>पयामगृहीतोऽसि सःसर्पोस्यःहस्पत्याय  
 त्वेत्याहास्ति चयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत् प्री-  
 णाति<sup>(५)</sup> ॥ ३ ॥

को १ द्वि.<sup>(६)</sup> स्युश्चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः† ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदंतुग्रहा ज्यो-  
 तिरिन्द्राम्नी यदैनद्रामृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरे-  
 वास्मा उपरिष्टाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्या<sup>(१)</sup>  
 श्रीजोमृतो वा एतौ देवान्ना यदिन्द्राम्नी यदैनद्राम्नी

\* 'को[१] जीवन्ति द्वि[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प० १४अनु० भाष्ये दशाश कृत्वोद्भूय व्याख्यत ।

गृह्यत ओज एवाव रुन्धे<sup>(१)</sup> वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः ( १ )

सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात्सर्व एव मन्थते मां प्रत्युदगादिति<sup>(२)</sup> वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तोजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति<sup>(३)</sup> ॥ ४ ॥

आदित्यस्त्रिंशच्च\* ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः† ॥

इन्द्रो मरुद्भिः साविद्येन माध्यन्दिने सर्वने वृचमहृन्वन्माध्यन्दिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्षिघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते<sup>(१)</sup> तस्य वृचं जघ्रुष कृतवो सुहृन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यद्वृत्तुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै<sup>(२)</sup> वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्यायु प्रहरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन ( १ )

\* ' तस्मादसावादित्य[१]स्त्रिंशच्च ' - इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १क० ४प्र० १५, १६ अनु०-भाष्ये चतुरश्रं क्षत्वोद्भूय व्याख्यत् ।



यच्छति\* प्र हरति द्वितीयेन सृणुते तृतीये<sup>(१)</sup>नायुध  
 वा एतद् यजमान् सःस्क्रुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव  
 प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीय<sup>(२)</sup> प्रत्येव प्रथमेन धत्ते  
 वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने<sup>(३)</sup>न्द्रो वृत्रं  
 हृत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान्, स  
 हरितोऽभवत्स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्परणानपश्यत्  
 तानगृह्णीत ( २ )

प्राणमेव प्रथमेनासृणुतापानं द्वितीयेनात्मानं  
 तृतीये<sup>(४)</sup>नात्मस्परणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते  
 यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन सृणुतेऽपानं द्विती-  
 येनात्मानं तृतीयेने<sup>(५)</sup>न्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन्म-  
 हान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महे-  
 न्द्रत्वः स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रं हृत्वा-  
 न्यासु देवतासु ( ३ )

अधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान्  
 उद्धारतेऽन्यासु प्रजास्वधि<sup>(६)</sup> शुक्रपाचेण गृह्णाति यज-  
 मानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रः शुक्र-  
 पाचेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति<sup>(७)</sup> ॥ ५ ॥

प्रथमेना<sup>[१]</sup>ष्टुक्लीत<sup>[२]</sup> देवता<sup>[३]</sup>स्वष्टाविंशतिश्च ॥५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः\* ॥

अदितिः पुत्रकामा साथ्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनम  
पत्तस्या उच्छेपणमददुस्तत्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै  
चत्वार आदित्या अजायन्त<sup>(१)</sup> सा द्वितीयमपत्त सा-  
मन्यतोच्छेपणान् इमेऽज्ञत् यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे  
वसीयाःसो जनिष्यन्त इति साग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त  
तस्यै बृहमाण्डमजायत्<sup>(२)</sup> सादित्येभ्य एव ( १ )

तृतीयमपत्तद्भोगाय म इदं श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन्  
वरं वृणामहे योऽतो जायाता अस्माकं स एको  
ऽस्योऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति  
ततो विवस्वानादित्योऽजायत् तस्य वा इयं प्रजा य-  
न्मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो यजते स देवानां भोगाय  
भवति<sup>(३)</sup> देवा वै यज्ञात् ( २ )

रुद्रमन्तरायन्स आदित्यानन्वाक्रमत् ते द्विदेव-  
त्यान् प्रापद्यन्त तान्न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्र-

\* इममनुवाकं १का० ४प्र० १७-२१ अनु०-भाष्ये नवमं कृतोद्गत्य व्याख्यत् ।

गृह्यते तृतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै<sup>(४)</sup> सवितृपात्रेण वैश्वदेवं  
 कलशाद् गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः  
 सविता प्रसवानामीशे यत् सवितृपात्रेण वैश्वदेवं  
 कलशाद् गृह्णाति सवितृप्रसृत एवास्मै प्रजाः प्र ( २ )

जुनयति<sup>(५)</sup> सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद-  
 धाति<sup>(६)</sup> सुशमांसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सो-  
 ममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्या<sup>(७)</sup> एतस्मिन् वा अपि ग्रहे  
 मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशमांसि सुप्रतिष्ठा  
 न इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति वृहदित्याह  
 देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन  
 करोति ( ३ )

एतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैतः सर्वाभ्यो गृह्णा<sup>(८)</sup>-  
 ल्येप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो  
 ह्येषः<sup>(९)</sup> ॥ ७ ॥

विश्वे १ प्र २ करो ३ त्वेकान्नविःशुतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

\* “प्र[२] पितृभ्य एवैतेन करो[३]”—इति क, ख ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र० २३-२६ अतु०-माथे नवाष्ट क्लोद्धय यास्यत् ।

प्राणो वा एष यदुपांशुर्दुपांशुपात्रेण प्रथम-  
 श्चात्तमश्च ग्रहो गृह्यते प्राणमेवानुं प्र यन्ति प्राणमनू-  
 चन्ति<sup>(१)</sup> प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपांशुः  
 पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपांशुपात्रेण पत्नीवत-  
 माग्रयणाद् गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात्प्राणं  
 प्रजा अनु प्र जायन्ते<sup>(२)</sup> देवा वा इत इतः पत्नीः  
 सुवर्गम् ( १ )

लोकमजिगांसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त  
 एतं पत्नीवतमपश्यन् तमगृह्णात् ततो वै ते सुवर्गं लोकं  
 प्राजानन् यत्पत्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्र-  
 ज्ञात्यै<sup>(१)</sup> स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं  
 वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णात् तस्मात्  
 स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उप-  
 स्तितरम् ( २ )

वृद्धन्ति यद् घृतेन पत्नीवतः श्रीणाति वज्रैणैवेनं  
 वशं कृत्वा गृह्णा<sup>(१)</sup>त्युपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उप-  
 यामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते<sup>(२)</sup> बृहस्पतिसुतस्य  
 त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः  
 प्र जनयती<sup>(१)</sup>न्दो इत्याह रेतो वा इन्दू रेतं एव तद्-  
 धा<sup>(२)</sup>तीन्द्रियाव इति ( ३ )

घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधाना-  
भ्यामेव घासं प्र यच्छ<sup>(१)</sup>त्युन्नेता जुहोति यातयामेव  
ह्येतच्चैर्ध्वर्युः स्वगाक्तो यदध्वर्युर्जुहुयाद् यथा विमुक्तं  
पुनर्युनक्ति तादृगेव त<sup>(२)</sup>च्छीर्षन्नधि निधाय जुहोति  
शीर्षतो हि समभव<sup>(३)</sup>द्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो  
वृचमहन्त्समृध्यै<sup>(४)</sup> पशवो वै हारियोजनीर्यत्सम्भिन्द्या  
दल्पाः ( ३ )

एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न सम्भिन्द्याद्बृहव  
एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनमा सम् बाधत  
उभयं करोति बृहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त<sup>(५)</sup>  
उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव  
रुन्धत<sup>(६)</sup> उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः  
पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रतिं षापय-  
न्ति<sup>(७)</sup> ( ४ ) ॥ ६ ॥

अश्रीणा<sup>(१)</sup>दन्तराधानाभ्या<sup>(२)</sup>मल्पाः<sup>(३)</sup>स्थापयन्ति<sup>(४)</sup>  
॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः\* ॥

ग्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त<sup>(१)</sup> उपाश-  
 चन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्यिनौ पुरुषा ऋतुग्रहाने-  
 कशफा आदित्यग्रहं गाव<sup>(२)</sup> आदित्यग्रहो भूर्यिष्ठाभि-  
 र्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूर्यिष्ठा<sup>(३)</sup> यत् चिरु-  
 पाशुः हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् दौ चीनजा जन-  
 यत्य<sup>(४)</sup>थावयो भूर्यसौः<sup>(५)</sup> पिता वा एष यदाग्रयणः  
 पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद् गृह्णी-  
 याद्यथा पिता ( १ )

पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्<sup>(६)</sup> यत् कलशं उप-  
 दस्येदाग्रयणाद् गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उप-  
 धावति तादृगेव तद्<sup>(७)</sup> यदात्मा\* वा एष यज्ञस्य यदा-  
 ग्रयणो यद्गर्हो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद् गृह्णी-  
 यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करो<sup>(८)</sup>त्यविज्ञातो वा एष  
 गृह्यते यदाग्रयण स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति  
 तस्मात् ( २ )

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा<sup>(९)</sup>वभूयमव यन्ति परा  
 स्थालीरस्यन्त्युदायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां  
 परास्यन्त्युत्पुमांसः हरन्ति<sup>(१०)</sup> यत्पुरोरुचमाह यथा  
 वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद् ग्रहं गृह्णाति यथा

\* “तदात्मा”—इति ख, मु०-पुस्तकेऽपि, परं पदपाठविरुद्ध ।

वस्यस आहृत्य प्राह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा  
वस्यस उपनिधायापक्रामति तादृगेव तद्यत्<sup>(११)</sup> (३)

वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा  
तद् हृदं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-  
यामा कृचा यज्ञस्य धृत्यै<sup>(१२)</sup> ॥ १० ॥

पिता<sup>(१)</sup> तस्माद्<sup>(२)</sup> यद्<sup>(३)</sup> अष्टादश च ॥ १०\* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः † ॥

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि<sup>(१)</sup> यानि परा-  
चीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराडिव  
ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोक-  
मभि जयति पुनःपुनरिव ह्ययं लोकः<sup>(२)</sup> प्रान्यानि  
पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयु-  
ज्यन्ते तान्यन्वोपधयः परा भवन्ति यानि पुनः (१)

\* “यथा पिता[१] तस्माद्[२]दपक्रामति तादृगेव तद्यद्वाष्टादश च ॥ १० ॥”-  
इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ क० ४ प्र० २८ चतु०-भाष्ये द्वादशाशं द्वाविंशत्यं व्याख्यत् ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपधयः पुनरा भवन्ति<sup>(१)</sup> प्रान्यान्ति  
 पाचाणि युज्यन्ते नान्यान्ति यानि पराचीनानि प्रयु-  
 ज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि  
 पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपाव-  
 यन्ति<sup>(२)</sup> यो वै ग्रहाणां निदानं वेदं निदानवान्  
 भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु  
 शःसति तत् ( २ )

उपांश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै  
 ग्रहाणां निदानं य एवं वेदं निदानवान् भवति<sup>(३)</sup> यो  
 वै ग्रहाणां मियुनं वेदं प्र प्रजया पशुभिर्मियुनैर्जायते  
 स्थालीभिर्न्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद् वै  
 ग्रहाणां मियुनं य एवं वेदं प्र प्रजया पशुभिर्मियुनै-  
 र्जायत<sup>(४)</sup> इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभौपहापिवत्स विषड् ( ३ )

व्यार्च्छत्स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्स एताननु-  
 सवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्वै स आत्मन्ना-  
 रमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते  
 तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयाद्वात्मन्नेवारमणं  
 कुरुते नैनः सोमोऽति पवते<sup>(५)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति  
 नर्चा न यजुपा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किम् ( ४ )

यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिव्रापः



पुरोडाशः पयस्या तेन पुङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्त-  
त्वम्<sup>(८)</sup> ॥ ११ ॥

पुन<sup>(१)</sup>स्तद<sup>(२)</sup> विघड<sup>(३)</sup> किं<sup>(४)</sup> चतुर्दश च ॥ ११\* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)इन्द्र (२)आर्यु (३)र्यज्ञेन (४)सुवर्गा(५)येन्द्रो (६)ऽदिति-  
(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राण (९)इन्द्रो (१०)ग्रहान् (११)प्रैका-  
दश † ॥ ५१ ॥

(१)इन्द्रो वृचाय (२)पुनर्कृतुनाह (३)मिथुनं पशवो  
(४)नेष्टः पत्नी<sup>(५)</sup>सुपाश्चन्तर्यामयोर्द्विचत्वारिंशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५१ ॥

\* “भूवन्ति यानि पुनः [१] अस्ति तद[२]”-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० २८अनु०-भाष्ये अष्टधा विभक्त्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

‡ “(१)इन्द्रो वृचाया(२)पूर्वे (३)र्यज्ञेन (४)सुवर्गाये(५)न्द्रो मस्तद्वि(६)दिति-  
(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राणो वै ०-० पात्रेण(९)न्द्रो वृत्रमहन् तस्य  
(१०)ग्रहान् वै (११)प्रान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥”-इति क, ख, ग ।

§ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्त्रोधा मेवेमानि प्रतीकप्रदानि ।

॥ १०६८० ६पं०, १०६८० १८पं०, ११४८० ५पं०, ११८८० १४पं०,  
१२४८० ८पं० । सु०-पुस्तके तु नाम्नेतद्वाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

यत् प्रपाठकम् ।

॥ हरिः श्रीम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यद्दक्षिणानि<sup>(१)</sup>  
 द्वाभ्यां गार्हपत्य जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या  
 आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवा क्रमने<sup>(२)</sup> सद्दोऽभ्यैति  
 सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति<sup>(३)</sup> सौरोभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये  
 जुहोत्यमुमेवैनं लोकः समारोहयति नयवत्यर्चाग्नीध्रे  
 जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै<sup>(४)</sup> दिवं गच्छ सुवः  
 पतेति हिरण्यम् ( १ )

हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति<sup>(१)</sup> रूपेण  
 वा रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण द्यासाः रूपमभ्यैति यद्वि-  
 रण्येन<sup>(२)</sup> तुथो वा विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह  
 स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना  
 वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः ( २ )

येति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतश्च ह्यस्य राध  
 येति<sup>(८)</sup> तन्निवस्य पथा नयेत्याह शान्त्या<sup>(९)</sup> कृतस्य पथा  
 पितं चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा कृतश्च सत्येनैवेना  
 कृतेन वि भजति<sup>(१०)</sup> यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-  
 रित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा<sup>(११)</sup> ब्राह्म-  
 णमद्य राध्यासम् ( ३ )

अपिमार्यमित्याहैप वै ब्राह्मण अपिरार्येयो यः  
 शुश्रुवान् तस्माद्देवमाह<sup>(१२)</sup> वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्ष-  
 मित्याह सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति<sup>(१३)</sup> यतस्व सदस्यै-  
 रित्याह मित्रत्वाया<sup>(१४)</sup> स्मदावा देववा गच्छत मधुमतीः  
 प्रदातारमा विशन्तेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मास्मान-  
 नमुच मधुमतीरा विशन्तेति ( ४ )

वावैतदाह<sup>(१५)</sup> हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं  
 ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्वा<sup>(१६)</sup>  
 अग्रोधं ददात्य\*मिमुखानेवर्तून् प्रीणाति<sup>(१७)</sup> ब्रह्मणं  
 ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यज्ञो-  
 तात्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्द्धयति<sup>(१८)</sup> ॥ १ ॥

हिरण्य<sup>[१]</sup> राधे<sup>[२]</sup> राध्यासु<sup>[३]</sup>मित्य<sup>[४]</sup>ष्टाविंश-  
शब्द\* ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके प्रथमेऽनुवाकः† ॥

स्मिष्टयजू<sup>[१]</sup>पि जुहेति यज्ञस्य समिध्यै यद्वै यज्ञस्य  
क्रूरं यद्विलिष्टं यदुत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति य-  
न्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति<sup>(१)</sup> नव जुहेति नव  
वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः समितो यावानेव  
यज्ञस्तं प्रीणाति<sup>(२)</sup> षडृग्मियाणि जुहेति षड्वा कृतव  
कृतूनेव प्रीणाति चीणि यजू<sup>[१]</sup>पि ( १ )

त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति<sup>(१)</sup> यज्ञं  
यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति  
स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमय<sup>(२)</sup>त्येष तै  
यज्ञो यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सुवीर इत्याहु यजमान  
एव वीर्यं दधाति<sup>(३)</sup> वासिष्ठो ह सात्यहृष्यो देवभागं  
पप्रच्छ यत्सृञ्जयान् बहुयाजिनोऽयीयज्ञो यज्ञे ( २ )

\* “ राध्यासु [३] मधुमतीराविशुतेषु [४] ष्टाविंशशब्द ”-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र० ४३ अतु०-भाष्येऽष्टादश्याय इत्योद्भव्यात् ।

यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच  
 यज्ञपताविति सत्याद्वै सृज्याः परा वभूवरिति होवाच  
 यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावा-  
 येति<sup>(१)</sup> देवा गातुविदो गातु वित्त्वा गातुमितेत्याह  
 यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय<sup>(२)</sup>  
 ॥ २ ॥

यजूःपि १ यज्ञ १ एकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
 पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अवभृथ यजूःपि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहाय-  
 नादेनः करोति तदेव तैरव यजते<sup>(१)</sup> ऽप्येऽवभृथमवैत्यु-  
 वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते<sup>(२)</sup> वर्त्मना वा  
 अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्ना प्रस्तोता-  
 न्ववैति साम् वै रक्षोहा रक्षसामपहत्य<sup>(३)</sup> विनिधनु  
 मुपैति चयं इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षांसि  
 ( १ )

\* इममनुवाके १का० ४प्र० ४४अनु० भाष्ये सप्तार्धं ह्यलोऽथ व्यासत् ।

अपं हन्ति<sup>(१)</sup> पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः-  
 पुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या<sup>(२)</sup> उरुः हि राजा  
 वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै<sup>(३)</sup> शतं ते राजन् भियजः  
 सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करो<sup>(४)</sup>त्यभिष्टितो वरु-  
 णस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति<sup>(५)</sup> बर्हि-  
 र्भि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव  
 जुहो<sup>(६)</sup>त्यपंबर्हिपः प्रयाजान् ( २ )

यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्च<sup>(१)</sup>-  
 त्याज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति<sup>(२)</sup>  
 वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्च<sup>(३)</sup>त्यग्नीवरुणौ  
 यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्च<sup>(४)</sup>त्यपंबर्हिपावनू-  
 याजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मु-  
 ञ्चति<sup>(५)</sup> चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट्  
 सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतवः ( ३ )

ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठ<sup>(१)</sup>त्यवभृथ निचङ्कुरेत्याह यथो-  
 दितमेव वरुणमव यजते<sup>(२)</sup>समुद्रे ते हृदयमस्वन्त-  
 रित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः<sup>(३)</sup> सन्त्वा विशन्त्वोपधीरु-  
 ताप इत्याहाह्निरैवैनमोपधीभिः सम्यञ्च दधाति<sup>(४)</sup>  
 देवोराप एव वो गर्भं इत्याह यथायजुरेवैतत्<sup>(५)</sup> यश्वो  
 वै ( ४ )

सोमो यद्भिन्दनां भक्षयेत् पशुमान्त्याद्वरुणत्वेन  
 गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादु-  
 पस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति<sup>(१)</sup>  
 प्रति यतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव नि-  
 मुच्यते<sup>(२)</sup> प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्वहित्या<sup>(३)</sup> रधो-  
 स्येधिपीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्तः ( ५ )

उपायन्ति<sup>(४)</sup> तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज  
 एवात्मन् धत्ते<sup>(५)</sup> ॥ ३ ॥

रक्षाऽसि<sup>(६)</sup> प्रयाजा-<sup>(७)</sup> नृतवो-<sup>(८)</sup> वै<sup>(९)</sup> नमस्यन्तो-<sup>(१०)</sup>  
 द्वादश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

स्फ्येन वेदिमुद्धरन्ति रथाष्टेण वि मिमीते यूपं  
 मिनोति त्रिष्टतमेव वज्रं सुभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति  
 स्तृत्यै<sup>(१)</sup> यदन्तर्वेदि मिनुयादेवलोकमभि जंष्टेद् यद्वि-  
 वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनेत्युभयोर्लोक-  
 योरुभिरजित्या<sup>(२)</sup> उपरसमितां मिनुयात् पितृलोकका-

• “ लोकेभ्यो रक्षाऽसि[१] ”—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ४५० ४५५ अनु०-माये षतुर्विंशतिं सप्तोदय याएत् ।

मस्य रश्नसम्मितां मनुष्यलोककामस्य चपालसम्मि-  
तामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये  
घयो मध्यमास्तान्त्समान् पशुकाम<sup>(१)</sup>स्यैतान् वै ( १ )

अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवन्ति<sup>(२)</sup> व्यति-  
पजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिपजति<sup>(३)</sup> यं काम-  
येत प्रमायुकः स्यादिति गर्त्तमितं तस्य मिनुयादुत्त-  
राङ्घ्रं वर्षिष्ठमथ ह्रसीयाःसमेपा वै गर्त्तमिद्यस्यैवं  
मिनोति ताजक् प्र मीयते दक्षिणाङ्घ्रं वर्षिष्ठं मिनुयात्  
सुवर्गकामस्याथ ह्रसीयाःसमाक्रमणमेव तत् सेतुं  
यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै<sup>(४)</sup> ( २ )

यदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्ने परिव्ययति तस्मादेको  
द्वे जाये विन्दते यन्नैकाः रश्नां द्वयोर्यूपयोः परि-  
व्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते<sup>(५)</sup> यं कामयेत्  
स्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिपजेत् स्येवास्य जायते  
यं कामयेत् पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्  
पुमानेवास्य ( ३ )

जायते<sup>(६)</sup>सुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान्  
देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्द-  
क्षिणत उपशय उपशये भाटव्यापनुत्यै<sup>(७)</sup> सर्वे वा अन्ये  
यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः



पशुर्यन्न निर्दिशेदार्त्तिमाच्छेद् यजमानोऽसौ ते पशु-  
रिति निर्दिशेद् यं द्विष्याद्यमेव ( ४ )

द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति<sup>(\*)</sup> यदि न द्विष्यादा-  
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नार-  
ण्यान्<sup>(\*\*)</sup> प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽन्नाद्येन व्याजत्  
स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवारु-  
न्धत् यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड्  
विराजैवान्नाद्यमव हन्धे ( ५ )

य एकादश स्तन<sup>\*</sup> एवास्यै स दुह एवैनां तेन<sup>(\*\*)</sup>  
वज्रो वा एपा समीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुर-  
स्तात् प्रत्यच्च यज्ञः सम्मदितोर्यत् पालीवतं मिनाति  
यज्ञस्य प्रत्युतन्ध्यै सयत्वार्य<sup>(\*\*)</sup> ॥ ४ ॥

वैः<sup>(\*)</sup> समष्ट्या<sup>(\*)</sup> अस्यै<sup>(\*)</sup> वः<sup>(\*)</sup> † हन्धेः<sup>(\*)</sup> त्रिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकारण्डे पष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

\* “एकादश स्तन” — इति मु० ।

† “समष्टी [२] पुमानेवास्यै [३] यमेव [४]” — इति क, ख, ग ।

‡ तत्रैव माथे तत इममप्यनुवाकं त्रयोदशधा विभज्योऽनुवाकं व्याकृतम् ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स  
 एता मेकादशिनी मपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं  
 वीर्यं मात्मन्धत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो  
 यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी भव-  
 त्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते<sup>(१)</sup> प्रैवाग्ने-  
 येन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः (१)

सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो  
 भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः  
 प्रजनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा  
 एवास्मै प्रजनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारु-  
 तेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रस्वाय सावित्रो निर्वरुण-  
 त्वाय वारुणो<sup>(२)</sup> मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं  
 यजमाने दधाति (२)

पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्न-  
 मन्नमेव पुरस्ताद् धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्र-  
 मालभ्य मारुत मा लभते विद्वै मरुतो विशमेवास्मा  
 अन्नु बध्नाति<sup>(३)</sup> यदि कामयेत् योऽवगतः सोऽप रुध्यतां  
 योऽपरुहः सोऽव गच्छत्वित्वैन्द्रस्य लोके वारुण मा  
 लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम् (३)

य एषावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुहः सोऽव

गच्छति<sup>(४)</sup> यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून् व्यति-  
 पजेत् प्रजा एव मोहयति<sup>(५)</sup> यदभिवाहृतोऽपां वारुण-  
 मा लभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्च मा-  
 लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय<sup>(६)</sup> ॥ ५ ॥

रेतो<sup>(७)</sup> दधा<sup>(८)</sup>त्यैन्द्रं<sup>(९)</sup> \* सप्तत्रिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुद-  
 सृजत् तया मनुराधोद्यत् पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृ-  
 जति यामेव मनुर्कृद्भिमाधोत्तामेव यजमान ऋधोति<sup>(१)</sup>  
 यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं परा-  
 भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पालीवतस्य  
 संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठितं  
 यजमानोऽनु प्रति तिष्ठ<sup>(२)</sup>तीष्टं वपया (१)

भवत्यनिष्टं वशयाथ पालीवतेन प्रचरति तीर्थे एव  
 प्रचरत्यथो सुतह्येवास्य याम<sup>(३)</sup>स्त्वाप्नो भवति त्वष्टा वै

\* “यजमाने दधाति(२) लोक ऐन्द्रं(३)” — इति क, ख, ग ।

† इममपि तत्रैव तल उत्तरं यदंशं कृतोद्भूतं ध्यायत् ।

रेतसः सिक्तस्य<sup>१</sup> रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं  
पत्नीषपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति<sup>(१)</sup> ॥ ६ ॥

वपया<sup>(१)</sup> पटत्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः\* ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिपुण्वन्ति यत्सौम्यो भव-  
ति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति ताहगेव त<sup>(१)</sup>द्यदुत्त-  
राहं वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं<sup>१</sup> दध्याद्  
दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां<sup>१</sup> दिक् स्वायामेव दिशि  
पितृन्निरवदयत<sup>(१)</sup> उज्ञातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै  
सौम्यो यद्देव साम्ब्रह्मन्वट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति<sup>(१)</sup>-  
रव (१)

ईक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते<sup>(१)</sup> य  
आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिदुदिं कृत्वावे-  
क्षेत तस्मिन् द्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव  
पवयते<sup>(१)</sup> यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः  
परागतं यद्वा मे अपरागतं राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु  
धारयामसीति मन एवात्मन् दाधार (२)

\* तथेममपि चतुरश्रं हत्वोद्भूय तत्रैव ततोऽप्युत्तरम् । † 'पितृणां' ख ।

गच्छति<sup>(५)</sup> यदि कामयेत प्रजा मुञ्चेयुरिति पशून् व्यति-  
पजेत् प्रजा एव मोहयति<sup>(५)</sup> यदभिवाहृतोऽपां वारुण  
मा लभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्च मा  
लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय<sup>(५)</sup> ॥ ५ ॥

रेतो<sup>(५)</sup> दधा<sup>(५)</sup>त्यैन्द्रं<sup>(५)</sup> \* सप्तचिःश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुद-  
सृजत् तया मनुराधीद्यत् पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृ-  
जति यामेव मनुर्कृद्दिमाधीत्तामेव यजमान ऋभोति<sup>(५)</sup>  
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं परा-  
भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पालीवतश्च  
सःस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठन्तं  
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठ<sup>(५)</sup>तीष्टं वपया (१)

भवत्यनिष्टं वशयायं पालीवतेन प्र चरति तीर्थ एव  
प्रचरत्यथै एतद्देवास्य याम<sup>(५)</sup>स्वाप्नो भवति त्वष्टा वै

\* “यजमाने दधाति(२) लोका ऐन्द्रं(३)” — इति क, ख, ग ।

† इममपि तत्रैव तत उत्तरं षडंशं सप्तोद्दृश्यं थास्यत् ।

रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं  
पत्नीषपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति<sup>(४)</sup> ॥ ६ ॥

वृषया<sup>(५)</sup> पटत्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
पष्टकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः\* ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिपृण्वन्ति यत्सौम्यो भव-  
ति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त<sup>(१)</sup>द्यदुत्त-  
राहं वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्  
दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां दिक् स्वायामेव दिशि  
पितृन्निर्वदयत<sup>(२)</sup> उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै  
सौम्यो यदेव सामन्श्छन्वट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति<sup>(३)</sup>-  
रव (१)

ईक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते<sup>(४)</sup> य  
आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिदृदिं कृत्वावे-  
क्षेत् तस्मिन् द्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव  
पवयते<sup>(५)</sup> यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत् यन्मे मनः  
परागतं यद्वा मे अपरागतं राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु  
धारयामसौति मनं सुवात्मन् दाधार (२)

\* तथेममपि षतुरंशं शत्वोद्भूय तथैव ततोऽप्युत्तरम् । † 'पितृणा' ख ।

न ग॒तम॑ना भव॑त्यप॒ वै तृ॑तीयसव॒ने य॒ज्ञः क्रा॑म-  
 ती॒जानः॑दनी॑जानम॒भ्याग्नावै॑ष्णव्य॒र्चा घृ॑तस्य॒ यज॑त्यग्निः  
 सर्वा॑ दे॒वता॑ विष्णु॑य॒ज्ञो दे॒वता॑श्चै॒व य॒ज्ञश्च॑ दा॒धारो<sup>(१)</sup>-  
 पा॒शु य॑जति॒ मिथु॑न॒त्वाय<sup>(२)</sup> ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो वद॑न्ति  
 मि॒त्रो य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं यु॒वते॑ वरु॒णो दुरि॑ष्टं॒ कं तर्हि॑  
 य॒ज्ञः कं॑ यज॑मानो भव॒तीति॑ यन्मै॒वावरु॑णीं व॒श-  
 मा॒लभ॑ते मि॒त्रेणै॒व (३)

य॒ज्ञस्य॑ स्वि॒ष्टं श॑मयति॒ वरु॑णेन॒ दुरि॑ष्टं॒ नार्त्ति॑मा-  
 र्च्छ॑ति॒ यज॑मानो<sup>(४)</sup> यथा॒ वै ला॒ङ्गले॑नो॒र्वरां॑ प्र॒सिन्द॑न्त्ये॒व  
 मृ॒क्सा॑मे॒ यज्ञं॑ प्र॒ भि॑न्तो॒ यन्मै॒वावरु॑णीं व॒शमा॑लभ॑ते  
 य॒ज्ञायै॒व प्र॒भिन्ना॑य॒ म॒त्यम॑न्ववा॒स्यति॑ शान्त्यै<sup>(५)</sup> या॒त-  
 या॑मानि॒ वा ए॒तस्य॑ छन्दा॒शसि॑ य इ॒जान॑च्छन्दा॒सामे॒प  
 रसो॑ यद्द॒शा यन्मै॒वावरु॑णीं व॒शा मा॑लभ॑ते छन्दा॒शस्ये॒व  
 पु॒नरा॑ प्री॒णाति॑ ( ४ )

अ॒या॒तया॑म॒त्वाया॒थो छ॑न्दःस्वे॒व रसं॑ द॒धाति<sup>(६)</sup> ॥ ७ ॥

अ॒व<sup>(७)</sup> दा॒धारै॑व॒ ष॑ प्री॒णाति<sup>(८)</sup> यद् च॑ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

\* "दाधार[श्] मित्रेणैव[श्]"—इति क, ल, म ।

† तथेवमपि तत्रैव तत उत्तर मेकादशाशं प्रह्वयोद्भवेति दृश्यम् ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं<sup>१</sup> व्यभजन्त\* ततो यदु-  
 त्यशिष्यत् तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामति-  
 ग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-  
 मान आत्मन् धत्ते<sup>१</sup> तेज आग्नेयेनेन्द्रियमिन्द्रेण ब्रह्म-  
 वर्चसः सौर्येणो<sup>१</sup>पस्तम्भानं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्रा-  
 ह्यायुक्ते पृष्ठानि यत् पृष्ठेन गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं  
 पृष्ठानि सःशृणीयु<sup>१</sup>र्घदुक्थ्ये (१)

गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयु<sup>१</sup>-  
 विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय<sup>१</sup>  
 प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप-  
 न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्य-  
 स्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यर्षमिष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य  
 सतनुत्वाय<sup>१</sup> देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न  
 व्यावृत्तमगच्छन् ते देवाः (२)

एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताग्नेय मग्निरे-  
 न्द्रमिन्द्रः सौर्यः सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्या-  
 वृत्तमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्त-  
 मेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती<sup>१</sup>मे लोका ज्योति-  
 प्तन्तः समावहीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिन् लोके

\* “वीर्यं १ व्या व्यभजन्त”-इति क, “वीर्यं १ व्यभजन्त”-इति ख ।



ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि स्युर्जा सौर्ये-  
णामुष्मिन् लोके ( ३ )

ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति  
सुमावद्वौर्यानेनान् कुरुत<sup>७</sup> एतान्वै ग्रहान् वृश्वाविश्व-  
वयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः पराश्चथार्वीश्चथ  
प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्राप्ता इमे लोकाः  
पराश्चथार्वीश्चथ भान्ति<sup>७</sup> ॥ ८ ॥

उक्त्ये<sup>७</sup> देवा<sup>७</sup> लोक<sup>७</sup>\* एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः† ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा  
अदाभ्ये छन्दांसि सवनानि समस्यापयन् ततो देवा  
अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुयोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भव-  
त्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति<sup>७</sup> यद्वै देवा असुरा-  
नदाभ्येनादभुवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं<sup>७</sup> य एवं वेद  
दम्नोत्वेव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दम्नोति<sup>७</sup> ( १ )

श्या वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य

\* “अमुष्मिन् लोके” — इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १ का० ७ प्र० ७५ अ० ७ भाष्ये नवाद्यं ह्यतोऽथ यथागत् ।

उपनइस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या<sup>१)</sup> अति पाप्मानं भ्रातृव्यं  
मुच्यते य एवं वेद<sup>(२)</sup> घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुख-  
न्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्म-  
वादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन  
जीवन्त्सुवर्गं लोकं मेतीति जीवग्रहो वा एष यद-  
दाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२)

जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति<sup>(३)</sup> वि वा एत-  
द्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सःस्थापयन्त्यंशूनपि सृजति  
यज्ञस्य सन्तत्यै<sup>(४)</sup> ॥ ६ ॥

दुभोति<sup>(५)</sup> गृह्णा<sup>(६)</sup> \*त्येकान्नविंशतिथ्य ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

देवा वै प्रबाहुग् ग्रहानगृह्णतु स एतं प्रजापतिरु-  
शुमपश्यत् तमगृह्णीतु तेन वै स आर्भोचस्यैवं विदु-  
षोःशुर्गृह्यत ऋधोत्येव<sup>(१)</sup> सृष्टदभिषुतस्य गृह्णाति  
सृष्टिं स तेनार्भो<sup>(२)</sup> न्ननसा गृह्णाति मन इव हि  
प्रजापतिः प्रजापतेरास्या<sup>(३)</sup> औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा  
उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे<sup>(४)</sup> चतुःसक्ति भवति दिक्षु<sup>(५)</sup>

\* दुभो[१]त्यनभिषुतस्य गृह्णा[२]—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० ४५अनु००भाष्ये सप्तमं कृतोद्भव व्याख्यत् ।

एव प्रतितिष्ठति<sup>(५)</sup> यो वा अशोरायतनं वेदाय-  
तनवान् भवति वामदेव्यमिति साम् तद्वा अस्याय-  
तनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति<sup>(६)</sup>  
यदध्वर्युरग्निं गृह्णाद्वा इयेदुभाभ्यां नद्धोताध्वर्यवे च  
यजमानाय च यदइयेदुभाभ्यामृद्धोतानवानं गृह्णा-  
ति सैवास्यद्धि<sup>(७)</sup> हिरण्यमभि व्यनिति (२)

अमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि  
धि नोति<sup>(८)</sup> शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय  
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति<sup>(९)</sup> ॥ १० ॥

द्विहो-<sup>(१)</sup>निति-<sup>(२)</sup> विश्रुतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः \* ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स रिरिचानो-  
ऽमन्यत् स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि  
समक्खिदत्तत् षोडशयभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञो-  
ऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी  
तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यते इन्द्रिय-

मेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते<sup>(१)</sup> देवेभ्यो वै सुवर्गो  
लोकः ( १ )

न प्राभवत्त एतः षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत् ततो  
वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते  
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या<sup>(२)</sup> इन्द्रो वै देवानामानुजा-  
वर आसीत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं  
प्रायच्छत्तमगृह्णीत् ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येद्यस्यैवं  
विदुषः षोडशी गृह्यते ( २ )

अग्रमेव समानानां पर्येति<sup>(३)</sup> प्रातःसवने गृह्णाति  
वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्नि-  
गृह्णाति<sup>(४)</sup> सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्सवनादेवैनं  
प्रजनयति<sup>(५)</sup> तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै  
षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रैणैवास्मै तृतीयसव-  
नात् पशूनव रुन्धे<sup>(६)</sup> नोक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै  
पशव उक्थ्यान् यदुक्थ्ये ( ३ )

गृह्णीयात् प्रजां पशूनस्य निर्दहे<sup>(७)</sup> दतिरात्रे पशुका-  
मस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रैणैवास्मै पशूनवरुन्ध  
रात्रियोपरिष्ठाच्छमय<sup>(८)</sup> त्यर्षमिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी-  
याद् व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते<sup>(९)</sup> साह एवास्मै  
वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येक-

विश्वं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै<sup>(१)</sup> हरिवच्छस्यत्  
इन्द्रस्य प्रियं धाम ( ४ )

उपाप्नोति<sup>(२)</sup> कनीयासि वै देवेषु छन्दास्यासु  
ज्यायास्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्याय-  
च्छन्दोभिर्विश्वसुन ततो वै ते सुराणां लोकमवृज्जत्  
यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायच्छन्दोभिर्विश्वसन्ति भा-  
तृव्यस्यैव तल्लोकं वृहते<sup>(३)</sup> षडक्षराण्यति रेचयन्ति  
षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव  
कल्पयन्ति ( ५ )

चतुष्यद् एव पशूनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपदं एवाव  
रुन्धे<sup>(४)</sup> ऽनुष्टुभमभि सम्पादयति वाग्वा अन्ष्टुप् तस्मात्  
प्राणानां वागुत्तमा<sup>(५)</sup> समयाविपिते सूर्ये षोडशिनः  
स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृषमहन्साक्षा-  
देव वज्रं चातृव्याय प्र हर<sup>(६)</sup> त्यरुणपिशङ्गोऽथो दक्षि-  
णैतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धौ<sup>(७)</sup> ॥ ११ ॥

लोको<sup>(८)</sup> ऽ गृह्यत्<sup>(९)</sup> उक्थ्ये<sup>(१०)</sup> धाम<sup>(११)</sup> कल्पयन्ति<sup>(१२)</sup>  
सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकारण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

\* विदुयं षोडशो षष्ठ्यते [२] षड्क्थ्ये ३] —इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र० ४५ धनु० भाष्ये षोडशाम् एतद्वयं व्याप्यत् ।

(१)सुवर्गाय (२)स (३)मवमृथ यजूषि (४)स्फ्येन (५)प्रजा-  
पति (६)रिन्द्रो (७)घ्नन्ति (८)देवा (९)देवा (१०)देवाः (११)प्रजा-  
पतिरेकादश \* ॥ ११† ॥

(१)सुवर्गाय (२)यजति प्रजाः (३)सौम्येन (४)गृह्णीयात्  
प्रत्यञ्च (५)गृह्णीयात् प्रजां पशून् त्रिचत्वारिंशत् ‡ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
पष्ठकाण्डे पष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मण काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।

षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मण क्रमात् ।

उक्तम्, मन्त्रास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।

त्रिभिरुक्ता, ब्राह्मणञ्च व्याख्यात तत्र तै सह ॥

\* “ (१)सुवर्गाय०—० यद्वाक्षिणानि (२)समिष्टयजूषि (३)य्यवमृथयजूषि  
(४)स्फ्येन (५)प्रजापति (६)रिन्द्र पत्न्या (७)घ्नन्ति (८)देवा वा इन्द्रिय (९)देवा  
वा अदाभ्ये (१०)देवा वै प्रजाज्जक (११)प्रजापतिर्देवेभ्यः०—० स रिचिचान  
स षोडशैकादश ॥ ११ ॥ ”—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेषु च एकादशानुवाकास्तेषां मेचेमानि प्रतीकयदानि ।

‡ १२१ए० ६प०, १२६ए० ८प०, १३३ए० ७प०, १३७ए० ८प०, १४१ए०  
१६प० । सु० पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम् ।

पट् स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।  
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् वक्ष्यन्नुक्त्वात् ॥

- (१) प्राग्वांगं चुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।  
आद्ये प्रोक्तं, द्वितीये तु दौष्पाङ्गतय ईरिताः ।  
हृष्णाजिनेन वस्त्रेण दौष्पा मेखलया तथा ।  
कुर्व्यात् तृतीये तत्प्रोक्तं तथा हृष्णविपाण्या ।  
चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।  
हृत्वाद्यौ दौषितो भूत्वा नियमाननुतिष्ठति ।  
पञ्चमे प्रायणीया स्यात्, षष्ठे त्वरुण्या क्रयः ।  
सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदमङ्गलः ।  
सोमोष्मानन्तु नवमे, दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।  
एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ।  
प्रपाठकेऽस्मिन् प्रथमेऽनुवाकायाः समीरिताः ॥

- (२) प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान् क्रमाद् भुवे ॥  
आतियेष्टिरिहाद्ये स्यात्, तानूग्नं द्वितीयके ।  
तथावान्तरदौष्पा च तृतीये त्वपमङ्गवेत् ।  
वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।  
षष्ठे काम्या यागभूमिः, सप्तमे वेदिरुत्तरा ।  
व्याघारणं स्यष्टमे स्याद्भुविर्दानमनन्तरे ।  
दशमे तु मद्ः प्रोक्तं, प्रोक्ता उपरवाः परे ।  
प्रपाठकेऽनुवाकायां द्वितीयेऽस्मिन्मुष्टीरिताः ॥

(३) तृतीयस्यादिमे सर्वे धिष्ण्या स्युर्द्वितीयके ।  
 अग्नीषोमप्रणयन, तृतीये यूपखण्डनम् ।  
 चतुर्थे स्यापयेद्यूप, वक्त्रि मध्नाति पञ्चमे ।  
 नियुनक्ति पशु षष्ठे, सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।  
 आघारौ च प्रयाजाश्च, ह्यष्टमे हिंसन पशोः ।  
 नवमे स्यादपाहोमो, ऽवदानानि त्वनन्तरे ।  
 एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽथ प्रपाठक ॥

(४) गुद्यागश्चतुर्थाद्ये, वसतीवर्य ईरिता ।  
 द्वितीये, ऽथ तृतीये सोमोपावहरण श्रुतम् ।  
 सोमोन्मान चतुर्थे स्यात्, पञ्चमादिषु सप्तसु ।  
 उपाशुप्रमुखा आययणान्ता हि घहा श्रुता ।  
 उपाशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चैन्द्रवायव ।  
 मैचावरुणनामा स्यादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ।  
 शुक्रामन्थिग्रहावाययणसुर्यं प्रपाठक ॥

(५) उक्थ्यग्रह पञ्चमाद्ये, द्वितीये भ्रुव ईरित ।  
 चतुस्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।  
 मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुता ।  
 स्यादादित्यग्रह षष्ठे, साविच सप्तमे तथा ।  
 वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुत पालीवतो ग्रह ।  
 क्षारियोजनसञ्ज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरित ।  
 स्ये त्वाययणादीना दशमे स्यात् पुनर्ग्रह ।



सवनीयपुरोडाशविधिरेकादशे स्थित ।  
प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमौरिता \* ॥

(६) षष्ठाद्ये दक्षिणाहोम , समिष्टयजुस्तरे ।  
द्वितीयेऽवभृथ,सुर्यं यूपैकादशिनौ स्मृता ।  
पश्चेकादशिनौ त्वद्धै, षष्ठे पान्नीवत पशु ।  
सौम्यश्चरु सप्तमे स्या,दतिषाद्यास्तथाष्टमे ।  
अदाभ्यो नवमे, तद्वदशुस्तु दशमे श्रुत ।  
योऽश्वेकादशे प्रोक्त एव षष्ठ समापित ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।  
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-  
भूपाक्षसायान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-  
प्रकाश'-नामरुण्यजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठ काण्ड समाप्तम् ॥

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

\* क पुस्तके तु सवनीयादिपद्यस्य स्थाने एतत् पद्याद्धं भस्ति—  
“सोमपाशस्तुतिश्वन्त्ये पञ्चमोऽय प्रपाठकः ॥”- इति । सङ्गच्छते घेतदपि ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

प्रथम प्रपाठके ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजमनं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां  
ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सन्तिष्ठते विराजमभि सम्पद्यते  
तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते<sup>(१)</sup> द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं  
वहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ मार्यन्दिनः सवनं  
यथा चक्षुश्च श्रोत्रञ्च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च  
प्रतिष्ठा च पुरुषसन्मितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः<sup>(२)</sup> ( १ )

यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते सर्वः ह्यस्थूरि-  
णाभ्यश्नुते<sup>(३)</sup>ऽग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत ता  
अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृहीतानामश्चतुरो-  
ऽत्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे न्यमादे  
तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां\* न्यमार्डिति  
तस्माद्द्वडवा द्विरेता अथो आहुरोपधीषु ( २ )

\* बहवाशब्दः ख पुस्तके वर्ग्यादिर्वडवेति, घ पुस्तके तु वर्ग्योपधो बहवेति ।

न्यमार्डिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः  
 प्रजासु न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न  
 प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्वर्हिष्यनवक्लृप्तः सर्व-  
 वेदसे वा महस्ते वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत्<sup>(५)</sup> य एवं  
 विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जनयति परि  
 प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति ( ३ )

प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजत<sup>(५)</sup> प्रजापति-  
 रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिदत्तं निरमिमीत्  
 तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरः सामं  
 ब्राह्मणो मनुष्याणामुजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो  
 ह्यसृज्यन्तो<sup>(५)</sup> रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत् त-  
 मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् ( ४ )

सामं राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-  
 वन्तो वीर्याद्वासृज्यन्त<sup>(५)</sup> मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत्  
 तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो  
 वैरूपः सामं वैश्यां मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्त  
 आद्या अन्नधानाद्वासृज्यन्त तस्माद्भूयाःसोऽन्येभ्यो भू-  
 यिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त<sup>(५)</sup> पत्त एकविंशं निर-  
 मिमीत् तमनुष्टुप् छन्दः ( ५ )

अन्व॑स्त॒ज्यत॑ वैराजः॑ सामं शू॒द्रो म॑नु॒ष्याणा॑मश्वः  
 पशू॑नां तस्मा॒त्तौ भू॑तसङ्गामि॒णावश्व॑श्च शू॒द्रश्च॒ तस्मा॑च्छू॒द्रो  
 यज्ञे॑न॒वक्लृ॑प्तो न हि दे॒वता॑ अन्वस्त॒ज्यत॑ तस्मा॒त्पादा॑-  
 वुप॑ जी॒वतः॑ प॒त्तो ह्यस्त॑ज्येतां<sup>(६)</sup> प्रा॒णा वै चि॒दृद॑र्द्धमा॒साः  
 पञ्च॑दशः प्र॒जाप॑तिः सप्तद॒शस्त्रय॑ इ॒मे लो॒का अ॒सा-  
 वा॑दित्य॒ एकवि॑श ए॒तस्मिन् वा ए॒ते अ॒त्रि॒ता ए॒तस्मिन्  
 प्रति॑ष्ठिताः ( ६ )

य एवं वेद॑तस्मिन्ने॒व अ॒यत॑ ए॒तस्मिन् प्रति॑  
 तिष्ठति<sup>(१०)</sup> ॥ १ ॥

अस्यू॒रि<sup>[१]</sup>रोप॑धी<sup>[२]</sup>घृति<sup>[३]</sup> बृ॒ह<sup>[४]</sup>च्छन्दः<sup>[५]</sup>\* प्रति॑-  
 ष्ठिता<sup>[६]</sup> नव॑ च ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
 निर्ममे, तमहं वन्दे विशातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥  
 एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इमे चयः ।  
 वर्षन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ॥  
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ।

\* “रोप॑धीषु[२] ज्येष्ठयज्ञ इति[३] बृह[४] दनुष्टुप् छन्दः[५]”—इति  
 क, ख, ग ।

अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।

स्तोमा ज्योतीषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ।

विष्टत् पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।

तथैकविंश एतानि ज्योतीर्षीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ।

सोऽयसेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्टं तावद्दृश्यति—  
 “प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराड्  
 वाचोऽग्नौ सन्निष्ठते विराजमभि सम्पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते<sup>(१)</sup>”  
 —इति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनत्वं ज्योतिः ; अपत्यरहितास्तु  
 ज्ञानमुखास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः ; अन्यासां  
 देवतानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा, नैवमग्नोरन्यापेक्षास्ति । छन्दसां  
 मध्ये विराट्छन्दो ज्योतिः, दीप्तिवाचकेन ‘राजति’-धातुना व्यव-  
 ह्रियमाणत्वात् । तदेतत् त्रिविधमपि श्लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोम-  
 यागे सम्पादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्वं तावद्दृश्यते—  
 ‘अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत’—इति (१४०५०  
 १ ३ पं०) । अग्निरूपत्वं विराड् रूपलक्षणाच्चैव सम्पाद्यते । या ‘वाचः’  
 ‘विराट्’ तदुपलक्षिता दशसङ्ख्या ‘दशाक्षरा विराट्’—इति श्रुतेः,  
 सेयं सङ्ख्या, ‘अग्नौ’ समाप्यते । तथाहि प्रातःसवने वहिष्पव-  
 मानाख्यस्तोत्रस्य विष्टत् स्तोमः । तत्र त्रियु सूक्तेष्वेकैकस्मिन् तिस्र

\* इहैवोपरिष्ठात् ७. ३ ५, ब्राह्मणे च १. ८ २. १; ता० ब्रा० १५  
 १. ५; शत० ब्रा० ८. ५. १. ५ । ‘त्रिदशक्षरा विराट् (७. ४. ४.)’—  
 इत्यादि श्रुतिवाक्यं तु त्रिपदाभिप्रायम् ।

एव इत्येवं नव स्तोत्रीयाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्धाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमे सति षष्टि-स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथा माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानाख्यस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथास्मिन्नेव सवने चतुर्षु षष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्ट-षष्टिः स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तथा द्वितीयसवने आर्भवपवमानाख्य-स्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । यद्यपि माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयोः सूक्तभेदाद्दृचोऽत्यन्तं बहवः सन्ति, तथापि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्ता गणनेयमित्यविरोधः\* । तथा तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सति एकविंशतिसह्याकाः स्तोत्रीयाः सम्पद्यन्ते । तदेवं प्रातःसवने एकोनसप्ततिः, माध्यन्दिन-सवने अष्टौतिः, द्वितीयसवनेऽष्टविंशदिति मिश्रित्वा नवत्यधिकाः शतसह्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति† । ताश्च दशभिः विभक्ताः सत्य एकोनविंशति-विराड्-रूपाः सम्पद्यन्ते, सेयं सम्पद्यमाना स्तोत्रीयाख्या वाचः सम्बन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसह्या अग्नौ समाप्यते; अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तच्च प्रतिपाद्यते; 'यज्ञायज्ञां वो अग्नये'—इत्यान्वानात्‡ । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्-रूपत्वञ्च सोमयागस्य सिद्धम् । यस्माद्यं सोमयागो विराड्-रूपमभि-सम्पद्यते, 'तस्माद्' विराड्-रूपत्वात् प्रजोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयाग-स्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ॥

\* कामनाभेदादित्. सूक्तभेदेऽपि तद्गताना मृचा समसह्यात्वादिति भाव ।

† स्तोत्रं नाम प्रगौतं सूक्तम्, तस्यावयवा ऋच एव स्तोत्रीयाः ।

‡ उ० धा० १. १. २०. १, ऋ० धा० ११. ४. १; ऋ० सं० १. १६८ १ ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य समन्धिनि ज्योतिष्टोमनादि  
ज्योतिरित्ययमंग्रः प्रतिपादितः; अथावशिष्टमंग्रं प्रतिपादयति—  
“द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणद्यापानश्च, द्वौ माध्यन्दिनश्च  
सवनं यथा चतुश्च श्रोत्रश्च, द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा  
च, पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञोऽसूरिः<sup>(१)</sup>”—इति । तत्र चिद्वत्  
स्तोमो बहिष्पवमानाख्यं स्तोमं ‘वहति’ निष्पादयति । पञ्चदश-  
स्तोमः चत्वारि आज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं  
निर्वहतः,—यथा श्लोके पुरुषस्य प्राणपानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् ।  
ततः पञ्चदशस्तोमो माध्यन्दिन पवमानस्तोत्रं वहति, सप्तदशस्तोमः  
चत्वारि षष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ माध्यन्दिनं सवनं  
वहतः,—यथा पुरुषस्य चतुःश्रोत्रे रूपदर्शनशब्दश्रवणव्यवहारं वहतः  
तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भवपवमानं वहति, एकविंशस्तोमो यज्ञा-  
यज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः,—यथा  
पुरुषस्य वाग्निन्द्रियं पादेन्द्रियञ्चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् ।  
प्रतितिष्ठन्ति मार्गं यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या, सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं  
स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं सोमयागः पुरुषसदृशः, न तु सूरिः, केनाप्यङ्गेन  
न्यूनः सूरिरित्युच्यते, न त्वय न्यून, प्राणपानादिदृक्त्तुपुरुषावयव-  
साम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोमरूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपा  
स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्या-  
न्यत्राश्नातम्—“तदाहुः । कतमानि (वाव) तानि ज्योतीरूषि । य  
एतस्य स्तोमा इति । चिद्वत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि

\* नास्त्येतत् पदं ए० सो० मु०, तै० ब्रा० पुस्तके ।

वाव तानि ज्योतीःपि । य एतस्य स्तोमाः”-इति (तै० ब्रा०  
१. ५. ११.) । स्तोमानाञ्च स्वरूपविशेषः प्रथमकाण्डे राजसूय-  
प्रकरणे “समिधमातिष्ठ”-इत्यनुवाके (ऋप्र० १३३०.) साम-  
प्राङ्गणोदाहरणेन विस्पष्टः प्रतिपादितः (२भा० १३८-१४२५०) \* ॥  
तदेवं ज्योतिष्टोमनामथ्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रगंशा सम्पादिता ;  
इदानीं तद्विधिमुच्यति-“यं कामं कामयते, तमेतेनाभ्यश्रुते ;  
सर्वं च क्षूरिणाभ्यश्रुते(१)”-इति । ‘एतेन’ ज्योतिष्टोमेन सर्व-  
कामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं ज्योतिष्टोमं कुर्यादित्यभिप्रायः । यस्मात्  
श्लोकेऽपि ‘अक्षूरिणा’ सर्वावयवसम्पूर्णेन माधनेन तत्फलं सर्वमप्य-  
श्रुते, तस्मादंघापि स्तोमसम्पूर्णानेन सर्वकामप्राप्तियुक्ता ॥

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय, तदीयासु  
षप्तसंख्यासु मध्ये प्रथमसंख्यारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्तौति-“अग्नि-  
ष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्,  
तामां परिगृह्णीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत, तस्थानुहाय रेत आदत्त  
तद्गर्दभे न्यमार्त्, तस्माद्गर्दभो दिरेताः; अथो आङ्गर्दभवायां  
न्यमार्डिति, तस्माद्गर्दभवा दिरेताः; अथो आङ्गरोपधीषु न्यमार्डिति  
तस्मादोपधयोऽनभ्यक्ता रेभन्ति; अथो आङ्गः प्रजासु न्यमार्डिति,

\* तत्र ‘तिसृभ्यो द्विजरोति’-इत्यादीनि त्रिवृदादिस्तोमस्वरूपप्रतिपा-  
दकवचनानि सर्वाण्येव तावद्व्यमहाप्राङ्गणोप-द्वितीय-तृतीयप्रपाठकयोः इत्य-  
थानि ; ‘उपास्मै गायता गरः’-इत्यादयः त्रिवृदादिप्रतिपादिका स्तोत्रोपा  
श्रुतस्तु उत्तरार्धिकस्य प्रथमे एव प्रपाठके ध्यादितो इत्यथ्या; काण्डप्रद-  
र्शितानि ध्यमित्त्वामूलकारयन्तरप्रभृतीनि तु ऊहाद्यप्रपाठके एव प्रायाबीति  
सङ्केपः ।



तस्माद्यमौ जायेते, तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता हि,  
 तस्माद्वर्हिथ्यनवक्लृप्तः सर्ववेदसे वा सहसे वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत<sup>(१)</sup>”  
 —इति । पुरा सिष्टुचु प्रजापतिः ‘अग्निष्टोमेन’ साधनेन प्रजा  
 सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृह्णीतवान् । ‘तासां परिगृह्णीतानां’  
 प्रजानां मध्ये, गर्दभाश्याभ्यामुत्पादित. सहीर्णजातिः ‘अश्वतरः’,  
 सोऽय प्रजापतिपरिग्रहमुक्त्वात्प्रात्यन्तदूरङ्गत । स च प्रजापति. ‘तस्य’  
 अश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीय शरीरगतं सारभृतं रेत आदाय गर्दभ-  
 शरीरे ‘न्यमार्ष्ट’ नितरां सृष्टवान् । अत एव गर्दभो द्विविधरेतो-  
 युक्तः,—गर्दभजातेरश्वतरजातेश्चोत्पादने द्विविधत्वम् । अपि चान्ये  
 केचिदभिज्ञा एवमाहुः,—‘वडवायाम्’ अश्वयोधिति नितरां सृष्ट-  
 वानिति । तस्मादिय वडवा रेतोद्वययुक्ता । साप्यश्वजातिमश्वतर-  
 जातिश्चोत्पादयति । अपि चान्ये अभिज्ञा एवमाहुः,—श्रोषधीषु  
 नितरां सृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणामिव घृततैलाभ्यङ्गा-  
 भावेऽपि साराधिक्येन वर्द्धन्ते, क्षिग्धवद् दृग्मन्त इत्यर्थः । अपि चान्ये  
 अभिज्ञा एवमाहुः,—‘प्रजासु’ मनुष्यादिजातिषु नितरां सृष्टवा-  
 निति । अत एव क्वचिदेकस्मिन् गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मा-  
 दयमश्वतरः प्रजापत्यपद्धतरेतस्क’, तस्मात् नपुंसकवदयं प्रजामुत्पाद-  
 यितुमसमर्थः । यस्माच्चायं नि सारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यसु  
 यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाक. सहस्वदक्षिणाको वा, तत्राय नियमेन  
 दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्गु गन्तुं समर्थत्वात्तिलङ्घितप्रा-  
 षतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति “अश्वतर साहसे सर्ववेदसे च

\* ‘वडवायाम्’—इति घ, तथा ख नाममूलपुस्तकेऽपि । एव सर्वत्र ।

ददाति"—इति (आप० श्रौ० १३. ५. ३.)—सूत्रकारवचनात् ॥

इदानीं विधत्ते—"य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति, प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनायेऽयजत<sup>(\*)</sup>"—इति । अग्निष्टोमयाज्ञी, पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजाः उत्पादयितुम्, उत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिगृहीतुं समर्था भवति । यस्मात् सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टि-साधनत्वेनाय एतेनायजत, तस्मात् ज्येष्ठेनेष्टत्वात् प्रथममिष्टत्वाच्च-मग्निष्टोमो 'ज्येष्ठयज्ञः' सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः \* । अग्निविषयेण "यज्ञायज्ञा वो अग्नये"—इति मन्त्रेण सम्पाद्यमानो योऽय मेकविंशस्तोमः<sup>†</sup> तेन समाप्यमानत्वाद्यमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्व यत्पूर्वमुक्तं "अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत"—इति (१४७ प्र०), तदिदं मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रप-ञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—"प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृत निरमिमीत, तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरः<sup>‡</sup> साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त<sup>(१)</sup>"—इति । सिद्धुः प्रजापतिः तस्मात्साधनत्वेना-ग्निष्टोममनुष्ठाय तस्मात्सर्वेभ्यः सत्यसङ्कल्पः सन् स्वकीयान्मुखात् त्रिवृत्दादय उत्पाद्यन्तामिति सङ्कल्प्य तथैव निर्मितः सन्, आदौ

\* "ज्येष्ठयज्ञो वा एष यदग्निष्टोम"—इति ताण्ड्यब्राह्मणोऽपि ६. २. ८ ।

† "एकविंशं पुच्छं भवति । एकविंशो वै स्तोमोऽना प्रतिष्ठा, तस्माद् वयं पुच्छेन प्रतिष्ठायात्पतति, पुच्छेन प्रतिष्ठाय निधीदति । यज्ञा-यज्ञीयं पुच्छं कार्यम्"—इति ता० ब्रा० ५. १. १६-१८ ।

त्रिष्टस्रोमः\* सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यनु सामां मध्ये रथन्तरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते सुखतः सृष्टाः, तस्मान्मुखा वक्ष्यमाणेभ्य, श्रेष्ठाः ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“उरसो वाङ्मयां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो दृष्टसाम राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याङ्घ्रसृज्यन्त<sup>(०)</sup>”—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् । वीर्ययुक्ताद्वाङ्मदेगादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो वैरूपः साम वैश्वो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात् त आद्या अन्नधानाद्घसृज्यन्त, तस्माद् भूयाः सोऽन्धेभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त<sup>(५)</sup>”—इति । ‘मध्यतः’ उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त तस्माद् ‘आद्याः’ भोग्याः । वैश्वो वाणिज्येन धनसम्पादकत्वाद्भोग्या गावश्च क्षीरादिसम्पादनेन भोग्याः । यस्मादन्ति बहून् विश्वा देवानन्वेते वैश्वोः सृष्टा, तस्माद् वाणिज्यकर्तारो लोके भूयंसः ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—“पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत वैराजः साम शूद्रो मनुष्याणामथ पशूनां, तस्मात् तौ भूतसङ्ग्रामिणावथश्च शूद्रश्च, तस्माच्छूद्रं यज्ञेऽनवकृशो न हि देवता अन्वसृज्यत, तस्मात् पादावुप जीवतः पत्तो

\* त्रिष्टस्रोमस्वरूपम् ता० ब्रा० २ १-३ दृश्यम् ।

द्व्यसृज्येताम्<sup>(८)</sup>—इति । 'पक्षः' पादतः । भूतानां पूर्वात्पन्नानां  
 ब्राह्मणादीनां 'सङ्ग्रामः' सम्यगाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः ।  
 सोऽयम्भूतसङ्ग्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्तावुभौ 'भूतसङ्ग्रामिणौ' । शूद्राणां  
 वर्षत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम्, अश्व्यादीनाञ्च वक्षनेन तद-  
 धीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिद्देवता सृष्टा,  
 तस्माद्देवतामनुसृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्त्तितुं न योग्यः । य-  
 स्मादश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ, तस्मात् पादावेव तयोर्जीवनसाधनम् ।  
 शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याज्ञया पद्भ्यां यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वन् जीवति ;  
 अश्वश्च ब्राह्मणादिवाची पादैर्यत्र क्वापि गच्छन् खाद्यं लभते ॥

एवं सृष्टिसाधन मग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपद्य तत्र प्रकृतो-  
 पयुक्तान् स्तोमान् विशेषतः प्रशंसति—“प्राणा वै चित्दहर्द्धमाषाः  
 पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-  
 विंश एतस्मिन् वा एते अत्रिा एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एवं वेदै-  
 तस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति<sup>(१०)</sup>”—इति । वहिष्पवमान-  
 स्तोत्रे सूक्तानां चित्वादेकैकस्मिन् सूक्ते भक्तीनां चित्वाच्च तदीयस्य  
 स्तोमस्य चित्त्वम् ; प्राणापानयानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां चित्वा-  
 त्त्वाम्यम्, अर्धमासगतानां रात्रीणां सङ्ख्याया पञ्चदशस्तोमसाम्यम्,  
 प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामचराणां सङ्ख्याया सप्तदशस्तोम-  
 साम्यम्\* । आदित्यस्य सङ्ख्यैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं 'चय इमे

\* “आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु औषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्वक्षरं,  
 ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्वक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः  
 प्रजापति ”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

लोकाः—इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञायते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेव  
 माम्नातम्—“द्वादशमासाः पञ्चतर्वस्वय इमे लोका असावादित्य  
 एकविंशः”—इति (ता० ब्रा० ४. ६. ४.)\* । एतस्मिन्नेकविंशस्रोमे  
 पूर्वाक्कास्त्रिदवादय आश्रिताः । अधिकसह्यायामल्पसह्यान्तर्भावात् ।  
 किञ्चित्स्मिन्नेव स्तोमाः ‘प्रतिष्ठिता’ समाप्ताः ; न ह्येकविंशादूर्ध्व-  
 मग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो विद्यते । य एव मेतस्य महिमानं  
 वेद, स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातुं  
 फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रातःसवने वै गायत्रेण च्छन्दसा चिद्वत् स्तोमाय  
 ज्योतिर्दधदेति चिद्वत् ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योति-  
 र्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योति-  
 र्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय  
 ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदे-  
 त्यथो स्तोम एव स्तोमम्भि प्र णयति<sup>(१)</sup> यावन्तो वै  
 स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकाः ( १ )

\* ता० ब्रा० १० १ १०. अस्त्यत्रापि तथैव, कश्चिद विशेष्यस्य ।

तावन्ति ज्योतींश्छे<sup>(१)</sup>तावन्त एव स्तोमानेतावन्तः  
 कामानेतावन्तो लोकानेतावन्ति ज्योतींश्छे<sup>(१)</sup>व हन्धे<sup>(१)</sup>  
 ॥ २ ॥

लोका<sup>[१]</sup>स्त्रयोदश च\* ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमः†, तदीय सप्तसंख्या-  
 नामाद्यसंख्यारूपो‡ ऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् । अथ तत्र स्तोमानां  
 मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां सम्भूयकारित्वं तावदादौ  
 दर्शयति—“प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा चिहृते स्तोमाय  
 ज्योतिर्दधेति, चिहृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधेति,  
 पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधेति, सप्तदशेन प्राजा-  
 पत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधेति, स्तोम एव तत् स्तोमाय  
 ज्योतिर्दधेति; अथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति<sup>(१)</sup>”—इति ।  
 आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन् प्रातःसवनकाले “उपास्यै गायता  
 नरः”—इत्येतस्मिन् (उ० आ० १. १. १-२.) मन्त्रगतेन गायत्रेण  
 छन्दसा युक्तः, तावता परितोषं प्राप्य चिहृत्-स्तोम-सिद्ध्यर्थं ‘ज्योति-  
 र्दधत्’ तद्विषयप्रसारितां मनोवृत्तिं धारयन् ‘एति’ प्रवर्त्तते;  
 चिहृत्-स्तोमः इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवास्ते इत्यर्थः । स च

\* “तावन्तो लोका[१]स्त्रयोदश च”—इति क, ख, ग ।

† द्वितीयो गोष्टोम, तृतीय आयुष्टोम । तै० ब्रा० ७. ४. ११;।  
 ता० ब्रा० २५. १०. ७, ८ ।

‡ अग्निष्टोम, अथग्निष्टोम, उक्थम्, षोडशी, वाजपेय, आतोर्धामः,  
 अतिरात्रश्चेति सप्त संख्या । आन्व० श्रौ० ६. ११. १ ।

सोमो ब्रह्मवर्चसप्रदत्वात् तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण चिदृत्-सोमेन तुष्टोऽपि अपरितुष्टः पञ्चदशसोमाद्य मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात् तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशसोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्तते । स च सोमः सद्भ्या आश्रावयेत्याद्यवरसाभ्यात्\* तदक्षरात्मकप्रजापतिसम्बन्धिः प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन सोमेन युक्तोऽपि पुनरेकविंशसोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्तते तदेवं 'सोम एव' पूर्वाक्तसोमरूप एव सन् उत्तरसोमाय तज्ज्योतिर्भनोवृत्तिरूप धारयन् प्रवर्तते । अपि च तथा प्रवृत्तः सन् उत्तरसोम माभिमुख्येन प्रणयति । इत्थं सोमानां सभूयकारित्वं दर्शितम् ॥

अथ सोमान् प्रशंसति—“थावन्तो वै सोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतीःपि(१)”—इति । सोमाः 'थावन्तो' थावत्सद्भ्याकाः, 'तावन्त एव कामाः' काम्यानि फनानि तैर्मिथ्याद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम्—चिदृता ब्रह्मवर्चसन्निष्पाद्यते, पञ्चदशेनौजोवीर्यञ्च, सप्तदशेन प्रजास्त्रामित्वं प्रजोत्पादकत्वम् । एतत् त्रयमेव सूचितम् । एकविशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाके (१४८ पृ०) 'एतस्मिन् प्रतिष्ठति'—इति सूचितम् । एवं सति थावन्तः सोमाः तावन्तः कामाः सप्तधाः । तत्फलभागाधारभृता देहा लोकाः; तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव ज्योतीःपि, तान्यपि तावन्तेव ॥

\* १५० एष्टे इत्यथम् । सामसाधने तु “सवत्सरे एव सप्तदशस्यापतनम्,—चादश मासाः, पञ्चमं च, एतदेव सप्तदशस्यापतनमेवास्य वन्तुता”—इत्यादि ता० ब्रा० १०. १. ० ।

इत्थं स्तोमान् प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते, तस्य फलं प्रशंसति  
—“एतावत एव स्तोमानेतावतः कामानेतावतो लोकानेतावन्ति  
ज्योतीःप्यवहन्ते<sup>(१)</sup>”—इति ॥२॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सत्त्वै यजेत् \* योऽग्निष्टोमेन  
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति<sup>(१)</sup> यस्य त्रिवृतमन्त-  
र्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु  
वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(१)</sup> यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति  
वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन  
यजमानो यजते<sup>(१)</sup> यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति ( १ )

प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु  
वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(१)</sup> यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति  
प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु  
वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(१)</sup> यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृत-  
तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रि-  
यायाञ्च विराजीति ( २ )

\* “वदन्ति स तु वै यजेत्”—इति क, पदपाठश्च ।



खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(१)</sup> यस्य चयस्त्रिंश-  
मन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति  
खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(२)</sup> यो वै स्तोमानामव-  
मम्परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिद्वै  
स्तोमानामवमस्त्रिद्वैत्यरमो य एवं वेदं परमता मेव  
गच्छति<sup>(३)</sup> ॥ ३ ॥

अन्तर्यन्ती<sup>(४)</sup> प्रति<sup>(५)</sup> चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुषं प्ररोचयितुं द्वितीयेऽनु-  
वाके स्तोमप्रगंसा हता । अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं (तस्मात्प्रथमं) “तस्मा-  
दाऽऽर्ज्येष्ठयज्ञः”—इतिवाक्येनोक्तम् (१४८८) । तत् प्राथम्यमति-  
राचस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्—“अग्निष्टोम  
प्रथमयज्ञोऽतिराचमेके पूर्वं समामनन्ति”—इति (आप० श्रौ० १०.  
२. २, ४.) । तस्यैतस्यातिराचस्य द्वितीयानुवाके विधिमुच्यते—  
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,—सत्त्वे यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽपि  
सर्वस्तोमेन यजेतेति<sup>(६)</sup>”—इति । ‘य.’ पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति,  
स पुन सर्वस्तोमेन वेदं यजेत, तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्म  
वादिन आहुः । तस्मात् सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुच्येत । अग्नि-

\* “सुहृद्ग्रामन्तर्यन्ति[१] त्रिराशौति[२]”—इति क, ख, ग ।

† वास्येतत्पदं ख पुस्तकादन्वयः ।

ष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृतादयः\* ; अतिरात्रे तु चिण्वत्रय-  
स्त्रिंशावपि स्तोमौ विद्येते† । तस्माद्यं सर्वस्तोमः ॥

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य त्रिवृतमन्त-  
र्यन्ति, प्राणाऽस्तस्यान्तर्यन्ति ; प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन य-  
जमानो यजते(१)”—इति । ‘यस्य’ यजमानस्य यागे वर्त्तमाना ऋत्विजः  
‘त्रिवृत’ स्तोममन्तरितं कुर्युः, तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् त ऋत्विजः  
‘तस्य’ यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान् कुर्वन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं  
यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति ।  
तस्मात् त्रिवृत स्तोमोऽवश्यम्भावी । अथ द्वितीयं स्तोमं प्रशंसति—  
“यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति, वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति, वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु  
वै यज्ञेन यजमानो यजते(२)”—इति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वान्त-  
दन्तराये वीर्यस्थान्तरायः । अन्यत् पूर्ववत् । तृतीयं स्तोमं प्रशंसति—  
“यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति, प्रजां तस्यान्तर्यन्ति, प्रजायां मेऽप्यसदिति  
खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(३)”—इति । पूर्ववत् । अथ चतुर्थं  
स्तोमं प्रशंसति—“यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति, प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति ;  
प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(४)”—इति ।  
पूर्ववत् । अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य चिण्वमन्तर्यन्त्यृत्युः,  
तस्य नचच्चियाश्च विराजमन्तर्यन्त्यृत्युषु मेऽप्यसन्नचच्चियायां च  
विराजीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(५)”—इति । ऋतुत्वेन

\* “एष वाव यज्ञो यदभिष्टोम. ०—० त्रिवृत पञ्चदश सप्तदश  
एकविंश ०—० चतुष्टोमो भवति”—इति ता० ब्रा० ६. ३ ।

† “सर्वस्तोमेनातिरात्रेण”—इत्यादि ता० ब्रा० २०. २, ११ ।

त्रिणवस्य स्तुतिः शाखान्तरे द्रष्टव्या\* । अतस्त्रिणवस्थान्तराये सति षट्त्वनामेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसह्याकाः स्तोत्रीयाः; नचत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसह्याकानि; विराट्-कन्दोऽपि विविधराज्यवाची नचत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूह-मुपलक्षयति † । तथा सति त्रिणवान्तरायेण नचत्रसम्बन्धिन्या विराजोऽन्तरायः । श्रेयं पूर्ववत् । अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—“यस्य चयस्त्रिंशन्मन्तर्यन्ति, देवतास्तस्यान्तर्यन्ति; देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते<sup>(०)</sup>”—इति । त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसह्याका देवताः । तासु “ये देवा दिव्येकादश स्य”—इतिमन्त्रे ( षष्ठं सं० १. १३८. ११. ) समाधाताः । तथा सति चयस्त्रिंश-स्तोमान्तराये चयस्त्रिंशस्तोमाख्यसाम्यात् तासां देवतानामन्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्नः; देवतासु यत् फलं तदपि मे भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिराचविक्ष-क्षया सर्वे स्तोमाः प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिराचे सर्वे स्तोमाः । अतएव ह्युपरिष्ठाद् ( १६५५० १४पं० ) विधास्यति—“सर्वस्तोमोऽतिराच उत्तरम्”—इति ॥

तथान्यमतिराचगतं विग्रेयं विधित्सया प्रशंसति—“यो वै स्तोमा-नामवमपरमतां गच्छन्तं वेद, परमतामेव गच्छति; चिद्वै स्तोमा-नामवमस्त्रिवृत्परमो; य एवं वेद परमतामेव गच्छति<sup>(८)</sup>”—इति । स्तोमानां मध्ये ह्यूनमद्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत् स्तोमोऽवमः, ( ४

\* ता० मा० ४. १. १० ।

† तै० मा० १. ५. १, २, २. १. १-६ ।

एवोत्तमः)\* तस्य च परमत्वादान्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते त्रिवृद्राथन्तरसन्धिरिति, चरमे सन्धिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् † । 'य एवं वेद' इति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ॥३॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

अङ्गिरसो वै सृचमासत् ते सुवर्गं लोकमायन् तेषां  
हविष्मांश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकामयेतां सुवर्गं  
लोकमियावेति तावेतं द्विराचमपश्यतां तमाहरतां  
तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य एवं  
विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गं मेव लोकमेति<sup>(१)</sup> तावैतां  
पूर्वेणाहागच्छतामुत्तरेण ( १ )

अभिस्रवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं<sup>(२)</sup> ज्योतिष्टो-  
मोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनावरुन्धे सर्वस्तो-  
मोऽतिरात्र उत्तरं सर्वस्याष्ट्यै सर्वस्यावरुन्धे<sup>(३)</sup> गायत्रं  
पूर्वेऽहुन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्म-  
वर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते वैष्टुभमुत्तरं  
ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते<sup>(४)</sup>  
रथन्तरं पूर्वं ( २ )

\* नास्तेतदाक्य ख पुस्तकादन्यत्र ।

† ता० ब्रा० ६. १. २८, २. ४ ।

अहन्त्साम<sup>१</sup> भवन्तीयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति  
 तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति<sup>(५)</sup>  
 तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम<sup>१</sup>  
 भवति तेन जगत्यै नैति पोड्युत्तरे तेनानुष्टुभो<sup>(७)</sup>  
 ऽथाहुर्यत्समानेऽर्द्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्य-  
 मनु<sup>(३)</sup>

पृथेतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं  
 नान्वार्द्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो<sup>(७)</sup> हवि-  
 मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं प्रति-  
 ष्ठित्वै<sup>(५)</sup> ॥ ४ ॥

उत्तरेण<sup>(५)</sup> पूर्वे<sup>(१)</sup>ऽन्वे<sup>(३)</sup> कविः प्रथित्य ॥ ४ ॥

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिराच उक्त । स चैकाह इति सर्व-  
 ऽप्येकाहा एतेनोपलक्षिता । अथाहीना द्विराचादय क्रमेणो-  
 च्यन्ते । चत्वारो हि द्विराचभेदाः । तत्र युष्टिद्विराचो राज्ञां  
 विहितः, अथाङ्गिरसां द्विराचो विधीयते—“अङ्गिरसो वै सच-  
 मासत, ते सुवर्गं लोकमायन्, तेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां,  
 तावकामयेतां सुवर्गं लोकमियावेति, तावेत द्विराचमपग्रतां,  
 तमाहरतां, तेनायजेता, ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैता, य एव

• “रथन्तरं पूर्वे[२]ऽन्वे[३]”—इति क, ख, ग ।

† ‘राजपुत्रान्ते’—इति ग ।

विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति<sup>(१)</sup>—इति । ‘अङ्गिरसः’ महर्षयो यदा सत्र मनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः, तदानीं तेषां मध्ये हविष्मान्-हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गतौ च हीनौ\* स्याताम् । तौ पुनः स्वर्गप्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्राख्यं यागं तत्साधनत्वेन निश्चित्य तदीयां सामर्थ्यं सम्पाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ; अतोऽन्येपि स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ॥

अथ हविर्विशेषं विधत्ते—“तावैतां पूर्वेणाङ्गागच्छतामुत्तरेणाभिप्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरम्<sup>(२)</sup>—इति । ‘तौ’ हविष्मद्-हविष्कृत्प्रामानौ ऋषी, द्विरात्रगतेन पूर्वेणाङ्गा स्वर्गं प्रविष्टौ । अत्र सर्वषाहःशब्देन एकदिनसाध्यः सोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिप्लवाख्यः कश्चित् षडहयागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथममंश्वारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिप्लवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति । पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गं येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति । द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

उक्तार्थस्यष्टीकरणद्वारेण सोमविशेषान् विधत्ते—“ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति, तेजस्तेनावरुन्धे, सर्वसोमोऽतिरात्र उत्तरं सर्वं स्याष्टौ सर्वं स्यावरुन्धे<sup>(३)</sup>—इति । अभिप्लव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमेन निरूपितास्त्रिवृतादयः, चत्वारः सोमाः क्रियन्ते; तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वसोमै-

\* ‘स्वर्गतौ रक्षितौ’—इति ख, ‘स्वर्गतावपि हीनौ’—इति ग ।

रूपेतोऽतिरात्र इत्यनेन विणव-त्रयस्त्रिंश-स्तोमाभ्या संहिता श्रि-  
स्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्रायं प्राप्यते, स्वाधीनञ्च भवति ।  
द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोमः\*, एकोनविंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र  
इति तयोर्भेदः ॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविधि-  
विधत्ते—“गायत्रं पूर्वेऽहन् साम भवति, तेजो वै गायत्री, गायत्री  
ब्रह्मवर्चस तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते, वैष्टुभमुत्तर ओजो वै  
वीर्यं विष्टुगोज एव वीर्यं मात्मन् धत्ते”- इति । गायत्रीच्छन्द-  
स्काया मृच्युत्पन्नं ‘गायत्रम्’ एतन्नामैकं सामं †, तदेतद्धोतुराभि-  
मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत् पूर्वेऽग्निं द्रष्टव्यम् ।  
गायत्र्या अग्निना सहेत्पन्नत्वात् तेजस्त्वम्, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद् ब्रह्म-  
वर्चसत्वम्, तदुभयमनेन साधा स्वस्मिन् समापयन्ति । यद्यपि वैष्टु-  
भाख्यं किञ्चित्साम नास्ति, तथापि विष्टुच्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्  
वैष्टुभमित्युच्यते ‡ । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शारीरं बन्-  
मिन्द्रियसामर्थ्यञ्च प्राप्नोति ॥

अथ षष्ठस्तोत्रसामविशेषं § चोदकप्राप्तविकल्पवारणाय नियम-  
यति—“रथन्तरं पूर्वेऽहन् साम भवतीयं वै रथन्तरमप्यामेव  
प्रति तिष्ठति, दृष्टदुत्तरेऽग्नौ वै दृष्टदमुप्या मेव प्रति तिष्ठति”-

\* “द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमः”-इति ता० ब्रा० ६. ५ ३ ।

† ता० ब्रा० ० १. द्रष्टव्यम् । सामस्वरूपं तु दृष्टव्यं श्रुतमस्ति ।

‡ ता० ब्रा० ० ४ ८, सा० मा० द्रष्टव्यम् ।

§ ता० ब्रा० ० ० । उच्छ० गा० रथन्तरम् १. १ १, दृष्टत् १. १ ५ ।

इति । प्रकृतौ\* तु दृहद्रयन्तरयोरेच्छिको विकल्प †, इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थित सामान्तर विधत्ते—“तदाऽऽ क जगती चानुष्टुप् चेति वैखानस पूर्वोऽहन् साम भवति, तेन जगत्यै नैति षोडशुत्तरे तेनानुष्टुभ (१)”—इति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोद-  
यन्ति । अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयो पूर्वस्मिन् गायत्र्या-  
मुत्पन्न साम गीतम्, तदुत्तरस्मिन् त्रिष्टुभ्युत्पन्न साम गीतम्, न  
ह्यत्र द्वितीयचतुर्थे अहनी विद्येते, ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते  
इति । तत्राभिज्ञा सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाऽऽ । यद् दृहत्या-  
मृच्युत्पन्न वैखानसाख्य सामां, तत्पूर्वदिने गायेत् । दृहती च  
षट्चिगदचरा सती चतुर्वारिमावर्त्यमाना जगतीचय सम्पद्यते,  
अष्टाचवारिगदचराणां जगतीना तिसृणामचरसङ्ख्याया दृहती-  
चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाय द्विरात्रयागो जगत्या  
सकाशाक्षापैति । षोडशीगद्येन षोडशस्तोत्रे गीयमान गौरिवी-  
ताख्य ‡ सामोच्यते । तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृच-

\* ज्योतिष्टोमस्याद्यसंख्यारूपेऽग्निष्टोमे ।

† “रथन्तरसाम्ना दृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथम यजेत । न रथन्तरसामान  
महत्त्वा दृहत्सामानमाहरेदित्येके”—इति ध्याप० श्रौ० १० २ ६, ७ ।

‡ छ० व्या० ३ २ १ १ अत्रोत्पन्नम् गे० गा० ६ २ २०, उ० व्या० ४ २ ८  
दृहे तदेव ऊ० गा० ४ १ ६ । विहितं च ता० ब्रा० १४ ४, १८ ११ ।

§ “अभि प्र गोपति गिरा”—इत्यत्र (छ० व्या० २ २ ३ ४) उत्पन्न द्वितीयम्  
(जे० गा० २ ५ १ २२), अन्यत्रान्यत्र च ऊ० गा० १ १ ८, २ २  
३ इत्यादि । विहितं च ता० ब्रा० ५ ७ ।



मवसाम्य पूर्ववदनुष्टुभं सम्पादयेत् । तेन षोडशीमासा अयं द्वादशोऽनुष्टुभः सकाशात्सापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पञ्चव्यवस्थां विधत्ते—“अथाङ्गर्ह्यमासेऽर्ह्यमासे स्थातामन्यरस्याङ्गो वीर्यमनु पद्येतेत्यमावास्यायां पूर्वमर्हमव्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानैवाङ्गमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतः<sup>(१)</sup>—इति । शुकः कृष्णो वा एक एव पक्षः, सभानोऽर्ह्यमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्थातां, तदानामेकपक्षगतत्वादेकस्याङ्गो यावद्दीर्घं तावदेव भवेत् । इतरस्य \* वीर्यं तु लुप्येत, अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम्, शुकपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं मति भिन्नाङ्गमासवर्त्तिताद्विधवीर्यं भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेष विधत्ते—“हविर्गन्धिधनं पूर्वं<sup>१</sup> महर्भवति, हविष्कृन्धिधनमुत्तर प्रतिष्ठित्यै<sup>(२)</sup>—इति । पक्षधा विभक्तस्य मासः पञ्चमभागो निधनम् । हविर्गन्धिद्रूपं निधनं यस्मिन्नहनि तद्गन्धिधनम् ; पूर्वदिने हविर्गन्धिद्रुपः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एव मितरचापि । निधनयोर्द्विस्तात्पादमद्गन्धेन प्रतिष्ठित्यै सम्पद्यते । ॥

\* ‘द्वितीयाहस्य’—इति क ।

† “प्रस्तावोद्गीघप्रतिहारोपमन्निधनादि माह्वम्”—इति पक्षविधायकम् १ १. १ । षा० उप० २. २-० । ऐ० मा० ३. २ १२ ।

‡ हविर्गन्धिधनं हविर्गन्धं वा उ० षा० १. १. १६. १—३ अथ गीतम् उ० गी० ११. २. ८, हविष्कृन्धिधनं हविष्कृन्धं वा उ० षा० १ १. १७. १—३ अथ गीतम् उ० गी० ११ २ ० । विहिते घेते मासो मा० मा० २०. १२. ३ ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै०सू० १२,  
१२. अधि० ४.) चिन्तितम्—

“द्विरात्रादौ द्वादशाहे प्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्निमः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्थान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अद्वैतरूपस्य द्वादशाहस्य विहृतयो द्विरात्र-चिरात्रादयः ।  
तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयमञ्चकमारभ्य क्रमेण  
विध्यन्तः प्रवर्तन्ते, किं वा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा  
तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तन्त इति संग्रहः । ईदृशमहस्थादेय  
मीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावात् आदित आरभ्य  
प्रवर्तन्त इति पूर्वपक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रायते— “यत्प्रथमं तद्  
द्वितीयं यद् द्वितीयं तत् तृतीयम्”—इति । अयमर्थः— द्विरात्रस्य  
यत्प्रथममहरनुष्ठेयम्, तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तर-  
त्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगती-  
मन्तर्यन्ति”—इति जागतस्थाहोन्तराय आम्नायते; तच्च वर्जने  
लिङ्गम् । एवमादिभिलिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा अवशिष्टो विध्यन्तो यत्र  
यावानपेक्षितः, तत्र तावान् प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम्”—इति ॥

तत्रैव (जै०सू० ५२, ५४. अधि० १२.) अन्यचिन्तितम्—

“द्विरात्रेऽद्विरात्रं पौडश्याप्राप्तः किं विधीयते ।

परिमहायते वाद्यः चोदकाच्छ्रीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिमहायतिदेगतः ।

विकल्पोऽन्यद् द्विराचेषु प्रोक्तं वृत्तिद्वयो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विराचाः, तेषु अङ्गिरसां द्विराचे श्रूयते—“वैखान-  
सम्पूर्वेऽङ्गन्त्साम भवति०—० षोडशुत्तरे”—इति (१६६ पृ०) सोऽयं  
षोडशप्रश्नः सन् विधीयते । न च चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया;  
प्रत्यचवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति  
प्राप्ते, प्रूमः,— मा भूच्चोदकः, अस्ति ह्यनारभ्याधीत प्रत्यचं विष-  
न्तरम्—“उत्तमेऽहन् द्विराचस्य गृह्यते”—इति । तेषु सर्वेषु द्विराचेषु  
प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विराच एव नान्येषु द्विराचेष्विति परिसङ्ख्यायते ।  
ततोऽङ्गिरसां द्विराचे नियमेन षोडशी गृह्यते, इतरेष्वतिराच  
विकृतित्वेनातिदेशादिकल्प्यते । तदेतद् वृत्तिकारमतम्”—इति ॥

तत्रैव \* भाष्यकारमतेनारचयति—

“परिसङ्ख्या पूर्वपक्षे न सा युक्ता चिदायतः ।

प्राप्तस्थान्यानुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसङ्ख्या, सैव भाष्यकारमते  
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नैव,— षोडशुत्तर इत्ययं विधिरेव न  
भवति । विधित्सितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवत्त्वाम् । अतः परि-  
सङ्ख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया । प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परि-  
त्यागः, अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः, अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति  
दोषत्रयम्”—इति ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥

\* 'तदेवाधिकरणम्'—इति क ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापति-  
 र्वायुर्भूत्वा चरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वा हरत्तां  
 विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द साप्रथत् सा पृथिव्यभवत्तत्  
 पृथिव्यै पृथिवित्वं<sup>(१)</sup> तस्यामश्राम्यत् प्रजापतिः स  
 देवानसृजत् वसून्नुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापति-  
 मब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत् ( १ )

यथाहं युष्मास्तपसासृष्ट्येवं तपसि प्रजननमिच्छ-  
 ध्वमिति तेभ्योऽग्निनायतनं प्रायच्छदेतेनायतनेन  
 श्राम्यतेति तेऽग्निनायतनेनाश्राम्यन् ते संवत्सर एकां  
 गामसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छ-  
 नेताः रक्षध्वमिति तां वसवो रुद्रा आदित्या अर-  
 क्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत् चीणि  
 च ( २ )

शतानि चयस्त्रिंशत्त्रयाथ सैव सहस्रतम्यभवत्<sup>(१)</sup>  
 ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्नि-  
 ष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चाददुः स  
 उक्थेन रुद्रानयाजयत्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सो-  
 ऽतिरात्रेणादित्यान् याजयत्तेमं लोकमजयन्तच्चाददुः<sup>(१)</sup>  
 स्तदन्तरिक्षम् ( ३ )

व्यवैर्यत् तस्माद्रुद्रा घातुंका अनायतना हि तस्मा-

दाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्तिराचस्य वि हि तद-  
 वैर्यतेति चैष्टुभं मध्यमस्याह आज्यं भवति संयानानि  
 सूक्तानि शःसति षोडशिनः शःसत्यहो धृत्या अशि-  
 थिलभावाय<sup>(४)</sup> तस्मान्निराचस्यामिष्टोम एव प्रथम-  
 महः स्यादथोक्त्योऽर्थातिराच एषां लोकानां विष्ट्वै<sup>(५)</sup>  
 चीणिं शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददाति ( ४ )

एषां लोकानामनुसन्तव्यै<sup>(६)</sup> दशतं न विच्छिन्त्या-  
 हिराजन्नेद्विच्छिनदानौ<sup>(७)</sup> त्वथ या सहस्रतम्यासीत्तस्या-  
 मिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया  
 वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां  
 द्विभागं इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूचत उभा  
 जिग्यथुरिति<sup>(८)</sup> तां वा एता मच्छावाकः ( ५ )

एव शःस<sup>(९)</sup> त्वथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति  
 होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होतानाम-  
 स्यापयिता<sup>(१०)</sup> याहुर्नुनेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सह-  
 स्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्विजा<sup>(११)</sup> मथाहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो  
 देये<sup>(१२)</sup> त्वथाहुर्दुदाहृत्या सा वशश्चरेदि<sup>(१३)</sup> त्वथाहुर्वृद्धं  
 चामीधे च देयेति ( ६ )

द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीधं इन्द्रो वै ब्रह्मा विष्णु-  
 वाऽग्नीधयैव तावकल्पेतामि<sup>(१४)</sup> त्वथाहुर्या कल्याणी

बहुरूपा सा देये<sup>(१५)</sup>त्यथाहुर्या द्विरूपोभयत एनी सा  
 देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै<sup>(१६)</sup>तदा एतत् सहस्रस्या-  
 यनः सहस्रः स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रं समितः  
 सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै<sup>(१७)</sup> ॥ ५ ॥

अत्रवी<sup>(१)</sup>च्चा<sup>(२)</sup>न्तरि<sup>(३)</sup>क्षं<sup>(३)</sup>ददा<sup>(४)</sup>त्यच्चावाक<sup>(५)</sup> इति<sup>(६)</sup>\*  
 सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थं द्विरात्रोऽभिहितः, अथ त्रिरात्रं विधातुं काचि-  
 दाख्याधिकोच्यते । तस्यां चाख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्श-  
 यति—“आपो वा इदमग्रे मलिलमासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायु-  
 भूत्वाचरत्, स इमामपश्यत्, तां वराहो भूत्वाचरत्, तां विश्वकर्मा  
 भूत्वा व्यमार्दं, साप्रथत, सा पृथिव्यभवत्, तत् पृथिव्यै पृथि-  
 विलम्<sup>(१)</sup>”—इति । ‘इदम्’—इति, इदानीं दृश्यमानं गिरिनदी-  
 समुद्रादिकं जगत्, पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं मलिलमासीत् । ‘तस्मिन्’  
 एव मलिले केवला आप एव, न तु भूतान्तरम्, तत्कार्यं वा  
 किञ्चिदपि नासीत् । तदानीं प्रजापतिर्भूर्त्तस्य शरीरस्यावस्थातुं  
 स्थानाभावात् वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्नेव मलिले सर्वत्र अचरत् ।  
 चरित्वा च मलिले निमग्नं भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा  
 दृष्टाद्येण तां भूमिं जलस्योपर्याचरत् । आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य  
 विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रत्यं द्रवमपनीय तां

\* अत्रवी[१]च्चा[२] तदन्तरि[३]क्षं[३] ददा[४]त्यच्चावाक[५] इति[६]  
 —इति क, ख, ग ।

विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राणधारभृता पृथिव्य-  
भवत् । प्रथनादेव पृथिवीनाम सम्पन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—“तस्यामश्राम्यत्  
प्रजापतिः; स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यान्; ते देवाः  
प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति, सोऽब्रवीद्यथाह युष्माकृत्पसा-  
सृष्ट्येवं तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति, तेभ्योऽग्नि मायतनं प्राय-  
च्छदेतेनायतनेन आम्यतेति, ते ऽग्निनायतनेनाश्राम्यन्, ते सवत्सर  
एकां गामसृजन्त, तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्रायच्छन्नेताः  
रचध्वमिति, तां वसवो रुद्रा आदित्या अरचन्त, सा वसुभ्यो  
रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्राजायत चीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशतं चाथ  
सैव सहस्रतम्यभवत्<sup>(१)</sup>”—इति । ‘तस्यां’ भूमौ, सः प्रजापतिः  
स्वेनैव शरीरेणावस्थाय मिसृचुः ‘अश्राम्यत्’ तपः कृतवान् ।  
तस्माच्च तप सामर्थ्यात् चीन्वखादिदेवगणानसृजत । ‘ते’ च वसूनादय  
प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । ‘सः’ च प्रजापतिं  
मदत्तपसि कृते सति पश्चाद्युत्पादन मिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य  
तपस आधारभूतमग्निं दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षण तपः कुरुते-  
त्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तत् कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त ।  
‘तां’ च गां स प्रजापतिः वसुभ्यो रचणार्थं दत्तवान् । सा च  
रचिता सती, वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास ।  
ततः प्रजापतिस्त्वामैव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा, तथै-  
वोत्पादयामास । एव मादित्यार्थं मणुत्पादयामास । तमिमं  
पर्यायत्रय संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रैधा वाक्य

विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां सम्पन्नम् । येयं  
‘सहस्रतमौ’ गौः, सेय सहस्रसङ्ख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन चिराचयागेन याजनं दर्शयति—“ते  
देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति, सोऽग्निष्टोमेन वसू-  
नयाजयत्, त इमं लोकमजयन्, तच्चाददुः, स उक्थ्येन रुद्रानया-  
जयत्, तेऽन्तरिचमजयन्, तच्चाददुः, सोऽतिराचेणादित्यानया-  
जयत्, तेऽसु लोकमजयन्, तच्चाददु<sup>(१)</sup>”—इति । वसुरुद्रादित्याः  
सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्रार्थयामासुः ।  
‘सः’ च प्रजापतिः, देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्नि-  
ष्टोमोक्थ्यातिराचैर्वाजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदश-  
स्तोत्र उक्थ्यः । एकोनत्रिंशत्स्तोत्रोऽतिराच\* । ते च तैर्लोकत्रय-  
मजयन् । स्वकीय (स्वकीयं) तत्तद्गोधनञ्च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो  
दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंमनविशेषान् विधत्ते—“तद्-  
न्तरिचं यवैर्यत, तस्माद्बुद्रा घातुका अनायतना हि, तस्मादाहुः  
ग्निथिलं वै मध्यममहस्तिराचस्य वि हि तद्वैर्यतेति. चैष्टुभं मध्यम-  
स्याहुः आज्यं भवति, संयानानि सूक्तानि श्रुसति, षोडशिनः

\* “सर्वस्तोत्राणां भेष कल्प । उत्तरं मुत्तरं स्तोमभागानां दधाति ।  
द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थ्ये, षोडश षोडशिनः, सप्तदश वाजपेये,  
एकान्त्रिंशत्तमतिराचे, त्रयस्त्रिंशत्तमतोर्वामे”—इति व्याप० श्रौ० १४.

१०. २-४ सूत्राणि ।

† नास्त्येतद् पुनः पद ख-ग-पुस्तकयोः ।



असत्यज्ञो धृत्या अग्निधिलं भावाद्य<sup>(४)</sup>”-इति । यदन्तरिचं रुद्रै-  
जितं ‘तदन्तरिचं’, ‘यद्वैर्यत’ विग्रीर्णमभूत्, स्पृहारूपं लोकसंस्थानं  
भग्नमभूदित्यर्थः । यस्माद्द्रुद्राणामायतनमन्तरिचलोकस्थानं विग्रीर्ण-  
मभूत्, ‘तस्मात्’ आयतनाभावात् ‘रुद्राः’ कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र  
प्राणिघातिनोऽभवन् । यस्मात् फलभूतमन्तरिचं विग्रीर्णमभूत्  
तस्मात्तत्साधनमात्रं चिराचयागस्य मध्यममहं केनापि वैकल्येन  
अग्निधिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याज्ञो दार्ढ्येन शैथिल्य-  
परिहाराय\* कानिचिच्छस्त्राणि अनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्कन्दस्काया-  
मृच्युत्पन्नं ‘त्रैष्टुभं’ होतुराज्यशस्त्रं शसनीयम् । तथा संयानाख्यानि  
दाशतय्यां प्रसिद्धानि ‘सूक्तानि’ शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि  
शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्यमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विग्रीर्णस्य विधाय चिराच-  
यागस्याहर्विग्रीर्णान् विधत्ते- “तस्माच्चिराचस्याग्निष्टोम एव प्रथम-  
महः स्यादथोक्थ्योऽथातिराच एषां लोकानां विधत्स्ये<sup>(५)</sup>”-इति ।  
यस्मादस्त्रादिभिरहस्तयेण लोकत्रयजयायाहस्तयसङ्घातरूपमनुष्ठि-  
तम्, ‘तस्मात्’ चिराचयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः । यदुक्तं सूत्रकारेण-  
‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि चयस्त्रिंशत्तत्र प्रथमेऽहनि ददात्येवं  
द्वितीये तृतीये च साहस्रगतिरिच्यते’-इति ॥

\* “ तस्मान्मध्यमस्याज्ञोऽर्थादार्द्ध्यायार्थशैथिल्यपरिहाराय ”-इति क ।

† “ अथ षोडशी । + + + । ‘ अथा त्वा वहन्तु हरय ’-इति (ऋ० सं०  
१. १६. १-३.) तिस्त्रो गायत्र्य ”-इत्यादीनि (आश्व० श्रौ० ६. २.)  
सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

तदिदं विधत्ते—“त्रीणि शतान्यनूचीनाहमथवच्छिन्नानि ददा-  
त्येषां लोकानामनुसन्त्यै(१)”—इति । अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्तते  
इत्यनूचीनम्, तादृशञ्च तदहञ्च ‘अनूचीनाहम्’, प्रतिदिनमित्यर्थः ;  
प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि  
ददाति । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्येकैकस्मिन्  
दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च  
‘लोकानां भूरादीनां सन्त्यै भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षि-  
णानयने न्यूना दशधा नयेत्’—इति ॥

तदेतद्विधत्ते—“दशत न विच्छिन्त्यादिराजन्नेदिच्छिन्नदानी-  
ति(२)”—इति । दशानां वर्गे दशत्\* । तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् ।  
वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि अवस्थिता गाः प्राग्बंशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां  
दिशि दक्षिणार्थं नयति, तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत्, न तु  
दशतो न्यूनं नयेत्, दशसङ्ख्याया विराड् रूपत्वात् । विराजं नैव वि-  
च्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिंशत उपरि त्रयमधिकं  
तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत्, न्यूनत्वस्यैवात्र विधानात् ।  
एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिगिष्यते ॥

तद्दानन्तु वज्रधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रसूति—“अथ या  
सहस्रतम्यामीत्तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्य-  
तानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्येत इति, तस्यामकल्पेतां द्विभाग  
इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तदा एषाभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति(३)”—इति ।  
कृत्तिः कल्पनम्, तथैव क्लृप्त्या ‘तस्यां’ सहस्रतम्यां गवि निमित्त-

\* “पञ्चद-दशतो वर्गे वा”—इति पा० पू० १. ६० ।

भूतायां ममैवेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येवमचिन्तयत् । तां गां गृहीत्वा विष्णुः 'अनया' गवा 'सहस्रम्' इदं सर्वं मां वर्जयित्वा स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्मयैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ 'तस्यां' गवि 'अकल्पेतां' व्यवस्थां कृतवन्तौ,— इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः, विष्णु-सृतीये भागे व्यवस्थितः । 'तत्' एतदर्थमभिलक्ष्य काचिदृग्वेदे ष्टगनूच्यते; सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम्—'उभा जिग्यथुरिति' एतत् (ऋ० सं० ६. ६६. ८.) । इयञ्चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते (१८४ पृ० ७पं०) ॥

अथैतस्या षष्ठः शंसननियमं विधत्ते—“तां वा एतामच्छावाक एव शप्सति(८)”—इति ॥

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—“अथ या सहस्रतमी, सा होत्रे देयेति; होतारं वा अभ्यतिरिच्यते, यदतिरिच्यते होतानाप्राप्त्यापयिता(९)”—इति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यतिरिच्यते, यत्तु द्रव्यं चागेऽतिरिक्तं भवति, तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते;—होता क्षनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्होत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्यः पक्षः । द्वितीयं पक्षं दर्शयति—“अथाऽऽरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्ता उन्नेतर्त्विजाम्(१०)”—इति । 'एषा' गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या; उन्नेतापृत्विजां मध्येऽप्यतिरिक्तवीर्यः । अतएव हि हारियोजनभवे श्रूयते “उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते” इति (तै० सं० ६. ५. ८. १.) । तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः । तृतीयं

पचं दर्शयति—“अथाङ्गः सर्वभ्यः सदस्येभ्यो देयेति<sup>(११)</sup>”—इति ।  
 अत्रोपपत्तिर्वह्निरेव द्रष्टव्या “यावन्तो वै सदस्यास्तो सर्वे दक्षिणाः”  
 —इत्यन्यत्राम्नातम् (तै० सं० ३.२.८.३.) । तस्मात् सदस्येभ्यो देया ।  
 चतुर्थं पचं दर्शयति—“अथाङ्गरुदाहृत्या सा वगश्चरेदिति<sup>(१२)</sup>”—  
 इति । अत्राप्युपपत्तिर्वह्निरेव द्रष्टव्या । दिनत्रये विभागसाम्येन  
 दक्षिणा दत्ता, इयञ्चैका, भागवैषम्यञ्च न युक्तम्, अतो यज्ञभूमे-  
 रुद्गतां कृत्वा स्ववग्लेन यथा चरति तथा कुर्यात् । पञ्चमं पचं  
 दर्शयति—“अथाङ्गर्द्धाणे चाग्नीधे च देयेति, द्विभागं ब्रह्मणे,  
 तृतीयमग्नीधे ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयेव तावकल्पेतामिति<sup>(१३)</sup>”  
 —इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकृत्तिः, तद्वत् तदीययोः\*  
 ब्रह्माग्नीधयोर्देया । षष्ठं पचं दर्शयति—“अथाङ्गर्यां कल्याणी बङ्गरूपा  
 सा देयेति<sup>(१४)</sup>”—इति । इय वै सहस्रतमो न कस्मैचिद्देया, किं  
 त्वेतत् प्रतिनिधिरूपा या काचित् ‘कल्याणी’ बङ्गचीरादिगुणवती  
 विचित्रवर्णा सा दातव्या । सप्तमं पचं दर्शयति—“अथाङ्गर्यां द्विरूपो-  
 भयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै<sup>(१५)</sup>”—इति । ‘या’ गौः  
 शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन ‘द्विरूपा’ । पार्श्वद्वये शुक्लकेशोपेतत्वात्  
 ‘उभयत-एनी’ । सहस्रसङ्ख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेत कर्म प्रशंसति—“तदा एतत् सहस्र-  
 स्थायनः सहस्रः स्तोत्रीया, सहस्रं दक्षिणाः सहस्रममितः सुवर्गो  
 लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै<sup>(१६)</sup>”—इति । चिराचाख्यं यत्

\* “इन्द्रस्य विष्णोश्च भागयोग्ययोः”—इति ख, “इन्द्रस्य विष्णोश्च या  
 भागकृत्ति, तयैव कृत्या तदीययोः”—इति ग ।

कर्माक्तं तदेतत्सहस्रमह्याकफलस्य प्राप्तिहेतुः; यस्मादत्र चिपु  
दिनेषु मिलित्वा सोचीया च्चः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षिणाद्योक्त-  
रीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकस्य सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,  
तादृशस्य स्वर्गस्थाभिजयाय इदं कर्म योग्यम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सोमो वै सहस्रमविन्दुत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दुत्तौ यमो  
न्यागच्छतावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इत्यब्रूताः स  
यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य  
वीर्यं विभर्त्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति  
तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यम् ( १ )

परि पश्यामोऽःशमा हरामहा इति तस्यामःश  
माहरन्तु<sup>(१)</sup> ताम्पु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा  
रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता  
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैक-  
हायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान् रोहिण्या  
पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता  
चैवास्य त्रिभिश्च ( २ )

शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते<sup>(१)</sup>  
ताम्पु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्षणा

पष्टौही वाचंघ्नी रूपं कृत्वा चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च  
 शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पष्टौहीं वाचंघ्नीं  
 दद्याद्य एवं विद्वान् रोहिणीं लक्ष्मणां पष्टौहीं  
 वाचंघ्नीं ददाति चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणिं च शतानि  
 सा दत्ता ( ३ )

भवति<sup>(१)</sup> तामसु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा  
 जरती मूर्खा तज्जघन्या रूपं कृत्वा चयस्त्रिंशता च  
 त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्या  
 मनुस्तरणीं कुर्वीत् य एवं विद्वान् जरतीं मूर्खां  
 तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणिं  
 च शतानि सामुपिन् लोके भवति<sup>(२)</sup> वागेव सहस्र-  
 तमी तस्माद् ( ४ )

वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता  
 भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सह-  
 स्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादयान्यां  
 ब्रूयादियं ममेति तथास्य तत् सहस्रमप्रतिगृहीतं  
 भव<sup>(३)</sup>त्युभयतएनी स्यात्<sup>(४)</sup> तदाहुरन्यतएनी स्यात्  
 सहस्रं परस्तादेतमिति<sup>(५)</sup> यैव वरः ( ५ )

कल्याणी रूपसंमृदा सा स्यात्सा हि वरः समृद्धौ<sup>(६)</sup>  
 ता मुत्तरेणाग्नीध्रं पर्याणीयाहवनीयस्यान्ते द्रोणक-

लुशमव प्रापये<sup>(८)</sup> दा जिघ्र क<sup>(९)</sup> नशं मद्दुरुधारा पर्यस्वत्या  
 त्वा विंशन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धु<sup>(१०)</sup> अश्वः सा मा सहस्र  
 आ भज प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा<sup>(११)</sup> विंशताद्रयि-  
 रिति<sup>(१०)</sup> प्रजयैवैनं पशुभी रय्या सम् ( ६ )

अर्हयति<sup>(११)</sup> प्रजावान् पशुमान रयिमान् भवति  
 य एवं वेद<sup>(१२)</sup> तथा सहाग्रीधं परेत्य पुरस्तात् प्रतीच्यां  
 तिष्ठन्त्यां जुहुया<sup>(१३)</sup> दुभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा  
 जिग्ये कतरथुर्नैनाः इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां वेधा  
 सहस्रं वि तदैरयेथामिति<sup>(१४)</sup> वेधा विभक्तं वै चिराच्चे  
 सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मा-  
 चाम् ( ७ )

करोति<sup>(१५)</sup> रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाः समर्ह-  
 यति<sup>(१६)</sup> तस्या उपोत्याय कर्णमा जपे<sup>(१७)</sup> दिडे रन्तेऽदिते  
 सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये  
 नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति<sup>(१८)</sup> देवेभ्य  
 यैवैनामा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते<sup>(१९)</sup> ॥ ६ ॥

वीर्यं<sup>(१)</sup> च<sup>(२)</sup> दत्ता<sup>(३)</sup> तस्माद्<sup>(४)</sup> वरः<sup>(५)</sup> सम्<sup>(६)</sup>  
 मात्राम्<sup>(७)</sup> \* एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

\* “एतदेतस्या वीर्यं [१] मय विभिद्यं [२] दत्ता [३] संपद्यतमी तस्माद् [४]  
 यैव वरः [५] सम् [६] मात्राम् [७]” - इति क, ख, ग ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः ; अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमीं प्रपञ्चयितुमुपाख्यानं दर्शयति—“सोमो वै सहस्रमविन्दत् ; तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् ; तौ यमो न्यागच्छत् ; तावन्नवीदसु मेऽन्नापीत्यसु हीर इत्यब्रूताः ; स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्त्सोति ; तावन्नवीदियं ममास्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताः ; सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं परि पश्यामोऽऽग्रमा हरामहा इति तस्यामऽग्रमाहरन् (१)”—इति । पुरा कदाचित् सोमो गोसहस्रमलभत । तदनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्रमलभत, ‘तौ’ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आगच्छत् । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तावपि तथास्त्वित्यङ्गीकुरुतः । आदरार्थः श्रुतः\* । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मिन् सहस्रे ‘एकस्याम्’ उत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं विभर्त्सोति मनसा निश्चित्य इयमेव ममासु युवयोरितरत् सहस्रमित्यब्रवीत् । ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वा ‘एतस्याम्’ उत्तमायां गवि वीर्यं परीक्ष्य तस्यामंग्रमेकैक स्वीकुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंगहरणप्रकारं दर्शयति—“तामसु प्रावेशयन्सोमायोदेहीति ; सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा चयस्त्रिःश्रता च त्रिभिर्य ग्रतैः सहोदैत्, तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद् ;—य एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणाति, चयस्त्रिःश्रता चैवास्य त्रिभिर्य ग्रतैः

\* पा० ८ २. १००. वा० १ ।



सोमः क्रीतो भवति, सुक्रीतेन यजते<sup>(१)</sup>—इति । ते चयोऽपि मिलित्वा 'ताम्' उक्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं न्रुवन्तोऽपु प्रावेगयन् । सोमस्य यद् यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्गच्छेदित्यर्थः । ततः 'सा' गौरसु प्रविष्टा, जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं कृत्वोद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—'रोहिणी' शरीरे लोहितवर्णा, 'पिङ्गला' पिङ्गलाक्षी, 'एकहायनी' एकसंवत्सरवयस्का; ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपञ्च कृत्वा गवामन्यासां चयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया शतत्रयसङ्ख्याया च सह जलादुद्गच्छत् । यस्मात् सोमाय रोहिण्यादिरूपं धृतवती, तस्माद्रोहिण्या एकहायन्या पिङ्गलाख्या सोमं क्रीणीयात् । तथा क्रीतः सोमस्तयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति । ततः सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अयेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—“तामपु प्रावेगयन्धिन्द्रायोदेहीति; सा रोहिणी सङ्गणा पष्ठौही वार्चनी रूपं कृत्वा चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदेत्; तस्माद्रोहिणीं सङ्गणां पष्ठौही वार्चनीं दद्याद्, य एवं विद्वान् रोहिणी सङ्गणां पष्ठौही वार्चनीं ददाति, चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणि च शतानि च सा दत्ता भवति<sup>(१)</sup>—इति । पूर्ववद्भाष्येयम् । 'सङ्गणा' गृह्य-पुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्षणोपेता, 'पष्ठौही' चतुर्वर्णा, 'वार्चनी' दर्शनमात्रेण मानसक्रीणापहन्त्री; यस्मादिन्द्रस्येदृशी प्रिया, 'तस्मात्' ईदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—“तामपु प्रावेगयन् यमायोदेहीति; सा जरती मूर्खा, तज्जघन्या रूपं कृत्वा चयस्त्रिं-

गता च त्रिभिश्च गतैः सहोदैत् ; तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्या-  
मनुस्तरणीं कुर्वीत ; य एवं विद्वान् जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनु-  
स्तरणीं कुरुते, त्रयस्त्रिंशद्वाच्यं त्रीणि च गतानि सामुभिन् लोके\*  
भवति<sup>(४)</sup>—इति । ‘जरती’ वृद्धा, ‘मूर्खा’ रोपणशीला, सैव जघन्या  
‘तज्जघन्या’ इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यर्थः । ‘अनुस्तरणी’ मृतं  
पुरुषमनु यां गां हत्वा तदवयवान् प्रेतपुरुषावयवेष्वास्तृणन्ति सेय-  
मनुस्तरणी । सा च जरादिगुणयुक्ता कार्या । तस्मात्स्तरणेन परलोके  
त्रयस्त्रिंशदधिकगोशतत्रयं सम्पद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र क्रयदा-  
नानुस्तरणीविधयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमीं प्रगृह्याथ प्रकारान्तरेण प्रशं-  
सति—“वागेव सहस्रतमी, तस्माद्दरो देयः, सा हि वरः सहस्रमस्य  
सा दत्ता भवति, तस्माद् वरो न प्रतिगृह्यः ; सा हि वरः सहस्र-  
मस्य प्रतिगृह्येति भवतीयं वर इति ब्रूयादयान्यां ब्रूयादियं  
ममेति ; तथास्य तत्सहस्रमप्रतिगृह्येति भवति<sup>(५)</sup>—इति । येयं  
सहस्रतमी सोमाद्यर्थं रूपचयं स्वीकृत्य जलादुद्गता, सा वाग्देवतैव ;  
यस्माद् वाग्देवतैव रूपं, तस्मात् साहस्रदक्षिणे थागे वाग्देवतात्-  
सम्पादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः † । यस्मात् सहस्रतमी श्रेष्ठो  
गोविशेषः, तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्ररूपा ‘सा’  
सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रमदृशः,  
तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्येयात् । तत्प्रतिपद्ये सति गोसहस्र-

\* “सामुभिन्लोके”—इति मू० क, ख, टी० क, ग ।

† “गौर्वे वरः”—इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० ५. ११. ४ ।

प्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथञ्चित् प्रतिगृह्णीयात्, तदा तामेवं निर्दिशेत्,—योऽयं वरः, सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्,—‘इयं’ वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्दिशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमी वज्रधा प्रग्रंस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते—“उभयतएनी स्यात्<sup>(६)</sup>”—इति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः, सेयम् ‘उभयतएनी’ ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—“तदाऽऽरन्यतएनी स्यात् सहस्रं परस्तादेतमिति<sup>(७)</sup>”—इति । तस्मिन् सहस्रतमीविषये अ-भिज्ञा एवमाहुः,— अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोप-पत्तिश्चैवमाहुः,— ‘एतं परस्तात् सहस्रम्’ एतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठति, अतो न तत्र शुक्लरेखापेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पदान्तरं विधत्ते—“येव वरः कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात्, सा हि वरः समृद्धौ<sup>(८)</sup>”—इति । ‘या’ गौः ‘कल्याणी’ वज्रचीरादिगुणवती, रूपसमृद्धौ समीचीन-शृङ्गपुच्छाद्युपेता, सैवात्र ‘वरः’ दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तदानेनैव समृद्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराग्रापणं विधत्ते—“तामुत्तरेणाम्नीधं पर्या-णीयाहवनीयस्थान्ते द्रोणकलगमत्र प्रापयेद्<sup>(९)</sup>”—इति । अग्नीधः शरणम् ‘आग्नीधम्’, तस्योत्तरभागे ‘तां’ दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेना-नीयाहवनीयस्य समीपे द्रोणकलगमत्रं सोममवप्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाप्रापये मन्त्रमुत्पादयति—“आ जिघ्र कलगं मद्गुह-

धारा पयस्वत्या त्वा विग्नन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा  
सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः सह पुनर्मां विग्नताद्रयिरिति<sup>(१०)</sup>”  
—इति । महीति गोर्नाम वक्ष्यते † । हे महि । त्वं द्रोणकलागं  
सर्वतो जिघ्र । कौटुगी त्वम् ? ‘उरुधारा’ दीर्घक्षीरधारोपेता,  
‘पयस्वती’ बडलक्षीरोपेता । तादृगी त्वाम् ‘इन्दवः’ सोमविन्दवः  
आविग्नन्तु;—यथा समुद्रं सिन्धवः प्रविग्नन्ति, तद्वत् । सा त्वं माम्  
अस्मिन् गोसहस्रे ‘आ भज’ सर्वतः प्रापय । तथा ‘रयिः’ धनम्,  
प्रजया पशुभिश्च सह मां पुनः आविग्नतु । आप्रापणस्य फलं  
दर्शयति— “प्रजयैवैनं पशुभौ रय्या समर्द्धयति<sup>(११)</sup>”—इति ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एवं  
वेद<sup>(१२)</sup>”—इति ॥

अथ तदङ्गभूतं कच्चिद्धोमं विधत्ते— “तथा सहाग्नीध्रं परेत्य  
पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयाद्<sup>(१३)</sup>”—इति । आहवनीयसमीपे  
स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्य आग्नीध्रस्य  
पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति— “उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न  
परा जिग्ये कतरयनेनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयां वेधा सहस्रं  
वि तदैरयेथामिति<sup>(१४)</sup>”—इति । हे इन्द्राविष्णु ! युवाम् ‘उभा’  
उभौ ‘जिग्यथुः’ सर्वत्र जितवन्तौ, ‘न परा जयेथे’ क्वापि पराजयं

\* य० वा० सं० ८. ४२. पर मन्त्रि पाठभेदो महान् ।

† निघ० २. ११. ५। “गोर्नाम वक्ष्यति (१६० ए० १६५०)” — इति ग ।

‡ ऋ० सं० ६. ६६. ८ ।

न प्राप्तयः । 'एनो.' एनयोर्बभयोर्मध्ये 'कतरञ्चन' एकोऽपि 'न परा-  
जिग्ये' पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो ! त्वमिन्द्रश्चोभौ 'यदपसृ-  
धेयां' यदा परस्परं स्यद्धितवन्तौ, 'तत्' तदा गोसहस्र 'वेधा'  
विभज्य 'ऐरयेयाम्' इन्द्रस्य द्वौ भागौ, विष्णोरेको भागः, इत्येवं  
प्राप्तवन्तौ ॥

वेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—“वेधा विभक्तं  
वै चिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति,— सहस्रस्यैवैनां मात्रा  
करोति<sup>(१५)</sup>”—इति । चिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं वेधा  
विभक्त्यमिति यत्, तेन 'एनां' सहस्रतमीमेव गां 'साहस्री' सहस्रो-  
पेतां करोति,— न केवलं सहस्रोपेता, किन्तु तस्य सहस्रस्य  
यावतौ मात्रा, तावन्मात्रामेवैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—“रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनां  
समर्द्धयति<sup>(१६)</sup>”—इति । 'रोहिणी पिङ्गलैकहायनी'—इत्यादीनि  
यानि रूपाण्युक्तानि (१८२४० १५ पं०), तानि जुहुयात् । “रोहिण्ये  
खाद्या”—इत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेयाः । एतस्मिन् होमे कृते सत्य-  
पेक्षितैः रूपैरेव 'एनां' गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जप विधत्ते—“तस्या उपोत्याय कर्णमा जपेद्<sup>(१७)</sup>”  
—इति । 'तस्याः' गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाणं  
मन्त्रं जपेत् । तस्मिन् मन्त्रं दर्शयति—“इडे रन्नेऽदिते सरस्वति  
प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानि सुकृतं मा  
देवेषु ब्रूतादिति<sup>(१८)</sup>”—इति । केनापि न हन्यत इत्यग्निया

गौः\* । हे अग्निये! इडादीनि तव नामानि, अतस्तेनामभिरिह सम्बोध्यते ; एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये 'मां' यजमानं 'सुहृतं' पुण्यहृतं ब्रूहि । मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—“देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते(१९)”-इति । एतन्मन्त्रपाठेन इयं गौः देवेभ्य एव 'एनं' यजमानमावेदयति ; ते च देवाः 'एनं' यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

सुहृत्सुतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः  
 सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह  
 सुवर्गं मेवैनं लोकं गमयति(१) सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं  
 गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तं मेवैनं लोकं गमयति सा मा  
 सर्वान् पुण्यान् लोकान् † गमयेत्याह सर्वानेवैनं  
 पुण्यान् लोकान् † गमयति सा ( १ )

मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा  
 विशताद्रथिरिति प्रजयैवैनं पशुभी रथ्यां प्रतिष्ठाप-  
 यति(१) प्रजावान् पशुमान् रथिमान् भवति य एवं

\* निघण्टौ १. ११. १. निरुक्ते ११. ४. ६ ।

†, † “पुण्यालोकान्”-इति क, “पुण्याल्लोकान्”-इति टो० क०,

“पुण्याल्लोकान्”-इति टो० ग० ।

वेद<sup>(१)</sup> तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोजात्रे वा ध्वर्यवे  
 वा दद्यात् सहस्रमस्य सा दत्ता भवति<sup>(२)</sup> सहस्रमस्य  
 प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वान् ( २ )

प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकांसि न सहस्रमे-  
 कां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूता  
 विश्मा सहस्रमि<sup>(३)</sup>त्येकामेवैनां भूतां प्रति गृह्णाति न  
 सहस्रं य एवं वेद<sup>(४)</sup> स्योनासि सुपदा सुशेवा स्योना  
 मा विश् सुपदा मा विश् सुशेवा मा विश् ( ३ )

इत्याह स्योनैवैनं सुपदा सुशेवा भूता विशति नै-  
 नं हिनस्ति<sup>(५)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रत-  
 म्यन्वेती३ सहस्रतमीं सहस्राश्मिति यत् प्राचीमुत्-  
 सृजेत् सहस्रं सहस्रतम्यन्वियात्तत् सहस्रमप्रज्ञाचं  
 सुवर्गं लोकं न प्रजानीयात् प्रतीचीमुत्सृजति तां  
 सहस्रमनु पर्यावत्तेते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति<sup>(६)</sup>  
 यजमानम् ( ४ )

अभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा  
 नीयते प्रथमा देवान् गच्छति<sup>(७)</sup> ॥ ७ ॥

सा<sup>(१)</sup> ऽविद्वान्<sup>(२)</sup> विश्<sup>(३)</sup> यजमानं<sup>(४)</sup> दादश च ॥ ७ ॥

\* 'लोकान् गमयति सा[१] विद्वान्[२] सुशेवा मा विश्[३]' - इति व, ख, ग।

पष्ठेऽनुवाके सहस्रतमौं प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम्, अथ सप्तमे तद्दानं विधीयते । तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण—‘तां यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति’—इति । तानेतान् सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्रांश्चतुरो व्युत्पाद्य व्याचिख्यासुः प्रथममन्त्र-तात्पर्यं दर्शयति—“सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति ; सैनः सुवर्गं लोकं गमयति, सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह,—सुवर्ग-मेवैनं लोकं गमयति<sup>(१)</sup>”—इति । ‘यजमानः’ अयं ‘सहस्रतम्या’ गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ; सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात् सा मेत्यादिमन्त्रं पठ त्वम् । हे सहस्रतमि ! सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—“सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह, ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति ; सा मा सर्वान् पुष्टान् लोकान् गमयेत्याह, सर्वानेवैनं पुष्टान् लोकान् गमयति ; सा मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह-पुनर्मा विशताद्रयिरिति, प्रजयैवैनं पशुभौ रथ्यां प्रति षापयति<sup>(२)</sup>”—इति । ‘ज्योतिष्मान्’ आदित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः ‘पुष्टाः’ । ‘प्रतिष्ठां’ स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह ‘रथिः’ धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्रजावान् पशुमान् रथिमान् भवति य एवं वेद<sup>(३)</sup>”—इति ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—“ता मग्नीधे वा ब्रह्मणे वा ह्योचे वोद्गाचे वाध्वर्यवे वा दद्यात्, सहस्रमस्य सा दत्ता भवति<sup>(४)</sup>”—इति ॥

अथ पतिपद्दोषपरिहाराय तन्नतिपद्मन्त्रं विधत्ते—“सहस्र-



मस्य प्रतिगृहीतं भवति, यस्त्नामविद्वान् प्रतिगृह्णाति; तां प्रति गृहीयादेकासि न सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा सहस्रमिति<sup>(५)</sup>”—इति । योऽमन्त्रमविद्वान् सहस्रतमी प्रतिगृहीयात्, अस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति; तावान् प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकासीत्यादिमन्त्रेण 'तां' सहस्रतमीं प्रतिगृहीयात् । मन्त्रार्थस्तु,— सहस्रतमी त्वमेकैव गौरसि, न तु सहस्रम्, अतस्त्वामेकामेवभूतां प्रतिगृह्णामि, न तु सहस्रं त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । 'इति'-शब्दो मन्त्र-समाप्त्यर्थः ॥ मन्त्रवेदनं प्रशंसति—“एकामेवेनां भूतां प्रति गृह्णाति, न सहस्रं, य एवं वेद<sup>(६)</sup>”—इति ॥

अथ प्रतिगृह्णादूर्द्ध्वं जघं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—“स्यो-नासि सुषदा सुगेवा स्योना मा विश सुषदा मा विश सुगेवा मा विशेत्याह\*, स्योनैवैनः सुषदा सुगेवा भूता विशति,—नैनः हिनस्ति<sup>(७)</sup>”—इति । हे सहस्रतमि ! त्वं 'स्योना' सुषदा, 'सुषदा' दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तुं शक्या, 'सुगेवा' कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्र-पाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येन न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सर्जनं विधत्ते—“ब्रह्म-वादिनो वदन्ति,—सहस्रः सहस्रतम्यन्वेती र सहस्रतमीः सहस्रा र-मिति; यत् प्राचीमुत्सृजेत्, सहस्रः सहस्रतम्यन्वियात्, तत् सहस्रमप्रज्ञात्रः सुवर्गं लोकं न प्रजानीयात्, प्रतीचीमुत्सृजति, ताः

\* “ विश इत्याह ”—इति ख ।

सहस्रमनु पर्यावर्त्तते, सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति<sup>(८)</sup>—इति ।  
 किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति  
 ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्, तदानीं  
 पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पद्यादियं गच्छेत्, तदानीं प्रजानरहितं  
 गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात्, तस्मात् तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखी-  
 मेनामुत्सृजेत्,—तदानीं पुरतो गच्छन्ती 'तां' सहस्रतमीम् 'अनु'  
 पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति, 'सा' च सहस्रतमी मार्गाभिज्ञा सती  
 स्वर्गं प्राप्नोति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यज-  
 मानस्य गोष्ठे विसृजति”—इति, तदेतद् विधत्ते—“यजमानमभ्युत्-  
 सृजति, क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत, उत्तमा नीयते, प्रथमा देवान्  
 गच्छति<sup>(९)</sup>”—इति । अस्त्रिगुभ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यज-  
 मानगृह्याभिमुख्ये(खे)नोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे त्वस्य एव  
 काले सहस्रमुत्पद्यते । इत्यथ सहस्रतमीं दक्षिणानयनकाले चरमा  
 सती नीयते, स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान्  
 गच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

अचिरद्द्वादैवाय पूजां पुत्रकामाय स रिरिचा-  
 नोऽमन्यत् निर्वीर्यः शिथिलो यातयाम्ना स सुतं चतू-

रात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै तस्य चत्वारो  
 वीरा आजायन्त सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्युः सुस-  
 भेयो य एवं विद्वाःश्चतुराचेण यजत् आस्य चत्वारो  
 वीरा जायन्ते सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्युः सुसभेयो<sup>(१)</sup>  
 ये चतुर्विंशः पर्वमाना ब्रह्मवर्चसं तत्<sup>(२)</sup> ( १ )

य उद्यन्त स्तोमा श्रीः सा<sup>(१)</sup>चिंश्च अद्वादेवं यज-  
 मानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्म-  
 वर्चसमन्नाद्यं स एताश्चतुरश्चतुष्टोमान्स्तोमानपश्यत्  
 तानाहरत्तैरयजत् तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं  
 द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन<sup>(१)</sup> य एवं  
 विद्वाःश्चतुरश्चतुष्टोमान्स्तोमानाहरति तैर्यजते तेज  
 एव ( २ )

प्रथमेनावारुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-  
 येनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवाचिर्हृदिमाभ्रात्तामेव यज-  
 मान ऋध्नोति<sup>(२)</sup> ॥ ८ ॥

त[७]देवा[१०]ष्टादश च\* ॥ ८ ॥

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् , तावता पञ्चममारभ्य चिष्वनु-  
 वाकेषु 'गर्गचिराच' समापित. । अथाष्टमनवमयोः द्वौ चत्वारोच्चा-  
 बुध्येते । तत्राचेद्यत्तराचमष्टमेऽभिधत्ते— "अचिरददादौर्वाय प्रजा

\* "तत्[१] तेज[२] एवाष्टादश च"—इति क, ख, ग ।

पुत्रकामाय, स रिरिचानोऽमन्यत,— निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा  
 स एतं चतुरात्रमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै तस्य चत्वारो  
 वीरा अजायन्त,— सुहोता सूद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयो; य एवं  
 विद्वान्श्चतुरात्रेण यजत आस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता  
 सूद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयः<sup>(१)</sup>—इति । ऊर्वस्य पुत्रः और्वः, स च  
 पुत्रकामोऽत्रिं याचितवान्, तस्मै सोऽचिः स्वकीयां प्रजां ददौ ।  
 ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन् मनस्येवममन्यत,— अहं ‘निर्वीर्यः’  
 प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, ‘शिथिलः’ कार्येष्वचमः, ‘यातयामा’  
 गतमारश्वासौति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं ‘चतुरात्रं’ निश्चित्य,  
 तत्सामग्रीमाहृत्य, तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा  
 उत्पन्नाः । ते च हौत्रे, औद्गात्रे, आध्वर्यवे, यज्ञप्रयोगोपदेशे च  
 कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरात्रेणैवा तादृशान् पुत्रान् लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाथ्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु चिथ्यपि स्तोम-  
 विशेषं विधत्ते—“ये चतुर्विंशः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत्<sup>(२)</sup>—  
 इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आदृक्ताः, स  
 स्तोमश्चतुर्विंशः\* । तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्त्तव्याः ।  
 तथा सति तत् पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विं-  
 शतिसंख्याया गायत्र्यां ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमदृष्टिं† विधत्ते—“य

\* य० वा० सं० १४. २३, २५, लाक्षा० सू० ४. ४ १, ६. ८. ६ ।

† “गायत्रीच्छन्दसा घ”—इति क, “गायत्र्या जपादिना”—इति ख,

“गायत्रीद्वारा”—इति ग । ‡ “स्तोमविशेषं”—इति ख ।

उद्यन्त स्तोमा\* श्री सा<sup>(१)</sup>—इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्त  
 स्तोमा उद्यत्स्तोमा, तादृशा ये सन्ति, सैव श्री, तद्धेतुत्वेन तेषां  
 श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकार सूच्यते (ये स्तोमा तेः) सन्ति चिद्वृत्-  
 पञ्चदश सप्तदशैवविंश चिण्व चयस्त्रिंशशाख्या षट् स्तोमा † । तत्र  
 प्रथमेऽङ्गि प्रातः सवनं चिद्वृत्स्तोमयुक्तम्, माध्यन्दिनं सवनं पञ्चदश-  
 स्तोमयुक्तम्, तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् — अथ द्वितीयेऽङ्गि  
 चिद्वृत् परित्यज्यैकविंशस्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशै  
 सवनं चय निष्पाद्यम् — तृतीयेऽङ्गि सप्तदशैकविंशचिण्वै, — चतुर्थे-  
 ऽङ्गि एकविंशचिण्वचयस्त्रिंशै । तदिदमुद्यत्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुराचविकारं प्रशंसति— ‘अचिंश्रद्धादेवं यजमान  
 चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमघ्राद्यं स  
 एताश्चतुरस्यतुष्टोमान्स्वोमानपग्नत् तानाहरत्तैरयजत तेज एव  
 प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनाघ्राद्यं चतुर्थेन<sup>(१)</sup>’  
 —इति । श्रद्धा देवो यस्यासौ ‘श्रद्धादेव’ । यथा देवताया-  
 मादरस्तथा श्रद्धायामित्यर्थः । तादृशोऽचिर्यजमान सर्वदा यागान्  
 करोति । तथाविधं यजमानं तेजश्चादीनि न प्राप्नुवन् । तेज  
 शरीरकान्तिः, इन्द्रियं चतुरादिमामर्थ्यम्, ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययन-  
 सम्पत्तिः, अघ्राद्यं स्वादन्नसम्पत्तिः । एकैकस्मिन्नङ्गि पवमानेषु

\* “उद्यन्त स्तोमा”—इति ख “उद्यन्त स्तोमा”—इति ।

† बन्धनोपिज्ञान्त-कृतानोमानि पदानि क पुस्तकादन्यत्र न दृश्यन्ते ।

‡ ता० प्रा० द्वितीयाध्यायोपादिखण्डत तृतीयाध्यायोपसप्तमखण्डान्तं दृश्यम् ।

§ “माध्यन्दिनं पवमानं”—इति क ।

चतुर्विंशसोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या चिष्टदादयस्त्रयः सोमाः ।  
एवं चतुर्विंशदिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठानेनात्रिः  
तेजश्चादिकमलभत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजत इति कृत्स्नः क्रतुर्विहितः, इदानीं  
क्रत्ववयवान् चतुरहर्विशेषान् विधत्ते—“य एवं विद्वाःश्चतुरश्चतु-  
ष्टोमान्सोमानाहरति, तैर्यजते, तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रियं  
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्ये चतुर्थेन ; यामेवात्रिर्च्यद्विमाध्नी-  
त्तामेव यजमान ऋध्नोति<sup>(१)</sup>”—इति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव  
सङ्गच्छार्थं यामेवेत्यादि पुनर्वचनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत् स एतान्  
पोषाः अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जा-  
नाते<sup>(१)</sup> एतान्नेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाःश्चतुरा-  
त्रेण यजते<sup>(२)</sup> पुरोडाशिन्य उप्सदो भवन्ति पशवो वै  
पुरोडाशः पशून्नेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव  
रुन्धे<sup>(३)</sup>ऽन्नादः पशुमान् भवति य एवं विद्वाःश्चतुरा-  
त्रेण यजते<sup>(४)</sup> ॥ ९ ॥

जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ९ ॥

अष्टमेऽनुवाके चत्वारश्च आचेषो निरूपितः, अथ नवमे जामदग्न्यश्चत्वारो निरूप्यते । तमेतं विधातु प्रस्ताति—“जमदग्निः पुष्टिकामश्चत्वारिणायजत, स एतान् पोषाः अपुष्यत्, तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जानाते<sup>(१)</sup>”—इति । ‘एतान्’ श्लोकप्रमिद्धान् प्रजापशुधनपोषान् ‘अपुष्यत्’ सम्पादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्त्तकः, तस्मात् ‘जामदग्नियौ’ तदङ्गोत्पन्नौ द्वौ पित्र-पुत्रौ, पुष्टिमन्तरेण वृथैव ‘पलितौ’ दरिद्रौ ‘न जानाते’ नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पलितं स्वकीय देहं न जानाते । अयमर्थः,—पुष्टिसम्प्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्त्तितत्वात् तदङ्गे कोऽपि दरिद्रो नास्ति; यदि कश्चित् प्रमादात् स्यात्, तथापि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्य एवेति ॥

अथ विधत्ते—“एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाश्चत्वारि-  
णेषु यजते<sup>(२)</sup>”—इति ॥

अत्रोपसक्तु क्वचिद्विशेष विधत्ते—“पुरोडागिन्य उपसदो भवन्ति,  
—पशवो वै पुरोडागः, पशून्नेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडागोऽन्नमेवावरु-  
न्धे<sup>(३)</sup>—इति । पुरोडाग आसूपसक्तु अस्तीति ‘पुरोडागिन्यः’ । द्वाद-  
शसूपसक्तु द्वादशपुरोडागविशेषान् सूत्रकारो दर्शयति—“आग्नेय  
एककपाल आग्निनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौर्यश्चतुष्कपालः  
सावित्रः पञ्चकपालो धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकपालो वार्ध-  
स्यत्योऽष्टकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र एका-  
दशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा भवन्ति”—इति ।  
पुरोडागानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्यरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्तिः ॥

एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—“अनादः पशुमान् भवति य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते<sup>(७)</sup>—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

सुवत्सुरो वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत्तून्सृजे-  
येति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै  
स ऋतून्सृजत् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव  
जायते<sup>(१)</sup> त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्त्तन्तु त एतं पञ्च-  
रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्तु ततो वै ते व्या-  
वर्त्तन्तु ( १ )

य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृ-  
व्येणा वर्त्तते<sup>(२)</sup> सार्वसेनिः शौचेथोऽकामयत् पशुमा-  
नस्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाहरत्तेनायजत् ततो वै  
सुहसं पश्यन् प्राप्नोद् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते  
प्र सुहसं पश्यन् प्राप्नोति<sup>(३)</sup> ववरः\* प्रावाहणिरकामयत्  
वाचः प्रवद्विता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा ( २ )

\* “ववर”-इति व, टो० ग ।



अहरत्तेनायजत् ततो वै स वाचः प्रवदिता भवद् य  
 एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-  
 त्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुः<sup>(१)</sup> रनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः  
 षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एवं  
 विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते<sup>(२)</sup>  
 पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः ( ३ )

ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः  
 पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे<sup>(३)</sup> त्रिदृदग्निष्टोमो भवति  
 तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे  
 सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायते  
 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराथै महाव्रत-  
 वानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति  
 सर्वस्याभिजित्यै<sup>(४)</sup> ( ४ ) ॥ १० ॥

व्यावर्त्तन्ता<sup>[१, २]</sup>\* संवत्सरो<sup>[३]</sup>ऽभिजित्यै<sup>[४]</sup> ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतूरात्र उक्तः, अथ दशमे पञ्चरात्रो-  
 ऽभिधीयते । तमिमं विधत्ते—“संवत्सरो वा इदमेक आसीत् ;

\* “ते व्यावर्त्तन्ता[१] प्रवदिता स्यामिति स एवं पञ्चरात्रमा[२]”

—इति क, ख, ग ।

सोऽकामयतर्द्धं न सृजेयेति ; स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ; ततो वै स षट्त्वनसृजत, य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते<sup>(१)</sup>—इति । 'इदं' वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृत्त्वत्पत्तेः पूर्वं संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स षट्त्वं षिष्टलू-स्तात्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान्;— एवमन्योऽपि प्रजा-कामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते— “त षतवः सृष्टा न व्याव-र्त्तन्त, त एतं पञ्चरात्र मपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त ; ततो वै ते व्यावर्त्तन्त, य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्राह्म्येणा वर्त्तते<sup>(२)</sup>—इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तदृतुलिङ्ग-विशेषैर्व्यावृत्तिमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदृतु-लिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः;— एवमन्येऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्राह्म्येन च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं त मेव विधत्ते— “सर्वसेनिः श्रौचेयोऽकाम-यत पशुमान्त्यामिति, स एतं पञ्चरात्रमाहरत्, तेनायजत ; ततो वै सहस्रं पशून् प्राप्नोद् ; य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति<sup>(३)</sup>—इति । सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं 'सर्वसेनिः' शुच्याख्यायास्त्रिया अपत्यं 'श्रौचेयः' ॥

अथ सभायां वक्त्रुत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते— “ववरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति ; स एतं पञ्च-रात्रमाहरत्, तेनायजत ; ततो वै स वाचः प्रवदिताभवद् ; य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचोऽभवत्यथो एनं वाचस्पति-

रित्याङ्गः<sup>(४)</sup>”—इति । ववरो नामतः, प्रवाहणस्यापत्य 'प्रावाहणिः'<sup>५</sup> ।  
ववरवदन्योऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण वक्त्रा भवति,—तदीयं  
वक्त्रमनुमोदमानाः सर्वे सभासुं वाचस्पतिरित्येव व्यवहरन्ति ॥

एवं बद्धविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन  
तं प्रशंसति—“अनाप्तश्चत्तरात्रोऽतिरिक्त पङ्गात्रोऽथवा एय सम्प्रति  
यज्ञो यत् पञ्चरात्रो, य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन  
यजते<sup>(६)</sup>”—इति । एकेनाङ्गा न्यूनत्वाच्चत्तरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः  
पर्याप्तः; पञ्चभिरेवाहोभिस्तत्फलनिर्हृत्तेरेकेनाङ्गा पङ्गात्रोऽतिरिक्तः,  
'एयः' पञ्चरात्रः 'सम्प्रति समीचीन' न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः ।  
अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवान् भवति ॥

अथाहर्गतां पञ्चस्र्यां प्रशंसति—“पञ्चरात्रो भवति;—पञ्च वा  
ऋतव संवत्सरः षट्स्र्येव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः  
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञसेवाव रुन्धे<sup>(७)</sup>”—इति । हेमन्तगिगिरयोः स-  
मासादुत्तरां पञ्चत्वम्<sup>†</sup> ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—“षिष्टदग्नि-  
ष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धे, पञ्चदशो भवतीन्द्रिय सेवाव रुन्धे;

\* “यद्य प्रावाहयिरिति, तत्र प्रावाहयस्य पुरुषस्यासिद्धत्वात् न प्रावा-  
हयस्यापत्य प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्ध, वदतिरा प्रापये (न त्वस्य  
समुदायः इचित् सिद्ध), इकारस्तु यथैवापये सिद्ध, तथा विषापामपि  
कर्त्ति; तस्मात् यः प्रशंसति स प्रावहणिः । 'ववरः'—इति शब्दानु-  
वृत्तिः”—इत्याह श्रीभाष्येणैव ववरसामो (जे० ए० १. १. २१.)

† ऐत० ब्रा० १. १. १ । अत० ब्रा० ४. ५. ५. १२ । गिर० ४. ४. ६ ।

सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा; अथो प्रैव तेन जायते; पञ्चविंशो-  
ऽग्निष्टोमो भवति, प्रजापतेराष्ट्रै; महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धै; विश्व-  
जित्सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति, सर्वस्याभिजित्यै<sup>(०)</sup>”-इति । प्रकृतौ  
हि चिदृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः सोमैरग्निष्टोमगतानि  
द्वादशस्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते\* । अत्र त्वेकेनैव चिदृत्-स्तोमेन सर्व-  
स्तोत्रनिष्पत्तिः । तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । चिदृदग्न्योरुभयो-  
र्मुखेन सहोत्पन्नत्वात् चिदृता तेजः-प्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन  
युक्त उक्त्यो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्त्रेण चौरौ वाङ्गपु  
सहोत्पन्नत्वात् पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन युक्त  
उक्त्यः तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेशे उत्पन्नत्वात्<sup>†</sup>  
तेनान्नप्राप्तिः । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादनत्व-  
मपि भवति ।

यद्यप्यत्रोभयत्रोक्त्यो न श्रुतः, तथाप्यहीनानामेतेषां द्वादशाह-  
विकृतित्वाद्,— द्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविनः षष्ठ्य-षडहस्य  
पञ्चरात्रप्रवृत्तत्वात्,— षष्ठ्य-षडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्त्य-  
त्वात् तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यङ्गोरुक्त्यत्वं लभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य  
बोधायनेनोक्तम् । “तस्याहानि चिदृदग्निष्टोमः, पञ्चदश उक्त्यः,

\* “द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोम”-इति ता० ब्रा० ६. १. २४ ।

† तै० सं० ७. १. १. ४ । ता० ब्रा० ६. १. ६ ।

‡ “०स्त्रेन्द्रियस्य”-इति क ।

§ तै० सं० ७. १. १. ५ । ता० ब्रा० ६. १. ८ ।

¶ तै० सं० ७. १. १. ६ । ता० ब्रा० ६. १. १० ।

सप्तदश उक्थ्य', पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् विश्वजित्सर्वष्टो-  
ऽतिराचः"—इति । सोदकप्राप्तानामपि चयाणामेतेषामङ्गां विस्पर्ष्टार्थं  
पुनर्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमः चतुर्थमहः ।

यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामन्नाङ्घ्रणे पञ्चविंशस्तोमो नाघ्रातः\*,  
तथापि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उच्येयः । अस्य च स्तोमस्य  
प्रजापतिदेवताकत्वान्तेन तन्नाप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधर्म-  
वान् । गवामयने महाव्रताख्यमेक महः† । तस्मिन्नहनि यानि  
स्तोत्राणि, तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्‡  
तेनान्नप्राप्तिः । विश्वजित्नामाग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः; सोऽन्ना-  
तिराचविष्णुतिलमापादितः पञ्चममहर्भवति । स पुनः सर्वष्टं. रथन्तर-  
दृष्टद्वैरूप-वैराज-ग्राहक-रैवताख्यानि षष्ठस्तोत्रगतानि सामानिटे  
सर्वाण्यपि यस्यासौ 'सर्वष्टं.', स च सर्वस्य फलस्याभिजित्यै सम्पद्यते ॥

\* ताण्ड्यनामके सामवेदीये महाव्रानाङ्घ्रणे द्वितीयद्वतीयाध्याययो त्रिवृत्,  
षष्ठदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, पञ्चविंश,  
षष्टपञ्चविंशश्चेति नवैव स्तोमाः समाघ्राता । तत्र त्रिवृदादय षट् षष्ठस्य  
षष्ठस्य, ततोऽन्ये त्रयश्चन्दोमानामिति व्यवस्थितिः ।

† "दशमस्याद् उर्द्धम् महाव्रताख्यं गवामयनस्योपान्त्यमहः"—इति  
ता० ब्रा० ४ १० १ सा० भा० । तत्रैव ४. १. १. माय्यश्च दृश्यम् ।

‡ "प्रजापतिर्वाव महाःस्तस्यैतद् व्रतमन्नमेव"—इत्यादि ता० ब्रा० ४. १०. २ ।

§ रथन्तरम्—धार० गा० २. १. २१, तत्स्तोत्रोपमम् उद्गागा० १. १. १ ।  
दृष्टद्वै—धार० गा० १. १. २०, स्तो० उद्गागा० १ १. ४ । वैरूपम्—  
धार० गा० १. १. ५; स्तो० उद्गागा० १. १. ० । वैराजम्—धार० गा०  
२. १. २१; उद्गागा० १. १. १० । ग्राहकम्—धारण्यगानान्ते श्रुतं महा-  
नास्रीसाम । रैवतम्—धा० गा० २. १. १०, उद्गागा० २. २. ० ।

अत्र मीमांसा । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १७. अधि० १०.) चिन्तितम्—

“अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वायिमः ।

पूर्ववद्दिनसम्पादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु\* अहर्गणेषु, गवामयने च पूर्ववद्व्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत्, न, विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अह.सङ्घो द्वितीयम् । द्वादश दीचासृतीयम् । तदेतत् गवामयने विद्यते । तत्र हि “अभीन्वत एव दीचाभिः”—इत्युक्त्वा दीचायुग्मानि षडुपन्यस्तानि— “द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति, द्वाभ्यां त्वचं, द्वाभ्यामसृङ्, द्वाभ्यां मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचम्”—इति (तै० सं० ७. ५. ८. १.) † । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः”—इति ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० ८, ८. अधि ५. १) चिन्तितम्—

\* “अङ्गिरसो वै सत्र मासत (१६५. ४०. ७. ५०)”—इत्यारभ्य द्रष्टव्यम् ।

‘अघाहीना’—इत्यारभ्य ‘शतरात्र मायुष्कामा । × × × । इति रात्रिसत्राणि’—इत्यन्तश्च व्याश्र० श्रौ० १०. १. ११.—११. ६. १६ ।

† “गावो वा एतत् सत्र मासत”—इत्यादिकं मिथैवोपरिष्ठात् (७. ५. ११), ता० ब्रा० ४. १. व्याश्र० श्रौ० ११. ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ तावद्यत्रास्ये च “ध्यात्मदक्षिणम्”—इत्याद्येव मेव (४. ८. १८—२३.) ।

§ पञ्चमाधिकारणस्यान्तिमे वर्णके विचारितम् ।

“लौकिको वाक्यगो वार्थस्विददादे. समलत' ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्विहान्तिमः ॥

“चिद्वद्विध्यमानम्”—इतिश्रुतौ (ता० ब्रा० २०. ८. १.) चिद्व-  
च्छब्दस्य चैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः, वाक्यभेदादृक्चयात्मकेषु सूक्तेषु  
अवस्थितानां वद्विध्यमानस्तोत्रनिष्पादनचमाणाम् “उपास्ते गायता  
नरः”—इत्यादीनामृचां (७० आ० १. १. १-८.)\* नवकमर्थः, तत्र  
धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-  
बलत्वात् उभावर्थौ विकल्पेन गृहीतव्याविति चेत्, मैवम् ; लौकि-  
कार्थस्त्रीकारपक्षे विधिवाक्ये अर्थ. चैगुण्यम्, अर्थवादवाक्यो  
स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येव विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयधिकरण्यादेक-  
वाक्यत्वं न स्यादत एक वाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये  
नियतोऽर्थः”—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० २२, २३. अधि० ७.) चिन्तितम्—

“चिद्वदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यस्त्रैगुण्यवाचिन्नादन्य स्तोमेऽस्य हृदितः ॥

एवं हि श्रूयते—“चिद्वदग्निष्टुदग्निष्टोम”—इति (७. १. ५ ५.†)  
किं चिद्वत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु क्रतुसाधनेषु सम्पद्यते, किं वा  
स्तोममाचसम्बन्धौ? तत्र चिद्वद्रज्जुरित्यादौ चिद्वच्छब्दस्य चैगुण्य-  
वाचित्वदर्शनाद्वापि क्रतुसाधनेषु या सङ्ख्या श्रूयते, सा सर्वा चित्त्वेन

\* ता० ब्रा० ६. ८—७ १. यत्रो ऋच्य ।

† “नवमि स्तुवन्ति”—इत्यादि ता० ब्रा० ६ ८ ।

‡ “अथ षष्ठमि (ता० ब्रा० ८ ५-६) अग्निष्टुतो विधि”—इति सा० भा० ।

क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः,—यद्यपि चिदृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्धा लोके  
 वैगुण्यं ब्रूते, तथापि वेदे ह्युक्त्वा स्तोमवाची, “चिदृद्धिष्यवमानम्”  
 —इत्युक्त्वा (ता० ब्रा० १०. २. १.) स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणात्  
 अत्र स्तोमविषयमेव चिदृत्त्वम्—इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै०सू०६-११.अधि०३.) चिन्तितम्—

“विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथन्तरम् ।

वृहता वा समुच्चये, यदा पाडहिकानि षट् ।

अतिदेशानि, तत्राद्यो महेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ।

समुच्चयो वा विधये सर्वत्र बहूपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति”—इति श्रूयते (२०२ पृ० १९ पं०) ।

तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुत ? प्राप्तत्वात् । तथाहि—ज्योतिष्टोमे  
 माध्यन्दिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि  
 सन्ति । “अभि त्वा शूर नोनुम”, “कया नश्चिच आ भुवत्”,  
 “तं वो दसा मृतीपहम्”, “तरोभिर्वा विददसम्”—इत्येतेषु चतुर्षु  
 सूक्तेषु (उ० आ० १. १. ११-१४) तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमता-  
 मापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां  
 ब्राह्मणोक्तविधानेन\* सप्तदशधाभ्यास. सप्तदशस्तोम. । तादृशेषु स्तोत्रेषु  
 पृष्ठशब्दः श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि”—इति (ता० ब्रा० २०. ५. १.) ।

\* “पञ्चम्यो द्विद्वरोति”—इत्याद्या ता० ब्रा० सप्तखण्डा (२ ७-१३.) द्रष्टव्या ।



तानि चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानुद्यन्त इत्याद्यः पचः । रथन्तरपृष्ठ-दृष्टत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयो-  
रिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते ।  
तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भवतीति द्वितीयः पचः । सर्वत्वं  
बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्सङ्ख्याकानि  
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहं प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम्\* । तानि  
च षट् पृष्ठानि,—रथन्तर-दृष्ट-वैरूप-वैराज-शाकर-रैवतसामभि-  
निष्याद्यानि† । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वात् ज्योतिष्टोमविकृतित्व-  
मेव, न तु षडहविकृतित्वम्, तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्  
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते”—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे (जै० सू० १३, १४. अधि० ५.) चिन्तितम्—

“किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनानु व्यवस्थितिः ॥

इदमाम्नायते—“विश्वजित्सर्वपृष्ठः”—इति (२०२५० पं० १२) । षडहं  
षट्सङ्ख्यःसु क्रमेण रथन्तरदृष्टवैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः  
पृष्ठस्तोत्रं निष्यादितम् (ता० ब्रा० ८. ६.) । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि  
यस्मिन् विश्वजिति, सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपवमाने मैत्रा-  
वरुणसाम्नोरन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि  
कार्याणि, किं वा यथावचनं देशव्यवस्थेति सप्रथः । पृष्ठकार्यगमकेन  
पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं

\* ता० ब्रा० १०. ६—२१ ख०, २०. २ ३ ।

† पूर्वम् २०६४० १ टीपिन्या चापितानि । तेषाञ्च रूपाणि ता० ब्रा० ८. ६ ।

चैवमाह्वयते,— “पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे वृहन्, मध्यत इतराणि,—वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्तर मैत्रावरुण-साम, रैवतमच्छावाकसाम”—इति\*, वचनं हि न्यायादलौच्यः । तस्माद्देशविशेषे व्यवस्थितिः”—इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो  
हस्ताभ्यामा दद<sup>(१)</sup> इमामगृभणन् रशनामृतस्य पूर्व  
आयुषि विदथेषु कव्या तथा देवाः सुतमा बभूवु-  
र्ऋतस्य सामन्सुरमारपन्ती<sup>(२)</sup> अभिधा असि भुवन-  
मसि यन्तासि धर्त्तासि सोऽग्निं वैश्वानरः सप्रथसङ्गच्छ  
स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड् यन्तासि यमनो धर्त्तासि  
धरुणः ( १ )

कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा योषाय त्वा पृथिव्यै  
त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वासते त्वाङ्गस्त्वौ-  
पधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः<sup>(३)</sup> ॥ ११ ॥

धरुणः<sup>(१)</sup> पञ्चविंशतिश्च ॥ ११ ॥

दशमोऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः, अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्य

\* “स तु वै पृष्ठे स्तवीत”—इत्यादि च ता० ब्रा० १६० पृ १३ ।

एकादश मारभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्त मयमेधमन्त्रा उच्यन्ते ।  
तेषां यथासम्भवं ब्राह्मणयन्योक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र  
ब्राह्मणवाक्य मेवं पद्यते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रग्ना-  
मादत्ते प्रसूत्यै”—इति (३.८.३.९.) । मन्त्रपाठस्तु—“देवस्य त्वा  
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे(१)”—इति । हे  
रग्ने ! सवितुर्देवस्य प्रेरणे मति, अश्विमन्त्रिभ्यां वाङ्गमूलाभ्यां,  
पूषमन्त्रिभ्यां हस्ताभ्यां, त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—“इमामगृभ्णन् रग्नामृतस्येत्यधिवदति यजु-  
ष्कृत्यै”—इति (३.८.३.९.) । पाठस्तु—“इमा मगृभ्णन् रग्ना-  
मृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेपु कथा तथा देवाः सुतमा वभृवुर्धृतस्य  
सामगृसरमारपन्ती(२)”—इति । ‘विदधेपु’ यज्ञेषु, ‘आयुषि’ यजमा-  
नायुर्निमित्ते, ‘पूर्वं’ ‘कथा’ कवयो विद्वांसः षट्विजः ‘धृतस्य’  
यज्ञस्य सम्बन्धिनीम् ‘इमां रग्नाम्’ ‘अगृभ्णन्’ स्वीकृतवन्तः ।  
‘तथा’ रग्नाया ‘देवाः’ सर्वे ‘सुतमा वभृवुः’ अश्ववन्धनद्वारा तस्मिन्  
अश्वमेधे प्रधानभूतं चिराच्चास्य सोमयागमभितः प्राप्ताः । कीदृशी  
रग्ना ? ‘धृतस्य’ यज्ञस्य ‘सामन्’ सामनि समाप्तौ निमित्तभृतायां  
सत्यां ‘सरं’ सरणं प्रवृत्तिम् ‘आरपन्ती’ कथयन्ती । हे षट्विज-  
यजमानाः ! ग्रीध्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती चेयं रग्ना लक्ष्यते ;  
स्वकीयदार्यत्वेन\* अश्ववन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

\* “स्वकीयदार्यत्वेन”—इति क ।

† “इदंश्रमद्वौ रग्ना भवति । × × × । मौञ्जी भवति”—इत्यादि,  
“दभंमपो रग्ना भवति”—इत्यादि, “अपोदशमरक्षिः रग्नाया-  
मुपदधाति”—इति अत्रा० ३८ १.१, २.३, ३.३ ।

कल्पः—“अभिधा असीत्यथमभिद्धाति”—इति । पाठस्तु—  
 “अभिधा असि, भुवनमसि, यन्तासि, धर्तासि ; सोऽग्निं वैश्वानरं  
 सप्रथमं गच्छ स्वाहाकृतः ; पृथिव्यां यन्ता राट्, यन्तासि यमनो,  
 धर्तासि धरुणः ; कृष्यै त्वा चेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ; पृथिव्यै  
 त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा, सते त्वासते त्वाद्वास्त्वौषधीभ्यस्त्वा  
 विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः<sup>(१)</sup>”—इति । अभिधीयते धार्यते वध्यत इति  
 ‘अभिधा’ । हे अश्व । त्वं तादृशो वध्यमानोऽसि, तथा भुवनादि-  
 रूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात् प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्यवस्थि-  
 ताः । प्राजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः, अन्तर्यामिन्त्वाच्च यन्ता,  
 पोषकत्वाच्च धर्ता, तद्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृशः  
 त्वं ‘वैश्वानरं’ सर्वपुरुषहितकारिणम्, ‘सप्रथमं’ विस्तारेण संहितम्,  
 ‘अग्निम्’ आहवनीयं ‘गच्छ’, आहवनीये ह्ययाङ्गानि ह्यन्ते । तच्च  
 गत्वा च ‘स्वाहाकृतः’ स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो भव । ततो  
 ऊतः सन् नृपो भूत्वा पृथिव्यां ‘यन्ता राट् भव’ नियामको राजा  
 भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च यहनचचादीनां ‘यन्ता यमनः’  
 चापि । नियन्तुमुद्युक्तो ‘यन्ता’, नियन्तुं समर्थो ‘यमनः’ ; तादृशो  
 भव । ततोऽप्युपरितने द्युलोके ‘धर्ता धरुणः’ असि । स्वर्गस्थितानां  
 पुरुषाणां ‘धर्ता’ पोषयितुं मुद्युक्तः, ‘धरुणः’ पोषयितुं समर्थः ;  
 तादृशो भव । तथाविधं त्वां ‘कृष्यै’ सर्वनिप्यत्तये, बध्नामीति श्रेयः ।  
 एव मुभयत्रापि योज्यम् । ‘चेमः’ प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम् । ‘रयिः’  
 प्रापणौघं धनम् । ‘पोषः’ तज्जन्था भोगसुष्टिः । पृथिव्यादयस्त्रयः  
 प्राप्तव्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं ‘सत्’, इतः

परं सम्पादनीयं द्रव्यम् 'श्रमत्' । एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् ।  
 अस्मिन् जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधय सर्वप्राणिनश्च । तस्य सर्वस्य  
 सिद्ध्यर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं यागद्वारेणोपपद्यते\* ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

विभूमोवा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्वोऽसि नरो-  
 ऽस्यवासि सतिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि  
 ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विह्य<sup>(१)</sup>ग्रये स्वाहा स्वाहे-  
 न्द्रामिभ्याः स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्युः  
 स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य<sup>(२)</sup> इह धृतिः स्वाहेह विष्टतिः  
 स्वाहेह रन्तिः स्वाहा ( १ )

इह रमतिः स्वाहा<sup>(१)</sup> भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा  
 भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो<sup>(२)</sup> देवा आशापाला  
 एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायत<sup>(३)</sup> ॥ १२ ॥

रन्तिः स्वाहा<sup>(१)</sup> द्वाविंशतिय ॥ १२ ॥

\* "पूर्वं चापुषि"—इत्यादे "गोपाय त्वा"—इत्यन्तस्य मश्रम्य प्रतिवाक्यं  
 यथासाग ब्राह्मणे दृश्यम् (३ ८ १ ४—६) ।

कल्पः—“विभूर्मात्रा प्रभूः पिचेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा”—इति\* । पाठस्तु—“विभूर्मात्रा प्रभूः पिचाश्वोऽसि, हयोऽस्यत्योऽसि, नरोऽस्यर्वासि, सप्तिरसि, वाज्यसि, वृषासि, नृमणा असि, ययुर्नामास्यादित्यानां पत्नान्विहि(१)”—इति । हे अश्व । त्वं ‘माघा’ त्वदीयया पृथिवीरूपया ‘विभूरसि’ व्याप्तिमानसि । ‘पिचा’ द्युलोकरूपेण ‘प्रभूः’ प्रभुत्वशक्तिमानसि । “द्वयं वै माता, असौ पिता”—इति ब्राह्मणम् (२.८.६.१.) । पृथिव्या विभुत्वात् द्युलोकस्य भोगप्रदत्वाच्च तदुभयमस्मिन्नुपचर्यते । तथा त्वम् ‘अश्वोऽसि’ मुख्याश्वजातिमानसि ; न तु तव गर्दभसाङ्घर्यम् । ‘हि’-धातोः क्रमणार्थंकात् (निघ० १.१४. २) उत्पन्नो हयशब्दः ; अतो ‘हयोऽसि’ समीचीनक्रमणवानसि । खुरसौकर्येण भूभावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । ‘अत्योऽसि’ सततगमनशीलोऽसि । ‘नरोऽसि’ उपर्याच्छूढानां नेतासि । ‘अर्वासि’ समीचीनगतिमानसि । ‘सप्तिरसि’ सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु सम्बद्धोऽसि । ‘वाज्यी’ वेगवानसि । ‘वृषा’ पुंस्त्वमामर्थ्यवानसि । ‘नृमणाः’ नृभिर्मननीयोऽसि । ‘ययुर्नामासि’ स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अतएव ब्राह्मणम्—“ययुर्नामासौत्याह, एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम्”—इति (२.८.६.१.) । इदं शस्त्रम् ‘आदित्यानां’ प्रतिमासवर्तिनां दादशमह्यानां ‘पत्ना’ पतनं यदन्तरिक्षगमनम्, तत् ‘अनु’ अन्तरिक्षमार्गेण ‘इहि’ गच्छ ॥

\* “विभूर्मात्रा प्रभूः पिचेत्यश्वनामानि जुहोति; उभयोरेवैनं लोकायोर्नामधेयं गमयति”—इति ब्रा० २. ८. १०. १ ।

कल्प.—“अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्रामिमिति पूर्वहोमान् इत्वा”  
—इति । पाठस्तु—“अग्नये स्वाहा, स्वाहेन्द्रामिभ्याः, स्वाहा प्रजा-  
पतये, स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः, स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः<sup>(१)</sup>”—इति ।  
अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः, उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—“रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति; सायमश्वस्य  
चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति”—इति । पाठस्तु—“इह धृतिः  
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमतिः स्वाहा<sup>(१)</sup>”—इति ।  
‘इह’ अस्मिन् दक्षिणपूर्वपादे ‘धृतिः’ धरणेण स्यैव भवतु । तदर्थमिदं  
स्वाङ्गतमस्तु । ‘इह’ अस्मिन् दक्षिणपृष्ठपादे ‘विधृतिः’ विगेषेण  
स्यैवमस्तु । ‘इह’ अस्मिन् उत्तरपृष्ठपादे ‘रन्ति.’ स्यैवैण रमणमस्तु ।  
‘इह’ अस्मिन् उत्तरपूर्वपादे ‘रमतिः’ अत्यन्त स्थिरं रमणमस्तु ॥

कल्पः—“भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविय्यते त्वित्यश्वमुत्सृज्य”  
—इति । (पाठस्तु—“भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविय्यते त्वा )”  
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य<sup>(२)</sup>—इति मन्त्रशेषपाठः । हे अश्व ! त्वं ‘भूरसि’  
अतीतानामनागतानां वर्तमानानां भावयितासि । भूशब्दोऽतीत-  
माचष्टे, भव्यशब्दो वर्त्तमानम्, भविय्यच्छब्द आगामि, तस्य  
त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वा मुत्सृजामि,—तथा ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्यः’  
सर्वप्राणिस्वाधीनत्वार्यं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—“देवा आशापाला इति रक्षिभ्यः परिददाति”—इति ।  
पाठस्तु—“देवा आशापाला एत देवेभ्योऽथं मेधाय प्रोक्षितं गोपा-

\* मन्त्रशेषान्त पाठस्तु क-पुस्तकादन्यत्र न विद्यते ।

† “मन्त्रशेषेण पाठ”—इति क, ख ।

यत<sup>(५)</sup>”—इति । ‘आशापालाः’ दिक्षु पालकाः हे ‘देवाः’ देवतामूर्त्ति-  
धारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसङ्ख्याका राजपुत्राः ! ‘मेधाय’  
यज्ञाय प्रोचितमेतमथं ‘देवेभ्यः’ देवार्थं ‘गोपायत’ रचत\* ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

आय॑नाय॒ स्वाहा॑ प्राय॑णाय॒ स्वाहो॑द्द्रावाय॒ स्वाहो॑द्-  
द्रु॒ताय॑ स्वाहा॑ भूका॑राय॒ स्वाहा॑ भूक॑ताय॒ स्वाहा॑  
पला॑यिताय॒ स्वाहा॑पला॑यिताय॒ स्वाहा॑वल्ग॑ते स्वाहा॑  
परा॑वल्ग॑ते स्वाहा॑य॒ते स्वाहा॑ प्र॒य॒ते स्वाहा॑ सर्व॑स्यै  
स्वाहा॑<sup>(१)</sup> ॥ १३ ॥

आय॑नाय॒ पड्वि॑शतिः ॥ १३ ॥

कल्प.—“आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावन्”—इति ।  
पाठस्तु—“आयनाय स्वाहा, प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय

\* विभुर्मान्नेत्यस्यानुवाकस्य प्रतिपदं व्याख्यानं “विभुर्मान्ना प्रभु पित्रेत्याह”  
—इत्यादिना “पत्सु जुहोति”—इत्यन्तेनाम्नातम् (ब्रा० ३ पृ. ६ १-३) ।

† “आयनायोत्तरमापलायितायुः”—इति क, ख, ग ।

‡ “आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावा जुहोति; सर्वमेवैनमस्तन्न  
सुवर्गं लोकं गमयति”—इति ब्रा० ३ पृ १७ १ ।



स्वाहा, भृकाराय स्वाहा, भृहताय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा, ऽपलायिताय स्वाहा, ऽऽवलाते स्वाहा, परावलाते स्वाहा, ऽऽयते स्वाहा, प्रयते स्वाहा, सर्वस्यै स्वाहा<sup>(१)</sup>—इति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्याभावायनस्तस्यै अश्याय , तत्प्रीत्यर्थं मिदं स्वाङ्गतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधम्— मन्दगमनम्, तीव्रगमनञ्च । तत्राद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितम्, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन धूर्त्ता अश्या गन्तुमनिच्छन्तः ताडिताः सन्तः पूर्वपादाबुद्धमयन्ति, अन्ये चापरौ पादाबुद्धमयन्ति, तदुभयमुद्गावोद्भूतशब्दाभ्यामभिधीयते । कश्या आघातितेनोद्भूणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं भृकार इति प्रयुक्तम् । भृहतामेतदेव पूर्वापरपादविषयत्वेन देधाभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलायनम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुद्धमनमाभिमुख्यविषयमावलानम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावलानम् । पूर्वमायनप्रायणशब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः, सोऽतीतविषयः । इह लायत्-प्रयच्छब्दाभ्यां वर्त्तमानविषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तद्गुणयुक्ताय अश्याय, तत्तत्-प्रीत्यर्थं, 'स्वाहा' सुङ्गतमिदमस्तु । किं वज्जना 'सर्वस्यै' सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्तायप्रीत्यर्थम् इदं 'स्वाहा' सुङ्गतमस्तु । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां क्षोमानाम् "उद्गावः"—इति नामधेयम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चयोद्गोऽनुवाकः ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहापाम्मो-  
दाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा  
बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा  
सर्वस्मै स्वाहा<sup>(१)</sup> ॥ १४ ॥

अग्नये\* त्रयोविंशतिः ॥ १४ ॥

कल्पः—“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान्”—इति ।  
पाठस्तु—“अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, वायवे स्वाहा, ऽपाम्मोदाय  
स्वाहा, सवित्रे स्वाहा, सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा,  
मित्राय स्वाहा, वरुणाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा<sup>(१)</sup>”—इति । ‘अपा-  
म्नोदः’ पर्जन्यः । अनुक्तानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां सङ्गहार्थं  
सर्वशब्दः † ॥ १४ ॥

इति श्रीभाष्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय  
स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा प्राच्यै दिशि  
स्वाहा दक्षिणायै दिशि स्वाहा प्रतीच्यै दिशि स्वाहा-

\* “अग्नये वायवेऽपाम्मोदायेन्द्राय”—इति क, ख, ग ।

† “अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षां जुहोति, पूर्व एव द्विषन्तं  
भाह्वथमतिक्रामति”—इति ब्रा० ३. ८. १०. १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य प्रतिवाक्यं व्याख्यानं ब्राह्मणे श्रुतम् (३. ८. ७. ३-५.) ।

दीच्यै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा-  
वान्तरदिशाभ्य स्वाहा समाभ्यः स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहा-  
होरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाह-  
तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा सर्वस्य स्वाहा<sup>(१)</sup> ॥ १५ ॥

पृथिव्यै\* सप्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥

कल्प — “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येत ऊवा”-इति ।  
एतमनुवाक पूर्वनामकधोमान्त पातिलेनैव ऊलेत्यर्थ । पाठस्तु—  
“पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा,  
चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्य स्वाहा, प्राच्यै दिग्ने स्वाहा, दक्षिणायै  
दिग्ने स्वाहा, प्रतीच्यै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने स्वाहोर्द्धायै दिग्ने  
स्वाहा, दिग्भ्य स्वाहा, ऽवान्तरदिशाभ्य स्वाहा, समाभ्य स्वाहा,  
शरद्भ्य स्वाहा, ऽहोरात्रेभ्य स्वाहा, ऽर्द्धमासेभ्य स्वाहा, मासेभ्य  
स्वाहर्तुभ्य स्वाहा, संवत्सराय स्वाहा, सर्वस्यै स्वाहा<sup>(१)</sup>”-इति ।  
प्राच्यादिशब्दा विगोपवाचिन, दिक्शब्द सामान्यवाची । ममा-  
शरत् सवत्सर शब्दा सौर-चान्द्र नाक्षत्र-विषया । सर्वशब्दोऽनुक्त-  
कालविषय † ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक ॥

\* “पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै”-इति क, ख ग ।

† “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिं दीक्षा जुहोति”

-इत्यादि प्रा० ३ पृ० १० १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य आख्यानं ब्राह्मणे अष्टमम् (३ पृ० १० २) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सर-  
स्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहापाम्मोदाय  
स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा  
सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

अग्नये (सवित्रे पूष्णेऽपाम्मोदाय वायवे)\* चयोविः  
श्रुतिः ॥ १६ ॥

कल्प—“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षाम्”—इति ।  
पाठस्तु—“अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, सवित्रे स्वाहा, सरस्वत्यै  
स्वाहा, पूष्णे स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा, ऽपाम्मोदाय स्वाहा, वायवे  
स्वाहा, मित्राय स्वाहा, वरुणाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति ।  
पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाग्नये  
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाऽहे  
स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै  
क्षुधे स्वाहाशितिम्ने स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय

\* कन्धनीचिह्नान्त पाठोऽधिक क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† एतस्यानुवाकस्य च प्रतिपद व्याख्यान ब्राह्मणे अथर्वम् ३०६.३-४ ।

स्वाहा शीताय स्वाहा तपाय स्वाहारण्याय स्वाहा  
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चतुश्चत्वारिंशत्\* ॥ १७ ॥

कल्प —“पृथिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिनी दीक्षाम्”  
—इति । पाठस्तु— “पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिचाय स्वाहा, दिवे स्वाहा,  
ऽग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, ऽङ्गे  
स्वाहा, रात्रियै स्वाहा, ऽर्जवे स्वाहा, माधवे स्वाहा, सुवित्यै स्वाहा,  
धुधे स्वाहा, ऽऽग्निदिघे स्वाहा, रोगाय स्वाहा, हिमाय स्वाहा,  
शीताय स्वाहा, तपाय स्वाहा, ऽरण्याय स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा,  
लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । अत्र षट्चादयस्तत्र पृथि-  
व्यादिलोका । तथा च ब्राह्मणम्—“इय वा षट्त्रु । अन्तरिच्छ  
साधु । अमो सुचिति”—इति । आग्निमग्नयेन धुधिवारक-  
माग्निमग्नद्वलमभिधीयते । स्वर्गं पुष्पफलभृत । लोकगन्द सामान्य-  
वाची । अत्रातीतावग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ (२१८५०)  
पूर्वदोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्—“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति  
पूर्वदोमान् जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्न भ्राद्वयमतिक्रामति । पृथिव्यै  
स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत्”—इति (३ ८  
१७ १ ) । उत्तरो त्वनुवाको दीक्षाविषयौ । तथापि ब्राह्मणम्—  
“अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्न

\* “पृथिव्या अग्नयेऽङ्गे चतुश्चत्वारिंशत्”—इति क, ख, ग ।

भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिर्गो  
दीक्षां जुहोति"—इति ( ३. ८. १७. १, २. ) ॥१७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

भुवो देवानां कर्मणापसृत्तस्य पृथ्यासि वसुभिर्देवे-  
भिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनजिम वसन्तेन  
त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि<sup>(१)</sup> रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया  
चैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम श्रीप्सेण त्वर्तुना हविषा  
दीक्षयाम्या<sup>(२)</sup> द्वित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा  
छन्दसा युनजिम वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि<sup>(३)</sup>  
विश्वेभिर्देवतयानुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम ( १ )

श्रुदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्य<sup>(४)</sup> ज्जिरोभिर्देवेभि-  
र्देवतया पाङ्केन त्वा छन्दसा युनजिम हेमन्तशिशि-  
राभ्यां त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्या<sup>(५)</sup> हं दीक्षामरुहमृ-  
तस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधाः  
सत्यमृतेऽधां<sup>(६)</sup> महीमू पू सुचामाणमिह धृतिः स्वाहेह  
विष्टतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा ॥ १८ ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा)\* युनज्येकान्नपञ्चा-  
शच्च ॥ १८ ॥

\* बन्धुविद्वान् पाठोऽधिक क ख-ग पुस्तकेषु ।

कल्प —“भुवो देवाना कर्मणेत्यृतुदीचामि ह्यणाजिनमारो-  
हन्तमभिमन्त्रयते”-इति । तत्र प्रथम मन्त्रमाह—“भुवो देवाना  
कर्मणापसर्त्तस्य पथ्यासि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा ह्यन्दसा  
युनज्मि वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीचयामि<sup>(१)</sup>”-इति । हे दीचे ।  
त्व देवाना सप्तन्धिना कर्मणा ‘अतस्य’ यज्ञसम्बन्धौ ‘अपसा’ ध्यायारेण  
भुव युक्ता भव । त्व ‘पथ्यासि’ देवाना यज्ञस्य वहितासि । अह  
‘वसुभि देवेभि’ वसुसञ्ज्ञकैर्देवै ‘देवतया’ दीचाभिमानिन्या,  
गायत्रेण ह्यन्दसा च ‘त्वा युनज्मि’ त्वा युक्तं करोमि । तथा वसन्तेन-  
र्तुना सहितोऽह त्वा हविषा ‘दीचयामि’ सञ्ज्ञता करोमि ॥

अथोत्तराद्यतुरो मन्त्रानाह—“ह्येभिर्देवेभिर्देवतया वैष्टुभेन  
त्वा ह्यन्दसा युनज्मि, घीघ्रेण त्वर्तुना हविषा दीचयामि<sup>(२)</sup>,  
आदित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा ह्यन्दसा युनज्मि, वषाभि-  
स्त्वर्तुना हविषा दीचयामि<sup>(३)</sup>, विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयानुष्टुभेन त्वा  
ह्यन्दसा युनज्मि, शरदा त्वर्तुना हविषा दीचयामि<sup>(४)</sup>, अङ्गिरोभि-  
र्देवेभिर्देवतया पाङ्गेन त्वा ह्यन्दसा युनज्मि, हेमन्तशिशिराभ्या  
त्वर्तुना हविषा दीचयामि<sup>(५)</sup>”-इति । एतेषु चतुर्थ्यपि मन्त्रेषु  
भुवो देवानामित्यादिभागमनुष्यं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ षष्ठ मन्त्रमाह—“अह दीचामरुहृतस्य पत्नी गायत्रेण  
ह्यन्दसा ब्रह्मणा चर्त्तः सत्येऽधाः सत्यमृतोऽधाम्<sup>(६)</sup>”-इति । ‘अह’  
यज्ञमानो गायत्रेण ह्यन्दसा ‘ब्रह्मणा’ ह्यन्दोरहितेन मन्त्रेण चानु-  
गृहीत मन् ‘अतस्य पत्नी’ यज्ञस्य पालयित्री ‘दीचा’ नियम-  
विशेषरूपाम् ‘आ अरुहम्’ आरुढोऽस्मि । मदीयमृत सत्ये स्थापयामि

सत्यमृते स्थापयामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वम् 'स्यतम्'; उच्यमानं वस्तुतत्त्वं 'सत्यम्' । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चादक्ष्यामि, वाचापि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चादन्यद्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—“महीमू पु सुत्रा-  
माणम्<sup>(०, ८)</sup>”—इति । “महीमू पु मातरम्”—इत्येको मन्त्रः, “सुत्रा-  
माणं पृथिवी द्याम्”—इत्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ “वैश्वानरो  
न.”—इत्यनुवाके (१. प्र. ११.) व्याख्यातौ (१ भा० ८४४ पृ०) ॥

कल्पः—“भायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो वीणागाथी गाय-  
ति”—इति । तानेतान् धृतिमन्त्रानाह—“इह धृतिः स्वाहेह  
विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा<sup>(८-१९)</sup>”—इति ।  
एतच्चतुष्टयं पूर्ववद् (११६ पृ०) व्याख्येयम् ॥१८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥



ईङ्गाराय स्वाहेङ्गृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावृक्र-  
न्दते स्वाहा प्रोर्यते स्वाहा प्रप्रोर्यते स्वाहा गन्धाय  
स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा-  
पानाय स्वाहा सन्दीयमानाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा  
विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय स्वाहा पलायिष्यमा-  
णाय स्वाहा पलायिताय स्वाहापरस्यते स्वाहोपर-



ताय स्वाहा निवेद्यते स्वाहा निविशमानाय स्वाहा  
निविष्टाय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निपीदते स्वाहा  
निपणाय स्वाहा ( १ )

आसिष्यते स्वाहासीनाय स्वाहासिताय स्वाहा  
निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा निपन्नाय स्वाहा  
शयिष्यते स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा  
सम्मीलिष्यते स्वाहा सम्मीलते स्वाहा सम्मीलिताय  
स्वाहा स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा  
प्रभोत्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुडाय स्वाहा  
जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय स्वाहा  
शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय स्वाहा  
वीक्षिष्यते स्वाहा ( २ )

वीक्षमाणाय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते  
स्वाहा सज्जिहानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विव-  
र्त्यते स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा-  
त्यास्यते स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विध-  
विष्यते स्वाहा विधुन्वानाय स्वाहा विधृताय स्वाहा-  
न्क्रस्यते स्वाहोन्क्रामते स्वाहोन्क्रान्ताय स्वाहा  
चङ्गमिष्यते स्वाहा चङ्गम्यमाणाय स्वाहा चङ्गमिताय  
स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूयमानाय स्वाहा

कण्डूयिताय स्वाहा निकपिष्यते स्वाहा निकर्पमाणाय  
स्वाहा ( ३ )

निकपिताय स्वाहा यदन्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबन्ति  
तस्मै स्वाहा यन्नेहन्ति तस्मै स्वाहा यच्छकत्करोति  
तस्मै स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय  
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा<sup>(१)</sup> ॥ १६ ॥

निर्पणाय स्वाहा<sup>(२)</sup> वीक्षिष्यते स्वाहा<sup>(३)</sup> निकर्प-  
माणाय स्वाहा<sup>(४)</sup> सप्तविंशतिश्च ॥ १६ ॥

कल्प—“ईङ्काराय स्वाहेङ्गताय स्वाहेत्यश्चरितानि”—इति ।  
पाठम्—“ईङ्काराय स्वाहा, ईङ्गताय स्वाहा, क्रन्दते स्वाहा,  
ऽवक्रन्दते स्वाहा, प्रोथते स्वाहा, प्रप्रोथते स्वाहा, गन्धाय स्वाहा,  
घ्राताय स्वाहा, प्राणाय स्वाहा, ध्यानाय स्वाहा, ऽपानाय स्वाहा,  
सन्दीयमानाय स्वाहा, सन्दिताय स्वाहा, विचृत्यमानाय स्वाहा,  
विवृत्ताय स्वाहा, पलायिष्यमाणाय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा,  
उपरस्यते स्वाहा, उपरताय स्वाहा, निवेक्ष्यते स्वाहा, निवि-  
शमानाय स्वाहा, निविष्टाय स्वाहा, निपत्स्यते स्वाहा, निपीदते  
स्वाहा, निषणाय स्वाहा, ऽऽभिष्यते स्वाहा, ऽऽधीनाय स्वाहा,  
ऽऽक्षिताय स्वाहा, निपत्स्यते स्वाहा, निपद्यमानाय स्वाहा, निपन्नाय  
स्वाहा, शयिष्यते स्वाहा, शयानाय स्वाहा, शयिताय स्वाहा,  
सम्मीलियते स्वाहा, सम्मीलते स्वाहा, सम्मीलिताय स्वाहा, स्रस्यते

खाहा, स्वपते खाहा, सुप्ताय खाहा, प्रभोक्ष्यते खाहा, प्रबुध्यमा-  
 नाय खाहा, प्रबुद्धाय खाहा, जागरिष्यते खाहा, जायते खाहा,  
 जागरिताय खाहा, शुश्रूषमाणाय खाहा, शृण्वते खाहा, श्रुताय  
 खाहा, वीचिष्यते खाहा, वीचमाणाय खाहा, वीचिताय खाहा,  
 मृहास्यते खाहा, मञ्जिहानाय खाहा, उञ्जिहानाय खाहा,  
 विवर्ष्यते खाहा, विवर्त्तमानाय खाहा, विवृत्ताय खाहा, उत्थास्यते  
 खाहा, उत्तिष्ठते खाहा, उत्थिताय खाहा, विधविष्यते खाहा,  
 विधून्वानाय खाहा, विधूताय खाहा, उक्त्वास्यते खाहा, चक्त्वा-  
 मते खाहा, उक्त्वान्ताय खाहा, चङ्गमिष्यते खाहा, चङ्गन्वमाणाय  
 खाहा, चङ्गमिताय खाहा, कण्डूयिष्यते खाहा, कण्डूयमानाय  
 खाहा, कण्डूयिताय खाहा, निकपिष्यते खाहा, निकपमाणाय  
 खाहा, निकपिताय खाहा, यदत्ति तस्मै खाहा, यत्पिषति तस्मै  
 खाहा, यन्नेदति तस्मै खाहा, यच्छृणु करोति तस्मै खाहा, 'रेतसे खाहा, प्रजाभ्यः खाहा, प्रजननाय खाहा, सर्वस्मै खाहा(१)'

—इति । खादस्मि दृष्ट्वा पातुं य मन्दशब्द करोति, तदनुकरणं तत्  
 'ईम्'-इत्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्त्तमान ईद्वारः, अतीतस्वी-  
 दृतः । वडवां दृष्टोच्चैर्घोषेण उत्साहजनितं क्रन्दनम्, विरोधिनमयं  
 दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्घोषणमवक्रन्दनम् । गमनकाले नामापुटयोः श्याम-  
 शब्दः प्रोथनम्, स एवानुवर्त्तमान प्रप्रोथनम्, दणभक्षणे वा  
 श्यामशब्दः प्रप्रोथनम् । अथान्तराघ्राणं गन्ध, स एवातीतो  
 घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । मन्दीयमानो बध्य-  
 मान, सन्दितो बद्धः । विचृत्यमानो मुच्यमान, विवृत्तो मुक्तः ।

पलायितमुद्यतः पलायिय्यमाणः ; निर्वर्तितपलायनः पलायितः ।  
 पलायनपरित्याग उपरमः ; स च भावी भूतस्य । शालाप्रवेशो  
 निवेशनम् ; तच्च भावि वर्तमान मतीतश्चेति त्रिविधम् । प्रविश्य  
 शालायां स्थितिर्निषदनम् ; तदपि पूर्ववत् त्रिविधम् । एतच्च  
 त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चणमाचं पादसङ्कोच आसनम् । पार्श्वस्थ-  
 भूमिस्पर्शा निपतनम् । पादप्रसारणं शयनम् । चतुषोर्निमीलनं  
 सप्तीलनम् । स्वापो निद्रा, तत्परित्यागः प्रबोधः । बाह्यावलोक-  
 कनं जागरणम् । अश्वपालकानामुत्पापनशब्दानुसन्धानं श्रवणम् ।  
 तृणखाद्यान्वेषणं वीक्षणम् । शालाया वह्निर्निर्गमनं मंहानम् ।  
 निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्त्तनम् । तदनन्तरमूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् ।  
 उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम् । पादस्योन्नमनमुत्क-  
 मणम् ; मन्दगमनं च क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं  
 कण्डूयनम् । कुबसाम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः  
 प्रसिद्धाः । प्रजा अश्वस्थापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्दे-  
 नावशिष्टान्यश्वचरितानि सङ्गृह्यन्ते ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥



अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा<sup>(१)</sup> तम-  
 स्यूतस्यूतमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यम<sup>(२)</sup> स्यूतस्य पन्या  
 असि देवानां छायामृतस्य नाम तत्सत्यं यत्त्वं प्रजापति-

रस्य<sup>(१)</sup>धि यदग्निन् वाजिनीव शुभ स्पृहन्ते दिवः  
सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन् पशुं न गोपा  
इर्यः परिज्मा<sup>(२)</sup> ॥ २० ॥

अग्नये \*ऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ २० ॥

कल्पः—“अग्नये स्वाहा, वायवे स्वाहेत्येतं ऊत्वा”—इति । एत-  
स्मिन्ननुवाके, चीन्मन्त्रानाह—“अग्नये स्वाहा, वायवे स्वाहा, सूर्याय  
स्वाहा<sup>(१)</sup>”—इति । अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—“ऋतममृतमसि;  
सत्यमसि, सत्यस्य सत्यमसि<sup>(२)</sup>”—इति । हे अथ! त्वम् ‘ऋतं’  
यन्मानसं सत्यं, तदसि; यागरहितानां पुरुषाणां यदृतं मम्याप्युत्तमं  
त्वम्; सत्यमसि, तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्यवाक्यमपि वाचक-  
विषयत्वेन थाष्यियम् । अथ षष्ठमन्त्रमाह—“ऋतस्य पन्या अमि,  
देवानां ह्याया ऽमृतस्य नाम तस्यत्यं यत् त्वं प्रजापतिरसि<sup>(३)</sup>”—इति ।  
‘ऋतस्य’ यज्ञस्य ‘पन्या’ मार्गोऽसि, तद्द्वारेण हि यागो निवर्त्यते ।  
तथा ‘देवानां ह्यायासि’ यथा धर्मकाले वृत्तस्य ह्याया सुप्तप्रदा,  
तथा त्वं सुप्तप्रदोऽसि; अत एव त्वम् ‘अमृतस्य नामामि’ देवा हि  
त्वदीयं हविः पीयूषमित्येव स्वीकुर्वन्ति । त्वं ‘प्रजापतिरूपोऽसि’—इति  
यत्तत्सत्यम्, नाव कश्चिदुपचारोऽस्ति; प्रजापते रक्षेव हि तदा-  
कारेण निष्पत्ता । अथ सप्तममाह—“अधि यदग्निन् वाजिनीव

\* “अमृतं वायवे”—इति क, ख, ग ।

† “ऋतं सत्ये वाच्यमसि”—इति क, ख ।

‡ “प्रजापतेरस्येव हि तदाकारेण निष्पन्नम्”—इति क, ख ।

शुभ स्पर्द्धन्ते दिवः सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कथन् पशं न गोपा इर्यः परिज्मा<sup>(४)</sup>—इति । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘वाजिनि’ अस्मिन् अथे ‘शुभः’ गोभनो गुणमहः ‘अधीव’ देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते, तस्मात् कारणाद् ‘दिवः’ सम्बन्धिनो ‘विशः’ मरुद्गणाः ‘सूर्येण’ सूर्यममानेनाथेन मर्द्धं ‘स्पर्द्धन्ते’,—वयं गुणाधिकाः, अथो न गुणाधिकः, इत्येवं स्पर्द्धां कुर्वन्ति ; तादृशोऽयमथः । किञ्चायम् ‘अपो वृणानः’ इदं कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन् ‘पवते’ विशं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः—‘कथन् पशं न’ । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन् देवः पशं वृणीते, तथायमथः कर्मदं वृणीते ; देवो हि नानाविधाभिः स्तुतिभिः स्वयमानः पशुरूपं हविरिति प्रीतिपूर्वकमिच्छति, एव मथोऽप्यनेकैर्हामैस्तावकैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्मदं समापयितुं मिच्छतीत्यर्थः । कीदृशोऽथः ? ‘गोपाः’ अतिग्यजमानानां रक्षकः । ‘इर्यः’ कर्मद्वारात्रहेतुः । ‘परिज्मा’ परितः स्वर्गलोकादौ गन्तुं समर्थः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्हामो वीधायनेनापि दर्शितः—“सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त”—इति ॥

अत्र विनियोगमद्ग्रहः—

उच्यन्ते ह्यनुवाकार्थाः सप्तमाद्यप्रपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्राद्ये, द्वितीये स्तोमसंस्तवः ।

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थं तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे, षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ।

होमाद्याः ; सप्तमे दानं, चत्वारत्रोऽयिमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे, पञ्चरात्रो दशम ईरितः । (१-१०)

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।  
 उच्यते, रश्मनामेवं गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ।  
 अभिधेत्यश्वमावध चयो मन्त्रा इहेरिताः । (११)  
 विभ्रः कर्णं वाचयीत, अग्नये पूर्वहोमकान् ।  
 पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरशौत्यतः ।  
 अश्वमुत्सृजते देवरत्निभ्योऽथ प्रयच्छति ।  
 अनुवाके द्वादशोऽग्निन् मन्त्रा द्वादश वर्णिताः । (१२)  
 शायनोद्वावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश । (१३)  
 अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः । (१४)  
 पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः । (१५)  
 अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः । (१६)  
 पृथ्वीत्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिता । (१७)  
 भुव इत्यृतुदीवाप्यमन्त्रैश्चर्माधिरोक्षणम् ।  
 मन्त्रयेदष्टभि पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ।  
 अष्टादशानुवाकेऽग्निन् मन्त्रा द्वादश वर्णिता । (१८)  
 ईमश्चरितैर्होममन्त्राश्चत्वार ईरिताः । (१९)  
 अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरित ॥ (२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो द्वादं निवारयन् ।  
 पुमर्थांश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥७॥१॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-  
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-  
प्रकाश'-नामब्रह्मण्यजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)प्रजननं (२)प्रातस्सवने (३)ब्रह्मवादिनो (४)ऽङ्गिरसु  
(५)आपोः (६)सोमः (७)सहस्रतम्या (८)ऽत्रिं(९)र्जुमदग्निः  
(१०)संवत्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)अग्ने  
(१५)पृथिव्या (१६)अग्नये (१७)पृथिव्यै (१८)भुव (१९)ईद्वारा-  
या(२०)अग्ने विंशतिः\* ॥ १ † ॥

(१)प्रजनन् (२)मङ्गिरसः (३)सोमो वै (४)प्रतिगृह्णाति  
(५)विभू(६)वींक्षमाणाय द्विपञ्चाशत् ॥ १ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

\* प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिरनुवाकस्तेषामेवैमानि प्रतीकपदानि ।

† “(१)प्रजननं (२)प्रातस्सवने वै (३)ब्रह्मवादिनो ०—० स त्वा (४)अङ्गिरसु  
(५)आपो वै (६)सोमो वै (७)सहस्रतम्या(८)ऽत्रिं(९)र्जुमदग्नि (१०)संव-  
त्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)अग्ने (१५)पृथिव्या (१६)अग्नये  
(१७)पृथिव्यै (१८)भुव (१९)ईद्वाराया(२०)अग्ने वायवे सूर्याय विंशति ॥ १ ॥”

—इति क, ख, ग ।

‡ १४० ए० ६ पं०, १६५ ए० ७ पं०, १८२ ए० ८ पं०, १९२ ए० ९ पं०,  
२१४ ए० ७ पं०, २२६ ए० १३ पं० । सु०-पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम् ।



## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

मत्तमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठकः ।

॥ हरिः श्रीम् ॥

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः पद्भ्राघमप-  
श्यन्तमाह्रन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-  
यन्व एवं विद्वांसः पद्भ्राघमासते सुवर्गमेव लोकं  
यन्ति<sup>(१)</sup> देवस्र्घं वै पद्भ्राघः प्रत्यहः क्षैतानि पृष्ठानि  
य एवं विद्वांसः पद्भ्राघमासते साध्यादेव देयता  
शुभ्यारोहन्ति<sup>(२)</sup> पद्भ्राघो भवति पद् वा षटयुः पट्ट  
पृष्ठानि ( १ )

पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युत्तुभिः संवत्सरं ते संवत्सर  
एव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(३)</sup> दृष्टयन्तराभ्यां यन्तीयं वाय  
रघन्तरमसी वृष्टाभ्यामेव यन्त्येवां अनयोरेव प्रति  
तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुतो ताभ्यां मेव सुवर्गं  
लोकं यन्ति<sup>(४)</sup> विष्टमिष्टोमो भवति तेज एवार्य रुन्धते  
पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवार्य रुन्धते सप्तदशः ( २ )

भ॒व॒त्य॒न्नाद्य॒स्याव॑रु॒ध्या अ॒थो प्रै॒व तेन॑ जा॒यन्त॑ एक॒-  
 वि॒शो भ॑वति॒ प्रति॑ष्ठित्या अ॒थो रुच॑मे॒वात्मन् द॑धते  
 चि॒ण्वो भ॑वति॒ विजि॑त्यै त्रयस्त्रि॒शो भ॑वति॒ प्रति॑ष्ठित्यै<sup>(५)</sup>  
 'सदो॑हवि॒र्द्धानि॑नं ए॒तेन॑ प॒ड्रा॒चेण॑ यजे॒र॒न्नाश्र॑व॒त्यी  
 ह॒वि॒र्द्धानं॑ चा॒ग्नी॒ध्रञ्च॑ भवत॒स्तद्धि॑ सु॒वर्ग्यं<sup>(६)</sup> च॒क्री॑वती  
 भवतः॑ सु॒वर्ग॑स्य॒ लोक॑स्य॒ सम॑ध्या<sup>(७)</sup> उ॒लू॒ख॒ल॒बुधो॑ यू॒षो  
 भवति॑ प्रति॒ष्ठित्यै<sup>(८)</sup> प्रा॒ञ्चो॑ या॒न्ति प्रा॒डि॒व हि॑ सु॒वर्गः  
 ( ३ )

लोकः<sup>(९)</sup> सर॑स्वत्या या॒न्त्ये॒प वै दे॒व्यान्ः प॒न्यास्त॑-  
 मे॒वान्वा॒रोह॑<sup>(१०)</sup> न्या॒क्रोश॑न्तो या॒न्त्यव॑र्त्ति मे॒वान्य॑स्मिन्  
 प्रति॑प॒ज्य प्रति॑ष्ठां ग॑च्छन्ति<sup>(११)</sup> यदा दश॑ श॒तं कु॑र्वन्त्यथैकं  
 मु॒त्यान्ः श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य आ॒युष्ये॒वेन्द्रि॑ये  
 प्रति॑ तिष्ठन्ति<sup>(१२)</sup> यदा श॒तः स॒हस्रं॑ कु॒र्वन्त्यथैकं॑ मु॒त्या-  
 नः॑ स॒हस्र॑स॒मितो॑ वा अ॒सौ लो॒कोऽमु॑मे॒व लो॒कम॑भि  
 ज॑यन्ति<sup>(१३)</sup> यदा ( ४ )

ए॒षां प्र॒मीये॑त यदा वा जी॒येर॑न्नथैकं मु॒त्यान् तद्धि  
 ती॒र्थम्<sup>(१४)</sup> ॥ १ ॥

पृ॒ष्ठानि<sup>(१५)</sup> सप्तद॒शः<sup>(१६)</sup> सु॒वर्गो<sup>(१७)</sup> यदै॒काद॑श\* च॥१॥

\* "सुवर्गो[१७] जयन्ति यदै[१६]कादश"-इति क, ख, ग ।

## श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भसे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अहीना पञ्चरात्रान्ता प्रथमे समुदीरिता ।

षड्राचाद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥२॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्रात्र विधत्ते—“साध्या वै देवा सुवर्ग-  
कामा एतः षड्रात्रमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त, ततो वै ते  
सुवर्ग लोकमायन्, य एव विदाःम षड्रात्रमामते, सुवर्गमेव लोक  
यन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शन  
शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामयीसम्पादनम् । यजनमनुष्ठानम् ।  
यद्यप्यथ षड्रात्रोऽहीनत्वाद्यजतिचोदनाया विषयः, तथाप्यथ केषा-  
ञ्चित् सारस्वतमत्रधर्माणां मद्भाष्यमभिप्रेत्य ‘विद्वाम आमते’—इत्यभि-  
चोदनया विहितः । ते च धमा “आयत्यौ हविर्द्वानिद्य”—इत्या-  
दिना वक्ष्यन्ते\* ॥

एत मेव मत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रथमति—“देवमत्र वै षड्रात्र,  
प्रयत्नं ह्येतानि पृष्ठानि य एव विदाःम षड्रात्रमामते, साक्षादेव  
देवता अभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । देवानां मत्रवत्प्रियत्वादिति ‘देव-  
सचम्’ । तदेव मत्रवत्प्रियत्वं स्पष्टीक्रियते । मत्ररूपे द्वादशाहे य  
पृष्ठं षड्ष, तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठमोत्राणि, रथन्तर-  
दृष्टवैरूपवैराजं प्राकर-रैवतायै । सामभिर्निष्पाद्यानि । एता-

\* अग्निप्रेषानुवाके, २३८ ए० १७५० दृश्यम् ।

† २०६ ए० ‘५’ दृश्यम् ।

न्यत्रापि षट्सु दिनेषु कमेण विशिष्टमुपलभ्यन्ते । यस्मादेवं तस्मा-  
द्देवानां सचवत्प्रियत्वमुचितम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वानुष्ठानेन  
षड्कालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्सङ्ख्यां प्रशंसति—“षड्रात्रो भवति, षड्वा षतवः,  
षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्त्तनन्वारोहन्यृतुभि संवत्सरं, ते संवत्सर एव प्रति  
तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । षतवो यथा षट्सङ्ख्याकाः, एवं पृष्ठान्यपि षट्-  
सङ्ख्याकानि, अतः पृष्ठैः षतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरङ्गोरनुष्ठेये रथन्तर-  
दृहत्-पृष्ठे ये स्तोत्रे, ते विशेषेण प्रशंसति—“दृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं  
वाव रथन्तरमसौ दृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्थेते  
वै यज्ञस्याञ्जमायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(२)</sup>”—इति ।  
शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र दृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातां, अनुष्ठानन्तु रथ-  
न्तरस्यैव प्रथमम् । ‘यन्ति’ स्तोत्र मनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः  
साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वात्लौकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानु-  
ष्ठातारो लोकयोर्दयोः प्रतितिष्ठन्थेव । किञ्चित्ते सामनी यज्ञस्या-  
जंवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गौ, अतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यद्दानि चोदकप्राप्तानि विस्मृतं दर्शयति—  
“चिद्वृद्धिष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धते, पञ्चदशो भवतीन्द्रिय  
मेवाव रुन्धते, सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुन्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त;  
एकविंशो भवति प्रतितिष्ठत्या अथो रुचमेवात्मन् दधते, चिणवो

\* “प्रत्यन्त” —इति क ।

† “यन्त्याचतरम्” —इति पा० सू० २. २. ३४. इत्यथम् ।



तेषां हविर्द्धानमाग्नीध्रञ्चेति मण्डपद्वयम् 'आश्वत्यी' भवतः, अश्वत्य-  
काष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्यकाष्ठ स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ<sup>(३)</sup>”  
—इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम्, तथा चक्रं ययोराग्नीध्र-  
हविर्द्धानमण्डपयोः, ते 'चक्रीवती' । अथमर्थः—चक्रयो रथं प्रक्षिप्य  
शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव  
मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति, रथेनेव चक्र-  
युक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“उलूखलवुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै<sup>(४)</sup>”—  
इति । यथा काष्ठमयस्यूलखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति,  
तथा यूपमूलं कर्त्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र  
भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“प्राञ्चो यान्ति, प्राडिव हि सुवर्गो लोकः<sup>(५)</sup>”  
—इति । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखं गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य  
प्राग्वर्त्तित्वेन प्रतिभानात् । एतद्वोक्तं सूत्रकारेण—“तस्मिन् संस्थिते-  
ऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति, स यत्र निपतति, तद्गार्हपत्यम् । तस्मिन्  
षड्त्रिंशत्तं प्राचः प्रक्रमान् प्रकामति, तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति  
सदोहविर्द्धानान्याग्नीध्रञ्चाश्वत्यी हविर्द्धानमाग्नीध्रञ्चोऽलूखलवुध्नो यूपः  
प्रकथ्येदुष्योन्न एव नोपरवान् खनन्ति”—इति । एकस्मिन्नङ्गि समाप्ते  
सति परेद्युः प्रातः शम्याचेपमात्रं गत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्\*,  
तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

\* “तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्”—इति क, “तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्”—इति ख ।

भवति विजित्यै; चयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै<sup>(५)</sup>—इति । चिष्टदा-  
दयः शब्दाः पूर्वाक्तपञ्चरात्रानुवाकद्वाचापि व्याख्येयाः\* । तत्र सव-  
धर्मातिदेशाभावेन वज्रयजमानकल्पनियमाभावादेकवचनेन निर्द्देशः ;  
इह तु तन्नियमसद्भावाद्भवचनेन निर्द्देशः । प्रकृतिरूपे षष्ठ्यपङ्के  
चिष्टदग्निष्टोमो रथन्तरसामा प्रथममहः, पञ्चदश उक्थ्यो दृहत्-  
सामा द्वितीयः, सप्तदश उक्थ्यो वैरूपसामा तृतीयः, एकविंशः  
षोडशी वैराजसामा चतुर्थः, त्रिणव उक्थ्यः शाकलसामा पञ्चमः,  
चयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः । तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य  
षष्ठ्यपङ्कस्य स्वरूपम् । तद्विस्तृतत्वाद्वापि तथाविधान्देव अहानि  
द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतमन्त्रधर्मानुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिष्टुमाव-  
देकं धर्मं विधत्ते—“सदोहविद्भानिन एतेन पङ्कषेण चत्वेर-  
घ्रायत्यी हविद्भानिश्चाग्नीध्रश्च भवतस्तद्धि सुवर्गम्<sup>(६)</sup>”—इति । ये  
यजमानाः सदोहविद्भानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः पङ्कषे प्रवर्तन्ते,

\* पञ्चरात्रानुवाक ०. १. १० । तत्र २०५-२११ पं० द्रष्टव्यम् ।

† ता० ब्रा० १०. ६. द्रष्टव्य । किञ्च द्वादशाहस्य ध्यायन्तावतिरात्रौ,  
तौ च ज्योतिष्टोमोपातिरात्रान्न विशिष्येते । मध्ये दशाहानि,—एषः  
पहहः, अयन्न्दोमाः, अविवाकश्चेति । तेषु प्रथमेऽहनि ज्योतिष्टोमसंख्ये  
सर्वेष्वपि ऋषिषु चिष्टदेव ऋषिः, द्वितीयादीन्दष्टौ अहानि पञ्चदश-  
सप्तदशैकविंशच्चिष्टवचयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशच्चतुस्रत्वारिंशच्चत्वारिंशन्नामकाणि,  
तत्र चतुर्थं महं षोडशसंख्यमन्यान्युक्तसंख्यानि; दशममहस्तु चतुर्विंश-  
ऋषिषु ज्योतिष्टोमसंख्यम् । तदेतत्सर्वं ता० ब्रा० ११-१५ पं०—पर्याप्तोप-  
गतोऽवगन्तव्यम् ।

तेषां हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चेति मण्डपद्वयम् 'श्रायत्यी' भवतः, श्रायत्य-  
काष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्रायत्यकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समर्थौ<sup>(७)</sup>”  
—इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम्, तथा चक्रं यथोराग्नीध्र-  
हविर्द्धानमण्डपयोः, ते 'चक्रीवती' । अथमर्थः—चक्रयो रथं प्रक्षिप्य  
शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यासीर्यं तेषामुपरि भूमाविव  
मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति; रथेनेव चक्र-  
युक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै<sup>(८)</sup>”—  
इति । यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति,  
तथा यूपमूलं कर्त्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र  
भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—“प्राञ्चो यान्ति, प्राडिव हि सुवर्गो लोकः<sup>(९)</sup>”  
—इति । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य  
प्राग्वर्त्तित्वेन प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—“तस्मिन् संस्थिते-  
ऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति, स यत्र निपतति, तद्गार्हपत्यम् । तस्मिन्  
षड्चिंशतं प्राचः प्रकमान् प्रकामति, तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति  
सदोहविर्द्धानान्याग्नीध्रश्चाश्रायत्यी हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चोलूखलबुध्नो यूपः  
प्रकथ्येदुष्योन्न एव नोपरवान् खनन्ति”—इति । एकस्मिन्नङ्गि समाप्ते  
सति परेद्युः प्रातः शम्यात्सेपमात्रं गत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्\*,  
तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

\* “तत्राहरन्तरमनुष्ठाय”—इति क, “तत्राहरन्तरमनुष्ठाय”—इति ख ।



धर्मान्तरं विधत्ते—“सरस्वत्या यान्तेष वै देवयानः पन्थास्तमे-  
वान्वारोहन्ति<sup>(१०)</sup>”—इति । या सरस्वत्याख्या गदी, तथा सह त-  
त्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो ‘देवयानः’  
देवान् प्रापयितुं क्षमः, अतस्तमेव प्राप्नुवन्ति ।

धर्मान्तरं विधत्ते—“आक्रोगन्तो यान्त्यवर्त्तिमेवान्यस्मिन् प्रति-  
पद्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति<sup>(११)</sup>”—इति । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्च-  
तमो ध्वनिः ‘आक्रोगः’, तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसङ्कोचमन्तरेण  
जीवनं ‘वर्त्तिः’, तद्वैपरीत्येन दारिद्र्यम् ‘अवर्त्तिः’ । अवर्त्तिरेवा-  
वर्त्तिः । ताञ्चावर्त्तिम् ‘अन्यस्मिन्’ वैरिणि ‘प्रतिपद्य’ प्रतिष्ठितत्वेन  
संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनमप्यत्रां ‘प्रतिष्ठां’ गच्छन्ति ॥

एव मनुतिष्ठतः कालावधिरूप धर्मान्तरं विधत्ते—“यदा दग्  
गतं कुर्वन्त्यथैकमुत्यानः ; गतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये  
प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१२)</sup>”—इति । एकेन दृयभेदे सहिताः ‘दग्’ गावो  
यावति काले अपत्यप्रसवेन गवां ‘गतं’ सम्पादयन्ति, तावन्तं कालं  
पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानात् ‘उत्यानं’ कर्त्तव्यम्, अनुष्ठानं ममा-  
पयेदित्यर्थः । सोद्यमेकः समाप्तिकालः । गोशते मति पुरुषस्य गत-  
संवत्सरायुषोऽभाशकत्वात् गतकमक्षारेणां शतेन्द्रियत्वादायुषीन्द्रिये  
च प्रति तिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पदान्तरं विधत्ते—“यदा गतः सदस्यं कुर्वन्त्यथैकमु-  
त्यानः ; सहस्रमग्मितो वा अशौ लोकोऽमुमेव लोकमभिजयन्ति<sup>(१३)</sup>”—

\* “आवर्त्तिः”—इति पाठभ्रमेणैवं वा व्याख्यानं म्याद् भाष्यकारस्य ?

† “पुरुषस्य गतसंवत्सरायुषाद्गोशतकमक्षारेण”—इति च, ग ।

—इति । शतं गावो यदा पूर्ववत् सहस्रं सम्पादयन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण साङ्कर्यं शङ्कनीयम्, प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसम्भवात् । गवां सहस्रसम्पत्तौ सत्यां सहस्रसङ्ख्याकै-  
र्भाग्यजातैः समृद्धः स्वर्गः प्राप्तो भवति ॥

कालावधावेवापरं पचद्वयं विधत्ते—“यदैषां प्रमीयेत, यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम्<sup>(१४)</sup>”—इति । ‘एषां’ यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत, सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्र-  
क्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिताः अपद्यतसर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं ‘तत् तीर्थम्’ पापेभ्य-  
स्त्वारकम् । तस्मात् तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्त्तनीयः ॥ १ ॥

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

कुसुरुविन्दु औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्यामिति  
स एतः सप्तरात्रमाह्वरत्तेनायजत् तेन वै स यावन्तो  
ग्राम्याः पशवस्तानवा रन्ध्रं य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण  
यजते यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रन्ध्रे<sup>(१)</sup>  
सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः  
सप्त च्छन्दांस्युभयस्यावरन्ध्रे<sup>(१)</sup> त्रिवृदग्निष्टोमो भवति  
तेजः ( १ )

दृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत् प्रत्यक्षं  
 विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रक्षां दुहे तादृगेव तत्<sup>(४)</sup>—इति ।  
 सप्तमादङ्गः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति, तेष्वहःसु रथन्तरदृहद्वैरूप-  
 वैराजशाकरैवतानि पृष्ठानि यदि 'प्रत्यक्षमुपेयुः' अविहृतानि  
 तथैव प्रयुज्यन्त इत्यर्थः, तथा सति सर्वपृष्ठ इति विधानाद्  
 'विश्वजिति' अपि सप्तमेऽङ्गि यत् प्रत्यक्षमविहृतं यथा भवति तथा  
 पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एवमुभयत्रापि छतप्रयोगे सति यथा  
 श्लोके स्रद्ध् दुग्धां गां पुनरपि दोग्धुं भ्रान्तः पुरुष उपसीदति,  
 एवमिदम् 'उत्तमं' सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिद् दुग्ध-  
 गोवन्निःसारत्वेन कदाचिदेकराचयागोऽपि न भवेत्, 'सप्तराचया-  
 गान्तर्भांशोऽपि न सम्भवतीति किमु वक्तव्यम् । तस्माद् विश्वजितः  
 सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु यद्वहःसु दृहद्रथन्तरे  
 उभे एव पृष्ठे पर्यायेणावर्त्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्ववत् (२३० पृ०) ।  
 पूर्वानुवाके नियेधकस्य नकारस्याभावात् 'आभ्यामेव यन्ति'—इत्यत्र  
 श्लोकाभ्यामनुष्ठानं निर्वर्त्तयन्तीति व्याख्यातम्, इह तु न; नकारस्य  
 सङ्गावात् आभ्यां नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु दृहद्रथन्तरे  
 हे एवानुष्ठाय विश्वजित्यविहृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति  
 यथा श्लोके 'प्रक्षां' चीरं दातुं प्रवृक्षां प्रसृतां गां पुरुषो दुग्धे  
 तादृगेव तद्ववति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतम-  
 ष्टरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेना यजत् ततो वै स ब्रह्मव-  
 र्चस्यभवद् एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्यैव  
 भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं  
 गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऽष्टरात्रो भवति चतस्रो  
 वै दिग्भ्यस्तस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस-  
 मव रुन्धे<sup>(१)</sup> ( १ )

त्रिष्टुप्तिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो  
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरु-  
 ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रति-  
 ष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवन्ति विजित्यै  
 चयस्त्रिंशो भवन्ति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो  
 भवति प्रजापतेरास्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्व-  
 जित्सर्वेष्टोतिऽरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै<sup>(२)</sup> ( २ )

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव<sup>(\*)</sup> रुन्धे<sup>(१)</sup> ऽभिजित्यै<sup>(२)</sup> ॥३॥

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः, अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—  
 “बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति, स एतमष्टरात्रमपश्यत्,  
 तमाहरत्, तेनायजत्, ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद्, य एव विदा-

नष्टरात्रेण यजते, ब्रह्मवर्चस्येव भवति; अष्टरात्रो भवत्यष्टाचरा  
 गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं, गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे; ऽष्टरात्रो  
 भवति, चतस्रो नै दिग्द्युतस्रोऽवान्तरदिशा, दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस-  
 मव रुन्धे<sup>(१)</sup>—इति । पूर्वच कुसुखेन वाद्य एवाध्ययनकाले  
 सप्तरात्रस्य गुरुमुखेन निश्चितत्वात् कामनाया ऊर्ध्वं दर्शनं नापे-  
 क्षितमिति नोक्तम्, इह तु तदभावादपग्यदित्युक्तम् । गायत्र्या  
 अष्टाचरत्वाद्दिशामवान्तरदिशाश्च मिलित्वाष्टमह्योपेतत्वात् सप्त-  
 रात्रा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विंशेषान् विधत्ते—“चिष्टदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव  
 रुन्धे; पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे, सप्तदशो भवत्यष्टाचरत्वाव-  
 रुथ्या अथो प्रैव तेन जायत, एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो  
 रुचमेवात्मन्धत्ते, त्रिणवो भवति विजित्यै, चयस्त्रिंशो भवति  
 प्रतिष्ठित्यै; पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराष्ट्यै, महाप्रतवान-  
 ष्टाचरत्वाव रुथ्यै, विश्वजित् सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभि-  
 जित्यै<sup>(१)</sup>—इति । पूर्वच पञ्चैव षष्ठ्यपडहगतान्यहानि, षष्ठः  
 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः, इह तु तस्य सप्तमत्वात् पाठद्विकानि सर्वा-  
 ण्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥३॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स  
 एतं नवरात्रं मपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै  
 प्रजाभ्योऽकल्पत् यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नव-  
 रात्रेण यजतेमे हि वा एतासां लोका अकृप्ता अथै-  
 ताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ्यो लोकान् कल्पयति  
 तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते ( १ )

अस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति<sup>(१)</sup> विराचे-  
 णैवेमं लोकं कल्पयति विराचेणान्तरिक्षं विराचेणामुं  
 लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्व-  
 स्यति धृत्या अशिक्षिलभावाय<sup>(२)</sup> ज्योतिर्गौरायुरिति  
 ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौर-  
 सावायुरेष्टेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्<sup>(३)</sup>

गच्छति<sup>(४)</sup> नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो  
 दधाति<sup>(५)</sup> यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत  
 प्राणा हि वा एतस्याष्टना अथैतस्य ज्योगामयति  
 प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीव-  
 त्येव<sup>(६)</sup> ( ३ )

कल्पन्ते<sup>(१)</sup> प्रजानां<sup>(२)</sup> त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयेनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः; अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिहितः । तमेतं विधत्ते—“प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः न्यायन्त्य एतं नवरात्रं मपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजत, ततो प्रजाभ्योऽकल्पत; यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेत् हि वा एतासां लोका अकृता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ लोकां कल्पयति; तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनुकल्पते, कल्पन् अस्मा इमे लोका, ऊर्जं प्रजासु दधाति(१)”—इति । ‘न्यायन् नितरां प्राप्नुवन् । ‘प्रजाभ्योऽकल्पत’ प्रजानां क्षुधिवारणाय समर्थाऽभून् । अतो यस्मिन् काले प्रजा अघ्नाभावेन क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति, तदा नवरात्रेण यजेत । ‘इमे’ भूम्यादयो लोकाः यथ-निष्यत्त्यभावेनैतासां प्रजानां क्षुधिवारणाय समर्था यदा भवन्ति, तदानीमेताः क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयागेनेमान् लोकां ‘एतासां’ प्रजानां क्षुधिवारणसमर्थान् करोति, लोकेषु यद्यं यज-निष्यद्यत इत्यर्थः । तान् समर्थान् लोकाननु यजमानोऽपि प्रजानां रक्षणे समर्था भवति । ते च लोका यजमानाद्ये समर्था भवन्ति, यजमानस्तेऽनुसारेण यद्यं निष्यादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः प्रजासुखरसं स्थापयति ॥

अथ—नवरात्रं विभज्य तद्वयवैभिर्भिर्लोकप्रयमानद्ये द्रष्टव्यं दृष्टान्तपुरःसरं प्रथमं—“चिराचेणैवेमं लोकं कल्पयति, चिरा-चेणान्तरिक्षं, चिराचेणामुं लोकं, यदा गुणे गुणमगच्छत्येव मेव तल्लोके लोकमन्वयति धृत्या अग्निदिलग्नावाय(२)”—इति । नवरात्र-मध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रः, तेन भुक्तोऽं क्षुधिवारणसमर्थं करोति ।

तृतीयवारमावर्त्थते, तदा तेनान्तरिचं समर्थं  
 ,ारमावर्त्थते, तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।  
 लोके चिष्टद्रज्जु सिष्टुचु पुरुष एकस्मिन्  
 जयति, ततस्तृतीयमपि योजयति, एवमेतेन  
 भ्यस्तेन एतस्मिन् लोके प्रथमं समर्थं सति ततो  
 । लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां  
 ।मग्नैयिल्ल्याय च सम्पद्यते ॥

मानस्य चिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—  
 रति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिच  
 व लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, ज्ञात्र प्रजाना गच्छति<sup>(१)</sup>—  
 दिग्बद्धत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः  
 तयोऽहर्विंशेषा विद्यन्ते\*, अत एवात्राहर्विंशेषा कर्त्त-  
 तेमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोम-  
 एते चाहर्विंशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टौ-  
 ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति०—०, गोष्टोम द्वितीय-  
 , आयुष्टोम तृतीयमुपयन्ति०—०”—इति छभि-  
 ११.१.) । एतेषा च स्तोत्रियवैषम्येण भेदः, अत  
 आम्नास्यते—“एकया गौरतिरिक्त एकयायुहून”  
 ११.२.) । ज्योतिष्टोमे यावत्य. स्तोत्रीया, गोष्टोमे

रायुस्त्रमह पुरस्ताद् भवति प्रज्ञाताऽ स्तोमानुपैति”—इति  
 ३.२ ।



तावतीभ्योऽप्येकाधिका आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि  
 शाखायां 'ज्ञाताः' प्रसिद्धा । सामशाखायां तु 'चिकद्रुकाः'—इति  
 'ज्ञाताः' प्रसिद्धाः\*, त एतेऽत्रानुष्ठेयाः । ज्योतिरादौनां लोकत्रय-  
 रूपत्वात्तेश्वय प्रतिष्ठति, किञ्च प्रजानां मध्ये यद् 'ज्ञात्रं गच्छति'  
 बुद्धिवर्त्तकोऽयमित्येव सर्वैर्ज्ञातव 'ज्ञात्र' ख्याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव चिरात्र आवर्त्त्यमानो नवरात्रः सम्प-  
 द्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“शलनीपिग्रङ्गेनासाधकामो  
 ज्योतिर्गौरायुर्गौर्यातिरतिरात्रः”—इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयागे-  
 खिदानौमुच्यमानस्य 'शलनीपिग्रङ्ग'-इत्येतन्नामं ॥

नवरात्रकृतु प्रशंसति—“नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो  
 दधाति<sup>(१)</sup>”—इति । योऽयं ज्योतिरादिको नवरात्रः, स एवा-  
 वर्त्त्यमानो, नवरात्रो भवति । तदनुष्ठानेन 'अभिपूर्वमेव' श्रु-  
 क्रमेणैव यजमाने तेज सम्पादयति । सद्यदनुष्ठितस्तिरात्रः,  
 द्विरनुष्ठितः पञ्चात्र, चिरनुष्ठितो नवरात्र, एवं तेजोऽप्युत्तरोत्तर  
 वर्द्धत इत्यर्थः ॥

तदेवमन्नमम्पादनद्वारात्तुन्निवारणार्थं नवरात्रे विहितः, अथ  
 दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—“यो ज्योगामयावी स्यात्, स  
 नवरात्रेण यजेत, प्राणा हि वा एतस्याष्टताः, अथैतस्य ज्योगा-

\* “स्रग्यां वा एत्रे स्तोमा—एते वै चिकद्रुका स्तोमा”—इति  
 ता० ब्रा० १६ ३ ।

† साम ब्राह्मणे द्वौ नवरात्रो विहितौ । तत्र प्रतापय्यसाधन प्रथमं,  
 पशुसाधनो द्वितीयः । ता० ब्रा० २२ प्र० १२, १३ खण्डयोदष्टौ ।

मयति प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतामृर्भवति जीवत्येव<sup>(१)</sup>—  
इति । 'ज्योगामयावी' चिरकालीनरोगयुक्त । तस्य पुरुषस्य प्राणा  
यदा धातुवैपय्याद् 'अधता' धारयितुमशक्या भवन्ति, तदानीमे-  
तस्य पुरुषस्य 'ज्योगामयति' दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रानुष्ठानेन  
प्राणान् अस्मिन् धारयत्येव । अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं  
मुहूर्त्तमात्रं याममात्रं वा गतप्राणो भवति, तदप्येतत्क्रतुसामर्थ्याद्य  
पुनर्जीवत्येव ॥ ४ ॥

इति श्रीसामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एत दश-  
होतारमपश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दश-  
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं  
जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रः सृजते तेन दशरात्रेण प्र  
जायते<sup>(१)</sup> वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं  
विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति<sup>(१)</sup> प्राजा-  
पत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ( १ )

य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत्<sup>(१)</sup>  
इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमगच्छत्स

\* इह खण्डे सर्वत्रैव 'व्यावृत्त'—इति क, टी० क ।

आदौ तस्माधनभूतं दशरात्रक्रतुमुत्पादयितुम्, तस्यापि माधनभूतं दशहोत्राख्य "चित्ति सुक्, चित्तमाज्यम्"—इत्यादिकं मन्त्रमारण्य-  
 काण्डोक्त (३.१.१.) निश्चित्य, तेन मन्त्रेण ऊत्वा क्रतुश्च सृष्ट्वा,  
 प्रजा असृजत । तस्मिन् मन्त्रे चित्तिसुगित्वारभ्य सामाध्युरित्य-  
 न्तेवांक्वैर्हामनिष्पादकानां सुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो  
 'दशहोता'\* । यदा तस्मिन्मन्त्राभिमानी पुरुषः † दशवारमाजतः  
 प्रत्यगृणोत्, तस्मादयं 'दशहोता' । तथाच होत्रब्राह्मणे‡ समाखा-  
 यते—"आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत, तस्मै दशमः हतः प्रत्यगृणोत्,  
 स दशहृतोऽभवत्, दशहृतो ह वै नामैष, तं वा एतं दशहृतः  
 सन्तं दशहोतेत्याचचते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः"—  
 इति (तै० ब्रा० ३.३.११.१.) । तमेत मन्त्रं दशरात्रदौचार्यं जुञ्ज-  
 चात् । तेन होमेन दशरात्रक्रतु सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण प्रजा  
 मुत्पादयति ॥

\* "चित्ति सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग् वेदि । आधीतं वर्हि । केतो  
 अग्नि । विज्ञातमग्नि । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हवि । सा-  
 माध्युर्ः"—इति तै० व्या० ३ १ १ । 'आदौ सिद्धस्तु प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं  
 केन विधानेन आध्यात्मिकेनेष्टवान् ? तद्यागवर्त्तिनः सुगादय एतेषु मन्त्रेषु  
 प्रतिपाद्यन्ते"—इत्यादि तत्र सा० भा० ।

† "ब्राह्मण एकहोता०—०, अग्निर्द्विहोता०—०, पृथिवी त्रिहोता०  
 —०, अन्तरिक्षं चतुर्होता०—०, वायु पञ्चहोता०—०, चन्द्रमा षड्होता०  
 —०, अन्नः सप्तहोता०—०, द्यौरष्टहोता०—०, आदित्यो नवहोता०  
 —०, प्रजापतिर्दशहोता०—०"—इति तै० व्या० ३. ७. १-१० ।

‡ एतच्छाखीये एवेति ध्येयम् ।

अथ दशमह्यामुपजीय क्रमं प्रशंसति—“वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति<sup>(१)</sup>” —इति । दशमह्याया विराट्मन्विवाद् विराट्छन्दसाध्यमघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिस्त्वृत्वेन क्रतोस्तत्सम्बन्धमुपजीय प्रशंसति—“प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव ज्ञायते<sup>(१)</sup>”—इति ॥ प्रजोत्पादनसूत्रं फलमभिधाय पापचयसूत्रं फलमभिधत्ते—“इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरामीत्, स न व्यावृत-मगच्छत्, स प्रजापति सुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत् ; तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै सोम्याभिर्देवताभिर्यावृतमगच्छद्, य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते, व्यावृतमेव पापना भ्रातृव्येण गच्छति<sup>(१)</sup>”—इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवासीत्, न तु व्यावृत्तिं प्राप्नवान्,—‘भो इन्द्र ! गच्छगच्छ’-इत्येव-मेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति, न तु कश्चित् ‘राजन् ! स्वामिन् !’ इति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखाद्दशरात्रं क्रतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्नवान् । एव मन्येऽप्येतदनुष्ठाय पापना भ्रातृव्येण च वियोगं गच्छन्ति ॥

विधास्यमानेषु दशसूक्तसु त्रयाणामङ्गां वृषभसम्बन्धिककुत्सा-स्येनौन्नत्यं सन्नाद्य प्रशंसति—“त्रिककुदा एष यज्ञो यद्दशरात्रः,—ककुत्पञ्चदशः, ककुदेकविंशः, ककुत्त्रयस्त्रिंशः, य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते, त्रिककुदेव समानानां भवति, यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः<sup>(१)</sup>”—इति ।

चीणि ककुत्सदृशानि उन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य, सोऽयं  
 'त्रिककुत्' । किं तदुन्नतमहस्तयमिति तदुच्यते,— यः पञ्चदश  
 उक्थ्यो द्वितीयमहः, तदेकं ककुत्-स्थानीयम् ; प्रथमद्वितीययो-  
 स्त्विष्टदग्निष्टोमयोरङ्गोर्निचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसम्बन्धिककुदः  
 पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती षष्ठभागस्येत्युभौ निक्षौ, तद्वत् ।  
 तथा एकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः, तदेकं ककुत्-स्थानीयम् ; चतुर्थ-  
 षष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरङ्गोर्निचस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश  
 उक्थ्योऽष्टममहः, ततदप्येकं ककुत्-स्थानीयम् ; त्रिणवाग्निष्टोम-  
 रूपयोः सप्तमनवमयोरङ्गोर्निचस्थानीयत्वात् । एत महिमान-  
 मभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजा-  
 पशुधनादिहतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशाः,  
 तत्-स्थानीयो यजमानः ; इतराह.स्थानीयाः प्रजा यजमानस्य  
 पुरम्यानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एव-  
 मन्यासां प्रजानां यजमान स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्थान्प्रप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् ;  
 अथाभिचारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते—“अभिचर्यमाणो  
 दशरात्रेण यजेत, देवपुरा एव पर्यूहते, तस्य न कुतश्चनोपा-  
 व्याधो भवति, नैनमभिचरन्स्तृणुते<sup>(१)</sup>”—इति । यमुद्दिश्य शुचुरभि-  
 चारं करोति, सोऽयम् 'अभिचर्यमाणः' । स चाभिचारबाधपरि-  
 हाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन् अनुष्ठिते मति देवानां यानि  
 पुराणि बद्धविधशूरभट्टत्यपरिपूर्णांनि, तानि सर्वाणि स्वरचार्थ  
 परितः स्थापयति । यः शुचुरभि चरति, सोऽप्येनं न हिनस्ति ;

तस्य हिंसितुमवमत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाधः एतस्य यज-  
मानस्य सम्भवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्तिं फलमुक्त्वा ग्रन्थजयरूप फलमभिधातुं  
विधत्ते—“देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा एता देवपुरा अपश्यन्,—  
यद्दशरात्रस्ताः पर्यैहन्त, तेषां न कुतश्चनोपाय्याधोऽभवत्; ततो  
देवा अभवन् परासुरा; यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत,  
देवपुरा एव पर्यैहते, तस्य न कुतश्चनोपाय्याधो भवति, भवत्यात्मना  
परास्य भ्रातृव्यो, भवति स्तोमः, स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोप-  
स्तिद्गुरुते<sup>(७)</sup>”—इति । देवास्यासुराश्च यदा युद्धोद्यताः, तदानौ  
देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपाय-  
त्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्तः । ‘तेषां’ वैरिणां कुतोऽपि  
भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ताः, असुराश्च  
पराजिताः । ततो भ्रातृव्यवान् यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी  
भवति । तदौयो भ्रातृव्यश्च परा भवति । किञ्चात्र ककुद्रूपस्य  
पञ्चदशस्तोमस्य समीपवर्त्ती चिददादिस्तोमः ‘उपस्तिः’ चीणो  
भवति ; तेन भ्रातृव्यमेव चीणं करोति ॥

अथास्मिन् दशरात्रे कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“जामि वा एत-  
त्कुर्वन्ति यज्यायाऽसः स्तोममुपेत्य कनीयाऽसमुपयन्ति; यदग्नि-  
ष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय<sup>(८)</sup>”—इति । यथा  
लोके कश्चिद्राजामात्यादिः महतीं सम्पदमनुभूय पश्चाद्दारिद्र्य-  
मनुभवन् अत्यन्तमलसः क्लिष्टो भवति; तथाचापि द्वितीयेऽङ्गि  
‘ज्यायांसं’ पञ्चदशस्तोमं ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽङ्गि ‘कनी-

यांशं' निघ्नभागस्थानीयं चिष्टत्सोममनुतिष्ठन्तीति 'यत्', तत्  
 'एतत्' 'जामि कुर्वन्ति' आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत आलस्य-  
 परिहाराय पञ्चदशोक्त्यरूपाद् द्वितीयस्मादङ्गः 'श्रवस्तात्' प्रथमेऽहनि  
 'उपरिष्टाच्च' द्वितीयेऽहनि 'अग्निष्टोमसामानि' यज्ञायज्ञीयाख्यानि\*  
 कुर्यात् ; तेनालस्यं परिहृतं भवति । एवमेकविंशोक्त्यरूपात् पञ्च-  
 मादङ्गः पूर्वोत्तरदिनयोः, त्रयस्त्रिंशोक्त्यरूपादष्टमादङ्गः पूर्वोत्तर-  
 दिनयोरप्यग्निष्टोमसंख्याप्रयोजिकानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात्,  
 तेन सर्वालस्यं परिहृतं भवति ॥

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—“चिष्टदग्निष्टोमोऽग्निष्टु-  
 दाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे<sup>(८)</sup>”—इति । अग्निविषयो यज्ञा-  
 यज्ञीयसामसाध्याऽन्तिमस्तोत्रगतस्तोमो यस्य सोऽयम् 'अग्निष्टोमः' ।  
 तस्यैवावान्तरविशेषः कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्नि-  
 रेव सूच्यते, स च सर्वाऽपि चिष्टत्-स्तोमेनैव युक्तः ; सर्वत्राग्नेरेव  
 स्रुत्यत्वादाग्नेयीष्वृचु सः 'अग्निष्टुत्' भवति । तदिदं प्रथममहः ;  
 तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—“पञ्चदश उक्त्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव  
 रुन्धे<sup>(१०)</sup>”—इति । सर्वांशामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्तिः ॥

\* “यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्”—इति ता० ब्रा० ५ ३ ६.  
 तथा ८, ६, ०, ६, ५, ११, ५ । तच्च साम जे० गा० १, २, २५ । तदीया  
 योन्युक्त् ६० आ० १, १, ४ १ । तत्स्तोत्रीया प्रगाथमूलास्त्रिषु ऋच  
 उ० आ० १, १, २०, १-२ । तासु सामानि उ० गा० १, १, १४ ।

† सामब्राह्मणे यत्पारो दशरात्रा विहितः । तत्र त्रिक्रदुकास्य प्रथमं,  
 कुसुबविन्दास्यो द्वितीयं, पशुसाधनस्तृतीयं, देवपुरास्यचतुर्थं । ते च  
 ता० ब्रा० २२प्र० १४-१७ खण्डेषु दृश्यन्ते ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—“चिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव  
रुन्धे<sup>(११)</sup>”—इति । सर्वांशामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः ॥

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—“सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसो-  
मोऽन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायते<sup>(१२)</sup>”—इति । ‘तीव्रसोमः’  
नाम कश्चिदुक्थ्यावान्तरविशेषः, यस्मिन्नाग्निरार्थं गवां शतं दुहन्ति ;  
तमुक्थ्यमग्निष्टोमरूपतामापाद्यानुतिष्ठन्ति । पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिम-  
स्तोत्र-त्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रत्वेनाग्निष्टोमता सम्पद्यते ।  
स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्त्वृचु प्रयोक्तव्यानि । तीव्रसोमत्वा-  
दन्नप्राप्तिः, ऋचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति ॥

अथ पञ्चममहर्विधत्ते—“एकविंश उक्थ्यः सौरौषु प्रतिष्ठित्या  
अयो रुचमेवात्मन् धत्ते<sup>(१३)</sup>”—इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठा-  
प्राप्तिः, ऋचां सौरौत्वाद् दौष्टिधारणम् ॥

अथ षष्ठमहर्विधत्ते—“सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य  
उपहवमेव गच्छति<sup>(१४)</sup>”—इति । ‘उपहव्यः’ नाम कश्चिदेकाहविशेषः ;  
तदनुष्ठानेनात्र ‘उपहवं’ सर्वेषामनुज्ञां पूजाविषयां प्राप्नोति ॥

अथ सप्तम-नवमे अहनी विधत्ते—“चिणवावग्निष्टोमावभित  
ऐन्द्रीषु विजित्यै<sup>(१५)</sup>”—इति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याङ्गः  
पूर्वात्तरयोर्दिनयोस्त्रिणवस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्यौ । तत्र, सर्वा  
अप्युच ऐन्द्रः ; तेन विजयो भवति ॥

तथोरङ्गोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते—“त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदे-  
वीषु प्रतिष्ठित्यै<sup>(१६)</sup>”—इति । ऋचां सर्वांशं वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठा-  
सिद्धिः ॥



अथ दशममहर्विधत्ते—“विश्वजित् सर्वष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै<sup>(१०)</sup>”—इति । गतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त ते ऽकामयन्त  
प्रजाः सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि  
प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरावमपश्यन् तमा-  
हरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजाम-  
वारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तो ऽभवन् त ऋतवो-  
ऽभवन् तदार्त्तवानामार्त्तवृत्वमृतूनां वा एते पुत्रास्त-  
स्मात् ( १ )

आर्त्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकादशराव-  
मासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते  
प्रजावन्तो भवन्ति<sup>(१)</sup> ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव  
पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै<sup>(२)</sup> पृथः पड्हो  
भवति पड् वा ऋतवः पट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारो-  
हन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(३)</sup>  
चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ( २ )

गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति  
 तिष्ठन्ति<sup>(४)</sup> चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंश-  
 दक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति  
 तिष्ठ<sup>(५)</sup>न्यष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा  
 जगती जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति  
 तिष्ठन्त्ये<sup>(६)</sup>कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्त्तवाः  
 पञ्चर्त्तुष्टेवार्त्तवेपु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते<sup>(७)</sup>-  
 इतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै<sup>(८)</sup> ॥ ६ ॥

(एते पुंचास्\*) तस्माद्<sup>(१)</sup> गायत्र्यै<sup>(२)</sup> कान्नपञ्चाशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः, अथ षष्ठे एकादशरात्रोऽभिधीयते ।  
 तमेतं विधत्ते—“ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त, ते ऽका-  
 मयन्त प्रजां सृजेमहि, प्रजामव रुन्धीमहि, प्रजां विन्देमहि, प्रजा-  
 वन्तः स्यामेति, त एतमेकादशरात्रमपश्यन्, तमाहरन्, तेनाथजन्त,  
 ततो वै प्रजामसृजन्त, प्रजामवारुन्धत, प्रजामविन्दन्त, प्रजावन्तो-  
 ऽभवन्; त ऋतवो ऽभवन्, तदार्त्तवानामार्त्तवलम्, ऋतूनां वा एते  
 पुचास्तस्मादार्त्तवा उच्यन्ते, य एवं विद्वांस एकादशरात्रमासते  
 प्रजामेव सृजन्ते, प्रजामव रुन्धते, प्रजां विन्दन्ते, प्रजावन्तो भव-  
 न्ति<sup>(१)</sup>”—इति । वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तो-  
 ऽपि नालभन्त; ते चतुर्विधां कामनामकुर्वन्त,— प्रजां स्रष्टुं  
 समर्थाः स्यामेत्येका कामना, ततोऽवरोद्धुं नियन्तुं समर्थाः स्यामेति

\* एषोऽधिक पाठ क ख-ग-पुस्तकेष ।

द्वितीया कामना, तत उत्पादनेन प्रजां लभेमहीति तृतीया कामना, ततो वङ्गीभि प्रगस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कामना । तेषामृत्तूनामेकादशराचेण तत् सर्वं सिद्धम् । तत ते वसन्ताद्या षतवोऽभवन्, प्रजारूपा भृतिमैश्वर्यं प्राप्ता । यस्मा-  
देते सर्वे प्राणिन षत्तूना पुत्रास्तस्मादात्तंवा इत्युच्यन्ते । षतवद-  
न्येषामपि यजमानानामेतत् सर्वं सिध्यति । अस्य चैकादशराचस्य  
सचलक्षणभूतयापि चोदनया विधानात् सचल द्रष्टव्यम् । न ह्यत्र  
साध्याना षड्राच इव धर्मातिदेशार्थं यमासत्तिचोदना, तद्वद्घाति-  
देशानां धर्मविशेषाणामभावात्\* । तस्मादयमृत्तूनामेकादशराच  
सचम्, इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशराचा अहीना ॥

एतस्मिन् षत्तूना मेकादशराचे प्रथममहर्विधत्ते—“ज्योतिरति-  
राचो भवति, ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते, सुवर्गस्य लोकस्थानुष्यात्यै(१)”  
—इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योति शब्दाभिधेयो य एकाह  
उक्त, तमेकाहमत्रातिराचस्यारूप कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव  
ज्योतिर्विधानात् स्वर्गं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाश  
कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्यहानि विधत्ते—“पृथ्य पडहो भवति,  
षड्वा षतव, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्ति षत्तुभि सवत्सर,  
ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति(१)”—इति । द्वादशाहे द्वितीयदिन-  
मारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथन्तरादिभि षड्भि पृष्ठैर्युक्तानि  
पडहानि विहितानि, तानि चास्माभि साध्याना षड्राचप्रसङ्गेनो-

\* “मथवद्यात्”—इति ग ।

दाहृतानि\* । तेषां सहः षष्ठ्यः षडहः, सोऽत्र कर्त्तव्यः । तथा सति षट्सह्यादारेणर्तुप्राप्तिः, तद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—“चतुर्विंशो भवति ; चतुर्विंशत्यचरा गायत्री ; गायत्रं ब्रह्मवर्चसं, गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति<sup>(७)</sup>” —इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथन्तरसामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्राष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसह्यादारा गायत्रीप्राप्तिः, तद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—“चतुश्चत्वारिंशो भवति ; चतुश्चत्वारिंशदचरा चिष्टुगिन्द्रियं चिष्टुप्, चिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति<sup>(८)</sup>”—इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथन्तरसामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन सह्यादारा चिष्टुप्राप्तिः, तद्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—“अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदचरा जगती, जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(९)</sup>”—इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र दशममहः । तेन सह्यादारा जगती प्राप्य, तद्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति इति ॥

तान्येतानि चौष्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—“ततस्त्रींश्चन्दोमानुक्थ्यानन्वहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति । रथन्तरसामा प्रथमो बृहद्रथन्तरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः”—इति । चन्दोभिर्गायत्रीचिष्टुवृजगतीभिरचर-

\* ‘तत्र प्रथमेऽनुवाके यत्राचं विधत्ते’—इत्यादि (२३६ प०) द्रष्टव्यम् ।

सङ्ख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशतिस्तोमाश्चन्दोमाः ।  
तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामन्नाद्ये एव माम्नायते—“अष्टाभ्यो  
द्विङ्करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो द्विङ्क-  
रोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो द्विङ्करोति  
स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः ; पञ्चो वै चन्दोमा यदष्टाभ्यो  
द्विङ्करोत्यष्टाशफाः पञ्चः”—इति\* । स एकस्मिंस्तृचे प्रथमपर्याये  
प्रथमासृचं त्रिः पठेत्, द्वितीयां चतुः पठेत्, तृतीयां सप्तपठेत् ;  
द्वितीयपर्याये सप्तत्, त्रिः, चतुश्चेति क्रमः ; तृतीये पर्याये चतुः,  
सप्तत्, त्रिश्चेति क्रमः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते—  
“पञ्चदशभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया,  
चतुर्दशभ्यो द्विङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो  
द्विङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति† । अत्र  
प्रथमपर्याये त्रिः, एकादशसृचः, सप्तदिति क्रमः ; द्वितीयपर्याये  
सप्तत्, त्रिः, दशसृचः ; तृतीयपर्याये एकादशसृचः, सप्तत्, त्रिः ।  
अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते—“षोडशभ्यो द्विङ्करोति  
स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो द्विङ्करोति स एकया  
स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो द्विङ्करोति स द्वादशभिः  
स एकया स तिसृभिः ; अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः ; पञ्च-  
श्चन्दोमाः”—इति‡ । अत्र प्रथमे पर्याये त्रिः, द्वादशसृचः, सप्तत् ;  
द्वितीयपर्याये सप्तत्, त्रिः, द्वादशसृचः ; तृतीयपर्याये द्वादशसृचः,  
सप्तत्, त्रिः । एवंविधैश्चन्दोमैरष्टमनवमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ॥

\* ता० ब्रा० ३. ८. १, २ । † ता० ब्रा० ३. ८. १ । ‡ ता० ब्रा० ३. १३. १, २ ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हृदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—“एकादशरात्रो भवति; पञ्च वा षट्पञ्च वा अर्त्तवाः, पञ्चर्त्तु-  
खेवार्त्तवेपु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते<sup>(०)</sup>”—इति । अस्य  
ऋतोर्द्रष्टारो वसन्ताद्यृतुदेवताः पञ्चसह्याकाः; तैर्देवीः सम्पादिताः  
पुष्योद्गमादथ षट्सम्बन्धिनः स्वभावाः पञ्चसह्याकाः; एवं मिलित्वा  
दश सम्पन्नाः, संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेषु एकादशरात्रानुष्ठा-  
नेन प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ॥

अथैकादशमहर्विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परि-  
गृहीत्वै<sup>(५)</sup>”—इति । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाह-  
विशेषः, सोऽयमत्रैकादशमहः । र्ज्यातिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथ-  
मेनाह्ला सह निर्द्देशादतिरात्राविति द्विवचननिर्द्देशः । सचलिङ्ग-  
सोभयतोऽतिरात्रत्वस्य ख्यापनाय प्रजासाधनस्य ऋतोरुभयतोऽति-  
रात्रत्वे सति फलभृतायाः प्रजाया उपायतो रक्षा परिगृहीता  
भवति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

रेन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं  
प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कृत्स्निमनुं प्रजाः कल्पन्ते  
यज्ञस्याकृत्स्निमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः  
कल्पयति न ज्यायांसं कनीयानति काम<sup>(१)</sup>त्वेन्द्र-

वायुवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणेन वा एष  
 व्यृध्यते यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैत  
 समर्हयति<sup>(१)</sup> मैत्रावरुणाग्रान् गृह्णीरन् येषां दीक्षि-  
 तानां प्रमीयेत ( १ )

प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां  
 प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव  
 मुखतः परि हरन्त<sup>(१)</sup> आश्विनाग्रान् गृह्णीतानुजावरौ-  
 ऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्रं पयैतामश्वि-  
 नावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैतमग्रं परि  
 णयतः<sup>(१)</sup> शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ  
 वा आदित्यः शुक्र एपोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः ( २ )

श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः  
 पापीयान् भवति<sup>(१)</sup> मन्थ्यग्रान् गृह्णीताभिचर-  
 न्नार्त्तपात्रं वा एतद्यन्मन्यपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति  
 ताजगार्त्तिमाच्छ<sup>(१)</sup>त्याग्रयणाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता  
 पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष  
 इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः ( ३ )

भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युरं द्रवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्र-  
 यणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्हयति न ततः पापीयान्  
 भव<sup>(१)</sup>त्युक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा

एतत्प्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यप्राचः सर्वैणैवैनमिन्द्रि-  
येणाति प्र युङ्क्ते<sup>(८)</sup> सरस्वत्यभि नो नेपि वस्य इति  
पुरोरुचं कुर्यादाग्वै ( ४ )

सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते<sup>(८)</sup> मा त्वत् श्लेचा-  
ण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै श्लेचाण्यरणानि तेनैव  
मृत्योः श्लेचाणि न गच्छति<sup>(९)</sup> पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीया-  
दामयाविनः प्राणान्वा एतस्य शुगृच्छति यस्यामयति  
प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यद्रीतासु-  
र्भवन्ति जीवन्त्येव<sup>(१०)</sup> पूर्णान् ग्रहान् ( ५ )

गृह्णीयाद्यहिं पर्जन्यो न वर्षेत् प्राणान्वा एतहिं  
प्रजानाः शुगृच्छति यहिं पर्जन्यो न वर्षति प्राणा  
ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाः शुचो मुञ्चति ताजक् प्र  
वर्षति<sup>(११)</sup> ॥ ७ ॥

प्रमीयेत<sup>(१२)</sup> मनुष्यः<sup>(१३)</sup> (अध्यते यस्य पिता पिता-  
महः\*) पुण्यो<sup>(१४)</sup> (वाग्) वै<sup>(१५)</sup> (एव पूर्णान्!) ग्रहान्<sup>(१६)</sup>  
पञ्चविंशतिश्च ॥ ७ ॥

पष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिहितः, अथ सप्तममारभ्य दशमा-  
न्तेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमे  
काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते । तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—



अथ प्रतिष्ठाथं प्रकारान्तर विधत्ते—“शुक्राद्यान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुय्य. श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः पापीयान् भवति<sup>(५)</sup>” —इति । यो नष्टश्रीकः सन् पुनः प्रतिष्ठां कामयते, सोऽयं शुक्रमादौ गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादभावादित्यः शुक्रः, एष एव प्रकाशानाम् ‘अन्तः’ काष्ठा, अन्तिमः, न ह्यादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राद्यत्वेन मनुय्यश्रियः ‘अन्तः’ काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्दरिद्र्यात् ‘नि वर्त्तते’ प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादित्यादेव सन्त्यपरमकाष्ठां प्राप्नोति, तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतु प्रकारं विधत्ते—“मन्ययान् गृह्णीताभिचर-  
श्चार्त्तपात्रं वा एतद्यन्मन्यपात्रं, मृत्युनैवैनं चाहयति, ताजगार्त्ति-  
मार्च्छति<sup>(६)</sup>”—इति । अभिचरन् मन्यिनमादौ गृह्णीयात् । पर-  
स्यार्त्तत्वप्रापणादिदम् ‘श्चार्त्तपात्रम्’ तदद्यत्वेन वैरिणं मृत्युगृह्णीतं  
करोति, स च वैरौ तदानीमेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपिशादिसमानौत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तर विधत्ते—“आ-  
द्ययणाद्यान् गृह्णीत, यस्य पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न  
प्राप्नुयाद्, वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यूथते यस्य पिता पितामहः  
पुण्यो भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद् यज्ञस्य वागिव यदाद्ययणो  
वाचैवैन मिन्द्रियेण समर्द्धयति, न ततः पापीयान् भवति<sup>(७)</sup>”—  
इति । ‘यस्य’ यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गुणैरुत्कृष्टौ,  
स्वयन्तु तमुत्कर्षं यदि नाप्नोति, तादृशः आद्ययणं प्रथमं गृह्णीयात् ।  
पिशादेरुत्कर्षं सति स्वयमुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्पाण्डित्येनेतर-

व्यवहारेखिन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्त , आग्रयणस्य यज्ञस्योर प्रदेम-  
वत्सामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अत तद्गत्वेन 'एन'  
यजमान सदा पाण्डित्यरूपया 'वाचा' व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण  
'इन्द्रियेण' च समृद्ध करोति । 'तत' ऊर्द्धं कदाचिदपि तदुभय-  
हीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तर विधत्ते—“उक्थ्यायान्  
गृहीताभिर्वर्धमाण , सर्वेषा वा एतत्पात्राणामिन्द्रिय यदुक्थ्यापात्रं  
सर्वेषैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युक्ते<sup>(८)</sup>”—इति । यान्येतानि सोमपात्राणि  
सन्ति, तेषा मध्ये यदुक्थ्यापात्रम्, तदिन्द्रियसामर्थ्यापेतम्, अत-  
स्तस्यागत्वे संत्यभिचारकर्तारम् 'एन' सर्वेषापि सामर्थ्यनातिक्रम्य  
स्वयमनुतिष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेष विधत्ते—“सरस्वत्यभि नो नेषि यस्य इति  
पुरोरुच कुर्याद् वाग्वै सरस्वती, वाचैवैनमति प्र युक्ते<sup>(९)</sup>”—इति ।  
सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या 'पुरोरुक्' ताच्च पुरोरुचमत्र सर-  
स्वतीत्यादिका पठेत् । मन्त्रोक्ता 'सरस्वती', 'वाक्' देवता, अतो  
वाचैव 'एनम्' अभिचरितारम् 'अति' क्रम्यानुतिष्ठति । इयमृक्  
त्राह्मणस्ये द्वितीयकाण्डे उपहोमाख्ये प्रपाठके\* एवमास्त्राता—

“सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य । मा पस्करौ पयसा मा न आधक् ।

जुपस्व न सख्या वेग्या च । मा त्वत् चेवाण्णरणानि गन्म”—इति

(तै० ब्रा० २ ४ २. २) ॥

\* 'चतुर्थं उपहोमानाम्'—इति तै० ब्रा० २ ४ २ सा० भा० ।

वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागृत आग्रयणो यच्चतुर्योऽहंनाग्र-  
यणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेवच्छ-  
न्दोऽनु पर्यावर्तन्ते<sup>(१)</sup> राधन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राध-  
न्तरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽहन् ( २ )

ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति<sup>(१)</sup>  
वाहंतो वै शुक्रो वाहंतः पृष्ठमहस्तस्मात् पृष्ठेऽहञ्छुक्रो  
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा<sup>(१)</sup>त्येतद्वै द्वितीयं यज्ञ-  
मापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव  
यज्ञमहंशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते<sup>(२)</sup> त्रिंशुङ्मुखो  
वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः ( ३ )

शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने  
गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते<sup>(१)</sup> वाग्वा आग्र-  
यणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहंनाग्रयणो गृह्यते स्व  
एवैनमायतने गृह्णाति<sup>(१)</sup> प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो  
नवममहस्तस्मान्नवमेऽहंनैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-  
मायतने गृह्णा<sup>(१)</sup>त्येतद् ( ४ )

वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यदैन्द्रवायवः  
श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञ महंशन् तत एवैनं पुनः प्र  
युङ्क्ते<sup>(२)</sup>थो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते<sup>(१)</sup> पृथो वा एते-  
ऽध्यपद्येन यन्ति येऽन्धेनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्तः

खलु वा एष यज्ञस्य यद् दशममर्हद्दशमेऽहन्नैन्द्रवायवो  
गृह्यते यज्ञस्य ( ५ )

एवान्तं गत्वापथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-  
यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव त<sup>(१)</sup> च्छन्दांस्यन्धो-  
ऽन्यस्य लोकमभ्यधायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहय<sup>(२)</sup>  
नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थं महस्तस्मि-  
न्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्यायतने नवमेऽह-  
नैन्द्रवायवो गृह्यते<sup>(३)</sup> शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्प-  
ञ्चमम् ( ६ )

अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादनैन्द्रवायवस्या-  
यतने सप्तमेऽहञ्चुक्रो गृह्यत<sup>(४)</sup> आग्रयणस्य वा एतदा-  
यतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्चुक्रो गृह्यते तस्माच्चुक्रस्या-  
यतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते<sup>(५)</sup> छन्दांस्येव तद्विवा-  
हयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदाथो  
देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मादिदमन्धो-  
ऽन्यस्मै ( ७ )

ददाति<sup>(६)</sup> ॥ ८ ॥

वा<sup>(७)</sup> अह<sup>(८)</sup> स्त्रैष्टुभ<sup>(९)</sup> एतद्<sup>(१०)</sup> यज्ञस्य<sup>(११)</sup>\* पञ्चम<sup>(१२)</sup>  
मन्धस्मा<sup>(१३)</sup> एकञ्च ॥ ८ ॥

\* "एतद्दै पञ्चमेऽहन् नैष्टुभ एतत् गृह्यते यज्ञस्य" - इति क, ख, ग ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहप्रकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो द्विविधः,—समूहो ब्यूढश्च । तत्र समूहप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“अनीकां व्याख्यास्यामः । ऐन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमञ्चाहः, अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः, अथ शुक्रायमथाग्रयणायमेवं विहिता चित्स्थनीका परिवर्तते यद्यब्यूढः”—इति । एवं समूहप्रकारमुक्त्वा ब्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः,—“ब्यूढे तैन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां दशानामैन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः, अथ शुक्रायमथदे आग्रयणाय अथैन्द्रवायवाद्यमथदे शुक्राय अथाग्रयणायमथदे ऐन्द्रवायवाद्ये”—इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके ब्यूढप्रकारोऽभिधीयते । तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानौतराष्ट्रहानि मध्यवर्तीनि दशमञ्चाकानि, तेषु प्रथमेऽहन्यैन्द्रवायवाद्यत्वं विधत्ते—“गायत्री वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽह्नैन्द्रवायव गृह्यते, स्र एवैन मायतने गृह्यति(१)”—इति । यानि मुख्यानि छन्दासि गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि, तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा, अपत्नेन चाथैन्द्रवायवशुक्रायण विकल्प्यन्ते । तेषां च मध्ये ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाच्यतः । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः; निरूपणीयानां दशानामङ्गां मध्ये यत्राप्रायणीयं प्रथमभाव्यहः, तदपि प्राथम्यस्य साम्याद् गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन् प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽहन्यैन्द्रवायव आदौ गृहीतव्यः; ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वमाम्यात् । एवञ्च सति स्वमन्विन्येवायतने प्रथमाह स्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्यति ॥

अथ दशस्वरःसु द्वितीयेऽहनि शुक्रायत्वं विधत्ते—“त्रेष्टुभो वै

शुक्लैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहश्शुक्रो गृह्यते, स एवैनमा-  
यतने गृह्णाति<sup>(१)</sup>—इति । चिष्टुप्-कन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याहश्च  
पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा ध्याख्येयम् ॥

अथ द्वितीयेऽहन्याययणापत्वं विधत्ते—“जागतो वा आययणो  
जागतं द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहन्नाययणो गृह्यते, स एवैनमाय-  
तने गृह्णाति<sup>(१)</sup>—इति । पूर्ववद्योजनीयम् ॥

एतदेवाययणापत्वं प्रशंसति—“एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दाःस्थाप्नोति  
यदाययणः शो गृह्यते; यत्रैव यज्ञमदृशन्; तत एवैनं पुनः प्रयुक्ते<sup>(१)</sup>”  
—इति । ‘यद्’ आययणापत्वं ‘कन्दाःस्थाप्नोति’ गायत्र्यादिच्छन्दो-  
रूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति; यथाणामङ्गामनेनाययणापत्वेन  
समाप्तत्वात् । एतदेवाययणापत्वं ‘यज्ञमापत्’ प्रथमत्रयीकारूपं  
चिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यहान्यपत्त्वानि ऐन्द्रवायवापत्त्वशुक्रा-  
पत्त्वाययणापत्त्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया ‘त्रयीका’, तद्रूप-  
चिरात्रयज्ञोऽनेनाययणापत्त्वेन समाप्यते । किञ्च उत्तरस्मिन् चतुर्थे-  
ऽहन्याययण एवादौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यथाययणापत्त्वे  
‘यज्ञमदृशन्’ चिरात्रसमाप्तिं दृष्टवन्तः, तत एवाययणापत्त्वात् ‘एनं’  
यज्ञं पुनः प्रयुक्तवान् भवति । तस्मादिदं प्रशस्तम् ॥

अथ चतुर्थेऽहन्याययणापत्त्वमेव विधत्ते—“जगन्मुखो वै द्वितीय-  
स्त्रिरात्रो जागत आययणो यश्चतुर्थेऽहन्नाययणो गृह्यते, स एवैन-  
मायतने गृह्णात्यथो स एवैवच्छन्दानु पर्यावर्त्तन्ते<sup>(१)</sup>—इति । समूहे  
दादग्नाहे त्रयीका चिरादृत्ता । तत्रैकावृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रः;  
द्वितीयावृत्तिर्द्वितीयस्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूहे दादग्नाहे

ऐन्द्रवायवोपक्रमत्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रलाङ्गायत्रीमुखो भवति, तथाप्यत्र 'जगन्मुख' जगत्युपक्रम कर्त्तव्यः । आघयणापस्य जागत इति पूर्वमेवोपपादितम् (२७७५०४पं०) । तस्मात् चतुर्यैऽहन्याघयणापले गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद् गृहीतं भवति । अपि चाघ-  
यणापत्वं स्वकीयमेव जगतीच्छन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्तं भवति ॥

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवापत्वं विधत्ते— “राथन्तरो वा ऐन्द्र-  
वायवो राथन्तरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व  
एवैनमायतने गृह्णाति<sup>(१)</sup>”—इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे “यदि  
रथन्तरसामा सोम. स्यादैन्द्रवायवापान् गृह्णीयात्”—इत्यैन्द्रवायवापत्वं  
प्रति रथन्तरसामो निमित्तत्वव्रवणात् (आप० श्रौ० १२. १४. १.) ऐन्द्र-  
वायवस्य राथन्तरत्वम् ; पञ्चमस्याङ्गो रथन्तरसम्बन्धस्य शाखान्तरे  
प्रसिद्धत्वाद्वाथन्तरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्याङ्गस्य राथन्तरत्वमाभ्यात्  
पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवः प्रथम गृह्यते । तथा सति 'एनम्' ऐन्द्रवायव  
स्वकीय एव स्थाने गृह्णाति ॥

अथ षष्ठेऽहनि शुक्रापत्वं विधत्ते— “वार्हतो वै शुक्रो वार्हतः  
षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽह्न्यकुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति<sup>(२)</sup>”—  
इति । शुक्रपदस्य षष्ठस्याङ्गस्य दृहत्सामसम्बन्ध. शाखान्तरे  
प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

तदेतच्छुक्रापत्वं प्रथमसति— “एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः-  
स्थाप्नोति यच्छुक्र शो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन्, तत एवैन पुन

\* ता० ब्रा० १२ १—इ षट्सु खण्डेषु द्रव्यम् ।

† ता० ब्रा० १२ ७—१२ षट्सु खण्डेष्वन्वेयम् ।

प्र युक्ते<sup>(८)</sup>—इति । अनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिराचो द्वितीयो यज्ञः । शेषमाययणवाक्यवद्वाख्येयम् ( २०० पृ० ७पं० ) ॥

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्रापत्वमेव विधत्ते—“चिष्टुञ्जुखो वै द्वितीय-  
स्त्रिराचस्त्रैष्टुभः शुक्रो यत्सप्तमेऽहश्कुको गृह्यते, स्व एवैनमायतने  
गृह्यात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ने<sup>(९)</sup>”—इति । यद्यपि समूढे  
द्वितीयस्य चिराचस्याद्येऽहन्यैन्द्रवायवायत्वाद्वायवौमुख एवायं चिराचः,  
तथाप्यत्र चिष्टुञ्जुखः कर्त्तव्यः, शुक्रश्च वैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपा-  
दितम् ( २७६ पृ० २९पं० ) । तस्मात् सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो  
गृह्यते । शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथाष्टमेऽहन्याययणग्रत्वं विधत्ते—“वाग्वा आययणो वागष्टम-  
महस्तस्मादष्टमेऽहन्नाययणो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्याति<sup>(१०)</sup>”  
—इति । षष्ठकाण्डे आययणग्रहनाद्वान्ने ( ६ का० ४. ११. २. ) “वाग्वै  
देवेभ्योऽपाक्रामत्”—इत्युपक्रम्य “साययण प्रत्यागच्छत्”—इत्युक्तत्वा-  
दाययणस्य वायूपत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वायूपत्वमामा-  
न्यादष्टमेऽहन्याययणः प्रथम प्रयोक्तव्यः ॥

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवायत्वं विधत्ते—“प्राणो वा ऐन्द्रवायवः  
प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवैनमायतने  
गृह्याति<sup>(११)</sup>”—इति । प्रकृतौ षष्ठकाण्डे “वाग्वा एषा यदैन्द्र-  
वायवः”—इत्युक्तत्वाद् ( ६ का० ४. ७. १. ) वागिन्द्रियस्य च प्राणा-  
वान्तरभेदत्वाद्वैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् ; नवमस्याङ्गोऽपि प्राणत्वेन  
स्तितिरन्यत्र द्रष्टव्याः । अतः प्राणत्वमामान्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवः  
प्रथमं यद्दीतव्यः ॥



तदेतदेन्द्रवायवायत्नं प्रशंसति—“एतद्वै तृतीयं यज्ञमापद्य  
 च्छन्दाः स्यात्प्रोति, यदेन्द्रवायवः श्वो गृह्यते ; यत्रैव यज्ञमदृशन्, तत  
 एवैन पुनः प्र युक्ते; ऽथो खमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते<sup>(१९)</sup>”—इति ।  
 अनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रस्तृतीयो यज्ञः । शेषमाग्रयण-  
 वाक्यवद्वाख्येयम् ( २७० पृ० ७५० ) ॥

अथ दशमेऽह्न्येन्द्रवायवायवायत्नं विधत्ते—“पथो वा एतेऽथ-  
 पथेन यन्ति, येऽन्येनैन्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्ते; ऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य  
 यद्दशममहर्दशमेऽह्न्येन्द्रवायवो गृह्यते, यज्ञस्यैवान्तं गत्वापथात्पन्था-  
 मपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति, तादृगेव तत्<sup>(१९)</sup>”—  
 इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं दशरात्रस्तं  
 दशरात्रं ‘ये’ यजमानाः ऐन्द्रवायवायत्नात् ‘अन्येन’ शुक्रायत्नादिना  
 ‘प्रतिपद्यन्ते’ प्रारभन्ते, ते ‘एते’ यजमानाः ‘पथः’ सकाशाद् भ्रष्टाः  
 ‘अधिकेनापथा’ कुमार्गेण गच्छन्ति । तस्मादेन्द्रवायवायत्नेनैव दशरात्र  
 उपक्रान्तव्यः । तथैव ह्यनुवाकादौ वर्णितम् ( २७६ पृ० ११ पं० ) । यदेत-  
 द्दशममहरस्ति, स एष ऐन्द्रवायवायत्नेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य  
 यज्ञस्य ‘अन्तः खलु वै’ समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिम-  
 दिनेऽपि ऐन्द्रवायव एव प्रथमं यहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य  
 परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गं परित्यज्य सम्यङ्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति ।  
 अपि च यथा श्लोके ‘वहीयसा’ श्रौढभारवाहिना वलीवर्दमगृहेन  
 युक्ता वणिजः ‘प्रतिसारं वहन्ति’ पार्श्वद्वयगतान् सुद्रमार्गान्  
 परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गं वलीवर्दः पङ्क्त्वाकारो यथा  
 भवति तथा नयन्ति । तद्दत्त्राथ्येन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ॥

तमिममैन्द्रवायवायत्वादि रूपं ब्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाह-  
साम्येन प्रशंसति—“कन्दोऽस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यधायन्, तान्येतेनैव  
देवा व्यवहयन्<sup>(१४)</sup>”—इति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा  
विवाहार्थं भारद्वाजगोत्रोत्पन्नां कन्यकामभितो विचारयन्ति,  
भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरां विचार्य तद्देव विवाहं कुर्वन्ति ;  
एवमत्रापि कन्दोऽभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवायवायत्वा-  
दीनामन्योऽन्यस्य स्थानमभ्यधायन्तः ‘तानि’ सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीनि  
‘एतेनैव’ पूर्वाक्तप्रकारेण विवाहयन्ति, विवाहं कारयन्ति, स्थान-  
विपर्यासेन प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

तथैन्द्रवायवाययणयोरन्योऽन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—“ऐन्द्र-  
वायवस्य वा एतदायतनं यत्तत्तुर्थमहस्त्रिभ्रवाययणो गृह्यते, तस्मा-  
दाययणस्यायतने नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते<sup>(१५)</sup>”—इति । समूढो हि  
द्वादशाहो ब्यूढस्य प्रकृतिः । समूढे हि प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि  
परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका चिराच्छता । तत्र  
द्वितीयायास्यनीकायाः मध्यवर्त्ति-नवरात्रस्य \* चतुर्थेऽह्न्युपक्रान्त-  
व्यत्वात्तदह्नैन्द्रवायवस्यायतनम्, तस्मिन्नहनि पूर्वाक्तब्यूढप्रकारेण  
द्वितीय आययणो गृह्यते । नवमश्चाह समूढे आययणस्यायतनम् ;  
तत्र ब्यूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृह्यते । सोऽयमैन्द्रवायवा-  
ययणोः परस्परं विवाहः ॥

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—“शुक्रस्य वा  
एतदायतनं यत्पञ्चममहस्त्रिभ्रवायवो गृह्यते, तस्मादैन्द्रवायव-

\* “मध्यवर्त्तिरारात्रस्य”—इति क ।

स्थायतने सप्तमेऽहश्कुक्रो गृह्यते<sup>(११)</sup>—इति । समूढगते नवरात्रे  
 यत् पञ्चममहः, तदेतद्वितीयायास्थनीकायाः मध्यवर्त्तिताच्छुक्र-  
 स्थायतनम् ; तस्मिन्नहनि ब्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृहीतः । यत्तु  
 सप्तममहः तदेतत् तृतीयायास्थनीकायाः प्रथमदिनत्वादैन्यवायव-  
 स्थायतनम्, तस्मिन्नहनि द्वितीयवारभावर्त्त्यमानः शुक्रो गृहीतः ।  
 सोऽयं शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ॥

अथ शुक्राययणाययोः परस्परं विवाहं दर्शयति—“आययणस्य  
 वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिश्कुक्रो गृह्यते, तस्माच्छुक्र-  
 स्थायतनेऽष्टमेऽहन्नाययणो गृह्यते<sup>(१२)</sup>—इति । यदेतत् षष्ठमहस्त-  
 देतद्वितीयायास्थनीकाया अन्तिमत्वादाययणस्थायतनम्, तस्मिन्न-  
 हनि ब्यूढप्रकारेणावर्त्त्यमानः प्रथम शुक्रो गृहीतः । यत्तदष्टम-  
 महस्तदेतत् तृतीयायास्थनीकाया मध्यवर्त्तिताच्छुक्रस्थायतनम् ;  
 तस्मिन्नहनि ब्यूढप्रकारेणाययणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राययणयो-  
 र्विवाहः ॥

एतदेदनं प्रशंसति—“कन्दोऽस्येव तद्विवाहयति प्र वस्यसो विवाह-  
 माप्नोति य एव वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे सविदं दधाति, तस्मा-  
 दिदमन्योऽन्यस्मै ददाति<sup>(१३)</sup>—इति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवायत्वा-  
 दौर्गां विवाहं जानाति, स तेन वेदनेन कन्दोदेवतानामेव विवाहं  
 हतवान् भवति । स्वयञ्च धनिकतमात् कुलाद्विवाहं प्राप्नोति । अपि  
 च यजानुष्ठानकाले देवताविषयमभिज्ञानं ‘दधाति’ धारयति ।  
 यस्मादेव कन्दसां विवाहं प्रवृत्तः, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘दद’ कन्यका-  
 रूपमपत्यम् ‘अन्य’ पिता ‘अन्यस्मै’ जामात्रे ददाति ॥

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे ( जै० सू०७७, ७८ ;  
अधि० २३.) चिन्तितम्—

“अनौकादावैन्द्रवायवशुक्राणानुवादता ।

परिमज्जा वार्यवादो वा विधिर्वा न हि त्रयः ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वामचणापत्तितस्तथा ।

विधिरापयणाद्यत् इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अनौकाः । ऐन्द्रवायवाधौ प्रायणीयोदयनीयौ  
दशमश्चाह\* ; अयेतरेषां नवानामज्जामैन्द्रवायवाधं प्रथममह†, अथ  
शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमथैन्द्रवायवाद्यमथ शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमथैन्द्रवाय-  
वाद्यमथ शुक्राद्यमयाद्ययणाद्यमिति‡ । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीय-  
तृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहसु क्रमेणैन्द्रवायवाद्यत्शुक्राद्यत्वाद्ययणाद्यत्वादि  
विहितानि । तेभ्यश्च रथन्तरनिमित्तम्, द्वितीय एहधिमित्तम् ।  
एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुभयमप्यचोदकेन प्राप्तम् । तत्र  
चतुर्धा संग्रहः । अनुवादो वा, परिमज्जा वा, अर्यवादो वा,  
विधिर्विति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत्, न ; वैयर्थ्यापत्तेः ।  
तर्हि गुणान्तरपरिमज्जास्त्विति चेत्, न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थे-  
ऽहस्यप्राप्तश्रापयणाद्यत्वाच्च विधिमित्तस्य प्रथमार्थोऽयमर्थवाद इति

\* ‘अनौकाद्यमैन्द्र’—इति क ।

† श्रीशिवान्नौकादि ऐन्द्रवायवाद्यत्शुक्राद्यत्वादि पक्षान्ता अनौका ।  
तदाद्य त्रिपरिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीयोदोरशोभंभ्यो  
वर्तमानेषु दशसु एहसु दशमव्यतिरिक्तानि नवमज्जाकाद्यानि, ते सूचि-  
तानि भवन्ति । २०६ ए० इपं० दृष्टव्यम् ।

‡ एतत्कारवचनतो ज्ञानमिदम् । २०६ ए० दृष्टव्यम् ।

चेत्, न ; लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाययणाद्यत्वे यथाविधि-  
स्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्तत्वादविधिरिति वाच्यम् ; तस्य  
विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि  
चोदकेन प्राप्तिः, प्रयोजनन्तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथन्त-  
रादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवाद्यवसिद्धिः"—इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ७६—८२; अधि २४.)—

“ब्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद् द्विष्टवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्यो लिङ्गात्कामविधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः,—समूढो ब्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्व-  
मुदाहृतः ; अथ ब्यूढ उदाह्रियते,—ऐन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदय-  
नीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गामैन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः, अथ  
शुक्रायमथ द्वे आययणयो, अथेन्द्रवायवाद्यमथ द्वे शुक्राये, अथा-  
ययणाद्यमथ द्वे ऐन्द्रवायवाद्ये इति (२७६५० ६पं०) । तत्र समूढस्य  
तावत्प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद् ब्यूढोऽपि किं प्रकृतिः, किं वा  
विकृतिरिति सगृये प्रकृतिरिति प्राप्तम् ; कुतः ? विधिसाम्यात्,—  
यथा समूढप्रकारः क्रत्वर्था विहितः, तथा ब्यूढप्रकारोऽपि ; न चात्र  
कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च  
प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम् ; रथन्तरवृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोम-  
प्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वपक्षः ॥

ब्यूढः समूढस्य विकृतिः, कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । “ऐन्द्रवायवस्य  
वा एतदायतनं यत्तत्पुर्महः”—इति ब्यूढे श्रूयते (२७५५० ६पं०) ।  
एतच्च विकृतित्वे सति भवति, नान्यथा । तथाहि । ब्यूढे प्रायणी-

योदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशसहस्रं यच्चतुर्थम्, तदाययणायत्वादैन्द्र-  
वायवस्यायतनम्, समूहे तु तदहर्नवानामङ्गां मध्ये द्वितीयचिका-  
दित्वादैन्द्रवायवायम् । तच्च व्यूढस्य विह्वतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं  
विधिस्विताययणायत्नस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तम् । किञ्च “यः कामयेत  
(वज्रं स्यां) प्र जायेय”-इति (१८७५०२५०) कामाय व्यूढो विधी-  
यते; तथा च समूढवत् क्रत्वर्थं विध्यभावाद्ग्रथन्तरदृष्टत्पृष्ठवैषम्येण  
विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । तत समूढस्य द्वादशाहस्य विह्वतिषु अह-  
र्गणेष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम्; समूढस्यैवा-  
तिदेशः सिद्धान्तः”-इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जे० सू० ८८, अधि० २६) -

“व्यूढे भवादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाचं स्याद्विशेषेण कीर्त्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्यय प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भवपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चो-  
दकप्राप्तानि । तत्र भवमन्त्रेषु सवनचयगतेषु गायत्रीच्छन्दमस्त्रिष्टुप्-  
छन्दसो जगतीच्छन्दस इति पदचयं श्रुतम् । तथा पवमानचय-  
विषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीच्छन्दास्त्रिष्टुप्छन्दा जगतीच्छन्दा  
इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावके अर्थवादे पथते-“गायत्रो  
मध्यमः परिधिल्लैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः”-इति । तथा  
कपालविषय वाक्य पथते-“अष्टाकपालं प्रातरसुवनीयं, एकादश-  
कपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनिकः”-इति । अचा-

एवादिभिस्त्रिभिः सञ्ज्ञाभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादावरस्यति-  
द्वारेणोपस्थापन्ते । एवं स्थिते षति ध्रुवप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः  
पथते—“छन्दाऽसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभ्यधायन् (गायत्री-  
त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब् जगत्या जगती गायत्र्या)”—इति (२७५५० ४५०) ।  
तत्र सशयः । सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपा-  
णामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां कर्त्तव्यः, किं वा  
तेषां शब्दानामेव ? इति ॥

तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषायवणात्सर्वत्र व्यतिक्रमः इत्याद्यः  
पक्षः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षः, त्रिष्टुप्-  
शब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्षस्य स्थाने; माध्यन्दिनीयो जागतस्य  
द्वितीयसवनीयस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।  
तथा बह्विष्यवमानो माध्यन्दिनपवमाने, माध्यन्दिनपवमानस्रृतीय-  
सवने, आर्भवपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्वविष्टः परिधि-  
र्दक्षिणतः, अणीयान् द्राघीयानुत्तरतः, अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यतः ।  
तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने, एकादशकपालस्रृतीयसवने,  
द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः । मन्त्रद्वयशब्देष्व-  
प्येवं योजनीयम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः;—छन्दांसीति वाक्प्राधान्यानां  
व्यतिक्रमो नोक्तः, अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव  
व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः, स प्रशंसार्थः; भक्षा-  
द्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्वाभावादिति राद्धान्तः”—इति ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्र  
मपश्यत्तमाहरन्नेनायजत् ततो वै स प्राजायत् यः  
कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव  
जायते<sup>(१)</sup> ब्रह्मवादिना वदन्त्यऽग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा  
अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्रयुज्यते इति चक्षुषी वा  
एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यत् (१)

अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्यु-  
स्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा  
मध्यतः कनीनिके प्रति दधति<sup>(२)</sup> यो वै गायत्रीं  
ज्योतिःपक्षां वेद् ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति  
यावत्त्रिष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेष्टावुकथ्याः स आत्मैषा  
वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं वेद् ज्योतिषा भासा  
सुवर्गं लोकम् ( २ )

एति<sup>(३)</sup> प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्  
द्वादशरात्रौ यावत्तिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेष्टावुकथ्याः  
स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्तसह वै सचेण स्पृणोति  
प्राणा वै सत् प्राणानेव स्पृणोति<sup>(४)</sup> सर्वासां वा एते  
प्रजानां प्राणैरासते ये सवमासते तस्मात् पृच्छन्ति  
किमेते सचिण इति<sup>(५)</sup> प्रियः प्रजानाम् ( ३ )



उत्थितो भवति य एवं वेद<sup>(१)</sup> ॥ ६ ॥

य<sup>(२)</sup>ल्लोकं<sup>(३)</sup> प्रजानां<sup>(४)</sup> \* पञ्च च ॥ ६ ॥

अष्टमेऽनुवाके द्वादशाहस्य ब्रूढप्रकारो निरूपितः; अथ नवमे द्वादशाहस्याहर्विंशेषा उच्यन्ते । तत्रादौ द्वादशाहं विधत्ते— “प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स एतं द्वादशरात्र मपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स प्राजायत, यः कामयेत प्रजायेयेति, स द्वादशरात्रेण यजेत, प्रैव जायते<sup>(१)</sup>”—इति ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन प्रथममहर्विंशत्ते— “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वं प्रयुज्यत इति, चतुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ, कनीनिके अग्निष्टोमौ, यदग्निष्टोम पूर्वं प्रयुञ्जीरन् वहिर्धा कनीनिके दध्युत्तस्मादतिरात्रः पूर्वं प्र युज्यते, चतुषी एव यज्ञे धिला मध्यतः कनीनिके प्रति दधति<sup>(२)</sup>”—इति । अग्निष्टोम प्रायणं प्रथमभावि येषां भोमयागानाम्, ते ‘अग्निष्टोमप्रायणा.’ । अत एवास्य काण्डस्याद्यानुवाकेऽभिहितम्— “तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इति”—इति (१४८ पृ० ६ प०) । एवं सति तमग्निष्टोम परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽङ्गि कस्मात् कारणादतिरात्रं प्रयुज्यते ? इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेव माहुः । पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चतुर्गोप्तकस्यानीयावतिरात्रौ, कनीनिकास्थानीयावग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यदवान्तरं पृथङ्मण्डलमतिरूपम्, तद्गर्गनशक्तिस्थानम्; सेय

\* “अग्निष्टोमो यत्[१] सर्गं लोक[२] प्रिय प्रजानाम्”—इति क, ख, ग ।

कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथममग्निष्टोमं प्रयुञ्जीरन्, तदानीमाधारभूतं गोलकं विना बहिरेवाकाशप्रदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽङ्गि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ॥

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरभावीनि दशाहानि पञ्चरूपं परिकल्प्य विधत्ते—“यो वै गायत्री ज्योति पक्षां वेद, ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति, यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षौ, येऽन्तरेष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योति पक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति<sup>(१)</sup>”—इति । अष्टाक्षरपादा गायत्रीमष्टसङ्ख्यापेतमुक्थ्यरूपमहरष्टकं पच्छिह्रपत्नेन परिकल्प्य तद्रूपा गायत्रीत्युच्यते । ज्योतीरूपौ पक्षौ यस्या गायत्र्या. सा ‘ज्योति.पक्षा’ । तादृशी यो यजमानो वेद, स यजमान. पञ्चरूप ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा, तेनानुष्ठितज्योतिराख्येन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ ? किं तस्याः पच्छिह्रपाया गायत्र्या. स्वरूपम् ? इति, तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अहनी विहाय मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्याद्यन्तयोरङ्गोरनुष्ठेयौ यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ, ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसङ्ख्याकेष्वहसूत्रनुष्ठेया अष्टावुक्थ्याः, सोऽयमुक्थ्यमह. पच्छिह्रपाया गायत्र्याः ‘आत्मा’ शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । ‘एषा वै’—इत्यादि प्रतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ॥

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः,—सत्ररूपोऽह्निरूपश्च । तत्र सत्र-

रूपं तावद्विधातुं प्रस्तौति—“प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो  
 षद् द्वादशरात्रो; धावतिरात्रौ तौ पक्षौ, येऽन्तरेष्टाबुक्थ्याः स  
 आत्मा; प्रजापतिर्वावैष सन्सद्भू वै सत्रेण स्पृणोति, प्राणा वै  
 सत्प्राणानेव स्पृणोति<sup>(४)</sup>”—इति । योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति, सोऽयं  
 द्वादशभिः प्रकारैराविर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः  
 पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वपक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः  
 समीपवर्त्तिनौ प्रथमद्वादशयोरङ्गोरनुष्ठेयौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ  
 धावतिरात्रौ\*, तावपि पचासस्थानीयत्वात्पचावेव । अग्निष्टोमसहि-  
 तयोरतिरात्रयोः पक्षयोर्मध्ये येऽष्टाबुक्थ्याः, सोऽयमुक्थ्यमङ्गः पक्षि-  
 रूपस्य प्रजापतेः शरीरम् । ‘एषः’ एवंविधो द्वादशरात्रो यद्योक्त-  
 कल्पनया द्वादशविधः† । प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण  
 ‘सद्भू स्पृणोति’ सच्छब्दवाच्यं यदस्ति, तन्प्रीणयत्येव । किं तदाच्य-  
 मिति, तदुच्यते—प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवाच्याः; जन्मान्तरे-  
 ऽप्यनपायेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान् प्राणानेव प्रीणयति ॥

अथ प्रस्तुतं सचरूपं विधत्ते—“सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणै-  
 रासते, ये सत्रमासते; तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सचिण इति<sup>(५)</sup>”  
 -इति । ‘ये’ यजमाना द्वादशाहररूपं ‘सचम्’ ‘आसते’ अनु-  
 तिष्ठन्ति । आसिधातुः सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति? । ते यज-  
 मानाः सर्वासां प्रजानां प्राणैरेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एत-

\* “उभयतोऽतिरात्रम्”—इति कात्या० श्रौ० १२ १. ६ ।

†, ‡ रे० ब्रा० ४. १. १. (ए० सो० सु० २भा० ३६६ ए०) वक्ष्यम् ।

§ “आसत उपयन्तीति सचलिङ्गम्”—इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ ।

दनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणाः प्रीता भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्  
सचानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुः, 'तस्मात्' सर्वे जना अनुष्ठातवन्  
दृष्ट्वा किमेते सचिणः? इत्येवमादरेण सायर्याः पृच्छन्ति । अतः  
प्रग्रस्तमिदं सचमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

अथ वेदनं प्रगंसति —“प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य एवं  
वेद(१)”— इति । सचस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा  
जगत्पुत्रोऽवतिष्ठते ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभ-  
वदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं वैश्वानरं  
पर्योहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या<sup>(१)</sup> ऋतवो वा एतेन  
प्रजापतिमयाजयन् तेषांभ्रीदधि तद्भ्रोति ह वा  
ऋत्विक्षु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते<sup>(२)</sup> तैऽस्मि-  
नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छद् ( १ )

यवं श्रीष्पायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरदे मापतिलौ  
हेमन्तशिशिराभ्यां<sup>(१)</sup> तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत्ततो वा  
इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स  
द्यैतेनाग्रेऽयजते<sup>(२)</sup> य ह वै कुण्ठमसि यः सचे प्रति-

गृह्णाति पुरुषकृणपमश्वकृणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रे-  
णान्नं विभ्रति यत्तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि ( २ )

मलं जायत<sup>(५)</sup> एक एव यजेतैको हि प्रजापति-  
रार्धोद्<sup>(६)</sup> द्वादशरात्रीर्दीक्षितः\* स्याद् द्वादशमासाः  
संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह  
त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते<sup>(७)</sup> चतुर्धा वा एता-  
स्तिस्तिस्त्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो याः प्रथमा  
यज्ञं ताभिः सम्भरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरा  
रभते ( ३ )

यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्रे याश्चतुर्थी-  
रपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्यते<sup>(८)</sup> यो वा अस्य  
पशुमत्ति मांसं सोऽति यः पुरोडाशं मस्तिष्वं स  
यः परिवापं पुरीषं स य आज्यं मज्जानं स यः  
सोमं स्वदं सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्यदुः  
प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रति गृह्णाति तस्माद्  
द्वादशाहेन ( ४ )

न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै<sup>(९)</sup> ॥ १० ॥

अयच्छ<sup>(१)</sup>दधि<sup>(२)</sup> रभते<sup>(३)</sup> द्वादशाहेन<sup>(४)</sup> द्वाविंश-  
च ॥ १० ॥

\* "दीक्षित" - इति निर्विसर्गपाठ क ख-पुस्तकयोः ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि; अथ द्वादशमे द्वादशमहर्विधत्ते — “न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वा ह वा एष आतत आभीत्ते देवा एतं वैश्वानरं पर्योहगसुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्यै” (१) — इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिराचो ‘वैश्वानरः’ । ‘अन्यतः’ एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानर-गम्भवाप्योऽतिराचो यस्य द्वादशाहस्य, सोऽयम् ‘अन्यतोवैश्वानरः’ । आदावेवातिराचयुक्तो न त्ववमान इत्यर्थः । एतादृशः ‘एषः’ द्वादशाहः स्वर्गलोकं मत्पादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति, तदुच्यते — ‘एषः’ द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुखः अतिविस्तृत आभीत् ; तस्मात्प्रमाननियामकाभावात् । अतोऽयमपर्यवमितः सन् स्वर्गस्य प्रभु-नांभीत् । तदानौ देवाः ‘एतं’ वैश्वानरगम्भवाप्यमतिराचं ‘पर्योहन्’ परितोऽवमानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽतिराचेण नियमितत्वाद्देतावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवमित-त्वात् स्वर्गलोकं मत्पादयितुमय प्रभुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादति-राचः कर्तव्य इति विध्युत्थय ॥

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते — “अतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वाम्नांदिधि तदुभोति ह वा अत्विषु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते (१)” — इति । पुरा कदाचिदमन्नाद्युतवो देवा अत्विजो भूत्वा ‘प्रजापति’ यजमानम् ‘एतेन’ द्वादशाहेन अयाजयन् । तेन द्वादशाहेन न प्रजापतिः ‘तेषु’ अतुषु मध्येऽधिकां मष्टिं प्राप्नोत् । तददन्वोऽप्यत्विषु मध्ये द्वादशाहयानेन मष्टिं प्राप्नोति । पूर्वेषु (६८० १५ ६०) दजमानस्यत्वादादिशोदमया

विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वम् ; इह तु यजमानैकत्वाद्यजति-  
चोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः\* ॥

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं  
प्रपञ्चयति —“तेऽस्मिन्नैच्छन्त, स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्, यवं  
घीभायौषधीर्वषांभो मीहीऽच्छरदे, मापतिलौ हेमन्तशिशिरा-  
भ्याम्(१)”- इति । ‘ते’ वसन्ताद्या चतवः ‘अस्मिन्’ समृद्धे प्रजापतौ  
भागमैच्छन् । ‘स.’ च प्रजापतिर्वसन्ताय ‘रसम् अह’ सर्वमपि भोग्य-  
वस्तुगतं सारं दत्तवान्, वसन्तकाले हि भोगातिशयः प्रसिद्धः ।  
तथा यवादीन् धान्यविशेषान् घीभादिभ्यः प्रायच्छत्, ते हि  
तत्तत्काले प्रभृता भवन्ति । एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः ॥

अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं प्रशंसति —“तेनेन्द्रं प्रजापति-  
रयाजयत्, ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्, तस्मादाङ्गरानुजावरस्य यज्ञ  
इति स ह्येतेनायेऽयजत(१)”- इति । इन्द्र उत्तमत्वेनायजन्नाहवत्  
पूज्योऽपि सन्, पुरा कदाचित् अनुजवदवरः, सर्वैर्देवैस्त्रिरस्त्रिय-  
माणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वेदितुं प्रजापतिमुपसेवितवानित्ये-  
तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्रास्मात् —“इन्द्रो वै  
देवानामानुजावर आसीत्, स प्रजापतिमुपाधावत्”- इति (६. ६.  
११. २.) । ‘स.’ च प्रजापतिः ‘तेन’ द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् ।  
ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीम् ‘इन्द्रोऽभवत्’ स्वकीय-  
परमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्व प्राप्तवान् । तस्माद् याज्ञिकाः “आनुजा-

\* “यजत इत्यहीनस्य”- इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ ।

† खे० मा० ४ ३ ३. (ख० सो० सु० २ मा० ४०३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

वरस्य यज्ञः”- इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत, तस्मादानुजा-  
वरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सचरूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं\* निन्दयोजयति  
—“एष ह वै कुणपमत्ति, यः सचे प्रतिगृह्णाति ; पुरुषकुणप-  
मशकुणपं ; गौर्वा अन्न, येन पात्रेणान्नं विभ्रति, यत्तन्न निर्णे-  
निजति, ततोऽधि मलं जायते<sup>(५)</sup>”- इति । सचे हि ये यज्ञ-  
मानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवदृत्तिक्रव्यवहारोऽप्यस्ति ।  
अत एव शाखान्तरे—“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षय-  
ति”— इत्यादावध्वर्युर्ब्रह्मादिशब्दैर्यवह्रियन्ते । एवं सति ऋत्विक्क-  
मुद्धा यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति, स प्रतिपहीता  
शवभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विद्व-  
क्षितः, किन्तु पुरुषाद्यादिशवः । किञ्चानेन यदत्र मद्धते,  
तद्गौरेव भवति ; गोमांसभक्षणसमः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ।  
किञ्चैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन् कांस्यपात्रे भास्ते कर्त्तुं धार-  
यन्ति, तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्, तदा  
शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते; तेन पात्रेण द्रवदृष्ट्या-  
मधिकः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ॥

एवं दक्षिणानिषेधेन सचप्रयोगं दृष्ट्वाऽहं दक्षिणानिषेधेन  
प्रयोगमपि दृढीकरोति—“एष यः दक्षिणे हि यज्ञं



राज्ञात्<sup>(६)</sup>”- इति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकानामृत्नानाम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात् फलभाक्त्वाच्चाहौनत्वं सिद्धम् ॥

अथ दीचाविशेष विधत्ते—“द्वादशरात्रौर्दोचितः स्यात्, द्वादशमासाः संवत्सरः, सवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्वाविष; एष ह तै जायते यस्तपसोऽधि जायते<sup>(७)</sup>”-इति । द्वादशसङ्ख्योपेतानां मासानां संवत्सररूपत्वात्, संवत्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्, ‘एष.’ यजमानो द्वादशदीचायोगात् प्रजापतिरेव भवति । किञ्च यत् पूर्वं मातापितृभ्या जननं न तन्मुख्यम्, किन्तु ‘य.’ यजमानो दीचारूपात् ‘तपसः’ अधिजायते, एष एव हि ‘जायते’ मुख्यजन्मवानित्यर्थः ॥

अथोपसद्विशेष विधत्ते—“चतुर्धा वा एतास्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रो रात्रयो, यद् द्वादशोपसदो, याः प्रथमा यज्ञ ताभिः सम्भरति, या द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते, यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णैःनिके, याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्वते<sup>(८)</sup>”-इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनमाध्या उपसदो याः सन्ति, तास्त्रिस्त्रिस्त्रिः एकैकराशिच्छेपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिर्भ्यश्चमाधनमप्यादनं भवति, द्वितीयराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिर्भ्यश्चमुपक्रमते, तृतीयराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिर्भ्यश्चपात्राणि शोधयति, चतुर्थराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिः स्वात्मनोऽन्तःशुद्धिं करोति ॥

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति—“द्यो वा अस्य पशुमन्ति माऽसः सोऽन्ति, यः पुरोडाश

\* पदपाठदर्शनादवगम्यतेऽत्र “तु वै”- इत्यवग्रह कार्य इति ।

मस्तिष्कः स, यः परिवापं पुरीषः स, य आज्यं मज्जानः स,  
 यः सोमः खेदः सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः प्रति  
 गृह्णाति, यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति, तस्माद् द्वादशाहेन न याज्यं  
 पाप्मनो व्यावृत्तैः<sup>(६)</sup>-इति । 'यः' पुमान् द्वादशाहसवे दक्षिणां  
 प्रतिगृह्णाति, सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति, तदा तदीय-  
 यागे योऽन्य ऋत्विक् भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः सम्बन्धिनमग्नीषोमी-  
 यादिपशुहविःशेषम् 'अत्ति', 'सः' ऋत्विक् पुरुषादिमांसभक्षणसं  
 प्रत्यवार्यं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति, सः 'मस्तिष्कः'  
 पुरुषादिशिरोगतमांसं भक्षितवान् भवति । यः 'परिवापं' लाजरूप-  
 हविःशेषमत्ति, सः पुरीषमेव भक्षितवान् भवति । यस्तदीययागे  
 'आज्यम्' इडाभागं भक्षयति, स मज्जानं भक्षितवान् भवति ।  
 यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति, स खेदं भक्षितवान् भवति ।  
 किञ्च 'सः' प्रतिग्रहीता स्वयमपि 'अस्य' द्वादशाहकर्तुः 'शीर्षण्याः'  
 शिरस्युत्पन्नाः 'निष्पदः'\* द्वारैर्निर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति ॥

अथ वैतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं "यो  
 वा अस्य पशुम्"-इत्यादेरयमर्थः- 'यः' कश्चिदृत्विग्भूत्वा अहीन-  
 रूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति, सोऽयम् 'अस्य' यजमानस्यैव मांस-  
 मत्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्माद्हीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रति-  
 ग्रहोऽनिषिद्धः, तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न  
 याजयेत् ; तदेतदंयाजनं पाप्मनो व्यावृत्तैः सम्पद्यते † ; याजने तु

\* 'निष्पदः निर्गच्छन्तः'- इति ऋ० सं० १०. १०२. ६. सा० भा० ।

† 'निष्पत् निःसृतम्'-इति तै० व्या० ४. ३. १. सा० भा० ।

‡ "निवृत्तैः"-इति क ।

शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । सचाहीनयोरेतावान् विगेषः,— सवे  
तु स्वयमपि यजमानत्वात् प्रतिग्रह एव नास्ति, अहीने तु विघ-  
मानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात् प्रतिग्रह्य प्रायश्चित्तं कर्त्तव्य मिति ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे ( जे० सू० ५८, ६० ;  
अधि० १६.) चिन्तितम्—

“अहीनसवयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा ? न हि ।

आवृत्तिमाभ्यादाद्यः स्यादिव्यामिभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सवत्वं च\* । तत्रैवं चिन्त्यते—  
किमहीनसवयोर्लक्षणभेदो नास्ति, उतास्ति ? इति । तत्र नास्तीति  
तावत् प्राप्तम् । कुतः ? ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् ; यथा  
द्विराचादीनामेकादशराचान्तानामहीनानाम् आवृत्तौ ज्योतिष्टोम-  
स्वरूपम्, तथा त्रयोदशराचादीनां सचाणामिति प्राप्ते, ब्रूमः—  
“आसीरन्”, “उपेयुः” इति षोडशादयं यजमानवङ्गत्वञ्च सवत्स-  
णम्?, यजतिषोडशा यजमानवङ्गत्वनियमाभावश्च॥ अहीनसवणम्” ;  
वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति राङ्गान्तः”—इति ॥

\* “अथ द्वादशाहा सवेयुः, सचाण्यहीना वा”—इति व्याघ० श्रौ० १०.  
५. १, २ । “द्वादशाह सवमहीनश्च”—इत्यादि कात्या० श्रौ० १२. १. ४ ।

† तानि चाहीनानोह १६५-२६५ पृष्ठेषु विहितानि द्रष्टव्यानि ।

‡ तानि वेद्योपरिष्ठात्तुलीपपतुर्धर्मपाठकयोर्विधायमानानि ।

§ तद्यथा—“त्रयोदशराचमासते”, “षतुर्दशराच मासते”—इत्यादि  
३ प्र० ४, ४ । “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशराच  
मासीरिति मत्तन्त्रम्”—इति कात्या० श्रौ० १२. १. ५ पृ० पा० ।

॥ “यजमानवङ्गत्वषोडशाभावश्च”—इति म-पाठ ।

८ “द्विराचैव सवते”, “अग्निष्टोमेन वगूतयात्रयत्” (“त्रिराचस्याग्निष्टोम  
एव प्रथममह”)—इत्यादि १६५, १७३ (१०४) पृ० ।

तत्रैव (जै० सू० ४५-५०; अधि० १४.) अन्यच्चिन्तितम्—

“सत्रमेकः करोत्याहो बहवः? प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहासौरन्नित्युक्त्वा बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः\* ; तत्र कर्षेक्यात् चोद-  
केन सचेऽपि कर्षेक्ये प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनात् बहवोऽभ्युपेयाः”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ५१-५८; अधि० १५.) अन्यच्चिन्तितम्—

“अत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत? चोदकात् ।

अन्ये; यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सचे, किं यजमानेभ्यो यतिरिक्ता अत्विजः कर्त्तव्याः, किं  
वा यजमाना एवत्विजः? ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषाम् अत्विक्त्वाद्-  
चाप्यन्ये स्युरिति प्राप्ते, ब्रूमः— “ये यजमानास्त अत्विजः”-इति ।  
प्रत्यक्षवचनात्, “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः”-इति दक्षिणा-  
राहित्यश्रवणात्, “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति  
तत उद्गातारम्”-इत्यादिना ॥ ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षा-  
संयोगयोरालिङ्ग्ययजमानद्योतकयोः प्रतिभानाच्च, यजमाना एव  
अत्विजः”-इति ॥

\* ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वं मौ० जै० सू० ८. १. ३-१०. अधि० ३.  
द्वितीयवर्गके वर्णितम्; उद्धृतञ्च तत् पुरस्तादितैव (२भा० २४५, २५३ ए०) ।

† “अङ्गिरसो वै सत्र मासत”, “ये सत्र मासते” १६५, २८० ए० ।

‡ “यजमानाः सर्वे सत्रेषु”-इति कात्या० श्रौ० १२. १. ० । ऐ० ब्रा०  
४. ४. ४. सा० भा० (३ भा० ३८० ए०) ।

§ “अदक्षिणानि च क्षामियोगात्”-इति कात्या० श्रौ० १२. १. ८ ।  
अपि घत० ब्रा० ३. ४. २. १५. प्रत्ययम् ।

॥ घत० ब्रा० १२. १. १. १-१०; कात्या० श्रौ० १२. २. १५ ।

तत्रैव द्वितीयपादे (जे० सू० ३४; अधि० १०.) चिन्तितम्—

“अत्विजां वरणं सचे कार्यं नो वा १ ऽत्र सोमवत् ।

कार्यम्, मैवं स्वकर्मत्वात् क्रयार्था\* प्रकृतौ वृत्तिः ॥

“अग्निर्मे होता”— इत्यादिमन्त्रैः † सोमे अत्विजां वरणमात्रातम्, सोमवत् सचेऽपि तत्कार्यम्, अन्यथा वरणरहितानाम्त्वित्क्वाभावात्सचं न सिध्येत् । अत एव तत्सिद्धये सचप्रकरणे “ये यजमानास्त अत्विजः”— इति स्वतःप्रवृत्तानपि यजमानाननुद्य वरणरहितानाम्त्वित्क्वां तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्माद्वृत्तिवरणं सचे कार्यम् । मैवम्, सचं धानुष्ठादृणां सर्वेषां स्वकर्म, न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते, क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयार्थम्, वरणं तदृष्टार्थमिति चेन्न, वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनेत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले “कश्चित् कस्याण्यो दक्षिणा.”— इति॥ अत्विजां प्रश्नः कथं सद्गच्छेत । न च अत्विक्वासिद्धिः” शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम्— अत्विक्वां नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन “ये यजमानास्त अत्विजः”— इति वचनं विरुध्येत, द्वितीये तु स्वत एव

• “क्रयार्था”— इति ख ।

† “ध्याप० श्रौ० १०. १ १४, सा० षड्० ब्रा० २ १० ।

‡ “वरणसाध्यत्वित्क्वम्”— इति घ ।

§ “क्रयार्थे”— इति ख ।

॥ “त एष्यति क अत्विज ? के याजयन्ति ? कश्चिन्नाहौन ? कश्चिन्न न्यस्त मात्विज्यं ? कश्चित् कस्याण्यो दक्षिणा”— इति ध्याप० श्रौ० १०. १ ३ ।

५ “सचासिद्धिः”— इति ग, घ ।

यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद् वरणमन्तरेणाप्युत्क्रिक्तं सिध्यतीति ईदृशमेवा-  
त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानवद् वरणं सचे लुप्यते”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ३५-३८, अधि० ११.) अन्यच्चिन्तितम्—

क्रयः कार्यो न वा सचे ? निषेधात् क्रीतिकल्पनम्\* ।

नित्यानुवादे नाङ्गुत्तेर्नां क्रयो वरणं तथा ॥

यथासत्कारपुरस्सरम् “अग्निर्होता”-इत्यादिमन्त्रेणां प्रार्थना-  
वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं  
ब्रूयात्, “तेभ्यः सोमं प्राह”-इत्यापस्तम्बवचनात् (श्रौ० १०. १. २.) ।  
सोमाभिधानप्रकारस्यात्र कल्पे दर्शितः—“ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोम-  
संख्येन रथन्तरष्टेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वमु-  
द्गाता भव”-इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिययेन ब्राह्मणाः  
स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च  
प्रकृताविव सचे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देय-  
द्रव्यनियये लुप्ते सति, तस्मात्तः क्रयोऽपि लुप्येतेति शङ्कनीयम् ;  
निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथाहि—“न  
ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो, न हिरण्यम्”-इति सचे गवादिदानं  
निषिध्यते ; स च निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति, ततः सोमे  
देयद्रव्याणां सचे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं  
श्रूयन्ते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च

\* “क्रीतिकल्पनम्”— इति ख, ग, घ ।

† “नाङ्गुत्तेर्नां”— इति ग । “नाङ्गुत्तेर्नां”— इति घ ।

‡ व्याप० श्रौ० १०. १. २ ? । सा० यङ्० ब्रा० २. १० ।

§ “स च निषेधोऽसत्या प्रसक्तौ न सम्भवति”— इति क ।

तिल्लस्य माषाद्य०—०तस्य द्वादशः शतं दक्षिणा”-इति  
 (ता० ब्रा० १६.१.१०.) । तत्र गोधिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन  
 द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते, ततो देयद्रव्य-  
 सङ्गावात् क्रय कर्त्तव्य इति पूर्वः पक्षः । “न ह्यत्र गौर्दीयते”-  
 इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किन्तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त  
 एव दानाभावोऽनूद्यते । “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः”, न ह्यत्र  
 गौर्दीयते”-इतिश्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धवाचक-हि-शब्दस्य  
 प्राप्तिगमकत्वात् । तस्माच्चित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद् वरण-  
 वत्तद्विनाभूतः क्रयोऽपि न कर्त्तव्य”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ६१, अधि० २६.) अन्यच्चिन्तितम्—

“आचेयदानर्तुयाज्यावृत्तौ सत्रेषु नाचरेत् ।

कुर्याद्वा?ऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां दयम् ॥

प्रकृतौ “हिरण्यमाचेयाय ददाति”-इति श्रुतम्, षट्पुत्राज्या-  
 वरणं चास्ति, तदुभयं सत्रेषु न कर्त्तव्यम्, द्वारभृताया आनते-  
 लुप्तत्वात् । यद्यप्याचेयः कर्मकरेभ्यो वद्धिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यज-  
 मानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा षट्पुत्र आनता भवन्ति; वरणस्य  
 चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम्, तस्मादानत्यर्थमुभयं  
 नाचरेदिति पूर्व. पक्षः । प्रथमवरणेनेवानतिमिद्धेः कालान्तरे  
 वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वय-  
 मङ्गीकृताया भृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्याचेयदानदर्शनं नान-  
 तिकरम् । तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्त्तव्यम्”-इति ॥

\* शत० ब्रा० ४. ३. ४. २१, कात्या० श्रौ० १०. २. २१ ।

पष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे ( जै० सू० १६-२३; अधि० ३.) चिन्तितम्—

“सर्वं वर्णचयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ।

चयस्य, मैवं, स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

“ऋद्धिकामाः सर्वमासीरन्”—इत्यत्र\* विप्रा इति विशेषो न श्रूयते, तस्माद्दर्णचयस्य सर्वाधिकार इति चेत्, मैवम्, विप्राणामेवात्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते, — ऋत्विक्कार्यं यजमानाः सर्वे समाह्वताः,—“ये यजमानास्त ऋत्विजः”—इति†, तस्माद्विप्राणामेव सर्वम्‡”—इति ॥

तत्रैव ( जै० सू० १-२१; अधि० १.) अन्यच्चिन्तितम्—

“भिन्नप्रयाजादिकल्प्या अपि सर्वेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्प्या एव वा ? ऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥

नारागंसाद्यङ्गतया स्वामित्वाद्देवपूर्वकम् ।

नारागंसविधौ सन्निकर्षात् साहृष्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते,— राजन्यवसिष्ठादीनां नारागंसो द्वितीयः प्रयाजः, तन्ननपादन्येषाम्॥ । तत्र वसिष्ठाच्चि-

\* “ते सर्वा ऋद्धिर्माभूवन्, सर्वा ऋद्धिर्भूवन्ति, य एता उपयन्ति”—इति ता० ब्रा० २३. १. ५। “ऋद्धिकामा उपेयुः”—इत्यादि च तत्र उत्तरम् (२३ १.) ।

† जै० सू० १२ अ० ४ पा० ४१-४६, अधि० १५ इत्यथम् ।

‡ “तस्मात्त वरकभरकनिमित्तमृत्विक्कम्, किन्तु ऋतुषण्डनिमित्तम् । यतः सर्वेऽपि सन्त्यत्विजस्तद्विशेषाद्याध्वर्यादयः सन्त्येव; ते तु यजमाना एव नान्ये”—इति कात्या० श्रौ० १. ६. १२. या० ४० ।

§ “सर्वाणि ब्राह्मणानां मृत्विक्कृतम्”—इति कात्या० श्रौ० १. ६. १३ ।

॥ आद्य० श्रौ० १. ५. २१, २२; ३. २. १-८ ।



वध्यशुनककण्डकशपसङ्कृतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः, ये चान्ये तनूनपात्रयाजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सचेऽधिकारिणः स्युः । कुतः? नराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सचिणां मध्ये केषाञ्चित् वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते, ब्रूम — वासिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नराशंसो विधीयते, तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः, वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वात् विप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साहुष्य मितरेषां तु वैगुण्यम् । तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साहुष्यं न सिध्यति । अतः साहुष्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः”- इति ॥

तत्रैव (जै० सू० २४-२६, अधि० ४.) अन्यच्चिन्तितम्—

“विप्रस्य सत्रं सर्वस्य, वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्यामित्रस्यैव वा ऽऽद्य ऋद्धीच्छुत्वेन, मध्यमः ।

ब्रह्मत्वाय, क्षत्रामिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्यामित्रममानानामेव होढत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम्, ब्राह्मणाय सर्वं ऋद्धिं वाञ्छन्ति, तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । “वासिष्ठो ब्रह्मा भवति”- इतिवचनात्\*, अत्रामिष्ठस्य ब्रह्मत्वामभवात्, ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः, तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिकारिण इति द्वितीयः पक्षः । “वासिष्ठो ब्रह्मा”-

\* तै० सं० ३. ५. २. १, शत० ब्रा० १२. ६. १. ४१ ।

इतिवाक्यान्न वासिष्ठस्य ब्रह्मता, “रश्मिरसि चयाय त्वा”- इत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः\*, तानधीयान स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मता महति इति, स्तोमभागप्रशस्तरूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठित-  
त्वात् † । तस्मात् “वैश्वामित्रो होता”- इतिविहितस्य होत्वत्स्य  
सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानाञ्चाधिकारो नान्येषाम्”-इति ॥

तत्रैव (जै० सू० २०-२१, अधि० ५.) अन्यच्चिन्तितम्—

“अनाधातुस्य तत् किं वाधातुरेवापिमो यतः ।

एकस्याग्निपु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥

तत् सचमग्न्याधानरहितस्यापि समावति । कुतः ? सचिर्णा  
मध्ये कस्यचिदाहिताग्निने तदीयेष्वग्निपु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिता-  
ग्निभिरपि तस्य सचस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्, मैवम्, “आ-  
दधीत”- इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति? । तत्-  
फल चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो ये ऽनाहिताग्रयो न ते अधि-  
कारिणः, यद्य आहिताग्निस्तथैव कर्मयोग्यता, नान्यस्य । किञ्च  
सोमविहृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्, इष्टियाधानपूर्विका, तस्मा-  
दाधातुरेव सचाधिकार.”-इति ॥

\* तै० सं० ४. ४ १. १-२१, ता० ब्रा० १ ६. १। ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ ।

† ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्ष वापश्यन्, तं वासिष्ठं प्रत्यक्ष मपश्यत् ०—०

तस्माद् वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यं, प्रैव जायते रश्मिरसि चयाय त्वा  
क्षयं जित्वाह”-इत्यादि तै० सं० ३ ५. २ । “पुरा वासिष्ठ एव  
ब्रह्मा भवति यतस्वेता व्यथेतर्हि य एव कथाधीते ०—० स ह वै  
ब्रह्मा भवितुं महति”-इति शत० ब्रा० १२. ६. १. ४१ ।

‡ ऐ० ब्रा० ७ ३. ४। कात्या० श्रौ० १. ६. १४. वृत्तिर्दृष्ट्या (पा० दे०) ।

§ पा० १. ३ ०२ । “हुं धाम् धारणपोषणयो”-इति जु० १० ।

तत्रैव ( जै० सू० ३३-३५ ; अधि० ६. ) अन्यच्चिन्तितम्—

“जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ? ।

अविरोधादग्निमोऽन्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सचिणां मध्ये यस्य कस्य चित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सचं प्रयोक्तव्यम् । कुतः ? अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निव्यात्मनेपदं यथा विरुध्यते, नैवं मन्त्रविरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते, ब्रूमः— यस्य जुह्वादयः, स चेत् सचमध्ये म्रियते, तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते; “आहिताग्निमग्निभिर्दहति, यज्ञपात्रैश्च, दचिणहस्ते जुह्मासादयति”—इत्यादिवचनैस्तदवगमात्\* । पात्रदाहे. चावशिष्टः सचप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात् ‘साधारणाः’ भिन्ना एव जुह्वादयः सचे सम्पादनीयाः”—इति ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे ( जै० सू० १६-२३ ; अधि० ५. )

चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीचोपसदहस्सु दिनानि किमां ।

गतचयं, द्वादश वा, षट्त्रिंशद्वा ? ऽग्निमो यतः ।

एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ।

अङ्गां द्वादशता श्रुत्या मध्यपचस्तदापि किम् ।

कार्या द्वादश साधस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ? ।

एकैकस्यैव यागस्य विहृतित्वादिहादिम् ।

\* ष्याथ० मृ० ४ १. १-२६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । श्रौ० ६. १०. ३० ।

† “दिनमागच्छम्”—इति घ ।

अमुख्यकालाद्गवाधाच्चतुष्टं भिद्यते त्रिधा ।

दीचा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्यताः ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्विवसा मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक् कर्म । तस्मिन् सदीचस्य सोप-  
सत्कस्य समुत्स्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विधन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां  
दीचाणां उपसदाश्च प्राकृतमह्यावाधनाय पृथग् द्वादशत्वं श्रुतम् ।  
ततो दीचोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्यार्थमेकं दिनमिति  
पञ्चविंशतिः । ईदृगस्य कर्मविशेषस्य अङ्गां द्वादशभिरावृत्तिभिः  
शतत्रयं स्यादित्याद्यः पचः । तथा सत्यङ्गां द्वादशत्वं श्रूयमाणं  
वाधेत; तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पचः । तत्रापि  
दीचोपसद्भ्यामङ्गामुपेतस्यैकैकस्याङ्गः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वा-  
त्तत्सर्वं सद्य एव कर्त्तव्यमित्येकः पचः, प्रकृतौ दीचोपसदोर्मुख्य-  
कालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तम्, तच्च मुख्यकाले  
तदनुष्ठाने वाधेत, तस्माद्द्वादशस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि  
विभज्यानुष्ठानमिति पचान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादश दीचा द्वा-  
दशोपसदः द्वादश सुत्याः इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृथग् द्वादशत्वश्रुत्या\*  
षट्त्रिंशदिति राङ्गान्तः"-इति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे (जै०सू०२८-३२; अधि०८.) चिन्तितम्—

“पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ? ।

अविशेषादादिमो ऽन्त्यो ऽसंस्थितत्वोक्त्तिलिङ्गतः ॥

\* द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश प्रसृत, षट्त्रिंशदेता रात्रयो  
भवन्ति —० जायते वाव दौक्षया, पुनीत उपसद्भिः, देवलोकमेव सुखया-  
प्येति"—इति ता० ब्रा० १०. ३ ।

द्वादशाहे श्रूयते—“पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते”— इति ।  
 तत्र द्वादशमहोपु सर्वेष्वप्यहसु पत्नीसंयाजान्तुं कर्मानुष्ठायावशिष्टं  
 क्षारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुतः ? एतावत्सु पत्नीसंयाजममाप्ति-  
 न्तरेष्विति विशेषनियामकाभावादिति चेत्, मैवम् ; असंखितत्व-  
 वाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुक्तमादङ्गो यानीतराष्ट्रहानि, तेषु पत्नी-  
 संयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्ति-  
 ष्ठन्ते”—इत्यस्य विधेः शेष एव माध्यायते—“न बर्हिर्नुप्रहरत्य-  
 संस्थितो हि तर्हि यज्ञः”—इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामङ्गां  
 समाप्तावसंखितत्व व्याहृत्येत, तस्मात्सन्तिष्ठन्त इति शब्दो न  
 समाप्तिवचनः ; किं तर्हि ? सत्येव तदहस्यस्वन्धिकर्तव्यविशेषे  
 व्यापारोपरममात्रं व्रते । अथञ्च कर्तव्यशेषद्वयमेऽहन्यनुष्ठातव्यः ।  
 तथा सति द्वादशानामङ्गां विहितः सहप्रयोगोऽनुष्ठेयीतो भवति ।  
 तथाहि—“द्वादशाहेन यजते”—इति सहप्रयोगो विहितः ? । अत  
 एव दीचोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठीयते ; तत्र प्रथममहः पत्नी-  
 संयाजान्तमनुष्ठाप्य क्षारियोजनादिकं॥ बर्हिःप्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेना-  
 वस्यस्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एव मुत्तरत्रापि । तत्र सर्वेषावशिष्टं

\* कात्या० श्रौ० १२. ३. २१ । आश्व० श्रौ० ७. १. ५ ।

† “पिष्टलेपादिकं न कार्यम्”—इति ग ।

‡ अत एवैतरेयके वाजसनेयके च अन्यकर्माण्यमिहितानि (ऐ० ब्रा० ५. ४. ३, शत० ब्रा० ४. ६. ६) । कात्या० श्रौ० “अन्यवर्जम्”—इत्यारभ्य  
 “अप्य उपस्पर्शनाद्येतत्सञ्चोत्थानम्”—इत्यन्तो यज्य (१३ ३, ४) इत्यर्थः ।

§ “यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानानि एकफलार्थं विधीयन्ते—  
 तत्र तेषा सहप्रयोगो भवति”—इति कात्या० श्रौ० १. ७. २८. पङ्क्तिः ।

॥ “पिष्टलेपादिकं”—इति ग ।

कर्त्तव्यमुत्तमेऽह्न्यतुष्ठातव्यम्, तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याथेक-  
त्वाद् विहितः सद्प्रयोगः\* सिध्यति; एकैकस्याङ्गः पत्नीसंयाजैः  
समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याङ्गो मानस-  
ग्रहेण समापनं तदाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गां  
पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः”—इति ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० १, २, अधि० १.) चिन्तितम्—

“सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वा ? ऽऽद्य\* समूहके ।

कर्त्तव्यादन्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्भवतः ॥

इदमाश्नायते—“स्रद्धिकामाः सत्रमासीरन्”—इति । तत्र सत्रे  
वह्मनां समुदायस्य कर्त्तव्यमवगतम्, “सप्तदशावराः सत्रमासीरन्”—  
इतिश्रवणात् । कर्त्तव्येन समुदायस्यैव फलित्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं  
फलांश एव; न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेत्, मैवम्; एकैकस्यापि  
समुदायान्त.पातिनः कर्त्तव्यसद्भावात्, अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन  
सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्त्तव्यं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्त्तुः  
सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो न त्वंशफलका-  
मिनाम्”—इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

\* “विहितस्य सोपशोः”—इति क ।

† “सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीरन्निति”—इति कात्या०  
श्रौ० १. ६ १०, १२. ४० या० ।

एकस्मिन् स्वाहा द्वाभ्याम् स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः  
 स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा-  
 ष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः  
 स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्द-  
 शभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा  
 सप्तदशभ्यः स्वाहाष्टादशभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै  
 स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा  
 नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न ( १ )

पृथै स्वाहा नवपृथै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा  
 नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा  
 द्वाभ्याम् शताभ्याम् स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

नैकविंशतिश्च\* ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दीचाविशेषस्योक्तः ; अथ  
 शिष्टेषु दशखनुवाकेष्वथमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“संस्थिते-  
 ऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्रत्यानुपतल्पान् विमिन्वन्धस्त-  
 मित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्पानधिरुह्य खादिरैः सुवैः  
 सर्वाः रात्रिमन्नहोमान् जुह्वत्याज्यं मधु तण्डुलान् पृथुकान् स्राजान्  
 करमान् धानाः सक्तून् मसूरस्थानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वा-  
 हेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽन्वेनाज्येनान्ततः”—इति ।

\* “नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्नैकविंशतिश्च”—इति क, ख, ग ।

† “एकस्मै स्वाहा”—इत्यादीनां मा प्रपाठकसमाप्तेर्दशानां अनुवाकानां

तत्रादौ युजामयुजाश्च मिथितानां महमाह —“एकस्मै स्वाहा,  
 द्वाभ्यां स्वाहा, त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा,  
 षड्भ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहा, दशभ्यः  
 स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा, द्वादशभ्यः स्वाहा, त्रयोदशभ्यः स्वाहा,  
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः स्वाहा, सप्तदशभ्यः  
 स्वाहा, ऽष्टादशभ्यः स्वाहेकात्र विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै  
 स्वाहेकात्र त्रवारिंशत्यै स्वाहा, नवत्रवारिंशत्यै स्वाहेकात्र पष्ठ्यै  
 स्वाहा, नवपष्ठ्यै स्वाहेकात्राशीत्यै स्वाहा, नवाशीत्यै स्वाहेकात्र  
 शताय स्वाहा, शताय स्वाहा, द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा, सर्वस्मै  
 स्वाहा”-इति । अप त्सेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते ।  
 अत एव ब्राह्मणे ममाद्यास्मन्ते —“एकस्मै स्वाहेत्याह, प्रजापतिर्वा  
 एक, तमेवाप्नोति”- इति (मा० ष. प. १६. १.) । अस्य च  
 सर्वात्मकत्वाद् ये द्वित्वादिमद्भाविगिष्ठाः पदाद्याः, ते सर्वेऽपि  
 प्रजापतिरूपाः । तस्मात् प्रजापतिरूपानेतान् सर्वान् पदाद्यांनुद्दि-  
 श्येदं स्वाङ्गतमस्मित्येव यथाप्यात चिन्दाङ्गतीर्जुङ्गयात् । अनुक्त-  
 पदार्यमह्वहार्ये सर्वशब्दः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥



एकस्मै स्वाहा विभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः  
 स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः  
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न  
 विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते  
 स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न पष्ठै स्वाहा नवपष्ठ  
 स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय  
 स्वाहा श्रुताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

एकस्मै पञ्चाशत् ॥ १२ ॥

अथायुजामेकाधिकानां सङ्गमाह— “एकस्मै स्वाहा, विभ्यः  
 स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः  
 स्वाहा, त्रयोदशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न  
 विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा,  
 नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न पष्ठै स्वाहा, नवपष्ठै स्वाहैकान्नाशीत्यै  
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय स्वाहा, श्रुताय स्वाहा, सर्वस्मै  
 स्वाहा”—इति । एतैरयुक्स्त्रैर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुहुयात् । न चात्र  
 पूर्वानुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया, यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवा  
 अनन्तेषु प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः\* ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानादिकं ब्रा० ३. ८ १५. इष्टयम् ।

द्वाभ्याः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहाष्टाभ्यः  
 स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः  
 स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाष्टादशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै  
 स्वाहाष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा  
 ॥ १३ ॥

द्वाभ्याः\* पञ्चविंशतिः ॥ १३ ॥

अथ द्विसह्यामारभ्य युग्मसह्यानां षड्माह —“द्वाभ्याः स्वाहा,  
 चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चः स्वाहा, ष्टाभ्यः स्वाहा, दशभ्यः स्वाहा,  
 द्वादशभ्यः स्वाहा, चतुर्दशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः स्वाहा, ष्टादशभ्यः  
 स्वाहा, विश्वत्यै स्वाहा, ष्टानवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै  
 स्वाहा”— इति । तैरेतेर्मन्त्रैस्त्रयोदशाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः  
 स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः  
 स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विश्वत्यै स्वाहा नव-  
 विश्वत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिं-

\* “द्वाभ्यांष्टानवत्यै”—इति क, ख, ग ।

शते स्वाहैकान्न पृथै स्वाहा नवपृथै स्वाहैकान्नाशीत्यै  
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय स्वाहा श्रुताय  
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १४ ॥

त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

अथ त्रिसङ्ख्यामारभ्य विषमसङ्ख्याना महमाह—“त्रिभ्य स्वाहा,  
पञ्चभ्य स्वाहा, सप्तभ्य स्वाहा, नवभ्य स्वाहैकादशभ्य स्वाहा, चयो-  
दशभ्य स्वाहा, पञ्चदशभ्य स्वाहा, सप्तदशभ्य स्वाहैकान्न विंशत्यै  
स्वाहा, नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा, नवचत्वारिंश-  
शते स्वाहैकान्न पृथै स्वाहा, नवपृथै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा,  
नवाशीत्यै स्वाहैकान्न श्रुताय स्वाहा, श्रुताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”  
-इति । तैरेतेर्मन्त्रैरेकोनविंशतिसङ्ख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥

चतुर्भ्यः स्वाहाष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा षोड-  
शभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा पणवत्यै स्वाहा श्रुताय  
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १५ ॥

चतुर्भ्यः षोडश\* ॥ १५ ॥

\* ‘चतुर्भ्यः षस्रवत्यै षोडश’—इति क, ख, ग ।

अथ चतुःसह्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसह्यानां सवमाह  
—“चतुर्भ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः स्वाहा, द्वादशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः  
स्वाहा, विंशत्यै स्वाहा, पञ्चवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै  
स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रैरष्टावाङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा  
विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्व-  
स्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चभ्यश्चतुर्दश\* ॥ १६ ॥

अथ पञ्चसह्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसह्यानां सवमाह  
—“पञ्चभ्यः स्वाहा, दशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा, विंशत्यै  
स्वाहा, पञ्चनवत्यै स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति ।  
एतेर्मन्त्रैः सप्ताङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥ १६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशत्ते स्वाहा

\* “पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश”—इति क, ख, ग ।

चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा  
सप्तत्यै स्वाहाशीत्यै स्वाहा नवत्यै स्वाहा शताय  
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

दशभ्यो द्वाविंशतिः ॥ १७ ॥

अथ दशसङ्ख्यामारभ्य दशोत्तराणां सङ्घं दर्शयति—“दशभ्य  
स्वाहा, विंशत्यै स्वाहा, विंशते स्वाहा, चत्वारिंशते स्वाहा,  
पञ्चाशते स्वाहा, षष्ठ्यै स्वाहा, सप्तत्यै स्वाहा, ऽशीत्यै स्वाहा, नवत्यै  
स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रैरेकादशा-  
ङ्गतीर्जुङ्गयात् ॥ १७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा-  
शीत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

विंशत्यै द्वादश ॥ १८ ॥

अथ विंशतिसङ्ख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां सङ्ख्यानां सङ्घमाह  
—“विंशत्यै स्वाहा, चत्वारिंशते स्वाहा, षष्ठ्यै स्वाहा, ऽशीत्यै  
स्वाहा, शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । एतेर्मन्त्रै पडाङ्गती-  
र्जुङ्गयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

पञ्चाशते स्वाहा श्रुताय स्वाहा द्वाभ्याः श्रुताभ्याः  
 स्वाहा त्रिभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा  
 पञ्चभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः  
 श्रुतेभ्यः स्वाहाष्टाभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः श्रुतेभ्यः  
 स्वाहा सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चाशते द्वाविंशत् ॥ १६ ॥

अथ पञ्चाशत्सङ्ख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणाञ्च सर्वं  
 दर्शयति—“पञ्चाशते स्वाहा, श्रुताय स्वाहा, द्वाभ्याः श्रुताभ्याः  
 स्वाहा, त्रिभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः  
 श्रुतेभ्यः स्वाहा, षड्भ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, ऽष्टाभ्यः  
 श्रुतेभ्यः स्वाहा, नवभ्यः श्रुतेभ्यः स्वाहा, सहस्राय स्वाहा, सर्वस्मै  
 स्वाहा”—इति । एतैर्मन्त्रैर्दादयाऽङ्गीकुञ्जयात् ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीय-  
 संहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

श्रुताय स्वाहा सहस्राय स्वाहायुताय स्वाहा नियु-  
 ताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहावुंदाय स्वाहा न्यवुंदाय  
 स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहान्ताय स्वाहा  
 परार्धाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्यै स्वाहोदेप्यते

स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लो-  
काय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा\* ॥ २० ॥

श्रुतायाष्टाचिंशत् ॥ २० ॥

अथ श्रुतमह्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां मह्यानां  
श्रुतमाह—“श्रुताय स्वाहा, महसाय स्वाहा, ऽयुताय स्वाहा, नियुताय  
स्वाहा, प्रयुताय स्वाहा, ऽर्बुदाय स्वाहा, न्यर्बुदाय स्वाहा, समुद्राय  
स्वाहा, मध्याय स्वाहा, ऽन्ताय स्वाहा, परार्द्धाय स्वाहोपसे स्वाहा,  
व्युच्चै स्वाहोदेयते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा,  
लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । अत्र समुद्रादिशब्दाः  
सर्वे श्रुतमहसादिशब्दवदुत्तरोत्तरदशगुणमह्यावाचिन एव । ‘परार्द्ध’  
ब्रह्मण आयुष्यार्द्धस्यावृत्तानां मानुषसंवल्लराणामवधिभूता चरम-  
मह्या; न ह्यतोऽधिका काचित् मह्या क्वचित् विद्यते । परार्द्धस्य  
द्वैगुण्ये तु परार्द्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात् मह्यावृद्धिवि-  
श्रान्तिस्तत्र द्रष्टव्या । कल्पः—“एताननुवाकान् पुनः पुनरभ्यासं  
रात्रिगोषं ऊलोपसे स्वाहेत्युपसि व्युच्छन्त्य स्वाहेति व्युच्छन्त्यां  
व्युच्चै स्वाहेति व्युष्टायामुदेयते स्वाहेत्युपोदय मुद्यते स्वाहेत्युद्यति  
उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ऊत्वा”—  
इति । अत्र “व्युच्छन्त्यै स्वाहा”—इति शाखान्तरमन्त्रः; इतरे  
त्वक्तव्या एव । अत्र ब्रह्मणो रात्र्यवसाने सति तदीया उपःकाला-  
दयोऽत्र विवक्षिताः; यदा मनुष्यप्रसिद्धाः । एवं मत्पुष्यशब्देन

\* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानदिकम् वा० ३. ८ १६ द्रष्टव्यम् ।

प्रभातोपक्रम उक्तः । व्युष्टिगब्देन सम्यक्प्रभातदशा उक्ता\* । उदेय-  
च्छब्देन सूर्योदयात् प्राचीनसमीपदशा । उद्यच्छब्देनोदयकालीन-  
दशा । उदितगब्देनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गगब्देन युलोको  
विवक्षितः । लोकगब्देन प्रकाशयुक्तो भूरादिः । अचानुक्रमसर्व-  
विशेषसङ्घर्षार्थं “सर्वस्यै स्वाहा”-इत्यन्ते सनाम्नातम् ॥

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

पङ्कात्रः स्याद्वितीयाद्ये, द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रकः ।

दशरात्रः पञ्चमे, ऽथ स्यादेकादशरात्रकः ।

षष्ठे, काम्ययहाः सप्तमे, समूढोऽष्टमे श्रुतः ।

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे, दशमे तस्य शेषः सर्वं उदीरीतः । (१-१०)

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वांच होमगाः ॥ (११-२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥७॥२॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-  
भूपासमासाज्यधुरन्धरेण मायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थ-  
प्रकाश’-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डौयव्याख्याने

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

\* “रात्रिर्वै व्युष्टिरक्षः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणाति०—•व्युष्ट्यै स्वाहे-  
त्यनुदित आदित्ये जुहोति, स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते”-इति घत० प्रा० १६.२.१.६ ।



(१)साध्याः (२)कुसुर्विन्दो (३)वृहस्पतिः (४)प्रजापतिः  
 (५)प्रजापतिः (६)कृतव (७)ऐन्द्रवायवाग्रान् (८)गायत्रः (९)प्र-  
 जापतिः (१०)ने (११)कस्मा (१२)एकस्मै (१३)द्वाभ्याम् (१४)त्रिभ्य-  
 (१५)श्चतुर्भ्यः (१६)पञ्चभ्यो (१७)दशभ्यो (१८)विंशत्यै (१९)पञ्चा-  
 शते (२०)शताय विंशतिः † ॥ २ ॥

(१)साध्या (२)अस्मा इमे लोका (३)गायत्रं (४)वै तृतीय-  
 (५)मेकस्मै पञ्चाशत् ॥ २ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
 सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

\* (१) साध्या ०—० यज्ञानं (२) कुसुर्विन्दो ०—० सप्तर्षिः (३) वृहस्प-  
 तिः ०—० अथर्व (४) प्रजापतिः ०—० क्षुधं ०—० नवर्षात् (५) प्रजापतिरका-  
 मयत् ०—० दशहोतार (६) कृतव (७) ऐन्द्रवायवाग्रान् (८) गायत्रो वै (९) प्रजा-  
 पतिः ०—० स ०—० द्वादशर्षात् (१०) न वा (११) एकस्मा ०—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिस्तुवाकास्तेषां भेदेभ्योऽनि प्रतीकपदानि ।

‡ २६४ ए० ६ पं०, २४० ए० ७ पं०, २६१ ए० १ पं०, २०४ ए० १० पं०,  
 २१० ए० १ पं० । सु०-पुस्तके नाम्येतद्वाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं  
वा एतेन भवन्ति यद्दशममहुर्यो वै प्रजवं यतामपथेन  
प्रतिपद्यते य\* स्थाणुः हन्ति यो भेष न्येति स हीयते स  
यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य  
उपहताय व्याहृतमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्या-  
हृत सः ( १ )

हीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न  
व्युच्य<sup>(१)</sup>मयो खल्वाहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्ग  
लोकमायन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन्निति यत्  
खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्दृष्टं तद्भाट-  
व्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवा-  
ति रेचयति ते ये वाह्या दशीकवः ( २ )

\* "य"-इति सु० पाठ ।

स्युस्ते वि ब्रूयु<sup>(१)</sup>र्यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्सदसा-  
द्युच्य<sup>(२)</sup> यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्य<sup>(३)</sup> तद्बुच्य-  
मेवा<sup>(४)</sup>थ वा एतत्सर्पराज्ञियो ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै  
सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किञ्चार्चन्ति यदानुचुस्ते-  
नेयः सर्पराज्ञी ते यदेव किञ्च वाचानुचुर्यदतो-  
ऽर्थार्चितारः\* ( ३ )

तदुभयमाप्तावरुध्योत्तिष्ठामेति<sup>(१)</sup> ताभिर्मनसा स्तु-  
वते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथः सद्यः पर्याप्तु-  
मर्हति मनो वा इमाः सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनः परि-  
भवितु<sup>(२)</sup>मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचुः परि-  
मितानि सामानि परिमितानि यजूः प्यथैतस्यैवान्तो  
नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीतुसः ( ४ )

प्रतिगुरः †<sup>(३)</sup> ॥ १ ॥

स †<sup>(४)</sup> हृशीकर्वो<sup>(५)</sup> ऽर्चितारः<sup>(६)</sup> स<sup>(७)</sup> एकञ्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

\* “०दितोऽर्थार्चितारः”-इति क, मु० ।

† “प्रतिगुरः”-इति क, ख ।

‡ “द्याश्च स[१]”-इति क, ख, ग ।

षड्भाषाद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन् सत्रजातमुदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वोक्तद्वादशाहगोपत्वेन द्वागमेऽङ्गि क्रिया-  
नपि विशेषोऽभिधीयते । प्रथमं तावत् प्रमादाद्विस्मृतस्य कस्यचि-  
दङ्गस्य स्मारणायान्येन वचनं प्रतिषेधति— “प्रजवं वा एतेन यन्ति,  
यद्दृग्ममहः ; पापावहीय वा एतेन भवन्ति, यद्दृग्ममहयो वै प्रजवं  
यतामपथेन प्रतिपद्यते, य स्याणुं हन्ति, यो भ्रेपं न्येति, स हीयते ;  
स यो वै द्वागमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते, स हीयते, तस्मै य उपहताय  
व्याह, तमेवान्वारभ्य समश्रुते, ऽथ यो व्याह, स हीयते ; तस्मा-  
द्द्वागमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्<sup>(१)</sup>”—इति । यदिदं द्वागम-  
महरस्ति, एतेन ‘प्रजवं यन्ति’ अत्रानुष्ठेयाङ्गबाहुल्यात्तस्मिन्नेवाङ्गि  
हस्तसमाप्तये प्रहृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथेवानुतिष्ठन्ति ।  
इयता प्रयासेन तदनुष्ठाने कारणमुच्यते,— यद्दृग्ममहरन्ति, ‘एतेन  
पापावहीयं भवन्ति’ पापस्त्वावहीयं हानिः, पापव्ययमेतेनाङ्गा  
‘भवन्ति’ प्राप्नुवन्ति । तस्मात् प्रयास सोऽपि त्वरया तद्दृग्ममहयम् ।  
त्वरया अनुष्ठानतः सुलने सौकिको दृष्टान्त उच्यते । चौरव्याघ्रादि-  
भयाकुलमहारण्ये ‘प्रजवं यतां’ प्रकर्षेण वेगो यथा भवति तथा  
गच्छतां पुरुषाणां मध्ये यः कोऽपि मन्दयुद्धिपुरुषः पण्डितश्च न्यः मन्  
सर्वेषां पुरतस्त्वरया गच्छन् बुद्धपरार्थाद्राजमार्गं परित्यज्य केना-  
प्यमार्गेण गच्छति, यश्चान्यः पुरुषः सहसा गच्छन् पुरोवर्तिनं स्याणु  
मदृष्टा पादेन तं स्याणुं हन्ति, योऽप्यन्यः पुरुषः कण्टकादिना रोगेण  
वा पीडितः सन् ‘भ्रेप न्येति’ गन्तुमशक्तो गमनभ्रंशं गितरां प्रा-

प्रोति, स त्रिविधोऽपि पुरुषो हीयते । रचाहेतोः सहायभृताद्  
 गच्छतो जनसहाङ्गीनो भवति । यथायं त्रिविधः पुरुषो हीनः,  
 तथा दशमेऽहन्यपि विस्मृताङ्गानुष्ठानः पुरुषश्चलिक्षहाताङ्गी-  
 यते । सोऽयं दाष्टान्तिक इहाभिधीयते । 'स यो वै' एतेषां मध्ये यः  
 कोऽप्यृत्विग् 'दशमेऽहन्यपहन्यते' अस्मिन्नहन्यङ्गानुष्ठानविस्मृतिलक्षण-  
 मुपघात प्राप्नोति । 'स' अयमृत्विक् सम्यगनुष्ठादभ्यश्चलिग्भ्यो हीनो  
 भवति । अविवाक्य इत्यनेन दशममहर्विगेष्यते । अन्येषु यागेषु यत्  
 प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गम्, तदन्येन स्मारयितुं वक्तव्यं भवति । वि-  
 कलञ्च तदाक्यं वक्तव्यञ्चेति विवाक्यम्, न विद्यते विवाक्यमस्मिन्न-  
 हनि तदहं 'अविवाक्यम्'\*, एकेन विस्मृतमङ्गं जानताप्यन्येना-  
 स्मिन्नहनि न वक्तव्यमित्यर्थः । एव सति 'उपहृताय' स्वलितानु-  
 ष्ठानाय 'तस्मै' अलिजे 'य' अन्य' कश्चिदृत्विक् 'व्याह' विस्मृतं  
 त्वयेदमिति ब्रूते, तमेव वक्तारम् 'अन्वारभ्य' अवलम्ब्य स्वलितानु-  
 ष्ठानं स अलिक् 'समश्रुते' सम्यगनुतिष्ठति । 'अय' अनन्तरं  
 'य' अन्यो 'व्याह' विकल ब्रूते, 'स.' अयं विवचनेनापराधेन  
 सम्यगनुष्ठादभ्यश्चलिग्भ्यो हीयते । 'तस्मात्' कारणाद् अविवाक्ये-  
 ऽस्मिन् दशमेऽहनि 'उपहृताय' स्वलितानुष्ठानाय 'न व्युच्यम्'  
 विकलमङ्गं न वक्तव्यम् ॥

पदान्तरमाह—“अथो खन्वाङ्ग्यं जस्य वै ममृद्धेन देवाः सुवर्गं  
 लोकमायन्, यजस्य व्युद्धेनासुरान् पराभावयन्ति, यत् खलु वै

\* ङे० प्रा० ५: ४ २, आश्र० श्रो० ८ १२ १०-१२ ।

यज्ञस्य समृद्धं, तद्यजमानस्य; यद् व्यृद्धं तद् भ्रातृव्यस्य; स यो वै दग्गमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते, स एवारेचयति; ते ये वाघ्ना दृगीकव' स्युस्ते वि ब्रूयु(१)"-इति । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । यज्ञस्य यत् सम्पूर्णमनुष्ठानम्, तेन देवाः स्वर्गङ्गताः; यज्ञस्य यदनुष्ठानं विकलम्, तेन असुरान् 'पराभावयन्' पराभवं प्रापितवन्तः । सम्पूर्णफलं यजमानगामि, विकलन्तु भ्रातृव्यगामि । एवं सति दग्गमेऽहनि 'य.' यजमान' 'उपहन्यते' स्वल्पितानुष्ठानो भवति, 'स एव' यजमान' 'अतिरेचयति' शास्त्रीयमनुष्ठानमतिक्रमयति । तथा सत्यनुष्ठानस्य विकलत्वेन न्यूनफलत्वात्, तत्फल भ्रातृव्यगामि स्यात्; अतस्तत्परिहाराय विरुद्धं वक्तव्यमेव । तदापृत्विजो वक्तुः पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञाङ्गभृतेभ्य ष्वत्विग्भ्यो वद्विर्भूता यज्ञ द्रष्टुमागता ये केचित् पुरुषाः सन्ति, तेऽच विकलमङ्गं ब्रूयुः । एव सत्यृत्विज. प्रत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गं समाहितं भवति ॥

अथ पचान्तरमाह—“यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्सदमाद्भ्युच्यम्(२)”-इति । 'तत्र' तेषु द्रष्टुमागतेषु पुरुषेषु स्वल्पितप्रयोगाभिज्ञा ष्वत्विग्यजमाना यदि न लभेरन्, तदानीम् 'अन्तस्सदमात्' सदसो यज्ञभृमेरन्तर्मध्ये वर्तमानैरेव ष्वत्विग्भ्य' तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

पुनरपि पचान्तरमाह— “यदि तत्र न विन्देयुर्दृष्टपतिना व्युच्यम्(३)”-इति । 'तत्र' तेष्वृत्वित्तु वैकल्याभिज्ञान् पुरुषान् यदि न लभेरन्, तदानीं यजमानेन तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

सर्वेषां पचाणां तात्पर्यं निगमयति—“तद्भ्युच्यमेव(४)”-इति ।

किं वज्रनाद्रष्टुमागतैः पुरुषैर्वा, तत्रत्यैः ष्टलिग्भिर्वा, यजमानेन वा, सर्वथापि तद्विकल्पमङ्गं वक्तव्यमेव । एवं तर्हि विकल्पावगम-  
वक्तव्यत्वात् विवाह्यत्वविशेषणभयुक्तमिति चेत्, भैवम् ; अन्यथा  
योजयितुं शक्यत्वाद् 'विवाह्य' विकल्पाङ्गवचनं यथा प्रमत्तं न  
भवति, तथा सावधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहरविवाह्यम् । इतरेष्वहस्तु  
कथञ्चिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम्, अत्र तु समाधानं  
दुःशक्यमित्यवश्यमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्यर्थः ॥

अस्मिन्नहनि मानसघट्टकाले स्तोत्रविशेष विधत्ते—“अथ वा  
एतत् सर्पराज्ञिया ष्टग्भिः सुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी ; यदा  
अस्यां किञ्चार्चन्ति, यदानृचुस्तेनेयः सर्पराज्ञी ; ते यदेव किञ्च वा-  
नृचुर्यदतोऽर्चयितारस्तदुभयमाप्नावरुथोत्तिष्ठामेति(१)”-इति । ‘अथ  
वै’ अनन्तरमेव मानसघट्टकाले इत्यर्थः । ‘एतत्’ एतस्मिन्नहनि  
‘सर्पराज्ञियाः’ सर्पस्वामिन्या भूमेः सम्बन्धिनीभिः ष्टग्भिर्भूमेः स्तुतिं  
कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी ? कथं वा तस्याः सर्पराज्ञीत्वम् ? इति  
तदुभयमुच्यते । ‘इयम्’ एव भूमिः ‘सर्पतः’ मक्षारं कुर्वतः सर्वस्य  
प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सा ? इत्यम्योत्तरं मन्त्रम् ; अथ कथं  
सर्पराज्ञीत्वमित्यम्योत्तरमुच्यते— प्राणिनां मध्ये परस्परपकार्यप-  
कारित्वस्य मद्भावात् केचिदर्चका. तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये  
पुरुषा अर्चन्ति, ‘यदानृचुः’ ये पुरुषा अर्चयितारः ; तदुभयम-  
र्चनीयार्चयित्वाप्राणिस्वरूपम् ‘अस्या’ पृथिव्यामेव वर्त्तते, तस्मात्  
सर्वतोऽर्चनादिथ्यवहारं कुर्वतः प्राणिजातस्याधार इति भूमिरियं  
सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः सम्बन्धिन्या ष्टचः ‘भूमि-

भूमि-इत्यादयः \* । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे  
समाह्वानाः (तै० मं० १. ५. ३ ) । तत्र तत्रत्ये ब्राह्मणे एतन्नाम्ना  
व्यवहृताः—“सर्पराज्ञिया ष्टग्भिर्गार्हपत्यमादधाति”—इति (तै० मं०  
१. ५. ४.) । तस्माद्भूमिर्भूमेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोत्रणामत्र  
कोऽभिप्रायः ? इति, सोऽयमुच्यते— यदेव किञ्चित् प्राणिजातमन्ये  
पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपरि अर्चयि-  
तारः, तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वय प्राण, तच्च स्वाधीनं कृत्वा  
पद्यादुत्तिष्ठाम 'इति' एवम् एताभिर्ष्टग्भिः स्तोत्रणामयमभिप्रायः ॥

स्तोत्रान्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“ताभिर्मनसा स्तुवते ; न  
वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथ मद्य पयान्मुमर्हति, मनो वा इमाः  
मद्यः पर्याप्तुमर्हति, मनः परिभवितुम्”<sup>(१)</sup>—इति । इतरैः स्तोत्रैर्वा-  
चिकी स्तुतिः क्रियते, 'ताभिः' सर्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्त्त-  
मानत्वात् मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्राय हेतुरुच्यते,— बलवद्भिरश्वै-  
र्धुक्तो रथः 'अश्वरथः', अश्वतर्यस्तु मङ्गीर्णजातयोऽग्न्यन्तवल्लयुक्ताः,  
ताभिर्युक्तः 'अश्वतरौरथः', तयोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने  
भूमिम् 'इमां' कृत्वा व्याप्तुं गार्हति, मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वां  
भूमिं व्याप्तुमर्हति, अनिष्टञ्च सर्वं तिरस्कर्तुमर्हति ; तस्माद्भूमि-  
विषयाभिर्ष्टग्भिर्मनसैव स्तोत्रयम् ॥

\* “ते सामगा सर्पराज्ञ्या सन्वन्दिनीषु ष्टक्षु “व्यापद्मौ”—इत्यादिषु  
स्तोत्रं कुर्युः”—इत्यैतरेयभाष्ये सायण (ए. सो. सु. ३भा० १४५ ए०) । तत्रत्ये  
मदीये टीष्यन्तौ च पर्यवेक्ष्ये । एतत्संहिताया तु “भूमिर्भूमिः”—इत्येवैव साप-  
राज्ञीषु प्रथमा, “व्यापद्मौ”—इत्यादयस्तदुक्तरा (१. ५. ३) ।



किं वज्रनाद्रष्टुमागतौ पुरुषैर्वा, तत्रत्यै ष्वत्विगुभिर्वा, यजमानेन वा, सर्वथापि तद्विकलमङ्ग वक्तव्यमेव । एव तर्हि विकल्पावग्र-  
वक्तव्यत्वाद् विवाक्यत्वविशेषणमयुगमिति चेत्, भैवम्, अन्यथा  
योजयितुं शक्यत्वाद् 'विवाक्य' विकल्पाङ्गवचनं यथा प्रमत्तं न  
भवति, तथा समाधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहरविधाक्यम् । इतरेष्वहस्तु  
कथञ्चिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम्, अत्र तु समाधानं  
दुःशक्यमित्यवग्रहप्रमत्तैर्भवेत्तद्व्यमित्यर्थः ॥

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषं विधत्ते—“अथ वा  
एतत् सर्पराज्या ष्वग्निं स्तुवन्तीत्य वै सर्पतो राज्ञी, यदा  
अस्या किञ्चार्चन्ति, यदानचुस्तेनेयः सर्पराज्ञी, ते यदेव किञ्च वा-  
नृचुर्यदतोऽध्वर्चितारस्तदुभयमाप्नावरुष्योत्तिष्ठामेति<sup>(१)</sup>”-इति । ‘अथ  
वै’ अनन्तरमेव मानसग्रहकाले इत्यर्थः । ‘एतत्’ एतस्मिन्नहनि  
‘सर्पराज्या’ सर्पस्वामिन्या भूमे समन्विनीभिः ष्वग्निर्भूमे स्तुति  
कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी? कथं वा तस्या सर्पराज्ञीत्वम्? इति  
तदुभयमुच्यते । ‘इयम्’ एव भूमिः ‘सर्पत’ सञ्चारं कुर्वन्त सर्वे  
प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सा? इत्यस्योत्तरं सम्पन्नम्, अथ  
सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते— प्राणिना मध्ये परस्पररोपका-  
कारित्वस्य सद्भावात् केचिदर्चका तत्र यत्किञ्चिन्न । ग  
पुरुषा अर्चन्ति, ‘यदानचु’ ये पुरुषा अर्चयितार  
र्चनीयार्चयित्वाप्राणिस्वरूपम् ‘अस्या’ इत्ययामेव वर्तन्ते,  
सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वन्त प्राणिजातस्थाधार इति  
सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्या सर्पराज्या समन्विन्या

भूँधा'-इत्यादयः \* । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे  
समाह्वानाः (तै० सं० १. ५. ३.) । तस्य तत्रत्ये ब्राह्मणे एतन्नाम्ना  
व्यवहृताः—“सर्पराश्या चग्निभर्गार्हपत्यमादधाति”—इति (तै० सं०  
१. ५. ४.) । तस्माद्भूमिभूर्भूमेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोत्रणामत्र  
कोऽभिप्रायः ? इति, सोऽयमुच्यते— यदेव किञ्चित् प्राणिजातमन्ये  
पुरुषा अस्यां भूमौ वाचा भूजितवन्त, ये चास्या भुमेरुपरि अर्चयि-  
तारः, तदुभयस्वरूपमपि स्तोत्रेणैव वयं प्राप्य, तच्च स्वाधीनं कृत्वा  
पश्चादुत्तिष्ठाम 'इति' एवम् एताभिर्चग्निभिः स्तोत्रणामयमभिप्रायः ॥

स्तोत्रान्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“ताभिर्मनसा स्तुवते, न  
वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथ मद्य पर्याप्तुमर्हति, मनो वा इमाः  
मद्यः पर्याप्तुमर्हति, मनः परिभवितुम्”<sup>(१)</sup>—इति । इतरेः स्तोत्रैर्वा-  
चिकी स्तुतिः क्रियते, 'ताभिः' सर्पराशौभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्त्त-  
मानत्वात् मनसा स्तुति कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते,— चलवह्निरश्वै-  
र्युक्तो रथः 'अश्वरथः', अश्वतर्यस्तु सङ्कीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्ताः,  
ताभिर्युक्तः 'अश्वतरौरथ', तयोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने  
भूमिम् 'इमां' शस्त्रां व्याप्तुं नार्हति, मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वां  
भूमिं व्याप्तुमर्हति, अनिष्टञ्च सर्वं तिरस्कृत्तुमर्हति ; तस्माद्भूमि-  
विषयाभिर्चग्निभर्मनसैव स्तोत्रयम् ॥

\* “ते सामगा सर्पराश्या सम्बन्धिनीषु ऋक्षु “व्यायङ्गौ”—इत्यादिषु  
स्तोत्रं कुर्युः”—इत्यैतरेपभाष्ये सायण (ए. सो. सु. ३भा० १४५ ए०) । तत्रत्ये  
मदाये टोप्पन्थौ च पर्यवेक्ष्ये । एतत्संहिताया तु “भूमिभूर्भूमा”—इत्येषैव सर्प-  
राशौषु प्रथमा, “व्यायङ्गौ”—इत्यादयस्तदुत्तरा (१. ५. ३.) ।

यदुक्त सूचकारेण—“होता चतुर्होतृन् व्याचष्टे”—इति, तदिदं विधत्ते—“अथ ब्रह्म वदन्ति, परिमिता वा षष्ठ, परिमितानि सामानि, परिमितानि यजूंश्चैतस्त्रैवान्तो नास्ति यद् ब्रह्म, तत्प्रतिगृणत आ चचीत, स प्रतिगर<sup>(८)</sup>”—इति । पूर्वाक्ताभिर्ह्यग्निं शसनकाले यत्र यत्राध्वर्युं प्रतिगरं प्रयुक्ते, तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । “ब्रह्म वै चतुर्होतार”-इति श्रुत्यन्तरात् (ब्रा० २ २.१) तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । “पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युं”—इत्यादिकं (३ १ २) आरण्यकाण्डाद्वातस्य-चतुर्होतृमन्त्रं । एतेन सर्वेषु चोतृमन्त्रा उपलक्षिता । अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां होतृमन्त्रं प्रतिगरं सूचकारो दर्शयति—“ओमिति दग्धोतु प्रतिगरं सूचयति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुसूचयति षड्ढोतुररात्म होतरिति सप्तहोतु”-इति । शमितु प्रोत्साहजननं ‘प्रतिगरं’ । तत्प्रतिगरविषयत्वेन आरण्यकाण्डोक्ता सर्वे दग्धोचादिमन्त्रा (तै० आ० २ १-७) होत्रा वक्तव्याः । तत्सर्वमन्त्रं सङ्गृह्य ‘ब्रह्म वदन्ति’ इत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रान्तरपरित्यागेन ब्राह्मण एव वदने हेतुरुच्यते । ये ऋगूपा मन्त्रास्ते ‘परिमिता’ क्वचित् क्वचिदेव प्रयोज्यत्वात् एव यजुषां साम्नाश्च परिमितत्वम्, ‘यत्’ तु ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातम्, एतस्यैव ‘अन्त’ परिमितत्वं नास्ति, वज्रपुं प्रदेशेषु प्रयोक्तव्यत्वात् । तस्मात् ‘तद्’ ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातम् ‘प्रतिगृणते’ प्रतिगरार्थमुद्युक्तायाध्वर्यवे होता ब्रूयात् । ‘स’ अथ होतृमन्त्रमहं प्रतिगौर्यतइति ‘प्रतिगरं’, अध्वर्युकर्तव्यायां प्रतिगरणक्रियायां कर्मभूत इत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जे० सू० ३४-४४. अधि० १३) चिन्तितम्—

“मानसं किं महभिन्नं महं वा दशमेऽहनि ? ।

भिन्नं स्तुत्यादिना ; ऽहं तद् विमर्गात्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—“अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति”—इति । अयमर्थः । पृथिवी पात्रम्, 'समुद्रः' सोमः, तद्रसः, प्रजापतिर्देवता ; एवविशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनम्, तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहं, चयोदशेऽहनि कर्त्तव्यो थागविशेषः । कुतः ? स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाधायते—“द्वादशाहस्य हतरसानि च्छन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्ति”—इति । स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—“वाग् वै द्वादशाहे मनो मानसम्”—इति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते, प्रूमः—दशमस्याहोऽहं तस्याद्, विमर्गात्त्यादिभ्यः । “एष वै दशमस्याहो विमर्गो यन्मानसम्”—इति विमर्गाक्तिः । इयञ्च दशमाद्याङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्येत । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मादङ्गम्”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह-  
 त्विजां यजमानो वृह्ण इति तेज इन्द्रियमिति किं  
 द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति ची-  
 निमांलोकानिति\* किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनिति  
 किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किं षष्ठेनेति  
 षड्भूतमिति किं सप्तमेनेति सप्तपदाः शक्नुरीमिति (१)

किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरं गायत्रीमिति किं नवमेनेति  
 त्रिष्टुप् स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराज-  
 मिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं  
 द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति  
 यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृह्णे ॥ २ ॥

शक्नुरी<sup>[१]</sup>मित्येकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यमहः प्रपञ्चितम्, अथ द्वि-  
 तीये प्रश्नोत्तराभ्यामहीनद्वादशाह आर्त्विज्यनिन्दामुखेन तद्याजिनं  
 यजमानं प्रशंसति—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,— किं द्वादशाहस्य प्रथमे-  
 नाहर्त्विजा यजमानो वृह्ण इति ? तेज इन्द्रियमिति, किं द्वितीये-  
 नेति ? प्राणानन्नाद्यमिति, किं तृतीयेनेति ? चीनिमांलोकानिति,  
 किं चतुर्थेनेति ? चतुष्पद पशूनिति, किं पञ्चमेनेति ? पञ्चाक्षरां

\* “चीनिमान् लोकानिति” सु०, “चीनिमा लोकानिति” क, ख, ग ।

पङ्क्तिमिति ; किं पठेनेति ? षड्वृत्तमिति ; किं सप्तमेनेति ? सप्त-  
 पदां शकरीमिति, किमष्टमेनेत्यष्टाचरां गायत्रीमिति ; किं  
 नवमेनेति ? चिह्नतं स्तोममिति ; किं दशमेनेति ? दशाचरां  
 विराजमिति ; किमेकादशमेनेत्येकादशाचरां चिष्टुभमिति ; किं  
 द्वादशमेनेति ? द्वादशाचरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्वावदे-  
 वास्ति तदेपां वृद्धे"-इति । अहीनस्य द्वादशाक्षस्थानुष्ठाता यजमानः  
 षड्विंशतिं सम्बन्धि यच्छ्रेयोऽस्ति, तत्सर्वं तैर्वर्जितं यथा भवति तथा  
 स्वयं सर्वमादत्त इत्येतमर्थं सिद्धवत्कृत्य केनाहर्विशेषेण कं फलवि-  
 शेप मादत्ते इत्येवं ब्रह्मवादिनः पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञः कश्चित्तेज-  
 आदिकं क्रमेणादत्ते इत्युत्तरं ब्रूते । पञ्चाक्षरपादान्वितं यत्पङ्क्ति-  
 च्छन्दः, तेन साध्यं फलं वृद्धे । एवं तत्र तत्र यथायोगमुद्देश्यम् ।  
 एतैरुक्तैर्द्वादशभिर्वाक्यैर्वावदेतच्छ्रेय उक्तम्, एतावदेवविंशतिं विद्यमानं  
 श्रेयः ; अतो यावदेयामस्ति, तत्सर्वं यजमान आदत्ते ॥ ९ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः  
 समानः ह्येतदहुर्यत् प्रायणीयथोदयनीयश्च<sup>(१)</sup> अति-  
 रात्रो भवति त्रयं द्रुमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै<sup>(२)</sup>  
 प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः  
 प्राणापानोद्दानेष्टेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमार्युर्यन्ति

य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते<sup>(१)</sup> तदाहुर्वाग्वा  
स्या वितता ( १ )

यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्युर्यन्मर्थेऽतिरात्रं कुर्युरु-  
पदासुका गृहपतेर्वाक स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महा-  
व्रतं कुर्वन्ति सन्ततामेव वाचमव रन्ध्रतेऽनुपदासुका  
गृहपतेर्वाग् भवति<sup>(२)</sup> पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं  
यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति पशुपु. चैवा-  
न्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति<sup>(३)</sup> ॥ ३ ॥

वितता<sup>(४)</sup> त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वादशाहयाजिनः प्रशसाभिहितः, अथ तृतीये त्रयो-  
दशरात्रोऽभिधीयते—“एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः ;  
समानः स्रोतदहर्द्यत्प्रायणीयद्योदयनीयश्च<sup>(१)</sup>”—इति । योऽयं त्रयोद-  
शरात्रो विधास्यमानः, एष एव सम्पूर्णा द्वादशाहः । पूर्वस्माद्  
द्वादशाहाद्रेकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन  
द्वादशाहत्वमिति चेत्, तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभय द्वा-  
दशाहे यादृशम्, तादृशं मेवाचापीति द्विविधस्याङ्गः समानत्वाद्  
द्वादशाहलोपचारः ।

अथ विशेष विधत्ते—“अतिरात्रो भवति, त्रय इमे लोका  
एषां लोकानामाप्तौ<sup>(२)</sup>”—इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयो  
दावेवातिरात्रौ, अथ तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः, तेन लोकत्रय-

प्राप्तिः । अचाह'कृप्तिं सूचकारो दर्शयति—“अतिरात्रः षडहः सर्वसोमोऽतिरात्रश्चत्वारिंशद्वन्दोमा अतिरात्रः”—इति । यद्यपि चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्तथ एव छन्दोमा विद्यमानाः, तथाप्यन्ताहोपो वृद्धिर्वेति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशत्याष्टत्या चतुःसह्या पूरणीया\* ॥

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—“प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवात्राद्ये प्रति तिष्ठन्ति, सर्वमायुर्धन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते<sup>(१)</sup>”—इति । व्याने-  
नोदानादीनामप्युपलक्षितत्वाद्दानेनोपसंहारो न विहृद्भ्यः ॥

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रः, तस्य छन्दोमानामधस्तात् सूचकारः शाखान्तरानुसारेण स्थान निर्दिदेश, तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते—“तदाज्जवाग् वा एषा विलता यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्दुर्यन्मध्येऽतिरात्रं कुरुषुपदासुका गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति, सन्ततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग् भवति<sup>(२)</sup>”—इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति, सोऽयं विसीर्णवाक्स्वरूपः, तत्रत्येव्यहसु विद्यमानानां सोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन् द्वादशाहे कृप्तत्वात् । एवं च सति षडहस्य छन्दोमानाञ्च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वसोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत, तदानीं द्वादशाहगतां कृप्तां सन्ततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्दुः । तथा सति यजमानस्य वाक् उपचयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय छन्दोमानामुपरि यद्विवाक्यमहः

\* एव मेवैष विहित सामवेदेऽपि (ता० ब्रा० २३ १.) ।



द्वादशाहगत, तदेवाह सर्वस्तोमातिरात्ररूप कुर्यात् । तस्मिन् महा-  
व्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोग । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने  
सति सन्ततामेव वाच प्राप्नोति, न तु यजमानस्य वागुपचीयते ॥

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठान प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पशवो वै  
हृन्दोमा अन्न महाव्रत यदुपरिष्ठाच्छन्दोमाना महाव्रत कुर्वन्ति,  
पशुषु चैवान्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति<sup>(५)</sup>”—इति । सत्सु प्रथम पशुषु,  
पश्चात् घृतचीरादिरूपमन्नाद्य युक्तम्, तस्मादन्नरूपस्य महाव्रतधर्म  
कस्यातिरात्रस्योपरिष्ठादेवानुष्ठान न्याय्यम् \* ॥ ३ ।

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्रुयामेति त  
एत चतुर्दशरात्रमपश्यन् त माहरन्तेनायजन्त ततो  
वै त उभयोर्लोकयोराध्रुवन्नस्मिःश्चामुष्मिःश्च य एवं  
विद्वाःसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरैव लोकयोर्ऋध्रुव-  
न्त्यस्मिःश्चामुष्मिःश्च<sup>(५)</sup> चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या  
ओषधय सप्तारण्या उभयोपामवरुह्यै<sup>(५)</sup> यत्पराची-  
नानि पृष्ठानि ( १ )

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति यत् प्रतीचीनानि  
पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति<sup>(५)</sup> चय-

\* एष द्वितीयस्योदशरात्र सामवदेऽपि (ता० ब्रा० २३ २ ) ।

स्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्य-  
धिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्य<sup>(४)</sup>-  
तिराचावभितो भवतः परिगृहीत्यै<sup>(५)</sup> ॥ ४ ॥

पृष्ठानि<sup>(६)</sup> चतुस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः, अथ चतुर्थं चतुर्दश-  
रात्रोऽभिधीयते; तमेतं विधत्ते—“आदित्या अकामयन्तोभयो-  
लोकायोर्ध्वयामेति; त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् त माहरन् ते-  
नायजन्त; ततो वै त उभयोर्लोकयोराध्वुवन्नस्मिंश्चासुष्मिंश्च य  
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ध्वुवन्त्यस्मिंश्-  
चासुष्मिंश्च<sup>(१)</sup>”—इति ॥

तत्राङ्गां सङ्घां प्रशंसति—“चतुर्दशरात्रो भवति; सप्त ग्राम्या  
श्रोपधयः सप्तारण्या उभयीषामवरुह्यै<sup>(२)</sup>”—इति । ग्राम्याश्चारण्या-  
श्चासकृद्वाग्याताः\* ॥

प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसङ्घाकान्यहानि विधत्ते—  
“यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति; यत्प्रती-  
चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति<sup>(३)</sup>”—इति ।  
रयन्तरदृष्टद्वैरूपवैराजशाकररैवतसामसाधैः पृष्ठस्तोत्रैरुक्तान्यहानि  
पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम्, विपरीतक्रमः  
प्रतीचीनत्वम्; तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः ॥

एतमेवारोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—“त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः

\* ४ भा० ७०४ पृ० २५० । “यददृष्टे पश्यते तेनारण्यम्”—इति श्र०  
ब्रा० ६. १. १ ।

सोमौ भवतः, साम्राज्यमेव गच्छन्वधिराजौ भवतोऽधिराजा एव  
समानानां भवन्ति<sup>४)</sup>—इति । चिष्टत्, पञ्चदश', सप्तदश., एकविंश',  
त्रिणव', चयस्त्रिंश',—इत्येष' सोमानां षट्स्त्रिंशारोहक्रमः, चय-  
स्त्रिंश., त्रिणव', एकविंशः, सप्तदशः, पञ्चदश., चिष्टदित्ययमव-  
रोहक्रमः । एवञ्च सति एषु द्वादशस्त्रहस्तु मध्ये षष्ठसप्तमयोरङ्गो-  
र्नैरन्तर्येण चयस्त्रिंशसोमौ सम्पद्येते, तेन च यजमानाः साम्राज्यं  
गच्छन्ति । किञ्चैतावन्त्येषां सोमानामधिराजौ, अवांचीनाना तच्चा-  
न्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्त्येषां अधिराजा भवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयावहविंशेषो विधत्ते—“अतिराचावभितो  
भवत परिगृहीत्यै<sup>(५)</sup>”—इति \* ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमऋण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत्तं देवा अन्वायन् ताना-  
दित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशून्-  
पाञ्जीविषु त इमेऽन्वागमन्निति तेभ्य एतं चतुर्दशरात्रं  
प्रत्यैहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन्  
व्यहाभ्यामस्मिंस्लोके । पशून् प्रत्यैहन् पृष्ठैरादित्या  
अमुपिंस्लोक आभुवन् व्यहाभ्यामस्मिन् ( १ )

\* सामवेदेऽप्यय प्रथमखतुर्दशरात्र (ता० ब्रा० २३ ३.) ।

† “०मस्मिन् लोके”—इति मु०, “०मस्मिं लोके”—इति ऋ, ख, ग ।  
एव सिद्धोत्तरापि सर्वत्र ।

लोके पशवो<sup>(१)</sup> य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत  
 उभयोरैव लोकयोर्ऋध्रुवन्त्यस्मिःश्चामुष्मिःश्च पृष्ठैरेवा-  
 मुष्मिंस्लोक ऋध्रुवन्ति त्यहाभ्यामस्मिंस्लोके<sup>(२)</sup> ज्योति-  
 गौरायुरिति त्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिंस्त्रं  
 गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति<sup>(३)</sup> यदन्यतः  
 पृष्ठानि स्युर्विविधः\* स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सवि-  
 वधत्वाय ( २ )

ओजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दध-  
 ते<sup>(४)</sup> बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृह-  
 दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-  
 स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(५)</sup>  
 पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-  
 नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् च्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या  
 अथो प्रतिष्ठित्यै ( ३ )

उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति<sup>(६)</sup> चतुर्दशैतास्तासां या  
 दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव  
 रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दित्वैव प्रति तिष्ठ<sup>(७)</sup>न्त्य-  
 तिराधावभितो भवतः परिगृहीत्यै<sup>(८)</sup> ॥ ५ ॥

अस्मि<sup>[१]</sup>न्सविवधत्वाय<sup>[२]</sup>\* प्रतिष्ठित्या<sup>[३]</sup> एकत्रिंश-  
शच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः, अथ पञ्चमेऽन्यश्चतु-  
र्दशरात्रोऽभिधीयते\*, तमेव विधातुं प्रस्तौति—“प्रजापतिः सुवर्गं  
लोकमैत, त देवा अन्वायन्; तानादित्याश्च पशवयान्वायन्; ते  
देवा अनुवन्, यान् पशूनुपाजीविष्य त इमेऽन्वाग्मञ्चिति; तेभ्य  
एत चतुर्दशरात्र प्रत्यौहन् त आदित्याः षष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन्,  
अहाभ्यामस्मिंश्लोके पशून् प्रत्यौहन्, षष्ठैरादित्या अमुस्मिंश्लोक  
आर्ध्ववन्, अहाभ्यामस्मिंश्लोके पशवः<sup>(१)</sup>”—इति । यदा प्रजापतिः  
स्वर्गं गतः, तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । ‘तान्’ देवान्  
‘अनु’ पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तान् आदित्यान् पशून्  
उभयविधान् वृद्धा ‘ते’ देवाः परस्परमिदमनुवन्,—यान् पशूनुपेत्य  
मनुष्यैः सहिताः सर्वे वयमजीविष्य, ‘ते’ पशवः सर्वेऽप्यस्माकं षष्ठत  
एव समागताः । आगतानामादित्यानां पशूनाञ्च मध्ये आदित्याः  
स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्य भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपायः ?  
इति विचार्य ‘एतं’ चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्तः ।  
तत्रेयमहःकृत्स्निः—आदावेकोऽतिरात्रः, ततो ज्योतिर्गौरायुरित्या-  
रोहणपस्त्रिरात्रः, ततः षष्ठ्यः षडहः, ततं आयुर्गौर्यादितिरित्यव-  
रोहणपस्त्रिरात्रः, ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति षष्ठ-

\* “आर्ध्ववन् अहाभ्यामस्मि<sup>[१]</sup>न्सविवधत्वाय<sup>[२]</sup>”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे चयश्चतुर्दशरात्रयागा श्रुता—सर्वफलसाधनं, स्वर्गसाधनं,  
प्रतिष्ठासाधनश्चेति, तत्रायं द्वितीयः ( ता० ब्रा० २३ ४. ) ।

शब्दाभिधेयैः षड्भिरहोभिरादित्याः स्वर्गमारोहन्, प्रत्यावृत्ति-  
युक्ताभ्यां 'अहाभ्यां' देवाः पशुनस्मिन् लोके प्रतिनिवर्त्तितवन्तः ।  
तत्र आदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः, पशवस्तु अहा-  
भ्यामस्मिन्नलोके समृद्धिं गताः ॥

तत् इदानीं विधत्ते—“य एवं विद्वांसस्यतुर्दशरात्रमासत,  
उभयोरेव लोकयोर्ध्ववन्ध्यस्मिंश्चासुष्मिंश्च पृष्ठैरेवामुष्मिन्नोक  
ध्ववन्ति अहाभ्यामस्मिन्नोके<sup>(१)</sup>”— इति ॥

अयारोहरूपं प्रथमं अहं विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अहो  
भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिचं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-  
न्ति<sup>(१)</sup>”— इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विग्रेषा मिलित्वा  
'अहः'; तेन च चित्रसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ॥

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—“यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विवि-  
वधश्चाग्नये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाय, ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-  
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते<sup>(२)</sup>”— इति । 'विवध'शब्देनोभयतः  
शिक्षोपेत. चीराख्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते\* । तस्य चोभयतो  
भारः समानः । एवं सत्यत्रायं पृष्ठय. षडह. आदावन्ते वा यद्येक-

\* पा० सू० ४. ४ १० । 'विवधवीवधशब्दै उभयतोवद्विशिष्ये स्तन्वाद्ये  
काष्ठे वर्त्तते'—इति तत्र सि० कौ० । तत्र विवध इति ऋसादिरित्छाखापाठ,  
वीवध इति दीर्घादिस्तु शाखान्तरीय । तद्यथा— पुनरप्येव सप्तमेऽनुवाके  
(३४४ पृ०) 'विविधश्च'—इति, तावद्यैतरेयादियु तु वीवध इति (ता० ब्रा०  
४. ५, १६; १४. १. १०, ऐ० ब्रा० ८. १ १, आश्व० ४० १ १२ १ ।  
त्रिसदृशो विवधो 'विविध', विवधसदृश 'सविवध' इति च विवेकः ।  
विवध इति पदार्थमध्यपाठोऽपि क्वाचित् ।

स्मिन् पार्श्वे भवेत्, तदा भारद्दयसाम्याभावाद् 'विविध'लक्षणमिदं कर्म स्यात्, अतो विवधसदृशत्वाय पृष्ठाख्यानि अहानि मध्ये कर्त्तव्यानि । किञ्चितानि पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि, तस्मात्तेषां मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यञ्च मध्ये घृतं भवति ॥

अथ तेष्वहसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादिमामान्यपवदितुं विधत्ते—“दृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ दृहदाभ्यामेव यन्त्ययो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्थाञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(५)</sup>”—इति । प्रथम-द्वितीय-पञ्चमेवहसु रथन्तरसाक्षा पृष्ठस्रोत्रं निष्पादनीयम्, द्वितीय-चतुर्थ-षष्ठेवहसु दृहत्साधेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यं “साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः”— इत्यस्मिन् अनुवाके (२३७ पृ०) व्याख्यातम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते—“पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति, प्रत्यङ् अहो भवति, प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्द्वौत्तिष्ठन्ति<sup>(६)</sup>”—इति । ‘ये’ यज्ञमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुतिष्ठन्ति, ‘एते’ यज्ञमानाः प्रत्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात् प्रत्यवरोहाय प्रत्यावृत्त आयुर्गौर्जातिरित्येवंविधः ‘अहः’ कर्त्तव्यः । अपि चायं अहः अस्मिन् लोके प्रतिष्ठायै सम्पद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः समृद्धिं प्राप्नोत्कर्षेण तिष्ठन्ति ॥

अहर्गतां सख्यां प्रशंसति—“चतुर्दशेतास्तासां चा दश दशाक्षरा विराड्भं विराड् विराजैवान्नाद्यमवसन्भते, याश्चतस्रश्चतस्रो दिगो

दिच्छेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(०)</sup>—इति । चतुर्दशरात्रकृतगता या रात्रयः  
एताश्चतुर्दशमह्याकाः, तासां मध्ये या रात्रयो दशमह्याकाः, ताभिः  
मह्यासान्याद्विराड्द्वारात्रप्राप्तिः, यास्वपरिष्टाच्चतस्रो रात्रयः,  
ताभिः मह्यासान्याच्चतुर्दिक्षु प्रति तिष्ठन्ति ॥

• अथ प्रायणीधोदयनीयौ विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतः  
परिगृहीत्यै<sup>(५)</sup>”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इन्द्रो वै सृष्टुः देवताभिरासीत् स न व्यावृत्त-  
मगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं  
प्रायच्छुत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवता-  
भिर्यावृत्तमगच्छद्य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते  
व्यावृत्तमेव प्राप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति<sup>(१)</sup> ज्योतिर्गै-  
रायुरिति अहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (१)

गैरसावायुरेधेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यसंज्ञं वा  
एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सञ्चं देवता  
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं  
पृष्ठानि पशवच्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति



इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्यो-  
ऽविभेत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं  
वज्रं प्रायच्छ्रुतेनासुरान् पराभावं विजित्य श्रियमग-  
च्छदमिष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो  
बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्<sup>(१)</sup> य एवं विद्वांसः पञ्च-  
दशरात्र मासते भ्रातृव्यानेव पराभावं विजित्य  
श्रियं च्छन्त्यमिष्टुता पाप्मानं निः ( १ )

दृहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्  
दधत<sup>(१)</sup> एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य  
रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आयते संवत्सरं पशवोऽनु  
प्र जायन्ते तस्मात् पशव्या<sup>(१)</sup> एता एव सुवर्ग्याः पञ्च-  
दश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आयते  
संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्या<sup>(१)</sup> ज्योतिर्गौरायु-  
रिति अहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् ( २ )

गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup> यद-  
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधस्य स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति  
सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो  
दधते दृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृह-  
दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-  
स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोकम् ( ३ )

यन्ति<sup>(१)</sup> पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति  
 ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् च्यहो भवति  
 प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्द्वि-  
 तिष्ठन्ति<sup>(२)</sup> पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विरा-  
 डन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च  
 दिशो द्विल्लेव प्रति तिष्ठ<sup>(३)</sup>न्त्यतिरात्रावभितो भवत  
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै ( ४ )

पशूनां परिगृहीत्यै<sup>(४)</sup> ॥ ७ ॥

नि<sup>(१)</sup>रन्तरिक्षं<sup>(२)</sup>\* लोकं<sup>(३)</sup> प्रजायै<sup>(४)</sup> द्वे च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः, अथ सप्तमे द्वितीयः  
 पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते; तमेतं विधत्ते — “इन्द्रो वै शिथिल इवा-  
 प्रतिष्ठित आसीत्, सोऽसुरेभ्योऽविभेत्, स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा  
 एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाष्य विजित्य श्रिय-  
 मगच्छद्गन्धिष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेषौजो वसमिन्द्रियं  
 वीर्यमात्मन्नधत्त<sup>(१)</sup>” — इति । इन्द्रः कदाचित् ‘शिथिलः’ योद्धुमस-  
 मर्थः सेनारहित एकाकी दरिद्र इवैकचावस्थातुमसुरोपद्रवरहितं  
 स्थानमलभमान आसीत् । सोऽसुरेभ्यो भीतः सन् प्रजापत्युपदेशा-  
 दज्ञसमानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशरात्रकतुमनुष्ठाय, तेन तानसुरान् परा-  
 भृतान् कृत्वा, स्वयं विजित्य, श्रियमाप्नोत् । तस्मिन् क्रतौ यदिद-  
 मग्निष्टुदाख्यं द्वितीयमहः, तेन स्वशैथिल्यहेतुं पाप्मानं निर्दग्धवान् ।

\* “गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं नि<sup>(१)</sup>रन्तरिक्षं<sup>(२)</sup>” — इति क, ख, ग ।

अवशिष्टेन पञ्चदशरात्रक्रतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमधातुं शारीरं बलमिन्द्रियपाटवं युद्धे विजयोत्साहञ्च स्वस्मिन् सम्पादितवान् ॥

वेदनं प्रशंसति—“य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते, भाद्र-  
थानेव पराभास्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते ;  
पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधते<sup>(७)</sup>”—इति । इन्द्र-  
वदन्येऽपि यजमानाः फलप्राप्नुवन्ति ॥

एतस्मिन् क्रतौ विद्यमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका राचीः प्रशंसति—  
“ता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर  
आप्यते, संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते, तस्मात्पशव्याः<sup>(८)</sup>”—इति । अस्मिन्  
क्रतौ या रात्रयः, ‘एताः’ पशुभ्यो हिताः, तत्राग्निहेतुत्वात् । कथमिति,  
तदुच्यते— एकस्यार्द्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति, स चार्द्धमासः  
क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते, पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भं स्थित्वा  
पश्चात् प्र जायन्ते, तस्मात् रात्रयः सङ्ख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“एता एव सुवर्गाः पञ्चदश  
वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते, संवत्सरः सुवर्गा  
लोकस्तस्मात् सुवर्गाः<sup>(९)</sup>”—इति । पूर्वाङ्करीत्या सङ्ख्याद्वारा संवत्सर-  
सम्पत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा  
स्वर्गप्राप्तिहेतुः । तस्मात् ‘एताः’ रात्रयः स्वर्गाय हिताः ॥

अथाहविंशेषा विधातव्याः, तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहमृत्यैवोष्नीत-  
विधिकमिति द्रष्टव्यम् ; “अग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते”—इति  
श्रुतिः पूर्वमुदाहृता ( ४ पं० ), तत ऊर्ध्वं अहं विधत्ते—“ज्योति-  
र्गौरायुरिति अहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमा-

नेव लोकानभ्यारोहन्ति<sup>(५)</sup>”—इति । पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ पृथ्व्यपडहगतान्यहानि विधत्ते— “यदन्यतः पृष्ठानि सुर्वि-  
विवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठा-  
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते, वृहद्रथन्तराभ्यां यन्तौय वाव  
रथन्तरमसौ वृहदाभ्यासेव यन्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्थेते वै  
यज्ञम्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(६)</sup>”—इति ।  
एतदपि पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

आरोहरूपस्यैह पूर्वं विहित, इदानीमवरोहरूपस्यैहं विधत्ते—  
“पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठा-  
न्युपयन्ति; प्रत्यङ् व्यहो भवति, प्रत्यवच्छ्रद्धा, अथो प्रतिष्ठित्या  
उभयोर्लोकयोश्चङ्गोत्तिष्ठन्ति<sup>(७)</sup>”—इति । एतदपि पूर्ववद् (३४० पृ०)  
व्याख्येयम् ॥

अथ क्रतुगतां रात्रिमह्यां प्रशसति— “पञ्चदशैतास्तासां या  
दश, दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते, याः पञ्च,  
पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(८)</sup>”—इति । ऊर्द्धथा सह दिशां  
पञ्चत्वम् । अन्यत् पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रि-  
यस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूना परिगृहीत्यै<sup>(९)</sup>”—इति । इन्द्रेणानुष्ठित-  
त्वादिन्द्रियहेतुत्वम्, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वम्, पशव्यत्वस्य च पूर्व-  
मुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात् प्रजापशुहेतुत्वम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयतान्नादः\* स्यामिति स एतः सप्त-  
दशरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्नादो-  
ऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव  
भवन्ति<sup>(१)</sup> पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर  
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पृक्लिः  
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते<sup>(२)</sup> ऽसञ्चं वा एतत् ( १ )

यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सूचं देवता  
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठा-  
नि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठ-  
न्ति<sup>(३)</sup> सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-  
पतेराह्या<sup>(४)</sup> अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परि-  
गृहीत्यै<sup>(५)</sup> ॥ ८ ॥

एतत्<sup>(६)</sup> सप्तविंशच्च ॥ ८ ॥

सप्तमे द्वितीय पञ्चदशरात्रोऽभिहित, अथाष्टमे सप्तदशरात्रो-  
ऽभिधीयते†, तमेत विधत्ते— “प्रजापतिरकामयतान्नाद स्या-  
मिति, स एतः सप्तदशरात्रमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत्, ततो  
वै सोऽन्नादोऽभवद्, य एव विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव  
भवन्ति<sup>(१)</sup>”—इति ॥

\* इह विसर्गाभाव क पुक्तके ।

† सत्र मेतत् ताश्वयेऽपि ( २३ ११ ) । तत्रेत पुरस्तात् परमविजय  
साधन षोडशरात्र नाम सत्र मय्येक विहितम् ( २३ १० ) ।

अथैतदीयेष्वहस्तु ज्योतिर्गौरायुरित्येवविधमङ्गान्पञ्चकं विधत्ते—  
 “पञ्चाक्षो भवति, पञ्च वा षट्पदः संवत्सर, षट्पदेष्वेव संवत्सरे प्रति  
 तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञो, यज्ञमेवाव रुन्धते<sup>(१)</sup>”  
 -इति । द्विराष्टत्ते अष्टे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाक्षः ।  
 हेमन्तशिशिरयोरेकीभावादृत्नां पञ्चत्वम् \* ॥

अथ पृष्ठं षडहं चतुरस्रन्दोमांश्च विधत्ते— “अस्रं वा एतद्य-  
 दच्छन्दोमं, यच्छन्दोमा भवन्ति तेन स्रं, देवता एव पृष्ठैरव  
 रुन्धते, पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं, पृष्ठानि पशवच्छन्दोमा ओज-  
 स्खेव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(२)</sup>”-इति । पूर्ववद्(३४२५०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतां राक्षिसङ्घां प्रशंसति— “सप्तदशराक्षो भवति, सप्तदशः  
 प्रजापतिः, प्रजापतेराष्ट्रै<sup>(३)</sup>”-इति । आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्म-  
 कत्वात् † प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य  
 परिगृहीत्यै<sup>(४)</sup>”-इति । अन्नाद्यस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

\* “पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन”-इति ऐ० ब्रा० ११०१ ।

† “आश्रावयेति चतुरक्षर, मस्तु औषडिति चतुरक्षर, यजेति छक्षरं,  
 ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, छक्षरो वषटकार, एष वै सप्तदश प्रजापति”  
 -इति १ भा० ६२६ ए० । ऐतरेयके तु “सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासा  
 पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन, तावानसंवत्सर, संवत्सर प्रजापति”  
 -इति ए सो मु १ भा० १३ ए०; २ भा० ३८५ ए० ।

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु  
 ते देवा अकामयन्तोभयः सं वृजोमहि ब्रह्म चान्श्चेति  
 त एता विःश्रुतिः राचीरपश्यन् ततो वै त उभयः  
 समवृजत ब्रह्म चान्श्च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन्  
 य एवं विद्वांस एता आसन्त उभयमेव सं वृजते \*  
 ब्रह्मचान्श्च ( १ )

ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति<sup>(१)</sup> द्वे वा एते विराजौ  
 तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश  
 हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्म। यावानेव पुरुषस्तमाषोत्ति-  
 षन्ति<sup>(२)</sup> ज्योतिर्गौरायुरिति अहा भवन्तीयं वाव ज्यो-  
 तिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-  
 न्त्यभिपूर्वं अहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गम् ( २ )

लोकमभ्यारोहन्ति<sup>(३)</sup> यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः  
 स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं  
 पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्यां  
 यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो  
 अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती  
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(४)</sup> पराञ्चो वा एते सुवर्गं  
 लोकम् ( ३ )

अभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति  
प्रत्यङ् च्युहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या  
उभयौलोकयोर्कृद्भोत्तिष्ठ<sup>(१)</sup>न्यतिराचावभितो भवतो  
ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्वै<sup>(२)</sup> ॥ ६ ॥

च<sup>(१)</sup> \* सुवर्ग<sup>(२)</sup> लोकं<sup>(३)</sup> चयोविंशतिश्च ॥ ६ ॥

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहित, अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभि-  
धीयते।; तमेत विधत्ते—“सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा  
देवेष्वन्नेनासुरेषु, ते देवा अकामयन्तोभयं सं वृजोमहि ब्रह्म  
चान्नश्चेति; त एता विंशतिं रात्रोरपश्यन्, ततो वै त उभयं  
समवृञ्जत ब्रह्म चान्नश्च, ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन्, य एवं वि-  
द्वांस एता आसत, उभयमेव स वृञ्जते ब्रह्म चान्नश्च, ब्रह्मवर्चसिनो-  
ऽन्नादा भवन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । दशरात्राभिमानीनी काचिद् ‘विराड्’  
देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत्,— देवेषु ब्रह्मवर्चसरूपेण, असुरेषु  
चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव  
स्रभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिमह्याका  
रात्रौर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन ब्रह्म-  
वर्चसेनान्नेन च सम्पन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत् फलं  
प्राप्नुवन्ति । पूर्वचाहस्तद्वप्राधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीना-

\* “वृञ्जते ब्रह्म चान्नश्च[१]”—इति क, ख, ग ।

† सत्र मेतद् विहितं ताग्योऽपि ( २३. १४. ) । अष्टादशरात्र मेकोन-  
विंशतिरात्रं चेति सत्रद्वय मपि तत्रैतत्पुरस्तात् ( २३. १२, १३ ) ।



मेकवचनेन निर्देशः, अत्र तु क्रत्वयवभूतराचिप्राधान्येन बहुवचन-  
निर्देशः ॥ -

क्रतुगतां विंशतिराचिसङ्ख्यां प्रशंसति— “दे वा एते विराजौ,  
तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति; विश्वो वै पुरुषो दश हस्या  
अङ्गुलयो दश पदा, यावानेव पुरुषस्तमाप्नोत्तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”—इति ।  
दशसङ्ख्याया विभज्यमाने दे एते विराजौ सम्पद्येते । तयोश्च ब्रह्म-  
वर्चसान्नसाधनभूतयोः पृथगेव प्रति तिष्ठन्ति, एकैकं फलमितर-  
निरपेक्षत्वेनैव सम्पूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्तं  
ब्रह्मवर्चसम्, धनिकसभायामुपयुक्ता अन्नसमृद्धिः; एवं नानाविधा  
प्रतिष्ठा । किं च पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसङ्ख्यासाम्याद् ‘यावान्’  
गुणसङ्घः पुरुषे सम्भावितः, सर्वं प्राप्नोति ॥

अथात्र नवाहानि विधत्ते— “ज्योतिर्गौरायुरिति अत्रा भव-  
न्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारो-  
हन्त्यभिपूर्वं अत्रा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup>”—  
इति । यथा प्रथमस्यहो ज्योतिरादिकः, एवं द्वितीयतृतीयावपि  
ज्योतिरादिकौ; न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनु-  
क्रमेणैव स्वर्गमभ्यारोहन्ति ॥

एतेषां अत्राणां वक्ष्यमाणश्चहस्य च मध्येषु विधत्ते— “यद्-  
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्थान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौ-  
जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते; दृहद्रथन्तराभ्यां  
यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ दृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव  
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुतो, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं

यन्ति<sup>(१)</sup>”-इति । पूर्वाक्षेपु अक्षेपु योऽयमन्त्यस्यह, यद्य भावी  
अह, तथोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्वेन विवधसान्ध्यम् । अन्यत् पूर्ववद्  
(३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते-“पराक्षो वा एते सुवर्गे  
लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युप यन्ति, प्रत्यङ् अहो  
भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्षड्भिर्द्विष-  
न्ति<sup>(२)</sup>”-इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते-“अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-  
र्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै<sup>(३)</sup>”-इति । फलद्वयं विधिवाक्ये एव  
विस्पष्टम् ॥

अत्र भीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १०-१८,  
अधि० ८.) चिन्तितम्-

“स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहायिमः ।

पूर्ववत्स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् \* वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते-“प्रति तिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुप यन्ति”  
-इति, “ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति”-इति (३५० पृ०) च । द्वाद-  
शाहादूर्द्धभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः ।  
त्रयोदशसङ्ख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र  
इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति,  
एतच्च समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकां प्राधान्यमभ्युपेत्यैक

\* “श्रुतावेहाश्रुताद्” क, ख ।

† नास्म्येतत्पदं क-ख पुस्तकयो ।

एव भवविशेषो बद्धवचनान्तेन रात्रिशब्देनास्मायते , तद्यथा— “त  
 एता विश्वगतिः रात्रोरपश्यन्”-इति ( २५० पृ० ) । तादृशे रात्रिसत्रे  
 विश्वजिज्ञासेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते, ब्रूम — अस्य  
 रात्रिसत्रविधेस्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता, सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्त-  
 मश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना , तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्या-  
 दित्येव प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया”-इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 नैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥



असावादित्योऽस्मिंस्लोक\* आसीत्तं देवाः पृष्ठैः परि-  
 गृह्य सुवर्गं लोकमगमयन् परैरवस्तात्पर्यं गृह्यन् दि-  
 वाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन् परैः परस्तात्पर्य-  
 गृह्यन् पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावादित्योऽमुष्मिंस्लोके  
 परैरुभयतः परिगृहीतो<sup>(१)</sup> यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्ग-  
 मेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात्परि गृह्यन्ति  
 दिवाकीर्त्येन ( १ )

सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्यन्ति  
 पृष्ठैरुपावारोहन्ति<sup>(१)</sup> यत्परैः परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुव-  
 र्गाल्लोकान्निष्यद्येरन् यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहेयु-

\* “ऽस्मिन् लोके”-इति क, ख, मु० । एवमिहोत्तरायि ।

रुभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति सुवर्ग एवै-  
नांल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति<sup>(१)</sup> यजमाना वै दिवा-  
कीर्त्यं संवत्सरः परस्सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं पर-  
स्सामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः ( २ )

प्रति तिष्ठन्ति<sup>(२)</sup> पृष्ठ वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परस्सा-  
मानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति तस्माद्द-  
भितः पृष्ठं पार्श्वे भयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठः शस्यते  
यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थिं ग्रन्थन्त्यविस्रसाय<sup>(३)</sup> सप्त  
गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु  
दधति<sup>(४)</sup> यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लो-  
कमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं न ( ३ )

प्रत्यवरोहैयुरुद्धा माद्यैर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्  
यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्य-  
वरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादा<sup>(५)</sup>  
येन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा  
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत् ततो  
वै स प्रत्यतिष्ठद् ये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः ( ४ )

स्युस्त एकविंशतिरात्र मासीरन् द्वादश मासाः  
पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-  
वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसा-

वादिष्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत-  
मेकविंशतिरात्रं प्रायच्छुत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै  
सोऽरोचत य एवं विद्वांसं एकविंशतिरात्र मासते (५)

रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो  
रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविं-  
शोऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृही-  
त्यै<sup>(१०)</sup> ॥ १० ॥

दिवाकीर्त्यै<sup>(११)</sup> नोभयतो<sup>(१२)</sup> ना<sup>(१३)</sup> प्रतिष्ठिता<sup>(१४)</sup> आ-  
सतु<sup>(१५)</sup> एकविंशतिश्च ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहित, अथ दशमे एकविंशति-  
रात्रोऽभिधीयते, तत्र तावदियमह कृत्ति - आदावतिरात्र, तत्र  
पृथ्व्यं षडह, तत्र स्वरसामानस्त्रयोऽहर्विंशेषा, ततो दिवाकीर्त्यै-  
मेकमह, पुनरपि त्रय स्वरसामान, पुनरपि पृथ्व्यं षडह, ततो  
ऽतिरात्र इति † । तमिम विधातु प्रस्तौति- “अथावादित्योऽभि-

• मृङ्गन्ति दिवाकीर्त्यै [१] नोभयतो [२] ”-इति क, ख, ग ।

† सामवेदे द्वौ एकविंशतिरात्रौ ( ता० ब्रा० २३ १५, १६ ), तत्र  
पशुपलसाधनं प्रथमं, ब्रह्मवर्चसपलसाधनो द्वितीय, स एवैव, तदो  
यादृक्कृत्तिसाम्यात् ।

‡ “अतिरात्रः, पृथ्व्यं षडहस्त्रयं स्वरसामानो, दीवाकीर्त्यं महस्त्रयं  
स्वरसामानं, पृथ्व्यं षडहस्त्रयं स्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो ब्रह्मवर्चस  
कामा उपेयुः”-इति ता० ब्रा० २३ १६ ।

लोक आसीत्, तं देवाः पृष्ठैः परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन्, परै-  
 रवस्तात्पर्यगृह्णन्, दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन्, एरैः  
 परस्तात्पर्यगृह्णन्, पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावादित्योऽमुग्निंलोके  
 परैरुभयतः परिगृहीतः<sup>(१)</sup>—इति । ‘असौ’ स्वर्गं दृश्यमान आदित्यः  
 पुरा भूलोक एव तिष्ठति स ‘तम्’ आदित्यं देवाः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः  
 षड्भिरहोभिः स्वर्गं प्रापितवन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन  
 च तत्र तत्र व्यवहियमाणैः त्रिभिरहोभिः ‘अवस्तात् पर्यगृह्णन्’  
 आदित्यो यथाधस्तात्तागच्छति तथा व्यवधानं कृतवन्तः । परशब्दा-  
 भिधेयं किञ्चित्साम\*, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः ‘पराः’  
 इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्त्तनीयं किञ्चित्सामां, तेन च निष्पा-  
 द्यमहरपि ‘दिवाकीर्त्यम्’ इत्युच्यते । तेन चाङ्गा तमादित्यं स्वर्गं  
 प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनरप्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः ‘पर-  
 स्तात्’ आदित्यं ‘पर्यगृह्णात्’ यथा तत ऊर्द्धमादित्यो न गच्छति,  
 तथा प्रतिबन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानैः पृष्ठाख्यैः

\* तत्र “यज्जायथा अपूर्व्या”-इत्यस्या ( चार० धा० २. ७. ) योनावुत्प-  
 न्नम् ( चार० गा० ३. २. ६. ), चार्षे० ब्रा० ३. १६. द्रष्टव्यम् । स्वराख्यं  
 च तदेव ; ता० ब्रा० ४. ५. १-४. द्रष्टव्यानि । स्वराख्यानि योनिसामानि  
 चत्वारि ( चार० गा० ३. २. ६-१२ ), खोत्रसामानि तु षष्टौ ऊर्ध्वे ( २.  
 १. ३-१०. ) द्रष्टव्यानि ।

† अत्रत्यसायणभाष्यदर्शनादवगम्यते श्रुतं किञ्चिद् दिवाकीर्त्यं नाम साम,  
 ताण्ड्यभाष्यदर्शनात् ( ४. ६. १२ ) बुध्यते भाजाभाजादीनामेव साम्ना  
 दिवाकीर्त्यत्वमिति । तानि च ऊर्ध्वसंवत्सरपर्वगतानि ( ३. १. ११-२०. ) ।

षड्भिरहोभि स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽभौ दिवि दृग्भ्यमान आदित्यः  
स्वर्गं लोके पराख्यैरहोभिर्भयतो नियमितत्वान्नोर्द्धं गच्छति ना-  
प्यधस्तादागच्छति ॥

तान्येतान्यहानि विधत्ते—“यत् पृष्ठानि भवन्ति, सुवर्गमेव  
तैर्लोकं यजमाना यन्ति, परैरवस्तात्परि गृह्णन्ति, दिवाकौर्त्येन सुवर्गं  
लोके प्रति तिष्ठन्ति, परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति, पृष्ठेरुपावारोहन्ति<sup>(१)</sup>”  
-इति । आदित्यवाक्यवद् यजमानवाक्य व्याख्येयम् ॥

दिवाकौर्त्यहोभयतोऽनुष्ठेयान् पराख्यानहविंशेषान् व्यतिरेक-  
मुखेन प्रशंसति—“यत्परे परस्तात् स्युः, पराञ्च सुवर्गांशोकास्त्रिप्य-  
घेरन्, यदवस्तात् स्युः, प्रजा निर्दहेयुरभितो दिवाकौर्त्यं परस्मा-  
मानो भवन्ति, सुवर्गं एवैनाल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति<sup>(१)</sup>”-इति ।  
यद्युपरितनाः पराख्याः अहविंशेषाः न स्युः, तदानीं स्वर्गङ्गता  
यजमानास्ततोऽप्यूर्द्धगमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्द्धं निर्गच्छेयुः ।  
यदि चाधस्तनाः पराख्या नानुष्ठीयेरन्, तदानीं व्यवधायकाभावात्  
आदित्यात्मकाः सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनः ‘प्रजा.’ सर्वा निमिषेण  
दहेयुः । तस्माद् दिवाकौर्त्यस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परस्मामानो-  
ऽनुष्ठेयाः, ते च ‘एनान्’ यजमानान् स्वर्गमिवाधस्तादुपरिष्ठाच्च  
निरुध्य स्थापयन्ति ॥

प्रकारान्तरेण दिवाकौर्त्यं परस्मामाख्यान्यहानि च प्रशंसति—  
“यजमाना वै दिवाकौर्त्यं संवत्सरः परस्मामानोऽभितो दिवाकौर्त्यं  
परस्मात्सक्तो भवन्ति, संवत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”-इति ।  
दिवाकौर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्, परस्मादां च संवत्सरस्थानोय-

त्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवताया  
मेव प्रति तिष्ठन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वं  
परस्मामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परस्मामानो भवन्ति, तस्मादभितः  
पृष्ठं पार्श्वं भृयिष्ठा गृहा गृह्यन्ते, भृयिष्ठः शस्यते, यज्ञस्यैव तन्माध्यतो  
यन्त्रिं यद्यन्त्र्यविस्त्रः साय<sup>(१)</sup>”-इति । यथा लोके पुरुषस्य पृष्ठभागो  
मध्यवर्ती, पार्श्वभागोऽनुभयतो वर्त्तनौ, एवमत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठ-  
स्थानीयम्, परस्मामानस्त्वभयपार्श्वस्थानीयाः\* । किं चैतस्मिन् दिवा-  
कीर्त्यं परस्मामयुतां अतिष्ठाद्या गृहा अपि भृयिष्ठा गृह्यन्ते ।  
तथा हि दिवाकीर्त्यं परस्मामानश्च गवामयने उत्पन्नाः † । तत्र हि  
चोदकप्राप्तेभ्योऽतिष्ठाद्येभ्योऽधिकास्त्वयोऽतिष्ठाद्याः द्वतीयकाण्डोक्ताः,  
“अद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः”-इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति‡; तद्विकृति-  
त्वाद्त्रापि तेऽधिका गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमप्यधिकं शस्यते ।  
तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविशतिरात्ररूपस्य ‘यन्त्रिं यद्यन्ति’ वृद्ध-  
वन्धनं कुर्वन्ति, तच्च यज्ञस्य विस्त्रंसनपरिहाराय भवति ॥

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेष दर्शयति—“सप्त गृह्यन्ते; सप्त  
वै शीर्षाः प्राणाः, प्राणानेव यजमानेषु दधति<sup>(१)</sup>”-इति ।  
दिवाकीर्त्यात् प्रतीचीनेषु दिनेष्वेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिष्ठाद्यदत्यनुक्रमेण

\* “०स्थानीयौ”-इति क, ख ।

† “परस्मामानु”-इति ख, “परस्मामानु”-इति ग ।

‡ ता० ब्रा० ४ ५, ६ खण्डौ प्रथमौ ।

§ इका० ३३० ६४० ६-६५० ( ३भा० १६५ ६० ) ।



चयो गृह्यन्ते, उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण\* गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्यः “उदुत्यं जातवेदसम्”—इतिमन्त्रसाध्यं सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन् दिने सप्ताधिका षष्ठाः । ते च सङ्ख्यायामूर्द्धगत सप्तच्छिद्रवर्त्ति-प्राणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राणान् स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यद्वा भृयिष्ठा षष्ठा इत्यादि गवामयनगतानामच-त्यानां चाङ्गां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तस्मिन् दर्शयितुं विधि-रेवाप्तु ॥

अथावरोहरूपं पृष्ठयपडहं विधत्ते— “यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति, यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेयुरुद्वा माद्येयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्, यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय<sup>(१)</sup>”—इति । दिवाकीर्त्यंसदृगेभ्यः परस्मामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि ‘पराचीनानि’ आरोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति, तैर्यजमानाः स्वर्गं लोकमारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानि चिदहानि नानुतिष्ठेयुः, तदानीं ते यजमाना एतं लोकव्यवहारक्रमं विसृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयुः । तस्मात् ‘प्रतीचीनानि’ अवरोहरूपाणि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुष्ठेयानि; ‘तैः’ अहोभिरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति, अपि चास्मिन् लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति ॥

\* “एवाहोरात्रक्रमेण”—इति ख ।

† ३४० प० । पृष्ठसामानि २०६ प० १०प०, § टौषण्याच्च प्रयथ्यानि ।

पूर्वं “सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति”—इत्यादिना ( ३५८ पृ० ) क्रत्ववयवानामहविंशेषाणां फलोपन्यासमुखेन स्वर्गार्थ-मयं क्रतुर्विहितः, अथ प्रतिष्ठार्थमिमं क्रतुं विधत्ते—“इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्, स प्रजापतिमुपाधावत्, तस्मा एतमेकविंश-शतिरात्रं प्रायच्छत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्, ये वज्रयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः सुप्त एकविंशतिरात्रमासीरन् द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश, एता-वन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति<sup>(५)</sup>”—इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एव वज्रयागान् कृत्वाप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एत क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशतिसङ्ख्या-साम्याद् द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु, पञ्चस्रूलभिमानिदेवस्थानेषु, त्रिषु पृथिव्यादिलोकेषु, एकस्मिन्नादित्यलोके चैतेष्वेकविंशति-स्थानेषु \* ‘यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति’ तस्मैकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथा प्रतिष्ठिताः, तदन् प्रति तिष्ठन्तीत्यर्थं ॥

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—“असावा-दित्यो न थरोचत, स प्रजापतिमुपाधावत्, तस्मा एतमेकविंशति-रात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत; ततो वै सोऽरोचत; य एवं विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते, रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति; रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव, प्रतिष्ठा ह्येकविंशः<sup>(६)</sup>”—इति । पुरा कदाचिदादित्यः सुवर्मान्वाख्येनासुरेण

\* “द्वादश मासा पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश”—इति ता० ब्रा० ३ ६ ३ ।

तमसा विद्भोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृतः सन् विशेषेण नादीष्यत \* । ततः प्रजापत्युपदेशात् 'एतं' क्रतुमनुष्ठायादीष्यत । तद्वदन्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येष्वप्रकाशमाना एतं क्रतुमनुष्ठाय पश्चात् प्रकाशन्ते । किञ्चात्राङ्गामेकविंशतिसङ्ख्यासङ्गावात्तेनैकविंशतिस्रोमेन षड्विप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतम् । स च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्त्वास्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाशं प्राप्नुवन्ति ; एकविंशतिस्रोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् † ॥

अथ प्राथम्योद्दयनीयौ विधत्ते—“अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै<sup>(१०)</sup>”—इति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवर्चसमत्र परिगृहीतं भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
नैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

अर्वाङ् यज्ञः सङ्गामत्वमुष्णादधि मामभि । ऋषीणां  
यः पुरोहितः<sup>(११)</sup> । निर्देवं निवीरं हृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्

\* “सर्मानुर्वा घासुर” सूर्यं तमसाविध्यत्, तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छन्स्त एता ष्विन्दन्स्ताभिरस्मात्तमोऽपाघ्नन् ; अप्य तमो घ्नते य एता उग्र यन्ति” —इति ता० ब्रा० २३. १६. १-३ ।

† “एकविंशो भवत्येकविंशो वा अस्य भुवनस्यादित्य”०—०भध्यत एव यद्यस्य प्रति तिष्ठन्ति”—इति ता० ब्रा० ४. ६. ३-५ ।

हीयतां योऽस्मान् द्वेष्टि । शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं  
तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि<sup>(१)</sup> । यज्ञं यज्ञस्य यत्तेज-  
स्तेन सङ्गाम् माम्भि । ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य  
तपसा ते सवाहमा हुवे<sup>(२)</sup> । इष्टेन एकमुप ( १ )

ते हुवे सवाहम् । सन्ते वृज्जे सुकृतः सम्प्रजां पशून्<sup>(३)</sup> ।  
प्रैपान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतमृत्याश्रुत-  
माश्रुणामि ते । प्रयाजानूयाजान्स्वष्टकृतमिडामा-  
शिष आ वृज्जे सुवः<sup>(४)</sup> । अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या  
विष्णुना देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे  
सवाहं यज्ञमा ददे ते वपट्कृतम्<sup>(५)</sup> । स्तुतः शस्त्रं प्रति-  
गुरं ग्रहमिडामाशिषः ( २ )

आ वृज्जे सुवः पत्नीसंयाजानुप ते हुवे सवाहः  
समिष्टयजुरा ददे तव<sup>(६)</sup> । पशून्सुतम्पुरोडाशान्त्सव-  
नान्योत यज्ञम् । देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्नि-  
मुखान्सोमवतो ये च विश्वे<sup>(७)</sup> ॥ ११ ॥

उपा<sup>[१]</sup>शिषो<sup>[२]</sup> \* द्वात्रिंशच्च ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके एकविंशतिरात्रोऽभिहितः, अथावशिष्टेष्वनुवाकेषु  
अथसेधगता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्राग्निन् अनुवाके आप्याख्यानाम्

\* “उप[१] गृहमिडामाशिषो[२]”—इति क, ख, ग ।

अष्टाङ्गतीनां मन्वा उच्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पश्यते—  
 “अवाङ् यज्ञः सङ्ग्रामतु”-इत्याप्तीर्जुहोति”-इति \* ॥

तत्र प्रथमामाह—“अवाङ् यज्ञः सङ्ग्रामत्वमुष्मादधि माममि ।  
 ष्यपीणां यः पुरोहितः<sup>(१)</sup>”-इति । ‘य’ अश्वमेधास्यो यज्ञः, स  
 ‘ष्यपीणां’ ज्ञानवतां पूर्वमिहानां यज्ञमानानां ‘पुरोहितः’ सर्वार्थ-  
 माधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञः ‘अमुष्मात्’ मद्भ्यतिरिक्ताद्  
 देवदत्तादेर्यजमानात् अपकम्य ‘माममि’ मामुद्दिश्य ‘अवाङ्’ अमि-  
 मुखं सन् ‘अधि सङ्ग्रामतु’ आधिक्येनादरातिशयेन सम्यगागच्छतु ॥

अथ द्वितीयामाह—“निर्देवं निर्वीरं हत्वा विष्कन्धं तस्मिन्  
 हीयतां योऽस्मान् देष्टि । शरीर यज्ञशमल कुमीदं तस्मिन्मोदतु  
 योऽस्मान् देष्टि<sup>(२)</sup>”-इति । ‘य’ पुरुयोऽस्मान् देष्टि, तस्य शरीरं  
 निर्देवादिविशेषणविशिष्टं हत्वा, तस्मिन् देपिणि पुरुषे ‘हीयतां’  
 हीनत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं शरीरम् ? ‘निर्देवं’ निर्गता यज्ञान्-  
 भृता देवा यस्मात् तं निर्देवम्, देवताभक्तिरहितमित्यर्थः । निर्गता  
 वीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्तं ‘निर्वीरम्’ । विरूपा स्कन्धाद्यवयवा  
 यस्य तं ‘विष्कन्धम्’ । किञ्च योऽस्मान् देष्टि, तस्मिन् देपिणि पुरुषे  
 ‘यज्ञशमल’ यज्ञानुष्ठाने मस्तिनम्, कटाक्षिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः ।  
 तादृशं यत् ‘कुमीदं’ निरन्तरं धनवृद्ध्याद्यजनेन \* यत् जीवन्, तत्  
 ‘मोदतु’ देवो पुमान् यज्ञे विमुक्तः केवलो वणिग् भृता यथा-  
 कपश्चित् तिष्ठत्वित्यर्थः ॥

\* “अवाङ् यज्ञः सङ्ग्रामत्वमुष्मादधि माममि । एवमस्य कोऽस्मादि”-इति

\* = १० ६ । ‘सर्वं व्याप्यते याभिन्ना व्याप्तयः’-इति तत्र सा० मा० ।

अथ तृतीयामाह—“यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सङ्गाम मामभि ।  
 ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा ऊवे<sup>(१)</sup>”—इति ।  
 हे अथमेधाख्य ‘यज्ञ !’ ‘सम्यगनुष्ठितस्य’ ‘यज्ञस्य’ तव यत् ‘तेजः’  
 फलम्, ‘तेन’ फलेन सह ‘मामभि सङ्गाम’ अभिमुखो भूत्वा मां  
 प्रविश । सूयते अभिषिच्यते अचेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञ. ‘सवः’ । हे  
 सव ! सम्यगनुष्ठितस्य ‘ते’ तव ‘तपसा’ सामर्थ्यनानुग्रहरूपेणानुग्र-  
 हीतोऽहं ‘ब्राह्मणान्’ सदस्यान्, ‘रृत्विजः’ अध्वर्युप्रभृतीन् ‘देवान्’  
 यष्ट्यान् ‘आ ऊवे’ इह कर्मणाङ्गयामि ॥

अथ चतुर्थीमाह—“इष्टेन पक्वमुप ते ऊवे सवाहम् । सन्ते वृञ्जे  
 सुकृतं सम्भजां पशून्<sup>(२)</sup>”—इति । हे ‘सव’ यज्ञ ! ‘ते इष्टेन’ तदी-  
 येन यजनेन अहं पक्वमन्नम् ‘उप ऊवे’ समीप आङ्गयामि । ‘ते’  
 तवानुग्रहात् ‘सुकृतं सं वृञ्जे’ सम्यगावर्जितं कुर्वे, पुण्यं सम्पादया-  
 मीत्यर्थः ; तथा प्रजां पशून् सम्पादयामि ॥

अथ पञ्चमीमाह—“प्रैषान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुत-  
 म्प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजान्त्सिष्टकृतमिडामाशिष  
 आ वृञ्जे सुवः<sup>(३)</sup>”—इति । प्रैषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि ; तानि  
 सर्वाणि तदत् सिद्ध्यर्थम् ‘आ शृणामि’ सर्वतः शास्त्रमुखाक्कुत्वा  
 सम्पादयामि । तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि ‘सुवः’ फलरूपं स्वर्गञ्च  
 ‘आ वृञ्जे’ सम्पादयामि ॥

अथ षष्ठीमाह—“अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देव-  
 ताभिः । यान्यानुवाक्याभ्यामुप ते ऊवे सवाह यज्ञमा ददे ते  
 वषट्कृतम्<sup>(४)</sup>”—इति । हे ‘सव’ यज्ञ ! अन्यादयो ये देवा उक्ताः,

यास्यानुक्ताः अन्याः सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवा-  
क्ये, तैः सर्वैः सहितः अहं 'ते' त्वत्सिद्ध्यर्थम् 'उप ऊवे' समीप  
एवाध्वर्युप्रभृतीन् अतुष्टाह्नाह्नयामि । तथा 'ते' त्वत्सिद्ध्यर्थं 'वषट्-  
कृतं' वषट्कारसहितं 'यज्ञं' कृत्स्नप्रयोगम् 'आ ददे' स्वीकरोमि ॥

अथ सप्तमीमाह—“स्तुतः शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडामाग्निष आ  
वृञ्जे सुवः । पत्नीसंयाजानुप ते ऊवे सवाहः समिष्टयजुरा ददे  
तव<sup>(१)</sup>”-इति । स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि, 'सुवः' फलरूपं स्वर्गञ्च  
'आ वृञ्जे' सर्वतः सम्पादयामि । स्वर्गस्य प्राधान्यात् पुनरभिधानम् ।  
हे 'सव!' त्वत्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंयाजानुद्दिश्य 'उप ऊवे' चत्विजः समीप-  
माह्नयामि । तथा 'ते' तव, त्वत्सिद्ध्यर्थं समिष्टयजुः स्वीकरोमि ॥

अथाष्टमीमाह—“पशून्स्तुतं पुरोडाशान्त्ववनान्योत यज्ञम् ।  
देवान्सेन्द्रानुप ते ऊवे सवाहमग्निमुखान्त्वोमवतो ये च विश्वे<sup>(२)</sup>”-  
इति । 'ये' अग्नीषोमीयादयः पशवः, यथाभिषुतः सोमः, ये च  
सवनीयपुरोडाशाः, यानि च प्रातस्सवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो  
यज्ञः, तान् सर्वान् 'आ वृञ्जे'-इत्यनुवर्त्तते । हे सव! 'ते' त्वत्सि-  
द्ध्यर्थमहं देवान् 'उप ऊवे' समीप आह्नयामि । कौटुम्भान् देवान् ?  
इन्द्रेण सह वर्त्तन्त इति 'सेन्द्रान्', अग्निमुखं येषान्तेऽग्निमुखास्तान्,  
सोमो येषामस्ति ते सोमवतस्तान्, अपि च येष्वे विश्वे देवास्तान् ;  
सर्वानप्युप ऊवे ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमऋण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

भूतं भयं भविष्यद् वषट् स्वाहा\* नमः<sup>(१)</sup> ऋक् साम्  
 यजुर्वषट् स्वाहा नमो<sup>(२)</sup> गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट्  
 स्वाहा नमः<sup>(३)</sup> पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् स्वाहा नमो<sup>(४)</sup>-  
 ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः<sup>(५)</sup> प्राणो व्यानो-  
 ऽपानो वषट् स्वाहा नमो<sup>(६)</sup> ऽन्नं कृपिर्दृष्टिर्वषट् स्वाहा  
 नमः<sup>(७)</sup> पिता पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो<sup>(८)</sup>  
 भूर्भुवः (१)

सुर्वषट् स्वाहा नमः<sup>(९)</sup> ॥ १२ ॥

भुवः<sup>(१०)</sup> श्रुत्वारि च ॥ १२ ॥

एकादशे आष्टाख्या मन्त्रा उक्ताः, अथ द्वादशे पर्याष्टाख्या मन्त्रा  
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—“भूतं भयं भविष्य-  
 दिति पर्याप्तौर्जुहोति”—इति † ॥

तत्र प्रथममन्त्रमाह—“भूतं भयं भविष्यद् वषट् स्वाहा नमः<sup>(१)</sup>”  
 -इति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि, एभिश्च सत्यत्व-  
 माख्यायते । तथा सति कालत्रयवर्त्तानि सत्यानीति वाक्यार्थो  
 भवति । आदरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां चयाणां प्रयोगः ।  
 एतेभ्यः स्वाहेति शेषः । एव मुत्तरेष्वपि योजनीयम् ॥

तानेतानुत्तरान् मन्त्रानाह—“ऋक् साम यजुर्वषट् स्वाहा

\* “वषट्स्वाहा”—इतीह सर्वत्रैव सु०-पाठः ।

† “भूतं भयं भविष्यदिति पर्याप्तौर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्तौ”—  
 इति ३ ८. १७. १० । ‘सुवर्गपूर्तिर्गर्वाभिराहुतिभिर्भवति ता पर्याप्तय’—इति  
 तत्र सा० भा० ।



नमो, गायत्री चिष्टुब् जगती वषट् स्वाहा नमः, पृथिव्यन्तरिचं  
 द्यौर्वषट् स्वाहा नमो, ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः, प्राणो  
 व्यानोऽपानो वषट् स्वाहा नमो, ऽन्नं कृषिर्दृष्टिर्वषट् स्वाहा नमः, पिता  
 पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो, भृर्भुवः सुवर्वषट् स्वाहा नमः<sup>(१-८)</sup>  
 -इति । वेद-च्छन्दो-लोक-देव-प्राणा-ऽन्न-पितृ-व्यादृतिविषया एते-  
 ऽष्टौ मन्त्राः, पूर्वेण मन्त्रेण सदैतैर्मन्त्रैर्नवभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो  
 होतव्याः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

आ मे गृहा भवन्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विशतु  
 वीर्धावान् । आपो देवीर्यज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य  
 मा भूमा मा प्र हासीत्<sup>(१)</sup> । आ मे ग्रहो भवत्वा पुरो-  
 रुक् स्तुतशस्त्रे मा विशताः समीची । आदित्या रुद्रा  
 वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत्<sup>(१)</sup> ।  
 आ मामिष्टोमो विशतु ( १ )

उक्थ्यश्चातिरात्रो मा विशत्वापिशर्वरः । तिरो-  
 अह्निया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा  
 मा प्र हासीत्<sup>(१)</sup> ॥ ३ ॥

विश<sup>(१)</sup>त्वष्टादश च\* ॥ १३ ॥

\* “अपिष्टोमो वि[१]शत्वष्टादश च”-इति क, ख, ग ।

पर्याग्निनामका भन्त्वा द्वादशेऽभिहिताः, अयाभूनामका होम-  
मन्त्वास्त्रयोदशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोगः— “आ मे  
गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति”—इति \* ॥

तत्र प्रथमामाह— “आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो  
विश्रतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया मा विश्रन्तु सहस्रस्य मा  
भूमा मा प्र हासीत्<sup>(१)</sup>”—इति । ‘मे’ मर्दर्थं गृहाः समीचीनाः ‘आ  
भवन्तु’ सर्वतः सम्पद्यन्ताम् । तथा ‘प्रजाः’ पुत्रादिरूपा अपि ‘मे’  
मर्दर्थम् आ भवन्तु । तथा ‘वीर्यावान्’ फलोपेतो यज्ञश्च माम्  
आविश्रतु । तथा ‘यज्ञियाः’ यज्ञार्हाः ‘आपो देवीः’ जलदेवताः  
माम् आ विश्रन्तु । ‘सहस्रस्य भूमा’ सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य वाङ्मत्यं  
मां कदाचिदपि ‘मा प्र हासीत्’ मा परित्यजतु ॥

अथ द्वितीयामाह— “आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतग्रस्त्रे  
मा विश्रताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य  
मा भूमा मा प्र हासीत्<sup>(१)</sup>”—इति । ‘मे’ मर्दर्थं ‘ग्रहः’ अपीन्द्रवाय-  
वादिकः, सः ‘आ भवतु’ सर्वतः सम्पद्यताम् । तथा ‘पुरोरुक्’  
ग्रहं गृहीतुं पुरतः पद्यमानो मन्त्रोऽप्या भवतु । तथा स्तोत्रग्रस्त्रे  
अपि ‘समीची’ अनुकूले मामा विश्रताम् । तथा आदित्याद्या देवाः  
‘सदस्याः’ ब्राह्मणाश्च मामा विश्रन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयामाह— “आ माग्निष्टोमो विश्रतूक्यथातिरात्रो

\* “आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य षोकस्याभूत्यै”—इति ३  
८. १० ११ । ‘यानि स्वर्गं प्या समन्ताद् भवति ता आहुतय च्यामुव’—  
इति तत्र सा० भा० ।

मा विशत्वापिशर्वरः । तिरोश्चङ्गिया मा सुङ्गता आ विशन्तु मह-  
स्रस्य मा भूमा मा प्रहामीत्<sup>(१)</sup>—इति । सोमयागेषु प्रथमसंस्कारूपो  
योऽयम् 'अग्निष्टोम' स मामा विशत् । यश्च द्वितीयसंस्कारूपः  
'उक्थ्य' सोऽय मामा विशत् । यश्चतुर्थसंस्कारूप 'अतिरात्र' सोऽपि  
मामा विशत् । कौदृशोऽतिरात्र ? 'आपिशर्वरः' अपि गतानि  
प्राप्तानि शर्वर्या पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यामावापिशर्वरः \*, तथा  
'तिरोश्चङ्गिया.' अङ्गस्तिरस्रस्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः  
सोमविशेषाः †, ते च सुष्ठु ङ्गताः सन्तो मामा विशन्तु । महस्रस्ये-  
त्यादि पूर्ववत् ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अग्निना तपोऽन्वभवद् वाचा ब्रह्म मणिना रूपाणी-  
न्द्रेण देवान् वातेन प्राणान्तसूर्येण द्यां चन्द्रमसा नक्ष-  
त्राणि यमेन पितृन् राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयान्-  
जगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान् पशून् छेदनेन † पत्-

\* से० ब्रा० ए सो सु. २ भा० २६६, २७५ प० द्रष्टव्यम् ।

† "तिरोऽङ्गे राव्यन्तर्हितेऽहनि भवा सोमास्तिरोऽङ्गा । घ्याश्विन-  
श्रद्धकयागसम्बन्धिन चमसस्या सोमा पूर्वदिननिष्पन्नत्वात् तिरोव्यङ्गा  
द्रव्युच्यन्ते"—इति यात्या० श्रौ० सू० २४ ३ ४२. कर्कभाष्यम् तथा ऋ०  
स० १ ४५ २० सा० भा०, अपि ता० ब्रा० १. ६. ४ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‡ "पशून् छेदनेन"—इति ख पाठ ।

त्रिणो वृष्णाश्वानृपभेण गा वस्तेनाजा\* वृष्णिनावी-  
 व्रीहिणान्नानि यवेनोपधीर्न्यग्रोधेन वनस्पतीनुदुम्बरे-  
 णोजं गायत्रिया छन्दांसि चिहृता स्तोमान् ब्राह्म-  
 णेन ( १ )

वाचम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेनैकञ्च ॥ १४ ॥

आभृतामका मन्त्रास्त्रयोद्गोऽभिहिता, अथानुभूतामकाश्चतु-  
 र्दंशोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोग—“अग्निना तपो-  
 ऽश्वभवदित्यनुभूर्जुहोति”—इति † । पाठस्तु—“अग्निना तपोऽश्वभवद्,  
 वाचा ब्रह्म, मणिना रूपाणीन्द्रेण देवान्, वातेन प्राणान्, सूर्येण द्या,  
 चन्द्रममा नचत्राणि, यमेन पितृन्, राज्ञा मनुष्यान्, फलेन नादेयान्,  
 अजगरेण सर्पान्, व्याघ्रेणारण्यान् पशून्, ह्येनेन पतत्रिणो, वृष्णाश्वान्,  
 षडभेण गा, वस्तेनाजा, वृष्णिनावीर्, व्रीहिणान्नानि, यवेनोपधीर्,  
 न्यग्रोधेन वनस्पतीन्, उदुम्बरेणोजं, गायत्रिया छन्दांसि, चिहृता  
 स्तोमान्, ब्राह्मणेन वाचम्”—इति । अथ यजमान ‘अग्निना तपो-  
 ऽश्वभवत्’ अग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सर्वं तपो याप्नोति । एव-  
 मुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम् । द्वितीयान्तेस्तत्तदात्मकत्वं  
 यजमानस्येत्युच्यते, द्वितीयान्तेऽर्थाय वस्तु, अश्वभवदिति सर्वत्रा-

\* “वस्तेनाजा” इत्यन्तस्यादि पाठ क, मु०, टो० ग० ।

† “अग्निना तपोऽश्वभवदित्यनुभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोवग्यानुभूये”—  
 इति १ = १०. १२ । ‘व्याभि सर्गेऽनुभूयते’—इति तत्र सा० भा० ।

सुषज्यते । 'ब्रह्म' मन्त्रजातम् । 'रूपाणि' प्रतिविम्बात्मकानि ।  
 'फलेन' वृक्षगतेन पक्वेन । 'नादेयान्' नदीवत् सम्पूर्णान् रसान् ।  
 मण्डूकादीनामिव मनुष्याणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पः 'अजगरः' ।  
 'वृषा' प्रौढोऽश्वः । 'वाचं' वेदात्मिकाम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

स्वाहाधिमाधी<sup>१</sup>ताय स्वाहा स्वाहाधी<sup>२</sup>तं मनसे  
 स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा<sup>(१)</sup> काय स्वाहा  
 कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा<sup>(१)</sup>दित्यै स्वाहादित्यै मह्यै  
 स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा<sup>(१)</sup> सरस्वत्यै स्वाहा  
 सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा<sup>(१)</sup> पूष्णे  
 स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिपाय स्वाहा<sup>(१)</sup>  
 त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीयाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय  
 स्वाहा<sup>(१)</sup> ( १ )

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे  
 निभूयपाय स्वाहा<sup>(१)</sup> सर्वस्मै स्वाहा<sup>(१)</sup> ॥ १५ ॥

स्वाहा<sup>(१)</sup> \* दशं च ॥ १५ ॥

\* "पुरुरूपाय स्वाहा<sup>(१)</sup>"—इति क, ख, ग ।

अनुभूनामका मन्त्राद्यतुर्दशोऽभिहिताः, अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या  
 आहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति  
 चत्वार्यैद्यहणानि जुहोति; स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि  
 वैश्वदेवानि; सोऽयं दीक्षाहुतिकालो विष्टुः सप्ताहमन्वहमौद्यहणै-  
 र्वैश्वदेवेशोत्तरोत्तरैः प्रचरति; षडुत्तमेऽहन्यौद्यहणानि जुहोति;  
 सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम्”—इति । तत्रौद्यहणमन्त्राः प्रथम-  
 काण्डे समाध्याताः\* ; वैश्वदेवमन्त्रा इहाम्नायन्ते † ॥

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह—“स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा, स्वा-  
 हाधीतं मनसे स्वाहा, स्वाहा मन. प्रजापतये स्वाहा<sup>(१)</sup>”—इति ।  
 एते च मन्त्रा उभयतःस्वाहाकाराः; तत्रान्तिमः स्वाहाकारो हविः-  
 प्रदाने वर्त्तते, प्रथमस्तु स्वाहाकारो ‘निपाता अनेकार्थाः’-इति-  
 न्यायेन उचितार्थं योजनीयः । आ समन्ताद्भूयते स्थाप्यते मन्त्रा-  
 घनुष्ठाननिर्णयोऽस्यां बुद्धाविति ‘आधिः’ बुद्धिः, तां बुद्धिं ‘स्वाहा’  
 सम्पाद्यामौत्थचोचितार्थः; ‘आधीताय’ तस्यां बुद्धौ स्थापिताय  
 मन्त्राभिमानीने देवाय ‘स्वाहा’ स्वाहुतमिदमस्तु । तथा ‘आधीतं’  
 बुद्धौ सङ्गृहीतं ‘स्वाहा’ विष्करणमन्तरेण धारयामि; ‘मनसे’  
 तद्धारणममर्यायान्तःकरणाय स्वाहुतमिदमस्तु । तथा ‘मनः’ तथा-  
 विधमन्तःकरणं ‘स्वाहा’ सम्पादितवानस्मि, ‘प्रजापतये’ तस्य मनसः  
 प्रेरकाय स्वाहुतमिदमस्तु ॥

\* १ भा० २२५ ए० ६ पं०, एग ४ भा० ५६५ ए० ६ पं० । औद्यहण-  
 मन्त्राघ्नयन्तु ५ भा० ६६ ए० ६ पं० ।

† “स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति समन्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्त  
 मेव दिवन्तं आढ्यमतिकामति”—इति ब्रा० ३. ८. १०. १३ ।

अथ द्वितीयदिनगतान्मन्त्रानाह—“काय स्वाहा, कस्यै स्वाहा, कतमस्यै स्वाहा<sup>(१)</sup>”-इति । प्रथममन्त्रगत क-शब्द प्रजापति-वाचक , “को ह वै नाम प्रजापति”-इतिश्रुत्यन्तरात् (भा० २ २ १० २ \* ) । द्वितीयमन्त्रगतस्तु क-शब्द सर्वनामत्वात् प्रशस्तवाची , तेन चावज्ञान लक्ष्यते, ईदृशोऽथमिति केनापि ज्ञातु मशक्य इत्यर्थ । कतम-शब्दो बहूना मध्ये निर्द्धारणप्रश्ने वर्तते , तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविचारेण निर्द्धारणीयस्वरूप इत्युक्तं भवति ॥

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह—“अदित्यै स्वाहा, ऽदित्यै मद्भ्यै स्वाहा, ऽदित्यै सुमृडौकायै स्वाहा<sup>(२)</sup>”-इति । ‘अदिति’ भूमि । ‘मद्भ्यै’ विष्णोर्णा । ‘सुमृडौका’ सुखप्रदा ॥

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह—“सरस्वत्यै स्वाहा, सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा, सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा<sup>(३)</sup>”-इति । “पावकायै” शोधयित्र्यै ॥

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह—“पूष्णे स्वाहा, पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा, पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा<sup>(४)</sup>”-इति । प्रकृष्टाय श्रोतस्मार्त्त-मार्गाय हित ‘प्रपथ्य’ । नराणा धारयिता ‘नरन्धिष’ ॥

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह—“त्वष्ट्रे स्वाहा, त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा, त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा<sup>(५)</sup>”-इति । त्वष्ट्रे प्राप्त ‘तुरीप’ । ब्रह्ममूर्त्तिविशेषैर्युक्त ‘पुरुरूप’ ॥

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह—“विष्णवे स्वाहा, विष्णवे निरुदुर्यपाय स्वाहा, विष्णवे निभृयपाय स्वाहा<sup>(६)</sup>”-इति । नितरा

\* १ भा० ६८३ ८०, निरु० ११४, ३६८-४०० ८० ।

खुरं पापरोगादियाधमर्हन्तीति \* निखुर्याः, तेषां पाता 'निखुर्यपः' । विद्यैश्वर्यादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभृयाः, तेषां पाता 'निभृयपः' ॥

अथ पूर्णाङ्गतिमन्त्रमाह—“सर्वस्यै स्वाहा<sup>(८)</sup>”—इति । सर्वप्रकार-पालकाय स्वाङ्गतमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

दृश्याः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः स्वाहा मुखाय  
स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहाक्षीभ्याः स्वाहा कर्णाभ्याः  
स्वाहा पार इक्ष्वोऽवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहावार इक्ष्ववः  
पार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा शोर्षे स्वाहा भ्रूभ्याः स्वाहा  
ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशे-  
भ्यः स्वाहा वह्न्याय स्वाहा ग्रीवाभ्यः स्वाहा स्कन्धेभ्यः  
स्वाहा कीकसाभ्यः स्वाहा पृष्ठीभ्यः स्वाहा पाजस्याय  
स्वाहा पार्श्वभ्याः स्वाहा ( १ )

अंसाभ्याः स्वाहा दोषभ्याः स्वाहा बाहुभ्याः  
स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा श्रोणीभ्याः स्वाहोरुभ्याः  
स्वाहाष्ठीवङ्गाः स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा भसदे स्वाहा  
शिखण्डेभ्यः स्वाहा वालुधानाय स्वाहाण्डाभ्याः स्वाहा

• “खुरं पादतो गोविवाधमर्हन्तीति”—इति क, ख, ।



शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय  
 स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा  
 त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा माःसाय स्वाहा स्रावभ्यः  
 स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा ( २ )

अङ्गेभ्यः स्वाहात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

स्वाहा<sup>[१]</sup> स्वाहा<sup>[२]</sup> यद् च\* ॥ १६ ॥

पञ्चदशे वैश्वदेवाऽऽतिमन्त्रा उक्ताः, अथ षोडशे ऋग्वेदेऽपि  
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“विसंदिशाय स्वाहा सुसंदिशाय  
 होमान् जह्रेदीय स्वाहा ( १ )

स्वै सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

स्वाहा<sup>[१]</sup> \* द्वे च ॥ १७ ॥

षोडशेऽनुवाके अङ्गहोममन्त्रा उक्ताः, अथ सप्तदशाष्टादशयोः  
 रूपहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“अद्भयेताय स्वाहा  
 हृष्याय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति”—इति । तत्रै-  
 कानुवाकगतानाह—“अद्भयेताय स्वाहा, ऽञ्जिसक्याय स्वाहा, श्रिति-  
 पदे स्वाहा, श्रितिककुदे स्वाहा, श्रितिरन्ध्राय स्वाहा, श्रितिष्ठाय  
 स्वाहा, श्रित्यःसाय स्वाहा, पुष्पकर्णाय स्वाहा, श्रित्योष्ठाय स्वाहा,  
 श्रितिभ्रवे स्वाहा, श्रितिभ्रमदे स्वाहा, श्वेतानूकाशाय स्वाहा, ऽद्भये

\* “रूपाय स्वाहा<sup>[१]</sup>”—इति क, ख, ग ।

† ३ = १७ १५ । “रूपैरेवैनः समर्द्धयति”—इति तच्छेषः ।

स्वाहा, प्रजननीर्य स्वाहा, पद्मः स्वाहा, शफेभ्यः स्वाहा, लोमभ्यः  
स्वाहा, त्वचे स्वाहा, लोहिताय स्वाहा, माश्र्माय स्वाहा, चावभ्यः  
स्वाहा, ऽप्यभ्यः स्वाहा, मज्जभ्यः स्वाहा, अङ्गेभ्यः स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा,  
सर्वस्यै स्वाहा”-इति । अत्र दन्तहन्वादयोऽथस्यावयवाः प्रसिद्धाः ।  
‘इक्षवः’ अचिरोमाणि, ते च ‘पारे’ उपरिभागे वर्त्तन्ते; तस्मात्  
‘पार इक्षवः’ इति तदुच्यते । ‘अवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः’ अधोभागवर्त्तिभ्यः  
रोमभ्यः उपरि वर्त्तन्ते, एतादृशा ये सन्ति तेभ्यः स्वाहेति योज-  
युष्याकारलक्षणैः ‘अवारे’ अधोभागे ये केचिदिक्ष्वो  
‘श्रितिभ्युः’ । श्वेतेनापानेन युक्तः ‘श्रितिभसत्-त्रिचितः, मूर्द्ध-शब्देन  
प्रदेशः । ‘अञ्जिः’ श्वेतहस्तगरीरः । ललाटश्वेत्ययुक्तो रथयुगस्य  
हृण्णजानुयुक्तः ‘अभितङ्गुः’ । हृण्णमिश्रसान्ध्यवर्णयुक्तः ‘हृण्णैतः’ ।  
जपाकुसुमवदत्यन्तरागयुक्तः सान्ध्यो वर्णो ‘लोहितैतः’\* । ईषदारुण्य-  
युक्तः सान्ध्यो वर्णः ‘अरुणैतः’ । इदमिति स्पष्टत्वेनावभाममानाकारः  
‘ईदृशः’ । किमित्यनिश्चितत्वेनावभाममानः ‘कीदृशः’ । दूरस्यदृष्टान्ते-  
नोपमीयमानः ‘तादृशः’ । ममीपम्यदृष्टान्तेनोपमीयमानः ‘सदृशः’ ।  
उपमारहितो ‘विभदृशः’ । सुखेनोपमातुं शक्यः ‘सुमदृशः’ । आकार-  
मामान्यं ‘रूपम्’ । अनुक्रमङ्गुहार्यं सर्वशब्दः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

\* “रोहितैतः”-इति मूलपाठः ।

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा  
 सारङ्गाय स्वाहारुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा बभ्रवे  
 स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय  
 स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकलाय  
 स्वाहा सुरूपाय स्वाहानुरूपाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा  
 सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा  
 कमलाय स्वाहा पृथ्नये स्वाहा पृथ्निसूक्याय स्वाहा  
 सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

कृष्णाय पट्चत्वारिंशत् ॥ १८ ॥

मत्तद्गोऽश्यावयवरूपा मन्त्रा उक्ता, अथाष्टादशे त्वयविरूपमन्त्रा  
 उच्यन्ते । विनियोगस्तु पूर्वमेतोदाहृतः । ( ३७८ पृ० १३ पं० ) पाठस्तु—  
 “कृष्णाय स्वाहा, श्वेताय स्वाहा, पिशङ्गाय स्वाहा, सारङ्गाय स्वाहा,  
 रुणाय स्वाहा, गौराय स्वाहा, बभ्रवे स्वाहा, नकुलाय स्वाहा,  
 रोहिताय स्वाहा, शोणाय स्वाहा, श्यावाय स्वाहा, श्यामाय  
 स्वाहा, पाकलाय स्वाहा, सुरूपाय स्वाहा, इरूपाय स्वाहा,  
 विरूपाय स्वाहा, मरूपाय स्वाहा, प्रतिरूपाय स्वाहा, शबलाय  
 स्वाहा, कमलाय स्वाहा, पृथ्नये स्वाहा, पृथ्निसूक्याय स्वाहा,  
 सर्वस्मै स्वाहा”—इति । हस्तैःपि शरीरे कार्ण्ययुक्तः ‘कृष्णः’ ।  
 एव श्वेतादयः । ‘पिशङ्गः’ गौरोचनावर्णः । ‘सारङ्गः’ श्वेतकवर्णः ।  
 ईषद्रक्तोः ‘रुणः’ । ‘गौरः’ अत्यन्तश्वेतः । ‘बभ्रुः’ कपिलः ।  
 ‘नकुल’ मकुलवर्णः । ‘रोहितः’ अत्यन्तारक्तः । ‘शोणः’ पीतलोहितः ।

‘श्यावः’ पीतकृष्णः । ‘श्यामः’ नीलः । अत्यन्तकृष्णः ‘पाकलः’ ।  
 गोभनरूपः ‘सुरूपः’ । अनुकूलरूपः ‘अनुरूपः’ । विविधरूपः  
 ‘विरूपः’ । समानरूपः ‘सरूपः’, नात्यन्तं सुरूपो नात्यन्तं कुरूप  
 इत्यर्थः । प्रतिकूलरूपः ‘प्रतिरूपः’ । मिश्रवर्णः ‘शबलः’ । कमलवर्णः  
 ‘कमलः’ । चित्रवर्णः ‘पृश्निः’ । तथाविधाभ्यां सक्रियभ्यामुपेतः  
 ‘पृश्निसक्यः’ । अनुक्तसङ्घहार्यः सर्वशब्द । पूर्वानुवाकोक्तेः षड्विंशति-  
 मन्त्रैरेतदनुवाकोक्तेस्त्वयोविंशतिमन्त्रैरेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्त्रैः अश्व-  
 रूपाणि जुहुयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहा  
 कार्ण्डेभ्यः स्वाहा वल्शेभ्यः \* स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा  
 फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहागृहीतेभ्यः स्वाहा-  
 वपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १९ ॥

ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः ॥ १९ ॥

अथविह्वमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः, अथौषधिमन्त्रा एकोन-  
 विंशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— “ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः  
 स्वाहेत्यौषधिहोमान् जुष्टोति”—इति † । पाठस्तु— “ओषधीभ्यः

\* वल्शेभ्यः—इति षडर्गाद्यादिः क-पाठः ।

† ३८. १०. १६ । “इत्यो वा व्योषधय । पुष्पेभ्योऽन्या पत्रं गृह्णन्ति ।  
 मूलेभ्योऽन्याः । ता एवोभयोरवदन्त्ये”—इति तच्छेषः ।

खाहा, मूलेभ्य खाहा, तूलेभ्य खाहा, काण्डेभ्य खाहा, वल्ग्रेभ्य  
खाहा, पुष्पेभ्य खाहा, फलेभ्य खाहा, गृहीतेभ्य खाहा, अगृही-  
तेभ्य खाहा, अवपन्नेभ्य खाहा, शयानेभ्य खाहा, सर्वस्मै खाहा'  
—इति । 'तूलानि' अघाणि । 'काण्डानि' दण्डमदृशभागा ।  
'वल्गानि' द्वैधीभावसन्धय । 'गृहीतानि' प्राणिभिरुपयुक्तानि ।  
'अगृहीतानि' प्राणिभिरनुपयुक्तानि । 'अवपन्नानि' स्तम्भेभ्यो  
वियुज्य भूमौ पतितानि । 'शयानानि' स्तम्भे मह भूमौ  
पतितानि । अनुक्तसङ्घर्षार्थं सर्वशब्द । एतैर्द्वादशभिर्मन्त्रैरोपधिहोम  
शुद्धयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरोयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

वनस्पतिभ्यः खाहा मूलेभ्यः खाहा तूलेभ्यः खाहा  
स्तम्भेभ्यः \* खाहा शाखाभ्यः खाहा पुष्पेभ्यः खाहा  
पुष्पेभ्यः खाहा फलेभ्यः खाहा गृहीतेभ्यः खाहा-  
अगृहीतेभ्यः खाहावपन्नेभ्यः खाहा शयानेभ्यः खाहा  
शिष्टाय खाहातिशिष्टाय खाहा परिशिष्टाय खाहा  
सशिष्टाय खाहोच्छिष्टाय खाहा रिक्ताय खाहारि-  
क्ताय खाहा प्ररिक्ताय खाहा सप्ररिक्ताय खाहोद्वि-  
क्ताय खाहा सर्वस्मै खाहा ॥ २० ॥

वनस्पतिभ्यः पट्चत्वारिंशत् ॥ २० ॥

\* 'स्तम्भेभ्य' —इति मु० पाठ ।

श्रोत्रधिहोममन्त्रा एकोनविंशोऽभिहितः, वृचमन्त्रा विंशोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमान् जुहोति”—इति \* । पाठस्तु—“वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा, स्कन्धाभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा, पर्णैभ्यः स्वाहा, पुष्येभ्यः स्वाहा, फलेभ्यः स्वाहा, गृहीतेभ्यः स्वाहा, ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा, ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा, शयानेभ्यः स्वाहा, शिष्टाय स्वाहा, ऽतिशिष्टाय स्वाहा, परिशिष्टाय स्वाहा, मूर्शिष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा, रिक्ताय स्वाहा, ऽरिक्ताय स्वाहा, प्ररिक्ताय स्वाहा, मूर्रिक्ताय स्वाहोद्द्विक्ताय स्वाहा, सर्वसौ स्वाहा”—इति । ‘स्कन्धांभि’ द्विधीभावमन्त्रयः । एकस्मिन् कर्मणीदानीमुपयुक्तादन्यः कालान्तरे उपयोक्ष्यमाणः ‘शिष्टः’ । कालान्तरेऽपि तत्कर्मोपयुक्तादन्यः ‘अतिशिष्टः’ । कर्मान्तरेऽप्युपयुक्तादन्यः ‘परिशिष्टः’ । लोकव्यवहारेऽप्युपयुक्तादन्यः ‘मंशिष्टः’ । उपयुज्य त्यक्तः ‘उच्छिष्टः’ । इदानी पूर्वेः फलैर्वर्जितः ‘रिक्तः’ । तद्युक्तस्तु ‘अरिक्तः’ । सर्वदा तद्वर्जितः ‘प्ररिक्तः’ । पर्णैरपि विवर्जितः ‘मंरिक्तः’ । सर्वेषु सर्वदा समृद्धः ‘उद्द्विक्तः’ । अनुक्तमद्वाहार्थः सर्वशब्दः । एतैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैर्वनस्पतिहोमान् जुहुयात् ॥९०॥

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगमद्ब्रह्मः—

अविवाक्यं तृतीयाद्ये, द्वितीये क्रतुमन्त्रवः ।

यस्योद्गाराचोऽसौ तृतीये, ऽथ चतुर्थके ।

स्यात्तुर्दगाराचो, ऽथ पञ्चमोऽन्यस्य तादृशः ।

षष्ठमप्तमयोः स्यातां द्वौ षष्ठदगाराचकौ ।

\* १८. १० १० । “व्यारण्यस्याद्वाद्यस्यावस्थै”—इति तच्छेषः ।

यः सप्तदशरात्रोऽयमष्टमे, नवमे पुनः ।  
 भवेद् विंशतिरात्रो, ऽथ दशमे समुदीरितः ।  
 एकविंशतिरात्रो, ऽथ मन्त्राः सर्वेऽश्वमेधगा-  
 अर्वाहृष्टावाप्तिमन्त्रा, भूत पर्याप्तयो नव ।  
 आभूमन्त्रास्तयो ह्या मे, ह्यतुभूमन्त्रकाः पुनः ।  
 चतुर्विंशतिमन्त्राः स्युरग्निनेत्येवमादयः ।  
 दौचाहोमार्थमन्त्राम्त्वा स्वाहा द्वाविंशतिर्मता ।  
 दशोऽङ्गमन्त्राः पञ्चाशद्, अत्रिषड्विंशतिस्तथा ।  
 क्षणा त्रयोविंशतिः स्युर्मिलित्वा रूपमन्त्रका ।  
 द्वादशौषधिमन्त्रा स्युम्, त्रयोविंशतिरौरिता ।  
 वनस्पतिभ्यो वृचाख्यमन्त्रा उक्ताः प्रपाठके ॥ (१-२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थान्श्चतुरो देयाद् विशातीर्थमहेश्वर' ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति श्रीभाषणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-  
भूपालमासाज्यधुरन्धरेण भाषणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-  
प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपनिषत्स्थाने  
तृतीय, प्रपाठक' समाप्तः ॥

(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिन् (३) रुप (४) आदित्याः (५) प्रजाप-  
 त्तिरिन्द्र (६) इन्द्रः (७) प्रजापतिः (८) सा (९) सा (१०) सर्वाङ्  
 (११) भूत (१२) मा (१३) अग्निना (१४) स्वाहा (१५) दृश्यो (१६) इत्ये-  
 ताय \* (१७) कृष्णा (१८) यौषधीभ्यो (१९) वनस्पतिभ्यो वि-  
 श्रुतिः † ॥ ३ ॥

(१) प्रजवं (२) प्रजापतिर्यदच्छन्दोमं (३) ते हुवे सवाह  
 (४) यौषधीभ्यो द्विचत्वारिंशत् † ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितार्या  
 सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

\* “(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिन् ०—० (३) किमेष वा व्युत्पन्न (४) आदित्याः—  
 इत्येता (५) प्रजापतिरन्वाय (६) इन्द्रो वै सवृ (७) इन्द्रो वै शिथिल (८) प्रजा-  
 पतिरकामयताम्नाद (९) सा विराड् (१०) सर्वादित्या (११) सर्वाङ् (१२) भूत मा (१३)  
 मे (१४) अग्निना (१५) स्वाहाधि (१६) दृश्यो (१७) इत्येताय”-इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विश्वथनुवाकास्तेषामेवेमानि प्रतीकपदानि ।

‡ ३२२ ए० ६ प०, ३३६ ए० १४ पं०, ३४८ ए० ७ प०, ३६३ ए० ५ पं०,  
 ३८१ ए० १२ पं० । मु०-पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।



## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

चतुर्थं प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

दृहस्पतिरकामयत् अन्मै देवा दधीरन् गच्छेयं  
पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाह-  
रत्तेनायजत् ततो वै तस्मै अद्देवा अदधतागच्छत् पु-  
रोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासन्ते अदेभ्यो  
मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां<sup>(१)</sup> ज्योतिर्गौरायुरिति  
अहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुः

( १ )

इमानेव लोकानभ्यारोह<sup>(२)</sup>न्त्यभिपूर्वं अहा भव-  
न्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोह<sup>(२)</sup>न्त्यसंज्ञं वा एत-  
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सञ्च देवता एव  
पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमै\*रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि

\* “पशून्छन्दोमै”-इति क, “पशून्श्चन्दोमै”-इति क-टी ।

प॒श्व॑श्छन्दोमा ओज॑स्येव वी॒र्ये॑ प॒शुषु॑ प्रति॑ तिष्ठन्ति  
 वृ॒हद्रथ॑न्तराभ्यां यन्ती॑यं वाव र॑थन्तरम॒सौ वृ॒हदा॒भ्या-  
 मे॒व ( २ )

यु॒न्त्यथो॑ अ॒नयो॑रेव प्रति॑ तिष्ठन्त्येते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्जसा-  
 य॑नी सु॒ती ताभ्या॑मे॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॑न्ति<sup>(४)</sup> चतुर्विं॒श-  
 शति॑रात्रो भ॒वति॑ चतुर्विं॒शति॑रर्द्धमा॒साः सं॒वत्सरः॑  
 सं॒वत्सरः॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः सं॒वत्सर॑ ए॒व सु॒वर्गं॑ लो॒के प्रति॑  
 तिष्ठ॑न्त्यथो चतुर्विं॒शत्यक्ष॑रा गाय॒त्री गाय॑त्री ब्रह्म-  
 वर्च॑सं गा॒यत्री॑यैव\* ब्रह्मवर्च॑समे॒व† रु॒न्धते<sup>(५)</sup>ऽति॑रात्रा-  
 व॒भिर्तो॑ भवतो ब्रह्मवर्च॑सस्य॒ परि॑गृही॒त्वै<sup>(६)</sup> ॥ १ ॥

आयु॑<sup>(७)</sup>रेव<sup>(८)</sup> † पञ्च॑चत्वारिं॒शच्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकविंशतिरात्रान्तं सत्रमुक्तं तृतीयके ।

चतुर्विंशतिरात्रादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

\* “गायत्रीयैव”-इति क, टी ख, पुस्तकायोः पाठः ।

† “ब्रह्मवर्चसमेवाव”-इति टी-ख ।

‡ “युन्तिरिच्छं गौरसावापु[१]राभ्यामेव[२]”-इति क, ख, ग ।

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ\*, तयोराद्यं प्रथमेऽनुवाके विधत्ते—“दृह-  
स्यतिरकामयत अन्ने देवा दधीरन्, गच्छेयं पुरोधामिति; स एतं  
चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै तस्यै अद्  
देवा अदधतागच्छत् पुरोधां, य एवं विद्वाऽस्यत्तुर्विंशतिरात्रमा-  
सते, अदेभ्यो मनुष्या दधते, गच्छन्ति पुरोधाम्(१)”—इति । पुरा  
कदाचिद् दृहस्यतिः देवैरिन्द्रादिभिरविश्वमनीयः सन्, मनस्येव-  
मकामयत,—एते देवा ‘मे’ मदर्थं ‘अदधीरन्’ अयं दृहस्यतिरस्यभ्यं  
हित इति विश्वासं धारयन्तु । ततोऽहं ‘पुरोधां’ पौरोहित्यम्,  
आचार्यत्वरूपं मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति । ततस्तदुपायं विचार्य  
शास्त्रमुखेन चतुर्विंशतिरात्रं निश्चित्य तमनुष्ठाय देवैर्विश्वमनीयः सन्  
पुरोधां प्राप्तवान् । एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्यै-  
र्विश्वमनीयाः सन्तः पुरोधां प्राप्नुवन्ति ॥

तत्र कानिचिद्दहानि विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अथा  
भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिचं गौरमावायुरिमानेव लोकानभ्या-  
रोहन्ति(२)”—इति । अत्र चत्वारस्त्यहा विज्ञेयाः, तावता विव-  
चितसङ्ख्यायाः पूरणात् ॥

तत्र चतुर्णां अहानामानुपूर्व्यं विधत्ते—“अभिपूर्वं अथा भव-

\* सामवेदे एकविंशतिरात्रद्वयविधानानन्तरम् अन्नाद्यफलसाधन मेकं  
द्वाविंशतिरात्रं सत्रं विहितम्, तत्र प्रतिष्ठासाधन त्रयोविंशतिरात्रस्यैकम् ।  
ततो द्वे चतुर्विंशतिरात्रसत्रे । तत्राद्य स्वर्गसाधनम्, अपरं प्रजापशोरन्य-  
तरस्य साधनम् । ता० ब्रा० २३ प्र० १०—२० ख० ।

न्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup>—इति । इतो निर्गता-  
नामानुपूर्व्यैव स्वर्गारोहणम्\* ॥

अथ पृथ्व्य षडहस्यत्वार्य्छन्दोमा इत्येव द्वादशाहगतानि द्वा-  
हानि विधत्ते—“असत्र वा एतद्यदच्छन्दोम, यच्छन्दोमा भवन्ति,  
तेन सत्र, देवता एव पृष्टैरव रुन्धते, पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं  
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा, ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, बृह-  
द्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो  
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव  
सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(२)</sup>—इति । पूर्ववद्भाष्येयम् (३४२४०) ॥

अथैतत्कृतुगतामहस्यद्वायां प्रशंसति—‘चतुर्विंशतिराचो भवति,  
चतुर्विंशतिरर्द्धमासा सवत्सर, सवत्सर सुवर्गो लोक, सवत्सर एव  
सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री  
ब्रह्मवर्चस, गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते<sup>(३)</sup>—इति । सद्भाषाम्या-  
दर्द्धमासद्वारा सवत्सर प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गं प्रति  
तिष्ठन्ति । तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—“अतिराचावभितो भवतो  
ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै<sup>(४)</sup>—इति । गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्ते-  
रुक्तत्वात् तत्परिग्रह ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्यप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन् तेऽकामय-  
न्तावर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं गच्छेमेति  
त एतं चतुर्विंशतिरावमपश्यन् तमाहंरन् तेनायजन्त  
ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं-  
मगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरावमासते-  
ऽवर्त्तिमेव पाप्मानमपहृत्य श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनु-  
ष्यस्य ( १ )

दैवी सःस<sup>(१)</sup>ज्ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य  
लोकस्थानुखात्यै<sup>(२)</sup> पृथः पडहो भवति पड् वा कृतवः  
संवत्सरस्तं मासा अर्द्धमासा कृतवः प्रविश्य दैवीः  
सःसदंमगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरावमा-  
सते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीः सःसदं गच्छन्ति<sup>(३)</sup>  
त्रयस्त्रयस्त्रिंशः अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः पर-  
स्तात् त्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्त्ति पाप्मानमपहृत्य  
दैवीः सःसदं मध्यतः ( २ )

गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सःस<sup>(४)</sup>ज्जामि वा एतत्  
कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंशः अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो  
भवति तेनाजा<sup>(५)</sup>म्यूद्धानि पृष्ठानि भवन्त्युद्धान्छन्दोमा  
उभाभ्याः रूपाभ्याः सुवर्गं लोकं य<sup>(६)</sup>न्त्यसं च वा एत-  
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सचं देवता एव

पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि  
पशवः ( ३ )

छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>  
वयस्त्रयस्त्रिंशो अवस्ताद्भवन्ति वयस्त्रयस्त्रिंशः प्र-  
स्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै वयस्त्रिंशो आत्मा पृष्ठान्या-  
त्मन एव तद्यजमानाः शर्म न ह्यन्तेऽनान्त्यै<sup>(२)</sup> दृहद्रथ-  
न्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहद्वाभ्यामेव य-  
न्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यन्नस्याञ्जसायनी  
सुती\* ताभ्यामेव ( ४ )

सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोक-  
मभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्-  
पङ्क्तो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयो-  
लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति<sup>(३)</sup> विष्टतोऽधि विष्टतमुप यन्ति  
स्तोमानाः सम्पत्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्यथ  
वाव स क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति<sup>(४)</sup> चतुर्विं-  
शतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः  
( ५ )

संवत्सरः † सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके

\* “सुती”-इति ग ।

† “संवत्सर”-इति क ।

प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री  
ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव \* ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते<sup>(१)</sup>ऽति-  
रात्राव्भितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै<sup>(२)</sup> ॥ २ ॥

मनुष्यस्य<sup>(३)</sup> मध्यतः<sup>(४)</sup> पशव<sup>(५)</sup> एव<sup>(६)</sup> संवत्सरश्चतु-  
र्विंशतिश्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके कश्चिच्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहित, अथ द्वितीये  
ऽन्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते । तमेत विधत्ते—“यथा वै मनुष्या  
एव देवा अय आसन्, ते ऽकामयन्तावर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य  
दैवीऽ सऽसद् गच्छेमेति त एत चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्, तमा-  
हरन्, तेनायजन्त, ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य दैवीऽ  
सऽसद्मगच्छन्, य एव विद्वाऽस्यतुर्विंशतिरात्रमासते, ऽवर्त्तिमेव  
पाप्मानमपहृत्य अथ गच्छन्ति, श्रीर्हि मनुष्यस्य दैवी सऽसत्<sup>(१)</sup>”-  
इति । यथा मनुष्या दरिद्रा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता, एव देवा  
अपि पुरा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता आसन् । ते च देवा कदाचि  
देवमकामयन्त—‘वर्त्ति’ वृत्ति, जीवनोपायो धनमम्यत् तदभाव  
‘अवर्त्ति’ तत्र हेतु ‘पाप्मा’ दारिद्र्यहेतुर्जन्मान्तरकृत पापविशेष ।  
स एव क्लेशहेतुत्वान्मृत्यु, तमेतादृशमवर्त्ति पाप्मान मृत्यु केनापि  
सुखतानुष्ठानेनापहृत्य, देवसम्बन्धिनी सम्पत्ति प्राप्नुयाम इति

\* ‘गायत्र्यैव —इति क ।

† पशव[३]स्ताभ्यामेव[४]’—इति क, ख, ग ।

‡ एकश्चतु’—इति ग ।

विचार्य, चतुर्विंशतिरात्र तदुपायं शास्त्रमुखान्निश्चित्य, तदनुष्ठानेन सत्फल प्राप्ताः । एवं मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन दारिद्र्यहेतुपाप-  
निवृत्तिद्वारा देवसम्बन्धिनी ससद् प्राप्नुवन्ति । देवाः सम्यक्  
सीदन्ति सुखेनावतिष्ठन्ते यस्यां श्रिया सा श्रीरेव 'दैवी ससत्' ।  
मनुष्या हि श्रियमेव देवसभा\* मन्यन्ते ॥

तत्र प्रथममह विधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति, सुवर्गस्य  
लोकस्थानुख्यात्वि<sup>(१)</sup>”—इति । ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्र\*,  
स एव प्रथममह\*, तेन ज्योतिषा स्वर्गः प्रकाशयते ॥

अनन्तरभावीनि षडहानि विधत्ते—“पृष्ठ्य षडहो भवति,  
षड्वा षडतव सवत्सरस्त मासा अर्द्धमासा षडतव, प्रविश्य दैवीः  
सःसदमगच्छन्, य एव विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते, सवत्सर-  
मेव प्रविश्य वस्यसीः सःसद गच्छन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । षड्विधे पृष्ठ-  
स्तोत्रैर्निष्प्याद्य 'पृष्ठ्य षडह', सोऽचानुष्ठेय । षट्सहस्राका षडतव\*,  
ते च समूय सवत्सरौभवन्ति । 'त' च सवत्सर, द्वादशमासा चतु-  
र्विंशतिरर्द्धमासा षडृतवद्यावयवत्वेन प्रविश्यातिशयेन धनसमृद्धां  
सभा प्राप्नुवन्ति, मनुष्या अपि तथैव पृष्ठ्यषडहयुक्तेन चतुर्विंशति-  
रात्रेण फल प्राप्नुवन्ति ।

तथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते—“त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताङ्गव  
न्ति, त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः परस्तात्, त्रयस्त्रिंशैरेषोभयतोऽवर्त्ति पाप्मान-  
मपहत्य दैवीः सःसद मध्यतो गच्छन्ति, पृष्ठानि हि दैवी सःसत्<sup>(१)</sup>”  
—इति । अत्रेयमह कृषि सूत्रकारेण दर्शिता—“ममदा चतुर्विंशति-

\* “दैवसभां”—इति ख । “देवससद”—इति ग ।



रात्रेण स्वर्गे लोके सौदन्यतिरात्रयत्तुविंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रि-  
 वृदा पृथ्यस्तोमः षडहस्तयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं त्रिणवं द्वे  
 एकविंशे त्रिणवं त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशमनिरुक्तं पृथ्यस्तोमः  
 षडहः प्रत्यङ् चिष्टदहरनिरुक्तं ज्योतिष्ठोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः"-  
 इति । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहिततम्, तत्  
 'ज्योतिरतिरात्रो भवति'-इति (३६० पृ० ७पं०) वाक्येनाद्यातम् ।  
 यत्त्वारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम्\* । द्वितीयमहरा-  
 रभ्याष्टमान्तः पराधूपः पृथ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्तयस्त्रिंशरूपम् ;  
 घद्यादित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहः 'अनिरुक्तं'  
 त्रयस्त्रिंशं स्पष्टस्त्रिंशं नैर्गानं निरुक्तम्, तदिपरीतमनिरुक्तम् । ततो  
 दशममहः 'निरुक्तं' त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अह-  
 विंशेयाः 'त्रयः', 'अवस्तात्' अधोभागे वर्त्तमानाः 'त्रयस्त्रिंशाः' ।  
 तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्वहानि त्रिणवैकविंशद्वय-  
 त्रिणवरूपाणि मध्यवर्त्तानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडश-  
 मसप्तदशा अहविंशेयास्त्रिमह्याकाः 'परस्तात्' ऊर्द्धभागे वर्त्तमाना-  
 स्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यममनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुप-  
 रितनं त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तं निरुक्तं सप्तदशमह्यापूरकं दिनमारभ्य  
 द्वाविंशदिनपर्यन्तमावृत्तः पृथ्यः षडहः; अतएवायं 'प्रत्यङ्'-इति  
 निर्दिश्यते । तत ऊर्द्धमुपान्तिममहस्त्रिष्टदनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्ठोम-  
 रूपम् । तत ऊर्द्धमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते मध्येकादशादि-

\* "धनुर्विंश मेतदहस्त्रयन्वारम्भणीयम्"-इत्यादि ऐ० ब्रा० ४.२.६ ।

चतुर्दशान्तान् मध्यवर्त्तिनोऽहद्यतुष्टयादध उपरिष्टाच्च ये त्रिसङ्घा-  
कास्त्रयस्त्रिंशाः, तैरुभयतोऽवस्थितैः दारिद्र्यहेतु पाप्मानमपहृत्य  
दैवीं सभां मध्यवर्त्तिनीं गच्छन्ति । यानि मध्यवर्त्तिनि चत्वारि  
पृष्ठाख्यान्यहानि, एतान्येवात्र 'दैवी संसृ'—इत्युच्यते । तस्मादुभयत-  
स्त्रयस्त्रिंशद्युक्तान्यहानि कुर्यादिति विधुन्नय\* ॥

अथाधोवर्त्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमः, यद्वोर्द्धवर्त्तिषु त्रिषु  
मध्यमः, तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्ता विधत्ते—“जामि वा  
एतत्कुर्वन्ति, यत्रयस्त्रयस्त्रिंशा अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति, तेना-  
जामि(१)”-इति । यद्यनुक्रमवर्त्तिनः सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधाः  
स्युस्तदानीमनुष्ठातार आलस्य कुर्वन्ति, तस्मान्मध्ये वर्त्तमानमह-  
र्विंशेषमनिरुक्त्वेनेतरस्मान्निरुक्तादिलक्षणं कुर्युः, तेन वैलक्षण्येन  
आलस्य परिहृतं भवेत् ॥

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्त्तिषु चतुर्ष्वहस्तु  
कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“ऊर्द्धानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्द्धांश्चन्दोमा उभा-  
भ्याः रूपाभ्याः सुवर्गं लोकं यन्ति(२)”-इति । रथन्तरदृष्टदा-  
द्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनौयानि\* । तथा चतुर्विंश-  
चतुश्चत्वारिंशद्यनुक्रमगताश्चन्दोमा निष्पादनौयानि† । यद्यपि त्रिण-  
वैकविंशदयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पादनौयानीति शाखान्तरा-  
नुसारेण सूत्रे‡ अभिहितम्, तथाप्यत्र वचनबलात् पवमानादिषु

\* २०६ पृ० १ पं०, § टौष्यन्याच्च, पुन २३८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यानि ।

† २६२ पृ० ३ पं० । ऐ० ब्रा० ५ ३ १. सा० भा०, पुन ५. ४. ३ ।

‡ ३६४ पृ० २ पं० “त्रिणवैं चै एकविंशे त्रिणवैं”-इति ।

नेपुचित् स्तोत्रेषु चतुर्विंशत्यक्षन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्या ।  
एव सत्युभाभ्या पृष्ठ्यच्छन्दोमरूपाभ्या स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

तमेत पृष्ठ्यच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—“असन्नं वा एतद्यदच्छन्दोम,  
यच्छन्दोमा भवन्ति, तेन सन्नं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते, पशुन  
च्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं, पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजसेव वीर्यं  
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(७)</sup>”—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् (३४२ पृ०) ॥

तान्येतानि मध्यवर्त्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितास्त्रयस्त्रिंशद्य  
प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“त्रयस्त्रयस्त्रिंशदा अवस्ताङ्गवन्ति, त्रयस्त्रय-  
स्त्रिंशदा परस्तान्, मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशदा आत्मा पृष्ठान्या-  
त्मन एव, तद्यजमाना ग्रमं नद्धन्तेऽनार्त्थै<sup>(८)</sup>”—इति । य एतेऽधो-  
वर्त्तिनस्त्रयस्त्रिंशदा, ये चोपरिवर्त्तिनः, ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूप  
स्रोरोदेशस्थानीयाः, यानि तु मध्यवर्त्तीनि पृष्ठानि, तानि जीवा-  
त्मस्थानीयानि । ‘तत्’ तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमाना स्वार्थं ‘ग्रमं  
नद्धन्ते’ सुखं वध्नन्ति, सम्पादयन्तीत्यर्थं । तच्च ‘अनार्त्थै’ दुःख-  
विनाशाय भवति ॥

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—“दृष्टद्रयन्त-  
राभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ दृष्टदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव  
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं  
यन्ति, पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि  
पृष्ठान्युपयन्ति, प्रत्यङ् पडहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभ-  
योर्लोकयोर्द्वन्द्वोत्तिष्ठन्ति<sup>(९)</sup>”—इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथोपान्त्य त्रयोविंशत्सर्वविधत्ते—“चिदृतोऽधि चिदृतमुप यन्ति

स्तोमानाः सम्पत्तौ प्रभवाय ; ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स  
 चयोऽस्मादेव तेन चयान्न यन्ति<sup>(१०)</sup>—इति । आवृत्तः पृष्ठयः षडह-  
 स्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः  
 प्राप्नोति । तस्मात् त्रिवृत्स्तोमयुक्तादङ्गोऽप्यधूर्द्धं चयोविंशदिने  
 त्रिवृत्तमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सान्तत्यादिषां स्तो-  
 मानां सम्पत्तिर्भवति । सा च सम्पत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय  
 सम्पद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहविंशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः ;  
 सप्तसंस्कारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्कारूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्य-  
 लोकः सोऽग्निष्टोमरूपः 'चयः' निवासार्थो गृहविशेषः । तेनाग्नि-  
 ष्टोमानुष्ठानेन 'अस्माद्' भूलोकवर्त्तिनः 'चयाद्' गृहात् 'न यन्ति'  
 न विनश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ क्रतुगतामहःसङ्ख्यां प्रशंसति— "चतुर्विंशतिराचो भवति ;  
 चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः, संवत्सरः सुवर्गो लोकः, संवत्सर  
 एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यचरा गायत्री, गा-  
 यत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते<sup>(११)</sup>—इति । पूर्ववद्  
 ग्याख्येयम् ( ३८८५० ) ॥

अथोदयनीयमहर्विधत्ते— "अतिराचावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य  
 परिगृहीत्यै<sup>(१२)</sup>—इति । पूर्वं विहितेन 'ज्योतिरतिराचो भवति'—  
 इत्यनेन ( ३८०५० ७पं० ) प्रायणीयेन सह निर्दिष्टं दिवचनम् ।  
 वर्षसङ्ख्याया गायत्रीमास्याद् ब्रह्मवर्चसफलत्वेन तत्परिग्रहः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

कृष्णा वा इयमंलोमकासीत्साकामयतौपधीभिर्वन-  
स्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशत् रात्रौरपश्यत्त-  
तो वा इयमोपधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत ये प्रजा-  
कामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते  
प्रजया पशुभिः<sup>(१)</sup>रियं वा अद्भ्युत्सैतां विराजमपश्य-  
त्तामात्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धौपधीः ( १ )

वनस्पतीन् प्रजां पशून्तेनावर्द्धत सा जेमानं महि-  
मानमगच्छद्य एवं विद्वांस एता आसते विराजमेवा-  
त्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धते\* वर्द्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं  
महिमानं गच्छन्ति<sup>(२)</sup> ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य  
लोकस्यानुख्यात्यै<sup>(३)</sup> पृष्ठाः पद्मो भवति पद्मा कृतवः  
यद् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्यतुभिः संवत्सरं ते  
संवत्सर एव ( २ )

प्रति तिष्ठन्ति<sup>(४)</sup> त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति  
यज्ञस्य सन्त्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः प्रजाप-  
तिमेवा रभन्ते प्रतिष्ठित्यै<sup>(५)</sup> त्रिणवो भवति विजित्या<sup>(६)</sup>  
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्दधते<sup>(७)</sup>  
चिद्दमिष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो

वै त्रिष्टुतेज एवात्मन्दधते<sup>(८)</sup> पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भव-  
तीन्द्रियमेवाव ( ३ )

रुन्धते<sup>(९)</sup> सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव  
तेन जायन्त<sup>(१०)</sup> एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो  
रुचमेवात्मन्दधते<sup>(११)</sup> चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशति-  
रर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोक संवत्सर एव  
सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विपूवान्विपूवन्तो  
भवन्ति य एवं विद्वांस एता आसते<sup>(१२)</sup> चतुर्विंशत्  
पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय ( ४ )

देवता अभ्यारोहन्ति<sup>(१३)</sup> त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्सुप  
यन्ति त्रयस्त्रिंशद्द्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१४)</sup>  
त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव एधेव लोकेषु प्रति  
तिष्ठन्ति<sup>(१५)</sup> द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो  
रुचमेवात्मन्दधते<sup>(१६)</sup> बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्मा-  
द्बहवः प्रजासु दृषाणो<sup>(१७)</sup> यदेते स्तोमा व्यतिपक्ता  
भवन्ति तस्माद्वियमोपधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिपक्ता<sup>(१८)</sup>  
( ५ )

व्यतिपज्यन्ते प्रजाया पशुभिर्य एवं विद्वांस एता  
आसते<sup>(१९)</sup> ऋता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान्  
हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्द्धाः ऋता स्तोमा भवन्ति

कृता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्प-  
ते<sup>(१०)</sup> चि॒श॒दे॒तास्त्रि॒श॒द॒क्षरा॒ वि॒रा॒डन्त्रं॑ वि॒रा॒ड्वि॒रा॒जै-  
वान्नाद्यमव॑ रुन्धते<sup>(११)</sup> ऽति॒रा॒त्राव॒भितो॑ भवतोऽन्नाद्यस्य  
परि॑गृहीत्वै<sup>(१२)</sup> ॥ ३ ॥

श्रो॒ष॒धी<sup>(१३)</sup>रे॒वाव॑<sup>(१४)</sup> प्रति॒ष्ठा॒य<sup>(१५)</sup> व्यति॑प॒त्तै<sup>(१६)</sup>कान्-  
पञ्चा॑श॒च्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः, अथ तृतीये त्रिंश-  
द्रात्रोऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते—“अत्रा वा इयमलोमकासीत्,  
साकामयतौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति, सैतास्त्रिंशत् रात्रो-  
रपश्यत्, ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत; ये प्रजाकामाः  
पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्, प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः<sup>(१)</sup>”—  
इति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्द्रवितत्वात्  
कदाचित् इयम् ‘अत्रा’ परुषा आसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पा-  
दनं कामयित्वा त्रिंशद्रात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि  
तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्स्योत्पादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य  
प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रोरिति वङ्गवचननिर्देशः ॥

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेष क्रतुं विधत्ते—“इयं वा अचुध्यत्सैतां वि-  
राजमपश्यत्, तामात्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धौषधीर्वनस्पतीन् प्रजां पशून्

\* “ओषधी [१] मन्सुर एवात् [२, ३]”—इति क, ख, ग ।

† सामवाङ्मणे तु चतुर्विंशतिरात्रश्रवणादनन्तरं पञ्चविंशतिरात्राद्यभि-  
धीयानि च पञ्च सत्राणि श्रूयन्ते (ता० ब्रा० २३ प्र० २१-२५ ख०) । ततो-  
ऽन्नाद्यप्राधान्यमेतस्त्रिंशद्रात्रसत्र मप्यान्नातम् (२६ ख०) ।





“त्रिणवेन स्रोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्”-इति श्रवणाम्  
त्रिणवो जयहेतुः ॥

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—“एकविंशो भवति, प्रतिष्ठित्या श्रयो  
रुचमेवात्मन्दधते<sup>(१)</sup>”-इति । अन्यत्र\* “प्रतिष्ठा वा एकविंशः”-  
“रुग्वा एकविंशः”-इतिश्रवणादुभयप्राप्तिः ॥

अथेकादशमहर्विधत्ते—“त्रिवृदग्निष्टुद्भवति, पाभानमेव तेन  
निर्दहन्ते, ऽथो तेजो वै त्रिवृत्तेज एवात्मन् दधते<sup>(२)</sup>”-इति । अग्निरेव  
यत्र स्रयते, सः ‘अग्निष्टुत्’ । अतोऽग्निमामर्थ्यात्पापदाहः, त्रिवृ-  
त्सामर्थ्यात् कान्तिप्राप्तिः ॥

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—“पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रिय-  
मेवाव रुन्धते<sup>(३)</sup>”-इति । इन्द्र एव यत्र स्रयते, सोऽयम् ‘इन्द्र-  
स्तोमः’ । तेनेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—“सप्तदशो भवत्यघ्नाद्यस्यावहत्या श्रयो प्रैव  
तेन जायन्ते<sup>(४)</sup>”-इति । सप्तदशस्तोमस्याश्रयप्रजाहेतुत्वाद्दुभयप्राप्तिः ॥

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—“एकविंशो भवति, प्रतिष्ठित्या ;  
श्रयो रुचमेवात्मन् दधते<sup>(५)</sup>”-इति । पूर्ववद् (२५०) व्याख्येयम् ॥

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—“चतुर्विंशो भवति, चतुर्विंशति-  
रर्द्धमासाः संवत्सरः, संवत्सरः सुवर्गो लोकः, संवत्सर एव सुवर्गं लोके  
प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान्, विषूवन्तो भवन्ति य एवं विदाश्म  
एता आमते<sup>(६)</sup>”-इति । मद्गामास्यादर्द्धमामसंवत्सरद्वारा स्वर्गं  
प्रतिष्ठा । अपि चायमहर्विंशो ‘विषूवान्’ विविधा स्तुतिः फलोत्प-

\* “दन् वा—प्रतिष्ठा श्लोकविंश”-इति २६१ प० ।

त्तिरिति विष्णु, तदानयम् । तस्मादेव विदित्वानुष्ठातारोऽपि  
विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ॥

अथ षोडशमारभ्यैकविंशतिपर्यन्तानि षट्मह्याकान्यहानि वि-  
धत्ते—“चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप यन्ति, सवत्सर एव प्रतिष्ठाय देवता  
अभ्यारोहन्ति<sup>(१९)</sup>”—इति । प्रतिष्ठाहेतुसवत्सरात्मकचतुर्विंशत्सोम-  
युक्तादङ्ग ऊर्द्धं पृष्ठपडहानुष्ठाने मति प्रथमसवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य  
पश्चात् षड्भिरहोभिरारभ्य देवता प्राप्नोति ॥

अथ द्वाविंश दिन विधत्ते—‘चयस्त्रिंशत्पृष्ठान्युप यन्ति  
त्रयस्त्रिंशद्दे देवता देवतास्त्रेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(२०)</sup>’—इति । पृष्ठे  
पडहे अन्तिम चयस्त्रिंशमह, तस्मादूर्द्धं पुनरपि चयस्त्रिंशानुष्ठाने  
“ये देवा दिव्येकादश स्य -इत्यादिमन्त्रोक्तासु\* चयस्त्रिंशत्सह्याकास  
देवतास्त्रेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अथ चयोविंश दिन विधत्ते—‘चिणवो भवतीमे वै लोका-  
स्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(२१)</sup>’—इति । नवमह्याविषयया  
चिमह्याया समानवाप्तोक्तत्रये प्रतिष्ठा ॥

अथ चयोविंशत्पृष्ठदिने दे विधत्ते—“द्वावेकविंशती  
भवत, प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते<sup>(२२)</sup>”—इति । पूर्ववद्  
(४०२पृ० ३प० ) श्यात्येयम् ॥

अथ षड्विंशदिनमारभ्यैकोनविंशत्पर्यन्तानि षड्माहानि विधत्ते—

\* स चाप मन्त्र (शृ० स० १ १३६ ११ )—

‘ये देवासो दिव्येकादश स्य एषिथानमध्येकादश स्य ।

षड्शु दितो मदिनेकादश स्य ते देवासो यश्च मिम जुयसः।’ इति ।

“बहवः षोडशिनो भवन्ति, तस्माद्बहवः प्रजासु वृषाणः<sup>(१०)</sup>”—इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः ‘षोडशिनः’ । ते च ‘बहवः’ नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः, तावतैवापेक्षितमह्यायाः पूरितत्वात् । यस्मात् प्रजोत्पत्तिहेतवः षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठिताः, ‘तस्मात्’ लोके ‘प्रजासु’ मध्ये ‘वृषाणः’ पुंस्त्वधर्मयुक्ताः बहवो दृश्यन्ते ॥

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्द्धदिनेष्वनुष्ठितान् परस्परविलक्षणान् स्तोमान् प्रशंसति— “यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति, तस्मादिय-मोषधीभिर्वनस्पतिभिर्यतिषक्ता<sup>(१८)</sup>”—इति । यस्मादेते स्तोमान्यूनाधिकभावेन सङ्कीर्णा, ‘तस्माद्’ भूमिरपि व्यवस्थामन्तरेणोषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र सङ्कीर्णा दृश्यन्ते ॥

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति— “व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वाप्स एता आसते<sup>(१९)</sup>”—इति । ‘एताः’ विंशद्राचीर्योऽनु-तिष्ठन्ति, तेषां मध्ये एकस्य प्रजा, अपरस्य पशव एवेति व्यवस्थानास्ति, किन्तु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च सङ्कीर्णा भवन्ति ॥

अथ षोडशेष्वहसु एकविधस्तोमान् प्रशंसति— “अकृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति; यदेत ऊर्द्धाः कृप्ता स्तोमा भवन्ति, कृप्ता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते<sup>(२०)</sup>”—इति । ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषु ‘उच्चावचान्’ परस्परविलक्षणान् स्तोमाननुतिष्ठन्ति, ते यजमानाः ‘अकृप्ता वै’ इदमेतावत्तव भोग्यमित्येवं निश्चयरहिता एव, स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात् ‘कृप्ताः’ कृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानार्थमुभयो-लोकयोर्भोग्यं कृप्तं भवति ॥

अथ क्रतुगतामहस्रह्यां प्रशंसति— “त्रिंशदेतास्त्रिंशदचरा  
विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते(११)”-इति । गतम्  
(३४१ पृ०) ॥

अथान्तिममहर्विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य  
परिगृहीत्यै(११)”-इति । प्रायणीयेन सह निर्देगाद् द्विवचनम् \* ।  
अन्नाद्यफलस्य विधिवाक्ये दृष्टत्वात् † तत्परिग्रहः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन च्छन्दसानु  
प्रायुञ्जत् तेन नाप्रवन् त एता द्वात्रिंशत् रात्रीरप-  
श्यन् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव  
च्छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् य  
एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंश-  
दक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव च्छन्दसा प्रजाप-  
तिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति ( १ )

श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको<sup>(१)</sup> द्वात्रिंशदेता

\* ‘अतिरात्रौ’ प्रायणीयोदयनीयात्मकाविति भावः । ३५३८० द्रष्टव्यम् ।

† “अन्नाद्यमवारुन्धत्”-इति ३६८८० ६पं० ।

द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति  
 सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति<sup>(१)</sup>  
 ज्योतिर्गौरायुरिति अहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्त-  
 रिक्षुं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभि-  
 पूर्वं अहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup>  
 दृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति ( २ )

इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो  
 अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती  
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(१)</sup> पराञ्चो वा एते सुवर्गं  
 लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्यहानुपयन्ति प्रत्यङ्  
 अहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयौलोक-  
 योर्च्यद्धोतिष्ठन्ति<sup>(१)</sup> द्वाविंशद्रेतास्तासां यास्त्रिंशच्चिं-  
 शदक्षरा\* ( ३ )

विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रन्धते ये द्वे  
 अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं  
 य<sup>(१)</sup>न्त्यतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्वै<sup>(१)</sup> ॥ ४ ॥

गच्छन्ति<sup>(१)</sup> यन्ति<sup>(१)</sup> चिंशदक्षरा<sup>(१)</sup> द्वाविंशत्तिय ॥ ४ ॥

दतीयेऽनुवाके चिंशद्रात्रोऽभिहितः, अथ चतुर्थे द्वाविंशद्रात्रो-

\* “यास्त्रिंशच्चिंशदक्षरा”-इति मु०-पाठः ।

ऽभिधीयते \* । तमिमं विधत्ते—“प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् ; तं देवा येन-येन ऋन्दसानुप्रायुञ्जत, तेन नाप्नुवन्, त एता द्वात्रिंशत् राचीरपयन् ; द्वात्रिंशदचरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्साभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् ; य एवं विद्वांस एता आसते, द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदचरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्सा त्रियं गच्छन्ति ; श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गं लोकः<sup>(१)</sup>”—इति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत्, तदा प्रजापतिं स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनुप्राप्नुम इति मन्यमाना देवाः, येन-येन ऋन्दसा युक्तं यज्ञमन्वतिष्ठन्त, तेन सर्वेषांपि नाप्नुवन् । ततस्ते देवा द्वात्रिंशद्रात्रं तत्साधनत्वेनानुष्ठितवन्तः । तत्सद्भाया अनुष्टुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्टुभा सर्वस्वपृत्वस्य तापनीये श्रुतत्वादेन मानुष्टुभं प्रजापति तदीयेनेव द्वात्रिंशदचरेण ऋन्दसा प्राप्य, स्वर्गमप्यारुह्य, तत्र भोगान् प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्य, तदनुपहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम्, यस्मान्मनुष्यस्य श्रीरेव देवता स्वर्गः ॥

ऋतुगतामहस्रह्यां प्रशंसति—“द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदचरानुष्टुगानुष्टुप् सर्वामेव वाधमाप्नुवन्ति, सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति; सर्वे हि त्रियं गच्छन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । ‘एताः’ ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्सद्भाकाः, अनुष्टुवचरसद्भापि तावती ; अनुष्टुप् च वाग्बिगेय-

\* सामवेदे तु त्रिंशदात्रसन्नादन्तरमप्राचसाधनं प्रजापतेरेकत्रिंशदात्रं सप्तमप्याघ्रातम् ( ता० ब्रा० २३प्र० २०ख० ), ततः पशुसाधनं द्वात्रिंशदात्र मपि ।

रूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठानेन 'वाच' वेदशास्त्रादिरूपां सर्वा-  
मपि 'प्राप्नुवन्ति',— सर्वेऽपि यजमानाः सभारञ्जनाय वाचं वदितु  
समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणं 'त्रियम्' अपि प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— "ज्योतिर्गौरायुरिति अद्या भवन्तीय वाव  
ज्योतिरन्तरिचं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं अद्या  
भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति<sup>(१)</sup>"—इति । 'अद्या'—इति  
बहुवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूर्त्तिस्त्वावन्तोऽनुष्ठेयाः । अत्र च  
नवसङ्ख्याया तत्पूर्त्तेनैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेयाः, तथा  
सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु षष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण  
विधत्ते— "दृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीय वाव रथन्तरमसौ दृहदाभ्या-  
मेव यन्त्यथो अनथोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती,  
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(२)</sup>"—इति ॥

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेक अहं विधत्ते— "पराञ्चो वा एते  
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचक्ष्यहानुपयन्ति, प्रत्यङ् अहो  
भवति, प्रत्यवरुद्ध्या अथो प्रतिष्ठित्या, उभयोर्लोकयोर्द्वोर्द्वोत्तिष्ठ-  
न्ति<sup>(३)</sup>"—इति । पूर्ववद् (३४०पृ०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतदिनसङ्ख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रगस्ता, इदानीं विभज्य  
प्रगसति— "दात्रिःश्रदेताम्नासां यास्त्रिःश्रत्तिःश्रदक्षरा विराडन्न  
विराड्, विराजैवान्नाद्यमव रुन्वते, ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्याः  
रूपाभ्याः सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(४)</sup>"—इति । अत्र त्रिगत्सङ्ख्याया विराड्-  
द्वारात्प्रगसति, उपरितनया द्विसङ्ख्याया अहोरात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्ये<sup>(०)</sup>”—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

द्वे वाव देवसुवे द्वादशाहश्चैव चयस्त्रिंशद्दहश्च य  
एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासंते साक्षादेव देवता  
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयान्भ्यारूढः कामयते  
तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि  
नावविध्यति सुदङ् य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दह-  
मासंते वि पाप्मना भ्रातृव्येण वर्तन्ते<sup>(१)</sup> ऽहर्भाजो वा  
एता देवा अग्र आहरन् ( १ )

अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रवाहुर्गार्भुवन् य  
एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासंते सर्वे एव प्रवाहु-  
र्गर्भुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति<sup>(१)</sup> पञ्चाहा भवन्ति  
पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठ-  
न्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धते<sup>(१)</sup>  
चीण्याश्विनानि भवन्ति चय इमे लोका एषु ( २ )

एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो चीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि  
तान्येवावरुन्धते<sup>(१)</sup> विश्वजिह्ववत्पन्नाद्यस्यावरुन्धौ<sup>(१)</sup> सर्व-



पृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै<sup>(१)</sup> वाग्वै द्वादशाहो यत्-  
पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनात्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैपा  
वाक् स्यादुपरिष्ठाद् द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप  
यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामो<sup>(२)</sup> ऽवान्तरम् (३)

वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो  
भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त<sup>(४)</sup> एताः ह वा  
उदुङ्कः शैलवायनः\* सूचस्यद्विमुवाच यद्दशरात्रो यद्द-  
शरात्रो भवति सूचस्यद्वि अथो यदेव पूर्वेषु हस्तु विलोम  
क्रियते तस्यैवैषा शान्ति<sup>(५)</sup>र्हनीका वा एता रात्रयो यज-  
माना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सह (४)

अतिरात्रेणोत्तराः षोडश एव विद्वाः सस्त्रयस्त्रि-  
शदहमासत एषां हनीका प्रजा जायते<sup>(६)</sup> ऽतिरात्रा-  
वभितो भवत्. परिगृहीत्यै<sup>(७)</sup> ॥ ५ ॥

अहरत्रेष्टवान्तर<sup>(१, २, ३)</sup> सह ऽ<sup>(४)</sup>सप्तदश च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वाविंशद्वात्रोऽभिहित, अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंश-  
द्वात्रोऽभिधीयते † । तस्मिन् विधत्ते—“द्वे वाव देवसत्रे,—द्वाद-

\* “शैलवायन”—इति क, ग ।

† “षोडश सह[४]”—इति क, ख, ग ।

‡ सामवेदे प्रतिष्ठासाधनमेक त्रयस्त्रिंशदात्रसत्रम्, अपर समृद्धिसाध-  
नम्. अन्यथास्ति सर्वकामसाधनमिति त्रीणि (ता० ब्रा० २४ १ ३) ।

अथ आहरन्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रवाङ्गगार्धुवन्; य एवं विद्वाऽसस्त्रयस्त्रिऽशदहमासते, सर्व एव प्रवाङ्गगृध्रुवन्ति, सर्वं यामणीयं प्राप्नुवन्ति<sup>(१)</sup>—इति । अहानि भजन्ते अनुतिष्ठन्त इति 'अहर्भाज', तादृशा देवाः 'एताः' त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका राक्षीः सन्त्यादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते,— एको देव एकमहरन्वतिष्ठत्, पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत्; एव त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका देवास्तत्सङ्ख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभिः राक्षिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः, 'प्रवाङ्गगार्धुवन्' समं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकस' । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । शिव समृद्धिः स्पष्टीक्रियते,— सर्वे 'यामणीयं' यामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते—“पञ्चाहा भवन्ति; पञ्च वा षट्पदः सवत्सरे षट्पदेषु सवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाचरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ पञ्चो पञ्चमेवाव दन्धते<sup>(१)</sup>”—इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तस्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः 'पञ्चाह' । तादृशाश्च पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूरणाच्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसङ्ख्याका षट्पदः, तद्वारेण सवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसङ्ख्यायां पङ्क्तिद्वारेण पञ्चं प्राप्नुवन्ति ॥

प्रायणीयोदयनीचयोरतिरात्रयोर्मध्ये चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते

\* "हेमन्तशिशिरयो समासेन"—इति से० भा० १. १. १ ।

† "पञ्चसङ्ख्याया"—इति ल । ‡ "०मध्ये"—इति ख ।

—“षीष्णाश्विनानि भवन्ति; चय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो षीष्णि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते<sup>(४)</sup>”—इति । आश्विनेन ग्रस्तेणोपलक्षितान्यहानि षीष्णनुष्ठेयानि । तेन लोक-चये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि षीष्णि, तान्यपि प्राप्नुवन्ति ॥

अन्यदहर्विधत्ते—“विश्वजिह्ववत्यन्नाद्यस्यावरुद्धौ<sup>(५)</sup>”—इति । विश्व-जयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम् ॥

तमेव विश्वजितं विश्विनष्टि—“सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभि-जित्यै<sup>(६)</sup>”—इति । रथन्तरदृहदादौनि षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ ‘सर्वपृष्ठः’ । तेन सर्वमपि फल भवति ॥

अथान्यान्यहानि विधत्ते—“वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्वाद-शाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्टाद्वादशा-हमुप यन्त्याप्तमेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वदामः<sup>(७)</sup>”—इति । बद्धविधस्तोत्रग्रस्त्रोपेतत्वाद्वादशाहो वागूपः । तथाविधं द्वा-दशाहं यचुक्रेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुष्ठेयुः, तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्र-ग्रस्त्राणामनुक्तत्वाद् ‘अनाप्तम्’ असम्पूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुयुः, तेषां यजमानानां वागुपचयशीला स्यात् । तस्मादुक्त्रेभ्योऽहोभ्यः ऊर्द्धं द्वाद-शाहमनुतिष्ठेयुः । तस्माद् ‘आप्तां’ सम्पूर्णांमेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मा-दूर्द्धभागे वागूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानम्, तस्मात्कारणाभ्यारुपरि-ष्टान्मुखेन वयं वाचा वदामः ॥

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा अवशिष्टस्य दशरात्रस्य त्रिवचां दर्शयति—“अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः

प्रजा असृजत, यद्दशरात्रो भवति, प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्ते<sup>(८)</sup>— इति । ‘श्रवान्तरं वै’ द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा कदाचित् प्रजापतिः प्रजा असृजत, अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्, तदा तेन यजमानाः प्रजाः सृजन्ते ॥

तमेव दशरात्रं पुनः प्रगसति— “एताः ह वा उदङ्कः शौस्वा-  
यनः सचस्यद्विमुवाच यद्दशरात्रो, यद्दशरात्रो भवति सचस्यद्वि अथो  
यदेव पूर्वेष्वहस्यु विशोम क्रियते तस्यैवैषा ग्रान्तिः<sup>(९)</sup>”—इति । उदङ्को  
मामतः, स च शुक्लवस्थापत्यभूतः । एतस्य सचस्याङ्गभूतो योऽयं  
दशरात्रोऽस्ति, एतेन हस्तस्य सचस्यैताम् ‘षड्वि’ फलमुदङ्क उवाच ।  
अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते, तर्हि हस्तस्यमृद्धिमेव भवति ।  
अपि च पूर्वेष्वहस्यु यदेवाङ्गं विकलमनुष्ठीयते, तस्य सर्वस्य ‘एषा’  
दशरात्रानुष्ठितिरुपग्रमहेतुर्भवति ॥

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितः, तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—  
“द्विनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वाः  
योऽग्र महातिरात्रेणोत्तराः योऽग्र, य एव विद्वाः मन्त्रयन्त्रिंशद्दह-  
मासत, ऐषां द्विनीका प्रजा जायते<sup>(१०)</sup>”—इति । ‘अनीकं’ सेना,  
द्वे अनीके सेनारूपे यामां रात्रीणां ताः ‘द्विनीकाः’, सेनाद्वयमना  
इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सप्त त्रयः पञ्चाहाः योऽग्र  
पूर्वभाविन्यो रात्रयः एका सेना, उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः  
पञ्चाहो दशरात्रेत्युत्तरभाविन्य एताः योऽग्ररात्रयो द्वितीया  
सेना । विश्वजिद् यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्त्तिन्योः सेनयोर्मध्ये  
अवस्थितो राजेव, सप्तदशमद्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्यः । एवं

विदित्वा क्रतुमनुतिष्ठतां यजमानानां बह्वपुत्ररूपा बह्वकन्यकारूपा  
च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ॥

अथ प्राचणीयोदघनीयौ विधत्ते— “अतिरात्रावभितो भवतः  
परिगृहीत्यै<sup>(१)</sup>”-इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते  
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त एत  
पट्<sup>\*</sup>त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो  
वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन् य एवं  
विद्वांसः पट्त्रिंशद्वाचमासते सुवर्गमेव लोकं प्र  
जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(१)</sup> ज्योतिरतिराचः (१)

भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्या-  
नुख्यात्यै<sup>(२)</sup> षड्हा भवन्ति षड्हा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति  
तिष्ठन्ति<sup>(३)</sup> चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति  
तिष्ठ<sup>(४)</sup>न्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति  
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरो-  
जो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२)

\* “षट्”-इतीदं सर्वत्रैव सु०-पाठ ।

वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup> षट्चिंशद्द्राचो भवति  
 षट्चिंशदक्षरा दृहती वाहताः पशवो दृहत्यैव पशू-  
 नव रुन्धते दृहतीच्छन्दसाः स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते  
 स्वाराज्यं य एवं विदांसः षट्चिंशद्द्राचमासते सुव-  
 र्गमेव लोकं य<sup>(१)</sup> न्यतिराचावभितो भवतः सुवर्गस्य  
 लोकस्य परिगृहीत्यै<sup>(२)</sup> ॥ ६ ॥

अतिराच<sup>(१)</sup> एव<sup>(२)</sup> षट्चिंशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके चयस्त्रिंशद्द्राचोऽभिहितः, अय पठे षट्चिंशद्द्राचो-  
 ऽभिधीयते। तमेतं विधत्ते— “आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोक-  
 मियामेति; ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्, न सुवर्गं लोकमायन्; त  
 एतः षट्चिंशद्द्राचमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त, ततो वै ते सुवर्गं  
 लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन्; य एवं विदांसः षट्चिंशद्-  
 द्राचमासते, सुवर्गमेव लोकं प्राजानन्ति, सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(१)</sup>”—  
 इति। पुरा कदाचित् आदित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मार्गम-  
 प्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः। ततस्तदुपायं विचार्य षट्चिंशद्द्राचं निश्चित्य  
 तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः। एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं  
 प्राप्नुवन्ति ॥

\* “द्योःस्यैव[२]”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे षट्चिंशद्द्राचं पञ्चविंशद्द्राचं चेत्यपि हे सत्रे विहिते; तत  
 उत्तरं विहितं मिदं षट्चिंशद्द्राचं पशुसाधनं स्वाराज्यसाधनश्चेति (ता०  
 प्रा० २४. ४-६.) ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति; ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै<sup>(१)</sup>”—इति ॥

अयोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—“षडहा भवन्ति; षड्हा षतव षतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्यथमेकोऽभिप्रवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षिता-स्त्वावन्तोऽनुष्ठेयाः ॥

तेषां सङ्ख्यां विधत्ते—“चत्वारो भवन्ति; चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता सङ्ख्या पूर्यते ॥

अथ षष्ठयः षडहस्यत्वारश्चन्द्रोमा इत्येवविधं द्वादशाहस्य दश-रात्रं विधत्ते—“अमत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं, यच्छन्दोमा भवन्ति, तेन सत्रं देवता एव षष्ठैरव रुन्धते, पशून् चन्द्रोमेरोजो वै वीर्यं षष्ठानि पशवश्चन्द्रोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । पूर्ववद् (३४२५०) व्याख्येयम् ॥

ऋतुगतामहस्यङ्क्षां प्रशंसति—“षट्त्रिंशद्द्रात्रो भवति; षट्त्रिंशद्दचरा दृष्टी, वार्धताः पशवो दृष्ट्यैव पशून्व रुन्धते, दृष्टी-च्छन्दसां स्वारान्यमाश्रुताश्रुवते स्वारान्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्द्रात्रमामते, सुवर्गमेव लोकं यन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । पशूनां वार्ध-तत्वं अयनब्राह्मणे स्पष्टमात्रातम्—“चन्द्रांसि पशुव्याजिमयुप्तान् दृष्ट्युदजयत्तस्माद्दार्धताः पशव उच्यन्ते”—इति\* । किञ्च चन्द्रसां मध्ये दृष्टी स्वारान्यं प्राप्तवती; तस्मादेतदनुष्ठापिनः इह स्वारान्यं प्राप्य, परच स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

\* तै० सं० ५. ३. १. ३ (५.भा० ६७८० ८ पं०) ।

अथोदयनीयं विधत्ते—“अतिराचावभितो भवतः, सुवर्गस्य  
लोकस्य परिगृहीत्यै ०)”—इति । प्रायणौयेन सद्य निर्देष्टुं द्विवचनम् ।  
स्वर्गहेतुत्वस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात् (४१६४०) तत्परिपद्यः ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

वसिष्ठो हृतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजाम्भि सौदा-  
सान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमा-  
हरत्तेनायजत् ततो वै सोऽविन्दत प्रजाम्भि सौदा-  
सान्भवद्य एवं विद्वांसः एकस्मान्नपञ्चाशमासते वि-  
न्दते\* प्रजाम्भि आठव्यान् भवन्ति<sup>(१)</sup> वयस्त्रिदशोऽग्नि-  
ष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखः सः श्यन्ति<sup>(२)</sup> दशं पञ्च-  
दशं भवन्ति पञ्चदशो वज्रः (१)

वज्रमेव आठव्येभ्यः प्र हरन्ति<sup>(१)</sup> षोडशिमदशम-  
महर्भवति वज्रं एव वीर्यं दधति<sup>(२)</sup> द्वादशं सप्तदशं  
भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तैर्जायन्ते<sup>(३)</sup> षष्ठः  
पडुहो भवति पड्वा चतुर्वः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतृ-  
न्वारैरेहन्त्युत्तुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति

\* “विन्दते”—इति क-ख-टीकापुस्तकयोः ।



तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup> द्वादशैकविंशति भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो  
रुचमेवात्मन् (२)

दृधुते<sup>(२)</sup> बहुवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै<sup>(३)</sup> षडा-  
श्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ<sup>(४)</sup>-  
न्त्युनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यैव  
पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरुष्टाचत्वारिंशत ऊनाश्च  
खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापतिः प्राजायन्<sup>(५)</sup> ये प्रजा-  
कामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते  
प्रजया (३)

पशुभि<sup>(६)</sup> वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो  
य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव  
गच्छन्त्यन्नादा भव<sup>(७)</sup>न्त्यतिराचावभितो भवतोऽन्ना-  
द्यस्य परिगृहीत्यै<sup>(८)</sup> ॥ ७ ॥

वज्र<sup>(९)</sup> आत्मन्<sup>(१०)</sup> प्रजया<sup>(११)</sup> द्वाविंशतिय ॥ ७ ॥

पठे षट्त्रिंशद्रात्रोऽभिहितः, अथ सप्तमे एकोनपञ्चाशद्रात्रो-  
ऽभिधीयते\* । तमेतं विधत्ते— “वमिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत,—विन्देय

\* सामवेदे तु सप्तत्रिंशद्रात्रम् षट्त्रिंशद्रात्रम्, एकोनपञ्चाशद्रा-  
त्रम्, षट्त्रिंशद्रात्रश्चेति षट्त्रिंशत् सप्ताख्यभिधाय, सप्तविधपदानि सप्तैकोन-  
पञ्चाशदात्रिसप्ताख्यभिहितानि ( ता० ब्रा० २४ ७-१० ) ।

प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्,  
तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासान-  
भवद्, य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विन्दते प्रजामभि  
भ्रातृव्यान् भवन्ति<sup>(१)</sup> -इति । विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां  
शत्रुवयञ्च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाश निश्चित्य,  
तदनुष्ठानेन प्रजा लब्धा सौदासानभ्यभवत् । सुदामस्य पुत्रा सौ-  
दासा, ते च वसिष्ठस्य शत्रव । वसिष्ठवचजमाना अपि तदनुष्ठानेन  
प्रजां लब्धा भ्रातृव्यानभिभवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— “वयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्येव  
मुखं सः शान्ति<sup>(२)</sup> -इति । त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अह-  
र्विशेषास्तय कर्त्तव्या । ‘त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रह-  
रति’-इतिश्रुत्यन्तरात्\* त्रिवृद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी-  
कुर्वन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते— “दश पञ्चदशा भवन्ति  
पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्य प्र हरन्ति<sup>(३)</sup> -इति । पञ्चदशस्तोम-  
युक्ता अहर्विशेषा दशमह्याका कर्त्तव्या । ‘त पञ्चदशस्तोमो मध्यत  
उददृष्टवत्’-इत्येवमन्यत्र दिसाहेतुत्ववपणात् पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ॥

अथान्यदहर्विधत्ते — “षोडशिमहशममहर्भवति, वज्र एव वीर्यं  
दधति<sup>(४)</sup> -इति । षोडशिनोचयुक्त दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेक-  
मह कार्यम् । तेन पूर्वाङ्गे वज्रे वीर्यं स्यापयन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते — “द्वादश मत्तदशा भवन्त्य-

स्वाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तैर्जायन्ते<sup>(५)</sup>—इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता  
अहर्विंशेषा द्वादशमह्याकाः कार्याः । सप्तदशस्तोमस्योद्भवागज्य-  
त्वादन्नहेतुत्वम्, सप्तदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहेतुत्वम् ॥

अथ षट्सह्याकान्यहानि विधत्ते—“षष्ठ्यः षडहो भवति, षड्वा  
ष्टतवः, षट् षष्ठानि, षष्ठैरेवर्त्तनन्वारोहन्यृतुभिः संवत्सरं, ते संवत्सर  
एव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(६)</sup>—इति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“द्वादशेकविंशति भवन्ति  
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते<sup>(७)</sup>—इति । एकविंशस्तोमयुक्ता  
अहर्विंशेषा द्वादश कर्त्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रतिष्ठाहेतुत्वं कान्ति-  
हेतुत्वञ्चामष्टदुक्तम् ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“बहवः षोडशिनो  
भवन्ति विजित्यै<sup>(८)</sup>—इति । षोडशिनोचयुक्ता अहर्विंशेषा याव-  
न्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अथ चिभिरपेक्षितमह्यायाः पूरणात्  
षयः कार्याः ॥

एतत्कतुगतेषु षट्सहस्राश्विनशस्तं विधत्ते—“षडाश्विनानि  
भवन्ति ; षड्वा षतव षतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(९)</sup>—इति ॥

एकोनपञ्चाशद्रूपं स्तौति—“जनातिरिक्ता वा एता राक्षस्य  
जनास्तद्यदेकस्यैव पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्द्वयमीरष्टात्वारिंशत ज-  
नाश्च खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापतिः प्राजायत<sup>(१०)</sup>—इति ।  
अस्मिन् कतौ विद्यमाना एता राक्षस्य जनायातिरिक्ताश्च भवन्ति ।  
कथमिति तदुच्यते—‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘एकोनपञ्चाशत्’  
एकया राक्ष्या वर्जिता पञ्चाशत्सह्या, तस्मादेता जनाः । ‘यद्’

यस्मात् कारणादष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याया अधिका, तस्मादतिरिक्ताः । प्रजापतिः पुरा क्वचित् 'जनात्' अन्याद् वीर्यात् प्रौढशरीररूपाः प्रजा असृजत, क्वचिच्च 'अतिरिक्तात्' अधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तर-न्यूनान् वाखादीनसृजत, तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं क्रतुः प्रशस्तः ॥

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं (४१८४० १०५०) फलमुपसहरति— "ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्, प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः<sup>(११)</sup>"—इति ॥

क्रतुगतामहसङ्ख्यां प्रशंसति— "वैराजो वा एष यज्ञो यदेक-स्माच्चपञ्चाशो, य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्ति<sup>(११)</sup>"—इति । चतुर्दशकेषु दशसङ्ख्यासङ्ख्यावा-न्मुख्यवैराजत्वम्, पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् ; "न वा एकेनाचरेण क्त्वांसि वियन्ति न द्वाभ्याम्"—इति\* श्रुत्यन्तरात् ॥

अतो वैराजत्वादन्नप्राप्तिं प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— "अति-रात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिमृहीत्यै<sup>(११)</sup>"—इति । उक्तन्याये-नान्नहेतुत्वादन्नपरिपहः ॥ ७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेया वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताः रात्रिं

\* ऐ० प्रा० १.१ ६ (ऐ० सो० मु० १ भा० ५३ ए० १२ प०) ।

वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते<sup>(१)</sup> आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते-  
ऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतः  
फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१)

संवत्सरस्य यत् फलगुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते<sup>(१)</sup> तस्यैकैव निर्या यत्समध्ये विपू-  
वान्त्सम्पद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का च न निर्या भवति<sup>(१)</sup> चतुरहे पुर-  
स्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनेकाष्टकान् च्छ्वट् कुर्वन्ति<sup>(१)</sup> तेषाम् (२)

पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठन्त ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणी कीर्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिभे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति<sup>(१)</sup>  
॥ ८ ॥

एतत्<sup>(१)</sup> तेषां<sup>(१)</sup> चतुस्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

• "एतत्<sup>(१)</sup> च्छ्वट् कुर्वन्ति तेषां<sup>(२)</sup>"—इति क, छ, ग ।

सप्तमेऽनुवाके एकोनपञ्चाशद्वाचोऽभिहित, अथाष्टमादिषु चतुर्ध्वनुवाकेषु सवत्सरसचमभिधीयते\* । तत्राष्टमेऽनुवाके सवत्सरसचस्य दीक्षाकाल विधत्ते—“सवत्सराय दीक्षियमाणे एकाष्टकायां दीक्षेरेन्नेषा वै सवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताऽरात्रि वसति साक्षादेव सवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते(१)”—इति । ये यजमाना सवत्सरसचार्थं दीक्षियन्ते, ते यजमाना ‘एकाष्टकायां’ साघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येय मेकाष्टकाभिमानीनी देवता, सेय सवत्सराभिमानीनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया पत्न्यभिमानी देवतारूपत्व गर्भधारणादवगम्यते । तथाचाग्निकाण्डे मन्त्र आघ्रायते—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्”—इति । सवत्सरस्य पतित्व चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाघ्रातम्—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना सवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना”—इति । एष सवत्सराभिमानी देव, एता साघकृष्णाष्टमी रात्रि सर्वांमपि ‘एतस्याम्’ एकाष्टकादेवताया मेव वसति, अतस्तत्र दीक्षा कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव सवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ॥

तमेत पच दूषयित्वा पचान्तर विधत्ते—“आर्त्तं वा एते सवत्सरस्याभि दीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते, ऽन्तनामानाष्टक

\* सामवेदे त्वित उत्तर मेकषष्टिरात्र शतरात्रश्चेति सप्तदश मभिधाय, गवामयनम्, आदित्यानामयनम्, अङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतोरयनम्, कुण्डपापिनामयनम्, सापश्चितामयनश्चेति षट् सवत्सरसत्राणि क्रमेण विहितानि श्रूयन्ते (ता० ब्रा० २४ १८-२०, २५ १-५) ।

† तै० स० ४ ११ ८ (४ भा० २८७ ए०) । “गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा”—इति कात्या० श्रौ० ११ १ २ ।

भवतो व्यसं वा एते संवत्सरस्याभि दीचन्ते, य एकाष्टकायां दी-  
चन्ते, ऽन्तनामानाष्टत् भवतः, फल्गुनीपूर्णमासे दीचेरन्, सुखं  
वा एतत् संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्णमासो, सुखत एव संवत्सर-  
मारभ्य दीचन्ते<sup>(१)</sup>—इति । 'ये' यजमाना एकाष्टकायां दीचन्ते,  
ते यजमानाः संवत्सरस्यस्य 'आर्त्तम्' विनागम् 'अभि'क्षत्स्य  
दीचन्ते । तत्राद्यं हेतुः—पुष्यमाघरूपौ षट्त्वयवौ संवत्सरस्यान्त  
इत्येतन्नामधारिणौ, तयो गिगिरिर्त्तु रूपनात्, तेन चर्तुना पूर्व-  
संवत्सरस्य समाप्तत्वात् । पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः  
प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किञ्चैकाष्टकायां दीचमाणाः  
संवत्सरस्य 'व्यस्तमभि' विपर्यासमभिलक्ष्य दीचन्ते । आदौ हि  
दीक्षा कर्त्तव्या, अयञ्च संवत्सरस्यान्तः कालः, क्रत्वयवयोरेकयो-  
रुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे  
दीक्षां कुर्युः ; तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभि-  
प्रेत्य आधानब्राह्मणे समाह्वतम्—“उत्तरयोरादधीत ; एषा वै  
प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी”—इति \* ॥

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—“तस्यैकैव निर्या,  
यत् साफेद्ये विपूवाङ्त्सम्पद्यते ; शिवापूर्णमासे दीचेरन् ; सुखं वा  
एतत् संवत्सरस्य यच्चिवापूर्णमासो, सुखत एव संवत्सरमारभ्य दीचन्ते,  
तस्य न का चन निर्या भवति<sup>(१)</sup>”—इति । 'तस्य' फल्गुनीपूर्णमास-  
दीक्षापक्षस्य 'एकैव निर्या' वक्ष्यमाण एक एव दोषः; न तु पूर्वा-

कार्तत्वयस्तत्वदोषौ । कोमावेको दोष इति च उच्यते— समीचीना  
 अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन् वर्षर्त्ता सोऽयं 'सम्मेघः', तस्य सम्बन्धी  
 प्रत्यासन्नः कालः 'साम्मेघः', अस्मिन् काले विषूवानहः सम्पद्यते ।  
 तथाहि 'विषूवान्'-इति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विग्रेषः ;  
 ततः पूर्वं षण्मासाः, उत्तरे च षण्मासाः; तयोरुभयोर्मासपट्कयोर्मध्ये  
 सोऽहर्विग्रेषः कर्त्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्णमासमारभ्य द्वादश दीक्षा  
 द्वादशोपसदस्यानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः; तथा सति  
 चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति; आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपट्कं समाप्य  
 नवम्यां विषूवान् कार्यः; स च वर्षर्त्ताः प्रत्यासन्नः; भाद्रपदपौर्ण-  
 मास्यां वर्षर्त्ता समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्त्तित्वात् । अतो वर्षर्त्तुसमीपे  
 विषुवद्दिनसम्पत्तिपरिहाराय चिचानचयुक्तायां पौर्णमास्यां दीक्षा  
 कर्त्तव्या । सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् संवत्सरस्य मुखमेव । अतो  
 मुखत एवारम्भः हतो भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां  
 विषूवान् सम्पद्यते; तद्य दिनं वर्षर्त्तादूर्वरर्त्ति; अतो वृष्टिशुद्धाया  
 अभावाद् विस्मयेणानुष्ठातुं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि  
 दोषोऽस्ति ॥

अथ गुणविशेषमवसोक्त्य पचान्तरं विधत्ते— "चतुरहे पुरस्तात्  
 पौर्णमास्यै दीक्षेरन्; तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते; तेनैकाष्टकां  
 न ह्रस्वट् कुर्वन्ति<sup>(४)</sup>"-इति । माघपौर्णमास्याः 'पुरस्तात् चतुरहे'  
 शकैकादश्यां दीक्षेरन्, तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षायां  
 समाप्तत्वात्, तदनन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रयः सम्पद्यते ।  
 तथा सत्येकाष्टकाया अशुपयुक्तत्वात् संवत्सरपक्षौत्वेन मुख्यामेतां



‘न कृम्वट् कुर्वन्ति’ निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति\* । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार एको गुण ॥

अथ गुणान्तरं दर्शयति—“तेषां पूर्वपक्षे स्रत्या सम्पद्यते, पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति, तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति, तान् कल्याणी कीर्त्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति, तदनु सर्वे राध्नुवन्ति(१)”—इति । ‘तेषाम्’ एका-ष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उपसदस्यैवशुद्धचतुर्थ्यां सम्पद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा ‘स्रत्या’ शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्ल-पक्षमेवाभिस्तच्छ्र समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ‘ते’ सचिषोऽपि पूर्वपक्ष एव सचादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठत ‘तान्’ यजमानान् अनु भूम्यामो-षधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति ‘तान्’ यजमानान् अनु पुण्यकीर्त्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते—‘इमे’ यजमानाः ‘अरात्सु’ समृद्धि गता इत्येतादृशी कीर्त्ति । सत्कीर्त्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति; एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्द्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसङ्गमवेच्छ्र माघशुक्लैकादश्यां दीचेत्यथमेव सुख्यं पक्ष † ॥

\* कृम्वट्शब्दो व्यर्थवचन । २भा० ५८६, ६५८, ७०७, ७६३ ८० ।  
कृवडित्यन्तस्यमधोऽपि ग्राखान्तरीय । तद्यथा— ता० ब्रा० ४ १० ४,  
५. ६ १३ । पठितश्चाय चादिगणे (ग० पा० १. ४ ५७) ।

† सामवेदीये तावद्यब्राह्मणेऽप्येषोऽनुवाक किञ्चित्पाठन्यूनान्तिरेकव्यति-  
क्रमै पठित (५ ६) । कात्या० श्रौ० १३ १ २-१० ।

कार्तिलव्यस्तवदोषौ । कोशावेको दोष इति स उच्यते— समीचीना  
 अतिवर्षणचना सेधा यस्मिन् वर्षर्त्तौ सोऽयं 'सम्पद्यः', तस्य सम्बन्धी  
 प्रत्यासन्नः कालः 'साम्पद्यः', अस्मिन् काले विषुवानहः सम्पद्यते ।  
 तथाहि 'विषुवान्'-इति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः ;  
 ततः पूर्वं षण्मासाः, उत्तरे च षण्मासाः; तयोर्बन्धोर्मासपट्कयोर्मध्ये  
 सोऽहर्विशेष कर्त्तव्य । अत्र च फल्गुनीपूर्वमासमारभ्य द्वादश दीक्षा  
 द्वादशोपसदद्यानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः, तथा सति  
 चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति, आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपटकं समाप्य  
 नवम्यां विषुवान् कार्यं, स च वर्षर्त्तौः प्रत्यासन्नः ; भाद्रपदपौर्ण-  
 मास्यां वर्षर्त्तौ समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्त्तित्वात् । अतो वर्षर्त्तुमसौपे  
 विषुवद्दिनमभ्यन्तिपरिहाराय चिदानचत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां दीक्षा  
 कर्त्तव्या । सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् संवत्सरस्य मुखमेव । अतो  
 सुखत एवारम्भः कृतो भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां  
 विषुवान् सम्पद्यते, तच्च दिनं वर्षर्त्तौर्दूरवर्त्ति, अतो वृष्टिशङ्काया  
 अभावाद् विश्रम्भेणानुष्ठानं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि  
 दोषोऽस्ति ॥

अथ गुणविशेषमवलोक्य पचान्तरं विधत्ते— "चतुरहे पुरस्तात्  
 पौर्णमास्यै दीक्षेरन्, तेषामेकाष्टकाया क्रयः सम्पद्यते, तेनैकाष्टकां  
 न ह्यम्बट् कुर्वन्ति<sup>(१)</sup>"-इति । माघपौर्णमास्याः 'पुरस्तात् चतुरहे'  
 श्लोकादग्यां दीक्षेरन्, तथा सति माघहृण्णमस्यं द्वादशदीक्षाणां  
 समाप्तत्वात्, तदन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रयः सम्पद्यते ।  
 तथा सत्येकाष्टकाया अशुपयुक्त्वात् संवत्सरपदीप्तेन मुख्यामेतां

‘न कृम्वट् कुर्वन्ति’ निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति\* । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ॥

अथ गुणान्तरं दर्शयति—“तेषां पूर्वपक्षे स्रुत्या सम्पद्यते ; पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति, तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति, तान् कल्याणी कीर्त्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिभे यजमाना इति, तदनु सर्वे राभ्रुवन्ति<sup>(५)</sup>”—इति । ‘तेषाम्’ एका-ष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उपसदक्षेत्रशुद्धचतुर्थ्यां सम्पद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा ‘स्रुत्या’ शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्ल-पक्षमेवाभिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ‘ते’ सचिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सचादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठतः ‘तान्’ यजमानान् अनु भूम्यामो-षधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति ‘तान्’ यजमानान् अनु पुण्यकीर्त्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते—‘इमे’ यजमानाः ‘अरात्सुः’ समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्त्तिः । सत्कीर्त्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति ; एतदौघेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्द्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसहस्रमेव माघशुक्लैकादश्यां दीचेत्ययमेव मुख्यः पक्षः ॥

\* कृम्वट्शब्दो व्यर्थवचनः । २भा० ५८८, ६५८, ७०७, ७६३ ए० ।  
ह्रस्वडित्यन्तस्यमथोऽपि शाखान्तरीयः । तद्यथा— ता० ब्रा० ४. १०. ४ ;  
५. ८. १३ । पठितस्त्रायं चादिगणे (ग० पा० १. ४. ५७.) ।

† सामवेदौघे तावद्यत्राक्षणेऽप्येयोऽनुवाकः किञ्चित्पाठन्यूनान्तिरेक्यति-  
क्रमैः पठित (५. ८.) । कात्या० श्रौ० १३. १. २-१० ।

अथ मौमांसा । षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे ( जै० सू० ३०—३७  
अधि० १० ) चिन्तितम्—

“गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित् स्याद्विगेषात् प्रशंसया ? ॥

चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी लेकाष्टकातो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—“चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीचेरन्;  
तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते”—इति ( ४२३३० १० पं० ) । पौर्ण-  
मास्याः पूर्वमिन् चतुरहे ‘दीचेरन्’ एकादशां दीचामारभेत ।  
तथा षति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीचाः पूर्यन्ते ।  
तत उपरितन्यामष्टम्या सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विगेषस्यादृष्टत्वाद्  
या काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः । “चित्रापूर्णमासे दीचेरन्, मुखं  
वा एतत् स्रत्सरस्य, यच्चित्रापूर्णमासः”—इति ( ४२३३० ८ पं० )  
प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याञ्चिकसमा-  
ख्यया माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका, तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः  
पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादशां दीचा आरभ्यन्त्याः”—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

• “विगेषस्यानुक्त्वात्”—इति, ए सो. वे जै०-न्या०-पुस्तक-पाठ ।

† “माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकत्वात्”—इति ए० सो. वे जै०-न्या०-पु०-पाठ ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सचमुपयन्त्यभीन्धत  
 एव दीक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिः<sup>(१)</sup> द्वाभ्यां  
 लोमाव चन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृङ् द्वाभ्यां मांसं  
 द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचमात्मा-  
 नमेव दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(२)</sup> शिखामनु  
 प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रधीयांसः सुवर्गं लोक-  
 मयामेति<sup>(३)</sup> ॥ ६ ॥

सुवर्गं पञ्चाशत् ॥ ६ ॥

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः, अथ नवमे दीक्षा  
 उपसदस्योच्यन्ते । ता उभयीर्विधत्ते— “सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति,  
 ये सचमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिः<sup>(१)</sup>”  
 -इति । सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति, अतस्तद्योग्यतायै स्वदी-  
 क्षाभिः ‘आत्मानं’ स्वदेहम् ‘अभीन्धत एव’ सर्वतो ज्वलयन्त्येव ;  
 उपसद्भिस्तु ‘अपयन्ते’ स्वदेहं पचन्ति । तस्माद् दीक्षा उपसदस्यानु-  
 ष्ठेया इति विधुस्तयः\* । यद्यपि द्वादशाहविरहितत्वेन प्राप्तस्तथापि  
 विकृतिस्त्रिंशत्त्रयास्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ॥

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वन् तासामुभयविधानां द्वादशत्वं प्रक-  
 टयति— “द्वाभ्यां लोमाव चन्ति, द्वाभ्यां त्वचं, द्वाभ्यामसृङ्, द्वाभ्यां  
 मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सचमात्मानमेव

दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं श्लोकं धन्ति<sup>(१)</sup>—इति । 'दाभ्यां' दिनद्वयानु-  
ष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसङ्गाच्च स्वकीयं शोम हविरयमव धन्ति ।  
अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वमव धन्ति । एवं रक्तमांसास्त्रिमज्जसु  
योजनीयम् । यदेतत् सचं, तदेतत् 'आत्मदक्षिणं वै' स्वग्ररीरमेव  
तच्च दक्षिणा ; न त्वन्या गवादिरूपास्ति ; तस्मात् स्वग्ररीरमेव  
दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण "सवञ्चेद् वपनकाले सग्निखानि वपन्ते"—  
इति, तद्विधत्ते— "ग्निखामनु प्र वपन्त षट्क्षा अयो रघीयाः सः  
सुवर्गं श्लोकमयामेति<sup>(२)</sup>—इति । ग्निखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपन  
कुर्युः । तच्च मृतत्वग्रूपाणां केशानामपगमात् समृद्धौ भवति, अपि  
च केशभाररहिताः 'रघीयांसो' लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयाम  
इत्यनेनाभिप्रायेण सग्निखं वपनं कुर्युः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनां वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां  
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप  
यन्त्यद्योक्थमथ योऽग्निश्चिन्मथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्य-  
ज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त  
आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप वन्ति ज्योतिष्टोमो वै  
स्तोमानां सुखं सुखत एव स्तोमान् प्रयुञ्जते<sup>(१)</sup> ते (१)

सस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावतिरिच्येते  
 एकया गौरतिरिक्त एकयायुरुनः सुवर्गो वै लोको  
 ज्योतिरुर्ग्विराट् सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति<sup>(१)</sup> रथन्तरं  
 दिवा भवति रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन  
 तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामम्बृहत्तन्मध्य-  
 तो दधति विधृत्यै तेनाजामि<sup>(१)</sup> ॥ १० ॥

त<sup>(१)</sup> एकान्नपञ्चाशच्च ॥ १० ॥

नवमे दीवा उपदस्योक्ताः, अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथम-  
 महस्यते । तदेतद्विधत्ते— “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिराचः परमो  
 यज्ञक्रतूनां कस्मात् तं प्रथममुप यन्तीत्येतद् वा अग्निष्टोमं प्रथम-  
 मुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिराचमनुपूर्वमेवैतद् यज्ञक्रतू-  
 नुपेत्य तानाक्षभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त आसते, ज्योतिष्टोमं  
 प्रथममुप यन्ति, ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं, मुखत एव स्तोमान्  
 प्रयुञ्जते<sup>(१)</sup>”—इति । योऽयमतिराचाख्य क्रतुः, सोऽयं ‘यज्ञक्रतूनां  
 परमः’ सोमयागरूपा ये क्रतवः, तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोमः,  
 उक्थ्य’, षोडशी, अतिराच’, इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च  
 प्राथम्यम् । “प्रजननं ज्योति ”— इत्यनुवाके (१४ ७५०) “तस्मादाऊ-  
 र्ज्यष्टयज्ञः”— इत्याम्नातम् । एवं सत्यग्निष्टोमं परित्यज्य चरमभाविन-  
 मतिराचं कस्मात् कारणात् सचे प्रथममनुतिष्ठन्ति? इति ब्रह्म-  
 वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः— नाचाग्निष्टोमः परि-  
 त्यक्तः ; अचाग्निष्टोमोक्थ्यषोडशतिराचाणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-

गर्भितत्वाद् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयाधिक्ये-  
 भोक्तव्यः सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी  
 सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः सम्पद्यते ।  
 अतः सचिषोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यत् 'एतद् वै' एतस्मिन्  
 सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोम प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथोक्त्यषोडशतिरात्रान्,  
 तदेतद् 'अनुपूर्वमेव' अनुक्रमेणैव यज्ञक्रतून् 'उपेत्य' अनुष्ठातुं  
 निश्चित्य, 'तान्' क्रतून् 'उपक्रम्य' परितः स्वीकृत्य, ततः सर्वत्र  
 सोममेव पिबन्तः सचिष आसते । तस्माद्ग्निष्टोमपरित्यागाभावा-  
 दतिरात्ररूपं ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो  
 ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां स्तोमानां क्रतूनां सुखसदृशः ।  
 तस्मात् सुखत एवारभ्य स्तोमान् क्रतून् सचिषः प्रयुञ्जते ॥

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण  
 पुनः प्रागसति— "ते सन्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते, द्वे चर्चावति-  
 रिच्छेते, एकया गौरतिरिक्त एकयायुहूनः सुवर्गो वै लोको ज्योति-  
 र्हृत्विंराट् सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति<sup>(१)</sup>"—इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्र-  
 गता ये ष्वन्विशेषाः सन्ति, ते सन्तुताः सन्तो 'विराजं' दशसह्यामेव  
 प्राप्नुवन्ति, न तु न्यूनाः, नाप्यधिकाः । इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोः  
 द्वे ष्वचावतिरिच्छेते, दशसह्यां न प्राप्नुतः । तत्कथमिति तदुच्यते—  
 'एकया' ष्वचा गोष्टोमो दशसह्याया अतिरिक्तः, आयुष्टोमस्त्वेकया  
 न्यूनः, तस्माद् विराड्रूपत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रागस्ये हेतुः । किञ्च  
 भासकत्वाज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराड्रूपः । तस्मादुभयथा  
 प्रागस्येन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ॥



अथास्मिन्नतिराचसंख्ये ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—“रथ-  
न्तरं दिवा भवति, रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजा-  
मीति, सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामम्”, एहत् तन्मध्यतो दधति  
विष्ट्यै, तेनाजामि<sup>(१)</sup>—इति । ‘दिवा’ पृष्ठस्तोत्रं रथन्तरं गीयते,  
‘नक्तम्’ अधि रात्रिपर्यायेषु रथन्तरं गीयते, ‘तत्’ तदानीमालस्यं  
भवति, तादृशालस्यपरिहारः ‘केन’ अन्येन साम्ना भवतीति ब्रह्म-  
वादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यत्  
सामास्ति, तत् तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च ‘एहत्’ प्रौढम्,  
‘तत्’ एतद् एहद्रथन्तरयोर्द्वयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै  
सम्पद्यते । ‘तेन’ विजातीयसाम्ना आलस्यपरिहारो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति-  
तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति-  
तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके  
प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्य-  
देतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सचिणः प्रति-  
तिष्ठन्तो यन्ति<sup>(१)</sup> ते सस्तुता विराजम् ( १ )

\* “अदसन्ताम्रपुसक्ताच्छन्दसि”—इति (पा० पू ४ १०३) टचि रूपम् ।

अभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया  
 गौरतिरिक्त एकयारुनः सुवर्गे वै लोको ज्योतिरु-  
 र्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधार्तिमार्च्छन्त्यक्षौधुका  
 भवन्ति क्षुत्सम्बाधा\* इव हि सृत्रिणौ<sup>(१)</sup>ऽग्निष्टोमाव-  
 भितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत्तदेतत्परिचदेव-  
 चक्रं यदेतेन (२)

पडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते  
 स्वस्ति समश्रुवते<sup>(१)</sup> पडहेन यन्ति पड् वा ऋतव ऋतु-  
 छेव प्रति तिष्ठ<sup>(२)</sup>न्त्युभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव  
 सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति<sup>(३)</sup> द्वौ पडहौ भवत-  
 स्तानि द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे  
 सुक्थ्या द्वौ ब्राह्म आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि  
 स्तनौ द्वादशौ (३)

तत्पुरुषमनु पर्यावर्त्तन्ते<sup>(१)</sup> त्रयः पडहा भवन्ति  
 तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि  
 नव वै पुरुषे प्राणास्तत्राणाननु पर्यावर्त्तन्ते<sup>(२)</sup> चत्वारः  
 पडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते  
 चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्याव-

\* "क्षुत्सम्बाधा" क ।

र्त्तन्ते<sup>(८)</sup> प्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्व-  
पीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्द्वै (४)

संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रति-  
तिष्ठन्तो यन्ति<sup>(९)</sup> ॥ ११ ॥

विराज<sup>(१)</sup>मेतेन<sup>(२)</sup> द्वादशौ<sup>(३)</sup> वा<sup>(४)\*</sup> अष्टौ च ॥ ११ ॥

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम्, अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।  
तत्रादौ तावत् चौण्डहानि विधत्ते— “ज्योतिष्टोमं प्रथममुप  
यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति; गोष्टोमं द्वितीयमुप  
यन्त्यन्तरिच एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यस्मिन्नेव  
तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिचं गौरसावायुर्यदे-  
तानस्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति<sup>(१)</sup>”—  
इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकादशविशेषाः । एतैरेवानुलोम-  
प्रतिलोमगतैरभिप्लवः षडहः सम्पद्यते । तस्मिन् षडहे पूर्वभागव-  
र्त्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति ।  
ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सत्रिणो  
लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथम-  
दिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहितः, दह  
तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ॥

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वाक्कातिरात्रवत्

\* “द्वादश[३]वेतावद्द्वै”—इति क, ख, ग ।

प्रशंसति—“ते स्रष्टुता विराजमभि सम्पद्यन्ते; दे चर्चावति  
रिच्येते, एकया गौरतिरिक्त एकयायुहनः; सुवर्गो वै लोको  
ज्योतिरुर्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते; ते न चुधार्त्तिमार्च्चन्यचोधुका  
भवन्ति, चुस्रम्भाधा इव हि सचिणः<sup>(१)</sup>”-इति । ज्योतिष्टोमस्य  
स्तोत्रीयागतसह्यया विराट्सम्पत्तौ, विराज ऊर्ग-रूपत्वात् ‘ते’  
सचिणः चुधाम्पादितामार्त्तिं न प्राप्नुवन्ति; किन्तु ‘अचोधुकाः’  
सर्वदा चुद्रहिता भवन्ति । सचिणामनुष्ठानप्रघामबाहुत्वात् प्रायेण  
ते चुस्रम्पादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात् तेषां सत्परिहा-  
रायोगूर्णविराट्सम्पत्तियुक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ॥

इदानीमुक्तेर्ज्योतिरादिभिरनुष्ठोमप्रतिलोमगतेर्निर्व्यञ्जमभिप्लव-  
पडहं रथचक्ररूपकृष्ट्या विधत्ते—“अग्निष्टोमावभितः प्रधी, तावुक्थ्या  
मध्ये नभ्यं तत्, तदेतत्परियद् देवचक्रं; यदेतेन षडहेन यन्ति,  
देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्टै; ते स्वस्ति समश्रुवते<sup>(१)</sup>”-इति । लोके  
रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पार्श्ववर्त्तिनी फलके ‘प्रधी’  
इत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी ।  
मध्यफलकन्तु ‘नभ्यम्’ इत्युच्यते; नाभिस्थानीयत्वात् । एवञ्च सत्यत्र  
चक्ररूपस्य अभिप्लवपडहस्य अभितो वर्त्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ  
ज्योतिःशब्दाभिधेयौ यावग्निष्टोमौ, तावुभौ ‘प्रधी’ । ये च मध्य-  
वर्त्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाश्चत्वारः क्रतवः, ते  
सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं ‘नभ्यं’ तद्भवति । ‘तदेतत्’ अभिप्लवपडह-  
रूपं ‘परियत्’ पुनः प्रवर्त्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । ‘यद्’ यदि ‘एतेन’  
देवचक्ररूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुः, तर्हि ‘ते’

यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति । तद्यारोहणम् 'अरिष्टौ'  
द्विसाराहित्याय भवन्ति । द्विसारहिताश्च ते 'स्वस्ति समश्रुवते'  
चेमं प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षडहं प्रश्नसति— "षडहेन यन्ति, षड्वा षतव षतुष्वेव  
प्रति तिष्ठन्ति<sup>(४)</sup>"—इति ॥

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपश्रहात्मकत्व विधत्ते— "उभ-  
यतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति<sup>(५)</sup>"  
—इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येव मानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः, आयु-  
र्गौर्ज्योतिरित्येव प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः, एवम् 'उभयतो  
ज्योतिषा' षडहेनानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले  
च 'प्रति तिष्ठन्तः' अवज्ञारहिता सन्त सञ्चरन्ति ॥

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्ति विधत्ते— "द्वौ षडहौ भवतस्तानि  
द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते, द्वादशो वै पुरुषो,— द्वे सक्थ्यौ, द्वौ बाहू,  
आत्मा च, शिरश्च, चत्वार्यङ्गानि, स्तनौ द्वादशौ, तत्पुरुषमनु-  
पर्यावर्त्तन्ते<sup>(६)</sup>"—इति । 'सक्थि'—शब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते, 'बाहू'-  
शब्देनासद्वयम्, 'आत्मा' मध्यदेह, 'शिरः' प्रसिद्धम्, हस्तौ पादौ  
च मिलित्वा 'चत्वार्यङ्गानि', ततो द्वौ 'स्तनौ' द्वादशमङ्गापूरकौ ।  
तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पर्यावृत्तानि भवन्ति ॥

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्ति विधत्ते— "त्रय षडहा  
भवन्ति, तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते, नवान्यानि, नवान्यानि,  
नव वै पुरुषे प्राणास्तत्राणाननु पर्यावर्त्तन्ते<sup>(७)</sup>"—इति । पूर्वाभ्या  
द्विरावृत्ताभ्या सह त्रित्वम् । अष्टादशानामङ्गां देधा विभागे

सति, नवसह्याया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहास्त्रयः पर्यावृत्ता भवन्ति ॥

अथ पूर्वाभिस्तृष्टभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—  
“चत्वारः षडहा भवन्ति, तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते;  
चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्तसंवत्सरमनु पर्यावर्त्तन्ते<sup>(८)</sup>”—इति ।  
सह्यादारेणार्द्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः षडहाः पर्यावृत्ता  
भवन्ति । अत्र मासपूरणाय षष्ठ्यः षडहोऽध्याहर्त्तव्यः । अतएव  
कुन्दोगा आमनन्ति— “यदेष षष्ठ्यः षडहो भवति, वीर्य एवान्ततः  
प्रति तिष्ठन्ति”—इति \* ॥

अत्राक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमामानुष्ठानं विधत्ते— “अप्रतिष्ठितः  
संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद् वै  
संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन् मासो मासि-मास्येव प्रतितिष्ठन्तो  
यन्ति<sup>(९)</sup>”—इति । पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संवत्सर  
इत्येव केचिन्नोद्यवादिन आहुः । अत्रैतदुत्तरम्— तस्योक्तप्रतिष्ठा-  
हेतोर्मासाद् वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिक्यात् ‘मासो ब्राह्मणं’ पूर्वोक्त-  
रीत्या मासस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति, एतावदेव  
संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणम्, न त्वितोऽधिक किञ्चिन्नूतनमस्ति ।  
अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यंजमानास्तस्मिन्मस्मिन् मासि  
प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

मेपस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्चागैः शल्मलि-  
 र्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा स्रक्षो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरुदुम्बर  
 ऊर्जा गायत्रीच्छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैः<sup>(१)</sup>रवन्ती\* स्याव-  
 न्तीस्त्वावन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठुमाप्यानां नि-  
 धीनां त्वा निधिपतिः५ हवामहे वसो मम<sup>(१)</sup> ॥ १२ ॥

मेघः पट्चिःशत् ॥ १२ ॥

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि ; अथाव-  
 शिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः— “मेपस्त्वा पचतै-  
 रवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणे ऽपाद्यानि जुहोति”—इति । पाठस्तु—  
 “मेपस्त्वा पचतैरवतु, लोहितग्रीवश्चागैः, शल्मलिवृद्ध्या, पर्णो ब्रह्मणा,  
 स्रक्षो मेधेन, न्यग्रोधश्चमसैर, उदुम्बर ऊर्जा, गायत्रीच्छन्दोभिस्,  
 त्रिवृत्स्तोमैः<sup>(१)</sup>”—इति । अविजातौ मुख्यः पुमान् यो मेघोऽस्ति,  
 सोऽयं ‘पचतैः’ हविर्देन पचनीयैः जुष्टैरविविशेषैः सह, हे अथ !  
 त्वाम् अवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु त्वामवलित्यनुषञ्जनीयम् ।  
 अजजातौ योऽयं मुख्यो वस्तो ‘लोहितग्रीवः’, सोऽयमन्यैश्चागैः सह  
 त्वाम् अवतु । ‘शल्मलिः’ अत्युन्नतो वृचविशेषः, स च स्वकीयया  
 ‘वृद्ध्या’ सह त्वामवतु । ‘पर्णः’ पलाशवृक्षः, स च स्वाभिमानिना  
 ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । ‘स्रक्षः’ यज्ञिषेषु मुख्यो वृक्षः,  
 स च ‘मेधेन’ यज्ञेन सह त्वामवतु । ‘न्यग्रोधः’ चमसहेतुवृक्षः,  
 स च स्वकीयैश्चमसैः सह त्वामवतु । ‘उदुम्बरः’ प्रसिद्धः, स च ‘ऊर्जा’

स्वकीयफलेन त्वामवतु । 'गायत्री' चान्यैस्त्रिष्टुवादिच्छन्दोभिः सह त्वामवतु । 'त्रिवृत' स्रोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु । एतेनैवभिर्मन्त्रैरपाय्याख्या आज्ञतीर्जुङ्गयात् \* ॥

कथ्यः— "ता दक्षिणान् केशपदानुद्गथ्य, सव्यान् विस्त्रय, दक्षिणानूरुनाघ्रानाः सिग्भिरभिधून्वत्यस्त्रिःप्रदक्षिणमथं ध्रुवन्त्यः परिचन्वन्ती स्येति"—इति । अत्र तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमथं प्रति पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः । पाठस्तु— "श्रवन्ती स्यावन्तीस्त्रावन्तु, प्रियं त्वा प्रियाणां, वर्षिष्ठमाप्यानां, निधीनां त्वा निधिपतिम् हवामहे, वसो मम<sup>(१)</sup>"—इति । ताः पत्न्यः परस्पर सम्बोध्य वदन्ति । हे राजपत्न्यः ! यूयम् 'श्रवन्ती स्य' अथस्य पालयिष्यः स्य । हे अथ ! त्वाम् 'श्रवन्तीः' पालयिष्यः पत्न्यो 'श्रवन्तु' रचन्तु । मम 'वसो' वासयितः । तादृश हे अथ ! 'प्रियाणां' मध्ये अतिप्रियं त्वां 'हवामहे' आह्वयामः । 'आप्यानां' कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये 'वर्षिष्ठम्' अतिगयेन, दृढं त्वां हवामहे । तथा 'निधीनां' शङ्खपद्मादीनां मध्ये 'निधिपतिम्' अत्यन्तमधिकस्य निधेः पालयितारं त्वां हवामहे ॥ १२ ॥

इति श्रीछायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

\* "मेघस्ता पञ्चतैरवत्वित्यपाय्यानि जुहोति । प्राया वै देवा अपाय्या, प्रायानेवाव दन्त्ये"—इति प्रा० १. ८. १०. १८ ।



कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्षाभ्यः स्वा-  
 हावव्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा हृद्याभ्यः स्वाहा  
 सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा  
 पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहा ऽवर्षाभ्यः स्वाहा  
 ह्रादुनीभ्यः स्वाहा पृष्याभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा  
 स्यावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः  
 स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत् ॥ १३ ॥

अपायहोममन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः, अथानुवाकद्वयेनापां होमा  
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“कूप्याभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहेत्यपाः  
 होमाञ्जुहोति”—इति \* । तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—“कूप्याभ्यः  
 स्वाहा, कूल्याभ्यः स्वाहा, विकर्षाभ्यः स्वाहा, ऽवव्याभ्यः स्वाहा,  
 खन्याभ्यः स्वाहा, हृद्याभ्यः स्वाहा, सूद्याभ्यः स्वाहा, सरस्याभ्यः स्वाहा,  
 वैशन्तीभ्यः स्वाहा, पल्वल्याभ्यः स्वाहा, वर्षाभ्यः स्वाहा, ऽवर्षाभ्यः  
 स्वाहा, ह्रादुनीभ्यः स्वाहा, पृष्याभ्यः स्वाहा, स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा,  
 स्यावराभ्यः स्वाहा, नादेयीभ्यः स्वाहा, सैन्धवीभ्यः स्वाहा, समुद्रि-  
 याभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यः स्वाहा”—इति । कूपे भवाः ‘कूप्याः’ आपः ।  
 नदीपूरणेन कूले तीरे भवाः ‘कूल्याः’ । विकरे भुविवरे भवाः

\* ३. ८ १७. १६ । “अपु वा आप, अन्नं वा आप, अद्भ्यो वा अन्नं  
 जायते, यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते, तदव रुन्धे”—इति तच्छेषः ।

‘विकर्षाः’ । अत्रटे गर्त्तं भवाः ‘अवस्थाः’ । खनेनेन निष्पन्नाः ‘खन्याः’ ।  
 हृदे भवाः ‘हृद्याः’ । सूदे पङ्के भवाः ‘सूद्याः’ । सरसि भवाः  
 ‘सरस्याः’ । वेगन्ते भवाः ‘वैगन्त्यः’; यत्र कूल्यादौ पुनःपुनरापो  
 विशन्ति, तत्रत्या इत्यर्थः । पल्लेऽत्यल्पजलाशये भवाः ‘पल्ल्याः’ ।  
 वर्षे भवाः ‘वर्ष्याः’ । वर्षनैरपेक्ष्येण भूमाववस्थिताः ‘अवर्ष्याः’ ।  
 प्रवाहध्वनिसहिताः ‘ह्रादुन्यः’ । अवग्रायजन्याः ‘घृष्याः’ । प्रवाह-  
 रूपाः ‘स्यन्दमानाः’ । एकत्रावस्थिताः ‘स्यावराः’ । नद्यां भवाः  
 ‘नादेय्यः’ । सिन्धौ पुत्रदे भवाः ‘सैन्धव्यः’ । समुद्रे भवाः ‘समुद्रि-  
 याः’ । अनुक्तमङ्गलार्थः सर्वशब्दः ॥ १२ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चयोद्गोऽनुवाकः ॥

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः  
 स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः  
 स्वाहा शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा  
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा  
 महोभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १४ ॥

अद्भ्य एकान्त्रिंशत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव अपाहोमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह— “अद्भ्यः  
 स्वाहा, वहन्तीभ्यः स्वाहा, परिवहन्तीभ्यः स्वाहा, समन्तं वहन्तीभ्यः  
 स्वाहा, शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा, शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोय वह-

न्तीभ्यः स्वाहा, भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा, ऽग्नीभ्यः स्वाहा, नभोभ्यः  
 स्वाहा, महोभ्यः स्वाहा, सर्वंभ्यै स्वाहा"-इति । उदकजाति-  
 माचयुक्ताः 'आप.' । प्रवाहरूपाः 'वहन्यः' । परिमण्डलरूपा आवर्त्त-  
 गताः 'परिवहन्यः' । भूमिः समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः 'ममन्तं  
 वहन्यः' । निघाधिक्येन 'ग्रीभ्रं वहन्यः' । ईपयिषत्वेन 'ग्रीभं' ग्रीभ्रं  
 यथा भवति तथा 'वहन्यः' । पर्वताद्यादधः 'उपं वहन्यः' । दृग्गमान-  
 मकरादिजोषोपेताः 'भीमं वहन्यः' । अग्नी-नभो-महः-अग्नेः लोक-  
 चयगता आप उच्यन्ते ; "अयं वै लोकोऽग्नाश्मि०—० अन्तरिचं  
 वै नभाश्मि०—० अमौ वै लोको महाश्मि०—०"-इति ब्राह्मणे-  
 गीकृतात् \* । पूर्वानुवाकोक्तैर्विगतिमन्वेरेतदनुवाकोक्तेर्दादग्मन्वेरे  
 राधावयवहोमाः कर्त्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽयं होम इति  
 व्यवहारः ॥ १४ ॥

इति श्योमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययनप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमहाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

यो अयंन्त् जिघांशसति तमुभ्यमीति वरुणः<sup>(१)</sup> ।  
 पुरो मर्त्तः पुरः श्वा<sup>(२)</sup> । अद्दश्च त्वश्च दृषदन्तसन्वमृव  
 सुनिभ्य आ । अरातीया चिन्द्रियोऽनु नौ शर  
 मशसति भद्रा श्नुन्स्य रातयः<sup>(३)</sup> । अभि कृत्वेन्द्र भूरधु

उमन्न ते विव्यङ्गहिमान् रजांसि । स्वेना हि वृचः  
शर्वसा जघन्य न शचुरन्तं विविदद् ( १ )

युधा ते<sup>(४)</sup> ॥ १५ ॥

विविदद्<sup>(५)</sup> द्वे च ॥ १५ ॥

पूर्वयोरनुवाकयोरपांशोममन्त्रा उक्ताः ; अथास्मिन् श्वप्रहारो-  
ऽभिधीयते । कल्पः—“यो अर्वन्तमिति सैभ्रकेण मुसलेन \* पौष्ट्य-  
लेयः † शुन. प्रहरति”—इति । पाठस्तु—“यो अर्वन्तं जिघांसति  
तमभ्यमीति वरुणः<sup>(१)</sup>”—इति । ‘य.’ अयं श्वा, जले स्त्रयमानम्  
‘अर्वन्त’ स्वयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति, ‘तं’ श्वानं, जला-  
धिपतिः ‘वरुण.’ ‘अभ्यमीति’ सर्वतो रोगयसं करोति ॥

कल्पः—“तमश्वाधस्यदमुपास्यति परो मर्त्त. परः श्वेति”—इति ।  
पाठस्तु—“परो मर्त्तः परः श्वा<sup>(१)</sup>”—इति । ‘परः श्वा’ प्रवलोऽयं  
श्वा, ‘परो मर्त्तोऽस्तु’ परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ॥

कल्पः—“अहश्च तश्च वृचश्चित्ति मद्द्या यजमानस्य हस्तं  
मृच्छति”—इति । पाठस्तु—“अहश्च तश्च वृचहन्तस्त्वभूव मनिभ्य

\* ‘सैभ्रको महासारो वृक्ष’ । यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं  
छप्पावणादिवर्णयुक्तं विद्यते, तदीयं मुसलं साधनम्—इति तै० ब्रा० १.  
८. ४. सा० भा० ।

† ‘वज्रं प्रथमेऽप्यचलति, न त्वेकस्मिन् मर्त्तरि नियता वर्त्तत इति पुंश्चली  
राशौ, तत्पुत्रं श्वो हन्ता’—इति तै० ब्रा० १. ८. ४ सा० भा० ।

आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मःसतै भद्रा इन्द्रस्य  
 रातयः<sup>(१)</sup>—इति । हे 'वृचहन्' वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान ।  
 त्वं च 'अहं' ब्रह्मा च 'मनिभ्यः' वज्रभ्यो लाभेभ्यः, वज्रविधद्रव्य-  
 लाभसिद्धये 'आ सम्बभूव' सर्वतः संयुक्तौ भवाव । हे 'अद्रिवः' पर्वत-  
 सदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यद्रिमानिन्द्रः, स एवाद्रिवान्, तद्रूप हे  
 यजमान ! 'शूर' शौचोपेत ! 'इन्द्रस्य' देवाधिपतेः 'भद्रा रातयः'  
 कल्याणानि फलदानानि 'नौ' आवासुभौ 'अनुमंसतै' अनुमन्यन्ताम्,  
 अङ्गीकुर्वन्तु । कीदृशौ नौ ? 'अरातीवा' रातिर्हविर्दानं, तद्युक्तौ  
 रातिमन्तौ, तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेव अरातीवा\* । 'चित्'  
 यद्यपि आवां हविर्दानरहितौ, तथापीन्द्रदत्तानि फलान्यावां प्रत्या-  
 गच्छन्वित्यर्थः ॥

कल्पः—“अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमभित्यध्वर्युर्यजमानं वाच-  
 यति”—इति । पाठस्तु—“अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमस ते विव्यङ्ग-  
 हिमानः रजांसि । स्वेना हि वृचः शवसा जघन्य न श्चुरन्तं  
 विविदद्युधा ते<sup>(२)</sup>”—इति । हे 'इन्द्र' परमेश्वर्ययुक्त यजमान ! 'क्रत्वा'  
 अनेन क्रतुना 'अभिभूः' श्चुमभिभूतवानसि । 'अध' अनन्तरं 'जमन्'  
 अस्यां भूमौ ; नकारान्तस्य जमन्शब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात् ।  
 तस्यां भूमौ 'ते' त्वदीयं महिमानं, 'रजांसि' जगद्रञ्जकानि  
 चरितानि च, 'न विव्यक्' कश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु  
 'स्वेन शवसा' स्वकीयेन बलेन 'वृचं जघन्य' श्चुं हतवानसि । सः

\* “एन्दसोवनिपौ च वाह्यौ (पा० ५, २, १२२, वा०)”—इति वज्रिप् ।

† निघण्टौ १, १, ६ ।

तु शत्रु 'युधा' युद्धेन 'ते अन्तं' त्वदीयं नाग्रं 'न विविदत्' नैव  
लभ्वान् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः\* ॥

— —

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः प्रजाप-  
तये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपति-  
रहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय  
स्वाहालब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ १६ ॥

नमृ एकान्नच्चिःशत् ॥ १६ ॥

पञ्चदशे शुनः प्रहारोऽभिहितः, षोडशे यथाख्यो होमोऽभि-  
धीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यथानि  
जुहोति”—इति । पाठस्तु—“नमो राज्ञे, नमो वरुणाय, नमो-  
ऽश्वाय, नमः प्रजापतये, नमोऽधिपतये, अधिपतिरस्याधिपतिं मा  
कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं, मां धेहि, मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा,  
ऽलब्धाय स्वाहा, हुताय स्वाहा”—इति । 'राजा' सोम, इतरे  
प्रसिद्धाः । अधिपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते—“धमेां वा अधिपति.”—

\* एतदनुवाचीयमन्त्राणां विधयो व्याख्यानानि च तै० ब्रा० ३. ८. ४ द० ।

† ३. ८. १८ ३ । “अन्नाद्यम्यावरुह्ये”—इति तच्चेध ।

इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात्\* । हे धर्म ! देव ! त्वमधिपतिरसि, माम-  
 प्यधिपतिं कुरु, त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । 'मां धेहि'  
 प्रजानामाधिपत्ये स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन  
 स्थापय । तैरेतैः षड्भिर्यव्यनामकैरन्नहोमान् जुहुयात् । उपाहता-  
 येत्यादिमन्त्राणां चयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—“उपा-  
 हताय स्वाहेत्युपाहते जुहोति, आलम्बाय स्वाहेति नियुक्ते जुहो-  
 ति, ऊताय स्वाहेति ऊते जुहोति”—इति † ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्यप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ‡ ॥

मृयोभूर्वातो अभि वातूसा जर्जस्वतीरोपधीरा  
 रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसायं पदते  
 रुद्र मृड<sup>(१)</sup> ॥ याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्नि-  
 रिष्ट्या नामानि वेद । या अङ्गिरस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः  
 पर्जन्य महि शर्म यच्छ<sup>(२)</sup> ॥ या देवेषु तनुवमैरयन्त  
 यासाः सोमो विश्वा रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पर्यसा  
 पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र ( १ )

गोष्ठे रिरिहि<sup>(३)</sup> ॥ प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वै-

\* १८. १६. १।

† १८. १६. ६।

‡ तै० प्रा० १०. ८. १६ अनुवाके एतदनुवाकविधियाख्याने द्रष्टव्ये ।

देवैः पितृभिः संविदानः । शिवाः सतीरुप नो गोष्ठ-  
 माकुस्तासां वयं प्रजया सः सदेम<sup>(४)</sup> ॥ इह घृतिः  
 स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः  
 स्वाहा<sup>(५)</sup> महीमू षु सुचामाणम्<sup>(६)</sup> ॥ १७ ॥

इन्द्राष्टाविंशच्च ॥ १७ ॥

पोडगे यथास्थो होमोऽभिहितः; सप्रदगे गव्याखीमन्त्रैर्होमो-  
 ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“मयोभूर्वातो अभि वात्स्वा  
 इति \* गव्यानि जुहोति”—इति † । तत्र प्रथमामाह—“मयोभूर्वातो  
 अभि वात्स्वा ऊर्जस्वतीरोपधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः  
 पिवन्त्वयसाय पदते रुद्र मृड<sup>(१)</sup>”—इति । ‘मयोभूः’ सुखस्य भाव-  
 यिता, ‘वातः’ वायुः, ‘उसाः’ सर्वा गाः ‘अभि’लक्ष्य ‘वातु’  
 प्रसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किन्तु मन्दवातेन गवां  
 सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गावः ‘ऊर्जस्वतीः’ रभयुक्ताः  
 ओपधीः ‘आरिशन्ताम्’ आस्वादयन्तु । जीवरूपं धनं ‘जीवधनं’  
 प्राणिजातमित्यर्थं, तदर्हन्तीति ‘जीवधन्याः’, पातुं योग्या आप,  
 ताश्च ‘पीवस्वत्यः’ पानेन पुष्टिरूपस्य शौचस्य प्रापणात्; तादृशी-  
 रपो गावः पिवन्तु । हे रुद्र ! ‘अवसाय’ अर्चितुं योग्याय, ‘पदते’  
 पादसञ्चारिणे पगवे ‘मृड’ सुखं कुरु ॥

\* ‘इति’ एतदादिभिरेतदनुवाकौपैर्दंशमिमन्त्रैरित्यर्थः ।

† १८. १८. ४ । “पशूनामवसद्यै”—इति तच्छेय ।



अथ द्वितीयामाह—“याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासां-  
मग्निरिद्धा नामानि वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य  
महि शर्म यच्छ<sup>(१)</sup>”-इति । ‘याः’ गावः ‘सरूपाः’ समानप्रमाण-  
देहाः, ‘विरूपाः’ विविधवर्णाः, ‘एकरूपाः’ एकजातियुक्ताः, ‘अग्निः’  
आहवनीयादिरूपः ‘इद्धा’ यागेन निमित्तभूतेन ‘यासां’ गवां  
‘नामानि’ “या विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा”-इत्यादीनि\*,  
“इडे रन्तेऽदिते”-इत्यादीनि† वा श्रुत्युक्तानि ‘वेद’ जानाति ;  
‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ‘तपसा’ स्वकीयेन तपस्सामर्थ्येन ‘याः’ गाः  
‘इह’ भूमौ ‘चक्रुः’ स्थापितवन्तः, हे ‘पर्जन्य’ जलदेव ! ‘ताभ्यः’  
गोभ्यो ‘महि शर्म यच्छ’ महत्सुखं देहि ॥

अथ तृतीयामाह—“या देवेषु तनुवमेरयन्त यासां सोमो  
विश्वरूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावती-  
रिन्द्र गोष्ठे रिरौहि<sup>(२)</sup>”-इति । ‘याः’ गावो ‘देवेषु’ निमित्तभूतेषु  
‘तनुव’ शरीरम् ‘ऐरयन्त’ भूमौ प्रवर्तितवत्यः, ‘सोमः’ देवो  
‘यासां’ गवां ‘विश्वरूपाणि’ शुक्लरूपाणादीनि वज्रचीरास्पर्शीरा-  
दीनि च सर्वाणि रूपाणि ‘वेद’ जानाति, हे इन्द्र ! ‘पयसा  
पिन्वमानाः’ स्वकीयेन चीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः, ‘प्रजावतीः’  
वज्रवत्सोपेताः ‘ताः’ गाः ‘अस्मभ्यम्’ अस्मदर्थं गोष्ठे ‘रिरौहि’  
गोग्राह्यायां प्रापय ॥

\* १. १. ३. १.—१भा० ६५ ए० ।

† वा० सं० ८ ४३ । तै० सं० २ ६. ७ ३ ।

अथ चतुर्थीमाह— “प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवैः पितृ-  
भिः सविदानः । शिवा सतीरूप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया  
सः सदेम<sup>(४)</sup>”-इति । यः प्रजापतिः, सोऽयं मह्यं यजमानाय एताः  
उक्तलक्षणा गाः ‘रराणः’ प्रयच्छन् विश्वेर्देवैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च  
‘सविदानः’ ऐकमत्यं गतः, ताः ‘शिवाः सतीः’ ब्रह्मक्षीरादिप्रदानेन  
कल्याणरूपाः सतीः ‘एताः’ गाः ‘नो गोष्ठम्’ अस्मादीयगोशालाम्  
‘उपाकः’ उपाकरोतु, प्रापयत्वित्यर्थः । वयं ‘तासां’ गवां ‘प्रजया’  
वत्सरूपया ‘संसदेम’ सङ्गतास्तिष्ठामः ॥

अथ चत्वारि यजूंष्याह— “इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह  
रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा<sup>(५)</sup>”-इति । एतानि च “विभू-  
मांघा”-इत्यनुवाके (११६ पृ० ६ पं०) अथस्य पादचतुष्टयस्थान-  
विषयत्वेन व्याख्यातानि ॥

अथ द्वयोर्धृचोः प्रतीके दर्शयति— “महीमू पु सुत्रामाणम्<sup>(६)</sup>”-  
इति । एतच्चोभयं “वैशानरो न ऊत्या”-इत्यत्र व्याख्यातम्\* ।  
एतेर्दशभिर्गव्याख्यैर्मन्त्रैरस्रहोमान् जुहुयात् † ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

\* १ मा० ८४४ पृ० (१ ५. ११.) ।

† सप्तमकाण्डगत द्वितीयप्रपाठकविरचित-प्रपाठकगता अस्मद्होममन्त्रा-  
नुवाका, तेषां च मन्वाणा मयोद्गावादौनि विविधयौतनामानि सन्ति,  
तानि ब्रा० १. ८ १० अनुवाक-भाष्यादितोऽवगन्तव्यानि ।

कि॒ः स्वि॑दासीत्पूर्वचि॒त्तिः॒ कि॒ः स्वि॑दासीद् वृ॒ह-  
द्वयः॑ । कि॒ः स्वि॑दासीत्पिशङ्गि॒ला कि॒ः स्वि॑दासीत्पि-  
लिप्पि॒ला<sup>(१)</sup> ॥ द्यौरा॑सीत्पूर्वचि॒त्तिरथ॑ आसीद् वृ॒ह-  
द्वयः॑ । रात्रि॑रासीत्पिशङ्गि॒ला वि॑रासीत्पिलिप्पि॒ला<sup>(२)</sup> ॥  
कः\* स्वि॑देकाकी चरति॒ क उ॑ स्विजायते पुनः॑ ।  
कि॒ः स्वि॑द्भि॒मस्य॑ भेष॒जं कि॒ः स्वि॑दावप॒नं म॒हत्<sup>(३)</sup> ॥  
सूर्य॑ एकाकी चरति (१)

चन्द्र॑मा जायते पुनः॑ । अग्नि॑र्हि॒मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑-  
रावप॒नं म॒हत्<sup>(४)</sup> ॥ पृ॒च्छामि॑ त्वा पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्याः  
पृ॒च्छामि॑ त्वा भुव॑नस्य नाभिम् । पृ॒च्छामि॑ त्वा दृष्णो  
अश्व॑स्य॒ रेतः॑ पृ॒च्छामि॑ वाचः पर॒मं व्योम॑<sup>(५)</sup> ॥ वेदि॑-  
माहुः पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्या यज्ञ॑माहुर्भुव॑नस्य नाभिम् ।  
सोम॑माहुर्दृष्णो अश्व॑स्य॒ रेतो॑ ब्रह्मै॒व वाचः॑ पर॒मं  
व्योम॑<sup>(६)</sup> ॥ १८ ॥

च॒रति॑<sup>(१)</sup> † पट्चत्वारि॒ंशच्च ॥ १८ ॥

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः; अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते । कल्पः—  
“अभितोऽग्निं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते, दक्षिणे ब्रह्मोत्तरो होता;

\* “क”—इति निर्विसर्गपाठः क-पुस्तके ।

† “सूर्य॑ एकाकी चरति[१]”—इति क, ख, ग ।

किं॒स्त्रिदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्थानुवाकस्य ष्टानि \* होतुः, प्रति-  
 ज्ञातानि ब्रह्मणः”-इति । एकविंशतियूपेषु मध्वर्त्तौ यूपः ‘अग्निष्ठः’,  
 ब्राह्मणयोस्तुप्रत्युक्तिरूपेण संवादः ‘ब्रह्मोद्यम्’, ‘ष्टानि’ प्रश्न-  
 वाक्यानि, ‘प्रतिज्ञातानि’ प्रत्युत्तरवाक्यानि । तस्मिन् ब्रह्मोद्ये ष्टा-  
 मृचमाह — “किं॒ स्त्रिदासीत्पूर्वचित्तिः ? किं॒ स्त्रिदासीद् दृष्ट-  
 द्वयः ? । किं॒ स्त्रिदासीत्पिग्ङ्गिला ? किं॒ स्त्रिदासीत्पिलिप्पि-  
 ला ?<sup>१)</sup>”-इति । हे ब्रह्मन् । पूर्वचित्तिः किं स्त्रिदासीत् ? चित्ति-  
 ज्ञानं ‘पूर्वचित्तिः’ जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते, सा  
 पूर्वचित्तिः ; तादृशं ज्ञानं किं नामासीदित्यर्थः । सोऽयमेको  
 होतुः प्रश्नः । कान्यथाद् ‘वा’-धातोर्वयग्रब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं  
 कमनीयं वस्तु किं नामासीदिति द्वितीयः प्रश्नः । ‘पिग्ङ्गिला’  
 मिश्रवर्णां किं नामासीदिति तृतीयः प्रश्नः । ‘पिलिप्पिला’ अत्यन्तं  
 प्रकाशमाना श्वेता किं नामासीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभि-  
 प्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ॥

अथ द्वितीयामाह — “द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरस्य आसीद् दृष्टद्वय’ ।  
 राधिरासीत्पिग्ङ्गिलाविरासीत्पिलिप्पिला<sup>(१)</sup>”-इति । तान्येतानि  
 ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव ‘पूर्वचित्तिः’ पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं  
 तच्चास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं  
 प्रथममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु ; अत एव हि राजानः

\* ‘प्रष्टानि’ क , एव मिहोक्तम्वापि ।

† “द्यौर्व दृष्टिः पूर्वचित्तिरिव मेव दृष्टि मव रन्ते”-इति ब्रा० उ० ८. ५ ।

सर्वप्रयत्नेनाप्यथान् सम्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् \* । रात्रिर्मि-  
श्रवणां , अन्धकारस्य नचत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं  
द्वितीयमुत्तरम् † । अवति सर्वं प्राणिजातमिति श्री 'अवि',  
सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे—'श्रीर्वै पिलिप्पिला'-इत्या-  
ख्यातम् (३ ६ ५ ३) ॥

अथ द्वितीयमाह—“क खिदेकाकी चरति ? क उ खिज्जा-  
यते पुन ? किः खिद्धिमस्य भेषज ? किः खिदावपन महत् ? (१)”  
-इति । त एते होतु प्रश्ना । को नामात्र लोके सहायान्तर-  
निरपेक्ष आलस्यरहित सर्वदा चरति ? , को नाम पुन पुन शुकपत्रे  
जायते ? , कि नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य औषधम् ? , कि नाम  
स्यान वह्ना बीजानामावापायोपयुक्त विशालम् ? ॥

अथ चतुर्थीमाह—“सूर्य एकाकी चरति, चन्द्रमा जायते पुन ।  
अग्निर्हिमस्य भेषज, भूमिरावपन महत् (२)” -इति । तान्येतानि  
ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡ ॥

अथ पञ्चमीमाह—“पृच्छामि त्वा परमन्त पृथिव्या , पृच्छामि त्वा  
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अयस्य रेत , पृच्छामि वाच  
परम व्योम (३)” -इति । होतु प्रश्ना । हे ब्रह्मन् ! त्वा पृथिव्या  
परमन्त पृच्छामि । यत परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽथ 'परो-  
ऽन्त' । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीय वस्तु

\* “अश्रो वै बृहद्दय, अश्वमेवावरुन्धे” -इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

† “रात्रिर्न पिशङ्गिला रात्रिमेवावरुन्धे” -इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

‡ ब्रा० ३ ६ ५ ४ एतानि व्याख्यातानि ।

किं खिदामीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य ष्टानि \* होतुः, प्रति-  
 ज्ञातानि ब्रह्मणः”-इति । एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपः ‘अग्निष्ठः’,  
 ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादः ‘ब्रह्मोद्यम्’, ‘ष्टानि’ प्रश्न-  
 वाक्यानि, ‘प्रतिज्ञातानि’ प्रत्युत्तरवाक्यानि । तस्मिन् ब्रह्मोद्ये ष्टा-  
 मृचमाह — “किं खिदामीत्पूर्वचित्तिः ? किं खिदामीद् दृह-  
 दयः ? । किं खिदामीत्पिगङ्गिला ? किं खिदामीत्पिलिप्पि-  
 ला ?(१)”-इति । हे ब्रह्मन् ! पूर्वचित्तिः किं खिदामीत् ? चित्ति-  
 ज्ञानं ‘पूर्वचित्तिः’ जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते, सा  
 पूर्वचित्तिः ; तादृशं ज्ञानं किं नामामीदित्यर्थः । सोऽयमेको  
 होतुः प्रश्नः । कान्यथाद् ‘वा’-धातोर्वधशब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं  
 कमनीयं-वस्तु किं नामामीदिति द्वितीयः प्रश्नः । ‘पिगङ्गिला’  
 मिश्रवर्णा किं नामामीदिति तृतीयः प्रश्नः । ‘पिलिप्पिला’ अत्यन्तं  
 प्रकाशमाना श्वेता किं नामामीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभि-  
 प्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ॥

अथ द्वितीयामाह — “द्यौरामीत्पूर्वचित्तिरश्च आमीद् दृहदयः ।  
 रात्रिरामीत्पिगङ्गिलाविरामीत्पिलिप्पिला(१)”-इति । तान्येतानि  
 ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव ‘पूर्वचित्तिः’ पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं  
 तत्रास्ति ; तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं  
 प्रथममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु ; अत एव हि राजानः

\* ‘ष्टानि’ क ; एव मिहोत्तरत्रापि ।

† “द्यौर्व दृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिव मेव दृष्टि मव रुन्धे”-इति प्रा० ३. ६. ५ ।

सर्वप्रथमेनाप्यथान् सम्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् \* । रात्रिर्मि-  
श्रवणाः ; अन्धकारस्य नक्षत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं  
तृतीयमुत्तरम् † । अथति सर्वं प्राणिजातमिति श्रीः 'अविः',  
सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे—'श्रीर्वै पिलिपिला'-इत्या-  
ख्यातम् (३. ८. ५. ३.) ॥

अथ तृतीयामाह—“कः खिदेकाकी चरति ? क उ खिज्जा-  
यते पुनः ? । किः खिद्धिमस्य भेषजं ? किः खिदावपनं महत् ? (१)”  
-इति । त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके महायान्तर-  
निरपेक्ष आलस्यरहितः सर्वदा चरति ? , को नाम पुनः पुनः शुक्लपत्रे  
जायते ? , किं नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य श्रौषधम् ? , किं नाम  
स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्त विशालम् ? ॥ .

अथ चतुर्थीमाह—“सूर्य एकाकी चरति, चन्द्रमा जायते पुनः ।  
अग्निर्हिमस्य भेषजं, भूमिरावपन महत् (४)”-इति । तान्येतानि  
ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡ ॥

अथ पञ्चमीमाह—“पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः, पृच्छामि त्वा  
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अथस्य रेतः, पृच्छामि वाचः  
परमं व्योम (५)”-इति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः  
परमन्तं पृच्छामि । यतः परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽयं 'परो-  
ऽन्तः' । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु

\* “अग्नी वै वृहदयः, अश्वमेवावहन्ते”-इति ब्रा० ३. ८. ५ ।

† “रात्रिर्वै पिशङ्गिला, रात्रिमेवावहन्ते”-इति ब्रा० ३. ८. ५ ।

‡ ब्रा० ३. ८. ५. ४. एतानि व्याख्यातानि ।

पृच्छामि । तथा 'वृष्णः' पुंस्त्वाधिकस्याश्वस्य रेतःस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाचरात्मिकाया 'वाचः' 'परमं व्योम' विग्रेषेण रत्नकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ॥

अथ पृष्ठीमाह—“वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या, यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम<sup>(१)</sup>”—इति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागवेदिः, तामेव पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः, न हि वेद्या अधिकः कश्चित् भृष्टदेशोऽस्ति । अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—“एतावती वै पृथिवी, यावती वेदिः”—इति ( ब्रा० २. ६. १२ २ ) । तथा यज्ञं सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य सर्वं चक्रं परिवर्तते, तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोक-सञ्चारम् । तथाश्वस्य रेतोवदत्यन्तं सारभूतः सोमः \* ; अश्वमेधेन हि त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिकं सर्वं निवर्तते । यदेतन्मन्त्रघटारूपं 'ब्रह्म' तदेतदचरात्मिकाया वाचः 'परमं व्योम' ; तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विग्रेषेण रक्ष्यन्ते † ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तदशकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

\* “व्यसौ वा व्यादित्यो वृष्णश्च”—इति व्या० ५ ३. १८ ।

† ब्रा० ३ ६ ५ एतानि व्याख्यातानि ।



अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन ।  
 ससत्यश्वकः<sup>(१)</sup> । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके  
 सम्प्रोर्खायाम् । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि  
 गर्भधम्<sup>(२)</sup> । तौ सह चतुरः पदः सम्प्र सारथावहै<sup>(३)</sup> ।  
 वृषा वाः रेतोधा रेतो दधा<sup>(४)</sup> तूत्सुक्थेगार्गृदं धेह्य-  
 ज्जिमुदज्जिमन्वज । यः \* स्त्रीणां जीवभोजनो य  
 आसां ( १ )

बिलधावनः । प्रियः † स्त्रीणामपीच्यः । य आसां  
 कृष्णे लक्ष्मणि सदिगृदिं प्रावधीत्<sup>(५)</sup> । अम्वे अम्बाल्य-  
 ल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससत्यश्वकः<sup>(६)</sup> ।  
 ऊर्ध्वामेनामुच्छयताद्वेणुभारज्जिराविव । अथास्या मध्य-  
 मेधताः शीते वाने पुनन्विव<sup>(७)</sup> । अम्वे अम्बाल्यम्बिके  
 न मा यमति कश्चन । ससत्यश्वकः<sup>(८)</sup> । यद्वरिणी  
 यवमति न ( २ )

पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदयंजारा न पोषाय  
 धनायति<sup>(९)</sup> । अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति  
 कश्चन । ससत्यश्वकः<sup>(१०)</sup> । इयं यका शकुन्तिकाहल-  
 मिति सर्पति । आहतं गृभे पसो नि जलगुलीति  
 धारिका<sup>(११)</sup> । अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति

\* , † “य”-इति, “प्रिय”-इति घञ् विसर्गभाव क-पुस्तके ।

कथंन। ससत्यशुकः<sup>(११)</sup>। माता च ते पिता च तेऽग्र  
वृक्षस्य रोहतः (३)

प्र सुलामीति ते पिता गृभे मुष्टिमंतस्तयत्<sup>(१२)</sup>।  
दृधिकाव्यो अकारिपं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुर-  
भि नो मुखं करत् प्र ण आयूःपि तारिपत्<sup>(१३)</sup>।  
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे  
रणाय चक्ष्मे<sup>(१४)</sup>। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-  
तेह नः। उशतीरिव मातरः<sup>(१५)</sup>। तस्मा अरङ्गमाम  
वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४)

आपो जनयथा च नः<sup>(१६)</sup> ॥ १६ ॥

आसां<sup>(१)</sup> न<sup>(२)</sup> रोहतो<sup>(३)</sup> जिन्वथ<sup>(४)</sup> चत्वारि च ॥ १६ ॥

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम्, अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलाप-  
रूपो मृताशोपचारोऽभिधीयते । कश्चि — “अमे अम्वाल्यम्बिक इति  
प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति”—इति । तत्र पाठस्तु— “अमे अम्वाल्य-  
म्बिके । न मा नयति कश्चन । ससत्यशुक<sup>(१)</sup>”—इति । उत्तमा  
मध्यमा अधमा चेत्येव त्रिविधा राजपत्न्य । तास्त्रिस्त्रिभिर्मातृ-  
वाचकै पदै प्रतिप्रस्थात्रा सम्बोध्यन्ते । एव सम्बोध्य आहृताना  
तिमृणा मध्ये प्रधानभूता ‘महिषी’ उत्तर वक्ति । कश्चिदपि पुमान्

\* ‘आसा[१]मत्ति ग[२]’—इति क, ख, ग ।

मां भोगार्थं रक्षसि नैव नयति ; एषोऽथकः 'ससत्ति' निद्रां करोति, भोगाभावदुःखेन एषेनं गर्हते । गर्हार्थोऽयं क-प्रत्ययः\*, कुत्सितोऽथ इत्यर्थः ॥

कल्पः—“सुभगे काम्पीलवासिनीति चौमेण वाससा अध्वर्यु-र्महिषी मश्वश्च प्रच्छाद्य”—इति । पाठस्तु—“सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सम्प्रोर्णाथाम् । आहमजानि गर्भधमा त्वमजामि गर्भधम्<sup>(१)</sup>”—इति । हे 'सुभगे' गोभनभगे महिषि । हे 'काम्पील-वासिनि' काम्पीलग्रन्थेन ज्ञाथो वस्त्रविशेष उच्यते, तेन वस्त्रेण आच्छादयतीति काम्पीलवासिनी । तादृशी त्वम्, अयमश्वश्च, उभौ 'सुवर्गे लोके' स्वर्गसदृशोऽस्मिन् स्थाने 'सम्प्रोर्णाथाम्' इदं चौमं वस्त्रं सम्यगाच्छादयेताम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं ब्रूहि । हे अश्व ! 'गर्भधं' गर्भधारणं त्वाम् 'अहं' महिषी 'आजानि' अभिसुख्येन प्राप्नुवानि । त्वमपि 'गर्भधं' गर्भधात्रीं माम् 'आजामि' अभिसुख्येन प्राप्नुहि ॥

कल्पः—“तौ सह चतुरः पदः सम्र सारयावहा इति पदः प्रसारयेते”—इति । पाठस्तु—“तौ सह चतुरः पदः सम्र सारय-वहै<sup>(१)</sup>”—इति । हे अश्व ! यस्त्वं, या चाहं महिषी, तावावा-सुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पद्याद्भागवर्त्तिपादद्वयमित्येवं 'चतुरः' पादान् 'सम्रसारयावहै' सङ्गताः परस्परं क्षिष्टा यथा भवति, तथा प्रसृतान् करवाव ॥

कल्पः—“वृषा वामित्यभिमन्त्रयते”—इति । पाठस्तु—“वृषा

\* “कुत्सिते”—इति पा० ५ ३. ७४ सू० ।

वा॒ रेतोधा रेतो दधातु<sup>(४)</sup>”-इति । ‘वां’ युवयोर्मध्ये ‘वृषा’  
 सेचकोऽथ, सिञ्चलित्यधाहारः; ‘रेतोधा.’ वीर्यधारिणी महिषी  
 तदीयं रेतो धारयतु ॥

कल्पः—“उत्सक्योर्गृद धेहीति प्रजनने प्रजनन॒ मन्निधाय”-  
 इति । पाठस्तु— “उत्सक्योर्गृद धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज । यः स्त्रीणां  
 जीवभोजनो य आसां विलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः । य  
 आसा कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदि परावधीत्<sup>(५)</sup>”-इति । हे अथ ।  
 ‘गृद’ तदीयगृदममौपवर्त्तिन पाश्चात्य भागं ‘सक्योः’ महिषी-  
 मन्वन्धिनोः ऊर्ध्वोः ‘उद्देहि’ ऊर्द्धं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभि-  
 व्यज्यतेऽनेनेति ‘अञ्जि.’ योनिः, तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढ्रो-  
 ऽप्यञ्जिः । सर्वोन्नतस्याभावञ्जियेति ‘उदञ्जि.’ । हे अथ । महिषी-  
 मन्वन्धमञ्जिम् ‘अनु’लक्ष्य तदीयमुदञ्जिम् ‘अज’ प्रेरय । कौटुम्भ  
 उदञ्जि १ जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति ‘जीव-  
 भोजनः’ । य उदञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदञ्जौ  
 प्रीतिमनुभवति । यथोदञ्जि ‘आसां’ स्त्रीणां, ‘विलधावनः’ विलं  
 योनिं प्रति धावति सहसा प्रविगतीति विलधावनः । किञ्चाय-  
 मुदञ्जि स्त्रीणां ‘प्रिय’ मन् ‘अपीच्य’ भवति । अपीच्यते अत्या-  
 दरेण प्राप्यते इत्यपीच्य. । यथोदञ्जिरामां स्त्रीणां ‘कृष्णे लक्ष्मणि’  
 घल्लणवर्णममाधारणं लक्षणभूतं स्त्रीयञ्जन तस्मिन् ‘सर्दिगृदि’  
 शुक्रपातस्थानविशेषे ‘परावधीत्’ वेगेन ताडयामास ; येन ताडनेन  
 शुक्रपातो भवति, तत्करोति । अन्तर्वहि.प्रदेशभेदेन स्थानत्रयं  
 स्त्रीयञ्जन विद्यते । अत एवान्यत्राद्यातम्—“चिष्टप्रजननम्, उपस्रो

योनिर्मध्यमा”-इति ( ब्रा० ३. ११. ६. ६. \* ) । तत्र येयं मध्यमा गर्भधारिणी, सा ‘सर्दिगृदिः’ ॥

कल्पः—“अस्वे अस्वात्यम्बिक इति महिष्यश्वं गर्हते”-इति । पाठस्तु—“अस्वे अस्वात्यम्बिके न मा यभति कथन । समस्त्ययक。(१)” -इति । सा महिषो भोगाभावदुःखेन विलपन्ती, स्वदुःखख्यापनाय स्वकीयां मातरं त्रिः सम्बोधयति । लोके ह्यमन्निहिता माता स्वकीयापदेलायां सम्बोधयते, वाल्ये मातुरेव सर्वापन्निवारकत्वेन तत्सम्बोधनस्य पठितत्वादन्यदापि तत्सम्बोधनमेव सहसा जिज्ञायामायाति । तां सम्बोधयन् ब्रूते—रिरंसुं मां कोऽपि न यभति, अयमश्वकस्तु निद्राति ॥

कल्पः—“ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते”-इति । पाठस्तु—“ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयताद्रेणुभारं गिराविव । अथास्या मधमेधताऽऽ गीते वाते पुनन्निव(२)”-इति । स्वदुःखख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं सम्बोधयन्तीम् ‘एनां’ महिषीं प्रति वस्त्राच्छादनाद्बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति । हे महिषि ! ‘एनां’ त्वदीयां योनिम् ‘ऊर्द्धाम् उच्छ्रयतात्’ ऊर्द्धाभिमुखं हृत्पञ्चतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुन् खण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं प्रौढभारमावध्य प्रथमं भूमौ ऊर्द्धमुच्छ्रयति । तद्वदेनामुच्छ्रय । ‘अय’ उच्छ्रयणान्तरम् ‘अस्याः’ योनेर्मध्यस्थानम्

\* “तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षणं प्रजननमपि त्रिगुणम्,— ‘उपस्थ’ इन्द्रियशक्ति, ‘योनि’ स्त्रीलिङ्गम्, ‘मध्यमा’ गर्भधारणस्थानम्”—इति तत्र सा० भा० ।

‘एधतां’ स्वाभिमतप्राप्त्याभिवर्द्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षं दृष्टान्तः—‘शीते वाते पुनन्निव’ । यथा लोके कश्चित् खलुपूरुद्धूतेन शूर्पेण धान्यं पुनन्, व्यापारवाङ्मयेन श्रान्तः खिन्नगात्रः शीते वाते प्रवृत्ते सति क्षयति, तद्वत् ॥

कल्पः—“चिर्महिय्यथं गर्हते, चिः पन्नयोऽभिमेधन्त उत्तरयो-  
त्तरयर्चा”-इति । तत्र प्रथमां गर्हार्थामृचमाह—“अग्ने अम्वाग्रम्विके  
न मा यभति कयन । समस्त्यश्कः<sup>(८)</sup>”-इति ॥

अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह—“यद्दुरिणी यवमन्ति न  
पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्थजारा न पोषाय धनायति<sup>(९)</sup>”-इति ।  
‘यद्’ यदा कदाचित् ‘दुरिणी’ मृगी रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं  
‘यव’ भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भवयित्वा पुनरप्यरक्ष्ये गतं पशुं पुष्टमपि ‘न  
मन्यते’ न जानाति । हे महिषि! तथा त्वमपि देवतारूपेण  
त्वामनुभूयान्तर्हितमथं न जानामि, भोगस्तु तव जात एवेति  
पत्नीनामभिप्रायः । किञ्च ‘यद्’ यदा ‘शूद्रा’ काचिदामी कदाचित्,  
अर्थः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयम् ‘अर्थजारा’ भवति,  
तदानो मा दामी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं क्षयति, न तु  
स्वकीयकुटुम्बपोषाय ‘धनायति’ धनमात्मन इच्छति ; न हि  
स्वामिस्वीकाराद् धनमधिकं मन्यते । तथा मनुष्यशरीरात् त्वमपि  
देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिमं  
मानुष भोगमपेक्षस्तेत्यभिप्रायः ॥

अथ द्वितीयां गर्हार्थामृचमाह—“अग्ने अम्वाग्रम्विके न मा  
यभति कयन । समस्त्यश्कः<sup>(१०)</sup>”-इति ॥

अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामृचमाह— “इयं यका शकुन्तिका-  
हलमिति सर्पति । आहतं गभे पसो निजलग्नीति धाणिका<sup>(१७)</sup>”  
-इति । ‘इयं’ प्रत्यक्षतो दृग्ग्रमाना ‘यका शकुन्तिका’ या काचित्  
पक्षिणी स्त्री विद्यते । ‘आहल’-शब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्ये-  
तादृशं शब्दं कुर्वन्ती, सा शकुन्तिका ‘सर्पति’ पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो  
गच्छति ; न तस्मा कचिद्वतिष्ठते । हे महिषि ! एवं त्वमपि न  
दृष्यसि ; तदेतद्युक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च ‘धाणिका’ गर्भस्य  
धारयित्री योषित्, ‘गभे आहतं पसो निजलग्नीति’ । गभशब्दे  
पसशब्दे च वर्षण्यत्ययो द्रष्टव्यः, तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च  
शब्दद्वयेनाभिधीयते । ‘निजलग्नीति’ निगिरति । यथा लोके  
गर्भधारिणी स्त्री, योनावाहितं रेतो निगिरति, गर्भरूपेणान्तर्धत्वा  
सन्तुष्यति ; एवं त्वमपि देवतारूपाश्चस्त्रीकारेण सन्नोष्टुमर्हसीत्य-  
भिप्रायः ॥

अथ गर्हायां द्वितीयामृचमाह— “अम्वे अम्वात्यम्बिके न मा  
यभति कश्चन । समस्यश्चकः<sup>(१८)</sup>”-इति ॥

अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामृचमाह— “माता च ते पिता च  
तेऽयं वृक्षस्य रोहतः । प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्स-  
यत्<sup>(१९)</sup>”-इति । हे महिषि ! ‘ते’ तव, या माता, तथा तव यः  
पिता, तावुभावपि ‘वृक्षस्य अयं वृक्षस्य कस्यचिच्छाखया निर्मितं  
तस्यं ‘रोहतः’ आरुह्य ग्रयाते । तदानीं ते पिता ‘प्रसुलामि’  
प्रवेशयामि इत्येवमुक्त्वा ‘गभे’ योनौ ‘मुष्टिं’ मुष्टिसदृशं नेट्रं

‘अतंसयत्’ प्रावेणयत् ; एवमयमयश्चकार । अतो हे महिषि !  
त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्रायः \* ॥

कल्प.—“दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वां सुरभिमतीमृच-  
मन्ततो जपित्वा”—इति । पाठम्— “दधिक्राव्णो अकारिष जिष्णो-  
रश्वस्य वाजिन । सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूषि तारिषत्<sup>(१७)</sup>”  
—इति । दधि ‘क्रामति’ प्राप्नोतीति दधिक्रावा,—एतन्नामको दधि-  
प्रियः कश्चिद्देवविशेषः, अग्निरित्यन्ये † । तस्य देवस्य ‘अकारिषम्’  
अहं कर्म कृतवानस्मि । कौट्टस्य ? ‘जिष्णोः’ जयगीलस्य, ‘अश्वस्य’  
व्यापिनः, ‘वाजिन’ अन्नवत । स देवः ‘न’ अस्माकं मुखं ‘सुरभि  
करत्’ कर्पूरादिद्रव्यमष्टद्विप्रदानेन सुगन्धोपेत करोतु ‡ । अस्माकम्  
आयूषि च ‘प्र तारिषत्’ प्रवर्द्धयतु ॥

कल्पः—“आपो हि ष्टा मयोभुव इति मार्जयित्वा”—इति ।  
तत्र प्रथमामाह—“आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन ।  
महे रणाय चक्षसे<sup>(१८)</sup>”—इति । ‘हि’-शब्द एवकारार्थः, प्रसिद्धयो  
वा । हे ‘आप’ यूयमेव ‘मयोभुवः स्य’ सुखस्य भावयित्रो भवत ।

\* एतदन्तानामेतदनुवाकौयमन्त्राणां शाखाभेदत पाठभेदा अर्थविशे-  
साश्च वा० सं० २३ १८-३१ महीधरभाष्ये द्रष्टव्या ।

† “दधिक्रा इत्येतत्—तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति”—इति  
निरुक्ते १ ७. ५, पुन १०. ३ ७. अत्रापि द्रष्टव्यम् । निघण्टौ १. १४. ७,  
८, पुन ५. ४ १६ ।

‡ “व्यङ्गीलभाष्येन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि, सुरभीषि यश्च करोति-  
त्यर्थः”—वा० सं० भाष्ये महीधर । “सुरभिमती मृच मन्ततोऽग्न्याहुर्वाच  
मेव पुनते”—इति शं० प्रा० १६ २ ६ ६ ।



स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं 'नः'  
 अस्मान् 'ऊर्ज' रसाय, भवदीयरसोऽनुभवार्थं 'दधातन' स्थापयत ।  
 किञ्च 'महे' महते, 'रणाय' रमणीयाय, 'चक्षे' दर्शनाय, 'दधा-  
 तन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह—“यो वः शिवतमो रमस्तस्य भाजयतेह  
 नः । उग्रतीरिव मातरः<sup>(१०)</sup>”—इति । 'वः' युष्माकं 'शिवतमः'  
 शान्ततमः सुखैकहेतुः, 'यः' रसोऽस्ति, 'इह' अस्मिन् कर्मणि,  
 'नः' अस्मान्, 'तस्य भाजयत' तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः—  
 'उग्रतीरिव मातरः' कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा  
 स्वकीयं स्तन्यरसं प्रापयन्ति, तद्वदित्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह—“तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य चयाय जिवथ ।  
 आपो जनयथा च नः<sup>(१०)</sup>”—इति । 'यस्य' रमस्य 'चयाय' चयेण  
 निवासेन 'जिवथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय 'वः' युष्मान्,  
 'अलं' मृगं प्राप्नुमः । किञ्च हे 'आपः ।' यूयं 'नः' अस्मान् 'जन-  
 यथा' प्रजोत्पादकान् कुरुथ ॥ १८ ॥

इति श्रौतार्थव्याख्यानविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुव<sup>(१)</sup>र्वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा  
 रुद्रास्त्वाञ्जन्तु वैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन  
 छन्दसा<sup>(१)</sup> यदातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुव<sup>(१)</sup> प्रियाम् ।

एतः स्तोत्रेतेन पथा पुनरश्वमार्वर्त्तयासि नः<sup>(१)</sup> ।  
 लाजीश्वाचीहन् यशोममाँश् \* । युव्यायै गुव्याया  
 एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्वि प्रजापते<sup>(२)</sup> । युञ्जन्ति  
 ब्रह्मम् ( १ )

अरुपं चरन्तं परि तस्थुपः । रोचन्ते रोचना  
 द्विवि<sup>(३)</sup> । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।  
 शोणा धुष्ण नृवाहसा<sup>(४)</sup> । केतुं कृण्वन्केतवे पेशे  
 मया अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः<sup>(५)</sup> ॥ २० ॥

ब्रह्म<sup>(६)</sup> पञ्चविंशतिश्च ॥ २० ॥

एकोनविंशत्यस्य मरणादुत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः ;  
 विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते । कल्पः— “पन्नयोऽश्वमल-  
 कुर्वन्ति, महिषी वावाता परितृक्तीति, शतः शतमेकैकस्याः सचिवा  
 राजपुत्रीदांराद्योगाणां राज्ञां सूतधामण्या इति महस्रं महस्रं  
 मणयः सुवर्णराजतसामुद्रान् बालेषु मणीनावयन्ति, भूरिति सौवर्णान्  
 महिषी प्राग्वाहाद्, भुव इति राजतान् वावाता प्रत्यम्वाहात्  
 प्राक्शोणे, सुवरिति सामुद्रान् परितृक्ती प्रत्यक्योणे.”—इति ।  
 अत्रोक्ताः ‘भूः, भुव, सुव’—इत्येतास्त्रिषु व्याहृतयोः लोकत्रय-  
 वाचिन्य । तथा सति सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादि-

\* “लाजीश्वाचीहन् यशोममाँश्”—इति क, “लाजीहन् स्वाचीहन्  
 यशोममाँश्”—इति ख, “लाजीहन् स्वाचीहन् यशोममाँश्म्”—इति सु० ।

श्लोकत्रयरूपा इति सूत्राणा मर्थः । पाठस्तु—“भूर्भुवस्सुवः<sup>(१)</sup>”—इति ।  
तैरेतेर्मन्त्रैर्मुखमध्यपाद्यात्यभागेषु महिषी वावाता-परिवृत्त्याख्या  
उत्तममध्यमाधमा राजपद्भ्योऽश्वस्य केगेषु मणौन् योजयेयुः ॥

कल्पः—“अथाश्वस्य देहानाज्येनाभ्यञ्जन्ति, वमवस्त्वाञ्जन्तु गाय-  
त्रेण छन्दसेति गौसगुलवेन महिषी, रुद्रा इति कौसुमेन वावाता,  
ऽऽदित्या इति मुस्ताहतेन परिवृत्ती”—इति । पाठस्तु—“वमवस्त्वा-  
ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा, रुद्रास्त्वाञ्जन्तु वैष्टुमेन छन्दसा, ऽऽदित्या-  
स्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा<sup>(२)</sup>”—इति । हे अश्व! अष्टौ वमवो  
गायत्रेण छन्दसा युक्ताः गुग्गुलुजन्येन \* तैलेन मुखभागे त्वामञ्जन्तुः  
एकादश रुद्राः कुसुम्भवीजन्येन † तैलेन त्वां मध्यभागे चिष्टुप्-  
छन्दोयुक्ता अञ्जन्तुः द्वादशादित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूल-  
जन्येन तैलेन पाद्यात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूत्रे! आज्य-  
शब्देन व्यवहृतम् ॥

कल्पः—“यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तयते; यतः  
प्रयाति तदवतिष्ठते”—इति । रथयुक्तोऽथमश्वो यतो रथगालायाः  
प्रयातः, पुनः प्रादक्षिणेनावृत्तस्तस्यामेव रथगालायामवतिष्ठते ।  
पाठस्तु—“यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एतद्  
स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयामि नः<sup>(३)</sup>”—इति । ‘यद्’ येन पथा  
पुरा ‘वातः’ वायुः ‘अपः’ जलानि इन्द्रस्य ‘प्रियां तनुवं’ पर्जन्य-

\* “गुग्गुलुजन्येन”—इति ख, ग । वस्तुतो मूले श्रुतस्य गौग्गुलुवेनेत्यस्य  
व्याख्यायाम् मेवैतद् गुग्गुलुजन्येनेति ।

† “कुसुम्भजन्येन”—इति क, ख ।

‡ “अथाश्वस्य देहानाज्येन”—इति चतुर्थपद्धौ दृश्यम् ।

रूपाम् 'अगमत्' प्रापयत् । हे 'स्तोतः' स्तुतिकर्त्तः । त्वमश्वप्रेरणार्थं  
शब्दं कुर्वन् 'एतेन' पूर्वसिद्धेन 'पथा' मार्गेण 'एतम्' अश्वं 'न.' अस्मान्  
'प्रत्यावर्त्तयासि' आवृत्तं कुरु ॥

कल्पः— "लाजीश्च्चाचीन् यगोममांश्इति पत्रयोऽथायास्त्र-  
परिशेषानुपवपन्ति"—इति । पाठस्तु— "लाजीश्च्चाचीन् यगो-  
ममांश् । यथायै गव्याया एतद्देवा अन्नमन्तैतदन्नमद्भि प्रजापते<sup>(४)</sup>"  
-इति । रात्रौ येर्दशभिरन्नैर्दोमाः कृताः, तदन्नशेषेषु लाजा अपि  
विद्यन्ते, तानयमश्वो भक्षयति ; अतो लाजा अस्य सन्तीति 'लाजी';  
भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः प्राचा, ता अस्य सन्तीति 'प्राची';  
अश्वो हि स्वामिनो 'यगः' क्रीर्त्तिं सम्पादयति, तद्विवचया 'यगोमम'  
-इति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्लाज्यादिभिस्त्रिभिर्नाम-  
भिरश्वं सम्बोध्य तिस्रः पत्र्यः आह्वयन्ति । दूरादाङ्गात् मेते सुताः\* ।  
एवं सम्बोध्याश्चशरीरगतान् देवान् प्रत्येवं ब्रुवते । हे देवाः! 'एतत्'  
'अन्नम्' अस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेण 'अन्न' भक्षयत । हे 'प्रजापते'  
देव । स्वामिन् ! त्वमप्येतदन्नम् 'अद्भि' भक्षय ॥

कल्प— "युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्यं तमश्वं युनक्ति"  
-इति । पाठस्तु— "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्युषः । रोचन्ते  
रोचना दिवि<sup>(५)</sup>"-इति । 'ब्रध्नम्' आदित्यरूपम् 'अरुषम्' अग्निरूपं  
'चरन्तं' वायुरूपमिममश्वम्, तथा 'परितस्युषः' परितोऽवस्थितान्  
चीन् लोकान् एतदश्वस्य रूपान् 'युञ्जन्ति' देवाः सर्वे रथे घोञ्-  
यन्ति । तथा 'दिवि' द्युल्लोके वर्त्तमानानि 'रोचना' प्रकाशरूपाणि

\* "दूराद्भूते च"-इति पा० ८, २ ८४ सू० ।

नचचाणि 'रोचन्ते' अश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अथमर्थः सर्वेऽपि  
 ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते— "असौ वा आदित्यो ब्रह्मः०—। अग्निर्वा  
 अरुषः०—० वायुर्वै चरन्०—० इमे वै लोकाः परि तस्युषः०—०  
 नचचाणि वै रोचना दिवि०—०"—इति (३.८.४.१.) ॥

कल्पः— "युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी \*"—इति । तस्याश्वस्य सहाय-  
 भृतावितरौ † द्वावश्वौ युनक्ति । पाठस्तु— "युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ  
 विपचसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा(१)"—इति । 'अस्य' अश्वस्य  
 सहायभृतौ 'हरौ' द्वावश्वौ 'युञ्जन्ति' देवा रथे योजयन्ति ।  
 कौट्टशौ हरौ ? 'काम्या' कमनीयौ, 'विपचसा' विगेषेण पचे रथस्य  
 पार्श्वे वर्त्तमानौ, 'शोणा' ईषकोहितौ, 'धृष्णू' श्चुधर्षणचमौ,  
 'नृवाहसा' मनुष्यवाहिनौ ‡ ॥

कल्पः— "केतुं ह्यखन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति"—इति ।  
 पाठस्तु— "केतुं ह्यखन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजा-  
 यथाः(०)"—इति । 'मर्या.' मनुष्याः 'अकेतवे' पूर्वं ध्वजरहिताय  
 रथाय 'केतुं ह्यखन्' ध्वजं कुर्वन्तु । 'अपेशसे' सुवर्णालङ्काररहिताय  
 रथाय 'पेशः' सुवर्णालङ्कारं कुर्वन्तु । हे रथ । त्वम् 'उषद्भिः'  
 ज्वालासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः 'समजायथा.' सङ्गतो जातोसि § ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

\* "प्रष्टिभिर्याति"—इति ब्रा० ३ ८ २१ ३, शत० ब्रा० १३ ३ ३ ८ ।

† 'प्रष्टिभिः—पार्श्वस्ये'—इति ऋ० सं० १ १००. १७ सा० भा० ।

‡ एष च मन्वो ब्राह्मणे ( ३. ८. ४. २ ) व्याख्यात ।

§ एषोऽपि मन्वो व्याख्यातो ब्राह्मणे ( ३. ८. ४. ३. ) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा स्या-  
वभ्यः स्वाहा सन्तानेभ्यः स्वाहा परिसन्तानेभ्यः स्वाहा  
पर्वभ्यः स्वाहा सन्धानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः स्वाहा  
यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा  
लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २१ ॥

प्राणायष्टाविंशतिः ॥ २१ ॥

विंशोऽनुवाके जीवतोऽथस्योपचार उक्तः ; अथैकविंशो त्वन्नहोमगोषो-  
ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति  
सन्ततिहोमान् जुहोति”—इति\* । पाठस्तु—“प्राणाय स्वाहा, व्यानाय  
स्वाहा, ऽपानाय स्वाहा, स्यावभ्यः स्वाहा, सन्तानेभ्यः स्वाहा, परि-  
सन्तानेभ्यः स्वाहा, पर्वभ्यः स्वाहा, सन्धानेभ्यः स्वाहा, शरीरेभ्यः  
स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, दक्षिणाभ्यः स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा, लो-  
काय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—इति । स्यावसूत्पन्नाः शाखानाद्यः  
‘सन्तानाः’, तासूत्पन्ना उपशाखानाद्यः ‘परिसन्तानाः’ । एतैद्यतु-  
र्दंशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु सन्तत्याख्यं होमं कुर्यात् ॥ २१ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

\* १ = १८ ५। “सुवर्गस्य लोकस्य सक्तये”—इति तच्छेषः ।

सिताय स्वाहासिताय स्वाहाभिहिताय स्वाहा-  
 नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहायुक्ताय स्वाहा  
 सुयुक्ताय स्वाहाद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा  
 प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा  
 संवञ्चते स्वाहानुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा  
 धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २२ ॥

सितायाष्टात्रिंशत् ॥ २२ ॥

अथ द्वाविंशे अन्नहोमेष्वेव प्रमुक्ताख्या होमा उच्यन्ते । तथा च  
 ब्राह्मणम्—“सिताय स्वाहासिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति”—इति\* ।  
 पाठस्तु—“सिताय स्वाहा, ऽसिताय स्वाहा, ऽभिहिताय स्वाहा,  
 ऽनभिहिताय स्वाहा, युक्ताय स्वाहा, ऽयुक्ताय स्वाहा, सुयुक्ताय  
 स्वाहाद्युक्ताय स्वाहा, विमुक्ताय स्वाहा, प्रमुक्ताय स्वाहा, वञ्चते  
 स्वाहा, परिवञ्चते स्वाहा, संवञ्चते स्वाहा, ऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते  
 स्वाहा, यते स्वाहा, धावते स्वाहा, तिष्ठते स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा”—  
 इति । सितादीनि अथविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारोहण-  
 कालीनबन्धावन्धौ विवचितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रशना-  
 युगले बन्धावन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमु-  
 क्तमुक्तशब्दाभ्यां मोचनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमन-  
 प्रकारविशेषा , उपर्यारूढेन प्रेरिता वञ्चनादय , यतादिशब्दैस्तु

\* ३८ १८ ६ । “सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै”—इति तच्छेष ।

स्वेच्छाकृता इति विशेष । एतैरेकोनविंशतिमन्त्रै प्रमुक्तिर्होम.\*  
कार्यं ॥ २२ ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

चतुर्विंशतिराचौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

चिग्रद्राचसृतीये स्याद्, दाचिग्रद्राच उत्तरे ।

षयस्त्रिग्रदहोऽन्यस्मिन्, षट्चिग्रद्राच उत्तरे ।

एकोनपञ्चाग्रदह सप्तमे समुदीरितम् ।

सवत्सराख्यसप्तस्य दौषाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दौषास्योपसदोऽन्यस्मिन्, दशमे प्रायणीयकम् ।

मासा एकादशे(१-२१), ऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिता ।

मेघो नवापाय्यहोमा, श्रवन्ती, परियन्ति हि । (१२)

कूप्याभ्यो विंशतिश्चाद्भ्यो द्वादशापान्तु होमका । (१३, १४)

यो अर्धं श्वप्रहार, स्यात्परोऽधस्यदसस्थितिः ।

अर्धं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाभिक्रैति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो(१५), यव्यहोमा नमो नव । (१६)

मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमा (१७), किं ब्रह्मोघे षडौरिता । (१८)

पञ्चौमुदानयेदमे, सुभेत्याच्छादयेदुभौ ।

तौ सम्प्रसारयेत्पादान्, वृषेत्याध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।

उत्सग् दधाति गुह्ये द्वे, ह्यमे अश्व विगर्हयेत् ।

\* 'प्रमुक्ति'—मुक्त्यभाव, सर्वदा स्वेन सम्बन्ध, यथापम्पारणमित्युक्ते  
सुख्यभाव, तद्वदियम्—इति सा० भा० ( ब्रा० ३ = १८ ६ ) ।



ऊर्द्धामन्या बोधयन्ति, चिरेवं स्यात् पुनः पुनः ।  
 दधि सर्वां जपित्वा हि, मार्जयन्ते त्रिभिर्जलेः ।  
 अम्य इत्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिताः । (१९)  
 भूस्त्रिपत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ।  
 वसाभ्यञ्जन्ति पत्न्यो, ऽश्वमेतमावर्त्तयेद्गुणान् ।  
 लाज्यम्रशेष आहार्या, युञ्जन् युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ।  
 युञ्जान्यौ योजयित्वाथ, केतुं बन्धो रथे ध्वजः ।  
 भृभुंवस्सुवरित्यास्मिन् मन्त्रा एकादशेरिताः । (२०)  
 प्राणमन्ततिहोमा स्युस्तत्र मन्त्राद्यतुर्दश । (२१)  
 सिता प्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ (२२)  
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो द्वाहं निवारयन् ।  
 पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे .

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुद्ध-  
 भूपालसासाय्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-  
 प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपस्थाख्याने  
 चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१) बृहस्पति (२) र्ययु (३) र्क्षाः (४) प्रजापति (५) द्वे (६) आदित्या\*  
 (७) वसिष्ठः (८) संवत्सराय (९) सुवर्ग (१०) ब्रह्मवादिनो (११) ज्यो-  
 तिष्टोमं (१२) मेघः (१३) कूप्याभ्यो (१४) ऽद्भ्यो (१५) ऽपो (१६) नमो  
 (१७) मयोभूः (१८) कि (१९) मम्वे । (२०) भूः (२१) प्राणाय (२२) सि-  
 ताय द्वाविंशतिः † ॥ ४ ॥

(१) बृहस्पति (२) प्रति तिष्ठन्ति (३) वै दशरात्रेण (४) सुवर्ग\*  
 (५) यो अर्वन्त (६) भूस्त्रिपञ्चाशत् ‡ ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां  
 सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

\* “(१) बृहस्पति (२) अद्यथा वा (३) ऋक्षा वै (४) प्रजापतिर्देवं येन (५) द्वे  
 वावा (६) दित्या” — इति क, ख, ग ।

† “(१८) किं स्त्रि (१९) दम्बे” — इति क, ख, ग ।

‡ प्रपाठकेऽत्र ये द्वाविंशत्यनुवाका समाप्तातास्तेषामेवेमानि प्रतीक्यदानि ।

§ ३८६८० इप०, ३८८८० ११प०, ४१०८० ५प०, ४२६८० २प०, ४४३८०  
 १६प०, ४६३८० १६प०, । सु० पुल्लके नाम्येतद् वाक्यम् ।

## अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

पञ्चम प्रपाठक ।

॥ हरिः ओम् ॥

गावो वा एतत्सुत्रमासताशृङ्गाः सुतीः शृङ्गाणि नो  
जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषणा आस-  
न्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदेतिष्टन्नरात्स्मेत्यथ यासां  
नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्नोदतिष्टन्नरात्स्मेति यासां  
चाजायन्त यासाञ्च न ता उभयीरुदेतिष्टन्नरात्स्मेति  
गोसुत्रं वै ( १ )

संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यभ्रुव-  
न्त्येव<sup>(१)</sup> तस्मात्तपूरा वापिकौ मासौ पश्चा चरति सुचा-  
भिजित् च्यस्य<sup>(२)</sup> तस्मात् संवत्सरसदो यत्किञ्च गृहे  
क्रियते तद्वाप्तमवरुद्ध\*मभिजितं क्रियते<sup>(३)</sup> समुद्रं वा  
एते प्र स्रवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं  
न पश्यति न वै स तत् उदेति संवत्सरः ( २ )

\* "मरुद्ध"—इति सु०-पाठ ।

वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वा-  
सः संवत्सरमुपयन्त्यनात्ता एवोद्वेचं गच्छन्ती<sup>(४)</sup>यं वै  
पूर्वाऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः पूर्वा वागुत्तरः प्राणः  
पूर्वाऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो<sup>(५)</sup> ज्योति-  
ष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दध-  
ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै<sup>(६)</sup> चतुर्विंशः प्रायणीयौ  
भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः ( ३ )

संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य  
त्रीणि च शतानि पृष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्स-  
रस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति<sup>(७)</sup> ते  
सस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति<sup>(८)</sup> षड्हा  
भवन्ति षड्हा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति  
तिष्ठन्ति<sup>(९)</sup> गौश्रायुश्च मध्यतः\* स्तोमौ भवतः संवत्सर-  
स्यैव तन्मिथुनं मध्यतः ( ४ )

दधति प्रजननाय<sup>(१०)</sup> ज्योतिरभितौ भवति विमोचन-  
मेव तच्छन्दास्यैव तद्दिमोकं यन्त्ययो उभयतोज्योति-  
पैव षड्हेन सुवर्गं लोकं यन्ति<sup>(११)</sup> ब्रह्मवादिनो वदन्त्या-  
सने केन यन्तीति देवयानेन प्येति ब्रूयाच्छन्दासि वै  
देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब् जगती ज्योतिर्वै गायत्री

\* "मध्यत"—इति निर्विसर्गपाठ कादन्यत्र सर्वत्र ।

गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयाने-  
नैव ( ५ )

तत् पृथा यन्ति<sup>(१२)</sup> समानः सामं भवति देवल्लोको  
वै सामं देवल्लोकादेव न य<sup>(१३)</sup> न्यन्या अन्या ऋचो  
भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्य-  
मन्यं देवल्लोकमभ्यारोहन्तो य<sup>(१४)</sup> न्यभिवृत्तो ब्रह्मसामं  
भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या<sup>(१५)</sup> अभिजिह्ववति  
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै<sup>(१६)</sup> विश्वजिह्ववति विश्वस्य  
जित्यै<sup>(१७)</sup>. मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यति-  
ग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यम् ( ६ )

दधति मासां प्रतिष्ठित्या<sup>(१८)</sup> उपरिष्टान्मासां पृष्ठा-  
न्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोपधयः फलं गृह्णन्ति<sup>(१९)</sup> ॥१॥

वै १] संवत्सरो<sup>(२)</sup> ऽर्द्धमासा १] मध्यत<sup>(३)</sup> एव<sup>(४)</sup> वीर्यं<sup>(५)</sup> \*  
त्रयोदश च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सत्र सवत्सरान्त यत्, तत् चतुर्थं समीरितम् ।

विशेष पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वर्षन्ते ॥ २ ॥

\* “गोसत्र वा<sup>(१)</sup> इति सवत्सरो<sup>(२)</sup> ऽर्द्धमासा<sup>(३)</sup> मिथुन मध्यतो<sup>(४)</sup>  
देवयानेनैव<sup>(५)</sup> वीर्यं<sup>(६)</sup>”-इति क, ख, ग ।

तच्चादौ तावत् संवत्सरसत्रं विधत्ते—“गावो वा एतत् सत्रमा-  
 सताश्टङ्गाः सती. श्टङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां  
 दश मासा निपणा आसन्नय श्टङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ  
 यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्नरात्स्मेति; यासाञ्चा-  
 जायन्त यासाञ्च न, ता उभयोरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति, गोसत्र वै संव-  
 त्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्तृभ्रुवन्त्येव<sup>(१)</sup>”—इति । यद्यपि  
 गावस्तिर्यक्त्वात् कर्माधिकारिणः, तथापि तदभिमानिदेवता अत्र  
 गोशब्देन विवचिता । अभिमन्तव्याना श्टङ्गभावाभावौ स्वस्मि-  
 न्चारीष्य गोभि सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति \* । पुरा श्टङ्गरहिताः  
 सत्यो गावः श्टङ्गोत्पत्तिं कामयित्वा ‘एतत्’ “संवत्सरायं दौचित्य-  
 माणा.”—इत्याद्यनुवाकोक्तं सत्र मन्वतिष्ठन् । ‘तासां’ श्टङ्गकामो-  
 पेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन् । ‘अथ’  
 मासदशकादूर्द्ध्वं श्टङ्गाण्युत्पन्नानि । तदानीं ‘ताः’ गावोऽपेक्षितेन  
 फलेन समृद्धाः स इति मत्वा, तस्मात् सचादुत्थिताः । अथैतस्मिन्  
 काले काषाञ्चिद् गवां श्टङ्गाणि नोत्पन्नानि, ‘ताः’ पुनरपि मास-  
 द्वयमनुष्ठाय संवत्सरमभूत्तिं कृत्वा समृद्धाः स इत्येव मत्वा, तस्मात्  
 सचादुत्थिता । तदेव यासां श्टङ्गाण्युत्पन्नानि, यासां च नोत्पन्नानि,  
 ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येव मत्वोत्थिताः । यस्माद्

\* मीमासायान्वयथा व्याख्यातम् । तथाहि—“वनस्पतय सत्र मासत  
 इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्ना, स्तुतयो ह्येता सत्रस्य,—वनस्पतयो नामा-  
 चेतना इद सत्रमुपासितवन्त, कि पुनर्विंदासो ब्राह्मणा”—इत्यादि  
 जै० द० १ १. ३२ सू० श्व० भा० । † ७ ४. ७—४२३ ए० ।

गोभिरनुष्ठितं, तस्माद् 'गोसचम्'-इत्येवाय संवत्सराख्यः कर्मविशेषोऽभिधीयते । 'ये' यजमाना एव विद्वांसः संवत्सराख्य कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति, ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ॥

यदुक्तमर्थवादे— यामाङ्गवां शृङ्गाण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त, ता उभयोऽप्यृद्धि गता इति; तत्र जातशृङ्गाणां शृङ्गजन्मैवर्द्धिः, इतरामान्तु कथं सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति— "तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पक्षां चरति, सचाभिजित् छस्यै(१)"-इति । यस्माद्जातशृङ्गाः 'तूपरा' सचेण समृद्धि गता, तस्मादियं वर्षर्तुसम्बन्धिनौ मासौ 'पक्षां' प्रीति प्राप्थारण्ये चरति । वार्षिकयोर्द्धि मासयोररण्ये सञ्चरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान् क्लेशो जायते । प्रवक्ष्वायूपेततया तीव्रवृद्ध्या मुखे प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भृतं कृत्वा शृङ्गभारेण पीडयन्ते, तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः । यथा क्लेशग्रन्थुपूर्णशिरस्कानां पुरुषाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानहते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान् क्लेशः, तद्वत् । यदेतदस्याः तूपराया गोवर्षांसु प्रीतिसम्पादन, तदेतत् 'सचाभिजित' सचासुष्ठानलब्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण सचानुष्ठानं प्रशंसति— "तस्मात् संवत्सरसदो यत् किञ्च गृहे क्रियते, तदवाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते(१)"-इति । यस्मात् सचं प्रशस्तं, तस्मात् 'संवत्सरसदः' संवत्सरसचमनुष्ठितवतो यजमानस्य गृहे 'यत् किञ्च क्रियते' यत् किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकलमथनुष्ठीयते, तद् 'अवाप्तम्' सम्पूर्णमेव भवति, तथा 'अवरुद्धम्' अकाले कृतमपि, स्वकाले कृतं भवति; 'अभिजित' फलापेचा-

राहित्येऽपि सम्पादितफलं भवति । अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा  
 आहुः—“तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते”—इति ।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते—“समुद्रं  
 वा एते प्र श्रवन्ते, ये संवत्सरमुपयन्ति; यो वै समुद्रस्य पारं न  
 पश्यति, न वै स तत उदेति, संवत्सरो वै समुद्रस्तस्यैतत् पारं,  
 यदतिरात्रौ, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता एवोदृचं  
 गच्छन्ति<sup>(४)</sup>”—इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्ते, ‘एते’  
 यजमानाः समुद्रमेव वाहुभ्यां तरितुमुद्युञ्जते; सत्रस्य समुद्रवदति-  
 प्रभूतत्वात् । एवं सति ‘यः’ पुरुषः समुद्रस्य ‘पारं’ परतीरं न  
 पश्यति, ‘सः’ पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति । अयं च संवत्सरस्तेन  
 समुद्रेण समानः; तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत उत्थातु-  
 मुत्साहो न भवेत्, तस्मात् समाप्तिरूपमहर्विज्ञेयम् । ‘तस्य’ च  
 समुद्रसमस्य संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय  
 यजमानाः ‘अनार्त्ताः’ मनसि उद्वेगरहिता एव ‘उदृचम्’ उत्तमां  
 समाप्तिसम्बन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभावनुष्ठेया-  
 वित्यर्थः । यदि “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परम”—इत्यनु-  
 वाके\* एव प्रायणीयोऽतिरात्रो विहितः, तर्ह्युदयनीयातिरात्रेण सह  
 निर्दष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ॥

तावेतावतिरात्रौ वहुधा प्रशंसति—“द्वयं वै पूर्वाऽतिरात्रो-  
 ऽसावुत्तरो, मनः पूर्वा वागुत्तरः, प्राण. पूर्वाऽपान उत्तरः, प्ररोधनं पूर्वं  
 उदयनमुत्तरः<sup>(५)</sup>”—इति । ‘पूर्वः’ प्रायणीयोऽतिरात्रः, प्राथम्यसाम्येन



पृथिव्यादिरूपः; उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपः ।  
‘प्ररोधनं’ लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ॥

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ, तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं  
विधत्ते—“ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति; ज्योतिरेव  
पुरस्ताद् दधते, सुवर्गस्य लोकस्थानुखात्यै<sup>(६)</sup>”—इति । योऽयमति-  
रात्रः, स ज्योतिष्टोमरूपः, स च वैश्वानरेण दृष्टः, तदनुष्ठानेन  
स्वर्गमार्गं पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते, तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “प्रायण्यमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशसुक्थ-  
मारम्भणीयमुपयन्ति”—इति, तदिदं विधत्ते—“चतुर्विंशः प्रायण्यौयो  
भवति; चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः, प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति  
तिष्ठन्ति; तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्स-  
रस्य रात्रय, उभे एव संवत्सरस्य रूपे प्राप्नुवन्ति<sup>(७)</sup>”—इति । यदेतदा-  
रम्भणीयमहं, तदेतत् पूर्वाक्कादतिरात्रादुत्तरभावित्वेऽपि वक्ष्यमाणे-  
भ्योऽभिप्लवषडहावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्वात् प्रायण्यौय  
इत्युच्यते । स चाहविंशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तं कार्यः । तथा सति  
सह्यासाम्यादर्द्धमामद्वारा संवत्सरः सम्पद्यते । तत्सम्पत्तौ सत्यां प्रा-  
रभमाणा एव यजमानाः संवत्सरसचानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति ।  
किञ्चित्स्याद् उक्त्यरूपत्वात्, उक्त्यस्य च पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वात्, एकै-  
कस्मिन् स्तोत्रे चतुर्विंशतिसह्याकासृचु स्तोत्रीयास्तु सतीषु मिलित्वा  
षड्युत्तरशतत्रयपरिमिता स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संवत्सरस्य  
यदिदं चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मकं रूपं, यच्च षड्युत्तरशतत्रयराधात्मकं  
रूपं, ते उभे अपि रूपे सह्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ॥

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—“ते संह्रियत्या अरिष्ठा उत्त-  
रैरहोभिश्चरन्ति<sup>(८)</sup>”—इति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयाः ‘ते’ यज-  
मानास्तत ऊर्द्धं ‘संह्रियत्या अरिष्ठी’ सत्रसमाप्तेरविनाशाय ‘उत्तरैः’  
ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोभिरनुतिष्ठेयुः । अत्र यानि पूर्व-  
प्रपाठकविहितानि, तेषां स्तुत्यर्थेऽनुवादः, यानि त्वविहितानि,  
तेषामत्र विधिरिति विवेकः ॥

ज्योतिरादीनामभिप्लवपडहतां विधत्ते—“पडहा भवन्ति; षड्  
वा षतवः संवत्सर षतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति<sup>(९)</sup>”—इति ।  
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं पडहत्वम् ॥

उक्ते पडहे मध्यवर्त्यहृदयं प्रशंसति—“गौश्यायुश्च मध्यतः स्तोमौ  
भवतः; संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतो दधति प्रजननाय<sup>(१०)</sup>—  
इति । योऽयं गोष्टोम’, यश्यायुष्टोमः, तावुभौ पडहस्य मध्ये कर्त्तव्यौ ।  
‘तत्’ तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं सम्पादयन्ति; तच्च प्रजननाय  
भवति ॥

पडहस्याद्यन्नावहविंशेषौ प्रशंसति—“ज्योतिरभितो भवति;  
विमोचनमेव तच्छ्रन्दास्येव तद्विमोक यन्त्यथो उभयतो ज्योतिषैव  
पडहेन सुवर्गं लोक यन्ति<sup>(११)</sup>”—इति । पडहस्याद्यन्तयोर्ज्योतिष्टोमः  
कार्यः । तदेतदादौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाय, पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोम-  
स्थानुष्ठानम्, उपक्रमे निरुद्धस्य विमोचनसमानं भवति । तेन  
ज्योतिर्गौरायुरित्येतत्त्रयरूपाणि ‘श्रन्दांसि’ गायत्र्यादीन्वेव विमोकं  
प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्धुक्तेन दीपद्वयसमानेन पडहेन  
प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—“ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति, देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छ्रन्दाःसि वै देवयानः पन्था, गायत्री त्रिष्टुब्जगती, ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टु-गायुर्जगती; यदेते स्तोमा भवन्ति, देवयानेनैव तत् पथा यन्ति<sup>(१९)</sup>—इति । ‘ये’ यजमानाः ‘आसते’ सत्रमनुतिष्ठन्ति, ‘ते’ यजमानाः केन पथा स्वर्गं गच्छन्ति? इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति, सोऽयं ‘देवयानः पन्थाः’ । सोऽपि कौटुशः? इति चेत्, श्रूयताम्—गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद् ‘देवयानः पन्थाः’—इत्युच्यन्ते; इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तेनैव पथा गच्छन्ति ॥

अत्र सर्वेष्वहसु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते—“समानं सामं भवति; देवल्लोको वै साम, देवल्लोकादेव न यन्ति<sup>(१९)</sup>—इति । इह देव वा रथन्तरमेव वा सर्वेष्वहस्वेकमेव सामं पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवल्लोको हि पक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात् सामरूपः\* । अत एक-विधेन साम्ना कदाचिदपि देवल्लोकान्न निर्गच्छन्ति ॥

तस्य साम्न आधारभूतानामृचामेतेष्वहसु भेदं विधत्ते—“अन्या अन्या षडो भवन्ति, मनुष्यलोको वा षडो मनुष्यलोकादेवान्य-मन्यं देवल्लोकमभ्यारोहन्तो यन्ति<sup>(१९)</sup>—इति । षडो हि मनुष्य-लोकस्वरूपाः; साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा

\* निह० ७. ३. ६, ऐ० ब्रा० ३. २ १२, तै० उ० १. २ १, शत० ब्रा० १४. ४. १. २४, ता० ब्रा० ४. १ ७ । एतेष्वप्येव प्रत्ययम् ।

देवलोकस्याधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थं  
द्वितीया । षष्ठ्यामन्यत्वे सत्यूपपादन्यस्मादन्यस्मात् मनुष्यलोकाद्  
देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्मा-  
धारत्वात् मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यदा 'अन्यमन्यं देवलोकं'  
कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः ॥

प्राकृतं साम वाधितुं सामान्तरं विधत्ते—“अभिवर्त्तो ब्रह्मसामं  
भवति, सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै<sup>(१५)</sup>”—इति । ब्रह्मणः सम्बन्धि यत् साम,  
तदभिवर्त्तनामकं कार्यम्\* । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः प्राप्यै भवति ॥

अहरन्तरं विधत्ते—“अभिजिद् भवति, सुवर्गस्य लोकस्याभि-  
जित्यै<sup>(१६)</sup>”—इति । विपुवदाख्यं यत् प्रथममहः, तस्मात् पूर्वं स्वर-  
सामाख्यास्त्रयोऽहर्विशेषाः; तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहः  
कर्त्तव्यम्, तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ॥

पुनरप्यन्यदहर्विधत्ते—“विश्वजिद् भवति, विश्वस्य जित्यै<sup>(१७)</sup>”—  
इति । विपुवदाख्यादह्र ऊर्द्धभाविनो ये त्रयः स्वरसामानोऽह-  
र्विशेषास्तेभ्य ऊर्द्धं विश्वजिदाख्यमहः कर्त्तव्यम्; तच्च विश्वस्य जयाय  
भवति ॥ .

प्रतिमासमभिप्लवषडहेभ्य ऊर्द्धं षष्ठ्य षडहमतिपाह्यनियमञ्च  
विधत्ते—“मासिमासि षष्ठान्युप यन्ति, मासिमास्यतिपाह्या गृह्यन्ते,

\* तैत्तिरीयाणामभिवर्त्त इति ऋत्वेकारमध्य एव पाठ सर्वत्र, अन्येषान्तु  
दीर्घकारमध्योऽभिवर्त्त इति । किञ्च ब्रह्मसाममिति टजन्तस्यैव रूपं तैत्ति-  
रीयाणां सर्वत्र (४३१ ए०), नान्येषाम् । तथाहि—“अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम  
भवति”—इत्यादि ता० ब्रा० ४. ३. १ ।

मासिमास्येव वीर्यं दधति, मासां प्रतिष्ठित्यै<sup>(१५)</sup>-इति । प्रतिमासानु-  
ष्ठानेन तस्मिन्-तस्मिन् मासि वीर्यं सम्पद्यते ॥

पृष्ठस्य षडहस्य मासेषूर्द्धभागं स्थानत्वेन विधत्ते—“उपरि-  
ष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति ; तस्मादुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति<sup>(१६)</sup>”—  
इति\* ॥

अत्र मीमांसा । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ५.  
अधि० २.) चिन्तितम्—

“गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद् द्वादशाहिकादङ्गो धर्मानतिदिग्नेत्र वा ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो भैवं † प्रथमता द्वयोः ।

अङ्गोमुख्येति मुख्यत्वं समं नातिदिग्नेत्ततः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याङ्गः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवा-  
मयनेऽपि तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेत्, भैवम्;—  
प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोर्मुख्यत्वेनोभयत्र मुख्य-  
त्वेऽपि अनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् ‡ । प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्त्तते कर्मा-  
ऽनेनेति ‘प्रायणीयम्’ । अतो नैतन्नामधर्मानतिदिशति”—इति ॥

तत्रैव चतुर्थपादे (जै० सू० १३-२०. अधि० ३.) अन्यच्च  
चिन्तितम्—

\* ऐ० ब्रा० ४. २. ६ खण्डतः, ता० ब्रा० ४, ५ प्रपाठकयोश्च गवा-  
मयनं सत्रं विहितं द्रष्टव्यम् ।

† “० नातिदिशेभैवं”—इति ए. सो. न्या० मा० पु० पाठः ।

‡ “अनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्”—इति ए. सो. न्या० मा० पु० पाठः ।

“गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वानुमानादाद्योऽन्यो नामबाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिकास्त्रयो यागाः  
विहिताः । तेषु द्वादशाहिकीति कर्त्तव्यता युक्ता । कुत ? अनु-  
मितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवामयन हि द्वादशाहविकृतिरिति  
वक्ष्यति, अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकद्योदकोऽनुमीयत  
इति प्राप्ते, ब्रूम.,— सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।  
तदीयधर्मां गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभि-  
र्नामभिः प्राप्ताः, नाम चानुमानिकाद्योदकात् प्रवक्ष्यते, प्रत्यक्ष-  
श्रुतित्वात्, अतद्योदकस्य बाधितत्वादेतेष्वेकाहिकीति कर्त्तव्यता  
याह्या”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

गावो वा एतत् सूचमासताशृङ्गाः सुतीः शृङ्गाणि  
सिपासन्तीस्तासां दश मासा निषणा आसन्नथ शृङ्गा-  
ण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं काममरु-  
त्सहि येन कामेन न्यपदामेति<sup>(१)</sup> तासामु त्वा अब्रुव-  
न्ना वा यावतीर्वासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ  
संवत्सरः सम्पाद्योत्तिष्ठामेति तासाम् ( १ )

द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाश्रद्धया  
 वा ता इमा यास्तूपुरा उभय्यो वाव ता अध्वुवन् याश्च  
 शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारुन्धत्<sup>(१)</sup> धीतिं दशसु मासू-  
 त्तिष्ठन्धोतिं द्वादशसु य एवं वेद<sup>(२)</sup> पदेन खलु वा एते  
 यन्ति विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्<sup>(३)</sup> तद्वा एतद्द्वयमयन्  
 तस्मात् ( २ )

एतद्दोसनि<sup>(४)</sup> ॥ २ ॥

तासां<sup>(५)</sup> \* तस्माद्<sup>(६)</sup> द्वे च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं सवत्सरसचं कैश्चिद् विशेषैः  
 सह विहितम् । सोमयागा द्विविधाः,— आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते  
 चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता अपि द्विविधाः,— अहीनरूपाः सच-  
 रूपाश्च । द्विराचमारभ्येकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः † । एकादशरात्र-  
 द्वादशरात्रौ तु द्विविधौ,— अहीनरूपौ सचरूपौ च । त्रयोदशरात्र-  
 मारभ्योपरितनानि सचाष्टेव ‡ । तान्यपि द्विविधानि,— रात्रिसचाष्ट-  
 यनात्मकसचाष्टि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसचाष्टि ॥,  
 सवत्सरमारभ्योपरितनानि अथनरूपाणि ¶ । तेषां च सर्वेषां प्रकृति-

\* “तिष्ठामेति तासां<sup>(५)</sup>”—इति क, ख, ग ।

† इतरक्तात् १६५—१६८ प० दृश्यम् ।

‡ ता० ब्रा० १८ प्र० ११ ख०—२२ प्र० श्रेयपर्यन्तं दृश्यम् ।

§ ता० ब्रा० २२ प्र० चारभ्य दशसमाप्तिपर्यन्तमवलोक्यम् ।

॥ ता० ब्रा० २२ प्र०—२४ प्र० १६ ख० पर्यन्तं दृश्यम् ।

¶ ता० ब्रा० २४ प्र० २० ख० चारभ्य दशश्रेयपर्यन्तं दृश्यम् ।

भूतमिदं 'गवामयनम्' । तस्य च संवत्सरकालमाद्यः प्रयोगः पूर्वा-  
नुवाकेऽभिहितः; अथ द्वितीये दशमासमाद्येन प्रयोगेण सह  
विकल्पोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थं वादं कस्य चिद् विगेषस्य विवक्षया  
पुनः पठति—“गावो वा एतत् सत्रमासताश्टङ्गाः सतीः श्टङ्गाणि  
मियासन्तीस्तासां दश मासा निषणा आसन्नथ श्टङ्गाण्यजायन्त, ता  
अब्रुवन्नरात्सोत्तिष्ठामाव तं काममस्तस्मिहि, येन कामेन न्यपदा-  
मेति<sup>(१)</sup>”—इति । पुरा श्टङ्गरहिताः सत्यो गावः, श्टङ्गाणि 'मिया-  
सन्तीः' सनितुं सन्धुमिच्छन्त्य 'एतत्' उच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । 'तासां'  
गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन्, 'अथ' अस्मिन् काले श्टङ्गाण्यु-  
त्पन्नानि । 'ताः' चोत्पन्नश्टङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन् । 'येन'  
श्टङ्गविषयेण कामेन 'न्यपदाम' सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने  
निषणाः, 'तं' श्टङ्गविषयं कामम् 'अस्तस्मिहि' वयं सम्पादितवत्यः ।  
एव मुक्त्वा काश्चिद् गावः कृतार्थबुद्ध्या सत्रादुत्थिताः; ता उद-  
तिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नर्थं वादे (४७३५०) श्रवणात् ।

तत्रैव यदन्दुक्तम्—अथ यामां नाजायन्त, ताः संवत्सरमाप्तोद-  
तिष्ठन्निति (४७३५०), तत्र विवचितं विगेषं दर्शयति—“ताणामु  
त्वा अब्रुवन्नर्द्धां वा, यावतीर्वाभामहा एवेमौ द्वादशौ मामौ संवत्सर-  
सम्पाद्योत्तिष्ठामेति, तासां द्वादशे मामि श्टङ्गाणि प्रावर्त्तन्त अद्या  
वाश्रद्धया वा ता इमा यास्वपरा; उभयो वाव ता आर्ध्वन्, याय  
श्टङ्गाण्यमन्वन् याद्योर्जमवारुन्धत<sup>(१)</sup>”—इति । 'याः' गावः सत्रमनु-  
तिष्ठन्ति, 'तासाम् उ तु आ' तासामेव मध्ये जातश्टङ्गास्तथाय



गतासु अवशिष्टाः 'अर्द्धा वा' काश्चिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् । एतास्वर्द्धरूपासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः, अपरास्तु किमेभिः शृङ्गेरूर्जमेवोदरपूरणचमां सम्पादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्गकामा अशृङ्गकामाश्च 'यावतीर्वा' यावत्यः सन्ति, 'ताः' सर्वा अपि मिलित्वा परस्परमेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्निति, तदुच्यते— 'इमौ' संवत्सरावशिष्टौ द्वादशमासद्वयापूरणौ मासौ 'आसामहै एव' सर्वदाप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा पश्चादनुत्तिष्ठामेति 'तासां' संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये, यासां शृङ्गे अर्द्धास्ति, तासां तथैव अर्द्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि ; यासान्तु अर्द्धा नास्ति, ता अशृङ्गयैव 'इमाः' सम्पन्नाः असम्पन्न-शृङ्गाः, या लोके 'द्वपराः' शृङ्गरहिता दृश्यन्ते । एव सति या गावः शृङ्गाणि अलभन्त, याश्चान्यास्तच्छृङ्गारहिताः स्वापेक्षितामूर्जमेव अलभन्त, 'ताः' उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिङ्गताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम्, द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीय-शृङ्गत्वम् ; कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ॥

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानञ्च प्रशस्य विकल्पितं पचद्वयं विधत्ते— "अध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नध्नोति द्वादशसु य एवं वेद<sup>(१)</sup>"—इति । 'यः' यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति, सोऽयं स्वेच्छयान्यतरं प्रकारमनुतिष्ठन् समृद्धिं प्राप्नोति ॥

ननु द्वादशसु मासेषु सम्पूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम्, दशमासपचे तु कथम् ? इत्याशङ्क्योपपादयति— "पदेन खलु वा एते यन्ति, विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्<sup>(२)</sup>"—इति । 'एते' दशमासानु-

ष्टायिनो यजमानाः कालान्पत्वेऽपि 'पदेन खलु वै यन्ति'  
 शास्त्रीयेण मार्गेषानुतिष्ठन्ति; लोकेऽपि 'पदेन यन्' राजमार्गेण  
 गच्छन् पुरुषः खन्यखलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वदत्रापि  
 फलप्राप्तिर्युक्ता ॥

उपपादितं पञ्चदशमुपसंहरति—“तद् वा एतदृद्धमयनं, तस्मा-  
 दैतद् गोमनि<sup>(१)</sup>”-इति । यत् एतद् गवामयनं, तद् यदि दशसु  
 मासेषु समाप्यते, यदि वा द्वादशसु, सर्वथापि 'ष्टद्धं' फलप्रदमेव ।  
 यस्मादयनस्य महिमा भूयान्, तस्मात् 'एतद्' अयनं 'गोमनि'  
 गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतुः, किमु वक्तव्यं विगिष्ट-  
 ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम  
 उप यन्ति<sup>(१)</sup> तद्वाहुर्यां वै त्रिरेकस्याहं उपसीदन्ति दृहं  
 वै सापराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धोक्ष्यते यां  
 द्वादशकृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरं सम्पाद्योत्तमे मासि  
 सकृत् पृष्ठान्युपैयुस्तद् यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्वते<sup>(२)</sup>  
 समुद्रं वै ( १ )

• एतेऽनवारमपारं प्र श्वन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद्  
 दृहद्रथन्तरे अन्वजैर्युथया मध्ये समुद्रस्य श्वमन्वजैर्यु-

स्तादृक् तदनुत्सर्गं दृष्ट्वाथन्तराभ्यामिच्छा प्रतिष्ठां  
गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे तद् यजमानाः  
सर्वान् कामानव रुन्धते<sup>(१)</sup> ॥ ३ ॥

वै०५\* चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वागमद्वादगमामविकल्पोऽभिहितः, अथ तृतीये  
पृष्ठ्यपडहविषयो विकल्पोऽभिधीयते ॥

यत् पूर्वं विहितं “मामिमामि पृष्ठान्युप यन्ति”-इति (४०५३०  
८पं०), तत्र पदान्तरं विधत्ते—“प्रथमे मामि पृष्ठान्युप यन्ति,  
मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति<sup>(१)</sup>”-इति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठ्यः  
पडहो नानुष्ठेयः, किन्तु प्रथममध्यमोत्तमेषु विश्वेव मासेष्वित्यय-  
मेकः पद्यः ॥

पुनरपि पदान्तरं विधत्ते—“तदाङ्ग्यां वै चिरेकस्याङ्ग उप-  
सीदन्ति, दृष्टं वै मापराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः मा धोच्यते  
यां द्वादशह्रस्व उप सीदन्तीति, भंवरः सन्त्याद्योत्तमे मामि  
सहत् पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यजं पशुनव रुन्धते<sup>(१)</sup>”-इति । लोके  
दोग्धारः पुरुषा एकस्याङ्गो मध्ये ‘यां’ गां दोग्धुं त्रिवारं प्राप्नुवन्ति,  
‘मा’ गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं चीरं प्रयच्छति; ‘अपराभ्यां’ द्वितीय-  
तृतीयदोहनपर्यायाभ्यां † ‘दृष्टं वै दुहे’ अल्पमेव चीरं दोग्धि ।  
एवं सति ‘यां’ गामेकस्मिन् दिने द्वादशह्रस्वो दोग्धुमुपयन्ति, ‘मा’

\* “समूह वै<sup>(१)</sup>”-इति क, ख, ग ।

† “द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां”-इति ग ।

गौः 'कुतो धोक्ष्यते ?' न हि क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्  
 गोसमानस्य पृष्ठपडहस्यापि मासत्रयानुष्ठानमनुचितम् ; किमु  
 वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येव । 'तदाहुः' तस्मिन्  
 पृष्ठपडहविषये अभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात् संवत्सरमनुष्ठायान्ते  
 मासि सहदेव पृष्ठपः पडहोऽनुष्ठेयः, इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेना-  
 भिप्लवपडहेनैव मासपूरणं कर्त्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठप-  
 पडहस्य समारत्वाद् यज्ञं सम्पूर्णं प्राप्नुवन्ति ॥

यत् पूर्वं विहितं "समानः साम भवति"—इति (४७५ पृ०  
 ४पं०), तदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते—"समुद्रं वा एतेऽनवार-  
 मपारं प्र श्रवन्ते ये संवत्सरमुप यन्ति, यद् एहद्रथन्तरे अन्वर्जैर्युयथा  
 मध्ये समुद्रस्य श्रवमन्वर्जैर्युक्तादृक् तदनुत्सर्गं एहद्रथन्तराभ्यामित्वा  
 प्रतिष्ठां गच्छन्ति, सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे, तद् यजमानाः  
 सर्वान् कामानव रुन्धते<sup>(१)</sup>"—इति । 'पारावारे' परार्वाची तीरे \* ।  
 'ये' यजमानाः संवत्सरमचमनुतिष्ठन्ति, एते तीरदयरहितं समुद्रं  
 याङ्गभ्यां तरितुमिच्छन्ति । तच्चाशक्यम् । यदि तत्र 'एहद्रथन्तरे'  
 सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे सम्पादयेयुः, तदानीं यथा समुद्रस्य  
 मध्ये तरणसाधनं 'श्रव' सम्पादयेयुक्तादृक् तद् भवति । तस्मात्  
 'अनुत्सर्गं' कदाचिदप्यपरित्यज्य, एहद्रथन्तराभ्याम् 'इत्वा' स्तोत्रं  
 प्राप्य 'प्रतिष्ठां' यज्ञममाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं  
 यज्या गोः 'सन्धि'—इत्युच्यते । सा च सन्धिः 'सर्वेभ्य' कामेभ्यो

\* "पारावारे परार्वाची तीरे"—इति अम० को० १. १० ८ ।

दुहे' यथा-यथा चीरमपेक्षितं तथा-तथा यं कश्चिद् वत्समादाय  
दोग्धं शक्यते । 'तत्' तथा सति, अत्रापि यजमानाः 'अन्यदी-  
याभ्यां' प्रकृतिगताभ्यां दृष्टद्रथन्तराभ्यां तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्यां  
सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

सुमान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनु-  
ष्यलोकादेव न य<sup>(१)</sup>न्त्यन्यदन्यत्सामं भवति देवलोको  
वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरो-  
हन्तो यन्ति<sup>(२)</sup> जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै छन्दांसि  
प्रत्यवरोह<sup>(३)</sup>न्त्याग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि चयस्त्रिंशः  
स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति<sup>(४)</sup> .  
वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना  
अव रुन्धत आदित्यः ( १ )

गृह्यते इयं वा अदितिर्स्यामेव प्रति तिष्ठ<sup>(१)</sup>न्त्यन्यो-  
ऽन्यो गृह्यते मिथुन्त्वाय प्रजात्या<sup>(२)</sup> अवान्तरं वै दश-  
राचेण प्रजापतिः प्रजा अस्तजत् यदशराचो भवति  
प्रजा एव तद् यजमानाः सृजन्त एताः ह वा उदङ्कः  
शैलवायनः सृचस्यद्विमुवाच यदशराचो यदशराचो

भवति सूत्रस्यर्द्धा अथो यदेव पूर्वेष्वहस्सु विलोम  
क्रियते तस्यैव ( २ )

गृपा शान्तिः<sup>(७)</sup> ॥ ४ ॥

आदित्य<sup>(७)</sup> गृव<sup>(१)</sup> \* द्वे च ॥ ४ ॥

द्वितीये षष्ठ्यषडहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः, अथ चतुर्थे  
उत्तरे पक्षसि प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरस्य पक्षस्य ।  
एतच्चान्यत्र समाम्नातम्—“यथा गालाये पक्षस्य, एव॑ संवत्सरस्य  
पक्षस्य”—इति ( तै० ब्रा० १. १. ३ १. ) । तत्र प्रथमषण्मासात्मके  
पूर्वस्मिन् पक्षसि सामैक्यं नृचां नानात्वं पूर्वं अभिहितम्, इदानीं  
द्वितीयषण्मासात्मके उत्तरस्मिन् पक्षसि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं  
सामनानात्वञ्चाभिधीयते ॥

तत्रादावृगैक्यं विधत्ते—“समान्यं ऋचो भवन्ति, मनुष्यलोको  
वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति<sup>(७)</sup>”—इति । मनुष्यलोके हि  
कर्म कृत्वा पश्चाद् देवलोकं प्राप्नुवन्ति, एवमाधारभूतानृचमभ्यस्य  
पश्चात् तस्यां सामं गायन्ति†, तस्माद्दृचो मनुष्यलोकस्वरूपाः ।  
तासु ‘समान्य’ एकरूपाः कर्त्तव्याः, एकस्मिन्नहनि या ऋचस्ता  
एवान्यस्मिन् प्रयोक्तव्याः । एवं सति ऋगात्मकात् मनुष्यलोकात्  
कदाचिदपि नापगच्छन्ति; अपत्यादिमन्तानाविच्छेदात् ॥

\* “आदित्य<sup>(७)</sup>स्तस्यैव<sup>(१)</sup>”—इति क, ख, ग ।

† “ऋच्यधूढं सामं गीयते”—इति का० ब्रा० ३०. १-४ ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—“अन्यदन्यत् साम भवति, देवलोको वै साम, देवलोकादेवान्यमन्य मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देवलोकत्वम्, तादृशं च साम पूर्वस्मिन् दिने यद् भवति, ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि कर्त्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकाद्भिर्गच्छन्तः पुरुषाः, ‘अन्यमन्यं’ मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वा अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया, अन्यस्मादन्यस्माद् देवलोकात्; कर्मफलानां तारतम्योपेतत्वेन विविधत्वात् तदा तदा विलक्षणत्वाद् देवलोकात् प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

विशेषान्तरं विधत्ते—“जगतीमघ उप यन्ति, जगती वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । पूर्वस्मिन् पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता, उत्तरस्मिन् जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगती प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोह प्राप्तानि भवन्ति ॥

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—“आद्ययणं यद्वा, दृष्टत् पृष्ठानि, चयस्त्रिंशत् स्तोमास्तस्माज्ज्यायाश्च कनीयान् प्रत्यवरोहति<sup>(१)</sup>”—इति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दस्सु पूर्वस्मात् पक्षमो विपर्ययेणोत्तरस्य पक्षमोऽनुष्ठानम्, एवं यद्वास्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राद्ययणोऽन्ते गृहीतः, इह तादौ; तथा सति यद्वाः प्रत्यवरोहानि भवन्ति । तथा तत्र चयस्त्रिंशत् पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम्, इह तु ‘दृष्टत्’ पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम्, तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि प्रत्यवरोहानि भवन्ति । तथा तत्र चयस्त्रिंशत्स्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः, इह तादावनुष्ठेयः; तथा सति सर्वे स्तोमाः प्रत्यवरोहानि भवन्ति । यस्माच्च प्रौढस्य-

स्त्रिंशः प्रथमभावो, अर्वाञ्चस्त्रिणवैकविंशदयः पश्चाद्भाविनः, तस्मात्तोकेऽपि 'ज्यायामं' पितरं पितामहं वा प्रति 'कनीयान्' पुत्रः पौत्रो वा वाहनादश्वादेरवरोहति ॥

अथातिघाह्यद्वयं क्रमेण विधत्ते— "वैश्वकर्मणो गृह्यते, विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत, आदित्यो गृह्यत, इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>"—इति । "वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्"—इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिघाह्यो 'वैश्वकर्मणः' । 'तेन' अतिघाह्येण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । "महीम् पु मातरम्"—इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिघाह्यः 'आदित्यः' ; भूमेरदितित्वात् । तेनातिघाह्येण भूमौ प्रतितिष्ठन्ति । अत्र सूत्रकारः । "वैश्वकर्मणमतिघाह्याणामष्टमं गृह्याति वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतय इति, श्वो भूत आदित्यं महीम् पु मातरमिति; तावेवमेव व्यत्यासं गृह्यात्या महाव्रतात्"—इति ॥

तमिमं व्यत्यासं विधत्ते— "अन्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाद्य प्रजात्यै<sup>(२)</sup>"—इति । 'अन्योऽन्यः' एकेकः, यस्मिन् दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते, ततः परेद्युरादित्यः, ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मणः, पुनरपि परेद्युरादित्यः । एव सति दिवसेन मिथुनरूपत्वात् प्रजोत्पत्तये सम्पद्यते ॥

अथ द्वादशाहीयं दशरात्रं विधत्ते— "अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत, यद् दशरात्रो भवति, प्रजा एव तद् यजमानाः सृजन्त, एताः ह वा उदङ्गः शौरवायनः सचस्यर्द्धि-मुवाच, यद् दशरात्रो, यद् दशरात्रो भवति सचस्यर्द्धा, अथो



यदेव पूर्व्वहस्तु विलोम क्रियते, तस्यैवैषा शान्तिः<sup>(०)</sup>—इति ।  
एतच्च वाक्यं “दे वाव देवसचे”—इत्यत्र \* व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यद्दि सोमौ सःसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनु-  
वाकमुपाकुर्यात् पूर्वा वाचं पूर्वा देवताः पूर्व्वच्छन्दांसि  
दृक्के<sup>(१)</sup> दृपखतीं प्रतिपदं कुर्यात् प्रातस्सवनादेवैषा-  
मिन्द्रं दृक्के<sup>(१)</sup>ऽथो खल्वाहुः सवनमुखे सवनमुखे कार्येति  
सवनमुखात् सवनमुखादेवैषामिन्द्रं दृक्के<sup>(१)</sup> संवेश-  
योपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्वा अनुष्टुभः पङ्कग  
अभिभूत्यै स्वाहा<sup>(४)</sup> छन्दांसि वै संवेश उपवेशच्छन्दा-  
भिरैवैषाम् ( १ )

छन्दांसि दृक्के<sup>(१)</sup> सजनीयः शस्यं विह्व्यः शस्यमग-  
स्त्यस्य कयाशुभीयः शस्यं मेतावद्वा अस्ति यावदेत-  
द्यावदेवास्ति तदेपां दृक्के<sup>(०)</sup> यदि प्रातस्सवने कुराशो  
दीयेत वैष्णवीपुं शिपिविष्टवतीपुं स्तुवीरन् यद्वै यज्ञ-  
स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्वि-

ष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवानिरीक्तमाप्ताव (२)

रुन्धते<sup>(१)</sup> यदि मध्यन्दिने दीर्येत वपट्कारनिधनसामं कुर्युर्वपट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद् गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव<sup>(२)</sup> ॥ ५ ॥

एषा<sup>(३)</sup>मवैश्वान्रविश्रुतिश्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पश्चि विमेयोऽभिहितः; अथ पञ्चमे मात्सर्येण प्रवृत्तयोर्दयोगवामयनयोर्विगेषोऽभिधीयते ॥

तमिमं विधत्ते— “यदि सोमौ ससुतौ स्यातां, महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्; पूर्वा वाचं, पूर्वा देवताः, पूर्वश्चन्दाश्चि वृह्णे<sup>(४)</sup>”—इति । यदि कदाचिद् यजमानमहयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण गवामयनगतौ सोमौ सम्भूय अभिपुतौ स्यातां, तदानीं महारात्रे बुध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्योपाकरणं कुर्यात्, “प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यः”—इत्यादिमग्नैपमध्वर्युः पठेदित्यर्थः । यो यजमानमहः† पूर्वं प्रवृत्तः ससुपाकरोति, स अन्यस्य महस्य वागादीन् ‘वृह्णे’ आदत्ते ॥

तस्मिंश्च प्रातरनुवाके अग्निगेषं विधत्ते— “वृषण्वतीं प्रतिपदं

\* “हन्दी(भिरुवैषाः<sup>(५)</sup>)”—इति क, ख, ग ।

† सत्तेषु सर्वेषामृत्विग्नामेव यजमानत्वमिति नियमादुक्तं यजमानमह इति । तथाहि “यजमाना सर्वे सत्तेषु”—इति कात्या० श्रौ० १० १.० सू० ।

कुर्यात्, प्रातस्सुवनादेवैषामिन्द्रं वृह्णे<sup>(१)</sup>—इति । प्रकृतौ “आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्रः”—इत्येषा प्रथमा, इह तु तां परित्यज्य वृषन्शब्दवतीमन्यामृच प्रथमां कुर्यात् । तथा सति (स एव<sup>२</sup>) अन्येषां यजमानानां देवतारूपम् ‘इन्द्र’ प्रातस्सुवनादपनयति ॥

पदान्तरमाह—“अथो खल्वाङ्गः,—सवनमुखे सवनमुखे कार्येति; सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृह्णे<sup>(२)</sup>”—इति । त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठनीयेत्येव केचिदाङ्गः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपमारयति ॥

अथ तत्राभिभृतिहोममन्त्रान् पञ्च पठति—“संवेगायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्कग अभिभृत्यै स्वाहा<sup>(३)</sup>”—इति । ‘संवेगाय’ गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्यक् प्रवेगाय, ‘उपवेशाय’ प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये, ‘गायत्र्या अभिभृत्यै’ परकीयस्य गायत्रीच्छन्दसोऽभिभवाय, स्वाङ्गतमिदमस्तु । त्रिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चलारो मन्त्रा भिद्यन्ते, तेषु संवेगायोपवेशायेत्येतदनुमञ्जनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभृत्यै स्वाहेत्येतदनुपज्यते ॥

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—“छन्दांसि वै संवेग उपवेगश्छन्दोभिरैवैषां छन्दांसि वृह्णे<sup>(४)</sup>”—इति । योऽयं संवेगो यद्योपवेगः, तावुभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांश्चेव; तथा सति स्वकीयेऽछन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ॥

अथ शस्त्रविशेषान् विधत्ते—“सजनीयः शस्यं विह्व्यः शस्यमगस्यस्य कयाऽऽभूयः शस्यमेतावद् वा अस्ति, यावदेतद् याव-

• एयोऽंशो ग-पुस्तके नास्ति ।

देवास्मि, तद्देयां वृहते<sup>(१)</sup>”—इति । “यो जात एव प्रथमो मन-  
स्वान्”—इति सूक्ते ‘स जनास इन्द्रः’—इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमान-  
त्वात् तत्सूक्त ‘सजनोयम्’, निष्केवल्यग्रस्ते “इन्द्रस्य तु वीर्याणि”—  
इत्यस्य स्थाने सजनोय सूक्तं शंसनीयम् । “ममाग्ने वर्चो विहवे-  
खसु”—इति सूक्ते विहवशब्दसङ्गात्वात् तद् ‘विहव्यम्’ ; तच्च महा-  
वैश्वदेवग्रस्ते “आ नो भद्राः”—इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । “कया  
शुभा भवयसः”—इत्येतत् सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वात् ‘अगस्त्यस्य कया-  
शुभीयम्’, मरुत्वतीयग्रस्ते “जनिष्ठा उयः”—इत्येतस्य स्थाने शंस-  
नीयम् । यदा, तत्तच्छस्त्रादौ शस्त्रात् पुरा यथोक्तं सूक्तजातं  
पठनीयम् । ‘एतत्’ उक्तं सूक्तत्रयं यावदस्ति, एतावदेव सारम् । एत-  
त्पाठे तु परेषां यावत् सारमस्ति, तत् सर्वं विनाशयति ॥

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते— “यदि प्रातस्मवने  
कलशो दीर्यंत, वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु म्बवीरन्; यद् वै  
यज्ञस्यातिरिच्यते, विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते; तद् विष्णुः  
शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्त-  
माप्नावरुन्धते<sup>(२)</sup>”—इति । यदि प्रातस्मवनकाले द्रोणकलशो ‘दीर्यंत’  
विदीर्णो भवेत्, तदानीं स्तोतारः मामगा विष्णुदेवताकास  
शिपिविष्टशब्दयुक्तासूत्रु मृति कुयुं । ‘यज्ञस्य’ मन्वन्धि ‘यद्’  
अङ्गम् ‘अतिरिच्यते’ शास्त्रीयं फलमुत्पन्ना वर्तते, ‘तद्’ अङ्गं  
शिपिविष्टगुणविशिष्ट विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । “पगावः  
शिपिः”—इतिश्रुत्यन्तराच्छिपिशब्दः पगुवाची<sup>०</sup>; तेषु स्वामित्वेन

<sup>०</sup> पुरस्तात् २ ५ ० — २ मा० ५८५ ८० ।

प्रविष्ट 'श्रिपिविष्ट' \* । 'तत्' च अतिरिक्तमङ्ग श्रिपिविष्टो विष्णु-  
रेव, तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्याम् अतिरिक्त-  
स्वामिन्येव विष्णौ अतिरिक्त स्थापयति । अपि च अतिरिक्तस्वामिनेव  
विष्णुना 'अतिरिक्तम्' अथथाशास्त्रमङ्गम् 'आप्ता' शास्त्रीय कृत्वा  
सत्रफल लभते ॥

अथ द्वितीयद्वितीयसवनयोर्विधेय विधत्ते— 'यदि मध्यन्दिने  
दीर्यत वषट्कारनिधनं साम कुर्युर्वषट्कारो वे यज्ञस्य प्रतिष्ठा, प्रति-  
ष्ठामेवैनद् गमयन्ति, यदि द्वितीयसवन एतदेव<sup>(६)</sup>'—इति । द्वितीय-  
द्वितीयसवनयोर्द्वेणकलगो विदीर्णं सति वषट्कारनिधन साम 'कुर्यु'  
मातव्यम् । 'निधन' साम पञ्चमो भाग, वषट्-शब्दो 'निधन' साधो  
भक्तिविशेषो यस्य साम, तदिद 'वषट्कारनिधनम्' । वषट्कारो हि  
हवि प्रदानसाधनत्वाद् यज्ञस्य समाप्तिस्थानम्, तद्युक्तसामगानेनैव  
प्रतिष्ठामेव 'एनत्' सत्र 'गमयन्ति' अवैकल्येन समापयन्ति । यदि  
द्वितीयसवने कलगो भिद्येत, तदाप्येतदेव । अत्र यत् साम, तस्य  
'एतदेव' वषट्कारनिधनमेव साम कुर्यु । ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥

\* यास्तद्धत निर्वचनन्तु निरु० ४ २ २, ३ खण्डयोर्मध्यम् ।

† तद्युक्तसामेत्यादिकुर्युरित्यन्तस्य स्थाने ग पुस्तके त्वेय पाठ प्रवृश्यते—  
'तद्युक्तसामगानेन 'एनत्' विकलमङ्ग समूर्त्तिं प्रापयन्ति । तस्मात् द्वितीय  
सवनेऽपि कलगोविदारये सति 'एतदेव' साम मातव्यम्'—इति ।

पडुहैर्मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति पडुहैर्हि मासा-  
 न्सम्पश्यं<sup>(१)</sup> न्यर्द्धमासैर्मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्त्यर्द्ध-  
 मासैर्हि मासान्सम्पश्यं<sup>(१)</sup> न्यमावास्याया मासान्सम्पा-  
 द्याहुरुत्सृजन्त्यमावास्याया हि मासान्सम्पश्यन्ति<sup>(१)</sup>  
 पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या  
 हि मासान्सम्पश्यन्ति<sup>(२)</sup> यो वै पूर्णं आसिञ्चति परा  
 स सिञ्चति यः पूर्णाद्दुदचति ( १ )

प्राणमस्मिन्त्स दधाति यत् पौर्णमास्या मासान्स-  
 म्पाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु  
 सृचिणः प्राणन्ति<sup>(३)</sup> यदहर्नात्सृजेयुर्यथा दतिरुपनद्धो  
 विपतत्येव संवत्सरो वि पतेदार्त्तिमाच्छेयुर्यत् पौर्ण-  
 मास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदु-  
 दानं दधति तदनु सृचिण उत ( २ )

अनन्ति नार्त्तिमाच्छन्ति<sup>(४)</sup> पूर्णमासे वै देवानां  
 सुतो यत् पौर्णमास्या मासान्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति  
 देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति<sup>(५)</sup> वि वा एतद्यज्ञं  
 छिन्दन्ति यत् पडुहसन्ततः सन्तमथाहुरुत्सृजन्ति प्रा-  
 जापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवता-  
 भिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति<sup>(६)</sup> यन्ति वा एते सर्वनाद् ये-  
 ऽहः ( ३ )

उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सवनं यत्सान्नाय्यं  
यत्सान्नाय्यं भवति तेनैव सवनान्न यन्ति<sup>(९)</sup> समुपह्वयं  
भक्षयन्त्येतत् सौमपीया ह्येतर्हि<sup>(१०)</sup> यथायतनं वा एते-  
पाः सवनभार्जो देवता गच्छन्ति येऽहरुत्सृजन्त्यनु सवनं  
पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभार्जो देवता  
अव रुन्धते<sup>(११)</sup> ऽष्टाकपालान् प्रातस्सवनं एकादशकपा-  
लान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालाः ऋतृतीयसवने  
छन्दाः स्येवाप्त्वा ( ४ )

अव रुन्धते<sup>(१२)</sup> वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति  
वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति<sup>(१३)</sup>  
॥ ६ ॥

उदच<sup>(१४)</sup>त्युदह<sup>(१५)</sup>राप्त्वा<sup>(१६)</sup> पञ्चदश च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सत्रविषये मात्सर्यविशेषोऽभि-  
हितः ; अथ षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते ।  
तदेतद् विधत्ते— “पङ्कैर्मासान्स्वप्नाद्याहरुत्सृजन्ति, पङ्कैर्मासान्स्व-  
प्नन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । येऽभिप्लवपडहा, तैः पञ्चह्रस्व आवृत्तैः एकं  
माममनुष्ठाय, अनन्तरे मामे प्रथमदिने कर्त्तव्यं ज्योतिराख्यमह-  
रुत्सृजेयुः । यदा, चतुर्भिरभिप्रवेरेकेन पृष्ठयेन च मामं ममाप्योत्तर-

\* “त्युदोचिऽह[७]”—इति क, ख, ग ।

महर्त्सुस्रष्टयम् । यस्मात्सोकेऽपि पञ्चभिः षड्द्वैस्त्रिंशद्दिनानि गण-  
यित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ॥

पदान्तरं विधत्ते \*— “अर्द्धमासैर्मासान्त्सम्पाद्याहर्त्सुजन्यर्द्धमासै-  
र्हि मासान्त्सम्पश्यन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रायणीयारम्भणी-  
यावहर्विंशोपौ द्वौ परित्यज्य तृतीयदिने षड्द्वयारम्भः, तदारभ्य  
त्रिंशद्दिनात्मके सावनमासे गते सति तत ऊर्द्धमहर्त्सुस्रष्टयम् ; इदानीं  
प्रायणीयदिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्यां द्वाभ्यामर्द्धमासाभ्यामेकं  
मासं समाप्य तदनन्तरभाव्यहर्त्सुस्रष्टयम् । लोके हि द्वाभ्यामर्द्ध-  
मासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्द्धमासैरेव मासस्वरूपं नि-  
श्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ॥

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् ; तत्रैकं पक्षमाह—“अमा-  
वास्याया मासान्त्सम्पाद्याहर्त्सुजन्यमावास्याया हि मासान्त्सम्पश्यन्ति<sup>(१)</sup>”—  
इति । चान्द्रमसदर्शिनः के चिदमावास्याया माससमाप्तिं निश्चि-  
न्वते ; अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लप्रतिपदि यदहरनुष्ठेयं  
तत् परित्याज्यम् ॥

चान्द्रमसमाश्रित्य पदान्तरमाह—“पौर्णमास्या मासान्त्सम्पा-  
द्याहर्त्सुजन्ति ; पौर्णमास्या हि मासान्त्सम्पश्यन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । शुक्ल-  
प्रतिपदमारभ्यामावास्यान्तस्यान्द्रो मास इत्यतीतः पक्षः ; कृष्णप्रति-  
पदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं च पक्षः ; एतस्मिन् पक्षे कृष्णप्रतिपदि  
यदहः प्राप्तं, तदुत्स्रष्टयम् ॥

एतमेव पक्षं प्रशंसति—“यो वै पूर्णं आमिञ्चति, परा म

\* “पदान्तरमाह”—इति ग ।



सिञ्चति, यः पूर्णादुदचति, प्राणमस्मिन्स दधाति; यत्पौर्णमास्या  
 मासान्त्सम्पाद्याहर्त्सृजन्ति, संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति, तदनु  
 सचिणः प्राणन्ति<sup>(१)</sup>—इति । लोके हि 'यः' कोऽपि पुरुषो  
 घतचीरादिना 'पूर्णे' पात्रे पुनरप्युपरि तद्रव्यमासिञ्चति, 'सः' भूमौ  
 पातयित्वा तद्रव्यं विनाशयति । 'यः' तु बुद्धिमान् 'पूर्णात्' पात्रात्  
 'उदचति' स्वल्पमुद्धरति, 'सः' 'अस्मिन्' पात्रे प्राणरूपं वायुं  
 'दधाति'; सति ह्यवकाशे वायुः सञ्चरति । एवं सति यदि  
 यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं भासं पूरयित्वा कृष्णप्रतिपदि  
 कर्त्तव्यमहर्त्सृजेयुः, तदानीं संवत्सरसचरूपपुरुषार्थं प्राणवायुं तस्मिन्  
 दिने स्थापयन्ति । 'तत्' संवत्सरप्राणस्थापनमनु 'सचिण' यजमाना  
 अपि श्वासनिरोधाभावेन जीवन्ति ॥

अथ व्यतिरेकमुखेनेतमेव पत्रं प्रशंसति— "यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा  
 दृतिरूपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो विपतेदार्त्तिमार्च्छेयुर्यत्पौर्णमास्या  
 मासान्त्सम्पाद्याहर्त्सृजन्ति, संवत्सरायैव तदुदानं दधति, तदनु  
 सचिण उदनन्ति, नार्त्तिमार्च्छन्ति<sup>(१)</sup>—इति । उक्तन्यायेनाहन्य-  
 नुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णे दृतिर्दृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वैधीभावेन नश्यति,  
 एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं प्राप्नुयुः ;  
 तत्परिहारार्थमहर्त्सृष्टे सति, तेनोत्सर्गेण संवत्सरसचस्य अविना-  
 शार्थं प्राणसञ्चारस्थानीयमुदानं सम्पादयन्ति । तत्सम्पादनमनु सचि-  
 णोऽपि 'उदनन्ति' उच्छ्वसन्ति, ततो नार्त्तिं गच्छन्ति ॥

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पत्रं प्रशंसति— "पूर्वमाशे वै देवान्त्स  
 सुतो यत्पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहर्त्सृजन्ति, देवानामेव तद्

यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति<sup>(७)</sup>—इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां सम्बन्धी सोमोऽभिपुतो भवति, अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पद्यादहस्तुर्गं सति देवानां सम्बन्धिना तेन पूर्वयागेन संयोजयितुमिमं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ॥

यस्मिन् दिने कर्त्तव्यमहस्तुज्यते, तस्मिन् दिने कर्त्तव्यमन्यद् विधत्ते—“वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति, यत् पडहमन्तः सन्तमयाहस्तुजन्ति ; प्राजापत्यं पशुमालभन्ते, प्रजापतिः सर्वा देवता, देवताभिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति<sup>(८)</sup>”—इति । षडहैरभिप्रवष्टयष्टपैः सातत्येन वर्त्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहस्तुजेयुः, एतेन यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव ; तत्परिहाराय प्राजापत्यं पशुमालभेरन् ; प्रजापतिय स्रष्टृत्वात् सर्वदेवतात्मकः, अतो देवताभिरेव यज्ञं मन्ततं कुर्वन्ति ॥

अथ तत्र कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—“यन्ति वा एते सवनाद् येऽहस्तुजन्ति ; तुरीयं खलु वा एतत् सवनं, यत् साध्याय्यं ; यत् साध्याय्यं भवति, तेनैव सवनाच्च यन्ति<sup>(९)</sup>”—इति । ‘ये’ यजमानाः अहस्तुजन्ति, ते सवनादपगच्छन्ति ; प्रातःसुवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति, तदुच्यते—यत् साध्याय्यमस्ति, तत् प्रातःसुवनादिभ्यस्त्रिभ्यो व्यतिरिक्त्यतुर्थस्थानीयः ; अतः साध्याय्येऽनुष्ठिते सवनाद्यापगच्छन्ति ॥

तद्य साध्याय्यशेषस्य सोमवदुपाङ्गानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—“ममुपहृय भवयन्त्येतत्सोमपीया छेतर्हि<sup>(१०)</sup>”—इति । उत्सृष्टेऽङ्गि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन् काले यजमानाः ‘एतत्सोमपीयाः’ एतदेव

सान्नाय्यगोषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः । तस्मात्  
सोमवत् परस्परमभिज्ञाय भक्षयेयुः ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते— “यथायतनं वा एतेषां सवन-  
भाजो देवता गच्छन्ति, येऽहस्तृजन्धनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति,  
यथायतनादेव सवनभाजो देवता अब्रुन्वते<sup>(११)</sup>”—इति । ‘ये’  
यजमाना अहस्तृजन्ति, एतेषां सम्बन्धिन्यः सवनभाजो देवताः  
सवनाभावान्निराशाः सत्यः स्वस्वस्थान गच्छन्ति । अतस्तन्मा भूदिति  
तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान् निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानात् तास्ताः  
देवताः प्राप्नुवन्ति ॥

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते— “अष्टाकपालान् प्रातस्सवन  
एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालान् सृतीयसवने  
ऊन्दांस्त्रेवाश्राव रुन्वते<sup>(१२)</sup>”—इति । अष्टत्वादिसङ्ख्यासाम्याद् गाय-  
त्र्यादिच्छन्दःप्राप्तिः ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते— “वैश्वदेव चहं तृतीयसवने  
निर्वपन्ति, वैश्वदेवं वै तृतीयसवन, तेनैव तृतीयसवनाच्च यन्ति<sup>(१३)</sup>”  
—इति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र समान्नातम्— “यदसूनां  
प्रातस्सवनं, रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनं, विश्वेषां देवानां तृतीयसव-  
नम्”—इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

\* “तु । वाव”—इति पदपाठ ।

उत्सृज्यां३ नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते ब्रह्म-  
वादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवे<sup>(१)</sup>त्यमावास्यायाञ्च पौर्णमा-  
स्याञ्चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति<sup>(२)</sup> ते  
त्वाव\* नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति<sup>(३)</sup>  
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेप वै मासो  
विशर इति<sup>(४)</sup> नादिष्टम् ( १ )

उत्सृजेयु<sup>(५)</sup>र्यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्त्वावे  
मध्ये पडहस्य सम्पद्येत पडहैर्मासान्सम्पाद्य यत् सप्तम-  
महस्तस्मिन्नुत्सृजेयु<sup>(६)</sup>स्तद्गये वसुमते पुरोडाशमष्टा-  
कपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे-  
कादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं<sup>(७)</sup>मग्नेर्वै वसुमतः  
प्रातस्सवनं यद्गये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-  
र्वपन्ति देवता मेव तद्वागिनीं कुर्वन्ति ( २ )

सवनमष्टाभिरुप यन्ति<sup>(८)</sup> यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव  
तद्वागधेयान्न चावयन्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दि-  
नः सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं  
निर्वपन्ति देवतामेव तद्वागिनीं कुर्वन्ति सवनमेका-  
दशभिरुप यन्ति<sup>(९)</sup> विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीय-  
सवनं यदैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव  
तद्वागिनीः कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिः ( ३ )

उप यन्ति<sup>(११)</sup> प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै  
 प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गाया<sup>(१२)</sup> भिवर्त्त इतः पण्मासो  
 ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्त्तो ब्रह्मणैव तत् सुवर्ग  
 लोकमभिवर्त्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो  
 लोक<sup>(१३)</sup> इन्द्र क्रतु न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा  
 शिष्टा नो\* अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिर-  
 शीमहीति ( ४ )

अमुत आयताः पण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै  
 लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तो-  
 ऽभिवदन्त आ यन्ति<sup>(१४)</sup> ॥ ७ ॥

आदिष्टं<sup>(१५)</sup> कुर्वन्ति<sup>(१६)</sup> द्वादशभि रिति<sup>(१७)</sup> विश-  
 श्रुतिश्च ॥ ७ ॥

पठेऽनुवाकेऽहस्त्वर्ग उक्त सप्तमे तत्रैव विगोषोऽभिधीयते ।  
 तत्र निर्णयाय कञ्चिद् विचार दर्शयति—“उत्सृज्या इ नोत्सृज्या इ-  
 मिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाङ्मृत्युज्यमेवेति<sup>(१)</sup>”—इति । उत्सर्ग-  
 पक्षे यज्ञविच्छेद , अतुत्सर्गपक्षे श्वाभनिरोध इति दोषद्वय मनसि  
 निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । मुतिर्विचारार्था । तत्राभिज्ञा  
 प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य समाधातु शक्यत्वान् श्वाभनिरोधपरि-  
 हारायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्त ॥

\* ‘शो’—इति च पाठ ।

† ‘नादिय[१]’—इति क, ख, ग ।

तमेव दिनविशेषं दर्शयति— “अमावास्यायाश्च पौर्णमास्याञ्चो-  
त्सृज्यमित्याङ्गरेते हि यज्ञं वहत इति<sup>(१)</sup>”—इति । एतयोरमावास्या-  
पौर्णमासोर्यज्ञवाहितं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र स्पष्टमाध्यायते—  
“ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे अमाव”—इति \* ।  
अतस्तयोस्तिथ्योः यदहः प्राप्तं, तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ॥

अथान्येषां पक्षमाह— “ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याङ्गरे अवान्तरं  
यज्ञं भेजाते इति<sup>(२)</sup>”—इति । ‘घे’ पौर्णमास्यमावास्ये अवान्तरं यज्ञं  
भेजाते, ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमास-  
कर्मेव निष्पादयतः, किन्त्वयनादिगतमवान्तरं कर्मापि; तस्मात्  
तयोहत्सर्गो न युक्त इति ॥

तर्हि कस्मिन् दिनेऽहत्सर्गं इत्याशङ्क्य, तेषां वचनं दर्शयति—  
“या प्रथमा व्यष्टका, तस्यामुत्सृज्यमित्याङ्गरेष वै मासो विशर  
इति<sup>(३)</sup>”—इति । ‘व्यष्टका’-शब्देनरुष्णप्रतिपदुच्यते; राजसूयप्रकरणे  
ब्युष्टिद्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चाम्नायते—“पौर्ण-  
मास्यां पूर्वमहर्भवति, व्यष्टकायामुत्तरम्”—इति (त्रा० १. ८. १०. ९.) ।  
तस्यां व्यष्टकायां यत् प्राप्तमहस्तदुत्सृज्यम् । एष दिनविशेषो  
‘विशरः’ विशीषो मासः; पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात् ।  
अतो मासविच्छेदाभावाच्च युक्त उत्सर्गः । तस्यास्तु व्यष्टकायाः  
प्राथम्यं रुष्णप्रतिपदादित्वादुपपद्यते ॥

कचिदुत्सर्गमवदति— “नादिष्टमुत्सृजेयुः<sup>(४)</sup>”—इति । विषुवान्  
महाप्रतमिति नामग्रहणपुरस्सरं विशेषाकारेण यदुच्यते, तत्

‘आदिष्ट’, तत् नोत्सृष्टव्यम्, यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं, तदेवोत्सृष्टव्यम् ॥

यद्दानुत्सर्गपक्षम् “एष वै मास”-इत्यादिना स्त्रीकरोति । योऽयमुत्सर्गः, स एष विशरौ मासो भवति । अहस्तुत्सर्गे मति मास-सम्पूर्त्तरभावान्नामस्य विशीर्णत्वम् । ‘इति’-शब्दो हेत्वर्थः,— यस्मात् मासवैकस्य प्राप्नोति, तस्मात् ‘आदिष्ट’ शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरिति पचान्तरस्त्रीकारः । अत एव सूत्रकारः पचद्वयस्त्री-कारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार “उत्सृज्यां ऽ नोत्सृज्या ऽ मित्युक्तं, यद्यद्दानुत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठयं सस्याप्य”-इत्यादिना ॥

तमिमं विशेषं वक्तुमचाप्युत्सर्गं पाचिकं पुनर्विशदयति— “यदा-दिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याज्रावे मध्ये षडहस्य सम्पद्यते, षडहै-र्मासात्सम्प्राद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयु (१)”-इति । यदि शा-स्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गापेक्षा, तदानीमपि ‘यादृशे’ यादृशमहर्ज्योति-रादिकं पुनः पुनः पर्यावर्त्तमाने षडहस्य मध्ये सम्पद्यते, तादृश-मेवोत्सृजेत्, न तु प्रतिपदोक्त विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम् । तस्मादभिज्ञवपृष्ठयाख्यैः षडहैर्मासं पूरयित्वा, पृष्ठयषडहादूर्द्धभावि-यत् सप्तममहस्तस्मिन्नहनि प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत् ॥

इत्यमुत्सर्गं विशदीकृत्य तदानुष्ठेयविशेषं विशदयति— “तद्ग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्र दधीन्द्राय महत्वते पुरो-डाशमेकादशकपालं वैश्वदेव द्वादशकपालम् (२)”-इति । ‘तत्’ तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवोपि निर्वपेयुः ॥

तत्र प्रथमं हवि प्रशंसति— “अग्नेर्वै वसुमतः प्रातस्सुवन, यद्ग्रये

वसुमते पुरोडागमष्टाकपाल निर्वपन्ति, देवतामेव तद्गाग्निनी कुर्वन्ति, सवनमष्टाभिरुप यन्ति<sup>(८)</sup>”-इति । ‘देवता’ वसुमतमग्निम्, कपालगताष्टवस्र्वाया गायत्रीद्वारा सवनप्राप्ति ॥

द्वितीयं हवि प्रशंसति—“यदैन्द्र दधि भवतीन्द्रमेव तद्गाग-  
धेयान्न च्यावयन्ति<sup>(९)</sup>”-इति ॥

अथ तृतीय हवि प्रशंसति—“इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनः  
सवन, यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडागमेकादशकपाल निर्वपन्ति, देव-  
तामेव तद्गाग्निनी कुर्वन्ति, सवनेमेकादशभिरुप यन्ति<sup>(१०)</sup>”-इति ।  
यथा वसुमानग्निं प्रातस्सवनस्य स्वामी, तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्य-  
न्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तस्वामित्वं श्रुत्यन्तरहयादव-  
गन्तव्यम्—“तः सृत देवतास्तेषां व्यग्रहृत,— अग्निं प्रातस्सवन-  
मिन्द्रो माध्यन्दिनः सवन, विश्वेदेवासृतीयसवनम्”-इत्येका श्रुति ,  
“यद् वसूनां प्रातस्सवनम्”-इत्यपरा श्रुति \* । यस्त्विन्द्रो माध्यन्दिन-  
सवनस्वामी, स तु मरुत्वान् , “इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्”-  
इति-श्रुत्यन्तरात् ( ऋ० स० २. ५१ ० ) । तच्चाग्नेर्यथा प्रथमेन हविषा  
भागित्वम्, एवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादश-  
स्र्वाया चिष्टुव्द्वारा सवनप्राप्ति ॥

अथ चतुर्थं हवि प्रशंसति—“विश्वेषां वै देवानामृभुमता”  
तृतीयसवन, यद् वैश्वदेव द्वादशकपाल निर्वपन्ति, देवता एव  
तद्गाग्निनी कुर्वन्ति, सवन द्वादशभिरुप यन्ति<sup>(११)</sup>”-इति । विश्वेषां  
देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाक्षतम् । ऋभुमत्त्वमपृभूणा

\* ऐ० ब्रा० ३ २ २, निरु० ७ ३ १, ३, ४ ।



द्वितीयमवनदेवतात्वादवगन्तव्यम् । तच्च द्वितीयमवनस्य “अभुमतो विभुमतः”—इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । तस्य देवता अनेन हविषा भागिन्यः । कपालगतद्वादशमह्यया जगतीद्वारा मवनप्राप्तिः ॥

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—“प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते; यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गाय<sup>(१९)</sup>”—इति । यज्ञस्य प्रजापतिस्त्वृत्वात् तद्रूपत्वम् । ‘अननुसर्गः’ अपरित्यागः; उ-स्वृष्टे-ऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ॥

अथ पूर्वस्मिन् पचसि ब्रह्मसाम विधत्ते—“अभिवर्त्त इतः पण्णामो ब्रह्मसामं भवति, ब्रह्म वा अभिवर्त्तो ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्त्तयन्तो यन्ति; प्रतिकूलमिव ह्येतः सुवर्गो लोकः<sup>(१९)</sup>”—इति । गवामयनविकृतित्वाद्स्थाप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पचमी । तत्र प्रथमेन पचसा स्वर्गप्राप्तिः; द्वितीयेन पचसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः । एवं च्यवस्यायां सत्याम् ‘इतः’ भूलोकाभिर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकूल्येन पूर्वं पचसि पडपि मासान् नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्त्ताख्यं ब्रह्मसामं भवेत्\* । तथा सत्यभिवर्त्तमाग्नो ब्रह्मरूपत्वाद् ब्रह्मसामर्थ्येन च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरस्मिन् पचस्यन्यद् ब्रह्मसाम विधत्ते—“इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिवा नो अस्मिन् पुरुहृत यामनि जीवा

\* “तं वो दस्य मृतीयहम्”—इत्यत्र (छ० ध्या० १. १. ५. ०.) योना-  
वृत्पद्म सभोवर्त्तं ह्यन्दोगानाम्, तदेव तैत्तिरीयाया मभिवर्त्तमिति । तस्य  
साम गी० गा० ६. १. १४ । तदेव ह्ये गीतं स्तोत्रं भवति । तत्तृधं सृष्टं  
उ० ध्या० १. १. १६ । तत्र गीतं साम तु उ० गा० ६. २. १४ इत्ययम् ।

ज्योतिरग्रीमहीत्यमुत आयताऽपण्णामो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै  
 लोको ज्योतिः, प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ  
 यन्ति<sup>(१४)</sup>—इति । 'अमुतः' स्वर्गलोकात् 'आयतां' भूलोकं प्रत्या-  
 गच्छतां यजमानानामानुकृत्येनोत्तरस्मिन् पक्षि पडपि मासान्  
 नैरन्तर्येण प्रतिदिनम् "इन्द्र क्रतुं न आ भर"—इत्यस्यामृचि\* यदुत्पन्नं,  
 तद् ब्रह्मसाम भवेत् । तस्या अचोऽयमर्थः । हे इन्द्र ! 'नः' अस्म-  
 दर्थमिमं क्रतुमा हर । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो  
 भागमाहृत्य प्रयच्छति, तदन् । हे 'पुरुहूत' इन्द्र ! 'अस्मिन्' अनु-  
 ष्ठीयमाने 'यामनि' क्रतुविशेषरूपे नियमे 'शिक्ष' हितोपदेशं कुरु ।  
 वयं त्वत्प्रसादात् 'जीवाः' जीवन्तो 'ज्योतिः' प्रकाशरूप मनुष्य-  
 लोकम् 'अग्रीमहि' प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भू-  
 लोकस्तत्रत्याः प्रजास्य विवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेण  
 'दमं' भूलोकं ज्योतिषा पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तद्याग-  
 च्छन्ति ॥ ७ ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

\* ऋ० स० ७ ३२. २६=हृ० व्या० ३. २ २. ७ । तयोस्मयोरेव  
 संहितयो 'शिक्षा षो'—इति पाठ ।

† तस्या मृचि वृहनि सामानि गीयन्ते, तत्र यद् विकीर्णं नाम, तदेव  
 ब्रह्म साम ( ता० ब्रा० ४ ६ १५. ) । तच्च ऊह्य० गा० २. १ १७ द्रष्टव्यम् ।

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाक्राम-  
 त्तत्क्रोशेनावारुन्धत् तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्क्रोशेन  
 चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव-  
 रुन्धते<sup>(१)</sup> सत्रस्यर्द्धाहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोप-  
 द्रष्टारं कत्वर्द्धिमुप यन्ति<sup>(२)</sup> प्रजापतेर्हृदयेन हविर्दाने-  
 ऽन्तः\* स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति<sup>(३)</sup> श्लोकेन पुर-  
 स्तात् सदसः ( १ )

स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो  
 भवन्ति<sup>(४)</sup> नवभिरध्वर्युरुज्ञायति नव वै पुरुषे प्राणाः  
 प्राणानेव यजमानेषु दधाति<sup>(५)</sup> सर्वा ऐन्द्रिया भवन्ति  
 प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यप्रतिहृताभिरुज्ञायति तस्मात्  
 पुरुष सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽज्ञानि प्रत्यचति शिर एव  
 न<sup>(६)</sup> पञ्चदश रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्त-  
 दशम ( २ )

बृहदुन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तेन जायन्त<sup>(७)</sup> एक-  
 विशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै<sup>(८)</sup> पत्न्य उप गायन्ति  
 मिथुनत्वाय प्रजात्यै<sup>(९)</sup> प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत् सा-  
 ऽकामयत्तासाम्ह राज्यं परीयामिति तासां राज-  
 नेनेव राज्यं पर्यैतद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजनं भवति

\* निर्विसर्गपाठ क ख पुस्तकयो । एव मिहोत्तरवापि ।

प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति<sup>(११)</sup> पञ्च-  
विंशं भवति प्रजापतेः ( ३ )

आस्यै<sup>(१२)</sup> पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि  
जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति  
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्ना-  
द्यमव रुन्धते<sup>(१३)</sup> पञ्चधा विनिपद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो  
दित्सेव प्रति तिष्ठ<sup>(१४)</sup> न्त्येकैक्यास्तुतया समा यन्ति  
दिग्भ्य एवान्नाद्यं सम्भरन्ति<sup>(१५)</sup> ताभिरुहातोद्गायति  
दिग्भ्य एवान्नाद्यम् ( ४ )

सम्भृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः  
सर्वाण्यङ्गान्यवत्ययो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्चिरं उत्तमं  
कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भव<sup>(१६)</sup> न्त्या-  
सन्दौर्मुहाता रोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति स्नेहः  
होता नाकस्यैव पृष्ठं रोहन्ति कूर्चवध्वर्युर्वध्रस्यैव  
विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं  
प्रति ( ५ )

तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते  
सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै<sup>(१७)</sup> ॥ ८ ॥

सदसः<sup>(१)</sup> सप्तदशं<sup>(२)</sup> प्रजापते<sup>(३)</sup> रुन्नाद्यं<sup>(४)</sup> प्रत्ये<sup>(५)</sup>-  
कादश च ॥ ८ ॥

उत्सर्गिणामयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् ; तावता विकृतिं समाप्याथ प्रकृतावेव गवामयने यन्महाप्रतमस्ति, तस्मिन्ननेनानुवाक-चयेण विशेषाः केचिदुच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ॥

प्रथमं तावत् क्रोशाख्यं साम विधत्ते—“देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाकमत्, तत्क्रोशेनावारुन्धत, तत्क्रोशस्य क्रोश-त्वं ; यत्क्रोशेन चात्वासस्थान्ते स्तुवन्ति, यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते<sup>(१)</sup>”—इति । पुरा कदाचिद् देवानां मचसमाप्तिं प्राप्तवता-मिन्द्रियं तस्वामर्थ्यञ्चापक्रान्तम्, तच्च देवाः क्रोशाख्येन साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः । ‘क्रुश आज्ञाने’-इत्यस्माद्धातोस्तत्पन्नः क्रोशशब्दः आज्ञानसाधनमाचष्टे । तस्मादपगतवीर्यस्याज्ञानसाधनत्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशाख्येन साम्ना चात्वाससमीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रियमामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ सचस्यर्द्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते—“सचस्यर्द्धाहवनीय-स्थान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वर्द्धिसुप यन्ति<sup>(२)</sup>”—इति । यत् सचस्यर्द्धिनामकं सामं, तेनाहवनीयसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तथा

\* “इन्द्र सुतेषु सोमेषु”—इति (ऋ० अ० ४. २. ५. १) योनावुत्पन्नम्, जे० गा० १०. १. २४ साम क्रोशम् । तत्र मानम्—अ० मा० २. १९ । तदेव “प्राणा शिशुर्मन्त्रीनाम्”—इति (उ० अ० ३. २. १८. १.) ष्टुपे विहितं स्तोत्रोपम् । तत्र उ० गा० ३. १. १२ । “क्रोशं भवति”—इत्यादिकं तदि-धायकं ब्राह्मणम् ( ता० मा० १३. ५ ) ।

† सचु स्तोत्रादितम्, अ० गा० ४. १. ४ । तत्र मानम्—अ० मा० २. १९ । तदिधायकम्—ता० मा० ५. ४. ० ।

सत्यग्निमेव तु ते साविणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ॥

सामान्तरं विधत्ते— “प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्वानिऽन्तः स्तुवन्ति; प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति<sup>(१)</sup>”—इति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित् साम्नो नामधेयम्\* । तेन हविर्द्वानिऽन्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणस्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ॥

अन्यत् सामद्वयं विधत्ते— “श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवन्यनु-  
श्लोकेन पश्चाद्; यज्ञस्येवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति<sup>(२)</sup>”—इति ।  
श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनीं । ताभ्यां सदस उभयतः स्तुतिं  
कुर्युः । तेन च यज्ञममाप्तिं प्राप्य कौर्त्तिभाजो भवन्ति ॥

तत्रानुश्लोके किञ्चिद्विशेषं विधत्ते— “नवभिरध्वर्युर्द्वयायति; नव  
वै पुरुषे प्राणाः, प्राणानेव यजमानेषु दधाति<sup>(३)</sup>”—इति । अस्य  
साम्न आधारभूता स्तोत्रिया षडो नवसह्याकाः†, गानकर्त्ता  
चाध्वर्युर्न षड्गताः‡ । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्त्तित्वेन प्राणानां नव-  
सह्याकत्वात् तान् सर्वान् यजमानेषु स्थापयति ॥

तास्रृचु कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति; प्राणेष्वे-

\* तच्च स्तोमाश्रितम्, व्या० गा० ५. २. १५ । तत्र मानम्—व्या० ब्रा० २. २ । तद्विधायकम्—ता० ब्रा० ५. ४. ४ ।

† ह० व्या० ५. २. १. ५, ६ ऋधोरुत्पन्ने, गे० गा० १२. १. १, २ ।  
तत्र मानम्—व्या० ब्रा० २. १६ । अथयोर्विधायकं ब्राह्मणम्—ता० ५. ४. १ ।

‡ “अध्वर्युं शिरसोद्गायेत्”—इत्यादि ता० ब्रा० ५. ६. २ अष्टम्यम् ।

§ “अथो खत्वाद्भुः कथं मध्वर्युर्बृहस्पतस्य सामं गायेत्”—इत्यादि ताण्य-  
यस्य इह पर्यालोच्य (५. ६. ६, ७.) ।

वेन्द्रिय दधति<sup>(४)</sup> -इति । इन्द्रो देवता यामां ता 'ऐन्द्रिय' ।  
तथाविधा एव नवसह्याका सर्वा अपि कार्या । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं  
स्थापयन्ति ॥

तासूत्रु प्रतिहारभाग निषेधति— “अप्रतिहताभिरुद्गायति  
तस्मात् पुरुष सर्वाण्यन्यानि ग्रीष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति, शिर एव न<sup>(५)</sup>”  
-इति । ष्वचि गीयमानस्य साद्य पञ्च भागा,— हिङ्कारप्रस्तावो-  
द्गीथप्रतिहारनिधनाख्या \* । तेषु प्रतिहारभाग वर्जयित्वा, तद्रहि-  
ताभिरेव पूर्वाङ्गाभिर्नवभिर्गायेत् । यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जित,  
तस्मात्सोकेऽपि पुरुष शिरोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीन्यङ्गानि 'प्रत्य-  
चति' प्रत्याहृतानि मङ्कुचितानि करोति शिर एव त्वेक मङ्कुचित  
न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवच्च शिर प्रतिहृतुं शक्यते ।  
तस्माच्छिरस्थानौथाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीय ॥

अथ तस्य गानस्थाभित स्तोमद्वयविशिष्ट सामद्वय विधत्ते—  
“पञ्चदश रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते, सप्तदश वृहदन्ध-  
स्थावरुद्धा अथो प्रैव तेन जायन्ते<sup>(६)</sup>”-इति । पञ्चदशस्तोमक रथ-  
न्तरं सामैकतो गायेयु । तेन पञ्चदशखेत्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रिय-  
प्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं वृहदन्धतो गायेयु । सप्तदश-  
स्थानप्रजाहेतुत्वात् तत्रापि । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ, एवमेतद्

\* पञ्चविधसूत्रे १ १ १ इत्यथम् कान्दोग्यब्राह्मणोऽपि २ २-८ ख० ।

† ता० ब्रा० २ ४ ई ख० । उच्छगा० १ १ १ ।

‡ ता० ब्रा० २ ७-१३ ख० । उच्छगा० १ १ २ ।

गानद्वयं द्रष्टव्यम् । अत एवान्यचान्नातम्—“पञ्चदशोऽन्य पक्षो भवति, सप्तदशोऽन्य”-इति ॥

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते— “एकविंश भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै<sup>(९)</sup>”-इति । ‘एकविंश’ स्तोमविशेषः\* । भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता च चो ‘द्विपदाः’ । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति ॥

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते— “पत्नय उप गायन्ति, मिथुनत्वाय प्रजात्यै<sup>(१०)</sup>”-इति । यजमानानां याः पत्नयः, ताः सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वयमपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनाञ्च गानेन मिथुनं पत्न्याः प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते— “प्रजापतिः प्रजा असृजत, सोऽका-  
मयतासामहः राज्यं परीयामिति, तासाः राजनेनैव राज्यं पर्येत,  
तद्राजनस्य राजनत्वं, यद्राजन भवति, प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं  
परि यन्ति<sup>(११)</sup>”-इति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् † ।

\* ता० ब्रा० २ १४—१७ ख० ।

† तदपि स्तोमाश्रितम्, व्या० गा० ३ १, २१ । तत्र मानम्—व्या०  
ब्रा० ३ १८ । तदेव “इमा नु क भुवना”-इति द्विपदे ळचे गीतं भवति  
स्तोत्रीयम् । तत्तु उद्ध० गा० १ १ २० । “गीतमस्य भद्रं भवति”-  
इत्यादि च तद्विधायकं ब्राह्मणम् (ता० ब्रा० १५ १२ ई०) ।

‡ “इन्द्र नरो नेमधिता”-इति (छ० व्या० ४ १ ३ ६) योनावृत्त-  
मम्, व्या० गा० ४ २ १६ । व्या० ब्रा० ३ २३ । तदेव साम “तद्विदास”-  
इति (उ० व्या० ६ ३ १७ १) ळचे गीतं स्तोत्रीयं भवति । तच्च साम  
उद्ध० गा० २ २ ११ । तद्विधायकम्—ता० ब्रा० ५ २ ६ ।



राज्यसाधनत्वात् तस्य राजनत्वम् । तत्सामप्रयोगेण यजमाना राज्य  
प्राप्नुवन्ति ॥

तत्रैव स्तोमविशेष विधत्ते— “पञ्चविंश भवति\*, प्रजापते-  
राष्ट्रै(१९)”-इति । प्रजापते पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात् तेन तन्प्राप्ति ॥

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कञ्चिद्विशेष विधत्ते— “पञ्चभिस्ति-  
ष्ठन्तः सुवन्ति, देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्य-  
लोकमेवाभि जयन्ति, दश सम्पद्यन्ते, दशाचरा विराडन्न विराड्  
विराजैवाच्चाद्यमव रुन्धते(१९)”-इति । पञ्चविंशास्यस्तोमे या आद्या  
पञ्च स्तोत्रिया, ता ष्वत्विग्निरुत्थितै पठनीया याश्चानन्तरभावित्य  
पञ्चसङ्ख्यास्ता आसीनेर्गातव्या, तेन लोकद्वयप्राप्ति, दशसङ्ख्या  
विराड्द्वाराच्चप्राप्ति ॥

आसीनगाने कञ्चिद्विशेष विधत्ते “पञ्चधा त्रिनिषद्य सुवन्ति,  
पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति(१९)”-इति । पञ्चभि प्रकारै  
स्थानविशेषेषूपविश्य सुवन्ति । ऊर्द्धया सह दिशा पञ्चत्वाद्दिक्षु  
प्रतिष्ठा ॥

तत्रैवान्य विशेष विधत्ते— “एकैकया स्तुतया भमा यन्ति, दिग्भ्य  
एवाच्चाद्यः सम्भरन्ति(१९)”-इति । पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कचि-  
दुद्गाता प्रथममुपविशति, तदानौमितरे सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया  
तमुद्गातार समागत्योपविशन्ति । एव तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गा-  
तार्युपविष्टे सति तत्तद्दृचा स्तुते प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयु ।  
तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्न सम्पादयन्ति ॥

\* पुरस्तात् ४ ३ ८ १ तद्व्राज्जयच्च ५ ३ ३ इत्यथम् ।

इतरेष्व्यागतेषूद्गाढकृत्य विधत्ते—“ताभिरुद्गातोद्गायति, दिग्भ्य एवान्नाद्यः समृत्य तेज आत्मन् दधते, तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्युद्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतियञ्चिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद् यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति<sup>(१९)</sup>”—इति । यां स्तोत्रियां पुर- स्तान्योद्गातारमागच्छन्ति, तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति दिग्भ्यः सत्पादितमन्न तेजोरूप सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्यांपयन्ति । यस्माद्ब्रह्म सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति, तस्माच्छरीरमध्येऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्युद्गानि रचति । अपि च यथा कश्चित् पश्चिमिगोपः आकाशे उत्पतियन् स्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गाढगानेन प्रजाना मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ॥

अथ चयाणामृत्विजामाधारविशेषान् विधत्ते—“आसन्दीमुद्गाता- रोहति, सासाज्यमेव गच्छन्ति, श्लेष्मः होता नाकस्यैव पृष्ठः रोहन्ति, कूर्चावध्वर्युर्ब्रह्मस्यैव विष्टप गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तस्तेषु यजमानाः कुर्वन्ते सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै<sup>(१०)</sup>”—इति । ‘आसन्दी’ चतुर्भिः पादैरुत्तैरुपेता खट्वाकाराः । उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे यजमाना ‘सासाज्य’ देशा- धिपत्य गच्छन्ति । ‘श्लेष्मः’ दोला, तां होता समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । ‘कूर्चा’ दर्भविशेषो तावध्वर्युरारोहति । तेन ‘ब्रह्मस्य’ आदित्यस्य ‘विष्टप’ स्थान गच्छन्ति\* । सासाज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोकाः, एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकाः, तेष्वनुक्रमेण प्रतितिष्ठन्ति ।

\* एवमेव ता० ब्रा० ५. ५. १—१२ द्रष्टव्यम् ।

† कात्या० सू० १. १०. १—१५, ऐ० ब्रा० ८. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अपि च तेनारोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याक्रमणसाधनं सेतुं यजमानाः  
कुर्वते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० ८, ८; अधि० ६ )  
चिन्तितम्—

“पद्मीनामुपगानं किमृत्विजां तन्निवर्त्तयेत् ।

समुच्चितं वा ? गानस्य शारीरत्वाच्चिवर्त्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं यद्वत् तद्विधीयते ।

वादिचोपवयः साम्यात् सान्निष्याच्च समुच्चय ॥

महाप्रते श्रूयते—“पद्मय उप गायन्ति”—इति (५१३ पृ० १६पं०) ।  
प्रकृतौ श्रूयते—“अृत्विज उप गायन्ति”—इति\* । तदेतदृत्विगुपगानं  
पद्म्युपगानेन निवर्त्तयेत् । ननु प्रकृतावुद्गाथा साधि गौयमाने सति  
अृत्विजोऽन्ये साधैवोपगायन्ति, इह तु पद्मयो वादिचं वादयन्तीति  
भिन्नविषयत्वाच्चास्ति निवृत्तिः ? भैवम् ; गानशब्दस्य शारीरे प्र-  
सिद्धत्वात् । तस्मादृत्विजो निवर्त्तयेत् पद्म्यः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते,  
ग्रामः,—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किन्तु स्वराभिव्यञ्जनम्,  
तच्च शरीरेण वादिचेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा  
आह—“दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिपु”—इति† । तच्च  
गानं यद्वन्यायेनापूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि

\* ता० मा० ५ ६. “सर्वे महर्त्विज ”—इत्यादिग्रन्थो दृश्यः ।

† “गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगा”—इत्यादिकृतदुत्तर-  
ग्रन्थदोहानोक्तः । ता० शि० ६ ख० १—२२ ।

गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैचर्यमिति चेत्, न, वादिचोपचय-  
सम्भवात् । अस्ति हि तत्र वादिचनादः, “दिक्षु दुन्दुभयो वदन्ति”  
-इतिश्रुतेः\* । पत्न्युपगानञ्च वादिचनादः, “काण्डवौणाभिरुप-  
गायन्ति”-इतिश्रुतेः† । अतः सादृश्यात् सन्निधानाच्च तदुपचयो  
युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरुभयोरगानसमुच्चयः‡-इति ॥

तत्रैवान्यत् (जै० सू० १६, १७; अधि० ८.) चिन्तितम्—

“बाधं श्लोकादिनाज्यादि, न वा? ऽऽद्य”, स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसाम्प्रोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात् स्यात्? समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—“श्लोकेन पुरस्तात्सदमस्तुवन्यनुश्लोकेन पश्चात्”-  
इत्यादि (५१३ पृ० ६५०) । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः  
प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सा-  
मानि बाध्यानि । कुतः? स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात्, प्रकृता-  
वाज्येन स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत् सारम् । किमत्र  
स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयेते, किं वा गुणद्वयविशिष्टा

\* “सर्वासु सक्तिषु दुन्दुभयो वदन्ति”-इत्यादि ता० ब्रा० ५ ५.१८, १९ ।

† “गोधावौणा काण्डवौणाश्च पत्न्यो वादयन्त्युपगायन्ति”-इति च  
कात्या० श्रौ० ११ ३ १७ । “पत्न्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्ति”-इत्यादि  
ता० ब्रा० ५ ६. ८ । “पश्चिमेनोपगातृन् द्वे द्वे एकैका पत्नी काण्डवौणां  
पिच्छोरां(ला) च यथावासं वादयेदुपमुख पिच्छोरां(ला) वादनेन काण्डमयीं  
ता अपघाटिला इत्याद्यक्षते, ता प्रतिमन्त्रयेत यां पत्न्यपघाटिलां मृदुक  
वादयिष्यति”-इत्यादि लास्या० ४ २. ५-८ ।

‡ “तस्मादनिवृत्तेरुपगानयो समुच्चयः”-इति ग-पाठः ।

§ “तु” ए. सो लि० पु०-पाठः ।

स्तुति ? नाद्य , वाक्यभेदापत्ते । द्वितीये तु कार्यभेदेन वाधा-  
भावात् समुच्चय स्यात्"-इति ॥८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत ताभ्य  
इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदर्क्यं भवति प्रजा एव  
तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव  
सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्याः समाः सृचः  
समृदं क्षोधुकास्ताः समां प्रजा इपः ह्यासामूर्जमाद-  
दते याः समाः व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः समां प्रजाः (१)

न ह्यासामिपमूर्जमाददत<sup>(१)</sup> उत्क्रोदं कुर्वते यथा  
बन्धान्मुचाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद्यजमाना  
देवबन्धान्मुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इपमूर्जमात्मन्  
दधाना<sup>(२)</sup> वाणः श्रुततन्तुर्भवति श्रुतायुः पुरुषः श्रुते-  
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठ<sup>(३)</sup> न्याजिं धावन्त्यन-  
भिजितस्याभिजित्यै<sup>(४)</sup> दुन्दुभीन्त्समा घ्नन्ति परमा वा  
एषा वाग्या दुन्दुभी परमामेव (२)

वाचमव रुन्धते<sup>(५)</sup> भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां

वाक् प्रविष्टा तामेवाव रन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति<sup>(१)</sup>  
 सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्धा<sup>(२)</sup> आर्द्रे  
 चर्मन् व्य यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्धा<sup>(३)</sup> अन्यः क्रोशति  
 प्रान्यः शंसति य आक्रोशति पनात्येवैनान्त्स यः प्र-  
 शंसति पूतेष्वेवान्नाद्यं दधा<sup>(४)</sup>त्युपिक्तं च ( ३ )

वा एते देवकृतञ्च पूर्वैर्मासैरव रन्धते यद्भूतेच्छदाः  
 सामानि भवन्त्यभयस्यावरुद्धौ<sup>(५)</sup> यन्ति वा एते मिथु-  
 नाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव  
 मिथुनान्न यन्ति<sup>(६)</sup> ॥ ६ ॥

प्रजा<sup>(७)</sup> एव<sup>(८)</sup> च चिःशब्दं ॥ ६ ॥

अष्टमे क्रोशमामादीन्युक्तानि, नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।  
 तत्रादौ तावत् सामद्वयं विधत्ते—“अर्क्येण वै सहस्रगः प्रजापतिः  
 प्रजा असृजत, ताभ्य इलान्देनेरां जूतामवारुन्ध, यदक्यं भवति प्रजा  
 एव तद्यजमानाः सृजन्त, इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां  
 जूतामव रन्धते; तस्माद् याः समाः सचः समृद्धो धोधुकास्ताः  
 समां प्रजा इयः क्षामामूर्जमाददते, याः समां व्यूहमवोधुकास्ताः  
 समां प्रजा न क्षामामिषमूर्जमाददते<sup>(१)</sup>”—इति । ‘अर्क्यम्’—इति

• “व्यूहमवोधुकास्ताः समां प्रजा [१] पद्मामेव [२]”—इति क, ख, ग ।

कस्यचित् साधो नामधेयम्\* ; तेन प्रजापतिः पुरा वज्रविधाः सदृश-  
 सदृशरूपाः प्रजा असृजत । 'इलान्दम्'-इति सामान्तरस्य नामधेयम् ।  
 तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजायं 'लूताभिरां' पूर्वं विच्छिन्नमन्नम् 'अवारुन्ध'  
 पुनरप्यविच्छेदेन सम्पादितवान् । तदद् यजमाना अपि सामद्वयेन  
 प्रजाः सृष्ट्वा तदर्थमन्नं सम्पादयन्ति । यस्मादस्मिन् सत्रे साम्नान्नं  
 सम्पाद्यते, तस्माद् 'यां समां सत्रं समृद्धं' यस्मिन् संवत्सरे नैरन्तर्येण  
 सत्रं समृद्धं प्रवृत्तम्, 'तां समां प्रजाः बोधुकाः' तस्मिन् संवत्सरे  
 नैरन्तर्येण चुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिग्भ्यः समागच्छन्ति ।  
 सत्रिणो हि 'आसां' प्रजानां नानाविधमन्नं रसश्च समादाय प्रय-  
 च्छन्ति । यस्मिंस्तु संवत्सरे सत्रं 'बृद्धं' न प्रवृत्तं, तस्मिन् संवत्सरे  
 प्रजाः 'अबोधुकाः' चुधिताः काश्चिदपि नागच्छन्ति । यस्माद्  
 'आसां' प्रजानां प्रीक्षाद्यन्नं चौरादिरसश्च नैवादाय प्रयच्छन्ति,  
 तस्मादनागमनम् ॥

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—“उत्कोदं कुर्वते, यथा बन्धान्मु-

\* “अथस्पृया रयिर्भंग”-इत्यस्याम् (छ० धा० ६. २ १. २) उत्पन्नम्,  
 धा० गा० १. २. ८ अतमर्त्तसाम, तदेवेहार्त्तमिति । मानं चेह धा०  
 ब्रा० ३ १० ।

† “अधिरस्मि जन्मना”-इत्यस्याम् (धा० धा० ३ १२) उत्पन्नम्,  
 धा० गा० ५ १. २ साम । तत्र मानम्—धा० ब्रा० ३ २४ । एतदेव  
 “अग्ने तव अत्र”-इति षडृचे सृष्टे (उ० धा० ६. २. १. १-६) गीत  
 मिलान्दं नाम स्तोत्रोपयम् । “इलान्द मधिर्योमसाम कार्यम्”-इत्यादि च  
 तद्वाङ्मयम् (ता० ब्रा० ५ ३) । तत् साम उद्यगा० २. २. १४ इत्ययम् ।

शाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद् यजमाना देवबन्धान्मुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधानाः<sup>(१)</sup>—इति । हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिः 'उत्क्रोदः' । सर्वे यजमानाः सत्रं समाप्य सन्तुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शृङ्खलाबद्धाः पुरुषास्तस्माद् बन्धाद् विमोक्तं गच्छन्तो हर्षणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेय-सत्ररूपाद् देवबन्धाद् विमोक्तं प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनात्र रसञ्च स्वात्मनि सम्पादयन्ति, अत उत्क्रोदं कुर्वते ॥

यदुक्त सूत्रकारेण "श्रौदुस्वरस्य वीणादण्डस्य दशातिमथिता-न्येकैकस्मिन्नतिमथिते दश मौञ्जान् तन्तून् प्रवयति, स वाणं शत-तन्तुः"—इति, तदेतद् विधत्ते— "वाणः शततन्तुर्भवति, शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति<sup>(१)</sup>"—इति\* । दशेन्द्रियाणां दशसल्लकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसङ्ख्या ॥

उत्साहोपेतानां यजमानानां काञ्चिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते— "आजि धावन्यनभिजितस्याभिजित्यै<sup>(१)</sup>"—इति । यत् पूर्वम् 'अनभिजितम्' असम्पादित फल, तस्य सम्पादनायेद् धावनम् ॥

उत्साहघोतकमन्यद् विधत्ते— "दुन्दुभौनसमा घ्नन्ति, परमा वा एषा वाग् या दुन्दुभौ परमानेव वाचमव रुन्धते<sup>(१)</sup>"—इति । दिव्यु स्यापिता ये दुन्दुभय, तान् सम्यगाहन्युः । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमः, अत्युच्चत्वात् । तदादनेन सभारञ्जनचर्मा 'परमा' वाच प्राप्नुवन्ति ॥

\* "वायं वितन्वन्ति, ०—० शततन्तुको भवति"—इत्यादि ता० ब्रा० ५. ६ १२-१४ । लाष्या० सू० ४ १. १-११ ।



यदुक्तं सूत्रकारेण “अपरेणाग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिभवटं खन-  
न्यर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं वह्निर्वेदितमार्द्धेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः  
परिनिहत्याचैतत् पुच्छकाण्डमाहननाथं निदधाति”-इति, तत्र  
तेन पुच्छकाण्डेनाहननं विधत्ते— “भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति”, यैवेमां  
वाक् प्रविष्टा, तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति<sup>(१)</sup>”-इति ।  
भूमिदुन्दुभ्याघातेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसङ्घट्टनेन जन्याः शब्द-  
विशेषाः स्वाधीना भवन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “उपारुते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो  
वदन्त्युत्क्रोद यजमानाः कुर्वतेऽपघाटलिकास्तुम्बुसुवीणा पिच्छोला  
इति पन्नयो वादयन्ति वीणाः शङ्खावलौरुपहिताः”-इति, तदे-  
तद्विधत्ते— “सर्वा वाचो वदन्ति, सर्वासां वाचामवरुह्यै<sup>(२)</sup>”-इति ।  
अपघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्याः मनुष्यगवाश्वादिशब्दजन्याश्च ये  
शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ॥

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते— “आर्द्धं चर्मन्  
व्यायच्छेते, इन्द्रियस्यावरुह्यै<sup>(३)</sup>”-इति । तेनार्द्धचर्मनिमित्तेन कलहेन  
सामर्थ्यसम्पत्तिर्भवति । कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः— “शूद्रार्यौ  
चर्मकर्त्रे व्यायच्छेते,— आर्द्धं श्वेते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो वह्नि-  
र्वेदि शूद्रः; आक्रोशति शूद्रः; प्रगसति ब्राह्मणः; इमे रात्सुरिमे

• ता० ब्रा० ५. ५. १६ । लाघा० सू० ३. १०. १६, ११. १-४ ।

† ता० ब्रा० ५. ६. ८ । लाघा० सू० ४. २. ७ ।

‡ ता० ब्रा० ५. ५. २० ।

सुभृतमक्रञ्चिति ब्राह्मण इम उदामीकारिण इमे दुर्भृतमक्रञ्चिति  
शूद्रस्तं ब्राह्मणः सञ्चित्याग्नीध्रे चर्माध्यस्यति”-इति\* ॥

तत्राक्रोशं प्रगमाच्च क्रमेण विधत्ते- “अन्यः क्रोशति, प्रान्य  
ग्रसति, य आक्रोशति पुनात्येवैनात्स यः प्रगसति पूतेष्वेवान्नाद्यं  
दधाति(६)”-इति । इमे सचानुष्ठायिनो यजमानाः द्रव्यव्ययं कृत्वा  
सर्वशून्यकारिणः, अतो दुर्व्यापारमकुर्वन्, इत्येवम् ‘अन्यः’ एकः शूद्रः  
‘आक्रोशति’ निन्देत । इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सञ्ज्ञापार-  
मकुर्वन्, इत्येवम् ‘अन्य’ एको ब्राह्मणः प्रगसेत् । तयोर्मध्ये यः शूद्रः  
आक्रोशति, स एनान् यजमानान् गोधयित्वा निष्पापान् करोति,  
यो ब्राह्मणः प्रगंसति, स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं सम्पादयति ॥

अथ कांसित्सामविशेषान् विधत्ते- “अपि कृतञ्च वा एते देव-  
कृतञ्च पूर्वैर्मासैरव सन्धते, यद् भूतेच्छदाः सामानि भवन्त्युभयस्याव-  
रुद्धौ(१०)”-इति । योऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारः, यस्य देवैः  
कृत उपकारः, तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद् गवामयनगतादुपान्या-  
दङ्गः पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमानाः प्राप्नुवन्ति; अतो महाव्रतेऽपि  
तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामृषीणां सम्बन्धीनि, तैर्दृष्टानि  
सामानि गातव्यानि ॥

अथ ब्रह्मचारिपुंस्यल्योर्मिथुनीभावं विधत्ते- “यन्ति वा एते  
मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुनाच्च

\* ता० ब्रा० ५. ५. १४-१७ । लात्था० सू० ४. ३७, ८ ।

† ता० ब्रा० ५. ५. १३ । लात्था० ४. ३ खण्डौयस्येषु च स्फुटम् ।

‡ “भूतेच्छद् ग्रसति”-इत्यादि च ऐ० ब्रा० ६. ५. १० ।

यन्ति<sup>(११)</sup>”-इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसचमनुतिष्ठन्ति, ते चिर-  
कालब्रह्मचर्याभ्यासात् मिथुनशक्तेरपगच्छन्ति ; अतः पुनस्तच्छक्ति-  
प्राप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिपुंसलीरूपौ मिथुनावयवौ सम्भवं कुर्या-  
ताम्\* ; तेन सम्भवेन यजमाना मिथुनशक्तेर्नापगच्छन्ति । अन्तर्वेदि-  
देशस्य सूत्रकारेण दर्शितः-“उत्तरस्थां वेदिश्रोण्यां पुंसस्ये माग-  
धाय च परिययन्ति”-इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारौ ‘मागधः’  
॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

चर्माव॑ भिन्दन्ति पा॒प्मान॑मे॒वैपा॑मव॑ भिन्दन्ति<sup>(१)</sup> मापं  
रात्सी॑र्मानि॒ व्यात्सी॑रित्याह॒ सम्मृत्ये॑वैपां पा॒प्मान॑मव॑  
भिन्द<sup>(२)</sup>न्त्युदकु॑म्भान॑धिनि॒धाय॑ द्वा॒स्यो॑ मा॒र्जाली॑यं परि॑  
नृत्यन्ति॒ पदो॑ नि॒घ्नती॑रिद॒मधुं॑ गा॒यन्त्यो॑ मधु॒ वै  
दे॒वानां॑ पर॒मम॑न्नाद्यं॒ पर॒ममे॒वान्नाद्य॑मव॑ रुन्धते॒ पदो॑  
नि॒ घ्नन्ति॑ म॒ह्वीयामे॒वैपुं॑ दधति<sup>(३)</sup> ॥ १० ॥

चर्मैकान्नपञ्चाशत् ॥ १० ॥

\* “पूर्वेणाधोधीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेदुदङ्मुखस्तिष्ठेद्, बहिर्वेदि पुंसस्यो दक्षि-  
णामुखो । सा त्रूपाद् दुश्चरिभ्रवकीर्णमिति ; धिक् त्वा ञान्त्रि ! पुचलि !  
शामस्य मार्जनि ! दुश्चरस्य दुश्चरस्य शिष्टमस्तेऽत्रोति ब्रह्मचारी”-इत्यादि  
शाखा० सू० ४. ३ ।

नवमेऽनुवाके उत्कोदादिकमुक्तम्; अथ दशमे दासीनृत्य\*-  
मुच्यते । तत्रादौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते— “चर्माव भिन्दन्ति,  
पाभानमेवैषामव भिन्दन्ति(१)”-इति । अत्र वेध्यां चर्म सूत्रकारेण  
विस्मृतमुक्तम्— “उत्तरेणाग्नीध्रं कटसहाते तेजनसहाते चार्द्रं चर्म  
वेधनार्थं वितत्योच्छ्रयन्ति”-इति । वेधनप्रकारस्य तेनैव स्पष्टमुक्तः  
—“विपरियन्त्येतच्चर्मं कवचिनस्तेषामेकैकशः सशास्ति, माप राक्षी-  
र्माति व्यात्सीरिति, तत्ते विद्वानातिपादयन्ति”-इति । तेन चर्म-  
वेधनेनैषां यजमानानां पाभानमेव भिन्दन्ति ॥

अथ वेधनात् पूर्वं कवचिष्वध्वयोः शासनं विधत्ते— “माप राक्षी-  
र्माति व्यात्सीरित्याह सम्प्रत्येवैषां पाभानमव भिन्दन्ति(१)”-इति ।  
हे कवचिन् ! चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य वाणस्य सुखलनरूपमपराधं मा  
कार्षीः, असुखलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो वाणगमनरूपमतिव्यधनं मा  
कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सति ‘एषां’ यजमानानां पाभानं  
सम्यगेव भिन्दन्ति ॥

अथ नृत्यं विधत्ते— “उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं  
परि नृत्यन्ति, पदो निघ्नतीरिदम्धुं गायन्त्यो मधु वै देवानां परम-  
मन्नाद्यं, परममेवान्नाद्यमव रुन्धते; पदो नि घ्नन्ति, महीयामेवेषु  
दधति(२)”-इति॥ । अत्र दासीसङ्घां सूत्रकारो दर्शयति— “मार्जा-  
लीयस्थान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते”-इति । ता एताः

\* ‘दासीनृत्य’ ग ।

§ ‘नृत्यं’ ग ।

† ‘मेघं’ ग ।

॥ ता ब्रा० ५। ६ १५ ।

‡ ‘व्यधनार्थं’ क ।

तान् कुम्भान् गिरसि धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य\* परितो  
 'नृत्यन्ति' नृत्यं† कुर्वन्ति । कौटुम्भो दास्यः ? 'पदो निग्नती.' दक्षि-  
 णान् पादान् भूमौ ताडयन्त्यः, 'इदमधु'-इत्येतं शब्दं गायन्त्यः,  
 अथवा इदमेव सारघं मध्वित्यादि मन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवा-  
 नामत्यन्तं प्रियमम्रम्, अतस्तद्गानेन परममन्त्रं प्राप्नुवन्ति । योऽयं  
 पादघातः तेन 'एषु' यजमानेषु 'महीयां' पूजां‡ सम्पादयन्ति ॥  
 ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा स-  
 म्भोष्यते स्वाहा सम्भवमानाय स्वाहा सम्भुताय स्वाहा  
 मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा  
 मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा  
 प्रासृचाय स्वाहा प्रचलावायै स्वाहा विद्योतिष्यते  
 स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा संविद्योतमानाय स्वाहा  
 स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्रं स्तनयते स्वाहा  
 वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते स्वाहाभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते  
 स्वाहा संवर्षते ( १ )

\* 'धिष्ण्यस्य' ग ।

† 'नृत्य' ग ।

‡ 'पूजा' ग ।

स्वाहानुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीका-  
यते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोपिष्यते स्वाहा प्रुष्ण-  
ते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहोद्ग्रहते  
स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा विलोष्यते स्वाहा विल्व-  
मानाय स्वाहा विल्विताय स्वाहातप्यते स्वाहातपते  
स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्गभ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा  
सामभ्यः स्वाहाङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा गा-  
याभ्यः स्वाहा नाराशुसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः  
स्वाहा ( २ )

सर्वस्यै स्वाहा ॥ ११ ॥

सुवर्षते<sup>[१]</sup> स्वाहा<sup>[१]</sup> \* द्वे च ॥ ११ ॥

दशमे दासीनृत्यं मुक्तम्, तावता महाव्रतं समाप्तम्, अथोत्त-  
रेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ॥

तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरनहोममन्त्राः, तन्मध्ये प्रथमानुवाक-  
गतान् मन्त्रानाह— “पृथिव्यै स्वाहा, इन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा,  
सम्भोष्यते स्वाहा, सम्भवमानाय स्वाहा, सम्प्रुताय स्वाहा, मेघा-  
यिष्यते स्वाहा, मेघायते स्वाहा, मेघिताय स्वाहा, मेघाय स्वाहा,  
नीहाराय स्वाहा, निहाकायै स्वाहा, प्रासचाय स्वाहा, प्रचलाकायै  
स्वाहा, विद्योतिष्यते स्वाहा, विद्योतमानाय स्वाहा, सविद्योतमा-

\* “रैभीभ्यः स्वाहा<sup>[१]</sup>”—इति क, ख, ग । † “दासीनृत्त” ग ।

नाय स्वाहा, स्नयिष्यते स्वाहा, स्नयते स्वाहोयः स्नयते स्वाहा,  
वर्षिष्यते स्वाहा, वर्षते स्वाहा, ऽभिवर्षते स्वाहा, परिवर्षते स्वाहा,  
संवर्षते स्वाहा, ऽनुवर्षते स्वाहा, ग्रीकायिष्यते स्वाहा, ग्रीकायते  
स्वाहा, ग्रीकिताय स्वाहा, प्रोपिष्यते स्वाहा, प्रुष्णते स्वाहा, परि-  
प्रुष्णते स्वाहोद्गृहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा,  
विश्रोष्यते स्वाहा, विश्रवमानाय स्वाहा, विश्रुताय स्वाहा, ऽतस्यते  
स्वाहा, ऽतपते स्वाहोयमातपते स्वाहर्गभ्यः स्वाहा, यजुर्भ्यः स्वाहा,  
सामभ्य स्वाहा, ऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा, वेदेभ्यः स्वाहा, गाथाभ्यः स्वाहा,  
नाराशःमीभ्यः स्वाहा, रैमीभ्यः स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा"-इति ।  
पृथिव्याद्यस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमज्योतिस्सुलिलमहतां  
सन्निपातः 'सम्भवः', स च त्रिविधः— आगामी वर्त्तमानो भूतश्च ।  
अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात् तत्तद्रूपेण निर्दिश्यते । धूमा-  
दिसम्भवाद्दूर्द्धं भविष्यद्वर्त्तमानातीतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा,  
त्रिष्वप्यनुगताकारो 'मेघः' । मेघनिष्पत्तेरूर्द्धं द्रुपपतन 'नीहारः',  
द्रुपानां वाङ्मयेन ईषदन्धकारापादनं 'निहाका', तदीयग्रीत्येनाव-  
यवसङ्कोचः 'प्रासचः', सङ्कोचाद्दूर्द्धं पलायनं 'प्रचलाका' । तत ऊर्द्धे  
भविष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्याप्यवस्थात्रयम् ।  
वृष्टेरपि तद्वदवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यामवस्थायां चत्वारो भेदाः—  
वायुवशादाभिमुख्येन वर्षणम् 'अभिवर्षणम्', परितो मण्डलाकारेण  
वर्षणं 'परिवर्षणम्', ष्टजुधारारूपं 'सवर्षणम्', गच्छतः पुरुषस्य  
पृष्ठतो वर्षणम् 'अनुवर्षणं' चेति । वृष्टिक्लिन्नस्य पुरुषस्य त्रिविधा  
ग्रीत्यावस्था 'ग्रीकायनम्' । धर्मकाले सन्तप्तायां भूमौ प्रथमवृष्टेरव-

माने समुत्थित ऊष्मा 'प्रोषः' । सोऽपि द्वात्रयापन्नः । वृष्टेरुपरमः  
 'उद्ग्राहणम्' ; तदपि त्रिविधम् । तत ऊर्द्धं मेघलेशानामपगमनं  
 'विश्रवः' ; सोऽपि त्रिविधः । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यप्रकाशसञ्चारः  
 'आतपः' ; सोऽपि त्रिविधः । पादबद्धा मन्त्राः 'सृचः', प्रसृष्ट-  
 पठितानि 'यजूषि', गीत्यात्मकानि 'सामानि', अङ्गिरोभिर्मुनिभि-  
 र्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्नाः 'अङ्गिरमः' । विधिभागेः संहितास्ते सर्वे 'वेदाः' ।  
 देवताविषयाख्यानपरा मन्त्रा 'गाथाः' । मनुष्यविषयाख्यानपरा  
 सृचो 'नारागंस्रः' । 'रेभः' शब्दस्यदग्निः, तद्विषया सृचो 'रेभ्यः' \* ।  
 अनुक्तसङ्गहायः सर्वशब्दः । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रैः रात्रावन्नहोमाः  
 कार्याः † ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एवाद्गोऽनुवाकः ॥

दृत्वते स्वाहादन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहाप्रा-  
 णाय स्वाहा मुखवते स्वाहामुखाय स्वाहा नासिक-  
 वते स्वाहानासिकाय स्वाहाक्षण्वते स्वाहानक्षि-  
 काय स्वाहा कर्णने स्वाहाकर्णकाय स्वाहा शीर्षण्वते

\* "रेभो. शंसन्ति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ७. ५. ६ इत्यम् ।

† "एषिष्ये माह्वान्तरिच्छाय साहेत्याह, यथापशुरेवैतत्"—इति ब्रा०  
 १. ८. १८. ० । शाप्यत्र ऋषिभिर्गुणं तात्पर्यं धत्तव्यमिति भावः ।



स्वाहाशीर्षकाय स्वाहा पृथ्वे स्वाहापादकाय स्वाहा  
 प्राणते स्वाहाप्राणते स्वाहा वदते स्वाहावदते स्वाहा  
 पश्यते स्वाहापश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाशृण्वते  
 स्वाहा मनस्विने स्वाहा ( १ )

अमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहारेतस्काय स्वाहा  
 प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा-  
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहात्वक्काय स्वाहा चर्मखते  
 स्वाहाचर्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वाहालोहिताय  
 स्वाहा मांसुन्वते स्वाहामांसकाय स्वाहा स्नावभ्यः  
 स्वाहास्नावकाय स्वाहास्यन्वते स्वाहानस्थिकाय स्वाहा  
 मज्जन्वते स्वाहामज्जकाय स्वाहाङ्गिने स्वाहानङ्गाय  
 स्वाहात्मने स्वाहानात्मने स्वाहा ( २ )

सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

स्वाहा<sup>(१)</sup> स्वाहा<sup>(२)</sup> \* द्वे च ॥ १२ ॥

अथ ग्ररीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—“दत्तते  
 स्वाहादन्तकाय स्वाहेति ग्ररीरहोमान् जुहोति”—इति† । पाठम्—  
 “दत्तते स्वाहा, इदन्तकाय स्वाहा, प्राणिने स्वाहा, इमाणाय स्वाहा,

\* “मनुस्विने स्वाहा—इमात्मने स्वाहा”—इति क, छ, ग ।

† इ. प. १८. ८ । “पितृभ्योऽपि मेव तैर्घञ्जमानोऽव दन्ते”—इति तच्चेयः ।

मुखवते स्वाहा, ऽमुखाय स्वाहा, नासिकवते स्वाहा, ऽनासिकाय स्वाहा, ऽण्डण्वते स्वाहा, ऽनचिकाय स्वाहा, कर्णिने स्वाहा, ऽकर्णकाय स्वाहा, ग्रीर्षण्वते स्वाहा, ऽग्रीर्षकाय स्वाहा, पद्मते स्वाहा, ऽपादकाय स्वाहा, प्राणते स्वाहा, ऽप्राणते स्वाहा, वदते स्वाहा, ऽवदते स्वाहा, पश्यते स्वाहा, ऽपश्यते स्वाहा, गृण्वते स्वाहा, ऽगृण्वते स्वाहा, मनस्विने स्वाहा, ऽमनसे स्वाहा, रेतस्विने स्वाहा, ऽरेतस्काय स्वाहा, प्रजाभ्यः स्वाहा, प्रजननाय स्वाहा, लोमवते स्वाहा, ऽलोमकाय स्वाहा, त्वचे स्वाहा, ऽत्वक्काय स्वाहा, चर्मण्वते स्वाहा, ऽचर्मकाय स्वाहा, लोहितवते स्वाहा, ऽलोहिताय स्वाहा, मा२मन्वते स्वाहा, ऽमा२मकाय स्वाहा, स्त्रावभ्यः स्वाहा, ऽस्त्रावकाय स्वाहा, ऽप्यन्वते स्वाहा, ऽनस्यिकाय स्वाहा, मञ्जन्वते स्वाहा, ऽमञ्जकाय स्वाहा, ऽङ्गिने स्वाहा, ऽनङ्गाय स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा, सर्वग्नौ स्वाहा”-इति । दन्ता अस्त्र सन्तीति ‘दत्तान्’ । न विद्यन्ते दन्ता यस्यासौ ‘अदन्तकः’ । एवं सर्वत्र विधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा द्विविधाः,— तत्तद्वयवोपेतास्तत्तद्विकलाद्येति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकतामभिप्रेत्येतानि विशेषणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवाः प्रसिद्धाः ; अत्यन्तं वान्ता वृद्धामृद्द्रहिताः । ‘प्राणिनः’ जङ्गमाः, ‘अप्राणाः’ स्यावराः । वक्ष्यमाणा निषेधाः, तत्तद्वयववराहित्येन वा मत्त्यण्वयवे तदमौकर्येण बोदाहरणीयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीभाष्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्तस्य  
 यज्ञस्यर्द्धौ मद्ध्यं सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा  
 प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रथ्यै  
 त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाराहोषाय  
 त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ १३ ॥

कोऽष्टात्रिंशत् ॥ १३ ॥

अतीतयोरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च महाब्रह्मोमा  
 उक्ताः, अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा  
 युनक्ति परिधीन् युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धौ मद्ध्यं सन्नत्या इति सर्व-  
 चानुषजति”-इति\* । पाठस्तु—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु वि-  
 ष्णुस्त्वा युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धौ, मद्ध्यं सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा,  
 प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रथ्यै त्वा राधसे त्वा  
 घोषाय त्वा पोषाय त्वाराहोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा”-इति । हे  
 मध्यमपरिधे । ‘कः’ प्रजापतिः त्वां ‘युनक्ति’ वह्निममीषे योजयति ।  
 हे दक्षिणपरिधे । ‘सः’ प्रजापतिस्त्वां युनक्तु । हे उत्तरपरिधे ।  
 विष्णुस्त्वां युनक्तु । किमर्थम् ? अस्य यज्ञस्य समृद्धयर्थम्, तथा ‘मद्ध्यं  
 सन्नत्यै’ मां प्रति सर्वेषां प्राणिनां सन्नमनाय, ‘अमुष्मै’ प्रजादिहोषाय

\* “कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः  
 परिधयः”-इत्यादि ब्रा० ३. ८. १८. ६ ।

† एतस्मात्पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च योगमन्त्र इति नामधेयम् ।  
 ब्रा० ३. ८. १८. ६ दृश्यम् ।

कामाय, 'आयुषे' आयुर्वेद्वये त्वामहं युनज्मि । एवं सर्ववाध्याहारः ।  
 'प्राणापानव्यानाः' प्रसिद्धाः । 'व्युष्टिः' प्रभातम् । 'रयिः' धनम् ।  
 'राधः' अन्नम् । 'घोषः' कीर्तिः । 'पोषः' पश्यादिपुष्टिः । 'आराहोषः'  
 आराच्छब्देह दूरवाची \* । 'प्रच्युतिः' सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अमये गायत्राय चिहते रायन्तराय वासन्तायाष्टा-  
 कपाल इन्द्राय वैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हिताय ग्रैष्णा-  
 यैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशे-  
 भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरु-  
 णाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशत्यां वैराजाभ्यां श-  
 रदाभ्यां पयस्यां बृहस्पतये पाङ्गाय विण्वाय शाक्-  
 राय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रय-  
 स्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै  
 विष्णुपत्यै † चरुमये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै  
 चरुः काय एककपालः ॥ १४ ॥

अमये ‡ सप्तचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

\* "दूरशब्दवाची" टो० क० । "दूरशब्दयाहितम्" टो० ख० ।

† "विष्णुपत्यै"—इति क, ख ।

‡ "अमये गायत्रायादिवाच्यनुमत्यै" क, ग, "अमये गायत्राय" ख ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— “अग्नये गायत्रायेति दश हवीऽपि सर्व-  
 पृष्ठान् निर्वपति”-इति, तदिदं विधत्ते— “अग्नये गायत्राय, चिद्वृते  
 रायन्तराय, वासन्तायाष्टाकपाल; इन्द्राय वैष्टुभाय, पञ्चदशाय  
 वार्हताय, शैष्मायैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः,  
 सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो, वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो, मिषावरुणाभ्या-  
 मानुष्टुभाभ्याम्, एकविंशत्याभ्यां वैराजाभ्याः, शारदाभ्याः पयस्या;  
 रुद्रस्यतये पाङ्गाय, त्रिणवाय शाकुराय, हैमन्तिकाय चरुः; सवित्र  
 आतिच्छन्दसाय, त्रयस्त्रिंशाय रैवताय, श्रेष्ठिराय द्वादशकपालो;  
 ऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो; ऽनुमत्यै  
 चरुः; काय एककपालः”-इति । अत्र षट्सु हविःषु छन्दसा  
 स्तोत्रेण साक्षाच्छतुना च देवता विभेद्यन्ते । पयसि भवा आमिषा  
 ‘पयस्या’ ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

यो वा अग्नावग्निः प्रं ह्रियते यश्च सोमो राजा  
 तयोरुप आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते  
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीऽपि न निर्वपेदेव एव रुद्रो-  
 ऽशान्त-उपोत्याय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत  
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीऽपि निर्वपति भाग्धेयेनै-  
 वैनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्तः ( १ )

य आत्मदा वलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं  
 यस्य देवाः । यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय  
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा  
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्प-  
 तयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये  
 स्वाहा ॥ १७ ॥

य एकान्न \* चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयमहमन्त्रं पठति—“य आत्मदा वलदा यस्य विश्वं  
 उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्मच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै  
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं  
 गृह्णामि; तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते  
 तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा”—इति । ‘यः’ प्रजापतिः  
 ‘आत्मदाः’ सर्वेषां शरीरप्रदः, यस्य तस्मिन् शरीरे बलप्रदः, ‘यस्य’  
 प्रजापते. ‘प्रशिषं’ प्रकृतं शासनं ‘विधेम’ सर्वेऽपि ‘उपासते’ सेवन्ते,  
 देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्य अमृतं छायेव प्रविधेम, तथा  
 प्राणिनां मृत्युरपि यस्य ह्यधीनः, तादृगाय ‘कस्मै’ केनाप्यविज्ञात-  
 स्वरूपाय ‘देवाय’ प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे यज्ञ ! त्वम्  
 ‘उपयामेन’ पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि ।

\* “य आत्मदा पृथिवीमग्निस्तेजस्तस्मै”—इति क, ख, ग ।

† महिमयद्यद्यविधादिकम् ब्रा० ३ ६. १०. १-३ प्रथमम् ।

हे प्रजापते! तादृशस्य 'ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो यश्च,  
 ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम्, अग्निस्त्वदौयं तेजः । हे  
 यश्च! त्वां 'तस्मै' महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि\* ॥ १७ ॥

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामासिन्  
 राद्रे राजन्यं द्रुपथ्यः शूरो महारथो जायतां दोग्ध्रीं  
 धेनुर्वीढानुद्धानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्टाः  
 सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे  
 निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः  
 पच्यन्तां योगश्चेमो नः कल्पताम् ॥ १८ ॥

एकचत्वारिंशत् † ॥ १८ ॥

अथास्रहीममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्— “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो  
 ब्रह्मवर्चसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चमानि जुहोति!”—

\* अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यव्याख्यानं  
 प्रा० ३८. १८. १० दृश्यम् ।

† “आ ब्रह्मैकचत्वारिंशत्”—इति क, ग, “आ ब्रह्मैकान चत्वा-  
 रिंशत्”—इति छ ।

‡ ३८. १८. ११ । “ब्रह्मवर्चसमेव तैर्ष्यमानोऽव रन्ध्रे”—इति तच्छेष ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं  
 यस्य देवाः । यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय  
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा  
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्प-  
 तयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये  
 स्वाहा ॥ १७ ॥

य एकान्न \* चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—“य आत्मदा बलदा यस्य विश्व  
 उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै  
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं  
 गृह्णामि ; तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते  
 तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा”—इति । ‘य.’ प्रजापतिः  
 ‘आत्मदाः’ सर्वेषां शरीरप्रदः, यस्य तस्मिन् शरीरे बलप्रदः, ‘यस्य’  
 प्रजापतिः ‘प्रशिषं’ प्रकृतं शासनं ‘विश्वे’ सर्वेऽपि ‘उपासते’ सेवन्ते,  
 देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्य अमृतं ह्यायेव प्रविधेम, तथा  
 प्राणिनां मृत्युरपि यस्य द्वाधीनः, तादृशाय ‘कस्मै’ केनाप्यविज्ञात-  
 स्वरूपाय ‘देवाय’ प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे यक्ष ! त्वम्  
 ‘उपयामेन’ पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि ।

\* “य आत्मदा पृथिवीमिरेकान्न”—इति क, ख, ग ।

† महिमयक्षयक्षगविधादिकम् ब्रा० ३ ८. १० १-३ इत्ययम् ।



हे प्रजापते ! तादृशस्य 'ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो ग्रह',  
 ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम्, अग्निस्त्वदीय तेज । हे  
 ग्रह ! त्वां 'तस्मै' महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि \* ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामास्मिन्  
 राष्ट्रे राजन्यं रूप्यं शूरो महारथो जायतां दोग्धी  
 धेनुर्वोढान्ङ्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः  
 सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे  
 निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो नु ओषधयः  
 पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १८ ॥

एकचत्वारिंशत् † ॥ १८ ॥

अथान्वहोममन्त्रा । तथा च ब्राह्मणम्— “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो  
 ब्रह्मवर्चसौ जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चमानि जुहोति †”-

\* अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यव्याख्यान  
 ब्रा० ३ ८ १८ १० इत्यम् ।

† “आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिंशत्”-इति क, ग, “आ ब्रह्मन्नेकाम चत्वा-  
 रिंशत्”-इति ख ।

‡ ३ ८ १८ ११ । “ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽव हन्ते”-इति तच्चेष्ट ।

इति । पाठस्तु—“आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाग्निन्  
 राष्ट्रे राजन्व इपव्यः शूरोमहा रथो जायतां, दोग्ध्री धेतुर्वाढानद्वा-  
 नाशः सग्निः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य  
 वीरो जायतां, निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु, फलिन्यो न  
 ओषधयः पचन्तां, योगचेमो नः कल्पताम्”-इति । ‘ब्रह्मन्’  
 ब्राह्मणजातौ ‘ब्रह्मवर्चसो’ श्रुताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः ‘आजायताम्’  
 सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः \* ; एवमुत्तरवापि ।  
 ‘इपव्यः’ वाणाद्यायुधेषु कुशलः । धेतुरित्यादियु आजायतामित्य-  
 नुवर्तते । ‘सग्निः’ अश्वः, ‘आशुः’ शीघ्रगामी । पुरवामिभिर्ध्यायत  
 इति ‘पुरन्धिः’ रूपवतीत्यर्थः । अस्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुण-  
 विशिष्टः पुत्र आजायताम् । ‘नः’ अस्माकं यदा-यदा अपेक्षा,  
 तदा-तदा पर्जन्यो वर्षतु, ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः पचन्ताम् ।  
 अलभ्यस्य लाभो ‘योगः’, लभ्यस्य परिपालनं ‘चेमः’, योगमहितः  
 चेमो ‘योगचेमः’, सोऽस्माकं सम्पद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चस-  
 नामकं होमं कुर्यात्\* ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥

\* एतदनुवाकीयानां वाक्यानां ब्रह्मवर्चसमन्त्र इति नामधेयम् । एतेषां  
 विशेषतो व्याख्यानं भा० १. ८. १४ अनुवाके द्रष्टव्यम् ।

आक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिचं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा चां वाज्याक्रस्तसूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम् ( १ )

पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय प्राणधृगसि प्राणं मे दृह व्यानधृगसि व्यानं मे दृहापानधृगस्यपानं मे दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ॥ १६ ॥

सं<sup>१</sup>चित्रित्वारिःशच ॥ १६ ॥

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—“आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीदाजी दौले षष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्वमनुमन्त्रयते”—इति । एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—“आक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत, वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिचं वायुं युजमकृत, वाज्यर्वा चां वाज्याक्रस्त सूर्यं युजमकृत, वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय, वायुस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय; प्राणधृगसि

\* “वायुस्ते वाजिन्युङ्गनु त्वा रभे स्वस्ति मा सं[१]”—इति क, ख, ग ।

† इ. ए. ४. २१ । “एषा लोकानामभिजिद्यै”—इति तच्छेषः ।

प्राण मे दृष्ट, व्यानधृगसि ध्यान मे दृष्टहापानधृगस्यपान मे दृष्ट,  
 चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि, श्रोत्रमसि श्रोत्र मयि धेह्यायुरस्थायुर्मयि  
 धेहि'-इति । 'वाजौ' वेगवानयमश्च, पृथिवीम् 'आक्रान्' आ  
 क्रान्तवाम् । सोऽर्वां तस्यां पृथिव्याम् अग्नि 'युज' योजयितार  
 व्यवहारनिर्वाहकम् अकृत । एवमुत्तरचापि योज्यम् । हे वाजिन् !  
 अग्नि 'ते युङ्' तव योजयिता सहायभूत, तस्मात् त्वाम् अन्वारभे,  
 त्वञ्च 'स्वस्ति' विनाशराहित्येन मां 'सम्पारय' सम्यक् कर्मसमाप्ति  
 प्रापय । एवमुत्तरचापि योज्यम् । प्राण दृष्टति दृढीकरोतीति  
 'प्राणधृक्' । हे अश्व ! त्व तादृगोऽसि, अतो मे प्राण दृढीकुरु ।  
 एवमुत्तरचापि । हे अश्व ! त्व चक्षुरसि, अतो मयि चक्षु स्थापय ।  
 एवमुत्तरचापि ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

जज्ञि बीजं वर्ष्टा पर्जन्यः पक्ता सस्यः सुपिप्पला  
 श्रोत्रधयः स्वधिचरणेधः सूपसदनोऽग्निः स्वध्यक्षमन्त-  
 रिक्षः सुपावः पर्वमानः सूपस्थाना द्यौः शिवमसौ  
 तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्द्धमासास्त्रि-  
 शिनो मासाः क्लृप्ता ऋतवः शान्तः संवत्सरः ॥ २० ॥

जज्ञ्येकत्रिंशत् ॥ २० ॥

अयान्येऽन्नहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“जज्ञि योज-  
मिति जुहोत्यनन्तरित्ये”-इति ( इ. ऋ. १. ८. १९. ) । पाठम्—“जज्ञि  
योजं, वष्टां पर्जन्यः, पक्ता मस्यः, सुपिप्यन्ता श्रोपधयः, स्त्रधिचरणे-  
यः, सुपमदनोऽग्निः, स्त्रथलमन्तरिचः, सुपावः पवमानः, सुपध्याना  
द्यौः, शिवममौ तपन्, ययापूर्वमहोराषे, पद्यदग्निगोऽहंमामाम्,  
चिःग्निनो मामाः, कृता अतवः, शान्तः संवत्सरः”-इति । पदे-  
तद् प्रौघादियोजम्, तत् ‘जज्ञि’ जननस्त्रभावमस्य । अस्त्विति  
मर्वत्राध्याहारः । पर्जन्यो ‘वष्टां’ वृष्टिकारोऽस्य । मस्यं ‘पक्ता’  
पाकशीलम् । श्रोपधयस्य ‘सुपिप्यन्ताः’ शोभनकृताः । ‘इयं’ इयिवी  
‘स्त्रधिचरणां’ सुप्तेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः ‘सुपमदनः’  
सुप्तेनोपसक्तुं परिचरितुं शक्यः । अन्तरिचं ‘स्त्रथलं’ सुप्तेनाध्य-  
क्षितयम्, धूमकेलाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । ‘पवमानः’ वायुः ‘सुपावः’  
अनुपद्रवकारो मद्यारयुक्तः । द्यौः ‘सुपध्याना’ सुप्तेनावध्यातुं शक्या ;  
देविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । ‘अमौ’ आदित्यः ‘शिवम्’ उपद्रवराहित्यं  
यया भवति तथा तपन् वर्धन्ताम् । अहोराषे ‘ययापूर्व’ कल्यादे-  
वारभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते, तथेवाद्यापि प्रवर्धन्ताम् । अहंमामाः  
नूनाधिकराहित्येन पद्यदग्निनयुक्ताः । तथा मामाः चिंघदिन-  
युक्ताः । अतवः ‘कृताः’ तत्तदस्यलोपेताः । संवत्सरः ‘शान्तः’ प्रजा-  
पोहारहितः । एतैः पद्यदग्निमन्त्रैरन्नहोमाः कर्मन्धाः ॥९०॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधरीये वेदायंशकाग्रे

तेत्तिरोपसंहिताभाष्ये मन्त्रमहाख्ये पद्यमन्त्राख्ये चिंघोऽध्याये ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टाकपालः  
 पौष्णश्चरु रौद्रश्चरुः अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो  
 मृगाखुरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं  
 पयो वायव्यं आज्यभागः ॥ २१ ॥

आग्नेयश्चतुर्विंशतिः ॥ २१ ॥

अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेऽथ उच्यन्ते । तथा  
 च ब्राह्मणम्—“यद्यश्वमुपतद्धिन्देत्, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्”—  
 इत्यादि \* । इष्टीना पाठस्तु—“आग्नेयोऽष्टाकपाल, सौम्यश्चरु,  
 सावित्रोऽष्टाकपाल, पौष्णश्चरु, रौद्रश्चरु, अग्नये वैश्वानराय  
 द्वादशकपालो, मृगाखुरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचेऽष्टाकपाल,  
 सौर्यं पयो, वायव्यं आज्यभाग”—इति । ‘मृगाखुरे’ अश्वनिवास-  
 स्थाने यदि नागच्छेत्, तत्रानागमनमेकं निमित्तम् निमित्ता-  
 न्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि † । तान्येतानि नत्र हवीषि प्राय-  
 श्चित्तरूपाणि ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

\* ३ ६ १० १ । उपतपत् उपताप — सन्तापकरो रोगविशेषः ।

† १ उपताप २ स्वगदोष, ३ उपत्रवकारिदेवतागृहीतत्वम् ४ मृगाखुरे  
 ५ नागमगम ६ वडवादिध्यानमिति पञ्चनिमित्तानि । प्रा० ३ ६ १० १-२३ ।

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इन्द्रायाऽहोमुच एकाद-  
 शकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या वायो-  
 सावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना  
 मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनो-  
 मुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुर्अग्नये वैश्वानराय  
 द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विक-  
 पालः ॥ २२ ॥

अग्नये\* चिःशत् ॥ २२ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं  
 मृगारेष्टिमनु निर्वपति”—इति, तदेतद्विधत्ते— “अग्नयेऽहोमुचे †  
 ऽष्टाकपाल, इन्द्रायाऽहोमुच एकादशकपालो, मित्रावरुणाभ्यामा-  
 गोमुग्भ्यां पयस्या, वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुर्, ‘अश्विभ्यामा-  
 गोमुग्भ्यां धाना, मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्य  
 एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो, ऽनुमत्यै चरुर्, अग्नये वैश्वानराय द्वादश-  
 कपालो, द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विकपालः”—इति । अंसो  
 मोचयतीति ‘अहोमुक्’ । आगसो मोचयत इति ‘आगोमुचौ’ ।

\* “अग्नयेऽहोमुचे”-इति क, ख, ग ।

† “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिष्टिं निर्वपति”—इत्यादि

ब्रा० ३ ६ १६ १२ । व्यक्तिप्रनुवाके दश धवीथ्यान्नातानि ।

वायुश्च सविता च 'वायोसावित्र' वायुसविद्वभ्यामित्यर्थः । 'धानाः'  
सृष्टयवाः । एनसो मोचयन्तीति 'एनोमुच' ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमद्यथाग्निः पृथि-  
व्या समनमदेवं मर्ह्यं भद्राः सन्नतयः सन्नमन्त वा-  
यवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरि-  
क्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा सूर्यो दिवा  
चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्ष-  
त्रैर्वहणाय समनमदद्भ्यः समनमद्यथा ( १ )

वरुणोऽग्निः साम्ने समनमहचे समनमद्यथा साम-  
र्चा ब्रह्मणे समनमत् क्षत्राय समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण  
राज्ञे समनमद्विशे समनमद्यथा राजा विशा रथाय  
समनमदश्वेभ्यः समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये सम-  
नमद्भूतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं  
मर्ह्यं ( २ )

भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु ॥ २३ ॥

यथा<sup>[१]</sup> \* मर्ह्यं<sup>[२]</sup> चत्वारि च ॥ २३ ॥

\* "अद्भ्य समनमद्यथा[१]"-इति क, ख, ग ।



अथ सन्नतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— “अग्नये सम-  
नमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमान् जुहोति”-इति\* । पाठस्तु—  
“अग्नये समनमत्, पृथिव्यै समनमद्, यथाग्निः पृथिव्या समनमदेवं  
मह्यं भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु, वायवे समनमदन्तरिचाय समनमद्,  
यथा वायुरन्तरिक्षेण, सूर्याय समनमद्, दिवे समनमद्, यथा सूर्यो  
दिवा; चन्द्रमसे समनमन्, नक्षत्रेभ्यः समनमद्, यथा चन्द्रमा नक्षत्रैः;  
वरुणाय समनमदद्भ्यः समनमद्, यथा वरुणोऽद्भिः, साध्वे समनमदृचे  
समनमद्, यथा सामर्चा, ब्रह्मणे समनमत्, सचाय समनमद्, यथा  
ब्रह्म सचेण, राज्ञे समनमद्, विभे समनमद्, यथा राजा विशा,  
रथाय समनमदश्वेभ्यः समनमद्, यथा रथोऽश्वैः, प्रजापतये सम-  
नमद्, भूतेभ्यः समनमद्, यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं  
भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु”-इति । सर्वेऽपि यजमानोऽग्नये ‘समनमत्’  
सन्नतिं परिचर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै ‘समनमत्’ परिचर्याम-  
करोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निः ‘यथा समनमत्’ घेन प्रका-  
रेण तस्मै यजमानाय ‘सन्नतिम्’ उपकारमकरोत्, ‘एवम्’ अनेन  
प्रकारेण ‘मह्यं’ मदर्थं ‘भद्राः सन्नतयः’ कल्याणा उपकाराः देवहताः  
‘सन्नमन्तु’ प्राप्नुवन्तु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । सम-  
नमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्वचानुषञ्जते, तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः ।  
एतैर्दशभिर्मन्त्रैरसन्नतिहोमेषु सन्नतिहोमाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

\* ३ ८. २० २३ । “सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै”-इति तच्छेष । इत  
उत्तरं ब्राह्मण्ययस्ये भूतभयहोमयोर्विधानम्, तन्मन्त्रौ चात्नातौ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो वितता  
अन्तरिक्षे । तेभिर्ना अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो  
अधि च देव ब्रूहि<sup>(१)</sup> । नमोऽग्नये पृथिविदक्षिते लोक-  
स्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो वायवेऽन्तरि-  
क्षदक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमः  
सूर्याय दिविदक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय  
देहि<sup>(२)</sup> ॥ २४ ॥

ये \* चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥

कल्पः—“ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाच-  
यति”—इति । पाठस्तु—“ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो  
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्ना अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि  
च देव ब्रूहि<sup>(१)</sup>”—इति । हे सवितर्देव । ‘ते’ तव सम्बन्धिनः ‘पूर्यासः’  
पूर्वसिद्धाः, अन्तरिक्षे ‘वितताः’ विसृताः, ‘अरेणवः’ धूलिरहिताः  
‘ये’ मार्गाः सन्ति, ‘सुगेभिः’ सुष्ठु गन्तुं शक्ये, ‘तेभिः’ तैर्मांगैरा-  
गत्य ‘अद्य’ अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्मान् ‘रक्ष’, तथा ‘नः’ अस्मान्  
‘अधि ब्रूहि च’ अधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ॥

कच्यः— “नमोऽग्नये पृथिविचित इत्येतद्य यथालिङ्गम्”—  
इति । उपतिष्ठते इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु— “नमोऽग्नये पृथिविचिते  
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नमो वायवेऽन्तरिक्षचिते  
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नम सूर्याय दिविचिते  
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि<sup>(१)</sup>”—इति । ‘पृथिविचिते’  
भूनिवासिने, ‘लोकस्पृते’ लोकस्य प्रीणयित्रे, अग्नये नमः अस्तु ।  
अस्मै यजमानाय ‘लोकम्’ उत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि  
योज्यम् ॥२४॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे षष्ठमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षण्वान्मेध्यो  
भवत्युपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वीतः  
प्राण्यन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः  
पर्श्वोऽहोरात्रे निमेषोऽहमासाः पर्वणि मासाः स-  
न्धानान्यतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा  
नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो माःसान्योर्प-  
थयो लोमानि वन्स्पतयो वाला अग्निमुखं वैश्वानरो  
व्यात्तम् ( १ )

समुद्र उदरमन्तरिक्षं प्रायुर्चावापृथिवी आण्डी

यावा शेप् सोमो रेतो यज्जञ्जुभ्यते तद्वि द्यौतते यद्विधू-  
 नते तत् स्तनयति यन्नेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाग-  
 हर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते  
 रात्रिरेनं महिमा पृथ्वादनु जायत एतौ वै महिमाना-  
 वश्वम्भित्, सम्बभूवतुर्हयो देवानवहद् ( २ )

अर्वासुरान्वाजी गन्धर्वानश्वौ मनुष्यान्त्समुद्रो वा  
 अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः \* ॥ २५ ॥

व्यात्त ५मवहद् ५ द्वादश च ॥ २५ ॥

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाथ स्वयते, अथ वा विरा-  
 ड्रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः, प्रकरणादुक्त्याथोपनिषदादौ  
 द्रष्टव्यः । अत एव वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिष-  
 दादावामनन्ति † । पाठस्तु—“यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद,  
 शीर्षणान्मेधो भवत्युपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चतुर्वात  
 प्राणश्चन्द्रमा श्रोत्रं, दिग्ग पादा, अवान्तरदिग्गा पर्शवो, ऽहोरात्रे  
 निमेषो, ऽह्निमासा पर्वाणि, मासा सन्धानानृतवोऽङ्गानि सवत्सर  
 आत्मा, रश्मयः केशाः, नक्षत्राणि रूपं तारका अस्यानि, नभो माः-  
 सान्योषधयो स्रोमानि, वनस्पतयो वासाः, अग्निर्मुख वैश्वानरो व्यात्तः,

\* 'बन्धुः'—इति पदमनुवाकप्रतीकवाक्योक्तद्वादशसंख्यापूरकम्, उपनिष-  
 त्सम्मतम् ( अ० १ १ भा० ), भाष्यसम्मतश्च क ग घ ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

† अ० उप० १ १ भा० द्रष्टव्यम् ।

समुद्र उदरमन्तरिचं पायुर्धावाष्टयिषी आण्डौ, यावा ग्रेपः, सोमो  
 रेतो, यञ्जञ्जभ्यते तद्धि द्योतते, यद्धिधूनुते तत्स्नयति, यन्नेहति  
 तदर्पति, वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ता-  
 द्जायते, राचिरेनं महिमा पश्चादनु जायत, एतौ वै महिमानावश्व-  
 मभितः सम्भूवतुर्हयो देवानवहदर्वासुरान्वाजी गन्धर्वांस्यो मनु-  
 य्यानसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः, समुद्रो बन्धुः”-इति । ‘यः’ पुमान्  
 ‘मेध्यस्य’ यागयोग्यस्य अश्वस्य ‘गिरौ वेद’ गिरःप्रभृतीन्वयवान्  
 विराडवयवभूतोपःकालादिरूपेणोपान्ते, सोऽयम् ‘शीर्षणान्’ उप-  
 कालादिरूपैः गिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो ‘मेध्यः’ यागफल-  
 योग्यो भवति । क्वल्लुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा  
 च पञ्चमकाण्डे समान्वातम् - “सवे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां,  
 योऽश्वमेधेन यजते ; य उ चैनमेवं वेद”-इति । तत्र कश्चिन्नशावयवे  
 को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते । मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरः,  
 तत् ‘उपाः’ उपःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुः, तत्सूर्यः । यत्तदीयः  
 प्राणः, सोऽयं वाद्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं, सोऽयं चन्द्रमाः । ये  
 तदीयाः पादाः, ताः प्रास्थादिदिशाः । ये ‘पर्शवः’ पार्श्वान्शिविगेपाः,  
 ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यत्तदीयो निमेष उन्नेपमहितः,  
 त उभे अहोरात्रे । यानि तदीयहृत्पादगतपर्वाणि, ते शुद्ध-

• “आनद्य द्विविधम्,—शर्षांश्विदंश, उपामनद्य । तत्रार्श्विदंश  
 वाक्प्रमाणापर्यालोपनया सम्पद्यते; उपामनाप्रदाहम् मन्मनकल्प  
 ‘यो वा अश्वस्य मेध्यस्य गिरौ वेद’-इत्यग्निद्रभिध्याम्यते”-इति ।

† ५ का० १ प्र० १२ अ० २५ इत्यम् ( ५ भा० ७३३ )

कृष्णपत्ररूपा अर्द्धमासाः । यानि च पर्वणां सन्धानानि, ते चैषाद्या  
 मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खुराद्यङ्गानि, ते वसन्ताद्युतवः ।  
 यः 'आत्मा' मध्यदेहः, स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशाः, ते  
 सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य भास्वरं रूपं, तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि ।  
 यान्युक्तान्यस्त्रीनि, तानि वृहस्पतिशुक्रभ्रुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि  
 तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि, तदेतन्नभः । यानि चुद्रुक्षोमानि,  
 ता ओषधयः । ये 'वालाः' पुच्छगता दीर्घकेशाः, ते वनस्पतयः ।  
 यदेतन्मुखं सम्पद्यते, अयं लोकप्रसिद्धोऽग्निः । यद् 'व्याप्तं' मुख-  
 विदारणं, सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं, सोऽयं  
 समुद्रः । यः पायुः, तदन्तरिक्षम् । यावाण्डौ, ते धावापृथिव्यौ ।  
 यः शेषः, सोऽयमभिषवाघो 'यावा' । यद्रेतः, स सोमरसः । यत्  
 'जञ्जभ्यते' गात्राणि विनामयति, सेयं विद्युत् । यद्, 'विधूसुते'  
 सशब्दं शरीरं कम्पयति, तदेतद्गर्जनम् । यदेतन्नेहनं, सेयं वृष्टिः ।  
 अस्य शेषा-शब्दरूपा या 'वाक्', सेयं वेदरूपा वागेव । 'जायमा-  
 नस्य' क्रतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः सञ्ज्ञपनात् पुरस्तान्महिमाख्यो  
 राजतग्रहः, तदिदमधरेव । 'एनं पथात्' एतस्याश्वस्य सञ्ज्ञपनादूर्ध्वं  
 यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः, सेयं रात्रिः । 'एतौ' एवोभौ 'महि-  
 मानौ' यद्दौ 'अश्वमभितः सखभृवतुः' अश्वस्य सञ्ज्ञपनात् पूर्वं  
 पथाच्च व्यवस्थितौ । ह्यार्ववाज्यथाः श्वान्तरजातिविशेषास्तत्तद्रू-  
 पेण देवादीन् वहन्ति । एवंविधस्य विराड्रूपस्याश्वस्य समुद्र एव  
 'योनिः' कारणम् । सम्यग्द्रवत्युत्पद्यते जगदम्नादिति 'समुद्रः'  
 परमात्मा ; न ह्यन्यम्नादयं विराडुत्पत्तुमर्हति । स एवास्य 'वन्धुः'

सन्ना., स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासित. \* पापत्रयद्वारा विराड्रूपं प्राप्नोति, “तं यथायथोपासते, तथैव भवति”-इति श्रुत्यन्तरात् ॥

विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतु †, तत्र जानोत्यन्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुच्यमानत्वात् । तथा च सृति.—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमञ्चरे ‡ ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति पर पदम् ॥”-इति § ॥

एतच्च भगवान् व्यास “कार्यात्यये तदध्यक्षेणातः परमभिधानात्”-इत्यस्मिन्नधिकरणे ( ४ ३. ०-१४ सू० ५ अधि० ) महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यग्रेपमतिमङ्गलम् ॥ २५ ॥

अथास्यं प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याद्ये गवामयनमचकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्यात्, तृतीये षष्ठनिर्णयः ।

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्थान्त्यस्य पक्षसि ।

पञ्चमे संभवः, षष्ठे भवेदुत्सर्गमचकम् ।

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाप्रतम् ।

\* “एवमुपासित”-इति क, ग ।

† “क्रममुक्तिरनाद्यत्थादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या”-इति व० सू० ४. ३. १० शा० भा० ।

‡ “यदा तु प्रकृतौ याति लयं वियं मिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चर”-इति मार्क० पु० ४६. ३ । “प्रतिसञ्चर”-इति भाग० पु० ११ १६ ३५ । प्रलय इति तदर्थं छतसप्त शोधरेण ।

§ व० सू० ४. ३ ११ शा० भा० दृश्यम् ।

सामानि नवमे, प्रोक्ता वीणाद्या दशमे पुनः ।  
 दासीनृत्यं\* (१-१०), ततस्त्रुद्धं मन्त्राश्चैवाश्वमेधगा. † ।  
 पृथ्वमन्नहोमाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिताः ।  
 दत्ते, परिधीनान्तु कस्त्या मन्त्रत्रयं भवेत् ।  
 अग्नये सर्वं पृष्ठेष्टिः, प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ।  
 यः प्राणतो च आत्मेति तावुभौ महिमयौ ।  
 आ ब्रह्मन् दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चमहोमकः ।  
 आक्रान्त्यं मन्त्रयेत, जज्ञीतिदशभिर्जति ।  
 आग्नेः नैमित्तिका यागा, मृगारेष्टिरथाग्नये ।  
 अग्रा सन्नतिहोमाः स्युर्दश, ये ते सुवाच्यता ४ ।  
 (ममस्त्रिभिरुपस्थानं, यो वै विधिरुपामने ॥ (११-२५)  
 क्रतुराड्यश्वमेधीऽयं विराड्धानमुपास्त्रिराट् ॥)  
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञान कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।  
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्वेश्वरः ॥

\* “दासीनृत्यं”—इति ग ।

† “ततस्त्रुद्धंनुवाके अश्वमेधगा”—इति क, “ततस्त्रुद्धंमश्वमेधस्य मन्त्र-  
का”—इति ग । † “अश्व”—इति क ।

‡ “ये सामिवाचनम्”—इति क ।

॥ बन्धनोच्चिद्धान्तास्त्रितपश्याम्य स्याने क पुस्तके त्वेवम्—

“यो वा अथोपास्त्रिर् (११-२५), इत्य वर्मविद्ये प्रपद्यते”—इति ।



इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-  
भूपाक्षसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-  
प्रकाश'-नामकण्यजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपव्याख्याने  
पञ्चम प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)गावो (२)गावः (३)प्रथमे (४)समान्यो (५)यदि (६)पड-  
हे (७)रुत्सृज्यांश् (८)देवानां (९)मर्क्येण (१०)चर्म (११)पृथिव्यै  
(१२)दृत्वते (१३)कौ (१४)ऽग्नये (१५)यो (१६)यो (१७)य (१८)आ  
(१९)आ (२०)ज (२१)श्याग्नेयो (२२)ऽग्नये (२३)ऽग्नये (२४)ये (२५)यः \*  
पञ्चविंशतिः † ॥ ५ ॥

(१)गावः (२)समान्यः (३)सर्वनमष्टाभिः (४)र्वा एते देव-

\* “(१)गावो (२)गावः सिर्धासन्तो (३)प्रथमे मासि (४)समान्यो (५)यदि  
सामे (६)पडहे (७)रुत्सृज्यांश् (८)देवानां (९)मर्क्येण (१०)चर्मांश्च (११)पृथिव्यै  
(१२)दृत्वते (१३)कौ (१४)स्वामये (१५)यो वै (१६)य प्राणतो (१७)यघात्मदा  
(१८)या मद्य (१९)माका (२०)ह्वञ्चि वीज (२१)माग्नेयो (२२)ऽष्टाकपालोऽग्नयेऽष्टो-  
मुचेऽष्टाकपालो (२३)ऽग्नये सर्जनम (२४)द्ये ते पर्यागो (२५)यो वा अर्धम्य  
मेर्धस्य शिशुः पञ्चविंशतिः”-इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये पञ्चविंशत्यनुवाका श्रुतास्तेषामेतेषामानि प्रतीकपदाणि ।

क्षता<sup>(१)</sup>भिजित्या इत्याहु<sup>(१)</sup>र्वरुणोऽग्निः साम्ने चतुःपञ्चा-  
शत् \* ॥ ५४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

प्रजननं<sup>(१)</sup> साध्याः<sup>(२)</sup> प्रजवु<sup>(३)</sup> वृहस्पतिर्<sup>(४)</sup> गावुः<sup>(५)</sup>  
पञ्च † ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमः काण्डः ॥

दुषे<sup>(१)</sup> वायव्यं<sup>(२)</sup> प्रजापतिर्<sup>(३)</sup> युञ्जानः<sup>(४)</sup> सावित्रा-  
ग्निं<sup>(५)</sup> प्राचीनवशं<sup>(६)</sup> प्रजननं<sup>(७)</sup> सप्त ‡ ॥

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

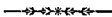
\* ४०३ ए० ६ पं०, ४८१ ए० ८ पं०, ५०६ ए० १४ पं०, ५२४ ए०  
६ पं०, ५४० ए० ८ पं०, ५५२ ए० १२ पं० । मुद्रितग्रन्थके नास्त्येनद् वाक्यम् ।

† सप्तमकाण्डोपप्रपाठकप्रतीकप्रदानौमानि १४६, २१४, ३२१, ३८६,  
४३३ एतेषु दृश्यन्ति । मु०-ग्रन्थकादन्यत्रैतद् वाक्यं नास्ति ।

‡ काण्डप्रतीकप्रदानौमानि १ भा० १३ ए०, २ भा० २४१ ए०, ३ भा०  
१ ए०, ४ भा० १ ए०, ५ भा० १ ए०, ६ भा० १ ए०, ७ भा० १४० ए० दृश्य-  
न्ति । मु०-ग्रन्थकादन्यत्रैतद् वाक्यं न दृश्यते इति शिवम् ॥

# सूचीपत्रम्

तैत्तिरीयसंहितायाः षष्ठभागस्य ।



( तत्र )

अथ सोमब्राह्मणं नाम षष्ठं काण्डम् ।

इह प्रपाठका पट् ।



प्रथमप्रपाठकस्य—

ए०त० ए०

१—११ अनुवाकेषु प्रायणीयेष्टिव्राह्मणम् (मन्त्रास्तु १का० २प्र०) १-३१

तत्र

- |    |   |       |
|----|---|-------|
| १  | अनुवाके प्राग्वशकरणम् चतुरकर्मादिसंस्कार, शालाप्रवेशश्च | १-४   |
| २  | ” दीक्षाद्युतय, क्षणाग्निनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षा   | ४-७   |
| ३  | ” छायाविषाणया दीक्षणम् (१का० २प्र० २व्य० १-१६) ७-१०     |       |
| ४  | ” दण्डग्रहणम्, मुष्टीकरणम् वाग्यम्, दीक्षितनियमाश्च     | १०-१३ |
| ५  | ” प्रायणीयेष्टिविधानम् (१का० २प्र० ४व्य० १-१०) १३-१५    |       |
| ६  | ” ध्यवण्या मिक्लास्या राजक्रयविधानम् (४व्य० १-१६) १५-१८ |       |
| ७  | ” राजक्रयप्रकारोपदेशा (१का० २प्र० ४व्य० १-११) १६-२१     |       |
| ८  | ” तथैव पदसङ्ग्रहः (१का० २प्र० ५व्य० (१-१०) २२-२३        |       |
| ९  | ” सोमोन्मात्रम् (१का० २प्र० ६व्य० १-१४) २४-२६           |       |
| १० | ” कलादिभिश्च राजक्रय (१का० २प्र० ७व्य० १-८) २६-२८       |       |
| ११ | ” क्षीतसोमस्य शकटेन गयनम् (२प्र० ८, ९व्य० १-१०) २८-३१   |       |

प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि .. ३१

## द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—११	अनुवाकेषु आतिथ्येष्टिब्राह्मणम् (मन्त्रा' १का० २, ३प्र०)	३२-५७
	तत्र	
१	अनुवाके आतिथ्येष्टिविधानम् (१का० २प्र० १०व्य० १-१७)	३२-५७
२	” तानूनप्तम्, अवाप्तरदीक्षा च (१०, ११व्य० १-१३)	३७-३७
३	” उपसर्हिविधानम् (१का० २प्र० ११व्य० १-१४) ..	३७-३८
४	” वेदिविधानम् (१का० २प्र० ११व्य० १-११) ..	३८-४१
५	” ऋतनिर्णय (१का० २प्र० ११व्य० १-१२) ..	४१-४३
६	” काम्ययागभूमिनिरूपणम् (२प्र० ११व्य० १-२६)	४४-४५
७	” उत्तरवेदिविधानम् (१का० २प्र० १२व्य० १-११)	४६-४७
८	” व्याघ्राणविधानम् (१का० २प्र० १२व्य० १-६)	४७-४८
९	” हविर्दानविधानम् (१का० २प्र० १३व्य० १-१३)	५०-५३
१०	” सदोमण्डपविधानम् (१का० ३प्र० १व्य० १-२३)	५२-५४
११	” उपस्वविधि (१का० ३प्र० १व्य० १-१५) ..	५४-५६
	द्वितीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकामदानि	५६, ५७

## द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—११	अनुवाकेषु पशुब्राह्मणम् (मन्त्रा' १का० ३प्र०)	५८-८३
	तत्र	
१	अनुवाके धिष्ण्या (१का० ३प्र० ३व्य० १-१७) ..	५८-६०
२	” अग्निधोमप्रणयनम् (१का० ३प्र० ४व्य० १-१६)	६०-६३
३	” यूपखण्डनम् (१का० ३प्र० ५व्य० १-१६) ..	६३-६५
४	” यूपस्थापनम् (१का० ३प्र० ६व्य० १-२६) ..	६५-६८

५	अनुवाके चन्द्रिमञ्चनम् (१का० ३प्र० ७अ० १-२४.) ..	६६-७०
६	,, पशुनियोजनम् (१का० ३प्र० ७,८अ० १-१६.) ..	७०-७२
७	,, सामिधेन्य' (१का० ३प्र० ८अ० १-१६.) ..	७२-७४
८	,, पशोर्हिसनम् (१का० ३प्र० ८अ० १-२४.) ..	७४-७६
९	,, वपाद्योमः (१का० ३प्र० ९अ० १-२०.) ..	७६-७८
१०	,, अवनाना विधि' (१का० ३प्र० १०अ० १-२५)	७८-८०
११	,, अनुयाजानामुपदेशः (१का० ३प्र० १०अ० १-२७)	८१-८३
	तृतीयप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	८३

### चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु यज्ञप्राप्तयम् (मन्त्रा १का० ३,४प्र०)	८४-१०५
	तत्र	
१	अनुवाके गृह्यागविधि (१का० ३प्र० ११अ० १-१८.)	८४-८६
२	,, वसतोवरीणां विधानम् (१का० ३प्र० १२अ० १-१८.)	८६-८८
३	,, सोमोपावहरणम् (१का० ३प्र० १३अ० १-१४.)	८८-९०
४	,, सोमोन्मानम् (१का० ४प्र० १अ० १-२५.) ..	९०-९२
५	,, उपाशुयज्ञविधि' (१का० ४प्र० २अ० १-१४.)	९२-९४
६	,, अन्तर्यामयज्ञविधि (१का० ४प्र० ३अ० १-७.)	९४-९६
७	,, सेन्द्रवायव्ययज्ञविधि' (१का० ४प्र० ४अ० १-६.)	९६-९८
८	,, मैत्रावरुणयज्ञविधि (१का० ४प्र० ५अ० १-७)	९८-९९
९	,, आश्विनयज्ञविधि' (१का० ४प्र० ६,७अ० १-२१.)	९९-१०१
१०	,, शुक्रामश्विप्रश्नयोर्विधि' (१का० ४प्र० ८,९अ० १-२१.)	१०१-१०३
११	,, आश्वयणयज्ञविधि' (१का० ४प्र० १०,११अ० १-२०.)	१०३-१०५
	चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	१०५

## पञ्चमप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु ग्रहब्राह्मणशेषः (मन्त्राः १का० ४प्र०)	१०६-१२४
तत्र	
१ अनुवाके उक्तग्रहविधिः (१का० ४प्र० १२अ० १-७.)	१०६-१०७
२ ,, ध्रुवग्रहविधिः (१का० ४प्र० १३अ० १-१०.)	१०८-१०९
३ ,, ऋतुग्रहत्रयविधिः (१का० ४प्र० १४अ० १-१०.)	१०९-११०
४ ,, ऐन्द्राग्रग्रहविधिः (१का० ४प्र० १५, १६अ० १-४)	११०-१११
५ ,, मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहयोर्विधिः (१.४.१७-२१.१-६.)	१११-११३
६ ,, आदित्यग्रहविधिः (१का० ४प्र० २२अ० १-१४.)	११३-११५
७ ,, सावित्रवैश्वदेवग्रहयोर्विधिः (१.४.२३-२६.१-६.)	११५-११६
८ ,, धान्नीवतग्रहविधिः (१का० ४प्र० २७अ० १-१८.)	११७-११९
९ ,, हारियोजनग्रहविधिः (१का० ४प्र० २८अ० १-१०.)	११९-१२०
१० ,, ध्याययथादौर्णां क्षये पुनर्यज्ञविधिः (१.४.२८.१-१२)	१२१-१२२
११ ,, सवनीयपशुपुरोडाशविधिः (१का० ४प्र० २८अ० १-८.)	१२२-१२४
पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	१२४

## षष्ठप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषुत्तरसोमब्राह्मणम् (मन्त्राः १का० ४प्र०)	१२५-१४३
तत्र	
१ अनुवाके दक्षिणाघोमादिविधिः (१का० ४प्र० ४अ० १-१८.)	१२५-१२७
२ ,, समिष्टयजुर्होमादिविधिः (१का० ४प्र० ४अ० १-७.)	१२७-१२८
३ ,, अथयज्ञेष्टिविधानम् (१का० ४प्र० ४अ० १-२४.)	१२८-१३०
४ ,, यूपैकादशिनौविधानम् (१का० ४प्र० ४अ० १-१३.)	१३०-१३१

५	अनुवाके पञ्चेकादशिनौविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३३-१३४
६	,, पात्नीवतयागविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-४)	१३४-१३५
७	,, सौम्यघृहोमादिविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-११)	१३५-१३६
८	,, अतिग्राह्यायज्ञविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३७-१३८
९	,, अदाभ्ययज्ञविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-७)	१३८-१३९
१०	,, अशुयज्ञविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३९-१४०
११	,, षोडशियज्ञविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-१६)	१४०-१४२
	यष्टप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि ..	१४३
	यष्टकाण्डौपयटप्रपाठकानां विनियोगसङ्ग्रहश्लोका ..	१४४-१४६

## अथ सोमकाण्डं नाम सप्तमं काण्डम् ।

इह प्रपाठका पञ्च ।

—०—

प्रथमप्रपाठकस्य—

		ए०त०	ए०
१-१०	अनुवाकेषु अग्निष्टोमादिपञ्चरात्रान्तानां विधय .	१४७	२११
	तत्र		
१, २	अनुवाकयो — अग्निष्टोम (एकाहः) .	..	१४७
	ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिःसङ्ग्रहश्लोकम्	..	१५०
	सोमशब्दार्थनिर्णयपूर्वकं ज्योतिष्टोमशब्दनिर्वचनम्	..	१५२

सर्वसोमप्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम् ..	१५३
ज्योतिष्टोमोयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याग्निष्टोमस्य स्तुतिः	१५३
ज्योतिष्टोमोयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याग्निष्टोमस्य विधिः	१५५
मुखतस्त्रिदशभिर्गायत्रीरथन्तरद्वाक्षणाशानामुत्पत्तिः ..	१५५
उरोवाङ्गतः यश्चदशेन्द्रत्रियुबृहद्वाअन्यावौनामुत्पत्तिः ..	१५६
मध्यत' सप्तदशविश्वदेवजगतीवैरूपवैश्वगवामुत्पत्तिः ..	१५६
पक्ष एकविंशानुष्टुब्धैराजश्रुत्साधानामुत्पत्तिः .. ..	१५६
त्रिदशसप्तदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां प्रश्नंसा .. ..	१५०
त्रिदशसप्तदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां सम्भूयकारित्वम् ..	१५८
अग्निष्टोमयागपक्षप्रश्नंसनम् .. .. ..	१६१
३ अनुवाके— अतिरात्रः (एकाहः) .. ..	१६१
सोमयागेषु द्वितीयसंख्यारूपस्यातिरात्रस्य विध्युत्पत्तयम् ..	१६२
त्रिदशसप्तदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रपक्षिंशस्तोमानां स्तुतिः	१६३
त्रिदशान्तरसन्धिविधानात् त्रिदशः परमत्वमपि ..	१६५
४ अनुवाके— अद्भिरसान्दिरात्रः (अष्टौः).. ..	१६५
अद्भिरसान्दिरात्रस्य यागस्य विधानम् .. ..	१६६
तत्र पूर्वदिने अग्निष्टोमस्य (अभिज्वैकाहस्य) अनुष्ठेयत्वम्, उत्तरदिने अतिरात्रैकाहस्य, अष्टःशब्दायंस्य ..	१६०
'पूर्वेऽहनि गायत्रस्य साम्, उत्तरे त्रैष्टुमस्य विधिः ..	१६०
पूर्वेऽहनि रथन्तरस्य साम्, उत्तरे त्रैष्टुमस्य विधानम् ..	१६०
दिग्भेदेन अथस्थितस्य वैश्वानसगामसामान्तरस्य विधि	१६८
दिग्दशस्य पक्षव्यवस्थाया विधानम् .. .. ..	१००
पूर्वेऽहनि षड्विंशत्रिधनस्य, उत्तरे षड्विंशत्रिधनस्य विधिः	१००
अथ सोमांसाधिकारद्वयानि १०. ५. ४, १३ व० १, १३ व० २.	१०१
५, ६, ० अनुवाकेषु— गर्गत्रिरात्रः (अष्टौः) १८३, १८२, १८१	



(५) त्रिरात्रयागस्य विधानाय भृष्टष्टिप्रतिपादिकाख्यायिका *	१०५
तत्रैव देवानां, सहस्रतम्या गोश्व संश्लिष्टा .. ..	१०६
सहस्रदक्षिणावेन त्रिरात्रयागेन यागप्रदर्शनम् .. ..	१०७
तत्रोक्त्यारूपे मध्यमेऽहनि केपाश्चिच्छंसनविशेषाणां विधि	१०७
त्रिरात्रयागस्याहविशेषाणां विधानम् .. ..	१०८
त्रिरात्रयागे दक्षिणादाने विशेषविधयः .. ..	१०९
सहस्रतम्या गोदाने षष्ठ पक्षा' .. ..	११०
सहस्रदानोपेतस्य कर्मणः प्रवृत्ता .. ..	११०
(६) सहस्रतमोप्रवृत्ताद्यर्थमुपायानम् .. ..	११५
सहस्रतम्या आग्रापणविधिः, तन्मन्त्रश्च .. ..	११८
सहस्रतमोदाकाङ्क्षभूतशोभस्य विधिः, तन्मन्त्रश्च .. ..	११९
सहस्रतम्या गोः कर्णे मन्त्रपविधिः, तन्मन्त्रश्च .. ..	१२०
(७) सहस्रतमोदानविधिः, तद्दानमन्त्रपनुष्ठयथाख्यायनश्च .. ..	१२३
सहस्रतमोप्रतिपद्यमन्त्रस्य विधिथाख्याने .. ..	१२४
सहस्रतम्या प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सर्गविधि .. ..	१२४
सहस्रतम्याः श्रुतमानेन द्विरग्नौ न प्रयो यजमानमोक्षे नयनश्च	१२५
८ अनुवाके— अग्नेश्चतुरात्र ( अहोः ) .. ..	१२५
चतुरात्रयागस्य विधानाय चतुर्होष्टिप्रतिपादिकाख्यायिका	१२६
बद्धिप्यवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु स्तोमविशेषविधि	१२७
पवमानयतिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोमशुद्धिविधानम् .. ..	१२७
चतुरात्रकृत्वपवपतुरहस्य विशेषविधयः .. ..	१२९
९ अनुवाके— जामदग्नश्चतुरात्र ( अहोः ) .. ..	१२९
जामदग्नश्चतुरात्रयागविधिः, तत्रोपसक्तु क्वचिद्विशेषविधयः	२००

\* अपेदमाहोचम्—“तां वराशो भूत्वाचरन्”—इति ।

१०	अनुवाके— पञ्चरात्रः ( अह्नीनः ) .. .. .	२०१
	बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रयागस्य विधिः ..	२०२
	पञ्चरात्रकृतवयवभूतानां पञ्चानामङ्गां विधानम् ..	२०५
	पञ्चविंशत्सोमस्य सामब्राह्मणानाम्नातत्वेऽपि सूत्रोक्तत्वम् ..	२०६
	अत्र मीमांसाधिकार्यानि पञ्च ( ८. १. १०; १. ३. ५; १०. ६. ७, ७. ३. ३, १०. ६. ४. ) ..	२०७-२११
११—२०	अनुवाकेषु अश्वमेधमन्त्राः ( त्रा० इका० ८ प्र० ) तत्र	२११-२३३
११	अनुवाके रसनादानमन्त्र, अधिवदनमन्त्र, अश्वबन्धनमन्त्र	२१२
१२	” अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानवाचनमन्त्र, पूर्वहोम-मन्त्रा, उत्तरहोममन्त्रा, अश्वस्य चतुर्षु पक्षु घृतस्यो घृतिहोममन्त्रा, अश्वोत्सर्गमन्त्र, अश्वरक्षाय रक्षिनियोजनमन्त्रश्चेति द्वादश .. ..	२१२
१३	” आधनोद्गावहोममन्त्रास्त्रयोदश .. ..	२१०
१४	” पूर्वहोममन्त्राः एकादश .. ..	२१६
१५	” दौक्षाहोममन्त्रा एकविंशतिः .. ..	२१६
१६	” पूर्वदौक्षाहोममन्त्राः एकादश .. ..	२२१
१७	” दौक्षाहोममन्त्रा द्वाविंशतिः .. ..	२२१
१८	” छण्णाजिनाधिरोहणाय ऋतुदौक्षाख्या अष्टौ मन्त्रा, पदहोममन्त्राश्च ततश्चत्वार इति द्वादश .. ..	२२३
१९	” अश्वघरितहोममन्त्राश्चत्वारः .. ..	२२५
२०	” सावित्रहोममन्त्रा सप्त .. ..	२२६-२३१
	प्रथमप्रपाठक्रीय विनियोगसङ्ग्रहश्रीका .. ..	२३१
	प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि	२३३

## द्वितीयप्रपाठकस्य—

- १—१० अनुवाकेषु षड्रात्रादिद्वादश्रात्रान्तानां विधयः २३०-३०६  
तत्र
- १ अनुवाके— षड्रात्र ( अष्टौन ) .. .. २३०  
षड्रात्रयागस्य विध्यादि, षोडश्रात्रान्तानां षड्रात्राणां स्पष्टी-  
करणम्, अतिदेश्यसारस्वतसत्रधर्माणामुपदेशा, उत्थान-  
कालविधिश्च .. .. २३६-२४१
- २ अनुवाके— सप्तरात्र ( अष्टौन ) .. .. २४१  
सप्तरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च २४२-२४४
- ३ अनुवाके— अष्टरात्र ( अष्टौन ) .. .. २४५  
अष्टरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च २४५-२४६
- ४ अनुवाके— नवरात्र ( अष्टौन ) .. .. २४७  
नवरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधि, नवरात्र-  
क्रतुप्रशंसनम्, दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तस्यानुष्ठानम् २४८-२५१
- ५ अनुवाके— दशरात्र ( अष्टौन ) .. .. २५१  
दशरात्रयागस्यादौ तदङ्गशोभविधिः, प्रजापतिवृष्टत्वेन  
दशरात्रक्रतो प्रशंसा, दशसहस्रं त्रयाणां विशेषेण  
प्रशंसनम्, तस्याभिचारनिवृत्तिफलकथनम्, शत्रुभयपल-  
कथनम्, तत्र कश्चिद् विशेषविधिः, ततस्तस्य प्रथमादीनां  
दशानामेवाद्भामैकैकक्रमेण विधानश्चेति .. २५२-२६०
- ६ अनुवाके— एकादशरात्र ( अष्टौन ) .. .. २६०  
एकादशरात्रयागस्य विधानार्थाख्यायिका, ततस्तस्य  
प्रथमादीनामेकादशानामद्भामैकैकक्रमेण विधानश्च २६१-२६५

०-१० अनुवाकेषु— द्वादशरात्र (षड्हीन सत्ररूपस्य) २६५-२०६

(७) द्वादशाह्यागौयकाम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा, तेषां रोगनि-  
वर्तनत्वम्, तत्सत्रकाले कस्मिंश्चिद् यजमाने मृते ग्रह-  
विशेषविधि, धूपकर्मपरिहारकामस्य प्रकारान्तरम्,  
प्रतिष्ठाकामस्य प्रकारान्तरम्, अभिचरतः प्रकारान्तरम्,  
खपित्रादिसमानौत्कर्षप्राप्तिकामस्य प्रकारान्तरम्, पर-  
कृताभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरम्, अत्र पुरोरुखिशेषस्य  
विधि, तत्पुरोरुङ्गन्त्वस्य व्याख्या, रोगपरिहारार्थं वापि  
तत्र ग्रहग्रहणे प्रकारान्तरताविधानञ्च .. २६७-२७२

(८) समूहयूटेतिद्विविधस्य द्वादशाहस्य यूटप्रकाराभिधानम्,  
तत्र प्रायण्यौदयनौयौ व्यासन्तावहनौ परित्यज्य मध्य-  
वर्तीनि यानि दशाहानि, तेषु प्रथमेऽहनि ऐन्द्रवायवाय-  
त्वस्य, द्वितीये शुक्राग्रत्वस्य, तृतीये चतुर्थे च च्याग्रयणाग्र-  
त्वस्य, पञ्चमे पुनरैन्द्रवायवाग्रत्वस्य, षष्ठे सप्तमे च पुन  
शुक्राग्रत्वस्य, अष्टमे पुनराग्रयणाग्रत्वस्य, नवमे दशमे च  
पुनरैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विधानम् .. .. २७६-२८०

ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपस्य यूटप्रकारस्य लोकाप्रसिद्धविवाह-  
साम्येन प्रशंसा .. .. २८१

ऐन्द्रवायवाग्रयणपुरोन्धोन्धस्यागविप्रर्षासविधि .. २८१

शुक्रैन्द्रवायवयो शुक्राग्रयणयोश्च विवाह .. २८१, २८२

अत्र मौमासाधिकरण्यानि त्रीणि (१०. ५ २३, २४, २६.) २८३-२८६

(९) द्वादशाहविधानार्थाख्यापिका .. .. २८८

अत्रोत्तरमुखेन द्वादशाहस्य प्रथमस्याह्नो विधानम् .. २८८

द्वितीयादिदशाहानां पक्षरूपपरिकल्पनापूर्वकविधि .. २८९

सत्ररूपद्वादशाहस्य स्मृति, तद्विध्यादिकाश्च .. २९०-२९१

(१०) द्वादशाहस्य द्वादशस्याहो विधानम् .. ..	२८३
द्वादशाहस्याहोन्नरूपताविधानम्, विविधप्रशंसनञ्च ..	२८४
सप्तरूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधः .. ..	२८५
अहोन्नरूपे द्वादशाहे यजमानस्यैकत्वम् .. ..	२८५
द्वादशाहस्य दोक्षाविशेषविधिः, उपसद्विशेषविधिश्च ..	२८६
अहोन्नरुद्रादशे पशुहविःशेषभक्षणस्य निन्दादिकम् ..	२८७
अत्र मौभांसाधिकारणानि चतुर्दश (१०. ६. १६, १४, १५; २. १०, ११, २६; ६. ६. ३, १, ४, ५, ६; १०. ४. ५; ८. १. ८; ६. २. १.) .. ..	२८८-३०६

११—२० अनुवाकेषु अश्वमेधगता होममन्त्राः (ब्रा० श्का० प्र०) ३१०-३२०

तत्र

११ अनुवाके अथ्यासहोममन्त्रास्त्रिंशत् ( ब्रा० श्. प. १४. ) ..	३१०
१२ ,, अयुग्मसह्याहोममन्त्रा विंशतिः ( ब्रा० श्. प. १५. )	३१२
१३ ,, युग्मसह्याहोममन्त्रास्त्रयोदश ( ब्रा० श्. प. १६. )	३१३
१४ ,, त्रिसह्यादिविषमसह्याहोममन्त्रा एकोनविंशतिः ..	३१३
१५ ,, चतुस्रह्यादिचतुरस्रसह्याहोममन्त्रा अष्टौ ..	३१४
१६ ,, पञ्चादिसह्याहोममन्त्राः सप्त .. ..	३१५
१७ ,, दशादिसह्याहोममन्त्रा एकादश .. ..	३१५
१८ ,, विंशत्यादिसह्याहोममन्त्राः षट् .. ..	३१६
१९ ,, पञ्चाशदादिसह्याहोममन्त्रा द्वादश .. ..	३१७
२० ,, शतादिसह्याहोममन्त्रा ऊनविंशतिः ( ब्रा० श्. प. १६. )	३१७
द्वितीयप्रपाठकौयविनियोगसङ्घस्योक्ताः .. ..	३१८
द्वितीयप्रपाठकस्य अनुवाकानां पञ्चशतकानाञ्च प्रतीकपदानि	३२०

## द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—१० अनुवाकेषु अविवाह्याद्येकविंशतिरात्रान्ताना विधय ३२१-३६२

तत्र

१ अनुवाके— द्वादशाहश्रेय (अविवाह्यं नाम श्रेयाह) ..	३२१-३२६
तत्र विसृताङ्गस्मरणायान्यस्य वचननिषेधादि ..	३२३
मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषस्य विध्यादि ..	३२६
चतुर्होत्रमन्त्रविधि (आ० का० ३ १ २.) ..	३२८
अथ मौमासाधिकारणमेकम् (१०. ६ १३) ..	३२६

२ अनुवाके— द्वादशाहक्रतुस्तुति (आर्त्विज्यनिन्दामुखेन  
द्वादशाहयाजिनो यजमानस्य प्रशंसा) .. .. ३३०

३ अनुवाके— त्रयोदशरात्र (सत्रम्) .. .. ३३१  
( त्रयोदशरात्रस्य द्वादशाहत्वोपचारः, तत्र विशेषविधिः,  
त्रयोदशरात्रयागस्य विधानम्, मध्यमस्यातिरात्रस्य कन्दो-  
मानामुपरि स्थानविधानम्, तत्रप्रशंसा च .. ३३२-३३४

४ अनुवाके— चतुर्दशरात्र (सत्रम्) .. .. ३३४  
चतुर्दशरात्रयागस्य विधि, तत्राहस्वह्याप्रशंसा, प्राय-  
योगीदमनोययोर्मध्यवर्तिना द्वादशानामह्नां विधयः,  
स्त्रोमानामारोहावरोहप्रकारस्तत्रप्रशंसा च ... ३३४-३३६

५ अनुवाके— द्वितीयचतुर्दशरात्र (सत्रम्) .. .. ३३६  
द्वितीयचतुर्दशरात्रयागविधानाय तत्स्तुतिः, तद्विधानम्,  
आरोहरूपप्रथमव्यहविधिः, षडहविधानम्, तत्र विवध-  
दृष्टान्तः, वैरूपवैराजादिसामापवादः, प्रथमवरोहरूपव्यह-  
विधिः, अहर्गतसह्याप्रशंसा च ... .. ३३६-३४१

६ अनुवाके— पञ्चदशरात्र (सत्रम्) .. .. ३४१

पञ्चदशरात्रयागस्य विधि, तत्रैकव्यहविधि, चतुर्णां  
 छन्दोमाना एधपढहस्य च विधि, क्रतुगतादृक्कङ्गाया  
 प्रशंसा, प्रायश्चीयोदयनीययोर्विधिश्च ... ३७२-३७३

७ अनुवाके— द्वितीयपञ्चदशरात्र ( सत्रम् ) .. .. ३७४

द्वितीयपञ्चदशरात्रयागस्य विधि, एतत्क्रतुगताना पञ्चदशा  
 नामज्ञा प्रशंसा, अग्निष्टुदाद्यहविंशेषाया विधानादि ३७५-३७७

८ अनुवाके— सप्तदशरात्र ( सत्रम् ) .. .. ३७८

सप्तदशरात्रयागस्य विधि, ज्योतिरादिपञ्चाहस्य एधपढ-  
 हस्य चतुर्णां छन्दोमानां च विधानादि, प्रायश्चीयोदयनीय-  
 योर्विधिश्च .. .. ३७८-३८६

९ अनुवाके— विंशतिरात्र ( सत्रम् ) .. .. ३५०

विंशतिरात्रयागस्य विधि, क्रतुगतरात्रिसङ्ख्याप्रशंसा, तदौ-  
 धानामज्ञा विधानम्, मौमांसाधिकरणश्लोकम् ( ४ श. ८ ) ३५१-३५७

१० अनुवाके— एकविंशतिरात्रः ( सत्रम् ) . .. ३५४

एकविंशतिरात्रयागस्याह कृत्ति, एकविंशतिरात्रियागस्य  
 विधि, तेषामज्ञा विधानम्, दिवाकौर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयानां  
 परस्वामास्याहविंशेषायां अतिरेकमुखेन प्रशंसा, दिवा-  
 कौर्त्ये विशेषविधि, अवरौह रूपस्य एधपढहस्य विधि,  
 प्रतिष्ठाद्यर्थं चास्य क्रतोर्विधानम्, तत्र प्रायश्चीयोदयनीययो-  
 र्विधानश्च .. .. ३५६-३६३

११—२० अनुवाकेषु अश्वमेधगता होममन्वा ( भा० श्का० ८५० ) ३६२-३८३  
 तथ

११ अनुवाके अग्निनामहोममन्वा अष्टौ ( भा० श् ८. १०६ ) .. ३६२

१२ ,, पर्याग्निनामहोममन्वा नव ( भा० श् ८ १० १० ) . ३६०

१३ ,, आभूनामहोममन्वास्त्रय ( भा० श् ८. १० ११. ) .. ३६६

१४	अनुवाके अमुभूनामहोममन्त्रास्त्रुविंशति' (ब्रा० इ. प. १७. १२.)	३००
१५	," वैश्वदेवाज्जतिमन्त्रा द्वाविंशति' (ब्रा० इ. प. १७. १३)	३०२
१६	," पञ्चरुहोममन्त्रा. पञ्चाशत् (ब्रा० इ. प. १७. १४)	३०५
१७	," अययवरूपहोममन्त्रा षड्विंशति' (ब्रा० इ. प. १७. १५.)	३०८
१८	," अययविरूपहोममन्त्रास्त्रयोविंशति ( " )	३००
१९	," षोडशहोममन्त्रा द्वादश (ब्रा० इ. प. १७. १६.)	३०९
२०	," वनस्पतिहोममन्त्रास्त्रयोविंशति (ब्रा० इ. प. १७. १७.)	३१२
	द्वितीयप्रपाठकौयविनियोगसङ्गहसूक्तौ ..	३१३-३१४
	द्वितीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चाशत्काला य प्रतीकयदानि	३१५

### चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु चतुर्विंशतिरात्रादिसंवत्सरान्तसत्रविधय	३१६-३३८
	तत्र	
१	अनुवाके चतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि .. ..	३१६-३१८
२	," द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि .. ..	३१९-३२०
३	," त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधि , तत्र प्रथमादिसु योऽश्वस्त- इसु एकविधस्तोमना प्रशंसा, सप्तदशादिदिनेषु परस्परविलक्षणस्तोमना विधिप्रशंसे, क्रतुगताह- स्वह्याप्रशंसा, अन्तिमाहर्दयविधानश्च .. ..	३२०-३०५
४	," द्वात्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् .. ..	३०५-३०८
५	," अयस्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् .. ..	३०८-३१५
६	," षट्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् .. ..	३१५-३१८
७	," एकौनपञ्चाशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम् .. ..	३१८-३२९
८-११	अनुवाकेषु— संवत्सरसत्राभिधानम् .. ..	३२९-३३८



(८) संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालनिर्णयः, तत्र मीमांसाधि- करणञ्च ई. ५. १०. .. .. ४२२-४२८	
(९) संवत्सरसत्रस्य दीक्षा, उपसदस्य .. .. ४२९-४३०	
(१०) संवत्सरसत्रस्य प्रायश्चीयविधानम् .. .. ४३०-४३३	
(११) संवत्सरसत्रस्य मासगतानामश्वा विधानादिकम् .. ४३३-४३८	
१२-२२ अनुवाकेषु अश्वमेधगताहोममन्त्रा' (ब्रा० ३ का० ८ प्र०) ४३९-४००	
तत्र	
१२ अनुवाके अथाव्यहोममन्त्रा नव ( ब्रा० ३. ८. १०. १८. ) ... ४३९	
१३ ,, अथाहोममन्त्रा विंशतिः ( ब्रा० ३. ८. १०. १९. ) ... ४४१	
१४ ,, ————— द्वादश ( ब्रा० ३. ८. १० १-३ ) ... ४४२	
१५ ,, (१) अषट्पारमन्त्र, (२) अश्वस्याधस्यदोषासनामन्त्र', (३) ब्रह्मणो यजमानहस्तप्रक्षयमन्त्र, (४) अश्वयोर्यज- मानवाचनमन्त्रयेति चत्वारो मन्त्रा ( ब्रा० ३. ८. १०. ) ४४३-४४६	
१६ ,, यथाहोममन्त्रा नव ( ब्रा० ३. ८. १८. ३. ) .. .. ४४६	
१७ ,, गथाहोममन्त्रा अष्टौ ( ब्रा० ३. ८. १८. ४. ) .. .. ४४७	
१८ ,, ब्रह्मोद्यमन्त्रा षट् ( ब्रा० ३. ९. ५. ) .. .. ४५१-४५४	
होतु पूर्वपिण्यादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ४५१	
होतुरेकाकीघरणादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ४५३	
होतु एधिवीपरान्तादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि .. ४५३	
१९ ,, राजपत्नीना मृताथोपचारमन्त्रा अष्टादश .. ४५५-४६३	
२० ,, राजपत्नीना जीविताथोपचारमन्त्रा एकादश .. ४६३-४६०	
२१ ,, सन्ततिहोमथोपचारमन्त्राद्यतुर्दश ( ब्रा० ३. ८. १८. ५. ) ४६८	
२२ ,, प्रमुक्तिहोममन्त्रा एकोनविंशति ( ब्रा० ३. ८. १८. ६. ) ४६९	
चतुर्दशपाठकस्य विनियोगसङ्गहद्वयोक्ता .. .. ४७१	
चतुर्दशपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकानाश्च प्रतीकपदानि .. ४७२	

तदीयानाम्ब्रामिन्द्रदेवताकत्वविधिः .. .. .	५१७
तेषु सामसु प्रतिहारभागानां नियेधः ... .. .	५१७
गानस्य पुरस्तात् पञ्चदशस्तोमकस्य रथन्तरस्य विधिः ...	५१७
गानस्य पुरस्तात् सप्तदशस्तोमकस्य वृहत्सामो विधिः ..	५१७
एकविंशस्तोमकस्य भद्रसामो द्विपदासु विधानम् ..	५१८
भद्रसामः समीपे पत्नीगानविधिः .. .. .	५१८
राजनसामः पञ्चविंशस्तोमस्य च विधानम् .. .. .	५१८, ५१९
पञ्चविंशस्तोमगानकाले उत्थानादिप्रकारोपदेशाः ..	५१९
उद्गातुरुद्गगानविधिः .. .. .	५२०
उद्गाह्योत्रध्वर्यूणा क्रमेण ध्यासन्दौष्टेष्टकूर्घासनविधिः ...	५२०
अत्र मौमांसाधिकरणद्वयम् (१०. ४. ६, ८.) ..	५२१

(८) अर्कसाम इलान्दसामश्च विधिः .. .. . ५२४

उत्क्रोदस्य, शततन्तुवाणवादनस्य, दुन्दुभ्याहननस्य, भूमि-

दुन्दुभ्याहननस्य, अपघाटलिका-सुम्बुत-वीणा-पिच्छोला-

वादनादिसर्वविधवाचां च विधिः .. .. . ५२५-५२७

ब्राह्मणशृङ्गयोश्चर्मनिमित्तकलष्टस्य विधानम् .. .. . ५२७

भूतेच्छद्दृष्टसामा गानविधानम् .. .. . ५२८

ब्रह्मचारिपुंसल्योर्मिथुनौभावविधिः .. .. . ५२८

(१०) आर्द्रघर्मवेधनस्य कवचिष्यध्वर्योः शासनस्य, दासौदयस्य ५२९-५३१

११-२४ अनुवाकेषु अश्वमेधाङ्गोममन्वादि(भा०श०८३०) ५३१-५५९

तत्र

११ अनुवाके राजावन्नोममन्वाः पञ्चाशत् (भा०श० ८. १८. ७.) ५३१

१२ ,, शरीरहोममन्वा एकपञ्चाशत् (भा०श० ८. १८. ८.) ५३४

१३ ,, परिधिमन्वास्त्रयः (भा०श० ८. १८. ९.) ... ५३७

१४ ,, दशहविधामुत्पत्तिविधिः .. .. . ५३८

१५	अनुवाके दशहविषामर्थवादा .. .. .	५३६
१६	„ पूर्वमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा० ३. ८. १८. १०) ..	५४२
१७	„ उत्तरमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा० ३. ८. १८. १०) ..	५४३
१८	„ ब्रह्मवर्षसहोममन्त्रा दश (ब्रा० ३. ८. १८. ११)..	५५५
१९	„ अथानुमन्त्रयमन्त्रा (ब्रा० ३. ९. ४. २१.) ...	५४०
२०	„ अगन्तरित्यै अन्नहोममन्त्रा दश (३. ८. १८. १२)..	५४८
२१	„ अश्वरोगादिप्रायश्चित्तेष्टयः (३. ९. १०. १.) ..	५५०
२२	„ दशहविषेष्टिविधादि (ब्रा० ३. ९. १६. १२.) ..	५५१
२३	„ सन्नतिहोममन्त्रा दश (ब्रा० ३. ८. १८. १३) ..	५५२
२४	„ अध्वर्योर्यजमानवाचनादिमन्त्राश्चत्वार .. ..	५५४
२५	„ सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वस्तुति, विराडुपासनं वा ..	५५५
	पञ्चमप्रपाठकौयविनियोगसङ्गहश्लोका .. ..	५५६
	पञ्चमप्रपाठकस्थानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	५६१
	सप्तमकाण्डोपप्रपाठकाना प्रतीकपदानि ... ..	५६२
	तैत्तिरीयसंहिताया काण्डाना प्रतीकपदानि .. ..	५६२

॥ श्रमिति ॥

॥ षष्ठभागस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

॥ अथ ॥

## —३ तैत्तिरीयसंहितायाः ३—

( प्रथमादिसप्तकाण्डानां )

## ॥ मन्त्रसूची ॥



का = काण्डे, प्र = प्रपाठके, अ = अनुवाके, म = मन्त्रसूत्रा ।

भा = भागे, प्र = प्रष्टे ।



मन्त्र	का ।	प्र ।	अ ।	म	भा	प्र
अ॒श्राय स्वा॒हा ...	१ ।	८ ।	१९ ।	२८ ...	२ ...	१३८
अ॒श्रुना ते अ॒श्रु ए॒चताम् ...	१ ।	२ ।	६ ।	१ ...	१ ...	३४६
अ॒श्रु॒र॒श्रु॒स्ते दे॒व सो॒मा० ..	१ ।	२ ।	११ ।	१ ...	१ ...	३८४
अ॒श्रु॒श्च मे र॒ग्नि॒श्च मे॒ऽदा॒भ्यश्च .	४ ।	७ ।	७ ।	१ (७) ४ ...		६८६
अ॒हो॒सु॒चे प्र भ॒रे॒मा म॒नी॒षा ...	१ ।	६ ।	१२ ।	८ ...	१ ...	८३८
अ॒हो॒सु॒चे वि॒षे॒ष य॒न्मा	२ ।	५ ।	१२ ।	१० ...	२ ..	६६८
अ॒क्त॒रि॒हा॒णा वि॒यन्तु ...	१ ।	१ ।	१३ ।	६ ...	१ .	२२५
अ॒क्र॒न्वा॒र्म का॒र्म॒ह॒त स॒ह वा॒चा .	१ ।	८ ।	३ ।	५ ...	२ ..	३३
अ॒क्र॒न्द॒द॒ग्नि॒स्त॒न॒य॒न्नि॒व द्यौ	१ ।	३ ।	१४ ।	५ .	१ . .	५६८
अ॒क्र॒न्द॒द॒ग्नि॒स्त॒न॒य॒न्नि॒व द्यौ	४ ।	२ ।	१ ।	५ . .	४ .	१५२

(७) य खल्वेकादग्निभिरभरेको मन्त्र, तस्य सप्तमांश एव । एव मन्त्रवर्षि ।

मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	भा	श्र
अग्निना देवेन पृतना जयामि ...	३।५।	३।	१ ...	३ ...	३२५	
अग्निना रयिमश्रवत् पौषमेव ...	३।१।११।	१ ...	३ ...	३ ...	६४	
अग्निना रयिमश्रवत् पौषमेव ...	४।३।१३।	१५ ...	४ ...	४ ...	३६८	
अग्निना विश्वायाट् ...	४।४।	८।	१ ...	४ ...	४०३	
अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या ...	०।३।११।	६ ...	६ ...	३६३		
अग्निमग्निं हवीमभिः सदा ...	४।३।१३।	२६ ...	४ ...	३६६		
अग्निमीडे पुरोहितं ...	४।३।१३।	८ ...	४ ...	३६०		
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वदध्वेमो ...	४।१।	२।	० ...	४ ...	१५	
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वद्भूराम ...	४।१।	२।	६ ...	४ ...	१५	
अग्निं पुरोयमङ्गिरस्वद्भूरियामो ...	४।१।	२।	८ ...	४ ...	१५	
अग्निरमुग्निन् षोक व्यासीत् ...	२।६।	६।	१० ...	२ ...	०४३	
अग्निरामोभ्रे ...	४।४।	६।	१२ ...	४ ...	४०६	
अग्निरायुश्चान्स वनस्पतिभिः ...	२।३।१०।	११ ...	२ ...	४४५		
अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयद् ...	१।०।११।	१ ...	१ ...	१०५२		
अग्निर्दंष्ट्रपतिः सोमो विश्ववनिः ...	२।४।	५।	६ ...	२ ...	४६४	
अग्निर्दा इविषं वीरपेशा ...	२।२।	१२।	२२ ...	२ ...	३०२	
अग्निर्देवता ...	४।३।	०।	१५ ...	४ ...	३५०	
अग्निभूतानामधिपतिः ...	३।४।	५।	१-१८३ ...	२५६		
अग्निमन्त्रं प्रतिनुदन् पुरस्तात् ...	४।०।	१४।	६ ...	४ ...	०२२	
अग्निर्मा दुषियात् पातु सविता ...	१।६।	३।	१ ...	१ ...	८६६	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	१।५।	५।	३ ...	१ ...	०६१	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	१।५।	११।	१३ ...	१ ...	८३३	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	४।१।	११।	३ ...	४ ...	१४९	
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ...	४।४।	४।	१ ...	४ ...	४३०	
अग्निर्तापुः सूर्यो वषट् स्वाहा ...	०।३।	१२।	५ ...	६ ...	३६०	

मन्त्र.	का।	प्र।	ब।	म	भा	वृ	
अग्निर्वृत्राणि जहूनद्	...	...	४।३।१२।	१	...	४ ... ३६६	
अग्निर्होता नियसादा	...	...	१।३।१४।	४	...	१ ... ५६८	
अग्निश्च म इन्द्रश्च मे	...	...	४।७।	६। १ (६)	४	...	६८४
अग्निश्च मे घर्मश्च मे	...	..	४।७।	६। १ (६)	४	..	६८६
अग्निखात्ताः पितर एव गच्छत	...	...	२।६।१२।	५	...	२ ... ८१५	
अग्निस्तिग्मेन श्रोत्रिणा	...	...	४।६।	१।२१	...	४ ... ५६४	
अग्निस्ते तनुवं मा	...	...	१।१।	८।१४	...	१ ... १२५	
अग्निस्ते तेजो मा विनैत्	...	...	१।१।	१।१५	...	१ ... १६७	
अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्याच्चेति	...	...	३।२।११।	७	...	३ ... १६२	
अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया	..	..	१।६।	२।१६	...	१ ... ८६०	
अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया	...	...	१।६।	२।२२	...	१ ... ८६०	
अग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्येषम्	...	...	१।६।	४। ७	...	१ ... ८७६	
अग्नीषोमाभ्याम्	...	...	१।१।	४।१०	...	१ ... ८४	
अग्नीषोमाभ्याम्	...	...	१।१।	५। ४	...	१ ... १०५	
अग्नीषोमाभ्याम्	...	...	१।१।	८। ६	...	१ ... १३५	
अग्नीषोमा सवेदसा सङ्गती	...	...	१।३।१४।	७	२	...	४६५
अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण	..	..	३।५।	१। ४	...	३ ... ३०७	
अग्ने अङ्गिरः श्रुतं ते सन्वाहृतः	...	...	४।२।	१। ७	...	४ ... १५२	
अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्या	...	...	१।२।१२।	७	...	१ ... ४१०	
अग्ने अङ्गिरो योऽस्या पृथिव्या	..	..	१।२।१२।	६	...	१ ... ४१०	
अग्ने अच्चा वदेह न	...	...	१।७।१०।	४	...	१ .. १०४४	
अग्ने पक्षतिः	...	...	५।७।२१।	१	...	५ ... ३४६	
अग्ने पुरीषमसि	...	...	४।३।	४। ४	...	४ ... ३२८	
अग्ने खिद्यततोऽहं देवयज्यया	...	...	१।६।	४। ३	...	१ ... ८७६	
अग्ने खिद्यततोऽहमुज्जितिमनूज्येषम्	...	...	१।६।	४।११	...	१ ... ८७६	

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	य
अग्ने किङ्शिल—भूयास्त	...	५।५।	८।	४	...	५ ... १००
अग्ने गङ्गा—भूयास्त	...	५।५।	८।	३	...	५ ... १००
अग्ने गृहपते यज्ञे हृत्यो भागः	...	२।४।	५।	०	...	२ ... ४८४
अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं	...	१।५।	६।१६	...	१	... ०८८
अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं	...	१।६।	६।११	...	१	... ८८८
अग्ने गोभिर्न वा गहोन्दो	...	२।४।	५।	१	...	२ ... ४८३
अग्ने जातान् प्र युदा नः	...	४।३।१२।	१	...	४	... ३८८
अग्ने तमदाश्वं न स्तोमैः	...	४।४।	४।२२	...	४	... ४३८
अग्ने तव श्रवो वयो महि	...	३।२।	०।	५	...	४ ... २३८
अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेभ्यु	...	३।३।	१।	१	...	३ ... १६८
अग्ने श्री ते वाजिना श्री घघस्था	...	३।२।११।	३	...	३	... १६१
अग्ने त्वं सु जागृहि वयं	...	१।२।	३।	३	...	१ ... ३०८
अग्ने त्वं नो अन्तम	...	१।५।	६।	८	...	१ ... ०८८
अग्ने त्वं नो अन्तमः	...	४।४।	४।२०	...	४	... ४४०
अग्नेऽदभ्यायोऽग्रौततनो पाहि	...	१।१।१३।१०	...	१	...	२२५
अग्ने दा दाशुघे रयिं वीरवन्तं	...	२।२।१२।२०	...	२	...	३०२
अग्ने दिवो अर्यमश्वा जिगास्य	...	४।२।	४।	६	...	४ ... १८८
अग्ने दुध्र—भूयास्त	...	५।५।	८।	२	...	५ ... १००
अग्ने नय सुपथा राये	...	१।१।१४।	८	...	२	... २५५
अग्ने नय सुपथा राये	...	१।४।४३।	३	...	१	... ६८२
अग्ने नय सुपथा राये	...	४।२।११।११	...	४	...	३००
अग्ने पवस्व स्वपा	...	१।३।१४।२४	...	१	...	५००
अग्ने पवस्व स्वपा	...	१।५।	५।	८	...	१ ... ०८२
अग्ने पवस्व स्वपा	...	१।६।	६।१०	...	१	... ८८८
अग्ने पावक रोचिषा	...	१।३।१४।२५	...	१	...	५००

मन्त्र

का । प्र । च । म भा ष

अग्ने पावक रोचिषा ...	...	१ । ५ । ५ । ८ ...	१ . . .	७८२
अग्ने पावक रोचिषा ...	...	४ । ६ । १ । ८ .	४ ...	५६४
अग्ने पुरीष्याधिषा भवा त्वन्न	...	४ । २ । ५ । २ ...	४ ...	२०९
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता...	...	४ । ६ । ५ । ५ ...	४ ...	६१६
अग्ने वृद्धमुषसामूर्ध्वो अस्थान्	...	४ । २ । १ । १२ ...	४ ...	१५३
अग्ने भूरीणि तव जातवेदो	...	३ । १ । ११ । २६ ...	३ ...	६६
अग्नेऽभ्वावत्तिन्नभि न	...	४ । २ । १ । ६ ...	४ ...	१५२
अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वत	...	४ । १ । ११ । १ ...	४ ...	१४२
अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां	..	४ । २ । ४ । ७ ...	४ ...	१८८
अग्ने यत्ते परः हृद्नाम	...	४ । ४ । ७ । २२ ...	४ ...	४६८
अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्	..	४ । २ । ७ । ३ ...	४ ...	२३६
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य	.	४ । ३ । १३ । १४ ...	४ ...	३८८
अग्ने यशस्विन् यशसे	...	५ । ७ । ४ । ५ ...	५ ...	२८८
अग्ने युष्वा हि ये तवाश्वासो	...	४ । २ । ८ । १८ . .	४ ...	२६६
अग्नेरनोकमप व्या विवेश	...	१ । ४ । ४५ । ४ ...	१ ...	७११
अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो	...	१ । ४ । ४६ । ५ ...	१ ...	७५७
अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो	...	१ । ६ । २ । २० .	१ ...	८६०
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येषम्	...	१ । ६ । ४ । ४ ...	१ ...	८७६
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येषम्	...	१ । ६ । ४ । ६ ...	१ ...	८७६
अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे स्वा	...	१ । २ । १० । १ ...	१ ...	३७०
अग्नेर्जनिवमसि	...	२ । ३ । ७ । ४ ...	२ .	५०२
अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां	...	१ । १ । १० । १६ ...	१ ...	१६०
अग्नेर्भस्मास्यग्ने पुरीषमसि	...	१ । २ । १२ । २६ ...	१ ...	४११
अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि	...	४ । २ । ४ । २ ...	४ ...	१८८
अग्नेर्भागोऽसि दौक्षाया अधि	...	४ । ३ । ८ । १ ...	४ ...	३६२



मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	मा	४		
अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो	...	४।७।१५।	१	...	४	...	७३९	
अग्नेर्वान्यसि	...	४।४।६।	६	...	४	...	४६०	
अग्नेर्वस्तेजिष्ठेण तेजसा	...	१।१।१०।	२	...	१	...	१३७	
अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि	...	१।१।१३।१५।	...	१	...	...	२२६	
अग्नेर्वीपन्नगृहस्य सदसि	...	१।३।१२।	४	...	१	...	५५२	
अग्ने वन्य०—० भुवासा	...	५।५।	६।	५	...	५	...	१७०
अग्ने वाजस्य गोमत	...	४।४।	४।१६	...	४	...	४३८	
अग्ने विश्वेभिः खनौक देवै	...	३।५।११।	५	...	३	...	३६३	
अग्ने व्रतपते त्वं व्रताना व्रतपतिरसि	...	१।२।११।	३	...	१	...	३८४	
अग्ने व्रतपते त्वं व्रताना व्रतपतिरसि	...	१।३।	४।१६	...	१	...	४०४	
अग्ने व्रतपते त्वं धरिष्यासि	...	१।५।१०।	८	...	१	...	८२५	
अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं	...	१।६।	६।१३	...	१	...	८८८	
अग्ने सहन्तमाभर	...	१।३।१४।१६	...	१	...	...	५६६	
अग्ने सहसाक्ष शतमूर्द्धन्ष्कृतं	...	४।६।	५।	०	...	४	...	६१६
अग्नेस्तनूरसि वाधो	...	१।१।	५।६	...	१	...	१०३	
अग्नेस्तेजस्यास्य	...	१।८।११।१४	...	२	...	...	१२०	
अग्नेस्त्रयो ज्यायाऽसो आतर	...	२।६।	६।	१	...	२	...	७४२
अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्त्रै वर्तन्त्या	...	२।३।१०।	६	...	२	...	४४५	
अग्नेस्त्वा सामान्येनाभिधिश्चामीन्द्रस्य	...	१।७।१०।	६	...	१	...	१०४५	
अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद	...	४।१।	८।१२	...	४	...	६४	
अग्ने हव्यं रक्षस	...	१।१।	४।१६	...	१	...	८५	
अग्ने हव्यं हव्यं	...	४।३।१२।४५	...	४	...	...	३६०	
अग्ने हव्यं हव्यं	...	४।३।१२।२६	...	४	...	...	३६०	
अग्ने न्यावाभितो रथं भौ	...	१।७।	७।	८	...	१	...	६८६
अग्नेरसा घृणी	...	५।७।१०।	६	...	५	...	३४५	

मन्त्रः	का।	प्र।	ष।	म	भा	वृ
अङ्गिरौभिरा गृह्ये यज्ञियेभिर्यम	२।	६।	१२।	१६	.. २	... ८१५
अङ्गारिरसि वम्भारि' ... ..	१।	३।	३।	६	१	... ८६५
अङ्गित्तौ यच्चक्षमा दैत्ये जने ... ..	८।	१।	११।	८	.. ८	१८२
अच्छलाभि कपिञ्जलान् ... ..	५।	७।	१३।	२	.. ५	... ३८१
अच्छापमेति श्रवसा घृतेन ... ..	८।	१।	८।	८	.. ८	... ६८
अच्छिन्न तन्तुं पृथिव्या ... ..	१।	२।	३।	१०	.. १	.. ३१०
अच्छिन्नो रायः सुवीर' ... ..	१।	३।	५।	१०	... १	... ८८२
अच्छिन्नो रायः सुवीर' ... ..	१।	३।	६।	१६	... १	... ५२८
अच्युतस्तिदसि दिवं वृक्षे ..	१।	२।	१२।	२५	... १	... ८११
अजस्रमिन्द्रमृत्युं सुरण्यु ... ..	८।	२।	१०।	५	... ८	... २८०
अजा छन्द ... ..	८।	३।	७।	२३	... ८	... ३५०
अजासि रथिष्ठा पृथिव्या ..	३।	८।	२।	८	... ३	... २८१
अजा ह्यमेरुजनिष्ठ गर्भात् ... ..	८।	२।	१०।	१०	... ८	... २८८
अजोजिपत वनस्पतय इन्द्रं ... ..	१।	७।	८।	२१	.. १	.. १०२०
अजोऽस्येकपात् ... ..	१।	३।	३।	१५	.. १	... ८६५
अज्जेगताय स्वाहाङ्गिसक्थाय ... ..	७।	३।	१७।	१-२६	६	... ३७८
अज्यवे सदाने सौद ... ..	८।	३।	१।	६	... ८	... ३०६
अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा	१।	२।	१०।	३	.. १	... ३७०
अति दिवस्पाहि ... ..	१।	८।	१४।	६	... २	... १४८
अति निहो अतिस्त्रिभोज्यचित्ति०	८।	१।	७।	६	.. ८	.. ८८
अतिरात्रं वर्धन् पतिराष्टत् स्वाहा	२।	८।	३।	७	.. २	... ५०२
अति विश्वा परिष्ठास्तेन ... ..	८।	२।	६।	११	... ८	... २२६
अत्यङ्घ्रा ... ..	१।	८।	१३।	१६	... २	... १३८
अत्यन्यागमाङ्गान्या० ... ..	१।	३।	५।	१	... १	... ८८२
अत्यासो न ये मरुतः सद्यो ... ..	८।	३।	१३।	२३	... ८	... ३६८

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	इ
अत्र पितरो यद्यामागं मन्दध्वम्...	१।८।	५।	७...	२...	६६	
अत्र रमेथा वध्नन् प्रथिया...	१।२।	१३।	७...	१...	४२२	
अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं . .	४।६।	७।	७...	४...	६४७	
अथर्वोपोत्तः ... ..	४।४।	६।	१७...	४...	४०६	
अथाहमनुकामिनीं स्वे लोके	३।५।	६।	३...	३...	३४१	
अथेमवस्य वर था प्रथिया	१।२।	३।	१६...	१...	४१०	
अदन्धेभिः सवितः पायुमिद्वः	१।४।	२४।	१...	१..	६६१	
अदितिः श्रौण्यां ... ..	५।०।	१३।	१०...	५...	३४१	
अदितिः पार्श्वं प्रमुमोक्षेत्	३।१।	४।	११...	३...	२२	
अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशः	१।०।	११।	१६....	१..	१०५२	
अदितिरसि ... ..	१।२।	५।	३...	१..	३३६	
अदितिरासादितः ... ..	४।४।	६।	१५..	४...	४०६	
अदितिर्न उरुय्यत्वदितिः	१।५।	११।	१७...	१...	८३३	
अदितिस्ते विलं गृह्णातु ... ..	४।१।	५।	१८...	४...	६०	
अदितिस्त्वा देवो विश्वदेव्या	४।१।	६।	८...	४...	०६	
अदित्या सद था सौद ... ..	१।२।	८।	४...	१...	३६०	
अदित्या सद था सौद ... ..	१।३।	४।	७...	१...	४०३	
अदित्या सदोऽसि ... ..	१।२।	८।	३...	१...	३६०	
अदित्या सदोऽसि ... ..	१।२।	१०।	७...	१...	३०१	
अदित्या सदोऽसि ... ..	१।३।	४।	६...	१...	४०३	
अदित्यास्त्वगसि ... ..	१।१।	५।	७...	२...	१०६	
अदित्यास्त्वोपस्ये सादयामि	१।१।	४।	१८...	१...	८५	
अदित्यै दादधौ ... ..	५।०।	२१।	२२...	५...	३५०	
अदित्यै यात्रस्यं ... ..	५।०।	१६।	२...	५...	३४४	
अदित्यै मामोऽसि मूष्य थाधि०	४।३।	६।	५...	४...	३६१	

मन्त्र.	का।	प्र।	ब।	म	भा	४	
अदित्यै राखासि ... ..	१।१।	२।१२	...	१	...	५०	
अदित्यै राखासि ... ..	४।१।	५।१७	...	४	...	६७	
अद्भ्यः परि प्रजाता स्य ... ..	१।१।	८।	३	...	१	...	१३५
अद्भ्यः खाहा ... ..	१।८।	१३।	१८	...	२	...	१३८
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामि ... ..	१।३।	८।	४	...	१	...	५१०
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः ... ..	१।३।	११।	१२	...	१	...	५४०
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामि ... ..	३।३।	६।	७	...	३	...	१६५
अदिरसि वानस्पत्यः ... ..	१।१।	५।	१०	...	१	...	१०३
अधा यथा नः पितरः परासः ... ..	२।६।	१२।	११	...	२	...	८१४
अधा ह्यमे क्रतुर्मंसस्य दक्षस्य ... ..	४।४।	४।	२३	...	४	...	४३६
अधि द्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा ... ..	४।४।	५।	१७	...	४	...	४५५
अधिपतयो नाम स्य० — ंदधामि ... ..	५।५।	१०।	१२	...	५	...	१७६
अधिपतिरसि प्राणाय त्वा ... ..	४।४।	१।	१७	...	४	...	४१४
अधिपतिरागतः ... ..	४।४।	६।	१०	...	४	...	४०६
अधिपतिश्च ... ..	१।७।	६।	१७	...	१	...	१०३५
अधिपत्नी नामासि बृहती दिक् ... ..	५।५।	१०।	५	...	५	...	१७५
अधिपत्यसि बृहती दिक् ... ..	१३।	६।	७	...	४	...	३४४
अधिपत्यसि बृहती दिङ् ... ..	४।४।	२।	५	...	४	...	४२३
अधि यदस्मिन् वाजिनीव ... ..	७।१।	२०।	७	...	६	...	२२६
अधि वपामि धान्यमसि ... ..	१।१।	६।	६	...	१	...	१२१
अध्यवोचदधिवक्त्रा प्रथमो ... ..	४।५।	१।	६	...	४	...	५०६
अधिषवयमसि वानस्पत्यं ... ..	१।१।	५।	८	...	१	...	१०३
अनङ्गान् वयः पङ्क्तिश्चन्दः ... ..	४।३।	५।	१०	...	४	...	३३८
अनन्यान्त्सोमपान् मन्यमानः ... ..	३।२।	८।	११	...	३	...	१३६
अनर्वा प्रेक्षि दृतस्य कुल्यामनु ... ..	१।३।	८।	१५	...	१	...	५१०

श्लोक	का। प्र।	श। म	भा	४
अथ वस्त्रे रथमश्वाय ... ..	१।६।१२।१८	...	१ ..	८४०
अथाष्टमस्य नाष्टय्य... ..	१।२।१०।१६	...	१ ...	३०१
अथाष्टया सौदतोर्जस्रतोर् ...	१।८।१२। २	...	२ ...	१२०
अथाष्टयो जातवेदा अष्टितो ...	४।१। ७। ७	...	४ ..	८८
अथानुशारुनुजा मामकतं ...	४।३।११। ६	...	४	३००
अष्टितो मसि वाघो वन्युत्तपोजा	१।८।१२। ३	...	२ .	१२०
अथु ते दायि मष्ट इन्द्रियाय ...	१।६।१२। ४	...	१ .	८३६
अथु ते दायि मष्ट इन्द्रियाय ...	१।७।१३। २	...	१ ..	१०५६
अथु ते दायि यज्ञो सम ...	२।५।१२।३५	...	२ ...	६६६
अथु त्वा रथ अथु मर्यो अथर्वगु ...	४।६। ७। ८	...	४ ...	६४०
अथु गोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु ...	३।३।११।११	...	३ ...	२०३
अथु गोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु ...	४।४।१२।१०	...	४ ...	४६६
अथु गोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यु ...	४।०।१५।१५	...	४ ...	७३५
अथु मन्यतामनुमन्यमाना ... ..	३।३।११।१३	...	३ ...	२२४
अथु मे दीक्षा दीक्षामतिर्मन्यताम्	१।२।०।१०	...	१ ...	३०१
अथुरोहोऽसि ... ..	४।४। १।२८	...	४ ..	४१५
अथुस्वयं वपत ओगुवामपी ...	३।४। २।१०	...	३ ...	२४१
अथुवावि रात्रिमै त्वा ... ..	४।४। १। ८	...	४ ...	४१४
अथुष्टुप् ऋन्द ... ..	४।३। १।१६	...	४ ..	३०६
अथुष्टुप् ऋन्द ... ..	४।३। ७। ८	...	४ ...	३५०
अथुष्टुप् ऋन्द ... ..	४।३।१२।२५	...	४ ...	३६०
अथुराधा नक्षत्रं मित्रो देवता ...	४।४।२०।१५	...	४ ...	४८२
अथारमे रथा त्वमुखायै ... ..	४।१। ६।१५	...	४ ...	११४
अथारमे रथा त्वमुखायै ... ..	४।२। १।१४	...	४ ...	१५३
अथारा मित्रावदद्या परतो ...	५।१।११। ६	...	५ ...	२४

मन्तः	का।	प।	ख।	म	भा	व	
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा ... ..	१।३।११।	२	...	१	...	५८८	
अन्तरिक्षं कुन्दः ... ..	८।३।	७।१३.	८	...	...	८५०	
अन्तरिक्षमसि ... ..	८।८।	६।१५	...	८	...	८६०	
अन्तरिक्षं पुरितता . ... .	५।७।१६।	५	.	५	...	२८८	
अन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सौद	८।८।	७।	५	...	८	...	८६८
अन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि	८।८।	७।१२	..	८	..	८६८	
अन्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामि	१।३।	६।१०	..	१	...	८६२	
अन्तरिक्षस्य यान्यसि ... ..	८।८।	६।१३	..	८	...	८६०	
अन्तरिक्षाय त्वा ... ..	१।१।११।	५	...	१	...	१६३	
अन्तरिक्षाय त्वा ... ..	१।३।	१।	५	...	१	...	८८५
अन्तरिक्षाय त्वा ... ..	१।३।	६।	२	...	१	...	८६१
अन्तरिक्षाय त्वा ... ..	८।८।	६।१६	...	८	...	८६०	
अन्तरिक्षायर्धयस्त्वा ... ..	८।८।	२।	६	..	८	..	८२३
अन्तरिक्षाय स्वाहा ... ..	१।८।१३।३३	२	...	१	...	१६८	
अन्तरिक्षं रक्षोऽन्तरिता ... ..	१।१।	८।११	...	१	...	१३५	
अन्तरिक्षान्कार्थं ... ..	५।७।१२।	६	...	५	...	३३६	
अन्तर्वेदि संयौतवद्वै ... ..	२।८।	६।	६	...	२	...	५१२
अन्त्यस्य ... ..	१।०।	६।१८	...	१	...	१०३५	
अन्त्यायनस्य .. ... ..	१।०।	६।१३	..	१	...	१०३५	
अन्त्याहे, स्वरगुदा ... ..	५।०।१०।	२	...	५	...	३८५	
अन्नं हृदिर्विर्वयट् स्वाहा ... ..	७।३।१२।	७	...	६	...	३६०	
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमोवस्य ... ..	८।२।	३।	१	...	८	...	१०५
अन्नादाय त्वा ... ..	१।०।	६।११	...	१	...	१०३६	
अन्नाय त्वा ... ..	१।०।	६।१०	...	२	...	१०३५	
अन्नेन गय ... ..	८।८।	८।	६	...	८	...	८०३

सन्तः	का।	प्र।	बा।	म	भा	४
अन्यमस्मद्भिद्या इयमग्रे सिषक्तु ...	२।६।११।१३ ...	२	...	८०४		
अन्यावृष्टं च ...	१।८।१३।७ ...	२	...	१४८		
अन्या वो अन्यामवतन्था ...	४।२।६।६ ...	४	...	२२६		
अन्वमिहपसामघमस्थद ...	४।१।२।९० ...	४	...	१६		
अन्वह मासा अन्विहनान्य० ...	१।७।१३।१ ...	१	...	१०५६		
अन्वितिरसि दिवे त्वा ...	४।४।१।३ ...	४	...	४१४		
अन्विदनुमते त्वं ...	१।३।११।१२ ..	३	...	२२४		
अन्विदनुमते त्वं ...	४।४।१२।१८ ...	४	...	४६६		
अन्विदनुमते त्वं ...	४।७।१५।१६ ..	४	...	७३५		
अप आस्येन ...	५।७।१२।२ ...	५	...	३४६		
अपकामः स्यन्दमाना अपवीवरत ...	५।६।१।७ ...	५	...	२०१		
अपदमाना एधित्याशा ...	४।१।६।१८ ...	४	...	७६		
अपभरणीर्नक्षत्रं यसो देवता ...	४।४।१०।२७ ...	४	...	४८२		
अपस्मिन्वौषधीर्जिन्व ...	४।३।४।१६-२० ..	४	...	३२६		
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१।६।६ ...	१	...	१४७		
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१।६।१० ...	१	...	१४७		
अपहतोऽरुः एधित्यै ...	१।१।६।१४ ...	१	...	१४७		
अपाः रसमुद्दयसः ...	१।७।१२।६ ...	१	...	१०५४		
अपाः सधियि सोद ...	४।३।१।१० ...	४	...	३०६		
अपाप्रेऽपि भामार्दं ...	१।१।७।२ ...	१	...	१२७		
अपा क्षये सोद ...	४।३।१।६ ...	४	...	३०६		
अपां घतुर्थी ...	५।८।२१।४ ...	५	...	३४६		
अपागं मे पाहि ...	४।१।६।१० ...	४	...	३४४		
अपागं मे पाहि ...	४।४।७।१७ ...	४	...	४६८		
अपागाप त्वा ...	१।१।६।८ ...	१	...	१२२		

मन्त्रः

का । प्र । च । म । भा । ष

अपानो यज्ञेन कल्पताम् ...	...	१ । ७ । ६ । २० ...	१ ...	१०३५
अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ४ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा दाद्यसि सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १५ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा पुरीषे सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १३ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा भस्मग्त्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ३ ...	४ ...	३०६
अपां त्वाऽयने सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ५ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा धोनौ सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १४ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा सदाने सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । ११ ...	४ ...	३०६
अपां त्वा सधस्ये सादयामि ..	..	४ । ३ । १ । १२ ...	४ ...	३०६
अपा त्वेमग्त्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । १ ...	४ ...	३०६
अपां त्वोद्यग्त्सादयामि ...	...	४ । ३ । १ । २ ...	४ ...	३०६
अपान्नपादाद्युहेमन्त्र ऊर्मिः ...	...	१ । ७ । ७ । ६ ...	१ ...	६८८
अपान्नपादा ह्यस्यादुपस्यं ...	...	२ । ५ । १२ । १५ ...	२ ...	६६०
अपाम सोमममृता अभूम ...	...	३ । २ । ५ । १० ...	३ ...	१०६
अपामिदं न्ययन् स मुद्रस्य ...	...	४ । ६ । १ । ११ ...	४ ...	५६४
अपामोषधौना रस स्य ...	...	१ । ८ । ११ । १५ ..	१ ...	१२०
अभिजस्य ... ..	...	१ । ७ । ६ । ८ ...	१ ...	१०३५
अपि यन्मामग्म्भहि स्वस्तिगाम् ...	...	१ । २ । ६ । ३ ...	१ ...	३६५
अपूतया आधूयमानः ...	...	४ । ४ । ६ । १६ ...	४ ...	४०६
अपेत वीत वि घ सर्पतातो ...	...	४ । २ । ४ । १ ...	४ ...	१८८
अपेन्द्र दिद्यतो मनोऽप ...	...	३ । ५ । ८ । २ ..	३ ...	३५१
अपो अन्वचारिय रसेन ...	...	१ । ४ । ४५ । १३ ...	१ ...	७१०
अपो अन्वचारिय रसेन ...	...	१ । ४ । ४६ । ६ ...	१ ...	७५८
अपो देवीरुप रुद्र मधुमतीर् ...	...	४ । १ । २ । १६ ...	४ ...	१६
अपो यूथेय ... ..	..	५ । ७ । २० । ३ ...	५ ...	३४८



शब्द.	का।	प्र।	थ।	म	भा	य
अप्सरसो मुक्ताभ्यां ... ..	५।०।१५।	७ ...	५ ...	१४३		
अप्सु धीतस्य सोमदेव ते ... ..	३।२।	५।२२ ...	३ ...	१०७		
अप्सु षदसि ... ..	४।४।	७।	६ ...	४ ...	४६८	
अप्सुपदे वट् ... ..	४।६।	१।१४ ...	४ ...	५६४		
अप्सुमे स्वधियव ... ..	४।२।११।१५ ..	४ ...	३००			
अप्सुप्रे स्वधियव ... ..	४।२।	३।	७ ...	४ ...	१०६	
अप्सुन्तरमृतमप्सु ... ..	१।७।	७।	४ ...	१ ...	६८६	
अबोधभिः समिधा जनाना ... ..	४।४।	४।	५ ...	४ ...	४३७	
अजा असि प्रथमजा वज्रमसि ... ..	२।४।	८।	६ ...	२ ...	५०६	
अजा असि प्रथमजा वज्रमसि ... ..	२।४।१०।	६ ...	२ ..	५१६		
अभिजानन्द क्लनय गर्भमाधा ... ..	३।१।११।२४ ...	३ ...	६६			
अभि गोत्राणि सहसा गाहमानो ... ..	४।६।	४।	७ ...	४ ..	६०५	
अभिजिदसि युक्तरावेन्द्राय ... ..	४।४।	१।१६ ...	४ ...	४१४		
अभि त्वं देवः सवितारमूख्योः ... ..	१।२।	६।	२ ...	१ ..	३४६	
अभि त्वा देव सवितरौशनं ... ..	३।५।११।	६ ...	३ ...	३६३		
अभि त्वा तूर नोनुमोऽदुग्धा ... ..	२।४।१४।	६ ...	२ ...	५३८		
अभिधा असि सुवनमसि ... ..	७।१।११।	३ ...	६ ..	२११		
अभिभूरम्यभिभूरहः सजातेषु ... ..	१।६।	२।	३ ...	१ ...	८५६	
अभिन्नो घर्भो जोरदानुर्यत... ..	१।५।१०।१२ ...	१ ...	८२५			
अभिवत्तं सविःशो ... ..	४।३।	८।	६ ...	४ ..	३५५	
अभिष्ठितो वरुणस्य पाशः ... ..	१।४।४५।	३ ...	१ ...	७११		
अभोमां मदिना दिवं मित्रो ... ..	४।१।	६।१५ ...	४ ...	७६		
अभुदिदं विश्वस्य सुवनस्य ... ..	४।२।	६।२१ ...	४ ...	२६६		
अभूष्मम सुमतौ विश्ववेदा ... ..	४।३।११।१० ...	४ ...	३७७			
अभ्यपः राजाभूत् ... ..	१।८।१६।१८ ...	२ ...	१६३			

मन्त्र

का । प्र । ख । न । भा । ष

अभ्यस्यादिश्वा एतना ...	...	...	४ । २ । ८ । १ ...	४ ...	२५२
अभ्यावर्त्तध्वमुप मेत ...	...	...	५ । ७ । ४ । ८ ...	५ ...	२६६
अभ्यावर्त्तस एधिवि यज्ञेन ...	...	...	४ । २ । ७ । २ .	४ ..	२३६
अभ्रसनिरसि ...	...	...	४ । ४ । ६ । ५ ...	४ .	४६०
अभिरसि नारिरसि ..	...	...	१ । ३ । १ । २ ...	१ ...	४४५
अभिरसि नारिरसि ...	...	...	४ । १ । १ । ११	४ ...	२
अमर्त्यस्य, ते होतर्मुर्द्धना जिघर्षिं	...	...	१ । ६ । २ । ११ ...	१ ...	८५६
अर्माऽस्त्रान्क्षय प्रजया सह ...	...	...	३ । १ । ८ । ६	३ ...	४५
अमुत्र भूयादध यद्यमस्य ...	...	...	४ । १ । ७ । ६ ...	४ ...	८८
अमृतमसि ...	...	...	१ । ७ । ६ । ३४	१ ..	१०३५
अमृतमसि मृत्योर्मा पाहि	...	...	१ । ८ । १४ । २ ..	२ ..	१४७
अम्बा दुला गितत्रिरभ्यन्ती ..	...	...	४ । ४ । ५ । ६-१५ ..	४ .	४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा गयति .	...	...	७ । ४ । १६ । १ ...	६ ...	४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति...	...	...	७ । ४ । १६, ६ .	६ ...	४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति .	...	...	७ । ४ । १६ । ८ ..	६ ..	४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति ..	...	...	७ । ४ । १६ । १० ...	६ ...	४५५
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति...	...	...	७ । ४ । १६ । १२ ...	६ ...	४५५
अम्मस्याम्भो वो भक्षीय ...	...	...	१ । ५ । ६ । २ ...	१ ...	७६७
अयं वा परियिष्यते सोम ...	...	...	३ । ३ । ११ । २ ...	३ ...	२२३
अयं वा मित्रावरुणा ..	...	...	१ । ४ । ५ । १० ..	१ ...	६१२
अय वेनखोदयत् एन्निगर्भा ...	...	...	१ । ४ । ८ । १० .	१ ...	६२१
अयसो सो अभिर्यस्मिन्त्साम .	...	...	४ । २ । ४ । ५ ...	४ ...	१८८
अयच्छाय त्वा सः सृजामि ...	...	...	४ । १ । ५ । ६ ...	४ ...	६६
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो .	...	...	१ । ५ । ५ । ६ ...	१ ...	७६१

मन्त्र.	का	प्र	ष	म	भा	४
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यती ...	४	२	४	१०	...	४ ... १८६
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यती ...	४	७	१३	१३	...	४ ... ७१०
अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य ...	४	३	२	२	...	४ ... ३१४
अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य ..	४	४	३	२	..	४ ... ४२८
अयं नो अग्निर्वरिव छाणोतु ...	१	३	४	३	...	१ .. २७३
अयं नो अग्निर्वरिव छाणोतु ...	१	४	४	१०	...	१ . ७५८
अयं नो गमसा पुरः सङ्क्षानो ...	३	३	८	५	...	३ ... २०४
अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा	१	८	८	१२	...	२ ... १०३
अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं ...	१	५	१०	५	...	१ ... ८२४
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य ...	२	६	११	४	...	२ ... ८०४
अयमग्नि सहस्रिणो वाजस्य ...	४	४	४	३	...	४ ... ४३७
अयमग्निरुद्यत्यन्ततदिव ...	३	५	११	३	...	३ ... ३६२
अयमग्निर्वीरतमो वयोधा ...	४	७	१३	८	...	४ ... ७१०
अयमिह प्रथमोऽधायि धाव्यभिर्	१	५	५	४	...	१ ... ७६१
अयमुत्तरात् संयदसुस्तस्य ...	४	४	३	४	...	४ ... ४२८
अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य ...	४	४	३	५	...	४ ... ४२८
अयमु य्यं प्र देवयोर्हिता ...	३	५	११	२	..	३ .. ३६२
अयं पञ्चाद्विंशत्यचास्तस्य ...	४	३	२	३	...	४ ... ३१४
अयं पञ्चाद्विंशत्यचास्तस्य ...	४	४	३	३	..	४ ... ४२८
अयं पुरो सुवस्तस्य प्राणो ...	४	३	२	१	.	४ ... ३१४
अयं पुरो हरिकेश सूर्यरश्मिस् ...	४	४	३	१	...	४ ... ४२८
अया ते व्यमे समिधा विधेम ...	१	२	१४	१५	...	१ ... ४३५
अया विष्ठा जनयन् कर्बुराणि ...	१	७	१२	१२	क .	१ ... १०५५
अरुक्ते दिव माऽखान् ...	१	१	८	१०	...	१ ... १४७
अरातोयं तमधरं छणोमि ...	३	१	४	१२	...	३ ... २२

शब्द	का	प्र	थ	म	भा	य
अवस्युरसि दुवखान् .. ...	४	१	७	१२	११	४ ... ०००
अवाम् रुद्रमदिमह्यव देवं ..	१	१	८	६	६ ... २ ... ८३	
अवौद्यधं वो मनसा सुजाता ...	३	१	१	८	३ ... ३ . ४५	
अवेष्टा दन्दशूका ... ..	१	१	८	१४	४ ... २ ... १४०	
अवोवाच कवये मेध्याय वधो ...	४	१	४	४	६ . ४ .. ४३०	
अग्रनिं मल्लिक्येण . ...	५	१	०	१२	११ ... ५ . . ३३६	
अग्रसूक्ते क्षुद्रमुं ते श्रुष्ट्यस्तु ..	४	१	६	१०	११ २ . ४ ... ५६३	
अग्रसूक्तं पर्वते शिथियाणा .	४	१	६	१	१ ... ४ ... ५६३	
अग्रमा च मे मृत्तिका च मे ...	४	१	७	५	१(५) ४ ... ६८३	
अग्रम तं कामममे . ...	१	१	३	१४	४ ८ ... १ . . ५६८	
अथर्व हि भूरिदावत्तरा वा .	१	१	१	१	१४ १ २ ... २ . . ९५५	
अथुभिं पृथा .. ...	५	१	७	१	२० १ ७ ... ५ ... ३४८	
अश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवता ...	४	१	४	१	१० १ ७ ... ४ ... ४८२	
अश्वत्ये वो निषदगं पथे ... ..	४	१	२	१	६ ५ ... ४ .. २२६	
अश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ ... ..	४	१	४	१	१० १ २६ ... ४ ... ४८२	
अश्वश्चन्द्र' . . . . .	४	१	३	१	७ १ २४ ... ४ ... ३५०	
अश्वानि वाजिनि वाजेषु . ...	१	१	७	१	८ ४ ... १ ... २०१६	
अश्वानो सोमवतीमूर्जयन्तीम् .	४	१	२	१	६ १ १४ ... ४ ... २२०	
अश्विनो प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता .	२	१	३	१	१० १ २ ... २ ... ४४४	
अश्विनोक्त्वा वाजभ्यां सध्यासम्...	३	१	२	१	५ १ २ ... ३ . . १०४	
अश्विनावसाभ्याम् ... ..	५	१	७	१	१३ १ ६ ... ५ ... ३४१	
अश्विनौ क्षत्रेण प्राणापाना० ...	१	१	७	१	११ १ २ ... १ ... १०५२	
अश्वेन च रथेन च वक्षी ... ..	४	१	४	१	८ १ ८ १ ८ .. ४ ... ४०३	
अश्वो हृतेन तमन्या समस्त... ..	५	१	१	१	११ १ १० .. ५ ... २५	
अथाजा नक्षत्रं विश्वेदेवा देवता ...	४	१	४	१	१० १ १६ ... ४ ... ४८२	

मन्त्रः	का।	प्र।	श्र।	म	भा	४
अषाढा नक्षत्रमापो देवता ...	४।४।१०।१८	..	४	...	४८२	
अषाढासि सहमाना ...	४।२।६।५	..	४	...	०६५	
अथौ जुष्टीति घतसो वै दिशश्च ...	२।४।६।४	...	२	...	५११	
असदन्न सुवीर्यमुत त्वदाश्वश्विथं ...	१।८।२०।१३	...	२	...	२२१	
असंमृष्टो ऽसि ह्यसुद ... ..	१।३।३।१२	...	१	...	४६५	
असावि सोम इन्द्र ते .. ...	१।४।२६।१८	..	१	..	६८५	
असितवर्णा हरयः सुपर्णा ..	३।१।११।१६	...	३	...	६५	
असि यमो अस्यादित्यो ...	४।६।७।३	४	६४६			
असुन्वन्तं यजमानमिच्छ ... ..	४।२।५।१०	..	४	...	२३	
असुरः क्रीयमाणः ... ..	४।४।६।६	..	४	...	४८६	
असुरात्तः ... ..	४।४।६।२६	...	४	...	४७६	
असौ यस्तामो अरुण उत .	४।५।१।७	४	५०६			
असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो ...	४।५।१।८	४	५१०			
अस्तु औषट् ... .	३।३।७।२	...	३	..	२००	
अस्तीविश्वन्दः .. ...	४।३।७।४	..	४	..	२५-	
अस्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन	३।३।३।२२	...	३	...	१७७	
अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत ... ..	१।४।४०।१०	...	१	...	६६३	
अस्माकमधे मघवत्सु ... ..	१।५।११।७	..	१	...	८३०	
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ... ..	४।६।४।१०	..	४	...	६०५	
अस्मिन् महत्यर्शवेऽन्तरिक्षे .	४।५।११।२	...	४	...	५५१	
अस्मे इन्द्रावृहस्पती रविं . ...	३।३।११।३	३	३	...	२०३	
अस्मे चन्द्राणि ... ..	१।२।७।३	...	१	..	३५३	
अस्मे ज्योतिः .. ...	१।२।७।७	...	१	...	३।३	
अस्मे ते वन्द्यु ... ..	१।२।७।५	...	१	...	३५३	
अस्मे देवासो वपुषे विकित्सत .	३।२।८।१५	...	३	...	१३७	

मन्त्र.	का।	प्र।	म	भा	४
धाददे . ... ..	१।३।	८।	१ ... १ ...	५१°	
धाददे ... ..	१।४।	१।	१ ... १ ...	५८६	
धा दधिक्षा श्रवसा पक्ष छष्टौ.	१।५।	११।	१२ .. १ ...	८३३	
धादित् पश्याम्युत वा प्रष्ट्योम्या .	५।६।	१।	१० .. ५ .	२०१	
धादित्यं गर्भं पयसा समञ्जन् ...	४।२।	१०।	१ ... ४ ..	२८०	
धादित्यवद्गणस्य सोम देव ते ...	३।२।	५।	७ ... ३ ...	१०५	
धादित्या पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदश	१।०।	११।	१५ ... १ ...	१०५२	
धादित्या देवता ... ..	४।३।	७।	३१ .. ४ ...	३५०	
धादित्याना द्वितीया ... ..	५।७।	१०।	८ ... ५ ...	३४५.	
धादित्यानामवसा नूतनेन ... ..	२।१।	११।	१० ... २ ...	३२५	
धादित्याना भागोऽसि मयता ... ..	४।३।	६।	७ ... ४ ...	३६२	
धादित्यान् इन्द्रमि ... ..	५।७।	१२।	३ ... ५ ...	३३८	
धादित्यासि ... ..	१।२।	५।	४ ... १ ...	३३८	
धादित्यास्वा क्षणन्तु जागतेन ... ..	४।१।	५।	१५ ... ४ ...	६०	
धादित्यास्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन ... ..	४।१।	६।	११ ... ४ ...	७६	
धादित्यास्वा धूपयन्तु जागतेन ... ..	४।१।	६।	३ ... ४ ...	७८	
धादित्यास्वा परिमृच्छन्तु ... ..	१।१।	६।	२१ ... १ ...	१४८	
धादित्यास्वा० — पश्चात् पान्तु	५।५।	६।	६ ... ५ ...	१०१	
धादित्यास्वा प्र वृद्धन्तु जागतेन ... ..	३।३।	३।	३ ... ३ ...	१०६	
धादित्येभ्यस्वा ... ..	१।१।	१३।	५ ... १ ...	२२५	
धादित्यैर्भो भारती वष्टु ... ..	५।१।	११।	८ ... ५ ...	२४	
धादिशः साहा ... ..	१।३।	१०।	८ ... १ ...	५३२	
धा देव यत्र वद ... ..	१।१।	७।	४ ... १ ...	१००	
धा देवानामपि पश्यामगन्तु ... ..	१।१।	१४।	१० .. १ ...	२४६	
धा देवानामपि पश्यामगन्तु ... ..	४।२।	११।	१३ ... ४ ...	३००	

मन्त्र	का। प्र। ख। म	भा	वृ
व्या न एतु मैन पुन क्वात्वे . . .	१।८।५।१३ .	२ ...	६६
व्या नः प्राण एतु परावत . . .	३।३।३।२३	३ ...	१००
व्यानन्दं नन्दधुना ...	५।७।१६।१	५ ...	४४०
व्या नो दिवो वृहत्त पर्वतादा	१।८।२२।४ .	२ ..	२२०
व्या नो दिवो वृहत्त पर्वतादा ..	३।१।११।१०	३	६५
व्या नो मित्रावरुणा वृत्तैर् ..	१।८।२२।८	२ .	२२१
व्या नो मित्रावरुणा वृत्तैर् ..	२।५।१२।२०	२ .	६६८
व्या नो वीरो जायता कर्मण्योऽयम्	१।२।१३।३ .	१	४२१
व्याप उन्दन्तु जीवसे . ...	१।२।१।१	२ .	२०२
व्या पतये त्वा गृह्णामि ...	१।२।१०।११ ...	१	३७१
व्यापान्तमनुस्त्रुपक्षप्रभर्मा	२।२।१२।१४ ..	२ ..	३०१
व्या पूर्वा स्या मा पूर्यत ..	३।२।५।१३	३ ...	१०६
व्यापो व्यस्मान् मातर ...	१।२।१।६	२ ...	२०२
व्यापो देवोः प्रति गृह्णीत . . .	४।२।३।६ ..	४ ...	१०६
व्यापो देवोः शुद्धायुव शुद्धा .	१।३।८।१६ ...	१ ..	५१०
व्यापो देवोः रयेऽवो ... ..	१।१।५।७ ..	१ ..	१०३
व्यापो देवोः वृहतोर्विश्वशम्भुवो ..	१।२।२।५ ...	१ ...	२६०
व्यापो देवोर्मधुमतोरगृह्णन् . . .	६।८।११।१६ . .	२ ...	१२०
व्यापो भद्रा वृत्तमिदाप व्या .	५।६।१।६ ...	५ ...	२०१
व्यापो वृ (यद् वृहतोर्विश्वमायन्)	२।२।१२।२ ..	२ ...	३७१
व्यापो वृ यन्महतोर्विश्वमायन् ..	४।१।८।१६ ...	४ ...	६५
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	४।१।५।२ ...	४ ...	६६
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	५।६।११।१ ...	५ .	२०१
व्यापो हि छा मयोभुवस्ता न ...	०।४।१६।१५ ...	६ ...	४५६
व्याप्तं मन ... ..	१।८।१५।० ...	२ ...	१५६

मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	भा	४
व्याप्यायतां ध्रुवा घृतेन ...	...	...	१।६।	५।	१ ... १	... ८८२
व्याप्यायध्वमद्विधा ...	...	...	१।१।	१।	५ ... १	... १३
व्याप्यायन्तामाप व्योषधयः...	...	...	१।१।१३।	८ ... २	...	... २२५
व्याप्यायस्व मदिन्तम ...	...	...	१।४।३२।	१ ... १	...	... ६८३
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	...	...	२।५।१२।	३ ... २	...	... ६६०
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	...	...	३।१।११।	३ ... ३	...	... ६४
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	...	...	३।२।	५।	८ ... ३	... १०५
व्याप्यायस्व समेतु ते विश्वतः ...	...	...	४।२।	०।१०	...	... २४०
व्या ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ ...	...	...	७।५।१८।	१-१०...	६ ...	... ५४५
व्याभिष्टे व्यद्य गीर्भिर्गन्तो ...	...	...	४।४।	४।२४	...	... ४३६
व्यामनमस्यामनमस्य देवा याः ...	...	...	२।३।	६।	६ ... २	... ४४०
व्यामनमस्यामनमस्य देवा ये ...	...	...	२।३।	६।	४ ... २	... ४१६
व्या मानिष्टोमो विश्वतूकृष्यश् ...	...	...	७।३।१३।	३ ... ६	...	... ३६८
व्या मा वाजस्य प्रसवो ...	...	...	१।०।	८।१६	...	... १०२०
व्यामासु पङ्कमैरय ...	...	...	१।६।१२।	६ ... १	...	... ६३६
व्यामूरज प्रत्यावर्तयेमा ...	...	...	४।६।	६।२०	...	... ६३५
व्या मे गृहा भवन्त्या प्रजा ...	...	...	७।३।१३।	१ ... ६	...	... ३६८
व्या मे ग्रहो भवत्या पुरोरुक् ...	...	...	७।३।१३।	२ ... ६	...	... ३६८
व्या यः हस्ते न खादिनः ...	...	...	३।५।११।	१५ ... ३	...	... ३६३
व्यायं गौ. पृथिरक्रमीद् ...	...	...	१।५।	३।	२ ... १	... ७८२
व्या यदिष्टे नृपतिं तेज ध्यानट् ...	...	...	१।३।१४।	१० ... १	...	... ५६६
व्या यं नरः सुदानवो ददाशुधे ...	...	...	२।४।	८।	६ ... २	... ५०६
व्यायनाय स्वाहा प्रायथाय... ...	...	...	७।१।१३।	१२-१३...	६ ..	... २१०
व्या यस्मिन्सप्त वासवास् ...	...	...	१।६।१२।	५ ... १	...	... ६३६
व्यायुरसि ...	...	...	१।३।	७।	७ ... १	... ५०२



मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	व
व्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे ...	२	५	५	१३	१	०६२
व्यायुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो	१	३	१४	१२	१	५६६
व्यायुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो	२	५	१२	२	२	६६०
व्यायुर्दा अग्ने हवियो जुषाणो ...	३	३	८	१	३	२०४
व्यायुर्मे पाहि ...	४	३	६	८	४	३४४
व्यायुर्मे पाहि ...	४	४	७	१६	४	४६८
व्यायुर्यज्ञेन कल्पताम् ...	१	७	६	१८	१	१०३५
व्यायुधे त्वा ...	४	३	७	४७	४	४५०
व्यायुष्टे विश्वतोऽदधद् ...	१	३	१४	११	१	५६६
व्यायुष्टे विश्वतोऽदधद् ...	२	५	१२	१	२	६६०
व्यायुय्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि ...	१	१	१३	१०	१	३२५
व्याख्यं जाम्बोलेन ...	५	७	११	५	५	४४७
व्याराभे गोप्र उत पूतधन्ने ..	४	५	१०	७	४	५४३
व्यारे शत्रून् रुणुहि सर्ववीर .	१	२	३	२०	१	३१०
व्यार्दा मत्तत्र५ रुद्रो देवता ..	४	४	१०	४	४	४८१
व्यालन्वाय स्वाहा ...	५	७	१०	१३	५	४४८
व्यावर्त्तन वर्त्तय नि निवर्त्तन ..	३	३	१०	४	३	२१०
व्या वायो मध्यमहृत्तुहृत्तुहृत्	४	७	१४	८	४	७०६
व्या वायो भूष शुधिपा उष ग ...	१	४	४	१५	१	६०४
व्या वायो भूष शुधिपा उष न ..	३	४	२	१	३	२४०
व्याविन्न इन्द्रो वृद्धशवा ...	१	८	१७	६	२	१७०
व्याविन्न पूषा विश्ववेदा ...	१	८	१७	१०	२	१२०
व्याविन्ना देव्यदितिर्विंशतुय्या ...	१	८	१७	१३	४	१२०
व्याविन्ने चावांस्यिवी धृतव्रते ...	१	८	१७	१२	२	१७०
व्याविन्नो अग्निर्दृष्टपतिर् ...	१	८	१२	८	२	१७०

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	४
ष्याविमोऽयमसावामुध्यायणोऽस्या ...	१।	८।	१२।	१४	...	२ ... १२७
ष्याविम्री मित्रावरुणावृतावृधा ...	१।	८।	१२।	११	...	२ ... १३७
ष्या विद्यदेवः सत्यतिः सूक्तैरथा	३।	४।	११।	५	...	३ ... २६५
ष्या वो देवास इमहे ... ..	१।	२।	१।	१६	...	३ ... २७२
ष्या वो राजानमध्वरस्य ... ..	१।	३।	१४।	२	...	१ ... ५६७
ष्याशासान सुवीर्यः रायस्योयः...	३।	५।	५।	८	...	३ ... ३३६
ष्याशासाना सौमनसं ... ..	१।	१।	१०।	७	...	१ ... १६७
ष्याश्रीर्दायाददम्पती वाममन्त्रता ...	३।	२।	८।	१६	...	३ ... १३७
ष्याश्रीर्म ऊर्जमुत सुप्रजा ... ..	३।	२।	८।	१८	...	३ ... १३७
ष्याशु शिशानो वयमो युष्मो ... ..	४।	६।	४।	१	...	४ ... ६०४
ष्याशुस्त्रिवदु ... ..	४।	३।	८।	१	...	४ ... ३५५
ष्याश्रावय ... ..	३।	४।	७।	१	...	३ ... २००
ष्या सत्यान्मा मन्वात् पाहि ... ..	३।	१।	७।	२	...	३ ... ३८
ष्या सत्येन रजसा वर्तमानो ... ..	३।	४।	११।	६	...	३ ... ७६५
ष्या समुद्रादान्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधिं	३।	५।	५।	३	...	३ ... ३२५
ष्या सवः सवितुर्यथा भगस्येव ... ..	३।	१।	११।	३४	...	३ ... ६७
ष्याऽस्मिमुया अचुष्यवुर्दिवो ... ..	३।	३।	३	१७	...	३ ... १७६
ष्याहं दीक्षा भरुहमृतस्य ... ..	७।	१।	१८।	६	...	६ ... २२७
ष्याहं पितृन् सुविदधाः अविस्मि...	२।	६।	१२।	७	...	२ ... ८१३

## ४

इडा देवहर्मनुर्गणनीर्हस्पति० ...	३।	३।	२।	७	...	३ ... १७३
इडामपे पुरुदः सः सनिष्ठी ... ..	४।	२।	४।	८	...	४ ... १८८
इडायाप्त्वा पदे वपमाना ... ..	३।	५।	११।	४	...	३ ... ३६०
इश्यानि वन्द्य वाग्निना ... ..	५	१।	११।	३	...	५ ... २४

मन्त्रः	का।	प्र।	ब।	म	भा	व
इदं वामास्ये हवि ... ..	२।२।११।	१ ...	२ ...	२२२		
इदं विष्णुर्विषकमे धेधा ... ..	१।२।१२।	४ ...	१ ...	४२१		
इदं तृतीयं सवनं कवीनाम्भतेन ...	२।१।	८।	४ ...	२ ...	५०	
इदं देवानाम् ... ..	१।१।	४।११ ...	१ ...	८४		
इदं पित्रभ्यो नमो अस्तद्य ये ..	२।६।१२।	१० ...	२ ...	८१४		
इदमहं रघोऽधमं... ..	१।३।	८।१२ ...	१ ...	५२४		
इदमहं तं बलगमुद्रपामि ... ..	१।३।	२।	२ ...	१ ...	४५५	
इदमहं निर्वहणस्य पाशात् ..	१।३।	४।१२ ...	१ ...	४०४		
इदमहममु भ्रातृथमाभ्यो ..	१।६।	६।	२ ...	१ ...	८८०	
इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् ..	१।३।	४।१० ...	१ ...	४०१		
इदमुत्तरात् सुवक्तस्य . . .	४।३।	२।	४ ...	४ ...	३१५	
इदमुत्तरात् सद्य . . .	१।१।	४।१२ ...	१ ...	८४		
इदुवत्तराय परिवत्तराय ..	५।०।	२।१० ...	५ ...	२८३		
इध्मस्य मे वर्धिस्य मे . . .	४।०।	८।१(८) ..	४ ...	६८०		
इन्द्र आसा नेता अहस्यति ...	४।६।	४।	८ ...	४ ...	६०५	
इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदगयत्	१।०।११।११ ...	१ ...	१ ...	१०५८		
इन्द्रं विश्वा अत्रोदधन् .. ..	४।६।	३।१२ ...	४ ...	५६५		
इन्द्रं वो विश्वतस्परि . . .	१।६।१२।	१ ...	१ ...	८३८		
इन्द्रं वो विश्वतस्परि ... ..	२।१।११।	१ ...	२ ...	४२२		
इन्द्रं वो विश्वतस्परि . . .	२।३।१४।	२ ...	२ ...	४६५		
इन्द्रं वो विश्वतस्परि ... ..	२।१।११।१० ...	२ ...	२ ...	६५		
इन्द्रं वो विश्वतस्परि ... ..	४।३।१३।१० ...	४ ...	४ ...	४६८		
इन्द्रं सपसा वहेत् ... ..	५।०।१४।	८ ...	५ ...	४४२		
इन्द्रं सपसा वहेत् ... ..	५।०।१८।	२ ...	५ ...	४४६		
इन्द्रं सुषामा सवाहं ... ..	१।०।१३।११ ...	१ ...	१ ...	१०६०		

मन्त्र	का	प	ष	म	भा	४
इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजो ...	...	१	६	१२	१३	१ ... ६०
इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजो ...	...	२	५	१२	३३	२ ... ६६६
इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः ...	...	१	२	१२	१३	१ ... ०११
इन्द्र नरो नेमधिता हवन्ते ...	...	१	६	१२	२	१ ... ६३६
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	...	२	१	११	२	२ ... ३२३
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	...	२	३	१०	०	२ ... ०६५
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	...	३	१	११	१०	३ ... ६५
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते ...	...	०	३	१३	३१	० ... ३६६
इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं ...	...	१	०	१०	१	१ ... ६०६
इन्द्रमिद्राधिगो वृहद् ...	...	१	६	१२	०	१ ... ६३६
इन्द्रमिन्द्रो वहतोऽप्रतिष्ठ ...	...	१	०	३०	१	१ ... ६०५
इन्द्रवायू इमे सुताः ...	...	१	०	०	२	१ ... ६००
इन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत् ...	...	०	१	६	५	० ... ००
इन्द्रस्य क्रोडः ...	...	५	०	१६	१	५ ... ३००
इन्द्रस्य त्वा वाहुभ्याम् ...	...	१	१	२	१६	१ ... ५०
इन्द्रस्य भ्रुवमसौन्द्राय ...	...	१	१	१	१६	१ ... ००६
इन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु ...	...	२	३	१०	३	२ ... ०००
इन्द्रस्य वजाय खाद्या ...	...	१	०	१५	१०	२ ... १५६
इन्द्रस्य वाङ्मरुति ...	...	१	१	६	२	१ ... १००
इन्द्रस्य वाङ्मरुति ...	...	१	१	११	११	१ ... १६१
इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधि ...	...	०	३	६	२	० ... ३६२
इन्द्रस्य मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो ...	...	०	०	१५	३	० ... ०३३
इन्द्रस्य योनिरसि मा मा ...	...	१	२	२	१२	१ ... २६१
इन्द्रस्य वयो मरुतामनौक ...	...	०	६	६	१०	० ... ६३५
इन्द्रस्य वचोऽसिवावर्षस्तनूपा ...	...	५	०	३	१	५ ... २६१

मन्त्रः	का	प्र	थ	म	भा	वृ
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्तेन मे रथ्य	१।८।१६।१७	...	२	...	१६३	
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्त्वयायं ...	१।७।७।२	...	१	...	६८६	
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्त्वयायं ...	१।८।१२।१७	...	२	...	१२०	
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्त्वयायं ...	१।८।१५।१	...	२	...	१५६	
इन्द्रस्य विष्णो वरुणस्य राघ्न	७।६।४।६	...	४	...	६०५	
इन्द्रस्य सदोऽसि ... ..	१।३।१।१५	...	१	...	४४५	
इन्द्रस्य सूरसि ... ..	१।३।१।१८	...	१	...	४४६	
इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी	१।६।२।२४	...	२	...	८६०	
इन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जियम्	१।६।४।६	...	१	...	८७६	
इन्द्रस्यैकादशते ... ..	५।७।२१।११	...	५	...	३४६	
इन्द्रस्योद्यमाविश्र ... ..	१।२।७।१०	...	१	...	३५४	
इन्द्रामिन्धा त्वा सयुजा युजा	४।४।५।१-८	...	४	...	४५५	
इन्द्रामियोरहं देवयज्यया ... ..	१।६।२।२३	...	२	...	८६०	
इन्द्रामियोरहमुज्जितिमनूज्जियम्...	१।६।४।८	...	१	...	८७६	
इन्द्रामियोर्भागधेयोः स्य ... ..	१।३।१२।४	...	१	...	५५२	
इन्द्राम्यो व्यथयमानाम् ... ..	४।३।६।१	...	४	...	३४३	
इन्द्राम्यो आगतं सुतं ... ..	१।४।१५।१६	...	१	...	६४६	
इन्द्राम्यो दावाएथिवी ... ..	१।२।१।१७	...	२	...	२७२	
इन्द्राम्यो नवतिं पुरो दासपत्नी	१।१।१४।३	...	२	...	२५५	
इन्द्राम्यो मे वर्चः क्षुता सोमो	३।३।३।२४	...	३	...	१७७	
इन्द्राम्यो रोचना दिवः ... ..	४।२।११।१	...	४	...	२६६	
इन्द्राम्यो रोचना दिवः ... ..	४।३।१३।२८	...	४	...	३६६	
इन्द्राम्यो शिखण्डाभ्याम् ... ..	५।७।१५।२	...	५	...	३४३	
इन्द्राम्यो मासु नारिषु ... ..	१।७।१३।३	...	१	...	१०५६	
इन्द्राम्यो शीशा .. ..	५।७।१६।७	...	५	...	३०४	

मन्त्र	का	प्र	ब	म	भी	य
इन्द्राण्या एकादशौ ...	...	...	५	०	२२	१९ ... ५ ... २५०
इन्द्राण्यै सप्तदशं ...	...	...	१	१	२	१३ ... १ ... ५०
इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् ...	...	...	५	०	१५	३ ... ५ ... ३४३
इन्द्राय त्वादित्यवते ...	...	...	१	४	१	६ ... १ ... ५८६
इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने ...	...	...	१	४	१	५ ... १ ... ५८६
इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने ...	...	...	३	२	१	१० ... ३ ... २
इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते ...	...	...	१	४	१	० ... १ ... ५८६
इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने ...	...	...	१	४	१	३ ... १ ... ५८६
इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे ...	...	...	१	४	१	४ ... १ ... ५८६
इन्द्राय वाचं वदतेऽन्नं वाजं ...	...	...	१	०	८	३ ... १ ... १०१६
इन्द्राय स्वाहा ...	...	...	१	८	१३	२६ ... २ ... १४८
इन्द्रावरुणयोरहृष्टं सम्बाजोरव ...	...	...	२	५	१२	१८ ... २ ... ६६८
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न ...	...	...	२	५	१२	१६ ... २ ... ६६८
इन्द्राविष्णु षष्ठीवद्वाः ...	...	...	५	०	१५	४ ... ५ ... ३४३
इन्द्राविष्णु दृष्टहिताः ...	...	...	३	२	११	६ ... ३ ... १६२
इन्द्रियाणि शतक्रतो ...	...	...	१	६	१२	३ ... १ ... ६३६
इन्द्रियाणि शतक्रतो ...	...	...	२	५	१२	३४ ... २ ... ६६६
इन्द्रियावन्तो वनामहे ...	...	...	१	२	०	४ ... ३ ... १२६
इन्द्रेण देवेन एतना जयामि ...	...	...	३	५	१	३ ... ३ ... ३२६
इन्द्रेण सयुजो वयं ...	...	...	३	५	३	४ ... ३ ... ३२६
इन्द्रेमं प्रतरा वृधि ...	...	...	४	६	३	२ ... ४ ... ५६४
इन्द्रो जयाति न पराजयाता ...	...	...	२	४	१४	४ ... २ ... ५३८
इन्द्रो देवता ...	...	...	४	३	०	३५ ... ४ ... ३५०
इन्द्रो हविर्दाने ...	...	...	४	४	६	१४ ... ४ ... ४०६
इन्द्रो जसिमो जस्यो त्वं देवेषु ...	...	...	३	३	१	३ ... ३ ... १६८

मन्त्र	का । प्र	ख । म	भा	पृ
इन्द्रानास्त्वा शत८ हिमा	१ । ५ ।	५ । १५	१	७८२
इन्द्रानास्त्वा सुप्रजस	१ । ६ ।	२ । ५	१	८५८
इम यम प्रस्तर मा हि सौदा	२ । ६ । १२ ।	१५	२	८१४
इम विष्यामि वरुणस्य पाश	१ । १ । १० ।	८	१	१६७
इम विष्यामि वरुणस्य पाश	३ । ५ । ६ ।	५	३	३४१
इम८ समुद्र८ शतधारमुख	४ । २ । १० ।	६	४	२८७
इम८ क्षतमूर्जस्त्रन्त धयाया	५ । ५ । १० ।	१५	५	१७७
इम गो देव सवितर्यञ्ज	४ । १ । १ ।	८	४	२
इममम्र व्यायुधे वर्चसे ह्यधि	२ । ३ । १० ।	१०	२	४४५
इम पशु पशुपते ते व्यद्य	३ । १ । ४ ।	२	३	२१
इम मा हि८सौर्दिपाद मश्रुना	४ । २ । १० ।	२	४	२८७
इम मा हि८सौरेकशम	४ । २ । १० ।	४	४	२८७
इम मे वरुण श्रुधौ हवमद्या	२ । १ । ११ ।	२१	२	३२५
इम मे वरुण श्रुधौ हवमद्या	२ । ५ । १२ ।	११	२	६६७
इम मे वरुण श्रुधौ हवमद्या	४ । २ । ११ ।	१७	४	३००
इमा८ रुद्राय तवसे कपर्दिने	४ । ५ । १० ।	३	४	५४३
इमा८ सुनावमारुह८	१ । ५ । ११ ।	२०	१	८३३
इमा त वाजिन्नवमार्जनानी	४ । ६ । ७ ।	५	४	६४६
इमा धिय८ शिक्तमाणस्य	१ । २ । २ ।	८	१	२८१
इमामम्यभयान रश्नान्मृतस्य	४ । १ । २ ।	१	४	१५
इमामम्यभयान रश्नान्मृतस्य	७ । १ । ११ ।	२	६	२११
इमामूर्णाय वरुणस्य माया	४ । २ । १० ।	८	४	२८८
इमा मे अम्र इष्टका धेनव	४ । ४ । ११ ।	२३	४	४८७
इमो अग्ने वीततमानि	४ । ३ । १३ ।	२१	४	३८८
इमौ ते पक्षावन्नरौ पतत्रियो	४ । ७ । १३ ।	२	४	७०८

सन्त	का। प्र। ष। म	भा	४
इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ ...	१।८।२२।१६ ...	२ ...	२२२
इयं यका शकुन्तिकाहलमिति ...	७।४।१६।११ ...	६ ...	४५५
इयं वः सा सत्या सन्धाभूद् ...	१।७।८।२० ...	१ ...	१०२०
इयं ते शुक्र तनूरिदं ...	१।२।४।१ ...	१ ...	३२०
इयदस्यापुरस्यायुर्मे धेहि ...	१।८।१५।११ ...	२ ...	१५६
इयमुपरि मतिक्तस्यै ...	४।३।२।५ ...	४ ...	३१५
इयमेव सा या प्रथमा थौच्छद् ...	४।३।१।१ ...	४ ...	३७६
इरत्यत्रे प्रथयस्व जन्तुभिरसौ ...	४।२।७।६ ...	४ ...	२३६
इरावती धेनुमती हि भूतः ...	१।२।१३।५ ...	१ ...	४२१
इषमावदोर्जमावद् ...	१।१।५।११ ...	१ ...	१०३
इषमूर्जमहमित या ददे ...	४।२।७।४ ...	४ ...	२३६
इषयोर्जश्च शारदावतू ..	४।४।११।०-८...४ ...	४ ...	४८७
इषिरो विश्वथचा वातो गन्धर्वस् ...	३।४।७।६ ...	३ ...	२६२
इषे त्वा ...	१।१।१।१ ...	१ ...	१३
इषे त्वा ...	१।३।७।१ ...	१ ...	५०२
इषे त्वा ...	१।३।६।१४ ...	१ ...	५२४
इषे त्वा ..	४।३।७।४० ...	४ ...	३५०
इष्टयजुषस्ते देव सोम ...	३।२।५।१२ ...	३ ...	१०६
इष्टेन पक्वमुप ते ऊवे ...	७।३।११।४ ...	६ ...	३६३
इष्टो यज्ञो भृगुभिर् ...	५।६।८।११ ...	५ ...	२४६
इष्ट त्वष्टारमयियं ..	३।१।११।५ ...	३ ...	६४
इष्ट त्वा भूर्धाचरेदुपत्नान् ..	१।२।१४।६ ...	१ ...	४३४
इष्ट धृतिः साष्टा ...	७।१।१८।६ ...	६ ...	२२३
इष्ट धृति साहेष्ट विष्टतिः ...	७।१।१२।३ ..	६ ...	२१४
इष्ट रन्ति स्वाहा ...	७।१।१८।११ ...	६ ..	२२३



मन्त्रः	का	प्र	ष	स	भा	वृ
इह रमतिः स्वाहा . ...	०	१	१८	१२	...	६ ... २२३
इह विद्यति स्वाहा ... ..	०	१	१८	१०	...	६ ... २२३
इहैवाप्रे अग्नि धारया रयिं	०	१	०	४	...	४ ... ८०

### इ

ईश्वाराय स्वाहेद्भृताय स्वाहा ...	०	१	१६	१-८४	...	६ ... २१५
ईदृक्षास एतादृक्षास ..	४	६	५	१६	...	४ ... ६१०
ईदृष्ट च ... . ...	१	८	१३	६	...	२ . १३८
ईदृष्ट पान्यादृष्ट चैतादृष्ट ...	४	६	५	१५	...	४ ... ६१०
ईदुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् ..	१	४	३३	१	...	१ ... ६८३
ईर्मान्तास सिलिक्रमध्यमास ...	४	६	०	१०	...	४ ... ६४०

### उ

उक्थ उक्थे सोम इन्द्रं ... .	१	४	४६	४	...	१ ... ०५०
उक्षात्राय वशात्राय ... ..	१	३	१४	२२	...	१ ... ५००
उक्षा वयः सतोदृष्टी छन्द	४	३	५	०	...	४ ... ३३८
उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्ण	४	६	३	१२	...	४ ... ५६५
उखां करोतु शतया वाङ्मया-	४	१	५	१०	...	४ ... ६६
उया च भीमा च पितृणां ...	४	४	११	१४	...	४ ... ४८०
उया दिशामभिभूतिर्वपोधा	४	४	१२	३	...	४ ... ४६०
उयामातिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा ...	१	८	१३	२	...	२ ... १३०
उयोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु	१	६	२	२	...	१ ... ८५६
उष्णुक्षा व्योमधीना गात्रो ...	४	२	६	१०	...	४ ... २२६
उष्णुक्षो अग्ने यज्जमाग्यैधि	१	६	२	१०	...	१ ... ८५६
उत नो देव देवाः अरुणा वोषो	२	६	११	२	...	२ ... ८०४

मन्त्र	का। प्र। ष। म	भा	पृ
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदमिर्ष्वेषहा ...	३।५।११।१४	३	३६३
उत माता महिषमन्ववेनदमी ...	३।२।११।१०	३	१६२
उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यतः ...	१।७।८।१५	१	१०१६
उत स्नानासो दिविमन्वमेस् ...	१।२।१४।१८	१	४३५
उत्काम महते सौमगाय ...	४।१।२।१४	४	१६
उत्तमय एधिवीम् ...	२।४।१०।७	२	५१६
उत्तमय एधिवी भिन्धीदं ...	२।७।८।१०	२	५०६
उत्तमय एधिवी भिन्धीदं ...	३।५।५।४	३	३३५
उत्तर उत्तरो न्यायान् भवत्येवमिव	२।४।१०।१३	२	५२१
उत्सृज्योर्दं धेच्छन्नि ..	७।४।१६।५	६	४५५
उत्सादेन जिह्वाम् ..	५।७।११।६	५	३३७
उत्तिष्ठन्नोजसा सह पौत्वा ..	१।४।३०।१६	१	६८३
उदकमोदु द्रविणोदा ..	४।१।२।१५	४	१६
उदमे तिष्ठ प्रत्यातनुष्य ...	१।२।१४।४	१	४३३
उदमे शुचयस्तव ...	१।३।१४।२८	१	५७०
उदमे शुचयस्तव ..	१।४।४६।१३	१	७५८
उदमे शुचयस्तव ...	१।५।५।१२	१	७६२
उदमे शुचयस्तव ..	२।४।१४।११	२	५३६
उदप्रतो न वयो रक्षमाणा ..	३।४।११।६	३	२६५
उदप्रतो मरुतस्ताः इयत्तं ...	३।१।११।२६	३	६६
उदस्य प्रोचिरस्यादानुज्ञानस्य ...	४।४।४।१५	४	४३८
उदादाय एधिवी जोरदानुः ...	१।१।६।२५	१	१४८
उदाभ्य शुचिरा पूत एमि ...	१।२।१।७	१	२०२
उदायुधा स्नायुभोदोषधीनाः	१।२।८।१	१	३६०
उदीषो दिग्नाः शरदृगुगां ...	४।३।३।४	४	३२१

मन्त्र	का	प्र	थ	म	भा	व
उदोघोमातिष्ठानुष्टुप् त्वा .. ..	१	८	१३	४	...	२ ... १३८
उदोथा त्वा दिश्या सादयामि ...	५	५	८	७	...	५ ... १६५
उदोथां दिश्याप ओषधयो ...	१	६	४	७	..	१ ... ८८३
उदोरतामवर उत्परास उन्मध्यमा	२	६	१२	६	...	२ ... ८१३
उदोरयथा भरतः समुद्रतो ...	२	४	८	७	...	२ ... ५०६
उदुत्तमं वरुण पाशमस्रदवाधमं ...	१	५	११	१०	...	१ .. ८३३
उदुत्तमं वरुण पाशमस्रदवाधमं	२	४	१२	६	..	२ . ६६७
उदुत्तमं वरुण पाशमस्रदवाधमं .	४	२	१	१०	...	४ ... १५६
उदुत्तमं वरुण पाशमस्रदवाधमं ...	४	७	११	८	...	४ .. ३००
उदुत्तिष्ठ स्रध्वरावा नो ... ..	४	१	४	३	...	४ ५०
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	१	२	८	६	...	१ . ३६०
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	१	४	४३	१	...	१ ... ६६३
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	२	२	१२	५	...	२ ... ३७१
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	२	४	१४	१३	...	२ ... ५३८
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	२	५	१२	१३	...	२ ६६७
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	३	१	११	३१	...	३ ... ६७
उदु त्वा विश्वे देवा थमे ... ..	४	२	३	२	...	४ ... १७५
उदु त्वा विश्वे देवा थमे ... ..	४	६	३	४	...	४ ... ५६४
उदेवमुत्तरा मयामे ... ..	४	६	३	१	...	४ ... ५६४
उदेधा वाङ्म अतिरमुद्दर्थं ...	४	१	१०	१०	...	४ १२७
उदुपामश्च नियामश्च ब्रह्म .. ..	१	१	१३	२	...	३ .. २२५
उदुपामश्च नियामश्च ब्रह्म .. ..	१	६	४	१३	...	१ ... ८०६
उदुपामश्च नियामश्च ब्रह्म .. ..	४	६	३	१५	...	४ ... ५६५
उद्विवः क्षमानान्तरिच्छं एष्य ..	१	३	१	१०	...	१ ... ४४५
उद्विवः क्षमानान्तरिच्छं एष्य ..	१	३	६	१०	...	१ ... ४८१

मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	भा	३
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्द्वेषा ...	३।५।११।१४				३ .	३६३
उत माता महिषमन्ववेनदमो ..	३।२।११।१०				३ .	१६२
उत स्नास्य द्रवतस्त्ररण्यत	१।७।८।१५				२...१०१६	
उत स्नानासो दिविषन्त्वग्नेम्	१।२।१४।१८				१ . .	४३५
उत्क्राम महते सौभगाय ..	४।१।२।१४				४ . .	१६
उत्तमभय पृथिवीम् ...	२।४।१०।७				२ . .	५१६
उत्तमभय पृथिवी भिन्धीदं .	२।७।८।१०				२ ..	५०६
उत्तमभय पृथिवी भिन्धीदं ...	३।५।५।४				३ ...	३३५
उत्तर उत्तरो व्याथान् भवत्येवमिव	२।४।१०।१३				२ ...	५२१
उत्सृज्योर्दं धेच्छन्नि ..	७।४।१६।५				६ ...	४५५
उत्सादेन जिह्वाम् ;. .	५।७।११।६				५ ...	३३०
उत्तिष्ठमोजसा सह यीत्वा	१।४।३०।१४				१ .	६८३
उदकमीदु द्रविणोदा .	४।१।२।१५				४	१६
उदमे तिष्ठ प्रत्यातनुष्व ...	१।२।१४।४				१ ..	४३३
उदमे शुचयस्तव ..	१।३।१४।२८				१	५७०
उदमे शुचयस्तव ...	१।४।४६।१३				१ ..	७५८
उदमे शुचयस्तव .	१।५।५।१२				१	७६२
उदमे शुचयस्तव ..	२।४।१४।११				२ .	५३६
उदप्रतो न वयो रक्षमाणा .	३।४।११।६				३ .	२६५
उदप्रतो मरुतस्ताः इयत्तं .	३।१।११।२६				३ ...	६६
उदस्य शोचिरस्यादाजुङ्गानस्य ..	४।४।४।१५				४ ...	४३८
उदादाय पृथिवी जोरदानु ...	१।१।६।२५				१ ...	१४८
उदाभ्य शुचिरा पूत एमि ..	१।२।१।७				१ ...	२७२
उदायुधा स्नायुषोदोषधीनाः	१।२।८।१				१ .	३६०
उदीषी दिशाः शरद्वृत्ना ...	४।३।३।४				४ ...	३२१

मन्त्र

का । प्र । ष । म भा ष

उदीचीमातिष्ठानुष्टुप् त्वा ... ..	१ । ८ । ११ । ४ ... २ ... १२८
उदीच्या त्वा दिशा सादयामि ...	५ । ५ । ८ । ७ ... ५ ... १६५
उदीच्यां दिग्भाप षोषधयो ...	१ । ६ । ५ । ७ ... १ ... ८८३
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमा	२ । ६ । १२ । ६ ... २ ... ८१३
उदीरयथा मरुत समुद्रतो ...	२ । ४ । ८ । ७ ... २ ... ५०६
उदुत्तमं वरुण पाश्रमस्मदवाधमं ...	१ । ५ । ११ । १० ... १ . ८३३
उदुत्तमं वरुण पाश्रमस्मदवाधमं	२ । ४ । १२ । ६ ... २ . ६६७
उदुत्तमं वरुण पाश्रमस्मदवाधमं .	४ । २ । १ । १० ... ४ ... १५३
उदुत्तमं वरुण पाश्रमस्मदवाधमं ...	४ । ० । ११ । ८ ... ४ ... ३००
उदुत्तिष्ठ स्रध्वरावा नो ... ..	४ । १ । ४ । ३ ... ४ ५०
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	१ । २ । ८ । ६ ... १ . ३६०
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	१ । ४ । ४३ । १ ... १ ... ६६३
उदु त्वं जातवेदसं ... . ...	२ । २ । १२ । ५ ... २ ... ३०१
उदु त्वं जातवेदसं ... ...	२ । ४ । १४ । १३ ... २ ... ५३६
उदु त्वं जातवेदसं ... ..	२ । ५ । १२ । १३ ... २ ६६७
उदु त्वं जातवेदसं ... . ...	३ । १ । ११ । ३१ ... ३ ... ६७
उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने ... ..	४ । २ । ३ । २ ... ४ ... १७५
उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने ... ..	४ । ६ । ३ । ४ ... ४ ... ५६४
उदेनमुत्तरां गयामे ... ..	४ । ६ । ३ । १ ... ४ . . ५६४
उदेषा बाह्व अतिरमुद्धर्षं ...	४ । १ । १० । १० ... ४ . १२०
उदयामश्च नियामश्च ब्रह्म... ..	१ । १ । १३ । २ ... ३ ... २२५
उदयामश्च नियामश्च ब्रह्म ..	१ । ६ । ४ । १३ ... १ ... ८७६
उदयामश्च नियामश्च ब्रह्म... ..	४ । ६ । ३ । १५ ... ४ ... ५६५
उद्विब्रह्मज्ञानान्तरिक्षं पृथ ...	१ । ३ । १ । १० ... १ ... ४४५
उद्विब्रह्मज्ञानान्तरिक्षं पृथ ...	१ । ३ । ६ । १० ... १ ... ४६१

मन्त्र	का	प्र	ब	म	भा	श्र
उद्दिश साहा ... ..	१	३	१०	१०	१	५३२
उद्दर्भय मघवन्नायुधायुत् ...	४	६	४	११	४	६०५
उद्द्रो दत्तोदधिं भिन्त दिव ...	२	४	८	१२-२-३४	२	५०६
उद्द्रो दत्तोदधिं भिन्त दिव ...	४	७	१३	५	४	७०६
उद्द्रुध्यस्त्रामे प्रति जागृहि . .	४	७	१५	१२	४	७१०
उद्द्वयं तमसस्परि पश्यन्तो...	४	१	७	१०	४	८८
उप च्छरन्ति सिन्धवो मयोसुव ...	१	८	२२	१५	२	२२१
उप ऋग्नूप वेतसेऽवत्तरं ...	४	६	१	५	४	५६३
उप त्वामे दिवेदिवे ... ..	१	५	६	५	१	७६८
उप प्रयन्तो व्यध्वर मन्त्रं ...	१	५	५	१	१	७६१
उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा ...	४	६	७	१२	४	६४७
उप प्रागात् परमं यत् . .	४	६	७	१३	४	६४७
उप प्रागात् सुमन्मैऽधायि...	४	६	८	७	४	६५७
उप प्रेत जयता नरः स्थिरा ...	४	६	४	१२	४	६०५
उपभृत् ( उपभृदसि ) ... ..	१	१	११	१८	१	१६४
उपभृदेहि देवत्त्वा . .	१	१	१२	३	१	२०४
उप भा द्यावापृथिवी ह्ययेता ...	३	२	४	२	३	६८
उप यमेति युवति. सुदर्चं ... ..	४	३	१५	२०	४	३६८
उपयामगृह्योतोऽसि देवाय त्वा ...	१	४	२३	१४	१	६६१
उपयामगृह्योतोऽसि देवाय त्वा . .	१	४	२४	१४	१	६६१
उपयामगृह्योतोऽसि देवाय त्वा ...	१	४	२५	१४	१	६६१
उपयामगृह्योतोऽसि नृषदं त्वा ...	१	७	१२	१	१	१०५४
उपयामगृह्योतोऽसि पृथिवीषदं त्वा	१	७	१२	३	१	१०५४
उपयामगृह्योतोऽसि प्रजापतये त्वा	३	२	१	८	३	८२
उपयामगृह्योतोऽसि प्रजापतये त्वा	३	५	८	१	३	३५०

मन्त्र	का । प्र । ष । म	भा	४
उपयामऽहोतोऽसि प्रजापतये त्वा	० । ५ । १६ । २	६	५०२
उपयामऽहोतोऽसि प्रजापतये त्वा	० । ५ । १० । २	६	५००
उपयामऽहोतोऽसि मर्काय त्वैष	१ । ४ । ६ । १ख	१	६२१
उपयामऽहोतोऽसि महेन्द्राय त्वा	१ । ४ । २० । १ख	१	६०६
उपयामऽहोतोऽसि महेन्द्राय त्वा	१ । ४ । २१ । १ख	१	६५०
उपयामऽहोतोऽसि मित्रावरुणाभ्या	१ । ४ । ५ । १ख	१	६१२
उपयामऽहोतोऽसि वायवे त्वा	१ । ४ । ४ । १ख	१	६०४
उपयामऽहोतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा	१ । ४ । १६ । १ख	१	६४६
उपयामऽहोतोऽसि शृण्डाय त्वैष	१ । ४ । ८ । १ख	१	६२१
उपयामऽहोतोऽसि श्रुतसदसि	३ । २ । १० । ३	३	२५६
उपयामऽहोतोऽसि सूर्याय त्वा	१ । ४ । ११ । १ख	१	६८५
उपयामऽहोतोऽसोन्द्रवायुभ्या	१ । ४ । ४ । १ख	१	६०४
उपयामऽहोतोऽसौन्द्रामिभ्या	१ । ४ । १५ । १ख	१	६४६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा बृहद्दत्त	१ । ४ । १२ । १	१	६३५
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १० । १ख	१	६४६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १८ । १ख	१	६४६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते	१ । ४ । १६ । १ख	१	६४६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ३० । १ख	१	६८५
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ३८ । १ख	१	६८५
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ३६ । १ख	१	६८५
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ४० । १ख	१	६८५
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ४१ । १ख	१	६८६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वा षोडश्रिने	१ । ४ । ४२ । १ख	१	६८६
उपयामऽहोतोऽसौन्द्राय त्वैश्वर्यते	१ । ४ । ३० । १ख	१	६८३
उपयामऽहोतोऽस्यमये त्वा तेजसते	१ । ४ । २६ । १ख	१	६८३

शब्द	का	प्र	थ	म	भा	व		
उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वानराय	१	।	४	।	२	।	२	ख ... १ ... ६३८
उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यंश्च	.	१	।	४	।	२	... १ ... ६००	
उपयामगृहीतोऽस्यसुपदं त्वा	...	२	।	०	।	२	। २ ... २ ... १०५४	
उपामगृहीतोऽस्यधिभ्यां त्वैष } ते योनिरन्धिभ्यां त्वा }	...	१	।	४	।	०	। २ ख . १ ... ६१५	
उपयामगृहीतोऽस्यधिभ्या त्वैष } ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा }	...	१	।	६	।	०	। २ ख .. १ ... ६१५	
उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि	...	१	।	४	।	२	। ० । १ ख ... १ ... ६२८	
उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि	...	१	।	४	।	२	। २ । १ ख ... १ ... ६२८	
उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा	...	१	।	४	।	२	। २ । १ ख ... १ ... ६५४	
उपयामगृहीतोऽस्यृतसदसि	...	३	।	२	।	२	। ० । २ ... २ ... १५६	
उपयाममधरोऽङ्ग	...	५	।	०	।	२	। २ । ० ... ४ ... २३८	
उपवीरसि	...	१	।	३	।	०	। २ ... १ ... ५०२	
उप श्रेष्ठा न आग्निषो	...	४	।	०	।	१	। ५ । ८ ... ४ ... ०३४	
उप श्वासय एधिबोमुत दां	...	४	।	६	।	१	। ८ ... ४ ... ६२५	
उपहृता पितरः सोम्यासो बहिर्ध्वेषु	...	२	।	६	।	२	। २ । ८ ... २ ... ८२३	
उपहरेषु यदधिभ्यं ययिं	...	४	।	३	।	२	। २ । २५ ... ४ ... ३८८	
उपाहृताय स्वाहा	...	५	।	०	।	२	। ० । २० । १२ ... ५ ... ३४८	
उपो देवान् दैवोर्विश	...	१	।	३	।	०	। २ ... १ ... ५०२	
उभा जिग्यधुर्न पराजयेथे	...	३	।	२	।	१	। १ । ५ ... ३ ... १६१	
उभा वामिन्द्राप्नो धा ऊवध्या	...	१	।	१	।	१	। १ । १ । १ ... १ ... २५५	
उभा वामिन्द्राप्नो धा ऊवध्वै	...	१	।	५	।	५	। ५ ... १ ... ०६१	
उभे सुखन्त्र सर्पिषो दवीं	...	२	।	२	।	२	। २ । २ । २६ ... २ ... २०३	
उभे सुखन्त्र सर्पिषो दवीं	...	४	।	४	।	४	। ४ । २१ ... ४ . ३३८	
उदङ् हि राजा वदथस्वकार	...	१	।	४	।	४	। ५ । १ ... १ . ०११	



मन्त्र	का	प्र	ब	म	भा	इ
उरु द्रष्टो विश्वरूप इन्द्रः ...	३	३	१०	६	३	२१८
उरु प्रथस्रोत ते यज्ञपति ...	१	१	८	८	१	१३५
उरु प्रथस्रोत ते यज्ञपति . ...	१	२	१२	८	१	४११
उरु विष्णो विक्रमस्रोत ...	१	३	४	४	१	४०३
उरुयथा गो मद्दिष शर्म .	४	०	१४	८	४	०२२
उरो अन्तरिक्ष सजूर्देवेन ...	१	३	८	१२	१	५१०
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ...	१	२	८	२	१	२६०
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ..	१	१	२	१८	१	५०
उर्वन्तरिक्षमन्विहि .. ...	१	१	४	१०	१	८५
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ...	१	३	८	१०	१	५२४
उर्वन्तरिक्षमन्विहि ..	१	४	२	४	१	५८३
उर्वशसि .. ...	१	३	०	६	१	५०२
उश्नन्तस्वा इवामह उश्नन्त ...	२	६	१२	१	२	८१३
उशिक्ष् त्व देव सोम गायत्रेण ...	३	३	३	२०	३	१००
उशिक्ष् पावको अरतिः ...	४	२	२	५	४	१६६
उशिक्षि कवि .. ...	१	३	३	५	१	४६५
उशिक्षि वसुभ्यस्वा वसुभिन्व ...	४	४	१	८	४	४१४
उशिक्षि ह्यन्द ...	४	३	०	६	४	३५०
उसावेतं धूर्धा हावन्श्रु ...	१	३	८	०	१	३६१
उसासि मम भोगाय भव ...	१	२	३	११	१	३०१

### ज

जमा ...	४	४	०	२६	४	४६८
जकुं च मे मृत्ता च मे ...	४	०	४	११(४)	४	६८२
जगंस्याद्विरस्युर्गंधदा ...	१	२	२	८	१	२८१

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	ग।	भा	व
अर्जुं स॒स्रुदेन ... . ...	५।०।११।	४	...	५	...	१३०
ऊर्जा यद्यच्चमश्रमन्त देवा...	४।६।६।	०	...	४	...	५६४
ऊर्जा व पश्यान्मूर्धा मा ..	१।५।६।	११	...	१	...	०६८
ऊर्जे त्वा ... . ...	१।१।१।	२	...	१	...	१३
ऊर्जे त्वा ... ..	४।१।०।	४१	...	४	...	३५०
ऊर्जे होत्राणां स्नाहा वट्	३।२।८।	४	...	३	...	१३६
ऊर्जे नपाज्जातवेद .. ..	४।२।०।	०	...	४	...	२३६
ऊर्जे नम्रे स्नाहा ... ..	१।८।१६।	२३	...	२	...	१६३
ऊर्द्धं ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा	४।१।४।	४	...	४	...	५०
ऊर्द्धया त्वा दिशा सादयामि ..	५।५।८।	८	...	५	...	१६५
ऊर्द्धा षस्य समिधो भवन्त्यूर्द्धा .	४।१।८।	१	...	४	...	६४
ऊर्द्धा दिशां रन्तिराश्रौषधौनां	४।४।१२।	११	...	४	...	४६८
ऊर्द्धा दिशां हेमन्तश्चिश्चिरा- ...	४।३।३।	५	...	४	...	३२१
ऊर्द्धामातिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा ... .	१।८।१३।	५	...	२	...	१३८
ऊर्द्धामिनामुच्छ्रयताद्देव्युभारं ...	०।४।१६।	०	...	६	...	४५५
ऊर्द्धाया दिशि यच्च संवत्सरो ...	१।६।५।	८	...	१	...	८८३
ऊर्द्धासि ... ..	४।४।०।	४	...	४	...	४६८
ऊर्द्धे समिधावाद्धान्यपरिष्ठादेव ...	२।६।६।	५	...	२	...	०४२
ऊर्द्धो भव प्रतिविध्यां ... ..	१।२।१४।	५	...	१	...	४३४
ऊर्द्यान्मदस त्वा स्तृणामि ... ..	१।१।११।	६	...	३	...	१६३
ऊर्मिर्द्वेषसेमोऽसि .. .	१।८।११।	४	...	२	...	१२०
ऊर्वी रोदसो वरिव कृणोतं ..	४।०।१५।	२०	...	४	...	०३५

### चट्

चट् साम यजुर्वचट् स्नाहा .	०।१।१२।	२	...	६	...	३६०
चकसामयो शिल्पे स्यन्ते ... ..	१।२।२।	०	...	१	...	२६०

भक्त.

	का	प्र	ख	म	भा	शु
ऋग्भिरन्नादो ... ..	४	४	८	११	४	४०४
ऋचा स्तोमः समर्द्धय गायत्रेण ...	४	१	१	८	४	२
ऋचा स्तोमः समर्द्धय गायत्रेण ...	३	१	१०	२	३	५८
ऋचे त्वा ... ..	४	२	८	२२	४	२६६
ऋशीते परि वृद्धि नोऽन्ना ...	४	६	६	१२	४	६३४
ऋतजिच्च सत्यजिच्च . . . .	४	६	५	१७	४	६१७
ऋतधामासि सुवर्ज्योतिः ... ..	१	३	३	१३	१	४६५
ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्य ... ..	३	३	५	४	३	१८८
ऋतमस्युतसदनमस्युतशौरसि .	१	१	८	२३	१	१४८
ऋतमस्युतस्युर्वमसि .. ..	७	१	२०	४	६	२२८
ऋतमृतपा सुवर्वाट् स्वाहा	३	२	८	७	३	१३६
ऋतवक्त्रे ऋतुधा परः शमितारो .	५	२	१२	२	५	६०
ऋतस्य सत्यस्य ध्रुवस्य ... ..	४	६	५	१८	४	६१७
ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपुष्यपामेका	४	३	११	१२	४	३७७
ऋतस्य त्वा ज्योतिषे ... ..	३	३	५	१०	३	१८८
ऋतस्य त्वा देवहवि' ... ..	१	३	८	२	१	५१०
ऋतस्य त्वा विधर्मणे ... ..	३	३	५	८	३	१८८
ऋतस्य त्वा विभूमने ... ..	३	३	५	७	३	१८८
ऋतस्य त्वा व्योमने ... ..	३	३	५	६	३	१८८
ऋतस्य त्वा सत्याय ... ..	३	३	५	८	३	१८८
ऋतस्य यज्ञा असि देवारां ... ..	७	१	२०	६	६	२२८
ऋतस्य पश्यामनु तिस्र आगुस्त्रयो	४	३	११	३	४	३७६
ऋतावानं महिषं विश्वधर्मणि ... ..	४	२	७	८	४	२४०
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ... ..	१	५	११	२	१	८३२
ऋताषाडुतधामाभिर्गन्धर्वंस् ... ..	३	४	७	१	३	२६२

मन्त्र'	का।	प्र।	ब।	म	भा	व
ऋतुभिः प्रभु.	...	...	...	४।४।	८।१८	... ४ ... ४०३
ऋतूना पञ्चम	...	...	...	५।०।१८।	८	... ५ ... ३४६
ऋतूनां मत्रौ प्रथमेयमागादृक्षां	...	...	...	४।३।११।१५	...	४ ... ३०८
ऋतून् एष्टौमि	...	...	...	५।०।१०।	४	.. ५ ... ३४५
ऋदूदरेण सख्या सचेय	...	..	...	२।२।१२।१३	...	२ ... ३०१
ऋभूणा भागोऽसि विधेया देवाना	४।३।	६।१०	..	४	..	३६२
ऋषभेण त्वष्टा	...	...	..	४।४।	७।४	. ४ ... ४०३
ऋषभो वयं कक्कुब् छन्द	...	...	...	४।३।	५।८	... ४ .. ३३८

### ए

एक एव रदो न द्वितीयाय	...	...	...	१।८।	६।४	.. २ . ८३
एकताय स्वाहा	...	...	...	१।१।	८।१५	... १ ... १३५
एकपदौ द्विपदौ त्रिपदौ	...	...	...	३।३।१०।	७	... ३ ... २१८
एकायाऽस्तुवत प्रजा व्यधीयन्त	...	...	...	४।३।१०।	१	.. ४ .. ३०१
एकविंशतास्तुवत प्रजा	...	...	...	४।३।१०।१६	...	४ ... ३०१
एकविंशत्यास्तुवतैकशपा.	...	...	...	४।३।१०।११	...	४ .. ३०१
एकस्तुरश्वस्याविशस्ता	..	...	...	४।६।	६।८	... ४ ... ६६४
एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा	.	...	...	७।२।१०।१-३०	... ६	... ३१०
एकस्मै स्वाहा त्रिभ्य स्वाहा	...	...	...	७।२।१२।१-२०	.. ६	... ३१२
एका च मे तिस्रश्च मे	...	..	...	४।७।११।१(११)	...	४ ... ६६२
एकादशभिरस्तुवतर्तवो	...	...	...	४।३।१०।	६	... ४ ३०१
एकाष्टका तपसा तप्यमाना	...	...	...	४।३।११।	८	... ४ ३०७
एको देवो व्यप्यतिष्ठत्	...	...	...	५।६।	१।८	.. ५ ... २०१
एतं युवानं परि वो ददामि	...	...	...	३।३।	६।१	.. ३ ... २१३
एतप्ते व्यप्रे राघ एति	..	...	...	१।४।४३।	७	.. १ ... ६६३

मुन्त्र	का।	प्र।	ष।	स	भा	श्र
एतत्ते तत ये च त्वामनु ... .	१।८।	५।	३ ...	२ ...		६६
एतत्ते तत ये च त्वामनु ... .	३।२।	५।	१४ .	६ ...		१०६
एतत्ते पितामह ( ये च त्वामनु )	१।८।	५।	४ . .	२ ...		६६
एतत्ते पितामह ( ये च त्वामनु )	३।२।	५।	१५ ...	६ ...		१०६
( एतत्ते ) प्रपितामह ये च त्वामनु	१।८।	५।	५ . .	२ . .		६६
( एतत्ते ) प्रपितामह ये च त्वामनु	३।२।	५।	१६ ..	६ ...		१०६
एतत् त्वं सोमदेवो ... ..	१।३।	४।	६ ...	१ . .		४०३
एतश्चेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु	१।६।	४।	१० .	१		८०६
एता असदन् सुकृतस्य लोके	१।१।	११।	२० ...	१		१६४
एता उ व सुभगा विश्वरूपा ..	५।१।	११।	५ ...	५ .		२४
एतादृष्ट च . . . . .	१।८।	१३।	८	२ ...		१३८
एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या ..	१।२।	३।	२१ .	१ ...		३१०
एधोऽस्येधिषीमहि ... ..	१।४।	४५।	१० ...	१ ...		०१२
एना वो अग्निं नमसोऽर्चि ... ..	४।४।	४।	१२ ...	४ ...		४३८
एन्द्र सागसिं रयिं स जिह्वान्	३।४।	११।	११ ...	३ ...		२६५
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् ...	४।४।	४।	२५ .	४ ...		४३६
एमा अग्मन्नाग्निषो दोहकामा ...	१।६।	४।	१४ . .	१ ...		८०६
एवञ्चन्द ... ..	४।३।	१२।	६,३६ .	४ ...		३६०
एवा ... ..	४।४।	४।	२५ .	४ ...		४६८
एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे ...	१।८।	२२।	६ ...	२ ...		२२०
एष छाग पुरो अश्वेन ... ..	४।६।	८।	३ ...	४ ..		६५०
एष ते निऋते मागो भूते ...	१।८।	१।	४ ...	२ ...		१
एष ते यज्ञो यज्ञपते सद्य ..	१।४।	४४।	८ ...	१ ...		००५
एष ते योनि प्रजापतये त्वा ...	१।०।	१२।	१३	१ . .		१०५५
एष ते योनि प्राणाय त्वा ...	१।४।	२।	० ...	१ ...		५६३

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	व
एष ते रुद्र भाग सह ... ..	१।८।	६।	६	...	२	...
एष ते रुद्र भागस्त्वं जुयस्व ... ..	१।८।	६।	११	...	२	...
एष ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्	३।१।	८।	६	...	३	...
एष वो देव सवित. ... ..	१।३।	४।	८	...	१	...
एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं	१।७।	१०।	३	...	२	...
एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं	१।८।	१२।	१५	...	३	...
एष स्य वाजो क्षिपयिं ... ..	१।७।	८।	१४	..	१	..
एष्टा शय प्रेषे मगाय ... ..	१।२।	११।	१२	...	१	...

### रे

रेन्द्र प्राणो व्यङ्गेव्यङ्गे ... ..	१।३।	१०।	२	...	१	...
रेन्नीमावृतमन्वावर्ते ... ..	१।६।	६।	५	...	१	...

### श्री

श्रीजसे त्वा ... ..	४।३।	७।	४६	...	४	...
श्रीजस्त्रिणव... ..	४।३।	८।	१२	...	४	..
श्रीजस्त्रिणौ शामासि दक्षिणा दिक्	५।५।	१०।	२	...	५	..
श्रीजो द्यौवामि. ... ..	५।७।	१८।	१	...	५	...
श्रीजोऽसि मिद्विभ्यस्त्वा ... ..	४।४।	१।	१२	...	४	...
श्रीजोऽसि सद्योऽसि वलससि ... ..	२।४।	३।	२	...	२	...
श्रीमासश्चर्षणीष्टतो ... ..	१।४।	१६।	१६	...	१	...
श्रीधधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेत... ..	४।१।	४।	११	...	४	...
श्रीधधयः प्रतिमोदध्वमेतं ... ..	४।१।	४।	१२	...	४	...
श्रीधधयः सवदन्ते सोमेन... ..	४।२।	६।	२०	...	४	...
श्रीधधीना पद्यमो ... ..	५।७।	२१।	५	...	५	...

मनु

का। प्र। ष। म भा ष

द्योषधीभ्य स्वाहा ... ..	१।८।१३।१६ ... २ ... १३८
द्योषधीभ्य' स्वाहा ... ..	०।३।१६।१-१२...६ ... १८१
द्योषधीभ्यस्वा प्रजाभ्यो ... ..	३।३।६।८ ... ३ ... १६५
द्योषधीरिति मातरस्तदो...'	०।२।६।० ... ० ... २२६
द्योषधे प्रायस्त्रैणम् ... ..	१।२।१।२ ... १ ... २०२
द्योषधे प्रायस्त्रैणम् ... ..	१।३।५।० ... १ ... ०८२
द्योषधे प्रायस्त्रैणम् ... ..	१।३।६।१० ... १ ... ५२०

औ

और्वभृगुवष्कुघ्निसप्रवानवदाऊवे	३।१।११।३२ .. ३ .. ६०
--------------------------------	----------------------

क

ककुब् कन्द ... ..	०।३।१२।२६ ... ० ... ३६०
ककुब्ꣳ ते रूपं द्यमस्य ... ..	२।३।३।१८ ... ३ ... १०७
ककुब्हासु ... ..	३।३।३।१३ ... ३ ... १०६
कदा च न प्रगुष्णस्युमे ... ..	१।०।२२।२८ ... १ ... ६५०
कदा च न स्तरीरसि ... ..	१।०।२२।१८ ... १ ... ६५०
कदा च न स्तरीरसि ... ..	१।५।६।१० ... १ ... ०६८
कमु द्विदस्य सेनयाग्रेरपाकपक्षध	२।६।११।० ... २ ... ८००
कया नश्चिन्न व्या भुवदूती ... ..	०।२।११।६ ... ० ... ३००
कया नश्चिन्न ष्या भुवदूती... ..	०।०।१२।१६ ... ० ... ०६६
कर्म्मणे वा देवेभ्य शक्रेयम् ... ..	१।१।०।१ ... १ ... ८०
कवियंक्षस्य वि तनोति पश्या ... ..	३।५।५।६ ... ३ ... ३३६
कस्त्वा क्ष्यति कस्त्वा वि शास्ति ... ..	५।२।१२।१ ... ५ ... ६०
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु ... ..	१।५।१०।१० ... १ ... ८२५
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु ... ..	०।५।१३।१-३ ... ६ ... ५३०

शब्द	का	प्र	बा	म	भा	प
कक्षा युक्ति सत्वा विमुञ्चतु ...	१	६	६	१९	१	८८८
काण्डात्काण्डात् प्र रोहन्ती ...	४	२	६	३	४	२६५
कामं कामदुष्ते धुत्स मित्राय ...	४	२	५	१६	४	२०४
कामं प्रत्यासाभ्या . . . . .	५	७	१६	२	५	३४०
कामाय त्वा गृह्णामि ...	१	६	१	१६	१	८५३
कार्धिरस्यपापा गृध्रम् ...	१	३	१३	५	१	५५६
काथं छन्द' ...	४	३	१२	२८	४	३६०
किं खिदासौदधिष्ठान ...	४	६	२	१६	४	५८०
किं सिद्धन क उ स वृत्त ...	४	६	२	१२	४	५८०
किंकिटा ते चक्षु सूर्याय स्वाहा ..	३	४	२	४	३	२४१
किंकिटा ते प्राणं वायवे स्वाहा ...	३	४	२	३	३	२४१
किंकिटा ते वाचं सरस्वत्यै स्वाहा	३	४	२	६	३	२४१
किंकिटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां	३	४	२	५	३	२४१
कितवासो यदिरिपुर्नं दैवि ...	३	४	११	२०	३	२६६
किमत्र ...	१	३	२	४	१	४५५
किमिमे विष्णो परिषद्व्यं . . . . .	२	२	१२	१६	२	३०२
कुत्रा चिदास्य सम्यतौ रखा नरो .	२	१	११	१२	२	३२४
कुमारा समनसस्तानह कामये ...	२	३	६	५	२	४३६
कुन्नापिनौ वसुमती वयोधा ...	४	३	४	३	४	३२८
कुवित् स हो गविष्टयेऽग्ने सं वेधिषो	२	६	११	११	२	८०४
कुविदङ्ग यवमन्तो यवं ...	१	८	२१	४	२	१६८
कुविदङ्ग यवमन्तो यवं ...	५	२	११	६	५	५६
कुहमष्टं सुभगां विद्मना ...	३	३	११	१६	३	२२४
कुहर्देवानाममृतम्य पत्नी ...	३	३	११	२०	३	२२४
कुर्मान् धृषे ...	५	७	१६	१	५	३४१



मन्त्र.	का।	प्र।	ख।	म	भा	पृ
कूष्मान् भ्रुकभिः ... . ...	५।	७।	२३।	६ ...	५ ...	३५२
क्षयुध्व पात्र प्रसितिं न पृथ्वी ...	१।	२।	१४।	१ ...	१ ...	४३३
क्षत्वाय सा मञ्चौमुखा मन्मयी ...	४।	१।	५।	१६ ...	४ ...	६०
क्षत्तिका नक्षत्रमग्निदेवता ... ..	४।	४।	१०।	१ ...	४ ...	४८२
क्षविश्वन्दः . . . ... ..	४।	३।	७।	२० ...	४ ...	३५०
क्षणाग्निने सयौति क्षविरेवाकर् ...	२।	४।	६।	५ ...	२ ...	५१२
क्षण्याय स्वाहा श्वेताय स्वाहा ...	७।	३।	१८।	१-२३ ..	६ ...	३८०
क्षयोऽस्याखरेष्ठोऽद्ये ... ..	१।	१।	११।	१ ...	१ ...	१६३
क्षय्यै त्वा ... ..	४।	३।	७।	४२ ...	४ ...	३५०
क्षय्यै त्वा सुसस्यायै ... ..	१।	२।	२।	१३ ...	१ ...	२६१
केत सकेत मुकेतस्तेन ... ..	१।	५।	३।	१२ ...	१ ...	७८२
केताय त्वा ... ..	४।	४।	६।	२० ...	४ ...	४६०
केतुं क्षण्यप्रकेतवे पेशो ... ..	७।	४।	२०।	७ ...	६ ...	४६४
को ष्यद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य ...	४।	२।	११।	१० ...	४ ...	३००
को ष्यद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य .	४।	४।	१२।	२० ...	४ ...	४६६
कोतनासु ... ..	३।	३।	३।	६ ..	३ ...	१०६
कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय .	३।	२।	३।	३ ...	३ ...	६२
क्रतुरेकविश्व ... ..	४।	३।	८।	१३ ...	४ ...	३५५
क्रतुय ... ..	१।	७।	६।	६ ...	१ ...	२०३५
क्रत्वा शघीपति. ... ..	४।	४।	८।	३ ...	४ ...	४०३
क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं ... ..	४।	६।	५।	२ ...	४ ...	६१६
क्रमैरत्यक्रमोहाजी विश्वैर् ... ..	५।	७।	२४।	१ ...	५ ...	३५२
क्रथा नाम स्य •—• दधामि ...	५।	५।	१०।	१३ ...	५ ...	१०६
क्रौडं व' घञ्ज्ञं माहृतम् ... ..	४।	३।	१३।	२२ ...	४ ...	३६८
क्षत्रं वयो भयन्द क्षन्द ... ..	४।	३।	५।	१८ ...	४ ...	३६८

शब्द	का।	प्र।	ष।	म	भा	व
क्षत्रस्य त्रौजसे यन्त्राय ... ..	१।६।	१।	.८	...	१	... ८५९
क्षत्रस्य नाभिरसि ... ..	१।८।	१६।	४	...	२	... १६३
क्षत्रस्य योनिरसि ... ..	१।७।	६।	२	...	१	... १०३५
क्षत्रस्य योनिरसि ... ..	१।८।	१२।	७	...	२	... १२७
क्षत्रस्य योनिरसि ... ..	१।८।	१६।	५	...	२	... १६३
क्षत्रस्योन्वमसि ... ..	१।७।	६।	१	...	१	... १०३५
क्षत्रस्योन्वमसि ... ..	१।८।	१२।	६	...	२	... १२७
क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि ... ..	१।८।	१४।	८	...	२	... ७४८
क्षत्रेण मनुष्यान् ... ..	४।४।	८।	१७	...	४	... ४०३
क्षत्रेणामे स्वायुः सः रमस्य ... ..	४।१।	७।	५	...	४	... ८८
क्षत्रो राजसूत त्वनामे ... ..	४।४।	४।	१८	...	४	... ४३६
क्षत्रस्य पतये स्वाहा ... ..	१।८।	१३।	११	...	२	... १३८
क्षत्रस्य पतिना वपः ... ..	१।१।	१४।	७	...	१	... २५५
क्षत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि ... ..	१।१।	१४।	८	...	१	... २५५
क्षेमाय त्वा ... ..	४।३।	७।	४३	...	४	... ३५०

## ग

गन्धर्वान् क्षेपेन ... ..	५।७।	१५।	६	...	५	... ३४३
गन्धर्वोऽसि विश्वावसु ... ..	१।१।	११।	१०	...	१	... १६३
गयस्तागो ध्यमोवहा ... ..	४।३।	१३।	१६	...	४	... ३६८
गर्भाः पञ्चविंश ... ..	४।३।	८।	११	...	४	... ३५५
गर्भांश्च मे वत्साश्च मे ... ..	४।७।	१०।	११(१०)	...	४	... ६६०
गर्भो अस्त्रोमधीना ... ..	४।२।	३।	८	...	४	... १०६
गायत्रे इन्द्रोऽनुप्रजापस्य ... ..	१।३।	७।	१०	...	१	... ५०२
गायत्री इन्द्र- ... ..	४।३।	१।	१६	...	४	... ३०६

सूत्रः	का।	प्र।	ष।	म	भा	य	
गायत्री छन्दः ... ..	४।३।	०।१०	...	४	...	३५०	
गायत्री त्रिष्टुप् जगती ... ..	०।३।१२।	३	...	६	...	३६०	
गायत्री त्रिष्टुप् जगत्त्रिष्टुप् ... ..	५।२।११।	१	...	५	...	५६	
गायत्री वा यथा यदुष्णिहा ... ..	२।४।१०।२०	...	२	...	५२०		
गायत्रेण छन्दसाऽववाढो ... ..	१।३।	२।	३	...	१	...	४५५
गायन्ति त्वा गायत्रियः ... ..	१।६।१२।	८	...	१	...	८३८	
गिरश्छन्दः ... ..	४।३।१२।२२	...	४	...	३६०		
गृहोपपक्षाभ्यां ... ..	५।०।१३।	८	...	५	...	३४१	
गृहसदसि ... ..	४।४।	०।	८	...	४	...	४६८
गृहमेधास ध्यांगत ... ..	४।३।१३।१०	...	४	...	३६८		
गोत्रभिर्दं गोविदं वज्रबाहुं ... ..	४।६।	४।	५	...	४	...	६०४
गोभिर्यज्ञं दाधार ... ..	४।४।	८।१६	...	४	...	४०३	
गोमांश्च अग्नेऽविमांश्च अश्वी ... ..	१।६।	६।१५	...	१	...	८८८	
गोमांश्च अग्नेऽविमांश्च अश्वी ... ..	३।१।११।	२	...	३	...	६४	
गोष्ठं मा निर्द्वं वाजिनं ... ..	१।१।१०।	३	...	१	...	१६०	
गौश्छन्दः ... ..	४।३।	०।२२	...	४	...	३५०	
यावास्यध्वरहाद्देवेभ्यो ... ..	१।४।	१।	२	...	१	...	५८६
यौष्मन्तूनां प्रीणामि ... ..	१।६।	२।१५	...	१	...	८५६	
यौष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः ... ..	५।०।	२।	६	...	५	...	२८३

## घ

घर्मोऽसि विश्वायुः ... ..	१।१।	८।	८	...	१	...	१३५
घृतं रसेन ... ..	५।०।२०।	४	...	५	...	३४८	
घृतं घृतपावानः पिबत ... ..	१।३।१०।	५	...	१	...	५३१	
घृतं न पूतं तनूररेपाः ... ..	२।२।१२।२५	...	२	...	४०३		

मन्त्र	का। प्र। ष। म । भा । व
एतस्य धाराममृतस्य मश्यामिन्द्रेण	२।३।१०। ६ ... २ ... ४४४
एतेन द्यावाएधिवी आप्येधाम् ...	१।३। १।१४ ... १ ... ४४५
एतेन द्यावाएधिवी प्रोएवाधाम् ..	१।३। ६।१५ ... १ ... ५२४
एतेन द्यावाएधिवी मधुना... ..	३।१।११।३० ... ३ . ६६
एतेन सौता मधुना पयोमि' ...	४।२। ५।२० ... ४ ... २०४
एतेनाक्ते वषणं दधाथा ... ..	१।३। ७। ६ ... १ ५०२
एतेनाक्ती पशं प्रायेथाऽ ... ..	१।३। ८।१० .. १ .. ५१०
एतेनाङ्गत्सम्पथो देवयानान्	५।१।११। २ ... ५ ... २४
धोरा ऋषयो नमो अस्तेभ्यः	३।२। ८।१० ... ३ ... १३६
घोषाय खाहा .. ... ..	१।८।१३।२० ' २ . १४८

## च

चक्ष' श्रोत्रं ... ..	१।१।१०। ५ ... १ ... १३०
चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातु'...	३।३। ५। २ ... ३ ... १८८
चक्षुर्मे पाहि ... ..	४।३। ६।१२ ... ४ ... ३४४
चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम् ..	१।७। ६।२२ ... १ ... १०३५
चक्षुष पिता मगसा हि धीरो	४।६। २। ६ ... ४ ... ५८०
चक्षुस्त व्याप्यायताम् ..	१।३। ६। ३ ... १ ... ५२४
चतस्र आशा प्र चरन्त्यमय	५।७। ८। ३ ... ५ ... ३२४
चतुर्थं खाहाष्टाभ्य खाहा. .	७।२।१५।१-८... ६ ... ३१४
चतुश्चत्वारिंश' क्लोमो ... ..	४।३।१२। ३ ... ४ ... ३८६
चतुष्टोमो अमवद्या तुरीया	४।३।११। ४ ... ४ ... ३०६
चतुस्त्रिंश'दाजिनो देववन्धो	४।६। ६। ७ ... ४ ... ६६४
चन्द्रमससृतीया ... ..	५।७।२२। ३ ... ५ ... ३५०
चन्द्रमसि मम भोगाय भव	१।२। ३। ६ ... १ ... ३१०

मन्त्र	का	प्र	थ।	म	भा	वृ
चन्द्रमसे स्वाहा	१।	८।	१३।	३६	२	१३८
चन्द्रमा देवता	४	३।	७।	२८	४	३५०
चन्द्रासि	१।	२।	५।	६	१	३३६
घराचरेभ्य स्वाहा	१।	८।	१९।	४१	२	१३८
घरोखा पञ्चविलस्य यन्त्राय	१।	६।	१।	७	१	८५२
घारु' कृपणकाशी कामो गन्धर्व	३।	४।	७।	११	३	२६३
चित्त स्य परिचित ऊर्द्धचित	४।	२।	७	११	४	२४०
चित्त स्य प्रभामस्मै	१।	१	७	१०	१	१२७
चित्त विज्ञातमग्नि प्रयुज स्वाहा	४।	१।	८।	३	४	११३
चित्त सन्तानेन भव यज्ञा रुद्र	१	४	३६।	१	१	६८४
चित्तश्च	३	४।	४।	१	३	२५४
चित्त मन्याभि	५।	७	१४।	३	५	३४२
चित्ति जुहोमि मनसा हृतेन	५	५	४।	८	५	१४२
चित्तिमचित्ति चिनवद् वि विद्वान	५।	५।	४।	१३	५	१४२
चित्तिश्च	३।	४।	४।	२	३	२५४
चित्यतिष्वा पुशानु	१।	२।	१।	१२	१	२७२
चित्रज्योतिश्च	१।	८।	१३।	१४	२	१३८
चित्र देवानामुदगादनीक	१	४।	४३।	२	१	६६३
चित्र देवानामुदगादनीक	२।	२।	१२।	६	२	३०१
चित्र देवानामुदगादनीक	९।	४।	१४।	१५	९	५३६
चित्र देवानामुदगादनीक	२।	५।	१२।	१४	३	६६०
चित्र देवानामुदगादनीक	४।	१।	११।	३२	४	६७
चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता	४।	४।	१०।	१२	४	४८२
चित्रावसो खस्ति ते पारमशीय	१	५।	५।	१४	१	७६२
घिर्दसि तथा देवतयाङ्गिरखद्	४।	२।	४।	११	४	१८६

मन्त्र	का।प्र।	ख।म।	भा।	व
चिदसि मनासि धौरसि ...	१।२।	४।	६ ... १ ...	३२०
चिदसि समुद्रयोनिरिन्द्रुर्दत्त	४।०।	१३।	५ ... ४ ...	७०६
घोदयित्री सूक्तानां	४।१।	११।	६ ... ४ ...	१४२

## छ

छदिच्छन्द ...	४।३।	१२।	४२ ... ४ ...	३६०
छन्दस्वती उद्यता पेपिग्राने	४।३।	११।	५ ... ४ ...	३०६
छन्दाऽसि गच्छ स्वाहा ...	१।३।	११।	८ ... १ ...	५४७
छवीं छ्या ...	५।०।	२०।	११ ... ५ ...	३४८
छागोऽसि मम भोगाय भव	१।२।	३।	१३ ... १ ...	३१०

## ज

जगतौ छन्द ...	४।३।	१।	१८ ... ४ ...	३०६
जगतौ छन्द ...	४।३।	०।	१२ ... ४ ...	३५०
जगत्या अभिभूयै स्वाहा ...	३।१।	०।	६ ... ३ ...	३८
जज्ञि वीजं वर्णां पर्जन्या ...	०।५।	२०।	१-१० ... ६ ...	५४८
जगभृत स्य ...	१।८।	११।	१३ ... २ ...	१२०
जनस्य गोपा अजनिष्ठ ...	४।४।	४।	७ ... ४ ...	४३०
जनिष्वा हि जेन्यो अये अज्ञाः ...	४।१।	३।	१३ ... ४ ...	३८
जवं जहाभि ...	५।०।	१३।	४ ... ५ ...	३४१
जागर्तं छन्दोऽनुप्रजायस्त ...	१।३।	०।	१२ ... १ ...	५०२
जातवेदो वपया गच्छ देवान् ...	३।१।	४।	१४ ... ३ ...	२३
जातो यदमे भुवना व्यस्य ...	१।५।	११।	५ ... १ ...	८३१
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ...	२।६।	६।	६ ... २ ...	७४३
जाय एहि सुवी ...	१।०।	६।	३ ... १ ...	१०३५
जिघर्ष्यंतिं मनसा हृतेन ...	४।१।	२।	१७ ... ४ ...	१६

शुभ	का। प्र। च। म	भा	य
श्रीमूतस्येव भवति प्रतीक	४।६।६।१	४	६३३
श्रीमूतान हृदयौषध्याभ्याम्	५।७।१६।४	५	३४४
शुषाणो अमुराण्यस्य	१।३।४।२	१	४०३
शुष्टिरसि शुषस नो शुष्टा न	१।६।३।४	१	८६६
शुष्टो वाचो भूयास शुष्टो वाच	३।१।१०।१	३	५८
शुद्ध ( शुद्धरसि० )	१।१।११।१०	१	१६४
शुद्धे क्षमिस्वाह्वयति	१।१।१२ २	१	२०४
शूरसि घृता मनसा शुष्टा	१।२।४।२	१	३२०
श्यैद्यश्च म आधिपत्यश्च मे	४।७।२।१(२)	४	६७७
श्योतिरसि	१।१।१०।१८	१	१६७
श्योतिरसि श्योतिर्मे यच्छ	५।७।६।४	५	३१२
श्योतिर्मे यच्छ	४ ३।६।१७	४	३४४
श्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा	४।४।६।२४	४	४६०
श्योतिषे त्वा	४।४।६।२६	४	४६०
श्योतिष्मती त्वा सादयामि	१।४।४।१	१	६८४
श्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते	४।३।११।७	४	३७७
श्योतिष्मन्त त्वामे सुप्रतीकम्	४।१।३।२	४	३७
श्योतिष्माश्च	१।८।१३।१६	२	१३८
श्योतिस्त्वा श्योतिषि	१।१।१०।२२	१	१६८

## त

त आ यभन्त द्रविणश्च समस्ता	४।६।२।४	४	५७६
तश्च सुप्रतीकश्च सुदृग्श्च	२।५।१२।२६	२	६६६
तश्च हि शश्वन्त ईडते सुधा	४।३।१३।२७	४	३६६
ते आचरन्तो समनेव योषा	४।६।६।४	४	६३३

श्लोक	का	प्र	षा	म	भा	४
तत् त एतेन शुन्यता ... ..	१	३	६	६	१	५२४
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानम् ...	२	१	११	२२	२	३१५
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानम् ...	२	५	१२	१२	२	६६०
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानम् ...	४	२	११	१८	४	३००
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य ...	१	५	६	१२	१	०६८
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य ...	४	१	११	०	४	१४२
तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यग्रहात् ..	२	४	१२	११	२	५२६
तद्विष्णो परमं पदम् ... ..	१	३	६	१४	१	४६२
तद्विष्णो परमं पदम् ... ..	४	२	६	११	४	२६६
तन्नूनपादसरो विश्ववेदा ... ..	४	१	८	२	४	६४
तन्नूनप्ते त्वा गृह्णामि ... ..	१	२	१०	१३	१	३०१
तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विद्धि ...	३	४	२	६	४	२४१
तन्तुरसि प्रजाभ्यन्त्वा... ..	४	४	१	१३	४	४१४
तं त्वा जुषे वैष्णवं देवपञ्चयै ...	१	३	५	२	१	४८२
तं त्वा शोचिष्ठ दौदिवः .. ..	१	५	६	६	१	०६८
त त्वा शोचिष्ठ दौदिव ... ..	४	४	४	२८	४	४३६
तन्द्र कन्दः ... ..	४	३	१२	४४	४	३६०
तद्गत्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु ... ..	४	१	८	१०	४	६४
तद्गत्तुरीयमध पोषयिद्भु ... ..	१	१	११	६	२	६४
तं नेमिम्भवो यथाऽऽ नमस्त ...	२	६	११	५	२	८०४
तन्नौ सद्द ... ..	१	३	२	६	१	४५५
तपति वर्षन् विराडावृत् स्याद्वा ...	२	४	०	६	२	५०२
तपस्य तपस्यश्च शैशिरावृत्तु ...	४	४	११	११	४	४८४
तपसस्तनूरसि प्रजापतेस् ... ..	१	२	०	४	१	३५३
तपसानाधृष्ट ... ..	४	४	८	२१	४	४०३



मुक्त	का।	प्र।	बा।	म	भा	४
तपो गवदथ . . . . .	४।	९।	८।	५...	४	... ३५५
तमस्मेरा युवतयो युवानं . . . . .	२।	५।	१२।	१०...	२	... ६६८
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न घ्यापो . . . . .	४।	६।	२।	७...	४	... ५८०
तमु त्वा दध्यङ्गुयि सुभ्र हंधे . . . . .	९।	५।	११।	१२...	९	... ३६३
तमु त्वा दध्यङ्गुयि सुभ्र हंधे .. . . .	४।	१।	९।	८...	४	... ३८
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समोधे .. . . .	३।	५।	११।	१३...	३	... ३६३
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समोधे .. . . .	४।	१।	९।	८...	४	... ३८
तमुद्यन्तुं शाशक्तोदथ वै तर्हि विष्णुं . . . . .	२।	४।	१२।	५...	२	... ५२८
तं पक्षीभिरनु गच्छेम देवा . . . . .	४।	७।	१३।	७...	४	... ७०८
त प्रजया पूर्वथा विश्वद्येमया .. . . .	१।	४।	८।	१३क...	१	... ६२१
तं मर्जयन्त सुक्रतुं ... .. .	१।	५।	११।	२०...	१	... ३६४
तरुणिविश्वदशंतो ... .. .	१।	४।	९।	१३क ..	१	... ६८३
तव भ्रमास घ्याश्रया... .. .	१।	२।	१४।	२...	१	... ४३३
तव शरीरं पतयिष्यवर्णन्तव . . . . .	४।	६।	७।	११...	४	... ६४०
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य... .. .	४।	१।	५।	४...	४	... ६६
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य... .. .	५।	६।	१।	१३...	५	... २०१
तस्मा अरक्तमाम वो यम्य . . . . .	७।	४।	१८।	१०...	६	... ४५६
तस्मादिन्द्रोऽविभेदयि त्वष्टा . . . . .	२।	४।	१२।	४...	२	... ५२८
तस्मिन् सुपर्णे मधुहत् .. . . .	४।	२।	८।	२५...	४	... २६६
तस्य त इष्टस्य वीरस्य ... .. .	५।	६।	८।	१०...	५	... २४६
तस्य ते पवित्रपते पवित्रेय .. . . .	१।	१।	१।	१५...	१	... २०२
तस्य वपश् सुमहौ यद्विषम्यापि . . . . .	१।	७।	११।	१२...	१	... १०६१
तस्मै ते प्रतिद्वयं ... .. .	१।	९।	१४।	१३...	१	... ५६८
तस्मै नूतमभिरुचि वाचा विरूपनिष्ठया . . . . .	२।	६।	११।	६...	२	... ८०४
ता अस्य यद्ददोहस सोमश्च ... .. .	४।	२।	४।	१४...	४	... १८८

मन्त्र	का।	प्र।	थ।	म	भा	व
ताऽ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रा ...	४।	६।	५।	१३ ...	४ ...	६१०
तिष्ठायनो मेऽसि ... ..	१।	२।	१२।	२ ...	१ ...	४१०
तिग्ममायुधं वीहितऽ सहस्रदु ..	४।	७।	१५।	१२ ...	४ ...	७३४
तिष्ठो मत्तत्रं बृहस्पतिर्देवता ...	४।	४।	१०।	६ ...	४ ...	४८२
तिष्ठमिरस्तुवत ब्रह्माष्टज्यत ..	४।	३।	१०।	२ ...	४ ...	३७१
तिष्ठो भूमोर्धाम्यन् श्रीऽखत घ्नू	२।	१।	११।	१७ ..	२ ...	३२४
तिष्ठो देवोर्बर्हिर्देऽऽ .. ..	४।	१।	८।	८ ...	४ ..	८४
तौत्रान् घोयान् क्षणते वृषपाणयो	४।	६।	६।	७ ...	४ ...	६३३
तुथो वो विश्ववेदा ∴ ...	१।	४।	४३।	६ ...	१ ...	६८३
तुयोऽसि विश्ववेदा' ... ..	१।	३।	३।	४ ...	१ ...	३६५
तुभ्यं त्वा अङ्गिरस्तम , ..	१।	३।	१४।	७ ..	१ ...	५६८
तुयंवाद् वयोऽमुष्टुप घ्नन्' ... ..	४।	३।	५।	५ ..	४ ...	४३८
तुवंन्न यामन्नेतश्चस्य ... ..	४।	६।	१।	८ ...	४ ...	५६३
वृम्पन्ताऽ होषा मधो वृत्स्य ...	३।	२।	८।	८ .	३ .	१४६
ते अथस्य योयणे दियो न ... ..	४।	१।	८।	७ .	४ ...	८४
तेजोदां त्वा तेजोऽसि ... ..	४।	४।	६।	३१ .	४ ...	४६०
तेजोऽनु घेहि ... ..	१।	१।	१०।	१४ ...	१ ...	१६०
तेजोऽसि ... ..	१।	१।	१०।	१३ .	१ ...	१६०
तेजोऽसि ... ..	१।	१।	१०।	१८ ...	१ ...	१६७
तेजोऽसि तेजो मयि घेहि ...	१।	४।	४५।	१२ ...	१ ...	७१२
तेजोसि तेजो मे वृष् ... ..	५।	७।	६।	३ ...	५ ...	३१२
तेजोविदसि तेजो मा मा ज्ञासोन्	३।	३।	१।	३ ...	३ ...	१६८
ते ते धामान्युष्मामि ... ..	१।	३।	६।	११ ...	१ ...	४८१
ते नो अरंमो वृवनष्टो ... ..	१।	७।	८।	११ ...	१ ...	१०१८
तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ... ..	४।	४।	३।	६ ...	४ ...	४२८

मुन्त	का । प्र । ष । म	भा	प्र
तेऽवर्द्धन्त कृतवसो महित्वना ...	४ । १ । ११ । १४ ...	४ ...	१४३
सो ते राय ... ..	१ । २ । ५ । १२ ...	१ ...	३४६
तौ सह चतुरः पदः सम्प्रसारयावहे	० । ४ । १६ । ३ ...	६ ...	४५५
त्याम् क्षत्रियां च यथादित्यान् .	२ । १ । ११ । १८ ...	२ ...	३२५
त्रयं पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे .	२ । ४ । १० । १२ ...	२ ...	५२१
त्रयस्त्रिंशत्तन्वत भूतान्यशान्यन्	४ । ३ । १० । १० ...	४ ...	३०२
त्रयस्त्रिंशत्तन्वतो ये ... .	१ । ५ । १० । १३ ..	१ ...	८२५
त्रयोदशभिरन्वत मासा ... ..	४ । ३ । १० । ० ...	४ ...	३०१
त्रयोविंशत्यान्वत क्षुद्रा ...	४ । ३ । १० । १२ ...	४ ...	३०१
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं	१ । ६ । १२ । १६ ...	१ ...	६४०
त्रिंशत्त्रयस्य गणिनो रजन्तो .	१ । ४ । ११ । १० ...	१ ...	६२६
त्रिंशत्त्रयसार उप यन्ति ... ..	४ । ३ । ११ । ६ ...	४ ...	३०६
त्रिंशद्दाम वि राजति ...	१ । ५ । ३ । ३ ...	१ ...	०८१
त्रिककुच्छन्द ... ..	४ । ३ । १२ । २० ...	४ ...	३६०
त्रिताय स्वाहा ... ..	१ । १ । ८ । १० ...	१ ..	१३५
त्रिभ्य स्वाहा मयभ्य स्वाहा	० । २ । १४ । १२-१६ ...	६ .	३१३
त्रिवत्सो वय उषिषा हन्द ...	४ । ३ । ५ । ४ ...	४ ...	३३८
त्रिवृदसि ... ..	४ । ४ । १ । २१ ...	४ ...	४१५
त्रियुष् हन्द ... ..	४ । ३ । १ । १० ..	४ ...	३०६
त्रियुष् हन्दः ... .	४ । ३ । ० । ११ ...	४ ...	३५०
त्रियुभोऽभिभूत्यै स्वाहा ... ..	३ । १ । ० । ५ ...	३ ..	३८
त्रौणि त थाऊर्दिवि बन्धनानि ...	४ । ६ । ० । ४ ...	४ ...	६४६
त्रौण्यायूषि तव जातवेदस् ...	३ । २ । ११ । ६ . .	३ ...	१६१
त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो ...	२ । ४ । १० । ६ ...	२ ...	५२०
त्रैष्टुभं हन्दोऽनुप्रजायस ... ..	१ । ३ । ० । ११ ...	१ ..	५०२

मन्त्र	का	प्र	ब	म	भा	ध
व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् ..	...	१	८	६	१०	२ ... ८२
व्यविवंयस्त्रिष्टुप् कृन्द'	...	...	४	३	५	१ ... ४ . ३३८
त्व२ राजन् ब्रह्मासि मित्रोऽसि सुश्रेवो	१	८	१६	१४	...	२ ... १६२
त्व२ राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यधर्मा	१	८	१६	१६	...	२ . . १६३
त्व२ राजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसर्वो	१	८	१६	१०	...	२ .. १६२
त्व२ राजन् ब्रह्मासौन्द्रोऽसि सत्यौजा	१	८	१६	१२	..	२ . . १६३
त्व२ सुतस्य पीतये सद्यो ...	..	३	४	२१	१३	... ३ ... २६६
त्व२ सोम तनूच्छ्रो	...	...	१	३	४	१ ... १ ... ४०३
त्व२ सोम पिबमि संविदानो	,	२	६	१२	४	... २ ८१३
त्व२ सोम प्रचिकितो मनीषा	..	२	६	१२	२	... २ ८२३
त्व२ सोमासि सत्पतिष्व२	...	...	४	३	१३	२ . . ४ .. ३६६
त्व२ ह यद्यविद्य सहस ...	...	...	२	६	११	३ ... २ ... ८०४
त्व२ ह्यमे अग्निना विप्रो ...	...	...	१	४	४६	१२ ... १ .. ७५८
त्व२ ह्यमे अग्निना विप्रो ...	...	...	३	५	११	१६ ... ३ ... ३६४
त्वचं गृह्णीष्व ...	...	...	१	१	८	१० ... १ ... १३५
त्वच्च सोम नो वशो जीवातुं	...	...	३	४	११	३ ... ३ ... २६५
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वाम्...	...	...	१	५	१०	४ ... १ ... ८२४
त्वं तुरीया वशिनी वशासि	...	...	३	४	२	७ ... ३ ... २५१
त्वन्वाचिदद्युताग्ने पशुर्न ...	.	२	१	११	२५	३ . . ६६
त्वं दीक्षायामधिपतिरसीह	...	१	२	१	१८	... १ ... २०२
त्वं दूतस्त्वमु न परस्यात्वं ...	.	३	५	११	८	... ३ ... ३६३
त्व देवानामसि सखितमम्	..	१	१	४	५	.. १ ... ८४
त्वं न सोम विश्वतो रक्षा .	...	२	३	१४	५	.. २ ... ४६५
त्व न सोम विश्वतो रक्षा ...	...	४	१	११	५	.. ४ १४२
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्	...	२	५	१२	२२	... २ ६६८

मन्त्र

	का।	प्र।	थ।	म	भा	इ
त्वं नो धमे वरुणस्य विद्वान् ...	४।२।११।१६	...	४	...	४	३००
त्वमग्न ईदितो जातवेदोऽवट् ...	२।६।१२।१३	...	२	...	२	८१४
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्ष्यिस् ...	४।१।२।२१	...	४	...	४	१०
त्वमग्ने एतनासह्यं रयिं ...	१।३।१४।२०	...	१	...	१	५६६
त्वमग्ने वृहदयो दधासि ...	३।४।११।१	...	३	...	३	२६४
त्वमग्ने रुदो असुरो मही ...	१।३।१४।१	...	१	...	१	५६०
त्वमग्ने प्रतपा अंसि देव ...	१।२।३।४	...	१	...	१	३०६
त्वमग्ने शोधिषा शोशुचान व्या ...	१।५।११।६	...	१	...	१	८३२
त्वया वयं सधन्यस्वोतास्तव ...	१।२।१४।१४	...	१	...	१	४३५
त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे ...	२।६।१२।३	...	२	...	२	८१३
त्वया षो वृषभो वृषा स नो ...	२।४।५।४	...	२	...	२	४६३
त्वया वीरं देवकामं जज्ञान ...	५।१।११।६	...	५	...	५	२५
त्वया इतपुषो वीन्द्रं सोममाहरत् ...	२।४।१२।१	...	२	...	२	५२०
त्वयुरहं देवयज्यया यशूना ...	१।३।४।०	...	१	...	१	८००
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहित ...	४।४।४।८	...	४	...	४	४३८
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	३।५।११।११	...	३	...	३	३६३
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	४।१।३।७	...	४	...	४	३८
त्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा ...	४।४।४।२	...	४	...	४	४३०
त्वामग्ने मानुषीरीढते विशो ...	४।३।११।६	...	४	...	४	२२३
त्वामग्ने यजमाना धनु द्युन् ...	४।२।२।१०	...	४	...	४	१६०
त्वामग्ने वसुपतिं वसुनाम् ...	१।४।४६।८	...	१	...	१	०५८
त्वामग्ने वाजसातमं ...	१।४।४६।६	...	१	...	१	०५८
त्वामग्ने वयते ब्राह्मणा इमे ...	४।१।०।३	...	४	...	४	८७
त्वामग्ने वृषभं चिकितानं ...	५।०।२।१	...	५	...	५	२८२
त्वामिद्धि इवामहे साता वाजस्य ...	२।४।१४।०	...	२	...	२	५३८

मन्त्र	का	प्र	अ	म	मा	व
त्वामु ते दधिरे ह्यवाह५	...	३	१	४	१	२४
त्वे क्रतुमपि वृद्धन्ति विष्टे ...	...	३	५	१०	१	२५८
त्वे राधः ... ..	...	१	२	५	११	४२६
त्वे वसूनि पुर्वयोक्त ... ..	...	१	३	१४	६	५६८
त्वे सु पुत्र श्वसो वृषहन्...	...	१	४	४	६	७५७

## ६

द५५भां मनिञ्चुन् जम्भै ... ..	...	४	१	१०	६	१२७
दक्षिण्या त्वा दिशा सादयामि ...	...	५	५	८	५	१६५
दक्षिण्या सुवर्गे ... ..	...	४	४	८	६	४०३
दक्षिणा दिशा यौध क्रतूनाम् ...	...	४	३	३	२	३२१
दक्षिण्यां दिशि मासा पितरो ...	...	१	६	५	५	८८३
दत्ते स्वाहादन्तकाय स्वाहा ...	...	०	५	१२	१-५१	५३४
दद्याः स्वाहा हनुभ्याः साद्योष्ठाभ्याः	...	०	३	१६	१-५०	३०६
दधन्ते वा यदी मनु वोचद्वृक्षाणि...	...	३	३	३	२५	१०६
दधिक्राव्णो व्यकारिषं जिष्णोरश्वस्य	...	१	५	११	११	८३२
दधिक्राव्णो व्यकारिषं जिष्णोरश्वस्य	...	०	४	१६	१४	४५६
दद्विःस्यदव्यो भूयासममुं ... ..	...	१	६	२	२१	८६०
दशंश्च ... ..	...	३	४	४	६	२५४
दशभ्य स्वाहा वि५श्वै स्वाहा ...	...	०	१	१०	१२-११	३१६
दा नो व्यमे प्रतिनो दा .. .	...	२	७	१७	२१	३०२
दिग्भ्य स्वाहा ... ..	...	१	३	१०	११	५६९
दित्यबाह्वयो विराट् कन्द ...	...	४	३	५	२	३९८
दिद्योश्मा पादि ... ..	...	१	८	१४	३	१४७
दिवः रूपेण .. ..	...	५	७	२०	८	३४८
दिव एषिथा पर्योर्ज उहृतं ...	...	४	६	६	१६	६३४

मन्त्र

	का । प्र ।	ख । म ।	भा ।	व ।
दिवं गच्छ सुव पत . . . . .	१ । ४ । ४ । ४ ।	४ ..	१ ..	१ .. ६६३
दिवमग्रेण मा लेखीम् . . . . .	१ । ३ । ५ । ६ . . . . .	१ ..	१ ..	४८२
दिवं पृथेन ... .. .	५ । ० । १० । ५ . . . . .	५ ..	५ ..	३४५
दिवम्बभानिरसि ... .. .	१ । १ । ६ । २ . . . . .	१ ..	१ ..	१२१
दिवस्त्वा व्योतिये . . . . .	४ । ४ । ६ । २५ . . . . .	४ ..	४ ..	४६०
दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि . . . . .	४ । ४ । ० । १३ . . . . .	४ ..	४ ..	४६८
दिवस्परि प्रथमं जप्ते ... .. .	१ । ३ । १४ । १४ . . . . .	१ ..	५६८	
दिवस्परि प्रथमं जप्ते ... .. .	४ । २ । २ । १ . . . . .	४ ..	१६६	
दिवा धित्तमं ज्ञापयन्ति ... .. .	२ । ४ । ८ । ५ . . . . .	२ ..	५५६	
दिवि अयस्मान्निरिच्छे यतस्त .. . . .	५ । ६ । १ । १४ . . . . .	५ ..	२०१	
दिवे त्वा .. . . .	१ । १ । ११ । ४ . . . . .	१ ..	१८४	
दिवे त्वा ... .. .	१ । ३ । १ । ४ . . . . .	१ ..	४४५	
दिवे त्वा ... .. .	१ । ३ । ६ । ३ . . . . .	१ ..	४८१	
दिवे ज्ञाहा .. . . .	१ । ८ । १३ । ३४ . . . . .	२ ..	१३८	
दिवो नो वृष्टिं मन्त्रो हरीध्व ... .. .	३ । १ । ११ । २० . . . . .	३ ..	६६	
दिवो मूर्धांसि एषिष्या मामि० ... .. .	४ । ३ । ४ । ५ . . . . .	४ ..	३०८	
दिवो वा विष्णुवृत वा एषिष्या ... .. .	१ । २ । १३ । ८ . . . . .	१ ..	४२२	
दिव्यं सुपमे वयसं बृहस्तमयां . . . . .	३ । १ । ११ । १४ . . . . .	३ ..	६३	
दिव्यां ज्ञाहा ... .. .	१ । ३ । १० । ६ . . . . .	१ ..	५३१	
दिव्यां जपत . . . . .	५ । ० । १६ । २ . . . . .	५ ..	४४४	
दिव्यां त्वा द्रविणे सादयामि ... .. .	४ । ४ । ० । १४ . . . . .	४ ..	४६८	
दीक्षापै तपमेऽपमे ज्ञाहा . . . . .	१ । ० । २ । ३ . . . . .	१ ..	२८०	
दीर्घामनु प्रतिनिमापुषे धाम् ... .. .	१ । १ । ६ । १० . . . . .	१ ..	१२१	
दूरे नेऽग्ददवो मृगयान्त्यं ... .. .	३ । ४ । ० । १० . . . . .	३ ..	२६३	
दूरोदय वृद्ध .. . . .	४ । ३ । १२ । ४४ . . . . .	४ ..	३८०	

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	४
दूधोकाभिर्झादुनिं ... ..	५	७	२०	६	५	३४८
दृष्टहन्ता दुर्यां द्यावापृथिव्या	१	१	४	१६	१	८४
दृष्टहस्त देवि पृथिवि स्वस्तये	४	१	६	६	४	१११
दृष्टहस्त मा ह्याः ... ..	१	२	४	६	१	८४
दृष्टे स्य शिधिरे समीची . .	३	२	४	६	३	६८
दृष्टानो रुक्म उर्यां व्यद्यौद	१	३	१४	१६	१	५६६
दृष्टानो रुक्म उर्यां व्यद्यौद	४	१	१०	१२	४	१२८
दृष्टानो रुक्म उर्यां व्यद्यौद	४	२	२	११	४	१६०
देवः सवितारं गच्छ स्वाहा	१	३	११	३	१	५४०
देव सविता वसोर्वसुदावा ...	१	२	३	०	१	३०६
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि...	३	२	५	१६	३	१००
देवकृतमसि ... ..	१	१	२	१६	१	५०
देवताता मितद्रव स्वर्का ...	१	७	८	१३	१	१०१६
देव बर्हिं शतवर्षं... ..	१	१	२	८	१	४६
देव बर्हिर्मा त्वान्वङ्गा ... ..	१	१	२	५	१	४६
देवश्रुरेतानि प्र वषे ... ..	१	२	१	४	१	२०२
देव संस्क्रान सहस्रमोषस्येधिमे	३	३	८	०	३	२०४
देव सवित प्रसुव यज्ञं प्रसुव	१	७	७	१	१	६८६
देव सवित प्रसुव यज्ञं प्रसुव	४	१	१	७	४	२
देव सवितरेतत् ते प्राह तत्,	३	२	७	१	३	१२६
देवस्त्वा सविता पुनात्वर्षिद्वेष	१	२	१	१४	१	३०२
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु ...	१	३	५	३	१	४८२
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु ...	१	३	६	८	१	४६८
देवस्त्वा सविता श्रपयतु ... ..	१	१	८	१२	१	१३५
देवस्त्वा सवितोद्दपतु ... ..	४	१	६	१७	४	०६



श्रुतः

	का।	प्र।	व।	म	भा	व
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	१।१।	४।	८...	१...	८४	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	१।१।	६।	५...	१...	१२१	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	१।३।	१।	१.	१...	४४५	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	१।७।	१०।	८...	१...	१०४५	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	१।८।	७।	७...	२...	८०	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	४।१।	१।१०	...	४...	९	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	४।१।	३।	१...	४...	३०	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ... ..	७।१।	११।	१..	६...	२११	
देवस्य सवितुः सवे कर्म क्षणवन्ति ..	१।१।	८।	२२	१...	१४८	
देवस्य सवितुर्भागोऽसि ... ..	४।३।	८।	८...	४...	३६२	
देवस्याहं सवितुः प्रसवे ऋहस्पतिना						
वाजजिता वधिष्ठम्...	१।७।	८।	९...	१.	१०१८	
देवस्याहं सवितुः प्रसवे ऋहस्पतिना						
वाजजिता वाजं जेधं..	१।७।	८।	१.	१...	१०१८	
देवा व्यापुद्मन्तसोऽमृतेन .. ..	२।३।	१०।	१५..	३...	४४५	
देवा व्याघ्रापाला एतं देवेभ्यो ...	७।१।	१२।	५.	६...	२१४	
देवाः श्रमंष्ट्या मित्रावशय्यायंमन् ..	२।४।	८।	९..	२...	५०६	
देवाः सपोतयोऽपान्नपादाशु हेमन्	२।४।	८।	३...	२...	५०६	
देवा गानुविदो गानुं विन्वा ...	१।१।	१३।	१८...	१...	२२५	
देवा गानुविदो गानुं विन्वा ...	१।४।	४४।	८...	१...	७०५	
देवा देवेभ्यो अश्वयंमो ... ..	४।६।	३।	८...	४...	५८४	
देवानां वायो यान्यसि ... ..	४।४।	६।	१९...	४...	४६०	
देवानामग्ने यान्यसि... ..	४।४।	६।	१०..	४...	४६०	
देवानामन्तरिक्षं यान्यसि ... ..	४।४।	६।	१४...	४...	४६०	
देवानामेव उपनाह व्यासोह ...	३।३।	८।	३...	२...	२१३	

मन्त्र.	का ।	प्र ।	ब ।	म	ॠ	ॡ	ॢ
देवानां पत्नीरग्निर्हृषपतिर् ...	१ ।	६ ।	४ ।	२२ ...	१ ...	...	८७०
देवाना पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्या ...	...	४ ।	१ ।	६ ।	८ ...	४ ...	७८
देवानां परिपूतमस्ति ...	...	१ ।	१ ।	२ ।	४ ...	१ ...	४८
देवानां मन्वे व्यधि नो ब्रुवन्तु ...	...	४ ।	७ ।	१५ ।	१२ ...	४ ...	७३५
देवा वसव्या व्यमे सोम सूर्य ...	...	२ ।	४ ।	८ ।	१ ...	२ ...	५०६
देवास्तेन्द्रज्येष्ठा०—०धन्वाधोप०	५ ।	५ ।	८ ।	७ ...	५ ...	...	१७१
देवोः षडुर्वीरु ऋः ह्योत ...	...	४ ।	७ ।	१४ ।	५ ...	४ ...	७२२
देवो हारौ मा मा सन्ताप्तं... ...	...	३ ।	२ ।	४ ।	१५ ...	३ ...	८८
देवोमहं निन्नृतिं वन्दमानः ...	...	४ ।	२ ।	५ ।	११ ...	४ ...	२०
देवोराप एष वो गर्भस्तम्बः ...	...	१ ।	४ ।	४५ ।	८ ...	१ ...	७१९
देवोरापः सं मधुमतीर् ...	...	१ ।	८ ।	१२ ।	१ ...	२ ...	१२७
देवोरापो व्यपान्नपाद्य ...	...	१ ।	२ ।	३ ।	१६ ...	१ ...	३१०
देवोरापो व्यपान्नपाद्य ...	...	१ ।	३ ।	१३ ।	४ ...	१ ...	५५८
देवेभ्यः शुन्यस्य ...	...	१ ।	२ ।	१२ ।	८ ...	२ ...	४११
देवेभ्यः शुम्भस्य ...	...	१ ।	२ ।	१२ ।	८ ...	१ ...	४११
देवेभ्यः स्वाहा ...	...	३ ।	१ ।	४ ।	१६ ...	३ ...	२३
देवेभ्यस्त्वा भरोचिपेभ्यः ...	...	१ ।	४ ।	२ ।	६ ...	१ ...	५८३
देवेभ्यस्त्वा भरोचिपेभ्यः ..	...	३ ।	१ ।	१० ।	४ ...	३ ...	१५६
देवो वः सविता प्रार्पयतु ...	...	१ ।	२ ।	१ ।	४ ...	१ ...	१३
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः ...	...	१ ।	१ ।	५ ।	१० ...	१ ...	१०२
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः ...	...	१ ।	१ ।	६ ।	११ ...	१ ...	१२१
देवो वः सविनोत्पुनात्यब्धिदेय ...	...	१ ।	१ ।	५ ।	१ ...	१ ...	१०३
देवो वः सविनोत्पुनात्यब्धिदेय ...	...	१ ।	१ ।	१० ।	२० ...	१ ...	१६०
देहि मे ददामि ते नि मे... ...	...	१ ।	८ ।	४ ।	३ ...	२ ...	५०
देवो धियं भवामहे ..	...	१ ।	२ ।	३ ।	१ ...	१ ..	३०८

मन्त्रः	का ।	प्र ।	ञ ।	म	भा	व
हे ष्यादधाति द्विपाद्यजमागः	...	२ । ६ ।	६ ।	७ ...	२ ...	७४२
हे ऋधसो सततो वस्त एक	...	३ । २ ।	२ ।	३ ...	३ ...	८७
हौ समुदौ विततावजूयो	...	३ । २ ।	२ ।	२ ...	३ ...	८६

## ध

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम	...	४ । ६ ।	६ ।	२ ...	४ ...	६३३
धरुण एकविंशो	...	४ । ३ ।	८ ।	७ ...	४ ...	३५५
धरुणमसि दिवं दृष्टुह	...	१ । १ ।	० ।	८ ...	१ ...	१२०
धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्टुह	...	१ । १ ।	० ।	७ ...	१ ...	१२०
धर्मस्तुष्टोमः	...	४ । ३ ।	८ ।	१८ ...	४ ...	३५५
धर्मो घ धरित्री घ	...	४ । ४ ।	११ ।	१६ ...	४ ...	४८७
धर्मो दिशा क्षत्रमिदं दाधारो	...	४ । ४ ।	१२ ।	७ ...	४ ...	४६८
धर्मसि धरित्री	...	४ । ३ ।	७ ।	४६ ...	४ ...	३५०
धर्मसि दिशो दृष्टुह	...	१ । १ ।	० ।	६ ...	१ ...	१२०
धर्मा मानुषान्	...	१ । ३ ।	८ ।	३ ...	१ ...	५१०
धा षसि स्वधा षस्युर्वी	...	१ । १ ।	६ ।	२४ ...	१ ...	१४८
धाता ददानु दामुषे वद्वनि	...	३ । ३ ।	११ ।	१० ...	३ ...	२२३
धाता ददानु नो रयिमौशागो	...	२ । ४ ।	५ ।	३ ...	२ ...	४६३
धाता ददानु नो रयिमौशागो	...	३ । ३ ।	११ ।	० ...	३ ...	२२३
धाता ददानु नो रयिमौशागो	...	३ । ३ ।	११ ।	६ ...	३ ...	२२३
धाता धातृणां सुवगस्य पस्पतिरु	...	४ । ० ।	१४ ।	० ...	४ ...	७२२
धाता प्रजाया उत राय ईशे	...	३ । ३ ।	११ ।	८ ...	३ ...	२२३
धाता रातिः सवितेदं शुषन्ता	...	१ । ४ ।	४४ ।	१ ...	१ ...	७०४
धाता विधाता परमोत् समृक्	...	५ । ० ।	४ ।	७ ...	५ ...	२६६
धाता षडक्षरेण बहुतुमुदजयत्	...	१ । ० ।	११ ।	६ ...	१ ...	१०४२

मन्त्र	का। प्र।	श। स	भा	५
धातुदंशमौ .. ...	५।७।२२।१०	...	५	४५०
धाम्नो धाम्नो राजन्नितो ..	१।३।११।१५	..	१	५४७
धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था ...	२।१।११।१६	...	२	३२०
धिषणासि पर्व्वत्या ... ..	१।१। ६। ३	...	१	१२१
धिषणासि पार्व्वतेयी ... ..	१।१। ६। ४	...	१	१२१
धिषणास्त्वा देवीर्व्वश्वदेव्यावती ...	४।१। ६।१०	...	४	७६
धिषणे विडू सती वीडयेधाम् ...	१।४। १।१०	...	१	५८६
धुरि धुर्यो पातम् ... ..	१।१।१३।१६	...	१	२२५
धूरसि धूर्वं . . ... ..	१।१। ४। ४	...	१	६४
धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ ... ..	१।१। ७। १	...	१	१२७
धेनुर्वयो जगती छन्द ... ..	४।३। ५। ६	..	४	३३८
ध्रुवक्षितिध्रुवयोनिध्रुवासि . ...	४।३। ४। १	...	४	३२८
ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं वृष्ट्वा ... ..	१।२।१२।२४	...	१	४११
ध्रुव ध्रुवेण हविषाऽव सोमं ...	३।२। ८।२२	...	३	१४७
ध्रुवमसि पृथिवी वृष्ट्वा . ...	१।१। ७। ५	...	१	१२७
ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् ...	१।१। १। ७	..	१	१३
ध्रुवा च पृथिवी देवस्य ... ..	४।४।११।१५	...	४	४८७
ध्रुवा दिशा विष्णुमन्त्रघोरा ..	४।४।१२।१३	...	४	४६८
ध्रुवासि घृताघो नाम्ना ... ..	१।१।११।१६	...	१	१६४
ध्रुवासि देवेभ्य मुन्यस्य ... ..	१।२।१२।१०	...	१	४११
ध्रुवासि धरणी ... ..	४।३। ७।४५	...	४	३५०
ध्रुवासि धरणा ... .	४।३। ७।३८	...	४	३५०
ध्रुवासि धरणाऽस्तृता ... ..	४।२। ६। १	...	४	२६५
ध्रुवासि पृथिवि सहस्र ... ..	४।२। ६।१२	...	४	२६६
ध्रुवासि य परिधिं पर्यधत्या . ...	१।१।१३।११	...	१	२२५

शब्द	का	प्र	च	न	भा	४
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०धीरखेता	१	६	२	१	१	८५६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०धीरखेता	२	२	६	१	२	८६६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०मभिभूखेता	२	६	६	३	२	८३६
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५०—०सुयखेता	२	२	६	२	२	८६६

## न

नकिष्टं कर्मणा नशम प्र योयन्न	१	८	२२	१०	२	२२१
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	०	१	१	१०	१३	८ ... १२८
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	०	६	५	६	८	६१६
नक्तोषासा समनसा विरूपे ...	०	०	१२	८	८	०००
नक्षत्राणि छन्द ... ..	०	३	०	१०	८	३५०
नक्षत्राणि प्रतिरूपेण ... ..	५	०	२०	६	५	३८८
नक्षत्राणां चतुर्थी ... ..	५	०	२२	८	५	३५०
नक्षत्राणां भातिकाशात् पाहि ...	१	२	२	११	१	२६१
नक्षत्रेभ्य स्वाहा ... ..	१	८	१३	३०	२	१३८
न त विदाय य इदं नजाना ...	०	६	२	५	८	५६६
न दक्षिणा विचिकिते न सत्या ...	२	१	११	१६	२	३२५
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ..	२	६	६	८	२	०८२
नम उदर्येण ... ..	५	०	१६	६	५	३८८
नमद्य नमस्यद्य वार्धिकाष्टतु ...	०	१	८	११	५, ६	८ ... ८८०
नमो दिव्यं गच्छ स्वाहा ... ..	१	३	११	१०	१	५८०
नम ध्यानन्वानेभ्य प्रतिदधानेभ्यद्य	०	५	३	१०	८	५२२
नम ध्यातापार्थय चालाद्याय च ..	०	५	८	१५	८	५३०
नम ध्यानार्हतेभ्य ... ..	०	५	६	१८	८	५८०
नम ध्यामोषत्वेभ्य ... ..	०	५	६	१६	८	५८०

सन्ध.	का।	प्र।	ष।	म	भा	ह
नम आ यच्छुद्धो विद्वज्ज्ञस्य ...	०।५।	२।११	...	०	...	५२२
नम आरिखदते च परिखदते च ...	०।५।	८।१०	...	०	...	५००
नम आद्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च	५।५।	०।१	...	०	...	५२६
नम आशवे चाजिराय च ...	०।५।	५।१२	...	०	...	५३०
नम आशुवेणाय चाशुरघाय च ...	०।५।	६।११	...	०	...	५३२
नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च ...	०।५।	३।१३	...	०	...	५२२
नम इन्द्राय मखद्रे ...	२।२।	०।८	...	२	...	८८
नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ...	०।५।	८।१	...	०	...	५००
नम इधुक्तज्ञो धन्वक्तज्ञस्य ...	०।५।	०।१५	...	०	...	५२०
नम इधुमज्ञो धन्वाविभ्यश्च ...	०।५।	२।८	...	०	...	५२२
नम ईधियाय धातप्याय च ...	०।५।	०।१०	...	०	...	५३०
नम उगयाभ्यस्तृहतीभ्यश्च ...	०।५।	०।२	...	०	...	५२६
नम उग्राय च भीमाय च ...	०।५।	८।०	...	०	...	५३०
नम उच्चैर्धोषायाक्रन्दयते ...	०।५।	२।१२	...	०	...	५१८
नम उर्वर्याय च खल्याय च ...	०।५।	६।०	...	०	...	५३२
नम उष्णीषिणे गिरिचराय ...	०।५।	३।८	...	०	...	५२२
नम ऊर्ध्वाय चावखन्याय च ...	०।५।	५।१०	...	०	...	५३०
नम ऊर्ध्वाय च सूर्ध्वाय च ...	०।५।	८।११	...	०	...	५००
नमः ककुभाय निमज्जिणे ...	०।५।	२।२	...	०	...	५२२
नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ...	०।५।	८।२	...	०	...	५००
नमः कपर्दिने च व्युत्केषाय च ...	०।५।	५।०	...	०	...	५२८
नमः काश्याय च गङ्गरेणाय च ...	०।५।	८।६	...	०	...	५००
नमः काश्याय च नीप्याय च ...	०।५।	०।८	...	०	...	५३०
नमः किंशिलाय च क्षयणाय च	०।५।	८।२	...	०	...	५००
नमः कुलाजेभ्यः कर्मारिभ्यश्च , ...	०।५।	०।१२	...	०	...	५२०

मन्त्रः	का।	प्र।	थ।	न	भा	इ
नमः श्रुप्याय भावस्थाय च ..	...	०।५।	०।११	...	०	५३०
नमः द्रुक्त्तवीताय धावते ...	...	०।५।	२।१३	...	०	५१८
नमः क्षत्तभ्य संयक्षीढभ्यश्च ...	...	०।५।	०।११	...	०	५२७
नमः पर्याय च पर्यशङ्गाय च ...	...	०।५।	६।१२	...	०	५००
नमः पा॒स्रसाय च रजसाय च ...	...	०।५।	६। ८	...	०	५००
नमः पार्याय चावार्याय च ...	...	०।५।	८।१३	...	०	५३७
नमः पिढभ्यो धमि ये नो ...	...	३।२।	८।१३	...	३	१२६
नमः पुञ्जिष्ठेभ्यो गिषादेभ्यश्च ...	...	०।५।	०।१०	...	०	५२७
नमः पूर्वजाय चापरजाय च ..	...	०।५।	६। २	...	०	५३२
नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ...	...	०।५।	८।१०	...	०	५३७
नमः शत्रुराय च मपस्त्रुराय च ..	...	०।५।	८।१०	...	०	५३७
नमः शङ्गाय च पशुपतये च		०।५।	८। ९	...	०	५३७
नमः शम्भवे च मयोभवे च ...	...	०।५।	८। ६	...	०	५३७
नमः शर्वाय च पशुपतये च		०।५।	५। २	...	०	५०६
नमः शय्याय च फेन्याय च ...	...	०।५।	८।१६	...	०	५३७
नमः शिवाय च शिवनराय च ...	...	०।५।	८।११	...	०	५३७
नमः शौघ्रियाय च शौभ्याय च ...	...	०।५।	५।१३	...	०	५३०
नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ...	...	०।५।	६। ६	...	०	५००
नमः शूराय चावभिन्दते च ...	...	०।५।	६।१२	...	०	५३२
नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ...	...	०।५।	६।१०	...	०	५३२
नमः श्रुनाय च श्रुतसेनाय च ...	...	०।५।	६।१५	...	०	५३२
नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ..	...	०।५।	६। ८	...	०	५३२
नमः श्वभ्य श्वपतिभ्यश्च ...	...	०।५।	०।१०	...	०	५२७
नमः सदमे नमः सदसस्पतये ...	...	३।२।	०।१६	...	३	६६
नमः समभ्य समापतिभ्यश्च ..	...	०।५।	३।१६	...	०	५२९

शुद्धः	का	ख	ग	घ	ङ
नमः सस्त्रिञ्जराय त्रिषोमते ...	४	५	२	४	५१८
नमः सहमानाय त्रिधाधिने ...	४	५	३	४	५२२
नमः सहखात्ताय च प्रतधन्वने च	४	५	५	४	५२६
नमः सिकत्याय च प्रवाद्याय च ...	४	५	८	१०	५३०
नमः सु ते निवृत्ते त्रिब्रह्मे ...	४	२	५	०	२०३
नमः सूतायाहत्याय ...	४	५	२	८	५३८
नमः सुद्याय च सरस्याय च ...	४	५	०	६	५३४
नमः सृक्काविभ्यो जिघांसुञ्चो ..	४	५	३	६	५२२
नमः सेनाभ्य सेनानिभ्यश्च ..	४	५	४	१०	५२०
नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ...	४	५	६	५	५३२
नमः सोमाय च रुद्राय च ..	४	५	८	१	५३०
नमः सुद्याय च पथ्याय च ...	४	५	०	०	५३४
नमः खोतस्याय च द्वीप्याय च ...	४	५	५	१५	५३०
नमः स्वपञ्चो जायञ्च ...	४	५	३	१४	५२२
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ...	४	५	०	६	५३४
नमस्त ध्यातावनानर्वा प्रेक्षि ...	१	३	८	१४	५१०
नमस्तत्तभ्यो रथनारेभ्यश्च ..	४	५	४	१२	५२०
नमस्तस्याय च नेष्ट्याय च ...	४	५	६	५	५३०
नमस्ताम्नाय चाश्रयाय च .	४	५	८	२	५३०
नमस्ताराय ...	४	५	८	८	५३०
नमस्तिलञ्चो धावञ्च ...	४	५	३	१५	५२२
नमस्तोर्याय च कुल्याय च ...	४	५	८	१२	५३०
नमस्तोष्ट्रोषवे चायुधिने च ...	४	५	०	५	५३४
नमस्ते धम धोभे ऋद्धिनि ...	२	६	११	१०	८०४
नमस्ते धस्तु मा मा धिष्टोष्टु ...	४	०	१३	४	००६



श्रुत्या	श्रुत्या	श्रुत्या	श्रुत्या	श्रुत्या
नमस्ते श्रुत्यापुधापानातताय दृष्ट्यवे	४।५।	१।१४	...	४ ... ५१०
नमस्ते श्रु मन्वय ... ..	४।५।	१।१	...	४ ... ५०८
नमस्ते श्रु मे श्रौषिये ... ..	४।६।	१।१२	...	४ ... ५६४
नमो श्रुयियाय च प्रथमाय च .	४।५।	४।११	...	४ ... ५४०
नमो श्रुयेवधाय च दूरेवधाय च ...	४।५।	८।५	...	४ ... ५६०
नमो श्रुयेभ्योऽश्रुपतिभ्यश्च ... ..	४।५।	९।१०	...	४ ... ५४२
नमो श्रुस्तु श्रौषीयाय ... ..	४।५।	१।८	...	४ ... ५१०
नमो श्रुस्तु श्रौषीयो ये के च ..	४।२।	८।०	...	४ ... २५१
नमो श्रुयेभ्यो श्रुपतिभ्यश्च . .	४।५।	४।५	...	४ ... ५०६
नमो श्रुयियाय च श्रुयिविष्टाय च	४।५।	५।६	...	४ ... ५२८
नमो श्रुयेभ्यो श्रुपतिभ्यश्च ... ..	४।५।	४।९	...	४ ... ५२६
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	८।४	...	४ ... ५४०
नमोऽश्रुये श्रुयिविष्टिते ... ..	४।५।	२४।२-४	...	६ ... ५५४
नमोऽश्रुयेऽश्रुयिविष्टाय ... ..	१।५।	१०।१	...	१ ... ८२४
नमोऽश्रुये मश्रुये मश्रुय्य मा ...	५।२।	४।९	...	५ ... ८८
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	६।४	...	४ ... ५४२
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	६।१	...	४ ... ५४२
नमो श्रुय्याय ... ..	१।२।	१०।१२	...	१ ... ५४२
नमो श्रुय्याय श्रुय्याय च ... ..	४।५।	०।१	...	४ ... ५४४
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	०।९	...	४ ... ५४४
नमो श्रुय्याय ... ..	१।२।	४।११	...	१ ... ४०४
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	०।२	...	४ ... ५२४
नमो श्रुय्याय च श्रुय्याय च ... ..	४।५।	०।१०	...	४ ... ५४४
नमो श्रुय्याय परिश्रुय्याय श्रुय्याय	४।५।	५।५	...	४ ... ५२२
नमो श्रुय्याय श्रुय्याय ... ..	४।५।	२।२	...	४ ... ५२२

मन्त्र	का।	प्र।	ख।	म	भा	वृ
नमो निघण्टुशे चैषुधिमते च ..	०।५।	७।	०	...	०	... ५२०
नमो नीलस्रोवाय च श्रितिकण्ठाय च	०।५।	५।	३	...	०	... ५२६
नमोऽपगुरभाणाय चाभिन्नते च	०।५।	६।	१३	...	०	... ५००
नमो बभ्रुभ्राय विद्याधिने ..	...	०।५।	२।	०	...	० ... ५१८
नमो बिल्दिने च कवचिने च ..	०।५।	६।	१०	...	०	... ५३२
नमो बृहते च वर्षीयसे च .	०।५।	५।	६	...	०	... ५२६
नमो भवस्य ह्यै जगताम्पतये ...	०।५।	२।	६	...	०	... ५१८
नमो भवाय च रुद्राय च ..	०।५।	५।	१	...	०	... ५२६
नमो भुवन्तये वरिवरुक्ताय	०।५।	२।	११	...	०	... ५१८
नमो मध्यमाय चापगल्भाय च ..	०।५।	६।	३	...	०	... ५२३
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय ..	०।५।	२।	१०	...	०	... ५१८
नमो महद्वा क्षुल्लकेभ्यश्च ...	०।५।	०।	०	...	०	... ५२६
नमो महिम्न उत चक्षुषे ...	...	३।	३।	६।	२	... ३ ... २१३
नमो मात्रे पृथिव्यै माहं ...	...	१।	८।	१५।	१०	... २ ... १५६
नमो मित्रस्य वरुणस्य ..	...	१।	२।	६।	०	... १ ... २६६
नमो मौद्गल्यमाय चैषुमते च ...	०।५।	५।	७	...	०	... ५२६
नमो मृगयुभ्य श्वनिभ्यश्च ...	०।५।	०।	१६	...	०	... ५२७
नमो मेध्याय च विद्युत्याय च ..	०।५।	७।	१३	...	०	... ५३०
नमो याम्याय च क्षैग्याय च ...	०।५।	६।	६	...	०	... ५३२
नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च ...	...	०।५।	०।	८	...	५ ... ५२७
नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च ...	...	०।५।	०।	६	...	० ... ५२७
नमो रुद्राय मखन्ने ...	...	३।	२।	०।	६	... ३ ... ६८
नमो रुद्रावातताविने ...	...	०।५।	२।	०	...	० ... ५१८
नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ...	०।५।	११।	११-१२	...	०	... ५५५
नमो होहिताय स्रपतये ...	...	०।५।	२।	६	...	० ... ५१८

शब्दः	अ।	इ।	उ।	ए।	ओ।	भा	व
नमो लोप्याय घोषप्याय च ...	४।५।	८।१०	...	४	...	५४०	
नमो व किरिकेभ्यो देवानाञ्च ...	४।५।	८।१५	...	४	...	५४०	
नमो व पिठरो रसाय ...	३।२।	५।	१	...	३	...	१०६
नमो वक्षते परिवक्षते ...	४।५।	३।	४	...	४	...	५२२
नमो वन्धाय च कक्षाय च ...	४।५।	६।	८	...	४	...	५२२
नमो वर्मिण्ये च वरुण्ये च ...	४।५।	६।१३	...	४	...	५३२	
नमो वर्ष्णाय चादर्व्याय च ...	४।५।	७।१२	...	४	...	५३४	
नमो वात्याय च रेष्मिनाय च ...	४।५।	७।१५	...	४	...	५३४	
नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ...	४।५।	७।१६	...	४	...	५३४	
नमो विक्षीयकेभ्यः ...	४।५।	८।१६	...	४	...	५४०	
नमो विचिन्वत्केभ्य ...	४।५।	८।१७	...	४	...	५४०	
नमो विरूपेभ्यो विरूपेभ्यश्च ...	४।५।	४।	६	...	४	...	५२६
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यश्च ...	४।५।	२।	२	...	४	...	५१८
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो... ...	४।५।	८।	७	...	४	...	५६७
नमो वृद्धाय च सवृध्वने च ...	४।५।	५।१०	...	४	...	५२८	
नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च ...	४।५।	४।	४	...	४	...	५२६
नमोऽस्तिमद्भ्यो नक्तक्षरद्भ्यश्च ...	४।५।	३।	७	...	४	...	५२२
नमोऽस्त्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च ...	४।५।	३।१२	...	४	...	५२२	
नमो हन्ते च हनीयसे च ...	४।५।	८।	६	...	४	...	५३७
नमो हरिकेशायोषवीतिने ...	४।५।	२।	५	...	४	...	५१८
नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये ...	४।५।	२।	१	...	४	...	५१८
नमो ऋद्व्याय च निवेद्याय च ...	४।५।	८।	७	...	४	...	५४०
नमो ऋक्षाय च वामनाय च ...	४।५।	५।	८	...	४	...	५२८
न यजमान रिप्यसि ...	१।८।	२२।	१२	...	२	...	२२६
नरन्वियं प्रोक्षमाण ...	४।४।	८।	८	...	४	...	४७६

मन्त्र

	का । प्र । ष । म	भा	व
नराश्रसस्याश्च देवयज्यया ...	१ । ६ । ४ । २ ...	१	८७६
नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्वावष्टज्येताम्	४ । ३ । १० । १० ...	४ ...	३७१
नवभिरस्तुवत पितरोऽष्टज्यन्त ..	४ । ३ । १० । ५ ...	४ ...	३७१
नवविश्रत्यास्तुवत वनस्पतयो ..	४ । ३ । १० । १५ ...	४ .	३७१
न वा उवेतन्मियसे न ...	४ । ६ । ८ । १०	४ ...	६६५
नवोनवो भवति जायमानोऽङ्गां ..	२ । ४ । १४ । १ .	२ ..	५३८
नाक घट्त्रिंश ... . . .	४ । ३ । ८ । १६ .	४ ..	३५५
नाकसदसि ... . . . .	४ । ४ । ७ । १० ...	४ ...	४६८
नाधितवन्मा ध्यधितम् ... ..	१ । २ । १२ । ४ ...	१ ..	४१०
नाना प्राणो यजमानस्य पशुना .	३ । १ । ४ । ८ ...	३ ..	२२
नाभा पृथिव्या . समिधानमग्निः ..	४ । १ । १० । ४ .	४	१२७
नारोस्ते पन्नयो सोम वि चिन्वन्तु	५ । २ । ११ । ५ .	५	५६
नाहमिन्द्राणि रारण .. ..	१ । ७ । १३ । ४ .	१ .	१०६०
निकायश्चन्द . ... ..	४ । ३ । १२ । २० .	४ ...	३८०
नि काव्या वेधस शश्वतस् ...	२ । २ । १२ । ८ ..	२ ...	३०१
नि काव्या वेधस शश्वतस् . . ...	२ । ३ । १४ । २ ...	२ ...	४६५
निक्रमणं निघदनं विवर्तनं . . . .	४ । ६ । ८ । ३ ...	४ ...	६६४
निराभ्या स्य देवश्रुत ध्यायुर्मे	३ । १ । ८ । १	३ ...	४५
निशुक्तिमरूपेण ... ..	५ । ७ । १६ । ८ ...	५ ...	३४०
निरस्त नमुचे शिर ... ..	१ । ८ । १४ । ५ ...	२ ...	१४७
निर्ऋतिं निर्गल्पकेन शौर्ष्यां ...	५ । ७ । १३ । ११ ...	५ ...	३४१
निर्ऋतिमंस्थभि . ... ..	५ । ७ । १८ । २ ...	५ ...	३४६
निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा ... ..	१ । १ । ७ । ६ ...	१ ...	१२७
निर्द्वेवं निर्द्वेवं हत्वा विव्यर्धं ...	७ । ३ । ११ । २ ...	६ ...	३६२
निलिम्बा नाम स्य ०—० दधामि...	५ । ५ । १० । ८ ...	५ ...	१०६

मन्त्र	का।	प्र।	श्व।	म	मा	४	
निवेशनः सक्रमनो वसूनां ...	...	४।२।	५।१२	...	४	...	२०३
निवेशनो सक्रमनो वसूना ...	...	३।५।	१।३	...	३	...	३००
निषसाद धृतप्रतो वरुणः ...	...	१।८।१६।	८	...	२	...	१६३
निष्कर्त्तारिमध्वरस्य प्रचेतसं	...	४।२।	७।१०	...	४	...	२४०
निष्कृताहावमवट् सुवरश्च	...	४।२।	५।१४	...	४	...	२०४
निष्कृतिर्नाम वो माता ...	...	४।२।	६।८	...	४	...	२२६
निष्कृत्यादश्च सेध ...	...	१।१।	७।३	...	२	...	१९७
नि होता होद्यदने विदान	...	३।५।११।	७	...	२	...	२६३
नि होता होद्यदने विदान	...	४।१।	३।११	...	४	...	३८
नीरोहोऽसि ...	...	४।४।	१।२६	...	४	...	४१५
नीलयोवा शितिकण्ठा दिवश्च	...	४।५।११।	३	...	४	...	५५१
नीलयोवा शितिकण्ठा दिवश्च	...	४।५।११।	४	...	४	...	५५१
नृतनासु ...	...	३।३।	३।७	...	३	...	१७६
नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा	...	३।२।	५।३	...	३	...	१०४
नृचक्षसा भागोऽसि धातुर्धाधिपत्यं	...	४।३।	६।३	...	४	...	३६२
नृचक्षा प्रतिख्यात ...	...	४।४।	६।२६	...	४	...	४७६
नृचक्षे बट् ...	...	४।६।	१।१३	...	४	...	५६४

## प

पक्ष्मन्द् ...	...	४।३।१२।	३५	...	४	...	३६०
पक्ष्मन्द् ...	...	४।३।	१।२०	...	४	...	३०६
पक्ष्मन्द् ...	...	४।३।	७।५	...	४	...	३५०
पक्ष्मन्द् ...	...	४।३।१२।	३०	...	४	...	३६०
पक्ष्मन्दिमिरस्तुवत् क्षत्रम् ..	...	४।३।१०।	८	...	४	...	३७१

मन्त्रः	का।	प्र।	ब।	म	भा	व
पञ्च दिग्भ्यो देवीर्यज्ञमवन्तु ...	...	४।६।	३।	५ ...	४ ...	५६४
पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त	...	४।३।१०।	३ ...	४ ...	...	३०१
पञ्चभिर्घाता विदधाविदं ...	...	४।३।११।	५ ...	४ ...	...	३०६
पञ्चभ्यः स्वाहा दग्भ्यः स्वाहा	...	७।२।१६।१-७	...	६ ...	...	३१५
पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः...	...	४।३।१०।१३	...	४ ...	...	३०१
पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा ...	...	४।३।११।११	...	४ ...	...	३०७
पञ्चानां त्वा दिग्धा यन्त्राय...	...	१।६।	१।	५ ...	१ ...	८५२
पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय	...	१।६।	१।	६ ...	१ ...	८५३
पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय	...	१।६।	१।	४ ...	१ ...	८५२
पञ्चाविर्वयो गायत्री कृन्दः ...	...	४।३।	५।	३ ...	४ ...	३२८
पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा	...	७।२।१६।१-१२	...	६ ...	...	३१७
पथस्पथः परिपतिं वधस्या	..	१।१।१४।	६ ...	१ ...	...	२५५
पथ्यामनूदग्भ्यां ...	...	५।७।२३।	१ ...	५ ...	...	३५१
पथः पृथिव्यां पथ ओषधीषु	...	४।७।१२।	६ ...	४ ...	...	६६६
पथसे होत्राणां स्वाहा वट्	...	३।२।	८।	५ ...	३ ...	१३६
पथसतीरोषधयः ...	...	१।५।१०।	७ ...	१ ...	...	८२५
पथोदां त्वा पथसि ...	...	४।४।	६।	३२ ...	४ ...	४६०
परमस्याः परावतो रोहिदस्य	...	४।१।	६।१३	...	४ ...	११४
परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः	...	४।४।	३।	७ ...	४ ...	४२८
परमेष्ठिपतिर्मृत्युगन्धर्व	...	३।४।	७।	८ ...	३ ...	२६३
परस्या अग्निं संवतोऽवरां	...	२।६।११।१५	...	२ ...	...	८०४
परस्या अग्निं संवतोऽवरां	...	४।१।	६।१२	...	४ ...	११४
पराकाशेनान्तरां ...	...	५।७।१४।	६ ...	५ ...	...	३४२
परापूतं रक्षः परापूता अरातयः	१।१।	५।१४	...	१ ...	...	१०३
परिचिदसि तया देवतयाऽऽक्रिरक्षद्	४।२।	४।१२	...	४ ...	...	१८६

शब्द	का	प्र	ख	ग	भा	व
परि षो रुद्रस्य हेतिर्दण्डुः	...	४	५	१०	१	४ ... ५४३
परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्	...	४	५	१	१५	४ ... ५१०
परि त्वा गिर्वयो गिरः	...	१	३	१	१०	१ ... ४४५
परि त्वाप्ते पुरं वयं विप्रः	...	१	५	६	१५	१ ... ०८८
परि त्वाप्ते पुरं वयं विप्रः	...	४	१	२	२०	४ ... १०
परिधये जनप्रथनाय स्वाहा	...	३	२	८	३	३ ... १३६
परिधौन् परिदधाति रक्षसा	...	२	६	६	२	२ ... ०४२
परिपतये त्वा गृह्णामि	...	१	२	१०	१२	१ ... ३०१
परिष्वेभ्यः स्वाहा	...	१	८	१३	४२	२ ... १३८
परिभूरभिं परिभूरिन्द्रं	...	३	२	३	३	३ ... ८२
परिभूश्चन्द्रः	...	४	३	१२	८	४ ... ३८०
परिलिखितः रक्षः परिलिखिता	१	२	५	६	१	१ ... ४४८
परिलिखितः रक्षः परिलिखिता	१	३	१	३	१	१ ... ४४५
परि वाजपति कविरग्निर्	...	४	१	२	१८	४ ... १७
परिवोरसि परि त्वा देवो	...	१	३	६	१६	१ ... ४८२
परिषद्योऽसि पवमान	...	१	३	३	१०	१ ... ४६५
परेत पितरः सोम्या गम्भीरै	...	१	८	५	११	२ ... ६६
परो दिवा पर एना पृथिव्या	...	४	६	२	६	४ ... ५०८
पर्वतस्त्रिन्महि शङ्को विभाय	...	३	१	११	२३	३ ... ६६
पर्वं ते राधासम्	...	१	१	२	६	१ ... ४८
पवमान पायुना	...	५	७	१५	८	५ ... ३४३
पवित्रं पौत्राभ्या	...	५	७	१५	८	५ ... ३४३
पशवो वै पूर्वा व्याज्जतय एव	...	२	६	६	१३	२ ... ०४३
पशूनां मन्युरसि तवेव	...	१	८	१५	८	२ ... १५६
पशूनाः शर्मांसि शर्मं यजमानस्य	१	८	६	३	२	२ ... ८३

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	इ
पशून्सुगम्पुरौडाशास्त्रवनान्योत	७	३	११	८	...	६ ... ३६३
पल्लवाद् वयो बृहती कन्द	..	४	३	५	६	...
पात मा प्रत्यक्षं पात मा	..	१	८	१२	१६	.. २ .. १२८
पायुस्त व्याप्यायताम्	..	१	३	६	७	...
पावक व्या चितयन्त्या कृपा	...	४	६	१	७	.. ४ .. ५६३
पावकवर्चा शुक्रवर्चा	..	...	४	२	७	८
पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य	...	२	३	१०	७	...
पावीरवी कन्या चिन्वायु	..	...	४	१	११	१०
पाहि माभे दुस्वरितादा मा	...	१	१	१२	८	.. १ ... २०४
पितर व्यायुष्मन्तस्ते स्वधया	...	२	३	१०	१६	.. २ ... ४४५
पितर पितामहा परेऽवरे	..	४	३	३	६	...
पितरस्वा०—०दक्षिणत पान्तु	..	५	५	६	८	...
पिता पुत्र पौत्रो वषट् स्वाहा	...	७	३	१२	८	.. ६ .. ४६७
पिता मातृश्विच्छिद्रा पदा	..	५	६	८	१२	५
पिता वत्साना पतिरभिमानाम्	...	३	३	६	४	.. ३ .. २१६
पिबृहत्स्येनसोऽवयवमसि	...	३	२	५	२१	.. ३ ... १०७
पितृणा नारायणस	..	...	४	४	६	२८
पितृणाः सदनमसि	...	१	३	१	६	.. १ ... ४४५
पितृणाः सदनमसि	..	१	३	६	६	१
पिन्वन्त्यपो भरत सुदानव	...	३	१	११	२८	.. ३ ... ६६
पिथीलिका प्रशादेन	...	५	७	२३	११	...
पिमोहि देवाः उग्रतो यविष्ठ	...	४	३	१३	१३	...
पिमा सोम मन्दतु त्वा	...	२	४	१४	६	...
पिषङ्गस्य तुमरो वयोधा	...	२	१	११	८	...
पौपिवाः सरस्वत	...	३	१	११	११	...



मन्त्र	षा। प्र।	षा। म	भा	य
पुनरासद्य सदनमपद्य ...	...	४।२।	३।१०	४ ... १८६
पुनरूर्जा निवर्त्तस्य पुनरग्र ...	...	१।५।	३। ८	२ ... ०८२
पुनरूर्जा निवर्त्तस्य पुनरग्र ...	...	४।२।	१। ८	४ ... १५३
पुनरूर्जा निवर्त्तस्य पुनरग्र ...	...	४।२।	३।११	४ ... १०६
पुनरं पितरो मनो ददातु ...	...	१।८।	५।१४	२ ... ६६
पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता ...	...	४।३।१०।	५	४ ... ४८२
पुनरुवादिद्या रुदा वसव ...	...	४।२।	३।१३	४ ... १८६
पुनोतु ते परिस्सुतः सोमः ...	...	१।८।०१।	२	२ ... १८०
पुरोध्यस्वमग्ने रयिमान् ...	...	४।२।	५। ३	४ ... २०२
पुरोय्यासो ध्यमय प्रावयेभि ...	...	४।२।	४। ८	४ ... १८८
पुरोय्योऽसि विश्वमरा ...	...	४।१।	३। ६	४ ... ३८
पुरुषो वयस्तम्रं हृन्द ...	...	४।३।	५।१३	४ ... ३३८
पुरुरवा ...	...	१।३।	७। ८	१ ... ५०२
पुरोवातसगिरसि ...	...	४।४।	६। ४	४ ... ४६०
पुरो वातो वर्षन् जिन्वेराहत् ...	...	२।४।	७। ३	२ ... ५०२
पुरिस्सि प्रजननमसि ...	...	१।७।	८।३५	१ ... १०३५
पुष्यावती प्रसूवती ...	...	४।२।	६। ३	४ ... २२६
पूर्यमासद्य ...	...	३।४।	४।१०	३ ... २५४
पूर्या दर्वि परापत सुपूर्या ...	...	१।८।	४। २	२ ... ५०
पूर्या मखादुत पूर्या प्रस्ताद् ...	...	३।५।	१। १	३ ... ३०७
पूर्या मखादुत पूर्या प्रस्ताद् ...	...	४।४।१०।	२८	४ ... ४८२
पूर्वीभिर्हि ददाग्रिम ...	...	४।३।१३।	१८	४ ... ३८८
पूष एषो बडला न उर्वी ...	...	१।१।१४।	१३	१ ... २५६
पूषा गा जन्वेतु न पूषा ...	...	४।१।११।	११	४ ... १४२
पूषा ते यार्थं यन्नातु ...	...	१।१।	२।१४	१ ... ५०

शब्द	का	ख	ग	घ	ङ
धूषाभवनः पतित्वन्नाय ... ..	१	२	४	८	१२०
धूषा पश्चाच्छरेण पङ्क्तिमुदजयद् ... ..	१	०	११	५	१०५२
धूषा सन्या सोमो राधसा ... ..	१	२	३	६	२०८
धूषा सोमकपण्यां ... ..	४	४	८	४	४०६
धूषा सयुजा सह एयिथा ... ..	४	१	२	६	१५
धूष्ये स्वाहा ... ..	१	८	१३	२४	१३८
धूष्यो वनियुः ... ..	५	०	१०	१	३४५
धृष्टामि त्वा परमन्तं एयिथा ... ..	०	४	१८	५	४५१
धृतायाडसि पशुभ्रुवा ... ..	४	४	१	१४	४१४
धृतिवि देवपन्नयोषध्यास्ते ... ..	१	१	८	५	१४०
धृतिवो ह्यः ... ..	४	१	०	१३	३५०
धृतिवो चर्मणा ... ..	५	०	२०	१०	४४८
धृतिवो तेऽन्तरिक्षेण वायुच्छिन्नं ... ..	५	२	१२	५	६०
धृतिवोमाऽकामिघं घायो ... ..	५	६	८	२	२४४
धृतिव्यन्तरिक्षं घौर्यपट् ... ..	०	१	१२	४	३६०
धृतिव्या षष्ठमुदन्तरिक्षमावहम् ... ..	४	६	५	३	६१६
धृतिव्याः पुरीषमस्यस्यो नाम ... ..	४	१	१२	५	३८०
धृतिव्याः सम्पूषः पाहि ... ..	१	१	२	२०	५०
धृतिव्याः सम्पूषः पाहि ... ..	१	३	८	१३	५१०
धृतिव्यासगोद् ... ..	४	४	८	१०	४०३
धृतिव्यास्ता क्षत्रिये सादपायि ... ..	४	४	०	११	४६८
धृतिव्यास्ता मूर्द्धन्नाजिघर्षि ... ..	१	१	५	८	३३८
धृतिव्यदधरमन्नेन विष्टा ... ..	४	४	५	१६	४५५
धृतिव्ये त्वा ... ..	१	१	११	६	१८३
धृतिव्ये त्वा ... ..	१	३	१	६	४४५

मन्त्र	का	प्र	थ	म	भा	व
एधियै त्वा . ... ..	१	३	६	१	१	४८१
एधियै स्वाहा ... ..	१	८	१३	२२	२	१५८
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	०	१	१५	१-२१	६	२१६
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	०	१	१०	१-२२	६	२२१
एधियै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा ...	०	५	११	१-५०	६	५३१
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः ... ..	१	५	११	४	१	८३२
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः ... ..	४	४	१२	१६	४	४८६
एष्टो दिवि एष्टो अग्निः ... ..	४	०	१५	१८	४	०३५
प्रकाशेन त्वर्धं ... ..	५	०	१४	५	५	३४२
प्रकाशेन वाह्यं ... ..	५	०	१२	०	६	३३६
प्रकृतोऽग्निः शम्भुस्ता ... ..	४	४	१	१०	४	४१४
प्रधास्यान् हवामहे ... ..	१	८	३	२	२	३३
प्र चर्षणिभ्यः एतनाहवेयु ... ..	४	२	११	३	४	३००
प्र धिन्नमर्कं गृण्यते सुराय ... ..	४	१	११	१४	४	१४३
प्रचेतसे त्वा ... ..	४	४	६	२१	४	६६०
प्रचेतास्त्वा वद्रे पश्चात् ... ..	१	२	१२	१५	१	४११
प्रच्छन्दः ... ..	४	३	१२	१४	४	३६०
प्रच्यवस्तु भुवस्पते .. ..	१	१	६	१	१	३६५
प्रजां योनिं मा निर्मृच्छं ... ..	१	१	१०	६	१	१६०
प्रजां योनिं मा निर्मृच्छं ... ..	१	१	१३	०	१	२२५
प्रजानक्तं प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं ...	३	१	४	३	३	२१
प्रजापतये मगवे स्वाहाऽग्नये ...	४	१	६	५	४	११३
प्रजापतये मगवे स्वाहा वट् ...	३	२	८	६	३	१३६
प्रजापतिः प्रधीयमानः ... ..	४	४	६	११	४	४०६
प्रजापतिः समदद्याच्छरेण समदद्यात्	१	०	११	१०	१	१०५२

मन्त्र

का । प्र । ख । म । भा । इ

प्रजापतिर्गवानिन्द्राय वृष्यो .	३ । ४ । ४ । १३ . . ३	२५४
प्रजापतिर्मनसाम्भोऽच्छेतो ... ..	४ । ४ । ८ । १ . ४	४०६
प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व . .	३ । ४ । ७ । ५ ३	२६२
प्रजापतिस्त्वा सादयतु ... ..	४ । २ । ८ । २ ४ ...	२६५
प्रजापतिस्त्वा सादयतु ... ..	४ । ४ । ६ । २ .. ४ .	४५८
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा .	१ । ८ । १४ । १२ . २ .	१४८
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ...	२ । २ । १२ । ३ . २	३०१
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा . .	३ । २ । ५ । १ ३	१०६
प्रजापतेर्जायमाना प्रजा . . . .	३ । १ । ४ । १ ३	२१
प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वानृ ...	१ । ६ । ३ । ७ .. १ ..	८००
प्रजापतेर्विभाज्जाम ... ..	१ । ६ । ५ । २ .. १	८८२
प्रजापते स वेद सोमापूष्यो .	२ । ६ । ११ । २० ... २	८०५
प्रजापतेस्तपसा वावृधानः ... ..	५ । १ । ११ । ११ . ५	२५
प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये ... ..	३ । ४ । ६ । ८ ३ .	१८५
प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा ... ..	१ । २ । ६ । ३ ... १ .	४४६
प्रजाश्वमनुप्राणिविहि . . . .	१ । २ । ६ । ६ .. १ .	३४६
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् . .	१ । ८ । २२ । ३ २ .	२२०
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् .	२ । ५ । १२ । ० ... २ .	६६०
प्र यो देवो सरस्वतो वाजेभिर् ...	३ । १ । ११ । ८ .. ३	६५
प्र यो यच्छ्वर्यमा प्र भग .	१ । ० । १० । ५ १ .	१४४
प्रतक्वासि नमस्वानृ . . . .	१ । ३ । ३ । ११ १	४६५
प्र तप्ते अय श्रिपिविष्ट . . . .	३ । २ । १२ । १८ २ ..	३०२
प्रतिक्रमय कुलाभ्या . . . .	५ । ० । १५ । ११ ... ५ .	२४३
प्रति त्वज्जाम राक्षसधायि . . . .	१ । ८ । १० । ५ .. २ .	१२३
प्रति त्वा वर्धस्रुं वेत्तु ... ..	१ । १ । ५ । १३ ... १ ...	१०१

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	श
प्रतिदृष्टं च ... ..	१	८	१२	६	२	१३८
प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा ... ..	४	४	१	५	४	४१४
प्रतिमा हृन्द' ... ..	४	२	७	३	४	३५०
प्रतियुतो वरुणस्य पाश' ... ..	१	४	४	५	६	७१२
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश' ... ..	४	१	८	१४	४	३५५
प्रति स्पृशो विष्टञ्ज वूर्खितमो ... ..	१	२	१४	३	१	४३३
प्रतोषो दिशा वर्मा ऋतूना ... ..	४	३	३	३	४	३२१
प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि ... ..	५	५	८	६	५	१६५
प्रतीच्या दिशि गृष्टा प्रभवो ... ..	१	६	५	६	१	८८३
प्रतूर्त्त वाजिन्नाम्न वरिष्ठाम् ... ..	४	१	२	२	४	२५
प्रतूर्त्तिरष्टादश . ... ..	४	३	८	४	४	३५५
प्र तूर्वनेष्टवक्राममशस्ती .. ..	४	१	२	५	४	१५
प्र ते यक्षि प्र त इयमिं ... ..	२	५	१२	२५	२	६६८
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः' ... ..	१	२	८	१०	१	३६१
प्रत्युष्टं रक्ष प्रत्युष्टा चरातय ... ..	१	१	२	२	१	४६
प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा चरातयः' ... ..	१	१	४	३	१	८४
प्रत्युष्टं रक्ष प्रत्युष्टा चरातय' ... ..	१	१	१०	१	१	१६७
प्रथमा वाऽ सरथिना सुवर्णा ... ..	५	१	११	७	५	२४
प्र दातारऽ हवामह इन्द्रमा ... ..	१	७	१३	६	१	१०६०
प्र दाता वक्षो वृषमस्तुराघाट् ... ..	१	७	१३	१०	१	१०६०
प्रदिश खाहा ... ..	१	३	१०	७	१	५३१
प्र देवं देववीतये भरता ... ..	३	५	११	१६	३	३६४
प्र देवं देव्या धिया भरता ... ..	३	५	११	१	३	३६२
प्र पूर्वजे पितरा नथसोमिर् ... ..	४	१	११	१८	४	१४३
प्र प्रायमप्रिमैदतस्य षड्णवे ... ..	२	५	१२	१४	२	६६८

सम्भ

का । प्र । च । म । भा । इ

प्र प्रायमग्निभैरतस्य षट्श्लो... .	४ । २ । ३ । ५ ... ४ ...	१०६
प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न	१ । ८ । २२ । ८ . . २ ...	२२१
प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न ..	२ । ५ । १२ । २१ ... २ ...	६६८
प्र बुधिया ईरते वो महाऽसि ...	४ । ३ । १३ । १८ ... ४ ...	३६८
प्रभा कृन्द . . . . .	४ । ३ । ७ । २ . . ४ .	३५०
प्र मुञ्च धन्वतस्त्वमुभयोर् .. ..	४ । ५ । १ । १० . . ४ ..	५१०
प्रमुञ्चमाना मुवनस्य रेतो . . .	३ । १ । ४ । ७ .. ३ ...	२२
प्र याभिर्पांसि दाश्वान्समच्छा ...	२ । २ । १२ । २८ ... २ ...	३०३
प्रयासाय स्वाहा यासाय स्वाहा ..	१ । ४ । १५ । १ . . १ ...	६८४
प्ररोहोऽसि ... .. . . .	४ । ४ । १ । २० ... ४ . .	४१५
प्रवास्यङ्गे त्वाहर्जिन्व ... ..	४ । ४ । १ । ७ . . ४ ...	४१४
प्रवृदसि . . . . .	४ । ४ । १ । २२ ... ४ ...	४१५
प्रशिवं प्रशासाभ्याऽ . . .	५ । ७ । १६ । ४ .. ५ . .	३४०
प्रसद्य भस्मना योनिमपद्य ... ..	४ । २ । ३ । ८ . . ४ ...	१०६
प्र स मित्र मर्तोष्यस्तु प्रयस्वान् ...	३ । ४ । ११ । १० . ३ ...	२६६
प्र सस्वाअं प्रयममध्वराणां ... ..	१ । ६ । १२ । ११ ... १ ...	८४०
प्रसवद्य ... .. . . .	१ । ७ । ८ । ७ ... १ ...	२०५५
प्र ससाहिमे पुरहृत श्वनू ..	३ । ४ । ११ । १२ .. ३ ...	२६६
प्र सुवान् सोम ऋतयुष् .. ..	२ । २ । १२ । १५ ... २ . .	३०२
प्र सो अग्ने तवोतिमि .. .	३ । २ । ११ । १ ... ३ ...	१६१
प्र होत्रे पूर्य वधोऽग्नये ... ..	३ । २ । ११ । २ . ३ ...	१६१
प्रागपागुदमधराक्तास्वा ... ..	१ । ४ । १ । ११ . १ .	५८६
प्राघो च प्रतीघो च वसूनाऽ ..	४ । ४ । ११ । १० ... ४ ...	४८७
प्राघो दिशा वसन्त ऋतूनाम् ..	४ । ३ । ३ । १ . . ४ . .	३२१
प्राघो दिशाऽ सहयशा ... ..	४ । ४ । १२ । ५ ... ४ ...	४६८

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	४
प्राची नामासि प्रतीची दिक् ...	५।५।१०।	३	...	५	...	१०५
प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ...	१।२।१३।	६	...	१	...	४२२
प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि ...	४।६।५।	१	...	४	...	६१६
प्राच्यसि ...	४।४।७।	३	...	४	...	४६८
प्राथा त्वा दिशा सादयति ...	५।५।८।	४	...	५	...	१६५
प्राथा दिशि त्वमिन्द्रासि . ...	२।४।१४।	३	...	२	...	५२८
प्राथा दिशि देवा ऋत्विगो ...	१।६।५।	४	...	१	...	८८३
प्राणदा ध्यपानदा व्यानदा ...	४।६।१।	२०	...	४	...	५६४
प्राणं मे पाहि ...	४।३।६।	८	...	४	...	३४४
प्राणं मे पाहि ...	४।४।७।	१६	...	४	...	४६८
प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि ...	४।३।४।	११-१५	...	४	...	३२६
प्राणस्त व्याप्यायताम् ...	१।३।६।	२	...	१	...	५२४
प्राणापानौ मा मा ह्यसिष्टं ...	४।१।७।	८	...	४	...	३८
प्राणापानौ ऋद्योर्मां पारं ...	३।१।७।	७	...	३	...	३८
प्राणाय त्वा ...	१।१।६।	७	...	१	...	१२१
प्राणाय त्वा ...	१।२।६।	४	...	१	...	३४६
प्राणाय त्वापानाय त्वा ...	३।५।८।	३	...	३	...	३५१
प्राणाय मे वर्चोदा वर्धसे . .	३।२।३।	२	...	३	...	६२
प्राणाय व्यानाया—•ध्रुवा सौद	५।५।५।	६-१२	...	५	...	१४६
प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा ...	७।४।२१।	११-१४	...	६	...	४६८
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ...	१।७।६।	१६	...	१	...	१०३५
प्राणो व्यानोऽपानो वषट् ...	७।३।१२।	६	...	६	...	३६७
घातयुञ्जी विमुञ्चेपामश्रिणा ...	१।४।७।	१६	...	१	...	६१५
प्रिया वो नाम ऊवे तुरायाम् ...	२।१।११।	७	...	२	...	३२३
प्रेतिरसि धर्माय त्वा ...	४।४।१।	२	...	४	...	४१४

शब्द	का	ख	ग	घ	ङ
प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहि ...	४	२	३	३	४ ... १०५
प्रेदो अग्रे दौदिहि पुरोऽगो ...	४	६	५	११	... ४ ... ६१०
प्रेयमगाद्विषया बर्हिंरच्छ ...	१	१	२	३	... १ ... ४६
प्रेह्युदेह्युतस्य वामोरन्वमिस्तेयं ...	३	५	६	६	... ३ ... ३४१
प्रेतु ब्रह्मणस्पती वेदीं वर्णेन ...	३	५	६	२	... ३ ... ३४१
प्रेतु वागी कनिक्रदमगदद्	४	१	४	८	... ४ ... ५०
प्रेषाम्त्सामिधेनीराघारा० ...	०	३	११	५	... ६ ... ३६३
प्रेषामग्नेषु विद्युरेव रेजते ...	४	३	१३	२४	... ४ ... ३६८
प्रोद्यदश्वो न यवसे अविध्यन्	४	४	३	८	... ४ ... ४२६
प्रोष्ठपदा गद्यत्रमण्यकपाद्	४	४	१०	२३	... ४ ... ४८२
प्रोष्ठपदा गद्यत्रमद्विर्भुंभ्रियो	४	४	१०	२४	... ४ ... ४८२
प्रो ख्वक्षी पुरोरथमिन्द्राय .	१	०	१२	१४	... १ ... १०६१

## फ

फगुनी गद्यत्रमयमा देवता ...	४	४	१०	८	... ४ ... ४८२
फगुनी गद्यत्र भगो देवता ...	४	४	१०	१०	... ४ ... ४८२

## ब

बडित्या पर्वताना खिद्रं ...	२	२	१२	१२	... २ ... ३०१
बधान देव सवित ...	१	१	८	८	... १ ... १४०
बधान देव सवित ...	१	१	८	१०	... १ ... १४०
बधान देव सवितः ...	१	१	८	१३	... १ ... १४०
बभिरसि नारिरसि ...	४	१	१	१२	... ४ ... २
बर्हिंरसि सुभ्रह्वा ...	१	१	११	३	... १ ... १६३
बर्हिंरसि पितर ऊत्यर्वांगिमा ...	१	६	१२	६	... २ ... ८३



श्रुत	का	प्र	थ	म	भा	५
बर्हिषोऽहं देवयज्याया ... ..	१	६	८	१	१	८७६
बर्हिषोऽहं देवयज्याया ... ..	३	३	१०	५	३	२१७
बलविज्ञाय स्यविरः प्रवीरः ... ..	८	६	८	६	८	६०५
बलं मञ्जामि. ... ..	५	७	१२	१२	५	३३६
बलाय त्वा ... ..	८	३	७	५०	८	३५०
बसो वयो विवलं हृन्द' .. ..	८	३	५	११	८	३३८
बह्वीना पिता बजरस्य पुत्रश्च ... ..	८	६	६	५	८	६३३
बृहच्च ... ..	३	८	८	११	३	२५८
बृहच्छन्द' ... ..	८	३	१२	१८	८	३६०
बृहत्साम क्षत्रभृद्वृद्धवृष्णिषं ... ..	८	८	१२	८	८	८६८
बृहद्रथन्तरयोस्वा स्तोमेन... ..	२	३	१०	८	२	३३५
बृहद्गा .. ..	१	१	१२	७	१	२०८
बृहन्नसि बृहद्गयावा ... ..	१	३	२	२०	१	८५५
बृहस्पतये स्वाहा . ... ..	१	८	१३	२५	२	१३८
बृहस्पतिं प्रकुम्भसादेन ... ..	५	७	१८	६	५	३८२
बृहस्पतिरथाक्षरेण गायत्रौमुदजयत् १	७	११	८	१	१	१०५२
बृहस्पतिरामोभ्रात्... ..	८	८	६	१३	८	८७६
बृहस्पतिर्देवता ... ..	८	३	७	३८	८	३५०
बृहस्पतिर्न परिपातु पश्चाद् ... ..	३	३	११	८	३	२२३
बृहस्पतिस्तस्य त इन्द्रो इन्द्रियावत' १	८	८	२७	१	१	६६५
बृहस्पतिस्वा सादयतु ... ..	८	८	६	१	८	८५६
बृहस्पतिस्वा सुप्ते रणवतु ... ..	१	२	५	७	१	३३६
बृहस्पते ध्यति घदर्यो ... ..	१	८	२२	७	२	२२०
बृहस्पते जुषस्र नो ह्ययानि ... ..	१	८	२२	५	२	२२०
बृहस्पते परिदीप रयेन ... ..	८	६	८	८	८	६०८

मन्त्र.

का। प्र। ष। म भा ष

ऋहस्पतेर्यमौ ... ..	५।७।२१। ८ ... ५ ... ३४६
ऋहस्पतेर्मणि निम्बुम् ... ..	१।७। ८।१६ ... १ ... १०२०
ऋहस्पतेर्मूर्धा हरामि .. ..	१।१। २।१० ... १ ... ५०
ऋहस्पते सवितर्वोधयैन् ... ..	४।१। ७। ८ ... ४ ... ८८
बोधो नो अस्य वधसो यविष्ठ ... ..	४।२। ३।१४ ... ४ ... १०७
बभ्रु पिन्वस्व ददतो मे .. ..	१।६। ३। ६ ... १ ... ८७०
बभ्रुस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः . ... ..	४।३। ८।१५ ... ४ ... ३५५
ब्रह्म जघानं प्रथमं पुरस्ताद् ... ..	४।२। ८। ४ ... ४ ... २५२
ब्रह्मण्यस्वा तेजसे यन्वाय ... ..	१।६। १। ८ ... १ ... ८५२
ब्रह्मणा सोमपा ... ..	४।४। ८।१५ .. ४ ... ४०३
ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्द्धामा. . . .	१।३। ३।१४ . . १ ... ४६५
ब्रह्म वृद्धं च त्र वृद्धं .. ..	१।३। १।१३ ... १ ... ४४५
ब्रह्म वृद्धं च त्र वृद्धं ... ..	१।३। ६।१५ ... १ ... ४६२
ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिं ... ..	१।३। १।१२ ... १ ... ४४५
ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिं ... ..	१।३। ६।१४ ... १ ... ४६२
ब्रह्मवर्षसाय त्वा गृह्णामि ... ..	१।६। १।१४ ... १ ... ८५३
ब्रह्मा देवाणा पदवो कवीनाम् ... ..	३।४।११। ४ ... ३ ... २६५
ब्रह्माश्नु ... ..	१।८।१६। ८ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु ... ..	१।८।१६।११ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु ... ..	१।८।१६।१३ ... २ ... १६३
ब्रह्माश्नु ... ..	१।८।१६।१५ ... २ ... १६३
ब्रह्मायुष्मद्ब्राह्मणैरायुष्मद् ... ..	२।३।१०।१४ ... २ ... ४४५
ब्राह्मणमय राधासं ... ..	१।४।४३। ८ ... १ ... ६६३
ब्राह्मण्यसः प्रितः सोम्यसः ... ..	४।६। ६।१० ... ४ ... ६२४

## भ

शब्दः	का।	प्र।	ष।	म	भा	, इ
भक्ष आगत .. ... ..	४।४।	८।२७	...	४	...	४०६
भक्षे हि माऽऽविष्ट दीर्घायुखाय ...	४।२।	५।	१	...	४	१०४
भगाय स्वाहा... ..	१।८।	१९।	३०	...	२	१५८
भद्रं तत् .. . .	१।९।	२।	५	...	१	४५५
भद्रं ते अग्ने सहसिन्नगौक. .	४।९।	१२।	४	...	४	४८६
भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्ने ... ..	४।७।	४।	६	...	५	२८८
भद्रा ते अग्ने खनोक ... ..	४।९।	१९।	९	...	४	४८६
भद्रादग्नि श्रेयः प्रेक्षि ... ..	१।२।	३।	१८	...	१	३१०
भद्रात्त श्रेयः समनैः ... ..	५।७।	२।	१९	...	५	२८४
भद्रनासु ... ..	४।९।	९।	५	...	२	१०६
भयश् श्रितोमभ्यां .. .	५।७।	१८।	९	...	५	३४०
भरेधिन्द्रश् सुहवश् हवामहे ... ..	२।१।	११।	५	...	२	४२९
भवतं न समनसौ समोकसौ ... ..	१।४।	७।	१९	...	१	५०२
भवत न समनसौ समोकसौ ... ..	४।२।	५।	४	...	४	२०२
भान्त पशुदश ... ..	४।९।	८।	२	...	४	४५५
भासान्तरिक्षमा एव ज्योतिषा ... ..	४।६।	५।	८	...	४	६१६
भासे त्वा ... ..	४।४।	६।	२८	...	४	४६०
भुञ्जु सुपर्णे यज्ञो गन्धर्वश् ... ..	४।४।	७।	४	...	३	२६२
भुवनमसि विप्रयस्य ... ..	१।१।	१२।	१	...	१	२०४
भुवनस्य ... ..	१।७।	८।	१६	...	१	१०३५
भुवनस्य पते यस्य त उपरि ..	४।४।	७।	७	...	३	२६२
भुवन्ध्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् ... ..	४।४।	११।	१४	...	३	२८६
भुवो देवानां—•••••यद्विरोमिदेवेभिर् ... ..	७।१।	१८।	५	...	६	२२९
भुवो देवानां—•••••यादिस्येमिदेवेभिर् ... ..	७।१।	१८।	३	...	६	२२९

मन्त्रः	का।	प्र।	थ।	म	भा	वृ
भुवो देवानां०—०समेभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। २ ... ६ ... २२३						
भुवो देवानां०—०वसुभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। १ ... ६ ... २२३						
भुवो देवानां०—०विश्वेभिर्देवेभिर्देवतया ०।१।१८। ४ ... ६ ... २२३						
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ...	१।५।	११।	१४ ...	१ ...	८३३	
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ...	४।१।	११।	४ . ४ ...	१४२		
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ...	४।४।	४।	४ ... ४ ...	४३०		
भू ... ..	१।६।	२।	० ... १ ...	८५६		
भूतमसि मय्यं शाम पितृणां ...	३।३।	५।	५ ... ३ ...	१८८		
भूतमसि भूते मा धा ..	३।२।	८।	१६ ... ३ ...	१३७		
भूतं मय्यं भविष्यद् वयट् ...	०।३।	१२।	१ ... ६ ...	३६०		
भूतेभ्यस्त्वा ... ..	१।२।	१२।	२२ ... १ ...	४११		
भूमिभूमिंश्चा द्यौर्वरिण्यन्तारिक्तं ...	१।५।	३।	१ ... १ ...	०८१		
भूयस्त्वदसि ... ..	४।४।	०।	१ ... ४ ...	४६८		
भूरसि भुवे त्वा मध्याय त्वा ...	०।१।	१२।	४ ... ६ ...	२१७		
भूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामपानपा ...	३।२।	१०।	११ ... ३ ...	१५०		
भूरसि श्रेष्ठो रश्मिनां प्राणपा. ...	३।२।	१०।	१२ .. ३ ...	१५७		
भूरस्माकं हविर्देवानाम् . ...	१।६।	१।	१५ ... १ ...	८५३		
भूर्भुवस्त्ववर् ... ..	०।४।	२०।	१ ... ६ ...	४६३		
भूर्भुवस्त्ववर्षट् स्वाहा नम ...	०।३।	१२।	८ .. ६ ...	३६३		
भृगूणामङ्गिरसां तपसा ..	१।१।	०।	११ ... १ ...	१२०		
भेषजं श्वेत्श्राय पुरुषाय ...	१।८।	६।	० ... २ ...	८३		
भौवनश्च ... ..	१।०।	८।	१५ ... १ ...	१०३५		
भ्रजश्चन्द ... ..	४।३।	१२।	२३ ४ ...	३६०		

## म

मन्त्र	का।	प्र।	थ।	म	भा	य
मद्भू देववतो इद्य दृरो वा ...	१।	८।	२२।	११ ..	२ ..	२२१
मखस्य शिरोऽसि . . .	१।	१।	८।	० ...	१ ...	१३५
मखस्य शिरोऽसि ... ..	०।	१।	५।	११ ...	० ...	६६
मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ...	१।	१।	१२।	६ ...	१ ...	२०५
मघा नक्षत्रं पितरो देवता ...	०।	०।	१०।	८ ..	० ...	०८२
मगूकान् जम्भेभि ... ..	५।	०।	११।	२ ...	५ ...	३३०
मग्दकि ताभिरागद्दि ... ..	०।	६।	१।	६ ...	० ...	५६३
मधु गङ्गामुतोषसि मधुमत् ...	०।	२।	६।	८ ...	० ...	२६५
मधुमाद्गो वनस्पतिर्मधुमां ...	०।	२।	६।	६ ...	० ...	२६५
मधु वाता ऋतायते ... ..	०।	२।	६।	० ...	० ...	२६५
मधुस्य माधवस्य वासन्तिकारु ...	०।	०।	११।	१,२ ...	० ...	०८०
मधुस्य माधवस्य शुक्रस्य शुचिस्य ...	१।	०।	१०।	१ ...	१ ...	६०३
मध्वा यक्षं नक्षत्रे प्रीणानो ...	०।	१।	८।	३ ...	० ...	६०
मनस्य ... ..	३।	०।	०।	० ...	३ ...	२५०
मनश्चन्द्रः ... ..	०।	३।	०।	१८ ...	० ...	३५०
मनश्चन्द्रः ... ..	०।	३।	१२।	११ ...	० ...	३६०
मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णो ...	३।	०।	२।	११ ...	३ ...	२०१
मनस्वायुः ... ..	१।	०।	२।	३ ...	१ ...	५६३
मनुष्यहतस्तेनमोऽव्ययनमसि ...	३।	२।	५।	२० ...	३ ...	१००
मनो नवान्ता पिबतिर्दक्षिणत ...	१।	२।	१२।	१० ...	१ ...	०११
मनो ज्योतिर्भुवतामाज्यं ... ..	१।	५।	३।	० ...	१ ...	०८२
मनो ज्योतिर्भुवतामाज्यं ... ..	१।	५।	१०।	६ ...	१ ...	८२०

मन्त्र	का।	प।	ख।	म	भा	वृ
मनो व्योर्तिर्जुषतामाज्यं ...	१।६।	३।	५...	१...	८००	
मनो न्वा ऊवामहे वाराश्रसेन ..	१।८।	५।	१९...	२...	६६	
मनो मे जिन्य ... ..	४।३।	६।	१४...	४...	३४४	
मनो मेधामधिं प्रयुजं स्वाहा .	४।१।	६।	२...	४...	११३	
मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं ... ..	१।३।	११।	१३..	१	५४०	
मनो यज्ञेन कल्पताम् ... .	१।७।	६।	२४	१..	१०३५	
मनोऽस्ति प्राजापत्यं मनसा ...	१।६।	२।	१२..	१...	८५६	
मन्यो सक्तुथ्यौ ... ..	४।४।	६।	२२...	४..	४०६	
मन्द्राभिभूति केतुर्यज्ञाणा . ..	३।२।	५।	४	३..	१०४	
मन्युना वृत्रहा ... ..	४।४।	८।	७	४...	४७३	
मन्वे वा मित्रावरुणा तस्य . ...	४।७।	१५।	५...	४..	७३४	
ममत्तु न परि ङ्मा वसर्हा ममत्तु	२।१।	११।	६..	२	३०३	
मम देवा विहवे सन्तु सर्वं ...	४।७।	१४।	२...	४...	७२२	
मम नाम तव घ जातवेदो ...	१।५।	११।	२	१...	८२४	
मम नाम प्रथमं जातवेद . ...	१।५।	१०।	१...	१	८२४	
ममाग्ने वधो विहवेव्यस्तु ...	४।७।	१४।	१...	४...	७२२	
मय प्रचालाभ्यां ... ..	५।७।	१३।	७	५...	३४१	
मयि गृह्णाम्यग्ने ष्यधिः ... ..	५।७।	६।	१...	५	३०६	
मयि ते राय अयन्ताम् ...	१।२।	७।	६	१...	३५३	
मयि देवा द्विविद्यमा यजन्ता ...	४।७।	१४।	३...	४...	७२२	
मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो	३।३।	१।	७..	३	१६६	
मयि मेधां मयि प्रजां मयौन्द्र ...	३।३।	१।	६...	३...	१६६	
मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्नि ...	३।३।	१।	५..	३..	१६६	
मयि वसु पुरोवसुर्वाकृषा . .	३।२।	१०।	८...	३...	१५७	
मयि वसु संयदसु श्योत्रपा ...	३।७।	१०।	१०..	४..	१५७	

मन्त्र	का ।	प्रा ।	थ ।	स	भा	श्र
मयि वसुविंदहसुचक्षुष्या ...	...	३ । २ । १० ।	६ ...	३ ...	१५७	
मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदाः ...	...	१ । ७ । १९ ।	७ ...	१ ...	१०५२	
मरुताः सप्तमौ ...	...	५ । ७ । २१ ।	७ ...	५ ...	४४६	
मरुतामोजसे स्वाहा ...	...	१ । ८ । १५ ।	१५ ...	२ ...	१५६	
मरुतामोज स्य ...	...	१ । ८ । १९ ।	६ ...	२ ...	१२०	
मरुता एषतय स्य दिवं ...	...	१ । ९ । १३ ।	६ .	१ ...	२२५	
मरुता प्रसवे जेषम् ...	...	१ । ८ । १५ ।	६ ..	२ ...	१५६	
मरुता मन्वे व्यधि गो व्रुवन्तु ...	...	४ । ७ । १५ ।	१९ ...	४ ...	७४४	
मरुतो देवता ...	...	४ । ३ ।	७ । ३३ ...	४ ...	३५०	
मरुतो यद्ब वो दिवः सुभायन्तः ...	...	१ । ५ । १९ ।	१५ ...	१ .	८३३	
मरुतो यद्ब वो दिवः सुभायन्तः ...	...	२ । १ । १९ ।	३ ...	२ ...	३२३	
मरुतो यस्य द्वि क्षये ...	...	४ । २ । १९ ।	४ ...	४ ...	३००	
मरुत्वन्त एषमं वाटधानमक ...	...	१ । ४ । १० ।	१६ ...	१ . .	६४८	
मरुत्वाः इन्द्र एषभो रणाय ...	...	१ । ४ । १६ ।	१६ ...	१ ...	६४६	
मर्माणि ते वर्मभिश्चादयामि ...	...	४ । ६ ।	४ । १४ ...	४ ...	६०६	
मर्गकान् जेषैः ...	...	५ । ७ । १४ ।	७ ...	५ ...	३४२	
महाः इन्द्रो ऋवदा घर्षणिप्रा ...	...	१ । ४ । २१ ।	१६ ...	१ ...	६४६	
महाः इन्द्रो य व्योजसा ...	...	१ । ४ । २० ।	१६ ...	१ .	६४६	
महाः इन्द्रो वयवाऽऽ ...	...	१ । ४ । ४१ ।	१६ ...	१ ...	६८६	
महागामो रेवतयो विश्वा ...	...	५ । २ । १९ ।	३ ...	५ ...	५६	
महिषोव त्वदयिस्त्वहागा ...	...	१ । ९ । १४ ।	१२ . .	२ ...	२५६	
मही द्यौः एधिवो घ न ...	...	३ । ३ । १० ।	८ ...	३ ...	२१८	
मही द्यौः एधिवो घ न ...	...	३ । ५ । १९ ।	१० ...	३ ...	३६३	
मही द्यौः एधिवो घ न ...	...	४ । २ ।	६ । १० ...	४ . .	२६५	
महीनां पयोऽसि ...	...	१ । २ ।	१ । ६ ...	१ .	२०२	





## य

मन्त्र	का।	प्र।	श।	स	भा	इ		
य व्यात्मदा बलदा यस्य विश्व	...	४।१।	८।१५	...	४	...	८५	
य व्यात्मदा बलदा यस्य विश्व	...	०।५।१०।	१	...	६	...	५४४	
य चारुणा भगवो विश्वरूपा	...	३।१।	४।	६	...	३	...	२२
य इमा विश्वा सुवनानि जुह्वन्	...	४।६।	२।	१	..	४	...	५०६
य उग्र इव शर्यक्षा तिम्रप्रहङ्गो	...	२।६।११।१०	...	२	...	...	८०५	
य एतावन्तश्च भूयांसश्च	...	४।५।११।१०	...	४	...	...	५५१	
य प्राणतो निमिषतो महि त्वैक	...	४।१।	८।१४	...	४	...	८५	
यः प्राणतो निमिषतो महि त्वैक	...	०।५।१६।	१	...	६	...	५४२	
यः संग्रामं नयति सं वशी ...	...	४।०।१५।	४	...	४	...	०३४	
यत्तश्च पिप्रमश्च नो विप्रो ...	...	३।२।११।	८	...	३	...	१३२	
यं क्रन्दसौ श्वसा तस्तमाने	...	४।१।	८।१०	...	४	...	८५	
यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव	...	३।४।११।१८	...	३	...	...	२६६	
यज ... ..	...	३।३।	०।	३	...	३	...	२००
यजमानस्य पशून् पाहि	...	१।१।	१।	८	...	१	...	१३
यजुषान्यां तृथीमन्यां मिथुनत्वाय	...	२।६।	६।	६	...	२	...	०४२
यज्जगत्या परिदध्यादन्तम् ..	...	२।४।१०।	३	...	२	...	५२०	
यज्ञ आयुष्मन्त्स दक्षिणाभि	...	२।३।१०।१३	...	२	...	...	४४५	
यज्ञं गच्छ स्वाहा ... ..	...	१।३।११।	०	...	१	...	५४०	
यज्ञपतिमृषय एनसाङ्गः ... ..	...	३।२।	८।	६	...	३	...	१३६
यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं ... ..	...	१।४।४४।	०	...	१	...	००५	
यज्ञ यज्ञस्य यज्ञेजस्तेन ... ..	...	०।३।११।	३	...	६	...	३६३	
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित	...	४।४।	४।	६	...	४	...	४३८
यज्ञस्य घोषदक्षि ... ..	...	१।१।	२।	१	...	१	...	४६

मन्त्र

	का। प्र।	ब। म	भा	४
यज्ञस्य पार्थ उष समितः	...	१।१।१६।१३	...	१ ... २२५
यज्ञे जागृत	...	१।३।१२। ०	...	१ ... ५५२
यज्ञेन मघवान्	...	४।४। ८। ५	...	४ ... ४०३
यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि	...	३।५।११।२१	...	३ ... ३६४
यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य	...	४।२।११। ५	...	४ ... ३००
यज्ञो देवानां प्रयेति सुप्रमादित्वासो	...	१।४।२२।३५	...	१ ... ६५४
यज्ञो देवानां प्रयेति सुप्रमादित्वासो	...	२।१।११।१४	...	२ ... ३२४
यज्ञो बभूव स व्या बभूव	...	१।६। ६।१४	...	१ ... ८८८
यज्ञो बभूव स व्या बभूव	...	३।२। ०। ५	...	३ ... ३२८
यज्ञो यज्ञेन कल्पतां	...	१।०। ८।२०	...	१ ... १०३५
यत्विद्येदं वृक्ष्य दैत्ये जने	...	३।४।११।१८	...	३ ... २८६
यत् कुसोदमप्रतीतं मयि	...	३।२। ८। ३	...	३ ... २०४
यत्ते गान्नादग्निना पृथमावाहमि	...	४।६। ८।११	...	४ ... ६५८
यत्ते देवा ऋदधुर्भागधेयम्	...	३।५। १। २	...	३ ... ३००
यत्ते देवा ऋदधुर्भागधेयम्	...	४।४।१०।०८	...	४ ... ४८२
यत्ते देवि दिशंतिरा बन्ध	...	४।२। ५। ८	...	४ ... २०३
यत्ते मनुपरोक्तस्य एधिवीमनु	...	१।५। ३। ६	...	१ ... ०८२
यत्ते वयं पृथक्वा यविष्ठा	...	४।०।१५।२१	...	४ ... ०३५
यत्ते सादे मद्दसा ऋद्धतस्य	...	४।६। ८। ६	...	४ ... ६६४
यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्	...	१।४। १। ८	...	१ ... ५८५
यत्ते सोमादाभं नाम जागृवि	...	१।४। १।१२	...	१ ... ५८६
यत्ते सोमादाभं नाम जागृवि	...	३।३। ४।१८	...	३ ... १००
यत्वा ऋद्धं परोवप	...	१।५। ३। ५	...	१ ... ०८२
यत् पृथुर्मापुमहृत्तोरो वा	...	३।१। ४। ८	...	३ ... ५५
यत् प्रेषिना वददेव ता	...	५।६। १। ६	...	५ ... १०१

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	व
यत्र वाणा' सम्पतन्ति कुमारा ...	४	१६	१	४	१५	४ .. ६०६
यथादित्या वसुमि सम्भूवुर् ...	२	११	११	११	...	२ .. ३२४
यथा नो अदिति करत्यन्त्रे ..	३	४	११	१	०	३ ... २६५
यथा ह तदसवो गौर्यै चित् ...	४	०	१५	२२	...	४ ... ०३५
यथा होतर्भनुषो देवताता ...	४	३	१६	१	०	४ ... ३६०
यथेन्द्रं देवीर्विशो मरतो ...	४	६	५	२१	...	४ ... ६१०
यदक्रन्द प्रथमं जायमान ...	४	२	८	२	...	४ ... २५२
यदक्रन्द प्रथमं जायमान ...	४	६	७	१	...	४ ... ६४६
यदमे कथवाहनाय पितृन् ...	२	६	१२	१२	...	२ ... ८१४
यदमे यानि कानि च ते ...	४	११	१०	१	...	४ ... १२०
यदक्षुपजिह्विका यदस्यो ...	४	११	१०	२	...	४ ... १२०
यददः सम्पयतौरहावनदता हते ...	५	६	१	५	...	५ ... २००
यदद्य त्वा प्रयति यत्रे ...	१	४	४४	४	...	१ ... ००५
यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत र्था ...	१	८	५	१५	...	२ . ६६
यदयातं बहनुर् सूर्यायास्त्रिषकोण	४	०	१५	१०	...	४ ... ०३४
यदन्त्रस्य क्रविषो मच्छिकाश्र ...	४	६	८	६	...	४ ... ६५८
यदन्त्रा यवास उपरुडणन्त्र० ...	४	६	६	५	...	४ ... ६६४
यदस्य पारे रजस' शुक्रं ...	४	२	५	६	...	४ ... २०६
यदहं वाजयन्निमा ...	४	२	६	६	...	४ ... २२६
यदिदं माभिश्चोचति पौरुषे ...	४	०	१५	१४	...	४ ... ०३५
यदूवथमुदरस्यापवाति ...	४	६	८	१०	...	४ ... ६५८
यदोषधय सङ्गच्छन्ते ...	४	२	६	०	...	४ ... २२६
यद् यामे यदरण्ये मत्सभायां ...	१	८	३	४	...	२ ... ३३
यद् याव इन्द्र ते शतं शतं ...	२	४	१४	८	...	२ ... ५६८
यद्गरिषी यवमन्ति न पृष्टं ...	०	४	१६	६	...	६ ... ४५५

शब्दः	का	प्र	ख	स	भा	व
यद्भवित्यन्तुथो देवमानं ... ..	४	६	८	४	४	६५७
यद्वा इदं किञ्च तदस्मै तत्राप्यच्छदृष	१	४	१२	१४	२	५२६
यद्वाजिभो दामं सन्दाममर्वतो ... ..	४	६	८	८	४	६५७
यद्वातो ष्यपो ष्यगमदिन्द्रस्य ... ..	७	४	२०	२	६	४६३
यद्द्विष्णुर्वन्वतिष्ठत विष्णवे . . . .	२	४	१२	१३	२	५२६
यद्दो वय प्र मिनाम व्रतानि ... ..	१	१	१४	१४	१	२५६
यन्तास्यपानाय त्वा ... ..	४	४	१	१८	४	४१५
यन्तौ राट् ... ..	४	२	७	४४	४	२५०
यग्यसि यमित्री ... ..	४	२	७	३६	४	३५०
यं त्वा यद् स्रधितिस्	१	२	५	६	१	४८२
यद्भवमैत् ऋषवनीतमभवद् ... ..	२	३	१०	१	२	४४४
यद्भिर्गिँजा रेक्थसा प्रावृतस्य .	४	६	८	२	४	६५७
यद्भ्रीक्ष्णं माद्स्पधन्या उखाया ..	४	६	६	२	४	६६४
यन्म ष्यात्मनो मिन्दाभूदमिस्तत् ...	३	२	५	११	३	१०६
यन्मे ष्यमे ष्यस्य यद्यस्य रिथ्यात् .	१	६	२	६	१	८५६
यद्यस्य पदे स्य ... ..	४	१	५	१२	४	६६
यम पिडभ्याः... ..	३	२	४	१३	३	६८
यमग्रे एतु मर्त्यं मा वो ... ..	१	३	१३	७	१	५५६
यमस्य पाटूरः ... ..	५	७	११	१४	५	३४६
यमादित्या ष्यद्भुमाप्याययन्ति ...	२	४	१४	२	२	५३८
यमेन दत्तं भित्त एनमापुगग् ... ..	४	६	७	२	४	६४६
यमोऽभिधुत ... ..	४	४	६	८	४	४०६
यं यरिधिं यय्यंघत्या ष्यमे ... ..	१	१	१३	११	१	२२५
यय्यै शटर ... ..	५	७	१२	१४	५	३५०
ययोऽसि यवयास्तद्देवो ... ..	१	३	१	८	१	४४५

मन्त्र	का । प्र । च । न	मा	इ
यवोऽसि यवयास्मद्देवो ... ..	१ । ३ । २ । १३	...	१ ... ४५५
यवोऽसि यवयास्मद्देवो ... ..	१ । ३ । ६ । ५	...	१ ... ४६१
यशोदा त्वा यशसि ... ..	४ । ४ । ६ । ३०	...	४ ... ४६६
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् ... ..	४ । १ । ८ । २०	...	४ ... ६५
यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचै ... ..	४ । २ । २ । ८	...	४ ... १६०
यस्ते द्रष्टुं स्कन्दति यस्ते व्यष्टुः ... ..	३ । १ । १० । ३	...	३ ... ५८
यस्ते द्रष्टो मधुमां इन्द्रियावान् ... ..	३ । १ । १० । ५	...	३ ... ५८
यस्त्वा स्वश्रः सृष्टिरण्यो ... ..	१ । २ । १४ । १०	...	१ ... ४३४
यस्त्वा हृदा कौरिणा मन्यमानो ... ..	१ । ४ । ४६ । १	...	१ ... ७५७
यस्मै त्वं सुकृते जातवेद ... ..	१ । ४ । ४६ । २	...	१ ... ७५७
यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने ... ..	४ । ६ । ३ । ३	...	४ ... ५६४
यस्य प्रयागमन्वन् इत्ययुः ... ..	४ । १ । १ । ६	...	४ ... १
यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे ... ..	३ । १ । ११ । १३	...	३ ... ६५
यस्याजुयन्नमस्विनः शसौमदुर् ... ..	२ । ६ । ११ । १४	...	२ ... ८०४
यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचते ... ..	३ । ३ । ११ । १४	...	३ ... २२४
यस्यास्ते अस्या क्रूर घासञ् ... ..	४ । २ । ५ । ६	...	४ ... २०३
यस्यास्ते हरितो गर्भाथो ... ..	३ । ३ । १० । २	...	३ ... २१०
यस्येदं प्राणन् निमिषदाद् ... ..	४ । ७ । १५ । २	...	४ ... ७३३
यस्येमे हिमवन्तो महित्वा ... ..	४ । १ । ८ । १६	...	४ ... ६५
या इषवो यातुधानाना ... ..	४ । २ । ८ । ६	...	४ ... २५३
या ध्योषधय सोमराज्ञीः ... ..	४ । २ । ६ । १६	...	४ ... २२०
या फलिनीर्या अमला ... ..	४ । २ । ६ । १५	...	४ ... २२०
या सेना व्यभोतत्वरीराव्याधिगो ... ..	४ । १ । १० । ५	...	४ ... १२०
या जाता व्योषधयो देवेभ्यस् ... ..	४ । २ । ६ । १	...	४ ... २२६
या त इयुः शिवतमा ... ..	४ । ५ । १ । २	...	४ ... ५०६

मन्त्र	का । प्र । ष । म	भा	इ
या ते अग्नेऽयीश्रया . . . . .	१ । २ । ११ । ५	१ ...	३८७
या ते अग्ने रभाश्रया . . . . .	१ । २ । ११ । ६	१ ...	१८८
या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया ...	१ । २ । ११ । ७	१ .	३८८
या ते अग्ने हराश्रया . . . . .	१ । २ । ११ । ७	१ . .	१८८
या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां	२ । ३ । १४ । ६	२ . .	४६५
या ते धामानि दिवि या पृथिव्या	४ । १ । ११ । ६	४ ...	१४२
या ते धामानि परमाणि ...	४ । ६ । २ । १३ . .	४ ...	५८०
या ते धामानि हविषा यजन्ति . . .	१ । २ । १० । ६	१ ...	३७१
या ते प्राणान्क्वृत्रगाम ... . . .	१ । ३ । ८ । ५ . .	१ . .	५२४
या ते रुद्र शिवा तनू शिवा . . . . .	४ । ५ । १० । २ .	४ ...	५४३
या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा . . . . .	४ । ५ । १ । ३ ...	३ ...	५०८
या ते हेतिर्मिष्टुष्टम् . . . . .	४ । ५ । १ । १३ . .	४ ..	५१०
या दिव्या वृष्टिरुक्ताया त्वा श्रीणामि	१ । ४ । २२ । ५ . .	१ .	६५४
यानावह उग्रतो देव देवान् . . . . .	१ । ४ । ४४ । ६ . .	१ ...	००५
यानि घर्मे कपालान्युपघिन्वन्ति ...	१ । १ । ० । १२ ...	१ ...	१२०
यानि घर्मे कपालान्युपघिन्वन्ति . . .	१ । ५ । १० । ११ .	१ ...	८२५
या प्रथमा थोष्त् सा धनुरभवद्	४ । ३ । ११ । १३ ...	४	३००
यामिषुं गिरिश्रन्त हस्ते .. . . .	४ । ५ । १ । ४ ...	४ . .	५०८
या व शर्मं शशमानाय . . . . .	१ । ५ । ११ । १६ ...	१ ...	८३३
या व शर्मं शशमानाय ... . . . .	२ । १ । ११ । ४	२ ...	३२३
यावतो द्यावापृथिवी महित्वा . . . . .	३ । २ । ६ । २ ...	३ ...	११५
यावन्तो गृह्या क्षस्तेभ्य कमकरम्	१ । ८ । ६ । २ ...	२ . .	८३
यावा ... . . . .	४ । ४ । ० । ०३	४ ..	४६८
या वो कशा मधुमत्यन्विता . . . . .	१ । ४ । ६ । १८ ...	१ ...	६१५
यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं	४ । ३ । ८ । ८ ...	४ ...	३६२

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	व
या वामिन्द्रावरुणा यतथा ...	...	२	३	१३	१	... २ ... ४६०
या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्या	...	२	३	१३	२	... २ ... ४६०
या वो देवाः सूर्ये रुधो ...	...	४	१	८	१४	... ४ ... २६६
या वो देवा सूर्ये रुधो ...	..	५	०	६	८	... ५ ... ३१२
या अतेन प्र तनोधि ..	...	४	२	८	४	... ४ ... २६५
याच्चेदमुप ष्ट्यवन्ति ...	...	४	२	६	१०	... ४ ... २२७
यासाऽ राजा वरुणो याति ...	...	५	६	१	२	... ५ ... २००
यासा देवा दिवि कृण्वन्ति ...	...	५	६	१	३	... ५ ... २००
या सुपाणि स्रङ्गुरिः सुषूमा ...	...	३	१	११	१६	... ३ ... ६५
या सुपाणि स्रङ्गुरिः सुषूमा ...	...	३	३	११	१०	... ३ ... २२४
यास्त च्या तस्युरात्मानं ...	...	४	२	६	१२	... ४ ... २२०
यास्ते अग्ने समिधो ...	...	५	०	८	१	... ५ ... ३२४
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो ...	...	४	२	८	१३	... ४ ... २६६
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो ...	...	५	०	६	८	... ५ ... ३१२
यास्ते राके समतयः सुपेशसो ...	...	३	३	११	१६	... ३ ... २२४
यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानौर् ...	...	३	५	४	६	... ३ ... ३२८
यास्ते विश्वा समिध सन्त्यग्रे ...	...	३	५	५	०	... ३ ... ३३६
युक्तेन मनसा वयं देवस्य ...	...	४	१	१	३	... ४ ... १
युक्ताय मनसा देवानृत्सुवयंती ...	...	४	१	१	३	... ४ ... १
युक्ता हि देवहृतमाऽ अश्वाऽ ...	...	२	६	११	१	... २ ... ८०४
युक्ता हि देवहृतमाऽ अश्वाऽ ...	...	४	२	८	१८	... ४ ... २६६
युगमानतेन ...	...	५	०	१४	२	... ५ ... ३४२
युजे वा ब्रह्म पूर्य नमोभिर् ...	...	४	१	१	५	... ४ ... १
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो ...	...	१	२	१३	१	... १ ... ४२१
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो ...	...	४	१	१	४	... ४ ... १

मन्त्र.	का । प्र । च । म भा	४
युञ्जन्ति ब्रह्मरीषसं धरन्तं ... ..	७ । ४ । २० । ५ ... ६ ... ४६४	
युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ ... ..	७ । ४ । २० । ६ ... ६ ... ४६४	
युञ्जाथाऽ रासभं युवमस्मिन् ... ..	४ । १ । २ । ३ ... ४ ... १५	
युञ्जामः प्रथमं मनस्तत्त्वाय ... ..	४ । १ । १ । १ ... ४ ... १	
युनक्तु सौरा वि युगा तनोत ... ..	४ । २ । ५ । १६ ... ४ ... २०४	
युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैव्येन ... ..	१ । ६ । २ । ४ ... १ ... ८५६	
यूपवस्त्रा उप ये यूपवाहा ... ..	४ । ६ । ८ । ६ ... ४ ... ६५७	
ये व्यज्ञेषु विविध्यन्ति याज्ञेषु ... ..	४ । ५ । ११ । ७ ... ४ ... ५५१	
ये व्यप्रयेताममितेभिरोजोभिर् ... ..	४ । ७ । १५ । १६ ... ४ ... ७३५	
येऽप्रयः पुरोय्याः प्रविष्टाः ... ..	५ । ५ । ७ । ६ ... ५ ... १५६	
ये यहाः पञ्चजनीना... ..	१ । ७ । १२ । ७ ... १ ... १०५४	
ये यत्वारः पथयो देवयाना ... ..	५ । ७ । २ । ८ ... ५ ... २८३	
ये जनेषु मन्त्रिस्तवस्तेनासस्तस्कारा वने	४ । १ । १० । ७ ... ४ ... १२७	
ये तीर्थानि प्रघरन्ति स्तृकावन्तो	४ । ५ । ११ । ६ ... ४ ... ५५१	
ये ते पत्र्याण सवितः पूर्या	७ । ५ । २४ । १ ... ६ ... ५५४	
ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो ... ..	३ । १ । ११ । १२ ... ३ ... ६५	
ये देवाः पुर सदोऽग्निनेत्रा ... ..	१ । ८ । ७ । ३ ... २ ... ६०	
ये देवा दिवि भागा ... ..	२ । ४ । ८ । १० ... २ ... ५०६	
ये देवा दिव्योकादश स्य ... ..	१ । ४ । १० । ११ ... १ ... ६२६	
ये देवा देवाना यज्ञिया ... ..	४ । ६ । १ । १८ ... ४ ... ५६४	
ये देवा देवेष्वधि देवस्य मायन् ... ..	४ । ६ । १ । १६ ... ४ ... ५६४	
ये देवा मनोजाता मनोयुजः ... ..	१ । २ । ३ । २ ... १ ... ३०६	
ये देवा यज्ञह्नो •—• अन्तरिक्षे	३ । ५ । ४ । ४ ... ३ ... ३०६	
ये देवा यज्ञह्नो •—• दिव्ये • ... ..	३ । ५ । ४ । ७ ... ३ ... ३२६	
ये देवा यज्ञह्नो •—• पृथिव्या	३ । ५ । ४ । १, २ ... ३ ... ३२६	



मन्त्र'	का।	प्र।	श।	म	भा	४
येऽदो रोचने दिवो ये वा ...	...	१।२।	८।	८	...	२५३
ये न सपत्ना ष्यते भवन्त्वि०	...	४।७।	१४।	६	...	७२२
येन देवा अमृतं दीर्घंश्च अत्रो	...	२।४।	५।	५	...	४६३
येन देवा ज्योतिषोर्द्धा	...	५।७।	२।	५	...	२८२
येन द्यौस्तया पृथिवी च वृक्षे	..	४।१।	८।	१८	..	६५
येनर्धयस्तयसा सत्रमासते ...	...	४।७।	१३।	६	...	७०६
येना सद्यश्चं वदसि येनामे	...	४।७।	१३।	११	...	७१०
येनेन्द्राय समभर' पयाऽस्युक्तमेन ...	...	३।५।	४।	६	...	३२६
ये पथा पथि रक्षय रेलददायथुध'	...	४।५।	११।	८	...	५५१
ये पाथवो मामतेयं	...	१।२।	१४।	१३	...	४३५
ये बध्यमानमनुबध्यमाना	...	३।१।	४।	५	...	२२
ये मक्षयन्तो न वदन्त्यादृष्ट	...	३।२।	८।	१२	...	१३६
ये भूतानामधिपतयो विशिखास	...	४।५।	११।	६	...	५५१
ये यजामहे .	...	३।३।	७।	४	...	२००
ये वाजिनं परिपश्यन्ति षक्वं	...	४।६।	६।	१	...	६६४
ये वृक्षेषु ससिञ्चरा नीलघ्नीवा	...	४।५।	११।	५	...	५५१
येषामौषे पश्यपति पशूना...	...	३।१।	४।	४	...	२२
यो अग्निरेकेक्षपत्सोऽधिजातः	...	४।२।	१०।	६	...	२८८
यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च...	...	४।१।	१०।	८	...	१२७
योक्तं गृभ्रामि'	...	५।७।	१४।	१	...	३४२
योगेयोगे तव स्तर्षं वाजेवाजे	...	४।१।	२।	४	...	१५
यो जात एव प्रथमो मनस्वान्	...	१।७।	१३।	५	...	१०६०
यो दृष्टो अश्व पतित पृथिव्या	...	३।१।	१०।	४	...	५८
यो न इन्द्रवायु मित्रावरुणा	...	३।२।	१०।	१३, १४, १५	...	१५७
यो न पिता जनिता यो विधाता	...	४।६।	२।	३	...	५७८

शब्द	का।	प्र।	ष।	म	भा	व	
योनिस्रतुर्विंश	४।३।	८।१०	...	४	...	३५५	
यो नो धमि पितरो ह्वन्त	५।७।	८।	२	...	५	३२८	
यो नो भर्त्ता वसवो दुर्ह्यायुस्तिर	४।३।	१३।	११	...	४	...	३८०
यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति	१।६।	३।	२	...	१	...	८६८
यो रद्रोऽमौ योऽभु य थ्योषधीषु	५।५।	८।	५	...	५	...	१००
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य	४।१।	५।	३	...	४	...	६६
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य	५।६।	१।	१२	...	५	...	२०१
यो व श्रिवतमो रसस्तस्य	७।४।	१८।	१६	...	६	...	४५६
यो वाऽ रय ऋजुरग्नि	४।७।	१५।	६	...	४	...	७३४
यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु	२।३।	१३।	६-१२	...	२	...	४६०
यो वामिन्द्रावरुणावमौ	२।३।	१३।	५	...	२	...	४६०

## र

रक्षसा भागोऽसि	१।१।	५।	१५	...	१	...	१०३
रक्षसा भागोऽसि	१।३।	८।	१२	...	१	...	५२४
रक्षोह्य वाजिनमा जिघर्षि	१।२।	१४।	१६	...	१	...	४३५
रक्षोह्यो वलगहन प्रोक्षामि	१।३।	२।	११	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनावुप दधामि	१।३।	२।	१६	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनोऽभि जुहोमि	१।३।	३।	१५	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनोऽव नयामि	१।३।	२।	१२	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनोऽव स्तृणामि	१।३।	२।	१४	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनो वैष्णवान्	१।३।	२।	१	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनो परि स्तृणामि	१।३।	२।	१८	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनो पर्युहामि	१।३।	७।	१०	...	१	...	४५५
रक्षोह्यो वलगहनो वैष्णवी	१।३।	२।	१८	...	१	...	४५५

शब्द	का।	प्र।	थ।	म	भा	व
रजसा हरिणो सौसा युगो ...	५।२।११।	४	...	५	...	५६
रघन्तरः सामभि पात्वस्मान् ...	४।४।१२।	२	...	४	...	४६०
रघन्तरश्च ... ..	३।४।४।१२	...	२	...	२५४	
रघन्तरं छन्द ... ..	४।३।१२।१६	...	४	..	३६०	
रघमुष्णिहाभि ... ..	५।७।१४।१०	...	५	...	४४२	
रघवाहनः हविरस्य नाम ...	४।६।६।८	...	४	...	६३६	
रघोतमो रघोनामह उतये ...	४।७।१५।६	...	४	...	७३४	
रघे तिष्ठन्नयति वाजिनः ...	४।६।६।६	...	४	...	६३६	
रमयत भरत श्येनमायिनम् ...	२।४।७।२	...	२	...	५०२	
रश्मिरसि क्षयाय त्वा ...	४।४।१।१	...	४	...	४१४	
राकामहः सद्यवाः सुष्टुतो ...	३।३।११।१५	...	३	...	२२४	
राजन्तमध्वराणां ... ..	१।५।६।६	...	१	...	७६८	
राक्षसि प्राची दिग् वसवस्ते ...	४।३।६।३	...	४	...	३४४	
राक्षसि प्राची दिग् वसवस्ते ...	४।४।२।१	...	४	...	४२२	
रात्रिः रात्रिमप्रयावं ...	४।१।१०।३	...	४	..	१२७	
रात्रि षोडसा... ..	५।७।२०।२	...	५	...	३४८	
रायस्पोषे अग्नि यज्ञो ...	४।६।३।६	...	४	...	५६४	
रासमो वा कनिकदत् सुयुक्तो ...	४।१।४।६	...	४	...	५०	
रास्त्रे यत्तोमा भूपो भरमा एषान्... १।२।३।८	...	१	...	३०६		
रघं नो धेहि वाङ्मणेधु ... ..	५।७।६।१०	..	५	...	३१२	
रुचे त्वा ... ..	४।२।६।२४	४	...	२६६		
रुचे त्वा ... ..	४।४।६।२६	...	४	...	४६०	
रुद व्याहृत' ... ..	४।४।६।२४	...	४	...	४०६	
रुद यत्ते क्रपो परं नाम ... ..	१।८।१४।११	...	२	...	१४८	
रुदवद्रयम्य सोम देव ते ... ..	३।२।५।६	...	३	...	१०	

मन्त्र	का	प्र	थ	म	भा	४
शक्रस्वाऽऽवर्त्तयतु मित्रस्य ...	१	२	४	८	१	३२०
शक्रस्य विघ्नः स्तान्ध ...	५	७	१८	४	५	३४६
शक्रस्य यच्छौ ...	५	७	१२	६	५	३५०
शक्रस्य हेति परि वो वृणक्तु ...	१	१	१	६	१	१३
शक्रा सम्भृत्य पृथिवीं ...	४	१	५	७	४	६६
शक्राया द्वितीया ...	५	७	१७	७	५	३४५
शक्रा देवता ...	४	३	७	३०	४	३५०
शक्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः ...	१	७	११	१४	१	१०५२
शक्रासि ...	१	२	५	२	१	३३८
शक्रास्वा ह्यण्वन्तु त्रैलुभेन ...	४	१	५	१४	४	६७
शक्रास्वा ह्यण्वन्तु त्रैलुभेन ..	४	१	६	२०	४	७८
शक्रास्वा धूपयन्तु त्रैलुभेन ...	४	१	६	२	४	७८
शक्रास्वा परि ऋहन्तु ...	१	१	८	१०	१	१४७
शक्रास्वा प्र ऋहन्तु त्रैलुभेन ...	३	३	३	२	३	१७६
शक्रेभ्यस्वा ...	१	१	१३	४	१	२२५
रूपमसि वर्धो नाम ऋहस्पते ...	३	३	५	३	३	१८८
रूपेण वो रूपमभ्यैमि ...	१	४	४३	५	१	६६३
देवती मत्तत्रं पूषा देवता ...	४	४	१०	२५	४	४८२
देवती रमध्वमस्मिन् लोके ...	१	५	६	३	१	७८७
देवतीर्न सधमाद इन्द्रे सन्तु .	१	७	१३	१३	१	१०६१
देवतीर्न सधमाद इन्द्रे सन्तु ...	२	२	१२	२८	२	३७३
देवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु ...	२	४	१४	१०	२	५३८
देवतीर्यज्ञपति प्रियधा विप्रत ...	१	३	८	११	१	५१०
देवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्य ...	४	४	१	१५	४	४१४
देवाः इदेवत लोता स्यात् ...	२	२	१२	३०	२	३७३

सन्तः	का। प्र।	ष।	स	भा	३
देशीयु	...	...	...	...	१०६
रोहाव रोहाव हि सुवरहं	...	१।७।	८।	४ ...	१०३५
रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता	...	४।४।	१०।	१६ ...	४ ... ४८२
रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता	...	४।४।	१०।	२ ...	४ ... ४८२
रोहितेन त्वामिर्देवता गमयतु	...	१।६।	४।	१५	१ ... ८७६
रौद्रेणानौकेन माहि	...	१।३।	३।	१० ...	१ ... ४६५

## ल

लाङ्गला पवीरवः सुशेवः...	...	४।२।	५।	१७ ...	४ ... २०४
लाजोश्वाघोश्नु यशोममोश्	...	७।४।	२०।	४ ..	६ ... ४६४
लेक सलेक सुलेकस्त्रेण	...	१।५।	३।	११ ...	१ .. ७८२
लोकं पृथ क्त्रं पृथापो सौद	...	४।२।	४।	१६ ...	४ ... १८८

## व

वक्ष्यन्ती वेदा गनौगन्ति कथं	...	४।६।	६।	३ ...	४ ... ६६३
वधियो नाम स्य— •दधामि	...	५।५।	१०।	१० ...	५ ... १०६
वद्मा हि सुनो व्यस्य	...	१।३।	१४।	२२ ...	१ ... ५६०
वनसदे वट्	...	४।६।	१।	१५ ..	४ ... ५६४
वनस्पतिभ्य स्वाहा	...	१।८।	१३।	४० ...	२ ... १४८
वनस्पतिभ्य स्वाहा	...	७।३।	२०।	१२-२३...	६ ... ४८२
वनस्पतेऽव ष्टजा रराणस्तना	...	४।१।	८।	११ ...	४ ... ८४
वनस्पते वीङ्गो हि भूया	...	४।६।	६।	१५ ...	४ ... ६६४
वनस्पते भ्रतवल्गो	...	१।३।	५।	० ...	१ ... ४८२
वनेषु धन्तरिक्त ततान	...	१।२।	८।	५ ...	१ ... २६०
वपमु त्वा पयस्ये	...	१।१।	१४।	५ ...	१ ... १५५

मन्त्र	का	प्र	ब	स	भा	वृ
वयश्चन्दः *... ..	४	३	१२	३८	४	३६०
वयस्कृच्छन्दः ... ..	४	३	१२	३६	४	३६०
वयाऽसि पङ्कगन्धेन ... ..	५	७	२३	१०	५	३५१
वयोधा अस्मि अत्राय त्वा ..	४	४	१	२०	४	४१५
वरिवश्चन्दः ... ..	४	३	१२	७	४	३६०
वरिवश्चन्द ... ..	४	३	१२	३७	४	३६०
वरिवस्कृदसि . . . . .	४	४	७	२	४	४६८
वरुण उपनद्धो ... ..	४	४	६	५	४	४०६
वरुणस्य दशमी ... ..	५	७	२१	१०	५	३४६
वरुणस्य पाश्व .. .	१	२	६	७	१	३६६
वरुणस्य स्कम्भनमसि ... ..	१	२	८	८	१	३६१
वरुणस्य स्कम्भनमसि ... ..	१	२	६	५	१	३६६
वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि ... ..	१	२	८	६	१	३६१
वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि ... ..	१	२	६	६	१	३६६
वरुणस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत् ...	४	१	६	७	४	७८
वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्	१	७	११	१०	१	१०५२
वरुणो देवता... ..	४	३	७	३६	४	३५०
वरुणोऽसि घृतव्रत*... ..	१	२	१०	६	१	३७१
वरुणोऽसि घृतव्रतः ... ..	१	८	१६	२	२	१६३
वरुत्रयो अनयस्त्वा देवीर्... ..	४	१	६	१२, १३	४	७६
वरुत्रिं त्वष्टुर्वरुणस्य ... ..	४	२	१०	७	४	२८७
वर्चसे त्वा ... ..	४	३	७	४८	४	३५०
वर्चोदा त्वा वर्चसि ... ..	४	४	६	३३	४	४६०
वर्चो दाविऽशः ... ..	४	३	८	८	४	३५५
वर्चोधा अस्मि वर्चो मयि घेहि ...	१	२	१	१०	१	२७२

मन्त्र	का	प्र	ष	म	भा	४
वर्षतु ते द्यौ . . . . .	१	१	६	८	१	१४०
वर्षतु ते द्यौ ... ..	१	१	६	१२	१	१४०
वर्षतु ते द्यौ . . . . .	१	१	६	१६	१	१४०
वर्षंष्टदमसि . . . . .	१	१	५	१२	१	१०२
वर्षा ऋतूणा प्रीणामि ... ..	१	६	२	१६	१	८५६
वस्त्रोकान् स्रोसा ... ..	५	०	१६	८	५	१४४
वशिनी नामासीयं दिक् ... ..	५	५	१०	६	५	१०६
वशो त्व देव सोम जेष्टमेग ... ..	३	३	३	२१	३	१०७
वषट्कार' . . . . .	३	३	०	५	३	२००
वषट्कारेणर्द्ध' . . . . .	४	४	८	१२	४	४०३
वषट् ते विष्णवासा व्या ह्यणोमि ... ..	२	२	१२	१०	२	३०२
वसन्तमृतूना प्रीणामि ... ..	१	६	२	१४	१	८५६
वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशक्ष . . . . .	१	०	११	१३	१	१०५२
वसवस्त्रा ह्यणवन्तु गायत्रेण ... ..	४	१	५	१२	४	६६
वसवस्त्राऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण . . . . .	४	१	६	१६	४	७६
वसवस्त्राङ्गन्तु गायत्रेण ... ..	०	४	२०	२	६	४६३
वसवस्त्रा धूपयन्तु गायत्रेण ... ..	४	१	६	१	४	७८
वसवस्त्रा परि गृह्णन्तु ... ..	१	१	६	१६	१	१४०
वसवस्त्रा प्र रुहन्तु गायत्रेण ... ..	३	३	३	१	३	१०६
वसवस्त्रा रुद्धे पुरस्तात् पान्तु ... ..	५	५	६	०	५	१०१
वसवो देवता ... ..	४	३	०	२६	४	३५०
वसुकोऽसि ... ..	४	३	१	२६	४	४१५
वसुभ्यस्त्रा ... . . . .	१	१	१३	३	२	२२५
वसुभ्यो रुद्धेभ्य व्यादित्येभ्यो ... ..	३	५	६	०	३	३४१
वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविद ३	३	२	५	५	३	१०५

मन्तः

का । प्र । ष । म । भा । ४

वसुमान् यज्ञो वसोयान् भूयासम्	१ । ६ । ६ । ८ ... १ ... ८८८
वसुरभिर्वसुश्रवाः ... ..	१ । ५ । ६ । १० ... १ ... ०६८
वसुरभिर्वसुश्रवाः ... ..	४ । ४ । ४ । २६ ... ४ ... ४६६
वसुर्वसुपतिर्द्विकमस्यभे ... ..	१ । ४ । ४ । ७ ... १ ... ०५८
वसुनां रुद्राणामादित्यानां	१ । १ । १ । १६ ... १ ... १६४
वसुनां पवित्रमसि ... ..	१ । १ । १ । १ ... १ ... ६५
वसुनां प्रथमा कौकसा ... ..	५ । ० । १० । ६ ... ५ ... ३४५
वसुनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं	४ । १ । ८ । ६ ... ४ ... ३६२
वसुमसि मम भोगाय भव... ..	१ । २ । ३ । १० ... १ ... ३१०
वस्यसि ... ..	१ । २ । ५ । १ ... १ ... ३३६
वस्यष्टिरसि, ... ..	४ । ४ । १ । ३१ ... ४ ... ४१५
वस्यसि ह्यववाहनः ... ..	१ । १ । १ । २ ... १ ... ३६५
वाक् छन्दः ... ..	४ । १ । ० । ३६ ... ४ ... ३५०
वाक्त्वा ध्याप्यायताम् ... ..	१ । १ । ८ । १ ... १ ... ५२४
वाक्पतिस्त्वा पुनातु ... ..	१ । २ । १ । १३ ... १ ... २०२
वागस्यैन्द्रो सपत्नक्षयस्यो ... ..	१ । ६ । २ । १३ ... १ ... ८५६
वाग्यज्ञेन कल्पताम्... ..	१ । ० । ८ । २५ ... १ ... १०३५
वाघं प्रायं ... ..	१ । १ । १० । ४ ... १ ... १६०
वाघं मे पिन्व... ..	४ । १ । ६ । १५ ... ४ ... ३४४
वाघस्पतये पवसु वाजिन् ... ..	१ । ४ । २ । १ ... १ ... ५६३
वाघस्पतिं विश्वकर्माण्यमूतये ... ..	४ । ६ । १ । १४ ... ४ ... ५८०
वाघि खाद्या... ..	१ । १ । १३ । १६ ... २ ... २२५
वाघो विष्टतिमग्निं प्रयुजं ... ..	४ । १ । ८ । ४ ... ४ ... ११३
वाजं हनुभ्याम् ... ..	५ । ० । १२ । १ ... ५ ... ३३६
वाजं परस्तादुत मध्यतो गो ... ..	४ । ० । १२ । २ ... ४ ... ६६६



मन्त्र	का	प्र	ख	म	भा	श्र
वाजजित्वाय त्वा ... ..	१	७	८	३३	१	१०३५
वाजस्य ... ..	१	७	८	६	१	१०३५
वाजस्य मे प्रसवस्य मे ... ..	४	७	१	२(१)	४	६७४
वाजस्य तु प्रसवे मातरं ... ..	१	७	७	३	१	६८६
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता ... ..	४	७	१२	३	४	६६६
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद्	१	१	१३	१	१	२२५
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद्	१	६	४	१२	१	८०६
वाजस्य मा प्रसवेनोदग्रामेणोदग्रभीद्	४	६	३	१४	४	५६५
वाजस्येमं प्रसव यथा बभूवेमा ..	१	७	१०	२	१	१०४४
वाजस्येमं प्रसव सुषुवे ... ..	१	७	१०	१	१	१०४४
वाजस्येमा प्रसव शिथिल्ये ... ..	१	७	१०	३	१	१०४४
वाजाय त्वा ... ..	१	७	८	३२	१	१०३५
वाजिनो वाजजितो वाजस्य सष्टवांसो	१	७	८	१८	१	१०२०
वाजिनो वाजं धावत महताम् ...	१	७	८	८	१	१०१६
वाजिनो वाजिनो वाजं जेथन्तो ...	१	७	८	१७	१	१०२०
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	१	७	८	१०	१	१०१६
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	४	१	११	१२	४	१४३
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो ...	४	२	११	१४	४	१००
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो . ...	४	७	१२	४	४	६६६
वाजो न. सप्त प्रदिशश्चतस्रो ...	४	७	१२	१	४	६६६
वाज्यसि ... ..	१	७	८	७	१	१०१६
वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या	२	४	८	३	२	५११
वातस्य त्वा भ्रज्यै पूष्णो रश्मि	१	३	१०	४	१	५३१
वातस्य ध्राणिं वरुणस्य नामिमश्वं ...	४	२	१०	३	४	२८७
वातावर्द्धयंमुमराटत् स्राष्टा ..	२	४	७	४	२	५०२

मन्त्र	डा। प्र। ष। म	भा	४
वाते धा ° ... . . .	१।१।१३।२०	१ ...	२२६
वातो देवता ... ..	४।३।०।२६ .	४ ...	३५०
वाममद्य सवितर्वांममु श्रो	१।४।२३।१६ ...	१ ...	६६०
वाममद्य सवितर्वांममु श्रो	२।२।१२।१० .	२ ...	३०१
वायव स्थोपायव स्थ ..	१।१। १। ३ ...	१ ...	१३
वायवे त्वा वरुणाय त्वा ... ..	१।२। ३।१५ ...	१ .	३१०
वायवे खाद्या .. ...	०।१।२०। २ ...	६ . .	२२८
वायुं पूत पवित्रेण प्रत्युत्त ... ..	१।८।११। ३ ...	२ ...	१८८
वायु पूयमान ..	४।४। ८।२० ...	४ . .	४०६
वायुरन्नरिच्छान् . . . .	३।२। ४।११ ..	३ ...	८८
वायुरसि स्निग्धतेजा	१।१। ८। ४ ...	१ .	१४०
वायुरसि प्राणो नाम सवितु	३।३। ५। १ ...	३ ...	१८८
वापुरावृत ... . . . .	४।४। ८।२५ ...	४ ...	४०६
वायुर्मां तेभ्यो रक्षतु . ...	३।५। ४। ५ ...	३ ..	३२८
वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वा	१।०। ०। ५ ...	१ ...	८८२
वायुर्षो विविगक्तु ... ..	१।१। ५।१६ ...	१ ...	१०३
वायुर्हिंसांमिं प्रस्तोता ... ..	३।३। २। १ ...	३ ...	१०३
वायो मक्षति . ... ..	५।०।२२। १ ...	५ ...	३५०
वायो सवितुर्विदधानि मग्धहे	४।०।१५। ० ...	४ ...	०२४
वायो याम्यसि .. ..	४।४। ६।१२ ...	४ ...	४६०
वायोर्मान्यसि देवानां . ...	४।४। ६।११ ...	४ ...	४६०
वायो वीहि श्लोकानाम् ... ..	१।३। ८।१८ ...	१ ...	५२४
वायो शतं हरीद्याम् .. ...	२।२।१२।२० ...	२ ...	३०३
वाह्यमसि शयोर्देवानां .. ...	१।२।१०।१० ...	१ ...	३०१
वाय्वा स्थ ... ..	१।८।११।१० ...	२ .	१००

मन्त्र	का	प्र	ख	ग	भा	इ
वाशोषु ... ..	३	३	३	१०	३	१०६
वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्स .. ..	३	१	११	१२	३	६६
वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मान् ...	३	४	१०	१	३	२८५
वास्तोष्यते श्रमया सऽसदा ...	३	४	१०	२	३	२८५
विऽश्रयै स्वाहा चत्वारिऽश्रते स्वाहा	७	३	१८	१-६	६	३१६
विकिरिद विलोहित नमस्ते ...	४	५	१०	११	४	५४४
विचलौ नक्षत्रं पितरो देवता ...	४	४	१०	१७	४	४८२
विव्यं धनु कार्पाईनो ...	४	५	१	१२	४	५१०
वि ज्योतिषा वृहता मात्यमिर् .	१	२	१४	१७	१	४३५
वि ज्योतिषा वृहता मात्यमिर् ..	१	४	४६	१४	१	७५८
वि ज्योतिषा वृहता मात्यमिर् ...	२	४	१४	१२	२	५३६
वि ज्योतिषा वृहता मात्यमिर ...	२	५	१२	२७	२	६६६
विज्ञातश्च .. .	३	४	४	५	३	२५४
विज्ञानश्च ... ..	३	४	४	६	३	२५४
वि ते भिनद्धि तकरौ वि योनिं ...	३	३	१०	४	३	२१७
वि ते मुक्षामि रश्मना वि रश्मिन्	१	६	४	१८	१	८७६
वि ते विश्वगवातजूतासो ध्यमे ...	३	३	११	५	३	२२३
वित्तायनी मेऽसि ... ..	१	२	१२	१	१	४१०
विदिश्व स्वाहा .. ..	१	३	१०	६	१	५३३
विदेरभिर्नभो नाम . ...	१	२	१२	५	१	४१०
विद्मा ते ध्यमे त्रेधा त्रयाणि ...	४	१	२	२	४	१६६
विद्मा हि ते पुरा वयमग्ने ...	२	६	११	१६	२	८०५
विद्युतौ कनानकाभ्याम् .. ..	५	७	१२	१०	५	३३६
विद्युत्सदिरसि ... ..	४	४	६	६	४	४६०
विधेम ते परमे जन्मद्रमे ... ..	४	६	५	१२	४	६१७

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	य
विशाखे गच्छामिन्द्राग्री देवता ...	४	४	१०	१४	४	४८२
विशालं कन्द ... ..	४	३	१२	४०	४	३६०
विश्वे त्वा यन्त्राय घर्त्ताय ...	२	६	१	१०	१	८५९
विश्वो यन्त्रे स्थो . . . . .	१	१	११	१५	१	१६४
विश्वकर्मन् हविषा वज्रनेन . .	४	३	१३	३३	४	३६६
विश्वकर्मन् हविषा वज्रनेन . .	४	६	२	१६	४	५८२
विश्वकर्मन् हविषा वाहधानो ...	४	३	१३	३२	४	३६६
विश्वकर्मन् हविषा वाहधानो ...	४	६	२	१५	४	५८२
विश्वकर्म्मा त्वाऽऽदित्यैरत्तरतः ...	१	२	१२	१६	१	४११
विश्वकर्मा त्वा ०—०ध्यचस्तौ ...	४	३	६	२	४	३४३
विश्वकर्मा त्वा ०—०ज्योतिष्मती ...	४	४	६	२	४	४५६
विश्वकर्मा दिशाम्यतिः ०—०तस्मै नमः ५।५। ५।१-३ ...	५	५	५	१-३	५	१४८
विश्वकर्मा मनसा यदिहाया ...	४	६	२	२	४	५०६
विश्वकर्मा वय परमेष्ठी कन्द ...	४	३	५	१८	४	३३८
विश्वकर्मा ह्यजमिष्ट देव . . . . .	४	६	२	८	४	५८०
विश्वजनस्य ह्याया ... ..	१	३	११	१६	१	४४५
विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो ...	४	६	२	१०	४	५८०
विश्वदेवेभ्यन्वा ... ..	३	२	१०	५	३	१५६
विश्वमृत स्य ... ..	१	८	११	१२	२	१२०
विश्वमृतसु ... ..	३	३	३	११	३	१०६
विश्वलोप विश्वदावस्य त्वा ... ..	३	३	८	४	३	२०४
विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिषावतस् ३।५। ६। ८ ...	३	५	६	८	३	३४१
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य ... ..	४	२	२	६	४	१६६
विश्वायुरसि एधिवी वृष्ट ३।२। ३। २३ ...	१	२	३	२३	१	४११
विश्वायुर्मे पाहि ... ..	४	४	०	२०	४	४६८

मन्त्र.	का।	प्र।	थ।	म	भा	श
विश्वाराहर्मि विश्वासां ... ..	१।३।	२।१०	...	१	...	४५५
विद्या रूपाणि प्रति मुञ्चते ... ..	४।१।१०।१२	...	४	...	१२८	
विश्वे अद्य मरुतो विश्व अती ... ..	४।७।१२।	२	...	४	...	६६६
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा ध्या कृन्दन्वा०	४।१।	६।२२	...	४	...	७६
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः छापन्वा०	४।१।	५।१६	...	४	...	६०
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रचावयन्तु	३।२।	८।२१	...	३	...	१३७
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्वा०	४।१।	६।	४	...	४	७८
विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत ... ..	१।२।	२।	६	...	१	२६०
विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत ... ..	४।१।	६।	७	...	४	११३
विश्वे देवा अग्नि मामाऽववृत्रन् ... ..	१।२।	३।	५	...	१	३०६
विश्वे देवा अग्नि मामाऽववृत्रन् ... ..	४।१।११।१५	...	४	...	१३३	
विश्वे देवा अग्नि मामाऽववृत्रन् ... ..	४।१।१२।१६	...	४	...	१४३	
विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर् ... ..	२।४।१४।१६	...	२	...	५३६	
विश्वे देवा ष्टणुतेमः हवं ... ..	२।४।१४।१०	...	२	...	५३६	
विश्वे देवा देवता ... ..	४।३।	७।३२	...	४	...	३५०
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्	१।७।११।१२	...	१	...	१०५२	
विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन्	३।१।	६।	३	...	३	५०
विश्वेभिर्देवेभिः एतना जयामि ... ..	३।५।	३।	३	...	३	३२६
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ... ..	३।२।	१।१२	...	३	...	८२
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ... ..	३।२।१०।	६	...	३	...	१५६
विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्त्तदाः ... ..	३।२।	३।	४	...	३	६३
विश्वेषां देवानां यत्नो ... ..	५।७।१०।११	...	५	...	३४५	
विश्वेषां देवानां द्वादशो ... ..	५।७।२१।१२	...	५	...	३४६	
विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि ... ..	२।३।१०।	५	...	२	...	४४४
विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्य ... ..	१।३।१२।	६	...	१	...	५५२

मन्त्र	का । प्र । च । म	भा	३
विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट्	...	३ । २ । ८ । २ ...	'६ ... १३६
विष्टम्भो दिवो धरुण' पृथिव्या	...	४ । ४ । १२ । १४ ...	४ ... ४६६
विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्चन्द्र	...	४ । ३ । ५ । १६ ..	४ ... ३३८
विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं	..	४ । ४ । १ । ६ ...	४ ... ४१४
विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्र' ... ..	...	४ । ३ । १२ । ३२ ...	४ . ३६०
विष्णुवसुक्रमैध ते सोमस्तः	...	३ । २ । १० । ७ ...	३ ... १५०
विष्णुसुपावक्रियमाण	... ..	४ । ४ । ६ । १६ ...	४ ... ४७६
विष्णुस्वच्छरेण त्रीन् लोकानुदजयत्	१ । ७ । ११ । ३ ...	१ ...	१०५२
विष्णुस्वा भूमयत्वङ्गिरस्वत् .. ..	४ । १ । ६ । ६ ...	४ ...	७८
विष्णो कर्मणि पश्यत	... ..	१ । ३ । ६ । १२ ...	१ ... ४६१
विष्णो क्रमोऽसि	... ..	१ । ८ । १० । ७ ...	२ ... ११३
विष्णो क्रमोऽसि	... ..	१ । ८ । १५ । ६ ...	२ ... १५६
विष्णो. क्रमोऽसि विष्णो क्रान्तमसि	१ । ७ । ७ । ७ ..	१ ...	६८६
विष्णो क्रमोऽसि श्रुयतो	...	१ । ६ । ५ । १२ ...	१ ... ८८३
विष्णो. क्रमोऽसि श्रुयतो	...	४ । २ । १ । ४ ...	४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहा	...	१ । ६ । ५ । ६ ...	१ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहा	..	४ । २ । १ । ३ ...	४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यभिश्चिहा	...	१ । ६ । ५ । १० ...	१ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यभिश्चिहा	...	४ । २ । १ । २ ...	४ ... १५२
विष्णो क्रमोऽस्यरातीयतो	...	१ । ६ । ५ । ११ ...	१ ... ८८३
विष्णो क्रमोऽस्यरातीयतो	...	४ । २ । १ । ३ ...	४ ... १५२
विष्णो. क्रान्तमसि	... ..	१ । ८ । १० । ८ ...	२ ... ११३
विष्णो. क्रान्तमसि	... ..	१ । ८ । १५ । ४ ...	२ .. १५६
विष्णो पृष्ठमसि	. ...	१ । २ । १३ । ११ .	१ ... ४२२
विष्णो शंयोरहं देवयज्या	...	१ । ६ । ४ । १६ ...	१ ... ८७६

मन्तः

का । प्र । ख । म । भा । ष

विष्णोः शर्मैसि शर्मै यजमानस्य	२ । २ । २ । २० ... १ ... २८१
विष्णोः श्रमपत्रे स्य	२ । २ । २५ । २२ ... १ ... ४२२
विष्णोः सूपोऽसि ... ..	१ । १ । ११ । ८ ... १ ... १८५
विष्णोः स्यानमसौत इन्द्रो ... ..	१ । १ । १२ । ५ ... १ ... २०४
विष्णो ग्यूरसि ... ..	१ । २ । १५ । १५ ... १ ... ४२२
विष्णो त्वं नो अन्तम' शर्मं यच्छ	३ । १ । १० । १० . ३ ... ५८
विष्णो वराटमसि ... ..	१ । २ । १५ । १० ... १ ... ४२२
विष्णोर्भुवमसि ... ..	१ । २ । १५ । १४ ... १ . . ४२२
विष्णोर्मुकं वीर्यादि प्र वीचं	१ । २ । १५ । ८ ... १ ... ४२२
विष्णोर्विकान्तमसि ... ..	१ । ८ । १० । ८ ... २ ... ११५
विष्णोर्विकान्तमसि ... ..	१ । ८ । १५ । ५ ... २ ... १५६
विष्णो वृष्यं रक्षस्त	१ । १ । ३ । १० ... १ ... ६५
विष्णोर्माश्वन्द	४ । ३ । १२ । ४१ .. ४ ... ५८०
वि एवः पश्य व्यक्तस्तिं घतः	१ । ४ । ४५ । ८ ... १ ... ६८४
वीतिहोषं त्वा कवे सुमन्तः	१ । १ । ११ । १४ ... १ ... १८४
वीर्यं कुशभ्यां ... ..	५ । ० । १५ । ६ ... ५ ... ३४१
वीदि माहाङ्गतिं सुपाय .	१ । ८ । १ । ३ ... २ ... १
वृषय कनोदिकासि ... ..	१ । २ । १ । ११ ... १ ... २०२
वृषयो स्यः ... ..	१ । ३ । ० । ५ ... १ ... ५०२
वृषासिं वृषवं मग्दया	४ । १ । ४ । १० ... ४ ... ५०
वृषा वाः रेतोधा रेतो रधातु	० । ४ । १८ । ४ ... ६ ... ४१५
वृषासि ... ..	१ । ८ । ११ । ६ ... २ ... १२०
वृषा शोम दुमाः अंसि ... ..	४ । २ । ११ । १६ ... ४ ... १००
वृषा शोम दुमाः अंसि ... ..	४ । ३ । १५ । ८ ... ४ ... ३८०
वृष्टिसनिरसि ... ..	४ । ४ । ६ । ८ ... ४ ... ४६०

मन्त्र	का। प्र।	ब। म	भा	४
वृष्यिर्वयो विशालं छन्द . .	...	४।३। ५।१२	... ४ ...	३३८
वृष्यो यत्ते वृष्यो व्यर्कमर्घान्	...	१।६। १२। १६	... १ ...	६४१
वृष्यो अश्वस्य सन्दानमसि	..	२।४। ०।१२	... २ ...	५०२
वृष्यो अश्वस्य सन्दानमसि	...	२।४। ६।११	... २ ..	५१२
वेदिमाऊ परमन्तं पृथिव्या.	...	०।४। १८। ६	... ६ ...	४५१
वेदिरसि बर्हिषे त्वा ...	...	१।१। ११। २	... १ ...	१६३
वेदोऽसि वित्तिरसि वि देय	...	१।६। ४। २३	... १ ..	८७७
वेधश्चिरसि . . . . .	.	४।४। १। ३०	... ४ ..	४१५
वेधाय त्वा ... .. .	...	१।१। ४। २	... १ ..	८४
वैराजे सामद्विधि मे मनोषा	...	४।४। १२। ८	... ४ ...	४६८
वैरूपे सामद्विह तच्छकेम...	...	४।४। १२। ६	... ४ ...	४६८
वैश्वदेव उन्नीत. ... ..	...	४।४। ६। २३	... ४ ...	४०६
वैश्वदेवः हवि ... ..	...	१।२। ४। ४	... १ ...	३२०
वैश्वानरं ज्योति. ... ..	..	१।१। ४। १५	... १ ...	८४
वैश्वानरं ज्योति. ... ..	...	१।३। ४। १५	... १ ...	४०४
वैश्वानरं मस्मना ... ..	...	५।७। १६। १०	... ५ ...	३४४
वैश्वानरस्य दःसनाभ्यो ... ..	...	१।५। ११। ३	... १ ...	८३२
वैश्वानरस्य सुमतौ ... ..	...	१।५। ११। ८	... १ ...	८३२
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	.	१।५। ११। १	... १ ...	८३२
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	...	४।४। १२। १५	... ४ ...	४६६
वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु ...	...	४।७। १५। १०	... ४ ...	०३५
वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ...	...	१।२। १३। १५	... १ ...	४२२
व्यघ्नछन्द ... .. .	...	४।३। १२। १२	... ४ ..	३६०
व्यश्रियश्च ... .. .	...	१।७। ६। १२	... १ ...	१०३५
व्याघ्रो वयोऽनाष्ट छन्द ...	...	४।३। ५। १४	... ४ .	३३८



मन्त्र	का	प्र	ख	म	भा	इ
व्यानं मे पाँहि ... ..	४	१	६	११	४	३४४
व्यानं मे पाँहि ... ..	४	४	७	१८	४	४६८
व्यानाय त्वा ... ..	१	१	६	८	१	१२१
व्यानाय त्वा ... ..	१	२	६	५	१	३४६
व्याशो यज्ञेन कल्पताम् . .	१	७	८	२१	१	१०५५
युष्टिꣳ रूपेण ... ..	५	७	१८	७	५	३४७
व्योम सप्तदशः ... ..	४	१	८	३	४	३५५
प्रजलित स्य ... ..	१	८	११	५	२	१२०
प्रजं गच्छ गोस्थानं ... ..	१	१	८	७	१	१४७
प्रजं गच्छ गोस्थानं .. ..	१	१	८	११	१	१४७
प्रजं गच्छ गोस्थानं ... ..	१	१	८	१५	१	१४७

## श

शकरोक्ष ... ..	३	४	४	८	३	२५४
शकरोषु ... ..	३	३	३	१४	३	१०६
शकरो स्य ... ..	१	८	११	११	२	१२०
शकरोजिष्ठाय त्वा गृह्णामि ...	१	२	१०	१५	१	३०१
शक्ष मे मयश्च मे ... ..	४	७	३	१२	४	६०८
शतं वो अम्य धामानि ... ..	४	२	६	२	४	२२६
शतं ते राजन् भिषजः सहस्रम् ...	१	४	४	५	२	७११
शतभिषज् नक्षत्रमिन्द्रो देवता ...	४	४	१०	१२	४	४८२
शताय साहा सहस्राय साहा ...	७	२	२०	११-१७	६	३१७
शतायुधाय शतवीर्याय ... ..	५	७	२	७	५	२८३
शत्रुबाधना स्य ... ..	१	८	१२	१८	२	१२८
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः ! ... ..	३	२	१२	६	५	६०

सन्त	का।	प्र।	ब।	म	भा	य
शन्नो भवन्तु वाजिनो ह्रवेयुः	...	१।७।	८।१२	...	१...	१०१६
शन्नो भवन्तु वाजिनो ह्रवेयुः	...	४।१।११।	२१	...	४	१४३
शन्नो भवन्तु वाजिनो ह्रवेयुः	...	४।२।११।	१३	...	४	३००
शमितार उपेतन यज्ञं देवेभिरन्वितम्	३।१।	४।१०	...	३	...	२२
शम्भुश्वन्तः	...	...	...	...	४।३।१२।	८ ... ४ ... ३६०
शं महोभ्याम्	...	...	...	...	१।३।	६। ६ ... १ ... ५२४
शरदन्तुनां प्रीणामि	...	...	...	...	१।६।	२।१७ ... १ ... ८५६
शर्कराभिरवकाम्	...	...	...	...	५।७।११।	७ ... ५ ... ३३७
शर्म च स्यो वर्म च स्यो व्यच्छिन्ने	...	...	...	...	४।१।	३। ४ ... ४ ... ३७
शर्वतानुवधेन	...	...	...	...	५।७।२३।	७ ... ५ ... ३५१
शस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं मह्यम्	...	...	...	...	३।२।	७। ३ ... ३ ... १२६
शाकराय त्वा गृह्णामि	...	...	...	...	१।२।१०।	१४ ... १ ... ३७१
श्रिपिविष्ट आसादितः	...	...	...	...	४।४।	६। ८ ... ४ .. ४७६
श्रिवस्तुष्टरिहा गच्छि	...	...	...	...	३।१।११।	७ ... ३ ... ६४
श्रिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः	...	...	...	...	५।६।	१। ४ ... ५ ... २००
श्रिवेन वचसा त्वा गिरिश्राब्धा	...	...	...	...	४।५।	१। ५ ... ४ ... ५०६
श्रिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्वमङ्गिरः	४।१।	४।	७	...	४	५०
श्रिवो भूत्वा मह्यममेऽथो	...	...	...	...	४।१।	६। १६ ... ४ ... ११४
श्रिवो भूत्वा मह्यममेऽथो	...	...	...	...	४।२।	१। १५ ... ४ ... १५३
शुकान् पिप्पेन	...	...	...	...	५।७।२३।	३ ... ५ ... ३५१
शुकज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च	...	...	...	...	१।८।१३।	१३ ... २ ... १३८
शुकज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च	...	...	...	...	४।६।	५। १६ ... ४ ... ६१०
शुक्रं ते व्यन्यद्यजतं ते व्यन्यद्	...	...	...	...	४।१।११।	१२ ... ४ ... १४२
शुक्र ते शुक्रेण क्रीणामि	...	...	...	...	१।२।	७। २ ... १ ... ३५३
शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यश्वो	...	...	...	...	३।३।	३। १६ ... ३ ... १०६

मन्त्र'	का।	प्र।	ष।	म	भा	इ
श्लेनाय पत्नने स्वाहा वट् ... ..	३।२।	८।	१..	५...	१३६	
श्लेगो भूत्वा परा पत .. ..	१।२।	६।	२...	१...	३६५	
श्लेगोऽसि गायत्रच्छन्दा ... ..	३।२।	१।	२...	३...	८१	
अथदृचमुत सगोति वाज ... ..	४।२।	११।	२...	४...	२६६	
अथदृचमुत सगोति वाज ... ..	४।३।	१३।	२६...	४...	३६६	
अविष्ठा नक्षत्रं वंसवो देवता ... ..	४।४।	१०।	२१...	४...	४८२	
अथसे कां भानुभि सन्निमिच्छिरे	२।१।	११।	८...	२...	३२९	
अथसे कां भानुभि सन्निमिच्छिरे	४।२।	११।	६...	४...	३००	
श्रीणामुदारो धरणी रयीणा ... ..	४।२।	१।	७...	४...	१६०	
श्रीरस्यमिष्वा श्रीणात्वापः ... ..	१।३।	१०।	३...	१...	५६१	
श्रेष्ठं यद्विष्ट भारतामे .. ..	१।३।	१४।	६...	१...	५६८	
श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता .. ..	४।४।	१०।	२०...	४...	४८२	
श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् ... ..	१।७।	६।	२३...	१...	१०३५	
श्रोत्रं त ध्या प्यायताम् ... ..	१।३।	६।	४...	१...	५२४	
श्रोत्र मे पाहि ... ..	४।३।	६।	१३...	४...	३४४	
श्लोकाय स्वाहा ... ..	१।८।	१३।	२८...	२...	१३८	
श्वाना स्य वृत्रतुरो राधो गूर्ता ... ..	१।४।	१।	८...	१...	५८६	
श्वानोऽसि प्रचेता' ... ..	१।२।	३।	३...	१...	४६५	

### घ

घोडश स्तोम योजो मविषं .. ४।३।१२। ४ ... ४ ... ३८६

### स

स इधानो वसुष्कवि० ... .. ४।४। ४।१० ... ४ ... ४६६

स इयुहस्तै स निषक्तिभिर्वशी ... ४।६। ४। ३ ... ४ ... ६०४

मन्त्रः	का । प्र । ष । म भा ष
संयद्य प्रचेतौष्वाग्नेः ... ..	४ । ४ । ११ । १३ ... ४ ... ४८०
संयच्छन्दः ... ..	४ । ३ । १२ । १६ ... ४ ... ३६०
सं यजवैरुद्गानि ... ..	१ । ३ । ८ । ८ ... १ ... ५१०
सं यज्ञपतिराश्रिया ... ..	१ । ३ । ८ । ६ ... १ ... ५१०
सं यदियो वनामहे सः ह्य्या	२ । १ । ११ । १३ ... २ ... ३२४
सं या व. प्रियास्तनुवः ... ..	४ । २ । ४ । ४ ... ४ ... १८८
सः रोहोऽसि ... ..	४ । ४ । १ । २५ ... ४ ... ४१५
संवत्सरस्य प्रतिमां या त्वा	५ । ७ । ० । ३ ... ५ ... २८२
संवत्सरस्य षष्ठः ... ..	५ । ७ । १८ । ६ ... ५ ... ३४६
संवत्सरस्य षष्ठी ... ..	५ । ७ । २१ । ६ ... ५ ... ३४६
संवत्सरौणा. महतः स्वर्का ... ..	४ । ३ । १३ । १२ ... ४ ... ३६०
संवत्सरेण परिमुः... ..	४ । ४ । ८ । २० ... ४ ... ४०४
सं वपामि ... ..	१ । १ । ८ । १ ... १ ... १३५
सं वर्धसा पयसा सं तनूमिर्	१ । ४ । ४४ । ३ ... १ ... ७०५
सं वरत्रा दधातन निरोहावान्	४ । २ । ५ । १३ ... ४ ... २०३
सं वसाथाः सुवर्विदा समौधी	४ । १ । ३ । ५ ... ४ ... ३७
सं वां कर्मणा समिषा हि नो	३ । २ । ११ । ४ ... ३ ... १६१
सं हृदसि ... ..	४ । ४ । १ । २३ ... ४ ... ४१५
संवेष्टाय त्वोपवेशाय त्वा ... ..	३ । १ । ७ । ४ ... ३ ... ३८
सः श्रितं मे ब्रह्म सः श्रितं	४ । १ । १० । ६ ... ४ ... १२०
सः समिद् युवसे वृषन्नमे ... ..	२ । ६ । ११ । १६ .. २ ... ८०५
सः समिद् युवसे वृषन्नमे ... ..	४ । ४ । ४ । १२ ... ४ ... ४३८
सः सर्पोऽसि घक्षुषे त्वा ... ..	४ । ४ । १ । १६ ... ४ ... ४१५
सः सौदस्व मह्यः व्यसि ... ..	४ । १ । ३ । १२ ... ४ ... ३८
सः सृष्ट्यां वसुभौसदैर्धौरे. ... ..	४ । १ । ५ । ८ ... ४ ... ६६

मन्त्र	का । प्र । ष । म	भा	४
संस्पृश्यति रक्षसामनन्वव ...	२ । ६ । ६ । ३ ...	९ ...	७४२
संखावमागा स्वेषा बृहन्तः ...	१ । १ । १३ । १४ ...	१ ...	२२५
संछितासि विश्वरूपीरा ...	१ । ५ । ६ । ४ ...	१ ...	७६७
संछितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः	३ । ४ । ७ । २ ...	३ ...	२६२
सहस्रहृदवद्यति सहादिव ...	२ । ६ । ६ । ११ ...	२ ...	७४३
सहाय. सं वः सम्यञ्चमिधं ...	२ । ६ । ११ । १८ ...	२ ...	८०५
सहायः सं वः सम्यञ्चमिधं ...	४ । ४ । ४ । ११ ...	४ ...	४३८
सगरः ... ..	४ । ४ । ७ । २८ ...	४ ...	४६८
सघासि जगतोच्छन्दा व्यनु त्वा रभे	३ । २ । १ । ४ ...	३ ..	८१
सहन्देनानिमिषेण जिष्णुना ...	४ । ६ । ४ । २ ...	४ ...	६०४
सहोष्मान् प्राणै ... ..	५ । ७ । १४ । ४ ...	५ ...	३४२
स जातो गर्भे व्यसि रोदस्योरप्रे ...	४ । १ । ४ । ५ ...	४ ...	५०
सजूरः सूर्य एतश्चेन घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । ३ ...	५ ...	२२३
सजूरमिवैश्वानर इडाभिर्घृतेन ..	५ । ६ । ४ । ५ ...	५ ...	२२३
सजूरब्दोऽधावभिर्घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । १ ...	५ ...	२२३
सजूरुषा अरुणीभिर्घृतेन स्वाहा ...	५ । ६ । ४ । २ ...	५ ...	२२३
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः ...	४ । ३ । ४ । ६-१० ..	४ ...	३२६
सजोषा इन्द्र सगणो ... ..	१ । ४ । ४२ । १६ ...	१ ...	६८६
सजोषावश्विना दंसोभिर्घृतेन ...	५ । ६ । ४ । ४ ...	५ ...	२२३
सधेधस्वाप्रे प्र च बोधयैनमुच्च ...	४ । १ । ७ । २ ..	४ ..	८७
सङ्गोतिषाऽभुवम् ... ..	१ । ६ । ६ । ४ ...	१ ...	८८७
सञ्जानमसि कामधरुण ... ..	४ । २ । ४ । ३ ...	४ ...	१८८
सतीकाय त्वा ... ..	४ । ४ । ६ । १६ ...	४ ...	४६०
स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ ..	१ । २ । १४ । ६ ..	१ ...	४३४
स तेजोयसा मनसा त्वोत ... ..	१ । ३ । १४ । १८ ...	१ ...	५६६

मन्त्र.	का।	प्र।	श।	म	भा	श्र
स ते मा स्यात् ... ..	१।१।	२।१५।	...	१	...	५०
सत्यज्योतिश्च . . . . .	१।८।	१३।	१५।	...	२	...
सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि ... ..	०।१।	२०।	५	...	६	...
सत्यराजाश्नु ... ..	१।८।	१६।	२१	...	२	...
सत्यश्च . . . . .	१।८।	१३।	१०	...	२	...
स त्वं नो व्यमेऽवमो भवोती . .	२।५।	१२।	२३	...	२	...
स त्वं नो व्यमेऽवमो भवोती ... ..	४।२।	११।	२०	...	४	...
स त्वं नो नभसस्पत ऊर्ज ... ..	३।३।	८।	६	...	३	...
स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष ... ..	२।५।	१२।	२८	...	२	...
सदसि सन्ने भूयाः ... ..	१।६।	५।	३	...	१	...
सदुत्तरेण • ... ..	५।०।	१२।	५	...	५	...
सधमादो युग्निनीरूर्ज एता ... ..	१।८।	१२।	५	...	२	...
स नः पावक दीदिवोऽग्ने ... ..	१।३।	१४।	२६	...	१	...
स नः पावक दीदिवोऽग्ने ... ..	१।५।	५।	१०	...	१	...
स नः पावक दीदिवोऽग्ने ... ..	४।६।	१।	१०	...	४	...
स नः पितेव सूनवेऽग्ने ... ..	१।५।	६।	०	...	१	...
स नो सुवनस्य पते यस्य त उपरि ३।४।	०।	१२	...	३	...	२६२
सन्ततिः स्रावन्त्याभ्याः ... ..	५।०।	२३।	२	...	५	...
सं ते पयाः सिसि समु यन्तु वाजाः ...	२।५।	१२।	४	...	२	...
सं ते पयाः सिसि समु यन्तु वाजाः ...	३।१।	११।	४	...	३	...
सं ते पयाः सिसि समु यन्तु वाजाः ...	४।२।	०।	१३	...	४	...
सं ते प्राणो वायुना गच्छताः ... ..	१।३।	८।	०	...	१	...
सं ते मनसा मनः सं प्राण्येन ... ..	१.३।	१०।	१	...	१	...
सं ते वायुर्मातरिषा दधातु ... ..	४।१।	४।	१	...	४	...
सं त्वमग्ने सूर्यस्य ... ..	१।५।	५।	१६	...	१	...

मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	भा	इ
सं त्वा नह्यामि पयसा घृतेन ...	३।५।	६।	१ ...	३ ...	३४०	
सं त्वा सिद्धामि यजुषा ...	१।६।	१।	१ ...	१ ...	८५२	
सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व ...	१।२।	५।	१३ ...	१ ...	३३६	
सन्धा तु सन्दधावहै त्वामेव ...	२।४।	१२।	१० ...	२ ...	५२६	
सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वा ..	४।४।	१।	४ ...	४ ...	४१४	
सं नो देवो वसुभिरग्निं सं सोमस्	२।१।	११।	१० ..	२ ...	३२४	
सं नो देवो वसुभिरग्निं सं सोमस्	४।४।	१।	४ ...	४ ...	४१४	
सप्त ते ष्यमे समिधः सप्त जिह्वा ...	१।५।	३।	८ ...	१ ...	०८२	
सप्त ते ष्यमे समिधः सप्त जिह्वा ...	४।६।	५।	१४ ...	४ ...	६१०	
सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति ...	२।४।	१४।	१४ ..	२ ...	५५६	
सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽष्टव्यन्त	४।३।	१०।	६ ...	० .	३०१	
सप्तभिरस्तुवत सप्तर्धयोऽष्टव्यन्त ...	४।३।	१०।	४ ..	४ ...	३०१	
सप्तविंशत्यास्तुवत द्वावाष्टयिवौ ...	४।३।	१०।	१४ ...	४ ...	३०१	
सप्तिरसि ... ..	१।०।	८।	६ ...	१ ...	१०१६	
स प्रद्ववन्नवोयसाप्रे ... ..	२।२।	१२।	० ..	२ ...	३०१	
स प्रद्ववन्नवोयसाप्रे ... ..	२।३।	१४।	१ ...	२ ...	४६५	
सवाधस्ते मदं च शुभ्रयस्व ... ..	२।२।	१२।	१६ ...	२ ...	३०२	
स बोधिं सुरिमंघवा ... ..	४।२।	३।	१५ ...	४ ..	१००	
सभरा ... ..	१।८।	१३।	१२ ...	२ ...	१३८	
समद्विंष्टयध्वं ... ..	१।१।	८।	४ ...	१ ...	१३५	
समन्या यन्युपपन्तन्या ... ..	२।५।	१२।	१६ ...	२ ...	६६०	
समहं विश्वेर्देवे .. ..	१।८।	१६।	३ ...	२ ...	१६३	
समहमिन्द्रियेष वीर्येष ... ..	१।८।	१५।	८ ..	२ ...	१५६	
समहं प्रजया सं मया ... ..	१।६।	६।	६ ...	१ ...	८८०	
समहं प्रजया सं मया .. ..	१।०।	६।	२६ ...	१ ...	१०३५	

मन्वः

जा। प्र। ष। म भा ष

समापो अद्भिर्गमत	...	...	१।१। ८। २ ... १ ... १३५
समायुधा सम्मजया	...	...	१।२। १०। १० ... १ ... १६७
समारभ्योर्ध्वो षध्वरो	...	...	१।२। १२। ६ ... १ ... २०४
समावष्टन्नधरागुदीघोरहिं	...	...	१। ८। १४। १० ... २ ... १४८
समाश्वन्द	...	...	४।३। ७। १६ ... ४ ... ३५०
समास्वाम ऋतवो वर्द्धयन्तु	...	...	४।१। ७। १ ... ४ ... ८७
समितः सङ्ख्येयाः समिप्यौ	...	...	४।२। ५। १ ... ४ ... २०२
समित् खवन्ति सरितो न धेनाः	...	...	४।२। ८। २४ ... ४ ... २८६
समिदसि	...	...	१।४। ४५। ११ ... १ ... ७१२
समिद्दिशामाश्रया न.	...	...	४।४। १२। १ ... ४ ... ४६७
समिद्धो षुमे मे दीदिहि	...	...	१।६। ६। ७ ... १ ... ८८८
समिधमातिष्ठ गायत्री त्वा...	...	...	१। ८। १३। १ ... २ ... १३७
समिधाप्रिं दुवस्यत	...	...	४।२। ३। ४ ... ४ ... १०६
समिन्द्र षो मनसा नेषि गोभिः	...	...	१।४। ४४। २ ... १ ... ७०५
समीघो नामासि प्राचौ दिक्	...	...	५।५। १०। १ ... ५ ... १०५
समीद्धो अङ्गन् छदरं मतीना	...	...	५।१। ११। १ ... ५ ... २४
समुद्रं गच्छ स्वाहा	...	...	१।४। ११। १ ... १ ... ५४७
समुद्रं ह्वन्दः	...	...	४।३। १२। १४ ... ४ ... ३६०
समुद्रमुदरेण	...	...	५।७। १६। ८ ... ५ ... २४४
समुद्रस्य त्वाऽवाकयामि	...	...	४।६। १। ३ ... ४ ... ५६३
समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये	...	...	१।३। १३। ६ ... १ ... ५५८
समुद्राय वयनाय	...	...	४।६। २। १७ ... ४ ... ५८९
समुद्रे ते हृदयमप्लव्नाः	...	...	१।४। ४५। ५ ... १ ... ७११
समुद्रे त्वा नृमणा अप्लव्नाः	...	...	४।१। १। ३ ... ४ ... १६६
समुद्रे सदने सीद	...	...	४।३। १। ७ ... ४ ... ३०८



शब्द	का	प्र	ख	न	भा	व
समुद्रोऽवगतः...	०	०	८	३१	०	००६
समुद्रोऽसि नमस्तानार्द्रदानु	०	०	१२	८	०	०००
समुद्रं रक्ष सन्दग्धं	१	८	०	०	२	८०
सम्प्राप्तानि प्रजा अहम्	१	५	६	१	१	०८०
सम्प्राध्वस्ततावरी	१	१	३	८	१	६५
सम्प्राध्वमनु सम्प्रायातामे ..	०	०	१३	१०	०	०१०
सम्प्राप्त्या एवम्	१	१	८	१०	१	१३५
सम्प्राप्तयोर्विश्व	०	३	८	८	०	३५५
सम्प्राप्त्या पयसा हृतेन	०	०	१२	०	०	६६६
सम्प्राप्त्य	१	८	१३	११	२	१३८
सम्प्राप्त्योतिरधारयत्	०	२	८	१६	०	२६६
सम्प्राप्त्य सह सामी	०	०	१२	८	०	०८८
सम्प्राप्त्यै ह्यशानु	१	३	३	८	१	०६५
सम्प्राप्त्यै प्रतीची दिक्	०	३	६	५	०	३००
सम्प्राप्त्यै प्रतीची दिक्	०	०	२	३	०	०२२
सम्प्राप्त्यै भ्रातृव्यहा	१	३	२	८	१	०५५
स यत्तदस्य महिमानमग्रे...	०	१	८	५	०	८०
स योजते अरयो विश्वभोजसा	०	०	०	१०	०	०१८
सरस्वती जिह्वाग्रेण ..	५	०	११	११	५	३३०
सरस्वती मनुष्येभ्यो	३	२	०	१०	३	८८
सरस्वती निपद्यति	५	०	२२	२	५	३५०
सरस्वत्यै निपद्यति	५	०	२१	२	५	३०६
सरस्वत्यै पूष्योऽभये स्वाहा	१	३	२	०	१	२६०
सरस्वत्यै स्वाहा	१	८	१३	१३	२	१३८
सरोरुपेभ्य स्वाहा	१	८	१३	०३	२	१३८

श्रमः	का।	प्र।	ख।	न	भा	ह
सर्वाङ्गाय त्वा ... ..	४।४।	६।१८	...	४	...	४६०
सर्पाद्याः सप्तमी ... ..	५।७।	२२।	०,	५	...	४५०
सर्पान् गुदाभिः ... ..	५।७।	१७।	३	५	...	४४५
सर्पान् लोहितगन्धेन ... ..	५।७।	२३।	८	५	...	४५१
सर्पिर्ग्रीवो धीवर्यस्य ज्ञायाः ... ..	४।२।	८।१०	..	४	..	१९०
सर्वस्य प्रति शौवरौ ... ..	२।४।	४।१५	..	१	...	६८५
सर्वायुर्मे याहि ... ..	४।४।	०।२१	..	४	...	४६८
सर्वे प्राता वरुणस्याभूवन् ... ..	१।८।	१०।	६	२	...	११३
सलिलं प्रसृत ... ..	४।४।	८।१२	...	४	...	४७६
सलिलं कन्द ... ..	४।३।	१२।	१५	..	४	४८०
सलिलाय ज्ञा ... ..	४।४।	६।१०	..	४	...	४६०
सलिले सदने सौद ... ..	४।३।	१।	८	...	४	४०८
सविता त्वा प्रसवानाः .. .	१।८।	१०।	२	..	२	११२
सविता भृत्याः ... ..	४।४।	८।	३	...	४	४७६
सविता य सहस्रियः स गो गृहेषु	२।४।	५।	२	..	२	४८३
सवितारं पुच्छेन ... ..	५।७।	१५।	५	...	५	४४३
सवितुः पञ्चमी . . . .	५।७।	२२।	५	..	५	४५०
सवित्रे स्नाहा ... ..	१।८।	१३।	२२	...	४	१३८
स वेदं पुत्रं पितरं स मातरम् .	२।२।	१२।	४	..	२	३०१
स शिञ्जितानसन्वित् रोषनस्या ...	१।३।	१४।	१०	..	१	५६८
सष्टुप् कन्दः ... ..	४।३।	१२।	२४	...	४	४८०
सह रथ्या निवर्त्तस्वामे ... ..	१।५।	३।१०	...	१	...	०८२
सह रथ्या निवर्त्तस्वामे ... ..	४।३।	१।	८	..	४	१५३
सह रथ्या निवर्त्तस्वामे ... ..	४।३।	३।१२	...	४	...	१०६
स ह्यवाडमर्षं उशिग् ... ..	४।३।	११।	२०	...	४	१४३

मन्त्र	धा । प्र । ष । म	भा	इ
सहस्र सहस्यस्य हैमन्तिकाद्यत् ...	४ । ४ । ११ । ६, १० ... ४ ...	४८७	
सहसा ज्ञातान् प्रयुदा न ...	४ । ३ । १२ । २ . ४ ...	३८६	
सहस्र वा तस्मै तत्रायच्छत् ...	२ । ४ । १२ । १५ ... २ ...	५२६	
सहस्रमृष्टि शततेजा ..	१ । १ । ६ । ३ ... १ ...	२४७	
सहस्रवलशा वि वयं रुहेम ...	१ । १ । २ । ६ ... २ ...	४६	
सहस्रवलशा वि वयं रुहेम ...	१ । ३ । ५ । ८ ... १ ...	४८२	
सहस्रस्य प्रतिमा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । १६ ... ४ ...	४८७	
सहस्रस्य प्रमा च्यसि ...	४ । ४ । १२ । १८ ... ४ ...	४८७	
सहस्रस्य विमा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । २० ... ४ ...	४८७	
सहस्रस्योन्मा च्यसि ...	४ । ४ । ११ । २१ . २ ...	४८७	
सहस्राणि सहस्रधा वाङ्मोक्तव ...	४ । ५ । १० । १२ .. ४ ...	५४४	
सहस्राणि सहस्रशो ये ...	४ । ५ । ११ । १ ... ४ ...	५५१	
सहस्र एतना सहस्र एतन्यत ..	४ । २ । ६ । ६ ... ४ ...	२६५	
साकं यद्य प्र पत श्येनेन ...	४ । २ । ६ । १३ ... ४ ...	२२७	
साध्याना पञ्चमी ...	५ । ७ । १७ । १० ... ५ ...	३४५	
साध्वीमकर्ह्ववोतिं नो ध्यद्य ...	१ । ३ । १४ । ४ . . १ ...	५६८	
सान्तपना इदं हविर् ...	४ । ३ । १३ । १० ... ४ ...	३६७	
साम कुष्टिकाभि ...	५ । ७ । १३ । ३ ... ५ ...	३४१	
साम्ना तनूपा ...	४ । ४ । ८ । १३ ... ४ ...	४७३	
सा विश्वकर्मा ...	१ । १ । ३ । ७ ... १ ...	६५	
सा विश्वयचा ...	१ । १ । ३ । ६ ... १ ...	६५	
सा विश्वायु ...	१ । १ । ३ । ५ ... १ ...	६५	
साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा . ...	४ । ४ । ११ । १२ ... ४ ...	४८७	
सिंहीरसि महिषीरसि ..	१ । २ । १२ । ८ ... १ ...	४११	
सिंहीरसि रायस्योषवनि स्वाहा	१ । २ । १२ । १६ . १ ...	४११	

मन्त्र	का	प्र	ब	म	भा	३
सिंहोरसि सपन्नसाधो स्वाहा	१	२	१२	१७	...	१ ... ४१२
सिंहोरसि सुप्रभावनि स्वाहा ...	१	१	१२	१८	..	१ ... ४११
सिंहोरस्यादिव्यवनि' स्वाहा ...	१	२	१२	२०	...	१ ... ४११
सिंहोरस्यावह देवान् ... ..	१	२	१२	२१	...	१ ... ४११
सिंहो वयम्बुदिम्बुन्द' ... ..	४	३	५	१५	...	४ ... ३३८
सिताय स्वाहासिताय स्वाहा ...	७	४	२२	१-१६	...	६ ... ४६६
सिनोवाणि पृथुयुके... ..	३	१	११	१५	...	३ ... ६५
सिनोवाली सुवापदां ... ..	४	१	५	८	...	४ ... ६६
सिनोवाणी स्वाहासिताय स्वाहा...	३	३	११	१७	..	३ ... २२४
सिन्धुरवमृतमवप्रयन् ... .	४	४	८	३०	...	४ ... ४७६
सिन्धुम्बुन्द' ... ..	४	३	१२	१२	...	४ ... ३८८
सौद त्वं मातुरस्या उपस्ये ... ..	४	१	८	१४	...	४ ... ११४
सौद त्वं मातुरस्या उपस्ये... ..	४	२	१	१३	...	४ ... १५३
सौद होत स उ लोके चिकित्वान्	३	५	११	६	...	३ ... ३६३
सौद होत स उ लोके चिकित्वान्	४	१	३	१०	...	४ . ३८
सौरा युञ्जन्ति ऋवयो ... ..	४	२	५	१५	...	४ ... २०४
सुक्षिति सुभृतिर्भद्रहत् ... ..	३	४	७	८	...	३ ... २६३
सुगर्भं नो वाणी स्वश्रिय ... ..	४	६	८	११	...	४ ... ६६५
सुजातो ज्योतिषा सह शर्म ... ..	४	१	४	२	...	४ . ५०
सुत्रामाणं पृथिवीं ... ..	१	५	११	१८	...	१ ... ८३३
सुदौतिरस्यादिव्येभ्यस्त्वा . ...	४	४	१	११	...	४ ... ४२४
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो ...	४	६	६	११	...	४ ... ६३४
सुपर्णसदसि ... ..	४	४	७	८	...	४ ... ४६८
सुपर्णोऽसि गरुत्वान् त्रिष्टते ...	४	१	१०	१४	..	४ ... १२८
सुपर्णोऽसि गरुत्वान् दिवं गच्छ ...	४	१	१०	१५	...	४ ... १२८

मन्त्र	का।	प्र।	ब।	म	भा	व
सुपर्णोऽसि गहत्वान् सपिथ्याः ...	४।६।	५।	८	...	७	११६
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्कृन्दा क्षनु त्वारमे	३।२।	१।	३	...	३	८१
सपिथ्याभ्यस्त्वौषधीभ्य	१।२।	२।	१४	...	१	२६१
सपिथ्याभ्यस्त्वौषधीभ्य	१।३।	६।	८	...	१	४६१
सुप्रजसत्त्वा वयः सुपत्नी	१।१।	१०।	८	...	१	१६०
सुप्रजसत्त्वा वयः सुपत्नी...	३।५।	६।	४	...	३	३४१
सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि	१।६।	१।	१२	...	१	८५३
सुमगे काम्योऽनवासिनि	०।४।	१६।	२	...	६	४५५
सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामायुर्धा	१।६।	६।	२	...	१	८८०
सुभेवर्जं यथाऽसति	१।८।	६।	८	...	२	८३
सुमङ्गलाऽम्...	१।८।	१६।	२०	...	३	१६३
सुमिथा न चाप कोषधयः सन्तु...	१।४।	४५।	०	...	१	०१२
सुमेक .	४।४।	०।	२६	...	४	४६८
सुमह्यर्ष्यो देवाः च	४।६।	३।	१३	...	४	५६५
सुम्राय सुमिनी सुमे मा	१।३।	१२।	३	...	१	५५२
सुख्यवर्षवर्णं एहीमान्	१।६।	३।	३	...	१	६६
सुव ...	१।६।	२।	८	...	१	८५६
सुवरभि विख्येषम्	१।१।	४।	१४	...	१	८४
सुवरभि विख्येषम् .	१।३।	४।	१४	...	१	४०४
सुवरसि सुवर्मे यच्छ...	५।०।	६।	५	...	५	३१२
सुवहृद्वं गत	४।४।	८।	३३	...	४	४०६
सुवर्देवाः अगन्मान्मता अभूम	१।०।	८।	२८	...	१	१०३
सुवर्नं धर्मं खाद्या	५।०।	५।	३	...	५	३०५
सुवर्नं ज्योति खाद्या	५।०।	५।	६	...	५	३०५
सुवर्नं शुक खाद्या	५।०।	५।	५	...	५	३०५

मन्त्र	का। प्र।	ख। म	भा	४
सुवर्गं सूर्यः साहा . . . . .	५।०।	५। ०	५...	३०५
सुवर्गार्कं साहा ... ..	५।०।	५। ०	५...	३०५
सुवर्गन्तो नापेक्षन्त ध्या घाः	०।६।	५। ०	५...	६१६
सुवर्गतौ सुदुघा न पयस्तौ	०।०।	१२।१०	०...	०६८
सुवर्गिदे वट ... ..	०।६।	१।१०	०...	५६०
सुवद्य ... ..	१।०।	६।१०	१...	१०३५
सुवाग् देव दुर्गाः ध्या वद ..	१।२।	१३। २	१...	०२१
सुवीर्याय त्वा गृह्णामि ... .	१।६।	१।११	१...	८५३
सुशम्भोऽसि सुप्रतिष्ठा गो ...	१।०।	२६। १	१...	६६१
सुधोकाश्मन् ... ..	१।८।	१६।१६	२...	१६३
सुधुम्नः सूर्यं रश्मिखन्द्रमा गन्धर्व	२।०।	०। ३	३...	२६२
सुसगृह्यं त्वा वयं मघवन् ...	१।८।	५। ८	२...	६६
सुसम्भता त्वा ... ..	१।१।	२।११	१...	५०
सुसप्त्या देवो वनस्पतिरुद्धा	१।२।	२।१५	२...	२६१
सूर्यः सं तनूभिः ... ..	०।०।	८।२२	०...	००३
सूर्यं एकाकी चरति . . .	०।०।	१८। ०	६...	०५१
सूर्यं त्वपस स्य ... ..	१।८।	११। ८	२...	१२०
सूर्यं भाजस्विन् भाजस्वी त्वं	२।३।	१। ०	३...	१६८
सूर्यं रश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्	०।६।	३। ८	०...	५६०
सूर्यं वधंस स्य ... ..	१।८।	११। ०	२...	१२०
सूर्यं त्वा पुरस्तात् यातु ...	१।१।	१२।१०	२...	१६०
सूर्यं स्य चक्षुरावदन् ...	१।२।	०। ५	१...	३२०
सूर्यामी चक्षुर्भ्यां ... ..	५।०।	१२। ६	५...	३६६
सूर्यां चन्द्रमसौ वृष्याभ्यां ...	५।०।	१६। ५	५...	३००
सूर्याय साहा ... ..	१।८।	१३।१५	२...	१३८

मन्त्र	का	प्र	ब	म	भा	व
सूर्याय स्वाहा... ..	७	१	२	०	३	५
सूर्येण खराट् . ... ..	४	४	८	२	४	३
सूर्यो देवता ... ..	४	३	७	२	४	५
सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता ...	३	३	१	०	१	३
सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु ... ..	४	५	४	८	३	३
सूर्यो मा देवो दिव्यादहसस्पातु	३	२	४	१	३	८
सूर्यो मा देवो देवेभ्य पातु ...	३	५	५	१	३	५
सृजा वृष्टिं दिव व्याद्भि समुद्रं ...	२	४	८	८	२	५
सृजा वृष्टिं दिव व्याद्भि समुद्र ...	२	४	१	०	५	२
सेदमे अस्तु सुमग' ... ..	१	२	१	४	७	१
सेदु होता सो अध्वरान् ... ..	१	१	१	४	१	१
सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ...	४	३	१	३	५	४
सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ...	४	६	१	२	४	५
सोम व्यायुष्मात्स व्योमधौमि ...	२	३	१	०	१	२
सोमं राजानं वरुण ... ..	१	७	१	०	७	१
सोमं गच्छ स्वाहा . . ... ..	१	३	१	१	६	१
सोम यास्ते मयोभुव ऊतय ...	४	१	१	१	२	४
सोम ते क्षीणाम्यूर्जस्वन्तं ... ..	१	२	७	१	१	३
सोमप्रतीका पितरस्तृप्नुत ...	१	८	२	१	७	२
सोम राजन्नेच्छवराह मा ... ..	१	३	१	३	२	१
सोमविक्रयिणि तम ... ..	१	२	७	८	१	३
सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पद . .	१	७	१	१	४	१
सोमस्य तनूरसि तनूर्वं मे पाहि ...	१	२	१	८	१	२
सोमस्य द्वतीया . . ... ..	५	७	२	१	३	५
सोमस्य त्वा द्युमेनाभिविद्यामि ...	१	८	१	४	७	२

मन्त्र	का । प्र । ख । म	भा	प
सोमस्य त्विधिरसि तवेव मे ...	१ । ८ । १४ । १ ...	२ ...	१४०
सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ...	१ । २ । १० । २ ...	१ ...	३००
सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जिषम् ...	१ । ६ । ४ । ५ ...	१ ...	८७६
सोमस्याहं देवयज्यया ...	१ । ६ । ४ । २० ...	१ ...	८७६
सोमान् खरथ द्यगुहि . ...	१ । ५ । ६ । १३ ...	१ ...	०६८
सोमापूषणा जनना रयीणां ...	१ । ८ । २२ । १८ ...	२ ...	२२१
सोमाय वनस्पतये स्वाहा ..	१ । ८ । १५ । १३ ...	२ ...	१५६
सोमाय स्वाहा ... ..	१ । ८ । १५ । २१ ...	२ ...	१४८
सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे . .	१ । ८ । २२ । १० ...	२ ...	२२१
सोमारुद्रा विदुश्चतं विश्वसोमसोवा	१ । ८ । २२ । १६ ...	२ ..	२२१
सोमेन त्वातनघ्नोन्द्राय ... ..	१ । १ । १ । ८ ...	१ ...	६५
सोमो जिगाति गातुवित् ... ..	१ । ३ । ४ । ५ ...	१ ...	४०३
सोमो राजा वरुणो देवा ... ..	१ । ८ । १४ । ६ ...	२ ...	१४८
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा	१ । ८ । १० । ४ ...	२ ...	११२
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा	१ । ८ । १२ । १६ ...	२ ...	१२०
सौष्टोर्गेन तनूधा ... ..	४ । ४ । ८ । ८ ...	४ ...	४०३
स्तनयन् वधेन् भौमराट् स्वाहा	२ । ४ । ० । ५ ...	२ ...	५०२
स्तनयिषुं निर्वाधेन ... ..	५ । ० । १२ । ८ ...	५ ...	३३६
स्तनयिषुसगिरसि ... ..	४ । ४ । ६ । ० ...	४ ...	४६०
स्तौषं वधिं सुष्टरोमा ... ..	५ । १ । ११ । ४ ...	५ ...	२४
स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं यद्यमिडाम्	० । १ । ११ । ० ..	६ ...	६६३
स्तुतस्य स्तुतमस्युर्न मद्भ्यं ... ..	३ । २ । ० । २ ...	३ ...	१२६
स्तुधि युतं गर्त्तसदं युवानं ... ..	४ । ५ । १० । ८ ...	४ ...	५४३
स्तेमान् दष्टाभ्यां ... ..	५ । ० । ११ । १ ...	५ ...	३३०
स्तोमत्रयस्त्रिभ्यो भुवनस्य ...	४ । ४ । १२ । १२ ...	४ ..	४६६



मन्त्र	का।	प्र।	अ।	म	भा	व	
स्तोमासस्त्वा विचारिणि ... ..	२।२।	१२।	१२	...	९	...	१०१
स्यिरो भव वीङ्गु च्याशुर्भव ... ..	४।१।	४।	६	...	४	...	५०
स्त्रायै त्वा नारायै ... ..	१।१।	४।	१६	...	१	...	८४
स्फूर्जन् दिद्युदयन् भूतराष्टत् खाष्टा	२।४।	७।	१०	...	२	...	५०२
स्फ्य' स्रस्तिर्विघनः स्रस्ति ...:	३।२।	४।	१	...	३	...	६८
स्योगामासोद स्यदामासोद ... ..	१।८।	१६।	६	...	२	...	१६३
स्रगा वो देवा' सदनमकर्म ... ..	१।४।	४४।	५	..	१	...	७०५
स्रधा पिष्टभ्य ... ..	१।१।	११।	०	...	१	...	१६३
स्रधा पिष्टभ्य ... ..	१।३।	४।	१२	...	१	...	४०४
स्रधिते मैत्र५ द्वि५सो ... ..	१।२।	१।	३	...	१	...	२०२
स्रधिते मैत्र५ द्वि५सो ... ..	१।२।	५।	५	...	१	...	४८२
स्रधिते मैत्र५ द्वि५सो ... ..	१।३।	६।	१२	...	१	...	५२४
स्रराट् ज्योतिरधारयत् ... ..	४।२।	६।	१०	..	४	...	२६६
स्रराडस्यमिमातिष्टा ... ..	१।३।	२।	६	...	१	...	४५५
स्रराडस्युदीघो दिग् ... ..	४।३।	६।	६	...	४	...	३४४
स्रराडस्युदीघो दिग् ... ..	४।४।	२।	४	...	४	...	४२३
स्रस्तो नो देवो अग्ने पृथिया ... ..	४।३।	१३।	६	...	४	...	३६०
स्रस्युतराण्यग्नौय ... ..	१।२।	१।	५	...	१	...	२०२
स्राश्रुतोऽसि मधुमतोर्न. ... ..	१।४।	२।	२	...	१	...	५६३
स्राश्रुतोऽसि मधुमतोर्न. ... ..	१।४।	३।	२	...	१	..	६००
स्रातो नक्षत्रं वायुर्देवता ... ..	४।४।	१०।	१३	...	४	...	४८२
स्रातधित् सदेव५ ह्यमापो ... ..	१।३।	८।	६	...	१	...	५१०
स्रादु य५सद' पितरो वयोधा ... ..	४।६।	६।	८	...	४	...	६३४
स्राशो त्वा स्रादुना तोशं तोषेण ... ..	१।८।	२१।	१	...	२	...	१६०
शान भ्यानाहारे वम्भारे ... ..	१।२।	०।	११	...	१	...	३५४

मन्त्रः	का।	प्र।	शु।	म	भा	५
स्वावेशोऽस्त्रमेगा नेतृणां ...	१।३।	६।	७.	१		८६१
स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय ...	१।४।	२।	५ ..	१ ...		५६३
स्वाहा दिव' ..	१।२।	२।	१० ...	२ ...		२६१
स्वाहा देवेभ्य ...	३।१।	४।	१५ ..	३ ...		२३
स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा	७।३।	१५।	१-२२.	६ ...		३०२
स्वाहा नमो य इदं चकार ...	१।८।	१।	५ ...	२ ...		१
स्वाहा पृथिव्यै ...	१।२।	२।	१८ .	१ ..		२६१
स्वाहा यज्ञ वातादारभे ..	१।२।	२।	२० .	१ ...		२६१
स्वाहा यज्ञं मनसा ...	१।२।	२।	१६ ..	१ ...		२६१
स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ...	१।२।	२।	१८	१ ..		२६१
स्वाहोर्ध्वं नुभस भारत ...	१।३।	८।	१८ ..	१ ...		५२४
स्त्रिष्टुततोऽह देवयज्ययायुश्चान् ...	१।६।	२।	२६ ..	१ ...		८६०
से दक्षे दक्षपितेह सीद ...	४।३।	४।	२	४ ..		३२८

## ह

ह२स शुचिषद् वसुन्तरिक्षसद्	१।८।	१५।	१६ ..	२ ..		१५६
ह२स शुचिषद् वसुन्तरिक्षसद्	४।२।	१।	१६ ...	४ ...		१५३
ह२सैरिव सखिभिर्वावदद्भिर् ...	३।४।	११।	१० ...	३ ...		२६५
हयोऽसि मम भोगाय भव ...	१।२।	३।	१२ ...	१		३१०
हरिभ्या त्वेन्द्रो देवता गमयतु ...	१।६।	४।	१६ ..	१ ...		८७६
हरिभाण यज्ञा ...	५।	७।	२३।	४ .		३५१
हरिरसि हारियोजनो ...	१।	४।	२८।	१ ..		६०२
हृषीकेशान् प्रायशतेन ...	५।	७।	२३।	५ ...		३५१
हविष्मतीरिमा आपो ...	१।	३।	१२।	१ ..		५५२
हव्यवाढभिरजर पिता नो ..	३।	४।	११।	२		३ ... २६४

मन्त्र	जा। प्र। च। म भा	४
हस्त व्याधाय सविता ... ..	४।१।१।१३ ... ४ ...	२
हस्ता नक्षत्रस्य सविता देवता ...	४।४।१०।११ ... ४ ...	४८२
हिनव मे गात्रा हरिवो गयान् ...	३।२।५।६ ... ३ ...	१०५
हिमस्य त्वा जरायुषाम्ने ... ..	४।६।१।४ ... ४ ...	५६३
हिरण्यकेशी रजसो विसारे ... ..	३।१।११।२० ... ३ ...	६५
हिरण्यगर्भः समवर्चताम्रे ... ..	२।२।१२।१ ... २ ...	३०१
हिरण्यगर्भः समवर्चताम्रे ... ..	४।१।८।१३ .. ४ ...	६५
हिरण्यगर्भः समवर्चताम्रे ... ..	४।२।८।५ ... ४ ...	२५२
हिरण्यं हृन्द ... ..	४।३।७।२१ ... ४ ..	३५०
हिरण्यं ददाति तेज एवाव रुन्धे ...	२।४।१०।१६ ... २ ...	५२१
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ...	१।४।२४।१क ... १ ...	६६१
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ...	२।२।१२।६ .. २ ...	३०१
हिरण्यवर्णा शुचय पावका ... ..	५।६।१।१ ... ५ ...	२००
हिरण्यवर्णावुषसा ... ..	१।८।१२।२० ... २ ...	१२८
हिरण्यधृङ्गोऽप्यो अस्य पादा ... ..	४।६।७।६ ... ४ ...	६४७
ऊतसोको ऊता ऋषो ... ..	१।१।३।४ ... २ ...	६५
ऊताय स्वाहा ... ..	५।७।२०।१४ ... ५ ...	३४८
ऊवे वातस्वनं कवि पर्जन्यक्रन्द्य ...	३।१।११।३५ ... ३ ...	६०
हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा ... ..	१।३।१३।१ ... १ ...	५५८
हेतयो नाम स्य ०—० दधामि ... ..	५।५।१०।८ ... ५ ...	१०६
हेमन्तशिशिरावतूना प्रौणामि ... ..	१।६।२।१८ ... १ ...	८५६
होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ...	४।६।८।५ ... ४ ...	६५७

॥ इति तैत्तिरीयसंहिताया मन्त्रसूची समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

— तैत्तिरीयसंहितायाः —

( प्रथमादिसप्तकाण्डानां )

॥ ब्राह्मणसूची ॥

का = काण्डे, प्र = प्रपाठके, अ = अनुवाके, मा = माह्यणसूत्रा ।

भा = भागे, ष = षष्ठे ।

अथ

ब्राह्मणम्	का । प्र । अ । मा	भा	ष
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	६ । २ । २ । ८ . .	६ . .	१६
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	६ । १ । ६ । १० . .	६ . . .	१८
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	७ । ४ । ३ । २० . . .	६ . .	३६६
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	५ । २ । १० । १२ . .	५ . . .	५४
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	६ । ३ । १० । १५ . . .	६ . . .	८०
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	६ । ३ । ६ । ११ . .	६ . . .	७१
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	५ । २ । ७ । १० . .	५ . . .	४८
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	५ । ४ । ५ । २ . .	५ . . .	६५
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	६ । २ । ८ । ३ . .	६ . . .	४८
अ०शु०शु०स्ते देव०—०मित्याह	५ । ३ । ५ । ११ . . .	५ . . .	७४

प्राकृतम्	का। प्र।	ख। मा	भा	४
अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मेक्षेष्ठा	१।०।	३।१३	...	१ ... ६६८
अग्नन् व्योतिरुत्तममित्याह	...	५।१।	८।२९	... ५ ... १८
अग्नन् सुव सुवरगन्मेत्याह	...	१।०।	६। १	... १ ... ६८२
अगाश्नमौदित्याह यद्ब्रूयाद्गन्मिरिति	२।६।	५।२५	...	२ ... ०३५
अम्र व्या याहि वीतय इति वै	..	५।१।	५।२६	.. ५ ... १२
अम्र व्या याहि वीतय इत्याह	...	२।५।	०।१०	... २ ... ६०६
अम्र व्या याहि वीतय इत्याहा०	...	५।५।	६। १	... ५ ... १५३
अग्रय व्यापुषते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ४	...	२ ... ३४८
अग्रयेऽधोमुचेऽष्टकपाल ..	...	०।५।	२२।१-१०	.. ६ ... ५५१
अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	३। १	...	२ ... ३४६
अग्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	२। ६	...	३ .. ३४८
अग्रये गायत्राय त्रितते	...	०।५।	१४।१-१०	... ६...५३८
अग्रये ऋषभतये पुरोडाशमष्टाकपालम्	१।८।	१०। १	...	२ ... ११२
अग्रयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। ६	..	२ ... ३५२
अग्रये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ५	...	२ ... ३५०
अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टा०	२।२।	४।१०	...	२ ... ३५३
अग्रये तेजस्रते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	३। ०	...	२ ... ३५०
अग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं	२।३।	२।१६	...	३ ... ४१२
अग्रयेऽनौकवते पुरोडाशमष्टाकपालम्	१।८।	४। १	...	३ ... ५०
अग्रयेऽनौकवते रोहिताङ्गिरनङ्गान्	५।५।	२४। १	...	५ ... १६६
अग्रयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	४। ३	...	२ ... ३५१
अग्रयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। १	...	२ ... ३५१
अग्रयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालम्	२।२।	४। २	...	२ ... ३५१
अग्रये पथिहते पुरोडाशमष्टाकपालं	२।२।	२। १	...	२ ... ३४०
अग्रये प्रवमानाय पुरोडाशमष्टा०	..	२।२।	४। ३	... २ ... ३५१

प्राञ्जलम्

का । प्र । ष । मा भा ष

अप्रये पुत्रवति पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ ।	४ । ५ ...	२ ...	३५२
अप्रये मथमानायानु ब्रूहीत्याह ..	६ । ३ ।	५ । ८ ...	६ ...	७०
अप्रये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	३ । २ ...	२ ...	३४६
अप्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	२ । ३ ...	२ ...	३४७
अप्रये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्	२ । २ ।	४ । ६ ...	२ ..	३५२
अप्रये रक्षते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	३ । ६ ...	२ ...	३५०
अप्रये रक्षवते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	२ । ७ ...	२ ...	३४८
अप्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ ।	४ । ७ ...	२ ...	३५२
अप्रये वाजहते पुरोडाशमष्टाकपालम्	२ । २ ।	४ । ८ ...	२ ...	३५२
अप्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	२ । २ ...	२ ..	३४७
अप्रये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	३ । ८ ...	२ ...	३५०
अप्रये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं	२ । २ ।	२ । ८ .	२ ..	३४८
अप्राञ् इत्याहामिर्वै देतोधा' ...	६ । ५ ।	८ । ८ ...	६ ' ...	११८
अप्रावमिशेत्थ इत्याहुरेष वै ...	५ । २ ।	८ । ४ ...	५ ...	४८
अग्निं युनञ्चि श्रवसा हृतेनेत्याह ...	५ । ४ ।	१० । २ ...	५ ...	१०६
अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति ...	२ । ३ ।	११ । १ ...	२ ...	४५०
अग्निं वैश्वानरं गच्छ साहेत्याह ..	६ । ४ ।	१ । १६ ...	६ ...	८५
अग्निं पशुरासौत्तेनायजन्त ...	५ । ७ ।	२६ । १ ..	५ ...	३५४
अग्निं पुरा भवत्यग्निं मथित्वा ..	६ । ३ ।	५ । १३ ...	६ ...	७०
अग्निं गृह्णाति स्व एवायतने ...	१ । ६ ।	७ । ३ ...	१ ...	८६४
अग्निचित्स्व ह वै अमुग्निन् ...	५ । ४ ।	८ । ११ ...	५ ...	१०५
अग्निजिह्वेभ्य ०—० इत्याह ...	३ । ५ ।	८ । ५ ...	३ ...	३५४
अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै	६ । ३ ।	८ । ८ ...	६ ...	७५
अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै	६ । ३ ।	८ । १३ ...	६ ...	७७
अग्निना वै देवा सुवर्गं लोकमग्निगांसन्	५ । ५ ।	५ । ७ ...	५ ...	१४६

ब्राह्मणम्	का। प्र।	बा। प्रा	भा	५
अग्निना वै देवा सुवर्गं लोकमायन्	५।३।	६।	२ ... ५ ...	८०
अग्निना वै ह्योत्रा देवा व्यसुरा ...	६।३।	७।	१ ... ६ ...	७२
अग्निभ्य पशूनालभते ... ..	५।१।	८।	७ .. ५ .	१७
अग्निमन्न आवह सोममावह ...	२।५।	६।	७ ... २ ...	६३१
अग्निमभ्यावृत्त्य शये देवता ...	६।२।	५।	१२ ... ६ ...	८३
अग्निं पुरीथ्यमङ्गिरस्वदच्छेम ...	५।१।	२।	१३ ... ५ ...	५
अग्निं पुरीथ्यमङ्गिरस्वद्वराम ...	५।१।	२।	१५ ... ५ ...	५
अग्निं प्रति स्त्रियुक्तं निराह ...	१।५।	२।	८ ... १ ...	७७५
अग्निरमुग्निन् लोक व्यासीद ...	२।५।	८।	२ ... २ ...	६१८
अग्निरवमो देवताना विष्णु परमो	५।५।	१।	११ ... ५ ...	११८
अग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णाति ...	२।३।	११।	१२ ... २ ...	८५१
अग्निर्देवता गायत्रौ हृन्द ... ..	३।१।	६।	११ ... ३ ...	३२
अग्निर्देवाना दूत व्यासीदुग्रना काथो	२।५।	८।	७ ... २ ...	६१६
अग्निर्देवाना दूत व्यासीदैव्यो ...	२।५।	११।	२५ ... २ ...	६५२
अग्निर्देवेभ्यो निलायत तमथर्वा ...	५।१।	८।	१० ... १ ...	६
अग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापति०	५।१।	२।	७ ... ५ ...	८
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स क्रुमुकं प्रावि०	५।१।	६।	१८ ... ५ ...	२१
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु	५।८।	७।	२० ... ५ ...	१०१
अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेशुं प्राविशत्	५।१।	१।	१३ ... ५ ...	२
अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागः ... ..	५।८।	६।	१ ... ५ ...	१०८
अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुदित्याह ...	१।५।	७।	८ ... १ ...	८०८
अग्निर्वाव यम इयं यमौ ... ..	३।३।	८।	८ ... ३ ...	२०८
अग्निर्वा ह वै अग्निघृतं दुहे ..	५।८।	७।	१५ ... ५ ...	१०१
अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता ... ..	३।१।	१।	५ ... ३ ...	२
अग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव	१।६।	७।	६ ... १ ...	८६५

शब्दार्थम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	४
अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता ...	५।२।	६।	१ ... ५ ...	४४
अग्ने त्री ते वाजिना त्री वधस्येति	२।४।१०।	४ ...	२ ...	५२०
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयनामित्याह	५।४।	७।	५ ... ५ .	१००
अग्ने वृहद्गुधसामूर्ध्वो अस्यादित्याह	५।२।	१।१० ...	५ ..	३३
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह ...	५।२।	२।	५ ... ५ .	३६०
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह ...	५।४।	६।	५ ... ५ ...	६८
अग्ने महान् असौत्याह महान् ...	२।५।	६।	१ ... २ ...	६३०
अग्ने यत् ते परं ह्यग्नामेत्याहैतद्वै	५।३।११।	६ ...	५ ...	८२
अग्ने यन्ने तनुवा ऊर्गं ... ..	१।५।	७।१२ ...	१ ...	८०५
अग्नेरहं देवयव्ययान्नादो ... ..	१।६।११।१२ ...	१ ...	१ ...	६३१
अग्नेर्जनित्रमसौत्याहामे ... ..	६।३।	५।	५ ... ६ ...	६६
अग्नेर्भागोऽसौति पुरस्तादुपदधाति	५।३।	४।	१ ... ५ ..	७०
अग्नेर्वै दौक्षया देवा विशन्माम्नुवन्	५।६।	७।	१ ... ५ ...	२४०
अग्नेर्वै वसुमत प्रातस्सवनं ... ..	७।५।	७।	८ ... ६ ..	५०६
अग्ने व्रतपत आत्मिन पूर्वा ... ..	६।३।	२।१८ ...	६ ...	६२
अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्र ... ..	५।४।	७।	८ ... ५ ...	१००
अग्नेस्तूषाघानं वायोर्वात ... ..	६।१।	१।११ ...	६ .	२
अग्नेस्त्रयो व्याधाऽसौ म्नातर व्यासन्	६।२।	८।	६ ... ६ ...	४८
अग्नेस्ता साम्नाव्येनामिषिद्यामीत्याहैष	५।६।	३।	८ ... ५ ...	२१६
अग्रं वा एतत् पशूना यदपा ... ..	६।३।	६।१६ ..	६ ...	७७
अङ्गिरस इमे सत्रमासते ते ... ..	३।१।	६।	८ ... ३ ...	५१
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यत* ... ..	५।२।	८।१२ ...	५ ...	४६
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्गं ... ..	६।१।	३।	८ ... ६ ...	८
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्त* ..	५।४।	३।	४ ... ५ ...	६२
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्तोऽसु ... ..	६।१।	१।	५ .	२



प्राच्यम्	का। प्र।	बा। प्रा।	भा।	व।
अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्तो धा ...	५।४।	२।८...	५...	८१
अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा ...	२।६।१२।१०..	२...		८५
अङ्गिरसो वा इत उत्तमा सुवर्गं...	२।६।	३।४...	२...	०१०
अङ्गिरसो वै सप्तमासत ... ..	०।१।	४।१...	६...	१६५
अष्टावाकसाम भवति ... ..	५।४।१२।	६...	५...	११०
अच्छिन्नो रायः सुवीर इव्याह ..	६।३।	६।१०..	६...	०७
अच्छिन्नं तनुं पृथिव्या अनु . ...	६।१।	४।२२...	६...	१३
अजद्वीरेण वा च्छृणोति ...	५।१।	०।१३...	५...	१६
अजया क्रौणाति सतपसमेवैनं क्रौणाति	६।१।१०।	२...	६.	२७
अजलोमै सष्टजत्वेधा वै ...	५।१।	६।६...	५...	१४
अजासि इयिष्ठेत्याश्चैवेना ...	३।४।	३।१४...	३...	२४०
अन्यानीरेता उप दधात्वेना ...	५।७।	२।१२...	५...	२८३
अन्नलिना जुहोति न ह्येतेषामन्यथा	५।४।	६।१४...	५..	१०५
अतिक्षिप्रा देवतेत्याहु सैनमौश्वरा	२।१।	१।२...	२...	२४१
अतिच्छन्दसमुपदधात्यति ... ..	५।३।	८।६...	५...	०६
अतिच्छन्दसोत्तमया वर्षं वा ...	५।२।	१।१२...	५...	३३
अति पाप्मानं आदृच्यं मुच्यते ...	६।६।	६।५..	६...	१३६
अति ब्रह्मवर्धसं क्रियत इत्याहुर्... ..	२।२।१०।	५...	३...	३६६
अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य	०।३।	६।५...	६..	३४२
अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य	०।३।	०।६...	६...	३४५
अतिरात्रावभितो भवत परिश्टद्यौत्यै	०।३।	५।८..	६	३३०
अतिरात्रावभितो भवत परिश्टद्यौत्यै	०।४।	५।११...	६...	४१०
अतिरात्रावभितो भवत प्रजायै ...	०।२।	६।८..	६...	२६१
अतिरात्रावभितो भवत सुवर्गस्य...	०।४।	६।७..	६...	४१६
अतिरात्रावभितो भवतो ऽग्रायस्य	०।३।	८।५...	६...	३४८

प्राश्नम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	व
अतिरात्रावभितो भवतो ऽन्नाद्यस्य	७।४।	३।२२ ..	६ ...	४००
अतिरात्रावभितो भवतो ऽन्नाद्यस्य	७।४।	७।१३ ...	६ ...	४१८
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।३।	८। ६ ...	६ ...	३५१
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।३।	१०।१० ...	६ .	३५६
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।४।	१। ६ ...	६ ..	३८७
अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य	७।४।	२।१२ ..	६ ...	३८२
अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद् ...	६।६।११।	८ ...	६ ...	१४१
अतिहाय वधत् करोति ... ..	६।३।	१। ८ ...	६ ...	५८
अत्यन्नमा अस्यान्नादो जायते ...	५।३।	४।१५ ...	५ ...	७२
अत्यन्यागमा नान्यानुपागामित्याह	६।३।	३। २ ...	६ ...	६३
अत्र रमेधा वध्नन् पृथिव्या ...	६।२।	८। ८ ..	६ ...	५०
अत्रिः अद्वादेव यजमानं ... ..	७।१।	८। ४ ...	६ ...	१८६
अत्रिरददादौर्वाय प्रजा ... ..	७।१।	८। १ ...	६ ...	१८६
अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता ...	७।३।	१। ८ ...	६ ...	३२२
अथ या सहस्रतम्यासौत् ... ..	७।१।	५। ८ ...	६ ...	१७४
अथ वा एतत्सर्पराज्ञिया . ...	७।३।	१। ६ ..	६ ...	३२२
अथ वै तामुपाह्न इति होवाच ...	१।७।	२।१० .	१ ...	८६२
अथ वै तामुपाह्न इति होवाच ...	१।७।	२।१४ ..	१ ...	८६३
अथ वै तामुपाह्न इति होवाच ...	१।७।	२।१८ ...	१ ...	८६३
अथावयो भूयसो ... ..	६।५।१०।	५ ...	६ ...	१२१
अथाह्न सर्वेभ्य सदस्येभ्यो ... ..	७।१।	५।१२ ...	६ ...	१७४
अथाह्नरदाहत्या सा वशश्च ...	७।१।	५।१३ ...	६ ...	१७४
अथाह्नवनेत्रे देयेत्यतिरिक्ता ...	७।१।	५।११ ...	६ ...	१७४
अथाह्नर्ब्रह्मणे धामोधे च . .	७।१।	५।१४ ...	६ ...	१७४
अथाह्नर्थत्समानेऽह्निमासे ... ..	७।१।	४। ७ . .	६ ...	१६६

ब्राह्मणम्	का। प्र। ष। प्रा	भा	४
अथाज्ज्या कल्याणी वज्ररूपा ...	०।१। ५।१५ ...	६ ...	१०४
अथाहुर्वा द्विरूपोभयत एनी ...	०।१। ५।१६ ...	६ ...	१०५
अथैता आज्जतीजुष्टोत्येते वै देता	२।४। ६। ४ ...	२ ...	४६०
अथो कामा वै वसोर्धारा ...	५।४। ८। ३ ...	५ ...	१०२
अथो खलु दीर्घसोमे संदधे ...	६।२। ११। १३ ...	६ ...	५५
अथो खलु नानैव सूक्ताभ्या ...	५।४। ५।१४ ...	५ ...	६०
अथो खलु सम्भृत्या एव सम्भारा	१।५। २।१२ ...	१ ...	७०५
अथो खलूपधेयमेव यदुप ...	५।२। ६।१० ...	५ ...	५३
अथो खल्वाज्ज सवनमुखे ...	०।५। ५। ३ ...	६ ...	४६५
अथो खल्वाज्ज सुवर्गाय ...	६।३। ८। ५ ...	६ ...	७५
अथो खल्वाज्जरमि सर्वा देवता ...	६।२। १।१० ...	६ ...	३४
अथो खल्वाज्जरमि सर्वा देवता ...	६।२। ५। ३ ...	६ ...	६६
अथो खल्वाज्जनाज्जतिर्वै जर्तिलाश्च	५।४। ३। ४ ...	५ ...	६२
अथो खल्वाज्जरप्रजस्यं ...	५।६। ८। ६ ...	५ ...	२४५
अथो खल्वाज्जराशिषे वै कां ...	१।५। ६।१२ ...	१ ...	८१८
अथो खल्वाज्जरेते वाविनं ...	६।२। ८। ६ ...	६ ...	४६
अथो खल्वाज्जर्गायत्री वाव प्रातस्सवने	६।४। ५। ३ ...	६ ...	६२
अथो खल्वाज्जनं चेतयेति ...	५।४। १०। १२ ...	५ ...	१००
अथो खल्वाज्जनाक्रभ्येति नैर्ऋत्युखा	५।६। ६। ३ ...	५ ...	२३४
अथो खल्वाज्जर्पन्नस्य वै स ...	०।३। १। २ ...	६ ...	३२१
अथो खल्वाज्जर्पदरण्यो ...	३।४। १०। ६ ...	३ ...	२८६
अथो खल्वाज्जचेतयेति ...	५।४। १०। १३ ...	५ ...	१००
अथो तर्पयत्येवैनाः ...	२।५। ११। १२ ...	२ ...	६५१
अथो दक्षिणैवास्त्यैथाथो ...	१।७। ३। ३ ...	१ ...	६६०
अथो पशवो वै इन्द्राऽसि ...	५।२। ३। १२ ...	५ ...	३६

ब्राह्मणम्	का। प्र।	ब। मा	भा	४
अथो भूतस्यैव मविष्यन्नाव रुन्धे ...	२।५।११।	८	...	२ ... ६५१
अथो मनसा वै प्रजापतिर् ...	१।६।	८।१६	...	१ ... ८०२
अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्ति ...	२।५।११।१०	...	२	... ६५१
अथौषधीरन्तगता दहति ...	१।५।	८।	३ ... १	... ८१०
अदम्बिरस्यदब्धो भूयासममुं दमेयमि०	१।६।११।१३	...	१	... ८३१
अदितिः पुत्रकामा साथेभ्यो ...	६।५।	६।	१ ... ६	... ११३
अदितिमिहा भारतीमृचमन्वाह ...	६।१।	५।	५ ... ६	... १४
अदितिस्त्वेत्याह इयं वा अदितिर्	५।१।	७।	३ ... ५	... १६
अदितेऽनुमन्यस्त्वैत्यपरुथ्यमानो ...	२।३।	१।	३ ... २	... ४०८
अदित्या सदोऽस्यदित्या सद ...	६।१।११।	५	...	६ ... २८
अदित्या सदोऽस्यदित्याः सद ...	६।३।	२।१३	...	६ ... ६२
अदित्यै त्रयो रोहितैता ...	५।६।१८।	१	...	५ ... २६८
अदित्यै भामोऽसीति पश्चात् ...	५।३।	४।	७ ... ५	... ७१
अदोक्षित एकयाङ्ग्येत्याङ्ग ...	६।१।	२।	२ ... ६	... ४
अदोक्षिष्टायं ब्राह्मण इति ...	६।१।	४।	६ ... ६	... ११
अद्भ्यः स्वाहा वदन्तीभ्यः स्वाहा ...	७।४।१४।१-१२	...	६	... ४४२
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो	६।३।	६।१३	...	६ ... ७१
अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छौर्या	६।२।११।	२	...	६ ... ५४
अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव ...	६।४।११।११	...	६	.. १०४
अधिदेवने जुहोत्यधिदेवन एवास्मै	३।४।	८।	४ ... ३	... २६८
अधिपतिरसि प्राणाय त्वा ...	३।५।	२।१४	...	३ ... ३१८
अहतेव वा एषा यन्मध्यमा ...	५।३।	२।	२ ... ५	... ६६
अहतेव वा एषा यन्मध्यमा ...	५।४।	२।	२ ... ५	... ६०
अभरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया	२।५।	८।	८ ... २	... ६१८
अभयुर्वा ऋत्विजा प्रयमो युज्यते	३।१।१०।	६	...	३ ... ५८

प्राज्ञशब्दम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	प
अनुसुभ उप दधाति प्राणा ...	५।३।	८।	६ ...	५ ... ७८
अनुसुभमभि सम्पादयति ...	६।६।	११।	१४ ...	६ ... १४२
अनुसुभा गृह्णाति वाग्वा अनुसुग्	६।४।	२।	१२ ...	६ ... ८०
अनुसुभानुषरत्यात्मा वै लोकम्पूणा	५।५।	६।	५ ...	५ ... १५३
अनुसुभा परि लिखत्यनुसुम्	५।१।	३।	१६ ...	५ ... ८
अनुसीतं वपति प्रजात्यै ...	५।२।	५।	१८ ...	५ ... ४३
अनूद्यमान ध्याधादयति ...	२।२।	५।	१२ ...	२ .. ३५६
अनूद्यमान ध्याधादयति ...	२।२।	११।	४ ...	२ .. ३६८
अन्तःश्लेषणं वा यताश्चितीना	५।४।	२।	३ ..	५ ... ६१
अन्तरकोश उष्णीषेणाविहितं ...	३।४।	१।	११ ...	३ ... २३५
अन्तरा सदो हविर्दाने उन्नतः ...	६।२।	६।	६ ...	६ ... ४४
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याह्ला० ...	६।४।	१।	७ ..	६ ... ८४
अन्तर्दधाति व्याख्या ...	२।६।	५।	११ ...	२ ... ७३४
अन्तर्द्वयोर्धत्तेऽन्तरनाद्यादित्याङ्गर्	५।४।	४।	१२ ...	५ ... ६५
अन्तर्यामपात्रेण सावित्रम् ...	६।५।	०।	१ ...	६ ... ११५
अन्तर्यामे मधवन्मादयस्त्रेयाह ...	६।४।	६।	४ ...	६ ... ६५
अन्तर्वर्त्तान् करोति व्याख्या	६।२।	१०।	२० ...	६ ... ५४
अन्तस्त्रे दधामि द्यावापृथिवी ...	६।४।	६।	२ ...	६ ... ६५
अन्नं वा अस्यै तदुपाङ्ग इति श्रौवाच	१।०।	२।	११ ...	१ .. ६६२
अन्नं वा व्यापं पशव व्यापो ऽन्नं ...	५।६।	२।	४ ..	५ ... २०८
अन्न वा द्रष्टका यवत् खलु वै ...	५।६।	२।	१३ ...	५ ... २०६
अन्नस्य मे क्षुध मे इत्याहैतद्वै ...	५।४।	८।	६ ...	५ ... १०३
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याह ...	५।२।	२।	१ ...	५ ... ३६
अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावश्चौ	५।४।	६।	३ ...	५ .. १०४
अन्नस्यान्नस्याभिषिद्यत्यन्नस्यान्नस्याव	५।६।	३।	५ ...	५ ... २१६

शब्दार्थम्	का	प्र	थ	भा	श
अन्नाद् मशुमान् भवति ... ..	०	१	१	६	४ .. ६ ... १६६
अन्यदन्यत्साम भवति देवलोको ...	०	५	४	२	... ६ .. ४६०
अन्य ते अस्मत्तमन्तु हेतय इत्याह	५	४	४	१४	.. ५ ... ६५
अन्ययोपलब्धत्वन्यया न ... ..	६	३	६	८	. ६ ... ००
अन्यस्यान्यस्य समवत्तस्य स ...	६	३	११	१०	... ६ .. ८२
अन्या अन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको	०	५	१	१४	... ६ . ४०५
अन्योऽन्यो ऋच्छेते मियनत्वाय ..	०	५	४	६	... ६ ... ४६१
अन्वमिषयसामयमस्यदित्याह ..	५	१	२	१६	.. ५ .. ५
अन्वितिरसि दिवे०—०त्याह ...	३	५	२	५	... ३ .. ३१८
अप इथ्य शोतरित्याहेषितपूर्हि ..	६	४	३	०	... ६ ... ८६
अप उप ऋजति आसो वै .. ..	५	१	६	२	५ .. १४
अप उप ऋजति यत्र वा ... ..	५	१	३	२	५ .. ६
अप उप ऋजति भेषज वा व्यापो	३	३	४	६	... ३ ... १८३
अप प्र ऋयति अङ्गा वा व्याप ...	१	६	८	२	... १ ... ६०१
अपगूर्यं वषट् करोति कृत्यै ...	२	६	२	१५	.. २ ... ६६६
अपघृतिमान् भवति य एवं वेद ...	५	१	३	१२	. ५ ... ०
अपघृतिमान् भवति य एवं वेद	५	२	२	११	... ५ ... ३६
अपद्यमाना पृथिवि ... ..	५	१	०	१०	... ५ .. १६
अपमदतो भवति तस्मान्मनुष्या' ...	२	१	२	१२	... २ ... २६६
अप बर्हिष्य प्रयाजान् यजति ...	६	६	३	१०	... ६ ... १२६
अप बर्हिषावनूपाजौ यजति ...	६	६	३	१४	... ६ ... १२६
अपर आदौध्यानूकृत्य इत्याहुश्च ...	२	२	४	११	... २ . ३५३
अपरिमितच्छन्दसो भवन्ति ...	५	१	८	१०	. ५ . १८
अपरिमितमनुष्यादपरिमितस्याव रक्ष्यै	२	५	१०	१५	... २ ... ६४१
अपरिमिता भवत्यपरिमितस्याव रक्ष्यै	५	१	१	१०	... ५ ... २

प्राक्शब्दम्	का। प्र।	च। प्रा	भा	४
अपरिमिताभि परिमिनुयादपरितस्या०	५। २।	६। ७	७ ... ५ ...	०५
अपरिमितो निरुष्योऽपरिमित' ...	१। ०।	३। ७	७ ... १ ...	६६८
अप वा एतस्मात् प्राणा' क्रामन्ति	५। ५।	६। ४	४ ... ५ ...	१००
अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं' क्रामति	२। २।	१। ४	४ ... २ ...	३०५
अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति	२। २।	१। ६	६ ... २ ...	३०६
अप वै तृतीयसवने यश्च ... ..	६। ६।	७। ७	७ ... ६ ...	१३६
अप वै दौर्घितात् सुदुप्रथ ... ..	६। १।	४। १०	१० ... ६ ..	१२
अप वै सोमेनेजानाद्देवताश्च ... ..	३। ५।	४। १२	१२ ... ३ ...	३२६
अपस्यवतीभ्याः शान्त्यै ... ..	५। ४।	४। १०	१० ... ५ ...	६५
अपा वा अग्नि कुलायं ... ..	५। ६।	४। १०	१० ... ५ ...	२२४
अपा वा एतत्सुप्तं यद्देतसोऽपा ... ..	५। ४।	४। ७	७ ... ५ ...	६४
अपां वा एतानि हृदयानि ... ..	५। ६।	२। ६	६ ... ५ ...	२०६
अपां गर्भं समुद्रियमित्याह ... ..	५। १।	५। २५	२५ ... ५ ...	१२
अपां यद्वाग् मृह्णान्वेतद्वाव ... ..	५। ६।	२। १	१ ... ५ ...	२०८
अपाञ्चौर्यघोनाश्च सन्धावा लमत ... ..	२। १।	६। ४	४ ... २ ...	३१५
अपाम्पुत्रे जघो नाक्रो मकर. ... ..	५। ५।	१३। १	१ ... ५ ...	१८६
अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ... ..	५। ४।	६। ७	७ ... ५ ...	६८
अपामन्ते क्रौञ्चाति सरसमेवैनं ... ..	६। १।	६। ४	४ ... ६ ...	२४
अपां एतमसौति पुष्करपर्णमाहरति	५। १।	४। ४	४ ... ५ ...	८
अपां एतमसौत्युप दधाति .. ..	५। २।	६। १४	१४ ... ५ ...	४६
अपां पेशरसौत्याद्द्वैष ह्यापा पाता	६। ३।	६। १४	१४ ... ६ ...	७१
अपेन्द्रद्वियतो मन इत्याह ... ..	३। ५।	८। २	२ ... ३ ...	३५१
अपोऽप्रेऽभित्याहरति यश्चो ... ..	६। ४।	३। ३	३ ... ६ ..	८६
अपोनमोय घर्षं पुनरेत्य निर्वपेद् ... ..	२। ३।	१२। ७	७ ... २ ...	४५५
अपोऽव गति तस्मादादां अन्तरत'	६। २।	११। ८	८ ... ६ ...	५५

ब्राह्मणम्

	का । प्र ।	ष । ष ।	भा	य
अपोऽवभृष्टमवैत्यसु वै ... ..	६ । ६ ।	३ । २ ...	६ ...	१२८
अपोऽषोक्षति शान्त्यै ... ..	५ । २ ।	३ । ४ ...	५ ...	३८
अपोऽग्रात्यन्तरत एव मेथो ... ..	६ । १ ।	१ । ८ ...	६ ...	२
अप्यधियोर्मे राजन्यस्य गृह्णीयाद्	६ । ६ । ११ ।	६ ...	६ ...	१४१
अप्रतिष्ठितं संवत्सर इति ... ..	० । ४ । ११ ।	६ ...	६ ...	४२५
अप्रतिहृताभिरुद्रायति ... ..	० । ५ ।	८ । ० ...	६ ...	५१३
अप्रतीक्षमा यान्ति मिर्क्या ... ..	५ । २ ।	४ । १२ ...	५ ...	४१
असु भस्म प्र वेशयति ... ..	५ । २ ।	२ । १४ ...	५ ...	३०
असुषदसि श्येनसदसौत्याहृतद्वे ... ..	५ । ३ । ११ ।	३ ...	५ ...	८२
अभि कृत्वेन्द्र भूरधम्मन्न ... ..	० । ४ । १५ ।	४ ...	६ ...	४४३
अभिक्रामं जुहोत्यभिव्रियै ... ..	२ । ६ ।	१ । ८ ...	२ ...	६०६
अभिचरता प्रतिषोमः होतया	३ । ४ ।	८ । १२ ...	३ ..	२६६
अभिघर्षमाणो दशरात्रेण ... ..	० । २ ।	५ । ६ ...	६ ...	२५२
अभिजिदसि युक्त्यावेन्द्राय ... ..	३ । ५ ।	२ । १३ ..	३ ...	३१८
अभिजिदसि युक्त्यावेन्द्राय ... ..	५ । ३ ।	६ । २ ...	५ ...	०५
अभिजिद्वति सुवर्गस्य ... ..	० । ५ ।	१ । १६ ...	६ ...	४०५
अभि त्वं देवः सवितारमित्यतिष्णन्	६ । १ ।	६ । ६ ...	६ ...	२५
अभि पूर्वं व्यष्टा भवन्त्यभिपूर्वमेव ...	० । ४ ।	१ । ३ ...	६ ...	३८६
अभिर्वत् इतः घण्टामो ब्रह्म सामं	० । ५ ।	० । १३ ...	६ ...	५००
अभिवर्त्तं सविःश्च इति दक्षिणतो	५ । ३ ।	३ । ० ...	५ ...	६६
अभिवर्त्तो ब्रह्मसामं भवति ... ..	० । ५ ।	१ । १५ ...	६ ...	४०५
अभि वा एष एतस्य गृहानुषति	२ । २ ।	२ । ११ ...	२ ...	३४६
अभि वा एष एवानुषति ... ..	२ । २ ।	२ । १० ...	२ ...	३४८
अभि वा एषोऽग्नी चारोहति ... ..	१ । ५ ।	६ । ६ ...	१ ...	८१८
अभिष्ठितो वरदस्य पाश इत्याह...	६ । ६ ।	३ । ८ ...	६ ...	१२६



प्राङ्गणम्	का। प्र।	ख। प्रा	मा	व
अमात्योऽसौत्याहामेवैनं कुसते ...	६।२।	८।	५... ६... २४	
अमावास्यया मासानसम्प्राद्य . .	०।५।	६।	३... ६... ५००	
अमावस्याया निर्वपेदमुमेवैन ...	२।३।	५।	३... २... ४२४	
अमावास्यायाञ्च पौर्णमास्या ...	०।५।	०।	२... ६ ५०६	
अमृतमसि प्राणाय त्विति ...	३।३।	४।	०... ३... ३८३	
अम्ब नि खरेत्याह . ...	६।४।	४।	६... ६... ६९	
अम्बरीषादन्नकामस्य अथ ...	५।२।	६।	१२... ५... २९	
अम्भस्याम्भो वो भक्षीयेत्याह ...	१।५।	८।	२... १... ८९०	
अथ वो गर्भं ऋत्विष प्रश्नः ...	५।२।	५।	३३... ५... १३	
अथः सो अग्निदिति विश्वामित्रस्य	५।२।	३।	६... ५... ३८	
अथश्चो वा एय योऽसामाग्न अथ याहि	२।५।	८।	१. २.. ६१८	
अथश्चो वा एय योऽसामोपप्रयन्तो	१।५।	०।	१... १... ८०४	
अथं ते योनिऋत्विष इत्याह .	१।५।	०।	०... १... ८०४	
अथ गो नमसा पुर इत्याह ...	३।३।	८।	१५... ३... २०५	
अथमिह प्रथमोऽधायि घालभिरित्याह	१।५।	०।	५... १... ८०४	
अथं पुरोगुव इति पुरस्तादुप ...	५।२।	१०।	१०... ५... ५४	
अथरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ...	५।२।	३।	१०... ५... ०	
अथत्रिणा प्रक्षी प्राधोयाऽसौ ...	५।२।	५।	४... ५... ४२	
अथयपिश्रुवोऽश्वो दक्षिणैतद्वै ...	६।६।	११।	१६. ६ १४०	
अथयो भूमान् भवयेतहा ...	२।१।	६।	८... २. २६६	
अथयो ह स्नाद्यौपवेशिः प्रातस्नान	६।४।	५।	२... ६... ६०	
अथयो ह स्नाद्यौपवेशिः सोमकण्ड	६।१।	६।	२ ६.. २४	
अथो वा एय यदग्निरसावादिहो	५।०।	५।	५.. ५... ३०५	
अथो वा एय यदग्निऋत्विषदेव . .	५।३।	४।	१४... ५... ०२	
अथोय वै सद्यस्यः प्रजा ...	०।५।	६।	१... ६. ३३३	

प्राच्यम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	इ
अर्द्धमासैर्मासान्तरमाद्याह ...	०।५।	६।	२ ...	६ ... ५००
अर्द्धर्षौ सन्दधात्येष वा अरत्निः ...	२।५।	०।१५	... २ ...	६१०
अर्द्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रन्धे	५।४।	८।	८ ... ५ ...	१०५
अयंम्ये घर्हं निर्वपेद्यः कामयेत ...	२।५।	४।	२ ... २ ...	४२०
अयंम्ये घर्हं निर्वपेद्यः कामयेत ...	२।५।	४।	५ ... २ ...	४२०
अयंम्ये घर्हं निर्वपेत् सुवर्गकामो	२।५।	४।	१ ... २ ...	४२०
अथलज धान्तरिक्ष उद्गो मद्गः ...	५।५।	२०।	१ ... ५ ...	१८४
अथलूक्षो भवति य एवं वेद ...	२।५।	११।	११ ... २ ...	६५१
अथकामनूपदधायेषा वै ...	५।४।	२।	४ ... ५ ...	८१
अथगतास्य विडगवगतं ...	२।५।	१।	८ ... २ ...	४०८
अथन्ती स्यावन्तीस्वावन्तु ...	०।४।	१२।	१० ... ६ ...	४३८
अथमृथ निघ्नुर्येत्याह ...	६।६।	५।	१६ ... ६ ...	१२८
अथमृथमव यन्ति परा ...	६।५।	१०।	१० ... ६ ...	१२१
अथमृथ यजूंषि जुहोति ...	६।६।	५।	१ ... ६ ...	१२८
अथमृथस्य मे खगाकारस्य ...	५।४।	८।	१० ... ५ ...	१०५
अथवद्वं ह्यस्यान्नमन्नमिव ...	५।४।	८।	६ ... ५ ...	१०५
अथ वा एष सुवर्गांल्लोकाश्चिद्यते	२।२।	५।	५ ... २ ...	५५५
अथ हन्त्यन्नमेवाकर् ...	५।२।	८।	२४ ... ५ ...	५०
अथान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः	०।४।	५।	८ ... ६ ...	४१०
अथान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः	०।५।	४।	० ... ६ ...	४६१
अथाग्द्वो भवति सृष्टिमेवासौ ...	२।१।	८।	१६ ... २ ...	५११
अथिज्ञातो वा एष मृच्छते ...	६।५।	१०।	८ ... ६ ...	१२१
अथेक्षन्ते पवित्रं वै सोम्य ...	६।६।	०।	४ ... ६ ...	१५५
अथत्यमिव वा एष करोति ...	६।१।	४।	१४ ... ६ ...	१२
अथसंज्ञो ह्युदमुक्ते अष्टष्कं ...	५।४।	४।	४ ... ५ ...	८४

ब्राह्मणम्	'का।प्र।	ब।	मा	भा	४
अश्वत्थमूर्जमिति परिधिञ्चति	..	५।४।	४।	१...	६... ८४
अथ ऋषभो वृष्णिवंस्त ...	...	२।३।	०।	८...	२... ४३२
अश्वमव घ्रापयति प्राजापत्यो	...	३।२।	६।	६...	३... १२५
अश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्या	..	५।२।	८।	२...	५... ४८
अश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्या	..	५।३।	२।	४..	५ . ६६
अश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्या	...	५।३।	०।	१२...	५... ७७
अश्वं प्रत्तोऽष्टप्रतिद्वर्द्धभ्याम्	...	१।८।	१८।	१०...	२... १०८
अश्वशप्तेन धूमयति ...	...	५।१।	०।	२...	५... १५
अश्वत्परो गोमृगस्ते प्राजापत्या	...	५।५।	२३।	१...	५... १८५
अश्विनोः प्रायोऽसीत्याह ...	...	२।३।	११।	४...	२.. ४५०
अश्विनौ देवता पङ्क्तिश्चन्दो	...	३।१।	६।	१५...	३... ३४
अश्विभ्या पूषो पुरोडाशं ...	...	१।८।	१८।	७...	२... १८५
अथाकपालान् प्रातस्सवन ...	...	०।५।	६।	१२...	६.. ५०१
अथाचत्वारिंशत्तमनुब्रूयात्	...	२।५।	१०।	१३..	२... ६४१
अथाचत्वारिंशो भवत्यष्टा०	...	०।२।	६।	६...	६... २६१
अथाभ्रूङ्ङिरण्यं दक्षिणा ०	...	३।४।	१।	१०...	३... २३५
अथाभि सम्भरत्यष्टाक्षरा...	...	५।१।	४।	१०...	५.. १०
अथाभिर्वि कर्षति अष्टाक्षरा	...	५।४।	४।	८...	५... ८४
अथावष्टावन्वेष धिष्णियेषु ...	...	५।४।	११।	१५...	५... १०८
अथावुप दधात्यष्टाक्षरा ...	...	५।४।	१०।	८..	५... १०७
अथाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री	...	६।३।	३।	१६...	६... ६५
अथास्तना करोति चन्दसा	...	५।१।	६।	१८...	५... १५
अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा गायत्री	...	३।४।	८।	१२...	३.. २०८
अष्टौ सा वित्राणि भवन्ति ...	...	५।१।	१।	८...	५... २
असत्त्वं वा एतद् यदश्चन्दोमं	...	०।३।	८।	३...	६... ३४८

श्राद्धयम्	का।	प्र।	ब।	मा	भा	इ
अस्य प्रब्रामनुद्युतमित्याह . .	...	१।५।	०।	३...	१...	८०४
अहश्च त्वश्च त्वदहन्तम्भूव . .	...	०।४।	१५।	३..	६..	४४३
अहर्देवानामासीद्वानिरसुराणा ..	...	१।५।	६।	७...	१...	८१०
अहर्माजो वा एता देवा अग्र आहरन् ०।४।	...	५।	२...	६...	४०६	
अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याह . .	...	६।४।	१।	६..	६...	८४
अद्या विधान्यामेकाष्टकायाममूर्धं	...	३।३।	८।	११	३..	२०५

### धा

धाकृत्ये त्वा कामाय त्वेत्याह ...	...	३।४।	३।	१०...	३.	२४६
धाकृत्ये प्रयुजेऽग्रये स्वाहेत्याह ..	...	६।१।	२।	३..	६..	५
धाक्रोशन्तो यान्यवर्त्तिमवान्यस्मिन्	...	०।२।	१।	११...	६...	२३५
धागत्य वान्यध्वन आक्रम्य ...	...	५।१।	२।	१७..	५...	५
धाभाविष्यवं हृते घर निर्वपेत् ...	...	२।२।	६।	५..	२...	३६४
धाभाविष्यवमेकादशकपाल ..	...	२।२।	६।	१०...	२...	३६५
धाभाविष्यवमेकादशकपालं .	...	१।८।	१।	७..	२...	१
धाभाविष्यवमेकादशकपालं ...	...	१।८।	८।	२...	२...	६८
धाभाविष्यवमेकादशकपालं ...	...	२।२।	६।	१...	२...	३६३
धाभाविष्यवमेकादशकपालं ...	...	२।२।	६।	४	३...	३६४
धाभाविष्यवमेकादशकपाल ..	...	३।५।	१।	६...	३...	३०८
धाभाविष्यवमेकादशकपालं ...	...	५।५।	१।	१०...	५...	११८
धाभौध्र उग्र वासयत्येतदे ...	...	६।४।	२।	१०...	६...	८८
धाभौधोभौयमेकादशकपालं ...	...	१।८।	१।	८..	२.	१
धाप्रेयः क्षण्यग्रीव सारस्वती ..	...	५।५।	२२।	१...	६...	१६४
धाप्रेयं क्षण्यग्रीवमा लभेत—•न्योक्	...	१।१।	२।	१३...	२...	२६६
धाप्रेय क्षण्यग्रीवमा लभेत—•यो	...	२।१।	२।	१५...	२...	२६६

प्राश्नसम्	का । य ।	वा । ना	भा	प्र
धामेयं क्षुण्ण्यौवमालभेत—•ध्या	२ । १ ।	२ । १६	... २ ...	२६६
धामेयमष्टाकपालं सेनान्यो ...	१ । ८ ।	८ । ४	... २ ...	१०३
धामेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं ...	१ । ८ ।	० । २	... २ ...	८०
धामेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं	१ । ८ ।	२ । १	... २ ...	१०
धामेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं	१ । ८ ।	२० । १	... २ ...	१८२
धामेयमष्टाकपालं निर्वपति द्विरण्यं	१ । ८ ।	१० । १	... २ ...	१०४
धामेयमष्टाकपालं निर्वपति द्विरण्यं	१ । ८ ।	१८ । १	... २ ...	१८५
धामेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ...	२ । ३ ।	२ । १०	... २ ...	४११
धामेयमष्टाकपालमैत्रं दधि ...	१ । ८ ।	१ । १०	... २ ...	१
धामेयस्य घ सौम्यस्य चैन्द्रे समाक्षेपयेत्	२ । ३ ।	३ । ३	... २ ...	४१४
धामेयो वै श्राद्धयज्ञस्माद् ...	५ । ६ ।	४ । १३	... ५ ...	२२४
धामेयोऽष्टाकपालः सौम्यखट्वं ...	० । ५ ।	२१ । १-८	.. ६ ...	५५०
धामेय्यर्घामोघ्रममिष्टघेद् ...	३ । १ ।	६ । २	... ३ ...	३३
धामेय्या सुषो ... ..	३ । २ ।	६ । ४	... ३ ...	३३
धामयण्यं यद्वा दृष्टत् एष्टानि ...	० । ५ ।	४ । ४	... ६ ...	४८१
धामयण्यस्य वा एतदायतनं ...	० । २ ।	८ । १०	... ६ ...	२०५
धामयण्यामान् गृह्णीत यस्य ...	० । २ ।	० । ०	... ६ ...	२६६
धामारमाधारयति तिर इव वै ..	२ । ५ ।	११ । २१	... २ ...	६५२
धा धामे देवान् वद् सुपजा घ ...	२ । ५ ।	८ । ८	... २ ...	६३१
धा जिघ्र कलशं मद्गुहधा ...	० । १ ।	६ । १०	... ६ ...	१८४
धाजिं धावन्त्यनमिजितस्यामिजित्ये	० । ५ ।	८ । ४	.. ६ ...	५२३
धाज्यघटं गृह्णीयात्तेजस्तामस्य ...	३ । ५ ।	८ । ८	... ३ ...	३५४
धाज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव ...	६ । ६ ।	३ । १२	... ६ ...	१२८
धाज्यस्य पूर्णं कार्श्यंमयी ...	५ । २ ।	० । ८	... ५ ...	४०
धाज्यस्य पूर्णं कार्श्यंमयी ...	५ । २ ।	० । १२	... ५ ...	४०

शब्दार्थम्	का । प्र ।	ब । मा ।	भा ।	य
ध्याज्येन जुहोति तेजो वा ध्याज्यं...	५ । ४ ।	८ । २ ...	५ ...	१०२
ध्याज्येन ध्याधारयति तेजो वा ध्याज्यम्	६ । २ । ११ । ११ ...	६ ...	५५	
ध्याज्येन सं यौति एतद्वै ... ..	५ । १ । ६ । १५ ...	५ ...	२१	
ध्यात्मने होतथा शार्ङ्गं वै ... ..	३ । ४ । ८ । २ ...	३ ...	२६८	
ध्यात्मनो वा एष माचामाप्रोति ...	२ । २ । ६ । ६ ...	२ ..	३५०	
ध्यात्मस्पर्शा वा एते यजमानस्य	६ । ५ । ५ । ७ ...	६ ..	११२	
ध्यात्मा उपहृताना वसिष्ठ ... ..	२ । ६ । ७ । ६ ...	२ ...	७५६	
ध्यात्मानमेव दीक्षया पाति ...	६ । २ । २ । ११ ...	६ ...	३७	
ध्यात्मा वा एष यदाययत् ... ..	६ । ४ । ११ । ६ ...	६ ...	१०४	
ध्यात्मा वै पुरुषस्य मधु ... ..	२ । ३ । २ । २० ...	२ ..	४१२	
ध्या त्रयस्त्रिंशत्तो जुहोति ...	५ । ४ । ८ । १८ ...	५ ...	१०४	
ध्या त्वा जिघर्मिं वधसा हृतेनेत्याह	५ । १ । ३ । ६ ...	५ ...	७	
ध्या स्वाऽहार्ममित्याह ... ..	५ । २ । १ । ६ ...	५ ...	३३	
ध्यादित्यं पशुरासौत्तेनायजन्त ...	५ । ७ । २६ । ३ ..	५ ...	३५४	
ध्यादित्यग्रहो भूयिष्ठाभिर्ऋग्भिर्मृच्छति	६ । ५ । १० । ३ ...	६ ..	१२१	
ध्यादित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षिणा	१ । ८ । १ । ६ ...	२ ...	१	
ध्यादित्यं चरुं निर्वपेत् ... ..	२ । २ । ६ । १ ...	२ ...	३५६	
ध्यादित्यं चरुं महिष्यै गृहे ...	१ । ८ । ६ । २ ...	२ ...	१०२	
ध्यादित्यं चरुं महिष्यै गृहे ... ..	१ । ८ । ६ । २ ...	२ ..	१०२	
ध्यादित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकम्	७ । ४ । ६ । १	६ ...	४१५	
ध्यादित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्	७ । ३ । ४ । १ .	६ ...	३३४	
ध्यादित्याना भागोऽसौति दक्षिणतो	५ । ३ । ४ । ६ ...	५ ...	७१	
ध्यादित्यां महिषा गभिर्ऋग्भिः समते	१ । ८ । ६ । ६ ...	२ ...	१८५	
ध्यादित्या वा अस्माँल्लोकादमुं ...	१ । ५ । ४ । १२ ...	१ ...	७८८	
ध्यादित्याश्वाङ्गिरसश्चाप्रोनादधीत...	३ । ५ । १ । ५ ..	३ ...	३०७	

शब्द	का	ख	ग	घ	ङ
आदित्येभ्यो धारयद्वाचरं ... ..	२।३।	१।	२ ...	२ ...	४०८
आदित्येभ्यो भुवद्वाचरं ... ..	२।३।	१।	१ ...	२ ...	४०८
आदित्येष्टका उप दधात्यादित्या वै	५।३।१०।	० ...	५ ...		८१
आदित्यो भवतीयं वा अदितिरस्यामेव	५।५।	१।१५ ...	५ ..		११८
आदित्यो वा अस्माह्लोकादमुं ... ..	१।५।	८।	८ ...	१ ...	८१०
आन्तमन्ववस्वावपत्यान्तमेव ... ..	६।२।१०।१५ ..	६ ...			५३
आन्यः शोशति प्रान्यः शःसति ... ..	७।५।	८।	८ ...	६ ...	५२४
आप उप प्र वर्तयति रेत एव ... ..	६।५।	८।१६ ...	६		११८
आपतये त्वा ऋहामोत्याह ... ..	६।२।	२।	४ ...	६ ...	३५
आपो देवीर्दृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह	६।१।	२।	६ ...	६ ...	५
आपो देवीर्दृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह	६।१।	२।	८	६ ...	५
आपो भवन्त्यापो वा अग्ने ... ..	५।६।	२।	२ ...	५ ...	२०८
आपो वदयस्य पत्रय आसन् ... ..	५।५।	४।	१ .	५ ...	१४१
आपो वा इदमग्ने सलिलमासीत् ... ..	५।६।	४।	८ ..	५ ...	२२३
आपो वा इदमग्ने सलिलमासीत् ... ..	५।७।	५।	८ ...	४ ...	३०५
आपो वा इदमग्ने सलिलमासीत् ... ..	७।१।	५।	१ ...	६ ...	१०३
आप्ते देवयज्ञे याजयेद् भ्रातृव्यवन्तं	६।२।	६।	४ ...	६ .	४४
आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोति	६।२।	६।	६ .	६ ...	४४
आप्यायता भ्रुवा हृतेनेत्याह ... ..	१।७।	५।	२ .	१ ...	८७७
आमनस्यामनस्य देवा इति तिष्ठ ... ..	२।३।	८।१० .	२ ...		४४०
आ माऽस्कात्सह—इत्याग्निषम्	३।१।	८।	७ ...	३ ...	४५
आमिन्ना वैश्वस्य पाकयज्ञस्य ... ..	६।२।	५।	५ ...	६ ...	४२
आमुखादन्ववस्वावयति ... ..	५।६।	३।	७ ...	५ ...	२१६
आयतनवतीर्वा अन्या आङ्गतयो	३।१।	८।	५ ..	३ ...	५०
आयुराग्नाप्ते सुप्रशस्त्वमाशास्त इत्याह	२।६।	८।१८ ...	२ . .		७७७

प्राक्पदम्	का । प्र । ख । वा	भा	व
आयुर्वा एतद् यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा	६ । ५ । २ । १ ...	६ ...	१०८
आयुर्वा एतद् यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा	६ । ५ । २ । ८ ...	६ ...	१०८
आयुष्या उष दधात्यापुरेवास्मिन् ...	५ । ३ । ११ । ५ ...	५ ...	८२
आरुणस्याग्नातीन्द्रियं वा आरुणं	१ । ६ । ७ । ११ ...	१ ...	८६५
आरायामवान्तरदीक्षासुपेयाद् ...	६ । २ । ३ । १३ ...	६ ...	३६
आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि ...	७ । ४ । ८ । २ ...	६ ...	४२३
आर्द्रं धर्मन् थायच्छते इन्द्रियस्याव रश्चै	७ । ५ । ६ । ८ ...	६ ...	५२४
आर्धुं सूक्तवाकमुत गमोवाक् इत्याह	२ । ६ । ६ । १३ ...	२ ...	७७६
आर्षेयं वृषीते बन्धोरेव ...	२ । ५ । ८ । १२ ...	२ ...	६१०
आवर्त्तनं वचयेत्याह ...	३ । ४ । १ । ३ ...	३ ...	२३४
आ वृष्यते वा एतद्यजमानो ...	३ । ३ । ८ । २ ...	३ ...	२०४
आयं वा एष प्रतिगृह्णाति . .	२ । २ । ६ । ५ ...	२ .	३५७
आश्रितो भवति यावानेषास्य प्राणस्तेन	६ । १ । १ । १३ ...	६ ...	२
आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय ...	६ । १ । ६ । १० ...	६ ...	१७
आशुस्त्रिददिति पुरस्तादुपदधाति	५ । ३ । ३ । २ ...	५ ...	६८
आश्रावयास्तु श्रीषह् यज ...	१ । ६ । ११ । ४ ...	१ ...	६२६
आश्रावयेति चतुरक्षरम् ...	१ । ६ । ११ । २ ...	१ ...	६२६
आश्राय्याह देवान् पञ्चेति ...	२ । ६ । ६ । ६ ...	२ ...	७७६
आश्वत्या भवन्ति ...	२ । ३ । १ । १२ ...	२ ...	४०६
आश्वत्योमा दधाति अश्वत्यो ...	५ । १ । १० । ५ ...	५ ...	२२
आश्विनं द्विरुपालं ...	१ । ८ । ६ । ८ ...	२ ...	१०३
आश्विनं धूम्रमा लभते ...	१ । ८ । २१ । ५ ...	२ ...	१६८
आश्विनं धूम्रकलाममा लभेत ...	२ । १ । १० । १ ...	२ ...	३१६
आश्विनायान् मञ्जीतानुजावरो ...	७ । २ । ७ । ४ ..	६ ...	२६६
आसन्नीमुद्गाता रोहति सा ...	७ । ५ । ८ । १० ...	६ ...	५१४



भाष्यम्

	का । प्र । अ । मा । भा । इ
धासन्धान्ना०—इति पुरा ...	३ । १ । ० । ३ ... ३ ... ३८
धासीनः प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै ...	५ । १ । १० । १५ ... ५ ... २३
धासीनो यज्ञत्वस्मिन्नेव ...	२ । ५ । ११ । ५ ... २ ... ६५०
धा सोमं वहन्त्यग्निना प्रति ...	६ । १ । ११ । १४ ... ६ ... ३०
धास्यात्रं जुह्वेदेवानामित्याह ...	२ । ५ । ८ । ६ ... २ ... ६३१
धाऽस्मिन्नुया अमुच्यवृत्त्याह ..	३ । ३ । ४ । ३ ... ३ ... १८३
धास्य प्रजाया वाजौ जायते ...	१ । ७ । ४ । ६ ... १ ... ८७३
धाहवनीय ऐन्द्रमधिष्यति ..	२ । २ । ११ । २ ... २ ... ३६८
धाहवनीये वैश्वानरमधिष्यति ...	२ । २ । ५ । ८ ... २ .. ३५६
धाऽऽतयो वा एतस्या क्लृप्ता ...	३ । ४ । ८ । ७ ... ३ . २६८
धाऽऽतिमागा वा अन्ये रुद्रा ...	५ । ५ । ८ । ५ ... ५ ... १००

इ

इडा पशूनेवोप ह्यते चतुष्टप ...	२ । ६ । ० । १० ... २ ... ०५६
इडामुप ह्यते चतुष्पादो ...	६ । ३ । ११ । १२ ... ६ ... ८२
इडायै वा एषा विभक्तिः ...	५ । ७ । १ । २ ... ५ ... २७७
इडे रन्तेऽदिते सरस्वति०—इति	७ । १ । ६ । १८ ... ६ ... १८४
इतः प्रथमं यज्ञे अग्निः खास्योनेरधि	२ । २ । ४ । १४ ... २ ... ३५३
इति प्रैव जातान् भ्रातृभ्यानुदते ...	५ । ४ । ११ । ६ ... ५ ... १०८
इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव पूर्वस्यावद्येत्	२ । ५ । ३ । ८ ... २ ... ५००
इत्याहैताभिर्वा इमे लोका ...	५ । ७ । ६ । ६ ... ५ ... ३१२
इदमहं रक्षोऽधमं तमो ...	६ । ३ । ८ । ५ ... ६ ... ७६
इदमहं तं वलगमुदपामि ...	६ । २ । ११ । ५ ... ६ ... ५५
इदमहं निर्वैश्वस्य पाशादि ...	६ । ३ । २ । १० ... ६ ... ६२
इदमसौदमसौत्येव यज्ञस्य ...	२ । ५ । ७ । १५ ... २ ... ६१०

शब्दार्थम्	का । प्र । च । डा । भा । ष
इदमसौदमसौत्येव यज्ञस्य ... ..	२ । ६ । ० । १६ ... २९ ... ७५७
इध्ना बर्हिं प्रोक्षति मेध्यमेवैनत्	२ । ६ । ५ । २ . २ .. ७४३
इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दू ... ..	६ । ५ । ८ । ० ... ६ ... ११०
इन्द्रं विश्वा अवीरुधमित्याह ... ..	५ । ४ । ६ । २० ... ५ .. ६६
इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाऽसं मृधो ... ..	२ । ५ । ३ । १ ... २ ... ५६८
इन्द्रं पत्निया मनुमयाजयत्, ..	६ । ६ । ६ । १ ... ६ ... १३४
इन्द्रं क्रतुं न ष्या भर०—०ब्रह्मसाम	० । ५ । ० । १४ ... ६ ... ५०७
इन्द्रघोषस्ता वसुभि ०—०पात्वित्याह	६ । २ । ० । ० .. ६ ... ४६
इन्द्रमेकादशकपालमृधमो दक्षिणा	१ । ८ । १० । ६ ... २ ... १०४
इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिवत् ... ..	६ । ५ । ११ । ० ... ६ ... १२३
इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिवत् ... ..	२ । ३ । २ । १३ ... २० ... ४११
इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ... ..	५ । ३ । ४ । ४ ... ५ ... ७१
इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं ... ..	२ । ५ । ३ । ५ ... २ ... ५६६
इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनः ... ..	० । ५ । ० । १० ... ६ .. ५०६
इन्द्रस्य सुधुवानस्य दशधेन्द्रियं ... ..	५ । ६ । ३ । १० ... ५ ... २१६
इन्द्रस्य स्यूरसोन्द्रस्य ध्रुवमसौत्याहैन्द्रं	६ । २ । १० । २२ ... ६ ... ५४
इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावौ ... ..	१ । ६ । ११ । १६ ... १ ... ६३१
इन्द्रस्योरमा विश्व दक्षिणमित्याह	६ । १ । ११ । २ .. ६ ... २७
इन्द्रामियोरहं देवयज्यया ... ..	१ । ६ । ११ । १५ १ ... ६३१
इन्द्रामियोर्भागधेयो स्ये ... ..	६ । ४ । २ । १६ ... ६ ... ८८
इन्द्राप्नो अथ्यथमानामिति ... ..	५ । ३ । २ । १ ... ५ ... ६६
इन्द्राप्नो वा रतस्य प्रजामपगूहतो	२ । २ । १ । २ ... २ ... ३४५
इन्द्राण्यै षहं निर्वपेद्यस्य ... ..	२ । २ । ८ । २ . २ ... ३६१
इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशम् ... ..	२ । २ । ० । ४ ... २ . ३५६
इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशम् ... ..	२ । २ । ० । ६ ... २ .. ३५६

श्रावणम्	का	प्र	ब	श	भा	इ
इन्द्राय श्रीवे पुरोडाशम् . . .	२	२	०	६	२	३६६
इन्द्राय त्वा वृहदते वयसत ...	६	५	१	२	६	१०६
इन्द्राय त्वेत्वाधवनीयं ...	३	२	१	११	३	८२
इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत . . .	६	४	४	३	६	६०
इन्द्राय दावे पुरोडाशम् ...	२	२	८	६	२	३६१
इन्द्राय प्रदावे पुरोडाशम् ...	२	२	८	७	२	३६२
इन्द्राय मनुमते मगक्षते . . .	२	१	३	४	२	२०५
इन्द्राय मनुमते मनस्रते . . .	२	२	८	४	१	३६१
इन्द्राय भरत्वते एग्निसक्थमा जमेत	२	१	३	४	२	२०५
इन्द्राय राज्ञे वयः श्रितिपृष्ठा	५	६	१०	१	५	२६८
इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय ...	५	५	११	१	५	१८४
इन्द्राय वक्षिणे जलाम प्राश्टकृमा जमेत	२	१	३	११	२	२०६
इन्द्राय वृत्रतुरे जलामं प्राश्टकृमालमेत	२	१	३	१३	२	२०६
इन्द्राय वैन्दधाय पुरोडाशम्	२	२	७	८	२	३६०
इन्द्राय सुत्राम्ये पुरोडाशम् . . .	१	८	६	११	२	१०३
इन्द्राय सुत्राम्ये पुरोडाशम् ...	२	२	८	८	२	३६२
इन्द्रायान्द्रोसुचे पुरोडाशम्	२	२	७	७	२	३५६
इन्द्रायाम्ब्रजे पुरोडाशम्	२	२	८	१	२	३६१
इन्द्रायामिमातिङ्गे जलामं प्राश्टकृमा	२	१	३	१२	२	२०६
इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम् . . .	२	२	७	५	२	३५६
इन्द्रायार्कान्त्रमेधवते पुरोडाशम् ...	२	२	७	१०	२	३६०
इन्द्रायेन्द्रियवते पुरोडाशमेकादशकपालं	२	२	७	३	२	३५६
इन्द्रिय वै वीर्यं वृहो भ्राह्म्यो ...	२	२	६	८	२	३६४
इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं	६	५	८	८	६	११७
इन्द्रो देवता ककुब् छन्द उक्थानां	३	१	६	१६	३	३४

भाष्यम्	का । प्र । च । प्रा	भा	य
इन्द्रो देवता जगतीच्छन्दो ... ..	३ । १ । ६ । १३ ...	३ ...	३३
इन्द्रो भवद्भि सावित्रेण माध्यन्दिने	६ । ५ । ५ । १ ...	६ .	१११
इन्द्रो यतीगन्तालावकेभ्य प्रायच्छत्	६ । २ । ० । १० ...	६ ...	४०
इन्द्रो वजस्य विजमपौर्णोत् ...	२ । १ । ५ । १ ...	२ ...	२८६
इन्द्रो वा अग्रतिष्ठित ध्यासीत् ...	० । ३ । १० । ८ ...	६ . .	३५५
इन्द्रो वा एतस्य इन्द्रियेऽप्यापकामति	२ । ३ । १३ । १३ ...	२ ...	४६०
इन्द्रो वज्रं हत्वा देवताभिस्त्रेन्द्रियेण	२ । ५ । ३ । ३ ...	२ ...	५६६
इन्द्रो वज्रं हत्वा परा परावत ...	२ । ५ । ३ । १२ ...	२ ...	५७०
इन्द्रो वज्रं हत्वा परा परावत ...	६ । ५ । ५ । ६ .	६ ...	११२
इन्द्रो वज्रमहन् तं देवा अत्रुवन् ...	६ । ५ । ५ । ८ ...	६ ...	११२
इन्द्रो वज्रमहन् त वज्रो हत ...	२ । १ । ४ । ११ ...	२ . .	२८२
इन्द्रो वज्रमहन् तं वज्रो हत ...	५ । ४ । ५ । १० . .	५ . .	६६
इन्द्रो वज्रमहन् तस्य कनौगिका .	६ । १ । १ । १० .	६ ...	३
इन्द्रो वज्रमहन् तस्य शीर्षकपालम्	६ । ५ । ६ । १ ...	६ ...	११६
इन्द्रो वज्रमहन्तोऽपोऽभ्यभियत ...	६ । १ । १ । २०	६ ...	३
इन्द्रो वज्रमहन्तोऽपोऽभ्यभियत . .	६ । ४ । २ । ६ ...	६ ...	८६
इन्द्रो वज्राय वज्रमुदयच्छत् . . ...	६ । ५ । १ । १ . .	६ .	१०६
इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहरत् . ...	५ । २ । ६ । ४१ . .	५ .	४४
इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहरत् ... ..	६ । १ । ३ । ११ ..	६ ...	८
इन्द्रो वै देवानामानुजावर ध्यासीत्	२ । ३ । ४ । ४ ...	२ ...	४२०
इन्द्रो वै देवानामानुजावर ध्यासीत्	६ । ६ । ११ । ३	६	१४१
इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित ...	० । ३ । ० । १ ...	६ ...	३४४
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिर्गसौत् ...	२ । २ । ८ । ६ . .	२ ...	३६२
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिरासौत् ...	० । २ । ५ । ४	६ ...	२५१
इन्द्रो वै सदृष्ट देवताभिरासौत् ...	० । ३ । ६ । १ ...	६ ...	३४१

प्राज्ञयम्

का। प्र। ष। प्रा भा ह

इन्धानास्वा'शर्तं हिमा इत्याह ...	१।५। ७।१४ ... १ ... ८०५
इमं स्तन०—०मित्याज्यस्य यूर्णां	५।५।१०। ६ . ५ ... १७७
इमसो यच्चं गयन्तु प्रजानम्रित्याह	५।७। ८। ५ ... ५ ... ३२४
इममम आयुषे वर्चसे ह्यधीत्याह ...	२।३।११।११ ... २ ... ४५२
इमा दिशं यन्त्येषा वै निर्वृत्यै ...	५।२। ४। ७ ... ५ ... ४२
इमा धियं शिक्तमाणस्य ... ..	६।१। ३। ५ .. ६ ... ८
इमा मे अग्ने इष्टका धेनव' ... .	५।४। २।११ ... ५ ... ६१
इमे वै लोका यूपान्यसतो . . ...	६।३। ३। ५ ... ६ ... ६३
इमे वै सहास्ता ते वायुर्यवात् ...	३।४। ३। १ ... ३ ... २४५
इयं वा अक्षुध्वस्यैता विराजमपश्यत्	७।४। ३। २ ... ६ ... ३६८
इयं वा अग्निं पश्येत्कस्तस्मात् ...	५।६। ४। ७ ... ५ ... २२४
इयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत् ...	५।२। ५।१० ... ५ ... ४२
इयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत् ...	५।२। १०। ७ ... ५ ... ५४
इयं वा अस्यै प्रतिष्ठा ... ..	१।७। २।१६ ... १ .. ६६३
इयं वाव प्रथमा चित्तिरोपधयो ...	५।६।१०। ४ ... ५ ... २५८
इयं वाव प्रथमा रेत सिग् ... ..	५।६। ८। ६ ... ५ ... २४८
इयं वाव रथन्तरमसौ बृहद् ...	३।१। ७।११ ... ३ ... ३८
इयं वै कद्रूसौ सुपर्णी ... ..	६।१। ६। २ ... ६ .. १६
इयं वै काशंभंमयो ... ..	५।२। ७। ६ ... ५ ... ४७
इयं वै मनोऽनयैवैना' प्रणयति ...	१।६। ८। ५ ... १ ... ६०१
इयं वै होताऽसावध्वर्युर् ... ..	३।२। ६।१४ ... ३ ... १४८
इयती करोति प्रजापतिना ...	५।१। ६।१५ ... ५ ... १५
इयत्यये जुहोत्यथेयत्यथेयति ...	५।४। ३। ७ ... ५ ... ६३
इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन ...	५।२। ८।२३ ... ५ ... ५०
इयन्तं मृह्यति प्रजापतिना ...	२।६। ५। ७ ... २ ... ७३४

माध्यमन्	का।	प्र।	च।	मा	भा	इ
इमे त्वेति बर्हिंरादत्त ... ..	६।३।	६।	१ ...	६ ...	७१	
इमे त्वोत वपामुत्स्विदतीच्छत इव	६।३।	८।	६ .	६ ...	७६	
इष्टं वपया भवत्यनिष्टं ... ..	६।६।	६।	३ ...	६ ...	१३४	
इष्टकचिद्वा अन्योऽग्नि' ... ..	१।५।	८।	५ ...	१ ...	८१०	
इष्टोर्गा वा अध्वर्युर्यजमानस्य ... ..	३।१।	७।	१ ...	३ ...	३८	
इष्टो यज्ञो भृगुमि०—०इत्याह ... ..	५।६।	८।	११ ...	५ ...	२४६	
इष्टा प्राहुत्क्राम्य ब्रूयाद्गोमाः ..	१।७।	६।	१६ ...	१ ...	६८४	
इष्टव्येष वा कस्या अनामृतमिच्छन्तो	५।२।	३।	२ ...	५ ...	३८	
इष्ट गतिर्वामस्येदश्च ... ..	२।६।	६।	२० . .	२ ...	७७७	
इष्ट मन इत्याह ... ..	२।३।	१।	५ ...	२ ...	४०८	
इष्टैव स्तोतो मापगातेत्याह ... ..	१।५।	८।	४ ...	६ .	८१०	

## ई

ईदामहे देवाः इंडेन्यान्—०—नित्याह	२।५।	६।	१५ ...	२ ...	६३२
ईश्वरं वै व्रतमविष्टयं ... ..	१।७।	६।	१५ ...	१ .	६८३
ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तोर् ... ..	५।२।	८।	५ ..	५ ...	४६
ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तोर् ..	५।७।	६।	१२ ...	५ ...	३१३
ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदधो ... ..	५।२।	१।	३ ...	५ ...	३२

## उ

उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः ... ..	३।२।	६।	२ ...	३ ...	१४६
उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः ... ..	३।२।	६।	६ ...	३ ...	१४७
उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं	३।२।	६।	३ ...	३ ...	१४७
उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं	३।२।	६।	७ ...	३ ...	१४७
उक्थथा इत्याह प्रातःसवनं ... ..	३।२।	६।	१ ...	३ ...	१४६

श्राद्धयम्	का। प्र।	ख। वा	भा	व
उक्थशा इत्याह प्रातस्सवनं ...	३।२।	६।५.	३ ...	१४०
सक्थ्यायान् गृह्णीताभि घ ...	०।२।	७।८ ...	६ ...	२६६
सखायामपि दधाति प्रतिष्ठा ...	५।२।	६।६ ...	५ ...	५१
उच्चैर्वैश्वानरस्य व्या आवयति	५।४।	०।२५ ...	५	१०१
उत यस्यैतासूपहितास्त्रापोऽभिः	५।३।१०।	६	५ ...	८१
उत्कामोदक्रमौदिति द्वाभ्याम् ...	५।१।	३।१ ...	५ ...	६
उत्कोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुचाना	०।५।	६।२ ...	६ ...	५२३
उत्तर उत्तरो ज्यायान् भवत्येव ..	२।३।	६।५ ...	२ ...	४२८
उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि ...	५।३।१२।	३ ...	५ ...	८३
उत्तरत उम दधाति तस्मादुत्तरत	५।३।	०।१३ ...	५ ...	०८
उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णत्येतावतो	२।६।	४।१३	२ ..	०२६
उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिं स्तृणाति	६।२।	४।११ ...	६ ...	४१
उत्तरं बर्हिष प्रस्तरः सादयति	२।६।	५।१० ...	२ ...	०३४
उत्तरवेदिमुप वपति ... .	५।२।	५।२२ ..	५ ..	४४
उत्तरवेद्या नि वपति पशवो वा ..	६।५।	६।१० ...	६ ...	१२०
उत्तरस्या देवयज्यायामुपहृतो ...	२।६।	०।१८ ...	२ ...	०५७
उत्तरा नाकसद्म उम दधाति .	२।३।	०।० ...	५ ...	७७
उत्तरावतो भवतोऽभिक्रान्तौ ...	५।४।	८।१६ ...	५ ..	१०३
उत्तरेणाग्नीध्रं परीत्य जुष्टोति	६।३।	१।१५ ..	६ ...	६०
उत्तरेष्वहस्त्रमुतोऽवांसौ ... ..	३।३।	६।४ ...	३ ..	१६४
उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयाम् .	२।३।	०।४ ...	२ ...	४३२
उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयाम् .	२।३।	६।३ .	२ ...	४२८
उत्तिष्ठ ऋहती भवोर्धा तिष्ठ ..	५।१।	०।११ ..	५ ...	१६
उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्नि ...	५।३।	१।१ ...	५ .	६४
उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्नि ...	५।०।	८।२ ...	५ ...	३२४

प्राञ्चयम्	का । प्र । ष । मा	भा	४
उल्लज्याः नोल्लज्याःमिति ...	७ । ५ । ७ । १ ...	६ ...	५०६
उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो ...	७ । ५ । १० । ३ ...	६ ...	५२८
उदङ् तिष्ठन् जुष्टोति यथा वै ...	५ । ४ । ३ । ५ ...	५ ...	८३
उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो ...	६ । २ । १० । १८ ...	६ ...	५३
उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं दृष्टुतेति ...	६ । १ । ४ । ८ ...	६ ...	११
उदु त्वं जातवेदसमिति ...	६ । १ । ११ । ८ ...	६ ...	२८
उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह ...	५ । २ । २ । ४ ...	५ ...	३६
उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह ...	५ । ४ । ६ । ४ ...	५ ...	८७
उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति	५ । ४ । ६ । १ ...	५ ...	८७
उद्गाढ्यो हरन्ति सामदेवयो ...	६ । ६ । ७ । ३ ...	६ ...	१३५
उद्गात्रा सङ्गापयति प्रजा ...	६ । ५ । ८ । १५ ...	६ ...	११८
उद्विष्टं स्तमानान्तरिक्षं ...	६ । ३ । ४ । ८ ...	६ ...	६६
उद्विष्टं स्तमानान्तरिक्षं . ...	६ । २ । १० । ११ ...	६ ...	५३
उद्दन्ति तस्मादोषधय परामवन्ति	२ । ६ । ४ । ७ ...	२ ...	७२८
उद्दन्ति तस्मादोषधय परामवन्ति	६ । २ । ४ । १० ...	६ ...	४१
उद्दन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति	२ । ६ । ४ । ६ ...	२ ...	७२८
उद्दन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति	५ । २ । ३ । ३ ...	५ ...	३८
उद्दन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति	६ । २ । ४ । ८ .	६ ...	४१
उद्दरति श्वेतखाय ...	३ । ४ । ८ । १८ ...	३ ...	२००
उद्वयं तमसस्परौत्वाह ...	५ । १ । ८ । २० ...	५ ...	१८
उद्गतं ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणा	५ । ६ । १४ । १ ...	५ ...	२६५
उद्गतो भवति साहसो वा यथा ...	२ । १ । ५ । ३ ...	२ ...	२८०
उद्गतेषु पशवमिच्छन्ते य एव ...	६ । ५ । ८ । ८ ...	६ ...	१२०
उद्गता जुष्टोति यातयामेव ...	६ । ५ । ८ । ५ ...	६ ...	१२०
उप तिष्ठते योग एवाम्येव ...	१ । ५ । ७ । १० ...	१ ...	८०५



प्राश्नवम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	व
उपध्वसो भवति सावि त्रौल्लेय' ...	२।१।	६।१०	...	२ ... २६६
उप प्रेत मरुत' सुदानव०—०मित्याह	२।१।	१। ६	...	२ ... ४०८
उप प्रिय्य होतर्हत्या देवेभ्य इत्याह	६।३।	८। ७	...	६ ... ७५
उपयामगृहीतोऽसि०—०त्याह	३।५।	६। ४	...	३ ... ३५४
उपयामगृहीतोऽसौत्याह ...	...	६।४।	६। ५	...
उपयामगृहीतोऽसौत्याह...	...	६।५।	८। ५	...
उपयामगृहीतोऽसि०—०त्वेति ...	३।२।	१। ८	...	३ ... ८
उपयामगृहीतोऽसि०—०त्वेत्याह	६।५।	३।१०	...	६ ... ११०
उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैर्न ...	६।३।	६।१६	...	६ ... ७२
उपरिष्ठादानयति रेत एव ...	६।४।	११।१०	...	६ ... १०४
उपरिष्ठाद्भासा पृष्ठान्युप यन्ति ...	७।५।	१।१६	...	६ ४०५
उपरिष्ठात्क्ष्मा याज्या जनिय्यमाद्यानेव	२।६।	२।१०	...	२ ... ६६८
उपरिष्ठात्क्ष्मा याव्यामुष्मिन्नेव ...	२।६।	२।१२	...	२ ... ६६८
उपवीरसौत्याहोप ह्येना ...	६।३।	६। २	...	६ ... ७१
उप व्ययते देवब्रह्मन्नेव तत्...	...	२।५।	११। २	...
उपयितो दिवः पृथिव्योरित्याह ...	२।६।	६।१४	...	२ ... ७७६
उपसन्मितां मिनुयात् ...	...	६।६।	४। ३	...
उपसन्मनं वा यतद्यज्ञस्य ...	...	६।६।	८। ३	...
उपस्तीर्य पूर्वश्चामिरपरखेत्याह...	१।६।	७। ८	...	१ ... ८६५
उपस्योयोऽग्नीर्नोपस्योयाइ इत्याह	१।५।	६।११	...	१ ... ८१८
उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्याह	२।६।	७। २	...	२ ... ७५६
उपहृतं वामदेवं सहान्तरिक्षेयेत्याह	२।६।	७। ३	...	२ ... ७५६
उपहृतं दृष्टत् सह दिवेत्याहैरं ...	२।६।	७। ४	...	२ ... ७५६
उपहृताइहो इत्याहात्मानमेवोप ह्ययत	२।६।	७। ८	...	२ ... ७५६
उपहृता सप्त होत्रा इत्याह ...	२।६।	७। ५	...	२ ... ७५६

श्राद्धम्	का। प्र।	ष। वा	भा	४	
उपहृता धेनु सहस्रमेत्याह ...	२।६।	७।६	...	२ ... ०५६	
उपहृते द्यावापृथिवी इत्याह ...	२।६।	७।१५	...	२ ... ०५७	
उपहृतो भक्ष सखेत्याह ...	...	२।६।	७।७	...	२ ... ०५६
उपहृतोऽयं यजमान इत्याह ...	...	२।६।	७।१७	...	२ ... ०५७
उपाङ्गु यजति यथा वामं ...	...	१।५।	२।७	...	१ ... ०७५
उपाङ्गुश्रन्तर्यामावजावय ...	...	६।५।	१०।२	...	६ ... १२१
उपाहृत्य पक्ष जुहोति पाह्ना ...	...	३।१।	५।३	...	३ ... ३०
उपाहृत्यैव मग्न्यस्त्रेवाण्यं ...	...	६।३।	५।४	...	६ ... ६६
उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा ...	...	२।२।	११।६	...	२ ... ३६६
उपेत्याह प्रजा वै मश्रव' ...	...	१।५।	७।२	...	१ ... ८०४
उपैज मुत्तरो यज्ञो नमत्यग्नि ...	...	६।२।	६।३	...	६ ... ४४
उपो देवान् देवीर्विशं प्रागुरित्याह ...	...	६।३।	६।३	...	६ ... ७१
उपोतेऽन्ये यथा साद्यन्तेऽनु ...	...	६।५।	२।६	...	६ ... १०८
उभयत एगौ स्यात् ...	...	०।१।	६।६	...	६ ... १८३
उभयत ह्युभवंतीतश्च ...	...	५।१।	१।१५	...	५ ... २
उभयत प्रउगं चिन्वीत ...	...	५।४।	११।५	...	५ ... १०८
उभयतो ध्योतिषा यन्त्युभयत एव ...	...	०।४।	११।५	...	६ ... ४३४
उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति ...	...	६।५।	३।४	...	६ ... १०६
उभयतो हवमौ भवत' ...	...	२।३।	२।८	...	२ ... ४११
उभयतो वैश्वानरो ऋह्यते ...	...	६।५।	२।४	...	६ ... १०८
उभयोर्लोकयोरभिजित्यै ...	...	६।१।	१।४	...	६ ... १
उमा जिग्यधुर्न परा जयेधे ...	...	०।१।	६।१४	...	६ ... १८४
उमा वामिन्द्राग्नौ श्राद्धवध्या इत्याह ...	...	१।५।	०।६	...	१ ... ८०४
उरुहृद् द्वि राजा वरुणश्चकारेत्याह ...	...	६।६।	३।६	...	६ ... ६२६
उरु ह्यसौ विश्वरूप इन्द्रित्याह ...	...	३।४।	१।५	...	३ ... २३४

प्राश्न्यम्	का। प्र। ष। वा	भा	ध
उरु प्रथस्वीरु ते यज्ञमति ...	६।२।०।	६ ... ६ ...	४६
उरु यन्तासि वरुधमित्वाहोरे ...	६।३।२।	६ ... ६ ...	६९
उर्वन्तरिक्तमन्विद्यौत्याह ...	६।१।११।	४ ... ६ ...	२६
उर्वशस्यापुंरसौत्याह मिथुनत्वाय	६।३।५।	६ .. ६ ...	६६
उलूखलबुधो यूपो भवति ...	०।२।१।	८ ... ६ ...	२३५
उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स्व ब्रह्मणा	५।४।२।	५ ... ५ ...	६९
उवाच हेयमददित्स्व ब्रह्मणामं ...	५।२।१०।	८ ... ५ .	५४
उधिगसि वसुभ्यस्त्वा०—०त्याह ...	३।५।२।	८ ... ३ ...	३१८
उखावेतं धूर्षांष्टावित्याह ...	६।१।११।१०	... ६ ...	२६

## ज

ऊनातिरिक्ता मिथुना ...	५।१।	८।११ ... ५ ...	१८
ऊनातिरिक्ता वा शता रात्रय ...	०।४।	०।१० . ६ ...	४१६
ऊरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा . . .	६।५।	८।१० ... ६ ...	११८
ऊर्जसान् मयस्वानित्याहोर्भम् ...	१।०।	३।११ ... १ .	६६८
ऊर्जा व पश्यामूर्जा मा ...	१।५।	८। ६ ... १ ...	८११
ऊर्द्धवै पुष्यस्य नाम्ये मेध्यम् ...	६।१।	३।१० ... ६ ...	८
ऊर्द्धमुद्यौत्यूर्द्धमिव हि पुंस ...	२।६।	५।२० ... २ ...	०३५
ऊर्द्धानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्द्धा ...	०।४।	२। ६ .. ६ ...	३६०
ऊर्द्धं समिधा वा दधात्युपरिष्ठादेव	६।२।	१।१३ ... ६ ...	३४
ऊधान् नि वपति पुष्टिर्वै एषा . .	५।२।	३। ६ ... ५ ...	३८

## ञ

ञक् च मे साम घ म इत्याह ...	५।४।	८।१२ ... ५ . .	१०३
ञक्ता वा इयमलोमकासीत् ...	०।४।	३। १ ... ६ ...	३६८
ञक्त्सामयो शिल्पे स्य इत्याह ...	६।१।	३। २ ... ६ ...	०

श्राष्ट्रणम्	का।	प्र।	ष।	ना	भा	३
ऋक्सामाभ्या यजुषा सन्तरन्त ...	१।१।	१।	८ ...	ई ...	२	
ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी ...	६।५।	६।	४ ...	ई ...	११६	
ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञाया तिष्ठमाने	६।१।	३।	१ ...	ई ...	०	
ऋचा जुहोति यन्नस्योद्यत्यै ...	६।१।	२।	१२ ...	ई ...	५	
ऋचा क्षोमः समर्द्धयेत्याह ...	५।१।	१।	१० ...	५ ...	२	
ऋजुमाधारयत्वृजुरिव हि प्राण ...	२।५।	११।	२२ ...	२ ...	६५२	
ऋतमसि सत्यं नामेत्याह ...	३।३।	५।	१५ ...	३ ...	१८८	
ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्	०।२।	१०।	२ ...	ई ...	२६१	
ऋतवो वै प्रजाक्रामा प्रजा नाविन्दन्	०।२।	६।	१ ...	ई ...	२६०	
ऋतव्या उप दधात्वृनुना कृमि	५।३।	१।	३ ...	५ ...	६४	
ऋतव्या उप दधात्वृनुना कृमि	५।४।	२।	१ ...	५ ...	६०	
ऋतव्या उप दधात्येतद्दे ...	५।३।	११।	६ ...	५ ...	८३	
ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह ...	३।३।	५।	२२ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा देवहृवि०—० इत्याह	६।३।	६।	१० ...	ई ...	०१.	
ऋतस्य त्वा विधर्मण इत्याह ...	३।३।	५।	२० ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याह ...	३।३।	५।	१६ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहियं ...	३।३।	५।	१८ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य त्वा सव्यायेत्याह दिशो ...	३।३।	५।	२१ ...	३ ...	१८६	
ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह	६।६।	१।	१० ...	ई ...	१२६	
ऋतावन्तो वै देवलोकास् ...	३।३।	५।	२३ ...	३ ...	१८६	
ऋतुना प्रेष्यति षट् ऋत्वाद्याह ...	६।५।	३।	६ ...	ई ...	१०६	
ऋतुना प्रेष्यति षट् ऋत्वाद्याह ...	६।५।	३।	० ...	९ ...	११०	
ऋतुमिवा एतं दौक्षपन्ति ...	५।२।	४।	४ ...	५ ...	४०	
ऋतुमिवा एषश्चन्दोमि क्षोमैः ...	०।५।	१५।	३ ...	ई ...	५४०	
ऋत्विज् पर्याङ्ग्यावन्त एवत्विजस्	२।३।	११।	० ...	२ ...	४५१	

ब्राह्मणम्	का। प्र।	थ। प्र।	भा	शु
ऋत्विजो वृषीते कृन्दाऽस्येव ...	६।३।	७।१२	... ६ ...	७३
ऋध्नोति दशसु मास्तूत्तिष्ठन् ..	७।५।	२। ३	... ६ ...	४५५
ऋभूषां भागोऽसीति पश्चात् ...	५।३।	४।११	... ५ ...	७२
ऋषभं ब्राह्मणाच्छ्रुतिने... ..	१।८।	१८।१३	... २ ...	१७८
ऋषयो वा इन्द्रं प्रथक्तं नापश्यत	३।५।	२। १	... ३ ...	३१०
ऋषिहृतं च वा एते देवहृतश्च ...	७।५।	६।१०	... ६ ...	५२४
ऋषियुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्	२।५।	६। ४	. २ ...	६३०
ऋधेऋषेर्वा एता निर्मिता यत् ...	२।५।	७।१६	... २ ...	६१०

### ए

एक एव, यजेतैको हि प्रजापति ...	७।२।	१०। ६	... ६ ...	२६२
एकचित्तिकं चिन्वीत हृतीयं ...	५।२।	३।१०	... ५ ...	३६
एकधा ब्रह्मण उपहरत्येकधैव ...	२।३।	२। ६	... २ ...	४१०
एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव ... ..	२।३।	१२। ४	... २ ...	४५५
एकया अप्रस्तुतं भवत्यधामि ऋशति	५।४।	१०। ६	... ५ ...	१०६
एकयैकयोत्सगं भिमीते ... ..	६।१।	६।१०	.. ६ ...	२५
एकयोप तिष्ठन्ते एकधैव यजमाने	५।२।	४।१५	... ५ ...	४१
एकविंश उक्थः सौरौधु ... ..	७।२।	५।१३	... ६ ...	२६३
एकविंशतिः सामिधेनौरन्वाह	५।१।	८।१४	... ५ ...	१८
एकविंशतिनिर्वाधो भवति ... ..	५।१।	१०।१०	... ५ ...	२२
एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य	२।५।	१०। ७	... २ ...	६४१
एकविंशतिर्भवति एकविंशो ... ..	५।१।	८। २	... ५ ...	१०
एकविंशत्या माषैः पुख्यशीर्षमञ्चैति	५।१।	८। १	... ५ ...	१०
एकविंशमहर्भवति ... ..	५।४।	१२। ३	... ५ ...	११०
एकविंशं भद्रं द्विपदाम् ... ..	७।५।	८। ६	... ६ ...	५२३

ब्राह्मणम्	का। प्र।	श।	श।	भा	य	
एकविंशो भवति प्रतिष्ठिता ...	७।४।	३।	०	...	६।... ३६८	
एकविंशो भवति प्रतिष्ठिता ...	७।४।	३।	११	...	६ ... ३६६	
एकस्मादक्षरादानां प्रथमं पदं ...	५।१।	६।	४	..	५... २०	
एकस्मादक्षरादानां प्रथमं पदं ...	६।१।	२।	२०	...	६ ... ६	
एकहायन्या क्रीणाति वाचैवैनं ...	६।१।	६।	१६	...	६ ... १८	
एकैकयास्तुतया समा यन्ति ...	७।५।	८।	१५	...	६ ... ५१४	
एका घ मे तिस्रश्च म इत्याश्च ..	५।४।	८।	१०	...	५ ... १०३	
एकादश प्रयाजान् यजति ...	६।३।	७।	१३	..	६ . ७४	
एकादश प्रातर्गन्था पशव व्या लमन्ते	५।	६।	२२।	१ . .	५ ... २७३	
एकादश भवति एकधैव ...	...	...	५।२।	१।	१५ ... ५ ... ३४	
एकादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव	७।२।	६।	७	...	६ ... २६१	
एकादशावदानान्यव द्यति ...	६।३।	११।	६	...	६ . . ७६	
एकामेवैना भूता प्रति गृह्णाति ...	७।१।	७।	६ .	६ ...	१६२	
एकेन पदेन व्यावर्त्तन्ते ...	...	...	५।३।	१।	६ ... ५ . ६४	
एकोन्नताहै देवयजनादङ्गिरस ...	६।२।	६।	८	...	६ ... ४४	
एकोन्नते देवयजने याजयेत् ...	६।२।	६।	७	...	६ ... ४४	
एतं सधस्य परि ते ददामि ...	५।७।	७।	२	...	५ ... ३१६	
एत वै पर आट्णार कक्षीवाः	५।	६।	५।	६ . .	५ ... २३०	
एतत्ते अग्ने राध एति सोम ...	६।	६।	१।	७	...	६ ... १२५
एतत् त्वं सोम देवो देवानु ...	६।	३।	२।	१५	...	६ ... ६२
एतदुर्वै नामासुर आसीत् ...	...	...	२।	६।	६।	१२ ... २ ... ७७६
एतदा अग्ने मिय धाम यद् ...	६।	१।	७।	३	...	६ ... १६
एतदा अग्ने शिर ...	...	...	५।	५।	४।	८ ... ५ ... १४२
एतदा अर्षां नामधेय गुह्यं ...	३।	३।	४।	१	...	३ ... १२
एतदा अशो रूप यच्छेतोऽशो ...	५।	७।	१।	४	...	५ ... २०८

ब्राह्मणम्	का। प्र।	थ।	भा	श
एतद्देवैः द्वितीयं यज्ञमाप ... ..	७।२।	८।१२	६ ...	२७४
एतद्देवैः देवानामायतनं यदाह्वयनीयो	१।६।	७।२	१ ...	८६४
एतद्देवैः देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ	२।५।	६।७	२ ...	६०१
एतद्देवैः देविकां सर्वाणि च ... ..	३।४।	६।१३	३ ...	२७६
एतद्देवैः द्वितीयं यज्ञमापय ... ..	७।२।	८।८	६ ...	२७४
एतद्देवैः पशूनां रूपं रूपे ... ..	६।२।	६।१६	६ ...	४५
एतद्देवैः पुरो हविर्देवयजनं ... ..	६।२।	६।२	६ ...	४४
एतद्देवैः प्रतिष्ठितं देवयजनं ... ..	६।२।	६।१६	६ ...	४४
एतद्देवैः यज्ञमापयच्छन्दाः स्याप्नोति	७।२।	८।४	६ ...	२७३
एतद्देवैः सर्वमभ्यर्षुं संपाकुर्वन् ... ..	३।३।	२।२	३ ...	१७३
एतद्देवैः स्रयवसः सोदकम् ... ..	१।७।	५।६	१ ...	६७८
एतद्देवैः सुधां रूपं यस्मैव ... ..	३।५।	७।७	३ ...	३४७
एतया वा इन्द्रं देवा व्ययाजयन् ..	७।५।	१।५	६ ...	५४०
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः	२।४।११।	८	२ ...	५२०
एतयैव यजेत सहस्रेणोजानो ... ..	२।४।११।	६	२ ...	५२०
एतयैव यजेताभिघर्ष्यमाणः ... ..	२।४।११।	७	२ ...	५२०
एतयैव यजेताभिघर्ष्यमासी ... ..	२।२।	६।३	२	३६३
एतयैव यजेताभिघ्रस्यमाण ... ..	२।३।	७।६	२ ...	४३२
एतस्मिन् वा अपि ग्रहे ... ..	६।५।	७।८	६ ...	११६
एतस्मिन् वा एतौ मृजाते ... ..	२।२।	६।३	२ ...	३५७
एतां ह वा उदङ्घ्रः शौक्लान्न ... ..	७।४।	५।६	६ ...	४१०
एता एव निर्वपेत् ज्योगामयावो ... ..	३।४।	६।५	३ ...	२७७
एता एव निर्वपेत् पशुकामः ... ..	३।४।	६।३	३ ...	२७७
एता एव निर्वपेदौजानश्चन्दांसि	३।४।	६।७	३ ...	२७८
एता एव निर्वपेद् यामकाम ... ..	३।४।	६।४	३ ...	२७७

प्राप्तशब्दम्	का।	प्र।	ख।	प्रा	भा	प्र
एता एव निर्वपेद्यं मेधा नौपनमेद्	३।४।	६।	८ ..	३ ..	२०८	
एता एव निर्वपेद्य यज्ञो . . . . .	३।४।	६।	६ ..	३ ...	२०७	
एता एव निर्वपेद् रक्षाम् . . . . .	३।४।	६।	६ ...	३ ...	२०८	
एता एव पशव्या पञ्चदश	७।३।	७।	३	६ ..	३४४	
एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश ... ..	७।३।	७।	४ ..	६ ...	३४४	
एतानि वा अङ्गापररूपेष्वि संवत्सरस्य	२।५।	६।	२ ...	२	६०१	
एतानि वा अङ्गाः रूपाण्यन्वहमेवैनं	५।५।	६।	२ ...	५	१५३	
एतानि वै द्वादश इन्दानि ... ..	१।६।	६।	६ ...	१ ..	६१२	
एतानेव पोषान् पुष्यति ... ..	७।१।	६।	२ ...	६ ...	१६६	
एतान् वा अथु पशव उपतिष्ठन्ते	६।६।	४।	४ ...	६ .	१३०	
एतान्वै ग्रहान् बम्बाविश्ववयसावविसा	६।६।	८।	६ ..	६....	१३८	
एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो ... ..	२।२।	४।	४ ...	२ ...	३५१	
एतामेव निर्वपेत्प्रजाकाम' ... ..	२।२।	५।	३ ...	२ ...	३५४	
एतामेव निर्वपेद्धिरण्यं वित्वा .	२।३।	२।	१२ ...	२ ..	४११	
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत ...	२।३।	३।	६ ...	२ ..	४१५	
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत कल्पेरन्निति	२।२।	११।	६	२ ...	३६६	
एतामेव निर्वपेद्य कामयेत क्षत्राय च	२।२।	११।	५ ...	२ ...	३६८	
एतामेव निर्वपेद्यो हतमना ...	२।२।	८।	५ .	२ ...	३६१	
एतावद्वै पुरुषं परितस्तदेवाव ...	३।३।	५।	१० .	३ .	१८६	
एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च ...	५।२।	५।	१२ .	५ ..	४२	
एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च ...	५।२।	६।	१४ .	५ ..	५२	
एता वा अधिपत्नीर्गामेष्टका ...	५।४।	२।	० ..	५ ...	६१	
एता वा असपत्ना नामेष्टका ...	५।३।	५।	८	५ .	०३	
एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो	१।०।	५।	५ ..	१	६०८	
एता वै देवता धर्मिं चित्	५।५।	१०।	७ ..	५ ...	१०६	



प्राञ्चलम्	का।प्र।	बा।श।	भा	श
एष वै यज्ञस्य यद्यो गृहीत्वैव ...	१।६।	८।१४	...	१ ... ६०२
एष वै वायुर्यत् प्राणो . ...	५।१।	१।८	...	५ ... ६४
एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाङ्गुसवन	६।५।	६।१२	...	६ . . ११४
एष वै व्याघ्र कुलगोमो यदग्निस्	६।२।	५।१०	...	६ ... ४२
एष वै हविर्धानो यो दर्शं—०याजी	२।५।	६।८	...	२ ... ६०१
एष ह वै कुण्यमत्ति य ... ..	०।२।१०।	५	...	६ ... २६१
एषा वा एतल्लोकाणा ज्योति	५।२।	६।१	...	५ ... ५२
एषा वा अग्ने प्रिया तनूर्पद्	५।५।	१।१०	...	५ ... ११६
एषा वा अग्नेराग्निस्त्वयैवैनमाप्नोति	५।५।	०।०	...	५ . १५६
एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ	२।५।	६।४	...	२ . ६०१
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम	६।६।	६।४	...	६ . . १३८
एषा वै सूर्मो कर्णकावत्येतया ...	१।५।	०।१५	..	१ . . ८०६

### शे

शेन्द्रं चरं निर्वपेत् पशुकाम .	२।२।	०।१	.	२ ... ३५८
शेन्द्रं चरं वैश्वकर्माद्यमेककपालम् ...	१।८।	४।८	...	२ ... ५०
शेन्द्रमश्वमालभेतेन्द्रियकाम ...	२।१।	६।०	...	२ ... २६६
शेन्द्रमसौतिच्छदिरधि निदधात्येन्द्रः	६।२।१०।१६	...	६ ...	५३
शेन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति ...	१।८।२१।	६	.	२ ... १६८
शेन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मासतः	२।२।११।	१	...	२ . ३६८
शेन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं	२।२।११।	०	...	२ . ३६६
शेन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा	१।८।१६।	२	...	२ . १८५
शेन्द्रमेकादशकपालमृषभोवहो दक्षिणा	१।८।	१।६	...	२ १
शेन्द्रवायवस्य वा एतदायतन ...	०।२।	८।१५	...	६ २०५
शेन्द्रवायवाद्यान् गृहीयाद् ...	०।२।	०।१	...	६ २६५
शेन्द्रवायवाद्यान् गृहीयाद् .	०।२।	०।२	.	६ ... २६५

प्राञ्चयम्

	का।	प्र।	ब।	मा	भा	व
ऐन्द्रस्यावदम्य वैश्वदेवस्यावसेद्	२।२।	११।	८	...	२	... १६६
ऐन्द्रामं द्वादशकपालं ... ..	१।८।	१।११	...	२	...	१
ऐन्द्राम द्वादशकपालं ... ..	१।८।	७।	१	...	२	... ६०
ऐन्द्राममेकादशकपाल निर्वपेत् ...	२।२।	१।	३	...	२	.. ३४५
ऐन्द्राममेकादशकपाल निर्वपेत् ...	२।२।	१।	६	...	२	... ३४६
ऐन्द्राममेकादशकपालम् ... ..	१।८।	३।	१	...	२	... ३३
ऐन्द्रा पशव ये मुष्करा ... ..	५।५।	१।	२	...	५	... ११७
ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत ... ..	२।१।	५।	६	...	२	... २६१
ऐन्द्रिया सदो यथादेवतमेव ..	३।१।	६।	६	..	३	... ३३
ऐन्द्रोऽ सूतवश्यामा लभेत . ..	२।१।	५।	७	...	२	.. २६०
ऐन्द्रोमाहृतमन्वावर्तं इत्याह ...	१।७।	६।	७	...	१	.. ६८२

श्री

श्वोऽजस्त्रिणव इति पश्चादिमे ...	५।३।	३।१२	...	५	...	६६
श्वोऽजोऽग्नौ वा एतौ देवाना .	६।५।	७।	२	...	६	.. ११०
श्वोऽजोऽसि पिष्टभ्यक्त्वा—त्याह	३।५।	२।	६	३	..	३१८
श्वोऽजोऽसि सहोऽसि—भूरिति	२।४।	३।	३	...	२	.. ४८७
श्वोऽधय प्रति मोदध्वमेनं ...	५।१।	५।११	...	५	...	१३
श्वोऽधयो वा अस्या अन्नम् ...	१।७।	२।१२	...	१	...	६६३
श्वोऽधयो वै सोमस्य विशो ...	३।१।	८।	२	...	३	... ४५
श्वोऽधधीभ्यो वेहतमा लभेत ...	२।१।	५।	६	..	२	... २६०
श्वोऽधधीर्वयति ब्रह्मणा अन्नमव ...	५।२।	५।१५	...	५	...	४३
श्वोऽधधे त्रायसैनः स्रधिते ..	६।३।	६।	३	..	६	... ७६

श्री

श्वोऽदुम्बरं भवत्युर्वा उदुम्बर ...	२।५।	४।	७	२	..	५७६
श्वोऽदुम्बरं भवत्युर्वा उदुम्बर ...	५।२।	८।	२१	..	५	.. ५०

श्राद्धपत्र	का	प्र	ष	प्र	भा	इ
धौदुम्बरोमा दधात्यूर्वा उदुम्बर . .	५	१	१०	३	...	५ . २२
धौदुम्बरोभंवन्त्यूर्वा उदुम्बर ...	५	४	६	३	...	५ . . ६०
धौदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ...	६	६	१०	४	...	६ . . १२६
धौदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर	५	४	६	४	...	५ ... १०५
धौदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर ..	६	१	४	२	...	६ ... १०
धौदुम्बरो दूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर	२	१	१	१२	...	२ ... २४३

### क

ककुहः रूपं—दित्याश्चैतदा ...	३	३	४	४	...	३ ... १८३
कङ्कचित चिन्वीत य कामयेत	५	४	११	३	...	५ ... १०८
कदाचन स्तरीरसीत्याह . . .	२	५	८	११	...	२ . . ८११
कद्रुथ वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पृष्टताः	६	१	६	१	...	६ ... १५
कनीयाऽसि वै देवेषु हन्दाऽस्यासन्	६	६	११	१२	...	६ ... १४२
कर्णास्त्रयो यामा सौम्यास् ...	५	६	१५	१	...	५ ... २६०
कल्पान् जुहोत्यक्षुप्तस्य कृषि	...	५	४	८	...	५ ... १०३
कस्वा युनक्ति स त्वा युनक्तौत्याह ...	२	६	८	१८	...	२ ... ६०२
कस्मा अह देवा याम वायाम ...	६	३	१	१४	...	६ ... ६०
कस्मै कमप्रिश्चीयत इत्याहुर् ...	५	५	२	३	...	५ ... १२८
कस्मै कमप्रिश्चीयत इत्याहुर् ...	५	५	२	४	...	५ ... १२८
कस्मै कमप्रिश्चीयत इत्याहुर् ...	५	५	२	५	...	५ ... १२८
कस्मै कमप्रिश्चीयत इत्याहुर् ...	५	५	२	६	...	५ ... १२८
कस्मै कमप्रिश्चीयत इत्याहुर् ...	५	५	२	७	...	५ ... १२८
कायडाव्काण्डान् प्र रोहन्तीत्याह	५	२	८	८	...	५ ... ४६
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे . . .	६	२	१०	३	...	६ . ५२
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे ...	६	१	७	७	...	६ ... १६
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे ...	६	१	८	७	...	६ . २२

प्राङ्मणम्

का । प्र । ष । त्रा । भा । ४

क्रूरमिव खलु वा एष करोति य	६ । ४ । ८ । २ ... ६ ... ८८
क्रूरमिव वा चस्या एतत् ... ..	५ । १ । ५ । १ ... ५ ... १०
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति २ । ६ । ५ । ५ . . २ ...	०३४
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति ६ । २ । १० । ६ .. ६ ...	५२
क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनति ६ । ३ । ४ । ६ ... ६ ...	६६
क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्वामुत् ० ६ । ३ । ८ । ११ ... ६ ...	००
क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्वेदिं २ । ६ । ४ । १४ ... २ ...	७२६
क्षीरे भवति यद्यमेवास्मिन् ...	३ । ४ । ८ । १८ ... ३ ... २००
क्षेत्रपथ चरं निर्वपेज्जनतामागत्यै वै २ । २ । १ । ८ ... २ ...	३४६

ग

गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति ...	६ । १ । १० । ४ ... ६ ... २०
गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति ...	६ । ३ । ८ । १२ ... ६ ... ७५
गणवती याव्यानुवाक्ये भवत ..	२ । ३ । ३ । ८ ... २ ... ४१५
गणोन गणमनुद्रुत्य जुहोति ...	५ । ४ । ७ । २८ ... ५ ... १०२
गर्दभेन सम्भरति—०—द्विरेता ...	५ । १ । ५ । १६ ... ५ ... १२
गर्दभेन सम्भरति—०—ऽप्यनाहेलेषे	५ । १ । ५ । १५ ... ५ ... ११
गर्दभेन सम्भरति—०—भारभास्त्रितमो	५ । १ । ५ । १४ ... ५ ... ११
गर्भाः पञ्चविंशति इति दक्षिणतो ...	५ । ३ । ३ । ११ ... ५ ... ६८
गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहेतवै ...	५ । ४ । ८ । १६ ... ५ ... १०३
गर्भिण्यपो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं ...	२ । १ । २ । १० ... २ ... २६५
गर्भो वा एष यदुत्सो योनि ...	५ । ६ । ८ । २ ... ५ ... २५३
गर्भो वा एष यद्वोक्षित उल्बं वास	६ । १ । ३ । ६ ... ६ ... ८
गर्भो वा एष यद्वोक्षितो योनिर्दोक्षित ०	६ । २ । ५ । ८ ... ६ ... ४३
गानु यथाय गानुं यज्ञपतय इत्याद्य	२ । ६ । १० । ४ ... २ ... ०८५

प्राप्त्यम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	इ
गात्राणां वे गात्रभाजो भूयास्तेत्याह	३।४।	३।२०	...	३ ... २४७
गायत्रं हृन्दोऽनु प्र जायस्तेत्याह ...	६।२।	५।	८ ...	६ ... ७०
गायत्रं पूर्वेऽहन्ताम भवति ... ..	७।१।	४।	४ ...	६ ... १६५
गायत्रिया तेजस्कामस्य परिदध्यात्	६।४।	३।	५ ...	६ ... ८६
गायत्रिया परि लिखति ... ..	५।१।	३।१०	...	५ ... ८
गायत्रिया प्रथमया परिलिखत्यद्या	५।१।	३।२१	...	५ ... ८
गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि	५।२।	२।१३	५..	३०
गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि	५।२।	६।१०	...	५ ... ४५
गायत्रो पुरस्तादुप दधाति ...	५।३।	८।	२ ...	५ ... ७८
गायत्रो सर्वां चन्वाह गायत्रच्छन्दा	६।३।	५।१२	..	६ ... ७०
गायत्रो पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२।६।	२।१६	...	२ ... ६६६
गायत्रो पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२।६।	२।२१	...	२ . ६६६
गायत्रोभिरुपतिष्ठते तेजो वै गायत्री	१।५।	८।	७ ...	१ ... ८११
गायत्रोभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो ..	५।१।	४।१५	...	५ ... ६
गायत्रो वा अनुमतिस्त्रियुग्म ...	३।४।	६।१०	...	३ ... २०८
गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते ...	५।५।	८।	१ ...	५ ... १६४
गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दा ...	३।५।	४।१३	...	३ ... ३३०
गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो ... ..	७।२।	८।	१ ...	६ ... २०३
गायत्र्युदपतचतुरक्षरा ... ..	६।१।	६।	७ ...	६ ... १६
गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते ... ..	२।६।	१।१५	..	२ ... ६८०
गार्हपत्य वा अनु द्विपादो ... ..	१।५।	८।	८ ...	१ ... ८११
गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते ... ..	५।२।	४।१४	...	५ ... ४१
गावो वा एतत् सत्रमासताश्रद्धा	७।५।	१।	१ . .	६ ... ४०३
गावो वा एतत् सत्रमासताश्रद्धा	७।५।	२।	१ ...	६ ... ४८४
गौर्वां चस्यै शरीरं गा वाव ...	१।७।	२।	७ ...	१ ... ६६२

ब्राह्मणम्	का। प्र। ष। प्रा	भा	पृ
गौसायुष्य मध्यतः स्तोमौ भवत ...	७।५। १।१०	...	६ ... ४०४
यद्दान् वा धनु प्रजा पशवः ...	६।५।१०। १	...	६ ... १२१
ग्रामकामाय द्योतया राष्ट्रं वै ...	३।४। ८। ३	...	३ ... २६८
ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु...	५।२। ८।१६	...	५ ... ५०
ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्धारण्यं मधु...	५।२। ६।१०	...	५ ... ५२
द्यावाणो वै सोमस्य राष्ट्रो मलिच्छुसेना	६।३। २।१६	...	६ ... ६२
द्याव्याो वायव्यानि त्रौणकलशं ...	६।३। २।१०	...	६ ... ६१

घ

घृतं वै देवा वषं ह्यत्वा सोममन्नन्	६।२। २। ७	...	६ ... ३६
घृतं देवाना मस्तु पिबणा निव्यक्तं	६।१। १।१४	...	६ ... २
घृतवन्तं कुलायिनम् ...	१।७। ४।१५	...	१... ६०३
घृतस्य धारा—•पश्यामित्याह ...	२।३।११। ५	...	२ ... ४५०
घृतेन द्यावापृथिवी प्रा पृथेयामिति	६।२।१०।१४	...	६ ... ५३
घृतेन द्यावापृथिवी प्रोसर्वायामित्याह	६।३। ६। ६	...	६ ... ७०
घृतेनाहो रुध्रं दधाथा ...	६।३। ५। ०	...	६ ... ६६
घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्	२।२। ६। ०	...	२ ... ३६४
घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यम्	२।३। २। ४	...	२ ... ४१०
घृतेऽका उपदधात्येतद्वै ...	५।३।१०। ८	...	५ ... ८१
प्रन्ति वा एतत् पशुं यत्सञ्जपयन्ति	६।३।११। ४	...	६ ... ८२
प्रन्ति वा एतत् पशुं यत्सञ्जपयन्ति	६।३।११।१०	...	६ ... ८२
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभियुग्वन्ति	६।६। ०। १	...	६ ... १३५
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभियुग्वन्ति	६।६। ६। ६	...	६ ... १४६
प्रन्ति वा एतत्सोमं यदभियुग्वन्ति	६।४। ४।१३	...	६ ... ६१

च

चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ ०।२। १। ० ... ६ ... २३५

श्राद्धणम्	का । प्र । च । वा । भा । उ
घक्षुरसि श्योचं नामेत्याह ... ..	३ । ३ । ५ । १३ ... ३ ... १८८
घक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस् ... ..	६ । ५ । १ । ६ ... ६ ... १००
घक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामग्निनी	६ । ४ । १० । ६ ... ६ ... १०२
घक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यमागौ	२ । ६ । २ । १ ... २ ... ६६०
घतस्त्रभि सम्मरति चत्वारि ... ..	५ । १ । ४ । १४ ... ५ ... ६
घतस्त्रभि सादयति चत्वारि ... ..	५ । २ । १ । ११ ... ५ ... ३३
घतस्त्रभिरा पुष्पादेति चत्वारि ... ..	५ । ४ । ६ । १६ ... ५ ... ६६
घतस्त्रभिरासादयति चत्वारि ... ..	५ । २ । २ । ६ ... ५ ... ३६
घतस्त्रः पुरस्तादुप दधाति ... ..	५ । ३ । १ । १४ ... ५ ... ६५
घतस्त्रो दिशो दिक्षेव प्रति तिष्ठति	५ । १ । १ । ३ ... ५ ... १
घतस्त्रो धेनूर्दद्यात्ताभिरेव ... ..	५ । ० । ३ । ८ ... ५ ... २६१
घतु श्ररावो भवति दिक्षेव प्रतितिष्ठति	३ । ४ । ८ । १० ... ३ ... २००
घतु सम्पद्यते घतुप्याद पशवः ... ..	२ । ६ । ६ । ५ ... २ ... ०७५
घतुरः प्रयाजान् यजति ... ..	६ । ६ । ३ । १५ ... ६ ... १२६
घतुरवत्तं भवति हविर्वै घतुरवत्तं	२ । ६ । ८ । ३ ... २ ... ०६४
घतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दौक्षेरेन्	० । ४ । ८ । ४ ... ६ ... ४२३
घतुरोऽग्रे स्नानान् व्रतमुपैत्यथ ... ..	६ । २ । ५ । ३ ... ६ ... ४२
घतुर्गृहोतेन जुहोति ... ..	५ । १ । १ । २ ... ५ ... १
घतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या व्योषधय	५ । ४ । ६ । २ ... ५ ... १०४
घतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या व्योषधय	५ । २ । ५ । १६ ... ५ ... ४३
घतुर्दशरात्रो भवति ... ..	० । ३ । ४ । २ ... ६ ... ३३४
घतुर्दशैतास्तासा या दश ... ..	० । ३ । ५ । ० ... ६ ... ३३०
घतुर्धा वा एतास्त्रिस्त्रिंशो ... ..	० । २ । १० । ८ ... ६ ... २६२
घतुर्धा व्यूहति दिक्षेव प्रति तिष्ठति	२ । ३ । १३ । १६ ... २ ... ४६१
घतुर्भिरभिमादत्ते चत्वारि हन्दाऽसि	५ । १ । १ । ११ ... ५ .. २

प्राञ्जवम्	का । प्र ।	ब ।	जा	भा	इ
घतुर्विंश प्रायणीयो भवति ...	० । ५ ।	१ ।	७ ...	ई ...	४०४
घतुर्विंशति सम्पद्यन्ते ...	...	...	६ । २ ।	३ । १२ ...	ई ... ३८
घतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य	२ । ५ ।	१० ।	८ ...	२ ...	६४१
घतुर्विंशतिमन्याह ...	...	...	५ । १ ।	८ । १५ ...	५ ... १८
घतुर्विंशतिरात्रो भवति ...	...	...	७ । ४ ।	१ । ५ ...	ई ... ३८७
घतुर्विंशतिरात्रो भवति ...	...	...	० । ४ ।	२ । ११ ...	ई ... ३६१
घतुर्विंशत् एछान्युप यन्ति ...	...	...	० । ४ ।	३ । १३ ...	ई ... ३६६
घतुर्विंशो भवति घतुर्विंशत्यक्षरा	७ । १ ।	६ ।	४ .	६ ...	२६०
घतुर्विंशो भवति ...	...	...	७ । ४ ।	३ । १२ ...	ई ... ३६६
घतुश्चत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य	२ । ५ ।	१० ।	१२ ...	२ ...	६४१
घतुश्चत्वारिंश स्तोम इति ...	...	...	५ । ३ ।	५ । ३ ...	५ ... ७३
घतुश्चत्वारिंशो भवति घतुश्चत्वारिंश	० । २ ।	६ ।	५ ...	६ ...	२६१
घतुष्कपाला भवन्ति घतुष्पाद्वाश्व ...	...	...	२ । ३ ।	१२ । ३ ...	२ ... ४५५
घतुष्टोमः स्तोमो भवति ...	...	...	५ । ३ ।	१२ । ५ ...	५ ... ८४
घतुष्यदयर्चा गृह्णाति चिं सादयति	६ । ४ ।	२ ।	१३ ...	६ ...	८७
घतुक्त्वा करोति यशूनां दोहाय ...	...	...	५ । १ ।	६ । १७ ...	५ ... १५
घतुश्चक्ति भवति दिष्ट्वेव प्रति तिष्ठति	६ । ६ ।	१० ।	५ ...	६ ...	१३६
घत्वार चार्धिया प्राञ्जन्ति . .	...	...	३ । ४ ।	८ । २१ ...	३ ... २७०
घत्वार घट्टहा भवन्ति ...	...	...	० । ४ ।	११ । ८ ...	ई ... ४२४
घत्वारि घत्वारि छण्डान्यव दति	२ । ३ ।	२ ।	५ ...	२ ...	४१०
घत्वारो भवन्ति घतसो दिशो ...	...	...	० । ४ ।	६ । ४ ...	ई ... ४१५
घन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह ...	...	...	६ । १ ।	४ । १६ ...	ई ... १२
घन्द्रमा देवता सतोदृष्टी ..	...	...	३ । १ ।	६ । १७ ...	३ ... ३४
घरभेवति स्वादेवास्मै योनेः ...	...	...	२ । २ ।	७ । २ ...	२ ... ३५८
घर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैधामव	० । ५ ।	१० ।	१ ...	६ ...	५२६



प्राञ्चयम्	का । प्र ।	ष । प्रा	भा	४
धात्वान्नाङ्गिण्यानुप वपति ...	६ । ३ ।	१ । १ ...	६ ...	५८
चित्तिमुपधायाभिभ्रष्टैत् ...	५ । ५ ।	४ । ११ ...	५ ...	१४२
चित्तिं जुहोति—इति मात्स्वसा०	५ । ५ ।	४ । ७ ...	५ ...	१४२
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्याह	५ । ७ ।	४ । १ ...	५ ...	२६८
चित्तिमचित्तिं चिनवद्—इति	५ । ५ ।	४ । १२ ...	५ ...	१४२
चित्प्रतिष्ठा पुनात्वित्याह ...	६ । १ ।	१ । २२ ...	६ ...	३
चित्रया यजेत पशुकामः ...	२ । ४ ।	६ । १ ...	२ ...	४६६
चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह	१ । ५ ।	७ । १३ ...	१ ...	८०५
चिदसौत्याह यद्धि मनसा . .	६ । १ ।	७ । ८ ...	६ ...	२०

## छ

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः ...	५ । ४ । ११ ।	१ ...	५ ...	१०८
छन्दसां वा एष रसो यदृशा ...	२ । १ ।	७ । ३ ...	२ ...	२०४
छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह ...	६ । ४ ।	१ । २३ ...	६ ...	८५
छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ...	५ । १ ।	१ । ४ ...	५ ...	१
छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ...	२ । ६ ।	३ । ३ ...	२ ...	७१७
छन्दांसि पशुध्याजिमयुक्तान् ...	५ । ३ ।	२ । १० ...	५ ...	६७
छन्दांसि वै सर्वेश उपवेश ...	७ । ५ ।	५ । ५ ...	६ ...	४६५
छन्दांस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्	७ । २ ।	८ । १४ ...	६ ...	२७५
छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि	५ । ३ ।	८ । १ ...	५ ...	७८
छन्दांस्येव तद्विवाहयति ...	७ । २ ।	८ । १८ ...	६ ...	२७५
छन्दोभि करोति वीर्यं वै छन्दांसि	५ । १ ।	६ । १३ ...	५ ...	१५
छन्दोभिरा च्छ्यसि छन्दोभिर्वा एषा	५ । १ ।	७ । १५ ...	५ ...	१७
छन्दोभिरेवैनं स्वाधोनेः प्रजनयति	२ । २ ।	४ । १५ ...	२ ...	३५३
छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्	५ । २ ।	३ । १० ...	५ ...	३८

ब्राह्मणम्	का। प्र।	थ। प्रा	भा	४
क्विनत्ति सा न क्विनत्तीश् इति ...	१।७।	२। ४	...	६ ... ६६२
क्विनत्ति सा न क्विनत्तीश् इति ...	१।७।	२।१६	...	१ ... ६६३
क्विनत्तीति होवाच ...	...	...	...	१।७। २। ५ ... १ ... ६६२

## ज

जगतीमय एव यन्ति ...	७।५।	४। ३	...	६ .. ४६१
जगतीमुदपतञ्चतुर्दशाक्षरा सती...	६।१।	६। ४	...	६ ... १६
जगतीरुपदधाति जागता वै पञ्च	५।३।	८। ५	...	५ ... ७८
जगत्या परिदध्याज्जागता वै पञ्च	२।५।१०।	६	...	२ ... ६४१
जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो ...	७।२।	८। ५	...	६ ... २७३
जघनार्द्धादव द्यति जघनार्द्धाद्भि प्रजाः	६।४।	१। २	...	६... ८४
जन्मन्देवाणा विशस्त्रिध्वारोघने ...	५।५।	६। ८	...	५ ... १३४
जमदग्नि पुष्टिकामश्चतुरात्रेणापगत	७।१।	६। १	...	६ ... १६६
जागतो वा आग्रयणो जागतं ...	७।२।	८। ३	...	६ ... २७३
जातायानुब्रूहि प्रक्रियमाणायानुब्रूही०	६।३।	५।११	...	६ ... ७०
जानीतादेन परमे योमन् ...	५।७।	७। ३	...	५ ... ३१६
जानुदन्न चिन्वीत प्रथम चिन्वानो	५।६।	८। ५	...	५ ... २४५
जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्जगयाऽसः	७।२।	५। ८	...	६ ... २५२
जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्तयस्त्रयस्त्रिंशा	७।४।	२। ५	...	६ ... ३६०
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन	२।६।१०।	६	...	२ ... ७६५
जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा	६।३।११।१३	..	६	...
जिघर्षामि मनसा हृतेनेत्याह ...	५।१।	३। ४	...	५ .. ७
जुयाणो वामुराजस्य वेत्तिव्याह ...	६।३।	२। ७	...	६ ... ६१
ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणा	३।५।१०।	३	...	३ . ३५८
ज्येष्ठो वा एष गृह्यायां यस्यैय ...	३।५।	६। २	...	३ ... ३५३

शास्त्रम्

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव	का । प्र । ष । प्रा । भा । ष
ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव	० । २ । ६ । २ ... ६ ... २६०
ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य	० । ४ । २ । २ ... ६ ... ३६०
ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य	० । ४ । ३ । ३ ... ६ ... ३६०
ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव	० । ५ । १ । ११ ... ६ ... ४०४
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा	० । २ । ४ । ३ ... ६ ... २४०
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ३ । ६ । ३ ... ६ ... ३५०
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ४ । १ । २ ... ६ ... ३८६
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ४ । ४ । ३ ... ६ ... ४०६
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ३ । ५ । ३ ... ६ ... ३३०
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ३ । ६ । २ ... ६ ... ३४१
ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवन्तीयं	० । ३ । ० । ५ ... ६ ... ३४४
ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ...	० । ४ । ११ । १ ... ६ ... ४३३
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति	० । १ । ४ । ३ ... ६ ... २६५
ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो ...	० । ५ । १ । ६ ... ६ ... ४०४
ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति . .	५ । ३ । २ । ८ ... ५ ... ६०
ज्योतिष्मतीरुप दधाति ... ..	५ । ४ । २ । ५ ... ५ ... ६०
ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ ...	२ । ६ । २ । १३ ... २ ... ६६८
ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्द्विरण्यं ...	६ । ४ । २ । ३ ... ६ ... ८६
ज्योतिष्या च्यस्य परामतितमिति ...	२ । २ । ४ । १० ... ६ ... ३५३

त

त ऋतवः सृष्टा न यावर्जन्त ...	० । १ । १० । २ ... ६ ... २०१
तं वसवोऽश्रुवन् प्र त्व मजनिष्ठा ...	५ । ५ । २ । ११ ... ५ ... १२६
तं विश्वकर्माऽन्नसोदुप त्या ... ..	५ । ० । ५ । १० ... ५ ... ३०५

श्राद्धपत्रम्	का।	प्र।	ब।	ना	भा	इ
तं व्यधिकित्स्त्रुहवानीश्मा	...	६।५।	६।	२	...	६ ... ११६
तत् श्रुतमासप्रभेतेन यजुषा	...	२।४।	३।	६	...	२ ... ४००
तत् सोममाङ्गियमाणं गन्धर्वी	...	६।१।	६।११	...	६	...
तच्छंयोरारुणीमह इत्याह	...	२।६।१०।	२	...	२	...
तच्छंयोरारुणीमह इत्याह	...	२।६।१०।	३	...	२	...
तन्नेतया प्रौणीयाद्बुधर्मा	...	६।१।	६।१६	...	६	...
तत पावका व्याश्रिधो—०मित्याह	...	५।४।	६।१२	...	५	...
ततोऽधिकाम यजेत	...	२।५।	४।११	...	२	...
तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजा	...	६।१।	५।	७	...	६ ... १४
तत् संस्थाप्य वार्त्तन्नं हविर्वध्वमादाय	...	२।५।	२।	७	...	२ ... ५५८
तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह	...	१।५।	८।१०	...	१	...
तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि	...	२।२।	४।१२	...	२	...
तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं	...	७।५।	७।	७	...	६ ... ५०६
तदभिर्देवो देवेष्वो वनते	...	२।६।	६।२०	...	२	...
तदन्तरिच्छं व्यवैर्यत	...	७।१।	५।	४	...	६ ... १०३
तदायुर्दा धमेऽस्यायुर्मै देहीत्याह	...	१।५।	७।११	...	१	...
तदाऽऽ क जगती चानुष्टुप्	...	७।१।	४।	६	...	६ ... १६६
तदाऽऽरति वा एतावन्नं	...	१।६।	८।	३	...	१ ... ६०१
तदाऽऽरन्वत एनी स्यात्	...	७।१।	६।	७	...	६ ... १८३
तदाऽऽर्या वै त्रिरेकस्याह उप सीदन्ति	...	७।५।	३।	२	...	६ ... ४८८
तदाऽऽर्वाग्वा एषा वितता	...	७।३।	३।	४	...	६ .. ३३२
तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य हृत्वा	...	१।६।	८।१५	...	१	...
तद्दिरण्यमभवत्स्रादद्भो हिरण्य	...	६।११।	७।	१	...	६ ... १६
तदा एतत् सहस्रस्यायनं	...	७।१।	५।१०	...	६	...
तदा एतदृद्धमयनं तस्मात्	...	७।५।	२।	५	...	६ ... ४८५

प्राथम्यम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	व
तद् वै रात्रसूयस्य रूपं ... ..	५।६।	३।	८ ...	५ ... २१६
तद्युच्यमेव ... ..	७।३।	२।	५ ...	६ ... ३२२
तनुवा वै एष दिनस्ति यः ...	५।२।	२।	८ ..	५ ... ३६
तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याह	३।४।	३।१६	...	३ ... २४७
तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा०—०त्याह ...	३।५।	२।१०	..	३ ... ३१८
तन्नेवाश्रितं नेवानश्रित न क्षोद्युको	१।६।	७।१४	...	१ ... ८८५
तन्मिन्नस्य यथा नयेत्याह ... ..	६।६।	१।	८ ...	६ ... १२६
तपसस्तनूरसि प्रजायते ... ..	६।१।१०।	३	...	६ ... २७
तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् ...	५।३।	३।	८ ...	५ ... ६८
तमद्भुवन् कथाऽहास्या इत्यनुपाक्तौ	२।६।	३।	५ ...	२ ... ७१८
तमस्य कण्व एव आयसो ... ..	५।४।	७।१६	...	५ ... १०१
तमु त्वा दध्यदृषिरित्याह ... ..	५।१।	४।१२	...	५ ... ८
तमु त्वा पाथ्यो षधेत्याह ... ..	५।१।	४।१३	..	५ .. ८
तमो वा एतं गृह्णाति यस्याधिरस्य	५।७।	५।	२ ...	५ ... ३०४
तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवाक्तौ ... ..	३।१।	८।	८ ...	३ ... ५१
तं पूयाधत्त तेन पूषार्धेऽन्वित् . ...	१।५।	१।	२ ...	१ ... ७६८
तया सहामौषं परेत्य पुरस्तात् ...	७।१।	६।१३	...	६ ... १८४
तयोराविद्यमिदिदं हविश्नुषतेत्याह	२।६।	८।१६	...	२ ... ७७७
तयोस्तेषा भैषज्यं विन्ध्यदधुर् ...	६।४।	८।	४ ...	६ ... ८८
तस्मात्तस्य नाशं पुरुषनिष्क्रयण इव	६।१।११।१६	...	६ ...	३०
तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ ...	७।५।	१।	२ ...	६ ... ४७३
तस्मात् चिराच्चस्यामिष्टोम एव ...	७।१।	५।	५ ...	६ ... १७४
तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने	६।१।	६।	६ ..	६ ... १६
तस्मात् संवत्सरसदो यत् किञ्च ...	७।५।	१।	३ ...	६ ... ४७३
तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो ...	६।४।	७।	६ ...	६ ... ८७

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	श।	भा	श
तस्मात् सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत ...	६।२।	४।	३ ...	६ ...	३६
तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभमान ...	३।४।	३।	२ ...	३ ...	२४५
तस्मादाऊर्ष्यश्चैवं वेद यस्य न ...	५।५।	१०।	१८ ...	५ ...	१७०
तस्मादाऊर्ष्यश्चैवं वेद यस्य न ...	२।६।	१।	१३ ...	२ ...	६८०
तस्मादेवंविदुषा बहिष्यवमान उपसद्य' ...	६।४।	६।	३ ...	६ ..	६६
तस्माद् गायते न देयं ... ..	५।१।	८।	६ ...	५ ...	१७
तस्माद् द्वादश मासो भूत्वाग्निं चिन्वीत ...	५।६।	७।	३ ...	५ ...	२४०
तस्माद् द्विदेवत्येभ्य आदित्यो ...	६।५।	६।	५ ..	६ ...	१२४
तस्माद् यत्र दशोषित्वा प्रयाति ...	३।४।	१०।	५ ...	३ ...	२८५
तस्माद् वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यं ..	३।५।	२।	२ ...	३ ...	३१०
तस्मै च देवि वषट्स्तु . ...	५।१।	५।	४ ...	५ ..	१०
तस्मै ते विधेम वाजाय स्नाहेत्याह ...	५।४।	७।	६ ...	५ ...	१००
तस्मै त्वा प्रजापतये०—०इत्याह ...	३।५।	६।	८ .	३ ...	३५४
तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह ... ..	६।५।	१।	३ ...	६ ...	१०६
तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण ...	६।१।	१।	२३ ...	६ ...	४
तस्य विग्रहयं नाविन्दन्त्या ... ..	६।४।	७।	४ ...	६ ...	६६
तस्य स्रवं जघ्नुष ऋतवो सुह्यन्त ...	६।५।	५।	२ ...	६ ...	११२
तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेत् ...	७।१।	६।	१७ ...	६ .	१८४
तस्याङ्गलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् ...	२।५।	१।	२ ...	२ ...	५४८
तस्यामश्रान्धत् प्रजापति ... ..	७।१।	५।	२ ...	६ ...	१७३
तस्यैकैव निर्घा यत्सन्मध्ये ... ..	७।४।	८।	३ ...	६ ...	४२३
तस्यैतद्भूतं शान्तं वदेन्न मा५समश्रीयान् ...	२।५।	५।	११ ...	२ ...	५८६
तस्यै वा एतस्या एकमेवादिवयजर्न ...	३।४।	३।	२१ ...	३ ...	२४०
ता अस्य सूतदोषस इत्याह ...	५।५।	६।	६ ...	५ ...	१५३
ता वा एता मष्ठावाक् एव ...	७।१।	५।	६ ...	६ .	१०४

शास्त्रपत्रम्

	का । प्र । ख । ग । भा । इ
ताः सविभुर्वरेण्यस्य चित्रा ...	५ । ४ । ० । १४ ... ५ ... १००
ताः प्रजा अथ प्राणा अस्मिन्वत ...	५ । ३ । ६ । ३ ... ५ ... ७५
ताः प्रजाः प्राणतीः पश्यन्तीः ...	५ । ३ । ६ । ४ ... ५ ... ७५
ताः प्रजा मिथुनीभवतीर्न प्राजायन्त	५ । ३ । ६ । ५ ... ५ ... ७५
तान्दधयोऽनुवन्नुप व व्यायामेति ...	५ । ७ । ५ । ११ ... ५ ... २०६
तान्न इममूर्जं धत्त मरुतः ...	५ । ४ । ४ । ३ ... ५ ... ६४
तान्येवावक्षाणानि सन्निधाय मशोद्	२ । २ । ४ । १३ ... २ ... ३५३
तामिखद्गातोद्गायति ...	७ । ५ । ८ । १६ ... ६ ... ५१४
तामिमंनसा स्तुवते न वा ...	७ । ३ । १ । ७ ... ६ ... ३२२
ताममौघे वा ब्रह्मणे वा ह्योत्रे ...	७ । १ । ७ । ४ ... ६ ... १६२
तामशु प्रावेश्यन्त्सोमायोदेहीति	७ । १ । ६ । २ ... ६ ... १८२
तामशु प्रावेश्यन्दिन्द्रायोदेहीति ...	७ । १ । ६ । ३ ... ६ ... १८२
तामशु प्रावेश्यन् यमायोदेहीति	७ । १ । ६ । ४ ... ६ ... १८३
तामाश्रियमाश्रिते तन्तवे ...	१ । ५ । ८ । १६ ... १ ... ८११
तामाश्रियमाश्रितमभिमन्त्रयेत ...	१ । ७ । १ । २ ... १ ... ६५४
तामुत्तरेणाग्नीध्रम्यर्याग्यीयाहवनीयस्थान्ते	७ । १ । ६ । ६ ... ६ ... १८३
तामुपाह्व इति ह्योवाच ...	१ । ७ । २ । ३ ... १ ... ६६२
ता यत् सद्य सर्वा निर्वपेद्... ...	३ । ४ । ६ । १४ ... ३ ... २०६
तावत् एव स्तोमानेतावतः ...	७ । १ । २ । ३ ... ६ ... १५६
तावन्नूताममौघोमौ मा ...	२ । ५ । २ । ३ ... २ ... ५५८
तावन्नूतामभिसन्दष्टौ वै ...	२ । ५ । २ । ४ ... २ ... ५५८
तावेहि सः रभावहा इत्याह ...	५ । ३ । ११ । ७ ... ५ ... ८२
तावैतां पूर्वैणाशा गच्छताम् ...	७ । १ । ४ । २ ... ६ ... १६५
तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चात्तराणि	२ । ५ । ८ । ४ ... २ ... ६१८
तासामु त्वा अत्रुवन्नर्द्धा वा... ...	७ । ५ । २ । २ ... ६ ... ४८४

शास्त्रम्	का	प्र	थ	भा	श
तिर्यञ्चमाधारयत्पञ्चमट्कारं ...	२।५।११।१५	...	२	...	६५१
तिष्ठन्नवाह तिष्ठ ह्या श्रुततरं ...	२।५।११।४	...	२	...	६५०
तिष्ठन्नवाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या	२।५।११।४	...	२	...	६५०
तिष्ठापूरुषमासे निर्वपेद्भुद्र ...	२।२।१०।१२	...	२	...	३६६
तिष्ठमि परि गायति त्रय इमे लोका	५।१।८।५	...	५	...	१०
तिष्ठमिः परि लिखति त्रिष्टदा अग्निर्	५।१।३।१६	...	५	...	७
तिष्ठमि. प्रवेशयति त्रिष्टदा अग्निर्	५।२।२।१५	...	५	...	३७
तिष्ठमि. सादयति त्रिष्टदा अग्निर्	५।४।०।११	...	५	...	१००
तिष्ठमिर्ष्वग्निर्गृह्णाति माता पिता	६।५।६।७	...	६	...	११४
तिष्ठ या दधाति त्रिष्टदा वा अग्निर्	५।४।६।२	...	५	...	६७
तिष्ठ उत्तरा व्याडतिर्जुहोति ...	५।४।३।८	...	५	...	६३
तिष्ठ उप दधाति त्रिष्टदा विहितो	५।२।४।१०	...	५	...	४१
तिष्ठ उपसद् उपैति त्रय इमे लोका	६।२।३।६	...	६	...	३८
तिष्ठस्त्रिष्ठः सीता ह्यथति ...	५।२।५।१४	...	५	...	४३
तिष्ठो रान्नीदीर्घितः स्यात् ...	५।६।०।२	...	५	...	२४०
तीर्थं स्नाति तीर्थमेव समानाना ...	६।१।१।७	...	६	...	२
तीर्थं स्नाति तीर्थं हि ते ताम्नावेशयत्	६।१।१।६	...	६	...	२
तुषो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह	६।६।१।७	...	६	...	१२५
तूपरो भवति क्षुरपतिर्वा शया ...	२।१।५।१३	...	२	...	२६१
तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्येय ...	२।१।६।१६	...	२	...	३००
तूष्णीं चतुर्थं ह्यरत्यपरिमिता ...	२।६।४।५	...	२	...	७२६
तूष्णीमुपदधाति न ह्यीमे ...	५।२।०।१०	...	५	...	४७
द्वितीयसवनात् परिशेदे यज्ञस्य ...	६।४।६।११	...	६	...	११
द्वितीयसवने पशुकामस्य गृह्णीवाद	६।६।११।६	...	६	...	१४१
द्वितीयस्यामितो दिवि सोम थासीत्	३।५।७।२	...	३	...	३४६



माध्यमम्	का । प्र ।	ष । प्रा	भा	श
सौ देवा अपनुद्यात्मन इन्द्रायानुऊयुर्	६ । ४ । १० ।	२ ...	६० ...	१०१
सौ देवा अन्नवन्नपूतौ वा इमौ ...	६ । ४ । ६ ।	२ ...	६ ...	६६
त्रय पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका	२ । ३ । ६ ।	४ ...	२ ...	४२८
त्रय षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि	७ । ४ । ११ ।	७ ...	६ ...	४३४
त्रयस्त्रय व्या लभन्तोऽभिपूर्वमेव ...	२ । १ । ४ ।	५ ...	२ ...	२८१
त्रयस्त्रयस्त्रिंशद्वा व्यवस्ताद्भवन्ति ...	७ । ४ । २ ।	४ ...	६ ...	३६०
त्रयस्त्रयस्त्रिंशद्वा व्यवस्ताद्भवन्ति ...	७ । ४ । २ ।	८ ...	६ ...	३६१
त्रयस्त्रिंश उक्थो वैश्वदेवीयु ...	७ । २ । ५ ।	१६ ...	६ ...	२५३
त्रयस्त्रिंशतमुप दधाति ...	५ । ४ । १ ।	३ ...	५ ...	८६
त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशतमुप यन्ति	७ । ४ । ३ ।	५ ...	६ ...	३६८
त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशतमुप यन्ति	७ । ४ । ३ ।	१४ ...	६ ...	३६६
त्रयस्त्रिंशत् शौ मध्यत स्तोमौ भवत	७ । ३ । ४ ।	४ ...	६ ...	२३४
त्रयस्त्रिंशतोऽभिष्टोमा भवन्ति ...	७ । ४ । ७ ।	२ ...	६ ...	४१८
त्रयोदश लोकम्पृष्ठा उप दधाति ...	५ । २ । ३ ।	१३ ...	५ ...	३६
त्रयो वा अग्रयो ह्यथवाहनो देवाना	२ । ५ । ८ ।	११ ...	२ ...	६१६
त्रिंशतमनुब्रूयादन्नकामस्य ...	२ । ५ । १० ।	६ ...	२ ...	६४१
त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरखी भवति	६ । २ । ४ ।	८ ...	६ ...	४१
त्रिंशद्देतास्त्रिंशद्दक्षरा विराडन्नं	७ । ४ । ३ ।	२१ ...	६ ...	४००
त्रि परिषिञ्चन् पर्येति त्रिहृदा अग्निर्	५ । ४ । ४ ।	५ ..	५ ...	६४
त्रि पर्यग्नि करोति व्याहृद्धि यज्ञो	६ । ३ । ८ ।	२ ...	६ ...	७४
त्रि पवयति त्रय इमे लोका ..	६ । ४ । ५ ।	१३ ...	६ ...	६४
त्रि पुन. पर्येति षट् सम्पद्यन्ते ...	५ । ४ । ४ ।	६ ...	५ ...	६४
त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरत्तमा ...	३ । ५ । ७ ।	२ ...	२ ...	६०६
त्रिककुदा एष यज्ञो यद्दशरात्र ...	७ । २ । ५ ।	५ ...	६ ...	२५२
त्रिवितोक्त चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्	५ । २ । ३ ।	१६ ...	५ ...	३६

पाश्चमम्

का। प्र। ष। प्रा भा ४

त्रिणवाभिर्भाट्टव्यवतस्त्रिणवमेव वज्र	५।२। ६। ६ ... ५ ...	४५
त्रिणवावभिद्योभावमित ऐन्द्रौषु ...	०।२। ५।१५ ... ६ ...	२५६
त्रिणवो भवति विजित्या ... ..	०।४। ६। ६ ... ६ ...	३६८
त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव	०।४। ६।१५ ... ६ ...	३६६
त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२।६। २।२० ... २ ...	६६६
त्रिरवभिन्नेत् प्रजापतौ त्वा०—०मीति	३।१। २। ५ ... ३ ...	१०
त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति ...	०।२। ४। २ ... ६ ...	२४०
त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवल्लोका	२।५।११।१६ ... २ ...	६५२
त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका ...	६।६। ३। ४ ... ६ ...	१२८
त्रिर्निर्मृच्छाति त्रिर्हि सतं तस्मै प्रायच्छद्	६।५। १। ४ ... ६ ...	१००
त्रिर्मध्यमं, त्रयो वै प्राणाः ... ..	२।५।११।१८ ... २ ...	६५२
त्रिर्विण्टहाति त्रय इमे लोका ...	२।५। ०। ५ ... २ ...	६०६
त्रिर्हरति त्रय इमे लोका ... ..	२।६। ४। ४ ... २ ...	०२६
त्रिर्हिङ्गरोद्युक्तातृणव तद्गुणीते ...	६।४।११। ० ... ६ ...	१०४
त्रिरुतोऽधि त्रिरुतमुप यन्ति ...	०।४। २।१० ... ६ ...	३६१
त्रिरुदभिष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेज	०।४। ३। ८ ... ६ ...	३६८
त्रिरुदभिष्टोमोऽग्निष्टुदाप्तेयीषु भवति	०।२। ५। ६ ... ६ ...	२५२
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे	०।१।१०। ० ... ६ ...	२०२
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे	०।२। १। ५ ... ६ ...	२३४
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे	०।२। २। ३ ... ६ ...	२४१
त्रिरुदभिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे	०।२। ३। २ .. ६ ...	२४५
त्रिरुदभिष्टोमो वैश्वदेवीषु ... ..	०।२। ५।११ ... ६ ...	२५३
त्रिरुदसि प्ररुदसीत्याह ... ..	३।५। २।१५ ... ३ ...	३१८
त्रिरुद्भवति त्रिरुद्वै प्राणस् ... ..	६।१। ३।१२ ... ६ ...	८
त्रिरुतो वै मनुरासीद् द्विप्रता व्यसुरा	६।२। ५। ० ... ६ ...	४२

मास्यम्	का।	प्र।	ब।	मा	भा	श
त्रिष्टुग्दपतत् त्रयोदशाक्षरा सतो	६।१।	६।	५...	६...	१६	
त्रिष्टुङ्मुखो वै द्वयीयस्त्रिरात्रस् ...	७।२।	८।	६...	६...	२७	
त्रिष्टुभ उभ दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	५।३।	८।	७...	५...	३८	
त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	२।५।	१०।	३...	२...	६१	
त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुग्	५।१।	३।	१०...	५...	८	
त्रिसप्तमि पशुकामस्य परि मिनुर्यात्	५।२।	६।	५...	५...	४५	
त्रौःस्तृचाननुब्रयाद्वाजन्यस्य ...	२।५।	१०।	१...	२...	६१	
त्रौणि जुहोति त्रय इमे लोका ...	५।४।	६।	१२...	५...	१५	
त्रौणि वा आदित्यस्य तेजाःसि ...	२।१।	४।	४...	२...	२९	
त्रौणि वाव देताःसि पिता पुत्र पौत्र.	५।६।	८।	७...	५...	२४५	
त्रौणि वाव सवनान्यद्य द्वितीयः ...	३।२।	२।	१...	३...	८६	
त्रौणि शतान्यनूचीनाहमथ्यवच्छिन्नानि	७।१।	५।	६...	६...	१०४	
त्रौण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका	७।४।	५।	४...	६...	४०६	
त्रौण्येतानि हवीःसि भवन्ति ...	५।५।	१।	१८...	५...	३१६	
त्रेधानक्ति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं	२।६।	५।	१३...	२...	७३४	
त्रेधा विभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका	५।४।	३।	६ .	५...	६३	
त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रः ..	७।१।	६।	१५...	६...	१८४	
त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभ द्वितीयमहस्	७।२।	८।	२...	६ .	२७३	
व्यतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका	७।३।	३।	२...	६ . .	३३१	
व्यतिर्वय कृतमयानामित्याह ...	५।२।	१०।	१८...	५...	५५	
व्यालिखिता भवति इमे वै ...	५।२।	८।	११...	५..	४६	
व्युड्ङिं करोति त्रय इमे लोका ...	५।१।	६।	१२...	५...	१४	
व्युन्नताद्यै देवयजनादङ्गिरस सुवर्ग	६।२।	६।	१२...	६...	४४	
व्युन्नते देवयजने याजयेत् ...	६।२।	६।	११...	६...	४४	
त्वं यज्ञेद्विद्य इत्यादितः ...	६।१।	४।	१६...	६...	१२	

प्राञ्चणम्	का। प्र।	ब। मा	भा	४
त्व ५ सोम तनूकञ्च इत्याह ...	६।३।	२। ४ ...	६ ...	६१
त्वमग्ने सूर्यवर्षा असीत्याह ...	१।५।	०।१० ...	१ ...	८०६
त्वष्टा इतपुत्रो वीन्द्रः सोम ...	२।५।	२। १ ...	२ ...	५५०
त्वष्टीमती ने सपेयेत्याह ...	...	६।१।	८। ६ ...	६ ... २३
त्वष्टुरहं देवयज्ञाया पशूनाः ..	१।७।	४।११ ...	१ ...	६०३
त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह ...	...	५।१।	४।११ ...	५.. ६
त्वाष्टं वडबमा लभेय पशुकामस् ...	२।१।	८। ६ ...	२..	३१०
त्वाष्टमष्टाकपालः शुखो दक्षिणा	१।८।१७।	६ ...	२..	१७४
त्वाष्टो भवति त्वष्टा वै रेतस सिक्तस्य	६।६।	६। ४ ...	६ ...	१३४

## ६

दक्षिणत श्रय एतद्वै यज्ञमानस्य .	६।२।	५।११ .	६ ...	४३
दक्षिणतो वर्षीयसी करोति ..	२।६।	४।११ ...	२ ...	७२६
दक्षिणस्य दविर्धानस्योत्तरस्या ...	६।४।	६।१० .	६ ...	१०१
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	१।७।	६। ८ ...	१ ...	६८२
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	५।२।	१। ४ ...	५ .	६४
दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु	५।२।	५।१३ ...	५ ...	४३
दक्षिणा कार्ध्वर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरी	५।२।	७।११ ...	५ ...	४७
दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य ...	६।२।	६।१० ...	६ ...	५१
ददतो मे मा क्षायीत्याह ...	...	१।७।	१।१७ ...	१ . ६५६
दधि मधु घृत मापो धाना ...	२।३।	२।१७ ...	२ ..	४१२
दध्ना पूर्वामौदुम्बरीः स्वयमावृत्ताया	५।४।	७।१० ...	५ ...	१००
दध्ना पुरस्ताञ्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्	५।४।	७।२१ ...	५ ...	१०१
दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति ...	...	५।२।	६। ८ ...	५ ... ५२
दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूनाः रूपः ...	६।२।	४। ४ ...	६ ...	३६

श्रावणम्	का । प्र ।	श । प्रा	भा	४
दर्मस्तम्भे जुहोति यदा चम्या चमृतं	५ । ६ ।	४ । ३	...	१५ ... २२३
दर्भैरादधात्ययातयामत्वाय ...	१ । ५ ।	१ । ५	...	१ ... ७०
दर्शपूर्णमासयोर्वै देवा उज्जितम्	१ । ० ।	४ । २	...	१ ... ६०२
दर्शपूर्णमासावात्ममान एतौ क्षोमौ	३ । ५ ।	१ । ४	...	५ ... ३०८
दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्वात्ममान	१ । ६ । १० ।	०	...	१ ... ६२३
दशतं न विच्छिन्द्याद् ...	० । १ ।	५ । ०	...	६ ... १०४
दशदशोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५ । २ । १० । ११	...	५ ...	५४
दशदशोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५ । ३ ।	५ । १०	...	५ ... ०४
दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वक्ष'	० । ४ ।	० । ३	...	६ ... ४१८
दशपेयो भवति ...	१ । ८ । १८ ।	४	...	२ ... १०८
दश प्राणघृत पुरस्तादुप दधाति ...	५ । ३ ।	२ । ०	...	५ ... ६०
दशभिर्वत्सहैः सोमं क्रीणाति ...	१ । ८ । १८ ।	३	...	२ ... १०८
दशमेऽहन् ऋक्षान्ते प्राणा वै ...	३ । ५ । १० ।	०	...	३ ... ३५८
दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् ...	५ । ४ ।	६ । १४	...	५ ... ६८
दश समानत्र जुहोति दशाक्षरा ...	३ । ४ । १० ।	४	...	३ ... २८५
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराड् ...	३ । ३ ।	५ । २४	...	३ ... १८६
दश हवींश्चि भवन्ति ...	० । ५ ।	१ । २	...	६ ... ५४०
दशोपदधाति दशाक्षरा विराड् ..	५ । ३ ।	२ । ६	...	५ ... ६०
दाक्षापण्यश्चेत् सुवर्गकामो यजेत्	२ । ५ ।	५ । ५	...	२ ... ५८५
दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयम्	२ । ५ ।	४ । ६	...	२ ... ५०६
दिक्षूप दधाति देव पुरा एवैता ...	५ । ० ।	३ । ३	...	५ ... २६१
दिग्भ्यो षोडशसमस्यति ...	५ । २ ।	५ । २०	...	५ ... ४३
दिग्बती पुरोनुवाक्या भवति ...	० । ५ ।	१ । ६	...	६ ... ५४०
दिवं गच्छ सुव' पतेति हिरण्यं ऊत्वोद्	६ । ६ ।	१ । ५	...	६ ... १२५
दिव गच्छ सुव पतेत्याह ...	५ । १ । १० । २१	...	५ ...	२३

प्राञ्चर्यम्	का । प्र । च । भा	भा	इ
दिवं वै यद्भूस्य वृद्धं गच्छति ...	३ । ४ । १ । ६ ...	३ ...	२४४
दिवि ते बृहद्भ्य इत्याह ...	३ । ४ । ३ । १५ ...	३ ...	२४७
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै ..	२ । ६ । ५ । ४ ...	२ ...	७३४
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै ...	६ । २ । १० । ४ ...	६ ...	५२
दिश्र सधुवाणेन अभिजित्या ...	७ । ५ । १ । ४ ...	६ ...	५४०
दुन्दुभौग्समा घ्नन्ति परमा वा एषा वाग्	७ । ५ । ६ । ५ ...	६ ..	५२३
देव च्वा मर्त्येऽखित्याह ...	६ । १ । ४ । १५ ..	६ ...	१२
देवः सवितारं गच्छ स्वाहित्याह ...	६ । ४ । १ । ८ ...	६ ...	८४
देवताभ्यो वा एष च्वावृश्यते ...	२ । ४ । ११ । १० ...	२ ...	५२१
देवता वै सर्वा सदृशीरासन् ...	६ । ६ । ८ । ७ ...	६ ...	१३७
देवताश्च वा एते प्राण्यमानयो ...	३ । १ । ७ । ६ ...	३ ...	३८
देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु ...	६ । ३ । ११ । ७ ...	६ ...	८१
देव त्वष्टर्भूर्दि ते सः समेतित्याह	६ । ३ । ११ । ५ ..	६ ..	८१
देव त्वष्टर्वसुरखेत्याह ...	६ । ३ । ६ । ७ ...	६ ...	७१
देवदूता वा एते यदृत्विजो ...	१ । ७ । ३ । ५ ...	१ ...	६६८
देवनिधिर्वा एष निधीयते ...	५ । ६ । ६ । २ ...	५ ...	२३४
देवलक्ष्मं वै व्याखिखिता ...	५ । २ । ८ । १० ...	५ ...	४६
देवलोकं वा चमिना यजमानो ...	२ । ६ । २ । ४ ...	२ ...	६६७
देव सः स्थानेत्याहासौ ...	३ । ३ । ८ । १६ ...	३ ..	२०६
देवसत्रं वै षडरात्रमासते ..	७ । २ । १ । २ ...	६ ...	२३४
देवसवितरेतवु ते प्राहित्याह प्रसूत्यै	२ । ६ । ६ । ८ ...	२ ...	७७५
देवस्त्वा सविता उदपत्वित्याह ...	५ । १ । ७ । ६ ...	५ ...	१६
देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह ...	६ । ३ । ३ । ३ ...	६ ...	६३
देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह ...	६ । ३ । ४ । ५	६ ...	६६
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति खनति	५ । १ । ४ । १ ...	५ ...	८

प्राक्कथम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	व	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति यावाणाम्	६। ४।	४। १	...	६ ... ६०	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति रश्मिनाम्	६। ३।	६। ८	...	६ ... ७१	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति रूप्यम्	२। ६।	४। १	...	२ ... ७२८	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यम्बिम	६। २। १०।	१	...	६ ... ५२	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्याह ...	५। १।	१। १२	...	५ ... २	
देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्याह ...	५। ६।	३। ४	...	५ ... २१६	
देवस्य सवितुर्मागोऽसौत्युत्तरतो ...	५। ३।	४। ८	...	५ ... ७१	
देवा अग्निं धारयन् ऋविणोदा ...	५। १। १०। १४.	५	...	२३	
देवाऽऽखेदुत्तरवेदिरुपाववर्त्तौ हिव ...	६। २।	०। ८	...	६ ... ४०	
देवा गातुविदो गातुं विच्वा ...	६। ६।	२। ०	...	६ ... १२८	
देवाना त्वा पत्नीरित्याह ...	५। १।	०। ४	...	५ ... १६	
देवाना पत्नीरधिर्गृहपतिर ...	१। ०।	४। १२.	१	...	६०३
देवाना वा अनिष्ठा देवता ...	२। ६।	१। १०	...	२ ... ६७६	
देवाना वा अन्तं जग्मुयामिन्द्रियं ...	०। ५।	८। १	...	६ ... ५१३	
देवाना वा इष्टा देवता आसन् ...	२। ६।	६। ११	...	२ ... ७७६	
देवाना सुवर्गं लोकं यता ...	५। ३।	२। ६	...	५ ... ६६	
देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो ...	६। ३।	२। ३	...	६ ... ६१	
देवा मनुष्या पितरस्तेऽन्यत ...	२। ४।	१। १	...	२ ... ४०८	
देवा युवमित्याह देवान् ह्येषा ...	२। ५।	६। १४	...	२ ... ६३१	
देवा वा अहो यज्ञियं गाविन्दन् ...	२। ५।	६। ८	...	२ ... ६०२	
देवा वा इत इत पत्नी सुवर्गं लोकं	६। ५।	८। ३	...	६ ... ११७	
देवा वा इन्द्रियं वीर्यं १ थमजन्त ...	६। ६।	८। १	...	६ ... १३०	
देवा वै ल्यष्टारमजिघाऽसन्तपत्नी	६। ५।	८। ११	...	६ ... ११८	
देवा वै देवयजनमध्ववसाय ...	६। १।	५। १	...	६ ... १३	
देवा वै नर्चिं न यजुष्यश्चयन्त ...	२। ५।	०। १	...	२ ... ६०६	

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	ष।	मा	भा	वृ
देवा वै पुष्प रक्षोभ्य इति स्वाहाका०	२।६।	१।११	...	२	...	६०६
देवा वै पुष्टि नाविन्दन् तां मिथुने	२।१।	६।	६	...	२	३१६
देवा वै प्रवाङ्गम् ग्रहानग्रहवत् ...	६।६।१०।	१	...	६	...	१३६
देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्यं उपाश्रुणोत्	३।५।	०।	३	...	३	३४६
देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिम्	२।३।	२।	१	...	२	४१०
देवा वै यज्ञमाप्नोत्रे व्यभजन्त ...	६।४।	२।	१	...	६	८६
देवा वै यज्ञ परा जयन्त . . .	६।३।	१।	२	...	६	५८
देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं . . .	२।६।१०।	१	...	२	...	०६४
देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरायन्त ...	२।६।	८।	०	...	२	०६५
देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरायन्त ...	६।५।	६।	४	...	६	११३
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	१।०।	३।	८	...	१	६६८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	२।५।	४।	२	...	२	५०८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	३।२।	२।	४	...	३	८०
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	३।४।	६।	१	...	३	२५६
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	५।३।	३।	१	...	५	६८
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।४।	६।	१	...	६	६५
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।४।११।	१	...	६	...	१०३
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त	६।६।	६।	१	...	६	१३८
देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत . . .	३।३।	६।	१	...	३	१६४
देवा वै या व्याङ्गतीरजुहवुस् ...	६।२।	१।१०	...	६	...	३३
देवा वै या प्राचीराङ्गतीरजुहवुर्	६।३।	१।	६	...	६	५६
देवा वै या प्राचीराङ्गतीरजुहवुर्	६।४।१०।	०	...	६	...	१०२
देवा वै या प्रातरुपसद उपासोदन्	६।२।	३।	०	...	६	३८
देवा वै राजन्याज्जायमानादविभयुस्	३।४।१३।	१	...	२	...	५३६
देवा वै सऽस्थिते सोमे प्र सुचो हरन्	६।३।	४।	२३	...	६	६८



प्राण्यम्	का। प्र।	अ। प्रा	भा	४
देवा वै सत्रमासत तेया दिशोऽदस्यन्	१।६।११।	७ ...	१ ...	६३०
देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमित	... २।३।३।	१ ...	२ ...	४१३
देवा वै सामिधेनौरनूच यज्ञं नान्वपश्यन्	२।५।११।	६ ...	२ ...	६५१
देवाश्च वै यमश्चास्मिंल्लोकेऽस्पृङ्गन्त	२।२।४।	६ ...	२ ...	२८२
देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त	... २।१।३।	१ ...	२ ...	२०५
देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त	... २।६।१।	७ ...	२ ...	६०६
देवासुरा संयत्ता व्यासन् कनीयाऽसौ	५।३।११।	१ ...	५ ...	८२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् तान् देवान्	२।३।७।	१ ...	२ ...	४३१
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा	१।५।१।	१ ...	१ ...	७३६
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा...	२।२।११।१२ ...	२ ...	३ ...	३००
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा	२।४।२।	१ ...	२ ...	४८२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा...	५।४।६।१३ ...	५ ...	६ ...	६८
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा...	६।२।२।	१ ...	६ ...	३५
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा .	६।२।२।१० ...	६ ...	६ ...	३६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते देवा .	६।३।१०।१४ ...	६ ...	६ ...	८०
देवासुरा संयत्ता व्यासन् ते देवा ..	७।२।५।	७ .	६ ...	२५२
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते न ...	५।४।१।	१ ...	५ ...	८६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् ते वामं...	५।५।३।	७ ...	५ ...	१३०
देवासुरा संयत्ता व्यासन् तेया ...	२।४।३।	१ ...	२ . .	४८६
देवासुरा सयत्ता व्यासन् तेऽसुरा	५।७।३।	२ ...	५ . .	२६१
देवासुरा सयत्ता व्यासन्त इन्द्र ...	३।४।४।	२ . .	३ .	२५४
देविका निर्वपेत् प्रजाकाम	... ३।४।६।	१ ...	३ ...	२७७
देवीराष एष वो गर्भं इत्याह	... ६।६।३।१६ ...	६ . .	१२६	
देवीरापो अपान्नपादित्याह	... ६।१।४।२१ ...	६ ...	१३	
देवीरापो अपान्नपादित्याह	... ६।४।३।	६ . .	६ ...	८६

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	ष।	भा	श
द्वादश पञ्चोद्धोर्ब्रह्मणो ... ..	१।८।	१८।	११ ...	२० ...	१०८
द्वादश भवन्ति द्वादश मासा संवत्सरः	५।६।	२।	५ ...	५ ...	२०८
द्वादश राजीर्दीक्षितः स्याद् ... ..	७।२।	१०।	७ ...	६ ...	२६२
द्वादश वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याज्जस्	६।१।	२।	१५ ...	६ ...	६
द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्धा	७।४।	७।	५ ...	६ ...	४१८
द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासा. संवत्सरः	२।५।	११।	२० ...	२ ...	६५२
द्वादशाहीने सोम उपैति ... ..	६।२।	३।	१२ ...	६ ...	३८
द्वादशैकविंशति भवन्ति प्रतिष्ठित्या	७।४।	७।	७ ...	६ ...	४१६
द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा ऋगती	५।४।	११।	१४ ...	५ ...	१०६
द्वाभ्या लोमाव दान्ति द्वाभ्या त्वघं ...	७।४।	६।	२ ...	६ ...	४२६
द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।१।	४।	३ ...	५ ...	८
द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः	६।३।	२।	२ ...	६ ...	६०
द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमान	६।६।	१।	२ ...	६ ...	१२५
द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।४।	४।	१६ ...	५ ...	६५
द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या ... ..	५।१।	२।	१८ ...	५ ...	६
द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः	३।१।	५।	२ ...	३ ...	३०
द्वाभ्यामुपाव हरति प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।१।	५।	३४ ...	५ ...	१३
द्वाभ्यां प्रवयत्यक्षोरात्राभ्यामेवैनं ...	६।१।	१।	२१ ...	६ ...	३
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ... ..	१।०।	४।	४ ...	१ ...	६०२
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।१।	३।	१४ ...	५ ...	०
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।१।	५।	६ ...	५ ...	११
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।१।	२।	१० ...	५ ...	३०
द्वाभ्या प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।२।	८।	० ...	५ ...	४६
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।४।	५।	६ ...	५ ...	६६
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।४।	६।	१६ ...	५ ...	६८

प्राप्तम्	का। प्र। अ। प्रा	भा	इ
दाभ्या प्रतिष्ठित्यै . . . . .	५।४।१०।	५ . . .	५ . . . १०६
दाभ्या प्र वृणक्ति द्विपाद् यजमान	५।१।८।	६	५ . . २०
दावेकविद्गौ भवत प्रतिष्ठित्या .	७।४।३।१६	... ६ ...	३८८
द्वि पधन्वित्याह तस्मात् द्वि	५।१।७।	७ ... ५	१६
द्विगुण त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहुर्	५।२।५।११	... ५ . .	४२
द्विपदोप दधाति द्विपाद् यजमान	५।३।८।१०	.. ५ ..	७८
द्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्यै ... . .	६।३।४।११	... ६ ...	६७
द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ... ..	५।५।३।८	... ५ ...	१४७
द्विजुं ह्योति हे हि घदुयी ... ..	५।५।३।५	... ५ . .	१२७
द्विस्तना करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय	५।१।६।१६	. ५ .	१५
हे आ दधाति द्विपाद्यजमान ...	६।२।१।१५	... ६ . .	३४
हेहे सम्भरति याज्यानुवाक्ययोरेव	१।६।८।	६ . . १ ..	८०२
हेधा वा अग्नि चिक्यानस्य यज्ञ ...	५।७।६।११	. ५ ...	४१२
हे परिगृह्यवती भवतो ... ..	५।४।६।१०	... ५ .	८८
हे वा एते विरागौ तयोरेव नाना	७।३।८।२	... ६ ...	३५०
हे वाव देवसन्ने दादशाहस्रैव ...	७।४।५।१	... ६ .	४०८
हेषोभ्योऽन्यस्ततेभ्य इत्याह . ...	६।३।२।५	... ६ . .	६१
ह्यौदावमि वृजति तस्माद् द्यौदौ प्राया	६।४।४।१५	... ६ ...	८१
ह्यौ यदह्यौ भवतस्तानि दादशाहानि	७।४।११।	६ ६ ...	४२४
ह्यौ स्तोमो प्रातस्त्रवन वदतो	७।१।१।२	... ६ ...	१४७

## ध

धरण एकविद्ग इति पञ्चात् .	५।३।३।४	. ५ ...	६८
धर्षश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति	५।३।४।८	. ५ ...	७१
धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति ...	६।३।६।१२	... ६ ...	७१

प्राङ्गणम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	३
धात्रे पुरीडाशं द्वादशकपालं ...	१।८।	८।	१ ...	२५... ६८
धिययास्वा इत्याह विद्या वै धियया	५।१।	०।	५... ५...	१६
धिष्यिया वा अमुभिंल्लोके ...	६।३।	१।	५... ६...	५८
धेनै वा एतदेतो यदाज्यम् ...	२।२।	६।	६... २...	३६४
ध्रुवस्तिष्ठ अविद्याचलिरित्याह ...	५।२।	१।	०... ५...	३३
ध्रुवा वै स्थिमाना यज्ञोऽनुस्थिते	१।०।	५।	१... १...	६०७
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽं सजातेषु ...	१।६।१०।	१...	१...	६२२
ध्रुवोऽसि—•भूयासमिति परिधीन्	२।३।	६।	६... २...	४४०

## न

नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः ...	१।५।	६।१०...	१...	८१८
नक्तोषासेति ह्य्यायै श्वेतवत्स्यै ...	५।४।	६।	०... ५...	१०५
नक्तोषासेति पुरोनुवाक्या ...	५।४।	०।	०... ५...	१००
नक्तोषासेत्युत्तरयाहोरात्राभ्यामेवैनम्	५।१।१०।१२...	५...		२३
नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै ...	५।४।	१।	६... ५...	६०
नमं ह्यथोऽमुप प्र वर्त्तयति... ...	६।५।	८।१८...	६...	११८
न क्षिणतीति शोवाच प्र तु जनयतीति	१।०।	२।२०...	१...	६६३
न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर् ...	१।५।	६।१४...	१...	८१८
न दुस्वर्मा भवति य एवं वेद ...	५।२।	३।१६...	५...	४०
न द्वे यजेत यत्पूर्वया सम्प्रति ...	२।५।	५।	३... २...	५८५
न पर्यावर्त्तयति यत्पर्यावर्त्तयेदुदावर्त्तः	६।४।	१।	५... ६...	८४
नपात्को वै नामैयोऽभिर्यत् ...	५।४।१०।१०...	५...		१००
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोऽनृ	६।२।	१।१२...	६...	३४
न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो. ...	६।१।	३।१६...	६...	६
न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्त्रजेद् ...	६।१।	४।	०... ६...	११

भास्वपम्

का। प्र। ष। ना भा इ

न पुरा सरोमस्य क्रयादपोर्णीत ...	६।१। ३। ७ ... ६ ...	८
न प्रतिश्रुणाति यत् प्रतिश्रुणीपाद्	२।६। ५। १४ ... २ ...	७३४
नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह ...	६।४। १। १५ ... ६ ...	८५
नम इन्द्राय०—०रिति होत्रियम्	३।२। ४। ७ ... ३ ...	८८
नमस्ते हरसे श्रोचिष इत्याह ...	५।४। ४। १३ ... ५ ...	८५
नमोऽग्ने०—०इत्याहवनीयम् ...	३।२। ४। ३ ... ३ ...	८८
नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो ...	६।३। २। १६ ... ६ ...	६२
नमो राज्ञे नमो वरुणाय ...	७।४। १६। १-६ . ६ ...	४४६
नमो रुद्राय०—०इत्यामौध्रम् ...	३।२। ४। ५ ... ३ ...	८८
नयवत्यर्चाऽऽमीध्रे जुहोति ...	६।३। २। ६ ... ६ ...	६१
नवकपाल पुरोडाशो०—०प्राणेन	६।२। १। ८ ... ६ ...	३३
नवकपाल पुरोडाशो०—०स्तोत्रेन	६।२। १। ७ . . ६ ...	३३
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणा ...	६।६। २। २ ... ६ ...	१२७
नवनव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणा.	३।५। १०। ५ ... ३ ...	३५८
नवभिरध्वर्युं रुद्रायति ...	७।५। ८। ५ ... ६ ...	५१३
नवराज्ञो भवत्यभिपूर्वमेवास्तिन् ...	७।२। ४। ४ ... ६ ...	२४७
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्याहृतं	५।३। ४। १७ ... ५ ...	७२
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्याहृतं	६।४। ८। ५ ... ६ ...	८८
न वा एतेन पूतो न मेथो ...	५।५। ६। १२ ... ५ ...	१७१
न वा एघोऽन्यतो वैश्वानरः ...	७।२। १०। १ ... ६ . .	२६१
नवाश्रिमभिचरत कुर्यात् . .	५।१। ६। १८ ... ५ ...	१५
न विष्वक्षं विद्युयाद्यद्विष्वक्ष विद्युयात्	२।६। ५। १८ ... २ ...	७३५
नवोनवो भवति जायमान इति ...	२।३। ५। ४ ... २ ...	४२४
न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति	५।१। ८। २२ ... ५ ...	१६
न सम्भिनत्ति तस्मादसम्भिन्ना प्राणा	६।२। ११। ७ ... ६ ...	५५

प्राश्नवम्	का	प्र	थ	मा	भा	४
न सादयत्यसन्नाडि प्रजा प्र जायन्ते	६।५।	७।	२	...	६।...	११५
न सादयत्यसन्नाडि प्रजा प्र जायन्ते	६।५।	८।	१२	...	६	११८
न स्यावराणा गृहीयात् वरुणागृहीता वै	६।४।	२।	८	...	६	८०
न ह स्म वै पुराभिरपरशुवृक्षं ...	५।१।	१०।	१	...	५	२२
न ह्येवा इक्षयन्त्या हृतीयसवनात् . .	६।४।	२।	१६	...	६	८८
नाक यट्त्रिंश इत्युत्तरत ...	५।३।	३।	१०	...	५	७०
नाकसद्विधै देवा सुवर्ग लोकमायन्	५।३।	७।	१	...	५	७६
नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत ... ..	२।५।	४।	८	..	२	५७६
नामिं चित्वा रामामुपेयाद् ...	५।६।	८।	६	...	५	२४५
नात्यय प्रहरेद्यदत्ययं प्रहरेद् ...	२।६।	५।	१६	...	२	७३४
नादियमुत्सृजेयु' ... ..	७।५।	७।	५	...	६	५०६
नाध्वर्युंरपगायेद्वाग्वीर्यो वा ध्वर्युः	६।३।	१।	११	...	६	६०
नागददासभ पत्वेत्याह ... ..	५।१।	५।	१६	...	५	२१
नानुवपट् करोति ... ..	६।५।	८।	१३	...	६	११८
नान्तममङ्गारमति हरेद् ... ..	६।३।	६।	१४	...	६	७७
नान्तमा वदन्तीस्तोयाद् . ...	६।४।	२।	७	...	६	८७
नान्यामाहुति पुरस्ताच्छुद्धयाद् . .	६।२।	३।	३	...	६	३८
नान्यामुत्तरामियकामुप्रदध्याद् . .	५।३।	७।	१०	..	५	७७
नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत . . ...	६।५।	३।	८	...	६	११०
नामिदमे परि प्यपति ... ..	६।३।	४।	१६	...	६	६७
नामावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्च ...	२।५।	६।	१०	...	२	६०२
नायुधं वा एतद् यजमान सः स्मृतते	६।५।	५।	४	...	६	११२
नासिंमाच्छंति सर्वमायुरेति ...	५।६।	२।	३	...	५	२०८
नासोमपात्रो सद्रयेदनागत ...	२।५।	५।	१	..	२	५८४
नाष्ठासोक्ताम् श्वेतयामिषेत्याहुः ..	६।१।	१।	३	...	६	१

भाष्यम्

	का । प्र ।	च । प्रा	भा	मा	य
निराग्ना स्थः—• इत्याहौषधीभ्य	३ । १ ।	८ । ४ ...	३ ...	४	४५
नियच्छति वृष्टिमेवाऽस्मै ... ..	२ । ६ ।	५ । १५ ...	२ ...	०३४	
नियुत्वते भवति भ्रुवा एवास्मा ... ..	२ । १ ।	१ । ४ ...	२ ...	२४२	
निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्	६ । २ ।	६ । २१ ...	६ ...	४५	
निर्ऋत्यै वास्य यज्ञ याहयति ... ..	६ । २ ।	६ । २३ ...	६ ...	४५	
निर्वपेदभिचर्धमाणो ... ..	२ । २ ।	३ । ३ ...	२ ...	३४८	
निर्वाधैर्वै देवा अस्तरान्निर्वाधेऽकुर्वत	५ । १ । १० । ११ ...	५ ...	२३		
निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितॄणां	२ । ५ । ११ ।	१ ...	२ ...	६५०	
निवेशन सङ्गमनो वद्वानामित्याह	५ । २ ।	४ । १६ ...	५ ...	४१	
निश्रिताया निर्वपेत् . ... ..	२ । २ ।	२ । ४ ...	२ ...	३४८	
नि धौदन्तु गो अप दुर्मतिः हनदित्याह	५ । १ ।	५ । ३० ...	५ ...	१६	
नियुक्त्यै सद्भाति प्रजानां प्रजननाय	६ । १ ।	७ । ५ ...	६ ...	१८	
नृषुक्षसा भागोऽसौति दक्षिणत	५ । ३ ।	४ । २ ...	५ ...	००	
नृमेधस्य परुच्छेपस्य ब्रह्मवाद्यमवदेताम्	२ । ५ ।	८ । ५ ...	२ ...	६१८	
नृषदे वहिति व्याधारयति ... ..	५ । ४ ।	५ । १ ...	५ ...	८५	
नैययोध औदुम्बर आश्वत्य ... ..	३ । ४ ।	८ । ११ ...	३ ...	२६८	
नैऋतं घरं परिऋत्यै गृहे ... ..	१ । ८ ।	८ । ३ ...	२ ...	१०२	
नैऋतमेककपालं कृष्यं वास ... ..	१ । ८ ।	१ । २ ...	२ ...	१	
नैऋतौ कृष्णास्त्रिस्तुषपक्षा भवन्ति	५ । २ ।	४ । ६ ...	५ ...	४०	
नोक्त्ये गृहीयात् प्रजा वै ... ..	६ । ६ । ११ ।	० ...	६ ...	१४१	
न्यन्ये धिष्यिया उप्यन्ते . . ...	६ । ३ ।	१ । १६ ...	६ ...	६०	

प

पक्षी भवति न क्षपक्षः मतिस्तुमर्हति	५ । २ ।	५ । ३ ...	५ ...	४२
पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञ पङ्क्तपुदयन	२ । ६ । १० ।	० ...	२ ...	०८५

प्राश्नम्	का । प्र ।	ष । प्रा	भा	४
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	० । २ ...	६ । ...	११५
न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्र जायन्ते	६ । ५ ।	८ । १२ .	६ ...	११८
न स्यावराया गृहीयात् वरुणागृहीता वै	६ । ४ ।	२ । ८ ...	६ ...	८०
न ह स्म वै पुरामिरपरशुहृक्खं ...	५ । १ । १० ।	१ ...	५ ...	२२
न ह्येता ईषयन्त्या हृतीयसवनात् .	६ । ४ ।	२ । १६ ...	६ . .	८८
नाक' षटत्रिंशद् इत्युत्तरत ...	५ । ३ ।	३ । १० ...	५ ...	७०
नाकसद्भिर्वै देवा सुवर्गं लोकमायन्	५ । ३ ।	७ । १ ..	५ ...	७६
नागतश्रीर्महेन्द्र यजेत ... .	२ । ५ ।	४ । ८ ..	२ . .	५७६
नामि चित्वा रामामुपेयाद् ...	५ । ६ ।	८ । ६ ...	५ ...	२४५
नाथय प्रहरेद्यदथयं प्रहरेद् ...	२ । ६ ।	५ । १६ ...	२ ...	७३४
नादियमुत्क्षेपु' ... ..	७ । ५ ।	७ । ५ ...	६ ...	५०६
नाध्वयुंरपगायेद्वाग्नीर्यो वा ध्वयुं	६ । ३ ।	१ । ११ ...	६ ...	६०
नानदद्नासम पत्वेत्याह ... ..	५ । १ ।	५ । १६ ...	५ ...	२१
नानुवषट करोति ... ..	६ । ५ ।	८ । १३ ...	६ ...	११८
नान्तममङ्गारमति हरेद् ... ..	६ । ३ ।	६ । १४ ..	६ ...	७०
नान्तमा वहन्तीरतीयाद् . ...	६ । ४ ।	२ । ७ ...	६ ...	८७
नान्यामाज्जति पुरस्ताञ्जुञ्जयाद् ..	६ । २ ।	३ । ३ ...	६ ...	३८
नान्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्याद् ...	५ । ३ ।	७ । १० ...	५ ...	७०
नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत .. ..	६ । ५ ।	३ । ८ ...	६ ...	११०
नामिदमे परि ध्ययति ... ..	६ । ३ ।	४ । १६ ...	६ ...	६७
नामावाम्यायाश्च पौर्यमास्याश्च ..	२ । ५ ।	६ । १० ...	२ ...	६०२
नायुधं वा यत्तद् यत्रमान सङ्कृतते	६ । ५ ।	५ । ४ ...	६ ...	११२
नार्तिमाष्यंति सर्वमायुरेति ...	५ । ६ ।	२ । ३ ...	५ ...	२०८
नासोमयात्री सन्नवेदनाग्न्त ...	२ । ५ ।	५ । १ .	२ .	५८४
नास्माक्षोकात् स्वेतयमिवेत्याज्ज ...	६ । १ ।	१ । ३ ...	६ ...	१



माह्वयम्

	का। प्र।	थ। प्रा	भा	इ
निराभ्या स्त्र्य०—० इत्याहौषधीभ्य	३।१।	८।	४ . . ३ ...	४५
नियच्छति वृष्टिमेवाऽस्मै ... ..	२।६।	५।१५...	२ ...	७३४
नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा ...	२।१।	१।	४ ... २ ...	२४२
निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्	६।२।	६।२१	... ६ ...	४५
निर्ऋत्यै वास्य यज्ञ ग्राहयति ...	६।२।	६।२३	... ६ ...	४५
निर्वपेदभिर्चर्यमाणो... ..	२।२।	३।	३... २ ...	३४८
निर्वाधैर्वै देवा अमुरान्निर्वाधेऽकुर्वत	५।१।	१०।११	... ५ ...	२३
निवीत मनुष्याणा प्राधौनावीत पितृणा	२।५।	११।	१ ... २ ...	६५०
निवेशन सङ्गमनो वसूनामित्याह	५।२।	४।१६	... ५	४१
निश्रिताया निर्वपेत् . . . .	२।२।	२।	४ . . २ ...	३४८
नि धीदनुनो अप दुर्मतिः हनदित्याह	५।१।	५।३०	... ५ ...	१३
निरुक्तं वध्नाति प्रजाना प्रजननाय	६।१।	७।	५ . ६ ...	१८
नृचक्षसा भागोऽसीति दक्षिणत	५।३।	४।	२ ... ५ ..	७०
नृमेधस्य परच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेताम्	२।५।	८।	५ ... २ ..	६१८
नृषदे वडिति व्याघारयति ... . .	५।४।	५।	१ ... ५ . .	६५
नैयग्रोध औदुम्बर चाश्वत्य ...	३।४।	८।११	... ३ ...	२६६
नैर्ऋतं शरं परिष्टत्यै गृहे ... ..	१।८।	८।	३ ... २ ...	१०२
नैर्ऋतमेककपालं ह्यण्य वास . .	१।८।	१।	२ ... २ ...	१
नैर्ऋती ह्यणास्त्रिस्तुषपक्वा भवन्ति	५।२।	४।	६ . ५ ...	४०
नोक्थ्ये गृहीयात् प्रजा वै . . ...	६।६।	११।	७ ... ६ . .	१४१
न्यन्ये धिष्ण्या उप्यन्ते . . . .	६।३।	१।१६	... ६ ...	६०

प

पक्षी भवति न ह्यपक्ष पतिवृमर्हति	५।२।	५।	३ ... ५ ...	४२
पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञ पङ्क्त्युदयन	२।६।	१०।	७ ... २ ...	७६५

प्राश्नम्	का। प्र।	ख। वा	भा	४
पङ्क्तौ याञ्छानुवाक्ये भवत ...	३।५।	४।१४	... ३...	३३०
पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः	६।२।	१। ४	... ६ ...	३२
पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते ... ..	६।१।	८।१३	... ६ ...	२५
पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते ... ..	६।४।	४। ४	... ६ ...	८१
पञ्च कृत्वोऽव द्यति पञ्चधा हि ते...	६।२।	२। ३	... ६ ...	३५
पञ्च कृत्वो व्याघारयति ... ..	६।२।१८।	२	... ६ ...	४८
पञ्च गृह्णीतं भवति ... ..	२।३।	२। ८	... २ ...	४१२
पञ्च गृह्णन्ते पञ्च दिग् ... ..	३।५।१०।	४	... ३ ...	४५८
पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चमि पुरीषैर्	५।२।	३।२०	... ५ ...	४०
पञ्च चित्तयो भवन्ति पाङ्क्त पुरुष	५।६।१०।	७	.. ५ ...	२५८
पञ्चचित्तौक चिन्वीत प्रथमं चिन्वान'	५।२।	३।१५	... ५ ...	३८
पञ्चचोडा उपदधात्यभूरस एवैनम्	५।३।	०। ५	... ५ ...	७६
पञ्च दक्षिणतो वचो वा अपस्या ...	५।२।१०।	३	... ५ ...	५३
पञ्च दक्षिणायाः शोण्यामुप दधाति	५।३।	१।१६	... ५ ...	६५
पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतौन्द्रियमेवाव	७।४।	३। ८	... ६ ...	३८८
पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीधिन्द्रियमेवाव	७।२।	५।१०	... ६ ...	२५३
पञ्चदश रथन्तरं भवतौन्द्रियमेवाव	७।५।	८। ८	... ६ .	५१३
पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वक्षो	७।३।	६। ४	... ६ ...	३४२
पञ्चदश सामिधेनौरन्वाह ... ..	२।५।	८। ३	.. २ ...	६१८
पञ्चदशानुब्रूपाद्वाजन्त्यस्य ... ..	२।५।१०।	२	... २...	६४१
पञ्चदशैतास्तासा या दश ... ..	७।३।	०। ८	... ६ ...	३४५
पञ्च दिग्गो देवीर्यज्ञमवन्तु ... ..	५।४।	६। ६	.. ५ ...	८८
पञ्च देवता यजति पञ्च दिग्गो ...	६।१।	५। २	... ६ ...	१३
पञ्चधा विनिपद्य स्तुवन्ति ... ..	७।५।	८।१४	... ६ ...	५१४
पञ्च पञ्चात् प्राचीरुप दधाति ...	५।२।१०।	४	... ५ ...	५३

श्राद्धपत्रम्	का । प्र । च । प्रा	भा	श्र
पयस्या ष्टृणति यजुषा व्यावृत्तौ ...	५ । १ । ७ । १४ ...	५	१६
पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादप	२ । ३ । १३ । १४ ...	२	४६१
पयस्याया पुरोडाशमव दधात्वात्मन्	२ । ३ । १३ । १५ ...	२	४६१
पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्	६ । २ । ५ । ६ ...	६	४२
परमा वा एषा हृन्दसा यदनुष्टुक्	५ । ४ । १२ । २ ...	५	११०
परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र व्यासीत्	१ । ६ । ८ । ३ ...	१	८११
परस्तादर्वाची प्रोक्षति ... ..	६ । २ । १० । ५ . ६ ...	५	५२
परस्तादर्वाची वृणीते ... ..	२ । ५ । ८ । १३ ...	२	६८०
पराडतिक्रम्य जुहोति ... ..	६ । २ । ३ । ५ ...	६	३८
पराडावर्ततेऽध्वर्युं पशो सञ्ज्ञप्यमा०	६ । ३ । ८ । ११ ...	६	७५
पराड वाव यज्ञ एति न निवर्तते	१ । ७ । ६ । १६ ...	१	८८३
पराचीरन्वाह पराडिव हि सुवर्गे लोक	५ । १ । ८ । १६ ...	५	१८
पराचीरुप दधाति पराचीमेवास्मात्	५ । २ । ४ । ११ . . ५ ...	५	४१
पराची वा एतस्मै व्युष्टन्ती ...	२ । १ । १० । ३ ...	२	३१८
पराजित्वेव खलु वा एते यन्ति ...	६ । २ । १ । ३ . . ६ ...	५	५८
पराश्वं प्रोक्षति पराडिव हि सुवर्गे	६ । ३ । ४ । २ ...	६	६५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति०	३ । ३ । ५ । ६ . ६ ...	३	३३०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति०	३ । ३ । ७ । ७ ...	६	३४५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति०	३ । ६ । ५ ...	६	३५०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति०	४ । ४ । ५ ...	६	४०६
पराश्वो हि यन्ति पराचीभि स्तुवते	३ । १ । १० । ८ ...	३	५८
परा वा एतस्यायु प्राण एति ...	३ । ३ । ४ । ६ . ३ ...	३	१८३
परा वा एष प्रजां पशून् वपति ...	५ । २ । २ । १८ . . ५ ...	५	३७
परा वा एष यज्ञं पशून् वपति ...	१ । ५ । २ । १ ...	१	७७४
परिषाद्यं धिम्बोत ग्रामकामो ...	५ । ४ । ११ । १० ...	५	१०८

प्राञ्जणम्	का। प्र। च। प्रा	भा	४
परि त्वा ङ्गिर्वणो गिर इत्याह ...	६।२।१०।२१ ...	६ ...	५४
परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह ...	१।५। ८।१२ ...	१ ...	८११
परिधीन्त्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२।५। ६१।१० ...	२ ...	६५२
परिधीनसम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२।६। ८। ३ ...	२ ...	७७५
परिधीन्त्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	६।३। ७। ६ ...	६ ...	७३
परिथ्ययत्यूर्वे रश्ना यजमानेन ...	६।३। ४।१५ ...	६ ...	६०
परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको	६।१। १। २ ...	६ ...	१
परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्षसस्य ..	२।२।१०। ३ ...	२ ...	३६६
परिश्रिते याजयेद्ब्रह्मसामनन्ववचाराय	२।२। २। ५ ...	२ ...	३४८
परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते ...	१।७। ३। १ ...	१ ...	८६७
परो मर्तुं परः श्वा ... ..	७।४।१५। २ ...	६ ...	४४३
परोवरोयसौमवान्तरदीक्षामुपेयाद्	६।२। ३।१४ ...	६ ..	३६
परो वा एषोऽग्निं वपति ... ..	५।२। २।१६ ...	५ ...	३७
पर्यग्निं करोति सर्वज्जतमेवैनं करोति	६।३। ८। १ ...	६ ...	७४
पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति ह्येतस्य	३।४। ३।१२ ...	३ ...	२४०
पर्यारिणो भवति पर्यारौव ... ..	२।१। ४।१४ ...	२ ...	२८२
पवमानमेव तत् सन्तगोति ... ..	३।२। १।१३ ...	३ ...	८२
पवस्र वाजसातय इत्यनुष्टुक् ...	५।४।१२। १ ...	५ ...	११०
पशवो वा इहा स्रयमादत्ते ... ..	२।६। ८। १ ...	२ ...	७६४
पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग ...	६।५। ६। ८ ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	३।५। ५। ५ ...	३ ...	३३५
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	६।५। ६।११ ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदादित्य परिश्रित्य	६।५। ६। १० ...	६ ...	११४
पशवो वा एते यदियुक्ताश्वित्या ...	५।७। २। २ ...	५ ...	२८२
पशवो वै हृन्दोमा धन्नं महाव्रतं	७।३। ३। ५ ...	६ ...	३३२

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	थ।	त्रा	भा	४
पयस्या च्छृणोति यजुषा व्यावृष्टौ ...	५।१।	०।१४	...	५९...	१६	
पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादप	२।३।	१३।	१४	...	२ ...	४६१
पयस्याया पुरोडाशमव दधात्वात्मन्	२।३।	१३।	१५	...	२ ...	४६१
पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्	६।२।	५।	६	...	६ ...	४२
परमा वा एषा कन्दसा यदनुष्टुक्	५।४।	१२।	२	...	५ ...	११०
परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय व्यासीत्	१।६।	८।	३	...	१ ...	८११
परस्तादर्वाची प्रोक्षति ... ..	६।२।	१०।	५	...	६ ...	५२
परस्तादर्वाची वृणोते ... ..	२।५।	८।	१३	...	२ ...	६८०
पराडतिक्रम्य जुहोति ... ..	६।२।	३।	५	...	६ ...	३८
पराडावर्ततेऽभ्यर्चुं पशो सम्क्षयमा०	६।३।	८।	११	...	६ ...	०५
पराड् वाव यज्ञ एति न निवर्तते	१।०।	६।	१६	...	१ ...	८८३
पराधौरन्वाह पराडिव हि सुवर्गं लोक-	५।१।	८।	१६	...	५ ...	१८
पराधौरुप दधाति पराधीमेवास्मात्	५।२।	४।	११	...	५ ...	४१
पराधी वा एतस्मै व्युच्छन्ती ...	२।१।	१०।	३	...	२ ...	३१८
पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ...	६।२।	१।	३	...	६ ...	५८
पराश्वं प्रोक्षति पराडिव हि सुवर्गं	६।३।	४।	२	...	६ ...	६५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	०।३।	५।	६	...	६ ...	३३०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	०।३।	०।	०	...	६ ...	३४५
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	०।३।	८।	५	...	६ ...	३५०
पराश्वो वा एते सुवर्गलोकमभ्यारोहन्ति	०।४।	४।	५	...	६ ...	४०६
पराश्वो हि यन्ति पराधीभिः स्ववते	३।१।	१०।	८	...	३ ...	५८
परा वा एतस्यायु प्राण एति ...	३।३।	१।	६	...	३ ...	१८३
परा वा एष प्रजा पशून् वपति ...	५।२।	२।	१८	...	५ ...	३०
परा वा एष यज्ञं पशून् वपति ...	१।५।	२।	१	...	१ ...	०७४
परिधातुं चिन्वीत यामकामो ...	५।४।	११।	१०	...	५ ...	१०८

प्राक्शब्दम्	का । प्र ।	ख । प्रा	भा	व
परि त्वा ङ्गर्वणो गिर इत्याह ...	६ । २ । १० । २१ ...	६ ...	५४	
परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह ...	१ । ५ । ८ । १२ ...	१ ...	८१	
परिधीन्सम्भार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२ । ५ । ६१ । १० ...	२ ...	६५२	
परिधीन्सम्भार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	२ । ६ । ६ । ३ ...	२ ...	७७५	
परिधीन्सम्भार्ष्टिं पुनात्येवैनान् ...	६ । ३ । ७ । ६ ...	६ ...	७३	
परिथ्ययत्पूर्वै रशना यजमानेन ...	६ । ३ । ४ । १५ ...	६ ...	६७	
परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको	६ । १ । १ । २ ...	६ ...	१	
परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य ...	२ । २ । १० । ३ ...	२ ...	३६६	
परिश्रिते याजयेद्ब्रह्मसामगन्धवचाराय	२ । २ । २ । ५ ...	२ ...	३४८	
परोक्षं वा चान्ये देवा इव्यन्ते ...	१ । ७ । ३ । १ ...	१ ...	६६७	
परो भर्तुः परः श्वा ...	७ । ४ । १५ । २ ...	६ ...	४४३	
परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्	६ । २ । ३ । १४ ...	६ ...	३६	
परो वा एषोऽग्निं वपति ...	५ । २ । २ । १६ ...	५ ...	३७	
पर्यग्निं करोति सर्वज्जतमेवैभं करोति	६ । ३ । ८ । १ ...	६ ...	७४	
पर्यग्नौ क्रियमाणे जुष्टोति ह्येतस्य	३ । ४ । ३ । १२ ...	३ ...	२४०	
पर्यारिणी भवति पर्यारीव ...	२ । १ । ४ । १४ ...	२ ...	२८२	
पवमानमेव तत् सन्तगोति ...	३ । २ । १ । १३ ...	३ ...	८२	
पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् ...	५ । ४ । १२ । १ ...	५ ...	११०	
पशवो वा इडा स्वयभादत्ते ...	२ । ६ । ८ । १ ...	२ ...	७६४	
पशवो वा एते यदादित्य ऊर्गं ...	६ । ५ । ६ । ८ ...	६ ...	११४	
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	३ । ५ । ५ । ५ ...	३ ...	३३५	
पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो	६ । ५ । ६ । ११ ...	६ ...	११४	
पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य	६ । ५ । ६ । १० ...	६ ...	११४	
पशवो वा एते यदिष्टकाश्वित्यां ...	५ । ७ । २ । २ ...	५ ...	२८२	
पशवो वै हृन्दोमा अर्नं महाव्रतं	७ । ३ । ३ । ५ ...	६ ...	३३२	

ब्राह्मणम्	का । प्र ।	श । प्रा	भा	४
पशवो वै वयस्या नाना मनस ...	५ । ३ ।	१ । १२ ...	५ ...	६५
पशवो वै सोमकयथै पदं यावत्	६ । १ ।	८ । ८ ...	६ ...	२३
पशवो वै सोमो यद्भिन्दुना भक्षयेत्	६ । ६ ।	३ । २० .	६ ...	१२६
पशवो वै सोमो ध्यान उपाशुसवनो	६ । ४ ।	४ । २ ...	६ ...	६०
पशवो वै हारियोजनीर्यत्सम्भिन्द्यादस्या	६ । ५ ।	६ । ८ ...	६ ...	१२०
पशु वै द्वियमाणश्च रक्षाश्वसु सघन्ते	६ । ३ । ११ ।	० .	६ ...	७६
पशुना वै देवा सुवर्ग लोकमायन्	६ । ३ । १० ।	६ ...	६ ...	७६
पशुमानेव भवति ... ..	६ । २ ।	६ । १० ...	६ ...	४४
पशुमानेव भवति ... ..	६ । २ ।	६ । २० ...	६ ...	४५
पशुमालम्भ पुरोडाश निर्वपति ...	६ । ३ । १० ।	१	६ ...	७८
पशुर्वा एष यदग्निं न खलु ..	५ । २ ।	८ । ६ ..	५ ..	४६
पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष ...	५ । ० । १० ।	४ ...	५ ...	३३५
पशुर्वा एष यदग्निर्योनि ... ..	५ । २ । १० ।	१ ...	५ ...	५३
पशुर्वा एष यदग्निर्विराज उक्तमायां	५ । ३ ।	५ । ६ ...	५ ...	७३
पशुर्वा एष यदग्निर्दिग्निस्ति ...	५ । ० ।	६ । २ ...	५ ...	३१२
पशुशीर्षाण्युप दधाति . . .	५ । ३ ।	६ । ११ ...	५ ...	५२
पशोर्वा ध्यात्वस्य प्राणाश्वसुश्चति	६ । ३ ।	६ । १ ...	६ ...	७६
पशोर्वा ध्यात्वस्य मनोऽप कामति	६ । ३ । ११ ।	८ ..	६ .	७६
पशोर्वा ध्यात्वस्य हृदयश्च सुश्वसति	६ । ४ ।	१ । १८ ...	६ ...	८५
पश्चात् एन्द्रिसक्थो भवति ...	२ । १ ।	३ । ० ...	२ ..	२७५
पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति ...	५ । ३ ।	७ । ८ ...	५ ...	७०
पश्चात्तोका वा एषा प्राणुदानोयते	६ । ३ ।	८ । १३ . .	६ ...	७५
पाश्वयज्ञं वा ध्यात्वाहिताग्ने ...	१ । ० ।	१ । १ ...	१ ...	६५४
पाश्वयज्ञेऽथ्येऽग्ने इत्याहैष वा ...	५ । ३ । ११ ।	८ . .	५ ...	८२
पात्राणि भवन्ति पात्रे वा ध्येत्तमश्ते	५ । ६ ।	२ । ६ ...	५ . .	२०८

प्राश्न्यम्	का। प्र।	ब।	मा	भा	श्र
पापवस्यस्य वा एतत् क्रियते ...	५।१।	२।	८	...	५ ... ४
पार्थुरभ्रं ब्रह्मसाम भवति ...	५।४।	१२।	५	...	५ ... ११०
पार्श्वेन वसाहोम प्र यौति...	६।३।	११।	३	...	६ ... ८१
पावकोऽस्मिन् शिवो भवेत्याहामं	५।४।	४।	१५	..	५ .. ६५
पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्याह ...	२।३।	११।	६	...	२ .. ४५०
पितरं पिडमानह युष्माभिर्भूयासः	३।२।	४।	२०	..	३ ... ६६
पिता मातरिश्वा—••इत्याहैतद्वै	५।६।	८।	१४	...	५ ... २४६
पिता वा एष यदाग्रयण ...	६।५।	१०।	६	६	... १२१
पिता वै प्रयाजा प्रजानूयाजा ..	२।६।	१।	१२	...	२ .. ६८०
पिडयाः सदनमसीति बर्हिर्वस्तृणाति	६।२।	१०।	६	...	६ . ५२
पिडया निखात मनुष्याणामूर्ध्वे ...	६।३।	४।	१६	...	६ ... ६७
पिडदेवत्यातिखातियती खनति ...	२।६।	४।	६	..	२ ७२६
पिडभ्यो बर्हिर्ब्रह्मो धानाः ...	१।८।	५।	२	..	२ ... ६५
पिशङ्गस्त्रयो वासन्ता ...	५।६।	२३।	१	...	५ . २७४
पुण्डरिखजा प्रयच्छति ...	१।८।	१८।	२	...	२ १७८
पुत्रस्य नाम गृह्यात्पन्नादमेवैण ...	१।५।	८।	१५	१	. ८११
पुनरत्याक्रम्योपसद जुहोति ..	६।२।	३।	६	...	६ ... ३८
पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य	२।१।	५।	११	...	२ . २६१
पुनरूर्जा सह रथेभ्यमित पुरोडाशम्	१।५।	४।	११	...	१ ... ७८८
पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा ...	१।५।	२।	१३	१	.. ७७५
पुनर्वसोरादधीतैतद्वै ...	१।५।	१।	४	१	.. ७४०
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव ...	५।२।	२।	१६	५	.. ३७
पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिध एवैण	१।५।	४।	५	...	१ .. ७८८
पुरस्तात् अतीचीनमश्नस्योम दधाति	५।२।	६।	१३	..	५ ... ५२
पुरस्तात् प्रब्रह्ममभि पिबति ...	५।६।	३।	६	...	५ ... २१६



वाङ्मयम्	का । प्र । च । प्रा । भा । इ
पुरस्तात् प्रत्यक्षमुप दधाति ...	५ । २ । ८ । १६ ... ५ । ... ५०
पुरस्तात् प्रत्यवस्येद्यत् पुरस्तात् ...	२ । ६ । ५ । १० ... २ ... ७३४
पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति ...	२ । ६ । ५ । ६ ... २ ... ७३४
पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेव... ..	३ । १ । २ । ३ .. ३ ... १०
पुरस्तात् स्नाहाहृतयो वा अन्ये देवा	३ । १ । ५ । ८ ... ३ .. ३१
पुरस्तादन्या प्रतीचीरुप दधाति ..	५ । ४ । १ । ६ . ५ ... ६०
पुरस्तादुक्थस्याह्वनौय इत्याहु	६ । ५ । २ । ६ ... ६ ... १०८
पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य	६ । ३ । ४ । २१ ... ६ ... ६८
पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेवर ।	६ । २ । ६ ... २ ... ६६८
पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव	२ । ६ । २ । ११ ... २ .. ६६८
पुरा खलु वावैव मित्रोऽवेदय ...	६ । ४ । ८ । ३ ... ६ ... ६८
पुरा वाच प्रवदितो प्रातरनुवाकमुपा	६ । ४ । ३ । २ ... ६ ... ८८
पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेद् ...	२ । २ । ६ । ६ ... २ ... ३६४
पुरीषवती करोति प्रजा वै पशव	२ । ६ । ४ । १२ ... २ ... ७२६
पुरीषवती मध्य उप दधाति ...	५ । ३ । ५ । ६ ... ५ ... ७३
पुरीषायतनो वा एष यदमिर् ...	५ । १ । २ । १२ ... ५ ... ५
पुरीषेणाभ्युहति तस्मान्मा	५ । २ । ३ । १८ ... ५ ... ४०
पुरष पुरुषो निधनमुपैति ...	६ । ६ । ३ । ५ ... ६ ... १२६
पुरुषमात्रेण वि मिमीते ...	५ । २ । ५ । १ . ५ ... ४२
पुरुषमृगस्यन्द्रमसे शोधा ...	५ । ५ । १५ । १ ... ५ ... १८८
पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात् ...	५ । ३ । १ । १६ ... ५ ... ६६
पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति ...	७ । १ । ६ । ३ ... ६ ... १६६
पुरोडाशेन वै देवा धमुष्मिन्लोके	५ । ५ । १ । १२ ... ५ ... ११८
पुरोवातसनिरसौत्याहैतद्वै ...	५ । ३ । १० । ३ .. ५ ... ८०
पुरोहविषि देवपजने याजयेद् ...	६ । २ । ६ । १ ... ६ ... ४४

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	ष।	त्रा	भा - ३
शुक्लरपयंमुप दधाति धोनिर्वा व्यमे	५।२।	६।१२	...	५...	४६
शुक्लरपर्येन सम्भरति ... ..	५।१।	४।५	...	५...	६
पुष्टिकामः स्यात्स यतामाश्विनी ...	२।१।	६।०	...	२...	३१६
शुष्पावती सुपिप्यला इत्याह ...	५।१।	५।३२	...	५...	१३
पूषा सयुजा सहैत्याह ... ..	५।१।	२।११	...	५...	५
पूर्णा उप दधाति पूर्णं रवैनाः ...	५।२।	०।१३	...	५...	४०
पूर्णांमासे यन्नयेन्नैत्रावरुणामिच्छवा	२।५।	५।६	...	२...	५८५
पूर्णांमासे वै देवानाः सुतस्तेषामेतम्	२।५।	५।०	...	२...	५८५
पूर्णांमासे वै देवानाः सुतो ...	०।५।	६।०	...	६...	५००
पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः	५।४।	०।१६	...	५...	१०१
पूर्णान् यद्दान् गृह्णीयादा ... ..	०।२।	०।११	...	६...	२६०
पूर्णान् यद्दान् गृह्णीयाद् ... ..	०।२।	०।१२	...	६...	२६०
पूर्वजे ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ...	२।६।	०।१६	...	२...	०५०
पूर्वपत्नो राका परमक्षः कुह्वर ...	३।४।	६।११	...	३...	२०८
पूर्वाङ्गे जुहोति तस्मात् पूर्वाङ्गे घक्षुमी	२।६।	२।२	...	२...	६६०
पूर्वेद्युः प्र प्रागम्युत्तरेद्युरप तिष्ठते	५।२।	१।१०	...	५...	३४
पूषाध्वनः पालित्याहेयं वै ... ..	६।१।	०।११	...	६...	२०
पुतनाषाडसि०—०जिन्वेत्याह ...	३।५।	२।११	...	३...	३१८
पृथिवी देवता विराट् छन्दो ...	३।१।	६।२०	...	३...	३४
पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं मन्त्रमपश्यत्	१।५।	४।३	...	१...	०८७
पृथिव्याद्यहमुदन्तरिक्षमा चरुहमित्याह	५।४।	०।३	...	५...	१००
पृथिव्याः सम्पद्य' पाहोति वर्धिरुपास्यति	६।३।	८।१०	...	६...	०५
पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहे०	५।३।	११।४	...	५...	८२
पृथिव्यास्त्वा मूर्द्धना भिषर्मि ...	६।१।	८।५	...	६...	२२
पृथिव्यै त्वान्त०—०दिवेत्वेत्याहेभ्य	६।१।	४।१	...	६...	६५

श्राद्धणम्	का । प्र ।	ष । प्रा	भा	इ
पृथुं तिरस्त्रा वयसा वृहन्तमित्याह	५ । १ ।	३ । ६ ...	५ । ६ ...	७
पृथ्वी भवति रञ्जनां व्यावृत्तौ ...	६ । १ ।	३ । १३ ...	६ ...	८
पृथिव्यै दुग्धे प्रियङ्गवं चर्हं ... ..	२ । २ ।	११ । १० ...	२ ...	३६६
पृथिव्यैर्भवत्येतद्वा चन्द्रस्य रूपं सम्पृद्यौ	२ । १ ।	६ । ६ ...	२ ...	२६६
पृथिव्यैस्तिरस्त्रौन पृथिव्यैर्हृद्वै ... ..	५ । ६ ।	१२ । १ ...	५ ...	२६३
पृथतो वैश्वदेवः पितो न्यङ्गु. ...	५ । ५ ।	१७ । १ ...	५ ...	१६०
पृथदाज्यस्योपहृत्य त्रि पृच्छति ...	६ । ३ ।	१० । ३ ...	६ ...	७८
पृथं वै दिवाकीर्त्य पार्श्वे परस्त्रामानो	७ । ३ ।	१० । ५ ...	६ ...	३५५
पृथानां वा रतत् तेजः सम्भृतं ...	५ । ३ ।	७ । ४ ...	५ ...	७६
पृथः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । २ ।	६ । ३ ...	६ ...	२६०
पृथः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ ।	२ । ३ ...	६ ...	३६०
पृथः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ ।	३ । ४ ...	६ ...	३६८
पृथः षडहो भवति षड् वा ऋतवः	७ । ४ ।	७ । ६ ...	६ ...	४१८
पौर्णमासीमेव यजेत आढ्यवान् ...	२ । ५ ।	४ । ४ ...	२ ...	५७८
पौर्णमास्या मासान्तस्त्रिधाह रत्स्रजन्ति	७ । ५ ।	६ । ४ ...	६ ...	५००
पौष्णं श्याममा लभेताद्रकामो ...	२ । १ ।	६ । ३ ...	२ ...	२६८
पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा ...	१ । ८ ।	१७ । ४ ...	२ ...	१७४
पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूया वा इन्द्रियस्य	२ । २ ।	१ । ७ ...	२ ...	३४६
पौष्णं चर्हं भागदुषस्य गृहे ...	१ । ८ ।	६ । ६ ...	२ ...	१०३
पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधाति	६ । २ ।	८ । ५ ...	६ ...	४८
प्रउगचितं त्रिन्वीत आढ्यवान् ...	५ । ४ ।	११ । ४ ...	५ ...	१०८
प्र चवस्र सुवस्यत इत्याह ... ..	६ । १ ।	११ । ११ ...	६ ...	३०
प्रद्युतं वा रतदस्त्रास्त्रोकादगतं देवलीकं	२ । ६ ।	३ । ६ ...	२ ...	७१८
प्रद्युतो वा रथ थायतनात् ...	५ । १ ।	५ । २७ ...	५ ...	१२
प्रद्युतो वा रथोऽस्त्रास्त्रोकादगतो	६ । १ ।	१ । १५ ...	६ ...	२

प्राश्नम्	का।	प्र।	ब।	भा	भा	प्र
प्रजननं व्योतिरभिर्देवता ... ..	७।१।	१।	१ ...	६ ...	१४०	
प्रजयैवेनं पशुभौ ख्या ... ..	७।१।	६।११	...	६	१८४	
प्रजर्वं वा सृतेन यन्ति यद्ग्राम मद्य	७।३।	१।	१ ...	६ ...	३२१	
प्रजापतये प्रति प्रोष्यामि . . . .	५।१।	२।१४	..	५ ...	५	
प्रजापतिनामिच्छेत्य इत्याज्ज ...	५।२।	६।१२	...	५ ...	४५	
प्रजापतिं त्वो वेद प्रजापतिस्त्वं ...	१।६।११।	८ .	१ ...	८३०		
प्रजापतिं पशूनश्जत ते सृष्टा ...	१।५।	८।१३	...	१ ...	८।८	
प्रजापतिं पशूनश्जत तेऽस्मात् ...	२।४।	४।	३ ...	२ ...	४६१	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत ता अस्मात्	२।१।	२।	१ ...	२ ...	२६४	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत ता अस्मात्	२।४।	४।	१ ...	२ ..	४६०	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत ता सृष्टा	२।२।	१।	१ ...	२ ...	३४५	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत ता सृष्टा	७।२।	४।	१ ...	६ ...	२४०	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत स रिरिधानो	५।१।	८।	८ ...	५ ...	१८	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत स रिरिधानो	६।६।	५।	१ ...	६ ...	१३३	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत सोऽकामयत	७।५।	८।११	...	६ ...	५१३	
प्रजापतिं प्रजा अश्जत सोऽकामयेन	६।६।	४।१२	...	६ ...	१३२	
प्रजापतिं प्रजा सृष्टा प्रेणानु प्राविशत्	५।५।	२।	१ ...	५ ...	१२०	
प्रजापतिं सुवर्गं लोकमैच्छत् ...	७।३।	५।	१ .	६ ...	३६	
प्रजापतिं सुवर्गं लोकमैव् ... ..	७।४।	४।	१ ...	६ ...	४०५	
प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति	३।१।	१।	१ ...	३	१	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	५।५।	२।१०	...	५ ...	१२६	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।१।	१।	६ ...	६ ..	१४८	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।२।	५।	१ ...	६ ...	५५१	
प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति ...	७।२।	६।	१ ...	६ ...	२८७	
प्रजापतिरकामयताद्वाद स्यामिति	७।३।	८।	१ ...	६ ...	३४८	

प्राच्यम्	का। प्र।	ब। मा	भा	५
प्रजापतिरभिमचिक्रीषत ... ..	५।५।	२।	८	५ ... १२८
प्रजापतिरभिमसृजत तः सृष्टः ...	५।१।१०।	४	५	... २२
प्रजापतिरभिमचिनुतर्त्तुभिः संवत्सर	५।६।१०।	१	५	... २५८
प्रजापतिरभिमचिनुत स क्षुरपविर्	५।६।	६।	१	... ५ ... २३३
प्रजापतिरभिमचिनुत स यशसा ...	५।३।१०।१०	...	५	... ८१
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५।२।	१।	२	.. ५ ... ३२
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५।५।	८।	२	.. ५ ... १६४
प्रजापतिरभिमसृजत सोऽस्मात् ...	५।७।१०।	१	५	... ३३४
प्रजापतिर्देवासुरानसृजत ... ..	२।३।	७।	१	... ३ ... १६६
प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं ... ..	२।३।	६।	१	.. २ ... ४२७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	१।७।	३।	६	.. १ ... ६६८
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	२।६।	३।	१	... २ ... ७१७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	६।६।	८।	६	... ६ ... १६७
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्	६।६।११।	१	६	... १४०
प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यम् ...	६।३।११।१५	...	६	... ८२
प्रजापतिर्यज्ञमसृजतामिहोन्नमि	१।६।	६।	१	... १ . ६११
प्रजापतिर्वरुणायाम्रमगयत् ...	२।३।१२।	१	.. २	.. ४५५
प्रजापतिर्वा अशुहोत्सा यत्राङ्गति	३।५।	७।	६	.. ३ ... ३४७
प्रजापतिर्वा अथर्वाभिरेव .. ..	५।६।	६।	४	... ५ ... २३४
प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत् ...	२।१।	१।	७	.. २ ... २४२
प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठकामो ...	५।७।	६।१५	...	५ ... ३१
प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो	७।२।	६।	४	... ६ ... २८७
प्रजापतिर्वा एष यदमिस्तस्य प्रजा	५।७।	८।	८	... ५ ... ३२५
प्रजापतिर्वा एष यदमिस्तस्योखा...	५।६।	६।	३	.. ५ ... २५४
प्रजापतिर्वा एष यदामयण ...	६।५।	८।	२	... ६ ... ११७

प्राक्पठम्	का	प्र	ब	मा	भा	व
प्रजापतिवै एष यदाग्रयणो ...	६	१०	११	८	६	१०४
प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तया ...	२	३	५	११	२	१८८
प्रजापतेरह्यश्वत् तत्परामतत् ..	५	३	१२	१	५	८६
प्रजापतेरह्यश्वत् तत्परामतत् ...	६	१०	१०	१०	६	१०४
प्रजापतेर्मागोऽस्ति ... ..	१	०	३	१०	१	८६८
प्रजापतेर्वा एतानि पश्चादि ...	६	२	१	८	६	६३
प्रजापतेर्विभाक्षाम लोकस् ... ..	१	०	५	३	१	८०३
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्दाने ... ..	०	५	८	३	६	५१६
प्रजापतेर्हृदयेनापि पर्त्तं ... ..	५	५	८	३	५	१६५
प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर व्यासन् २।३।५।१...	२	३	५	१	२	४२३
प्रजावान् मयुमान् रयिमान् भवति ०।१।६।१२...	०	१	६	१२	६	१८४
प्रजावान् पयुमान् रयिमान् भवति ०।१।०।३...	०	१	०	३	६	१८१
प्रजासु वा एष एतर्ह्यारुहः ...	५	१	५	१०	५	१२
प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः ...	२	१	८	१०	२	३१०
प्रणौर्यज्ञानामित्याह प्रणौ ह्येष ...	२	५	८	५	२	६६०
प्रतिष्ठन्तं भुवनानि विश्वेत्याह ...	५	१	३	५	५	०
प्रतिभूतधमेककपालान् निर्वपति ...	१	८	६	१	२	८५
प्रति युतो वरुणस्य पाश इत्याह ...	६	६	३	२१	६	१३०
प्रति वै परस्तादभिघरन्तमभिघरन्ति २।२।८।२...	२	२	८	२	२	३६३
प्रतिष्ठां वाच्यस्यैतदुपाह्वया इति हो० १।०।२।१५...	१	०	२	१५	१	८६३
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात् ...	५	३	३	१६	५	०
प्रतिष्ठितं वृषेत् प्रतिष्ठाकामस्यैव वै ६।३।३।१३...	६	३	३	१३	६	६४
प्रतिष्ठिते देवयज्ञे याजयेत् ...	६	२	६	१५	६	४४
प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्ये ६।६।३।२२...	६	६	३	२२	६	१३०
प्रतूष्म वाग्निम्ना इवेत्यश्वमभिदधाति ५।१।२।२...	५	१	२	२	५	४

प्राप्तवम्	का।	प्र।	ष।	मा	भा	४
प्रतूर्तिररथादश इति पुरस्तात् ...	५।	३।	३।	६ ...	५।	६८
प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेहा ...	१।	०।	१।	५ ...	१ ...	६५४
प्रत्यग्निं चिक्वानन्तिष्ठति ...	५।	२।	३।	१४ ...	५ ...	३८
प्रत्यक्षावाह्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यक्षौ	६।	४।	१०।	५ ...	६ ...	१०२
प्रत्येव तिष्ठति ...	६।	२।	६।	१७ ...	६ ...	४४
प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति ...	६।	५।	५।	५ ...	६ ...	११२
प्रत्यैश्चामश्विना ऋतुमस्यदित्याह	५।	१।	८।	१८ ...	५ ...	१८
प्रथते प्रजया पशुमिस्ता ...	५।	६।	५।	७ ...	५ ...	२३०
प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव	३।	४।	६।	२ ...	३ ...	२२०
प्रथमे मासि एष्टान्यप यन्ति ...	७।	५।	३।	१ ...	६ ...	४८८
प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनाश्च ..	५।	२।	८।	३ ...	५ ...	४८
प्र प्रदातारं तारिष ऊर्ज नो धेहि	५।	२।	२।	३ ...	५ ...	३६
प्रवाहुग् जुहोति तस्मात् ...	२।	६।	२।	३ ..	२ ...	६८७
प्रवाहुग्वा ऋत्विजा मुद्गीया ..	३।	२।	६।	१२ ...	३ ...	१४८
प्र मादभ्यो अधि कनिकदद ...	५।	१।	५।	१२ ...	५ ...	११
प्रयाजवदेवानुयाजवत् ..	६।	१।	५।	८ ...	६ ...	१४
प्रयाजेप्रयाजे ह्य्यल जुहोति ...	२।	३।	२।	६ ...	२ ...	४११
प्र वा एतेऽस्मात्तोकाश्चवन्ते ...	६।	२।	२।	६ ...	६ ...	३६
प्र वा एषोऽस्मात्तोकाश्चवते ...	१।	५।	८।	६ ...	१ ...	८११
प्र वा एषोऽस्मात्तोकाश्चवते ...	१।	०।	६।	४ ...	१ ...	६८२
प्र वा एषोऽस्मात्तोकाश्चवते ...	५।	४।	१०।	७ ...	५ ...	१०६
प्र वा एषोऽस्मात्तोकाश्चवते ...	६।	३।	६।	१२ ...	६ ...	७७
प्र वास्यनुवाचीत्याह ...	३।	५।	२।	७ ...	३ ...	३१८
प्र वो वाजा इत्यनिरक्ता प्राजापत्यमन्वाह	२।	५।	७।	७ ...	२ ...	६०६
प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् ...	२।	५।	७।	६ ...	२ ...	६०६

शब्दार्थम्	का।प्र।	ब।	मा	भा	इ
प्र वो वज्रा इत्यन्वाह मासा वै ...	२।५।	७।११	२ ...	२ ...	६०६
प्र वो वाशा इत्यन्वाहान्नं वै ...	२।५।	७। ८	२ ...	२ ...	६०६
घ श्रेयाऽसं भाद्व्यं नुदतेति ...	२।४।	१। ३	२ ...	२ ...	४०८
प्रष्टिवाहो रघो दक्षिणा ...	१।८।	७। ६	२ ...	२ ...	६०
प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते ...	६।५।	३। ६	२ ...	२ ...	११०
प्रहृत्य बुहोति जावायैवास्मा अन्नमपि	६।३।	५।१४	२ ...	२ ...	७०
प्राकाशावध्वर्मके ददाति ...	१।८।	१८। ०	२ ...	२ ...	१०८
प्राचीनमाहवगोयात् प्रवयः स्यात्	६।२।	६।२५	२ ...	२ ...	४५
प्राचीनवः शब्दोति ...	६।१।	१। १	२ ...	२ ...	१
प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह	६।२।	६। ७	२ ...	२ ...	५०
प्राचीमह प्रदिशं प्रेहि ...	५।४।	७। १	२ ...	२ ...	६६
प्राक्षमधिं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्य०	३।१।	३। २	२ ...	२ ...	१०
प्राक्षमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य...	५।२।	८।१८	२ ...	२ ...	५०
प्राक्षुमेनं घिनुते सुवर्गाऽस्य ...	५।५।	४।१३	२ ...	२ ...	१४३
प्राक्षं प्रहरति यजमानमेव ...	२।६।	५।१८	२ ...	२ ...	७३५
प्राक्षो यान्ति प्राडिव हि सुवर्गं लोकः	७।२।	१। ६	२ ...	२ ...	२३५
प्राजापत्यं कृष्यामा जमेत वृष्टिकामः	२।१।	८।१३	२ ...	२ ...	३११
प्राजापत्यं तूपरमा जमेत यस्यानाज्ञात०	२।१।	६।१५	२ ...	२ ...	३००
प्राजापत्यं पशुमा जमन्ते यज्ञो वै प्रजा०	७।५।	७।१२	२ ...	२ ...	५००
प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै ...	२।३।	२।१६	२ ...	२ ...	४१२
प्राजापत्यामा जमेत यः कामयेता०	३।४।	३। ८	२ ...	२ ...	२४६
प्राजापत्यामेतामुप दधातीयं ...	५।७।	२। ४	२ ...	२ ...	२८२
प्राजापत्या वै पशवस्तेषाः रक्षोऽधिपतिर्	३।१।	५। १	२ ...	२ ...	३०
प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो	७।२।	५। ३	२ ...	२ ...	२५१
प्राणग्रहा ऋह्यत्वेतावद्वा अस्ति ...	३।५।	१०। २	२ ...	२ ...	३५८



प्राकृतम्	का।	प्र।	च।	भा	भा	य
प्राणदा व्यपानदा इत्याह ...	...	५।४।	५।	८ ...	५ .९.	८६
प्राणापानौ मे याहि ...	..	१।०।	३।१२	...	१ ...	८६८
प्राणापानौ वा एतौ पशूना	.	६।३।	८।१८	...	६ ...	७७
प्राणापानौ वा एतौ पशूना ...	...	६।३।१०।	५ .	६ ...	...	७८
प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ	६।४।	६।	७ ...	६ ...	...	८५
प्राणापानौ वा एनं तदजहितां ..	२।५।	२।	५ ...	२ ...	...	५५८
प्राणभृत उप दधाति रेतस्यैव प्राणान्	५।२।१०।	८ ...	५ ...	...	...	५४
प्राणभृत उप दधात्यृतुष्वेव ...	...	५।३।	१।	७ ...	५ ...	६४
प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति	५।२।१०।१५	...	५ ...	...	...	५५
प्राणान्तर वा एयोऽव सति ...	६।४।	२।१०	...	६ . .	...	८५
प्राणापानौ वा एतौ पशूना ...	६।३।११।	८ ...	६ ...	...	...	८२
प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ	६।४।	८।	६ ...	६ ...	...	८८
प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह ...	३।५।	८।	७ . .	३ ...	...	३५४
प्राणा वा व्यश्व' पशव सोमो ...	६।४।	४।१४	...	६ ..	...	८९
प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या ...	६।४।	८।	७ ...	६ ...	...	१००
प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या ..	६।४।	८।	८ ...	६ ...	...	१००
प्राणा वा एते यद् धिष्ण्या ...	६।३।	१।१०	..	६ ...	...	५८
प्राणा वै त्रिददंभासा ...	...	०।१।	१।१०	...	६ ...	१४८
प्राणो वा एष यदुपाश्वरु... ..	६।५।	८।	१ ...	६ ...	...	११०
प्राणो वा एष यदुपाश्वरु... ..	६।४।	५।	१ ...	६ . .	...	८२
प्राणो वा ऐन्द्रवापव' ... ..	०।२।	८।१२	...	६ ...	...	२०४
प्राणो वै एषदाज्यं . . ... ..	३।२।	६।	४ ...	३ ...	...	१२५
प्राणो वै प्रथमा स्वयमावसा ...	५।५।	५।	४ ...	५ ...	...	१४८
प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो ... ..	०।३।	३।	३ ...	६ ...	...	३३२
प्रातस्त्वने श्रुति वसो वै षोडशो	६।६।११।	४ ...	६ ...	...	...	१४९

प्राक्कथम्

का । प्र । च । न । भा । इ

प्रातस्सृष्टे वै गायत्रेण छन्दसा ...	० । १ । २ । १ ... ६ ... १५८
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । १ ... ६ ... १२२
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । २ ... ६ ... १२२
प्रान्यानि प्रात्राणि युज्यन्ते नान्यानि	६ । ५ । ११ । ४ ... ६ ... १२२
प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वयैर्मन्त्रयते ...	५ । १ । ६ । ११ ... ५ ... १४
प्रायज्ञीयस्य निष्कास उदयनीयमभि	६ । १ । ५ । ८ ... ६ ... १५
प्रायज्ञीये घोदनीये च ऋहन्ते ...	२ । ५ । १० । ६ ... २ ... ४५८
प्राप्रन्ति तीर्थं एव प्राप्रन्ति दक्षिणां	२ । ६ । ८ । ५ ... २ ... ०६५
प्रियः प्रजाता मुत्थितो भवति ...	० । २ । ८ । ६ ... ६ ... २८०
प्रियवतो याज्यानुवाको भवतः ...	२ । २ । ११ । ११ ... २ ... ३६८
प्रेतिरस्ति धर्माय स्वा०—० जिन्येषाह	२ । ५ । २ । ४ ... २ ... ३१८
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ...	२ । १ । ० । १० ... २ ... ३८
प्रेदमे ज्योतिष्मान् याज्ञीयाह ...	५ । २ । २ । ० ... ५ ... ३६
प्रेङ्गो ज्यमे दीदिहि पुरो न ...	५ । ४ । ० । १२ ... ५ ... १००
प्रेतु वाजो कनिष्कददित्याह ...	५ । १ । ५ । २० ... ५ ... १२
प्रेवाप्रेयेन वापयति मिथुनः ...	६ । ६ । ५ । २ ... ६ ... ११२
प्रेवाप्रेयेन वापयति रेतः सौम्येन ...	२ । ४ । ६ । २ ... २ ... ४८६
प्रेवैनं पुरोऽनुवाक्यपाह ...	२ । ६ । २ । १८ ... २ ... ६८८
प्रेष्वीरासादयत्यापो वै गच्छोभो	२ । ६ । ४ । १५ ... २ ... ४२८
प्रेवो वा ऋधोऽप्रेपत् संधानोर् ...	५ । ३ । १० । ५ ... ५ ... ८१

य

बद्धमव स्यति वरुदपाद्यादेवैने ...	६ । २ । ८ । १ ... ६ ... ५०
बवहः प्राशाहदिरकामपन ...	० । १ । १० । ४ ... ६ ... २०१
बभुक्तो भवदेतदे ब्रह्मयो रूपः	२ । १ । ८ । ६ ... २ ... ३१०

श्रावणम्	का।	प्र।	च।	जा	भा	व
बभ्रुर्भवत्येताद्या अन्नस्य रूपम् ...	२।१।	३।	६ ...	२।	१०६	२०६
बर्हिं क्षुणाति प्रजा वै बर्हिं ...	२।६।	५।	८ ...	९ ...	०३४	
बर्हिरव क्षुणाति तस्मात्क्षोमश्चा ...	६।२।	११।	१० ...	६ ...	५५	
बर्हिंषा पूर्वमासे मतमुपैति ...	१।६।	०।	० ...	१ ...	८६५	
बर्हिंषोऽहं देवयज्यया०—०मित्याह	१।०।	४।	१ ...	१ ...	६०२	
बलायाजगर आसु हजया ...	५।५।	१४।	१ ...	५ ...	१८०	
बववजानपि इध्ने समक्षेद्गौर् ..	२।२।	८।	३ ...	२ ...	३६१	
बहव षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहव	०।४।	३।	१० ...	६ ...	३६६	
बहव षोडशिनो भवन्ति विजित्यै	०।४।	०।	८ ...	६ ...	४१६	
बज्जरूपो भवति बज्जदेवत्वोश् छेष	२।१।	६।	१४ ...	२ ...	३००	
बज्जरूपो भवति बज्जरूपश्च ...	२।१।	६।	१२ ...	२ ...	२६६	
बज्जर्वे भवतो आत्यो भवतोव ...	५।१।	२।	६ .	५ ...	५	
बज्ज वै गार्हपत्यस्थान्ते मिश्रमिव	१।०।	६।	११ ...	१ ...	६८३	
बज्ज इयमहवादिनि अतराहव् ...	२।४।	०।	८ ...	२ ...	५०२	
बज्जोमि श्रोत्यात्येतावतो देवास्यामुग्निर्	६।५।	६।	३ ...	६ ...	११६	
बाहंतोमुत्तमामन्वाह बाहंतो वा अथौ	२।५।	०।	६ ...	२ ...	६०६	
बाहंतो वै शुक्रो बाहंतश्च यथमह	०।२।	८।	० ...	६ ...	२०४	
बाहंस्पत्यश्च श्रितिएष्टमा जमेत ...	२।१।	६।	१ ...	२ .	२६८	
बाहंस्पत्यं चरश्च श्रितिएष्टो दक्षिणा	१।८।	१६।	५ . .	२ ...	१८५	
बाहंस्पत्यं चरं निर्वपति ...	१।८।	६।	१ ...	२ ...	१०२	
बाहंस्पत्यमुत्तं वधमा जमेत ...	२।१।	०।	८ ...	२ . .	३०५	
बाहंस्पत्याश्च श्रितिएष्टामा जमेत	२।१।	०।	२ ...	२ ...	३०३	
बाहंस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां	५।६।	२।	१५ . .	५ ...	२०६	
बुभ्रुवदेत्येतेष वै धानिम ..	३।१।	३।	५ ...	३ . .	६१	
बृहतीवशिवा महोरधरपद्मोरिति	५।१।	८।	० ...	५ ...	०८	

ब्राह्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । श

बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । २ । १ । ४ ...	ई ...	२३४
बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ३ । ५ । ५ ...	ई ...	२३०
बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ४ । २ । ६ ...	ई ...	२६१
बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव ...	७ । ४ । ४ । ४ ...	ई ...	४०६
बृहस्पतिस्कामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति	७ । २ । ३ । १ ...	ई ...	२४५
बृहस्पतिस्कामयत अग्ने देवा ...	७ । ४ । १ । १ ...	ई ...	३८६
बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् कन्दो ...	३ । १ । ६ । १४ ...	इ ...	३३
बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित व्यासीच्	६ । ४ । १० । १ ...	ई ...	१०१
बृहस्पतिर्नो हविषा ब्रधात्वित्याह	६ । १ । २ । १० ...	ई ...	५
बृहस्पतिर्वा एतत् यज्ञस्य तेजः ...	५ । ३ । ५ । १४ ...	५ .	७४
बृहस्पतिस्तुतस्य त इत्याह ...	६ । ५ । ८ । ६ ...	ई ...	११०
बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ...	१ । ७ । १ । १ ...	१ ...	६५५
बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्वित्याह ...	६ । १ । ८ । ४ ...	ई ...	२२
बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ...	६ । ३ । १ । ५ ...	ई ...	७१
बैलो यूपो भवत्यसौ वा व्यादित्यो	२ । १ । ८ । ३ ...	२ ...	६०६
ब्रध्न पिन्वसेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो ...	१ । ७ । १ । १६ ...	१ ...	६५६
ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति ...	५ । ३ । ३ । १५ ...	५ ...	६६
ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति	५ । २ । ७ । १ ...	५ ...	४६
ब्रह्मणा वा व्यस्य तत् पूर्वाद्भिमचिनुत	५ । ६ । १० । २ ...	५ ...	२५८
ब्रह्मणा वा एमा यजुषा सम्भृता ...	५ । १ । ६ । ७ ...	५ ...	२०
ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै ...	६ । ६ । १ । १८ ...	ई ...	१२६
ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याङ्कर् ...	२ । ३ । ११ । ८ ...	२ ...	४५१
ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ...	२ । ६ । ७ । १२ ...	२ ...	७५६
ब्रह्मन् प्रस्यास्याम इत्याहान् ...	२ । ६ । ६ । ६ ...	२ ...	७०५
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह ...	६ । २ । १० । १३ ...	ई ...	५३

ब्राह्मणम्	का।	प्र।	ब।	ग्रा	भा	व
ब्रह्मवनि त्वा च्चवनिमित्याह ...	६।३।	४।१४	...	६।...	६०	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्युर्	३।३।	७।३	...	३...	२००	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य ...	२।६।	५।२२	...	२...	७३५	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे ...	२।६।	२।६	...	२...	६६८	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवत्वं पौर्ण०	२।५।	२।६	...	२...	५५६	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवत्वं	२।५।	३।१४	...	२...	५७०	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य	७।३।	२।१	...	६...	३३०	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्रिया	६।२।	१।५	...	६...	३२	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्री	६।१।	६।८	...	६...	१६	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०गायत्री	६।४।	११।१२	...	६...	१०४	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०ध्रुव पशूना	६।४।	५।१४	...	६...	६४	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०दनस्थिकेन	६।१।	७।२	...	६...	१६	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०दश्रु व्योमघय	३।३।	६।६	...	३...	१६५	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध पूर्वस्यावदेयं	२।५।	३।८	...	२...	५७०	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०देकपात्रा	६।४।	६।५	...	६...	१००	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा	६।५।	११।८	...	६...	१२३	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासस्थिते ...	६।३।	१।१२	...	६...	६०	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्गुमिच्छेतयाश्	५।५।	३।३	...	५...	१३६	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये	६।४।	५।४	...	६...	६३	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं	६।१।	५।६	...	६...	१४	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०मश्रिपात्र	६।४।	१०।११	...	६...	१०३	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य	६।६।	७।६	...	६...	१३६	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदङ्गमासा ...	५।७।	२।१३	...	५...	२८३	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेव गाह्यपत्य	५।७।	४।४	...	५...	२६८	
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यम देवतायै ...	५।७।	३।५	...	५...	२६१	

ब्राह्मणम्

का । प्र । च । प्रा । भा । ३

ब्रह्मवादिभी वदन्ति यन्मृषापश्चाद्देर्	५ । ७ । ८ । ४ ... ५ ... ३२६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदावाङ्मिच्छा०	५ । ७ । ८ । ५ ... ५ ... ३२६
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०यातयामान्य०	२ । ६ । ३ । २ ... ९ ... ७१७
ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०यातयाम्नी	५ । ५ । ६ । ३ ... ५ ... १५३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्र्य सोमाश्	६ । १ । ८ । १ ... ६ ... २४
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स तु वा व्यध्वर्युं	३ । २ । ८ । ४ ... ३ ... १४७
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इहामुप	१ । ७ । १ । ८ ... १ ... ६५५
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा व्यध्वर्युं स्याद्	६ । ४ । ३ । १ ... ६ ... ८८
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ	२ । ५ । ४ । १ ... २ ... ५७८
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वैदर्शपूर्णमासावा	३ । ५ । १ । ५ ... ३ ... ३०८
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत ...	७ । १ । ३ । १ ... ६ ... १६१
ब्रह्मवादिनो वदन्ति सद्यश्च ...	७ । १ । ७ । ८ ... ६ ... १६२
ब्रह्मवादिनो वदन्ति ह्येतव्यं दीक्षितस्य	६ । १ । ७ । १२ ... ६ ... ११
ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता ...	२ । ६ । ६ । १० ... २ ... ७७६
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निश्च ...	६ । २ । १ । १६ ... ६ ... ३४
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा	७ । २ । ६ । २ ... ६ ... २८७
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यघो गान्यान् ...	५ । ५ । ५ । ३ ... ५ ... १४८
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो	७ । ४ । १० । १ ... ६ ... ४३०
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवीर्यि ...	२ । ६ । ५ । १ ... २ ... ७३३
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्	६ । ३ । ८ । ३ ... ६ ... ७४
ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति	७ । ५ । १ । १२ ... ६ ... ४७४
ब्रह्म वै पयो विष्णवतोऽन्नं ...	३ । ५ । ७ । ४ ... ३ ... ३४६
ब्रह्म समिद्भवत्याहुतौगामित्याह ...	५ । ७ । ८ । ६ ... ५ ... ३२४
ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमित्या०	६ । ६ । १ । १२ ... ६ ... १२६
ब्राह्मणस्यत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्	२ । १ । ५ । १२ ... २ ... २६१

प्राक्ष्यम्	का	प्र	ब	भा	व
प्राक्ष्यस्यत्यमेकादशकपालनिर्वयेद्	२।३।	३।	० ...	२।	४१४
प्राक्ष्यस्यत्याम्बुकर्णीमालमेतामिचरन्	२।१।	८।	४ ...	२ ...	३१०

## भ

भद्रात्त श्रेय समनैष्ट देवा	...	५।०।	२।१४	...	५ ...	२८३	
भरन्नमिं पूरौथ्यमित्याह	...	...	५।१।	५।२९	...	५ ...	१२
भस्मनाभि वासयति तस्मान्माऽस्तेनास्त्रि	१।६।	३।	८ ...	२ ...	...	०१८	
भस्मनाभि समूहति स्वगाह्या	...	३।४।	१।	० ...	३ ...	२३५	
भागधेयं वा श्यमिराहित इच्छमानः	१।५।	१।	३ ...	१ ...	...	०००	
भान्त पञ्चदश इत्युत्तरत	...	...	५।३।	३।	५ ...	५ ...	६८
भागवो होता भवति	...	...	१।८।	१८।	१० ...	२ ...	१०८
भुवनस्य पत इति रघमुखे	...	...	५।४।	६।१०	...	५ ...	१०५
भूतमसि भयं नामेत्याह	...	...	३।३।	५।१६	...	३ ...	१८६
भूतानि क्षुधमग्नत्सद्यो मनुष्या	...	...	२।५।	६।१२	...	२ ...	६०२
भूतेभ्यस्वेति खुधमुद्गृह्णाति	...	...	६।२।	८।	४ ...	६ ...	४८
भूतेष्टका उम दधात्यत्रात्र	...	...	५।६।	३।	१ ...	५ ...	२१५
भूमिदुस्तुभिमा प्रन्ति	...	...	०।५।	६।	६ ...	६ ...	५२३
भूमिभुंसा दीवंरिम्बेत्याह	...	...	१।५।	४।	२१ ...	१ ...	०८०
भूयच्छदसौत्वेव भूयाऽसोऽमवन्	...	...	५।३।	११।	२ ...	५ ...	८२
भूमं वस्तुवरिति स्वपमादसा उम	...	...	५।५।	५।	५ ...	५ ...	१४८

## म

मखस्य धिरोऽस्तीत्याह यश्चो वै मल	५।१।	६।	६ ...	५ ...	...	१४	
मधुवापा श्रतायत इति दध्ना	...	...	५।२।	८।	१५ ...	५ ...	५०
मध्यत उम दधाति मध्यत एवासौ	५।१।	८।	२२ ...	५ ...	...	५०	

प्राञ्चरम्	का। प्र।	ख। प्रा	भा	व
मध्यत उग्र दधाति मध्यत एवास्मै	५।२।	६।२...	५...	५१
मध्यत उग्र दधाति मध्यत एवास्मै	५।६।	२।१४...	५...	२०६
मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं	६।६।	५।३...	६...	१३३
मध्यतः सै बह्वति मध्यत एवास्मा	६।१।	३।६...	६...	८
मध्यतः सप्तदशं त्रिरभिमीत ...	०।१।	१।८...	६...	१४८
मध्यतो गुदस्याव द्यति ... ..	६।३।	११।१२...	६...	७६
मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् ...	५।१।	३।२०...	५...	८
मध्ये दिवो निहित एत्रिरस्मा इत्याह	५।४।	६।१८...	५...	६६
मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापति	६।६।	१०।३...	६...	१३६
मनसा तु वै तामाप्रुमर्हति ...	५।१।	३।१३...	५...	०
मनसा मणयति ... ..	१।६।	८।४...	१...	६०१
मनसो हविरसौत्याह ... ..	३।४।	३।१६...	३...	२४०
मनस्वाङ्गित्याह मन एवाश्रुत ...	६।४।	५।७...	६...	६३
मनुः पुत्रेभ्यो दायं थभजत्स ...	३।१।	६।७...	३...	५१
मनुः पथिथा यद्वियमैच्छत् ...	२।६।	०।१...	२...	०५५
मनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह	६।२।	२।६...	६...	३६
मनुरभिमचिनुत तेन न व्याघ्रोव्	५।४।	१०।१४...	५...	१००
मनुर्भव जनया दैव्यं जनमित्याह ...	३।४।	३।१८...	३...	२४०
मनुष्या इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति	१।६।	७।६...	१...	८६५
मनोऽसि प्राजापत्यं—विशेषेत्याह	१।६।	१०।१२...	१...	६२४
मन्थयान् गृह्णीताभिधरन् ...	०।२।	०।६...	६...	२६६
मन्विद् इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो ...	२।५।	६।३...	२...	६३०
मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो ...	५।५।	१२।१...	५...	१८५
मयोभूर्वातो व्यभि वातुखा ...	०।४।	१०।१...	६...	४४०
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशश्च ...	१।८।	४।४...	२...	५०



श्राद्धपत्र	का । प्र ।	ब । प्रा	भा	श	
मर्यादोऽष्टयद्वर्षोऽग्निरित्याह ...	५ । १ ।	३ । ११	...	५ । ... ७	
मही द्यौ एधिवी च न इत्याह ...	५ । २ ।	८ । १७	...	५ ... ५०	
महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं ...	१ । ६ ।	११ । १७	...	१ ... ८३१	
मा च्छन्द इति दक्षिणत उप दधाति	५ । ३ ।	२ । ११	...	५ ... ६७	
मा त्वत् क्षेप्राख्यरणानि गन्मेत्याह	७ । २ ।	७ । १०	...	६ ... २६७	
मा द्यावाएधिवी अग्निं शूशुचो ..	५ । १ ।	५ । १६	...	५ ... १२	
मानवीत्याह मनुर्होतामग्रेऽपश्यत् ...	२ । ६ ।	७ । ११	...	२ ... ७५६	
मानुषीभ्रुत्वमद्भिर इत्याह ...	५ । १ ।	५ । १८	...	५ .. १२	
मान्दा वाशा इति सयौति	...	२ । ४ ।	६ । १०	...	२ ... ५१२
मान्युक् इक्षो भवत्यङ्गारा एव ...	३ । ४ ।	८ । ६	...	३ ... २६६	
माप रात्सोर्मांति व्यात्सोरित्याह ...	७ । ५ ।	१० । २	...	६ ... ५२६	
मा पाद्यायुषं पुरेत्याह ...	...	५ । १ ।	५ । २३	...	५ ... १२
मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो ...	१ । ८ ।	६ । ६	...	२ ... १०३	
मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्य वास	३ । ४ ।	६ । १	...	३ ... ५११	
मारुतं एग्निमा जमेताम्रकामो ...	२ । १ ।	६ । ५	...	२ .. २६६	
मारुता भवन्ति मरुतो वै देवाना विशो	५ । ४ ।	७ । २६	...	५ ... १०१	
मारुतो याव्यानुवाको कुर्याद् ...	२ । ३ ।	३ । १०	...	२ ... ४१५	
मारुतो भवति मरुतो वै देवाना विश	२ । २ ।	५ । १०	...	२ ... ३५६	
मार्जयिषोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय ...	५ । २ ।	४ । १३	...	५ ... ४१	
मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति ...	७ । ५ ।	१ । १८	...	६ ... ४०५	
मिथ सः सृज्य एधिवीमित्याह ...	५ । १ ।	६ । ३	...	५ ... १४	
मित्रं देवा अद्भुवत्सोमं राजानं	६ । ४ ।	८ । १	...	६ ... ६०	
मित्रस्य भागोऽसौति पद्यात् ...	५ । ३ ।	४ । ३	...	५ ... ७०	
मित्रावरुणौ गच्छ स्तारेत्याह ...	६ । ४ ।	१ । १०	...	६ ... ८५	
मित्रोऽहरजयद्वरुणो राविं ...	६ । ४ ।	८ । ०	...	६ ... ६८	

श्राद्धणम्

	का। प्र।	था। प्रा	भा	वृ
मिथुनौऽभावौ दक्षिणा समृद्धौ ...	३।५।	१।१३	३ ...	३०८
मुख्यो भवति य एवं वेद ...	२।६।	२।१०	२ ...	३६६
मुख्यो भवति य एवं वेद ...	५।२।	७। २	५ ...	४६
मुञ्जा नर्व दधाति ऊर्ध्वै मुञ्जा ...	५।१।	६।१३	५ ...	२१
मुष्टीकरोति वाचं यच्छति ...	५।२।	१।१८	५ ...	३४
मुष्टीकरोति वाचं यच्छति ...	६।१।	४। ५	६ ...	११
मूर्द्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति ...	२।६।	२। ७	२ ...	६६८
मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् ...	५।३।	१।१५	५ ...	६५
मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति मूर्द्धानमेवैनं ...	५।३।	८। ३	५ ...	७८
मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या ...	६।५।	२। २	६ ...	१०८
मूर्द्धानि राडिति पुरस्तादुप दधाति	५।३।	२।१४	५ ...	६७
मूर्लं क्षिनन्ति आढ्यस्यैव मूर्लं क्षिनन्ति	२।६।	४। ८	२ ...	७२६
मृत्यवे वा एष नौयते यत् ...	३।१।	५। ४	३ ...	३०
मृत्यवे वा एष नौयते यत् ...	६।३।	८। ४	६ ...	७४
मृत्युना प्रेष्यति षट् क्षत्व आह ...	६।५।	३। ५	६ ...	१०६
मृत्युर्वा एष यदभिं ब्रह्मण्य एतद्रूपं	५।४।	४।११	५ ...	६५
मृत्युर्वा एष यदभिरमृतं ...	५।१।	१०। ६	५ ...	२२
मृत्योर्विभीयात्तस्मा एता ...	२।३।	२। २	२ ...	४१०
मृदामिषिष्योप दधाति ...	५।७।	१०। ३	५ ...	३३५
मेखलया यजमानं दौक्षयति ...	६।१।	३।१४	६ ...	६
मेदसा सुधौ प्रोक्षन्ति मेदोरूपा वै	६।३।	११। १	६ ...	८१
मेधायै मनसेऽमये खाहेत्याह ...	६।१।	२। ४	६ ...	५
मेधो वा एष पशूना यत् कूर्मो ...	५।२।	८।१३	५ ...	५०
मे लोका ज्योतिष्मन्त समावहीर्या	६।६।	८। ८	६ ...	१३७
मेघस्त्वा पघतैरवतु ...	७।४।	१२।१-६	६ ...	४३६

शाब्दम्	वा।	प्र।	अ।	भा	व
मैत्र२ श्वेतमा लभेत वारुणं क्षुण्ण ...	२।१।	८।	३ ...	२६ ...	३१५
मैत्र२ श्वेतमा लभेत वारुणं क्षुण्णं ...	२।१।	८।	५ ...	२ ...	३१५
मैत्र२ श्वेतमा लभेत ... ..	२।१।	८।	११ ...	२ ...	३१०
मैत्रावाहंस्पृशं भवति श्वेतायै ...	१।८।	८।	१३ ...	२ ...	१०३
मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद् ...	२।२।	८।	११ ...	२ ...	३६५
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा प्रवेत्याह	६।४।	३।	८ ..	६ ...	८८
मैत्रावरुणायान् गृह्णीरन् ... ..	०।२।	०।	३ ...	६ ...	२६६
मैत्रावरुणो द्विरूपामालभेत प्रजाकामो	२।१।	०।	५ ...	२ ...	३०४
मैत्रावरुणो द्विरूपामालभेत वृष्टिकामो	२।१।	०।	४ ...	२ ...	३०४
मैत्रावरुणोमामिच्छां वया दक्षिणा	१।८।	१८।	४ ...	२ ...	१८५
मोक्ष भवति ऊर्वै मुञ्जा ... ..	५।१।	१०।	१८ ...	५ ...	२३

## य

य आत्मानं न परिपश्येदित्याह ...	६।६।	०।	५ ...	६ ...	६३५
य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् ...	२।३।	०।	२ ...	२ ...	४३१
य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं ...	२।६।	०।	१४ ...	२ ...	०५६
य उद्यन्त क्षोमाः शोः सा ... ..	०।१।	८।	३ ...	६ ...	१८६
य उन्माघे तस्मै होतव्या ... ..	३।४।	८।	१० ...	३ ...	२६८
य एव विदाः सचतुश्चतुष्टोमानसोमा	०।१।	८।	५ ...	६ ...	१८६
य एवं विदाः सः पृथग्भरात्रमासते	०।३।	०।	२ ...	६ ...	३४४
य एवं विदाः सचतुर्दशरात्रमासते	०।३।	५।	२ ...	६ ...	३३०
य एवं विदाः त्रिं विनुते ... ..	५।५।	२।	२ ...	५ ...	१००
य एवं विदाः त्रिं विनुते ... ..	५।६।	४।	१२ ...	५ ...	२२४
य एवं विदाः त्रिं विनुते ... ..	५।६।	१०।	३ ...	५ ...	०५८
य एवं विदाः त्रिं विनुते ... ..	५।०।	५।	१५ ...	५ ...	३०६

भाष्यम्	का । प्र ।	ख । प्रा	भा	शु
य एवं विद्वानभिष्टोमेन यजते ...	७ । १ ।	१ । ५	...	६ ... १४८
य एवं विद्वानभिष्टोत्रं जुहोति ...	१ । ६ ।	६ । २	...	१ ... ६११
य एवं विद्वान्त्सोमेन यजते ...	३ । २ ।	२ । ५	...	३ ... ८७
य एवं विद्वान् प्रतिगृह्यात्प्रजाद एव	३ । २ ।	६ । १३	...	३ ... १४८
य एवं वेद दध्नोत्येव भाढ्यं ...	६ । ६ ।	६ । ३	...	६ ... १३८
य एवं वेद न सौम्यामार्त्तिमार्च्छति	६ । ४ ।	४ । १२	...	६ ... ६१
य एवं वेद नाप्स्वार्त्तिमार्च्छति ...	६ । ४ ।	४ । ६	...	६ ... ६१
य एवं वेद पशुमान् भवति ...	१ । ७ ।	२ । ६	...	१ ... ६६२
य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ...	१ । ७ ।	२ । १७	...	१ ... ६६३
य एवं वेद प्रैव जायतेऽग्नादो ...	५ । ५ ।	४ । ३	...	५ ... १४२
य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारं ...	६ । ३ ।	१ । ६	...	६ ... ५६
य एवं वेद स वीर्यैरेव हृन्दोभिरर्चति	३ । ३ ।	७ । ४	...	३ ... २००
य एवं वेदाद्यस्य प्रजा जायते ...	६ । ४ । १० ।	६ ...	६ ...	१०३
य एवं वेदाग्नादो भवति ...	१ । ७ ।	२ । १३	...	१ ... ६६३
य एवं वेदाद्यतनवान् भवति ...	५ । ६ ।	२ । ११	...	५ ... २०६
य एवं वेदोपैर्न यज्ञो नमति ...	३ । ३ ।	७ । ६	...	३ ... २००
य एवं हृन्दसां वीर्यं वेद ...	३ । ३ ।	७ । २	...	३ ... १६६
य एव मुख्यं साहसं वेद ...	५ । ५ ।	२ । १३	...	५ ... १२६
य एवमेतासामृद्धिं वेदप्रोत्येव ...	५ । २ । १० । १४	...	५ ...	५५
यं वै पूर्वैऽतिरात्रोऽसावुत्तरो ...	७ । ५ ।	१ । ५	...	६ ... ४७४
यः स्रत्वा वशा स्यात् तमैन्द्रमेवा	२ । १ ।	५ । ८	...	२ ... २६१
यः कामयेत प्रथेय पशुभिः ...	२ । १ ।	२ । ५	...	२ ... २६४
यः कामयेतास्त्रिंश्लोके ऋषुयामिति	५ । ५ ।	१ । १४	...	५ ... ११६
यः परस्ताद् ग्राम्यवादी स्यात् ...	२ । ३ ।	१ । ७	...	२ ... ४०६
यः पशुकाम स्यात् तस्मा एतः ...	२ । ४ ।	४ । ४	...	२ ... ४६१

प्राश्नम्	का।	प्र।	ष।	भा	भा	५
यः पशुकामः स्यात् स एतम् ...	२।१।	५।	२ ...	२ ...	२६०	
यः पापयद्मष्टहोत स्यात् ...	२।३।	५।	२ ...	२ ...	४२४	
यः पाप्मना गृहोतः स्यात् ...	२।१।	४।१२	...	२ ...	२८२	
यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् ...	२।१।	१।	८ ...	२ ...	२४२	
यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं ...	२।४।	४।	२ ...	२ ...	४६०	
यः प्रथङ्गुपनतस्तं वृत्तेत् ...	६।३।	३।१४	...	६ ...	६४	
यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात् ...	२।२।	११।१३	...	२ ...	३००	
यच्छदिभिर्देवो देवाः या घ वच्छदित्याह	५।४।	६।२३	...	५ ...	६६	
यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यगृते	०।१।	१।	३ ...	६ ...	१४०	
यं कामयेत 'सोधुक्' स्यादित्यूनां ...	५।२।	६।	४ ...	५ ...	५१	
यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुञ्चेतेत्ये०	५।४।	५।१२	...	५ ...	६०	
यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुञ्चेतेति	५।४।	५।१३	...	५ ...	६०	
यः कामयेत तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेण	६।३।	४।१२	...	६ ...	६०	
यं कामयेत तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेण	६।३।	४।१३	...	६ ...	६०	
यः कामयेत निर्वृत्त्यास्य यश्चं याहयेय०	६।२।	६।२२	...	६ ...	४५	
यं कामयेत पशुमान्स्यादिति ...	६।३।	११।१४	...	६ ...	८२	
यं कामयेत पशुमान्स्यादिति ...	६।३।	३।१२	...	६ ...	६४	
यः कामयेत पापौषान्स्यादित्येकैकं	५।१।	१।	६ ...	५ ...	१	
यं कामयेत प्रमायुक् स्यादिति ...	६।६।	४।	६ ...	६ ...	१३१	
यं कामयेत प्रमायुक् स्यादिति ...	२।५।	११।२३	...	२ ...	६५२	
यं कामयेत प्राद्यानस्यान्नाद्यं विष्णुन्त्याम्	५।४।	८।	४ ...	५ ...	१०२	
यं कामयेत भ्राष्ट्यमसौ जनयेषमिति	५।१।	६।११	...	५ ...	२१	
यं कामयेत यजमानं भ्राष्ट्यमस्य	१।६।	१०।	६ ...	१ ...	६२३	
यं कामयेत राजन्मनपोऽथो जायेत	२।४।	१३।	२ ...	२ ...	५३६	
यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति ...	५।२।	१।	६ ...	५ ...	३३	

प्राञ्चपम्	का।प्र।	ष।प्रा	भा	४
यं कामयेत वसूयाग्न्यादित्यमयीभिस्	५।१।	४।१६	...	५... ८
यं कामयेत सर्वमायुरियादिति ...	२।५।	०।१२	...	२... ६१०
यं कामयेत स्वम्य जायेतेत्युपान्ते	६।६।	४।	८	... ६... १३१
यं कामयेताग्नादः स्यादिति ...	२।३।	६।	२	... २... ४२०
यं कामयेतापशु स्यादिति पराचीं	१।०।१।	८	..	१... ८५५
यं कामयेतापशु स्यादिति वषस्यास्तस्य	५।३।	१।१३	...	५... ६५
यं कामयेतापशु स्यादिति विधूधौनानि	५।२।	२।१२	...	५... ५२
यं कामयेतापशु स्यादित्यपरिमित्य	५।२।	६।	८	... ५... ४५
यं कामयेतापशु स्यादित्यपर्यं तस्मै	६।३।	३।११	...	६... ६४
यं कामयेतापशु स्यादित्यमेदस्ता . .	६।३।	११।१२	...	६... ८२
य कामयेतापशु स्यादित्यृक्षतस्तस्य	६।१।	८।	३	... ६... २४
यं कामयेताप्रतिष्ठित स्यादित्यारोहं	६।३।	३।१०	...	६... ६४
यं कामयेतोर्जनं थर्द्धयेयमित्यूद्धौ	६।३।	४।१०	...	६... ६०
यच्छुश्रुत्सुक्तत् पुत्रधायाः ...	२।१।	१।	८	... २... २४३
यजमानदेवत्या वै जुहूर्भार्द्ध्यं ...	२।५।	८।	३	... २... ६११
यजमानमभ्युन् सृजति ...	०।१।	०।	८	... ६... १८२
यजमानलोके वै दक्षिणानि ...	६।२।	१०।	१८	... ६... ५४
यजमानस्य सन्न्यपन्यसोत्याद्य ...	६।१।	११।	१२	... ६... ३०
यजमानायतनं वै नाकसदो ...	५।३।	०।	३	... ५... ०६
यजमाना वै दिवाकीर्यं सवत्सः ...	०।३।	१०।	४	... ६... ३५५
यजमानेन ग्राह्याद्य पशवो ...	१।६।	०।	१०	... १... ८८५
यजमानेन सम्मितोदुम्बरो भवति...	६।२।	१०।	८	... ६... ५२
यजमानो वा व्याहवनीपो ...	३।१।	३।	३	... ३... १८
यजमानो वा सतस्य पुरा गोत्रा ...	६।३।	२।	१४	... ६... ६२
यजमानो वै पुरोडास्य ...	१।५।	२।	१०	.. १ - ००५

शास्त्रम्	का। प्र।	ष। प्र।	भा	शु
यजुषाम्ना तृतीयामन्या मिथुनत्वाय	६।२।	१।१४	... ६०...	३४
यजुषा युनक्ति यजुषा दधति ...	५।२।	५। ०	... ५...	४२
यजुषा वा यथा क्रियते यजुषा ...	५।५।	३। १	... ५...	१३६
यजुषा विल करोति व्यावृत्तौ ...	५।१।	६।१४	... ५...	१५
यजुषेमाक्षामूद्योपदधाति ...	५।६।	८।१०	... ५...	२४६
यजुषामोऽवरोद्रोपयेत् तद् यज्ञस्य	२।६।	८। ८	... २...	०६५
यज्ञं वा यतत् सम्भरन्ति ...	३।१।	३। १	... ३...	१०
यज्ञं वै देवा व्यदुःसन् ...	१।०।	१। ३	... १...	६५४
यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्वाह	६।६।	२। ४	... ६...	१२०
यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव ...	६।४।	१।१२	... ६...	८५
यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे ...	५।१।	३।१५	... ५...	०
यज्ञमुखे यज्ञमुखे वै क्रियमाणे ...	५।२।	०।१५	... ५...	४८
यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तौ ...	६।६।	१।११	... ६...	१२६
यज्ञस्य पदे स्य इत्याह ...	५।१।	६।१०	... ५...	१४
यज्ञस्य वा व्यप्रतिष्ठाद्यज्ञ... ...	६।६।	६। २	... ६...	१३४
यज्ञस्य वै समृद्धेन देवा ...	१।६।	१०। ३	... १...	६२३
यज्ञस्य शिरोऽर्च्येत ते देवा ...	६।४।	६। १	... ६...	६६
यज्ञहने वै देवा यज्ञमुष' ...	६।५।	४।१०	... ३...	३२६
यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे दाभ्यामभि... ..	५।४।	१०। ४	... ५...	१०६
यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै ...	५।४।	८। ६	... ५...	१०३
यज्ञायुधानि सम्भरति ...	१।६।	८। ०	... १...	६०२
यज्ञेन वा इष्टो प्रकीर्णं पूर्त्तौ ...	१।०।	३। ६	... १...	६६८
यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन् ...	६।३।	४।२०	... ६...	६८
यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन् ...	६।५।	३। १	... ६...	१०६
यज्ञेन वै प्रजापतिं प्रजा व्यष्टयत	५।१।	५।१३	... ५...	०४

प्राण्यम्	का।	प्र।	ख।	ग।	भा	ध
यज्ञेन वैश्वजापतिः प्रजा व्यहृजत	६।४।	१।	१	...	६	... ८४
यज्ञो दक्षिणामभध्यायत् ...	...	...	६।१।	३।	१५	... ६ ... ८
यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णुरूपं हत्वा	६।२।	४।	५	...	६	... ४०
यज्ञो देवैभ्योऽपाक्रामत् ...	...	...	५।४।	१।	२	... ५ ... ८८
यज्ञो बभूव स धा बभूषेत्याह ...	१।७।	६।	१०	...	१	... ८८४
यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे ...	...	...	३।२।	७।	६	... ३ ... १२८
यज्ञो वै सूतताऽऽप्रावयेत्येवैनामहदस्तु	१।६।	११।	६	...	१	... ८३०
यतः खलु वै यज्ञस्य वितानस्य ...	...	...	६।४।	२।	१८	... ६ ... ८८
यतस्य सदस्यैरित्याह ...	...	...	६।६।	१।	१४	... ६ ... १२६
यतीनामद्यमानानां शीर्याणि ...	२।४।	८।	०	...	२	... ५१२
यत् कर्षीराणि भवन्ति ...	...	...	२।४।	८।	८	... २ ... ५१२
यत् कलया ते ज्ञेनेन ते क्रोद्यानोति	६।१।	१०।	१	...	६	... २६
यत् कलश उपदस्येदामयथाद् ...	...	...	६।५।	१०।	०	... ६ ... १२१
यत् कुसोदमप्रतीतं भयोद्युपौयतीरेव	३।३।	८।	८	...	३	... २०५
यत् कृष्णशकुनः पयदाज्यमवगृभेच्	३।२।	६।	३	...	३	... १२५
यत् क्रौञ्चमन्याहासुरं तद्यन्मन्त्रं ...	२।५।	११।	६	...	२	... ६५०
यत् तपस्तप्ता दौक्षितवादं वदति ...	३।१।	१।	२	...	३	... १
यत् तानूनपत्रं समवद्यति ...	...	...	६।२।	२।	२	... ६ ... ३५
यत् तिरश्चीनमतिदृष्टेदनभिविद्धं	२।६।	८।	१०	...	२	... ७६५
यत् तिस्रश्चिवयस्तिष्ठद्वाभिर् ...	...	...	५।६।	१०।	६	... ५ ... २५८
यत् ते भन्युपरोत्तस्येत्याह ...	...	...	१।५।	४।	६	... १ ... ०८८
यत् ते रुद्र पुरो धनुस्तदातो ...	...	...	५।५।	०।	४	... ५ ... १५८
यत् ते सोम—ऽऽश्वतोषारैष	३।३।	४।	५	...	३	... १८३
यत् ते सोम दिवि ज्योतिरिन्द्रादेभ्य	६।४।	४।	०	...	६	... ८१
यत् ते सोमादाभ्यं नाम ऽऽश्वतोषारैष	६।४।	४।	११	...	६	... ८१



ब्राह्मणम्	का।	प्र।	थ।	भा	व
यत् त्रि प्रायच्छत् त्रि प्रत्यग्रह्यात्	२।४।	१२।	१२ ...	२।	५२६
यत् त्रिचितीक चिन्वीत यज्ञ ...	५।६।	१०।	५ ...	५ ...	२५८
यत् त्रिरुपाशुश्च हस्तेन वि गृह्णाति	६।५।	१०।	४ ...	६ ...	१२१
यत् त्वा क्रुद्ध परीवपेत्याह्वापद्भुतयवास्त्रै	१।५।	४।	४ ...	१ ...	७८८
यत् पक्षसम्मिता मिनुयात् ...	५।६।	८।	३ ...	५ ...	२४४
यत् पराचीनानि एष्टानि भवन्त्यमुमेव	७।३।	४।	३ ...	६ ...	३३४
यत् पराचीनानि एष्टानि भवन्त्यमुमेव	७।३।	१०।	७ ...	६ ...	३५५
यत् परे गृह्णन्ते यदेव यज्ञेन नाव रन्ते	३।३।	६।	२ ...	३ ...	१६४
यत् परे परस्तात्र स्यु पराश्च सुवर्गाल्	७।३।	१०।	३ ...	६ ...	३५४
यत् पशुर्मायुमहतेति जुहोति शान्त्यै	३।१।	५।	५	३ ...	३०
यत् पशुर्नालमेतानवरुद्धास्य पशव	५।१।	८।	८ ...	५ ...	१८
यत् एरोरुचमाह यथा वस्यस घ्याहरति	६।५।	१०।	११ ...	६ ...	१२१
यत् पूतीकैर्वा यर्षवण्कैर्वा ...	२।५।	३।	१० ...	२ ...	५७०
यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि गिनयति ...	१।७।	५।	७ ...	१ ...	६७८
यत् पूर्वेष्वह सितः पराश्चो गृह्णन्ते	३।३।	६।	५ ...	३ ...	१६४
यत् एथित्या द्वितीयमासीत् ...	२।४।	१२।	७ ...	२ ...	५२८
यत् एत्रयो गृह्णन्ते एत्रौनेव तै ...	३।३।	५।	१२ ...	३ ...	१८८
यत् एष्टानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं	७।३।	१०।	२ ...	६ ...	३५४
यत् प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहसु एष्टान्युपेयु	७।२।	२।	४ ...	६ ...	२४२
यत् प्रत्यमिं चिन्वीत तदभिष्टशेत्	५।५।	२।	६ ...	५ ...	१२८
यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् ...	५।४।	७।	२३ ...	५ ...	१०१
यत् प्राङ्कासीन शशति ...	३।२।	६।	१६ ...	३ ...	१४८
यत् प्राङ्मृत लपधाय दृष्टिसमीरुप	५।३।	१।	११ ...	५ ...	६५
यत्र खनु वा रतश्च शीर्ष्या हरन्ति	६।१।	६।	८ ...	६ ...	२५
यत्र धारा धनपेता मधोर्हंतस्य ...	५।७।	७।	१० ...	५ ...	३१६

शास्त्रम्	का	प्र	ष	भा	श
यत्रान्या ध्वन्या औषधयो व्यतिषक्ता	६।२।	६।१८	...	६ ...	४४
यत्रैतमेवं विद्वान्मग्निं सखाव जु०	३।१।	६।१०	...	३ ...	५२
यत् संवत्सरमुख्यं विभर्तीममेव ..	५।६।	५। ५	. ५...	२३०	
यत् स्रष्टृष्ट्या उपदध्याद् वृष्टौ ...	५।४।	१। ८	...	५ ...	६०
यत् सत्रिणां होताभू कामिडामुपा	१।०।	२। २	१ ...	६६	
यत् सन्मुष्य विहरति तस्मात् ...	५।२।	४। ३	.. ५ ..	४०२	
यत् समौघीन पशुशौर्षैरुप दध्यात्	५।२।	६।१६	. ५...	५३	
यत् सर्वाभि पञ्चभिर्युञ्जाद् युक्तोऽस्याग्नि	५।४।२०।	३ ...	५ ...	१०६	
यत् सह सर्वाभिर्मिमीत .. ...	६।१।	६।१२	.. ६ ..	२५	
यत् साय जुहोति रेत एव तत्सिद्धति	१।५।	६। ४	.. १ ...	८१०	
यत् साध्य प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्या०	३।४।१०।	३ ...	३ ...	२८५	
यत् सौम्यो भवति सोमपौघमेवाव	२।३।	२।१५	.. २ ...	४१२	
यत् स्फेन वोपवेधेण वा ...	२।६।	५।२१	...	२ ...	७३५
यथा त्सारोयति न आख इयति	६।४।११।	६ ...	६ ...	१०४	
यथायतन वा एतेषां सवनभाज	०।५।	६।११	.. ६ ..	५०१	
यथा वा ध्यायतां प्रतीक्षत ...	३।२।	६। ६	.. ३ ..	१४८	
यथा वै पर्जन्यं सुवृष्टं वर्षत्येव .	१।६।१०।११	...	१ ..	६२४	
यथा वै पुत्रो जातो भियत एव .	५।०।	५। १	.. ५ ..	३०४	
यथा वै पुनराधेय एव पुनश्चितिर्	५।४।१०।११	...	५ .	१००	
यथा वै मरुघोऽश्वो गौर्गौर्यत्येव ...	१।५।	०। ६	...	१ ...	८०५
यथा वै मनुष्या एव देवा ... ..	०।४।	२। १	...	६ ...	३६१
यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येव	६।६।	०।१०	.. ६ ...	१३६	
यथा वै समृतसोमा एषं वा ...	१।६।	०। १	...	१	८६४
यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मात् ...	५।२।	२।२१	...	५ ...	३०
यद्दक्षसङ्गं वृद्धेध ईम यजमानस्य	६।३।	३। ६	...	६ ...	६४

शास्त्रम्	का।	प्र।	च।	पा	भा	व
यदभयेऽनोकवते ष्याऊतिं जुष्टोत्यमिर्	५।४।	५।११	...	५...		८६
यदभिधिदनवरुद्रस्याग्नीयादवरुद्रेण	५।२।	५।१८	...	५...		४४
यदभौयोमौयम् पशुमा ऋमत ...	६।१।११।१५	...	६...			२०
यदव्यश्लिष्यत तत् त्वया .. ...	२।४।१२।	२...	२...			५२०
यदध्वपुंरुद्रस्य ऋत्नाङ्गयेदुभाधां ...	६।६।१०।	०...	६...			१४०
यदध्वपुंरुद्रमावाऊतिं जुष्टयादन्यो	५।१।	२।	३...	५...		६
यदध्वपुंरुद्रमावाऊतिं जुष्टयादन्यो	६।१।	८।	६...	६...		२२
यदध्वपुंरुद्रमावाऊतिं जुष्टयादन्यो	६।०।	८।	६...	६...		५०
यदध्वपुंरुद्रमावाऊतिं जुष्टयादन्यो	५।०।	८।	३...	५...		३२८
यदनाश्वानुपवसेत् षोडशुक् म्याद्...	१।६।	०।१२	...	१...		८८५
यदनुमयय्य दन्यादन्द्यूकाम्नाऽ	६।१।१०।	०...	६...			२०
यदनुपरिष्ठां जुष्टयादन्तरवचारिणऽ	५।४।	३।	८...	५...		८३
यदन्तरिष्टो हतीपमासोत् ...	२।४।१२।	८...	२...			५२८
यदन्तर्वेदि मिनुपादेवशोकमभि जयेत्	६।६।	४।	२...	६...		१३०
यदन्दत. एष्ठानि स्युर्विविधऽ ग्यान्	०।३।	८।	४...	६...		३५०
यदन्दत एष्ठानि स्युर्विविधऽ ग्यान्	०।३।	५।	४...	६...		३३०
यदन्दत एष्ठानि स्युर्विविधं ग्यान्	०।३।	०।	६...	६...		३४४
यदन्त्याष्टार्यमाहुरत्येते वै देवा ...	१।०।	३।	२...	१...		८६०
यदन्तोपं तिष्ठन् ऋत्तोपान् ...	६।४।	२।	५...	६...		८६
यदपगुल्याभौत वय इव ग्यात् ...	६।१।	१।१८	...	६...		३
यदभु मरेष्टयेत्तपवेभ्रमं कुपांत् ...	३।४।	३।३३	...	३...		२४८
यदवष्टमवदध्याद् ऋभां प्रजाणाम्	६।१।	०।	४...	६...		१८
यदवष्टा ग्यादवता ग्याद् ... ..	६।१।	०।१०	...	६...		००
यदभिह्वय जुष्टयात् ... ..	३।१।	३।	०..	३...		१०
यदभिवाहणोऽपी वाहय मा ऋमेत	६।६।	५।	६...	६...		१३४

प्राक्कथम्	का । प्र ।	ख । भा	भा	व
यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्मदसाद् ...	० । ३ ।	१ । ३	३	६६... ३२२
यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना युचं	० । ३ ।	१ । ४	४	६ ... ३२२
यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् ...	६ । ४ ।	५ । १०	१०	६ ... ६४
यदि न द्विधादाखुस्ते प्रश्रुति ब्रूयान्	६ । ६ ।	४ । ११	११	६ ... १३२
यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्	२ । ६ ।	३ । ११	११	२ ... ०१६
यदि नावगच्छेदश्वत्यान् मयूखान् ...	२ । ३ ।	१ । १०	१०	२ ... ४०६
यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो	२ । ३ ।	१ । ६	६	२ ... ४०६
यदि नावगच्छेदेतमेवादित्यं चरं ...	२ । ३ ।	१ । ११	११	२ ... ४०६
यदिन्द्राय राधन्तराय निर्वपति ...	२ । ३ ।	० । ३	३	२ ... ४३१
यदिन्द्रो वृषमहन्नमेध तद् ...	३ । ३ ।	० । ५	५	३ ... २००
यदि पशोरवदान नश्येदान्यस्य ...	३ । १ ।	३ । ४	४	३ ... १८
यदि प्रातस्सवने कलप्रो दीर्येत ...	० । ५ ।	५ । ७	७	६ ... ४६५
यदि विभीषाद्बुधर्मा भविष्यामीति	२ । १ ।	४ । ८	८	२ ... २८१
यदि विभीषाद्बुधर्मा भविष्यामीति	२ । २ । १० ।	६	६	२ ... ३६७
यदि भिद्येत तैरेव कपालैः स्रष्ट्वनेत्	५ । १ ।	६ । ८	८	५ ... २०
यदि मथ्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनिघ्नः	० । ५ ।	५ । ८	८	६ ... ४६६
यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून्	३ । ३ ।	८ । १०	१०	३ ... २०५
यदि वर्षेत् तावत्वेव ह्येतथं ..	२ । ४ । १० ।	२	२	२ ... ५१६
यदि विष्टजेद्वैष्णवीन्मन्त्रानुब्रूयाद् ...	६ । १ ।	४ । ६	६	६ ... ११
यदिष्टकाया चाढस्मनूप दध्यात्	५ । २ ।	७ । ५	५	५ ... ४०
यदि सोमौ स्रष्टुतौ स्याता ...	० । ५ ।	५ । १	१	६ ४६५
यदुक्थे गृह्णीयात् प्रत्यघं... ..	६ । ६ ।	८ । ४	४	६ १३०
यदुच्छेयणादभायन्त तस्मादुच्छेयणाद्	६ । ५ ।	६ । ६	६	६ ... ११४
यदुत्तरार्द्धे वा मध्ये वा जुहुयाद् ...	६ । ६ ।	७ । २	२	६ ... १३५
यदुप घ कृणोयादमि च घारयेदुभ०	२ । ६ ।	८ । ६	६	२ ... ०६५

प्राक्कथम्	का।	प्र।	ब।	प्रा	भा	४
यदुपलब्धीद्भ्रुोऽस्य पशून् घातुका	६।३।	६।	७ ...	६ ...	७०	
यदुपसद उपसद्यन्ते भ्राट्व्यपराणुवै	६।२।	३।	२ ...	६ ...	३८	
यदुभावपवित्रौ गृह्येयाता ...	६।४।	६।	६ ...	६ ...	६५	
यदुभौ विमुच्यातिथं गृह्णीयाद् ...	६।२।	१।	१ ...	६ ...	३२	
यदृषमस्तेनैन्द्रो यत् एत्रिस्तेन ...	२।१।	३।	६ ...	२ ...	२०५	
यदेकाधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनु	५।३।	१०।	२ ...	५ ...	८०	
यदेकपाञ्जुऋयाद्द्विंशोमं कुर्यात्	३।४।	१०।	७ ...	३ ...	२८६	
यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरत	६।४।	६।	६ .	६ .	१००	
यदेकमेकः सम्भरेत् पिबदेवत्वानि	१।६।	८।	८ ...	१ . .	६०२	
यदेकया धारयेदेका प्रौखीयाद्याम्भा	२।५।	११।	१४ . .	२ ...	६५१	
यदेकस्मिन् यूये द्वे रसने परिव्ययति	६।६।	४।	७ ...	६ ...	१३१	
यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा	५।६।	५।	४ ...	५ ...	२३०	
यदेकादश त्रैष्टुभेन यद् द्वादश ...	५।४।	१०।	६ ...	५ ...	१००	
यदेकेन संस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै	५।५।	१।	१ ...	५ ...	११०	
यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद् दिव्या व्यापोऽग्रान्ता	६।१।	२।	७ ...	६ ...	५	
यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद् यावत् एव ...	६।१।	४।	१८ ...	६ ...	१२	
यदेतया समिधमादधात्वग्निचिदेव	५।४।	७।	१० ...	५ . .	१०१	
यदेतान्सम्भराग्त्सम्भरत्यग्निमेव ...	६।२।	८।	७ ...	६ ...	४६	
यदेतेभ्य सोमक्रयणाग्नानुदिशेदकीतो	६।१।	१०।	६ ...	६ ...	२८	
यदेते स्त्रीमा व्यतिषक्ता भवन्ति ...	७।४।	३।	१८ ...	६ ...	३६६	
यदेधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः	५।३।	१।	१० ...	५ ...	६५	
यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव	६।२।	७।	६ ...	६ ...	४०	
यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव ...	७।५।	७।	६ . .	६ ...	५०६	
यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपौघ ...	२।१।	५।	१० ...	२ ...	२६१	
यदैषा प्रमौयेत् यदा वा शीयेरन्	७।२।	१।	१४ ...	६ ...	२३५	

ब्राह्मणम्	का।	श।	भा	व
यद् गायत्र्यप्रक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेता	२।४।	३।४	...	२६... ४८७
यद् गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये	३।३।	६।८	...	३... १६५
यद् गृह्णात्यह्नस्त्वोषधीभ्यो गृह्णामीति	३।३।	६।७	...	३... १६५
यद् गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णा०	३।३।	६।८	...	३... १६५
यद् ग्राम्याणा पशूना चर्मणा सम्भरेद्	५।१।	४।७	...	५... ८
यद् ग्राम्याणा पशूना पयसा जुहुयाद्	५।४।	३।३	...	५... ८२
यद् ग्राम्याणा पात्राणा कपालै ...	५।१।	६।४	...	५... १४
यद् दिवि ह्यतीयमासीत् तेनेन्द्रो ...	२।४।	१२।८	...	२... ५२६
यद् द्वादश्रगवेन संवत्सरेणैव ..	५।२।	५।८	...	५... ४२
यद् द्वादशोद्यामः सवत्सरेणैव ...	५।१।	१०।१८	...	५... २३
यद्भस्तेन कण्डूयेत पामनम्भावुक्ता...	६।१।	३।१८	...	६... ८
यद्भस्तेन प्रमीवेदपन स्याद् ...	२।६।	८।७	...	२... ७०५
यद्भुत वा दध्याद्भुं गृह्णान्वारोहयेद्	३।४।	१०।८	...	३... २८६
यद्भोता प्राप्नीयाद्भोताभिर्माच्छेद्	२।६।	८।४	...	२... १०६४
यद् बर्हिर्नवस्तीर्य मिनुयात् ...	६।२।	१०।१०	...	६... ५२
यद् ब्रह्मण्यथोप दधाति ...	५।७।	८।७	...	५... ३२४
यद् ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयाता	२।५।	११।२६	...	२... ६५३
यद् ब्रूयात् सूमावसाना च ...	२।६।	८।१५	...	२... ७०७
यद् ब्रूयाद्योऽग्निः होतारमवस्था इत्यग्नि	२।५।	८।१२	...	२... ६३१
यद् ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्याणुमच्छेद्	६।१।	२।११	...	६... ५
यद्यत्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते ...	३।४।	१०।६	...	३... २८६
यद्यमिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्य ...	६।४।	३।१४	...	६... ८०
यद्यद्ग्राह्यस्यामिध्यायेत्तस्य ...	१।७।	४।१४	...	१... ६०३
यद्यपरं प्रतिघाहो स्यात् ..	२।३।	१२।५	...	२... ४५५
यद्यमिषरेदमुं जह्यथ त्वा होय्यामीति	६।४।	५।८	...	६... ०६४

प्राक्षयन्

का। प्र। ख। ग। भा। ष

यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति	ई। ४।	५। ११	...	ई . .	८४
यद्यवविध्यति पापीयान् भवति ...	२। ५।	५। १०	..	२ . .	५८६
यद्येकं कपालं नश्येदेको मास ...	२। ६।	३। १०	..	२ ...	७१८
यद्यष्ट कुर्याद् यातयामा अस्य ..	५। १।	५। ५	...	५ . .	१९
यद्यष्ट कुर्याद् यातयामा अस्य ...	५। ४।	५। ३.	५ ...		८५
यद्यस्ते तद्दक्षिणा ...	१। ८।	७। ८.	२ . .		८०
यद्वा अग्निराहितो नर्धते व्यायो	१। ५।	२। ४	...	१ ...	७७४
यद्वा अग्नेरसयतममुवर्ग्यमस्य ...	५। २। १०। १७	...	५ ...		५५
यद्वा अग्नीशानो भारमादत्ते ...	६। २।	५। १	...	६ ...	४९
यद्वा असौ रेत सिञ्चति तदस्या . .	५। ५।	४। २ . .	५ ...		१४९
यद्वापुर्वात् तस्माद्वायव्या . . ...	३। ४।	३। ३ . .	३ . .		२४५
यद्विश्वे देवा समभरन् तस्मादभ्या०	३। ४।	६। ३ ...	३ ...		२५८
यद्वै तावानेव सोम स्याद्यावन्तं ..	६। १।	८। १४	...	६ ...	२५
यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रि प्रविशति	६। ४।	२। ८ ...	६ ...		८७
यद्वै दौक्षितमभिवर्षति दिव्या ध्यायो	३। १।	१। ४ . .	३ ...		१
यद्वै दौक्षितोऽमेध्य मश्वययास्माद्	३। १।	१। ३ ...	३ .		१
यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादधुवन् ...	६। ६।	८। २ ...	६ ...		१३८
यद्वै गृध्रं पूर्णमासेऽनुनिर्वाण्यो भवति	२। ५।	३। २ ...	२ ..		५६८
यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं ...	१। ७।	३। ४ ...	१ ...		८६७
यद्वै यज्ञस्य साक्षा क्रियते राष्ट्र ...	१। ६। १०।	८ ...	१ .		८२३
यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयत व्याथमस्मिन्	३। २।	८। ८ ...	३ . .		१४८
यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयते वधमेगम्	३। २।	८। १ ...	३ ...		१४६
यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयते वधमेगम्	३। २।	८। १० ...	३ ...		१४८
यन्ति वा एते मिथुनाद्ये सवत्सरमुप	७। ५।	८। ११ ...	६ ...		५२४
यन्ति वा एते सवनाद्येऽह्वरुत्सुजन्ति	७। ५।	६। ८ . .	६ ...		५००

प्राश्न्यम्	का । प्र ।	ष । मा	भा	४
यन्त्रद्वारैर्हे सवने विहरति ...	६ । ३ ।	१ । ४ ...	६५ ..	५८
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति	२ । ६ ।	४ । १६ ...	२ ...	०३३
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति	६ । २ ।	७ । ११ ...	६ ...	४०
यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति	६ । ४ ।	१ । १८ ...	६ ...	८५
यं द्विष्यात् तमुपदधत् ध्यायेद् ...	५ । ३ ।	० । ६ ...	५ ...	००
यं द्विष्यात् तमुपदध्याद् ध्यायेदेताभ्य	५ । ४ ।	२ । ८ ...	५ ...	६९
यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे प्रशूनां ...	५ । ४ ।	३ । ११ ...	५ ...	६३
यं द्विष्याद् यत्र स स्यात् तस्यै ...	५ । २ ।	५ । २१ ...	५ ...	४३
यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्यजमानो	५ । ५ ।	१ । ४ ...	५ ...	११०
यन्न निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याशीर्	२ । ६ ।	६ । १० ...	२ ...	००७
यद्रवमेत् तद्रवनीतमभवदिति ...	२ । ३ ।	११ । ३ ...	२ ...	४५०
यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्	२ । १ ।	६ । २ ...	२ ...	२१५
यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकमभि	३ । ३ ।	६ । ३ ...	३ ...	१६४
यं प्रथमं ग्रन्थिं यज्ञीयाद्यत्तन्न ...	६ । २ ।	६ । १३ ...	६ ...	५५९
यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेत् ता भ्रातृथाय	२ । २ ।	६ । ६ ...	२ ...	३५८
यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्	१ । ० ।	४ । ६ ...	१ ...	६०२
यर्हि होतेडामुपचयेत् तर्हि यजमानो	१ । ० ।	१ । ६ ...	१ ...	६५४
यवमतीरव नयत्यूर्वे यव ...	६ । २ ।	११ । ६ ...	६ ...	५५
यवमतीरव नयत्यूर्वे यव ...	६ । २ ।	१० । ७ ...	६ ...	५२
यवमयो मध्य एतद्वा ष्यन्तरिक्षस्य	२ । ४ ।	१० । १४ ...	२ ...	५२१
यवागू राजन्स्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः	६ । २ ।	५ । ४ ...	६ ...	४२
यद्यच्छुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं	२ । ३ ।	८ । २ ...	२ ...	४३६
यस्य कामयेताद्राद्यमाददीयेति ...	३ । ४ ।	८ । १४ ...	३ ...	२००
यस्य ष्यस्त्रिंशमन्यन्ति देवतास्तस्या	० । १ ।	३ । ० ...	६ ...	१६२
यस्य त्रिषवमन्तर्पण्यतुश्च तस्य ...	० । १ ।	३ । ६ ...	६ ...	१६१



शास्त्रम्

का । प्र । ष । प्रा । भा । ष

यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणाऽस्तस्य	७ । १ । २ । २ ... ६ ... १६१
यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्	७ । १ । २ । ३ ... ६ ... १६१
यस्य भ्रूयाऽसौ यज्ञक्रतव इत्याहुः	३ । १ । ७ । १३ ... ३ ... ३६
यस्य मुखैवतौः पुरस्तादुपदधीयन्ते	५ । ३ । ४ । १३ ... ५ ... ७२
यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति प्रजा तस्यान्तर्	७ । १ । ३ । ४ ... ६ ... १६१
यस्याऽट्टहीता अभि निम्नोचेदगारम्बो	६ । ४ । २ । २ ... ६ ... ८६
यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठा तस्यान्तर्	७ । १ । ३ । ५ ... ६ ... १६१
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामव	६ । ३ । १० । ११ . ६ ... ७६
यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियत . .	३ । ४ । १ । १२ . . ३ ... २३५
या वा अध्वर्युश्च यजमानश्च ...	३ । ५ । ६ । १ ... ३ ... ३५३
या वै ब्रूञ्चे दक्षिणा ददाति ...	१ । ७ । १ । १५ ... १ ... ६५५
याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्ध्नात् ...	५ । २ । १० । १३ ... ५ ... ५४
याः प्रातर्याज्याः स्युस्ता सायं ...	६ । २ । ३ । ८ ... ६ ... ३८
याः प्रायश्णीयस्य याज्या यत् ता ...	६ । १ । ५ । १० ... ६ ... १५
याः सरूपा विरूपा एकरूपा ...	७ । ४ । १० । २ ... ६ ... ४४७
यातयामानि वा एतस्य ह्यन्दाऽसि	६ । ६ । ७ । ११ ... ६ ... १२६
या ते ध्यमे रुद्रिया तनूरित्याह ...	६ । २ । २ । १३ ... ६ ... ३०
या दिव्या दृष्टिस्तया त्वा षड्गामीति	६ । ५ । ६ । १३ ... ६ ... ११४
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते ...	६ । ५ । ११ । २ ... ६ ... १२२
यानि वै ह्यन्दाऽसि सुवर्ग्याख्यासन्	५ । ३ । ५ । १२ ... ५ ... ७४
यान् कामयेत यजमानान् ...	१ । ६ । १० । १० ... १ ... ६२४
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्य ...	७ । ५ । ७ । ४ ... ६ ... ५०६
यामो हि स तेषा ... ..	६ । ३ । १ । १३ ... ६ ... ६०
या पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत्	५ । ६ । ४ । १० ... ५ ... २२३
या मसदाससः सम्भवन्ति ... ..	२ । ५ । १ । ६ ... २ ... ५५०

ब्राह्मणम्	का	प्र	ख	ग	भा	श
या यज्ञे दीयते सा प्राणेन ... ..	१	७	२	८	१	६२
यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं	५	२	३	१	५	३८
यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति ...	६	२	१	३	६	३२
यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत ...	६	१	२	१	६	४
यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषां...	५	१	८	४	५	१०
यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे ... ..	३	२	८	१४	३	१३०
यावन्तो वै स्तोमास्तावन्त कामास्	७	१	२	२	६	१५८
यावानां भागोऽसौति दक्षिणतो ...	५	३	४	१०	५	०
यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाङ्मतावान् ...	५	२	५	२	५	४२
या वै देवता सदस्यार्चिमार्ययन्ति	३	२	४	८	३	६८
धुम्नदयुजे जुहोति मिथुनत्वाय ...	५	४	८	१५	५	१०३
युञ्जायाऽऽ रासमं युवमिति ...	५	१	२	३	५	४
युनष्मि त्वा ब्रह्मणा देव्येत्याह ...	१	६	१०	२	१	६२२
यूपश्चकलमवास्थति सतेजसमेवैनं	६	३	४	४	६	१६
यूपब्रवधाय प्रोषोति रसो वा एष	६	३	११	२	६	८२
यूष्णोप सिञ्चति रसो वा एष ...	६	३	११	११	६	८२
येऽभय पुरीष्या ०—० इत्याह ...	५	५	०	६	५	१५६
ये घतुर्विऽशा पवमाना ब्रह्मवर्चसं	०	१	८	२	६	१६६
ये तव युस्या हि देवज्जतमाऽऽइत्युखाया	५	५	३	२	५	१४६
ये देवा दिव्योकादश्च स्रोत्याह ...	६	४	११	३	६	१०४
ये देवा यज्ञघ्न पृथिव्या मध्यासते	३	५	४	११	३	३२६
येन कर्मणोर्होतृषु होतव्या ...	३	४	६	२	३	२५६
ये पशुं विममोरेरन् यस्तान् कामयेता ०	३	१	३	५	३	१८
ये प्रजाकामा पशुकामा स्युस् ...	०	४	०	११	६	४१६
येव वर कस्याद्यो रूपसमृद्धा सा स्यात्	०	१	६	८	६	१८३

प्राक्षयम्

	का । प्र ।	ब । प्रा	भा	व
यो गतयुना' स्यात्सोऽवेक्षेत ...	६ । ६ ।	७ । ६	...	६ ... ११५
यो गतधौ' स्यान्मधित्वा तस्य ...	५ । १ ।	८ । ८	...	५ ... २०
योगेयोगे तवस्तरमित्याह ...	५ । १ ।	२ । ४	...	५ ... ४
यो ज्येष्ठैर्वन्धुरपभूतः स्यात् ...	३ । ४ ।	८ । १६	...	३ ... २००
यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत	२ । ३ ।	११ । २	...	२ ... ४५०
यो ज्योगामयावी स्यात्स नवराचेण	७ । २ ।	४ । ५	...	६ ... २४०
योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं ...	६ । ४ ।	३ । १२	...	६ ... ८०
योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति	५ । ३ ।	३ । १०	...	५ ... ६६
यो ब्रह्मवर्चसकाम' स्यात् तस्मा एता	२ । १ ।	२ । ७	...	२ ... २६५
यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता	२ । १ ।	४ । २	...	२ ... २८०
यो ब्रह्मवर्चसकाम' स्यात् तस्मा एता	२ । १ ।	८ । २	...	२ ... ३०६
यो ब्राह्मणं चानुजावरः स्यात् ...	२ । ३ ।	४ । ६	...	२ ... ४२१
यो भूतिकाम स्याद् य उखायै ...	५ । १ ।	८ । १०	...	५ ... २०
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स एतान् ...	३ । ४ ।	६ । ४	...	३ ... २५६
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स पौर्यामासः	२ । ५ ।	४ । ३	...	२ ... ५०८
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स सार्द्धमानः...	२ । ४ ।	१ । २	...	२ ... ४०६
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स सार्द्धमान'	२ । ४ ।	२ । २	...	२ ... ४८३
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स सार्द्धमान'	२ । ४ ।	३ । ५	...	३ ... ४८०
यो भ्राह्मण्यवान्स्यात् स सार्द्धमानो	२ । १ ।	४ । १०	...	२ ... २८१
यो यज्ञविम्रष्ट' स्यात् तस्मा एतामिष्टिं	२ । २ ।	३ । २	...	२ ... ४१३
यो राजन्यं चानुजावर' स्यात् ...	२ । ३ ।	४ । ५	...	२ ... ४२०
यो राष्ट्रादपभूत स्यात् तस्मै ...	३ । ४ ।	८ । ६	...	३ ... २६८
यो रेतसौ स्यात् प्रथमायां तस्य चित्वाम्	५ । ५ ।	४ । ४	...	५ ... १४२
योऽर्जन्तं जिघांसति तमभ्यमीति	७ । ४ ।	१५ । १	...	६ ... ४४३
योऽस्य श्रियै सन्सदृष्ट समानैः स्यात्	२ । २ ।	८ । १०	...	२ ... ३६२

श्राद्धम्	का	प्र	च	पा	भा	शु
यो वनस्पतौना फलयष्टि ... ..	५	१	१	१८	५	२
यो ऽवमृचमवैद्यसु वै वरुण ... ..	२	३	१२	६	२	४५५
यो वरुणगृह्णीत स्यात् स एतं ... ..	२	१	२	२	२	२६४
यो वा अ॥श्रोत्रायतन वेदायतनवान्	६	६	१०	६	६	१४०
यो वा अमावसि प्र ङ्गियते .	०	५	१५	१	६	५३६
यो वा अग्निं सर्वतोमुख चिनुते	५	०	६	०	५	३३०
यो वा अग्निं चित प्रथम पशुरधि	५	४	४	८	५	६४
यो वा अग्निमृतुस्यां वेदतुर्नर्तुस्मै	५	०	६	१४	५	३१३
यो वा अग्निं प्रत्यङ्मुपतिष्ठते ...	१	५	६	१५	१	८८
यो वा अग्निं प्रयुज्य न वि मुञ्चति .	५	५	१०	१६	५	१००
यो वा अथर्वयोः प्रतिष्ठा वेद .	३	१	२	६	३	१०
यो वा अथर्वयोः ख वेद खवानेव ...	३	१	२	८	३	१०
यो वा अथर्नाभिमग्निं चिनुते .	५	२	८	२०	५	५०
यो वा अथर्षीर्षाणमग्निं चिनुते ...	५	५	४	६	५	३२
यो वा अथर्षाणमग्निं चिनुते ...	५	५	८	६	५	१६५
यो वा अथर्षादेवत यच्चमुपचरत्या	३	१	६	१	३	३३
यो वा अथर्षादेवतमग्निं चिनुते ...	५	०	१	१	५	२००
यो वा अरत्विं सामिधेनीनां वेदा०	२	५	०	१४	२	६१०
यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद	०	५	२५	१	६	५५५
यो वा अस्य पशुमत्ति मा॥स॥ ...	०	२	१०	६	६	२६२
यो वा इत्यकानां प्रतिष्ठां वेद ..	५	५	६	६	५	१५४
यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारम् ...	३	३	८	१३	३	२०५
यो वा एतास्वामामतन ऋग्नि वेदा०	५	६	२	१०	५	२०६
यो वामिन्द्रावरुणा द्विपासु पशुषु	२	३	१३	१६	२	४६१
यो वामिन्द्रावरुणावधौ ... ..	२	३	१३	१८	२	४६१

ब्राह्मणम्

का । प्र । ष । मा । भा । व

यो विद्वद्भ्यः स नैऋतं योऽश्वत् स	२ । ६ । ३ । ० ... २ ... ७१८
यो वै गायत्री ज्योति पत्ता वेद ...	० । २ । ८ । ३ ... ६ ... २८०
यो वै यज्ञाणा निदानं वेद ...	६ । ५ । ११ । ५ ... ६ ... १२३
यो वै यज्ञाणां मिथुनं वेद ...	६ । ५ । ११ । ६ ... ६ ... १२३
यो वै तानूनमस्य प्रतिष्ठा वेद ...	३ । १ । २ । ४ ... ३ ... १०
यो वै दश यज्ञायुधानि वेद ...	१ । ६ । ८ । १० ... १ ... ६०२
यो वै देवान् देवयज्ञसेनापयति ...	३ । १ । ८ । १ ... ३ ... ५०
यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते	१ । ६ । ८ । १२ ... १ ... ६०२
यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद ...	३ । २ । १ । ० ... ३ ... ८१
यो वै पवमानानामन्वारोहान्	३ । २ । १ । १ ... ३ ... ८१
यो वै भूषणं व्यासिञ्चति परा स सिञ्चति	० । ५ । ६ । ५ ... ६ ... ५००
यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते ...	१ । ६ । ८ । ४ ... १ ... ६२
यो वै प्रजापतये प्रति प्रोच्याग्निं चिनोति	५ । ० । १ । ३ ... ५ ... २००
यो वै प्रयाजाना मिथुनं वेद ...	२ । ६ । १ । ८ ... २ ... ६०६
यो वै यज्ञं योग व्यागते युनक्ति ...	१ । ६ । ८ । १० ... १ ... ६०२
यो वै यज्ञं प्रयुज्य न वि मुञ्चति ...	१ । ० । ६ । १४ ... १ ... ६८३
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ ...	१ । ० । ४ । ५ ... १ ... ६०२
यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं	१ । ६ । ११ । ३ ... १ ... ६२६
यो वै वसोर्धारायै प्रतिष्ठा वेद ..	५ । ० । ३ । ० ... ५ ... २६२
यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद	६ । २ । ११ । १५ ... ६ ... ५६
यो वै अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते	१ । ६ । ८ । १ ... १ ... ६०१
यो वै संवत्सरमुख्यमभ्युत्थाग्निं चिनोते	५ । ५ । १ । १६ ... ५ ... ११६
यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न वि मुञ्चत्य०	२ । २ । ६ । ८ ... २ ... ३५८
यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्	१ । ६ । ११ । १ ... १ ... ६२६
यो वै सूक्ततायै दोहं वेद ...	१ । ६ । ११ । १५ ... १ ... ६३०

प्राद्यपम्	का। प्र।	च। प्रा	भा	३
यो वै सोमः राजानं साम्नाञ्च ...	३।१।	२।	२ ...	३, ... ८
यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपा	३।१।	२।	८ ...	३ ... १०
यो वै सोमस्याभिषूयमाणस्य प्रथमो	३।१।	८।	५ ...	३ ... ४५
यो वै स्तोमानामवमस्यरमता गच्छन्तं	७।१।	३।	८ ...	६ ... १६२
यो वै स्वार्थेता यताः श्रान्तो ह्यीयत	६।२।	४।	२ ...	६ ... ३८
यो ऽद्भ्यतः श्रुतमाह स एनसा ...	६।३।	१०।	४ ...	६ ... ७८

## २

रक्षसां भागोऽसौति स्यविमतो ...	६।३।	८।	४ ...	६ ... ७६
रक्षाःसि वा एतत् पशुः सचन्ते	३।४।	१।	२ ...	३ ... २३४
रक्षाःसि वा एतद्यज्ञः सचन्ते ...	५।२।	२।	८ ...	५ ... ३६
रक्षोभ्री याज्यानुवाक्ये भवतो ...	२।२।	२।	६ ...	२ ... ३४८
रक्षोहृणो वज्रगहनो वैष्णवान् ...	६।२।	११।	३ ...	६ ... ५४
रज्जो वै कौण्डेय क्रतुजितं जानकिं	२।३।	८।	१ ...	२ ... ४४६
रघवक्षितं चिन्वीत भ्राट्यवान्	५।४।	११।	७ ...	५ ... १०८
रघन्तरं दिवा भवति रघन्तरं नक्तमिथा०	७।४।	१०।	३ ...	६ ... ४३१
रघन्तरं पूर्वेऽहन्त्याम भवतीर्यं वै ...	७।१।	४।	५ ...	६ ... १६५
रघमुख षोडशामस्य होतया ...	३।४।	८।	५ ...	३ ... २६८
रभिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिग्वेत्याह	३।५।	२।	३ ...	३ ... ३१०
रभिरित्येवादिष्टमष्टजत ...	५।३।	६।	१ ...	५ ... ७५
रसो, वाऋभ्या पञ्चदशं निरमिमीत	७।१।	१।	७ ...	६ ... १४८
राजामौ वा एतौ देवताना यदधौयोमा	२।६।	२।	५ ...	२ ... ६८०
राघनरौ प्रथमामन्याह राघन्तरो वा	२।५।	७।	४ ...	२ ... ६०८
राघन्तरो वा ऐन्द्रवापवौ ...	७।२।	८।	६ ...	६ ... २०४
राघस्योपेय सभिषा मदेमेत्याहा०	३।१।	१।	८ ...	३ ... २

प्राथम्यम्	का	प्र	ब	मा	भा	य	
रायस्योसु यत्नपतिमाभजन्तीरित्याह	५।४।	६।	८	...	५...	८८	
राष्ट्रं वै पर्णे विडम्बत्यो ...	३।५।	७।	५	...	३...	३४७	
राष्ट्रं वै वैश्वानरो विण्मसतो ...	५।४।	७।	२२	...	५...	१०१	
राष्ट्रकार्यं ह्येतथा राष्ट्रं वै ...	३।४।	८।	१	...	३...	२६८	
राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव हन्ते...	५।४।	८।	८	..	५...	१०५	
रिचत इव वा एतद्यद्यजते ...	१।७।	५।	४	...	१...	८७८	
रक्त्वां ह्येते ...	१।८।	१८।	८	...	२...	१७८	
रग्यावत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृह्णीषाद्	६।४।	११।	२	...	६...	१०३	
रद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो	५।१।	२।	१०	...	५...	५	
रद्राः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता ...	५।१।	६।	८	...	५...	१४	
रद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः ...	६।३।	५।	२	..	६...	६८	
रद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिष्ठः ...	५।५।	७।	३	...	५...	१५८	
रद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ...	५।७।	३।	६	...	५...	२८१	
रद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि ...	५।४।	३।	१	...	५...	८२	
रद्रो वा एष यदग्नि स यथा ...	५।५।	७।	५	...	५...	१५८	
रद्रु रौद्रः छक्कासः शकुनिः ...	५।५।	१६।	१	...	५...	१८२	
रूपमसि वर्णे नामेत्याह ...	३।३।	५।	१४	...	३...	१८८	
रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाऽसमर्द्धयति	७।१।	६।	२६	...	६...	१८४	
रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह ...	६।६।	१।	६	...	६...	१२५	
रेतः स्निग्धं न त्वद्वाविकृतं प्रजायते	१।५।	८।	५	...	१...	८१७	
रेतः सिद्धति प्रजनने प्रजननऽ हि	१।५।	८।	२	...	१...	८१७	
रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति शान्त्या	२।२।	८।	११	...	२...	३६३	
रेवतीरमध्यमित्याह पशवो वै रेवती	१।५।	८।	३	...	१...	८१०	
रेवतीरमध्यमित्याह पशवो वै रेवती	६।३।	६।	८	...	६...	७१	
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेत्याह	६	३।	८।	८	...	६...	७५

प्राकृतम्	का। प्र। ख। ग। भा	भा	इ
रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीभिन्वेत्याह	३।५। २।१२ ... ३।...	३।१८	३।१८
रोहितेन त्वाग्निदेवता गमयत्वित्याहैते	१।७। ४। ७ ... १ ...	६०२	६०२
रोहितो धूमरोहित कर्कन्दुरोहितस्	५।६।११। १ ... ५ ...	२६२	२६२
रौद्रं गावीधुक् चरमच्छावाकस्य ...	१।८। ६।१० ... २ ...	१०३	१०३
रौद्रीः रोहिणीमा जभेताभिघरन्	२।१। ७।१० ... २ ...	३०५	३०५

### ल

लोमत सम्भरत्यतो ह्यस्य मेथं ...	५।१। ४। ८ ... ५ .	६	६
लोमशं वै नामैतच्छन्द प्रजापते...	५।१। ८।१२ ... ५ ...	१८	१८

### व

वच चान्यं वच चान्यमागौ ...	२।६। २।१४ ... २ ...	६६६	६६६
वच इव वा एषा यदभिरभिरसि	६।२।१०। २ .. ६ ...	५२	५२
वचं वा एतं यजमानो भ्राह्मणाय	६।५। ५। ३ ... ६ .	६११	६११
वचो वा एष यदशो दहिरु ...	५।१। २।२० ... ५ ...	६	६
वचो वा एषा सम्मोयते यदेकादशिनो	६।६। ४।१३ ... ६ ...	१३२	१३२
वचो वै चतुस्रत्वारिंशो वच षोडशो	५।३। ५। ५ ... ५ ...	७३	७३
वचो वै यश्च क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य	१।६। ७।१५ . . १ ...	८६५	८६५
वचो वै सधितिवचो यूपशकृशो ...	६।३। ७।१५ ... ६ ...	७४	७४
वहवा दक्षिणा ... ..	१।८।२१। ८ ... २ ..	१६८	१६८
वत्सद्योपावस्यजत्युखाश्चाधिप्रयत्नव च	१।६। ६। ५ . १ ...	६१२	६१२
वत्सस्यैक क्षनो भागो हि सोऽयैकः	६।२। ५। २ ... ६ ..	४२	४२
वनस्पते शतवल्गो वि रोहित्याश्रयने	६।३। ३। ६ ... ६ ...	६४	६४
वनेषु थन्तरिष्ठ ततानेत्याह ...	६।१।११। ८ ... ६ .	२६	२६
वपमा प्रघर्यं पुरोडाशेन प्रचरत्यूर्वे	६।३।१०। २ ... ६ ...	७८	७८



प्राक्कणम्	का ।	प्र ।	ब ।	मा	भा	इ
वपामेकं मुखि शय व्यात्मैवात्मानं...	६ ।	३ ।	० ।	१५ .	६ ...	७४
वपाया वा व्याङ्गियमाणायाम्	३ ।	१ ।	५ ।	७ ...	३ ...	३०
वपाअपयोभ्यामन्वारभते ... ..	६ ।	३ ।	८ ।	६	६ ...	७५
वयो वा धिभिर्यदग्निचित्पक्षिणोऽग्नौयात्	५ ।	७ ।	६ ।	१ ...	५ ...	३१२
वरुणं यजति वरुणपाशादेवैर्नं ... ..	६ ।	६ ।	३ ।	१२ ...	६ ...	१२६
वरुणं सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्	२ ।	१ ।	६ ।	१ ...	२ ..	३१५
वरुणं देवा अद्भुवन् त्वयाऽशसुवा ...	६ ।	४ ।	८ ।	४	६ ...	६८
वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति	२ ।	३ ।	१२ ।	२ ...	२ ...	४५५
वरुणो वा एष दुर्वांगुभयतो बद्धो	६ ।	२ ।	६ ।	३ ...	६ ...	५०
वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति ...	५ ।	१ ।	५ ।	२८ ...	५ ...	१३
वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति ...	६ ।	१ ।	११ ।	१६ ...	६ ...	३०
वर्षो द्वाविऽश इति पश्चाद्	५ ।	३ ।	३ ।	८ ...	५ ...	६६
वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि	६ ।	२ ।	६ ।	५ ...	६ ...	५०
वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि	६ ।	६ ।	३ ।	३ ...	६ ...	१२८
वर्धिरभि जुष्टोत्याहुतौना प्रतिष्ठित्या	६ ।	६ ।	३ ।	६ .	६ ...	१२६
वर्षं वा एष चरति यदुक्षा ...	२ ।	१ ।	७ ।	६ ..	२ ...	३०५
वर्षां मैत्रावरुणाय ... ..	१ ।	८ ।	१८ ।	१२ ...	२ ...	१०८
वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽङ्घ्रिनत्	२ ।	१ ।	७ ।	१ ...	२ ...	३०३
वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽङ्घ्रिनत्	३ ।	५ ।	७ ।	१ ...	३ ...	३४६
वसतीवस्त्रैर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरी	६ ।	४ ।	२ ।	४ ...	६ ...	८६
वसन्तमृतूना प्रीयामीत्याहर्त्तवो वै ..	१ ।	६ ।	११ ।	१० ...	१ ...	६३०
वसन्ता प्रातराग्नेयी ह्यण्योवीमा लभेत	२ ।	१ ।	२ ।	८ ...	२ ...	२६५
वसन्ता प्रातस्त्रौण ललामाना लभेत	२ ।	१ ।	४ ।	३ ...	२ ..	२८०
वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय	७ ।	४ ।	७ ।	१ ...	६ ...	४१८
वसुकोऽसि वैश्वश्रिरसि वसुधिरसौत्याह	३ ।	५ ।	२ ।	१७ ...	३ ...	३१८

प्राक्पठम्	का ।	प्र ।	ख ।	प्रा	भा	व
वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याह	१ । ७ ।	६ ।	११ ...	१८ ...	८८२	
वसूना भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति	५ । ३ ।	४ ।	५ ...	५ ...	७१	
वसोर्धारा जुहोति वसोर्मे धारा अस्तदिति	५ । ४ ।	८ ।	१ ...	५ ...	१०२	
वस्तो वय इति दक्षिणोऽसे उद दधाति	५ । ३ ।	१ ।	१० ...	५ ...	५६५	
वस्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या	६ । १ ।	८ ।	३ ...	६ ...	२२	
वदि प्राणो वै मनुष्यस्तस्याग्रं ...	६ । १ ।	१ ।	१२ ...	६ ...	२	
वद्वीरुशिञ्ज इत्याह त्विञ्जो वै वङ्गय ...	६ । ३ ।	६ ।	४ ...	६ ...	७१	
वाक् च मनश्चार्त्तयेतामहं देवेभ्यो	२ । ५ ।	११ ।	१६ ...	२ ...	६५१	
वागेव सद्दृष्टतमौ तस्माद् वरो देयः	७ । १ ।	६ ।	५ ...	६ ...	१८३	
वाग्वा व्याघ्रयज्ञो वागष्टममहस्तस्माद्	७ । २ ।	८ ।	१० ...	६ ...	२७४	
वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी अरसीत्याह	६ । १ ।	७ ।	६ ...	६ ...	१६	
वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी—सीत्याह	६ । १ ।	७ ।	८ ...	६ ...	२०	
वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो ...	६ । ४ ।	७ ।	१ ...	६ ...	६६	
वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुण ...	६ । ४ ।	६ ।	८ ...	६ ...	१००	
वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यघ्रायातिष्ठमाना	६ । १ ।	४ ।	१ ...	६ ...	१०	
वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यघ्रायातिष्ठमाना	६ । ४ ।	११ ।	५ ...	६ ...	१०४	
वाग्वै दादशाहो यत् पुरस्ताद् ...	७ । ४ ।	५ ।	७ ...	६ ...	४१०	
वाग्वै पराचय्याहतावदत् ते देवा...	६ । ४ ।	७ ।	५ ...	६ ...	६७	
वाङ्ग व्यास्रसोः प्राणोऽप्योश्चक्षु...	५ । ५ ।	६ ।	३ ...	५ ...	१७०	
वाघस्पतये त्वा ऊतं प्राश्रामोत्याह	२ । ६ ।	८ ।	२ ...	२ ...	७६४	
वाश्वतोभ्या यूह्यमंत्रं वै वाजो ...	१ । ७ ।	४ ।	३ ...	१ ...	६७२	
वाजस्य प्रसवयेति दादशं जुहोति	५ । ४ ।	८ ।	१६ ...	५ ...	१०४	
वाजस्य मा प्रमवेनोद्गामेणोद्गमोदित्याह	५ । ४ ।	६ ।	२४ ...	५ ...	६६	
वाशानात् सत्वति पतिमित्याह	५ । ४ ।	६ ।	२१ ...	५ ...	६६	
वाजेवाजे इवामह इत्याह	५ । १ ।	२ ।	५ ...	५ ...	७४	

श्राद्धम्	का । प्र ।	च । प्रा	भा	व
वाण शृङ्गान्तुर्भवति श्रुताय पुरुष	० । ५ ।	८ ।	२ . .	६ ... ५२४
वात्सप्रेणोपतिष्ठत एतेन ...	५ । २ ।	१ । १०	... ५ ...	४४
वायवे त्वा वरुणाय त्वेति ... ..	६ । १ ।	४ । २०	... ६ ...	१२
वायवे नियुत्वत ध्या लभेत ग्रामकामो	२ । १ ।	१ ।	४ ... २ . .	२४१
वायवे नियुत्वत ध्या लभेत ज्योगामयावी	२ । १ ।	१ ।	६ . . २ ...	२४२
वायवे नियुत्वत ध्या लभेत प्रजाकाम	२ । १ ।	१ ।	५ ... २ . .	२४२
वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते ..	५ । ५ ।	१ ।	४ ... ५ ...	११०
वायथं वत्समा लभेत .. ..	२ । १ ।	४ । १५	... २ ...	२८२
वायथ्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो	२ । १ ।	१ ।	१ ... २ ...	२४१
वायथ्यं कार्यां प्राजापत्या इत्याहुर्	५ । ५ ।	१ ।	८ ... ५ ...	११०
वायथं शोमृगमा लभेत यमजग्निवाꣳसम्	२ । १ । १० ।	२ ... २ .	२१८	
वायथ्या वायथ्यान्यैन्द्रिया सदो ...	३ । १ ।	६ ।	५ ... ३ ...	३३
वायथ्यामा लभेत भूतिकामो	३ । ४ ।	३ ।	४ .. ३ ...	२४६
वायथ्योपाकरोति वायोरेवैनामवरुधा	३ । ४ ।	३ ।	८ . ३ ...	२४६
वायुः पशुरासोत्तेनायजन्त .. ..	५ । ० । २६ ।	२ ... ५ . .	३५४	
वायु देवा अद्भुवत्सोमꣳ राजानꣳ	६ । ४ ।	० ।	२ . . ६ ...	८६
वायुमती श्वेतवती शान्यानुवाको ...	५ । ५ ।	१ ।	५ ... ५ ...	११०
वायुर्वै पशूनां प्रिय धाम ..	५ । ५ ।	१ ।	८ ... ५ . .	११८
वायो वीहि स्तोकागामित्याह ...	६ । १ ।	८ । १५	... ६ ...	००
वारवन्तीयमग्निष्टोमसामꣳ .	१ । ८ । १८ । १८	... २ ...	१८८	
वारुणं दशकपालꣳ सूतस्य गृध्रे ..	१ । ८ ।	८ ।	५ . २ ...	१०३
वारुण दशकपालं पुरस्ताग्निर्वपेदन्नकामो	२ । १ ।	८ ।	५ .. २ ...	११०
वारुण दशकपालं महागिर्यो रक्षिणा	१ । ८ । १० ।	० ... २ ...	१०४	
वारुणास्त्रयं क्षण्यललामा वरुणाय	५ । ६ । १० ।	१ ... ५ ...	२०१	
वारुणो वा अग्निहपनꣳ उडु तिष्ठ	५ । १ ।	५ ।	८ . . ५ ...	११

प्राक्पद्यम्	का । प्र । ष । प्रा	भा	४
वारुणो वा अग्निरुपगद्गो वि पाजसेति	५ । १ । ६ । २ ...	५ ( ...	१४
वारुणो वा क्रीतः सोम उपगद्गो ...	६ । १ । ११ । २ ...	६ ...	२८
वारुण्यर्चा परि घरति स्वयैवेनं ...	६ । १ । ११ । १८ ...	६ ...	३०
वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौम	६ । १ । १ । ८ ...	६ ...	२
वाससा पर्यां गच्छति सर्वदेवत्वं वै वास	६ । १ । ११ । ७ ...	६ ...	२६
वाससी नेष्टापौष्टभ्याम् ...	१ । १८ । १२८ । ११४ ...	२ ...	१७८
वासिष्ठो ह सात्यहृद्यो देवभागं पप्रच्छ	६ । ६ । २ । ६ ...	६ ...	१२७
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ...	३ । १ । १० । ७ ...	३ ...	५६
विक्रम्य मुह्येति विक्रम्य हीन्द्रो . .	६ । ५ । ८ । ७ ...	६ ...	१२०
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह	१ । ५ । ४ । ८ ...	१ ...	७८८
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह	१ । ७ । १ । १३ ...	१ ...	६५५
वि ते भिनद्धि तक्ररीमित्याह ...	३ । ४ । १ । ४ ...	३ .	२४४
वि ते मुञ्चामि शशना विरशनीनित्याह	१ । ७ । ४ । ८ ...	१ ...	६०३
वितायनी मेऽसौत्याह वित्ता ...	६ । २ । ७ । ३ ...	६ ...	८४६
विदेरमिर्नभो नामाप्ते अङ्गिर इति	६ । २ । ७ । ४ ...	६ ...	४६
विद्वांसो वै पुरा होतारोऽभूवन्	२ । ५ । ११ । ७ ...	२ ...	६५०
विधेम ते परमे जन्मत्रम इति ...	५ । ४ । ७ । १३ ...	५ ...	१००
वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्त्तते ...	६ । २ । ६ । २६ ...	६ ...	४५
विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुपाऽय	१ । ५ । २ । ६ ...	१ ...	७०५
विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोत्या०	१ । ५ । २ । ८ ...	१ ...	७०५
विमान एष दिवो मध्य व्यास्त इत्याह	५ । ४ । ६ । १७ .	५ ...	६८
विराजि अग्निश्चेतय इत्याहुः ...	५ । २ । ७ । १४ ...	५ ...	४७
विवर्त्तेऽप्याहत्वारिऽण इत्युचरन्तरे	५ । ३ । ४ । १२ ...	५ ...	७२
वि वा एतद्यज्ञमागो लिशते यत्पुनरं	२ । ६ । ५ । २३ ...	२ ...	७३५
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यददाम्ये	६ । ६ । ८ । ७ ...	६ ...	१३६

प्राश्न्यम्	का। प्र।	ब। प्रा	भा	४
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यन्मध्यत	२।६।	८।	६ ... २ ...	०६५
वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यत् षडह०	७।५।	६।	८ ... ६ ...	५००
वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति	२।५।	५।	२ ... २ ...	५८४
वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते ...	३।४।	१।	१ .. ३ ...	२३४
वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते ...	२।५।	४।	० ... १ ...	०८८
वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते ...	३।२।	६।	० ... ३ ...	१२६
वि वा एतौ द्विधाते यश्च पुरामिर्	५।२।	४।	१ ... ५ ...	४०
वि वा एनमेतदर्द्धयति यद्वाद्यन् सन्त	६।१।	११।	६ ... ६ ...	२८
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	५।५।	०।	२ ... ५ ...	१५८
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	३।२।	१।	५ ... २ ...	३४६
वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते ...	२।३।	२।	११ ... २ ...	४११
वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीयेनर्द्धते	२।३।	२।	१४ ... २ ...	४१२
वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्	५।४।	५।	८ ... ५ ...	८६
विशस्वा सर्वा वाञ्छन्वित्याह ...)	५।२।	१।	८ ... ५ ...	३३
विशालो भवति थवसाययत्वेवैनम्	२।१।	८।	१२ ... २ ...	३११
विश्वजिति सर्वंष्टे यच्चैतथा ...	६।६।	८।	५ ... ६ ...	१३०
विश्वजित्सर्वंष्टोऽतिरात्रो भवति ...	०।२।	५।	१० ... ६ ...	२५३
विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै ...	०।५।	१।	१० ... ६ ...	४०५
विश्वजिद्भवत्यग्नाद्यस्यावदद्वै ...	०।४।	५।	५ ... ६ ...	४०८
विश्वज्योतिष उप दधातीमानेव ...	५।३।	८।	३ ... ५ ...	८०
विश्वमस्य प्रियमुपहृतमित्याहा०	२।६।	०।	२० ... २ ...	०५०
विश्वरूपो वै त्वाह उपरिष्ठात्यशुभ्य०	६।३।	०।	११ ... ६ ...	०३
विश्वरूपो वै त्वाह पुरोहितो देवाना	२।३।	१।	१ ... २ ...	५४८
विश्वथा माहि प्रदिशा एषियथा इत्याह५।१।	५।१।	८।	१८ ... ५ ...	१८
विश्वामिषजमदमी वसिष्ठेनास्पृष्टताः	३।१।	०।	१२ ... ३ ...	१८

ब्राह्मणम्	का। प्र।	श। वा	भा	५
विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्द्धिताः	५।४।	११।१२	..	५।१. १०६
विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया	५।१।	६।३	...	५... २०
विश्वे देवस्य नेतुरित्याह ... ..	६।१।	२।१०	...	६... ६
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह	१।५।	४।६	...	१... ७८८
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह	१।०।	१।१४	...	१... ६५५
विश्वे देवा देवतोष्णिष्ठा छन्द ...	३।१।	६।१८	...	३... ३४
विश्वे देवा यदनुषन्त पूर्वं इत्याह	३।१।	१।०	...	३... २
विश्वे देवास्तृतीयः सवनं नोदयच्छन्	६।५।	०।४	...	६... ११५
विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य इति पूतभूतम्	३।२।	१।१२	...	३... ८२
विश्वेषा वै देवानामृभुमता ...	०।५।	०।११	...	६... ५०६
विषम व्या लभेत विषमा इव ह्यौमे लोका	२।१।	३।३	...	२...५ २०५
विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता	५।३।	८।८	...	५... ७६
विषुरूपा यत् रुलप्राणो भवयेत्याह	६।३।	११।६	...	६... ८२
विषुषी प्र हरति तस्माद् विष्वस्यौ	६।३।	६।२०	..	६... ७८
विषुषीरुप दधाति तस्माद् विष्वस्यौ	५।२।	१०।१६	..	५... ५५
विष्णोऽसि वृष्टौ त्वा वृष्टिञ्जिन्वेत्याह	३।५।	२।६	...	३... ३१८
विष्णवे श्रिपिविष्याय जुहोति .	३।४।	१।६	...	३... २३५
विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमाँल्लोका	१।०।	५।१०	...	१... ६०८
विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमाँल्लोका	५।२।	१।१	...	५... ३२
विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह ...	१।०।	५।११	...	१... ६०८
विष्णो शंयोरहं देवयज्यया ...	१।०।	४।६	...	१... ६०३
विष्णो सूरसि विष्णोभुंवमसीत्याह	६।२।	६।१२	...	६... ५१
विष्णो त्व भो... चक्षितमित्याह ..	३।१।	१०।११	..	३... ५६
वि सुव पश्य यन्तरिचामित्याह ...	६।६।	१।१६	...	६... १२६
वि छेन तेऽहते यत्सद्योपवासये०	६।३।	२।११	...	६... ६१

प्राञ्चपम्

का । प्र । अ । प्रा । भा । ष

वीरहा न्य एष देवाना योऽग्निमुद्दासयते	१ । ५ ।	२ । २ ।	१ ...	०७४
वीरहा वा एष देवाना योऽग्निमुद्दासयते	१ । ५ ।	२ । १५ ।	१ ...	००५
वीरहा वा एष देवाना योऽग्निमुद्दासयते	२ । २ ।	५ । ६ ...	२ ...	३५५
इडेन वै एष पशुना यजते ...	३ । ३ ।	८ । ६ ...	२ ...	२१३
इषण्वती प्रतिपदं कुर्यात् . . .	० । ५ ।	५ । २ ...	६ ...	४८५
इषामि इषण्व भरमित्याह ...	५ । १ ।	५ । २४ ...	५ ...	१२
इष्टिर्वा इहा इष्ट्यै वै निक्रमणे . .	१ । ० ।	२ । २२ ...	१ ...	८६३
इष्टिसनोत्प दधाति इष्टिमेवाव रन्ध्रे	५ । ३ ।	१ । ८ ...	५ ...	६५
इष्टिसनोत्प दधाति इष्टिमेवाव रन्ध्रे	५ । ३ ।	१० । १ ...	५ ...	८०
इष्यो अशुभ्यामित्याह ...	६ । ४ ।	५ । ५ .	६ ...	८३
वेगुना वि मिमौत चाप्रेयो वै वेणु	५ । २ ।	५ । ६ ...	५ ...	४२
वेदिं प्रोक्षत्यृचा वा एषालोमकामेध्या	२ । ६ ।	५ । ३ ...	२ ...	०३३
वेदुको वासो भवति य एव वेद ...	५ । १ ।	५ । ० ...	५ ...	११
वेवोऽसि वित्तिरसि वि देयेत्याह	१ । ० ।	४ । १३ ...	१ ...	८०३
वैकृतोमा दधाति भा एवाव रन्ध्रे	५ । १ ।	८ । १६ ...	५ ...	२१
वैकृतोमा दधाति भा एवाव रन्ध्रे	५ । १ ।	१० । ६ ...	५ ...	२२
वैतस कटो भवत्यशुयोनिर्वा अश्वो	५ । ३ ।	१२ । ४ ...	५ ...	८३
वैराज्ञो वा एष यज्ञो यदेकस्नामपचाशो	० । ४ ।	० । १२ ...	६ ...	४१८
वैराज्ञो वा एष यज्ञो यद्द्वाराज्ञो	० । २ ।	५ । २ ...	६ ...	२५१
वैश्वकर्मणो ऋद्धते विश्वान्येव तेन	० । ५ ।	४ । ५ ...	६ ...	४८१
वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण ऋद्धति वैश्वदेवो वै	६ । ५ ।	४ । ३ ...	६ ...	१११
वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण ऋद्धति वैश्वदेवो वै	६ । ५ ।	४ । ४ ...	६ ...	१११
वैश्वदेवं चरं इतीमसवने निर्वपन्ति	० । ५ ।	६ । १३ ...	६ ...	५०१
वैश्वदेवं चर पिशङ्गो पटौहो दक्षिणा	१ । ८ ।	१८ । ३ ...	४ ...	१८५
वैश्वदेव षड्रहपमा लभेत ग्रामकामो	२ । १ ।	६ । १३ ...	२ ...	२८८

प्राञ्चलम्	का । प्र ।	बा । प्रा	भा	श
वैश्वदेवं बङ्गरूपमा लभेतान्नकामो	२ । १ ।	६ । ११	...	२ ८ ... २६६
वैश्वदेवोऽसाङ्गदृष्टी निर्वपेद् ...	२ । ३ ।	८ । ७	...	२ ... ४४०
वैश्वदेवीं बङ्गरूपामा लभेत ग्रामकामो	२ । १ ।	७ । ७	...	२ ... ३०५
वैश्वदेवी बङ्गरूपामा लभेतान्नकामो	२ । १ ।	७ । ६	...	२ ... ३०४
वैश्वदेव्या मृचि शस्यमानायामव नयति	६ । ५ ।	२ । १०	...	६ ... १०८
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ ।	५ । ४	...	२ ... ३५४
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ ।	६ । ७	...	२ ... ३५७
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ ।	५ । १	...	२ ... ३५४
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद् ...	२ । २ ।	६ । २	...	२ ... ३५७
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन् ..	२ । २ ।	५ । ७	...	२ ... ३५६
वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह ...	६ । ५ ।	२ । ३	...	६ ... १०८
वैश्वानर्यर्चां पुरीषमुप दधातीयं ...	५ । ६ ।	६ । ८	...	५ ... २३४
वैश्वानर्यां शिष्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनत्	५ । २ ।	४ । ५	...	५ ... ४०
वैष्णव वामनमा लभेत य यज्ञो गोपनमेद्	२ । १ ।	८ । ८	...	२ ... ३१०
वैष्णव वामनमा लभेत स्पृष्टमानो	२ । १ ।	३ । २	...	२ ... २०५
वैष्णव त्रिकपालं वामनो दक्षिणा	१ । ८ ।	१७ । १०	...	२ ... १०४
वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै ..	६ । ३ ।	४ । १०	...	६ ... ६६
वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते ...	३ । १ ।	१० । ८	...	३ ... ५८
वैष्णव्यर्चा ऊत्वा यूपमश्नैति ...	६ । ३ ।	३ । १	...	६ ... ६३
वैष्णव्यर्चां प दधाति विष्णुर्वै ..	५ । २ ।	८ । २५	...	५ ... ५०
वैष्णव्या हविर्द्धानम् ... ..	३ । १ ।	६ । ३	...	३ ... ३३
यच्चिष्ठमग्नं रमस विदानमित्याह ०	५ । १ ।	३ । ७	...	५ ... ७
यतिषजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्	६ । ६ ।	४ । ५	...	६ ... १३१
यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं ..	७ । ४ ।	३ । १८	...	६ ... ३८८
यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय ... ..	२ । ३ ।	६ । ७	...	२ . ४२८



## प्राञ्चयम

	का।	प्र।	था।	प्रा	भा	ह
थत्थासञ्जन्वाहानिर्दाहाय ...	२।३।	०।	७ ...	२ ...	४३२	
थस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडा ...	१।०।	१।११	...	१ ...	८५५	
थस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह	५।१।	५।२८	...	५ ...	१३	
थाघ्नो वय इति दक्षिणे पक्ष उभ	५।३।	१।१०	...	५ ...	६५	
थाममात्री पक्षौ च पुच्छ भवति	५।२।	५।	५ ...	५ ...	४२	
थाममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं	५।१।	१।१६	...	५ ...	२	
थावृत्तदेवयजने याजयेद् व्यावृत्कामं	६।२।	६।२४	...	६ ...	४५	
थृङ् वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षम्	५।१।	८।	३ ...	५ ...	१०	
थृङ् वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षम्	५।२।	८।	० ..	५ ...	५१	
थृङ् वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण ...	५।१।	२।	१ ...	५ ...	४	
थोमं सप्तदश इति दक्षिणतोऽग्नः	५।३।	३।	३ ...	५ ...	६८	
प्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं ...	१।६।	०।	५ ...	१ ...	८८४	
प्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्वाङ्मणो	१।६।	०।	४ ...	१ ...	८८४	

## श

शयुं शार्धस्यत्यं मेधो गोपानमत् ...	५।२।	६।११	...	५ ...	४५	
शका भौमी पात्र कश्चो माश्रीलवस्ते	५।५।	१०।	१ ...	५ ...	१६१	
शकारय एछं भवन्यन्यदन्यच्छन्दो ...	५।४।	१२।	४ ...	५ ...	११०	
शतः हिमा इत्याह शतं त्वा ...	१।५।	८।	१४ ...	१ ...	८११	
शतकृष्णला भवति शतायु पुरुष	२।३।	२।	३ ...	२ ...	४१०	
शत ते राजन् भिषज सहस्रमित्याह	६।६।	३।	० ...	६ ...	१२८	
शतभृष्टिरसि वानस्यत्वो—इत्याह	२।६।	४।	२ ...	२ ...	०२८	
शतमानं भवति शतायु पुरुष ...	२।३।	११।	१० ...	२ ...	४५१	
शतमान भवति शतायुः पुरुष ...	३।३।	४।	८ ...	३ ...	१८३	
शतमानं भवति शतायु पुरुष ...	६।६।	१०।	८ ...	६ ...	१४०	

प्राङ्गणम्	का । प्र । च । प्रा	भा	इ
शतं ब्राह्मणा पिवन्ति ... ..	१ । ८ । १८ ।	५ ...	२ ८. १०८
शतस्र्णीयं जुहोति ... ..	५ । ४ । ४ ।	२ ...	५ ... ६२
शताक्षरा भवन्ति शतायु पुरुषः	१ । ५ । २ । ४ ...	१ ...	०७४
शशलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा	२ । १ । ८ । १५ ...	२ ...	३१९
शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतद्	३ । १ । ५ । ६ ..	३ ...	३०
शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ...	५ । १ । ६ । १० ...	५ ...	२९
शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ...	५ । १ । १० । ० ...	५ ...	२२
शम्यथा परिमिमौते पात्रैवास्मै ...	६ । २ । ० । २ ...	६ ...	४६
शरमयं वह्निं शृण्वत्येवैनं वैभौदक	२ । १ । ५ । १५ ...	२ ...	२६२
शरीरं वा व्यस्यै तदुपाह्वया इति	१ । ० । २ । ६ ...	१ ...	६६२
शरीरं वा एतदग्रेयं चित्त्य ... ..	५ । ६ । ६ । ६ ...	५ ...	२३४
शरीरं वा एतद् यजमानः सः क्षुरते	५ । ६ । ६ । ० ...	५ ...	२३४
शर्कराभि सः सृजति हृत्तै ...	५ । १ । ६ । ५ ...	५ ...	१४
शिकामभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाश	५ । २ । ४ । ६ ...	५ ...	४९
शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या ...	० । ४ । ६ । ३ ...	६ ...	४२६
शितिष्ठो भवति वाहंस्पत्यो ...	२ । १ । ६ । २ ...	२ ...	२६८
शितिबाहुरन्यत शितिबाहू ...	५ । ६ । १३ । १ ...	५ ...	२६४
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधार...	२ । ५ । ११ । २४ ...	२ ...	६५२
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधार ...	६ । ३ । ० । ८ ...	६ ...	०३
शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारो	६ । ३ । ० । ० ...	६ ..	०३
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिष्ठ ...	६ । २ । १ । ६ ...	६ ..	३३
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्द्विर्द्धानं दिवो	६ । २ । ६ । ६ ...	६ ...	५०
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्द्विर्द्धानं प्राणा	६ । २ । ११ । १ ...	६ ...	५४
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्द्विर्द्धानं प्राणा	६ । २ । ११ । १४ ...	६ ...	५५
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्द्विर्द्धानं विष्णो	६ । २ । ६ । १९ ...	६ ...	५९

माहात्म्यम्	का । प्र । घ । श	भा	ष
शीर्षं नृधि निधाय जुहोति ...	६ । ५ । ८ । ६ ...	६ ...	१२०
शुकं ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहैतद्वा ...	३ । ३ । ४ । २ ...	३ ...	१८२
शुकं ते शुक्रेण क्रौष्णामीत्याह ...	६ । १ । १० । ५ ...	६ ...	२७
शुकपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो	६ । ५ । ५ । ८ ...	६ ...	११२
शुकस्य वा एतदायतनं यत्पञ्चममहस्	० । २ । ८ । १६ ...	६ ...	२०५
शुक्रायान् गृह्णीत गतश्रीं प्रतिष्ठाकामो	७ । २ । ७ । ५ ...	६ ...	२६६
शुकामश्रिनौ वा चतु प्रजा प्रजायन्ते	६ । ४ । १० । ८ ..	६ ...	१०२
शुष्वा अग्निं सोऽध्वर्युं यजमान ...	५ । ६ । २ । ८ ...	५ ..	२०६
शुष्वास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्	५ । ६ । १६ । १ ...	५ ...	२६७
शुन शेषमाजीगर्त्तिं वरुणोऽगृह्णात्	५ । २ । १ । ५ ...	५ ...	३३
शृणोच्छग्निं समिधा हवम् म इत्याह	६ । ४ । ३ । ६ ...	६ ...	८६
शृतातङ्गो न मेध्यत्वाय ग्राम्यं वा ...	५ । २ । ६ । ६ ...	५ ...	५२
शृतातङ्गो न मेध्यत्वाय तस्मादामा...	६ । ५ । ६ । ६ ...	६ ...	११४
शोभिष्येऽश्वत्थमोमह इत्याह ...	२ । ५ । ८ । ६ ...	२ ...	६१६
शशानं वा एतत् क्रियते ...	५ । २ । ८ । १४ ...	५ ...	५०
शशानचितं चिन्वीत यः कामयेत	५ । ४ । ११ । ११ ...	५ ...	१०६
श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं ...	२ । १ । ६ । ४ ...	२ ...	२६८
श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः ...	५ । ४ । ११ । २ ...	५ ...	१०८
श्यान्तीयं ब्रह्मसामं भवति ...	१ । ८ । १८ । १८ ...	२ ...	१०८
श्लोकेन प्ररस्तात् सदसं सुवन्त्यु श्लोकेन	७ । ५ । ८ । ४ ...	६ ...	५१३
शाचां स्य वज्रतुर इत्याहैष वा ...	६ । ४ । ४ । ५ ...	६ ...	६१
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं	२ । २ । १० । ४ ...	२ ...	३६६

### घ

घट् पितयो भवन्ति घट् पुरीषाणि	५ । ६ । १० । ६ ...	५ ...	२५८
घट्त्रिंशत्तमनुब्रूयात् पशुकामस्य	२ । ५ । १० । ११ ...	२ ...	६४१

प्राक्शब्दम्	का । प्र । ख । ग्रा	भा	ष
घट्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते घट्त्रिंशदक्षराः । ३ । २ । १२ ... ५८ ... ६०			
घट्त्रिंशदात्रो भवति घट्त्रिंशदक्षराः । ७ । ४ । ६ ... ६ ... ४१६			
घटपदान्यनु नि क्रामति ... .. ६ । १ । ८ । १ ... ६ ... २२			
घट् सम्पद्यन्ते यद्वा ऋतव ... .. ६ । २ । ३ । १० ... ६ ... ३८			
घटक्षराण्यति रेचयन्ति यद्वा ऋतव ६ । ६ । ११ । १३ ... ६ ... १४२			
घट्गणेन कृषति यद्वा ऋतवः ... ५ । २ । ५ । ८ ... ५ ... ४२			
घट्हा भवन्ति यद्वा ऋतव' ... ७ । ४ । ६ । ३ ... ६ ... ४१५			
घट्हा भवन्ति यद्वा ऋतव ... ७ । ५ । १ । ८ ... ६ ... ४०४			
घट्हेन यन्ति यद्वा ऋतव .. ७ । ४ । ११ । ४ ... ६ ... ४३४			
घट्हेर्मासानसम्पाद्याहवत्सृजति ... ७ । ५ । ६ । १ ... ६ ... ५००			
घटाशिनानि भवन्ति यद्वा ऋतव' ... ७ । ४ । ७ । ८ ... ६ ... ४१८			
घट्ट्यामः शिखं भवति यद्वा ऋतव ५ । १ । १० । १० ... ५ ... २३			
घट्ट्मियाणि जुहोति यद्वा ऋतव ६ । ६ । २ । ३ ... ६ ... १२७			
घट्ट्मि पचति यद्वा ऋतव ... .. ५ । १ । ७ । ६ ... ५ ... ०१६			
घट्ट्मिरः शुभि' पवयति यद्वा ऋतव ६ । ४ । ५ । १२ ... ६ ... ८४			
घट्ट्मिदपतिष्ठते यद्वा ऋतव ... १ । ५ । ७ । ८ ... १ ... ८५			
घट्ट्मिभुंक्षोति यद्वा ऋतव ... ५ । ४ । ८ । ८ ... ५ ... १०५			
घट्ट्मिर्दोक्षपति यद्वा ऋतव ... ५ । १ । ८ । १ ... ५ ... २०			
घट्ट्मिर्नि वपति यद्वा ऋतव ... ५ । २ । ६ । २ ... ५ ... ४४			
घट्ट्मिर्हरति यद्वा ऋतव ... .. ३ । ४ । ८ । १५ ... ३ ... २००			
घट्ट्मिर्हरति यद्वा ऋतव ... .. ५ । ४ । ६ । ८ ... ५ ... ८८			
घट्टरात्रो भवति यद्वा ऋतव' ... ७ । २ । १ । ३ ... ६ ... २३४			
घट्टरात्रो भवति यद्वा ऋतव ... .. ५ । ४ । ११ । १६ ... ५ ... १०८			
घोडघ्नोम इत्युत्तरत ... .. ५ । ३ । ५ । ४ ... ५ ... ०३			
घोडशिमद्गममघ्भवति ... .. ७ । ४ । ७ । ४ ... ६ ... ४१८			

## स

. ७

प्राङ्मध्यम्

का। प्र। अ। मा। भा। ष

स आदित्यः प्रजापतिमन्नवीदुप ...	५।०।	५।१०	...	५...	३०६
स इधुमात्रमिधुमात्रं विष्वङ्कवर्द्धत	२।८।	१२।	३...	२...	५२८
सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराग्निमेत्याह	६।३।	०।१०	...	६...	०३
संयानीभिर्वै देवा इमान् लोकान्	५।३।	१०।	८...	५...	८०
सःरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्याह	३।५।	२।१६	...	३...	३१८
संवत्सरं न कश्चन प्रत्यवरोहेत् ...	५।५।	८।	५...	५...	१८२
संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरः हि व्रतं	२।५।	८।	६...	२...	५०६
संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये ...	५।६।	५।	१...	५...	२२६
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ...	२।१।	२।	६...	२...	२६५
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ...	२।१।	८।	६...	२...	२८१
संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं ...	२।१।	८।	०...	२...	२८१
संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये ...	२।५।	८।	१०...	२...	५०६
संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकाया	०।८।	८।	१...	६...	८२२
संवत्सराय वा एतौ सममाते ...	२।२।	६।	८...	२...	३५०
संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत्	१।६।	१०।	५...	१...	६२३
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः ...	२।२।	६।	५...	२...	३५०
संवत्सरो वा अद्भ्यो मासा अयावा	५।६।	८।	२...	५...	२२३
संवत्सरो वा इदमेक व्यासीत् ...	०।१।	१०।	१...	६...	२०१
संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते	५।८।	२।	६...	५...	६१
संवत्सरो वा एष यदमिलस्य त्रेधा	५।६।	६।	८...	५...	२५८
संवत्सरो वै षष्ठी चिति क्रतव पुरीषः	५।६।	१०।	८...	५...	२५८
सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते ...	१।५।	२।	५...	१...	००५
संवेष्टायोपवेष्टाय गायत्रियास्त्रियुभो	०।५।	५।	८...	६...	८६५

वाच्यम	का । प्र । ख । घ । भा	भा	४
सङ्श्रितं मे ब्रह्म उदेषा वाह्य ...	५ । १ । १० ।	८ ...	५८ ... २२
सङ्श्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिह्नमौपोदिति	१ । ७ । २ । १ ...	१ ...	६६२
सङ् स्पर्शयति रक्षसामनन्वचाराय	६ । २ । १ । ११ ...	६ ...	३४
सहस्रहृत् सम्भारिं पराडिव ह्येतर्हि	२ । ६ । ८ । ४ ...	२ ...	७७५
सहदभियुतस्य गृह्णाति ...	६ । ६ । १० ।	२ ...	६ ... १३६
सखाय इन्द्रमृतय इत्याहेन्द्रियमेवाव	५ । १ । २ । ६ ...	५ ...	४
सधासि जगतीच्छन्दा०—० इत्याहेते	३ । २ । १ । ५ ...	३ ...	८१
सङ्घामे सयत्ते ह्येतया राष्ट्रं वै ...	३ । ४ । ८ । ८ ...	३ ...	२६६
सजनीयः शस्यं विद्वथः शस्यमगस्त्वस्य	७ । ५ । ५ । ६ ...	६ ...	४६५
सजातवगस्यामाशास्त इत्याह ...	२ । ६ । ८ । १६ ...	२ ...	७७७
स जातो गर्भो ऽसि रोदस्योरित्याह	५ । १ । ५ । १० ...	५ ...	११
सजूदेवेन त्वया सोमं पिबेत्याह ...	६ । ५ । ८ । १० ...	६ ...	११८
सं ज्योतिषाऽभ्रुवमित्याहास्मिन्नेव लोके	१ । ७ । ६ । ६ ...	१ ...	६८२
सत्या सन्तु यजमानस्य कामा इत्याह	३ । ४ । ३ । १२ ...	३ ...	२४७
सद्याग्नीरित्याह सत्यामेवाग्निं ...	२ । ३ । १ । ४ ...	२ ...	४०८
सत्रस्यर्द्धाहवनीयस्यान्ते सुवन्त्यग्निम्	७ । ५ । ८ । २ ...	६ ...	५१३
स त्वं नो नमसस्पत इत्याह ...	३ । ३ । ८ । १५ ...	३ ...	२०५
सदसि सन्मे भूया इत्याहापो वै यज्ञ	१ । ७ । ५ । ८ ...	१ ...	६७८
स देवता वृषाग्निर्ह्यं वार्षग्रः हवि	२ । ५ । २ । ६ ...	२ ...	५५८
सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति	६ । ६ । १ । ३ ...	६ ...	१२५
सदो वै प्रसर्पन्त पितरोऽनु प्रसर्पन्ति	३ । २ । ४ । १८ ...	३ ...	६६
सदो हविर्दानिन एतेन षडराधेय	७ । २ । १ । ६ ...	६ ...	२३५
सदो दोक्षयन्ति सद्य सोमं क्रीयन्ति	१ । ८ । १८ । १ ...	२ ...	१७८
सदतो भवति सत्त्वमेवैनं गमयति	५ । २ । १ । १३ ...	५ ...	३३
सक्तमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य ...	२ । ५ । ७ । ९ ...	२ ...	६६६

## ब्राह्मणम्

	का ।	प्र ।	ष ।	भा	ध
सन्तरामु मेखलाऽ समा यच्छते ...	६ । २ ।	२ । १२ ...	६ ...	३०	
सं ढ्यत्ति तस्मात् सन्तृणा अन्तरतः	६ । २ । ११ ।	६ ...	६ ...	५५	
सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह	६ । ३ ।	७ । ८ ...	६ ...	७३	
सं ते वीयुरित्याह तस्माद्वायुप्रद्युता	५ । १ ।	५ । ३ ...	५ ...	१०	
सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह	५ । १ ।	५ । २ ...	५ ...	१०	
सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसागथा इत्याह	१ । ५ ।	७ । १६ ...	१ ...	८०६	
सं त्वा विशन्वोपधीरुताप इत्याह ०	६ । ६ ।	३ । १८ ...	६ ...	१२६	
सन्दृशन्ते मा क्वित्सि ... ..	१ । ७ ।	६ । २ ...	१ ...	६८२	
स परमेष्ठी प्रजापतिमन्नवीदुप ...	५ । ७ ।	५ । ८ ...	५ ...	३०५	
स पृथिवीमुपासौददस्यै ब्रह्महत्यायै	२ । ५ ।	१ । ३ ...	२ ...	५४८	
सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै भरतो	२ । २ ।	५ । ११ ...	२ ...	३५६	
सप्तकपालो भारतो भवति ...	२ । २ । ११ ।	३ ...	२ ...	३६८	
सप्त गृह्यन्ते सप्त वै श्रीर्घण्याः प्राणाः	७ । ३ । १० ।	६ ...	३ ...	३५५	
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्यमि०	१ । ५ ।	२ । १४ ...	१ ...	७७५	
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	१ । ५ ।	४ । १० ...	१ ...	७८८	
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	५ । ४ ।	७ । १० ...	५ ...	१०१	
सप्त ते व्यमे समिधः सप्त जिह्वा इत्याह	५ । ७ ।	४ । ३ ...	५ ...	२६८	
सप्तदशऽ स्तोत्रं भवति ... ..	१ । ८ । १८ ।	६ ...	२ ...	१०८	
सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः	७ । ३ ।	८ । ४ ...	६ ...	३४८	
सप्तदशऽसामिधेनोरन्वाह सप्तदशः	६ । ३ ।	७ । २ ...	६ ...	७२	
सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः	२ । ५ । १० ।	५ ...	२ ...	६४१	
सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः	६ । ३ ।	७ । ३ ...	६ ...	७२	
सप्तदशोऽभियोमः प्राजापत्यास ...	७ । २ ।	५ । १२ ...	६ ...	२५३	
सप्तदशोऽभियोमः प्राजापत्यासूपहव्य	७ । २ ।	५ । १४ ...	६ ...	२५३	
सप्तदशो भवत्यन्नाद्यन्याव रक्षा ...	७ । ४ ।	३ । १० ...	६ ...	३६६	

प्राश्न्यम्	का।	प्र।	ब।	मा	भा	पृ
सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो ...	२।३।	१।१३	...	२	५	८०६
सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो ...	५।४।	०।२०	...	५	...	१०२
सप्तभिर्दोक्षयति सप्त कृन्दाऽसि ...	५।१।	६।	२	...	५	२०
सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षस्था प्राणाः	५।१।	०।	१	...	५	१५
सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी	६।१।	८।	२	...	६	२२
सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशव	०।२।	२।	२	...	६	२४१
सप्त बालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति	५।३।	२।१३	...	५	...	६०
सप्त वृषोते सप्त ग्राम्याः पशवः ...	६।३।	०।१२	...	६	...	०४
सप्तसप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय ...	५।३।	५।१५	...	५	...	०४
सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शकरी	६।१।	२।१६	...	६	...	६
सप्ताक्षरं प्रथमं पदमयाक्षराणि त्रीणि	६।१।	२।१८	...	६	...	६
सप्तैतानि हवोऽसि भवन्ति ...	२।४।	६।	३	...	२	४६६
स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति	२।५।	२।	२	...	२	५५०
स प्रथमं सङ्कृतिर्विश्वकर्मेत्ये ...	६।४।	१०।	३	...	६	१०१
स प्रैव जायते श्वश्वो भूयान् भवति	१।५।	६।	६	...	१	८१०
समनैषुः प्रत्यधुक्ष्णृतमकन्न तु मा	२।५।	३।	०	...	२	५६६
समनैषु प्रत्यधुक्ष्णन् न तु भयि ...	२।५।	३।	६	...	२	५६६
समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं ...	२।३।	०।	६	...	२	४३२
समयाविधिते सूर्ये षोडशिन' ...	६।६।	११।	१५	...	६	१४२
समष्टं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाशिषम्	१।०।	६।	६	...	१	६८२
समानं साम भवति देवलोको वै साम	०।५।	१।१३	...	६	...	४०५
समानप्रभृतयो भवन्ति ...	५।३।	१।	५	...	५	६४
समानयत उपभृतस्तेजो वा व्याज्यं	२।६।	१।	३	...	२	६०८
समानो याव्यानुवाक्ये भवतः ...	२।३।	८।	४	...	२	३०४
समान्य ऋषो भवन्ति मनुष्यलोको	०।५।	४।	१	...	६	४६२



श्राद्धपत्रम्	का।	प्र।	ख।	ग।	भा	य
समान्यं जुहोति समानं हि चक्षुः	५।५।	३।	६...	५...	११०	
समास्तामे ऋतवो वड्यन्वित्याह	५।१।	८।	१०...	५...	१६	
समितिमित्याह तस्माद् ब्रह्मणा ...	५।२।	८।	२...	५...	८०	
समिद्धौ अन्नं व्याजतेत्याह ...	२।५।	८।	१०...	२...	६१६	
समिधमादधात्युत्तरासामाज्जतीनां	२।६।	६।	२...	२...	७७५	
समिधामिं दुवस्यतेति ... ..	५।२।	२।	१२...	५...	३६	
समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रन्ध्रे	२।६।	१।	१...	२...	६०८	
समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति	२।६।	१।	६...	२...	६०८	
समिधो यजत्युषस एव देवतानामवरन्ध्रे	२।६।	१।	२...	२...	६०८	
समिष्टयजूषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै	६।६।	२।	१...	६...	१२०	
समुद्रं वा एतेऽनवारमपारं प्र ङ्वन्ते	७।५।	३।	३...	६...	८८८	
समुद्रं वा एते प्र ङ्वन्ते ... ..	७।५।	१।	८...	६...	८०३	
समुद्रं वै नगमैतच्छन्दः ... ..	५।२।	६।	३...	५...	८८	
स्मुद्रं गच्छ स्नाहेत्याह ... ..	६।८।	१।	६...	६...	८८	
समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह	६।८।	३।	११...	६...	८६	
समुद्रे ते हृदयमप्वन्तरित्याह ...	६।६।	३।	१०...	६...	१२६	
समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै ...	५।८।	६।	१३...	५...	१०५	
समुपह्वय मच्चयन्त्येतत् ... ..	७।५।	६।	१०...	६...	५०१	
समूह्यं चिन्वीत पशुकामः ... ..	५।८।	११।	६...	६...	१०८	
समूह्यावद्यति यथाविद्धं निष्कृन्तति	२।३।	१३।	१०...	२...	८६१	
समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याह ...	१।०।	६।	१०...	१...	६८२	
संभ्यश्यामि प्रजा अहमित्याह ...	१।५।	८।	१...	१...	८१०	
सं प्रथवध्वमनु सं प्र यातामे ...	५।०।	०।	८...	५...	३१६	
सम्भरणस्त्रयोविंश इत्युत्तरतस् ...	५।३।	३।	१३...	५...	६६	
स यज्ञ. प्रजापतिमन्नवौदुप त्यायानोति	५।०।	५।	१०...	५...	३०५	

प्राञ्चणम	का । प्र । ध । प्रा	भा	४
स यत्रयत्रावसत् तत्कृष्णमभवत् ...	५ । १ । १ । १४	...	५ ५० २
सरस्वते सत्यवाचे चरत् ...	१ । ८ । १६ । ८	...	२ ... १८५
सरस्वत्यमि नो नेधि वस्य इति पुरोरुचं ७ ।	२ । ७ । ६	...	६ ... २६०
सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयान पश्यास्	७ । २ । १ । १०	...	६ ... २३५
सरस्वत्यै चरत् सरस्वते चरत् ...	१ । ८ । १ । १३	...	२ ... २
सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते ...	३ । ५ । १ । ६	...	३ ... ३०८
सरस्वत्यै पूष्णोऽभये साहेत्याह ...	६ । १ । २ । ५	...	६ ... ५
सर्पश्रीर्धमुपदधाति यैव सर्पे त्विधि	५ । २ । ६ । १५	...	५ ... ५२
सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त ...	१ । ५ । ४ । २	...	१ ... ७८०
सर्पिष्वानु भवति मेधत्वाय ...	३ । ४ । ८ । २०	...	३ ... २७०
सर्वत परिभृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्	६ । ३ । ४ । ८	...	६ ... ६६
सर्वत परिहरति रक्षसामपहत्या	६ । ४ । २ । १५	...	६ ... ८८
सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति ...	५ । २ । १० । १६	...	५ ... ५५
सर्वंष्टो भवति सर्वस्याभिजित्यै ...	७ । ४ । ५ । ६	...	६ ... ४६६
सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद ...	५ । १ । ३ । ८	...	५ ... ७
सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद ...	५ । १ । १० । २	...	५ ... २२
सर्वयैवेन शीघ्राति ...	६ । १ । ६ । १८	...	६ ... १८
सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति	५ । ४ । १२ । ७	...	५ ... ११०
सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्ति ...	५ । ३ । १२ । २	...	५ ... ८३
सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं	७ । ५ । ८ । ६	...	६ ... ५१३
सर्वाणि कपालान्यभि प्रघयति ..	२ । ६ । ३ । ६	...	२ ... ७१८
सर्वाणि ह्यन्दाः स्यनुन्नयाद् नञ्जयाजिन	२ । ५ । १० । १४	...	२ ... ६४१
सर्वाणि ह्यन्दाः स्यन्वाह पशवो वै	६ । ४ । ३ । ४	...	६ ... ८६
सर्वाणि ह्यन्दाः स्येतस्यामिष्ट्या ...	२ । ४ । ११ । १	...	२ ... ५२०
सर्वाणि वा एता रूपाणि ...	५ । १ । ८ । १३	...	५ ... १८

प्राञ्चयम्

	का ।	प्र ।	ष ।	मा	भा	४
सर्वाणि वा एषरूपाणि पशूना ..	५ ।	५ ।	१ ।	०	. ५ ...	११८
सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तम् ...	१ ।	० ।	५ ।	८ ...	१ . .	८०८
सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते ...	५ ।	१ ।	८ ।	१ . ५ . .		०८
सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासा वाचामव	० ।	५ ।	८ ।	०	६ . .	५२४
सर्वासां वा एतद्देवताना रूपं . .	१ ।	५ ।	८ ।	१	१ . .	१५१
सर्वासा वा एते प्रजाना प्राणैरासते	० ।	१ ।	८ ।	५ .	६ . .	२८०
सर्वास्त्रद्गुष्ठमुप नि ऋह्णाति	६ ।	१ ।	८ ।	११ ..	६ . .	२५
सर्वेषु वै यज्ञेन देवा सुवर्गं लोकमायन्	१ ।	० ।	१ ।	०	१ .	८५४
सर्वे वा अन्ये यूषा पशुमन्तो .	६ ।	६ ।	४ ।	१०	६	१११
सर्वेषामभिगमयद्भवद्यत्पृष्मट्कारं	२ ।	१ ।	६ ।	६ ...	२ ...	४२८
सर्वेष्वमभिगमयद्भवद्यत्पृष्मट्कारम्	२ ।	४ ।	१० ।	१५ ...	२	५२१
सर्वा वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीय	२ ।	४ ।	१० ।	५ ..	२ . .	५२०
स वनस्पतौनुपासौददम्यै ब्रह्महत्यायै	२ ।	५ ।	१ ।	४	२ .	५४८
सुवनेसवनेऽग्नि ऋह्णाति ... . .	६ ।	६ ।	११ ।	५	६ ..	१४१
सविष्टपात्रेण वैश्वदेव कलशाद्गृह्णाति	६ ।	५ ।	० ।	६ . .	६ .	११६
सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं ...	१ ।	८ ।	१८ ।	८ ...	२ ...	१०५
स विष्णुस्त्रेधात्मान वि न्यधत् ...	२ ।	४ ।	१२ ।	६ .	२ . .	५२८
सर्वोऽग्निर्वरुणसर्वो राजसूय ...	५ ।	६ ।	१ ।	१ ...	५ ...	२१६
सत्यं हि पूर्वं मनुष्या आद्भते ...	६ ।	१ ।	१ ।	१८ ...	६ ...	१
सशौर्याऽमुष्मिन् लोके भवति ...	५ ।	१ ।	४ ।	८ ...	५ . .	१४२
स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्योऽष्टमाद्यक्षं	६ ।	५ ।	८ ।	४ ...	६ ...	११०
स स्त्रीषु सादमुपासौददम्यै ब्रह्महत्यायै	२ ।	५ ।	१ ।	५ . .	२ ...	५४८
सह प्रथमौ ऋह्णाते सहरेत्तमौ . .	६ ।	५ ।	१ ।	१ . .	६ ...	१०८
सहसा जातानिति पद्यान्	५ ।	१ ।	५ ।	२ . .	५ .	०१
सहस्रं वै प्रति पुरुषं पशूनां यच्छति	५ ।	१ ।	८ ।	१ ...	५ ...	५१

प्राश्नम्	का ।	प्र ।	ब ।	प्रा	भा	४
सहस्रतन्वा वै यजमानः सुवर्गं लोकं	७ । १ ।	७ ।	१ ...	६ ...	१६१	
सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति ...	७ । १ ।	७ ।	५ ...	६ ...	१६२	
सहस्रवल्ग्या वि वयः रुहेमेत्याशियम्	६ । ३ ।	३ ।	७ ...	६ ...	६४	
साकः सूर्योद्यताभेयमष्टाकपालं	१ । ८ ।	४ ।	५ ...	२ ...	५०	
साकम्पस्यायोयेन यजेत पशुकामो	२ । ५ ।	४ ।	५ ...	२ ...	५०८	
साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति ...	२ । ५ ।	५ ।	६ ...	२ ...	५८६	
साङ्गह्यो भवति मनोयह्यं वै ...	२ । ३ ।	६ ।	८ ...	२ ...	४४०	
सात्मान्तरिच्छः रोहति ...	५ । ३ ।	६ ।	६ ...	५ ...	७६	
सात्तामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ । ३ ।	५ ।	७ ...	५ ...	७३	
सात्तामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ । ४ ।	१ ।	४ ...	५ ...	८६	
सात्तामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ । ५ ।	८ ।	१० ...	५ ...	१६५	
सात्तामुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद	५ । ६ ।	६ ।	५ ...	५ ...	२४४	
सादयत्यसम्राजि प्रजाः प्रजायन्ते ...	६ । ५ ।	६ ।	१४ ...	६ ...	११४	
सादित्वेभ्य एव तृतीयमपचद् ...	६ । ५ ।	६ ।	३ ...	६ ...	१६३	
सा द्वितीयमपचत् सामान्यतोच्छेयान्	६ । ५ ।	६ ।	२ ...	६ ...	११३	
साधु ते यजमान देवतेत्याहाशियम्	२ । ५ ।	६ ।	११ ...	२ ...	६३१	
साध्या वै देवा अस्मिन् लोक आसन्	६ । ३ ।	५ ।	१ ...	६ ...	६६	
साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः	७ । २ ।	१ ।	१ ...	६ ...	२३४	
साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त ...	६ । ३ ।	४ ।	२२ ...	६ ...	६८	
सा नः प्रिया सुप्रवृत्तिर्मघोनीत्याह	१ । ७ ।	१ ।	१० ...	१ ...	६५५	
सा प्राणेशोऽधि पृथिवीः शुक् ...	६ । ३ ।	६ ।	२ ...	६ ...	७६	
सात्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान् विभ्रतस्	६ । १ ।	६ ।	३ ...	६ ...	१६	
सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह	७ । १ ।	७ ।	२ ...	६ ...	१६१	
सा मे सत्याश्रीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहै	१ । ७ ।	१ ।	४ ...	१ ...	६५४	
सारस्वतं घृतं वत्सतरो दक्षिणा ...	१ । ८ ।	१० ।	२ ...	२ ...	१०४	

शास्त्रपत्रम्	का । प्र ।	ब । प्रा	भा	ष
सारस्वतं चरं निर्वपति पौष्णं चरं	१ । ८ । २० ।	२ ...	२ .	१६२
सारस्वतं चरं पौष्णं चरमैन्द्राग्रम् ...	१ । ८ । ४ ।	७ ...	२ ...	५०
सारस्वतोमा लभेत य ईश्वरो वाचो	२ । ४ । ३ ।	७ ...	३ .	२४६
सारस्वती मेघीमा लभेत य ईश्वरो	२ । १ । २ ।	११ ...	२ ...	२६५
सारस्वतोरपो गृह्णाति ...	१ । ८ । १८ ।	२० ...	२ ...	१०८
सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुह्याद्	३ । ५ । १ ।	८ .	३ ...	३०८
सा रोहिद् रूपं कृत्वा गर्न्धर्वभ्यो ...	६ । १ । ६ ।	१३ ...	६ .	१७
सार्वभेनि श्रौचियोऽक्रामयत ...	७ । १ । १० ।	३ ...	६ .	२०१
सा वा इयं सर्वैव वेदिरियति ...	६ । २ । ४ ।	७ .	६ ...	४०
सा वा एषगंनुष्टुम्बागनुष्टुगयदेतयर्चा	६ । १ । २ ।	१६ .	६ ...	६
सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा ...	३ । ४ । ३ ।	२४ ...	३ ...	२४८
सा वा एषा विजितिनमेष्टिर् ...	२ । ४ । २ ।	३ ..	२ ...	४८३
सावित्रं द्वादशकपाल क्षत्तुर्गृह ...	१ । ८ । ८ ।	७ ..	२ ...	१०३
सावित्रं द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा	१ । ८ । १७ ।	३ ...	२ ...	१०४
सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत ...	२ । १ । ६ ।	८ ...	२ ...	२६६
सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै ...	५ । १ । १ ।	१ ...	५ ...	१
सावित्रियर्चा ऊत्वा हविद्धाने प्रवर्त्तयति	६ । २ । ८ ।	२ ...	६ .	५०
सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै ...	५ । १ । १० ।	१२ ...	५ ...	२३
सावित्रौष्टघमन्वाह सविष्टप्रसूत ...	६ । ३ । ५ ।	१० ...	६ ...	७०
सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ...	७ । ३ । ८ ।	१ ...	६ ...	३५०
साहस्रं चिन्वीत ग्रथमं चिन्वान ...	५ । ६ । ८ ।	४ ...	५ ...	२४५
साहस्रवता प्रोक्षति साहस्र प्रजापति	५ । ४ । २ ।	१० ...	५ ..	६१
साह एवास्मै वयं गृह्णाति ...	६ । ६ । ११ ।	१० ...	६ ...	१४१
सिद्धीरसि महिषोरसोत्पाह ..	६ । २ । ७ ।	५ ...	६ ...	४६
सिक्ता नि वपत्येतद्वा व्यमेर् ...	५ । २ । ३ ।	५ ...	५ ...	३८

प्रश्नम्	का । प्र ।	थ । ना	भा	४
सिक्ताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य	५ । २ ।	६ । ३	...	५ ० ५१
सौद त्व मातुरस्या उपस्ये इति ...	५ । १ ।	६ । १८	...	५ ... २१
सौद होतरित्वाह ... ..	५ । १ ।	८ । १८	...	५ ... १०
सुहतां वा एतानि ज्योतीःषि ...	५ । ८ ।	१ । ७	...	५ ... ६०
सजातो ज्योतिषा सहैतन्मुष्टुभा ...	५ । १ ।	५ । ६	...	५ ... ११
सुधापःह वै वाजीसुहितोदधातीत्यग्निः	५ । १० ।	७	...	५ ... १७७
सुपर्णं पार्जन्यो हःस्तो वृको ...	५ । ५ ।	२१ । १	...	५ ... १६३
सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते ...	५ । १ ।	१० । २०	...	५ ... २३
सुपारा नो असद् वश इत्याह ...	६ । १ ।	८ । ११	...	६ ... ११
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति ...	६ । ३ ।	८ । ६	...	६ ... ६६
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह ...	६ । १ ।	३ । १०	...	६ ... ६
सभूरसि श्रेष्ठो रश्मौनाम् ... ..	१ । ७ ।	६ । ३	...	१ ... ६८२
समह्वर्यंशो देवाः ष्वा च वन्ददित्याह	५ । ८ ।	६ । २२	...	५ ... ६६
सवर्गं वा एते लोकं यन्ति ... ..	६ । २ ।	८ । १	...	६ ... १६
सवर्गं वा एते लोकं यन्ति ... ..	७ । ८ ।	६ । १	...	६ ... ८२६
सवर्गमेव लोकमेति ... ..	६ । २ ।	६ । १८	...	६ ... ८८
सवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते	६ । ६ ।	१ । १	...	६ ... १२५
सवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते	६ । ३ ।	२ । १	...	६ ... ६०
सवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते	६ । ५ ।	८ । १	...	६ ... ११०
सवर्गाय वा एष लोकाय चीयते ...	५ । ६ ।	८ । १	...	५ ... २८८
सवर्गाय वा एष लोकाय चीयते ...	५ । ७ ।	२ । ६	...	५ ... २८२
सवर्गाय वा एष लोकाय चीयते ...	५ । ५ ।	८ । १०	...	५ ... १८२
सवर्गाय वा एष लोकाय चीयते ...	५ । ५ ।	७ । १	...	५ ... १५८
सवर्गाय वा एष लोकायोषधीयते	५ । ७ ।	८ । ८	...	५ ... ३२८
सवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते	५ । ८ ।	१० । १	...	५ ... १०६

प्राक्पथम्	का।	प्र।	ष।	त्रा	भा	४	
सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिघरन् ...	२।२।१०।	८	...	२	...	३६०	
सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्य' कामयेत	२।२।१०।११	...	२	...	...	३६०	
सोऽमावास्या प्रत्यागच्छत् तं देवा	२।५।	३।१३	...	२	...	५००	
सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव	६।५।	७।	६	...	६	...	११६
सोमो देवता त्रिष्टुप् हृन्दो ...	३।१।	६।१२	...	३	...	३३	
सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत्	६।४।	४।	८	...	६	...	८१
सोमो वै सहस्रमविन्दतमिन्द्रो ...	७।१।	६।	१	...	६	...	१८२
सौम्यः श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा	१।८।	१।१२	...	२	...	२	
सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालम्	१।८।	४।	६	...	२	...	५०
सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा ...	१।८।	१०।	८	...	२	...	१०४
सौम्यं बभ्रुमा जमेत यमलं राज्याय	२।१।	३।१०	...	३	...	२०६	
सौम्यं बभ्रुमा जमेतामेयं दृष्ट्वाग्रीवं	२।१।	२।१४	...	२	...	२६६	
सौम्यं बभ्रुमा जमेताम्रकामः ...	२।१।	३।	८	...	२	...	२०६
सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयैवैर्न ...	६।३।	२।१२	...	६	...	६२	
सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा ...	५।२।	६।	८	...	५	...	४५
सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा सोमाय रात्रे	५।६।	१६।	१	...	५	...	२००
सौरौ बलाकश्यां मयूर श्येनस्ते ...	५।५।	१६।	१	...	५	...	१८६
सौरौभ्यामृग्भ्या गार्हपत्ये जुहोत्यमुम्	६।६।	१।	४	...	६	...	१२५
सौर्यां चित्रवत्यावेक्षते चित्रमेव ...	५।७।	१।	६	...	५	...	२०८
सौर्यां जुहोति चक्षुरेवास्मिन् ...	५।५।	३।	४	...	५	...	१३६
साम्यजुह्वरत्येतावती वै पृथिवी ...	२।६।	४।	३	...	२	...	७२८
सोमेन वै देवा ध्यस्मिन् लोके ...	५।२।	१।१६	...	५	...	३४	
स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन ...	२।५।	८।	६	...	२	...	६१६
स्यविमतोऽव यति स्यविमतो हि प्रजाः	६।४।	१।	३	...	६	...	८४
स्थिरो भव बौद्ध इति गर्दम ...	५।१।	५।१३	...	५	...	३२	

प्राञ्चयम्	का।	प्र।	च।	मा	भा	य
स्यूरि यवुचितमच्छावाकाय ..	१।	८।	१८।	१५ ...	२ ...	१०८
स्यद्रमानेनैते होतया जयत्येव ...	३।	४।	४।	३ ...	३ ...	२५४
स्फ्यख कपाळानि चाग्निहोत्रहवयो च	१।	६।	८।	११ ...	१ ...	६०२
स्फ्येन वेदिमुद्धरन्ति रथाक्षेण विमिमीते	६।	६।	४।	१ ...	६ ...	१३०
स्फ्यो यूपो भवति वचो वै स्फ्यो ...	२।	१।	५।	१४ ...	२ ...	२६१
स्फ्यो यूपो भवति वचो वै स्फ्यो ...	२।	१।	७।	११ ...	२ ...	३०५
स्फ्यो यूपो भवति वचो वै स्फ्यो ...	२।	१।	८।	७	२ ...	३१०
सो वयमित्याहात्मानमेव सत्त्वं गमयति	२।	५।	६।	१० ...	२ ...	६३१
स्योनाधि सुयदा—०मा विश इत्याह	७।	१।	७।	७ ...	६ ...	१६२
सजमुद्गात्रे ... ..	१।	८।	१८।	८ ...	२ ...	१०८
सुषावुषु दधात्वाभ्यस्य ... ..	५।	२।	७।	७ ...	५ ...	४०
सुवेणाधारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञायै	६।	२।	३।	४ ...	६ ...	३८
सकृत इरिण उप दधाति ..	५।	२।	४।	८ ...	५ ...	४१
सकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतदा	३।	४।	८।	१३ ...	२ ...	२६६
क्षधितेर्दक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन	६।	३।	३।	४ ...	६ ...	६३
स्वपन्तं वै दीक्षितं रक्षांति ...	६।	१।	४।	१३ ...	६ ...	१२
स्वयमादसा उपधाय हिरण्येष्टका उप	५।	७।	६।	७ ...	५ ...	३१२
स्वयमादसाश्च विकर्षींश्चोत्तमे उप	५।	३।	७।	६ ...	५ ..	७७
स्वयमादसा भवति प्राणानामुत्सृष्टौ	५।	३।	२।	५ ...	५ ...	६६
स्वयमादसामुप दधातीयं वै ...	५।	२।	८।	१ ...	५ ...	४८
स्वयमादसामुप दधात्यन्तरिक्षं वै	५।	३।	२।	३ ...	५ ...	६६
स्वयमादसामुप दधात्यसौ वै ...	५।	३।	७।	११ ...	५ ...	७७
खादृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत	६।	४।	५।	६ ...	६ ...	६३
खात्तं पितृदेवश्च द्यमापो देवौ	६।	३।	६।	१५ ...	६ ...	७२
खान्भानेत्याहैते वा ध्यमुग्निन् लोके	६।	१।	१०।	८ ...	६ ...	२८



प्राङ्मुखम्	का । प्र ।	ष । प्रा	भा	व
स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रन्ध्रे	२ । ६ ।	१ । ४	. २०...	६०८
स्वाहाह्वतोभ्य प्रेष्येत्याह यज्ञस्य समिष्ट्यै	६ । ३ ।	६ । १०	... ६ ...	७७
स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि	६ । १ ।	४ । ४	.. ६ ...	१०
स्वाहोर्द्धनभसं मारुतं गच्छतमित्याहो	६ । ३ ।	६ । १६	... ६ ...	७८

## ह

हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे	६ । २ ।	११ । १२	६ ...	५५
हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियधामोपाप्नोति	६ । ६ ।	११ । ११	... ६ ...	१६२
हविर्निरूप्यमायमभिमन्त्रयेतामिह	१ । ६ ।	८ । १३	.. १ ...	६०२
हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते	५ । ७ ।	६ । ११	... ५ ...	३१३
हविष्प्रतोरिमा व्याप इत्याह ...	६ । ४ ।	२ । १०	... ६ ०	८०
हविष्प्रान्निधन पूर्वमहर्भवति ...	७ । १ ।	४ । ८	.. ६ ...	१६६
हविष्प्रां व्यस्तु सूर्य इत्याह ...	६ । ४ ।	२ । ११	. ६ . .	८०
हव्या ते खदन्तामित्याह ...	६ । ३ ।	६ । ६	... ६ ...	७७
हिरण्यम दाम दक्षिणा साक्षादेवैन	२ । ४ ।	१३ । ३	... २ . .	५३६
हिरण्यम पुरुषमुप दधाति ...	५ । २ ।	७ । ४	.. ५ ...	४०
हिरण्यगर्भं समवर्त्तताय इत्याधारमा	५ । ५ ।	१ । ६	... ५ ...	११०
हिरण्य दक्षिणा षवित्रं वै हिरण्य	२ । २ ।	५ । २	... २ ...	३५४
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्य	५ । ७ ।	५ । ३	... ५ ...	३०५
हिरण्य ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं	६ । ६ ।	१ । १६	.. ६ . .	१२६
हिरण्यपात्रं मधो पूर्णं ददाति ...	५ । ७ ।	१ । ५	... ५ ...	२०८
हिरण्यमभि यनित्यमृत वै हिरण्यम्	६ । ६ ।	१० । ८	... ६ ...	१४०
हिरण्यमवधाय ऋणात्यमृत वै हिरण्य	३ । २ ।	६ । ५	... ३ .	१२५
हिरण्यमूर्ध्ना भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं	५ । ५ ।	३ । ८	... ५ ...	१३०
हिरण्याद् घृत निष्पिबत्यायुर्वै घृतम्	७ । ३ ।	११ । ६	... २ ...	४५१

शाश्वतम्

का । प्र । अ । प्रा । भा । उ

हिरण्येका उप दधाति ज्योतिर्वै	५ । ७ । ८ । ६ ... ५ ... ३२६
ऊतादो वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्ये	५ । ४ । ५ । ४ ... ५ ... ८६
ऊतादो वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्ये	५ । ५ । १० । ३ ... ५ ... १०६
हृदयस्यायेऽव द्यवप जिह्वाया	६ । ३ । १२ । १० ... ६ ... ०६
होतुर्धिष्णिये उप दधाति यजमानायतनं	५ । ४ । ११ । १३ ... ५ ... १०६

॥ अथ तैत्तिरीयसंहिताया ब्राह्मणसूची-त्रुटीपत्रम् ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्	६ । ३ । ७ । १ ... ६ ... ७२
अथ यी सहस्रतमी सा होत्रे देयेति	७ । १ । ५ । १० ... ६ ... १०४
अथो खल्वाऊरम्रीषोभाभ्या वा इन्द्रो	६ । १ । ११ । १७ ... ६ ... ३०
अनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्वतामित्याह	६ । २ । २ । ६ ... ६ ... ६६
अन्तराहवनीयश्च हविर्द्वान्घोम्रतः	६ । २ । ६ । १३ ... ६ ... ४४
अपोऽप्राति ... ..	१ । ६ । ७ । १३ ... १ ... ८५
अमृतं हिरण्यम् ... ..	२ । ३ । २ । ४ ... २ ... ४१०
अर्द्धिनोऽन्ये महा ऋक्षन्ते ऽर्द्धी ...	६ । ५ । २ । ५ ... ६ ... १०८
अस्रहात्रा देवत्रा गच्छत मधुमती	६ । ६ । १ । १५ ... ६ ... १२६
आ प्रतिष्ठाये खनति यजमानमेव	२ । ६ । ४ । १० ... २ ... ७२६
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्याह ...	१ । ५ । ७ । ११ ... १ ... ८५
आयुर्वै हृतम् ... ..	२ । १ । २ । ४ ... २ ... ४१०
उदायुधा स्वायुषेत्याह ... ..	६ । १ । ११ । ३ ... ६ ... २६
उपाःश्च यजति मिथुनत्वाय ...	६ । ६ । ७ । ८ ... ६ ... १३६
एकादशानूयाजान् यजति ... ..	६ । ३ । ११ । १६ ... ६ ... ८२
मुमुक्षिनावोक्षति प्राजापत्यो वै मुमुक्षि	५ । ४ । ५ । ५ ... ५ ... ६६

ब्राह्मणम्	का	प्र	थ	ग्रा	भा	इ
तेजो वै घृतम् ... ..	२।२।	६।	७ ...	२८...	३६४	
ह्यनीका वा एता राजयो एता ...	७।४।	५।१०	...	६ ...	४१०	
पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं धिनुते ..	५।२।	३।	७ ...	५ ...	३८	
प्रस्तरेण परिधिना सुचा ... ..	५।०।	७।	५ ...	५ ...	३१६	
बाह्यं स्पृशं चरुं श्रितिएष्टो दक्षिणा	१।८।१७।	५ ...	२ ...	१०४		
ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां ...	५।२।	७।	३ ...	५ ...	४६	
मधुना संयौत्वपा वा एष षोडशधीनाम्	२।३।	६।	६ ...	२ ...	५१२	
यद् वै यज्ञस्य साम्ना यजुया क्रियते	६।५।१०।१२	...	६ ...	१२२		
युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैत्येनेत्याह ...	१।६।१०।	२ ...	१ ...	६२२		

॥ इति तैत्तिरीयसंहिताया ब्राह्मणसूची समाप्ता ॥

## — तैत्तिरीयसंहितायाः —

## ॥ ब्राह्मणवाक्यान्नातादिमन्त्राणां सूची ॥

मन्त्र	का । प्र । ष । म	भा	य
अगाश्नसोत् ... ..	२ । ६ । ५ । २५ ...	२ ...	०३५
अमये मथ्यमानायानुब्रूहि ... ..	६ । ३ । ५ । ६ ...	६ ...	००
अमये समिध्यमानायानुब्रूहि ... ..	६ । ३ । ७ । २ ...	६ ...	०२
अदिसेऽनुमन्यस्व ... ..	२ । ३ । १० । ३ ...	२ ...	००८
अध्वर्योऽवेरपाश् ... ..	६ । ० । ३ । १३ ...	६ ...	६०
अप इष्य होतः ... ..	६ । ० । ३ । ० ...	६ ...	८६
अपां एष्टमसि योनिरमे ... ..	० । २ । ८ । ३ ...	० ...	२५२
अपां पेररसि ... ..	१ । ३ । ८ । ५ ...	१ ...	५१०
आ मास्त्वानसह प्रजया ... ..	३ । १ । ८ । ० ...	३ ...	०५
इड ईडितो मित्रावरुणौ ... ..	१ । २ । ११ । १२ ...	१ ...	१६०
इह मन' ... ..	२ । ३ । १ । ५ ...	२ ...	००८
उक्थं वाचि ... ..	३ । २ । ६ । २ ...	३ ...	१०६
उक्थं वाघीन्द्राय ... ..	३ । २ । ६ । ० ...	३ ...	१००
उक्थशाः ... ..	३ । २ । ६ । १ ...	३ ...	१०६
उप प्रेत मरुतः सुदानव' ... ..	२ । ३ । १ । ६ ...	२ ...	००८
उप प्रेथ्य होतर्ह्या देवेभ्यः ... ..	६ । ३ । ८ । ० ...	६ ...	०५
ऋतपाश्च ... ..	१ । ८ । १३ । १८ ...	१ ...	१३८
एष ते योनिः पुनर्हविरसि ... ..	६ । ५ । १ । ३ ...	६ ...	१००

मन्त्र	का	प्र	च	म	भा	श
एषा ते छन्दे समित् ... ..	२	६	८	१	२	७७८
क स्वदेकाकी धरति क उ ... ..	०	८	१८	३	६	८५१
किम्बिदामौत् पूर्वचित्तिः ... ..	०	८	१८	१	६	६५१
कूय्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा	०	८	१३	१-२०	६	८८१
क्षुरोमृज्या छन्द ... ..	८	३	१२	३३	८	३६०
जातायानुब्रूहि . ... ..	६	३	५	१०	६	७०
त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता ... ..	१	२	५	१२	१	३३६
देवाना त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावती	८	१	६	८	८	७६
देवान् यज ... ..	२	६	८	८	२	७७६
द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः ... ..	०	८	१८	२	६	८५१
प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो ... ..	०	८	१७	८	६	८८७
प्रङ्गियमाणायानुब्रूहि ... ..	६	३	५	११	६	७०
वर्धियदे वट् ... ..	८	६	१	१६	८	५६८
वृहती छन्द . ... ..	८	३	७	७	८	३५०
वृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु ... ..	१	२	२	६	१	२६०
वृहस्पतिस्तनुतामिमं न ... ..	१	६	३	७	१	८७०
वृहस्पतेस्वा साम्नाज्येनाभिषिञ्चामि	१	७	१०	१०	१	१०८५
ब्रह्मन् प्रस्थास्याम' .. ...	२	६	८	६	२	७७५
ब्रह्म समिद्धवत्याङ्गनीनाम् ... ..	५	७	८	६	५	३२८
महौमू शु ( स० १. ५ ११. १८. )	०	८	१७	८	६	८८८
मा परात्सोर्मांतिथात्सो . ... ..	०	८	१०	२	६	५२६
मैत्रावरुणस्य धमसाध्वर्यवाद्भव .	६	८	३	८	६	८६
यदियं यत् परादानं यदत्तं .. ..	५	७	७	६	५	३१६
या देवेभ्य तनुवमैरयन्त ... ..	०	८	१७	३	६	८८७
युग्मि तिस्रो विष्टव सूर्यस्य ... ..	३	१	६	१०	३	३३

मन्त्र	का।	प्र।	ष।	म	भा	इ
युनज्मि ते एयिवी ज्योतिषा ..	३।१।	६।	७...	३...		३३
युनज्मि वाचसह सूर्येण ..	३।१।	६।	८...	३.		३३
युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सह ...	३।१।	६।	८...	३...		३३
येनामे दक्षिणा यज्ञा यज्ञ ..	५।७।	७।	८...	५...		३१८
येनामे सुकृतः पथा मधोर्धारा ...	५।७।	७।	८...	५...		३१८
येना सहस्रं वहसि येनाग्रे .	५।७।	७।	७...	५...		३१८
योऽर्वन्तं जिघासति तमभ्यभौति	७।४।	१५।	१...	६...		४४३
वाचस्यतये त्वा ऊतं प्राश्नामि	२।६।	८।	२...	२...		७६४
विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रम् .	३।२।	१।	६	२...		२७२
विश्वमस्य प्रियमुपकृत	३।५।	८।	३...	२...		७५०
शतभ्यष्टरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध	२।६।	४।	२...	२...		७२८
शयोऽनुभूहि .	२।६।	११।	१...	२...		७६०
सत्याशौ . .	२।३।	१।	४...	२...		४०८
सा मा ज्योतिषान्तं लोकं गमय .	७।१।	७।	२...	६...		१८१
सा मा प्रतिष्ठां गमय ... ..	७।१।	७।	४...	६...		१८१
सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान् गमय	७।१।	७।	३...	६...		१८१
सा मा सुवर्गं लोकं गमय ..	७।१।	७।	१...	६...		१८१
सुशामाणम् ( स० १. ५. ११. १६. )	७।४।	१७।	१०...	६...		४४८
सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि	१।२।	१।	८...	७...		२७२
स्योनामि सुपदा सुशेवा स्योना मा विश	७।१।	७।	७...	६...		१८२
साहास्रतिभ्य प्रेष्य ..	६।३।	८।	१०...	६...		७०

॥ इति तैत्तिरीयमहिताया ब्राह्मणशाखायातादि-

मन्त्रसूची समाप्ता ॥

। अथ ।

—३ तैत्तिरीयसंहितायाः ३—

॥ शाखान्तरीयमन्त्रसूची ॥



मन्त्र	का । प्र । ष । प्रा	भा	४
इन्द्रक्रतु न व्या भर*	७ । ५ ।	७ । १४ ... ६ ...	५०७
रेन्द्रमसीति . . . . . †	६ । २ । १० । १६ ...	६ . ७	५३
देव सवितरेतत्ते०—०धोम् प्रतिष्ठा‡	२ । ६ । ६ । २ ...	२ . ७	८०
देवा गातुविद § . . . . .	२ । ६ । १० । ७ . . .	२ ...	७६५

॥ एवमन्योऽपि मन्त्र इष्ट ध्यानात् स्यात् ॥

॥ तैत्तिरीयसंहिताया. शाखान्तरीयमन्त्रसूची समाप्ता ॥

\* सामवेदीयश्वेन्दोपन्यस्य ( ६ १ १. ७ ) अथ एवाथ षड्यमिष्टम्; तत्रैव प्रष्टुसासाग्रानात् । अथसंहितायामप्यस्येवा ७ ११ १६ ।

† “रेन्द्रमसीतिश्चदिरषि नि दधाति”—इत्येतस्य भाष्ये “रेन्द्रमसीति शाखा न्तरेऽप्यमती मन्त्र ”—इति सायण ।

‡ “देव सवितरेतत्ते प्राज्ञेवाइ”—इत्येतस्य भाष्ये “अथ शाखान्तरं साफल्यो मन्त्र ”—इति सायणः ।

§ समिष्टयजुर्भन्तोऽपम् । याज० अ० ८ ११ ।

# तैत्तिरीयसंहितायाः

॥ ब्राह्मणपन्थीयमन्त्रसूची ॥

शं.भा - षड्विंशत्योपभागमष्ट्या । ष.श. - षड्विंशत्योपशष्टमष्ट्या । प्री० - ब्राह्मणपन्थस्य ।  
 ध० - षड्विंशत्यस्य । ख० - खषीपदे ।

वचनम्.	नाम	वाक्यानस्यानम्	विधियाख्यादिकांनम्	शं.भा	शं.श.
अथ व्याख्यस्य विपन्तु ( प्रयाजमन्त्रः )	...	प्रा० ३।५। ५। ६... सं० २। ६। १। १-१५ ...२... ६०८			
अथ वा याचि वीतये ( सामिधेनो षट्क् )	...	प्रा० ३।५। २। २... सं० २। ५। ८। १-१९ ...२... ६१८			
अथमिष्ट सिष्टतम्--०शुपतां षविः ( निगदः )		प्रा० ३।५। ७। ६... सं० २। ६। २। १५ ...२... ७१३			
अथमिष्टेन अथना०-०वेतु ( व्याख्यभागमन्त्रः )	...	प्रा० ३।५। ६। ३... सं० २। ६। २। २ ...२... ६६७			
अथमिष्टं दूतं द्यौंसरे ( सामिधेनो षट्क् )	...	प्रा० ३।५। २। ८... सं० २। ५। ८। १-११ ...२... ६१८			

० पठदण्डनाख्याकम् । निगदस्यवादिक् षु भी० लो० सू० १ ख० १ पा० १८-४४ ख० १३ षधि० ।





आप्यायसु ( सू० ४४ ए०-पत्नीसंयाजः ) ...	प्रा० ३ । ५ । १२ । १... सं० २ । ६ । १० । ५, ६ ... २. ० ७६५
आस्याव शुद्धदेवानाम् ( वतसो निविद* ) ...	प्रा० ३ । ५ । ३ । १३-१६ सं० ३ । ५ । ८ । २-६ ... २... ६३०
इदो अयं व्याज्यस्य विपन्तु ( प्रयाजमन्त्र ) ...	प्रा० ३ । ५ । ५ । ३. ४. ५. ६ । १ । १-१५ ... २... ६७८
इदोपहृता उपहृतेहा लमो ( उपाह्वानमन्त्रः )	प्रा० ३ । ५ । ८ । ५ । ८. ९ । ० । १-२० ... २... ७५५
इदोपहृता उपहृतेहा मानवो ( उपाह्वानमन्त्र )	प्रा० ३ । ५ । ८ । ५ । ९ । ० । १-२० ... २... ७५५
इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् ( सुक्लवाक्रमन्त्र* ) ...	प्रा० ३ । ५ । १० । १क... सं० २ । ६ । ८ । १२-२० ... २... ७७६
इन्द्राग्नौ रोषना दिव ( सू० ४६ ए०-याज्या ऋक् )	प्रा० ३ । ५ । ५ । ७ । ५ . सं० २ । ६ । २ । ११ ... २... ७९०
इदं त्वष्टारमपियम् ( सू० ५२ ए०-पत्नीसंयाजः )	प्रा० ३ । ५ । ५ । १२ । ३ . सं० २ । ६ । १० । ५, ६ ... २... ७६५
इन्द्रेऽग्नौ नमस्यन्तिः ( सामिधेगो ऋक् ) ...	प्रा० ३ । ५ । २ । ५ . सं० २ । ५ । ८ । १-११ ... २... ६१८
उत प्रा विपन्तु देवपत्नीः ( पत्नीसंयाज ) ...	प्रा० ३ । ५ । १२ । ६... सं० २ । ६ । १० । ५, ६ ... २... ७६५
उपहृत्तं रथन्तरं सद्य एथिया ( उपाह्वानमन्त्रः )	प्रा० ३ । ५ । ८ । ९ । १... सं० २ । ६ । ७ । १-२० ... २... ७५५
उपहृत्तं वामदेयं सद्यन्तश्चिथ ( उपाह्वानमन्त्र )	प्रा० ३ । ५ । ८ । ९ । २... सं० २ । ६ । ७ । १-२० ... २... ७५५

\* मयादि -- "वास्यां जुद्धदेवानाम्, वमवो देवपान, अष्टां देवाणाम् सुखं परिपूरयि, आवह देवान् यजमानानाम्" - इति ।

+ अष्टां देवानाम् सुखं परिपूरयि, आवह देवान् यजमानानाम् वास्यां । तत्र अष्टां देवानाम् सुखं परिपूरयि वास्यं ।

बर्हिंरम ध्याव्यस्य वेतु ( प्रयाजमन्त्र ) ...	...	ब्रा० ३।५। ५। ४... सं० २। ६। १। १-१५ ...२... ६७८
प्रक्ष्म देवदत्तमुपहृतम् ( उपाङ्गानमन्त्र ) ...	...	ब्रा० ३। ५। ८, १३। १०... सं० २। ६। ७। १-१०...२... ७५५
सुवो यज्ञस्य रजसस्य ( सू० १११ ए०--नियुत्वतो ऋक् )	...	ब्रा० ३। ५। ७। २... सं० २। ६। २। ८ ...२... ६८८
सशा५ इन्द्रो य चोऽजसा ( सू० ११४ ए०--याव्या ऋक् )	...	ब्रा० ३। ५। ७। ०... सं० २। ६। २। १३ ...२... ७१२
वयम् त्वा गृहपते ज्ञानाम् ( पत्नीसंयाजः ) ...	...	ब्रा० ३। ५। १२। ८... सं० २। ६। १०। ५, ६ ...२... ७६५
दयो अग्नि समिधते ( सामिधेनो ऋक् ) ..	...	ब्रा० ३। ५। २। ६... सं० २। ५। ८। १-११...२... ६१६
दयणं त्वा वर्धदपन् ( सामिधेनो ऋक् ) ...	...	ब्रा० ३। ५। २। ७... सं० २। ५। ८। १-११...२... ६१८
सत्यं प्रपद्ये---भूमिव सुवः द्विम ( द्विद्वारनिगदः )	...	ब्रा० ३। ५। १। १... सं० २। ५। ७। १ ...२... ६०६
स न. एष्टु अवाथम् ( सामिधेनी ऋक् ) ...	...	ब्रा० ३। ५। २। ४... सं० २। ५। ८। १-११...२... ६१८
सन्ते पयाऽसि ( सू० १४६ ए०--पत्नीसंयाजः ) ...	...	ब्रा० ३। ५। १२। २ सं० २। ६। १०। ५, ६ ...२... ७६५
समिद्धो अथ व्याज्जत ( सामिधेनी ऋक् ) ...	...	ब्रा० ३। ५। २। १०... सं० २। ५। ८। १-११...२... ६१८
समिधो अथ धान्यस्य वियन्तु ( प्रयाजमन्त्रः ) ...	...	ब्रा० ३। ५। ५। १... सं० २। ६। १। १-१५...२... ६७८
समिध्यमानो अश्वरे ( सामिधेनी ऋक् ) ...	...	ब्रा० ३। ५। २। ६... सं० २। ५। ८। १-११...२... ६१८
सरसुत्सभि नो नेषि वस्य ( मुरोसुक् ऋक् ) ...	...	ब्रा० २। ४। ३। ३... सं० ७। २। ७। ६ ...६... २६०

